ПЕРИОДИЧЕСКО СПИСАНИЕ

НА

БЪЛГАРСКОТО КНИЖОВНО ДРУЖЕСТВО

ВЪ СРѢДЕЦЪ.

ПОДЪ РЕДАКЦИЯТА НА В. Д. СТОЯНОВА.

ГОДИНА ДЕСЕТА.

КНИЖКА XLIX—L.

Умъ царува,
Умъ робува,
. . . . .
Нар. пословица.

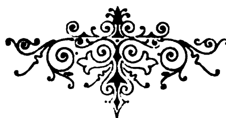

СРѢДЕЦЪ

ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА

1895.

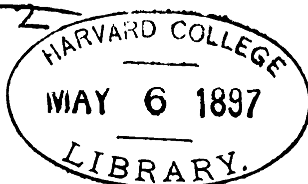

Безъ прѣдплата никому не се отпущатъ книжкитѣ на Период. Списание, нито другитѣ издания на Бълг. Книжовно Дружество.

– – – –

СЪДЪРЖАНИЕ.

Книжка XLIX—L. Стр.

Борба за Отечество и Вѣра

или

Скендербей, албанский герой (1444—1467 г.).

Отъ Марко Д. Балабановъ.

Християнския Истокъ падна прѣдъ ислямизма, но той падна не безъ слава, бѣлѣжи нѣкадѣ грѣцкия историкъ, покойния К. Папаригопуло. Упорити и кървави борби се водихѫ дълго врѣме срѣщу Османцитѣ за спазванье тоя Истокъ отъ тѣхнитѣ буйни и непрѣкѫсвани посѣгателства. Срѣщу неудържимия порой, който имаше всичко да смете и всичко да завлече подъ тържествующия полумѣсецъ и въ западна Азия и въ югоисточна Европа, издигнахѫ се тукъ-тамѣ не една и двѣ прѣгради, които наистина не можихѫ да устоятъ до край та да въспратъ тоя порой, но които, на врѣмето си, показахѫ поне това, че народитѣ, както и религиитѣ не отстѫпватъ токо-тъй прѣдъ каквато и да е сила, че тѣ се борятъ по възможности и хранятъ надѣжди до послѣдната минута за своето самосъхранение. Ако и смаяни нáй-напрѣдъ отъ внезапното избухванье на буйна буря, или упоени до самозабравянье поради междуособни крамоли и вѫтрѣшни раздори, тѣ, на конецъ, кога настане очевидната опасность, се събуждатъ като отъ дълбокъ сънъ, сепватъ се обезпокоително и се впущатъ съ доблестьта на отчаянието въ кървава борба, пó-многото пѫти неравна, за отблъсванье тая опасность, колкото може би и да угаждатъ, че това е вече късно, колкото и да се сѣщатъ, че надѣждитѣ за успѣхъ сѫ твърдѣ слаби. Но както за проститѣ смъртни, така, още повече за народитѣ и за религиитѣ, животътъ е всѣкога прѣдпочтителенъ отъ смъртьта. Отъ тукъ и отчаяннитѣ, па често и блестящи усилия въ послѣднитѣ минути за спазванье своя битъ, кога е заплашванъ съ тежъкъ, смъртеленъ ударъ. Отговорна е безсъмнѣнно за своята участь Византия прѣдъ

историята, че, поради вжтрѣшни неразбории и омрази, не наврѣме и не всѣкога испълни тя като държава своята длъжность спрямо угрозяваното отъ Османцитѣ отечество, но Византия доде та я покри съ безсмъртна слава въ послѣднитѣ ѝ минути падналия геройски (29 Май 1453 г.) подъ стѣнитѣ ѝ, въ отчаянна борба срѣщу Моамедъ II, послѣдния византийский императоръ Константинъ Палеологъ. „Паданьето на послѣдния отъ Константиновцитѣ е пóславно отколкото дълговрѣменното благощастие на византийскитѣ императори", казва английския историкъ Гиббонъ.

I.

Между знатнитѣ борци въ Балканския Полуостровъ прѣзъ XV-то столѣтие, които издигнахж знамето на упорита и славна борба за отбрана народната самостоятелность срѣщу турскитѣ нашествия и за спазванье християнската религия срѣщу полумѣсеца, явява се на първо мѣсто, безъ всѣко съмнѣние, знаменитий албански герой *Георгий Кастриотъ,* извѣстенъ въ историята повече подъ името *Скендербей.* Гоергий Кастриотъ не можѣ, въпрѣки славнитѣ си и блѣскави успѣхи на бойното поле прѣзъ четвъртъ столѣтие, да отблъсне за всѣкога и окончателно опасностьта, която грозеше, която бѣше обкржжила отъ всжду въ негово врѣме отечеството му Албания, осждена, както толкозъ други страни, да образува и тя за цѣли столѣтия часть отъ османската империя. Но Георгий Кастриотъ успѣ да въспре за двѣ-три десетки години буйния порой, успѣ да отложи належащата за отечеството му катастрофа, успѣ да прослави албанската храбрость въ удивление не само на стрѣснатия отъ напрѣдъка на Османцитѣ християнски свѣтъ, но още и на самия врагъ на отечественната независимость. Отъ всичко това разбира се самъ отъ себе и голѣмия, живостния интересъ, който възбужда всѣкога историята на тоя герой, на когото името се съхранява и ехти още и до днесъ въ народнитѣ албански пѣсни, въпрѣки всички измѣнения и прѣврати, каквито докара помежду тѣхъ дългото врѣме подъ влиянието на прѣодолѣлото послѣ и тамъ инородно и иновѣрно владичество. „Разрушението на отечеството му, разрушение послѣдвано веднага слѣдъ смъртьта му, е и до днесъ паметникъ на неговата слава", казва сжщий Гиббонъ.

Прѣдметъ на тази статия не е историята, въ подробности, на подвизитѣ, съ които се прослави Скендербей прѣзъ XV-то столѣтие за защита на отечеството и на отечественната вѣра срѣщу турскитѣ непрѣкъсвани посѣгателства. Искамъ просто, по поводъ

на едно ново съчинение за тоя албански герой,[1]) да приведж тука една негова рѣчь и четири твърдѣ любопитни писма, размѣнени между него отъ една страна, и Мурада II и Моамеда II, отъ друга страна, рѣчь и писма, отъ които, ако и съ сериозно оспорвана автентичность, се вижда, както и да е, какъ е мислилъ или какъ е можалъ да мисли прѣзъ онова столѣтие Скендербей, било за успѣшното отблъсвание на завоевателя отъ тия страни, било за умиротворение на развълнувания источенъ свѣтъ чрѣзъ една постжпка, която наистина би могла прѣзъ онова врѣме да има голѣмо значение въ тоя смисълъ. Рѣчьта обаче на Скендербея, както и писмата между него и двама силни Султани сж тѣсно свързани съ самата негова история, та нѣма, мислимъ, да бжде излишно тука спомнюванието, въ общи чърти, слѣдующитѣ исторически свѣдѣния за Скендербейовитѣ подвизи.

II.

Прѣзъ XV-то столѣтие Албания се управляваше отъ нѣколцина мѣстни владѣтели или князове, пó-много или пó-малко самостоятелни. Отъ числото на тие владѣтели или князове е билъ и Иванъ Кастриотъ, който е управлявалъ мѣстностьта около г. Кроя и часть отъ Дебърския окржгъ. Георгий Кастриотъ е билъ единъ отъ четирмата синове на тоя Иванъ Кастриотъ и на Воисава, българка-болярка, споредъ едни, сърбкиня, споредъ други, но, въ всѣки случай, родомъ Словѣнка. Ражданието на Георгия се кичи разнообразно отъ народнитѣ прѣдания съ баснословенъ блѣсъкъ, както това се случва и съ други знаменити личности въ историята. Между друго, майка му Воисава, расказватъ, сънувала, че ража не человѣческо отроче, а змѣй, който съ опашката си шибалъ Адриатика, а съ главата си споѣждалъ Турция. При това Георгий се описва

---

[1]) *Skanderbeg.* Historische Studie von Julius Pisko, K. u K. Vice-Consul und Leiter des K. u K. Oest-Ung-General-Consulates in Janina. Wien. K. u K. Hofbuchhandlung Wilhelm Frick. 1894. Прѣвождамъ тукъ слѣдующата часть отъ прѣдговора на тази книжка. „Георгий Кастриотъ (Скендербей), албанский народенъ герой, е безъ всѣко съмнѣние едно отъ нáй-забѣлѣжителнитѣ явления въ срѣдния вѣкъ. Едва ли е за вѣрванье, че единъ человѣкъ, който никога не е ималъ подъ своя команда пóвече отъ нѣколко хиляди человѣци, които и тѣ не сж биле никога упражнявани въ военното дѣло, е можалъ прѣзъ 24 години да противостои побѣдоносно на турскитѣ войски, прѣвъсходящи по число често десеть и двадесеть пжти. Цѣла Европа трепере прѣдъ неудържимия побѣдоносенъ вървежъ на Оттоманскитѣ Калифи, а само въ единъ отстраненъ жгълъ отъ земята всички усилия на до сега непобѣдимитѣ се разбивать и осуетяватъ прѣдъ желѣзната воля на единъ человѣкъ, който съ единъ само погледъ е прѣобръщалъ своитѣ войници на герои. Извънреднитѣ стратегически дарби на Скендербея, неговото плѣнително краснорѣчие, неговата привлекателность, го поставятъ между нáй-забѣлѣжителнитѣ герои въ всички врѣмена.“

*

още въ крѣхката си възрасть като момъкъ отъ нáй-силнитѣ, отъ нáй-якитѣ, па и отъ нáй-искуснитѣ въ тѣлеснитѣ упражнения.

Не единъ и не двама отъ мѣстнитѣ албански владѣтели биле принудени да отстѫпятъ прѣдъ силата и да се подчинятъ, тъй или инакъ, на Османцитѣ, които бѣхѫ захванали да задѣвятъ Албания още къмъ края на XIV-то столѣтие, когато и Сърбия и България се прощавахѫ вече съ своя политически животъ прѣдъ сѫщата тази неудържима сила. Отъ албанскитѣ владѣтели Иванъ Кастриотъ нáй-много се опита да противостои на общия врагъ; но, оставенъ самъ и безъ никаква отъ никѫдѣ помощь, той сѫщо бѣ принуденъ да признае Султановата власть, отъ чието име биде и оставенъ да управлява за напрѣдъ досегашнитѣ си владѣния, но въ замѣна, той испрати при Султана въ Одринъ, турска столица отъ 1366 год., и четирмата си синове като заложници. Какво е станѫло послѣ съ тримата други, точно нищо не се знае; казва се само за едногото отъ тѣхъ, че се билъ оженилъ за една туркиня и че отъ тази женидба се родилъ единъ синъ на име Хамза, за когото ще стане дума пó-долу. Като пó-вѣрно обаче се прѣдава обстоятелството, че и четирмата Иванъ Кастриотови синове били заставени да приематъ мусулманската вѣра. Но прѣданието, че тримата братия, освѣнъ Георгия, биле отровени, подиръ смъртьта на баща имъ (1432 или 1438 г.), въ Албания отъ Мурада II, не се приема отъ всички съ еднаква вѣрность, напротивъ, то се оспорява сериозно. Колкото за Георгия, работата стои другояче. Роденъ прѣзъ 1403 или 1404 г. той е нáй-младия отъ всичкитѣ си братия. Заедно съ тѣхъ билъ е и той еднакво заложникъ при Султана, па, както тѣ, тъй и той е билъ потурченъ. Но хубавитѣ му и отлични чърти, отъ една страна, умственнитѣ му дарби и военния му духъ, отъ друга страна, спечилили му отъ рано още до таквазь степень благоволението на Султана, щото тоя Султанъ прѣдстоялъ самъ за неговото въспитание, най-вече военно. При това, освѣнъ матерния си езикъ албанския, Георгий достигналъ да знае добрѣ и турския, и гръцкия и арабския и италиянския. Прѣдъ неговитѣ изрядни качества, а нáй-вече поради неговата въ нѣколко случаи доказана храбрость, Султанъ Мурадъ II го прѣименувалъ, по споменъ отъ Александра Македонски, *Искендер-бей* т. е. принцъ Александръ, отъ което западнитѣ направили послѣ *Скандербегъ*. Това име нѣкои си казватъ, че Султанътъ му го далъ при потурчванието му, но другото мнѣние види се да е пó-вѣроятно. При това, Султанътъ го назначилъ още

и *Санджакъ,* т. е. единъ видъ бригаденъ генералъ, каквото е озпачавала въ онова врѣме думата *Санджакъ.*

Но, ако и тъй въспитанъ въ султановия дворецъ, и тъй обикнатъ тамъ отъ всички, па и съ такива отличия почетенъ отъ Султана, Георгий Кастриотъ не забравилъ нито происхождението си, нито отечеството си, нито бащината си вѣра. Всички тия въспоминания се съживили въ него още пóвече, когато узналъ, че баща му Иванъ Кастриотъ се поминалъ (1432 или 1438 г.), а пакъ Султанътъ, намѣсто да повѣри нему, като бащино му наслѣдство, управлението на горѣпоменатитѣ бащинни му владѣния, испратилъ тамъ за управитель едного отъ своитѣ полководци съ нужната сила за да завладѣе тия мѣстности. Това чувствително жегнало честолюбивия Албанецъ и, между друго, отъ тукъ се родило въ сърдцето му неуталожима жажда за отмъщение. Случая за това не закъснѣлъ да се прѣдстави.

По онова врѣме Мурадъ II воюваше срѣщу Маджаритѣ, които имахѫ за главнокомандующъ знаменития *Хунияди,* бичътъ и плашилото на Турцитѣ. Прѣзъ 1443 г., 3-й Ноемврий, той съ 10,000 войска на чело се срѣща при рѣката Морава около Нишъ съ два пѫти пó-многочисленна турска войска, подъ командата на румелийския паша Карамъ и на самия Скендербея, хвърля се върху тази войска необузданно и нанася страшно поражение на Турцитѣ, които, разбити досущь, се разбѣгватъ безредно по всички направления. Спомогналъ ли е или не за този блѣскавъ успѣхъ на Хунияди Скендербей съ своето прѣнебрѣжно или двоелично поведение, както казватъ нѣкои си, то е въпросъ. Въ всѣки случай обаче, било по прѣдварително тайно споразумѣние съ Хунияди, както прѣдполагатъ едни, било слѣдъ придобитата отъ тоя послѣдний побѣда надъ Турцитѣ, както твърдятъ други, фактъ исторически е, че Скендербей, при тая битва, оставя знамето, подъ което е командувалъ, и заедно съ 300 конници Албанци и съ горѣпоменатия му братовъ синъ Хамза, воюющъ и той подъ неговата команда, се оттегля на страна и заминава въ противния лагеръ. Това поведение на албанския герой въ тоя случай шиба немилостиво историкътъ Гиббонъ и го нарича просто прѣдателство. На сѫщото почти мнѣние се види да е и извѣстния историкъ на турската империя Хаммеръ. Но въпросътъ има нужда отъ пó-дълги и пó-обстоятелственни разяснения, за които не му е тука мѣстото. Въ всѣки случай Скендербей нѣмалъ намѣрение да остане въ противоположния лагеръ, па при това той не се задоволява съ простото си дезертьорство

отъ турската войска. Планътъ му е билъ да замине часъ по-скоро за Албания, но той зема всички мѣрки, за да обезпечи до край успѣха на своя планъ. При доскорошния му другарь Карамъ-паша се нахождалъ и султановия секретарь или Реизъ-ефенди. За него слѣдилъ Скендербей, при разбѣгванието на Турцитѣ, и успѣва да го хване, връзва го, па го принуждава, подъ страхъ на погубванье, да му издаде безотлагателно една султанска заповѣдь къмъ гарнизонния началникъ на г. Кроя, за да прѣдаде тоя послѣдний нему, на Скендербея, като на неговъ наслѣдникъ въ тая длъжность, и града и управлението на мѣстностьта. Веднаждь тази заповѣдь съставена, подписана и вржчена на хитрия и смѣлия Албанецъ, тоя послѣдний, за да не би да се открие тайната прѣждеврѣменно, убива сега злощастния Реизъ-ефенди, постжпка, която тоже историцитѣ намѣрватъ за неизвиняема, та за това осждатъ и въ тоя случай Скендербея. Както и да е, снабденъ сега съ тази драгоцѣнна заповѣдь, Скендербей се упжтва незабавно, заедно съ поменжтитѣ си другари, за Албания и, слѣдъ седемдневно усилено пжтуванье, той пристига въ горния Дебъръ, гдѣто билъ приетъ съ голѣмъ въсторгъ; слѣдъ единъ денъ той се доближава до самия градъ Кроя съ нѣкои си само отъ своитѣ другари; другитѣ оставилъ скрити въ една близосѣдна кория; самъ той, останалъ вънъ отъ града, испраща племянника си Хамза съ двама други Албанци до турския гарнизоненъ началникъ, за да му обадятъ пристиганьето на неговия преемникъ въ тая длъжность. Хамза извършилъ тъй добрѣ възложената му миссия, щото турския гарнизоненъ началникъ, прѣди още да получи надлежната султанова заповѣдь, билъ приготвилъ всичко за тръгванье, па самъ извѣстилъ на гарнизона и на населението назначението на новъ управитель. Тъй хитростьта сполучва напълно. Скендербей се вмъква послѣ и самъ въ крѣпостьта като преемникъ на досегашния началникъ. Твърдѣ искусно той посветява въ тайната нѣкои си отъ по-първитѣ граждане. Всички наедно рѣшаватъ, че скрититѣ вънъ отъ града Албанци ще влѣзатъ вжтрѣ привечерь, че слѣдъ това градскитѣ врати ще бждятъ затворени и че, при единъ условенъ знакъ, даденъ въ опрѣдѣленъ моментъ, населението ще бжде и то само повикано на оржжие срѣщу турската войска. Всичко това се испълнило буквално. Нахлулитѣ въ града около 600 души Скендербейови другари заедно съ въстаналото население се впущатъ необузданно отъ всѣка страна и съ пълна изненада върху Турцитѣ, прѣдадени на дълбокъ и спокоенъ сънъ. Захванало се ужасно кланье. Една отъ първитѣ жъртви на разяреното насе-

ления падналъ и измамения съ подложната султанова заповѣдь гарнизоненъ началникъ. Малцина само отъ Турцитѣ били пощадени, и то за това, че тѣ се отрекли отъ мусулманската вѣра, условие за тѣхната пощада; всички почти други, които не испълнили това условие, паднали подъ ударитѣ на Албанцитѣ; нѣкои си само и отъ тѣхъ успѣли да се спасатъ като прибѣгнали при Скендербея, който сега искалъ, но мжчно можалъ да въспре тази кървава буйность. Между това Хамза се упжтилъ набързо къмъ долния Дебъръ за да възбуди и тамошното население срѣщу Турцитѣ. Отъ друга страна всичкитѣ турски знакове се свалятъ отъ общественнитѣ здания и се замѣстватъ съ Скендер-бейовия домашенъ гербъ, черъ двуглавенъ орелъ на червено поле.

Станалъ, по тоя начинъ, господарь на тази страна въ Албания, Скендербей се отрича сега тържественно отъ мусулманството, повръща се отново въ бащината си християнска католишка вѣра съ първото си име Георгий, покръства пó-нататъкъ и братовия си синъ Хамза, прѣименуванъ Враналъ, па обявява на всеуслишание священна война срѣщу Турцитѣ. Патриотизмътъ и вѣрата му отговарятъ отъ вседу въ войнственна Албания и въ късо врѣме, подъ знамето му и при издадения гласъ за свобода и вѣра, се събиратъ хиляди ратници, до 12,000, както твърдятъ. Отъ мѣстнитѣ албански владѣтели, които пригърнахж дѣлото на Скендербея, заслужва да се спомене Моисей Големъ, вассалъ на султана. Той се показа отпослѣ единъ отъ нáй-храбритѣ и, до край, нáй-прѣданнитѣ сподвижници на Скендербея.

III.

Отъ тукъ сега захваща се ново и пó-славно поприще за Скендербея. Той събира въ с. Лешъ (Alessium) мѣстнитѣ албански князье и владѣтели и ги убѣждава съ една патриотическа рѣчь да се съединятъ и да дѣйствуватъ наедно срѣщу общия врагъ. Тази рѣчь, която читательтъ ще намѣри пó-долу, произвела върху всички голѣмо впечатлѣние. Събранитѣ велможи провъзгласяватъ Скендербея за главенъ Вождъ на всички военни албански сили и го обличатъ съ единъ видъ върховна власть, ако и въ сжщность Албания пакъ да си остава раздѣлена подъ управлението на разни мѣстни князье или владѣтели, пó-много или пó-малко самостоятелни единъ отъ други. Наскоро Скендербей не само съединява, но и съживява и въодушевява военнитѣ албански сили за закрѣпванье токо-що придобитата отново мѣстна независимость и за отблъсванье общия

врагъ. Наскоро той прѣвзема г. Петрелла, слѣдъ него г. Петралба и вжтрѣ въ 30 деня той е вече господарь на Ипиръ и Албания. При новинитѣ за тия смѣли постжпки на Скендербея, общия врагъ не закъснѣ да се яви. Подъ командата на Али-паша една турска войска отъ 25,000 души, ако не отъ 40,000, както казватъ други, се испраща отъ Султана въ Албания и тя нахлува прѣзъ Марта 1444 г. въ Дебъръ. Срѣщу нея Скендербей противопоставя 15,000 Албанци. Упорито било сражението и отъ двѣтѣ страни, но нáй-сетнѣ Турцитѣ отстжпватъ съ огромни загуби и Албанцитѣ ги разбиватъ съвършенно. Въ това сражение, между други се отличили нáй-много Мойсей Големъ и Лазаръ наричаний *Славянинъ*. Побѣдата подига още пóвече Скендербея не само прѣдъ очитѣ на съотечественницитѣ му, навикнали и безъ това да гледатъ на него като на свой извънреденъ спаситель, но и прѣдъ всичкия християнски свѣтъ. Владиславъ III, краль Полски и Маджарски, търси неговия съюзъ и го кани съ писмо да постжпи въ съставената християнска лига за изгонванье Турцитѣ изъ Европа. Съгласно съ другитѣ свои съюзни владѣтели Скендербей приема Владиславовото прѣдложение. Съ 20,000 души той тръгва отъ Албания за да иде прѣзъ Сърбия да се срѣщне съ войскитѣ подъ командата на Владислава и на Хунияди, които отивали срѣщу Турцитѣ къмъ Варна. Но Скендербей срѣща въ Сърбия нечаканни прѣпятствия отъ страна на сръбския деспотъ Юрий Вуковичъ Бранковичъ, тъсть на Мурада II, и неблагоприятно расположенъ къмъ Владислава. Вслѣдствие на тия прѣпятствия Скендербей не можалъ да се съедини съ другата християнска войска, та да замине и той съ нея наедно къмъ источната часть на България. Това се бѣлѣжи като една отъ причинитѣ, за които послѣдва злополучната катастрофа при г. Варна (10 Ноемврий 1444 г.), гдѣто християнската войска биде разбита отъ Мурада II, който пó-напрѣдъ бѣше се отказалъ отъ прѣстола въ полза на 14-годишния си синъ и бѣше се оттеглилъ на почивка въ г. Магнизия; но при новината, че християнската лига напрѣдвала и по настоятелна покана отъ страна на турскитѣ голѣмци, той се рѣшилъ да поеме отново управлението и побързалъ да пристигне часъ пó-скоро при войската си около Варна. Въ тази злощастна битва падналъ и самия краль Владиславъ, на когото главата отсѣкълъ единъ яничаринъ, па, като я показвалъ прѣдъ стрѣснатата отъ жалость и отъ ужасъ християнска войска, викалъ: *„Ето ви, Гяури, ето тукъ е вашия краль.“* Смъртта на Владислава била знакъ за общо разбѣгванье. Войската

на краля била прѣслѣдвана отъ яничаритѣ и голѣмо число отъ нея биле паднали убити, между които и кардиналъ Юлий Цезарини. Дѣсното крило отъ тъй разбитата войска било, сравнително, по́-честито. То се оттеглило доста порядъчно подъ искусната команда на Хунияди. Падналитѣ отъ християнската войска възлизали на около 10,000 души, но загубитѣ на Турцитѣ били много по́-голѣми, тъй щото Мурадъ II, когато подиръ сражението посѣтилъ бойното поле, билъ обзетъ отъ на́й-печални чувства. Попитанъ отъ Везиря си що има, той му отговорилъ: „Че не гледашъ ли ти всичкитѣ тие истински вѣрующи прострѣни на земята? Горко ми, ако азъ имахъ да тържествувамъ често съ такава отплата!“

Новината за поражението при Варна на християнскитѣ войски стигнала бързо и въ Албания и тревожила духоветѣ. Общото негодование се обръщало срѣщу сръбския деспотъ Бранковича, когото всички считали като непосрѣдственна причина на злополучната битка, която би имала съвършенно други край, ако Албанцитѣ подъ Скендербея би могли да се съединятъ вбврѣме съ Хуниядовитѣ войски. Както и да е, Скендербей трѣбвало сега да се върне въ Албания, но той наказалъ сръбския деспотъ, като на връщанье опустошилъ земята му. По пѫтя той срѣщналъ нѣкои распилѣни части отъ съюзната при Варна войска, помогналъ имъ съ пари и съ храна и ги улеснилъ да идатъ до Рагуза, отъ гдѣто да се възвърнатъ всѣки въ отечеството си.

Въ Албания никой не се съмнѣвалъ, че сега, подиръ поражението при Варна, Султанътъ ще да иска да се отмъсти за поражението на Али-паша въ Дебъръ. И наистина Мурадъ II, който отъ Варна бѣше се отново оттеглилъ въ Магнизия, но вслѣдствие на яничарски смутни, бѣше отново повиканъ въ Одринъ, пое пакъ управлението тамъ и наскоро усмири всички. Въ сѫщото врѣме, подиръ миролюбиво, но безуспѣшно опитванье да привлече отново къмъ себе си Скендербея, испраща срѣщу него на́й-напрѣдъ Физуръ-паша прѣзъ Септемврий 1444 г. съ 9,000 конници; но прѣзъ Октомврий този послѣдний се разбива въ една кория отъ Скендербея, изгубва 1,500 души и се принуждава да се върне надиря. Тази втора Скендербейова побѣда надъ Турцитѣ въ едно врѣме, въ което цѣла Европа се намѣрваше подъ печалнитѣ впечатлѣния отъ катастрофата при Варна, възбуди всѫду почтително удивление. Папа Евгений IV-й и Неаполския Краль Алфонсъ V-й испроводихѫ прѣзъ пролѣтьта отъ 1446 г. до Скендербея посланници, за да му честитятъ тази побѣда и го увѣрятъ

за тѣхната помощь срѣщу общия врагъ, посланници, чрѣзъ които той отъ своя страна испратилъ послѣ, както на Папата, тъй и на Алфонса скжпи турски военни трофеи. Но колкото по-голѣма била радостьта въ Албания и въ християнския свѣтъ, толкозъ по-безпокоенъ билъ Султанътъ отъ тази несполука. И той се рѣшава отново да удари Скендербея. За тази цѣль той избира едного отъ най-испитанитѣ си генерали, Мустафа-паша. Нему той възлага покоряваньето на Албания. Прѣзъ Септемврий 1446 г. Мустафа-паша заминава съ 10,000 конници. Най-напрѣдъ той се явява въ Горния-Дебъръ, а подиръ малко и въ Долния, гдѣто кавалерията му извършва ужасни опустошения по най-варварски начинъ. Но и Скендеръ-бей не стои миренъ. Съ 5,000 души, отъ които 4,000 конници, той пристига съ усиленъ маршъ къмъ края на Септемврий въ Долния-Дебъръ, спуща се ненадѣйно съ своитѣ храбри войници, ако и изнурени отъ пжть, възъ неприятелския лагеръ, распръсва установената тамъ турска кавалерия и накарва всички да бѣгатъ кой кждѣто може. Съ голѣма мжка се спасява и самъ Мустафа-паша чрѣзъ бѣжъ и се връща въ Македония, гдѣто получва заповѣдь отъ Мурада да отбѣгва, до ново распореждание, всѣкакво прѣдприятие срѣщу Албания.

Но за Мурада това положение бѣше несносно, па още и оскърбително за неговото величие. Насърдченъ, при това, отъ втората турска сполука на Косово поле (18 Октомврий 1448 г.) срѣщу Хунияди, комуто Скендербей не успѣ да иде на помощь, поради подигнатитѣ му отъ Венеция мжчнотии, Мурадъ II, свободенъ вече отъ къмъ Сѣверъ чрѣзъ тази сполука и чрѣзъ сключения договоръ, обръща сега, въ началото на 1449 г., всичкитѣ си сили срѣщу Албания; тамъ той се отправя самъ лично въ чело, както казватъ, на 90,000 конници и 60,000 пѣхотинци; но слѣдъ дълга обсада той едвамъ успѣва да завладѣе само крѣпостьта *Свети-градъ* чрѣзъ измѣна и, като остава тамъ значителенъ гарнизонъ, връща се въ Одринъ съ изгледъ на побѣдитель, но съ безпокойствие въ душата и съ ядъ въ сърдцето за Албания. За втори пжть връща се той лично въ Албания прѣзъ есеньта въ сжщата година съ огромна армия, до 160,000 человѣка, както казватъ, и съ невидена до онова врѣме артиллерия. Ипиръ и Албания се наводняватъ отъ турски войници, а Кроя се обсажда отъ всѣка страна. Комендантътъ на крѣпостьта, на име Врана, неустрашимъ и неподкупимъ, отблъсва съ прѣзрѣние Султановитѣ подаръци и, при единъ исходъ, изгаря обсаднитѣ машини на неприятеля. Кроя се брани мжжки. Скендербей, прѣдъ видъ на

многочислеността на неприятеля, не се рѣшава да излѣзе на открита война, но той постоянно го прѣсича отъ всѣка страна и често напада нощемъ на лагера му. Изнуренъ отъ такава война безславна, въ която хабилъ безполезно войската си, и отчаялъ да спечели Скендербея чрѣзъ разни обѣщания, Султанътъ се принуждава слѣдъ 4 мѣсеци да снеме обсадата. Но на връщане Скендербей го причаква въ планинскитѣ проходи, прѣзъ които Султанътъ едвамъ успѣва да си пробие пѫть съ извънредни усилия и съ огромни загуби отъ остатцитѣ на и тъй разбитата му армия. Тъй се свърши и този личенъ походъ на Мурада II срѣщу Скендеръбея, а този походъ е билъ и послѣдния за този Султанъ. Прѣзъ Февруарий 1451 г. той умира отъ апоплексия посрѣдъ едно пиршество по случай женидбата на сина си.

Новината за тази нова сполука на Християнетѣ въ Албания възбуди обща радость по цѣла Европа. Пратеници отъ Папата, отъ Бургондский герцогъ, отъ Венгерский краль и отъ Неполитанския биле набързо пристигнѫли въ Албания, за да привѣтствоватъ честития побѣдитель и да му поднесатъ разни и скѫпи подаръци.

IV.

Въсползуванъ отъ затишието, настанѫло слѣдъ смъртта на Мурада II, Скендербей се заловилъ съ вѫтрѣшни уредби и постѫпилъ въ бракъ съ Андроника, дъщеря на Ариянита-Комнина, едного отъ мѣстнитѣ и заможнитѣ албански владѣтели. Но съ смъртта на Мурада не угасва и жаждата на Османцитѣ да покорятъ Албания. Мурадовъ наслѣдникъ на османския прѣстолъ се качва младия му, 21-годишенъ синъ Моамедъ II, извѣстния завоеватель на Цариградъ (29 Май 1453 г.), и той, занятъ другадѣ, отлага, но не забравя ни Албания, ни нейния прочутъ Вождъ, щастливъ противникъ на баща му. Но и Скендербей не се смущава и борбата ще слѣдва непрѣкѫснато още за нѣколко години. Ето накъсо извършенитѣ прѣзъ тоя периодъ врѣме събития.

Скоро слѣдъ възшествието на Моамеда II, Хамза, извѣстния Скендербейовъ племянникъ, взема въ плѣнъ коменданта на единъ турски походъ срѣщу Албания, който комендантъ се наричалъ тъй сѫщо Хамза. Въ второ едно турско нахлуванье въ страната 4,000 Турци загиватъ заедно съ главатаря си, прободенъ съ копие отъ самаго Скендербея. Слѣдъ това Скендербей отива та обсажда Бѣлиградъ въ Албания и насърдчва войницитѣ си съ пламенни

думи, като имъ привожда за примѣръ и славнитѣ дѣла на Хунияди въ Сърбия. Той се мислеше вече за господарь на мѣстностьта; но, прѣди истичанието на шестодневния срокъ отъ сключеното примирие, прѣзъ който той чакалъ подкрѣпление, турския главнокомандующъ Севали-паша пристига набързо съ една турска армия и разбива Албанцитѣ. Освѣнъ 5,000 паднали Албанци, Скендербей имаше още да оплаква и загубата на нáй-добритѣ си сподвижници и на нáй-прѣданнитѣ си приятели. Турцитѣ, упоени този пѫть отъ побѣдата си, гаврили се по бойното поле, покрито съ мъртви, отсичали главитѣ имъ, драли труповетѣ, забивали на колъ кожитѣ. Скендербей, нажаленъ до крайность отъ това грозно зрѣлище, се распорѣдилъ да се прѣкратятъ тия оскръбления върху останкитѣ на паднадитѣ му юнаци и заповѣдалъ на останалитѣ 7,000 храбри борци да отдадатъ послѣднитѣ длъжности на братията си по орѫжие. Но онова, което нáй-много наскърбявало албанския Вождъ въ тоя случай, то било прѣминаваньето на досегашния му другаръ и прѣданъ сподвижникъ Мойсей Големъ, отъ Дебъръ, въ лагерэ на неприятеля. Той се оттеглилъ тъкмо въ минутата, въ която Турцитѣ атакували Бѣлиградъ, а послѣ придружилъ побѣдителя Севали до Цариградъ. Моамедъ II, ако и да не го приелъ тъй благосклонно, но при направеното отъ отстѫпника прѣдложение, че той ще сложи прѣдъ нозѣтѣ му главата на албанския бунтовникъ, туря подъ заповѣдьта му 15,000 войска и го испраща за Албания. Скендербей посрѣщна прѣдателя въ Долния Дебъръ съ 10,000 Албанци, разби го съвършенно и го накара да бѣга. Съ гнѣвъ посрѣща сега Султанътъ тоя отстѫпникъ отъ отечественното му дѣло, а самъ той се исплъзва изъ Цариградъ, връща се отново въ отечеството си облеченъ прѣсторено и се хвърля прѣдъ нозѣтѣ на Скендербея, който му прощава миналото и го приема пакъ като старъ приятель. Нáй-голѣмия обаче ударъ за албанския Вождъ било прѣдателството на племянника му Хамза, който, увлеченъ отъ ласкателствата на Моамеда, отрекълъ се отъ отечеството си, отъ семейството си и отъ вѣрата си. Но за това той нѣма да бѫде пó-честитъ отъ Мойсей, напротивъ, той наскоро ще заплати съ самия си животъ това свое отмѣтанье. Заедно съ Иса-бей, внукъ на великия везиръ Евреносъ-паша, и съ 40,000 конници Моамедъ го назначава паша и го испраща въ Албания, за да я опустоши. Скендербей, който располагалъ съ 11,000 человѣци, отъ които само 6,000 кавалерия, като видѣлъ многочисленната турска войска, оттегля се въ Лешъ, привлича Турцитѣ въ гориститѣ проходи и прѣзъ есеньта отъ

1456 г. срѣща се съ тѣхъ и ги разбива досущь като при това взема въ плѣнъ Иса-бея и Хамза отстѫпника, измѣнника на отечеството, на кръвьта си, на вѣрата си. Скендербей, съ богата плячка влиза сега триумфално въ Кроя. Моамедъ, униженъ отъ тоя злополученъ за него походъ, прави разни прѣдложения на албанския Вождъ за постиганье на едно примирение, но тоя послѣдния не отстѫпва прѣдъ нищо, а само, срѣщу едно количество пари, склонява да пусне Иса-бей както и 40 други плѣнници отъ пó-отличнитѣ. Той приема послѣ и единъ видъ съгласие за прѣкратяванье неприятелскитѣ дѣйствия. Въ сѫщото врѣме той, въ своето великодушие, прощава и племянника си Хамза и му позволява да иде, ужъ като бѣжанецъ, въ Цариградъ за да прибере тайно, ако може, жена си и дѣцата си, които бѣше оставилъ тамъ, и да ги доведе въ отечеството си; обаче, прѣди да испълни това, ако наистина е ималъ намѣрение да го испълни, той умира въ Цариградъ, отровенъ, казватъ, отъ самия Моамедъ, който го мразилъ като причина на поменѫтото поражение. Но Моамедъ, слѣдъ покоряваньето на Морея, се готвилъ да замине и въ Азия срѣщу Трапезунтъ; за това той намѣрилъ, че нѣма да постѫпи противъ своето достолѣпие, ако би прѣдложилъ миръ на единъ такъвъ неприятель, какъвто е билъ Скендербей, а заедно съ мира и спокойното владѣние на Ипиръ и Албания. Така и постѫпилъ. Отъ своя страна Скендербей не намѣрилъ тъй сѫщо за врѣдителенъ тоя миръ и той го приелъ (1461 г.). Но радостьта на Албания за така горещо желаемия и тъй постигнатия миръ нѣмало да трае дълго врѣме. Три години слѣдъ сключванието му, Скендербей го нарушава самъ, увлеченъ, едно, отъ настойчивитѣ прѣдставления на венециянския посланникъ и на легата на Папа Пия II, който бѣ обявилъ послѣдния кръстоносенъ походъ срѣщу Турцитѣ, — друго, убѣденъ отъ единъ албански архиепископъ, неговъ съвѣтникъ и приятель, че ужъ думата дадена на единъ невѣрникъ може прѣспокойно да бѫде нарушавана, — съвѣтъ, който обикновенно сѫ слѣдвали и Турцитѣ спрямо християнитѣ. Както и да е, Скендербей скѫсва отново мира съ Турцитѣ и се впуща въ нови срѣщу тѣхъ военни прѣдприятия. Казватъ, че тогасъ Моамедъ отправилъ едно писмо до Скендербея, съ което му се сърдилъ за нарушението на мира безъ никаква причина, на което султаново писмо Скендербей отговаря съ друго писмо. И съ едното и съ другото азъ ще запозная пó-долу читателя, колкото автентичностьта на тия писма и да не е напълно установена. Въ всѣки случай сега пакъ вой-

ната се подновява (1464 г.). Моамедъ II испраща Шереметбея съ 14,000 конници срѣщу Скендербея, а Скендербей съ 10,000 души борци завзема позиция около Охридъ. Тамъ той разбива Шереметъбея, и на бойното поле падатъ толкози Турци, колкото е цѣлата Скендербейова войска. За да си отмъсти за тая загуба Моамедъ II безотлагателно испраща въ Албания съ 15,000 конници и 3,000 пѣхотинци Балабанъ-паша Ведера, родомъ Албанецъ, хванатъ въ плѣнъ още въ дѣтинство, а произведенъ сетнѣ на тозъ високъ санъ, защото, при обсадата, казватъ, на Цариградъ, той прьвъ се качилъ на стѣнитѣ му. Балабанъ паша Ведера се срѣща, въ разни мѣстности, три пѫти съ Скендербея, но и тритѣхъ пѫти той бива разбиванъ, въпрѣки всичкитѣ му искусни военни распореждания. Той самъ даже едвамъ се спасява. — Само първия пѫть и при първото срѣщанье Скендербей ималъ злощастието да загуби осемь отъ първитѣ си офицери, между които тримата нáй-отлични Мойсей Големъ, Ангелъ Музака и Блодинъ Гюрица. Хванати въ плѣнъ слѣдъ като се били отчаянно на чело на 100 юнаци, паднали почти всички, тѣ били испратени въ Цариградъ, гдѣто, по заповѣдь на Моамеда, тѣ били одрани живи полека-лека въ разстояние на 15 дни. Усилията на Скендербея да освободи срѣщу голѣмъ откупъ тия свои другари останали безплодни. — Въ помощь на Балабанъ паша Ведера дошълъ послѣ и Албанецътъ Якубъ съ цѣлъ корпусъ турска войска, но Скендербей разбива и нея, а прѣдводителя й Якуба промушва самъ и му снема послѣ главата. При това зрѣлище Турцитѣ търтили да бѣгатъ, като оставили 4,000 мъртви на бойното поле, а плѣнни 6,000. Слѣдъ тия блѣскави побѣди и слѣдъ това отмъщение за своитѣ другари, Скендербей се връща отново и триумфално въ Крoя, гдѣто го посрѣщатъ съ неописанъ ентусиазъмъ. Чувствителни сѫ били тия несполуки и тия огромни загуби за Моамеда II, всѫду другадѣ побѣдитель, и, както баща му Мурадъ, тъй и той се рѣшава сега да излѣзе нáй-послѣ самъ срѣщу непримиримия и непобѣдимия Албанецъ. Слѣдъ двѣ несполучни опитвания за убиванье Скендербея посрѣдствомъ лица, прѣсторени на новопокрьстени Християне, Моамедъ II тръгва съ войска повече отъ 100,000 души, и стига до сколностьта на Кроя, която и обсажда. Но, обезпокояванъ постоянно по всички направления отъ Скендербея, при чиито нападения падатъ ежедневно нáй-добритѣ турски войници, Султанътъ се оттегля, но на пѫть той излива всичката си ярость върху храбритѣ жители на г. Хидна, отъ които, привлечени съ голѣми обѣщания, той жъртвува осемь хиляди. Като наблюдателна сила Моамедъ оставя около Кроя

съ 80,000 души войници Балабанъ паша, който располага една часть отъ войската си по височинитѣ на владѣющата града планина, и чака подкрѣпление отъ брата си Жюнисъ. Увѣдоменъ за това Скендербей, побързалъ да иде на срѣща на Жюниса, и не само го разбива, но го зема и плѣнникъ заедно съ сина му Хизра, па ги отвежда вързани въ вериги по таквозъ направление щото да ги види и самъ Балабанъ паша. Въсползуванъ отъ смутнята на Турцитѣ, Скендербей ги напада невъздържанно. Балабанъ-паша, вънъ отъ себе си, бърза да иде съ стотина всадници подъ стѣнитѣ на града и се опитва отново да покани обсажданитѣ да се подчинять при най-благоприятни за тѣхъ условия. Вмѣсто всѣкъ отговоръ, Кроянцитѣ излизатъ веднага изъ града, залавятъ се отблизу съ неприятеля по най-отчаянъ начинъ, и единъ отъ тѣхъ, на име Георгий Алекси, удари въ гърлото Балабанъ паша. Нараненъ смъртелно, пашата бърза да се върне съ коня си, но, прѣди още да стигне въ турския лагеръ, той издъхва. Турцитѣ се оттеглятъ и едвамъ пристигатъ въ Тиронското поле, далечь отъ Кроя до 10 мили, прѣслѣдвани безмилостно отъ Албанцитѣ и дору прѣполовени (1466 г.).

* * *

Този славенъ подвигъ е билъ и послѣдния за албанския герой. Малко слѣдъ това събитие той заминава за г. Лешъ, гдѣто, както прѣзъ 1443 г., иска пакъ да събере съюзнитѣ владѣтели, за да обсждятъ мѣркитѣ, които би трѣбало да се зематъ за пó-нататъшнитѣ дѣйствия срѣщу общия врагъ. Но прѣди още да пристигнатъ всички поканени владѣтели, хваща го силна трѣска и на 17 Януарий 1467 г. албанския Вождъ свършва своя славенъ животъ.

За послѣднитѣ му минути ето накъсо какво се казва. Събранитѣ около него владѣтели и офицери, той ги помолилъ да останатъ и за напрѣдъ съединени, защото само чрѣзъ това съединение съпротивлението срѣщу общия врагъ би могло да има успѣхъ, както то имá успѣхъ прѣзъ цѣли 24 години при неговия животъ; безъ това съединение всички сѫ щѣли да бѫдѫтъ сега подчинени на Турцитѣ; при това, той рѣшилъ — щото синъ му, на когото малолѣтството не позволявало още да поеме управлението на страната, както и съпругата му да заминатъ за Неаполъ въ отстѫпенитѣ му отъ Неаполитанския краль Фердинандъ имѣния, а самата страна до пълнолѣтството на сина му оставилъ подъ покровителството на Венеция. Подиръ това той се отправилъ лично къмъ сина си, далъ

му бащински съвѣти и го помолилъ да има довѣрие въ покровителството на Венециянската република, а въ сѫщото врѣме да не забравя, че приятелството на съединенитѣ албански князье е найякия щитъ за неговия прѣстолъ. Като приказвалъ тъй, пристигнала новината, че до града се приближавала една чета отъ около 1,500 неприятели. Ако и умирающъ, Скендербей вика да му дадатъ скоро орѫжието и да му доведатъ боевия му конь, но силитѣ му не държѣли и той се ограничава само да заповѣда на присѫтствующитѣ офицери да излѣзатъ веднага срѣщу неприятеля. Щомъ Турцитѣ узнали че Скендербей се намира въ Лешъ, па видѣли, че Албанцитѣ излизатъ на срѣща имъ, тѣ помислили, че тѣхъ ги води лично страшния герой и търтили да бѣгатъ. До като тъй само името на умирающия Вождъ помагало на побѣдата, той приемалъ светото причащение въ леглото си и прѣдавалъ Богу духа си. При новината за смъртьта му, излѣзълъ съ плачъ и ридание на градската площадь Алексий Дукагинъ, единъ отъ пристигналитѣ мѣстни владѣтели, и викалъ: „Елате, князье и господари на Албания! днесь падна щитътъ на нашето отечество; нашата сила изчезна; заедно съ мѫжа, когото ние губимъ, заравятъ се и нашитѣ надѣжди". Погребението му станало съ необикновенна тържественность, а останкитѣ били положени въ църквата Св. Никола въ г. Лешъ. Когато прѣзъ 1479 г. Турцитѣ завоевали Лешъ, тѣ открили тоя гробъ и всѣки единъ отъ тѣхъ гледалъ какъ да се допипа пónапрѣдъ отъ другаритѣ си до нѣкое късче отъ коститѣ на албанския герой, за да го носи съ себе си като свещенна мощь. До толкозъ е цѣнилъ паметьта на тоя ратникъ и самия му врагъ.

* * *

Какво стана послѣ съ Албания? Тоя въпросъ е вънъ отъ тѣснитѣ рамки на тая статия. За удовлетворение обаче любопитството на читателя, нека забѣлѣжимъ, че Албания, слѣдъ смъртьта на нейния народенъ прѣдставитель, не е могла вече да противостои на турскитѣ господари. Крoя и Лешъ бидохѫ завоевани отъ Турцитѣ прѣзъ 1478—1479 г., а тъй сѫщо и всички други мѣстности постепенно и една слѣдъ друга до 1571 год.

Синътъ на Скендербея, който съгласно съ волята на баща си бѣ заминалъ въ Неаполъ, се опита отпослѣ да влѣзе въ бащинитѣ си владѣния, но напразно. Отъ онова врѣме и до днесъ Албания остана турска область.

V.

За да не прѣкъснѫ нишката на расказа за Скендербейовитѣ подвизи срѣщу Турцитѣ, азъ нарочно не споменахъ до сега нищо за неговитѣ отношения, било къмъ Венециянската република, било къмъ Неаполитанското кралевство, както и къмъ други съврѣменни владѣтели, между които и римския Папа. Впрочемъ, тѣ косвенно само иматъ до нѣйдѣ връзска съ отчаяннитѣ усилия на Албания, подъ такъвъ единъ Вождъ, да се спасе отъ турското нашествие и отъ турското владичество. Тѣ обаче заслужватъ единъ кратъкъ споменъ, за да не остане нащърбенъ образътъ, който даваме тука, ако и въ общи чърти, на тоя въ всѣки случай извънреденъ въ историята на Балканския Полуостровъ человѣкъ.[1])

Както е извѣстно, Венеция владѣеше и въ Албания нѣкои мѣстности, прѣимуществено по брѣговетѣ. Къмъ края на 1446 г. умира Павелъ Дукагинъ, единъ отъ мѣстнитѣ албански владѣтели. Синъ му Алексий, вслѣдствие на една отдавнашна взаимна омраза, убива Лука Захария, владѣтель на г. Данья. Убития билъ бездѣтенъ. Въсползувана отъ всичко това, Венеция полага всевъзможни усилия при майка му *Божа*, за да я убѣди да отстѫпи ней оставения отъ сина ѝ г. Данья, но тя не се убѣждава и, по съвѣта на брата си Враня, назначава Скендербея за наслѣдникъ на тоя градъ. Това като се научва, Венеция се рѣшава да земе чрезъ сила това, що не бѣ успѣла да добие по добъръ начинъ. И скоро Венециянски войници нахлуватъ въ г. Данья, а Божа се завежда въ Шкодра, тоже подъ Венециянска власть, и тамъ тя се принуждава да отстѫпи Данья на Венециянцитѣ (1447 г.). Отъ тукъ Скендербей дохожда до сблъскванье съ венециянската република, която прѣдъ очитѣ на албанскитѣ владѣтели е била не по́-малко опасна за Албания отколкото войскитѣ на Мурада. На́й-напрѣдъ той се потрудилъ да убѣди по миренъ начинъ Венеция да възвърне Данья; но прѣговоритѣ не дошли до никакъвъ резултатъ, и прѣзъ лѣтото 1448 г. Скендербей се обръща срѣщу Венециянцитѣ; на 23-й юлий сѫщата година той се намѣрва прѣдъ г. Шкодра, гдѣто Венециян-

---

[1]) Както Гиббонъ въ миналото столѣтие, така и въ наше врѣме извѣстния италиянски историкъ Cesar Cantu, починалъ неотдавна, привеждатъ и единия и другия подъ бѣлѣжка (Cesar Cantu въ стр. 84 на 12-я томъ отъ всеобщата му история, французски прѣводъ, 3-о издание) английския списатель Sir William Temple, който изброява героитѣ, които заслужвали царска корона, но не я носили. Между нѣколкото други, като напр. Белизари, Хуниади, той туря и Скендербея. Cantu прибавя, че могло би да се състави обратно и списъкъ на ония царье, които не сѫ били достойни да носятъ царската корона.

цитѣ располагали съ 15,000 души войска подъ командата на *Джюрица,* отъ които 2,500 били, казватъ, Словѣне. Скендербей ималъ тука за сподвижници Моисей Големъ и Танусъ Топия, и единия и другия отъ числото на мѣстнитѣ албански владѣтели. Нападатъ нáй-напрѣдъ Венециянцитѣ. Но края на лютото сражение излиза въ пълна полза на Албанцитѣ. Тѣ разбиватъ и отблъсватъ първитѣ, които загубили, казватъ, 2,170 человѣка, когато загубата на Албанцитѣ се въскачвала само до 300. При всичко това г. Данья остана пакъ подъ Венециянцитѣ, съ които Скендербей побързалъ да сключи и миренъ договоръ, защото узналъ, че срѣщу му иде вече нова турска войска подъ началството на Мустафа паша. Какъ побѣдоносно разби послѣ Скендербей и тоя турски началникъ, за това казахме вкратцѣ пó-горѣ.

* * *

Скендербей не веднъждь и два пѫти е стѫпвалъ въ споразумѣние и съ Венгрия за борба срѣщу общия врагъ, но забѣлѣжителенъ е особенно неговия походъ въ Неаполитанското кралевство за защита на краля Фердинанда, синъ на починалия Алфонса, срѣщу Френцитѣ. Прѣвземанието на Цариградъ отъ Моамедъ II растревожило цѣла Европа, но новината за това голѣмо събитие стрѣснѫло нáй-много южна Италия. Скоро слѣдъ паданието на Цариградъ, по тази страна се раздалъ слухъ, че завоевательтъ Моамедъ кроилъ да покори и Италия, защото, по нѣкои прѣдсказвания, той вѣрвалъ, че Цариградския прѣстолъ му билъ прѣдназначенъ отъ Бога, но че тоя прѣстолъ билъ нáй-напрѣдъ въ Римъ, а не въ Цариградъ, та за това той мислилъ сега че, като прѣвзелъ дъщерята, справедливо и необходимо било да прибере и майката — Римъ. Нáй-много се обезпокоявалъ отъ тия слухове Неаполитанский краль Алфонсъ, понеже нáй-близкия пѫть отъ Албания за въ Римъ се нахождалъ прѣзъ неговитѣ владѣния, именно прѣзъ г. Бриндизи. За това той, прѣзъ есеньта 1455 год., побързалъ да изпрати Скендербею на помощь 1,200 души пѣхота и 500 души кавалерия. Алфонсъ обаче умира на 27-й юний 1458 г. Него наслѣдва синъ му Фердинандъ, но той има други съперници за тоя прѣстолъ, а нáй-вече и именно Френцитѣ съ претендента Жанъ Анжуский. Скендербей не забравя приятелството си съ Алфонса и той се готви да иде на помощь на сина му Фердинанда. Напразно се мѫчи противната страна съ убѣдителни писма да го отвърне отъ това му намѣрение,

на май и да го посилаши. Скендербей, между друго, пише имъ въ отговоръ слѣдующето: „Спомнѣте, че ние сме сѫщитѣ оние Ипироти, които въ разни врѣмена сме воювали съ Римлянетѣ на тая сѫщата земя, гдѣто сега се нахождате, и сме воювали всѣкога съ честь и съ слава, а не съ позоръ“. И той прилага да каже, че той самъ лично ще да иде на помощь на Фердинанда. И наистина Скендербей останалъ вѣренъ на словото си. Къмъ края на лѣтото 1461 г. той заминава за южна Италия съ 1,000 души кавалерия и съ 2,000 души пѣхота, съ които той разбива и разгонва Фердинандовитѣ неприятели, и като го закрѣпва на расклатения му до сега прѣстолъ, врыща се съ слава въ Албания за други тамъ походи срѣщу Турцитѣ до смъртьта му. За награда Фердинандъ му отстѫпилъ въ южна Италия нѣкои мѣстности, които послѣ, слѣдъ паданието на Албания, били заселени отъ Албанци, които, казва Cesar Cantu (Tom XII, p. 96), пазятъ и до днесь матерния си езикъ, грѫцкия обрядъ, народния костюмъ и народнитѣ обичаи. Тѣ играѭтъ единъ видъ хоро, което споменува злощастията на отечеството имъ.

* * *

Скендербей е билъ прѣдметъ на почести и хвалби отъ трима съврѣменни Папи, именно отъ Каликста III, Пия II и Павла II. Любопитни сѫ писмата, които му сѫ отправили въ разни случаи тие трима римски понтифици, както е любопитна и рѣчьта, която се прѣдполага да е казалъ Скендербей прѣдъ Павла II, като ходилъ въ Римъ прѣзъ 1465 г. и която, ако и да се оспорва до нѣкждѣ автентичностьта ѝ, заслужвала би да се прѣведе исцѣло. Както папскитѣ писма, така и рѣчьта сѫ писани на латински и се нахождатъ въспроизведени въ горѣпоменѫтото ново за Скендербея съчинение на австро-венгерския въ г. Янина консулъ Julius Pisko.

VI.

Въ края на тоя исторически очеркъ за Албанския герой азъ трѣбва да направѭ и слѣдующата още прибавка по длъжность къмъ историческата истина.

Скендербейовитѣ подвизи срѣщу Турцитѣ сѫ достояние на историята, която ги и излага гдѣ по-обширно, гдѣ по-накѫсо. Тя признава тъй сѫщо и блѣскавитѣ му въобще и удивителни успѣхи на бойното поле. Въ подробноститѣ случва се да се срѣщатъ не еднакви

всѣкога оцѣенения, даже и нѣкои противорѣчия, па още и нѣкои може би прѣувеличения въ извѣстни случаи. Това зависи не само отъ източницитѣ, съ които си служи историкътъ, и отъ начина, по който ги обяснява, но още и отъ духа, който внася при допитванието до тие източници и при тѣхното тълкование. Изобщо обаче крупнитѣ факти, които се отнасятъ до Скендербейовитѣ подвизи отъ завръщанието му въ Албания като бранитель на нейната свобода, се признаватъ отъ всички, и тѣ не подлежжтъ на съмнѣние. За пó-многото историци, да не кажж почти за всички, работата стои тъй сжщо и относително до врѣмето на Скендербейовото дезертьорство отъ турската му военна служба. Може би и тукъ да има нѣкои неточности и невѣрности, но всички тие историци расправятъ въобще за Скендербейовия животъ до това врѣме тъй, както се съкрати това пó-горѣ по сжществующитѣ свѣдения; но за тази първа, тъй да кажж, часть отъ живота на Скендербея има и особенно мнѣние.

Това мнѣние развива доста обстоятелственно покойния русски профессоръ Викентий Макушевъ въ едно свое съчинение, издадено на 1871 г.[1]) Дълго би било тука да се въспроизвождатъ критическитѣ изслѣдвания на русския профессоръ по тоя въпросъ. Ще забѣлѣжж само, че възъ основание на изучени отъ него Венециянски паметници, още отъ врѣмето на Скендербея, той твърди, че Георгий Кастриотъ не е билъ даванъ отъ баща си заложникъ на Турцитѣ, че тѣ сж взели отъ Ивана Кастриота само единъ451 неговъ синъ за заложникъ (1410 г.), не именно Георгия, който билъ тогава 6-годишно дѣте, а, вѣроятно, взели сж нáй-стария, на име Репосъ, че, слѣдователно, всичкия расказъ за участьта на Скендербейовото дѣтинство и за неговитѣ походи въ Азия като Султановъ фаворитъ е просто басня. Прѣобладающето противно мнѣние за тази участь, въ младитѣ му години, на албанския герой Макушевъ обяснява по слѣдующия начинъ: „Горгий Кастріотъ *могъ* быть заложникомъ у Султана по случаю-ли смерти, проживавшаго при турецкомъ дворѣ, его брата, по болѣзни-ли другаго, или просто въ обмѣнъ, въ свой чередъ. Какъ васалъ онъ былъ *обязанъ*, подобно своему отцу, службою Султану, и *могъ* прославиться геройскими повдигами и заслужить прозвище *Скендербега*. Онъ *могъ* при томъ и потурчиться. Онъ *могъ* также участвовать въ битвѣ при Нишѣ (3 Ноября 1443 г.) и послѣ

[1]) Историческія разысканія о Славянахъ въ Албаніи, въ средніе вѣка, *Викентія Макушева*. Варшава 1871 г. — Горѣзасѣганитѣ въпроси се разискватъ въ глава IV: *Борьба Скендербега съ Турками и покореніе ими Албаніи* (1443—1476 г.) стр. 80—116.

пораженія Турокъ бѣжать въ Албанію и хитростью овладѣть *Кроею;* тому благопріятствовали обстоятельства." Но не само това. Русския професcоръ, ослоненъ почти исключително върху поменѫтитѣ Венециянски паметници, различава до нейдѣ отъ другитѣ историци и въ по́-нататъшната история на Скендербея; крупнитѣ обаче факти отъ тая история не се отказватъ и отъ него, както не се отричатъ и блѣскавитѣ успѣхи на героя въ упоритата му борба срѣщу Турцитѣ; само, че той е хладнокръвенъ, речи леденъ критикъ, а не горещъ ентусиястъ. Той казва, че Скендербейовитѣ „Сподвижники старались разукрасить его дѣянія, обставили всю его жизнь чудесными приключеніями и создали изъ него какого-то митическаго героя древности. Писатели позднѣйшіе, даже нашего врѣмени, повторили безъ всякой критики басни, сьчиненныя въ XVI вѣкѣ."

Длъженъ бѣхъ да споменѫ тукъ за това мнѣние на В. Макушева, но длъжность ми е тоже да прибавѭ, че и на́й-новия историкъ на Скендербея, Julius Pisko, е ималъ také също прѣдъ видъ не само старитѣ и нови историци на Скендербея, но още и венециянски и други италиянски паметници, па при това голѣмо число книги и документи, което му доставили много любезно Изуититѣ изъ Шкодра въ Албания, които книги и документи, казва, му помогнѫли твърдѣ много за труда му.[1]) При всичко то́ва, и тоя новъ историкъ не се, речи, отдалечава значително отъ прѣобладающето мнѣние за цѣлата Скендербейова история.

[1]) Julius Pisko изброява подробно всичкитѣ източници, които ималъ прѣдъ видъ за съчинение на книгата си. Освѣнъ книгитѣ и документитѣ, съ които го улеснили Изуититѣ отъ Шкодра, той посочва на слѣдующитѣ списания:

Marini Barletii. Historia de vita . . . et gestis . . . Scanderbegs, Epirotarum principis. — Marinus Barletius е католически свещенникъ отъ Шкодра, сьврѣменникъ на Скендербея. Неговата История, издадена на 1537 г., е първия и главния источникъ за живота и дѣлата на албанския герой. Имамъ прѣдъ очи старъ единъ нѣмски прѣводъ на тази книга, изданенъ на 1577 г. въ Франкфортъ, която се намира въ тукашната Народна Библиотека.

Istoria di Georgio Castriota, detto Scander-beg, Brescia 1742, написана неизвѣстно отъ кого, а издадена отъ Biemmi.

Historia universale dell, origine et imperio de Turchi; raccolta de M. Francesco Sansovino, Venetia, 1568.

Historia e gloriosi gesti et juttoriose impress e fatte contro Turchi del Sig. don Giorgio Castrioto detto Scanderbeg. Venetia 1646.

Historia Bizantina Duplici Commentario illustrata, auctore Carolo du Fresn Domino du Cange, Regi à Consiliis, et Franciae apud Ambianos Quaestore, Sutetiae Parisiorum 1680.

Illyrici Sacri, auctore Daniele Farlato, Presbitero Societatis jesu, e Jacobo Coleto olim ejustem Societatis Alumno, Venetiis, 1817.

Histoire de l'empire Ottoman depuis Son origine jusqu'à nos jours, par J. Hammer, Paris 1836.

La Turquie d'Europe, par Ami Boué, Paris, 1840.

VII.

Както и да е, слѣдъ запознаванието ни сега съ тази история, както казахме, въ общи чърти, горѣпоменатата Скендербейова рѣчь, казана прѣдъ събранитѣ албански мѣстни князье или владѣтели, както и размѣненитѣ писма между Мурада II и Моамеда II, отъ една страна, и Скендербея, отъ друга, ще се разбератъ по-добрѣ; за това азъ ги и давамъ сега тукъ, по прѣводъ отъ нѣмски, като забѣлѣжя повторно и прѣдварително, че тѣхната автентичность не е вънъ отъ всѣкакъвъ споръ, но тѣ сж помѣстени въ книжката на Julius Pisko исцѣло, отъ гдѣто ги и земамъ.

* * *

Рѣчь, произнесена отъ Скендербея прѣдъ събранитѣ въ г. Лешъ (Alessium) мѣстни албански владѣтели на 2 мартъ 1444 г.

„Излишно е, отлични и мждри князье, да ви описвамъ омразата на Турцитѣ срѣщу послѣдователитѣ на Господа нашего Иисуса Христа. За тази омраза свидѣтелствуватъ достатъчно многочисленнитѣ рани, съ които сж покрити цѣлото християнство изобщо и Албания частно. Вие пъкъ сами, мждри и отлични албански князье, отъ опитъ знаете, какъ нашитѣ неприятели искатъ да се обогатятъ съ нашия имотъ, а насъ сами да погубятъ досущъ. Дайте ми само сега да ви покажж причинитѣ на досегашнитѣ ни бѣди, за да можемъ да обсждимъ послѣ и начина, по който би могли да си помогнемъ, за да се поправи злото.

„Съ кървави сълзи оплакватъ християнскитѣ народи разногласията на своитѣ князье, които сж едннчки отговорни за общото злощастие. Свидѣтелъ е Всевишний, че съ общо съдѣйствие отоманската сила можѣше лесно да се съкруши.

Albanesische Studien Dr. Jur. Johann Georg von Hahn, K. K. Consul für das Östliche Griechenland, Jena 1854.

Storia Docomentata di Venezia di S. Romanin, Venezia, 1855.

Histoire de Scanderbeg par M. Camille Paganel, Paris, 1855.

Отъ тая французска история азъ имамъ прѣдъ себе си единъ нѣмски прѣводъ.

Storia d' Italia del Professore D. Pietro Balan, Modena, 1877.

Le istorie Albanesi Compilate da Franceco Tajani, Salerno, 1886.

И други още стари и нови исторически списания, както и ржкописенъ материалъ изъ архивитѣ на Венеция, Миланъ, Мантуа, Болоня и пр.; тъй щото смѣло може да се каже, че най-новия историкъ на Скендербея не е прѣнебрѣгналъ и оння ржкописни и неиздадени още материали, които могжтъ да служатъ за освѣтление на нѣкои невѣроятни или тъмни или и противорѣчиви части отъ тая история.

„Но азъ не щѫ да се спирамъ въ дълги расkази върху окаянната сѫдба на чужди князье, когато самитѣ моя братья сѫ паднали убити позорно. Оставѣте ме да ви расkажѫ само, по кои причини моя домъ биде бѣдствено разрушенъ до коренъ.

„Баща ми, вашъ другарь, биде нападнатъ отъ многочисленна и храбра турска войска. Съсѣднитѣ владѣтели бѣхѫ вече принудени да прѣклонятъ глава прѣдъ грамадната сила и да се покорятъ; на баща ми никой не доде на помощь, и той бѣ принуденъ да се прѣдаде подъ условия, равнозначущи съ пагубата на неговия домъ; той самъ сетнѣ умрѣ, а синоветѣ му бѣхѫ убити; живъ, съ божя помощь, останахъ само азъ, за да си отмъстѭ, както се надѣѭ, срѣщу прѣстѫпницитѣ.

„Баща ми падна жъртва на разногласията на албанскитѣ князье; Па и днесъ азъ прѣдвиждамъ сѫщата участь и за моето господарство. Но и вие, еднакво съ мене, и вие стоите прѣдъ сѫщата пропасть. Или мислите вие, че Турчинътъ се въоружава само срѣщу мене, и че той иска мене само да погуби? О! храбри юнаци, не прѣдчувствовате ли неописуемитѣ опасности, които ви грозятъ? Обаче, колко лесно бихте могли да запѣете пѣсни радостни и побѣдоносни, ако само бихте ме послушали?

„Всичкитѣ мисли, всичкитѣ постѫпки на Турчина иматъ за прѣдметъ унищожението, катастрофата на всинца насъ, отъ първия до послѣдния. Турчинътъ нѣмаше да бѫде Турчинъ, ако мислеше другояче; законитѣ му, обичаитѣ му, характерътъ му, а, прѣди всичко, волята на пророка му Моамеда тласка Турчина къмъ разрушение на всичко, що носи Христовото име.

„Азъ си въображавамъ още отъ сега Мурада, посредъ своитѣ везири, посрѣдъ помощницитѣ си въ своитѣ прѣстѫпления, въображавамъ си го распѣненъ отъ гнѣвъ и отъ жажда за отмъщение. Той благодари на пророка си, че азъ му съмъ далъ поводъ да прѣвземе Албания като обезщетение за нанесенитѣ му отъ Венгрия и отъ Сърбия загуби; сега той заповѣдва на своитѣ пълководци мене да унищожатъ; извърши ли се това, да обърнѫтъ тогава орѫжието си срѣщу всички други албански владѣтели. Той иска да ни види всинца ни вързани съ вериги прѣдъ неговитѣ нозѣ.

„Тъй мисли и къмъ това се стреми Турчинътъ. Вѣрвайте ми, вѣрвайте на моя опитъ, на познанията, които азъ имамъ за турския дворецъ и за турскитѣ навици; па си наумѣте ужаситѣ, които тѣ вършатъ днесъ и които сѫ извършили пó-напрѣдъ.

„Думи отъ голѣма важность отправямъ къмъ васъ, достойнѣйши князье! но азъ приличамъ на лѣкарь, който открива на болния опасноститѣ отъ болестьта, за да го убѣди да се подвъргне на необходимата операция. Само чрезъ съгласието ще можемъ ние да противостоимъ на неприятеля, а това съгласие иска го и самъ Богъ. Погледнѣте на Венгрия, на Трансилвания, на България, на Сърбия. Една по една, отдѣлно, тѣ всички попаднахѫ подъ турската сила. Но когато лани тѣхнитѣ князье се съединихѫ помежду си, тогава и Богъ благослови тѣхното орѫжие, и тъй тѣ извоювахѫ блѣстящата побѣда, побѣдата на християнството.

„Имайте прѣдъ себе си тоя послѣденъ и блѣскавъ примѣръ. О, хайде да пойдемъ и нис рѫка съ рѫка! и Божията помощь ще бѫде сигурно съ насъ.

„Мислите ли вие че, при-живѣ на баща ми, Турчинътъ можѣше да подчини Албания, ако мѣстнитѣ князье бѣхѫ съгласни помежду си да ѭ бранятъ? Единственната причина за поробяванието отъ Турцитѣ прѣкрасното ни отечество е тогавашното разногласие. Дано сега вашето единодушие да ни помогнѣше за побѣдата, за да възтържествуваме, както направи и Венгрия, връхъ кръвожъдний врагъ!

„Силитѣ на Албания сѫ подобни на рѣчици, текущи по разни направления. Съединени наедно въ една матка, тѣ образуватъ голѣмъ порой. Отъ тукъ азъ добивамъ утѣшителното убѣждение както и надѣждата, че албанското орѫжие ще възтържествува славно, и ще докаже така на християнска Европа своята стойность. Азъ, който съмъ живѣлъ тридесеть години въ турския дворецъ и познавамъ военното искуство на Турцитѣ, имамъ пълна надѣжда, че отъ сега нататъкъ ще могѫ да излѣзѫ срѣщу тѣхъ съ успѣхъ. Ако азъ, като военачалникъ на Турцитѣ, побѣдихъ въ много кървави битки тѣхнитѣ неприятели, какъ да не могѫ да излѣзѫ побѣдитель днесь, когато се борѭ за отечеството си, за спасението на единороднитѣ си?

„Недѣйте да се боите отъ распръснанитѣ празни прикаски за могѫществото на нашитѣ неприятели; прѣди нѣколко само мѣсеци цвѣтътъ на турската войска биде поразена отъ Хунияди. Останалата часть е тълпа отъ долни, труси и варварски сѫщества, безъ никакъвъ порядъкъ и безъ никаква опитность. Слѣдъ това, азъ ви напомнювамъ битката, станѫла послѣдне при р. Морава, въ която битка Хунияди съ твърдѣ малки сили расипилѣ несравненно по-многобройната турска войска.

„Богъ не пита за числото на неприятелитѣ, когато иска да даде побѣдата на вѣрующитѣ. Вѣрвайте ме! и сега Турчинътъ расчитва най-много върху нашето разногласие; безъ това разногласие той твърдѣ мжчно би посмѣялъ да ни нападне, па и да би се рѣшилъ да прѣдприеме нѣщо, той скжпо би заплатилъ тази си смѣла и опасна постжпка.

„Виждате, прочее, мждри князье, че нашето спасение зависи отъ сами насъ. Ако ние останемъ равнодушни и безчувственни свидѣтели при катастрофата на нашия съсѣдъ, ако ние останемъ бездѣлни като боязливи и испоплашени агнета, всички ще станемъ жъртва на вълка. Отъ нашето днешньо събрание зависи сждбата на Албания. Азъ ви показахъ общата опасность, а въ сжщото врѣме и начина, по който ще можемъ да отблъснемъ тази опасность. Отъ васъ сега зависи, и само отъ васъ, испълнението на моитѣ зрѣло обмисленни планове; ако ги одобрите, Албания ще бжде спасена, а грядущитѣ поколения, прѣиспълнени отъ благодарность, ще възнасятъ къмъ Бога тепли за васъ моления.

„Дано всемогущия Богъ вразуми албанскитѣ князье и дано Той всели въ сърдцата имъ духа на съединението, духа на съпротивлението срѣщу общия врагъ!" — Какво впечатление е произвела тая рѣчь, казахме пó-горѣ. Но тя може да е и до днесь поучителна за народитѣ отъ Балканския полуостровъ.

* * *

Писмо отправено прѣзъ Юний 1444 отъ Султанъ Мурада II до Скендербея. „Ние мислимъ, казва за това писмо Julius Pisko, че Мурадъ II, като рицарски монархъ, е поискалъ съ това си писмо, отъ една страна, да даде на Скендербея единъ знакъ на своето къмъ него почтително благоволение, отъ друга пъкъ, да не жъртвува безъ нужда своитѣ войски по непроходимитѣ албански планини." — Както и да е, ето това писмо:

„Мурадъ, императоръ на цѣлия Анадолъ, къмъ Скендербея, най-непризнателния человѣкъ между человѣцитѣ. Не ти принасямъ никакви поздравления, защото ти си сталалъ мой смъртеленъ врагъ. Азъ те въспитахъ съ бащинска любовь и всѣкога ти съмъ искалъ твоето най-голѣмо добро, ти обаче възстана срѣщу мене и ми причини всевъзможни врѣди; това го знаешъ и ти, знае го и всичкия свѣтъ.

Азъ не знаж защо ти постжпи така; разсърди ми се, може би, че не ти прѣдадохъ бащинския ти наслѣдственъ дѣлъ, владѣнията му; може би ти много побърза да се отречешъ отъ вѣрата на Пророка и да се повърнешъ въ християнското вѣроисповѣдание, нѣщо, което ти стори и во врѣда на душата си. Навѣрно, ако да бѣхъ узналъ по-отрано твоитѣ желания, азъ всичко ти бихъ отстжпилъ. Ти знаешъ, че азъ те обикнахъ повече отъ всѣки другъ за твоитѣ високи и добри качества. Но ти, ако и да знаеше, че азъ бѣхъ готовъ да ти възвърнж скоро бащинната ти земя, наруши обаче длъжностьта си, та за това ти заслужи моята немилость и моето порицание. И така обаче, като си спомнювамъ всички блестящи военни дѣла, които ти си извършилъ, служащъ при мене на държавата ми, азъ усѣщамъ, че моя гнѣвъ срѣщу тебе се укротява. Заради това азъ пакъ съмъ готовъ да ти позволж отново да завладѣешъ спокойно оставената ти въ наслѣдство отъ баща ти земя, като искамъ да ми възвърнешъ само ония части отъ Албания, които азъ съмъ извоювалъ отъ други, а не отъ баща ти. Тѣзи части ти си зелъ противъ всѣко право и противъ волята ми. За това рѣши се да ми ги възвърнешъ; въ противенъ случай, заклѣвамъ ти се въ името на Аллаха и на пророка му Мохамеда, въ душата на баща си и въ саблята си, че азъ ще употрѣбж всичкитѣ си сили и ще те изгонж отъ тая страна тъй, щото да бждешъ принуденъ да идешъ да се скиташъ по свѣта като просекъ. Ти добрѣ знаешъ, че азъ веднага могж да съберж сто и педесеть хиляди войници, срѣщу които ти не ще можешъ да противостоишъ съ малкитѣ си сили. Казвамъ ти това само, за да те прѣдпазж отъ голѣма врѣда. Оставямъ те сега свободенъ да изберешъ между доброто и злото. Избери каквото искашъ. Довѣри се напълно въ моя пратенникъ, когото съмъ увѣдомилъ за всичко, каквото трѣбва още да ти каже и устно. Писахъ въ Одринъ, 16 Юний 1444 г.“

* * *

Като получилъ това Султаново писмо, Скендербей го прѣдставилъ на съюзницитѣ си, които слѣдъ дълго обсжждание рѣшили да отблъснжтъ прѣдложенитѣ отъ Мурада условия. Въ всѣки случай Султановия пратенникъ Хайрединъ билъ удостоенъ съ твърдѣ любезенъ приемъ, и Скендербей го испратилъ като му връчилъ слѣдющето отвѣтно писмо за Султана съ дата 14 Юлий 1444 г.“

„Георгий Кастриотъ, нареченъ Скендербей, князь на Албанцитѣ, поднася на Мурада, князь на Турцитѣ и императоръ на Анадолъ, много поздравления. Получихъ чрѣзъ твоя служитель и пратенникъ писмото ти, въ което казвашъ, че не можешъ да ми отправишъ никакво поздравление, защото азъ съмъ билъ възсталалъ срѣщу тебе и съмъ станалъ твой смъртеленъ врагъ. Азъ ти отговарямъ: ако ти би искалъ да обсѫдишъ зрѣло и спокойно това, що съмъ азъ извършилъ, ти ще съзнаешъ веднага, че азъ се отнасямъ къмъ тебе не враждебно, а приятелски. Въ доказателство на това, азъ те увѣрявамъ, че, отъ любовь къмъ тебе, нѣма за мене на свѣта каквото и да е мѫчно прѣдприятие, което да не бихъ извършилъ за тебе, стига да не е противъ Божията воля. Ако обаче ти се сърдишъ срѣщу ми, че азъ съмъ си придобилъ отново както свободата си, така и бащинното си владѣние, ти нѣмашъ право, защото, като честенъ человѣкъ, азъ не можахъ да постѫпя другояче. Когато пакъ твоитѣ войници нахлухѫ въ Албания за да ме нападнатъ, злѣ ли сторихъ, несправедливо ли постѫпихъ, че рѣшихъ да се бранѭ? Азъ поразихъ нападателитѣ, но за пролѣената кръвь кой трѣбва да отговаря, ако не онзи, който ги бѣ испратилъ? Истина е че азъ побихъ Али-паша, но нападнатъ, не ли бѣхъ длъженъ да се забранѭ? Най-послѣ, ако азъ оставихъ лъжовната Мохамеданска вѣра и се повърнахъ отново въ истинската Христова вѣра, азъ съмъ убѣденъ, че съмъ извършилъ добро и богоугодно дѣло, и че съмъ спасилъ душата си, а не съмъ я поврѣдилъ, не съмъ я погубилъ, както ти искашъ да кажешъ. За това азъ заклѣвамъ и тебе за спасение на душата си да послушашъ и ти моитѣ думи, думи като на единъ добъръ твой синъ. Прочети, прочее, внимателно Корана и неговитѣ прѣдписания; и ти лесно ще да разберешъ кой отъ насъ двама ни се нахожда въ заблуждение. Азъ се надѣѭ, че, слѣдъ зрѣло рамишление, ти ще приемешъ светата Христова вѣра, въ която единичко всички могѫтъ намѣри спасението си, до като другитѣ вѣроисповѣдания водятъ къмъ погибель. Дано Господь да те просвѣти чрѣзъ Светия Духъ, за да захванешъ новъ животъ на истински християнинъ! Тогава, азъ бихъ билъ щастливъ, да Те поздравя като първия господарь на вселенната и да Ти стана вѣренъ служитель и приятель. Гледашъ съ какво присърдце азъ радѭ за Твоята слава и за славата на държавата Ти. Ако послѣдвашъ съвѣта ми, азъ не само ще Ти възвърнѫ отново всичко каквото искашъ отъ мене, но още ще ме имашъ и за помощникъ въ всичкитѣ Ти начинания и прѣдприятия. Въ противенъ случай, Ти можешъ да бѫдешъ увѣ-

ренъ, че азъ по никой начинъ нѣма да приемѫ твоитѣ прѣдложения, па нито могѫ, нито искамъ, нито трѣба да ги приемѫ по причини много пó-важни отъ ония, които Ти привождашъ, а нáй-вече, и прѣди всичко, защото Турцитѣ никога не държатъ даваната си на насъ правовѣрующитѣ дума, защото тѣ не щѫтъ да живѣѭтъ съ насъ като мирни съсѣди и, нáй-послѣ, защото азъ не желаѭ да се изложѫ на опаспость за да загубя онова, що ми е Господь далъ. Колкото пъкъ за исканието Ти да възвърнѫ ония части отъ Албания, които Ти си билъ отнелъ отъ други, а не отъ баща ми, отговарямъ, че тѣзи части, даже и да не сѫ били владѣния на баща ми, тѣ сѫ били обаче, тъй или инакъ, подъ властьта на християнски князье; а понеже и азъ сѫщия съмъ такъвъ князь, нѣма съмнѣние, че, въ отсѫтствие на законнитѣ владѣтели, тѣзи части принадлежатъ пó-скоро менѣ отколкото Тебѣ, който исповѣдашъ друга вѣра. Искашъ ли да владѣешъ християнска страна? Ти трѣба да станешъ християнинъ както Те вече помолихъ, па те молѭ още веднаждь. Отхвърлишъ ли съвѣта ми и не послушашъ ли молбата ми, Ти ще имашъ въ мене единъ непримиримъ врагъ, и тогава не се надѣвай за възвръщанието нито педя земя; напротивъ, азъ ще се потрудѭ да зема назадъ отъ тебе всичко, що си заграбилъ отъ християнетѣ. Относително до заплашванието Ти, че ще ме изгонишъ отъ родната ми страна и ще ме принудишъ да се скитамъ по свѣта като просекъ, имамъ да Ти отговорѭ, че като благочестивъ християнинъ азъ се уповавамъ на Божията помощь и че азъ съмъ готовъ да понесѫ орисаната ми отъ Божията воля сѫдба, била тя добра или зла. Имамъ твърда вѣра, че азъ ще забранѭ себе си успѣшно срѣщу всички, които Ти ще възбудишъ и испратишъ срѣщу мене, както ме заплашвашъ. Впрочемъ, Ти знаешъ, че побѣдата зависи не отъ числото на войницитѣ, но, нáй-напрѣдъ, отъ Божията воля, а послѣ отъ доблестьта на борцитѣ и отъ съгласието на тѣхнитѣ прѣдводители. А че ние не сме до нѣйдѣ лишени отъ тия прѣимущества, за това Ти би трѣбало да се увѣдомишъ отъ твоитѣ хора.

Нáй-послѣ ще Ти кажѫ, че Твоитѣ закани и заплашвания не ме стрѣскатъ никакъ; само ако станешъ християнинъ, ще да земешъ, — до колкото, сирѣчь, зависи отъ мене лично, — това що искашъ. Въ заключение обѣщавамъ се на Ваше Величество, да не прѣдприемѫ срѣщу Тебе ни нáй-малкото нѣщо, ако не бѫдѫ пó-напрѣдъ прѣдизвиканъ, та покорно Те молѭ да не ми дадешъ поводъ за таквозъ нѣщо. Отъ моя военень лагеръ, на 14 юлий 1444.“

* * *

Присмането отъ Турцитѣ християнската вѣра като едничко срѣдство за разрѣшение на источния въпросъ се е прѣдлагало на Султана и отъ Папа Пия II прѣзъ 1463 г. И въ наше врѣме то се прѣдложи отъ Гърка *Пичипиоса* прѣзъ 1858 г. въ книжката му: L'Orient. Les réformes de l'Empire byzantin, par J. G. Pitzipios. Paris, 1858. chap. XX.

* * *

Писмо отъ Моамедъ II до Скендербея: — По това писмо именно Хаммеръ казва, че ако наистина Моамедъ II е писалъ до Скендербея, писмото му въ всѣки случай не трѣба да прилича на това, което се намира у Barletius, и което, както и всичкитѣ рѣчи на героя, е измислено отъ тоя историкъ. Julius Pisko, като привожда тъй исказаното отъ Хаммера съмнѣние, прилага да каже, че както Моамедовото писмо, така и отговорътъ на Скендербея, му се виждатъ въ всѣки случай доста характеристични, за да ги въспроизведе въ книжката си буквално, както ги прѣдава *Sansovinus*. Ето сега Моамедовото писмо:

„Моамедъ Емиръ, Султанъ, императоръ на всички свѣтовни части отъ Истокъ и Западъ. Азъ нѣмамъ никакво основание да ти поднесѫ, благородний Скендербей, княже на Ипиротитѣ, моя поздравъ, защото ти наруши мира, ти не уварди думата си и ми причини голѣми щети. Но понеже азъ знаѭ, че тебе сѫ те измамили моитѣ неприятели, Венециянцитѣ, азъ искамъ да извинѭ отчасти твоята обнаска, па още и да ти простѭ за нанесеното ми оскръбление, но подъ условие, че ти отново ще сключишъ миръ съ мене. Трѣбва обаче тозъ пѫть да те помолѭ да утвърдишъ съ клѣтва нашия новъ договоръ, защото азъ съмъ убѣденъ, че, ако ти отъ начало бѣше направилъ това, не би могли нито Венециянцитѣ нито други нѣкои да те накаратъ да извършишъ това нарушение. Отъ моя страна азъ ти се обѣщавамъ да пазѭ всичкитѣ условия, никога вече да не те задѣвамъ; напротивъ, азъ ще искамъ да ти бѫдѫ полезенъ и единъ добъръ приятель. Въ случай обаче, че ти би постоянствовалъ въ твоето неприятелско къмъ мене поведение, азъ ще прѣкъснѫ всички други мои прѣдприятия, за да накажѫ тебе; и тогава ще видимъ да ли Венециянцитѣ ще могѫтъ да те отървѫтъ отъ моитѣ рѫцѣ; ти, който си единъ малъкъ господарь

на една часть отъ Албания, не ще можешъ вече никога да противостоишъ менѣ, който съмъ императоръ, царь и господарь на толкозъ много господарства. Обсѫди, прочее, добрѣ поведението си и приими мира за да можешъ, кога умрешъ, да оставишъ на потомцитѣ си господството на страната си. — Въ Цариградъ, 6 Май 1463 година."

На това писмо Скендербей отговорилъ по слѣдующия начинъ:

„Ратникътъ на Иисуса Христа, Георгий Кастриотъ, нареченъ инакъ Скендербей, князь на Албанцитѣ, поздравлява свѣтлия Моамедъ, князь на Турцитѣ. Както устно отъ пратенника Ти Мустафа, така и отъ писмото Ти, азъ узнахъ оплакванията Ти и тежкитѣ Ти упрекания срѣщу мене. Отговарямъ Ти, че азъ не се раскайвамъ за гдѣто съмъ нарушилъ мира, защото Ти, великъ князъ, поиска чрѣзъ първия нашъ миренъ договоръ, да се подиграешъ съ мене, малкия князь. Въпреки дадената Ти дума въ онова врѣме, Твоитѣ Турци ми причиниха голѣми щети, и когато азъ бѣхъ принуденъ отъ това да Ти испратѭ мой посланникъ, Ти наистина ми се обѣща, че ще накажешъ виновнитѣ, обаче нищо не направи, тъй щото става явно, че Твоитѣ хора сѫ работили въ споразумѣние съ Тебе. Азъ съмъ, прочее, напълно въ правото си, ако търсѭ обезщетение за нанесенитѣ ми загуби и никакъ не ме е грижа за Тебе, който почиташъ толкозъ малко мира. — Колкото за това що казвашъ, че мене сѫ ме излъгали Венециянцитѣ, азъ Ти отговарямъ, че тиеназдраво пазятъ дадената си дума и не я нарушаватъ както имашъ навикъ да правишъ Ти. За това азъ съ настоящето си писмо Ти явявамъ открито, че подъ никое условие азъ не щѫ да сключѫ съ тебе миръ, колкото малъкъ князь и да съмъ азъ, а Ти великъ императоръ на Западъ и на Истокъ. Впрочемъ, тази титла, която си присвоявашъ Ти вслѣдствие на твоето невѣжество и на твоята надмѣнность, е смѣшна, защото тя принадлежи само на римския императоръ, който се коронясва отъ папата, прѣдставитель на Бога връхъ земята. Ти си наистина единъ мощенъ тиранинъ, когото Богъ ни е испратилъ за наказание грѣховетѣ на християнетѣ, а Ти мислишъ, че трѣбва да земешъ една титла, която безъ друго подига смѣхъ у всѣкиго, който я чете. Свѣтътъ е раздѣленъ на три части: Азия, Африка и Европа. Азия, нáй-голѣмата отъ тия три части, се раздѣля на Мала и Велика Азия. Въ Велика Азия има много господарства, съ които Ти нѣмашъ никаква работа; въ Мала Азия или Анадолъ Ти владѣешъ само нѣкои си страни, които едно врѣме

завоевахъ азъ за Тебе, и които сѫ съвсѣмъ незначителни сравнително съ останалитѣ. Въ Африка тоже има много господарства и области, но Ти тамъ нищо не владѣешъ. Въ Европа, на́й-населената часть отъ свѣта, Тебѣ Ти принадлѣжатъ само Тракия, Гърция, Сърбия, Босна, Морея, България, Ахаия, Магнизия, Митилини и нѣкои други страни, които до скоро бѣхѫ християнски и пакъ ще бѫдѫтъ таквизи. Азъ, прочее, се удивлявамъ какъ Ти, който искашъ да ми давашъ добри съвѣти, толкова си заслѣпенъ отъ славолюбие, щото не мислишъ за това, що говоришъ. При всичко, че ти владѣешъ въ Азия и въ Европа по́вече отъ 30 провинции, азъ не се боя никакъ отъ Тебѣ, но се уповавамъ на моя Господь Иисуса Христа, който ще направи щото 1000 езичници да паднѫтъ отъ 10 християне. Ти виждашъ прочее, че мене не ме поколебаватъ нито заплашвания, нито обѣщания. Сега, ако Ти би поискалъ да видишъ онова мѣсто въ Корана, гдѣто се казва, че Евангелието е добро (въ дѣйствителность то е на́й-доброто нѣщо на свѣта), и би се рѣшилъ да се покръстишъ заедно съ Твоитѣ поданни, можилъ би въ такъвъ случай всичко да получишъ отъ мене. Инакъ, азъ нѣма да прѣстанѫ да защищавамъ дѣломъ себе си и да Ти причинявамъ голѣми щети и загуби.

„Отъ нашия лагеръ, 25 Юний 1463 година.“

За побратимството.

Отъ Н. А. Начовъ.

Побратимството, чието потекло очивѣстно се крие въ дълбока старина, е обичай извѣстенъ и практикуванъ прѣзъ срѣднитѣ вѣкове у всички европейски народи. Този народенъ юридически институтъ често е привличалъ вниманието на писателитѣ, подкачи отъ *Du Cange,*[1]) комуто принадлежи първото издирвание за „adoptio in fratrem,“ па до най-новитѣ изслѣдвачи, каквото *D-r Fr. Krauss,*[2]) *Giovanni Tamassia,*[3]) *Ѳ. Волковъ,*[4]) русскиятъ академикъ *А. Н. Веселовский*[5]) и др. Ала само издирванията, що ставатъ на сегашно врѣме, сѫ поведени систематично и възъ основа на сравнителнитѣ изучвания, дѣто се привличатъ и формитѣ на института споредъ словѣнското обичайно право: тѣ иматъ за задавка да услужятъ на научнитѣ интереси, като спомогнѫтъ за раскриванье произхода и историческото развитие на тоя толкова интересенъ институтъ, като форма на асоциация. Благодарение на поменѫтитѣ трудове,

---

[1]) Des adoptions d'honneur en frère et par occasion des frères d'armes въ Histoire de S. Souis IX, écrite par J. sir de Joinville, Paris, 1668, diss XXI, p. 260 и сл.

[2] „Sitte und Brauch der Südslaven“, Wien 1885, 619—43. Тоя и прѣдидещия трудъ нѣмамъ на рѫка и за тѣхъ се ползувамъ отъ изводи у други автори.

[3]) L'Affratellamento (Ἀδελφοποιΐα). Studio storico-giuridico. Torino 1886, p. 1—77. Твърдѣ добросъвѣстенъ и цѣненъ за историческото развитие на института трудъ, въ който, покрай друго, се разглежда срѣдновѣковната гръцка ἀδελφοποιΐα и побратимството у словѣнитѣ.

[4]) *Th. Volkov*, La Fraternisation en Ukraïne — въ *Mélusine*, t. V., № 8, mars-avril 1891, p. 193—203; ib t VII, № 1, janvier-févriers 1894, p. 4., и № 7, janv,-févr. 1895, p. 156. Гл. за него и забѣлѣжката на Брюкнера въ *Arch. f. sl. Phil.* XV, 314—5 Ueber pobratimstvo bei Polen und Russen im XVI Jahrh.

[5]) „Гетеризмъ, побратимство и кумовство въ Купальской обрядности (Хронологическія гипотезы)“ — въ *Журн. Мин. Нар. Просв.* 1894, февраль, стр. 287—318. Тая работа въ сѫщность е сравнително изучвание на нѣкой обичаи отъ кѫпалската (еньовденската) обредность — продължение отъ подкаченитѣ отъ автора издирвания върху обичаитѣ и повѣрицитѣ, свързани съ речената обредность (гл. „Разисканья“ XVI, 305—29). Знаменитиятъ изслѣдвачъ се спира тукъ на кумството и побратимството, които сближава съ обичаитѣ, споени съ култа на Адониса, и, като разгледва особноститѣ на кѫпалската обредность у разни ново-европейски народи, прѣдставя опитъ за истъкване послѣдователнитѣ стадии на праисторичното и историчното ѝ развитие.

не малко е вече допринесено за освѣтление тъмното минжло и набѣлѣзванье първоначалната сждбина на занимаващия ни обичай. Но, за да каже науката послѣдната си за него рѣчь, необходимо е да се събержтъ и прѣкаратъ прѣзъ критически анализъ още множество фактични данни върху различието между формитѣ му у разнитѣ народи. Нѣма съмнѣние, че на словѣнското, и особно южнословѣнското, обичайно право тукъ е прѣдоставена твърдѣ важна рола; защото за института въ источна Европа словѣнитѣ иматъ таквозъ значение, каквото за него въ западна Европа иматъ германцитѣ.

Доста обстоятелно описание за побратимството у насъ даде г. *С. С. Бобчевъ,* съ статията си: „О побратимствѣ и посестримствѣ (Очеркъ изъ обычнаго права болгаръ).“[1]) Това описание значително расшири обнародванитѣ по́-напрѣдъ отъ Богишича[2]) свѣдѣния по прѣдмета, които, при всичката си оскждность, оставахж до тогава главниятъ изворъ за изслѣдвачитѣ, що желаяхж да се запознаjжтъ съ обичая у насъ. Доста материалъ извадихж на свѣтъ и нѣкои наши етнографически сбирки и издания. И отъ обнародваното до нинѣ личи вече, че побратимството у българитѣ е било твърдѣ развито и распространено, че, макаръ и на отпаданье, то още се срѣща у народа, като битовенъ фактъ, и че изучваньето му прѣдставя голѣмъ интересъ, защото въ многобройнитѣ му форми се явяватъ и таквизъ, които носжтъ досущъ примитивенъ характеръ.

Прѣдлаганата скромна работа мѣри — да групира, допълни и изложи по единъ редъ сжществуващитѣ свѣдѣния за побратимството у насъ, да прослѣди отзивитѣ му въ народната словесность и да набѣлѣжи по́-виднитѣ му черти споредъ народнитѣ въззрѣния, като, по чужди стжпки или по собствени съображения, дава, дѣто и колкото може, и освѣтление на фактичнитѣ данни.[3])

I.

Чинъ за братотворение. — Особита молитва за братотворение. — Апокрифната легенда — за какъ Провъ нарекълъ Христа братъ, — като изворъ върху побратимството. — Кога побратимството е добило своето църковно узаконение?

Въ единъ старъ ржкописенъ трѣбникъ (не по́-късенъ отъ XVII. вѣкъ), който имамъ изъ с. Себища (Дебърско) въ сбирката си,

[1]) *Живая Старина* II., вып. 3, 1892, стр. 31—42. Нѣкои свѣдѣния по прѣдмета истиятъ авторъ обнародва прѣдварително въ пловдивското списание „Наука“, 1883—4, кн. I. 31—2, и II, 180.

[2]) Zbornik sadašnjih pravnih običaja u južnih slovena. U Zagrebu 1874.

[3]) Литературата по института е посочена у Бобчевъ и, съ нужнитѣ допълнения, у Tamassia и Веселовский. — Историко-сравнителнитѣ ми бѣлѣжки не претендиратъ

„чинътъ“ за братотворението, по редъ и съдържание, прѣдставя нѣкои отлики и отъ чина въ синайския трѣбникъ (изд. отъ Гайтлера — Загребъ 1882, 16—22), и отъ тоя, що Бобчевъ описва (въ пос. ст.) споредъ двата трѣбника въ пловдивската библиотека, и отъ ония два, що излага г. *М. Миликевић* по ржкописа на библиот. на Сръбс. Уч. Друштво („Живот срба сельака“ — *Гласник* V, 1867, стр. 85—90) и по пергам. ржкописъ отъ първата полов. на XIV. в. изъ Гильфердинговата сбирка (2-ро, академ. издание на *„Живот срба сельака“* 1894, стр. 108—10).[1] Описвамъ обредътъ споредъ чина въ нашия трѣбникъ.

Които ще се побратимяватъ, исправятъ се прѣдъ светитѣ двери и се покланятъ три пжти; свещеникътъ имъ хваща дѣснитѣ ржцѣ и ги полага върху евангельето. Тогава казва: Благословенъ Богъ нашъ, Св. Боже, Прѣсвятая Тройце, Отче нашъ, тропаря на деня, Приидите поклонимся, псаломъ 50., Помилуй мя Боже, прокименъ гласъ 4: Се коль красно, се нынѣ благословите Господа. Слѣдъ това се чете: „Ѿ іѡ́нови е̃пистолі̀ чтеніе: Братіе възлюблеінныі, б҃а же никто̑ нигдеже видѣ“ (I Иоан. 4; 12—19, ала текстътъ не е точенъ), и евангелие отъ Иоана (1; 35—42): „Къ вр҃ѣ ѡ҃, стоіаше іѡ́нъ и̏ оучениকа его (вм.: и отъ ученикъ его два).“ Тукъ вече слѣдва ектенията, която въ син. трѣбн., у Б. и М. се чете още въ зачалото на чина и въ която се провъзглашава и „ѻ҃ съвъкѹ̑пльшимсе сі̑а ѡ̑бще въ любъви житїи;“ провъзгласява се още „ѻ҃ дарѣх прѣже- сщ҃енн҄ѣмь ч҃тныимь, кръвы г҃а нш҃го і҃сь х҃а..., іако да причеститисе и̏ма братство независтно,“ ала за самото причестяванье побратимитѣ въ цѣлия чинъ е испуснжто да се спомене. Подиръ ектенията се чете молитва, която е втората по редъ отъ 2-тѣ молитви, у Б. и М. четени прѣди апостола и евангелието, а по Гилферд. прѣписъ и по син. трѣбн. — слѣдъ евангелието; тя е току-речи досущъ сходна съ текстоветѣ у М.[2]) Но слѣдъ нея иде втора молитва, която съвсѣмъ различава отъ първата у М. и Б., а се посрѣща съ молитвата у М. (сжщо и по Гильферд. прѣписъ), четена тутакси

никакъ за пълнота, защото за работата си, освѣнъ, че нѣмамъ на ржка изискванитѣ помагала и голѣма часть отъ трудоветѣ по прѣдмета но не притежавамъ и ни една сбирка отъ чуждонародни пѣсни, та и примѣритѣ си черпилъ съмъ отъ втора ржка изъ извори, съ които съмъ располагалъ.

[1]) Текстоветѣ у Богишича *(Pravni običaji u Slovena,* Zagreb 1867, стр. 150—51), по молитвеника изданенъ въ Венеция на 1538—1540 год., и у Срећковића *(Гласник* 63, 273 и сл.) нѣмамъ на ржка за сравнение.

[2]) Вмѣсто поменуванитѣ въ тая молитва, като примѣръ на духовни братья, Петра и Павла, Филипа и Вартоломея, Сергия и Вакха, въ нѣкои гръцки трѣбници първитѣ двѣ имена се замѣнятъ съ Козма и Дамиана (гл. *Tamassia,* op. c. 69 бѣл. 1).

слѣдъ евангелието, (по син. трѣбникъ — 2-та слѣдъ евангельето, само че текстътъ на нашата е нѣколко окастренъ. Тя гласи:

„Гй бе нашь любовїю съврьшиль єси мати наставникь„ й висѣми намь й любовь твою нодаждь намъ съврьшенну. єже о хѣ їсѣ єдинорѡнаго сна твоєго й ба нашего: съоби ниы самемь прїимати любовь. й славу вѣзсиламо ѿцу й сну й стму духу й нна й прно и авѣкы вѣкомь: — “.

При възгласа: възлюбимь дроугь дроуга, побратимитѣ се цѣлуватъ единъ други, попътъ ги води да обикалятъ около (налоя) и пѣе: гласъ 6: Слава тебѣ хе бе аплѡ похвала й мнико веліе. Стих: блажень мужь боей се Господа. Стих: паси інсраила. Стих: страху господню наоучю ви. Стихирата:

„Что добро й что красно, самобратнаа мникъ твои хе бе йхжево рожьство пльтьскоє й сиа вѣра братолюболюбнаа мудрьствовати покрьвенаа поюдила е млтвами йхь хе бе помилоуй на.“ Слава и нынѣ в (у М. *славата* — отдѣлна):

„Бце помощнице, вьсемь млещнтисе тебѣ се надѣемь й товоюсе хвалй ѿ тебѣ вьсе оупованіе (наше юст) рабы твои сьмири вь единоу мисль (М: моли рождшаго се изь тебѣ за присни раби своє).“ И штпоустъ.[1])

Ще рече, слѣдователно, че горѣ-долу еднакъвъ чинъ за братотворение се е употрѣбявалъ и въ по́-ново врѣме у българи и у сърби. Такъвъ чинъ се намира и въ стари гръцки трѣбници (*Срећковић* — въ Гласник 63=*Милићевић,* Жив. срба сел., акад. изд. 111 бѣл.). Г. Волковъ посочи (*Mélusine* V, № 8, 198), че чинъ за братотворение има и въ *Потрьбника* на московския патриархъ Филарета, изданенъ въ 1652 и заетъ навѣрно отъ киевски образци. Но въ новитѣ, печатани въ Цариградъ и Русия, трѣбници чинътъ е изваденъ. Така, въ трѣбника, печатанъ въ Киевъ на 1857, нему е отведена гл. 101, но вмѣсто изложение „послѣдованието“ за духовното братотворение, стои бѣлѣжката: „сіе послѣдованіе отъ *церковнаго и царскаго закона* возбранено бысть навершатися, сего ради и мы здѣ не изобразихомъ“. Също въ Ευχολογιον *sive rituale graecorum* отъ *Goar* Ed. II Venetiis. 1730, p. 706—7=*Tamassia,* op. c. 69: Ἀκολουθία εἰς ἀδελφοποιΐαν πνευματικήν; но παρὰ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ

[1]) Тутакси слѣдъ това идѫтъ: *„молитва бабѣ“* и *„молитва младенцем“*, първата твърдѣ сходна съ друга молитва въ сѫщия трѣбникъ, която се чете на бабата, кога приема отрочето при „въцърквлениєто;“ а съ втората се проси да прѣдстави Богъ „свои агглы єже хранити души младенчі.“ И двѣтѣ тия молитви, види се, по погрѣшка на прѣписвача сѫ прилѣпени къмъ чина на братотворението, защото по съдържанието си нѣматъ връзка съ него.

*

καὶ βασιλικοῦ νόμου ἐκωλύθη; и при тая бѣлѣжка, обаче, трѣбникътъ е запазилъ молитва, която попътъ чете при братотворение и дѣто се споменуватъ горѣприведенитѣ имена на духовни братья, като при обреда се изисква туренье ржцѣ върху евангелието, цѣлуванье между побратими и пр. Богишичъ показа за забраната на обичая въ православната църква споредъ свѣдѣния, черпени отъ трѣбника, издаданъ въ Лвовъ на 1694 (Pravni ob. u sl. 150=*Волковъ,* l. c.). Ала присжтствието на чина въ трѣбници сравнително пó-нови свѣдочи, че и при тая забрана чинътъ на братотворението е продължавалъ да се практикува. Изоставянието му у насъ трѣба да се е подкачило съ появяванието на печатнитѣ църковни книги изъ Русия. И при тѣзи дори, докждъ побратимството е било още въ пълната си сила у народа, къмъ ржкописнитѣ трѣбници, безъ съмнѣние, сж се обрѫщали при извършванье чина, защото той окончателно не е билъ никога исфърленъ отъ употрѣбение, та, както ще се види пó-надолу, и до сега се практикува по нѣйдѣ. — Интересно става, да се изучжтъ историко-филологически грѣцкитѣ и словѣнскитѣ текстове върху братотворението и да се опрѣдѣли взаимното имъ отношение; защото нѣкои отъ новитѣ издирвания върху побратимството искарватъ, че у византийцитѣ то е прѣминжло отъ словѣнитѣ.

Освѣнъ чинътъ, и у насъ, както у сърбитѣ, е имало отдѣлни обредни молитви за побратимство. Така въ нашия трѣбникъ на друго мѣсто, въ отдѣла „Молитвы на всакоу потрѣбоу" се съдържа „молитва вь братотвореніе", която е доста сходна съ първата молитва въ чина за братотворението у Б. и М.,[1]) четена прѣди апостола и евангельето. Привеждамъ я за сравнение:

„Ти̑ б҃е нашь даровавїи вса прошенїа̀ ꙗже кь сп҃сенїю заповѣдавї̑ намь дро҃у дрꙋга любити и дру҃ дроугꙋ сьгрѣшенїа пращати, ты вл҃ко чл҃колюб҃е сїа раба твоꙗ вьзлюбльша се дх҃овны̑ вьзлюбленїе̑ пришⷣша вь ст҃ꙋю твою цр҃ковь и̑ бл҃венїе твое хотеща пїрїети дарꙋимь вѣрꙋ непостидноу и̑ любовь нелицемѣрноу ꙗко҃ даль еси ст҃ы̑ свой̑ ап҃лѡ̑ и̑ оученикѡ̑ мирь свой̑ и̑ любовь даруимь вса прошенїа ꙗже кь сп҃енїю и̑ жизнь вѣчноую. боуди дьржава цр҃твїа твое̑ пр҃но бл҃вена и̑ прославлюена ѡ҃ца и̑ сн҃а и ст҃го дх҃а нн҃ꙗ и пр҃но: Та ѿпу҃ и̑ цѣлꙋета кр҃ть и сама се и исходита благодареще б҃а ѿ всемъ." Както е видѣтъ, тя току-речи дословно се посрѣща

[1]) Ако сжджж отъ единъ цитатъ у Tamassia (op. c. 72 бѣл. 3), тя ще е сходна съ молитвата, зaета изъ Богишичова трѣбникъ отъ 1538—40 у Демелича. (Le droit coutumier des slaves méridionaux, 1876, Paris, p. 148).

съ молитвата въ син. трѣбникъ (Гайтл. изд., стр. 17—18), четена пакъ прѣди евангелието.

Таквазъ ще е молитвата, която, както ще видимъ пó-надолу, попътъ чете, въ църква или въ кѫщи, на побратимяващитѣ се, когато не се извършва цѣлиятъ чинъ на братотворението.

Църквата като не могла да унищожи *народното побратимство* като мощенъ битовенъ фактъ, принудила се да го вземе подъ своя закрила, да пареди свой обредъ за освещаваньето му, съ привнасяньe къмъ него нѣкои символи отъ народния ритуалъ, и да го приеме, макаръ не съ еднообразна практика, за степень на родство. А апокрифната легенда — за какъ Провъ нарекълъ Христа братъ —, споредъ указанието на Веселовскій, осветила туй обсебванье битовния фактъ отъ църквата. „Пришедшима же има на рѣку именьмъ Въастъ и ставшима и скотомъ ихъ и влѣзоша ютери ѡтъ отрокъ одныхъ ловитъ рыбъ и купатсѧ, и самъ Провъ влѣзе. И рече Ісви: Лѣзи и ты. Ісъ разумѣ, приде и влѣзе и ять рыбу рече: Се створи зане любиши мѧ. И показа юму Ісъ рыбу, держа въ руцѣ шюю́й, а десною кртѧ глаголаше: Вѣси-ли, Прове, что юсть въ рыбѣ сей? Онъ же рече: *Брате,* юко рѣхъ-ти, не вѣдѣ. Оле дивное чюдо, како Провъ *Бога братомъ прозва,* зане люба бѣаху словеса Ісва Прову. Того ради добро е братимитися человѣкомъ и ѩко любовъ добро юсть.“[1]) Въ пó-късенъ руски текстъ (Указъ о братотворенiи, како сотвори Господь братство крестное, еже назватися межь собою братиею всякому православному христiанину) се говори за рѫкописанието (подписа) за братство, що Христосъ врѫчилъ Прову: „И рече Провъ Господу: Емъмануилъ! Како любовь сотворю съ тобою? И рече Господь: Какову любовь хощешь, такову сотворю с тобою, *яко братство сотворити хощу* и возлюбити тѧ, яко самъ себя. И рече Провъ: Сотвори. И Господь вземъ харатiя и рукою своею записавъ братство и рече неложными усты своими: Проклятъ есть человѣкъ той, иже сотвори брата и не вѣрова въ него. Сiе убо братство болѣ брата рожденнаго“.[2]) Апокрифната повѣсть, споредъ

---

[1]) *Веселовский*, l. c., 305, дѣто за сравнение се посочва на текста по срѣднобългарския прѣписъ отъ богомилското „Слово“ на Иеремия, що обнародва *Ягичъ* въ Starine V, 1873, стр. 83—95, и на текста у *А. Поповъ*, Первое прибавленiе къ описанiю рукописей и книгъ церковной печати А. П. Хлудова, стр. 31—44; за анализа на легендата — у *М. Соколовъ*, Матерiалы и замѣтки по старинной славянской лит-рѣ I, стр. 168—72.

[2]) *Веселовский*, пакъ тамъ, съ пратка на: Памятники старинной русской литературы I, стр. 123.

указанието на истия изслѣдвачъ, е прѣправка на библейската книга на Товита. Свръзката на побратимството съ тоя библейски изворъ ще срѣщнемъ и пó-нататъкъ.

Дохаждаме на въпроса: кога побратимството е добило църковно узаконение? П. Безсоновъ (Болгарскія пѣсни т. I., 121—2), като посочва древностьта на обичая, приема, че формата на узаконението му отъ църквата принадлежи несъмнѣно къмъ врѣмената на първното съзнание на турското тежко иго. Ала таквозъ мнѣние не издържа вече никаква критика, като се знае, че въ паметници още отъ XI в. се срѣща чинътъ за братотворението въ завършена форма, въ каквато го намираме и въ пó-ново врѣме. Такъвъ паметникъ е именно синайскиятъ глаголически трѣбникъ, писанъ, както се знае, около XI вѣкъ. Има прѣко историческо доказателство, че побратимяваньето, като църковенъ обредъ, е сѫществувало и въ Руссия още въ XIII. вѣкъ. Споредъ свидѣтелството на *„Сказаніе о Петрѣ Царевичѣ Ордынскомъ“*, ростовскиятъ владика, Игнатъ, извършилъ въ църква церемонията за побратимяванье надъ ростовския князь, Борисъ Василковичъ (умрѣлъ въ 1278) и татарския Царевичъ Петра (*Буслаевъ*, Историч. Христом. 1881, 163=*Волковъ* — въ „Mélusine“ t. VII., № 1, 4; *Весел.*, l. c. 306). Може прочее съ достовѣрность да се полага, че похристиенчваньето на обичая у насъ е станѫло прѣди XI вѣкъ. Ако можемъ се основа на свидѣтелството на Прокопия, побратимството още въ VI вѣкъ е добило религиозна форма, поддържана и напоконъ *(Tamassia,* op. c. 64), та, като се вземе на гледъ важното значение, което тогава ималъ вече словѣнскиятъ елементъ въ империята, и нѣкои исторически примѣри за побратимство съ словѣни, може се допуснѫ, че тая форма поне отчасть е била позната на християнитѣ словѣни; въ всѣки случай църковното побратимяванье у словѣно-българитѣ ще се е ввело, ако не тутакси слѣдъ народното покръщение, то не и твърдѣ дълго слѣдъ него.

Църковниятъ обредъ за побратимството и посестримството не е могълъ да добие строго опрѣдѣленъ и постояненъ видъ, нито да влѣзе въ всеобщо употрѣбление, защото църквата отъ начало още се е поставила въ двосмислено положение къмъ института, доклѣдъ най-напоконъ го съвсѣмъ отфърлила и чинътъ му забранила, макаръ че не сполучила нито обичая да искорени, нито дори църковната му практика да въспре (ср. и *Д-ръ В. Т Балджиевъ,* Студия върху нашето съпружественно право — въ Мсб. V, 195).

II.

Църковно побратимство и негови видове. — Побратимство освещавано чрѣзъ чина за братотворението. — Побратимство по молитва. — Побратимство по евангелье. — Побратимство по клетва. — Побратимство по кръщение въ една и сжща вода. — Побратимство по кжпанье въ Йорданъ. — Побратимство по задружно ходенье по светини (Св. Иванъ Рилски, Света Гора и Божи Гробъ). — Побратимство, свързвано за испросванье Божá милость. — Побратимство по звание.

Съ въвежданьето на християнството побратимството, естествено, трѣбаше да прѣтърпи голѣми промѣни въ характера и формитѣ си: то трѣбаше едни свои езически черти да замѣсти съ християнски, други — да прѣработи, прѣчисти и съгласи съ новитѣ религиозни понятия, народниятъ ритуалъ да замѣни съ църковни церемонии; съ една рѣчь, да вземе християнски отпечатъкъ. Ала традициитѣ на народното побратимство винжги сж биле тжка силни, че не сж оставили да се изработжтъ чисто църковни форми на побратимство, защото, освѣнъ дѣто негови черти и символи сж минжли въ църковния обредъ, но и примитивни негови форми сж останжли въ практика доръ до нинѣ. Ще изложж, споредъ имащитѣ се свѣдѣния, формитѣ и поводитѣ за побратимството въ църковенъ смисълъ, сир. освещавано съ църковенъ обредъ, молитва, благословия и изобщо съ намѣса на християнски елементъ, въ църква или въ кжщи.

А. **Нарочитото** или **неслучайно** побратимство, сир. свързвано намѣренно, по взаимно желание и съгласие, прѣдставя слѣднитѣ форми:

1. Побратимство освещавано чрѣзъ чина за братотворението.

Както посочва и Бобчевъ (l. c. 34, 35—6), тая форма се е зачувала и, макаръ нарѣдко, още се испълнява въ рилския, калоферския, а може и въ други още чисто-български мънастири. И до нинѣ българи отиватъ на реченитѣ два мънастиря нарочно за обреда на братотворението. — Освѣнъ българитѣ, за сжща цѣль тамъ ходжтъ и власи (каракачени), у които побратимството е много развито, като священна свръзка за взаимна помощь и отбрана. Тѣ се исправятъ наредъ въ църква, свързани помежду си съ вжже, и приематъ благословията на попа чрезъ църковния обредъ (*Иречекъ,* Cesty 221, *Бобчевъ,* l. c.). — Въ пó-старо врѣме тоя обредъ се е практикувалъ много пó-вече и, навѣрно, въ църква по градоветѣ. Въ Стара-Загора прѣди нѣколко годинъ съмъ слушалъ, че въ пó-старо врѣме побратимяващитѣ се отивали въ църква, исправяли се прѣдъ царскитѣ двери, съ запалени свѣщи въ ржка, и тамъ попътъ извършвалъ обредъ надъ тѣхъ.

Сжщата форма е извѣстна и у сърбитѣ, а присжтствието начинъ за братотворение въ стари руски трѣбници дава да се заключва, че тя се е практикувала и въ Русия; за църковенъ обредъ говори и горѣприведеното свидѣтелство за Петра Ордински; колкото за Украина, това не подлежи на съмнѣние (*Волковъ* — Mélusine, t. V., № 8, 198). Истото може се ре и въ отношение на византийцитѣ.

2. Побратимство по молитва — μετὰ εὐχῶν.

Тая форма твърдѣ се разнообрази въ подробности — къмъ основната часть, молитвата, се принадятъ още едни или други обредни дѣйствия. Така въ освещаванье побратимството различаваме тукъ:

а) *Проста молитва.* Гл. по̀ горѣ отдѣлната молитва за братоговорението, слѣдъ исчитаньето на която побратимитѣ цѣлуватъ просто кръста и взаимно се цѣлуватъ.

б) *Молитва съ възлаганье кръстъ,* що срѣщаме при слѣдниятъ случай, който Караджичъ (Рјечник п. д. *побратим*) видѣлъ за пръвъ пжть у българи въ Бѣлградъ: кога се разболѣе жена или мома, избира се нѣкой момъкъ, па отива съ него на мънастирь или на нѣкоя църква, дѣто на болната се налага кръстъ (на главата, па се върже съ нѣкоя махрама), а попътъ или калугерътъ ѝ отчита молитва; ако оздравя, тя нарича момъка братъ, а той нея — сестра. — Милићевић посочва такъвъ обичай и у сърбитѣ, дѣто болниятъ (мжжъ или жена) повиква свой познайникъ, да дойде въ църква и му метне кръстъ на онуй мѣсто, дѣто го боли, и, слѣдъ като отчете попътъ молитвата, двоицата се цѣлуватъ и ставатъ побратими, или посестрими. (*Живот срба сел.,* акад. изд. 108).

Любопитно е, че чертата за възлаганье кръстъ се срѣща и въ други битовни явления, напр., при народнитѣ благословии, и че дѣйствието се прѣдоставя на Ивана Кръстителя. Така, нея виждамъ въ благословията, която въ Кюстендилско се изговаря, кога се служи служба на светецъ, и въ която два пжти се прогласява: „Свети Иван Креститель да ни даде и поклони чесен кржсъ, да ни го закржсти на главу“ (*Любеновъ,* Самовили и самодиви, 135, 136).

в) *Молитва и благословия.* Тоя начинъ, който особно се срѣща въ нѣкои Старо-Загорски села и се испълнява дома размѣсомъ съ елементи отъ народенъ ритуалъ, като затикванье на дѣсното ухо на всѣки побратимъ китка отъ босилякъ съ завързана на нея срѣбърна или златна монета, размѣна на китките и на дарове между побратимитѣ и гощавка слѣдъ обреда, — подробно е описанъ у Бобчева (стр. 37-8).

г) *Молитва и поръсванье съ светена вода.* Въ Малко Търновско (Одрински вил.) побратимяванитѣ, като се свърши службата въ църква, отиватъ при служещия свещеникъ и му обаждатъ рѣшението си. Онъ ги привиква на страна, накарва ги да се наведжтъ малко, прѣпасва ги съ поясчето, съ което служи, съблича и слага връзъ главитѣ имъ свещеннитѣ одежди, отчита имъ молитвата за побратимяванье, поръсва ги съ светена вода и ги пуща, откакъ ги накара, да си цѣлунжтъ взаимно ржка, и имъ расправи, че тѣ вече сж духовни братя (Мсб. IV, 274).

У черногорцитѣ, при побратимяваньето по молитва (или по чина) въ църква, се е запазилъ обичаятъ отъ примитивенъ религиозенъ характеръ да сръбватъ побратимитѣ отъ една и сжща чаша вино и да хапватъ отъ единъ хлѣбъ (*Medoković*, Život . . . 73—4, цит. у *Богишича* Pravn. obič. u sl. 152 = *Волковъ,* l. c. 199; *Tamassia*, 72).

3. Побратимство по евангелье — εἰς τὸ ἅγιον εὐαγγέλιον·

Тая форма добива значение, че споредъ нея въ нѣкои мѣста побратименитѣ се наричатъ *побратими по евангелье* за отлика отъ *побратимитѣ по кръвь (Шапкаревъ* Сб., ч. III., стр. 219). Примѣръ отъ нея срѣщаме въ Прилѣпъ: побратимството[1]) тукъ се освещава въ църква или въ кжща, недѣленъ день или на нѣкой по́-личенъ праздникъ. Свещеникътъ чете само евангельето, що се казва на първия день на Въскресение: „Въ началѣ бѣ слово“ и пр. Побратимитѣ или, както тукъ се наричатъ, *свети-йованитѣ* съ наведени глави подъ епитрахиля стоятъ докждъ се чете евангелието. Слѣдъ това свещеникътъ имъ дава да цѣлуватъ евангельето и ги благославя. Ако обредътъ се е извършилъ въ църква, побратимитѣ и сродницитѣ имъ отиватъ въ кжщата на единого и тамъ обѣдватъ, а слѣдъ гощавката домакинътъ дари побратима си и сродницитѣ му. Слѣдъ нѣкой день другата страна кани на угощение и дари по истия начинъ първата. Дарове се даватъ на всички отъ кжщи, а така сжщо и на дъщери, вече задомени; тѣ състоятъ отъ кошули (ризи), чорапи, шамии, фесове и чехли (обуща). Не само побрати-

[1]) То се свързва между двама момци или мжже, между момъкъ и мома или пъкъ между двѣ моми по обикновеннитѣ за обичая поводи, сир. кога другаруватъ и се обичатъ искренно, та искатъ още по́-тѣсно да се свържатъ и сближжтъ, или кога и двоицата сж прѣкарали нѣкое прѣмеждье, или пъкъ единътъ въ бѣда е помогнжлъ на другия. — Свѣдѣнията за побратимството въ тоя градъ, събра на самото мѣсто и ми испрати приятельтъ ми г. К. Г. Самарджиевъ, родомъ отъ Прилѣпъ.

митѣ съ посестримитѣ, но и вситѣ, що сѫ получили дарове, не могѫтъ да се женѭтъ помежду си; дѣцата на послѣднитѣ могѫтъ да се взематъ (стѫпватъ въ бракъ), а на побратимитѣ — само внуцитѣ имъ.

За забѣлѣзванье е, че по евангелие се свързва едно още по́интересно и вѣроятно отъ старинень происходъ побратимство. По думитѣ на г. Боевъ, въ Бѣлоградчишко и около Прилѣпъ момъкъ и мома, които ще се побратимяватъ, отиватъ нѣкой праздникъ на литургия и, когато се чете евангелието, стоѭтъ заедно около свещеника, а слѣдъ службата се цѣлуватъ и се дарѭтъ. Подиръ тоя обредъ побратимътъ и посестримата живѣѭтъ, като мѫжъ и жена, само че седѭтъ всѣки у дома си и че не влазятъ въ църковенъ бракъ („Къ брачному праву болгаръ, 3—4=Мсб. VIII, 240—1). За тоя родъ побратимство ще говоримъ по́-нататъкъ, а за сега ще отбѣлѣжимъ само, че фактътъ и за неговото подвеждане подъ църковни формалности свѣдочи само за прѣголѣмата мощь на народно-обичайния институтъ.

Свидѣтелство за побратимството по евангелье срѣщаме и въ народната поезия:

> Ние си сме *побратиме,*
> *На вангъеліе побратимени*

(Кукушка п. — Шапкаревъ I, отд. III, № 341, стр. 86).

За тая форма, както и за побратимството по молитва, се споменува въ единъ гръцки паметникъ отъ XVI. в., като се показва, че св. отци виждали таквизъ побратимяваиия: Ηὐλέπονται οἱ θεῖοι πατέρες ὅτι πολλοὶ ἐγένοντο ἀδελφοὶ εἰς τὸ ἅγιον ἐναγγέλιον καὶ πολλαῖς τῶν φορῶν καὶ μετὰ εὐχων ἱερέων (*Zachariä v. Lingenthal,* Geschichte des griech. röm. Rechts, p. 97, nota 312=*Tamassia*, 66 бѣл. 6; гл. и стр. 67).

Ще видимъ по́-долу, че евангельето служи и при клетвата на занаятчиитѣ и на военнитѣ братья на Западъ.

4. Побратимство по клетва.

Побратимяванието по клетва (ср. въ герм. побрат. — eidhbroedhr) се практикува въ Лѣсковецъ (Търновско). Всичкиятъ обредъ състои въ това, че побратимяванитѣ се заклнаватъ прѣдъ иконата дома, че ще бѫдѫтъ побратими или посестрими, и слѣдъ туй става гощавка (*Богишичъ,* Zbornik 387). — Тая форма е позната и на

руситѣ: между народа и тукъ се братимлжтъ, като се помолжтъ прѣдъ иконата, или въ полето, като се обърнжтъ къмъ истокъ, или на кръстчето, що носятъ на шия, па си даватъ клетва за вѣрность въ тая дружба и си размѣнятъ кръстчетата, поради което побратимитѣ се наричатъ „*крестовые* (и *названные*) *братья*“ (*Даль*, Толковый Словарь III, 139). Въ Украина побратимяващитѣ се отиватъ въ кжщата на единогото отъ тѣхъ, снематъ отъ стѣната иконата и се кълнжтъ прѣдъ нея, че ставатъ братья до животъ; тогава цѣлуватъ иконата, цѣлуватъ се и взаимно, па се даряжтъ съ иконички, но нӓ-често съ разни прѣдмети (овца, кошарина съ пчели и пр.), и се черпжтъ съ ракия, поради което се наричатъ и *горилчані браты*. Така става и посестримството между женитѣ, само че даровetѣ сж други (пешкири, кърпи, кокошка, прасе сукалче и пр.) (*Волковъ* — въ Mélusine V, № 8, 193).

Примѣръ отъ тая форма ни дава епическото побратимство. Въ *бълг.* пѣсни (въ Изв. Акад.) се расказва, че щомъ Марко видѣлъ въ Дукатинче истински юнакъ, повикалъ го въ църква, дѣто се побратимили, като се клели единъ другиму (*Безсоновъ* Болг. пѣсни 121; *Веселовскій,* l. c. 306) — Старофранцузкитѣ братья юнаци се кълнжтъ надъ мощитѣ и евангельето (*J. Flach,* Le compagnonnage dans les chansons de geste — въ Etudes romanes dédiées à Gaston Paris, Paris, 1891, p. 167—8). Дюканжъ посочва примѣри отъ военно братство, заякчавано съ клетва върху евангелието, между исторически лица, французки господари и голѣмци, напр. за Людовика XI.[1]) — Християнската клетва, разбира се, е замѣнила езическата. Въ старото сѣверно-германско (скандинавско) побратимяванье клетвата съставяла единъ отъ главнитѣ актове на народния обредъ: тукъ сж се призовавали боговетѣ за свидѣтели, че сързващитѣ съюза ще отмъщаватъ единъ за другъ, като братия (*Pappenheim,* Die altdänischen Schutzgilden, Breslau 1885, p. 22 = *Flach,* l. c. 147; *Tamassia,* 12; гл. и 17 и сл.). Въ старитѣ вѣкове ратницитѣ въ германскитѣ дружини сж се приемали чрѣзъ клетва за вѣрность, и тая клетва е създавала между тѣхъ връзка на братство, която, въ тежки или опасни случаи, усилвали и стѣгали, като по общо съгласие подновявали клетвата си съ чукнуванье

---

[1]) Тукъ четемъ: . . . „Louis etc . . . Nous avons promises et jurées, promettons et jurons par la foy et serment de nostre corps sur le Saints Evangiles de Dieu sur Nostre hounneure et en parole de Roy“ XXI-e Dissertation sur Joinville = *Tamassia*, 38 бѣл. 5.); или: „ . . . . jurons sur les Saintz Evangiles de Dieu corporellemeut touchiez par nous et chacun de nous, et par les foys et sermens de nos corps bailliez l'un à l'autre . . . “ (пос. Дисерт. = *Flach*, l. c. 180).

оржжието си[1]) *(Flach,* ib. 145). Интересно е да отбѣлѣжимъ, че на западъ (напр. Франция) съ истъщаванье на нъравитѣ и подъ влияние на християнството току-речи само клетвата се запазила при свързванье, братски съюзъ *(Flach,* ib. 166.) А на истокъ, между словѣнитѣ, покрай другитѣ форми, и старото езическо побратимяванье „per arma", се е зачувало: нашитѣ хайдуци и бунтовници до на́й-ново врѣме сж се кълнали за вѣрность надъ оржжието (ср. напр., *З. Стояновъ,* Записки по бжлгарскитѣ вжзстания, 1884, I, 425). Истото е ставало и у гръцкитѣ клефти *(Tamassia,* 69).

На́й-напоконъ нека спомень, че, както посочи H. Gaidoz (въ *Mélusine* t. III, № 17, 1887, 389—90) клетвата надъ евангельето се е практикувала въ XVII. в. между еснафитѣ при извършванье скришнитѣ обичаи за приеманье калфи въ реда на майсторитѣ.[2]) У насъ и тукъ се срѣща чисто езическа клетва: напр., въ обществото на *калушаритѣ* (русалиитѣ) новиятъ членъ се приема по клетва, давана прѣдъ тоягата (атрибутъ на всѣки члѣнъ, както у макед. русалии — мечътъ) и знамето и състояща отъ цѣлъ нанизъ народни заклинания *(Мариновъ,* Жива Стар, I, 166).

Б. **Случайно побратимство.** То се свързва ненамѣренно, независимо отъ волята, нѣкога дори противъ желанието на двѣтѣ страни и прѣдставя слѣднитѣ видове:

1. Побратимство по кръщенка въ една и сжща вода.

Кръщенката на двѣ дѣца въ една и сжща вода въ купеля поражда побратимство между нихъ. Туй понятие е твърдѣ распространено у народа. Въ Стара-Загора, Чирпанъ и други мѣста съмъ слушалъ, че вардятъ строго, да се не кръстятъ момче и момиче въ една вода, защото ставали братъ и сестра и нѣкога можели да се вземжтъ, а това било грѣшно. (Гл. още *Мариновъ,* Жива Ста-

[1]) Туй е *vapnatak.* Още въ XI. в. у англо-сакситѣ и норманитѣ *vapnatak*-ътъ поражда братство, прави *fratres conіurati* отъ всички подданници на сжщия краль *(Flach, ib).*

[2]) Ще изложж на кратко обичая, напр., у шапкаритѣ, защото той напомня донѣйдѣ и друга форма на занимаващия ни институтъ: Въ избраното помѣщение (logis) отъ двѣ стаи, въ които се минува отъ една въ друга, турятъ въ едната върху една маса кръстъ и всичко, що служи да прѣдставя Распятието Спасителево. На камината въ тая стая турятъ прѣстолъ, прѣдставящъ купеля на кръщението. Който ще се приема въ еснафа, откакъ си хване за кръстникъ и кръстница двоица отъ еснафа, парочно за това избрани, заклева се надъ евангелието, че нѣма да раскрие, нито дори прѣдъ исповѣдника, каквото ще прави или види да правятъ, нито една парола, по която се познаватъ еснафдашитѣ му, и, на́й-сетнѣ, се приема съ много церемонии прѣдъ Распятието и купеля.

рина II, стр. 180; Мсб. X, 210; *Бобчевъ*, l. c. 35). Тоя родъ побратимство се споменува въ долната народна пѣсня изъ с. Баялци (Гевгелийско, Мак.) върху патимата за неудържанье сговоръ между побратимъ и посестрима: Болната Елена, която никому не обажда причината на болестьта си, казва единъ день на по́-малката си сестра:

„Ей сестро, сестро Султано!
Иди го викай Никола,
Никола моето брато,
Що ке го питам, распитам,
Да ли го има туй памет,
Туй памет да го памети:
Кога бехме мали малечки,
В една вода кръстени,
В едно миро кладени,
В една бахча растели,
Като дробен босилек,
На едно ско́лйо пеехме,
На единъ стол си седехме,
На една книга пеехме,
Единъ збор си зборехме:
Кой ке се пишин армаса,
Три годин болен да лежи“.[1])

Армасала се била Елена и за туй три годинъ болна лежала, и три постели скапала.

Приведохъ цѣла горната пѣсня, защото е една отъ рѣдкитѣ пѣсни за побратимство отъ дѣтинство.

Нѣщо сходно съ горното срѣщаме и въ французскитѣ chansons de geste, дѣто съ извѣстни типове, напр., Ami и Amile, другарския съюзъ по звание се прѣдставя въ съвършенство: Ami и Amile не сѫ сродници, но сѫ прѣдопрѣдѣлени да бѫдѫтъ фиктивно таквизъ и по Божата воля трѣба да станѫтъ; защото сродникътъ не се избира. Тѣ сѫ повече отъ фиктивни братья, тѣ сѫ фиктивни близнаци, покрай друго, и по точния съвпадежъ на ражданьето и кръщеньето имъ:

---

[1]) Изводи изъ пѣсни, при които не е посоченъ изворъ, сѫ извадени изъ моята рѫкописна сбирка.

„En une nuit furent il engendre“
(v. 22)
„Et en un jor fureut ne li baron“
(v. 14)
„Et en un jor baptizie et leve
(v. 23)

(*Flache,* l. c. 176—7).

Не ще бѫде, мислѭ, излишно, да споменѫ, че и въ италиянското народно кумство дѣцата се покумяватъ, като кръщаватъ куклитѣ на св. Ивана (pupi di S. Giovanni) (*Весел.,* l. c. 294).

2. Побратимство по задружно кѫпанье въ Йорданъ.

Сродно съ горното е и побратимството, що произлиза изъ задружното кѫпанье въ Йорданъ. Отъ покойната си баба (откъмъ майка), хаджи Кръстинка хаджи Минкова (родена хаджи Илева), въ дѣтинство още съмъ слушалъ, че въ Йорданъ се кѫпѣли мѫже и жени заедно и току по една риза, че които се кѫпѣли така въ едно врѣме, ставали братья и сестри помежду си и не можели да се взематъ. Сѫщото ми потвърди и сега уважаемата ми майка хаджи Станка А. Начова: „братъ (или сестра) ти става тоя, който те поеме или се намѣри до тебе, като влизашъ или като се кѫпишъ въ Йорданъ“. Тя ми расправи още тия подробности върху обредностьта на кѫпаньето; ризата, съ която се кѫпѭтъ въ Йорданъ, трѣба непрѣмѣнно да е съвсѣмъ нова; слѣдъ окѫпваньето тя се скѫтва и пази, за да облѣкѫтъ съ нея поклонника (или поклонницата) на смъртьта му и да го погребѫтъ съ нея. Нѣкои при кѫпаньето си тургали и бѣли шапки, които сѫщо се скѫтвали за погребение.[1]) — Вардѣло ли се е и на практика туй сродство въ женидбено отношение, за туй нѣмамъ свѣдѣния.

Кѫпаньето по една риза въ Йорданъ, мѫже и жени заедно, е познато и на рускитѣ поклонници,[2]) но отъ изворитѣ, съ които

[1]) Елена Дунюва отъ Стара-Загора, споредъ раскази отъ майка си, като потвърди горното за побратимството, за кѫпаньето додаде и това: когато се кѫпѣли на Богоявление, върбитѣ три пѫти се покланяли и потапяли въ водитѣ на Йорданъ и пакъ се исправяли. Послѣдното ни отнася къмъ извѣстния мотивъ въ Коледн. пѣсни — покланяньето прѣдъ кръщението Господне на всички дървета, освѣнъ едно, което за това бива прокълнято, — който разнообразно се разработва, като, между друго, и кръщението се замѣня съ кѫпанье на Господа, самъ или съ светецъ; гл. за него *Весел.*, Разыскания VII, 227 и сл.

[2]) „Божіею благодатіею, — казва Василий Гагара, — сподобихомся искупатися во Іорданѣ рѣцѣ: мужіе и жены всѣ купались въ рубашкахъ“ (*Сахаровъ,* Сказанія

располагамъ, не виждамъ, да дава то поводъ за побратимяванье. Ала отъ друга страна, въ *киево-печерския Патерикъ* (XIII. в.), въ житието на св. Захария (24, мартъ) се съдържа свѣдѣние, че двама приятели, Сергий и Иванъ, киевски жители, свързали помежду си духовно братство прѣдъ чудотворната икона Успение Богородично въ Печерския ржчей (*Волковъ* — Mélusine, t. VII, № 7, 1895).

Въ формата, за която е дума, несъмнѣнно сж се намѣсили влияния на нѣкои легендарни прикази (сказания), като това, напр., че истинското побратимство се свързва срѣщу Ивановъ день, защото, макаръ и св. Иванъ да се отказвалъ да кръсти Христа, но най-сетнѣ го кръстилъ, и така тѣ станжли побратими (*Бобчевъ*, l. c. 38). На друго мѣсто излагамъ прилѣпската приказка (Мсб. VIII, 178—80), въ която личи, макаръ не съ сжщото обредно значение, кжпаньето въ рѣка на побратимитѣ — ангелъ и човѣкъ, както личи и въ историята на Товия (Товитъ 6; 2—5), отдѣто може се прѣдполага да е излѣзла и приказката. Но за езическото потекло на формата нá да ли може да бжде съмнѣние. Пó-нататъкъ посочвамъ, че и присжтствието на водата въ побратимския ритуалъ азъ отнасямъ къмъ култа на домашното огнище и, като огъня, го сматрямъ за символизация на приеманьето въ родъ.

русск. нар., т. II., кн. 8., стр. 119. „Путешествіе Вас. Гагары въ 1634 году"). Въ пѣснитѣ (билинитѣ) обаче новгородскиятъ „ушкуйникъ" (рѣченъ разбойникъ), Василий Буслаевичъ, отстжпва отъ тоя обичай, макаръ че или майка му на тръгваньето му за Палестина, или пъкъ нѣкоя прѣстарѣла жена, чернокоса мома и пр. на самото мѣсто на кжпаньето го прѣдвардватъ отъ това:

По поѣздѣ его давала (матушка) родительско благословеніе:

„Ай же ты, мое чадо милое!
Будешь ты у матушки Ердань рѣки,
Не куплись, Васильюшка, нагимъ тѣломъ.
Нагимъ тѣломъ купался самъ Исусъ Христосъ".

(*Рыбниковъ*, I, 361).

Или:

И говоритъ дѣвушка чернавушка:

„Ай же ты, Василій сынъ Буславьевичъ!
Какъ же ты куплишься нагимъ тѣломъ:
Кто у насъ купался нагимъ тѣломъ,
Тотъ у насъ живъ не доѣзжалъ".

(*Рыбниковъ*, III, 240),*)

*) Гл. *Ждановъ*, Василий Буслаевичъ и Волхъ Всеславьевичъ — въ ЖМНП. Февраль 1894, стр. 409—12.

3. Побратимство по задружно ходенье по светини.

Задружното ходенье на св. Иванъ Рилски, Света Гора и Божи Гробъ сѫщо поражда побратимство (Мсб. X, 210), но, до колкото съмъ слушалъ, послѣдното въ такъвъ случай не се смѣта като духовно родство. Така, напр., въ с. Смолско (Пирдопско), по съобщение отъ г. Т. Ганчевъ, побратими се наричатъ помежду си тия, които родомъ отъ сѫщото мѣсто отиватъ заедно на поклонение по реченитѣ светини, но не се смѣтатъ за свързани помежду си съ роднйнски връзки. Въ Стара-Загора, споредъ расказа на посоченитѣ лица, задружното ходенье на Божи Гробъ, безъ кѫпаньето въ Иорданъ, не дава право за родство, макаръ че и тия, що отиватъ заедно на Иерусалимъ, по другарство да се наричатъ, както и кѫпалитѣ се, съ турското име *„хаджи-кардашлар“* (братья по хаджийство. поклонение Божиему Гробу).

4. Побратимство, свързвано за испросванье Божа́ милость.

Г-нъ Ив. Г. Георгиевъ описа (Мсб. X, 209—10) два любитни случая за побратимяванье, може се ре, неволно и нежелано, но неминуемо, защото и въ двата случая народътъ вижда пръстъ Божи. Първиятъ е: на едного въ Тетевенъ, като се варѣло сапунь въ кѫщата му, едно отъ дѣцата му пада случайно въ врѣлата лой, отдѣто го извадили трупъ безъ кожа. Нещастието се счело като Божо́ наказание за нѣкой грѣхъ на родителитѣ, и рѣшено било — тѣ да се раздѣлѭтъ и побратимѭтъ, което и извършили на Рилския мънастирь. Побратимството било развалено слѣдъ нѣколко годинъ, мѫжътъ и жената се прибрали и заживѣли пакъ като съпрузи, ала постѫпката имъ била строго осѫдена отъ обществената съвѣсть. — Вториятъ случай: една жена отъ Троянъ три пѫти наредъ близнила. Поповетѣ станѫли на кракъ и я раздѣлили отъ мѫжа ѝ, като ѝ чели раздѣлна (парясана) книга, отъ когато мѫжътъ и жената се считали за побратими. На мѫжа се позволило да се ожени за друга, но на жената — не. Тя останѫла да си живѣе съ дѣцата си въ особна стая въ кѫщата на мѫжа и за негова смѣтка. Въ Стара-Загора и другадѣ съмъ слушалъ, и азъ, че когато жената близнѣла три пѫти, трѣбало вече съ мѫжа си да се хванѭтъ за братъ и сестра, но за прилаганье на практика не съмъ чувалъ ни единъ случай.

Въ горнитѣ битовни явления силата на побратимството измѣня отношенията между съпрѫзитѣ, защото то се схваща като истинско

братство, а нищо така не противорѣчи на съпрѫжеското съжителство, както отношенията между братъ и сестра. Замѣстванието съпрѫжеския съюзъ съ побратимския има на гледъ, да се угоди Богу и да се получи прошка за грѣхове. Има случай, дѣто до него се прибѣгва и безъ поводъ за грѣхъ, а просто отъ желание или наклонность за богоугоденъ животъ. Споредъ сръбската п. (*Петрановић*, Српск. нар. пjесме II, 10, 87—93 = *Máchal,* O bohatýrském epose slovanském, 94), св. Сава, принуденъ отъ баща си да се ожени, по съвѣта на годеницата си направя това, ала въ свадбената нощь той се побратимилъ съ нея и отишелъ та станѫлъ калугеръ на Хилендаръ.

Въ втория отъ съобщенитѣ отъ Георгиевъ факти личи християнскиятъ обичай — да примирявать двѣ жени на единъ мѫжъ (или два мѫжа на една жена), — черти що срѣщаме и въ пѣсеннитѣ традиции. Марковица, като чула, че Марко иска да я напусне и да се ожени за друга, моли му се, да я остави за сестра при себе (Мсб. II, 18 № 4). А въ гръцкитѣ п. въ подобни случаи вмѣсто *сестра* стои *кума,* както и въ п. за женидбата на слънцето (Дозонъ, № 13, стр. 19) стои — *кумица*. Обичаятъ да оставя първата отритнѫта или напуснѫта жена при мѫжа си като слугиня или роднина е познатъ отъ нáй-старо врѣме (гл. *Матовъ,* Бѣлѣжки върху бълг. слов. — Мсб. X, 320).

В. Особно стои побратимството, тъй да речемъ, *по право* или *по звание,* защото происходи отъ самия фактъ на званието, безъ никакъвъ обредъ и безъ да е било свързвано: така свещеницитѣ сѫ побратими помежду си. Въ с. Липница (Орханийска околия) се взели попски синъ съ попска дъщеря; но напоконъ, като се намѣрило, че се падатъ чеда на побратими, раздѣлили ги (Мсб. X, 210).

Туй схващанье смѣтамъ да е прѣминѫло у народа изъ църквата: споредъ тази, свещенослужителитѣ сѫ „духовни братья“, „братья во Христѣ“ помежду си. Пó-нататъкъ ще видимъ, че и блудътъ между монахъ и монахиня се смѣта църковно за *кръвосмѣшение*.

III.

Народно побратимство. — Побратимство по кръвь. — Побратимство, свързвано надъ домашното огнище. — Побратимство по ходенье на росенъ. — Побратимство по цѣлувка. — Побратимство по обѣщание. — Видове и поводи за случайно побратимство. — Побратимство съ едномѣсече или съ близначе. — Побратимство по млѣко (млѣчно братство). — Побратимство — дѣверство. — Нѣколко бѣлѣжки върху народния ритуалъ на побратимяванието и отношението му къмъ свадбарския.

Макаръ, че църквата е взела подъ свое вѣдѣние института на побратимството и е създала свой обредъ за него, но, както е ви-

дѣтъ отъ изложеното по́-горѣ, тя напълно не е могла да го подчини подъ себе: народниятъ елементъ доста е застѫпенъ дори въ формитѣ на църковното побратимяванье. Не стига това, но и слѣдъ похристиянчването на обичая *народното побратимство* е могло да просѫществува и да се зачува доръ до нинѣ въ разни мѣста и подъ разни форми за свързванието му, съ по́-вече или по́-малко развита ритуалность. И тука обаче строга класификация не може се прокара, защото въ распространението и многовѣковната си практика институтътъ постоянно се е разнообразилъ по форма и сѫщина на обредностьта, прѣнасялъ е черти отъ една форма въ друга. Ще се помѫчѫ да набѣлѣжѫ формитѣ на народното побратимство, както се прѣдставятъ на сегашно врѣме, безъ да държѫ смѣтка, че за нѣкои форми чертата, що вземамъ за характерна, може да се срѣща и въ други форми, или че къмъ тѣхъ понѣйдѣ се принадяло и нѣщо християнско.

А. Къмъ **нарочитото** побратимство се групиратъ слѣднитѣ форми:

1. Побратимство по кръвь.

Побратимство по кръвь (la fraternisation par le sang, Blutsbrüderschaft, т. *кан-кардашлък)* прѣдставя една отъ най-примитивнитѣ форми, която спорадически живѣе още у българитѣ. Тя е подробно описана у Бобчевъ (l. c. 36—7). Ето обредностьта ѝ въ общи черти: въ *Ахѫ-Челебийската кааза,* въ отредения за свързванье побратимството день, побратимяванитѣ, прѣдъ всички поканени, като свидѣтели за обреда, роднини, съсѣди и познайници, си порѣзватъ съ ножче голѣмия пръстъ (палеца) на дѣсната рѫка и лизуватъ си единъ другиму отъ кръвьта, като се прѣпасватъ и съ единъ поясъ. Слѣдъ това присѫтствуващитѣ имъ честитѭтъ и ги дарѭтъ, дарѭтъ се помежду си и побратимитѣ; на́й-сетнѣ угощение — обикновенно отъ страна на по́-младия побратимъ. Побратимството поражда сродство. – Въ *Хасковското окрѫжие,* дѣто побратимството е още твърдѣ расширено, обредътъ, извършванъ на́й-тържествено на връхъ Ивановъ-день, се исказва съ това: побратимяванитѣ си приготвятъ китки отъ чемширъ съ привързани на тѣхъ съ червенъ конецъ желтица или сребърна бабка, размѣнятъ си китките, подиръ което, прѣдъ поканенитѣ гости, се извършва процесътъ на кръвопущанието и взаимното лизуванье отъ кръвьта, отъ който моментъ побратимитѣ ставатъ кръвни сродници. Слѣдъ това тѣ се приближаватъ

до огнището и стжпвать на него. Захваща се гощавка, побратимитѣ се прѣгрьщать, цѣлувать си ржка, пакъ си мѣнжть киткитѣ, пижть вино отъ една бъклица, благославещи се единъ други, дарѧтъ се ризи, кърпи и пр., ходжтъ него день на посѣщение у роднини и приятели; надвечерь — хорó подъ звука на гайдата. На другата година, пакъ на Ивановъ-день, става *повръщанье* (повратки), сир. угощението става у пó-старвя побратимъ, който е билъ гость въ миналата година. — Въ *Кжзанлъшко* побратимяванитѣ си размѣнжтъ отъ кръвьта, като си порѣзвать ржцѣтѣ и всѣки остава да капнять капки отъ кръвьта му въ раницата на другия *(Волковъ* — въ Mélusine V, № 8, 199). — Д-ръ Балджиевъ (пос. ст. — Мсб. V, 194 бѣл. 3) посочва, че тоя обичай се практикувалъ и до днесъ въ Битолско и Прилѣпско[1]) между българитѣ; единъ случай отъ прѣди 40 годинъ билъ познатъ автору и изъ Пирдопско. — За распространеностьта на обичая въ старо врѣме свѣдочжтъ и нѣкои прѣдания. Отъ високопрѣосвещений варненски български митрополитъ, г-на г. Симеона, чухъ, че въ дѣтинство той слушалъ (въ Бургасъ), какво хайдутитѣ на Великия четвъртъкъ, кога се вапсвать великденскитѣ яйца, си порѣзвали всѣки пръста и си смуквали взаимно отъ кръвьта. Други версии се излагать пó-надолу. Като прѣживѣлица отъ побратимяваньето чрѣзъ смѣсванье на кръвь г. Волковъ (*Mélusine* t. VII., № 1, 1894, p. 4; Мсб. XI, 509—10) показа и свадбарския български обичай, дѣто годежницитѣ отъ момкова и момина страна при годежъ смѣсвать виното (или ракията) момково съ моминото и пижть отъ смѣсеното *(Чолаковъ,* Бълг. нар. Сб. 51), и който обичай, както се зпае, означава помирлваньето между двата клона (влаки), сваденп по причина на ритуалното опитванье за отличанье момата.

Формата е позната и у сърбитѣ; ала, по думитѣ на *Милиќевиќа* (Жив. срба сељ. 108): „Многи су се, у старије време, побратимили и крвљу", заключавамъ, че сега трѣба да е исчезнжла или да е поне на исчезванье вече. Заслужва да поменемъ, че отзвуци отъ обичая между сърбитѣ се срѣщатъ и въ църковното побратимяванье. Лединскы (на чието свидѣтелство Крауссъ нá защо не дава яко вѣра) съобщава, че на 1856 чулъ да се приказва въ Босна, какво побратимяващитѣ се, като отивали въ църква, свещеникътъ имъ подавалъ чаша, пълна съ вино, въ която тѣ, като си порѣзвали всѣки дѣсната ржка, оставали да капне кръвь, а послѣ разбърквали кръвьта съ

[1]) За града Прилѣпъ свѣдѣнията на К. Г. Самарджиевъ не ни обаждатъ нищо подобно.

виното и пиели двоицата заедно (*Krausse,* Sitte . . . p. 628=*Volkov* — въ Mélusine V, 199 бѣл. 2). Друго свидѣтелство срѣщаме у *Valentino Lago* (Memorie sulla Dalmazia, Venezia, 1860, II, p. 38 и сл., n. 2= *Tamassia,* op. c. 73, б. 1), отдѣто се вижда, че смѣсваньето на кръвь се е практикувало въ церемониитѣ на побратимяванье за кръвно отмъщение (vendetta).[1] — Сѫщата прѣживѣлица отъ старата обредность въ църковното побратимяванье (у сърбитѣ?) има прѣдъ очи и Веселовский (l. c. 308), като прѣдава съобщението, че побратимитѣ трижъ вкусватъ отъ хлѣба и виното, що имъ подава свещеникътъ, и че по́-младиятъ побратимъ си пуща отъ рѫката кръвь, която се и смѣсва съ виното.

Албанцитѣ така сѫщо се побратимяватъ, като си смукватъ взаимно кръвь отъ китката на рѫката или отъ малкия пръстъ (Мсб. V, 194, бѣл. 3; X, 209 бѣл.). Ала, освѣнъ албанцитѣ, сѫщата форма сѫществува и у Турцитѣ. Ето какви свѣдѣния за турското побратимство въ Източна България могохъ да съберѫ отъ Ибрахимъ Мехмедовъ.[2]) Побратимяванитѣ се избиратъ по взаимна обичь и прѣдварително се сговарятъ за тоя съюзъ. За утвърдяванье на побратимството, двамата побратими си порѣзватъ всѣки пръста (именно кой -- съобщительтъ не можа́ да каже) и близнуватъ единъ другиму отъ кръвьта. Отъ тоя моментъ тѣ ставатъ *„ахретлик кардашларж“* (братя по оня свѣтъ, *аратлици)*[3]) или *кан-кардашларж* (братя по кръвь), както и у насъ по нѣйдѣ побратименитѣ по сѫщия начинъ се наричатъ *побратими по кръвь (Шапкар.* Сборн. ч. III, 219). Тѣ се иматъ за по́вече отъ сѫщи братя: ако въ пѫтуванието имъ, напр. ги сполѣти опасность, тѣ сѫ длъжни да умрѫтъ единъ за други. Побратимството имъ трае до животъ, па и на оня свѣтъ. Въ женидбено отношение поставя, ако не ограничение, то поне едно условие на формалность; ако единътъ побратимъ

---

[1]) Случаятъ, расказанъ отъ очевидецъ, е такъвъ: единъ черногорецъ убива една годеница. Селото, отъ косто била жертвата, рѣшава да отмъсти люто не само на убиеца, но и на всичѣ му другари. Шесть душъ отъ селото се събиратъ въ църквата, дѣто попътъ, като излиза отъ олтаря, имъ прѣдставя чашата съ осветенитѣ хлѣбъ и вино. Всѣкой отъ шестмината си пуснѫлъ нѣколко капки кръвь отъ долната става на показалеца си и оставилъ да капнѫтъ въ чашата. Свещеникътъ размѣсилъ кръвьта и виното, сетнѣ накаралъ и шестмината да си дигнѫтъ едната рѫка къмъ небото и да попипатъ съ другата окървавената дреха на злочестата жертва, и да се закълнятъ, че ще отмъстѭтъ за нея, па, като имъ раздалъ на́й-сетнѣ по равна часть отъ хлѣба и виното, пуснѫлъ ги съ благословия.

[2]) 65-годишенъ старецъ, родомъ отъ с. Козлуджа (Ново-Пазарска околия, Шуменско), а заселенъ отъ прѣди 50 годинъ въ Варна.

[3]) У Турцитѣ и усиновинениятъ (le fils adoptif) се нарича *ахрет-евлядж* или просто *ахретлик;* гл. *Ch. Samy-Bey Fraschery,* Dictionn. turc-français v. *akhret, akhretlik.*

има сестра, другиятъ може да се ожени за нея, ако братъ ѝ се съгласи, и никакъ другояче. За други нѣкои обичаи и церемонии при побратимяванието, за побратимство между турчинъ и християнинъ, между турчинъ и туркиня, или за посестримство между туркини расказвачътъ нищо не знае. По други обаче свѣдѣния, побратимство се сврзва и между българи и турци и то чрѣзъ смукванье кръвь отъ малкия пръстъ. В. Макушевъ (Задунайскіе и Адріат. Славяне, 25 = *Бобчевъ,* l. c. 39) отбѣлѣжи, че въ Черна Гора християнинъ и турчинъ се братимжтъ, като се порѣзватъ полека всѣки пръста и го турятъ въ уста. — Не виждамъ никакво основание, да се прѣдполата, че обичаятъ у турцитѣ е заетъ отъ други съжителствуващи съ тѣхъ балкански народности, защото дири отъ него се срѣщатъ въ мюсюлманскитѣ традиции: въ врѣме на разбиванието на мюсюлманитѣ отъ корейшитѣ езичници въ Оходъ, въ третата година отъ егира, Мохамедъ билъ ударенъ въ устата съ камъкъ, който му искъртилъ два зжба. Синанъ, баща на Абу Саидъ, отъ племето Бену Хадри, изсмукалъ кръвьта отъ раната и я погълнжлъ. — Който си смѣси кръвьта съ моята, рекълъ пророкътъ, него нѣма никъкъ да го стигне огьнятъ на пъкъла![1]) — Но срѣщатъ се и примѣри върху обичая. Въ расказа за прѣбиванието си въ Триполи, Tully[2]) съобщава, отъ края на минжлия вѣкъ, че Сиди Хамедъ (Hamed) и Сиди Юсофъ (Yussof), синове (значи — *братья* помежду си), на владѣещия паша Али Караманли, се свързали чрѣзъ смѣсванье на кръвьта си, като се приближили до Мохамедовия олтарь (sic) и, откакъ се заклели надъ корана, че ще пазжтъ взаимно живота си единъ на другъ, наранили се сами съ ножоветѣ си, смѣсили кръвьта си въ единъ сждъ и пили обата.

Подиримъ ли побратимяваньето по кръвь и по други страни, ще го намѣримъ широко распространено и между най-различни народи, стари и нови. Старовѣковнитѣ още писатели ни сж оставили извѣстие, че то се е практикувало твърдѣ много въ Скития. „Когато скититѣ, казва Херодотъ (IV, 70), правжтъ договоръ съ нѣкого, какъвто и да билъ той, наливатъ вино въ една голѣма миса (шуле) и договарящитѣ се смѣсватъ си тукъ отъ кръвьта, като си правжтъ леки порѣзвания по тѣлото съ ножъ

[1]) *Aboulféda:* Vie de Moh'ammed, éd. et trad. N. des Vergers, Paris, 1837, p. 57—8 de texte; *Ibn Hicham,* Sirat er Resoul, éd. Wustenfeld, Goettingen, 1858—59, p. 572 = *René Basset* — въ Revue des traditons populaires t. VII, № 6, juin 1892, p. 345.

[2]) *Voyage à Tripoli,* traduit par J. Marc Carthey, Paris 1819, t. II, p. 123 = *René Basset* — въ Revue des tradit. pop., t. IX, № 11. 1894, 657.

или мечь; слѣдъ това потапятъ въ мисата сабя, стрѣли, сѣкира и метателно копие. Като се свършѫтъ тия церемонии, тѣ (скититѣ) произнасятъ дълга формула на молитва и пиѭтъ сетнѣ отъ това що е въ мисата, а слѣдъ тѣхъ и най-личнитѣ людье отъ свитата имъ.“ Лукианъ, въ своитѣ *Диалози*, туря въ устата на скита Токсариса расказа върху обичая, приложенъ прѣко на побратимството. „Ние постѫпваме по слѣдния начинъ, казва скитътъ: като си порѣжемъ пръститѣ, оставаме да капне кръвь въ една миса и, като потопимъ въ нея врълховетѣ на мечоветѣ ни, пиемъ всички заедно (*Toxaris*, 37). Заклевамъ ти се въ меча си и въ всички вѣтрове, че не те лъжѫ по поводъ на скитското приятелство.“ И Помпоний Мела (*De situ orbis* II, 1) съобщава за тоя обичай у скититѣ въ Европа (цит. на *Volkov* — въ Mélusine V, № 8, 195; *Tamassia*, op. c. 13 — 14; *René Basset* — въ Mélus. III, № 24, 573).

Въ отсрѣщния чертежъ, който ни дава изображението на двама скити, пиещи отъ единъ рогъ, се прѣдставя, очивѣстно, една сцена отъ церемонията на побратимяванье. Тоя чертежъ е прѣнесенъ отъ една златна плочка, найдена на 1831 въ околноститѣ на Керчъ, кога се раскопавалъ *курганътъ* на Кул-Объ, и пазена сега въ царския Ермитажъ — въ Петербургъ.[1])

Тацитъ (*Анали* XII, 47) описва сѫщия обичай у прѣдно-азийскитѣ кральє: при свързванье мирния сѭюзъ между Радамиста и Митридата, тѣ, като се хванѫли съ дѣснитѣ си рѫцѣ, свързали яко голѣмитѣ си пръсти и, когато кръвьта нахлула към крайщата, бодвали ги леко и отъ излѣзлата кръвь лизали единъ отъ други. (Цит. на пос. авт. и *Весел.*, l. c. 308).

Споредъ Херодота (*Истории* III, 8), когато арабитѣ искали да си дадѫтъ залогъ, тѣ оставали да имъ порѣжѫтъ рѫката съ остъръ камъкъ, и жрецътъ, съ мъхъ отъ намѣталата имъ, земалъ та мажалъ седемь камъни, като призовавалъ Диониса и Афродита небесна. Слѣдъ тая церемония, чужденецътъ бивалъ пристъ

[1]) Графъ *И. Толстой* и проф. *Кондаковъ*. Русскія древности въ памятникахъ искусства, СПб. 1889, вып. II, 49 = *Volkov*, l. c., отдѣто земамъ чертежа.

като приятель отъ всички приятели на арабинътъ, съ когото се е свързалъ (*Mélusine* III, № 24, 573—4).

Посидоний, цитуванъ отъ Атинея, расправя, че по пиршествата карманцитѣ отъ взаимна любезность си прѣсичатъ жилитѣ на лицето и смѣсватъ кръвьта, що тече, съ питието, като мислятъ, че връхътъ на приятелството е — да си вкусятъ взаимно отъ кръвьта (гл. изв. у *Tammassia*, l. c. 14; *R. Basset* — въ Revue des trad. pop. t. VII. № 6, juin 1892, p. 347).

Старитѣ поеми, що съставятъ часть на *Еддата*, ни сж запазвали сжщо тѣй споменъ за побратимство по кръвь, каквото се е практикувало у скандинавцитѣ езичници. Така въ стихотворната (Семундова) Една се братимятъ боговетѣ, смѣшвайки заедно кръвьта си (Oegisdrekka — Пиршество на Егира, или Lokasenna — Сарказми на Локи, 9; Sigurdharkvidha — пѣсня за Сигурда, 17.[1]) Споредъ Brynhildarkvidha (пѣсня за Брипхилда) II, 18, двама герои, които искали да свържатъ нерушимо приятелство, пущали си да капне малко кръвь на земята въ отпечатъка на позѣтѣ имъ и се заклевали, че отъ тогава на сетнѣ всѣки ще върви винаги по стжпкитѣ ни другия и ще го брани съ цѣната на кръвьта си.[2]) Малки момчета свързвали помежду си братски съюзъ, като си обождали ржката и пущали да капне кръвь въ една ямица, дѣто я и смѣсвали заедно (*Вес.*, l. c. 308). Общението по кръвъ фигурира и при тържественното свързванье старо-сѣверното побратимство (fóstbraedhralag): побратимяващитѣ се подрѣзватъ въ земята широка плащаница (ивица) чимъ (земя съ морава, bande de gazon), но така щото двата ѝ края да не се отлжсватъ отъ земята, а срѣдната ѝ часть поддигатъ въ видъ на хълмъ и подпиратъ съ копие, на височина колкото де може да стигне човѣкъ съ ржка желѣзото. Като стжпвали подъ тоя чадъръ, тѣ си порѣзвали дланьта или ходилото, смѣсвали кръвьта съ земя и, сетнѣ, като падали на колѣнѣ, призовавали боговетѣ за свидѣтели, че тѣ ще бждятъ единъ за други отмъстители, като братя. Тоя обредъ се наричалъ ganga undir jardharmen, ходенье подъ земята, подъ съкровището на земята (*Pappenheim.* op. c. 21 — 2 = *Flach*, l. c. 146 — 7; *Весел.*, l. c. 316 — 7 *Tammassia*, 11) Въ поемата за Валтарий героятъ, принуденъ да стжпи въ бой съ побратима си Хагена, му напомня, че тѣ нѣкога си смѣсвали кръвьта (*Весел.*, 308).

---

[1]) Цит. на *Веселовски*, l. c. 308; *R. Basset* — въ Revue des trad. pop. t. VIII, № 11 1893, p. 532 — 3.

[2]) *R. Basset*, ib.; ср. и *Saxo Grammaticus, I* = *Tamassia*, 11 бѣл. 1.

За Франция сжщо има указания, че побратимяванитѣ си вкусвали отъ кръвьта. Въ романа Lancelot du Lac, троица рицари си пущатъ кръвъ заедно и я смѣсватъ за свързание братство (*Flach,* l. c. 166). Нѣкои свидѣтелства и примѣри върху обичая прѣзъ XIV. в. привежда и H. Gaidoz (*Mélusine,* t. VII, № 6, 1894, 134).

Равинътъ Petachia отъ Ратисбонъ (Регенсбургъ) който въ втората половина на XII. в. е пропжтувалъ южна Украина отъ Киевъ до Кримъ, въ описанието си за природата и населението на страната, бѣлѣжи, че слѣдъ 6 дена отъ тръгваньето си отъ Киевъ, той стигнжлъ въ мѣстностьта Кедаръ, взета отъ половцитѣ, и видѣлъ у кедарчанитѣ тоя обичай, че когато нѣкой иска да бжде сигуренъ за вѣрностьта на приятеля си, той си ободвалъ пръста съ игла и викалъ приятеля си да пие отъ кръвьта на ободения пръстъ, отъ когато тѣзи двѣ лица ставали като една плъть и кръвь (*Волковъ* — въ Mélutine t. VII, № 1, 1894, 4).

Въ XIII. в. цариградскиятъ (латински) императоръ, за да има помощьта на куманитѣ отъ Кавказъ срѣщу гръцкия (никейския) императоръ Ватацеса, свързва побратимство: императорътъ и болѣритѣ, що биле съ него, си пущатъ кръвь въ сребърна чаша; сжщото направя и куманскиятъ краль съ болѣритѣ си. Смѣсватъ кръвьта съ вино и вода, и пиватъ еднитѣ и другитѣ, като казватъ, че тѣ ставатъ вече братя по кръвь. Освѣнъ това прѣкарватъ помежду си едно куче и го насичатъ задружно съ мечоветѣ си, казвайки, че така ще бждатъ разсѣчени и тѣ, ако изневѣрятъ едни на други (*Joinville,* Histoire de Saint Louis, editum Natalis de Wailly, p. 221 = Mélusine III, № 24, 1887, 574; ср. и *Tamassia,* op. c., 68 бѣл. 1.[1]) — Въ епохата на кръстоноснитѣ походи и на латинското владичество на Истокъ смѣсваньето на кръвь се явява като обредъ за побратимяваньe така, както и въ старо-сѣверното fóstbraedhralag; и αδελφοποιΐα-та се употрѣбява тукъ често като срѣдство за по́-голѣмо уякчаванье единъ вече установенъ съюзъ. Западнитѣ (латинитѣ) люто укоряватъ византийцитѣ за тоя варварски обичай;[2]) туй, споредъ Tamassia, може да доказва отвращението на самитѣ византийци (поне теоретически) къмъ единъ институтъ, който по своята обредность идѣлъ страненъ за гръцката цивилизация дори и тогава, когато грубата практика отстжпала мѣсто на религиозната. Като

---

[1]) Дюканжъ е събралъ многобройни примѣри въ своята XXI. Dissertation sur Joinville. Michelet додава отъ своя страна други въ своитѣ „Origines du droit français" p. 197 и сл. = *Flach,* l. c. 147, бѣл. 3.

[2]) Гл. *Tamassia,* пос. съч., 68, дѣто, покрай друго, се привежда и свидѣтелство отъ Балдуина Фландрски.

взема на гледъ, че примѣритѣ за побратимяванье по кръвь се срѣщатъ въ византийското войничество, дѣто словѣнитѣ сѫ съставяли важенъ елементъ, реченията авторъ и въ тоя фактъ намира подкрѣпа на мнѣнието си, че обичаятъ ще е прѣминѫлъ у византийцитѣ изъ словѣнитѣ. Но за това по́-нататъкъ.

Като минемъ и на народитѣ, що съставятъ прѣдметъ на етнографията, ние срѣщаме обичая за побратимяванье по кръвь твърдѣ често. Henri Gaidoz и René Basset (въ *Mélusine, Revue des traditions populaires* и *Bulletin de la Société de Géographie de l'Est*) нѣколко пѫти обнародвахѫ по цѣла редица примѣри и свидѣтелства върху сѫществуванието на обичая у разни таквизъ народи и племена въ Африка, Америка и Океания. Мореплаватели (отъ XVI. вѣкъ), разни мисионери и пѫтешественници отъ по́-старо и по́-ново врѣме срѣщатъ обичая и даватъ описание за него. При това самитѣ европейци не могѫтъ да минѫтъ между дивацитѣ безъ такъвъ съюзъ съ тѣхъ: искатъ ли да иматъ свободно гостоприемство, да се ползуватъ съ довѣрие и искреность, да добиватъ храна или да вэматъ дѣца, за да ги отхранѭтъ за мисионери между туземцитѣ, тѣ трѣбва да станѫтъ братя по кръвь съ дивацитѣ. Станлей и людьетѣ отъ свитата му сѫ свързвали многобройни побратимства съ главатаритѣ или владѣтелнитѣ князье, съ туземцитѣ, па дори и съ своитѣ роби. Въ територията на Хадия (Hadia — Южна Етиопия) не може да влѣзе чузденецъ, до дѣто се не извърши церемонията за общение по кръвь. Ясно става, че побратимяваньето създава връзки гостоприемни, прилични на ония, които частнитѣ фамилни сговори създавахѫ въ гръцката старина. А туй намира подкрѣпа и въ идентичното явление у насъ; българитѣ едно врѣме не можели да живѣѭтъ между турцитѣ въ Цариградъ, докждъ не се побратимѣли по кръвь (Мсб. X, 209, бѣл. 1). Колкото за самата обредность, тя се разнообрази твърдѣ много. Кръвь се пуща отъ ржката, гърдитѣ, лѫжичката, колѣното, а нѣйдѣ едноврѣменно отъ ржката, лѫжичката, бузата и челото.[1]) Въ нѣкои мѣста въ Африка общението по кръвь е добило характеръ на символъ: напр., турятъ на голата мишница на побратимяванитѣ червена охра (видъ пръсть) и всѣки я трие на другия (Mélusine VII, № 4. 1894, 76); или си потапятъ пръститѣ въ кръвьта на заклана овца и си мазнуватъ взаимно

[1]) Доста е обаче и само да капне кръвь върху чужденеца, за да стане братъ по кръвь. Ливингстонъ расказва, че като правѣлъ операция на една млада жена отъ племето Балонда (Конго), пръснѫло му кръвь въ окото, и пациентката извикала, че той й става вече приятель и роднина, и му казала, кога иде, да й струва извѣстие, за да му наготвя гозба (Revue des trad. pop. VII, № 6, 1892, — 344)

челата (Revue des trad. pop. 1892, 604). Самата церемония се извършва съ по̀-голѣма или по̀-малка тържественость, нерѣдко съ жертвоприношения, съ дългъ редъ заклинания за вѣрность, въ нѣкои отъ които се замѣсватъ и прѣдцитѣ;[1]) размѣнятъ се и дарове. Побратимството може да се свърже и чрѣзъ замѣстникъ, както у насъ кумството.[2])

---

[1]) У угухитѣ (les Ougouhha — по запад. брѣгъ на Танганика) се правѭтъ най-люти клетви върху всички члѣнове отъ фамилията, минѫли, настоящи и бѫдѫщи, ако коя да е отъ странитѣ, свързани съ тая врѫзка, я нарушѫтъ нѣкога съ дѣло, слово или съ помисъль, като изискватъ въ такъвъ случай, щото гробътъ му и гробътъ на всѣки неговъ роднина да бѫде омърсенъ отъ свинетѣ (Revue VI, № 10, 1891, 579).

[2]) Прѣдъ видъ на недостѫпностьта у насъ на надлежнитѣ издания, азъ изложихъ по̀-подробно горнитѣ свѣдѣния върху обичая, а за илустрация на негова драматически характеръ позволявамъ си да приведѫ и слѣдното описание за него въ Зангебаръ: апостолическиятъ вице-префектъ въ Зангебаръ, Baur, пристига въ едно село на Узигуа, чийто главатарь, стариятъ Бвамбвара (Bwambwara), нѣма вѣра на бѣлитѣ. Baur сполучва да го склони, да приеме него и другаря му, чрѣзъ посрѣдничеството на приятеля си отъ чернитѣ, главатаря Кингару, и подъ условие да свържатъ братство по кръвь. Но когато Baur, за да отклони това отъ себе, казалъ на Бвамбвара, че кръвьта на единъ бѣлъ може да му се види неприятна и да го поболи, послѣдниятъ посочва, че Кингару може да отговаря за него. Кингару складя, и приготвенията захващатъ. Церемонията почва съ убиванье една кокошка, която оскубали и раздѣлили на двѣ: дробътъ турили на страна. Двѣтѣ половини на кокошката набичватъ на една клѣчка и опичатъ на жарата, както и дроба. Бвамбвара и Кингару си хвърлятъ тогава дрехитѣ освѣнъ прѣстилката, (pagne) омиватъ се и отиватъ та сѣдатъ на земята, като единътъ си туря крака (бедрото) върху тоя на другия, така и подирниятъ на — първия. Тѣ се съобщаватъ по една връвь, чиито крайща държѫтъ между ѫбитѣ си, и всѣки държи въ дѣсната си рѫка половината отъ опеченото дробче отъ кокошката. Надъ главитѣ имъ, двама първенци отъ селото държѫтъ съ една рѫка *зимé* (видъ сабя) и съ друга — ножъ. Сетнѣ, като движѫтъ полека ножа по сабята, като да го точятъ, изговарятъ слѣдната формула, слѣдъ всѣка фраза отъ която Бвамбвара и Кингару отговарятъ съ: *хмъ!*: „Бвамбвара! Кингару ти е довелъ двама бѣли. Тѣ искатъ да си направѭтъ хижи на земята на Бвамбвара. Бв. ще ги приеме и ще имъ даде нивья въ Бузини. Бв. ще имъ помага и ще ги обича. Бв. нѣма никакъ да ги увреди и не ще остави да ги увредѭтъ. Бѣлитѣ ще бѫдѫтъ приятели на Бвамбвара. Ще бѫдѫтъ негови братя. Нѣма да вземѫтъ никакъ земята ни. Нѣма да откраднѫтъ никакъ женитѣ ни. Нѣма да ни сторѭтъ никакво зло. И ако Бв. не дѣйствува, както каза, той ще отговаря. И ако бѣлитѣ не дѣйствуватъ, както рекохѫ, Кингару ще отговаря.“ Първенцитѣ теглѫтъ по̀-чеврьсто ножоветѣ о сабитѣ, издигатъ си гласа и продължаватъ да развиватъ формулата на побратимяваньето: „Бвамбвара става братъ съ бѣлитѣ. Не ставаме братя, за да се лъжемъ. Братя се обичатъ. Ако братъ ти ти даде отъ храната си, ѣжъ я. Ако си скрие имота, не го обаждай. Ако добиемъ богатства, да ги съединимъ. Ако видишъ неприятель. който ще докачи брата ти, не казвай, дѣ е братъ ти. Ако видишъ лошо мѣсто, кажи на брата си: не ходи тамъ. Ако видишъ добро мѣсто, кажи на брата си: върви. Ако видишъ опасно мѣсто, кажи на брата си: дръпни се. Ако дойде чужденецъ, да го изѣдемъ! — Хмъ!“ Ножоветѣ се каратъ и прѣкарватъ по̀-чеврьсто, гласътъ се издига и подъ стария баобабъ, който покрива тая сцена съ сѣнката си, всички млъкватъ, и се изричатъ тѣзи заклинания, слѣдъ всѣко отъ които се отговаря съ: *да!* „Нека лъвъ го нагълта! Нека тигъръ го изѣде! Нека змия го ухапе! Нека биволъ го смаже! Нека ножъ го прѣсѣче! Нека червата му се осучѫтъ и нека пукне! Нека ослѣпѣе и не вижда! Нека кракътъ му се строши и не върви! Нека тѣлото му се скапе! Нека умре! Нека излѣзе отъ свѣта! Нека го не вижда вече! Нека кѫсчето дробъ, което изѣда, го отрови! Нека всичкитѣ тѣзи злини се струпатъ върху него! Върху тогова, който не би обичалъ брата си! И нека, който иска така, изѣде *согата* (зода — кокошия дробъ)! — Доста! извикватъ първенцитѣ. — Доста! „отговарятъ Бвамбвара и Кингару. Тозчасъ, тоя, що е убилъ кокошката, замахва съ ножъ и прѣсича връвьта на двѣ. Той прави напоконъ 3 или 4 по-

Види се, прочее, че обичаятъ за смѣсваньето накръвь,[1]) като формалность за побратимяванье, е тову-речи всеобщъ. Сѫществуваньето му между народи, що стоѭтъ отдалечени едни отъ други и географически, и етнографично, дава да се полага, че той е изникналъ по разни точки отдѣлно.

За да свършимъ съ тая първобитна форма на българското побратимство, остава да расправимъ и за слѣднитѣ прѣдания, които, очивѣстно, иматъ връзка съ обичая. Въ Стара-Загора, още въ дѣтинството, съмъ слушалъ да приказватъ, че когато хайдутитѣ излизали за пръвъ пѫть да хайдутуватъ, тѣ въ гората закалали първия човѣкъ, когото хванѣли, и се напоявали всички съ кръвьта му; тогава тѣ се тъй вкръвничвали, че и баща си да заколѣлъ хайдутинъ, не му било вече жаль. Приказва се още, че, кога да се причащаватъ за Великдень, хайдутитѣ пакъ закалали човѣкъ и съ кръвьта му се комквали всички. По такъвъ начинъ тѣзи прѣдания изведнажъ ни поставятъ прѣдъ подобенъ редъ старовѣковни идеи, които и R. Basset (Mélusine III, № 24. 1887 г., 574) отнася къмъ побратимяванието по кръвь. Наемницитѣ гърци и Карийци, що биле на служба у Псаменита, египетския царь, за да накажѫтъ изневѣрата на едного отъ своитѣ, Фанеса Халикарнаски, който билъ се прѣхвърлилъ къмъ перситѣ, заклали дѣцата му надъ единъ крондиръ (кратеръ), смѣсили истеклата кръвь съ вода и вино и испили туй питие (*Херодотъ,* Истории, III, 11). Така сѫщо, по думитѣ на нѣкои историци, въпрѣки противното мнѣние на Салустия (*Катилина* 22) Катилина билъ увързалъ своитѣ съучастници да се не отмѣтнѫтъ, като ги накаралъ да пиѭтъ отъ сѫщата чаша и размѣсомъ съ вино кръвьта на единъ закланъ робъ (*Флорусъ,* Римска история, IV, 1; *Дионъ Касий,* Рим. ист., XXXVII, 30). За тоя фактъ, види се, загатва и единъ пасажъ у Цицерона (*Catili-*

рѣзвания по кожата на лъжичката на свързващитѣ съюза тъй, че да потече кръвь, и имъ подава една стиска соль. Тѣзи турятъ малко отъ нея на порѣзанитѣ си мѣста, намазватъ печеното дробче съ кръвьта си и подаватъ единъ другиму кѫсчето за съюзъ, *соги,* съ изѣданието на които се свършва обредътъ: тѣ сѫ вѣчно *братя.* Като се свършила церемонията за побратимяванье, Бв. отива при Baur'а и другаря му и имъ казва: „Сега знамъ, че вий не мислите нищо зло, и съмъ честитъ. Елате съ мене, ще обходимъ страната, и вие ще добиете, каквото ви иде на сгода". Тоя човѣкъ, по думитѣ на Baur'а наистина, досущъ се билъ промѣнилъ (*Mélusine,* t. III, № 17, 1887, 402—4).

[1]) Snorraedda'та замѣстя кръвьта съ слюнка (*Grimm,* Deut. Rechtsalterthümer 194 = *Tamassia,* 13 бѣл. 2). Подозирамъ, че подобна замѣна ще знае и българското право. Съвсѣмъ тъмно си припомнямь отъ дѣтинство, че между дѣцата има нѣкакъвъ обичай, да си близнуватъ отъ слюнката въ знакъ на обичь. Отъ друга страна нѣщо подобно напомня и поговорката „плюли си въ устата" за лица, които говорѭтъ и поддържатъ едно и сѫщото безъ никаква разлика. По-подробното издирвание може би ще открие по-ясни черти отъ обичая.

naires, I, 6). Плутархъ (*Животътъ на Цицерона,* 14) казва, че съзаклетницитѣ убили единъ човѣкъ и ѣли всички отъ месото му. Диодоръ сѫщо расказва, че нѣкой си Аполодоръ, който види се да е живѣлъ въ III. в. пр. Р. Х., като ламтѣлъ за тиранията и искалъ да си оздрави прѣданностьта на съучастницитѣ си, поканилъ за своя жертва единъ младежъ отъ приятелитѣ си; сетнѣ го заклалъ и далъ на съзаклетницитѣ да ѣдѫтъ отъ вѫтрѣшноститѣ му и да пиѭтъ отъ кръвьта му, смѣсена съ вино (*Bibliotheca historica,* L. XII frag. 5. (Ed. Dindof), t. IV, 302—3 = *Revue des trad pop.,* t. IX, 657). — Може би, както се досѣща Flach (l. c. 179), емблема на примитивното общение по кръвь да е и това, дѣто въ старофранцузката рицарска поема отъ XII в.[1]) рицарятъ Amile, по указание отъ ангела, закала двамата си синове, за да окѫпи въ кръвьта имъ и излѣкува прокажения си другарь — рицарь Ami.

Колкото за символътъ на общението по кръвь въ побратимството, той е съвсѣмъ ясенъ. Природнитѣ братя сѫ *еднокръвни,* иматъ въ жилитѣ си сѫщата кръвь, като чеда на едни и сѫщи родители; за туй и фикцията на побратимството, като подражава на природното братство, трѣба да създава тая еднокръвность, сир. да размѣсва кръвьта на побратимяванитѣ (гл. пó-подробно у *Tamassia,* 13).

2. Побратимство свързвано надъ домашното огнище.

Формата, която ни прѣдставя долуизложениятъ случай изъ Стара-Загора, въ сѫщность е народно-църковна. Отнасямъ я къмъ народното побратимство, защото, съ помощьта на горѣприведеното побратимяванье по кръвь въ Хасковско, тя лесно може да се изтъкне въ чисто народенъ съставъ, като се замѣни църковния елементъ съ обреда на кръвопущанието. Тя опрѣдѣля въ такъвъ случай ролята на домашното огнище въ побратимския ритуалъ още пó-ясно, отъ колкото хасковската форма. За да покажѫ именно туй значение на огнището, сир., че то е било нѣкога едно отъ най-главнитѣ мѣста за извършванье обреда, азъ означавамъ формата не по нѣкоя черта на обредность, а по мѣсто.[2])

Ето поменѫтиятъ случай, расказътъ[3]) за който позволявамъ си да приведѫ напълно, защото въ него се прокарватъ и нѣкои нови

---

[1]) Гл. съдържанието ѝ у *М. Драгомановъ,* Пожертвование собственно дѣте — Мсб. I, 82—3.

[2]) Знае се, че огнището въ домашния култъ на индуси, гърци и римляни е играло таквазъ рола и при усиновленията.

[3]) Него записахъ отъ устата на Елена Дунюва, стара и неука жена, майка на единия отъ побратимитѣ.

възгледи на народа върху обичая. По́-миналата зима (1893 год.) Маринъ Дунювъ отъ Стара-Загора рѣшилъ да си хване „аратликъ“ (побратимъ) изъ с. Курбетито (Ст.-Загорско), дѣто Маринъ работѣлъ абаджилъкъ (шивачество) и искалъ да има роднина тамъ. Като се сговорилъ съ избрания си за побратимъ, Маринъ поржчалъ на жена си, да приготви даръ, и тя приготвила риза. Въ уречения день (расказвачката си припомня да е било на връхъ Ивановъ день — 7 януарий) дошелъ побратимътъ отъ Курбетито, и Маринъ повикалъ привечерь (на мръкнуванье) попа и само 2—3 отъ близкитѣ си роднини у дома си, като избѣгвалъ да го прави шумно, защото „хората сега се смѣяли на таквизи адети (обичаи)“ Обредътъ се почнжлъ съ това, че разровили огъня на огнището на двѣ страни, и върху оголеното така мѣсто турили дъска, на която побратимяванитѣ стжпили съ дѣснитѣ си нозѣ, единътъ на единия край на дъската и другиятъ — на другия. Това самъ попътъ имъ прѣдложилъ да сторжтъ. Като стжпили така на дъската, попътъ ги питалъ: отъ сърдце ли се побратимяватъ, вѣрватъ ли въ имя Отца и Сина и Св. Духа и въ евангелието, вѣрватъ ли въ огъня,[1]) и слѣдъ това имъ исчелъ Евангелието, прѣзъ което врѣме тѣ стоели все стжпали на дъската. Тогава свещеникътъ имъ посочва, че тѣ ставатъ вече братя и по́вече отъ братя помежду си, наставя ги, да се обичатъ и тачжтъ като роднини, макаръ, — прибавилъ той, — сега младитѣ, като се поминжтъ родителитѣ имъ — побратими, не почитатъ родството тъй, като едно врѣме; на́й-напоконъ призовалъ присжтствуващитѣ да бждатъ свидѣтели за свързаното братство и честитилъ на побратимитѣ. Тѣзи сторили поклонъ, цѣлунжли евангелието и ржката на попа. Послѣ си сторили поклонъ и си цѣлунжли ржка единъ другиму, по́-малкия на по́-голѣмия по́-напрѣдъ; сторили поклони и цѣлунжли ржка на гоститѣ и отъ кжщи на по́-старитѣ отъ нихъ (по́-младитѣ тѣмъ цѣлували ржка), които имъ честитили. Дарили се побратимитѣ ризи, на попа — кърпа. Свършило се съ гощавка.

За ролата на огнището въ побратимяваньето говоримъ по́-нататъкъ.

3. Побратимство по ходенье на росенъ.

Интересно е побратимяваньето по обичая, извѣстенъ въ Западна България подъ име *„ходенье на росенъ“* (опис. отъ *Д. Ма-*

---

[1]) Повторно попитахъ расказвачката, и тя ми отговори, че послѣдния въпросъ попътъ три пжти имъ повторилъ.

риновъ, Жива Старина I, 160—2.) Болни людье, по прѣдварително споразумѣние, тръгвать заедно и отивать та прѣспивать за цѣръ въ мѣсто, дѣто расте *рòсенъ* (Dictamnus albus) — най-любимото на русалкитѣ цвѣтье, прѣзъ нощьта срѣщу Спасовъ день (Възнесение), когато въ глуха доба идѫтъ русалкитѣ да берѫтъ росена. Ако болният е мѫжъ, той си взема жена за *посестрима;* ако е жена, тя си взема мѫжъ за *побратимъ.* Побратимътъ или посестримата цѣлата нощь вардѭтъ болния си, безъ никакъ да заспиватъ, пристояватъ му и извършватъ нѣкои обредни дѣйствия по обичая (палѭтъ обредна свѣщь, поставятъ паница съ вода[1]) подъ цвѣта на росена, бдѭтъ цѣлата нощь около болния си, като до глуха доба тѣ приказватъ само шепнешкомъ, а сетнѣ — никакъ; болнитѣ съ побратимитѣ или посестримитѣ си вечерятъ всички въ едно врѣме. Бракъ между така хванѫти побратими и посестрими не се позволява: момъкътъ и момата или мѫжътъ и жената се считатъ за братъ и сестра. За характеристика на обичая трѣба да додамъ още тия подробности: на разсъмванье болнитѣ се поръсватъ съ водата отъ паницата (ако е паднѫлъ въ нея цвѣтътъ отъ росена, туй е найвѣрния признакъ за исцѣлянанье), сръбнуватъ отъ нея, и тогава се сипва въ кърчага и, понеже се брои за свещенна, занася се дома за миенье, ръсенье и пиенье отъ болнитѣ. На тръгванье, побратимътъ или посестримата казва на болния си: „иди та поръси и помоли м' ги се!“, и той отива и поръсва мѣстото, дѣто е лежалъ, като казва: „простете, ако сме прѣгрѣшили!“ На сѫщото мѣсто болния остава *„за русалкитѣ“* паницата, обредната турта, бъклица съ вино, печена кокошка, а нѣкои и прѣстилка, забрадка или другъ даръ. Тия нѣща никой другъ не смѣе да вземе, освѣнъ любимцитѣ на русалкитѣ и самодивитѣ — овчаритѣ. — *Захариевъ* (Геогр.-Истор. Стат. опис. на Т.-Пазардж. каазѫ, 78) бѣлѣжи сѫщо, че всѣка пролѣть прѣзъ Русаля, въ шумалака до „Сънлива-могила“ (с. Балдйово), дѣто расте росенъ, отивали много болни и прѣнощували въ росена, като пазѣли да не заспѭтъ, за да чуѭтъ рѣшението на самодивитѣ за исцѣлението си (ср. и *Чолак.* Сб., 39 — за Панагюрище; *Славейковъ,* Читал. I, 505 = *Шишмановъ,* Приносъ къмъ бълг. нар. етимология — Мсб. IX, 548; гл. *Ц. Гинчевъ,* Трудъ II, 57—60). Ала тукъ нѣма вече ни поменъ за побратимство, нито пъкъ за съставянье двойки отъ двата пола.

---

[1]) *Ненáчнѫта* изъ изворъ вода, която се налива въ новъ кърчагъ (стомна), нарочно за тая цѣль. Таквазъ неначнѫта вода срѣщаме въ еневденската обредность.

Съдържанието на днешната обредность на обичая „ходенье на росенъ" го прѣдставя ясно въ формата на жертвоприношение на русалкитѣ за испросванье тѣхната милость и исцѣлителна сила. Русалкитѣ, споредъ народната повѣрица, даватъ плодородие *(Мариновъ,* l. c. 26, 162), и могжтъ да цѣрѭтъ и възврѫщатъ силитѣ на болни (ib. 159—60) или уетитѣ (изсъхнали, осакатели) имъ члѣнове *(Гинчевъ,* l. c.) Послѣдното имъ свойство нáй-релйефно испѫква въ интереснитѣ дружинни игри на *русалиитѣ* въ юго-западна България (гл. опис. у *Шапкаревъ,* Русалии, Пловдивъ 1884) и на *калушаритѣ* въ Ломско (гл. опис. у *Мариновъ,* l. c. 163—75), извършвани прѣзъ русалската недѣля за лѣкуванье болни. Може би таквози дѣйствие се отдава и на *росена,*[1]) като любимо цвѣтье на русалкитѣ; неговитѣ лѣковити дѣйствия сѫ познати още на старитѣ. Обичаятъ се явява като едно обособление на Култа за русалкитѣ,[2]) до тукъ съ характеръ, така да се каже, митично-битовенъ (ср. *Máchal,* Nákres slov. bájesl., 199). Но дойдемъ ли до побратимството въ случая, обичаятъ ни прѣдставя и друга страна — създаванье отношения на родство, и се свързва така и съ култа на тѣзи отношения. Веселовскій, който въ пролѣтнитѣ руски русалии вижда главно, обредъ за поменъ, а въ русалкитѣ — manes, душитѣ на прѣдцитѣ,[3]) бѣлѣжи, че на древнитѣ отношения на родство тукъ сочи съвпадежътъ на тѣхния култъ съ пролѣтния обредъ на народното кумство. („Разысканія въ области русск. дух. стиха" XIV, 270). За насъ е интересно прочее, че народното побратимство у насъ се явява и въ пролѣтния цикълъ. Въ двойкитѣ отъ побратими и посестрими е прокаранъ принципътъ за двойность (чивтъ), който ни е познатъ отъ македонскитѣ русалии и отъ други още наши и чужди русалийски обичаи (гл. *Веселовск.,* l. c. 279). Ако обаче въ другитѣ случаи тоя принципъ не се вдава на обяснения, въ нашия случай той се обяснява отъ самия съюзъ на побратимяваньето. Пó-важенъ и мѫченъ за рѣшавание ми се вижда въпросътъ, за

---

[1]) Dictamnus, гр. δίκταμνος (le dictame blanc ou la fraxinelle, Diptam oder Eschenwurz, *ясенéцъ* и *дикій бадьянъ)* Плиний искарва отъ планината Дикте на островъ Критъ+θάμνος=шубрькъ, като обяснява, че на нейния връхъ расте много росенъ. А пъкъ Диоскоридесъ го тълкува отъ гр. τίκτειν=раждамъ, растѫ, въ отношение на бързото му растенье. Послѣдното тълкуванье да ли нѣма нѣкакво значение за нашия случай?

[2]) За култа на русалкитѣ и вилитѣ споменувамъ пó-подробно на друго мѣсто.

[3]) За нашитѣ русалки това ясно се исказва въ зооморфическата прѣдстава: русалки=еднодневни пеперуди Ephemera vulgata (въ Габрово наричани — *русалки)*=душитѣ на умрѣлитѣ (Трудъ II, 57, 60 бѣл.).

потеклото на тия двойки отъ *побратими* и *посестрими* и за първоначалния характеръ на отношенията помежду тѣхъ; прѣдъ видъ, че въ обредностьта на обичая не личжтъ черти, които да би давали нѣкаква насока по въпроса не се наемамъ да дамъ никакво опрѣдѣлено обяснение за него, а като проста догатка само поставямъ питаньето: не се ли крие въ туй побратимство глухъ отекъ за нѣкоя реална черта отъ натуралистически култъ, за нѣкой исчезнжлъ еротиченъ елементъ? За тая мисъль подсѣща до нѣйдѣ и съдържанието на бълг. русалийски пѣсни (ср. *Качановскій,* 14).

Все по пжтя на лучканията позволявамъ си да прѣдложж още едно сближение. Споредъ народа, русалкитѣ обичатъ да ходжтъ по *роснитѣ* ливади. Въ Моравскитѣ села (Македония) на *русата срѣда* (Прѣполовение), сутрината рано, мжже, жени и моми излизатъ да се валятъ голи по ячимичнитѣ посѣви и да си бержтъ въ стъкълца по малко *роса* за лѣкъ *(Ястребовъ,* 167). И въ Русия росата прѣзъ нощьта и на утрото на Иванъ-Купала (Еньовдень) се брои за лѣковита. По свидѣтелство на Снегирева (Русскіе Простонар. Праздники, IV, 37—8): „Въ Литвѣ канунъ Купалы называется праздникомъ *росы* (то-есть, политовски Rasà; это свѣдѣніе взято изъ сомнительнаго труда Нарбута; но заслуживаетъ вниманія выраженіе — *„идти на росу“* — на Ивановское гулянье за городъ. . .)“[1]) Ако може да бжде таквозъ сближение, тогава обичаятъ „ходенье на росенъ“ би се турилъ въ съотношение съ кжпалската обредность и би се обяснилъ пó-лесно; защото тази послѣдната въ своитѣ черти ни прѣдставя отгласи на древни форми за фиктивно приеманье въ родъ (кумство, побратимство) и на отношения, които сж се исказвали съ хетеризъмъ.

Както и да е, и въ тоя обичай ние имаме една отъ древнитѣ форми за побратимяванье. Въ таквазъ нѣкоя форма, мислж, трѣба да се дири происхода и на онуй църковно побратимяванье, дѣто болна жена или мома отива съ другарь мжжъ на църква или на мънастирь, да си чете или да си мѣта кръстъ.

---

[1]) Всичкитѣ си свѣдѣния за обичая черпж отъ кратката бѣлѣжка за него у *П. Владиміровъ,* Введеніе въ исторію русской словесности — ЖМНП., апрѣлъ 1895, 352; за „събиранье роса“ гл. и *Сумцовъ,* op. c. 267—8. — Въ посоченото вече значение на *росата* нѣмаме ли истълкуванье и на туй, дѣто въ нар. п. („Общтъ Трудъ“ II, 94) се казва: „Да ли ми са й гората развила Или ми са й *росенътъ разросилъ?*“. Мнѣнието на г. А. Теодоровъ (гл. *Иреч.,* Cesty 235 бѣл.), че *„разросилъ“* не можело да значи „покритъ съ роса“ а *„разрѣсилъ, рѣсилъ, пуснжлъ рѣса,“* — не ми се вижда убѣдително, едно, защото, не се съгласява съ физиологията: росенътъ не принадлѣжи къмъ рѣсоцвѣтнитѣ (Amentacede) и не рѣси; и друго, защото народнитѣ сближавания съ *роса* и *рѣсж* надтежаватъ надъ сближението съ *рѣса,* па и самото туй пó-вѣроятно е да е излѣзло отъ сближението съ *рос* и *рус,* отколкото — наопаки (ср. *Шишмановъ,* I. c. 548—50).

4. Побратимство по цѣлувка — „per osculum."

Въ Малко Търновско двама или по́-вече души, които искатъ да се побратимѭтъ, дарявать се по едно китка съ вързана на нея желтичка или рупъ, цѣлуватъ си взаимно рѫка или по челото и почватъ да си казватъ единъ на другъ *побратиме* или, ако сѫ жени, *посестримо* (Мсб. IV, 274.) Въ Хасковско по́-малкиятъ отъ побратимяващитѣ се огива на Ивановъ-день у по́-голѣмия, завтика му отдѣсно подъ калпака китка съ желтица и му цѣлува рѫка; сѫщото прави и по́-голѣмиятъ на по́-малкия. Гощаватъ се и съ завтикнѫтитѣ китки отиватъ да се расхождатъ, да ги видѭтъ, че се побратимили. На другата година пакъ по Ивановъ-день — повратки у по́-малкия побратимъ, гощавка и даряванье. Така се хващатъ и жени за посестрими *(Ил. Блъсковъ,* Перуника, стр. 21). Отъ първата цѣлувка се броѭтъ вече за братя и по́-вече отъ братя.

Читательтъ ще е забѣлѣжилъ вече, че цѣлувката, като символъ, играе твърдѣ важна роля въ ритуала на побратимството и на́й-често се срѣща въ разнитѣ му форми, църковни и народни. Тя става по бузи (Милад. п. № 520), по чело или по уста, но на́й-обикновено по рѫка (гл. и *Балджиевъ,* пос. ст. — Мсб. V, 194).

Сѫщото значение цѣлувката има и въ побратимството у сърбитѣ. Че черногорцитѣ се побратимяватъ съ мохамедани по троекратно цѣлуванье и гощавка или даряванье гл. *Tamassia,* op. c. 72; *Бобчевъ,* пос. ст. 38—9. Цѣлувката личи и въ украинското побратимство *(Volkov* — въ Mélusine V, № 8, 193—4).

Несъмнѣнно, и цѣлувката принадлежи къмъ древния езически обредъ на побратимяваньето.

5. Побратимство по обѣщание.

Въ упростенъ видъ свързванието му низъ Сѣверна България става така: който ще се хваща побратимъ, откакъ се сговори съ избраника си, повиква го у дома си, заедно съ нѣкои още познайници и съсѣди. Побратимяванитѣ ставатъ прави, хващатъ се за дѣснитѣ рѫцѣ и обявяватъ прѣдъ присѫтствуващитѣ, че отъ нея минута се хващатъ за побратими, и канѭтъ за напрѣдъ вече всички да ги иматъ за таквизъ. Съ гощавка се свършва всичката тая церемония. (Нѣкои канѭтъ и свещеникъ, да имъ чете молитва, ала *това не е необходимо.* Мсб. X, 208).

Не обѣщанието, обаче, утвърдява тукъ свързания съюзъ; защото по старото право не стига само една дума, обѣщание, за да на-

прави валиденъ и юридически задължителенъ договора, а трѣба актътъ да се придружава съ нѣкой символъ, съ извѣстна церемония.[1]) Санкцията си братскиятъ съюзъ добива въ общението по хващанье за ржцѣ и още повече въ символичното значение на задружното ѣденье отъ ѣстие, сготвено на едно и сжщо огнище. Така обяснява учениятъ руски изслѣдвачъ, г. *Максимъ Ковалевскій* (Законъ и обычай на Кавказѣ, Москва 1890, I, 38), сжщото явление у черкези, осетинци и горци на Грузия: тукъ обикновениятъ начинъ за свързванье побратимството се явява задружното закусванье отъ ѣстие и пиеньето отъ една чаша, въ която всѣки отъ бждящитѣ братя пуща срѣбърни стржготини или дребни монети; у осетинцитѣ се изговаря и молитва, да остане за винаги братството (куначеството) трайно и нерушимо (*Ковал.*, Современный обычай и древній законъ, Москва 1886, I, 314).

Б. **Случайно** побратимство. Покрай поводитѣ, що опрѣдѣлятъ сами и родътъ на побратимството, тукъ могжтъ да се прѣдставятъ още много различни случаи, въ които и обредностьта се твърдѣ разнообрази. Ще изложж нѣкои отъ тѣзи случаи:

1. За сторено добро въ прѣмеждие или за помощь въ неволя облагодѣтелствуваното лице отплаща на случайния си благодѣтель, като го хваща побратимъ. Така: а) въ Тетевенъ Ненка Дочова паднжла въ рѣката до града, била извадена отъ нашлия се случайно на брѣга Дим. Ивановъ. Отъ благодарность Ненка, съ кравай и дарове, отишла у избавителя си и му заявила, че отъ оня день го хваща за побратимъ, като му цѣлунжла и ржка. Когато се поминжлъ Димитъръ, тя го желѣла заедно съ роднинитѣ му, носѣла черно за него и 2 години го поменувала въ поменика си (Мсб. X. 208).

б) Побратимство се върже и кога въ нужда се поиска помощь или закрила отъ когото се случило въ името на самото побратимство. Примѣри изъ южнословѣнската народна поезия се излагатъ пó-нататъкъ.

в) Въ с. Локорско (Новоселска окол., Соф.), по съобщение отъ г. Хр. Митровъ изъ сжщото мѣсто, побратимство се върже и по такъвъ поводъ: кога нѣкой се залежи пó-дълго врѣме боленъ, домашнитѣ му слѣджтъ, кого той ще сънува, и, като чуjжтъ отъ него, че е сънувалъ нѣкой приятель или познайникъ, поканватъ догова да дойде да стои при болния, което прѣбиване може да се продължи дори до 40 дни. Ако болниятъ оздравѣе, лицето, що го е

[1]) *H. S. Maine*, L'ancien droit, trad. par J. g. Courcelle Seneuille, 1877, p. 296: „ce que sanctionne la loi ce n'est pas la promesse, c'est la promesse accompagnée d'une cérémonie solenelle“ (*Tamassia*, op. c. 12). Ср., напр., годежъ безъ пръстенъ, пазарлъкъ безъ „ханрлащисванье“, кръчма и пр. — не сж дѣйствителни.

вардѣло, става му побратимъ, и между нихъ женидбени връзки не сѫ позволени — Обичаятъ да се хваща побратимъ по сънь има и у сърбитѣ (*Караджс.*, Рjечник *п. д. побратим; Миличев.*, I. с. 108).

г) Особенъ начинъ за ловенье побратимъ практикуватъ посѣтителитѣ на св. Иванъ Рилски: по обичай тѣ ходѭтъ да се провиратъ тукъ прѣзъ не особно широката дупка на извѣстенъ камъкъ; случава се, че нѣкои не могѫтъ да се проврѫтъ, и тогава, който е вече минѫлъ, подава рѫка на заклещения и го измъква отъ дупката, а споредъ туй се и побратимяватъ,[1]) (като отиватъ сетнѣ и при духовника, да имъ чете молитва) (Мсб. X. 210).

2. Побратимство съ едномѣсече или съ близначе.

По народната повѣрица, двѣ дѣца *едномѣсечета* (т. е. братчета, сестричета или братче и сестриче, чието раждание съвпада въ единъ мѣсецъ) не могѫтъ да живѣѭтъ едно безъ друго: ако едното умре, подиръ малко врѣме умирало и другото, защото „братъ за брата милѣе.“ За да спасѭтъ живото, него го братимѭтъ съ нѣкое чуждо дѣте или пъкъ го цѣрѭтъ съ извѣстни обредни лѣкувания.[2]) Побратимяванието въ Троянъ става така: взематъ камъкъ, тежъкъ колкото живото братче (resp. сестриче), и го спущатъ въ гроба; сетнѣ влиза въ гроба повиканото живо дѣте и произнася: „оставамъ ти за братъ (resp. сестра) тоя камъкъ, а N (името на живото братче) си вземамъ за братъ (resp. сестра).“ Това се извършва, прѣди да спуснѫтъ умрѣлото въ гроба (Мсб. X, 208). — Сходенъ обичай има и у сърбитѣ; когато умре едното едномѣсече, запетляватъ въ едни бокаи ногата на умрѣлото съ ногата на живото; подирното повиква тогава нѣкой момъкъ и му казва: „Да си ми по Богу брат, пусти ме (или одрijешии ме.)“ Отъ тогава тѣ сѫ вече *побратими* (*Караджс.*, Рjечн. п. д. *jедномjесеħи*).

---

[1]) Подобенъ обичай има и въ Ст.-Загора: близу до града, на Аязмото, има голѣмъ камъкъ (канара) съ не твърдѣ широка дупка, дѣто дѣца още сме ходили да се провираме, за да познаемъ, кой е грѣшенъ и кой не (грѣшния камъкътъ го заклещвалъ); но не помнѭ сега, да ли обичаятъ дава поводъ и за побрагимство.

[2]) За тѣзи лѣкувания гл. *Мариновъ*, Жива Старина III, 280—3; Мсб. V, 126—7; ib. VIII, 152—3. Въ тѣхъ обредътъ се стреми само да прѣкъсне връзката на живото едномѣсече съ умрѣлото, но не и да я замѣсти съ нова между живото и нѣкое чуждо дѣте; съ други думи, не дава мѣсто за побратимство. Отъ тоя обредъ отбѣлѣжвамъ слѣднитѣ отлики: въ Търновско камъкътъ, що се дава на умрѣлото едномѣсече вмѣсто братъ, се забива на гроба му; нѣкои заключватъ съ бокаи краката на живото и умрѣлото и, като ги положѫтъ и двѣтѣ въ гроба, отключватъ живото, изваждатъ го, а бокаитѣ оставятъ при умрѣлото въ гроба. Въ Габрово и Кѫзанлъкъ пъкъ се прави вощеница, дълга колкото растътъ на живото братче, и се засипва съ пръсть въ ископаното за нея мѣсто надлъжъ върху гроба, съ думитѣ: „на ли си искашъ ешътъ (другаря), ná ти го, прибери си го.“ Въ Ломско за отбратимяванье се размѣнятъ китки на умрѣлото и живото едномѣсече, и китката на живото се заравя въ гроба при кръста на умрѣлото.

*

Подобенъ на горния обичай има и за близначетата, защото и за тѣхъ се вѣрва, че ако умре едното, слѣдъ 40 дни умирало и другото. За да увардѫтъ живото близначе, въ Елена постѫпватъ така: повикватъ едно отъ присѫтствуващитѣ на погребението дѣца, спущатъ го въ гроба, и то лѣга вѫтрѣ, като си скръства рѫцѣтѣ тъй, както ги кръстосватъ на умрѣлитѣ, а пъкъ живото близначе застава вънъ откъмъ главата на лѣгнѫлото въ гроба дѣте; послѣ подирното излиза и прѣгръща живото близначе: „отъ сега нататъкъ азъ съмъ ти братъ (или сестра.)“ (Въ Тетевенъ отъ гробищата побратименитѣ отиватъ право въ църква, държещи се за дѣснитѣ си рѫцѣ и придружени отъ присѫтствувалитѣ на погребението; тукъ попътъ имъ чете молитва, подиръ което всички отиватъ въ въ дома на опечалената челедь, дѣто се слага по обичая гозба (Мсб. X, 209).

Очивѣстно е, че горнитѣ обичаи се стремѭтъ, отъ една страна, да прѣкъснѫтъ връзката между живото едномѣсече или близначе и умрѣлото, и отъ друга, да създадѫтъ, като фактично проявление на унищожения съюзъ и за упазвание дуализма, другъ новъ съюзъ. Като срѣдство на *отбратимяванието* служи земята. Обичаятъ ganga undir jardharmen въ старо-сѣверното побратимство може да ни помогне за обяснение нейното значение въ обреда. Земята е обща майка (*Тацитъ,* Germania, cap. 40); побратимяванитѣ, съ сѣданието си подъ свода отъ чимъ и размѣсвание на кръвьта си, ставатъ братя, ставатъ дори близнаци, защото символически произлизатъ изъ сѫщитѣ майчини нѣдра, сир. отъ великата майка — земята. Тъй тълкува речения обичай Pappenheim (op. c. 32 = *Flach,* l. c. 147; *Tamassia,* 15), и азъ мислѭ, че тълкуванието му намира пълна подкрѣпа въ занимаващитѣ ни български обичаи; тукъ имаме само опакото дѣйствие — отбратимяване, което трѣба да става отъ сѫщитѣ нѣдра на античната майка, отъ които излиза и братството.

Но чрѣзъ сравнението съ скандинавското побратимство обясненията могѫтъ да се простратъ и по-нататъкъ, като се вземе нагледъ, че въ нашитѣ обичаи тукъ се прокарва и възгледътъ за задгробния животъ на братята: умрѣлиятъ братъ прибира подиръ себе живия, защото „братъ за брата милѣе.“ Фикцията на реченото старо-сѣверно побратимство не се ограничава само да подражава реалностьта, но я и надминава. Тя създава съюзъ по-тѣсенъ и, по принципъ, неразрушимъ. Свързанитѣ по тоя съюзъ иматъ общо настоящи и бѫдѫщи имоти. Тѣ сѫ задружни и въ смъртьта, както сѫ и прѣзъ живота. Побратимътъ не трѣба да надживѣе другаря

си брать, тѣ трѣба да умрѫть заедно, както сѫ и живѣли заедно. Само съ умекванье на първобитнитѣ нърави се е ограничила послѣдната длъжность. Въ поетическитѣ легенди тя се замѣства съ задълженнието, да се закопава мъртвия брать-другарь съ часть отъ богатствата му и да се нощува, сѣдешкомъ до тѣлото му въ гроба, три нощи (гл. *Flach,* l. c. 147 —8, и посоч. тамъ извори).[1] — На мой погледъ, сѫщия смисълъ трѣба да има обредностьта на горнитѣ обичаи: въ символичното заравянье на камъка, вощеницата или китката, държащи мѣсто на живия брать, или ритуалнто лѣганье на послѣдния въ гроба заедно съ мъртвия, навѣрно имаме отгласъ за нѣкое исчезнѫло още въ дълбока старина реално погребение, като посоченото по́-горѣ. По такъвъ начинъ обичаитѣ надъ едномѣсечета и близначета у насъ, като развиватъ идеята за побратимския съюзъ, отразяватъ добрѣ още вѣрата въ задгробния животъ и раскриватъ една архаична битовна черта.

3. Побратимство по млѣко (млѣчно братство).

Кога се случи лехусата да нѣма млѣко или да умре, дѣтето се закърмва отъ друга жена подойница и става, безъ никакъвъ другъ обредъ, *побратимъ* (или *посестрима,* Севлиевско), *брать* (или *сестра) по мляко* (Зап. Бълг.). *„сюд-кардаши“* (млѣченъ брать, Чепино) съ дѣцата на кърмачката си. Въ с. Гѫбени (Севлиевска околия) и въ с. Конопчии (Ст.-Загорско)[2] се пази, като необходимо условие, дѣтето да не е сукало никакъ отъ майка си, а да засучи за пръвъ пѫть отъ жената кърмачка. Жена, що кърми момче, по народното мнѣние, има право да откаже да закърми пръвъ пѫть чуждо момиче, защото тѣзи дѣца, като побратимъ и посестрима, кога пораснѫтъ, не би могле да се вземѫтъ. Но за грѣшно се счита, ако жена, що кърми момче, откаже да закърми чуждо момче, или ако има момиче, да откаже пакъ на момиче (Мсб. X, 209). Въ Сѣверо-Зап. България бракъ между брать и сестра по млѣко не може да бѫде *(Мариновъ,* Жива Стар. 180); сѫщо и въ Конопчии (ср. и Мсб. V, 191 бѣл. 2 — за храненици по млѣко въ Пирдопско). Въ Чепино „сюд-кардашларѫ“ само се тачѫтъ и обичатъ, като братя. Тукъ се случва християнки да закърмватъ мохамедански дѣца:

[1]) *Омировитѣ* поеми сѫщо ни даватъ примѣри за братя по орѫжие, които обичатъ другаря си по́-вече отъ баща, раждатъ се и растѫтъ заедно, живѣѭтъ заедно, и които смъртьта дори не може да раздѣли, защото въ една и сѫщата урна трѣба да почива прахътъ имъ (гл. *Ил.,* XIX, 321; XXIII, 91; *Одис* XXIV, 76; ср. и *Еврипидъ,* Ифигения въ Таврида, 684=*Tamassia,* op. c. 7).

[2]) По съобщение отъ г. П. К. Гѫбювъ, родомъ отъ сѫщото село.

двѣтѣ дѣца пакъ се обичатъ, кога пораснѫтъ, и си ходѭтъ на гости по Коледа, Великденъ и байрамъ. Въ Ахѫ-Челебийско, макаръ че сѫществува повѣрицата, споредъ която, ако християнка закърми мохамеданче на оня свѣтъ змии ще бозаѫтъ млѣкото ѝ, пакъ женитѣ не отказватъ да закърмѭтъ помачета. (Мсб. V, 213). Въ Прилѣпъ между съсѣди българи и турци, които иматъ бозайничета дѣца, въ случай на болесть на едната майка, другата кърми дѣтето на болната, и цицалитѣ сѫщото млѣко се наричатъ „братя по млѣко"; но между християнитѣ млѣчното братство не се счита за нищо. Така е, до колкото могохъ да распитамъ, сега въ Стара-Загора и Шуменъ. Едвамъ помнѭ обаче отъ дѣтинство, че на една свадба въ Стара-Загора, на *окропа* въ понедѣлника, между роднинитѣ на зетя се дари съ „бохчалъкъ" като на майка, и жената, която го кърмила въ дѣтинство. Майка ми потвърди, че пó-отколѣ таквизъ случаи се срѣщали пó-често.

За побратимството по млѣко привеждамъ и тоя примѣръ изъ устната народна словесность. Крали Марко, кога билъ малъкъ, като си пасѣлъ веднажъ конетѣ, видѣлъ между камънитѣ едно момиченце, взелъ го, прѣгръщалъ го, цѣлувалъ го и казалъ, че ще го *„има за сестра"*. Щомъ М. изговорилъ това, излѣзла една жена, на която цицитѣ биле прѣмѣтнати прѣзъ раменѣтѣ ѝ,[1]) и рекла Марку: „ще го имашъ за сестра, но *ако бознешъ* (сукнешъ) *отъ цицата, отъ която е бозало и то"*. М. склонилъ да стане млѣченъ братъ на нареченната си сестра, отишелъ и бозалъ 2 пѫти, отъ което добилъ юнашката си сила; сетнѣ докарва и нáй-обичното си конче да бозне и то отъ жената, та станѫло юнакъ — *Шаркулия*. Момиченцето се нарекло *„Дива Самодива — Марку посестрима"* (Мсб. VI, 133).

Млѣчното братство е еднакво познато на южнитѣ словѣни (ср. *М. Ковалевскій,* Современный обычай и древній законъ I, 315.) Въ Макарското примориe (Далмация), дѣто побратимството и дѣверството се сматрятъ само за приятелство, то именно се брои за родство: жена, що закърми нѣкое дѣте, става му *„млѣчна майка"*;

[1]) Нашето родопско население и до сега вѣрва, че въ горитѣ до прѣди 70—80 год. се виждали диви жени съ таквизъ грамадни цици (Мсб. VII, 158 бѣл.). Тѣ сѫ извѣстни и у други словѣни (гл. *Máchal,* Nákres slov. bajesl., 128); у сърбитѣ народното прѣдание обяснява прѣкора *Обилић* съ туй, че Милушъ ималъ майка съ таквизъ гѫрди (*Вук,* Рјечник п. д. *обил*). А таквизъ сѫ и *емегенитѣ* на кавказкия нартовски епосъ (Великор. был. кіевск. ц. 31=РФВ 1892, т. 28, 6). Прѣдставата за диви жени у словѣнитѣ принадлежи къмъ нáй-старитѣ (*I. Первольфъ,* Славяне, ихъ взаимныя отношенія и связи, 180; гл. и *Д-ръ Шишмановъ,* Мсб. IX, 553).

за грѣшно се счита, да се ожени туй ѝ *„млѣчно дѣте“* за нейното чедо. Въ Херцеговина, Черна Гора и Бока Которска млѣченъ братъ съ млѣчна сестра сѫщо не могѫтъ да се вѣнчеѭтъ *(Богишичъ,* Zbornik, 206, 377).

Много пó-развито и пó-силно, като битовенъ фактъ, е обаче млѣчното братство у турцитѣ. Споредъ народнитѣ турски понятия, *„сюд-кардашлъкътъ“* има дори прѣднина, почита се за пó-свещенно отъ кан-кардашлъка“ (побратимството). Споредъ свѣдѣнията, що ми даде поменѫтиятъ вече Ибрахимъ Мехмедовъ, *„сюд-кардашларѫ“* — момче и момиче — не могѫтъ по никой начинъ да се вземѫтъ: „китаб изин вермез“ (законътъ, писанието не позволява). За това и сестрата по млѣко не се крие отъ брата си по млѣко, както инакъ би се изисквало по мюсюлманския обичай. Сѫщото братство се тачи, ако християнка е кърмила турско дѣте. Майката по млѣко — *„сюд-ана“* се ползува съ почеть, като сѫща майка. Изобщо у турцитѣ млѣчното братство се възвежда въ единъ свещенъ институтъ, който дѣйствително намира подкрѣпа въ основния имъ религиозенъ законъ: Коранътъ, който инакъ дозволява многоженството у мохамеданскитѣ народи, изрично забранява бракътъ съ майка по млѣко и съ млѣчни сестри.[1]) — Съотвѣтно пакъ съ постановленията на шераата, и дѣйствуващето право на Дагестанъ приравнява млѣчното родство съ физическото родство и забранява браковетѣ между сродници по млѣко въ сѫщитѣ степени, както и между сродницитѣ по кръвь *(М. Ковалевскій,* Законъ и обычай на Кавказѣ II, 174).

Отъ издирванията на сѫщия ученъ знаемъ, че млѣчното родство е мощнѣ развито между кавказкитѣ горци, християни и мохамедани (гл. „Законъ и обычай на Кавказѣ I, 161 — 2, 215, 254 — 5; II, 7,53,115; Совр. об. и др. зак. I, 312, 314). То не дава право за наслѣдство, но се признава за спънка въ женидбено отношение, съ нееднаква разнообразна практика. Въ старо-врѣме осетинцитѣ и, по тѣхънъ примѣръ, татаритѣ-горци пазѣли брачната забрана въ далечни пояси — обстоятелство, що нагледно испъква въ поговорката имъ: „млѣкото отива тъй далечъ, както и кръвьта“; а сега женидба не се позволява само между млѣчнитѣ братя и сестри. У хевсуритѣ млѣчното родство тъй малко се зачита, както и побратимството или посестримството. Ще додамъ и туй, че въ никяха на невѣстата при свадба у балкарцитѣ[2]) се опрѣдѣля по-

---

[1]) Гл. *И. Е. Андреевскій,* Энциклопедич. Словарь п. д. *Бракъ* — т. IV, стр. 562.
[2]) Гл. за тѣхъ *Волковъ,* Мсб. VIII, 222.

даръкъ или плата на млѣчна майка (сюдхагать, ср. съ т. *сюдхакж),* както се опрѣдѣля и на баща ѝ (за осетинцитѣ гл. *Совр. обыч.* . . . I, 244; ср. по́-горѣ и подаръка у насъ). Между кавказкитѣ горци млѣчното родство още по́вече се развива отъ обичая, дѣто горски князье, старейшински челеди, а по нѣйдѣ и други отъ свободнитѣ люде давать дѣцата си не са́мо за кърмение, но и за въспитание до извѣстна възрасть въ чужда, избрана кжща. Съ пиръ бащата отвежда сина си въ чуждитѣ ржцѣ и съ такъвъ го посрѣща, когато му го повръща избранииятъ баща, въспитатель, *аталыкъ* (у осетинцитѣ обикновенно — *емчек,* отъ глаг. „*емчен* — сучж, бозанж). Тукъ се срѣща и фиктивно млѣчно братство, що отговаря на побратимството за примиряванье. Родовитѣ взаимни вражди у балкарцитѣ обикновенно се свършвать, съ туй, че обиждачътъ, като склони да заплати глобата („вира“), се посинява отъ рода на обидения. Актътъ на усиновението става съ допирание до гърдитѣ на най-старата отъ женитѣ на усиновявания родъ. Слѣдъ това обиждачътъ става млѣченъ брать на члѣноветѣ на враждебния нему родъ.

За млѣчното братство, като прѣчка ва женидбено отношение, говори и статия 343 отъ арменскитѣ закони: „ако женихътъ и невѣстата сж исхранени отъ една кърмачка, то макаръ помежду имъ и да нѣма сродство, тѣ не могжть да стжпять въ бракъ, защото кърмачката за тѣхъ е сжщото, каквото и майката.“ (*Ковал.,* Законъ . . . I, 162).

Отъ историческитѣ народи може се посочи на ирландцитѣ, чието старо право, както показа Менъ, отдава голѣмо значение на млѣчното родство (*Ковал.,* Соврем. обыч. . . . I, 315). Съ сѣверното fóstbroedhralag Веселовскій (l. c. 318) вижда да е станала таквазъ еволюция на битовнитѣ форми, че fostbrodhir[1]) испървенъ е билъ храненикъ, въспитаникъ, *млъченъ* брать, а напоконъ — побратимъ въ словѣнски смисълъ на тая рѣчь.

За млѣчното братство се поменува и въ нѣкои произведения на народното творчество въ крайния Западъ на Европа, напр., старата бретонска балада „*Млъчния братъ*“ — „*Ar breur mager*“.[2])

---

[1]) За тълкуванье на fóstbrodhir = „брать по млѣко“ гл. *Tamassia,* op. c. 11, дѣто за млѣчното родство се праща на: *Kohler,* Studien über die kunstliche Verwandschaft, 415 и сл.

[2]) Съдържанието и литературата ѝ гл. у *И. Созоновича,* Ленора Бюргера и родственные ей сюжеты въ народной поэзіи, европейской и русской, 1893, 103—4.

(Слѣдва).

Екскурсия изъ нашата народна поезия.

Пише Н. Начовъ.

(Продължение отъ книжка XLVIII).

II.
Свирката и свирението.

Происхождението на музикалнитѣ органи се крие въ дълбока старина. Въ митологията се расправя, че Орфей — синъ на нѣкой тракийски царь и на музата Каллиопа, а спроти други на бога Аполлона и на музата Клио — билъ славенъ свирачъ Той толкова омайно могълъ да свири, че дивитѣ звѣрове дохождали, та легали при краката му, да слушатъ мелодиитѣ на свирката му. Въ деня на свадбата змия ухапва жена му Евридика. Орфей отива въ ада и съ сладостното си свирение умилостивява Плутона да му ѭ повърне на земята. На всички е извѣстенъ крайтъ на тоя поетически митъ.

Момата пѣе, момъкътъ свири. Въ народнитѣ ни пѣсни се срѣщатъ почти всички музикални органи (гласови и струнени), които се употрѣбяватъ и до днесъ у насъ: свирка (често и като родово понятие), кавалъ, гайда, тѫпанъ, булгария и др. Почти всички отъ разна голѣмина бѣхѫ изложени въ І-то Бълг. Земледѣлч. и Промишл. Изложение въ Пловдивъ, въ Виенския музикаленъ съборъ и сега — въ Народния Музей у София.

Въ много случаи се свири: на хоро, на свадби, на сѣдѣнки, на сборове, въ кръчми, на стадо и пр.

Имаме глагола *свирѭ*, ст.-бълг. свирањ. Свирката *свири*, или съ неѭ *се свири*.

Този, който свири, се нарича: *свирецъ, (свирци:* Ил. 235; Милад. 24, 88; Мсб. II. 116, 2) и *свирелджия* (Doz. suppl. 1). Въ старобълг. сопьць. — Срѣщаме думитѣ *свирньа́* (= свирение, Мсб. X. 67, —) и *свирби* (Милад. 65).

Инструментътъ се нарича:

Свирка: Бонч. 17, 38, 42, 55, 59, 93; Богор. Книж. 30; Съч. Карав. I. 19; Ил. 276, 291; Бълг. Стар. стр. 164; Милад. 104; Качан. 76, 213; Чолак. 7, 17, 84; Doz. 2, 23, 25, 33, 41; suppl. 10; Мсб. II. 1, 2; 37, 14; III. 47, 1; 85, 2; IV. 528, 14 (н. ч.); VI. 44, 2; 87, 7; VIII. 32, 3; 76, —; 82, 1; X. 112, —.

Свиркя=ьа: Съч. Карав. I. 37; Мсб. II. 73, 2; V. 20, 3; VII. 21, 11; IX. 29, 12.

Свирчица: Мсб. II. 73, 2; III. 46, 5.

Свиролъ (ст.-бълг. свирѣль) маджарски virelia: Милад. 204.

Шупелка: Мсб. II. 31, 2; V. 26, 5.

Пищялка: Мсб. VI. 62, 10; VII. 103, 5 и

Цифара: Жива Стар. I. 140.

Свирката бива:

Тънка (на́й-любимъ неинъ епитетъ): Бонч. 17, 38, 55, 59; Бълг. Стар. 5; Чолак. 7, 17; Doz. 2, 41; Мсб. II. 1, 2; IV. 528, 14 (н. ч.); VI. 44, 2.

Гласна: Богор. Книж. 30; Мсб. VIII. 76, —.

Разговорка: Мсб. IV. 528, 14.

Жална: Мсб. VIII. 76, —.

Мѣдна: Бълг. Стар. стр. 182; Doz. 4, (мѣдничка) 33; Мсб. III. 47, 1; VI. 87, 7.

Сребърна: Бонч. 93.

Костена: Мсб. VII. 21, 11.

Осѣнова: Мсб. II. 1, 2.

Ружена: Бонч. 12.

Влашка: Ил. 291.

Свиролътъ бива:

Пишанъ: Милад. 204.

Пищялката:

Дрѣнова: Мсб. VII. 103, 5.

Мѣдна: Мсб. VI. 62, 10.

Шупелката:

Шарена: Мсб. V. 26, 5.

Цифарата:

Отъ яворъ: Жива Стар. 140.

Свири се:

Жално: Doz. 24; Мсб. IV. 528, 14 (н. ч.); VI. 62, 10; VII. 21, 11; 103, 5.

Тжжно: Мсб. VI. 62, 10; VII. 103, 5.
Милно: Мсб. IV. 528, 14.
Разговорно: Мсб. IV. 528, 14.
Ясно: Чолак. 84.
Самодивски: Бълг. Стар. 3; Doz. 4.
Налъво и надъсно: Мсб. II. 82, 3.
У насъ има и фамилии *Свирачови.*

Има и села получили името си отъ свирката: с. *Свирча* (Плѣв. околия, населено прѣди съ черкези и абази, а сега обърнжто въ държавно пасбище); с. *Дюдюкчелие* (Т.-Сейменска околия; дюдюкъ турска д. = свирка); колиби *Свирцитѣ* (Дрѣновска и Трѣвненска околии).

---

1. Свирката говори. Въ много пѣсни е тъй споменжто. Много сполучливо казано. Да, тя говори на сърдцето и на душата, но не съ думи, а — съ хармоническото съчетание на тоноветѣ, съ мелодията. По тоя говоръ жената разбира мжжа си, грабнжтата сестра — брата си. Съ тоя терминъ простия народъ много изразително е очъртаяъ магическото дѣйствие на свирката. Тя исказва радость или тжга, както се види въ слѣднитѣ двѣ пѣсни, въ които срѣщаме богати сравнения.

Стоянъ испжжда булчето си Стоянка, защото му се смѣли хората, че било *мънинко като маймунка, тънинко като пржчица, рохаво като чумата, шудраво като циганка, кирливо та не опрано.* Дума й, че отива за дърва, и, когато се върне, да іж не завари вкжщи, че ще й главата отрѣже. Стоянка се омива, оплита, прѣмѣня, надѣнва бѣла кждѣля, заприда ново врѣтено, нахлува чехли на прявошъ и отива у майчини си. Насрѣща й иджтъ дървари.

Най напрѣдъ върви младъ Стоянъ;
Съсъ тънка свиркж свиреши, —
Свиркж-тж свири говори:
„Благатка, Боже, благатка
На тогозь мжжя женж-тж:
Какъ не бѣ, Боже, на мене!“

Като доближава, вижда, че това е жена му. Тя му казва да отиде у майчини й да си раздѣлжтъ дѣцата. Той й се моли да се върне назадъ, защото се билъ шегувалъ. Стоянка му дума, какъ ще се

върне, когато неговата стара майка ѭ натрупва съ нáй-тежки думи, когато се оплете и прѣмѣни. Чолак. 17.

Или:

Дружкитѣ викатъ Калина да отиде на хорото, че то грози безъ неѭ и ергенитѣ тѫжѫтъ за неѭ. Тя имъ дума, че не може отъ жалость, защото чула, че либето ѝ се сгодило въ горнята махала и то за проклета вдовица съ 4 дѣца сè момичета, всѣка сѫбота миение, всѣка недѣля плетение. Като туй издумва, К. влиза въ зимницитѣ, хубаво се прѣмѣня, накитя и отива на хорото. Тамъ се хваща до водача, *пакъ виква та запѣва:*

„Милите моми убави!
Момите — китка шарена,
Ергене — каджр карафил,
Невести — ружа алена,
Довици — суа коприва,
Довците — копрец повехнал!"
Стоян сас свиркьа свиреш
У свиркьа дума думаше:

на К. да ли му се въ очитѣ подсмива, или му право казва. Послѣ, той проклина душманитѣ ѝ, които му ѭ корили, че е сънлива, дрѣмлива, на работа лѣнива, кравитѣ дои и дрѣме, телцитѣ лѫчи и плаче, дрѣхитѣ пере и кълне. Мсб. IX. 29, 12.

Бонч. 38, 54, 59; Бълг. Стар. стр. 182; Милад. 104; Чолаковъ 7; Doz. 41 (Поробената отъ турчина Калина чува тънката свирка на брата си Стояна и се спира. Ст. оттървава сестра си).

2. Туй, което устата не могѫтъ да искажѫтъ, исказва го свирката.

Добри пита Рада, чела ли е, колко гемии минѫли. Тя му казва, че додѣ пѣтлитѣ трижъ пѣли, 300 гемии минѫли, съ 300 бѣли платна. Нáй-първата съ алено платно,

Младо ѭ момче караше,
Съсъ мѣднѫ свиркѫ свирѣше,
Свирка му Ради думаше:

да го чака да иде и да се върне. Да насади морънъ босилякъ и да го чака. Ако босилякътъ изникне, да знае, че ще се върне; ако увѣхне, да знае, че тамъ ще остане. Р. насажда босилякъ, Той пониква, но скоро изсъхва. Тя се жени за другъ. Ето че и Д. дохожда. Р. грабва бакрачитѣ и отива за вода, да ѭ излѣе, отдѣто

Д. ще мине. Той ѭ пита оженила ли се е. Тя му отговаря, какъ изсъхнѫлъ босилякътъ. Д. нищо не продумва, заплаква горко и си заминва изъ пѫтя. Показалецъ, Рак.; Милад. 396.

3. Момитѣ и невѣститѣ сѫ страстно влюбени въ свирача. За тѣхъ е голѣмо щастие да имъ бѫде той мѫжъ. Всѣкога ще ги весели съ свирката, пакъ още ще свири на хорото и на сѣдѣнкитѣ. Ублажаватъ майка му, още по́вече — тая, която му стане жена.

Майка дума Стояну младъ кирванджия да стане, да върви, че колата сѫ натоварени, биволитѣ вързани, съ уста ревѫтъ, съ крака дерѫтъ черната земя, съ рогове биѭтъ вититѣ плетища и тръгнѫлата му вече дружина три пѫти извѣстие провожда, кервания да води. Ст. дума майци си да отвори маджаръ сандѫци, да извади вититѣ гривни и златнитѣ обици, че ще иде при куюмджията

Да си направя на бивулитѣ,
На ругата имъ срѣбѫрни халки,
На хумотя имъ срѣбѫрни жигли,
И ша си излямъ срѣбѫрна свирка.

Майка му го послушва. Слѣдъ като извършва всичко желаемо, Ст. впрега руситѣ биволи и отива да стигне кирвана. Кога прѣзъ Крушово минува, свири съ свирката. Излизатъ крушевкитѣ моми и булки, гледатъ Ст. и си думатъ: благатка тая майка съ тоя синъ, още по́-благатка, която го земе. Бонч. 93.

Бонч. 54.

4. Отъ сладкия гласъ на свирката момата по́-силно се успива.

Става мома рано въ понедѣлникъ, полива, помита, гладко се оплита, пакъ влиза въ градинката да набере цвѣте да се накичи. Тамъ, дѣто цвѣтето бере, лѣга и заспива.

Ут долу иде момче,
Момче свирка свири,
Мума да сѫбуди, —
Мума по́-сладку заспива.

Едно подиръ друго, момчето купува ягне да блѣе, славей да пѣе — момата все по́-сладко се успива. Тогава той дума да спи, да порасте тънка и висока, бѣла и чървена. Мсб. X. 112, —.

5. И въ други пѣсни се срѣща свирката да води кирванъ. Пакъ момчето свири.

Марга платно бѣли на *тиха бѣла* Дунава.
Минува кирванъ винари и ракѫджии.

Напрѐт кирвáну вѫрѐши,
Иднó ми мáлку момчѐнци,
Сѫс мѐднѫ свѝрка свѝриши
Свѝркѫ ми свѝри гýбри:

Тази е М. попъ Николова, дѣто продава вино и ракия. Сама М. се обажда, че е тя. Момчето ѝ дума да излѣзе да я види, каква е: да ли двамата си приличатъ *като два сиви бѣли гълѫба, като два стръка яглика, като два стръка босилякъ.* Мсб. III. 47, 1.

Или:

Жъни хубава Яна на два пѫтя, на три друма.

Напрѝт кирван мáлку мумчѐ;
Кирван óди, свѝркѫ свѝри,
Свиркѫтѫ му ютгуáрьа:

Да се наджънватъ. Ако го Яна наджъне, да му земе колата съ биволитѣ; ако ли пъкъ той неѭ — да ѭ земе за невѣста. Мсб. III. 85, 2.

6. Момъкътъ много цѣни свирката си. И сестра му, и свирката му сѫ еднакво скѫпи за него. Сестрата преде, братътъ свири да ѭ весели и съ неѭ се разговаря.

Седи Маринка на Дунава и преде. Тамъ е и братъ ѝ Николчо

Сѫс медна свирка свиреше
Свирката дума, мари, Маринки:

да стане да си върви, че отдолѣ идѫтъ *калиони* пълно *среизи* (?). Додѣ туй Н. да издума, калионитѣ дохаждатъ и го питатъ:

— Продаваш ли си свирката,
Свирката, мари, или сестра си?
— *Нито свирката продавам,*
Нито сестра си продавам.

Мсб. VI. 87, 7.

7. Тънкитѣ свирки се правѭтъ отъ яворъ, който има върхове до небето и корени дълбоко въ земята и който е израсълъ на моминитѣ равни дворове и прави сѣнка на момци, моми и подѣвки. Свирката е наречена *разговорна.* Сполучливъ епитетъ: наистина,

тя разговаря, утѣшава, въсхищава. Тя всичко може! Я чуйте пó-долѣ, какво хубаво наржча свирката! . . . . .

Израсло дърво яворово у момините равни дворове. Върховетѣ достигнжли до синето небе, а коренитѣ му — въ дън-земи. Клонитѣ му сѣнка правжтъ на момци, моми и малки подѣвки. Дохождатъ дърводѣлци съ криви брадви, отсичатъ дървото.

Издѐлъхъ тънки свѝрки,
Тънки свѝрки разговóрки,
Зъсвѝр'ъхъ жáлну-мѝлну,
Жáлну-мимну, разгувóрну:
Кóіту лѝби — двáж дъ лѝби,
Кóі ни лѝби — дъ зълѝби.

Мсб. VI. (н. ч.) 528, 14.

Въ приведената пó-прѣди (§ 3) пѣсень видѣхме, че свирката се излѣва и отъ сребро.

Въ Жива Стар. I, стр. 141, срѣщаме тоя любовенъ напѣвъ:

Отъ клен ти урката. Станке ле,
Отъ іавор ти цифарата, Стойко ле.

Щото е за момата хурката, това е за момъка свирката.

7. Кой свири, кой не —, по нáй-често борави съ свирката овчарьтъ. Момата преде, а той свири да ж весели, и двамата се любуватъ.

Теменужка дума, че си люби вакълъ овчарь. Той ѝ направилъ нова хурка яворова и на нея записалъ неговото име и нейното.

Като прида да ме гледа,
Като свири да го гледамъ. Бонч. 85.

9. Свирката не пада отъ ржцѣтѣ на овчаря. Самъ въ гората или на полето, той съ неж се разговаря, раздумва и се весели. Сутринь, пладня, вечерь, — той свири на стадото, като се подпре съ гегата си, или сѣдне на трѣвата, или — на нѣкой камъкъ. Прѣди да умре, той пакъ свири и пѣе. Толкова е той влюбенъ въ свирката и въ пѣсеньта!

Хората думатъ на овчарчето да не кара сивото си стадо изъ султановата кория, че изъ неж ходи Дели Димо коруджия, съ дълга пушка гегалийска, та ще го убие. То не слуша. Подкарва стадото,

па посе́днѫ на бѣ́л ка́мък.
и засви́ри с мѣдна сви́рка,
а сви́рка-та прогово́ри:
ой ти те́бѣ, де́ли Ди́мо,
не се бой ма́лко момче́.

Дочува го Д. Д., замѣрва и го ударя съ два теляни куршума. Момчето искарва двѣ кѫрпи и запушва двѣтѣ рани, пакъ искарва сабята си и погва Д. Д., настига го, насича го и го накача по дракитѣ. Връща се при стадото, свири съ свирката, сълзи рони, пѣе на́й-послѣдната пѣсень, свършва ѭ, издъхва малкото момче, новий юнакъ. Doz. 33.

Или:

Овчо́-поле ши́роко, | Из него ста́до го́лемо, | Пре́д ста́до *о́вчар за́свири | Со шаре́ната шу́пелка,* | Со стребре́ното ка́фелче. | Ти погледаі, Лаваре, | Еі Лаваре. Мсб. V. 26, 5.

10. Овчарьтъ съ мѣдната си свирка прѣдубѣждава момата да не пие мръсната вода.

Драганка ходи изъ лозето и много ожаднява. Срѣдъ лозето има кладенецъ. Тя иска да пие вода.

Край лозье сѣди овчярче,
Съ мѣднѫ си свыркѫ свырьше,
Свырка му тихомъ говори:

че тая вода е *галатска.* Снощи галати минѫли, мъртво галатче носѣли, въ водата го кѫпѣли, люти му рани миели, ленени кѫрпи перѣли. Д. не слуша. Щомъ сръбва, люто ѭ главата заболѣва, грозна ѭ трѣска затриса. Тя се кае и кълне, за дѣто не послушала овчарчето. Бълг. Стар. 182.

Когато овчарьтъ е нажаленъ, ни съ свирка води стадото, ни звънцитѣ весело звънѭтъ.

Настава есеньта. Овчаритѣ си отиватъ (да зимуватъ).

На си́ овчаре́ ста́до весело,
И сви́рки сви́рат, и дзва́нци биѭт;
На Стоіа́н овча́р стадо у́илно;
Ни свирки свират, ни дзванци биѭт,

че другитѣ овчари испраща кого сестра, кого — либе, а Стояна испраща баща му и го пита, защо е кахѫренъ и стадото му не

е весело. Ст. се оплаква, че доведената отъ мащиха му сестра, Яна, той счита за сестра, а тя него — за първо либе: кога ѭ попиталъ, какво да ѝ купи, тя му казала: „либе, да ми земишъ: *сѫрма за коланъ колан̀ъ, цвѣте за руса коса, пафти за дизма снага, гривни за бѣли рѫцѣ, бѣлило за бѣло лице и нови пръстени за тънки пръсти*". Мсб. II. 37, 14.

Овчарь свири още: Бълг. Стар. 164; Doz. 2; Мсб. VI. 5, 3.

11. И говедарьтъ свири: да се растуши, кога измиратъ говедата му.

Кара Стоянъ говеда въ Влашко. Срѣща го кочия и въ неѭ дѣвойка. Тя била черната чума. Тя го пита да ли да измори дружината му, или — говедата. Ст. ѭ моли да не измори дружината, че е отборъ юнаци, та ще плачѫтъ много майки и ще тѫжѫтъ много бащи, ами да измори говедата, че ще тѫжи сàмо той. Въ 3 дена отъ 300 говеда оставатъ само 3. И тѣхъ Ст. закарва да хариже на монастиря.

Кѫту прив гурѫ вѫрвèши,
Сѫс тѫнкѫ свùркѫ свùрьжиш.

Като дохожда всрѣдъ широкото поле и сѣда да си почине подъ високата елха, задрѣмва и заспива. Присънява му се дѣвойка, която му казва да копае, че колкото мѣсто обхваща елхата и коренътъ ѝ има казанъ съ голѣмо имание. Великодушний Ст. копае и искарва иманисто. Мсб. VI. 44, 2.

12. И орачътъ оре и свири. Хитрата мома го учи, тъй да направи да го хареса баща ѝ, та да ѭ дадѫтъ нему. — Орачътъ-момъкъ свири съ костена свирка, направена, може би отъ пищялитѣ на нѣкои едри птици (орли, щъркли и пр.) или на други малки животни, или пъкъ е украсена съ костени плочици.

Рада учи Тодора на умъ: да стане утрѣ рано въ понедѣлникъ, да стъкми колата, да натовари жито, да иди на нивата

Крèтку пукàржi крùвуту рàлу;
Жàлну зѫсвирù с' костянѫ свùркъа.

Утрѣ ще тейко ѝ отъ тамъ да мине да занесе хлѣбъ на ратаитѣ, та ще го види. Ще се върне у дома си, ще сѣдне на стола и ще рече на майка ѝ:

„Де гиди То́дур, де гиди мумче́!
Кѫту́ і пука́рѫл кри́вуту ра́лу,
Кѫту́ і зѫсви́рил с' ко́стьжнѫ сви́ркьа.
Аіди дѫ дѫдем Ра́дѫ То́дурум!“

Мсб. VII. 21, 11.

Съжаляваме, че пѣсеньта недоисказва, да ли е сполучила дяволитата мома Рада.

Бонч. 17; Мсб. II. 73, 2.

13. Кога момъкътъ умира, казва че на́й-много му е жално, като иде Великдень и Георгьовдень, кой ще свири и съ свирката. Съч. Карав. I. 37. (Приведена послѣ въ III).

Отбѣлѣжваме още тия пѣсни въ които мѫжътъ свири: Бонч. 143; Съч. Карав. I. 4; Ил. 276; Кач. 52; Мсб. IX. 62, 2 (малко дѣте) X. 112, — (момче).

14. Свирката се явява на хорото. Та може ли да се мине безъ неѭ! На хорото момитѣ съ пѣснитѣ, а момцитѣ съ свиркитѣ се състезаватъ помежду.

Съч. Карав. I. 37; Мсб. IX. 29, 12.

15. Това сѫщото става и по свадбитѣ: и тукъ се чува свирката; момнинитѣ и момковитѣ двори ехтѫтъ.

Богор. 30; Съч. Карав. I. 19; Качан. 76, 213; Мсб. V. 20, 3; VIII. 32, 3; 76, —; 82, 1.

16. И въ хайдушкитѣ пѣсни се срѣща свирката. Изъ гѫститѣ гори, хайдутитѣ пѣѭтъ, свирѭтъ и играѭтъ. Понѣкога съ свирката си даватъ сигналъ, и то на́й-често съ уста, като турѭтъ два́та си пръста — показалеца и срѣдния — въ устата и изсвирватъ.

Юнакътъ съ 300 души дружина праща извѣстие на Ивко болярйнъ да имъ испрати 300 чифта царвули, за 300 души прѣмѣна, че ще му дойдѫтъ нагости. Ивко всичко приготвя: бъчва вино, бъчва ракия, 10 крави ялови и 10 фурни хлѣбъ. Понеже го е страхъ да го не убиѭтъ, на́й-малката му снаха Тодорка излѣзва да посрѣщне хайдутитѣ. Ивко ѝ обѣщава ковчега съ иманието Тя става рано, помита дворовѣтѣ и приготвя всичко.

Задали се юнаци-ти,
с триста свирки свирьхѫ,
с триста гласа писнахѫ,
триста сабли лъснѫхѫ,
за Ивко болярйнъ питахѫ.

Т. ги посрѣща. Тѣ ѭ даряватъ. Служи ги ракия. Тя казва на войводата: „бае Дамяне!“ и му дума не помни ли, кога останѫли сирачи и той забѣгнѫлъ, че не могла майка имъ да ги исхрани; на едно сърдце лежали. Войводата се зарадва, распасва тежки кемери и ги на Т. (сестра му) харизва. Тя испраща хайдутитѣ. Doz. 25.

17. Прѣди да го посѣкѫтъ, юнакътъ иска да посвири, да чуе всѣки, че той загинва. Дружината чува жалний гласъ на свирката и дотърчава, та го освобождава. — Силата на гласа на свирката е голѣма: отъ него горитѣ писнуватъ.

Тилалинъ вика изъ Видинъ, който хване Радана и му донесе главата, голѣмъ ще подаръкъ да земе. Никой не се наема. Тогава самъ пашата пише Р-ну, че ще го направи байряктарь на юнацитѣ и вардачъ на хазната. Р. намира писмото на хайдушкото кладенче и се чуди, какво да прави. Най-малкото момче, сестриний му синъ Радоя му дума да не ходи, че това е измама. Раданъ отива въ Видинъ. Хващатъ го, връзватъ го и го искарватъ край града да го посѣкѫтъ. Той дума на гавазитѣ:

Кръв-та си халал да сторѭ,
молба ще ви са помолѭ:
догдѣ не сте ма затрили,
със свирка да си посвирѭ,
да чуе мало, голѣмо,
какво си Раданъ загинва.

Гавазитѣ го послушватъ. Раданъ засвирва и горитѣ писнуватъ. Радоя дума на дружината, че тая свирка е вуйчовата му; що ли тъй жално свири? Дружината отива та оттървава Радана, а той ѭ обсипва съ голѣмо имание, отъ скритото. Doz. 23.

18. „Простий народъ и до сега още вѣрва, че змеюветѣ, змеицитѣ, самодивитѣ, самовилитѣ покровителствували юнацитѣ и овчаритѣ, най-вече ония, които знаѭтъ да свирѭтъ добрѣ съ гайда, съ свирка и пр. Тѣ понѣкога се влюбвали въ тѣхъ.“ (Бълг. Стар., 150).

„И самодивитѣ пѣѭтъ. Тѣ се събиратъ на самодивскитѣ игрища. Мѣстото, гдѣто е стоялъ свирецътъ, се познава, че е кръгло петно отъ тъмнозелена трѣва. Нощно врѣме, кога самодивитѣ пѣѭтъ, свирѭтъ и се смѣѭтъ, е много опасно да доближи човѣкъ такива самодивски игрища. Ако нѣкой случайно замръкне на полето и се намѣри на такиви мѣста, той чува гласоветѣ на самодивитѣ и звуковетѣ на свирката; ако мине, безъ да си ще, прѣзъ такова игрище, лошо испаща: подудява или урадисва, а понѣкога и умира . . . Било че овчаритѣ веселѭтъ самодивитѣ съ своитѣ медни кавали, за които тѣ умирали, било че ходѭтъ по ливадитѣ и газѭтъ всѣкакви лѣко-

вити билки, тѣ — овчаритѣ — ставатъ неприкосновенни за самодивитѣ, когато, напротивъ, други лица полудѣватъ, урадисватъ и умиратъ. Овчаритѣ нощно врѣме ходѭтъ свободно по полето, свирѭтъ съ кавалитѣ и газѭтъ навредъ безъ страхъ. Не се помни да е пострадавалъ нѣкой овчарь отъ самодивитѣ.“ (Жива Стар. I. 22).

Въ пѣснитѣ намираме малко пó-друго-яче. Наистина, юдата обича пѣснитѣ, свирнитѣ и хорáта. Но именно за туй тя заробва моми, невѣсти и момци. Въ сбор. на Илиева, 274, юдата не ще отъ Кратовчани ни ягне, ни овенъ, ни козелъ, но иска нáй-голѣмъ даръ: 3 моми пѣснопойки, 3 момчета гайдаджии и три невѣсти хороигри.

Или отъ сѫщия сборникъ другъ вариантъ, 276:

Провиква се самовилата тънка Стана отъ планината, да ѝ дадѫтъ Кратовене двѣ дѣца близначета, 2 юнака и 2 дѣвойки. Селянитѣ думатъ въ замѣна на туй да ѝ дадѫтъ 2 ягнета, 2 крави и 2 юнца. Тя се разсърдя и взема 100 дѣца, 100 невѣсти и 100 юнака, 100 момчета и 100 дѣвойки и ги закарва въ планината. Тамъ

Нивя́ститѐ зла́ту вӣіѐт,
Юна́цитѐ ка́мѐн фѫрлѐт,
Момчетата сви́рки сви́рѐт,
Дѣво́йките пе́сни пуіе́т
Дичи́цѫтѫ би́лѐ бирѫт.

Радиното пусто дѣте плачи и проклина майка си и баба си, че го не опасали, та не може да държи билето и моли самодивата да му даде лѫкъ и стрѣла да иде да ги убие. Тя дава. Съ тѣхъ то убива самата неѭ и освобождава робитѣ.

19. На гласа на свирката, самодивата излиза да се бори съ юнака, да го умори. Тя обича свирнята, но къмъ него питае нѣкаква злоба, или пó-добрѣ зависть, а по нѣкога и страшна любовь. Той и тя се състезаватъ: три дни и три нощи той свири, а тя играе. Юнакътъ умѣе да свири. Тя се уморява, а той не —, и спечалва облога: самодивската щерка за жена. Добра награда за искусство. Пакъ и оттървава русата си глава.

Свири Нено свири.

Зачува го самодивата и му дума той да свири, тя да играе. Ако ѭ надвие, ще му даде нáй-малката си щерка Гелмаруда, ако ли пъкъ тя него—, ще му земе русата глава. Три дни и три нощи

Н. свири, а юдата играе. Тя се уморява. Н. зима момата. Добива му мжжко дѣте. На кръщението му кумътъ дума на кумицата да поиграе юдинско хоро. Тя го моли да почака, додѣ си надои дѣтето и го тури въ златната люлка. Почва да играе и избѣгва. Бълг. Стар. 168.

Ил. 273; Милад. 2, 46.

20. Или пъкъ при туй състезание момъкътъ свири, а самодивата пѣе.

Припадва тъмна мъгла. Не било тъмна мъгла, но — Дияновото сиво стадо. Не достига сѣнка за стадото. Д. дума на овчаритѣ да направжтъ още сѣнка. Долетѣва самодива и направя сѣнката. Д. се провиква на овчаритѣ да събержтъ по шиле да дарнжтъ самодивата. Тя казва, че не ще друго, освѣнъ Дияновата тънка снага и бѣло лице. Тогава той й дума:

— Ле́ле ва́ре, сжмуди́вж,
Сжмуди́вж, го́рскж ди́вж
Аз дж свиржс, пж ти да пьайш
Аку ндсви́ри Диа́н чуба́н,
Дж си зе́ми сжмуди́вж;
Аку ндпьаі сжмуди́вж,
Дж си зе́ми Диа́нуву,
Диа́нуву бьжло́ лице́
Бьжло́ лице́, тжнка снжгж.

Самодивата склапя. Засвирва Д., запѣва и самодивата. Тя пѣе и заспива, а той още свири. Зжбитѣ му испадватъ, устата му се раскривяватъ. Той надвива. Мсб. VI. 5, 3.

21. Или пъкъ самодивата, щомъ чуе само свирката, излиза веднага и направо почва да се бори съ овчаря.

Майка дума Стояну, да не растиря стадото изъ самодивскитѣ джбрави, или пъкъ да не свири съ тънката свирка, да го не чуе самодивата, че ще се бори съ него. Ст. не слуша,

Най си стадото разтири
Изъ само-дивишкж джбржвж,
Съ тънкж си свиркж засвири,
Само-Дивж си покани
Да доди да ся поборжтъ.

Дочува го самодивата, долетява и се схващатъ. Три дни се борнжтъ. Когато Ст. да надвие, самодивата се провиква на сестритѣ си

вихрушки да дойдѫтъ да ѝ помогнѫтъ. Тѣ се спущатъ, свиватъ се, грабватъ Ст., издигатъ го, на кѫсове го направѭтъ и стадото му распрѫсватъ. Бълг. Стар. 164.

Doz. 2.

И самодивитѣ свирѭтъ. (В. приведената въ отд. II. п.: Doz. suppl. 10).

22. И невѣстата свири:

Янка призъ гура вѫрвеши,
Съ ружена свирка свиреши

и пита гората, има ли хайдути, да стане и тя хайдутка, войвода, зеленъ байрякъ да носи. Овчаритѣ ѝ думатъ, като е такава хубава булка, защо е толкозъ глупава, туй да извърши. Тя имъ казва, че баща ѝ билъ хайдутинъ, войвода и байряктарь, та за това и тя иска тъй да направи. Бонч. 42.

23. Може да се свири и съ листо, — напр. крушево, — турено въ устата или между двата палеца на рѫцѣтѣ. Хайдутитѣ често пѫти сѫщо тъй си подаватъ сигналъ. Невѣстата свири съ листото.

Янка прѣзъ гора вървѣше
Съ крушево листю свирѣше.

и пита гората, видѣла ли е Танасъ войвода да мине, нейното братче да води. Гората мълчи. Изъ усоята исхвръква птичка и на Янка дума, като е толкозъ хубава булка, защо е толкозъ глупава: гората не може ни да слуша, ни да говори, защото тогава, не бихѫ ѭ сѣкли дървари, не би ѭ пасли овчари. Изъ пѣснопойката.

Или: Стоянъ върви изъ гората и съ крушово листо свири. Пуква пушка и го ударя. Ил. 229.

Още моми свирѭтъ: Мсб. III. 46, 5; 84, 5 (на жътва).
Св. Никола. Милад. 45.
Св. Илия. Милад. 45.
Царь Константинъ. Мсб. II. 82, 3.
Крали-Марко. Качан. 169.
Бана байряктарь. Качан. 203.
Клисарь. Мсб. II. 18, 5; III. 26, 1.
Просякъ. Милад. 45, 46.
Старецъ. Мсб. I. 8, 5.
Турци. Мсб. II. 10, 13; 35, 9 (турче).

Птица. Doz. suppl. 7; Мсб. II. 53, 6; 54, 9; 123, 1.
Гълъбъ. Мсб. IX. 27, 7.
Гущеръ (на хоро). Мсб. VIII. 36, 15.
Смокъ. Чолак. 25.
Ракъ. Бонч. 74.
Риба. Милад. 170.
Каменъ. Богор. Книж. 41; Милад. 169.
Мраморъ. Ил. 282; Милад. 260 (двунитъ).

III.

Други инструменти за свирение.

Отъ тѣхъ най-често се споменува кавалътъ, и за туй него ще разгледаме подробно.

I. Кавалъ.

Кавалътъ е царьтъ на българскитѣ народни музикални органи. Г-нъ Вазовъ въ романа си „Подъ Игото“ сполучливо го е нарекълъ: „арфата на българскитѣ планини и полета.“ На друго мѣсто (Мсб. VIII. 60) е вѣрно казано, че кавалътъ е неразделимъ другарь на нашитѣ пѣсни.

Въ Бит. 4; 2 се споменува, че Ювалъ, синъ Ламеховъ и Адинъ, потомецъ Каиновъ, билъ изнамѣрилъ китарата и *кавала*.

Както е извѣстно, кавалътъ е свирка дълга 25—35 сантим. съ калибъръ 1—1·5 сантим. отворена и отъ двата си края и снабдена съ 7 дупки, отъ които 6 на прѣдната страна и 1 на задната. Прави се отъ сливово дърво, кленово и др. Днесъ кавали най-много се правятъ въ Габровско. Изобщо има два вида кавали: малъкъ (обикновенъ) и голѣмъ. Тоя подирний бива дълъгъ до 1 метъръ и снабденъ отъ нѣколко части (обикновено три) и украсенъ понѣкога съ рогови прѣстенчета и съ върви отъ разни мониста.

Етимологията на тая дума е мжтна. Раковски (въ Бълг. Стар.) казва, че тая дума сочи много на еврейската кимвалъ; но кимвалътъ не е билъ свирка, а единъ видъ тжпанъ. Ето що говори той още: „Кавалъ — дълга свирка, която прилича на арабски *ней*. Всички български овчари сж природни свирци и пасжтъ стада свиряще народни сладки граюве (мелодии). Въ стари наши пѣсни се споменува мѣдьнъ кавалъ. Види се отъ того, да сж имали наши прадѣди свирки отъ мѣдь и да сж имали добро понятие отъ му-

зика. И до сега се сбиратъ овчари по нѣколко си заедно и свирятъ задружно (Горски Пѫтн., 191—192).“ — „На пояса овчарьтъ носи ножъ, свирка или кавалъ и котле за вода. Опитни овчари съ свирки управятъ стадата си. Овчарь, който е пасалъ нѣколко години едно и сѫщо стадо и е приучилъ овцитѣ още отъ малки да имъ свири, тий до толкова сѫ се обучили да слушятъ свирня щото като имъ засвири отдалечъ, сами ставатъ отъ полугаря и тръгватъ по гласа на кавала за пáша. А кога ще ги запладни, пакъ имъ свири друга свирня и тий по гласа се запладняватъ. Овчаритѣ всѣкога внимаватъ да свирятъ отдѣ духа вѣтърътъ, та гласа да отива къмъ овцитѣ. Лѣтѣ овчаритѣ прѣкарватъ весело подъ сѣнкитѣ, а нощѣ, като пуснѫтъ стадата си на паша — свирѭтъ съ кавалитѣ. Нощѣ, гласътъ на кавала чудесно се носи. — Зимѣ до огъня овчаритѣ свирѭтъ съ кавалитѣ.“ (Показалецъ, 135—136). Г-нъ Н. Марковъ, бившъ прѣподаватель при Соф. Държ. Мѫж. Гимназия и добъръ познавачъ на мохамеданскитѣ езици, казва, че думата *кавалъ* е турска: по турски *гавал* се наричалъ единий крачолъ на панталона. Въ полза на туй твърдение говорѭтъ думитѣ у насъ *гавалъ* и *кавалджия* (турско окончание).

Казахме, кавалътъ е нáй-първата българска народна свирка. Понѣкога родовото понятие свирка означава пакъ него. Безъ него не може да стане ни хоро, ни сѣдѣнка. Той е присѫщъ на момъка както пѣсеньта и хурката — на момата. Въ доста пѣсни хурката у момата и кавалътъ у момъка вървѭтъ паралелно, и понѣкога кавалътъ и кривакътъ се явяватъ неразлѫчни другари у овчаря. Кавалътъ нáй-често се срѣща въ овчарскитѣ пѣсни: рѣдко овчарска пѣсень безъ него. За това понѣкога той се нарича още и *мѣдна свирка овчарска* (Показалецъ, 139). Всѣки овчарь носи въ силяха си на пояса кавалъ, въ който често стои перо отъ едра птица натопено въ дървено масло, каквото гласътъ на кавала да звучи пó-приятно. Сутринь, при засмѣната природа, кога искарва овцитѣ на паша, по обѣдъ кога запладнява овцитѣ подъ дебелата сѣнка, или вечерь, кога ги води къмъ ѫгъла — овчарьтъ свири и свири съ кавала. Кой не е слушалъ отблизо или отдалечъ мелодичния гласъ на кавала, нáй-вече прѣзъ пролѣтнитѣ и лѣтнитѣ дни, при послѣднитѣ лѫчи на заходящето слънце, когато българскитѣ хубави долини сѫ потънѫли въ приятенъ полумракъ и сладостна нѣга, тоя сладъкъ гласъ прошарванъ понѣкога отъ ясния звънъ на овчитѣ звънци, отъ блѣението на овцитѣ и провикванията и подсвирванията на овчаря! . . . . Кой не е слушалъ, кой не се въсхищавалъ

отъ българската природа! . . . . Думи трѣбватъ да се искаже магическото влияние на кавала върху нашата душа.

Разно е записана тая дума въ нашитѣ диалекти.

Кавалъ (кавáл = кáвал) Бонч. 5, 33, 38, 51, 55, 103 (съ кавалката); Богор. Книж. 24, 46; Съч. Карав. I. 12, 29, 38, 41, 65; Ил. 124; Жива Стар. 24, 84, 95, 176; Милад. 39, 204, 208, 396, 430; Качан. 64; Чолак. 36, 56, 67; Doz. 11; Мсб. I. 15, 10; 29, 9; 48, —; II. 29, —; 40, 2; 41, 6; 73, 2; 141, 1; III. 74, 3; IV. 23, 1; V. 71, 1 и 2; VI. 82, 7; VII. 13, 17; 35, 3; 37, 8; 62, —; 84, 6; 85, 7; 90, 1; VIII. 26, 36; 37, 18; 82, 2; 86, 1; IX. 54, 3; 67. —; 70, 8; X. 7, 5.

Кàвел: Мсб. VII. 64, 3.

Кжвалъ (кжвàл): Ил. 1, 228, 231; Мсб. III. 33, 2; IV. 4, 3; 16, 1; VII. 17, 1; IX. 58, 5.

Къвал: Мсб. X. 75, 5.

Кавалчета: Качан. 75.

Кафалъ (кáфал = кафáл): Св. Люб. 3; стр. 86, 10; Милад. 204, 205; Качан. 68; Мсб. I. 4, 7; II. 1, 2; 4, 7; 68, —; III. 22, 1; 30, 9; V. 7, 8; 13, 1; 14, 2; 19, 1; 64, 1; 73, 3; VII. 27, 11; IX. 115, 5.

Кафау: Мсб. IX. 73, 7.

Кафел: Мсб. V. 26, 5 (кáфелче).

Гавал: Мсб. III. 40, 3; IV. 529, 9 (гъвàл).

Който умѣе да свири съ кавала се нарича *кжвжлджия* (Ил. 273), *кавалжия* (Doz. suppl. I.); *кжвалжійа* (Мсб. IV. 16, 1) и *кжвжлджиіа* (Мсб. III. 47, 11).

Често кавалътъ се употрѣбява като plur. tant. *кавали.*

Кавалътъ бива:

Мѣденъ (нáй-любимъ неговъ епитетъ): Бонч. 51, 55; Съчин. Карав. I. 38, 41, 65; Ил. 1, 228; Жива Стар. 24, 84, 95, 196; св. Люб. 3; Милад. 39; Качан. 75; Чолак. 56; Doz. 11; Мсб. I. 15, 10; 48,—; II. 1, 2; 4, 7; 6, 8; 29, —; 41, 6; III. 33, 2; 40, 3; 74, 3; IV. 525, 9; 23, 1; V. 7, 8; 13, 1; 14, 2; 71, 1 и 2; 73, 3; VI. 82, 7; VII. 13, 17; 37, 8; 84, 6; VIII. 26, 36; 37, 18; 82, 2; 86, 1; IX. 58, 5; 70, 8; 73, 7; X. 7, 5.

Сребъренъ: Мсб. V. 26, 5.

Златенъ: св. Люб. 3.

Смиленъ: Мсб. VII. 85, 7; IX. 54, 3.

Оснѣновъ: Мсб. II. 1, 2.

Писанъ: Богор. Книж. 24, 46; Милад. 205 (пишенъ); Качан. 68; Мсб. III. 22, 1; V. 64, 1.

Шаренъ: Милад. 204, 396, 430; Мсб. II. 1, 2; IX. 115, 5.

Бѣлъ: Мсб. IV. 50 (най-долѣ).

Ергенски: Съч. Карав. I. 41.

Юнашки: Мсб. III. 74, 3.

Уйдурма: Мсб. IV. 4, 3.

Кавалътъ свири:

Тѫжно: Богор. Книж. 46.

Жалната, милната: Мсб. III. 40. 3.

Милно: Богор. Книж. 46.

Налѣво, надѣсно: Ил. 1; Мсб. V. 7, 8; 71, 2.

Кавалътъ свири, или съ него се свири.

У насъ се срѣщатъ фамилии: *Кавалджиеви.*

Нека споменемъ, че сега въ Ломъ се издава музикаленъ вѣстникъ „*Кавалъ*“.

Забѣлѣжка. *Мѣденъ* = отъ мѣдь направенъ. Нѣкои (Жива Стар.) не сподѣлятъ това тълкование и искарватъ думата отъ *медъ*, защото кавалътъ свири сладко. Но тогава мн. ч. трѣбваше да прави *медни* а не *мѣдени*, пакъ срѣщаме записано (Ил. 1): *мяденъ*.

---

1. Младата невѣста испраща на чужбина мѫжа си и жали, че го нѣма да ѝ свири зарань и вечерь съ кавала, да си приказватъ думи вѣрни сговорни. Слѣдната хубава пѣсень най-ярко очъртава любовьта и сговора на добродушнитѣ и привязанитѣ единъ къмъ другъ българинъ и българка.

Иванъ отива надалеко и оставя невѣстата си Радка. Тя му тихо, лѣпо дума:

Тежко менѣ, Иване ле, и горко!
На двѣ майкы мащехы и на третѭ свекръвѫ,
Кога не е самь-си Иванъ при мене
Да ми свири зарань, вечерь съ кавале,
Да хоратимъ вѣрны думы, сговорны.

Ив. ѝ дума, кога се смисли за него, да облѣче неговата прѣмѣна и да надѣне неговото орѫжие, да се искачи на Ст.-Планина и да погледа долѣ къмъ Тунджа. Ще види 2 огъня да горѭтъ, 2 стада да лежѫтъ, ще чуе 2 кучета да лаѭтъ и 2 кавала да свирѭтъ. Тамъ отдѣсно е либето ѝ, а отлѣво — милий ѝ братъ. Чолак. 36.

2. Гласътъ на кавала се сравнява съ гласа на момата, съ блѣението на овена, или съ гласа на птичка соколова.

Пѣвецътъ (или пѣвицата) дума:

„Я пумжлчети, да послушамц,
Мума ли пье, кавалъ ли свири?
Не кавалъ свири, не мума пѣе,
Хайтитѣ мжчетъ юбава Дойна.

и й думатъ да казва или свекъровото, или свекървиното тежко имание. Тя имъ казва, че вчера е доведена, та нищо не знае, освѣнъ — че у свекъра й има 100 кола дърва и подъ тѣхъ — казанъ жълтици. Бонч. 33.

Пѣвецътъ (или пѣвицата) пита, какъвъ гласъ се чува въ горната и планината:

Дали́ два вóіна (овна) бльáехж,
Дали́ две мóми пьáехж?
Дали́ бьáше птúчка сокóлова,
Дали́ два кавáла свúрьахж?

Послѣ казва, че не е туй, но че царь Манюлъ хвърлилъ въ анадолскитѣ тъмници, двама братя близнаци — Стоянъ и Иванчо, — защото ги набѣдилъ, че откраднали чебуръ скомрии. Тѣ седѣли 3 год.: забравили ги. Ив., който седѣлъ до вратата на тъмницата, казва на брата си, че видѣлъ, че старии имъ баща продава воловетѣ си и самъ се залага, само да ги искупи. Двамата братя се молятъ, и вратарьтъ пуща Ив. да иде да види, това истина ли е. Ив. излиза и намира на пазаря баща си. Този, безъ да познава сина си, му казва, че чулъ, какъ царь М. заповѣдалъ: дѣто има затворници, на колъ да ги набиватъ, за това продава воловетѣ и биволитѣ, дано откупи синоветѣ си. Ив. заминува и срѣща старата си майка. И тя му казва, че продава тънки дарове, само да отърве отъ тъмницата двамата си сина близнака. Мсб. VII. 90, 1.

3. Въ слѣдната пѣсень намираме и цѣната на кавала: той струва два пжти повече отъ гайдата — двадесеть (може би гроша). Въ нея виждаме, че момчето продава говедата и купува гайда и кавалъ. За нищо друго се не споменува. Пѣсеньта ни казва, и защо сж биле купени тия народни музикални органи.

Момче горнянче кара да продава въ Влашко говеда

Продаде говеда за двеста,
Купи си гайда за десет,
Медни кавали за двайсеть,
Да свири зорна и вечер:
Вечер ми по седенките,
Зорна ми по кладенцити.
Пладне ми по беленките

Мсб. VI. 82, 7.

Въ другъ единъ вариантъ (Мсб. II. 41, 6.) се казва, че купило гайда за осемь, а *мѣдни кавали за деветь*.

Каде ходило свирило,
И малки моми гáлило,
Галило и драговало,
Та гьузел Добра измами,
Та іе заведе, поведе
На високана планина.

И тъй, момата се прѣлъгала съ гайдата и кавала!

4. Въ народната поезия намираме, че пръститѣ на убитата мома ставатъ на кавали, а ръцѣтѣ ѝ на хурки. Наистина оригинално происхождение на кавала! Дивна фантазия! . . . . Моминскитѣ хурки шарени и ергенскитѣ мѣдни кавали заедно вървятъ. Както е хурката за момата, тъй е и кавалътъ за момъка.

Отива Дана да носи обѣдъ на баща си и на братята си. Като се връща, вижда, че Димо оре до пътя. За да му се присмѣе, тя му дума да оре, да посѣе бѣла пшеница, че зимась ще се земятъ и прѣзъ лѣтото заедно ще жънятъ. Димо се зарадва, спира руситѣ биволи, забива купраля въ земята и съ тънка свирка засвирва. Като узнава, че Дана се съ него подиграва, закаля я. Дѣто ѝ косата паднала, честа кория израсла; дѣто снагата ѝ —, равна могилка израсла; дѣто ѝ ръцѣтѣ паднали, костени хурки станали

Дѣту ѝ и пръсти паднали,
Мѣдни кавали станали;

дѣто ѝ очитѣ паднали, 2 кладенци станали; дѣто лицето ѝ — червенъ триандафилъ цъвнало. Баща ѝ иде отъ орань, набира триандафилъ да го носи на Дана. Бонч. 17.

5. Пѣвецътъ пита, дѣ се е чуло, разбрало, мома кирия да кара отъ Дунавъ до София

Момински хурки шарени,
Ергенски мъдни кавале, —

като сирота Неда съ либето си Стояна. Во София морѝ страшна чума. Разболѣва се и Н. Либето ѝ купува мѣсто да ѭ погребе Тя му дума, да си не дава паритѣ, но да ѭ закара наврѣхъ Стара-Планина, на кираджийското падало, тамъ да ѭ закопае, та кога минѫтъ кираджиитѣ, ще ѭ споменѫтъ и съ водица прилѣѭтъ. Съч. Карав. I. 41.

6. Както момата бѣлѣжи либето си на хурката, тъй и момъкътъ-любовникъ бѣлѣжи на кавала чернитѣ момински очи, за да може, дѣто ходи, да ги гледа и да се утѣшава. Завидна честь на кавала.

Черноока, бѣлолика Вида пере на рѣката, подъ върбата. Златанъ иде отъ орань и ѝ казва: „добъръ вечеръ." Тя му нищо не отговаря. Той ѝ дума:

— Видице ле чернаіока,
Чернаіока, белалѝка,
Макар викаш и не викаш,
Писал ти сам бьалоно лице,
Бьалоно лице на іурганен
Чернине очи на кавален,
Тенкана снага на наджакан;
Каде ходе, тебе мисле

7. Или пъкъ той бѣлѣжи на кавалитѣ тънкитѣ момински гласеве. Като направя тази магия, момата сама отива при него.

Неда седи на рѣката Ситница, на друмищата, дѣто пѫтницитѣ минуватъ съ кирия за София и овчаритѣ — за планината. Нáйподиръ върви младъ Стоянъ и ѭ поздравява. Когато тя нищо не му отговаря, той ѝ казва, че ще отиде при ходжата да ѝ запише равната снага на тънката пушка, бѣлото лице — на бѣла книга, чернитѣ очи — на пищолитѣ,

Тенки гласіе на кавали,

та дано му самà пристане. Той извършва това и додѣ да отиде на бачилото, бѣла Н. боса, гологлава се задава. Ст. дума на овчаритѣ

да исхванжтъ кучетата и да ги извържжтъ, да издоятъ млѣко и да подсиржтъ прѣсно сиренье, че иде бѣла Н. Тя току-щомъ дохожда до Ст., пада и умира. Милад. 208.

8. Силата на кавала е голѣма: 9 планини екнуватъ, 9 баиря къннуватъ. Мсб. X. 75, 5.

9. Както пѣсеньта, свирката — тъй и частно кавалътъ служи да искаже тжга или радость. Годеникътъ отива на гроба на годеницата си и свири съ писания кавалъ. Кавалътъ говори.

Сгодява се Грива гъркиня за овчарь Коля. Той отива на зимовище, та напролѣть, като се върне, да прави свадба съ млади ягнета и съ прѣсно сиренье. Кога се връща, край село намира двѣ телчарчета. Той ги пита, здраво ли е въ селото и живи ли сж момитѣ. Тѣ му казватъ, че всичко е живо и здраво, но че умрѣла Гр. и сутриньта я закопали. К. дума на телчарчетата да го заведжтъ на гроба й. Тамъ той

Та си извади *писани кавали,*
Та засвыри, та занарича:
Стани ми, стани, Грыво,
Токо да видишъ, Грыво Гъркиньо
Що ти е Кольо армаганъ куъилъ:
Алена сая, джобе теллія,
Джобе теллія, крьпа хавлія.

Богор. Книж. 24.

Или и въ тази, която привождаме цѣла заради нейнитѣ хубости

Сѣднжлъ овчарь на столоватъ камъкъ, | *Свири овчарь съ тънъкъ мъденъ кавалъ,* | Кавалътъ му тихомъ говорѣше: | Години ле, вий млади години, | Що хвръкнжхте тъй като гадини? | Гдѣ е моята пуста върла младость? | Коня ѣздѣхъ, като харамия, | Пусатъ носѣхъ, като кеседжия, | Моми либѣхъ, като башъ гидия. | Либилъ съмъ си седемдесеть моми, | Носилъ съмъ си осемдесеть китки, | Все на страна — на лѣва, на дѣсна. | Донкината отборъ смѣсна китка | Все я носѣхъ, носѣхъ не оставяхъ: | Денѣ си я все на чело носѣхъ, | А вечерь я въ ризна пазва туряхъ, | Въ ризна пазва отлѣво до сърдце. | Парѣше ми пуста смѣсна китка, | Та горѣше това клето сърдце. Христом. Костовъ и Мишевъ, II. 430.

Каква ситуация!... Какво наивно излияние на чувствата! Какъвъ лиризъмъ, каква поезия!... Не ти се иска да повѣрвашъ, че това е простонародна пѣсень!...

Или:

Стоянъ кара гемии по Дунава, свири и жали за своята мила.

Радица пита бѣлия Дунавъ, като тече отгорѣ надолѣ, не е ли видѣлъ първото ѝ либе. Дунавъ ѝ дума, че въ понедѣлникъ сутриньта, кога петлитѣ трижь пѣли и повторили, 3 гемии минѫли

Порвана Стоен карашп,
И медсн кавал свирепи,
С кавалан дума думаши:
— „Радице, порво льубово,
Скоро ли ма штиш забори,
Забори, Радо, приболе?

Р. му казва, че кога бѣлъ Дунавъ прѣсъхне, та го птицитѣ испиѭтъ, черна го лоза посадѭтъ, отъ лоза вино да стане, отъ виното — бѣла ракия, да пие да се опие, — тогава ще го забрави. Мсб. IV. 23, 1.

Бонч. 38; Съч. Карав. I. 38; Милад. 396; Качан. 68; Мсб. VIII. 37, 18; IX. 115, 5.

Или:

Приготвя Стоянъ 50 кола сѣно и 300 кола ечемикъ. Хваща силна зима. Посрѣдъ зимата храната се прѣвърша, и стадото почва да мре. Не коли Ст. не дере, но трупа на купъ овцетѣ. Умира най-послѣ и югичътъ. Тогава Ст.

Че извади мѣдни кавали,
Че си съ кавалъ засвири,
Кавалътъ свири, говори:

Проклетъ да е дѣто не послушалъ майка си, да билъ продалъ 200-тѣ, та да исхрани 300-та. Чолак. 56.

Бонч. 55; Съч. Карав. I. 65.

10. Кавалътъ не пада отъ рѫцетѣ на момъка. Съ него той що не прави! . . . Гони момата изъ роснитѣ ливади и съ кавала бие росата.

Ходи мома изъ росни ливади, а

Лу̀до бдит пò неіа, *с кàвел рòса біет*

и ѝ дума да чака да ѭ пита, има ли кованъ пръстенъ, или да ѝ го искове, има ли 3 алтѫна, или да ѝ даде. Тя му казва, за туй да го не е грижа. Той ѝ дума, че ще ѭ земе, защото има бѣло лице, черни очи и тънка снага — все като неговитѣ. Мсб. VII. 64, 3.

11. Кавалътъ е единъ накитъ за ергеня-юнакъ: на калпака си носи миризлива китка, дадена отъ любовницата, на пояса — мѣ-

денъ кавалъ. Тамъ нáй-често се носи кавалътъ. Тъй накиченъ, момъкътъ причаква на кладенеца своята гълѫбица.

Захожда слънцето, пада сѣнка по широкото поле. Отъ всички зълви и етърви, на мома Маргита се пада редъ да иде за вода студена. Майка ѝ ѭ не пуща, зима стомнитѣ и отива сама. При кладенцитѣ заваря Реля, добъръ юнакъ.

Нъ кълпáк му мирислѝвъ киткъ,
Нъ пóяс му мéд'ъни гъвáли.

Р. пита Маргината майка, дѣ е М. Тя му казва, че вчера се поминѫла и днесъ ѭ погребли. Той ѝ дума да го не лъже, защото М. отзарана била при него и му дала смѣсната китка. Майката се връща у дома, обажда на 9-тѣ си сина и ругае дъщеря си, за дѣто е туй извършила. Мсб. IV. 525, 9 (н. ч.).

12. Кавалътъ се носи армаганъ на деверитѣ. Кому коприна, кому махрама, кому шамия, кому кошуля, — на тѣхъ — кавалъ.

Стоянъ на пазаря отива. Либето му седи до коня и порѫчва да ѝ купи червена коприна, пó-малко бѣла червена, пóвече синя зелен и още:

На двѣ зѫлвета махрами,
На стара маікьа шамиа,
На дви девере по кафал,
На кум староікьа кошульа,
И у кошульа армаган.

Мсб. III. 30, 9.

Или пъкъ на сестрата се носи армаганъ чопрази, на булкитѣ — махрами, а на братята — кавали.

Гемийка плува по Бѣло-море, по Черно и по Бѣлъ Дунавъ. Момче ѭ кара и съ тънка свирка свири. Свирката му дума, че откаго се събрали момчетата, не се нѣкога распитали, кой отдѣ е и има ли нѣкой отъ Троянъ, село голѣмо, армаганъ да си проводи:

На двима братя ну кавалъ,
На двѣ булине махрами,
На стара мама ножченци,
Ножченци черну черенче,
Куга са за менъ юсети,
Въ сѫрдцету да са юдари.

Послѣ казва, че тѣ били 4 братя. Кога умрѣлъ баща имъ майката дала първия терзия, вторня — на книга, третия — долапчия а него дала гемиджия, да стои денѣ и нощѣ все надъ водата Бонч. 38.

13. Майката купува на единия синъ биволи и кавали, на другия — волове и свирчица. Двамата братя се скарватъ, че единий надоралъ и надсвирилъ другия. Свирката надсвирва кавала.

Има мама два сина. Да имъ е лесенъ занаятътъ и — скѫпа цѣната (на работата имъ),

Деану купи биволе,
А Добриану волове;
Деану купи кавале,
А Добрину свирчица,

Па ги на нива испрати (да орѫтъ). Става пладня. Добриянъ дума Деяну, че го надоралъ съ воловетѣ и надсвирилъ съ свирката съ двѣ голѣми пѣсни и още, че братъ му люби двѣ моми, а той — едничка, ама добричка. Деянъ се разсърдя и казва брату си да отиде да налѣе вода да се обръснѫтъ, че е утрѣ св. Недѣля, ще идѫтъ въ село на хорото. Добриянъ послушва и извършва това. Вмѣсто Деянъ да обръсне Добрияну косата, той му отрѣзва главата. Мсб. II. 73, 2.

14. И кавалътъ може да бѫде и сребъренъ. Въ една лазарска пѣсень се говори: Овчо́-поле ши̂роко, | Из него ста̀до голе́мо, | Предъ ста̀до о́вчар за̀свири | Со шаре́ната шу̀пелка, Со *стребре́ното ка̀фелче.* Мсб. V. 26, 5.

И златенъ.

Засвири́л Стоян на Ви̂тоша пла́нина
Сос *ме́дни зла́тни кафа́ли:*

да се сбиратъ млади неженени негова прилика, че ще се жени войводата. Стрина му дума да мълчи, че ще чуе тѣхна Рада, та ще се сѣти. Тъй се и случва. Р. се връща и пита стрина си, копаѭтъ ли въ гробищата обѣсенъ или отровенъ човѣкъ, палѭтъ ли му жълти свѣщи. кадѭтъ ли му бѣлъ тамианъ, поливатъ ли му ройно вино. Стрина ѝ казва, че не. Тогава Р. се връща, заплаква и отива да живѣе въ монастиря. Калугеркитѣ ѝ думатъ, че не могѫтъ да ѭ приберѫтъ, защото е много хубава, та калугеритѣ ще залюби, монастиря ще затвори. Св. Люб. 60, 3.

16. Въ тия двѣ пѣсни срѣщаме: смилни кавали:

Сиракъ Димо се цѣнява при Мехмеда да му пасе 500 овци и 100 крави ялови и ги крие отъ беглика. Царьтъ узнава това и праща войници да земжтъ на Д. главата Тѣ го намиратъ и питатъ, има ли овци за продань. Той ги праща при Мехмеда За да хванжтъ Д., Мехмедица се прѣправя на умрѣла и поржчатъ да донесе Д. овенъ за курбанъ. Тогава той

Обзе сми́лни кава́ли,
Зака́чи те́нка калжчка
Нара́ми ва́кла ове́на

и въ село отива. Всички плачжтъ, нѣма кой да му отвори. Той разбива портитѣ и влиза. Дворътъ пъленъ съ бѣли каджни и царски конници. Д. се развъртява и искаля всички и Мехмедица. Нарамя овена и засвиря съ смилни кавали. Срѣща Мехмеда, и него закаля Отива веселъ при стадото си и дума на другаритѣ си да иджтъ въ Стамболъ да продаджтъ овцитѣ и говедата и да станжтъ хайдути. Кога достигатъ до Тунджа на нея мостъ, и заптии ги не пущатъ да минжтъ. Другаритѣ избиватъ заптиитѣ и отиватъ въ Стамболъ, продаватъ овцитѣ и говедата. купуватъ си по конь, пушка и сабя, та че въ гората отиватъ и ставатъ хайдути. Мсб. VII. 85, 7.

Димитръ кара боклукъ, мома Тодорка по дворъ ходи и бѣла кждѣля преде. Д. ж пита, какво да ѝ купи, като надолѣ отива. Тя му дума, че нищо не иска за нея,

Купи си льубе на тебе,
Тебе си чифтер пищови,
Тебе си *смилни кавали;*
Кога са іот доли завжрнеш, —
Запускаі чифтер пиштови,
Засвири смилни кавали,
И мама ке чуи, ке ма попита:
— Щерко Тодоро, Тодорки, ...

Мсб. IX. 54, 3.

17. Въ черната тъмница и прѣди да умре, момъкътъ иска да се прѣмѣни съ хубавитѣ дрѣхи, да види стадото си и да посвири съ кавала, както е правѣлъ едно врѣме. Благодарение на кавала и на овена, момъкътъ се избавя отъ затвора.

Майка пита Стояна, защо е толкова нажаленъ и посърнжлъ, да ли му е стадото чамаво, или кучетата сж побѣснѣли. Той ѝ дума,

че не е тъй, но че снощи на полугаря отишълъ, стадото се исплашило, кучетата лавнѫли, излѣзълъ да погледне и задъ полугаря видѣлъ 4 хубави годени моми заклани, съ златни гривни на рѫцѣтѣ и съ червени була на главитѣ. Него ще набѣдѭтъ, че ги е убилъ. Додѣ това да издума, дохождатъ сегменитѣ, хващатъ Стояна и го затварятъ въ Никополъ. Цѣли 9 год. седи той. Само майка му ходи надъ тъмницата и плаче. На десетата година тъмницата прокапва тъкмо надъ Стояновата глава отъ майчинитѣ му сълзи. Той пита, що е това. Обаждатъ му. Ст. дума на майка си, да му събере и донесе иманието, да му доведе югичитѣ и да му донесе мѣдения кавалъ. Кога тя извършва всичко това,

Стоянъ въ тъмницѫ засвири
Съсъ мьднѫ свирк ѫовчярскѫ,

югичитѣ го осѣщатъ, съ крака ринѫтъ праговетѣ да идѫтъ при Ст. Войводата прибира иманьето, отваря тъмничнитѣ врата и дума на тъмничаритѣ, че не е Ст. хайдутинъ, ами — старъ овчарь. Показалецъ, 139. Бонч. 103.

Или:

Набѣждатъ Стояна, че цѣлунѫлъ дѣвойче. Глобяватъ го 1,500. Дава 1,000, а 500 нѣма. Хващатъ го, връзватъ го и въ тъмницата го хвъргатъ. Той нарѫча:

Дѐ да са ма́іка да до́ідеа,
Да си ми ма́іка дунесѐ
Баш гизди́лнана пре́амеана
И мо́еа ме́дну кава́льеа

Зачува майка му, заниса ги. Ст. се нагиздя, засвиря съ мѣдения кавалъ и дума, че не му е мила глобата, но му е жално за момата, че съ очи не ѭ е погледнѫлъ и дума не ѝ продумалъ, камо ли да ѭ цѣлуне. Това чува кадията и дума на сегменитѣ да пуснѫтъ Ст., да му дадѫтъ глобата 1,500 и да го вѣнчеѭтъ съ момата. Мсб. VII. 37, 8.

Издулъ хайдутинъ затворенъ. Прѣди да го убиѭтъ, се моли да му дадѫтъ да посвири съ кавала. Свири и говори на Стояна, уйчовото си момче, да дойде да го оттърве. Ст. дохожда убива Соф. паша и пуща Издула отъ тъмницата. Мсб. X. 75, 5.

Стари Пѣю свири съ кавала, заробенитѣ му синове разбиратъ свирнята и се освобождаватъ. Жива Стар. 84.

*

18. По гласа на кавала и момата разбира потайнитѣ мисли на момъка. Колко работи върши кавалътъ! Той става посрѣдникъ между двѣ любящи се сърдца!

Севдинъ баща главява левенъ Пѣйка да му пасе стадото. Севда го залюбва. По съвѣта на селянитѣ, които узнали това, бащата накарва дъщеря си да направи зелникъ и да сготви обѣдъ и да го занесе на П., а той слѣдъ неѭ отива да ѭ прѣгледва. С. извършва всичко и тръгва, безъ да подозира нѣщо. Пѣю съгледва бащата,

Та́ искара *шаренъ кавалъ,*
Шаренъ кавалъ, писанъ свирелъ,

та засвирва и обажда на С. всичко. Дума ѝ, като дойде въ ливадитѣ да остави обѣда на бѣлъ камъкъ. Тя чува кавала, извършва туй и се връща. Бащата не вѣрва селянитѣ. Кога се мръква, дохождатъ харамии, избиватъ кучетата, хващатъ Пѣя и го връзватъ. Той имъ дума:

Арамiи. мили бракя!
Пущите ми бѣла ръка,
Подайте ми *шаренъ кавалъ,*
Да засвирамъ на сиво стадо,
Белкимъ стадо не кинисa.

Харамиитѣ му даватъ кавала. П. говори съ него на С. и обажда, че сѫ го хванѫли харамии и моли тейка ѝ да събере селяни, дано оттървѫтъ стадото. С. чува и обажда на баща си, който събира потеря и разбива харамиитѣ. Послѣ той пита селянитѣ, кой юнакъ ще се намѣри да иде да порѫча на С. мома да мѣси 3 фурни бѣлъ пексиметъ и да заколи 3 юнца невпрегани. Кой? Пакъ Пѣю! Той изважда шарения си, писанъ кавалъ, засвирва и обажда на С. порѫчката на баща ѝ. С. извършва всичко. Дохождатъ селянитѣ, намиратъ всичко готово и чакъ тогава бащата се увѣрява, че дъщеря му люби Пѣйка. Пѣйко и Севда се взиматъ. Милад. 204.

19. И въ войската свирѭтъ съ кавалъ. Братята 9 год. се́ кавали правѭтъ, но не свирѭтъ защото жалѣѭтъ брата си.

Отвъдъ прѣзъ бѣлъ Дунавъ царь Константинъ кондисалъ съ голѣма войска — бѣли еничари. Тѣ распнѫли бѣли червени, сини и зелени чадъри,

Та сѣдатъ, та ѣдатъ,
Та ѣдатъ, та пиятъ

И съ кавали свиратъ
И борба се боратъ
И бѣлъ камжкъ мѣтатъ.

Само едно еничарче нищо не прави, но се царю моли, да го пусне да го пусне да иде при майка си, баща си и сестритѣ си, които жалѣжтъ за него, и при братята си, които сега 9 год. сé кавали правжтъ, ала съ тѣхъ не свирятъ: него живъ жалѣжтъ. Съч. Карав. I. 29.

20. Идилличната, скромната и весела българска сѣдѣнка, — дѣто сж се събрали трудолюбивитѣ бѣли червени и ягки и снажни левенъ момци, не само да пѣжтъ, свирятъ и игражтъ, но и да работжтъ — се краси съ кавала. Безъ него сѣдѣнка не бива. Посрѣдъ пѣснитѣ, свирението и хорото работата лека става, и за младитѣ и развълнувани моми и момци врѣмето бързо изминува въ работа и въ нáй-невинно забавление.

Буля пита хубава Радка, защо тъче платно и плаче. Тя ѝ отговаря че снощи либе залибила и тая сутрина то се сгодило и то поне да е за мома, ами — за едно пусто вдовиче, *повѣхнжлъ копаръ.* Буля ѝ казва да не плаче, довечера има меджия у нáйбогатия въ селото. Всички ще идатъ, ще иде и вдовичето и младъ Стоянъ. Тя да моли брата си, да ѭ заведе тамъ, и, когато

Стоíáн с кавáла засвíри,
Дордé, довúче да вúкне,
Да вúкне да му попьáе,

Р. да викне и да му отпѣе: — Ден-гиди мóми и мóмци, | Ден-гúди пýсто довúче! *Мóмцитѣ руже ф градинка, | момите цървéн трандáфил, | Довиче копар повьаíнжт.* — Кога на меджията Р. извършва това, Ст. се въ глава ударя и проклина, който го отъ Радка отдѣлилъ. Мсб. VII. 35, 3.

Отбѣлѣжваме хубавитѣ сравнения въ тая пѣсень.

Съч. Карав. I. 12; Качан. 75.

21. Кавалътъ събира и движи хорото. Писне ли той, сърдцата на моми и момци трепватъ, изведнажъ, видишъ, че се закржшило вито шарено хорó. Игражтъ, и игражтъ безъ насита и умора. Пуститѣ зачървени и испотени моми подали глава до глава, нѣщо си шепнжтъ и исподъ вѣжди погледватъ, а лукавитѣ момци само кършатъ снага и подъ мустакъ се подсмиватъ . . . .

У Радиното село се завило хоро голѣмо

Стоя́н си с кя́вал свя́реше,
Ра́да си о́ро во́деше

и дума Стояну, да се земѫтъ двама, че си сѫ лика-прилика, *като два бора въ гората, като два стръка босилякъ.* Той ѝ дума, че ще земе мома съ тежко имание и съ много дарове. Р. го проклина, да достигне да проси, да ходи по кѫщитѣ, да отиде и при неѭ и тя да го дари. Както го Р. клела, тъй се и сбѫднѫло. Мсб. VII, 27, 16.

Мсб. II. 1, 2; III. 47, 11.

22. И тука, както се споменѫ и въ отд. II. — пакъ срѣщаме, че щомъ самодивата чуе гласа на кавала, излиза да се бори съ юнака, като или веднага се обзалагатъ, или послѣ, — Момъкътъ се състезава съ кавала. Въ нѣкои пѣсни той надвива, но въ по́вечето — самодивата.

Излизатъ три стада съ трима овчари да търсѭтъ за овцитѣ трѣва непасена, вода непиена. Отиватъ въ Куинъ гора и намиратъ, щото търсѭтъ. Овчаритѣ

Распу́снаха си́ву ста́ду
Засвирига кавя́льене.

Зачува ги силна юда, самовила, хваща на́й-голѣмия овчарь. Той ѝ се жално моли да го остави, че си има първо либе и дребни дѣца, та ще плачѫтъ много. Самовилата хваща срѣдния. И той ѝ се моли да го остави, че си има стара майка и дребни сестри, та ще плачѫтъ много. Самовилата се смилява, оставя и него, та хваща на́й-малкия овчарь. Той ѝ дума, да се обзаложѫтъ: той да свири, тя да играе. Надвития да бѫде погубенъ. Самовилата склаия. Три дни и три нощи се състезаватъ и никой не се уморява. На́й-сетнѣ заросява ситна роса. *Крилцата* на юдата натежняватъ и тя се моли овчарю, да ѭ не погубва, защото си има стара майка, първо либе и дребни дѣца. Овчарьтъ ѝ дума, дѣто ще плачѫтъ много майки, нека плаче нейна майка. Хваща юдата за крилцата, раменцата и ѭ притисква 9 педи въ земята. Мсб. I. 29, 9.

Ил. 273; Жива Стар. I. 24; Мсб. II. 29, —; V. 7, 8.

23. Юдата не ще руди овни, вакли овци, но — юнаци кавалджии и моми пѣснопойки. Защо ѝ сѫ? Да ги мѫчи, както прѣди видѣхме.

Задава се юда и пита селянитѣ и кметоветѣ, какво ще ѝ дадѫтъ да не влѣзе въ селото. Тѣ ѝ даватъ руди овни и вакли овци. Тя дума:

— Лю си искам два юнака
Кавалджия свирелджия,
две дѣвойки пѣснопойки.

Doz. suppl. 1.

24. И самодивата знае да свири съ кавалъ.

Трима овчари замръкватъ на зло мѣсто. Самодивата ги издѣбва, та имъ зима кривака и кавала, отвежда стадата въ планината, распръсва го по падинитѣ.

Подпрéла се с' кóван кривак;
Растури си русá коса
И іот рамо и до рáмо,
Засвúри си с' мéден кавáл.

Събужда се овчарь Иванъ и чува кавала. Отива на планината, издѣбва самодивата, зима си кривака и кавала, завъртява съ кривака, удря самодивата между двѣтѣ ѝ черни очи. Дѣто тѣ падатъ, извиратъ двѣ езера, да си пои Ив. стадото; дѣто пада тънката ѝ снага, израства листно дърво, да пладнува Ив. и дѣто пада русата ѝ коса, израства трѣва дѣтелина, да си пасе Ив. стадото. Жива Стар. 95.

25. Юдитѣ и самовилитѣ не даватъ да се свири прѣзъ великитѣ пости. Примѣсь отъ езически и християнски мировъззрѣния.

Засвúрил Дúму кжвáлу,
Ф кжвалнúшката курúіа
Ф Дринóполскатж мерúіа.

Дѣ го зачуватъ двѣ юди, три самовили; два дни гората ломѫтъ, три дни водата сушѫтъ, додѣ намѣрѭтъ Дима, кавалджиятъ, гайдарджиятъ. Думатъ му:

— Ти налú знàиш, Дúму ле,
Велúки пóсти, Дúму ле,
Кжвáл се ни засвúрива,
Ни кжвáл, Дúму, *ни гáйда?*

Мсб. IV. 16, 1.

Тукъ срѣщаме и *кавалнишка* кория.

26. Сѫщо и на св. Четиредесеть мѫченици (9-й Мартъ) е опасно да се свири съ кавалъ.

Прочува се врачка на Странджаския балканъ. Всички овчари ходѭтъ при неѭ да имъ врачува. Само Добри кехая не ходилъ. Овчаритѣ му се смѣѭтъ, че му се свидѭтъ паритѣ. Той отива. Врачката му дума, че му се лошо пада:

Не свири, Добри, не гради,
на свети на четириси,
не свири с мѣдни кавали,
от кавал зъмя ще излѣзе
че тебе ша та ухапи. —

Д. не послушва врачката, свири на св. Четир. Отъ кавала излиза змия и го ухапва. Doz. 11.

27. Само въ слѣдната едничка пѣсень срѣщаме, че и змейтъ свири съ кавалъ. Съ него той прѣлъгва момата и ѭ зима за жена.

Мома Ангелинка се похваля, че е отъ голѣмъ родъ и не може ѭ момъкъ излъга. Дочува ѭ змей въ планина,

Па распéрил два руси перчина,
Па си ѝузéл два мéдни кавáла,
Па си седнàл мòми до колéно,
Та си свири́л до срѐд полунощи
И прелѫгал момà Ангели́на.

Завожда ѭ въ Ст.-Планина. Казва ѝ, че кога тя съдере желѣзнитѣ опинци и роди мѫжко дѣте, тогава ще отидѫтъ на гости у баща ѝ. Кога туй става, тѣ тръгватъ. Изъ пѫтя срѣщатъ 5 кола съ сѣно и 5 кола съ снопи. Ангел. пита змея, може ли запали сѣното и снопитѣ. Той дума, че не може, защото между тѣхъ има билки лѣковити и омразни: *вратига, иглика, кумуника* и *овчарска тентява.* Кога достигатъ край село, змейтъ се прѣправя на вѣнецъ. Въ кѫщата, Ангелинкина майка се загича да прихване люлката. Анг. ѝ дума, да не върше това, но да ѝ свали вѣнеца, да мине нáкрѫстъ ливадитѣ, да набере змейнитѣ билки омразни и съ тѣхъ да ѭ окѫпе. Майката извършва всичко това. Кога се връща Анг. да види люлката съ дѣтето и куката съ вѣнеца, нѣмало ни едното, ни другото. Жива Стар. I. 176.

28. Въ коледарскитѣ пѣсни срѣщаме, че самъ Господь Мсб. XIII. 26, 36), св. Василь (Милад. 39), св. Иванъ (Мсб. VII. 13, 17),

св. Илия (Мсб. I. 15, 10), светцитѣ (Ил. 1.) — свирѭтъ съ кавалъ. Привождаме само една отъ тия пѣсни.

Звъннѫло ясно звънче, — то било малка мома. Тя буди овчарь Нанка, че стадото му развлѣкло, прѣвлѣкло 9 рѫта калинчови и десети босилковъ. Н. отговаря, че

Сам си Господ: коладе, коладе ле,
Распирва ги, " " "
Засвирва им, " " "
С меден кавáл " " "

Мсб. VIII. 26, 36.

29. И тукъ ще споменемъ че думата кавалъ нáй-често се срѣща въ овчарскитѣ пѣсни.

Съ кавала овчарьтъ растирва стадото на паша.

Дунавъ мома влѣче, а

Покраі Дунав овчáр ходи
Овчар ходи с *кавал свири.*
С кавал свири, стадо пасе.

Момата му се милно моли, братъ да ѝ е, да ѭ извади изъ бѣлъ Дунавъ, че ще го дари добра дарба — шиенъ *иглѫкъ*. Той ѝ казва, че си има това, но че нѣма кой да го носи, той да гледа. Момата му повтаря, че ще го дари добра, лична, скѫпоцѣнна дарба, та ще двама да живѣѭтъ; той да носи, тя да гледа; тя да носи, той да гледа. Овчарьтъ се смилява, влиза въ Дунава и искарва момата. Мсб. VII. 62, —.

Жива Стар. 24; Мсб. I. 4, 7; 29, 9; II. 6, 8; V. 7. 8; 26, 5; 71, 2; 73, 3; VII. 62; VIII. 82, 2.

30. Вечерь, стадото прибрано и налѣгало, овчаритѣ сѣдѭтъ при огъня и свирѭтъ съ кавала.

Около беглишкитѣ стада,

Кръаі сьаку стáду се іóгѫн гурѝ,
Се іóгѫн гурѝ, *се кѫвáл свѝри,*
Се іáгни блéи, се кýчи лáи,
Се маікѫ и башта.

Край Стояновитѣ нищо нѣма, защого мащиха му довела сестра хубавица Деница, която не испраща ни соль, ни брашно, но —

вити вѣнци и черна червена коприна. Ст. тръгва да бѣга. Баща му го гони. Ст. расправя причината. Мсб. VII. 17, 1.

Чолак. 36.

31. Съ кавала овчарьтъ прѣспива стадото.

Блѣе бѣла Ройкя посрѣдъ нощь. Чува ѭ само Нойкю овчарь и ѭ пита, защо блѣе по това врѣме: да ли е гладна, жадна, или соль иска. Тя му отговаря, че блѣе, защото ѭ далъ на малки овчарчета да ѭ пасѫтъ, дѣто гѫскитѣ тросконъ ядѫтъ, дѣто момитѣ платна бѣлѭтъ и невѣститѣ — тънки кѫрпи. Н. подранява, зима си кования кривакъ и мѣдения кавалъ и отива на планината. Къмъ пладня заваляра ситна роса.

Засвирил е Нóікьо чобáн,
Задрéмало сѝво стáдо,
Задремала белá Рóікьа.

Издѣбва ѭ Н. и зима пъстрото ѝ ягне и го скрива въ ямурлука си Щомъ се събужда, овцата почва да блѣе за ягнето си. Н. ѝ дума, че както е ней мило за ягнето, така е нему — за либето. Мсб. V. 14, 2.

32. Овенътъ, овнитѣ, цѣлото стадо — познаватъ гласа на господарския кавалъ и разбиратъ, какво имъ той порѫча.

Стоянъ си стадото размамя по бѣлия Дунавъ съ шаренитѣ кавали Изъ Дунава излиза юда, омайва Стояна, върла го дрѣмка обхваща и той заспива. Стадото му побѣгва въ Влашко. Власитѣ го продѣлили, но се скарватъ за овена Караджа съ позлатения звънецъ и за бѣлата щирица. Ст. се събужда. Нѣма стадото. Той отива, дѣто слънцето изгрѣва и го пита, като грѣе високо и гледа далеко, не вижда ли негдѣ стадо голѣмо. Слънцето го праща при мѣсечината, защото тя грѣе и денѣ и нощѣ. Тя го праща при звѣзда зорница, която му обажда, дѣ е стадото му, че го дѣлѭтъ и му дума:

На зéми медни кавалé,
Та па óтиди краі Дýнав,
Та си зáсвири нá лево,
Нá лево и па нá десно,
Егá те стáдо дочýе,
Да чýе стáдо да дóіде

Ст. извършва всичко това. Съ кавала дума на стадото, че разнася трици, да го накърми. Дочува го овенъ Караджа и говори на

стадото да побѣгнѫтъ при Ст. Изведнажъ всичкото стадо заблѣва. Овенъ Караджа, слѣдъ него бѣла щирица — всички минуватъ Дунава и при Ст. отиватъ, дѣто си свири съ кавали. Той посрѣща стадото и цѣлува Караджа. Мсб. V. 71, 2.

Привождаме още и тази, въ която виждаме че кавалътъ се нарича и *осьнова свирка* и че се носи на пояса въ силяха.

Двама братя Нойкйо и Ладо-Младо пасѫтъ стадото на планината. Л.-Мл. остава да варди стадото, а Н. отива да сбере соль и трици за кърмило. Въ селото има голѣмъ сборъ. Засвирва Н. съ шарения си мѣденъ кавалъ и се сбиратъ три хорá. Свири два дни три дни. Дохожда му извѣстие, че клети турци откарали стадото. Н. захвърля кавала, грабва си кривака и отива да ги гони. Като вижда, че ще прѣкаратъ стадото прѣзъ Дунава,

Бръкна̀ Нóјкьо ф китен силàф
Та извàди *тàнка свѝрка*
Тàнка свѝрка осенóва
И извàди рог прикóван
Па си слѣзна̀ у ливàгье
У ливагье шестóродо
Па засвирѝ, та затрабѐ,
Та развърна̀ сивó стàдо
Развърна̀ го, размамѝ го

И кучетата налетяватъ врѣзъ турцитѣ. Стадото се спира, заедно съ него и Л.-Мл. Застига ги Н. и съ хитрость избива турцитѣ съ кривака си. Мсб. II. 1, 2.

Богор. Книж. 46; Милад. 204, 205; Мсб. I. 48, —; II. 6, 8 III. 22, 1; V. 64, 1; 71, 1 и 2; 73, 3; X. 7, 5.

Кавалътъ се носи още въ кубуритѣ (Мсб. II. 4, 7) и въ нова чанта (Мсб. II. 6, 8).

33. И кучетата, тия прѣданни човѣку животни и неразлѫчни другари на овчаря, разбиратъ кавала. Нощѣ, въ усамотенитѣ гори, бдѭтъ до овчарската колиба и до ѫгъла, отъ сутра до вечерь вървѭтъ слѣдъ стадото — да го пазѭтъ отъ вълци, мечки и разбойници.

Кара-Бою забѣгва 9 год. по стамболското равно поле и спечалва 900 вакли овни и отхранва 3 кучета: Караманъ, Балабанъ и Камжи кучка. Излиза силна мечка, и кучетата се спущатъ да ѭ гонѭтъ. Като съгледватъ хараминтѣ това, отиватъ при стадото и хващатъ Кара-Боя, врѣзватъ го и му искатъ пари. Той имъ

казва, че тѣ сж закопани въ гората и ги моли да го заведжтъ да имъ ги покаже, но имъ дума:

Пуштéте ми десна ржка,
Да засвúрим с мéден кафáл,
Да размáмим сивó стáдо,
Да се вжрне на назáде,
И тогáі чем с ваз да ѝдем.

Харамиитѣ го послушватъ, пущатъ му дѣсната ржка. Кара-Бою засвиря съ кавала и обажда на кучетата си пó-скоро при него да отидждтъ, че загинва. Кучетата биле вече стигнжли мечката и иж удавили. Тѣ чуватъ, веднага дотърчаватъ и издавятъ харамиитѣ. Мсб. V. 73, 3.

Показал. Рак. 141; Мсб. II. 1, 2; 6, 8; III. 22, 1; V. 64, 1; VII. 84, 6; IX. 73, 7.

34. За да опитатъ да ли жената е вѣрна, овчаритѣ искатъ отъ неиж мжжовитѣ ѝ кавали. Даде ли жената кавалитѣ на мжжа си, туй се счита като нарушение на съпржжеската вѣрность. Интересни взглядове за кавала!
Наврьхъ Ст.-Планина, на Йовковата бачия, се събиратъ овчари и еничари.

Овчáре свúратъ с кафáле,
А іаничáре с тáмбури
И вéрен облок чѝнеа:
Коі ѝма лѝбе наі вéрно,
Наі вéрно, наі извéрно,
Катó у дéсни пáзви.

Отъ всички само Йовко се обажда, че има такова либе. Петко ратайче дума, да се не обзалагатъ, че облогътъ не е харно нѣщо, и казва на Йовка, че ще излъже жена му Петкана и ще му донесе кавалитѣ наврьхъ Ст.-Пл. Йовко му казва, че ако извърши това, ще му хариже стадото съ овчаритѣ. П. отива у Йовкови и почуква на вратата. Излиза Петкана и той ѝ казва, че Йовко го пратилъ да му даде мѣднитѣ кавали. Тя дума, че това е измама. Петко иж убѣждава и нáй-сетнѣ зима кавалитѣ и ги записа на Йовка. Йовко тогава казва на Петка да му е просто стадото съ овчаритѣ, но да му прости *брѣзитѣ* биволи съ коприненитѣ чулове и позлатенитѣ юлари (поводи). Петко прощава на Йовко и стадото и биволитѣ. Мсб. V. 19, 1.

35. Овчарьтъ свири, но като вижда момата се толкова прѣхласва въ нейната хубость, че испуща кавала.

Става мома рано въ недѣля, прѣмѣнява се и отива на Дунава да напои коня. Тя си омива бѣлото лице и чернитѣ очи, пакъ бръква въ пазва, та изважда огледалото, огледва се и си дума, че както е бѣла и червена, тънка и висока, нѣма си приликата. Отдѣ се зиматъ 3 овчара. Първий проклина малката мома, че ума си изгубилъ въ неѭ, та надброилъ овцитѣ. Вторий ѝ дума:

— „Мари моме, малка моме,
От де дойдя, да не дойдеш!
Как та видях, юм загубих:
Кавал свирях, испуснах го,
Отнесе го бял-дунавска,
Бял-дунавска студна юда!"

Третий овчарь ѝ пъкъ казва, че той е малко, глупаво, не знае, що да каже, но да го дари съ китката отъ главата си, да ѭ носи на планината, да ѭ чука на бѣлъ камъкъ и да си кърми стадото. Момата му дума да иде при неѭ, защото той ѝ е приликата. Ил. 124.

Привождаме още и тази овчарска:

Въ зелената градина мома ленъ пази.

Іуфчѐр пукрáі óди,
С мéден кжвáл свири
Кжвáлж свúри гуóри:

да се обърне момата да ѭ види бѣлолика ли е, черноока ли е, да ли му е прилика. Тя му отговаря, че е годена въ отвъдното село за Мирчовия синъ Константинъ, та има (отъ него) на кръста си коланъ, на пръста си пръстенъ. Мсб. III. 33, 2.

Още и въ тия овч. пѣсни се споменува кавалътъ:

Бонч. 55, 103; Богор. Книж. 24; Съч. Карав. I. 65; Показ. Рак. 139; Жива Стар. 95; Ил. 124; Милад. 204, 308; 430; Чолак. 56; Doz. 11; Христом. Костовъ и Миш. II. 430; Мсб. I. 29, 9; II 29; III. 40, 3; IV. 4, 3; V. 19, 1; 67, 3; VII. 85, 7; VIII. 86, 1.

36. И говедарьтъ свири съ кавалъ: Мсб. II. 41, 6; VI. 82, 7.

37. И орачътъ: Мсб. II. 40, 2; 73, 2; IX. 54; 3.

38. И момата се любува на кавала. Съ него ѭ примамватъ овчаритѣ да излѣзе вънъ да ѭ видѭтъ и да ѝ се порадватъ. Често

пѫти овчаритѣ нагласяватъ кавалитѣ и свирѭтъ двама, както момитѣ по двѣ заедно пѣѭтъ. — Пакъ срѣщаме магическото дѣйствие на кавала.

Зѫсвѝрили два уфчàрѫ,
Два уфчáрѫ, два другáрѫ,
Краі Вѝдину рáвну дóри
С два кѫвáлѫ, с два уідурмá,
Дѫнó излѣ́зи хýбѫвѫ Вѝдѫ.

Излиза буля ѝ, вижда овчаритѣ, връща се и дума на Вида да излѣзе. Вида излиза. По политѣ ѝ ситни звѣзди, на грѫдитѣ ѝ ясно слънце, на плещи ѝ ясенъ мѣсецъ и заигравать земя, небо, гора, вода, отъ три планини сиво стадо, овчари подъ чардаци, ергени по ливади, млади булки по чакѫми, малки моми подъ кръстета, стари баби по боклуци, стари хóра по кръчмитѣ. Мсб. VI. 4, 3.

39. И момъкътъ се състезава съ момата: той свири съ кавала, а тя пѣе.

Събиратъ се 200—300 моми да играѭтъ. Нѣма кой да имъ свири. Отдолѣ иде Недю кавалджия, шегаджия. Момитѣ му думатъ, да имъ посвири. Ако ги надсвири, ще му дадѫтъ нáй-крáйната дѣвойка; ако го надпѣѭтъ, ще му земѫтъ русата глава. Пѣсеньта не казва, кой надвилъ. Мсб. III. 47, 11.

Отбѣлѣжваме и тия пѣсни, въ които мѫжътъ свири: св. Люб. стр. 86, 10; Ил. 228; Мсб. II. 143, 1; IX. 58, 5; 67, —; (турчинъ свири съ кавалъ).

40. Наистина, кавальтъ е присѫщъ на момчето, на ергеня, на мѫжа. Често пѫти по свирението съ кавалъ познаватъ съмнителното лице момъкъ ли е, или мома. Но случва се понѣкога, че и момата знае отлично да свири, та не могѫтъ да ѭ познаѭтъ.

Пишѫтъ войници. Чорбаджи Малчо нѣма ни братъ, ни синъ, ни стриковъ синъ, да го отмѣни. Има само 9 дъщери и тѣхъ люто кълне: въ единъ гробъ да ги зарови и една смърть да имъ направи. Нáй-малката Радка, която сукала 9 год., та нарасла юначна, дума на баща си да ѝ накупи всичко нуждно, че ще иде на войска да го отмѣни. Бащата послушва. Тя отива. Войската се чуди да ли туй е Малчовъ откупникъ, или храненикъ. Чакъ слѣдъ 9 год. царицата познава Р. и дума на царя да заведе войницитѣ въ градината подъ триандафила, тамъ ще ѭ познае, защото жената е лакома за цвѣте: много ще набере и на глава ще го закиче. Кога ги царьтъ завожда, Р. води войската съ аления байрякъ, откѫсва

само единъ триандафилъ и го на пояса закича. Царицата пакъ дума да ги заведе царьтъ въ градината подъ ябълката: жената е лакома: много ще набере и въ пазва ще ги натуря. И тамъ Р. откъсва едничка, разрѣзва ѭ съ ножа и ѭ раздава на войницитѣ. Царицата настоява и дума, да ги заведе царьтъ, дѣто се продаватъ писанитѣ хурки и мѣднитѣ кавали. Жената ще хурката да хване, жално ще заплаче. Царьтъ ги завежда. Р. не гледа на хуркитѣ,

Най се у *кавалъ* улови,
Съсъ мѣденъ кавалъ засвиря.

Пакъ не могѫтъ да ѭ познаѭтъ. Нáй-послѣ царьтъ завожда войницитѣ на Дунава да се окѫпѭтъ. Тука всички се съблѝчатъ, а Р. едно копче откопчава, друго закопчава и жално плаче. Чакъ тогава ѭ познаватъ. Бонч. 51.

Ил. 231; Чолак. 67; Мсб. II. 4, 7; III. 74 (Тодорка е кехая на 9 тежки сюрии, на 70 овчари цѣли 9 год. За да ѭ узнаѭтъ, овчаритѣ ѭ завождатъ въ гората да дѣлатъ кавали и хурки. Т. се хваща нáй-напрѣдъ за кавала); V. 14, 1.

41. Вѣрно, момата знае прѣвъсходно да свири. Когато кавалътъ е въ нейнитѣ рѫцѣ, неговата сила е магическа:

Дане Бане отива да вѣнчава. Сестра му иска да иди съ него да види чуждата земя. Той се противи, защото ще ѭ измамѭтъ зли гидии и че на друма варди *църно вагре,* та ще ѭ земе. Тя казва, че ще се прѣправи на младъ юнакъ, и братътъ склания. Кога отиватъ, заварятъ 3 хорà: първото отъ невѣсти, второто отъ моми и третйото отъ зли гидии. Момцитѣ почватъ да хвърлятъ камъкъ. Сестрата мома ги надхвърля.

Па си бѫркнá малка мома,
Па си бѫркна у къбýре,
Та извади мéден кафáл,
Та засвирѝ, та затрабé;
Сичко живо заигрáло,
Заиграли до три ора.

Възсѣда коня си и отива да вѣнчаватъ. Кога се връщатъ, черното вагрé ги спира да хвърлятъ камъкъ. Тя го надхвърля. Завожда ѭ на пазаря при златнитѣ хурки и врѣтена и кавалитѣ, да види, кое ще земе. Момата пакъ зима кавала и чудесно засвирва, та всичко живо се разиграва и заигравать и запѣватъ до три хора. Черното

вагре пакъ не може да ѭ познае, пуща ги и тѣ минуватъ Дунава. Мсб. II. 4, 7.

42. Нѣщо повече: момата надсвирва всички момци.

Въ единъ вариантъ на горнята пѣсень се говори, че самъ Данъ войвода облича сестра си въ мѫжки дрѣхи, да ѭ не познае вагрето. На пазаря сестрата зима кавала, засвирва и запѣва, че *надсвирва* всички момци. Мсб. V. 13, 1.

43. Момата знае цѣната и значението на ергенския кавалъ. Тя го пастри, като очитѣ си, като накититѣ си; тя го дава майци си да го скрие въ шарения ѝ ковчегъ, въ братовата ѝ прѣмѣна. Заслужена почеть на кавала! . . . .

Лудо младо, неженено, незадомено, дума на хубавицата Стана Младенова, като подирѣ му иде и подиръ коня му,

— „Ти ми наiде, Стано,
Мои медни гавале,
Ти ги наiде, даi ги!“

Тя му казва, че ги е намѣрила, но не ги е скършила, а ги е дала майци си да ги скрие въ *Станения шаренъ ковчегъ,* въ братовата ѝ прѣмѣна, та кога си той дойде отъ овцитѣ, отъ Ст.Планина, отъ новата бачия, да засвири пѣсень милна за момитѣ, жална за момцитѣ. Мсб. III. 40, 3.

(Слѣдва).

За паричната система въ България.

Юридическо-икономически етюдъ.

Отъ Гр. А. Бѣлковски.

Професоръ при Висшето Училище.

(Продължение отъ книжка XLVIII и свършекъ.

Б.

Принципитѣ на паричната работа въ Княжеството.

Съдържание.

I.

Като разгледахме българското монетно законодателство въ цѣлата му съвокупность, ний заедно съ това придобихме и материалъ, който ще послужи и като основа за разглеждание принципитѣ на българската парична работа.

Принципитѣ, върху които е почивала монетната работа още не прѣди много години, сѫ биле или отъ политически или изобщо отъ финансовъ характеръ.

Държавнитѣ глави, особенно прѣзъ срѣднитѣ вѣкове, като сѫ искали да се сконцентрира властьта въ държавата напълно въ тѣхнитѣ рѫцѣ, не сѫ се задоволявали съ признаванието надмощието имъ отъ страна на владѣтелитѣ на отдѣлнитѣ земи, но отнемали сѫ отъ тѣхъ различнитѣ привиллегии, както и правото имъ да сѣкѫтъ различни монети. Политическиятъ интересъ обаче, който прѣзъ срѣднитѣ вѣкове биде прѣдизвиканъ повече отъ чисто централизационни цѣли, си запазва силата и се свръзва още и сега съ монетната работа, защото урежданието на тази послѣднята и въ частность сѣчението на монетитѣ се признаватъ като изражение на *върховното* право на държавната власть.

Финансовия пъкъ интересъ се състои въ това, че сѣчението на монетитѣ се туря върху такива основи, щото то да искарва особена печала. Тази печала по сравнение съ данъчнитѣ приходи прѣдставлява грамадна примамка. До гдѣто за получванието на тѣзи послѣднитѣ държавната власть трѣбва да чука на вратата на данъкоплатеца, който не всѣкога драговолно иска да даде часть отъ своя имотъ въ полза на държавата, финансовото сѣчение на монетитѣ дава на държавата възможность да получава прихода не отъ „хората,“ а при помощьта на простото прѣвръщание кюлчета отъ скѫпоцѣненъ металлъ въ такива именно метелически кѫсове, каквито сѫ монетитѣ ѝ. Самата голѣмина на печалата се опрѣдѣля само въ зависимость отъ това, въ каква мѣра държавата иска, щото *реалната* стойность на нейнитѣ монети да не съотвѣтствува на *номиналната* имъ цѣна. Пущанието имъ въ обръщание при безбройнитѣ държавни исплащания не е мѫчна работа. Че паричното обръщание не се нуждае отъ по́-голѣмо число парични рессурси, върху това не се обръща внимание: не само се рѣжѫтъ „нови“ непълноцѣнни монети, но даже се прѣчукватъ и стари за постигание финансова печала. Тѣзи прѣчуквания на стари монети поне при стѫпванието на прѣстола на новитѣ господари сѫ станали даже пословични (Вж. Hand. d. Staatsw. B. 4, S. 1253). Работата на́й-сетнѣ дохажда даже до тамъ, че онова население, което не е *искало* неговата монета да се „прѣчуква“ (сир. да се „влошава“), е можело да се избави отъ това при помощьта на *особенъ налогъ* както monneyage (въ Франция), pecunia monetalis и *defectus* monetae (въ нѣмскитѣ държави)! Тѣзи прочути влошавания на монетитѣ, за които палмата на първенство, наистина, трѣбва да се даде на френскитѣ кралье, могѫтъ вече да се считатъ като отишли въ вѣчностьта, защото ний живѣеме вече въ конституционния вѣкъ, който, като е прѣдоставялъ кърмилото на държавния корабъ въ рѫцѣтѣ на самитѣ народи, дава надѣжда, че съвѣстьта на тѣзи послѣднитѣ нѣма да допустне *легалната* фалшификация на монетитѣ.

Но има и другъ още законъ, — законъ икономически —, който изисква подчинение не само отъ конституционнитѣ кралье, но и отъ неограничения монархъ, — па даже и отъ абсолютическия деспотъ. Тоя икономически законъ, игнорирванието на който, злѣ се отразява върху държавата и прѣдизвиква рано или късно длъбоки пертурбации въ държавното и народното ступанство, въ наше врѣме като че ли отъ една невидима рѫка се вниса въ законодателнитѣ кодекси на народитѣ и изисква, щото държавнитѣ

власти да го испълняватъ. Макаръ нѣкои икономически принципи въ областьта на паричната работа и да сѫ били извѣстни вече въ прѣдишнитѣ вѣкове, но признаванието имъ като начала, отъ които наложително трѣбва да се рѫководи практиката, е станало само въ наше врѣме, когато е получилъ правото на гражданство и принципътъ, че паричната работа трѣбва да базира върху икономически основи.

Прѣди обаче да разгледаме, върху какви начала базира монетната политика на Княжеството, трѣбва още да забѣлѣжимъ, че макаръ исключителното право на държавата да сѣче монети се отнася, както, напр., и телеграфопощенската работа, къмъ разряда на „регалиитѣ", макаръ на това държавно право изобщо да се гледа като на источникъ на приходи, обаче тозъ послѣденъ моментъ не съставлява безусловенъ характеристически признакъ на регалното право. Както и при телеграфо-пощенската регалия държавата, като има прѣдъ видъ единственно висшитѣ политически и културно-икономически интереси, се грижи неуморимо за задоволявание твърдѣ важната обществена потрѣбность — да се прѣдава „мисъльта" въ различнитѣ пунктове на земното кѫлбо — безъ да гледа, да ли извлича приходъ или има загуба, тъй сѫщо държавата трѣбва да упражнява монетната регалия не за да получва финансовъ приходъ, а единственно да осигури обрѫщанието на потрѣбното количество монетитѣ съ *надлежно тегло и стойность.* Ето защо сѣченнето монети трѣбва да съставлява държавна регалия не само тогазъ, когато то възъ икономическа основа искарва печала за държавата, но даже когато държавата има само загуба.[1]) За да се види сега, кога приходъ отъ сѣчение монети носи икономически и кога финансовъ характеръ, трѣбва да отличимъ два вида държавни приходи отъ монетната регалия: 1) берии за покривание разноскитѣ, които ставатъ отъ прѣобрѫщание скѫпоцѣнния металлъ отъ кюлче въ монетни знакове (Prägegebühr, brassage), и 2) печалата на държавата, като резултатъ отъ голото притежавание регалното монетно право (Shlagschatz, Seigneurage).

Що се отнася до бериитѣ, чиято цѣль е да посрѣщнѫтъ държавнитѣ разноски по насичание монетитѣ, тѣхното земание не може да не се признае като напълно справедливо. Даже нѣщо повече. Тѣзи берии се явяватъ като икономически основателни даже тогазъ, когато държавата зема малко повече отъ направенитѣ раз-

[1]) Ср. Лексисъ (W. d. St., B. 4, pag. 1255): „Мисъльта, че монетната регалия не само не трѣбва да докарва печала, но че, като върховно право, упражнявано поради обществения интересъ, може да принася *на държавата даже, загуба* е била напълно чужда на староврѣмешното възрѣние".

*

носки и когато тя по тоя начинъ има и извѣстна малка печалба, тъй като благодарение на *оффициалното* засвидѣтелствувание надлѣжното тегло и качество на монетата указва се възможность да ставать зимания-давания непрѣкъснато, безъ да има нужда да се тегли тя въ всѣки конкретенъ случай и да се опрѣдѣля съставътъ ѝ, като придобива по тоя начинъ и *пó-голѣма потрѣбителна стойность*, отъ колкото едно просто металлическо парче съ равно тегло. Че металльтъ въ монетитѣ има пó-голѣма стойность отъ колкото металлътъ въ кюлчето ние можемъ да видимъ въ онѣзъ страни, гдѣто недостатъкътъ отъ монети е съдѣйствувалъ за силното качвание стойностьта на *монетния* металлъ въ сравнение съ металла въ кюлчето.[1]) Ето защо даже и тази берия, която малко надминава разноскитѣ по сѣчението монети, трѣбва да се признае като правилна въ икономичеко отношение.

Наистина, сѫществуватъ двѣ държави (Англия и Съединенитѣ Щати), които сѫ прокарали въ това отношение икономическия принципъ толкозъ далечъ, щото тѣ за сѣчение монети нищо не вcase, взематъ. Англия е въвела безплатно сѣчение още прѣзъ 1666 год., а Съедин. Щати вcase, взематъ само стойностьта на *аллиажа* (зак. отъ 14/I. 1875 г.) Но изобщо такава берия сѫществува въ такъвъ или онакъвъ размѣръ въ всичкитѣ държави (Франция зема за сребро 1,5 фр. за klg., за злато 6, 1 фр. за klg., Германия 3 марки за klg. злато, Руссия 60 рубли за пудъ сребро, и др.)

Но другояче стои работата спрѣмо онзи приходъ, който една държава получава като *сеньоражъ*. Тука вече държавата иска да има отъ сѣчение монетитѣ печала и да получава приходъ, който нѣма никакво икономическо основание. До гдѣто данъчниятъ приходъ се явява като положителна голѣмина, която съставлява (или тъй поне се прѣдполага) резултатъ на *производителнитѣ* сили на народното стопанство, получавание приходъ отъ упражнението монетната регалия съставлява въ сѫщность единъ видъ замаскированъ принудителенъ вѫтрѣшенъ заемъ. Когато държавата, както това напр., пóвече отъ цѣлъ вѣкъ става въ Руссия, плаща съ книжни знакове, които, разбира се, нѣматъ никаква вѫтрѣшна стойность, тя заема отъ населението цѣлата сумма. Когато пъкъ държавата дава на населението металическитѣ пари, които иматъ реално, напр., само 50% отъ номиналната имъ стойность, тя прави заемъ на половината сумма.

[1]) Въ Холландия, напр., прѣзъ 1874 год. цѣнностьта на сребърнитѣ монети въ сравнение съ златото е била 15,125: 1, когато истинската имъ стойность, споредъ котировката на английската борса, е била само 16,145: 1., спр. на мѣсто да се даде за 1 klg. злато 16,145 klg сребро стигало е да се даде Холландски монети само 15, 125 klg. сребро.

Всеизвѣстно пъкъ е, че никакъвъ заемъ, безъ да исключимъ и онзи, който има нáй-производително назначение, не може да се гледа като *положителна икономическа голѣмина*. Срѣщу такова разбиранис икономическа природа на сеньоража може да се направи възражението, че съ сключване единъ заемъ една държава е задължена да плаща лихви и да амортизира главницата, когато при получаване финансовъ приходъ отъ сѣчението монети и изобщо отъ паричната работа всичко това нетрѣбва да става. Това обстоятелство обаче никакъ не прѣчи, щото такава финансова печала да съставлява резултатъ на единъ вжтрѣшенъ принудителенъ *заемъ* въ пълния смисълъ на думата. Че това е така, нагледно се доказва, както отъ девалвациитѣ, признати официално отъ държавитѣ, тъй въ послѣдне врѣме и отъ това, че двѣ държави (Италия и Австрия) се видѣхж принудени да *сключатъ специални заеми* за урегулиране книжнитѣ си парични системи и за исплащание, значи, онова, което тѣ сж пó-прѣди заели отъ населението. Ако Германия е нѣмала нужда да направи единъ грамаденъ заемъ за урегулиране паричната си система въ 1873 год., това се дължи исключително на получванието една контрибуция отъ нѣколко милиарда франка отъ Франция.

Ето защо турганието монетната регалия върху финансови начала и упражняванието ѝ за получвание финансовъ приходъ не може да бжде признато като цѣлесъобразно даже отъ становище на материалнитѣ интереси на държавата. Ако държавнитѣ нужди не могжтъ да се посрѣщнжтъ отъ възможния максимумъ на данъцитѣ, пó-хубаво е да се сключи единъ явенъ заемъ, тъй като влошавание на паричната система, както ний ще видимъ още пó-долу и по другъ поводъ, се отразява твърдѣ злѣ върху икономическото състояние на страната и не може да се прѣмахне безъ голѣми жъртви.

Щомъ наведенитѣ отъ насъ съображения сж правилни, то онова начало, върху което базира българската монетна регалия и което е прокарано още въ първия монетенъ законъ отъ 27/5 1880 год., трѣбва да се признае като несъстоятелно Чл. 12 на този законъ гласи: „Направенитѣ разноски за нарѣзването на българскитѣ монети ще се покрижтъ отъ рубриката на бюджетътъ: за непредвиденитѣ расходи, а *указаната добивка* да се пише въ смѣткитѣ между случайно постжпилитѣ сумми.“

Макаръ тоя членъ е тъй редактиранъ, щото прѣдвижда, както *разноски*, тъй и *печала* отъ сѣченнето на монетитѣ, но още при приеманието му е било сигурно извѣстно, че държавата отъ сѣченнето на монетитѣ ще има *несъмнѣнна печала*.

Не трѣбва да испуснемъ изъ прѣдъ видъ, че когато Княжеството захвана уреждането на монетната си система и издаде въ 1880 година първия законъ за сѣчение монети, сѫществуваше вече сребърната криза, която до тогази се продължаваше отъ 9 години. Среброто вече силно спадаше отъ стойностьта си. Държавитѣ съ двойния или съ чисто сребърния еталонъ или прѣминувахѫ къмъ златния еталонъ (Германия и др.), или спирахѫ по-нататъшно сѣчение на монетитѣ напълно (напр. държавитѣ отъ Лат. Мон. Конвенция), или отнемахѫ правото за сѣчение монети само отъ частни лица (Австрия).

Понеже българскиятъ законъ е турилъ въ основата на цѣнностьта на монетитѣ си френското отношение (сир. 1: $15^1/_2$), то една монетна унца сребро трѣбвало да струва $60^{13}/_{16}$ пенса. Но въ 1880 год. тя е струвала само $51^5/_8$—$52^7/_8$ пенса (сиречь отношението е било 1 къмъ $18^1/_2$).

При такива условия печалата трѣбвала да бѫде несъмнѣнна, толкозъ повече, че, както се вижда отъ чл. 10 на зак. отъ 27/V 1880 г., прѣдполагало се е сѣчението само на сребърни монети и при това не 5 левови монети съ титъръ $^{900}/_{1000}$, а само размѣнни монети отъ 2, 1 и $^1/_2$ лева, които иматъ, както ний виждаме, титъръ само $^{835}/_{1000}$ части. Що се отнася до мѣднитѣ монети, тѣ даватъ такава грамадна печала, щото даже при евентуалното качване на цѣната на мѣдьта получаванието на печала неможе да възбужда съмнѣние.

Наистина, прѣдъ видъ на това, че възъ основа на чл. 11 отъ сѫщия законъ се прѣдполагало да се обяви конкурсъ и съ публиченъ търгъ да стане отдавание сѣчението на монетитѣ, не е могло да бѫде по-напрѣдъ точно опрѣдѣлено, колко именно ще струватъ монетитѣ за държавата, каква ще бѫде тѣхната *самостойность*. Но при допущанието даже максимална прѣдприемателска печалба не се е пораждало съмнѣние въ *безусловното* постѫпвание на печала. Това обстоятелство, че законътъ като има прѣдъ видъ постѫплението на „добивката“ отъ сѣчението монети, казва „указаната,“ — тѫзи дума биде турена по прѣдложението на парламентарната комиссия,[1]) — дава даже право да се твърди, че тази коммиссия е прѣсмѣтнала и *голѣмината* на очакваната „добивка.“ Ако чл. 11 говори и за „разноскитѣ,“ то не за туй, че държавата отъ прѣдприетото сѣчение на монетитѣ щѣла да понесе загуби, а само едничко за улеснение контрола върху дѣятелностьта на

[1]) Днев. на II-ро Обик. Нар. Събрание, стр. 601.

финансовата власть по осѫществение насичанието на монетитѣ и за опрѣдѣление, възъ основа на направенитѣ и изрично посоченитѣ разноски, вѣрностьта на постѫпилата добивка.

Но съ туряние думата „указана“ чл. 12 на закона отъ 27/V 1880 год. не може да се третира, като изражаващъ *общъ* принципъ на монетната работа. Тоя членъ дава само право да се твърди, че той е турилъ върху финансова основа само сѣчението на онова количество монети, което той има прѣдъ видъ. Такова именно рестриктивно тълкувание на тоя членъ било дадено и при необходимостьта да се правятъ пó-нататъшни сѣчения, които се прѣдвиждатъ отъ особенни закони, защото и тѣ считатъ за нуждно *изрично* да прокаратъ сѫщото начало, което си е намѣрило изражение въ чл. 12 на закона отъ 27/V 1880 година.

Законътъ отъ 12/XII 1884 год. казва тъй: *„за разноскитѣ по насичанието* . . . да се прѣдвиди потрѣбната сумма въ бюджета, въ който ще се впише и *прѣдполагаемата* се печала отъ насичанието монетитѣ“ (2-ра ал. отъ чл. 5).

Въ правителственния докладъ, съ който проектътъ на тоя законъ е внесенъ за вотиране отъ Нар. Събрание, ний намираме вече разяснение, че „печалата, която хазната е добила отъ насѣчението $2^1/_2$ мил. 5 левови монети, възлиза на около 240 хиляди лева. Ако се прѣдположи, че печалата отъ насичанието новитѣ 10 мил. лева ще бѫде горѣ-долѣ въ сѫщата пропорция, то тя ще възлезе приблизително не повече отъ 900 хиляди лева.“[1]) Отъ този цитатъ се вижда, че насичанието монетитѣ е оправдало тази увѣренность, която е ималъ законодательтъ отъ 1880 год относително до „указаната добивка.“

Това обстоятелство, че и тоя законъ при несъмнѣнностьта на чистата печала, основана вече на опита, и при *непрѣкъснатостьта* на сребърната криза, която по него врѣме бѣ взела още пó-голѣми размѣри, отколкото пó-прѣди, пакъ споменува „за разноскитѣ,“ не оставя вече съмнѣние, че тази редакционна форма има *само* онова значение, което ний посочихме пó-горѣ.

Законътъ пъкъ отъ 16/XI 1887 год. е приелъ една пó-кратка и пó-ясна редакция, като казва: „Нуждната сумма за насичанието на монетитѣ, както и прихода отъ тѣхъ, ще се прѣдвиждатъ въ бюджета за 1888 год. (чл. 6).“ Тази редакция почти стереотипно се повтаря и отъ останалитѣ закони (законъ отъ 18/XII 1888,

[1]) Дневници на IV Обикновенно Нар. Събрание, 1 ред. сессия, кн. I—II, 1884, стр. 357.

чл. 6, зак. отъ 15/XII 1891, чл. 3, ал. 2-ра, законъ отъ 10/I 1894, чл. 7.)

Па такъвъ начинъ началото, прогласено и прието отъ първия български монетенъ законъ, се прокарва въ всичкитѣ закони за сѣчение монети и придобива сила и значение на принципъ, който въ по́-подирнитѣ закони е намѣрилъ вече за себе си една ясна и опрѣдѣленна форма. Тъй като среброто се явява въ Княжеството като еталоненъ металъ, особено интересно е да се опрѣдѣли поне приблизително,[1]) какъвъ именно сеньоражъ е получила държавата отъ сѣченнето сребърнитѣ монети.

За да се постигне това, ще направимъ по́-напрѣдъ една синоптическа таблица, въ която ще посочимъ количеството на дѣйствително насѣченитѣ сребърни монети, законътъ възъ основата на който това е станало, годината на станалото сѣчение и респективната максимална цѣна на една монетна унца щендердово сребро.[2])

№ по редъ	Законъ за сѣчение сребърнитѣ монети	Количество на милл. което закона дозволява	Количество което дѣйствително е насѣчено	Година, когато сѣченнето е станало	Максимална цѣна за монетна унца сребро прѣзъ годината на сѣченнето	Титръ на насѣченитѣ монети
№ 1	27/V 1880	12,5	10 мил.	1882	$52^{7}/_{16}$ п.[3])	835
№ 2	„ „	„ „	2,562.365	1884	$51^{3}/_{8}$	900
№ 3	12/XII 1884	15	7,5	1885	$46^{7}/_{8}$	900
№ 4	18/XII 1888	8	8	1891	$48^{3}/_{4}$	835
№ 5	12/XII 1884	(15)	5	1892	$43^{3}/_{4}$	900
№ 6	10/I 1894	12	12	1894	(8 м.) $28^{5}/_{9}$	} 9 м à 900 8 м à 835

[1]) За насъ тукъ не се изисква установяванне голѣмината на сеньоража съ математическа точность, толкозъ повече, че сѫ извѣстни изобщо точни данни за онѣзи насичания, които сѫ станали съ публиченъ търгъ.

[2]) Цифритѣ за количеството на дѣйствително насѣченитѣ монети сѫ заимствувани отчасти отъ дневницитѣ на V Нар. Събрание (2 ред. сессия, кн. VIII, стр. 75), отчасти отъ поемнитѣ условия за отдаванне насичанието сребърнитѣ монети (Držж. Вѣстникъ отъ 1891 год. № 111, отъ 1892 год. № 13, отъ 1893 год. № 284).

[3]) За да се прѣведѫтъ тѣзи английски мѣрки на метрически трѣбва, да се има прѣдъ видъ, че английскиятъ монетенъ фунтъ има 373,742 gr. и се подраздѣлва на 12 унции (oz) съ по 20 пенниввитъ (dwt) и съ по 24 грана, и че щендердовото сребро има чистота въ 11 oz 2 dwt., сир. титръ 925 хилядни части.

Възъ основа на тази табличка ний можемъ приблизително да прѣсмѣтнемъ получения отъ княжеството сеньоражъ. За едно сѣчение (№ 2), което е станало възъ основа на закона отъ 27 V 1880 год., ний имаме официално засвидѣтелствувание,[1]) че отъ това сѣчение 5 левови монети хазната е спечелила 240.000 лева.[2])

Не пó-малка норма трѣбва да бжде приета за сѣчението, станало въ 1882 год. (№ 1), макаръ максим. цѣна на среброто да е била малко пó-висока (на $1^1/_{16}$ пенса), защото тогава сж биле насѣчени монети съ малъкъ титъръ. Ето защо ний мислиме, че отъ тово сѣчение хазната е спечелила не по малко отъ 960.000 лева.

За сѣчението 7,5 мил. лева (№ 3), станало прѣзъ 1885 год., когато унца сребро е било по евтина на половинъ франкъ (5 пенса), ний можеме да опрѣдѣлимъ държавния сеньоражъ на сумма не пó-малка отъ 1,250.000 лева.

Отъ сѣчението, станало прѣзъ 1891 год., (№ 4), което биде отдадено съ публиченъ търгъ по 74,75 зл. лева за всѣка стотина среб. лева, ний трѣбва да приемемъ, че държавния сеньоражъ отъ насичанието 8 мил. дребни монети е билъ 2,000.000 лева.

Отъ сѣчението, станало прѣзъ 1892 год. (№ 5), което биде отдадено съ публиченъ търгъ по 72,98 зл. лева за всѣка стотина сребърни лева, държавния сеньоражъ се опрѣдѣля на 1,351,000 лева.

Нáй-сетнѣ, отъ послѣдното сѣчение 12 мил. лева (№ 6), отдадено на прѣдприемача въ 1894 г. по $55^{97}/_{100}$ зл. лева за 100 сребърни, печалата възлиза на около 4,020,000 лева.

Възъ основа на направенитѣ прѣсмѣтания, които за сѣченията № 1 и № 3 носятъ чисто апроксимативенъ и при това минималенъ характеръ, ний виждаме, че отъ насичанието 45 мил. сребърни монети държавата е получила сеньоражъ *9,821,000* лева. Ако прѣдположимъ, че държавата е плащала на прѣдприемачитѣ съ злато, което не е постжпило отъ митническитѣ и други сборове, и което е придобито съ исплащание на аджио, то, чини ни се, ний можемъ като минимална и кржгла цифра да приемемъ *$9^3/_4$* мил.

Що се отнася до станалото сѣчение на златнитѣ монети, за всѣка стотина на които държавата е плащала по 55 стот. златни пóвече отъ номиналната имъ цѣна, то и това, *наредъ съ сѣчението сребърнитѣ монети,* въ сжщность не искарва държавата отъ разноски. Щомъ обърнемъ внимание върху това, че при тогавашното състояние

[1]) *Днев.* на Народното Събрание отъ 1884 год. стр. 357.

[2]) *Ний туряме* второто сѣчение на чело за туй, защото то, благодарение на официалното засвидѣтелствувание печалата, дава ржководящо начало за сѣченията № 1 и № 3.

на аджиото, исплащанието за 100 зл. лева 100,55 лева въ злато не е нищо друго, освѣнъ исплащание съ *сребърни* монети една сумма отъ 104,05 л. и че всѣка стотина сребърни лева струва на държавата само $55^{97}/_{100}$ зл. лева, то се оказва, че въ сѫщность държавата е плащала за златнитѣ монети съ сребърни 60,4 лева за всѣка стотина златни монети. Ето защо, ако държавата не е разполагала съ златенъ фондъ отъ своитѣ трайни източници, се оказва, че насичането на златнитѣ монети при *едновръменно* сѣчение сребърнитѣ пари *само* въ твърдѣ малка мѣра е намалило получения сеньоражъ, общата голѣмина на който и при това условие нѣма да бѫде пó-малка отъ приетата отъ насъ минимална цифра $9^{3}/_{4}$ мил.

Тука му е мѣстото да разгледаме и онзи принципъ, който е установенъ отъ българското законодателство спрѣмо *новото* насичание на монетитѣ, които „отъ употрѣбление би се истъркали или би загубили законната си тяжесть“ (чл. 13 на зак. отъ 27/V 1880 г.).

Въ това отношение особенно забѣлѣжително е, че въ срѣщуположность на принципа за сеньоража при насичание съвършенно *нови* монети, законътъ е изрично установилъ, че истърканитѣ отъ крѫгообращение монети *„се прибиратъ отъ съкровището* за да се нарѣжѫтъ отъ ново. *Загубата, която ще произлѣзе отъ това ново рѣзание монети, ще се покрива* отъ суммитѣ: за непрѣдвиденитѣ разноски въ бюджетътъ.“

Макаръ, както ний видѣхме въ първата часть,[1]) тоя членъ нищо не съдържа за *прѣдѣлната* норма на законното отбивание отъ циркулационната тяжесть и притежава единъ голѣмъ недостатъкъ, който може да осуети и самия принципъ, обаче това още не ни лишава отъ правото да вѣрваме че, когато единъ день стане ново насичание на истърканитѣ отъ *обръщение* монети, тоя принципъ, който е прогласенъ отъ чл. 13 на зак. отъ 27/V 1880 г., ще си получи и реално приложение.

Приеманието пъкъ новото насичание монетитѣ *за смѣтка на държавата* е напълно справедливо, понеже монетитѣ служѫтъ за задоволявание една *общественна* потрѣбность. За жалость, това начало не се признава отъ всичкитѣ европейски законодателства. Въ Англия, монетното законодателство на която прѣдставлява много специфически особенности спрямо континенталното, това насичание, споредъ закона, не може да става за смѣтка на държавата, а всѣко лице, на което се прѣдлагатъ монети, които сѫ изгубили прѣдѣлната норма на законното отбивание отъ циркулационната тяжесть,

---

[1]) Вж. кн. XLVIII, стр. 928 и 930.

има право да се откаже отъ приеманието имъ. Загубитѣ трѣбва да тегли послѣдния държатель, понеже английската банка приема такива монети само по реалната имъ стойность. Такова узаконение е много несправедливо: обезцѣнение, което е станало поради това, че монетата е служила за вь полза на сумма хора, не трѣбва да се отрази *само* върху случайния държатель на монетата. Това може да се признае като справедливо само тогазъ когато държательтъ на монетата има очевидно развалени монети. Такива именно монети и българското ковчежничество не ги приема освѣнъ на тегло.[1]) Че и въ Англия захващатъ да съзнаватъ несъстоятелностьта на такова законоположение, доказва фактътъ, гдѣто още неотдавна (прѣзъ 1891 г.) за *смѣтка на държавата* е станало ново насичание на всичкитѣ монети, които сж били нарѣзани до встжпванието на прѣстола на кралица Виктория.

II.

При разглеждането въпроса за политиката на Княжеството спрямо чуждестраннитѣ монети, трѣбва да се различаватъ монети на държавитѣ, които съставляватъ часть отъ Лат. Мон. Конвенция (чл. 15 на зак. отъ 27/V 1880 г.), и монети, които не сж основани на сжщата монетна система, както българскитѣ (чл. 16 ibidem).[2])

Спрямо всичкитѣ монети отъ държавитѣ на Лат. Мон. Конвенция, освѣнъ мѣднитѣ, чл. 14 на зак. отъ 27/V 1880 г. установява, че „правителственнитѣ касси ще приематъ златни и сребърни монети на ония държави, които правятъ часть отъ Лат. Конвенция, до такова количество, до колкото тѣ приематъ българскитѣ монети." Съ тази статия се установява приеманието на монетитѣ отъ държавитѣ на Лат. Мон. Уния въ правит. касси на Княжеството *по номиналната имъ цѣна,* но до „такова количество, до колкото тѣ приематъ българскитѣ монети."

Както е извѣстно, възъ основа на договоритѣ отъ 23/XII 1865 и отъ 5/XI 1878 г., държавитѣ на Лат. Монетенъ Съюзъ не си отварятъ правит. касси за приемание по номиналната стойность монетитѣ отъ държавитѣ, които, макаръ и да иматъ сжщата монетна

---

[1]) „Очевидно злоупотрѣбенитѣ монети, сиречь рѣзани, кезаплии и други подобни, не се приематъ отъ казначейството, освѣнъ на тегло" (Заб. къмъ чл. 13 на закона отъ 27/V 1880 г.).

[2]) Но съ тѣзи двѣ группи не се исчерпватъ всичкитѣ монети, които сж вървѣли въ Княжеството. Както е извѣстно, сжществуватъ и такива държави, които, както Румъния, Сърбия, Испания, макаръ и да слѣдватъ монетната единица на държавитѣ на Лат. Мон. Уния, не правятъ часть отъ нея. Монетитѣ на таквизи държави не съотвѣтствуватъ нито на съдържанието на чл. 15, нито на онова на чл. 16. Практиката е затулила тая праздинина, като субсумирала тѣзи послѣдни държави подъ първата категория.

система, не влизатъ въ съставъ на Унията, а отъ друга страна се задължаватъ спрямо монетнитѣ си съюзници да приематъ курантнитѣ и размѣннитѣ имъ монети въ неограничено количество. Стига само количеството на размѣнната монета да не бѫде *по́-малко* отъ 100 франка. Ето защо отношението на членоветѣ на Лат. Мон. Уния спрямо чуждестраннитѣ монети може да бѫде резюмирано тъй: или тѣ напълно не ги приематъ, или ги приематъ въ неограничено количество. Понеже не сѫществуватъ такива държави, чиито монети членоветѣ отъ Лат. Мон. Уния да приематъ въ *ограничено* количество, то се указва, че чл. 15 е неправилно съставенъ.

Тъй като членъ 15-й на зак. отъ 27/V 1880 си дължи възникването на прѣдположението на Княжеството, че и то ще встѫпи въ Лат. Мон. Конвенция, то се изисквало, щото краятъ на члена да изрази *евентуалността* на приемането монетитѣ отъ Лат. Мон. Уния въ такава, напр. форма: „правителст. касси ще приематъ злат. и сребърни монети отъ ония държави, които правятъ часть отъ Лат. Конвенция, *ако тѣ* приематъ българскитѣ монети“. Такъвъ коррективъ се налага отъ сегашната редакция на въпросния членъ, който, като гони горѣуказаната цѣль, трѣбваше да се задоволи само съ посочването, че правителството се опълномощава да сключи конвенция за встѫпване на Княжеството въ състава на Лат. Мон. Уния.

Намъ не ни е извѣстно, по какви причини не е станало въпросното влизание на Княжеството и да ли изобщо сѫ били направени отъ страна на Княжеското правителство каквито и да е стѫпки въ този смисълъ. Несъмнѣнно е едно, че българскиятъ законъ относително курантнитѣ и размѣннитѣ монети съдържа едно начало, което е рѣзко несъгласно съ принципитѣ на Лат. Мон. Уния. Въ всѣки случай, прѣдъ видъ сегашнитѣ размѣри на сребърната криза, при наличностьта на която на́-да-ли е рационално да си свържешъ рѫцѣтѣ спрямо своятъ еталонъ, прѣдъ видъ и на отслабването свръзкитѣ на самия съюзъ, що прави самото му сѫществувание несигурно, Княжеството, чини ни се, може да бѫде доволно отъ това, гдѣто не е станало членъ на този монетенъ съюзъ. Когато единъ день монетното законодателство ще се подхвърли на реформирувание, чл. 15 може и съвсѣмъ да се исхвърли. Ср. моятъ лит. курсъ по Полит. Икон., стр. 411—413.

Върху други начала сѫ турени отношенията на Княжеството спрямо държавитѣ, монетитѣ на които не сѫ основани върху сѫщата монетна система, както българската. За монетитѣ отъ тѣзи държави се установяватъ *монетни тарифи,* които спорѣдъ нуждата се

подлагатъ на измѣнения (чл. 16 отъ сѫщия законъ). До гдѣто, значи, монетитѣ на държавитѣ на Лат. Мон. Уния (при извѣстно условие) трѣбва да се приематъ отъ правителст. касси винжги по *номиналната* имъ цѣна, монетитѣ на държавитѣ съ монетна система, която се отличава отъ българската, се приематъ по *непостоянень* кассовъ курсъ. Ако въ това отношение законодательтъ дава едно прѣимущество на монетитѣ отъ Лат. Мон. Уния, то чл. 17 на зак. отъ 27/V 1880 г. установява и едно важно прѣимущество за монетитѣ отъ втората категория. Той гласи: „Всѣкий житель на Княжеството е длъженъ да приема чуждестраннитѣ монети по цѣната, която е опрѣделена въ *монетнитѣ тарифи* за правителственнитѣ касси". Отъ тука се вижда, че за монетитѣ, които се подлагатъ на тарификация, е установено задължителното имъ приемание не подолу отъ правителт. тарифи и въ частното парично обрѫщение. Понеже на такава тарификация, споредъ чл. 16, могѫтъ да се подлагатъ *само* монетитѣ на държавитѣ, които нѣматъ сѫщата монетна система, както България, то проистича, че само монетитѣ на такива държави *винжги* легално притежаватъ неограничена способность да служатъ като орѫдие за погасявание задълженията не само спрямо държавата, но и спрямо частнитѣ лица. Както това го прѣдвижда зак. отъ 27/V 1880 год., указва се, че въ случай на невстѫпвание на Княжеството въ Лат. Мон. Уния, или на недозволение на монетитѣ му да циркулиратъ въ прѣдѣлитѣ на тази послѣдня, монетитѣ на държавитѣ на тази Уния не могѫтъ, споредъ чл. 15, да се приематъ въ правителст. касси, не могѫтъ и, споредъ чл. 16, да се подлагатъ на тарификация, не могѫтъ, значи, и да служѫтъ като легално орѫдие за погасявание каквито и да било задължения. Съ други думи при невстѫпванието на Княжеството въ състава на Лат. Мон. Уния, съгласно чл. чл. 15 и 16, монетитѣ на тази послѣдня трѣбва да се намиратъ въ по малко благоприятно положение, отколкото монетитѣ на държавитѣ, които нѣматъ сѫщата монетна единица, както и Княжество. Практиката обаче е изоставила това несъотвѣтствие и правителството е подлагало на тарификация златнитѣ и сребърни монети, които сѫ вървѣли въ Княжеството, *безъ да гледа* върху каква единица и система тѣ базиратъ. Ний виждаме, че въ началото на 80-тѣ години въ Княжеството се тарифиратъ не само русскитѣ сребърни рубли, турскитѣ меджидии, австрийскитѣ фиорини, но и монетитѣ на държавитѣ съ франковата система, както сръбскитѣ динари, румънскитѣ левове и др.

Фактътъ, че иностраннитѣ сребърни монети, които въ всички почти европейски държави бидохѫ демонетизирани и по него врѣме никѫдѣ не чувахѫ „добрѣ дошли“, бѣхѫ допустнати и къмъ понататъшно обръщение въ Княжеството, трѣбва безъ друго да се отдава на това, гдѣто въ крѫгообръщението се е намирало твърдѣ голѣмо количество чуждестранни сребърни монети, отъ които Княжеството не е могло изведнѫжъ да се освободи и да ги замѣни съ надлежно количество национални монети. Въ реда на тѣзи сребърни монети особена роля е играела русската рубла, демонетизирането на която, благодарение на оригиналното ѝ положение въ нейното отечество, прѣдставлявало за Княжеството особени мѫчнотии. Въ Руссия[1]) сребърната рубла нѣма *никаква циркулация*, макаръ тя оффициално съставлява еталонна монета; ето защо и руската моneторѣзница изобщо сѣче малко сребърни монети. Така, напр., отъ шестдесетитѣ години до источната война максималното количество, което паднѫло на 1872 г., възлазя само на единъ миллионъ. Количеството пъкъ на сребърнитѣ рубли, което биде насѣчено само прѣзъ 1877 и 1878 г., се равнява на 16,802.000 рубли. Макаръ въ понататъшнитѣ години сѣчението пакъ е взело нормалнитѣ си размѣри, обаче и това количество, което потече въ театра на военнитѣ дѣйствия на Балканския полуосуровъ, се е указало като достатъчно да наводни Княжеството, особенно отъ като Румъния (прѣзъ 1880 г.) и Турция (прѣзъ 1883 г.) сѫ демонетизирали рублата, а Сърбия е опрѣдѣлила курса ѝ на 3 фр. и 30 снт.

Наличностьта въ Княжеството на многомиллионното количество рубли, намирането имъ и въ държавното ковчежничество въ голѣмо количество (напр., прѣзъ 1884 год. количеството имъ възлизало на повече отъ 7 мил. фр.) и невъзможностьта за Княжеството, поради нециркулирането имъ въ тѣхното отечество, да се освободи отъ тѣхъ по естественъ начинъ, сѫ прѣчили на младата държава да ги демонетизира, до гдѣто поне не се били насѣчени надлежното количество левове отъ онѣзи рубли, които се намирали въ държавното съкровище. Демонетизирването на сребърната рубла полека-лека се подготовлявало съ постепенното намаление на кассовия ѝ курсъ (имено 3·70; 3·50; 3·40; 3·30 и 3 л.). При намалението курса ѝ отъ 3.50 на 3.40 за монетитѣ съ надписъ „рубль“ и

[1]) Книжнитѣ парични знакове (ассигнации) бидохѫ тамъ отначало въведени въ 1768 г. за улеснение тогавашната *мѣдна* парична система и сѫ станали, съ течение на врѣмето, благодарение на неразмѣнностьта имъ и обезцѣнението имъ, единственното *курсирующе* орѫдие за извършване зимания-давания.

3·30 за рублитѣ съ разни надписи, прѣдполагало се да се установи демонетирзирването имъ веднага „слѣдъ насичанието и пристигането въ Княжеството половината отъ новитѣ петолевови монети", (зак. отъ 28/I 1885 г., чл. 6). Макаръ насичанието на тѣзи монети е станало още прѣзъ сѫщата година, но демонетизирването на рублитѣ биде направено окончателно само прѣзъ 1887 г. (зак. отъ 13/III. 1887, чл. IV.[1]) Отъ другитѣ монети, които сѫ се намирали въ княжеството въ голѣмо количество, сръбскитѣ и ромънскитѣ бидохѫ демонетезирани още отъ закона отъ 15/XI. 1884 г.[2])

За демонетизирание обаче на сребърнитѣ монети отъ другитѣ държави липсва особенъ законъ. Княжеското правителство се е старало да постигне това съ помощьта на различни административни распореждания отъ 1889 г. насамъ, съ които се установява било прeслѣдванието на распространителитѣ на чуждитѣ размѣнни монети, било запрещението на внисание разни иностранни не само билонни, но и сребърни монети. (Държ. Вѣст., 1893, № 59, 158 и 164). Що се отнася до иностраннитѣ златни монети, то внисанието на нѣкои отъ тѣхъ, както австрийски монети отъ 4 дуката и турски златни махмудии, е дозволено само като на една стока, която се облага съ надлежното мито (ibidem). Но изобщо златнитѣ иностранни монети иматъ официална тарификация, споредъ която тѣ могѫтъ да се приематъ въ правителственнитѣ учреждения.[3])

III.

Въ първата статия ний разгледахме онази парична система, която законодательтъ е *искалъ* да установи; тука пъкъ си туряме за задача да опрѣдѣлимъ, каква парична система сѫществува *фактически* въ Княжеството и какво икономическо значение тя има както за народното тъй и за държавното стопанство. Разглежданието на тѣзи въпроси изисква и установявание на онази парична политика, която Княжеството слѣдва.

---

[1]) Сб. отъ зак., т. II, ч. 1, стр. 9.

[2]) Сб. отъ зак., т. 1, кн. 6, стр. 6.

[3]) Ето и образецъ на такава тарификация:

20 фр.	20 л.		
8 фиорина . . .	„ л.		
Полуимпериалъ .	„	„	50 с.
Англ. фунтъ . .	25	„	
Турска лира . .	22	„	70 с.
20 марки . . .	24	„	50 „
Дукати	11	„	60 „

Отговорътъ върху тѣзи твърдѣ важни въпроси, който има да установи отношението на Княжеството и спрямо прочутия споръ за тъй нар. биметализмъ и монометализмъ, неможе да бѫде даденъ безъ прѣдварителни, макаръ и твърдѣ кратки бѣлѣжки, които ще ни дадѫтъ нуждния критерий за правилното освѣтление интересуващитѣ ни сега въпроси. Отъ само себе си се разбира, че ний сме далечъ отъ мисъльта въ тази статия, която се занимава съ паричната работа въ България, да повдигаме тука общия въпросъ за прѣимуществата или недостатъцитѣ на биметализма или монометализма (Вж. моятъ лит. курсъ по Пол. Икон. стр. 444—457). Бѣлѣжкитѣ, които тука ще направимъ, ще бѫдѫтъ наведени само въ онѣзи прѣдѣли, които се налагатъ отъ задачата на настоящата статия.

Княжеството е въвело, както това сѫществува и въ държавитѣ отъ Лат. Мон. Уния и както ний това видѣхме пó-горѣ,[1]) монетна система съ *двоенъ* еталонъ. Това означава, че, както златото, тъй и среброто сѫ признати отъ държавата като такива метали, монетитѣ отъ които трѣбва да иматъ *еднаква* законна платежна сила, както спрямо държавата, тъй и спрямо частнитѣ лица.

Нека прѣдположимъ, заедно съ българския законодатель, че биметалистическиятъ еталонъ по нáй-хубавъ начинъ задоволява онѣзи изисквания, които се прѣдявяватъ отъ паричното обръщание. Никой обаче не може да отрича, че и биметализъмътъ, както и всичко, отъ въвежданието на което се очакватъ облаги, трѣбва да прѣдставлява такова нѣщо, което не само може да бѫде написано на книга, но и *прокарано въ дѣйствителния животъ*. Никой не може да отрича, че би било ползотворно, щото и въ хладнитѣ и въ умѣреннитѣ страни да вирѣе и тропическа флора. Но щомъ опитътъ е показалъ, че такивато и такивато растения не сѫ се оказали способни да се аклиматизиратъ, нѣмаме ли ний право да не саждаме такива именно растения, нѣмаме ли ний право да прѣдпочетемъ онова, което, макаръ и не е толкозъ хубаво, както тропическото, може обаче и въ умѣрения поясъ да хване корени, да цъвти и да бѫде полезно.

Сѫществува ли въ България въ *дѣйствителния* животъ биметалистическиятъ еталонъ? Отговорътъ на тозъ въпросъ е отрицателенъ. Голиятъ фактъ, че и въ Княжеството циркулиратъ различни златни монети, толкозъ малко доказва *дѣйствителното* сѫществувание на биметалистическия еталонъ, колкото малко се подтвърдява възможността на насажданието тропически растения въ страни съ хладенъ или умѣренъ климатъ, когато тѣ се запазватъ само благодарение

[1]) Вж. кн. XLVIII, стр. 912 и 913.

на специалнитѣ оранжереи, въ които при помощьта на особенни парни машини се поддържа нуждната температура

Не голиятъ фактъ на сѫществуваньето и на циркулираньето на сребърнитѣ и златнитѣ монети доказва дѣйствителната наличность на двойния еталонъ, а *началата,* върху които базира това циркулиранье, и *условията,* които го придружаватъ. Тѣзи начала сѫ изразени по най-хубавъ начинъ въ единъ законъ на Съединенитѣ Щати още отъ 2/IV 1792 година; ето какъ: 1) законътъ трѣбва да установи *взаимната стойность* на металитѣ; 2) монетитѣ отъ двата скѫпоцѣнни метала трѣбва да иматъ *неограничена платежна способность;* и 3) въ държавата трѣбва да сѫществува *свободно* сѣчение на монети (безплатно или само съ покривание разноскитѣ по фабрикацията). Отъ тѣзи три основни начала проистича единъ кардиналенъ принципъ на монетната работа за държавата съ двоенъ еталонъ, а именно, че тя никога *не трѣбва да дава прѣдпочитание* на единъ металъ прѣдъ други и трѣбва *винѫги* да признава установеното отъ нея легално отношение на цѣнностьта имъ. Придържатъ ли се държавитѣ съ двойния еталонъ и въ частность България о тѣзи начала? Не се придържатъ, защото не *могѫтъ.* Макаръ френскиятъ законодатель и по неговия образецъ между другитѣ и Българскиятъ сѫ установили отношението на двата скѫпоцѣнни метала като 1 къмъ $15\frac{1}{2}$, дѣйствителния животъ обаче установява го другояче. Той не иска да получава само $15\frac{1}{2}$ klg. сребро за единъ килограмъ злато, а отъ день на день иска да получава сé повече и повече, като възлиза сега за сега до 32 klgr. Но и тази цифра не прѣдставлява още евентуаленъ максималенъ прѣдѣлъ за обезцѣняване на среброто, защото като такъвъ трѣбва поне да се туря онази цѣна за среброто, при която производителитѣ му нѣма да получватъ печалба.[1]) Но тази прѣдѣлна цѣна, както свидѣтелствуватъ компетентни лица, не е още близка. Частни лица, безъ да намиратъ надлежното утѣшение въ закона, сѫ принудени да плащатъ за златото „аджио," което съставлява *пълно отричание на двойния еталонъ* и образува даже неговъ антиподъ.

Въ държавата, закона на която гласи, че единъ златенъ левъ и единъ сребъренъ сѫ равностойни, такова явление събаря въ

[1]) При разглеждание въпроса, до какъвъ минимумъ може да падне цѣната на среброто, трѣбва да се има прѣдъ видъ, че придобиванието на скѫпоцѣннитѣ метали, за което се харчѫтъ голѣми постоянни капитали, не винѫги може да се прѣкѫсне, ако продажбената цѣна стане пó-малка отъ самостойностьта. Нерѣдко се случва, че при такива условия загубата е пó-малка при продължавание експлоатация, отколкото при спиранието ѝ.

самия коренъ основния законъ за паричната система. А държавната власть не само не може да се бори, но и самичка си прѣклаля главата прѣдъ всемогжществото на тоя фактъ, който е счаналъ нормално явление въ странитѣ съ двойния еталонъ. Че държавата нѣма сила и възможность да прокара *въ дѣйствителния животъ* легалното отношение на среброто срѣщу златото, това го признава даже знаменитиятъ борецъ за биметализъма Воловски, който въ своето съчинение „Монетвий въпросъ“ (La question monetaire) твърди, че държавата може да прокара само „double monnaie legale,“ „double mode de payement“ (двойенъ легаленъ начипъ за *изплащание,)* но не „double étalon,“ не „double mésure de la valeur“ (не двойно мѣрило на стойностьта.[1])

Държавата не може да поддържа прогласения принципъ, защото условията, които сж нуждни за прокарването му въ дѣйствителния животъ, не се намиратъ въ зависимость отъ нея. Цѣната на металитѣ, както е извѣстно, зависи не само отъ условията на производството, но и отъ *съотношението на международното търсение и прѣдлаганието имъ.*

Нито първото, нито второто не може да се намира въ зависимость отъ волята на държавата. Ако държавата съ двоенъ еталонъ притежава такава икономическа сила, щото тя може да продаде голѣмо количество отъ онзи металъ, който се търси, или респективно да купи надлежното количество на онзи металъ, който се прѣдлага на тържището въ голѣмо количество, ако, значи, държавата има възможность да регулира търсението и прѣдлаганието на международното тържище, тогава тя може при извѣстни условия да окаже влияние върху това послѣднето, може да съдѣйствува за запазвание отношението въ стойностьта на двата скжпоцѣнни метала, може, значи, по такъвъ начинъ да поддържа и легалното съотношение между тѣзи метали и у себе си. Когато въ петдесетитѣ години, благодарение на изнамѣрванието австралийскитѣ и калифорнскитѣ златни рудници, се е появило грамадно количество злато, което е прѣдизвикало силното търсение на среброто и е заплашвало да наруши сжществовавшето дълготрайно отношение между златото и среброто, Франция, която имала нѣколко *милиарди,* както въ злато, тъй и въ сребро, е изнесла на тържището *1800 милиона* франка въ сребро *безъ уголѣмяване цѣната му.*

[1]) Вж. K. Knies, Geld und Credit, I, pag, 305 и др.

Благодарение на тоя фактъ па и, види се, на особенната обичь на всичкитѣ народи къмъ *златото,*[1]) ний виждаме, че, въпрѣки появяванието се въ грамадно количество отъ новитѣ калифорнски и австралийски рудници, твърдѣ малко се намалила неговата цѣна (отъ 1:15,83 въ 1850 год. то не е спадало пó-долу отъ 1:15,30. Вж. Шенбергъ, cit, B. 1., p. 343).

Безъ въздѣйствието върху международното съотношение между търсението и прѣдлаганието на скжпоцѣннитѣ метали, биметалистическитѣ държави не могжтъ да осигурятъ установеното отъ тѣхъ легално отношение цѣната на скжпоцѣннитѣ метали. За да стане обаче такова въздѣйствие, не се изисква нищо пó-вече, освѣнъ съгласието на една такава държава да се прости съ златото. Но това не го искатъ не само държавитѣ, които притежаватъ монометалистическата златна система и които горѣ-долу не сж свързани съ пó-нататъшнитѣ сждбини на среброто, но даже и биметалистическитѣ държави, които иматъ интересъ въ повдиганието цѣната на среброто. Само Съединенитѣ Щати оказватъ могжществення поддържка на среброто, но, както ще видимъ още и пó-долу, само заради туй, че тѣ сами *го произвеждатъ* въ значителни размѣри.

Че извършванието на такова въздѣйствие счита се за опасно даже за силнитѣ въ икономическо отношение държави, — прѣдъ видъ на евентуалното прѣдизвикване икономически пертурбации отъ натрупване сребро намѣсто злато, доказва се отъ безбройнитѣ законодателни и икономически мѣрки, които се взиматъ на всѣкждѣ и които гонятъ цѣль да истикатъ прѣзъ едната врата сребро за да влиза прѣзъ другата злато. Това именно отношение на държавитѣ къмъ среброто, когато послѣднето прѣживѣва толкозъ

---

[1]) Понеже при разрѣшаванне въпроса за еталонния металъ голѣмо значение се отдава на народната обичь спрѣмо този или онзи металъ, въ висока степень сж поучителни фактитѣ, които особенно служжтъ като изражение на народната психология.

Въ периода на поевтеняванието на златото, Франция намѣсто продаденото сребро е насѣкла златни монети повече отъ 6 милиарда фр. Никой французинъ не се е страхувалъ отъ това, че среброто, което *на всѣкждѣ по него врѣме се търсѣло,* напущало своето отечество и че въ страната текжтъ цѣли потоци отъ *поевтинѣлото* злато. Когато обаче въ 70-десетитѣ години захванала да пада цѣната и на среброто и когато държавната власть е поискала да окаже *на среброто сжщата услуга,* каквато при *сжщитѣ* условия биде указана на златото, обществото се оплашило отъ това, гдѣто нѣколко стотини милиона златни франка сж напуснали Франция и на тѣхното мѣсто се е появило сребро, (Вж. Wörterb der Staatswis., B. 5, p. 668). и е прѣдизвикало отначало *ограничение,* а подиръ това и *окончателно спиранне* на сѣчението сребърни монети.

Тоя фактъ заедно съ много други доказва, че даже биметалистическа държава, която има интересъ да *поддържа* надлежно отношение въ стойностьта на скжпоцѣннитѣ метали и даже такава, която поне въ извѣстни прѣдѣли е въ състояние това да го направи, не води по отношение *среброто сжщото поведение, както и къмъ златото.*

тежка криза, отношение, което, види се, почива между друго и върху психологията на културния човѣкъ и върху потрѣбностьта на по́-развития икономически животъ —, несъмнѣнно силно съдѣйствува на това, че дисажиото за среброто и обезцѣнението му се уголѣмяватъ.

По тѣзи или онѣзи причини несъмнѣнно е, че ние имаме една силна и дълготрайна сребърна криза. Ето защо се явява като налѣжаще да се опрѣдѣли икономическото ѝ значение и за България, както за една биметаллистическа страна.

Както е извѣстно, една отъ функциитѣ на паритѣ се състои въ това, че служатъ при размѣната *като мърило на стойностьта* (Wertmasstab, mésure de la valeur) тъй сѫщо, както ние измѣрваме топлината на прѣдметитѣ съ помощьта на контракцията и разширочаването на живака. Отъ всѣко пъкъ мѣрило се изисква, щото то да е постоянно, и скѫпоцѣннитѣ метали сѫ се ползували неоспоримо отъ испълнението на току-що споменѫтата функция при размѣната на цѣнноститѣ между друго и заради туй, че прѣзъ дългитѣ периоди тѣ сѫ обнаружили това именно качество. Не тъй стои обаче работата прѣзъ втората половина на настоящия вѣкъ: двата метала, но особенно среброто, се подлагатъ на колебания въ стойностьта си въ такива размѣри, щото трѣбва да се признае, че тѣзи метали сѫ изгубили твърдѣ важното за всѣко мѣрило свойство. За паричната работа това съставлява голѣмъ источникъ на пертурбации, какъвто трѣбваше да сѫществува, ако, напр., би се оказало, че живакътъ въ нашитѣ термометри има свойство, независимо отъ топлината, било да се разширочава, било да се съкрятава, и при това въ значителни прѣдѣли. Съ какво двоумѣние и страхливость лѣкарьтъ въ този случай трѣбвало би да тури термометра подъ мишницата на болния! Не щѣше ли той да бѫде, за жалость, принуденъ да прави различни смѣтки, колко градуса въ термометрическата скала трѣбва да се отдадѫтъ на голѣмината на топлината и колко на другата особенность на живака?

Между това, нашитѣ парични термометри — скѫпоцѣннитѣ метали сѫ се оказали въ такова именно негодно състояние. Новитѣ пъкъ опитвания да се въведе другъ металъ, който притежава изискуемото постоянство въ цѣнностьта си (въ Русия въведохѫ за тази цѣль отъ 1828—1846 платината) сѫ доказали, че не е възможно да се простимъ съ скѫпоцѣннитѣ метали и че ние трѣбва да се примиримъ и съ твърдѣ несъвършеннитѣ парични термометри.

При такъвъ редъ на нѣщата икономическиятъ интересъ диктува, както на всѣки индивидъ отдѣлно, тъй и на всѣка държава въобще, щото тѣ да се стремятъ да неутрализиратъ за себе си лошитѣ послѣдствия, които проистичатъ отъ несъвършенството на нашитѣ мѣрила на стойностьта на прѣдметитѣ. Безъ да гледа на тържественното прогласяване отъ закона, че *равнитѣ* единици на златото и среброто сѫ *равноцѣнни,* държавата, а подиръ нея (ако не и прѣди нея) общественнитѣ ассоциации и частнитѣ лица захващатъ *изрично* да искатъ, щото исплащанията отъ тѣхнитѣ длъжници да ставатъ *въ злато.* Изискванието пъкъ въ държава съ двоенъ еталонъ, щото исплащанията да ставатъ исключително и *задължително* съ злато, не означава нищо друго, освѣнъ *фактическото ползувание отъ монетния еталонъ на чуждитѣ държави и именно на държавитѣ съ монометалистическия златенъ еталонъ.*

Както и другитѣ биметалистически държави, и България си стипулира иностраннитѣ парични зимания-давания възъ основа на златото, като задължава, щото исплащанията на длъжимитѣ ѝ сумми да ставатъ исключително въ злато (вж. чл. 1 отъ зак. отъ 10/XI 1892, Сб. отъ зак., т. III, ч. 3, стр. 7), тъй сѫщо и самичка, разбира се, се задължава, щото исплащанията, които тя има да прави, да ставатъ въ злато (чл. 2 отъ сѫщия законъ). Ако всичко това биметалистическитѣ държави могѫтъ да оправдаватъ съ изискванията на международната размѣна, която базира върху златото, то ние срѣщаме и цѣлъ редъ други парични искания, които вече не могѫтъ да се отдаватъ на тази причина. Княжеството, както и всичкитѣ почти държави, изисква щото „митарственнитѣ сборове да се плащатъ въ златна монета“ (чл. 97 отъ зак. отъ 8/I 1885 год., Сб. отъ зак., т. I, кн. 6, стр. 49). Княжеството изисква злато не само отъ иностраннитѣ стоки, но и отъ *своитѣ собственни,* когато тѣ се изнасятъ въ странство (чл. 2 ibidem). Плащанието мито въ сребърна монета съставлява само дозволено отъ закона *исключение* (заб. къмъ чл. 97 отъ сѫщия законъ), когато въ една държава съ биметалистически еталонъ, нито това исключение за среброто, нито правилото за исплащание съ злато не трѣбва да сѫществуватъ.

Ако другитѣ държави съ биметалистически еталонъ рѣзко отстѫпватъ отъ изискванията на тоя послѣдния, като спиратъ сѣчението сребърни монети, то Княжеството въ друга форма оказва фаворизация на златото, като напълно игнорира своятъ двоенъ еталонъ. Като такова рѣзко нарушение се явява, че българското Княжество понѣкога изисква, щото да му се плаща даже даждието

исключително съ злато, както това го е направило относително до патентитѣ за тютюна (чл. 18 и 20 отъ зак. отъ 15/XII 1890, Сб. отъ з., т. III, ч. 1, стр. 17). Основниятъ капиталъ на Народната Банка трѣбва да се състои изключително отъ злато (чл. 12 отъ зак. отъ 27/I 1885, Сб. отъ з., кн. 6, стр. 147), облигациитѣ на тази Банка гласятъ въ злато (чл. 1 отъ зак. отъ 30/VI 1886 год., Сб. отъ зак., т. I, кн. 7, стр. 35).

Княжеската държавна власть сключва съ своитѣ *поданници* зимания-давания възъ основа на златната валута (вж. чл. 1 отъ закона отъ 22/I 1892 год., Сбор. отъ зак., т. III, ч. 2, стр. 63), одържа даже аджио при исплащанието на своитѣ подданници съ злато, щомъ тя не е *изрично задължена* да плаща съ тоя металъ, и при туй въ размѣри, които съотвѣтствуватъ не на купувание злато, а на продавание (сирѣчь съ одържка на разликата) etc.

Съ държавата въ това отношение се надпрѣварватъ и самитѣ жители, които не само при здѣлкитѣ на едра сумма, но даже и на срѣдня включватъ въ своитѣ договорни съглашения клаузулата за погасявание задълженията си съ помощьта на „жълтици." Даже керията за обикновенната квартира трѣбва твърдѣ често да се исплаща само съ „наполеони". Всичкитѣ тѣзи факти, които правятъ двойния еталонъ иллузоренъ въ Княжеството, се прѣдизвикватъ отъ необходимостьта да се изостави онзи алеаторски елементъ, който произтича отъ несъвършенството на нашето парично мѣрило и който причинява голѣми загуби на държавното и народното стопанство.

По различни причини, въ разглеждание на които тука не му е мѣстото да влизаме, златото е станало всесвѣтно и всеобщо оръдие за извършвание платежи. До гдѣто съ златото ний можемъ да правимъ исплащания даже въ държави съ монометалистически *сребъренъ* еталонъ, ний съ среброто не можемъ да правимъ исплащания не само въ страни съ *златенъ* еталонъ, не само въ държави съ биметалистически, но даже и съ чисто сребъренъ еталонъ. Ето защо всѣка държава, която има да прави исплащания за въ странство, която обаче си данъцитѣ събира въ сребро, тегли голѣми загуби. Възникватъ и мжчнотии поради невъзможностьта да се опрѣдѣли *по-напрѣдъ,* каква именно сумма отъ приходитѣ *дѣйствително* ще бжде исплатена на иностраннитѣ кредитори.

Бюджетътъ не може да отговаря напълно на онѣзи изисквания, които се изискватъ отъ него. Британска Индия, която съ забѣлѣжителна послѣдователность и точность испълнявала онова, което се изисквало отъ еталона ѝ, особено много е страдала и страда въ

това отношение. За България, като страна, която тъй сжщо *изобщо* събира данъцитѣ си въ сребро, тоя въпросъ придобива сега особенно значение прѣдъ видъ на това, че нейнитѣ международни задължения прѣзъ послѣднитѣ години сж се уголѣмили (благодарение на послѣдния заемъ, тѣ ще да се увеличатъ на 142 мил. лева).

Игнорирането отъ държавната власть установения въ Княжеството *двоенъ* еталонъ се прѣдизвиква отъ необходимостьта да притежава единъ златенъ фондъ за посрѣщание международнитѣ исплащания безъ теглене загуби, които проистичатъ отъ непрѣкъснатото обезцѣнявание стойностьта на среброто. Ако държавата може (поне сега) да нейтрализира лошитѣ сѣтнини, които проистичатъ отъ обезцѣняванието на нейнитѣ пари, при помощьта на създавание единъ постояненъ источникъ на златенъ фондъ, то далечъ не въ сжщото положение се намиратъ онѣзи участници въ народното ступанство, които иматъ свръзска съ външния търговски міръ. За това въ послѣдне врѣме особено краснорѣчиво ни свидѣтелствуватъ всичкитѣ търговски дѣйци, които сж зели участие въ австрийската анкетна коммисия (отъ 8—17/III 1892) за урегулирвание австрийската валута. Всѣки търговецъ, казва, напр., директорътъ на Долно-Австрийското Дисконтно Съдружие, който има работа съ странство, трѣбва, ще не ще, да стане *спекулантъ по валутата*. Нáй-дълбоко обмисленнитѣ комбинации съ надѣжда на несъмнѣнна печала губятъ всѣка почва, и експортеритѣ както и импортеритѣ твърдѣ често сж принудени, при помощьта на скжпитѣ валутни *покривания,* да се осигорятъ отъ поврѣдитѣ (Sten. Protoc. der Währungs-Enquête-Commission, p. 242).

Ако въ Австрия, която има благоприятенъ търговски и платеженъ балансъ, двойниятъ характеръ на всѣка здѣлка съ странство вниса алеаторски елементъ въ резултата ѝ злѣ се отразява върху търговията на тая държава, то за Княжеството, което се намира при други икономически условия и не притежава надлежнитѣ институти[1]) за регулирание паричната си работа, загубитѣ, които проистичатъ отъ колебанието въ стойностьта на паритѣ, придобиватъ и пó-интенсивенъ, и пó-постояненъ характеръ. Ний трѣбва да обърнемъ внимание, че въ странство търговцитѣ се спасяватъ отъ загуба при помощьта на купувание девизи за въ странство, когато поличниятъ курсъ

[1]) Прѣзъ врѣмето между съставянието настоящата статия и печатанието ѝ, вотиранъ е билъ отъ Народното Събрание законътъ, който създава институтътъ на Търговскитѣ Камари, които могжтъ да послужатъ и за улеснение населението при издължаванието му спрямо задгранични кредитори.

се явява за тѣхъ благоприятенъ. Само при несгодностьта на послѣдния се купува златна монета и става реално исплащание. До колкото това ни е извѣстно, въ Княжеството исплащанията за въ странство ставать не при помощьта на купувание девизи, а исключително при помощьта на *реално* внисание златна монета въ учреждения, които се занимавать и съ инкассирование на чуждестранни полици. Ето защо българскиятъ търговецъ, като не прибѣгва къмъ девизитѣ да се ползува отъ благоприятния полични курсъ, винѫги трѣбва да тегли загуби, които придружавать непрѣкѫснатото качвание на аджиото на златото.

Като веземемъ освѣнъ това подъ внимание, че изобщо търговскиятъ балансъ на Княжеството е неблагоприятенъ за него, че той изобщо се явява като *пассивенъ,* че исплащанията въ странство надминавать онѣзи на чуждитѣ държави горѣ-долу срѣдньо на 10 мил., че поради платежитѣ на Княжеството въ странство, които, особенно подиръ пълното реализирване послѣдния заемъ, ще се уголѣмятъ, когато се захване, погасяванието му, и тъй нареч. „платеженъ балансъ“ на Княжеството ще стане за нея особенно неблагоприятенъ и че отъ друга страна онази сумма, която получаватъ българскитѣ капиталисти отъ влога на капиталитѣ си въ чуждестранни цѣнни книжа или банкови учрѣждения, безъ друго, трѣбва да се счита като твърдѣ малка, ний трѣбва да прѣдполагаме, че въ бѫдѫще търсението злато за исплащания въ странство още повече ще се уголѣми, аджиото му ще се качи и лошитѣ сѣтнини за търговията отъ това анормално явление ще веземать и по̀-широкъ размѣръ.

Но не е само единственно търговията — дѣто страда и ще страда. Понеже Княжеството, като млада държава съ ничтожна индустрия, принадлежи къмъ онѣзи, които получаватъ отъ вънка значително количество прѣдмети не само луксозни, но и такива, които сѫ нуждни за задоволявание потрѣбноститѣ отъ първа необходимость, то резултатитѣ на „двойния“ характеръ на земания-даванията съ алеаторски елементъ сѫ особенно чувствителни за всичкитѣ потрѣбители, защото тѣ или трѣбва да обезщетятъ търговеца за исплатеното отъ него аджио, или да прѣкратятъ потрѣблението на прѣдмѣти даже отъ първа необходимость.

Този именно характеръ на иностранната размѣна има лоши сѣтнини и за напрѣдъка на *туземното производство,* прѣчи за развиванието на прѣдприемателската инициатива и противудѣйствува за образуванието на капитали. Особено това има значение за

Княжеството, като страна, гдѣто индустрията се намира въ зародишево състояние и не е хванала още надлежни корени. Тамъ пъкъ, гдѣто страда народното стопанство, и държавата, отъ само себе си се разбира, не може да вирѣе.

На́й-сетнѣ една отъ на́й-врѣдителнитѣ и лоши сѣтнини отъ сребърната криза, както за държавното, тъй и за народното стопанство, се състои въ това, че тя отъ день на день сѐ повече и повече намалява голѣмината на паричния народенъ капиталъ. Ако вземемъ за основа даже малко по́-голѣмъ курсъ отколкото сѫществува въ настоящия моментъ (срѣдата на юлий) и на мѣсто $28^5/_9$ п. веземемъ 30 пенса за унцата и ако даже не обърнемъ внимание, че $^2/_5$ отъ българскитѣ монети иматъ титра $^{835}/_{1000}$, то ще получимъ, че насѣченитѣ 45 мил. български монети иматъ реална стойность само $22^1/_2$ мил., спр. притежаватъ не повече отъ $50^0/_0$ отъ тѣхната номинална стойность! Този въ висока стъпень важенъ фактъ се доказва съ туй, че българскитѣ сребърни монети сѫ насичани, както и ония отъ държавитѣ на Лат. Мон. Уния, възъ основа на отношение цѣната за злато къмъ сребро като $1:15^1/_2$. При такова пъкъ отношение среброто *трѣбва да струва не $28^5/_9$ пенса, а $60^{13}/_{16}$ п.!*

Наистина, България, като държава, която си е насѣкла, въ отличие отъ всичкитѣ други държави съ оффициаленъ биметализмъ монети вече прѣзъ периода на сребърната криза, не е изгубила напълно тъзи сумма, защото именно благодарение на сребърната криза тя е имала възможность да насиче монети не по́-лоши отъ тѣзи на другитѣ държави съ нечуваний въ ново врѣме сеньоражъ.

Но ний не трѣбва да забравиме, че това обаче не махва факта, дѣто тѣзи пари иматъ само половината купувателна способность (обстоятелството твърдѣ важно за всѣка държава при настѫпването на извънредни условия), и че въ извѣстна стъпень вече и сега, а за напрѣдъ еднакво съ другитѣ държави, които притежаватъ сребро, и Княжеството ще се подложи на голѣмата опасность отъ по́-нататъшното спадание стойностьта на нейнитѣ пари. Прочее, финансовитѣ и икономически интереси па и голѣмината на паричната сила на Княжеството се намиратъ въ тѣсна свърска съ по́-нататъшния вървежъ на сребърната криза и международната сѫдбина на среброто.

Прѣдъ видъ на това, като твърдѣ забѣлежителенъ се явява фактътъ, че България, която до сега нѣмаше собственни златни монети и гдѣто циркулираше до сега само иностранната златна монета, е счела първъ пѫть за нуждно да насѣче 3 мил. златни монети, споредъ зак. отъ 10. I 1894 год.

Ний видѣхме вече пó-горѣ, че Княжеството до сега се е отнасяло къмъ златото, като къмъ особенъ, привилегированъ металъ, че държавната власть стипулира креанси и издава задължения не само за въ странство но и вжтрѣ въ злато, че изисква не само митарственни сборове, но по нѣкога даже и даждия въ злато, че жителитѣ въ Княжеството сключватъ здѣлкитѣ си тъй сжщо въ злато, че когато се плаща съ злато въ случаи, гдѣто това не е *изрично* условено, както държавата, тъй и частнитѣ лица вематъ аджио.

При такава парична политика на Княжеството и при респективното отношение къмъ златото и отъ страна на частнитѣ лица, ний имаме напълно основание да твърдимъ, че *фактически* въ Княжеството биметаллистическата монетна система. както това бѣше поне пó-прѣди въ държавитѣ отъ Лат. Мон. Уния, никога не е сжществувала, че като *еталонни* металъ се е третирало *само* среброто, а златото се признавало като чуждъ еталонъ въ пълния и широкия смисълъ на думата.

Да ли насичението за първъ пжть златни монети прѣзъ тазъ година може да се приема като безусловно доказателство, че отъ сега нататъкъ Княжеството ще слѣдва колко-годѣ началата на *легалния* двойенъ еталонъ? Официално не сж извѣстни мотивитѣ, които сж побудили законодателя да ги насѣче. Не знаемъ, да ли той е искалъ само да испълни единъ членъ още отъ първия монетенъ законъ (чл. 3 отъ зак. отъ 27/V. 1880 г.) или е искалъ да създаде и националенъ златенъ левъ за международнитѣ си исплащания, които иматъ да се уголѣмятъ съ подкачванието отъ 1897 погасяванието и на новия заемъ? Насъ ни само интересува, да ли съ това не се е гонѣла цѣльта да се установи и *фактически* легалния двойенъ еталонъ?

Щомъ не се испуща изъ прѣдъ видъ, че ний имаме тука работа съ причинитѣ, махванието на които не е въ властьта на Княжеството, ний въ всѣки случай трѣбва да признаемъ, че и насичението на национални златни монети нѣма да съдѣйствува на *фактическото* установяване на двойния еталонъ, сир. нѣма да махне аджиото на златото, нѣма да махне и лошитѣ му сѣтнини за държавното и народното стопанство. Не съ едно насичание златни левове, не съ едно промѣнение на названието на досегашнитѣ златни монети могжтъ да се махватъ врѣдителни и опасни сѣтнини отъ постоянното обѣзцѣняване на среброто. И за напрѣдъ ще иматъ мѣсто врѣдителнитѣ за държавата и народното стопанство явления, ако държавата не се залови съ въироса, въ каква посока трѣбва

да се движи паричната ѝ политика, за да се прокара въ дѣйствителния животъ онова, каквото се диктува отъ жизненитѣ изисквания на икономическитѣ ѝ интереси. Не съ голото внасяние въ Княжеството 3 милл. лева, вмѣсто които сѫ изнесени въ странство други 3 милл. и даже пó-голѣма сумма, а съ цѣлъ редъ законодателни и икономически мѣрки Княжеството може да се освободи отъ една аномалия въ своя финансовъ и икономически организмъ. За прѣмахванието ѝ държавата трѣбва да направи онѣзи стѫпки, каквито се налагать отъ необходимостьта да се оттърве паричната ѝ система поне въ извѣстна мѣрка отъ пó-нататъшната сѫдбина на среброто, кризата на което, види са, далечъ не се е свършила. Колкото и да е невъзможно да правишъ категорически твърдения въ областьта на пó-нататъшнитѣ сѫдбини на съотношението въ цѣнностьта на скѫпоцѣннитѣ металли, ний можемъ винѫги поне, въ извѣстна степень, възъ основа на миналото и настоящето да правимъ прѣдположения и за вѣроятното бѫдѫще.

По поводъ интересующия ни сега въпросъ за сребърната криза, заслужватъ нáй-напрѣдъ внимание даннитѣ за стойностьта на всѣко-годишната добивка на среброто прѣзъ траението на сребърната криза, които ний заимствуваме отъ Лексиса[1]) и които тука прѣдставляваме въ миллиони златни лева, като приемаме цѣната на марката равна на 1,22 зл. лева:

1871 г.	— 366 зл. лева	1882 г.	— 585, 6 зл. лева
1872 „	— 390, 4	1883 „	— 603, 9
1873 „	— 420, 9	1884 „	— 555, 1
1874 „	— 378, 2	1885 „	— 622, 2
1875 „	— 414, 8	1886 „	— 635,62
1876 „	— 451, 4	1887 „	— 653,32
1877 „	— 433, 1	1888 „	— 741,76
1878 „	— 500, 2	1889 „	— 854
1879 „	— 505,08	1890 „	— 905,24
1880 „	— 508,74	1891 „	— 985,76
1881 „	— 536, 8	1892 „	— 103 7

Когато прѣгледаме статистическитѣ данни за добивката на среброто прѣзъ цѣлъ редъ вѣкове, при повърхностенъ даже погледъ

[1]) B. 5, p. 670. Silber u. Silberwährung. Лексисъ опрѣдѣля стойностьта на добивкитѣ, като туря за основанието на прѣсмѣтанието постоянно онѫзъ цѣна на среброто, която то има споредъ старото френско отношение.

забѣлѣзваме, че прѣзъ послѣднитѣ 3—4 столѣтия количеството на добитото сребро относително нараства, но разликата на отношението е малка. До гдѣто до шестдеситѣ години на настоящия вѣкъ количеството на всѣкогодишната добивка на среброто се прѣсмѣтала съ стотини хиляди килограмма, прѣзъ шестото десетолѣтие количеството на всѣкогодишната дибивка се качва *до 1,3 мил.* за да стигне въ наше врѣме на пбвече отъ *петь* милиона килограмма. Това голѣмо нарастване на всѣкогодишната добивка се прѣдизвиква, както отъ изнамирванието нови рудници, тъй особенно отъ прогреса на металургическата техника, която сега дава възможность да се получава отъ сребърната руда, съединена съ сѣра, чистъ металъ не при помощьта на стария и скѫпия амалгамационния процессъ, а при помощьта на изгарянието смѣса на среброто въ особенни соби. Благодарение на тоя пб-евтинъ начинъ за обработване среброто и благодарение на това, че се откриватъ нови рудници както въ стария тъй и въ новия свѣтъ, трѣбва да признаемъ, че количеството па среброто, което ще бѫде прѣдлагано на тържището, въ всѣки случай не ще бѫде пб-малко отъ колкото прѣзъ послѣднитѣ десетолѣтия, ако даже не се осѫществятъ твърденията на оптимистическитѣ геолози (Суезъ!) за намиранието на сребро въ неограничено количество. Отъ друга страна ние трѣбва да вземемъ подъ внимание, че прѣзъ послѣднитѣ двѣ десетолѣтия сѫ служили като дебуше за тѣзи добивки азиятскитѣ страни (особенно Индия и Китай) и Съединенитѣ Щати (споредъ Блендовия, Виндомския и Шермановия билли), които сѫ поглътнали за *парични* цѣли отъ добитото прѣзъ 16 години (1876—1891) количество 10.712,86 мил. зл. лева (споредъ Зетбера) не пб-малко отъ 8052 мил. зл. лева, сир. *малко пбвече отъ 74%* (вж. Wörterb. der Staats, B. 5 p. 670). Когато се случи златната криза прѣзъ 50-тѣ години, исхарченитѣ за парични цѣли само *52% отъ добивката* (отъ добитото отъ 1851 до 1870 количество 26.596 мил. злат. лева бѣхѫ насѣчени монети въ количество 15.404,94 мил. зл. лева) бѣхѫ достатъчни *за запазванието цѣнностьта на златото.* Това придобива особено значение, ако не се испуща изъ прѣдъ видъ, че много пб-голѣмъ процентъ на исхарченото сребро не се е оказалъ като достатъченъ да спре нечуваното падание стойностьта на среброто на 50%, при всичко че исхарчванието на $^3/_4$ отъ добитото сребро за паричнитѣ цѣли противодѣйствувало, щото сребърната криза да вземе още пб-голѣмъ размѣръ.

Но какво ще стане, ако пó-нататъкъ се затворятъ за среброто и онѣзи монеторѣзници, които сѫ държали до сега прѣдъ него вратата си отворени? Въ това отношение ние имаме твърдѣ обезпокоителни симптоми. Въ британска Индия, — страна, гдѣто чистата монетна система възъ основа на рупия сѫществува нѣколко вѣкове, гдѣто златнитѣ монети (могури) не служатъ даже като орѫдие за погасявание задълженията, а само като *стока,* гдѣто богатия набобъ винѫги толкозъ обичалъ среброто, като прѣдметъ за накити и като прѣдметъ за натрупвание богатство, — ние почваме да забѣлѣзваме съвсѣмъ друго отношение къмъ среброто и златото. Индийскитѣ богаташи захващатъ да прѣдпочитатъ златото, като прѣдметъ за *накити,* паричнитѣ си капитали ги внасятъ въ Банката не въ сребърни рупии, а въ злато.[1]) Отъ 1880 г. насамъ ние виждаме и голѣмо внасяние на злато въ тѣзи страни (цифрата на всѣкогодишното внасяние срѣдно възлиза около 69,54 мил. златни лева).

Нáй-сетнѣ, на 26 Юния миналата година се появи и твърдѣ важенъ за сѫдбинитѣ на среброто законъ, по силата на който Индия, по примѣра на биметалистическитѣ държави, *спира за частна смѣтка сѣчението на сребърнитѣ монети, спира свободната размѣна на сребърнитѣ рупии срѣщу златото на държавното съкровище, като сѫщеврѣменно установява, че исплащанията въ правителственнитѣ касси за напрѣдъ могѫтъ да ставатъ въ злато* по 16 пенса за всѣка сребърна рупия.

Тази рѣшителна стѫпка за въ полза на златото, за която може да послѣдва и окончателно прѣминувание къмъ златната система и въ Индия, има и само по себе си голѣмо значение и се отразява злѣ върху всичкитѣ държави, въ частность и върху България, които иматъ девалирани сребърни пари.

Ако хвърлимъ погледъ върху Съединенитѣ Щати, които, възъ основа на Блендовия биллъ (отъ 28/II 1878 г.) трѣбва всѣкимѣсечно да сѣкѫтъ по отъ 2 до 4 мил. сребърни долара или, що е равносилно за сѫдбата на среброто, — възъ основа на Шермановия биллъ отъ 14/VII 1890, трѣбва всѣки мѣсецъ да купуватъ по $4^{1}/_{2}$ милиона унци сребро и да издаватъ на респективната сумма цертификати, излиза, че тая държава, поглъща почти половината на добивката (отъ 4 милиона klg. на срѣдната всѣкогодишна добивка, споредъ прѣсмѣтанията на Бенедикта,[2]) 1,7 мил. klg.). Но ний не можемъ да

[1]) cit W—E—C, pag. 136.

[2]) Вж. мнѣнието му въ протоколитѣ на виенск. анкетна ком. отъ 1892, p 16.

хранимъ увѣренность, че Съединенитѣ Щати ще слѣдватъ тази благоприятна за среброто монетна политика *и за напрѣдъ* и не ще желаѭтъ единъ день да въведѫтъ златния еталонъ, както това го прѣдвижда закона имъ отъ 1/IV 1873 г. Макаръ на притежателитѣ на сребърнитѣ рудници се удаде при помощьта на енергическата агитация да убѣдятъ общественното мнѣние, че интереситѣ на Съединенитѣ Щати налагатъ и диктуватъ благоприятно къмъ среброто отношение, макаръ тѣзи притежатели и да сѫ сполучили да осуетятъ прокарванието въ дѣйствителния животъ издадения законъ за прѣминуванието къмъ златната парична система, обаче ний трѣбва да имаме прѣдъ видъ, че и въ Съединенитѣ Щати се приближава, види се, врѣмето, когато гласътъ на *общитѣ* интереси на цѣлото общество ще заглуши врѣвата, която горѣспоменѫтата класса винѫги дига срѣщу златния еталонъ. Че и въ Съединенитѣ Щати съзнаватъ опасность отъ задължителното купувание сребро за поддържание тамкашнитѣ владѣтели на сребърнитѣ рудници, че и тамъ виждатъ, че това има за сѣтнина *исчезванието на златото,* че и въ тази държава съ голѣми мѫчнотии могѫтъ да пазятъ въ държавнитѣ зимници сребърни метали на стотини милиони доллара, на мѣсто които циркулиратъ книжни цертификати, — за всичко това и тамъ се чуватъ авторитетни гласове (напр., президентъ Клевелендъ!). При такива условия, когато Съединеннитѣ Щати се убѣдятъ, че и проектираната нова международна монетна конференция ще си остане безрезултатна, както и свиканата прѣзъ Ноемврий 1892 г. по тѣхната инициатива Брюселска конференция, леко може да стане, че правителството ще придобие въ парламента болшинство за прокарвание не веднѫжъ прѣдложенитѣ мѣрки, които сѫ неблагоприятни за среброто. Щомъ исказаното тука опасение ще стане единъ день дѣйствителенъ фактъ, притежаванието на сребърнитѣ пари може на всѣкѫдѣ да послужи като источникъ на дълбоки пертурбации за всичкитѣ държави съ биметалистически и съ чисто сребъренъ еталонъ. Чини ни се, че като рационално се явява за всѣка такава държава, ако може, да се оттърве отъ угрожающата опасность. Ако нѣкои биметалистически държави нѣматъ възможность да си напуснатъ еталона безъ извънредни жертви, ние не виждаме обаче необходимость, щото Княжеството да продължава да се придържа о монетния еталонъ, — въ значителна степень вече изоставения, — на държавитѣ отъ Лат. Мон. Уния, къмъ която то непринадлежи. Ние мислиме, че на́й-жизненнитѣ интереси изискватъ, щото Княжеството да се погрижи за въвеждание онзи еталонъ, който

е приетъ отъ цѣлъ редъ други държави (Англия, държавитѣ отъ Скандинавската Уния, Германия, Австрия, и др.). Ние мислимъ, че особенъ поучителенъ за Княжеството примѣръ прѣдставлява Ромѫния, която, като е обладавала сребърни пари въ количество 78 мил. лева, много пó-силно е страдала отъ аджиото отъ колкото Княжеството. Съ закона отъ 1890 г. Ромѫния е прѣминѫла къмъ златния еталонъ, като е демонетизирала 40 мил. отъ своитѣ 5-франкови монети и сѫщеврѣменно е установила максимумъ отъ 50 лева за погасяване задълженията съ среброто. Благодарение на тази реформа Ромѫния е сполучила да прѣмахне аджиото. Ние не виждаме невъзможность, щото Княжеството да непослѣдва поне примѣра на другата балканска държава — Турция, която е имала доста благоразумие да си набави надлежнитѣ златни фондове и която ако не се придържа още о чистия златенъ монометализмъ, то поне се радва на доста силната циркулация на златото.

Каква нужда има Княжеството да свързва сѫдбата на паричната си система съ такава на Лат. Мон. Уния? Да имашъ сѫщата монетна система не значи още да слѣдвашъ непрѣменно и сѫщитѣ монетни принципи. Румъния па и сега Австрия извършва прѣминуванието къмъ *златния* еталонъ възъ основанието на франковата система, която въ послѣднята държава до сега и не сѫществуваше. Можешъ да имашъ еднаква съ друга държава монетна система за улеснение международната си размѣна, безъ да бѫдешъ задълженъ да слѣдвашъ *сѫщата* парична политика. Извѣстно е, че особено тритѣ държави отъ Лат. Мон. Уния (Франция, Италия и Белгия) сѫ прѣтрупани отъ извънмѣрно количество сребро. Безъ да смѣтаме размѣнното имъ сребро (по 6 фр. на глава въ всичкитѣ държави) се оказва, че Франция е прѣтрупана само отъ курантното сребро въ колич. на 5.297 мил. фр., Италия въ количеството на 364,6 мил. и Белгия въ количество на 495 мил. фр. Ето защо тѣзи държави безъ колосални загуби не могѫтъ да напуснѫтъ биметализма. Но щомъ сребърната криза ще се продължава и щомъ ще се окаже, че девалираннитѣ курантни пари ще изгубватъ много пóвече отъ останалата половина на номиналната имъ стойность, леко може да стане, че Лат. Мон. Уния ще си прѣкрати сѫществуванието и че членоветѣ ѝ ще се видятъ принудени да нарѣжѫтъ курантни монети съ *пó-голѣма* вѫтрѣшна стойность.

Тогава и Княжеството ще бѫде принудено, по силата на икономическитѣ закони, да насѣче пó-пълноцѣнни монети, което за него

ще бжде придружено отъ пó-голѣми загуби, отколкото това би станало при сегашнитѣ цѣни на среброто.

По такъвъ начинъ Княжеството, което, благодарение на установяванието паричния еталонъ на Лат. Мон. Уния, не печели абсолютно *нищо,* се подлага на опасность да потегли особенни загуби, които ще проистекжтъ не само отъ обезцѣняванието на среброто, но и отъ посоката, която ще земе паричната работа въ държавитѣ на Лат. Мон. Уния. Това обстоятелство, че Княжеството се свързва съ единъ такъвъ еталонъ, който не се налага отъ политическа нужда, който икономически е твърдѣ врѣдителенъ и който не щѣхж да слѣдвать и другитѣ държави, ако бихж имали сжщата възможность, както и Княжеството, да го напуснжтъ безъ голѣми пертурбации, че то слѣдва политиката на единъ монетаренъ съюзъ, противъ който си повдигатъ гласоветѣ ту единъ контрагентъ ту други, и въ стабилностьта на когото *сега* не вѣрватъ и самитѣ му членове, че то слѣдва тази политика, когато цѣлъ редъ икономическо-финансови явления вжтрѣ и паричната политика на другитѣ държави диктуватъ икономическата необходимость, щото и Княжеството да си тури паричната система върху *пó-надѣжна* база, — настоятелно изисква, споредъ нашето мнѣние, прѣминуванието на Княжеството къмъ такава парична политика, която за напрѣдъ трѣбва да осигори циркулиранието на златото въ нужднитѣ размѣри и която ще докара съ течение на врѣмето възможность да прѣмине и то, ако не къмъ чистия златенъ, то поне къмъ тъй нар. „куция“ златенъ еталонъ.

Ний мислимъ, че само по такъвъ начинъ Княжеството може да се осигури отъ силната пертурбация, която угрозява странитѣ съ биметалистическия еталонъ.

Като твърдимъ това, ний не отричаме обаче, че има едно срѣдство, което може да спаси биметалистическитѣ страни. Туй срѣдство е сключванието единъ *международенъ* биметалистически съюзъ, който съ такава голѣма енергия се проповѣдваше отъ прочутия биметалистъ Чернуши. За да не се отдалечимъ отъ специалния прѣдметъ на настоящата статия и за да наведемъ тука само онова, което има тѣсна свръзка съ нея, ще забѣлѣжимъ само, че, макаръ ний сподѣляме мнѣнието за *възможностьта* на въздѣйствието при помощьта на единъ биметалистически *международенъ* съюзъ върху *стабилностьта* на отношението между златото и среброто, ний не допущаме обаче, че такъвъ договоръ ще стане единъ день реаленъ

фактъ и че, ако даже допустнемъ това послѣдньото, той — и това е още пó-важно отъ първото, — ще има дълготрайно сѫществувание.

Като вземемъ прѣдъ видъ, че съ такава спогодба сѫ свързани *срѣщуположнитѣ политически* и икономически интереси на различнитѣ държави, че тази срѣщуположность сѫществува и между нáй-главнитѣ държави на европейския континентъ, които искатъ единъ другъ да съсипятъ, макаръ твърдѣ често подъ булото на нáй-високитѣ „морални“ принципи, ний не мислимъ, че такава спогодба поне въ недалечно бѫдѫще може единъ день да стане дѣйствителенъ фактъ.

Историята на 19-й вѣкъ, въ който политическиятъ маккиавелизъмъ се практикува въ широки размѣри, не ни е научила да вѣрваме въ алтруизма на държавитѣ особено тамъ, гдѣто могѫтъ да се нащърбяватъ било политическитѣ, било икономическитѣ интереси, гдѣто може да се накърнява надмощието на еднитѣ надъ другитѣ.

Но ако, въпрѣки това, международната монетна спогодба единъ день стане дѣйствителенъ фактъ, то съ това, разбира се, не може да се искорени обичьта на културнитѣ народи къмъ златото, не ще се исгъргне отъ народитѣ съзнанието, че среброто има *искуственна* цѣна, създадена отъ сключения договоръ. Тѣзи явления, щомъ ще иматъ мѣсто, безъ друго ще прѣдизвикатъ прѣдпочтителното искание на златото, което банкитѣ тогазъ ще бѫдѫтъ задължени да го размѣняватъ срѣщу донесеното сребро безпрѣпятственно възъ основа на онази норма за цѣнностьта, която е приета отъ сключената спогодба. При такова условие пакъ може да се появи за златото аджио, а банкитѣ, прѣдъ видъ на възможностьта на растурянието спогодбата, за да не притежаватъ девалиранитѣ метални фондове, ще се старанѫтъ и отъ своя страна да иматъ въ рѫцѣтѣ си скѫпоцѣнния металъ отъ „жълта“ боя.[1])

Както и да е, чини ни се, щомъ даже допустнемъ възможностьта на сключванието единъ биметалистически международенъ съюзъ съ мѣродавнитѣ държави на чело, ний на-да-ли ще бѫдемъ далечъ отъ истината, ако твърдимъ, че въ такава спогодба отношението въ цѣнностьта между златото и среброто ще бѫде такова, *което признава фактътъ на девалвацията* на послѣдньото (1:32), а не онова френско отношение ($1:15^1/_2$), което е приeто прѣди единъ вѣкъ и върху което базиратъ монетитѣ на биметалистическитѣ държави. Да не излизаме отъ такова прѣдположение значи да допущаме, че странитѣ

[1]) B. Hacce, das Geld- und Münzwesen въ Шенбер. рѫков., B 1, p. 368—373.

съ златната система (както Англия, Германия и др.) не само ще се съгласятъ да създадѫтъ почва за евентуалното разваляние на паричната си система, но ще поискатъ да приематъ девалиранитѣ вече сега на 50% пари по номиналната имъ цѣна, и да се подлагатъ по тоя начинъ на опасность да изгубѭтъ много, въ случай на растуряние съюза.

Тъй като вѣроятностьта, че е възможно подобно нѣщо, прѣдставлява голѣмина твърдѣ близка до нула, то ний можемъ да я игнорираме. Ето защо трѣбва да се признае, че при всѣка една рѣшителна стѫпка, която, прѣдъ видъ на непрѣкъснатото спадание цѣнностьта на среброто, ще направятъ или всичкитѣ културни държави заедно при помощьта на международния биметалистически договоръ, или само държавитѣ на Лат. Мон. Уния съ прѣминуванието къмъ златния еталонъ или само съ прѣчукванието курантни монети въ пълновѣсни, България ще бѫде принудена да извърши своята парична реформа възъ основа на *новото отношение* на стойностьта между златото и среброто.

Ний сме далечъ отъ мисъльта да допустнемъ, че държавата ще поиска, щото загубитѣ въ количество не пó-малко отъ 50%[1]) да теглятъ държателитѣ на монетитѣ въ момента на осѫществяванието реформата, защото това не ще бѫде достолѣпно за Княжеството, па и не ще бѫде справедливо, като вземемъ подъ внимание, че многомилионната печала отъ насичението сребърнитѣ монети е получена отъ държавата, а не отъ частнитѣ лица.

Щомъ е правилно твърдението, че разноскитѣ, както въ случай на необходимото прѣминувание къмъ другъ еталонъ, така и въ случай на прѣчукванието девалиранитѣ монети, сѫ за Княжеството неминуеми, то не е ли пó-рационално да не се чака настѫпванието момента на тежката необходимость, който, безъ друго, ще прѣдизвика много пó-голѣма жертва. До гдѣто сега, благодарение на сѫществуванието биметализма въ много държави, аджиото, при веманието подъ внимание голѣмината на спаданието цѣнностьта на среброто, е относително още твърдѣ нищожно (на мѣсто да се равнява на 50% това сега за сега се колебае между 4—4½%), Княжеството *само сега,* възъ основа на рационалната парична политика, може да си създаде надлежния златния фондъ съ твърдѣ малки и нищожни жертви. Но, освѣнъ това, особенно интереситѣ на народното стопанство, които държавата не може да ги нѣма при

[1]) Максимумътъ на загубитѣ не може сега, разбира се, да бѫде опрѣдѣленъ. Но ако вземемъ подъ внимание, че за владѣтелитѣ на сребърнитѣ рудници самостойностьта на една унца сребро срѣдньо се опрѣдѣля въ 18 пенса, ний можемъ да допустнемъ спадание въ цѣнностьта даже до 70%.

сърдце, изискватъ да се вематъ още отъ сега опрѣдѣленни мѣрки за създавание поне усиленна циркулация на златото.

Въ свръзка съ създаванието на надлежния фондъ трѣбва да се вематъ и за прѣходното врѣме цѣлъ редъ мѣрки, които трѣба да осигурятъ, щото златото, като по́-добъръ металъ, да не напустне страната. За да се постигне това, трѣбва да се вематъ както чисто икономически така и юридически мѣрки. Между първитѣ особено заслужватъ внимание онѣзи, които ще подобрятъ търговския и платежния балансъ на Княжеството. При помощьта пъкъ на особенни закони трѣбва да се установи *ограниченна* сфера за погасявание задълженията съ всички сребърни монети. (Отъ начало това може да бъде установено само за размѣнната монета отъ 2, 1 и ½ левъ, а съ уголѣмяването на златото въ Княжеството, това трѣбва да се въведе и относително курантната монета отъ 5 лева). Наредъ съ това трѣбва да се установи и опрѣдѣлена *по́-широка* сфера за исплащанията съ злато. Като особенъ могжщественъ съюзникъ на държавата, при стремлението ѝ да си набави златния фондъ и да го *задържи* въ страната, трѣбва както и на всѣкждѣ, да се яви Народната Банка, която при помощьта на рационалната обща и шконтова политика трѣбва да осигурява постиганието на тази цѣль. Тъй сжщо върху Банката пада длъжностьта да улеснява търговското население при реализиранието задграничнитѣ му платежи, съ запазванието колкото се може по́-износни условия.[1]) Съ други думи, намъ се чини като наложително, щото Княжеството да си тури за цѣль създавание на условия, които могжтъ да осигурятъ въ случай на нужда прѣминуванието поне къмъ тову-речи „куцата“ златна система, която ще презумира златото като

---

[1]) Тази наша статия се намираше вече въ редакционния портфейлъ, когато излѣзе отъ печатъ „Отчетъ на Българската Народна Банка за 1894 г.,“ който съдържа и „Изложение върху монетний въросъ въ Княжеството.“ (стр. 17—28). Благодарение на туй обстоятелство, ние нѣмахме възможность да вземемъ подъ внимание речения „отчетъ“ за оцѣнение дѣятелностьта на Народната Банка въ областьта на паричния въпросъ въ Княжеството, и можеме да се въсползуваме отъ материяла му само при разглеждание въпроса за банкнотното обръщание (гл. IV) Ние се надѣваме обаче, че ще имаме случай да разгледаме този отчетъ съ нуждната обстоятелственность. Но и сега вече не можемъ да не заявимъ, че приятно ни бѣше да четемъ, какъ и държавното кредитно учреждение сподѣля напълно мнѣнието за необходимостьта на прѣминувание къмъ златния еталонъ. По поводъ пъкъ на цифровия материалъ на отчета трѣбва да се отбѣлѣжи, че той, макаръ е доста пъленъ, не винжги обаче, за жалость, се явява вѣренъ и че ползуванието съ него е възможно не безъ голѣма прѣдпазливость. Така, напр., Банката посочва, че до сега сж нарѣзани сребърни монети въ количество 47,5 мил. (стр. 26), до като въ дѣйствителность сж нарѣзани само 45 мил.; Банката опрѣдѣля печалата на държавата отъ послѣднето насичание 12 мил. сребърни монети въ 6 мил. лева (стр. 25), което прѣдъ видъ на цѣната 55,97 зл. лева за 100 сребърни, по която то е отдадено съ търга, не е, разбира се, възможно и др.

*

единственъ легаленъ металъ за развързване задълженията, ако контрагентитѣ не сѫ се споразумѣли за противното, и която ще запази извѣстна сфера за циркулация и на сребърнитѣ пари.

Не съ анормални отстѫпки отъ двойния еталонъ поради придобиване *злато,* които толкова злѣ се отразяватъ върху народното стопанство, а поне съ *повдигание златото подиръ набавяние на надлежния златенъ фондъ* на стъпень на презумиранно орѫдие за погасяване задълженията, държавното и народното ступанство могѫтъ, макаръ и не напълно, но въ значителната стъпень, да се оттърватъ отъ лошитѣ сѣтнини на сребърната криза.

Ние считаме за нуждно поне пѫтьомъ изрично да забѣлѣжимъ, че и при тоя златенъ еталонъ може да циркулира *въ извѣстна стъпень* и сребърната монета. И при господствуванието на златото, като прѣобладающа монета въ страната, ограничено количество сребро може да се одържи въ обръщание. Ето защо Княжеството ще има нужда да се освободи само отъ *една часть* отъ своитѣ сребърни монети. Що се отнася до набавянието на златенъ фондъ, то това за Княжеството, което, като една малка държава, се нуждае отъ относително малко количество парични знакове, не може да прѣдставлява особенни мѫчнотии, за които толкозъ много разсѫждавахѫ въ австрийската анкетна коммиссия отъ 1892 г. Но, ако фактътъ на станалото тая година насичание златни монети нѣма да послужи като потикъ къмъ друга политика въ областьта на паричното ступанство въ Княжеството, то въ всѣки случай е безусловно необходимо, щото монетитѣ отъ 2, 1 и $^1/_2$ левъ да иматъ сила за погасяване задължения до 50 лева, що се изисква и отъ Лат. Мон. Уния, и о което се придържа даже толкозъ слабо въ икономическо и финансово отношение страна, както Сърбия,която даже на монетитѣ отъ 5 фр. признава платежната сила само до 500. Прѣдъ видъ на това, че Княжеството има вече дребна монета по $6^1/_2$ лева на глава,[1]) до гдѣто Лат. Мон. Конвенция дозволява само по 6, необходимо е да не се прѣдприематъ сѣчения на тѣзи монети, до като населението на Княжеството не се уголѣми на съотвѣтно количество. Макаръ общото количество на сребърнитѣ 5-левови монети (по $7^5/_{16}$ на глава) не е относително голѣмо и макаръ се намиратъ държави, които иматъ много повече. не трѣбва тѣзи държави да служатъ като мѣродавни при опрѣдѣлянието възможния максимумъ, защото 1) тѣ сѫ си нарѣзали монети до началото на сребърната криза, появяванието на която наопаки ги е подбудила да спрѫтъ

[1]) При население $3^1/_4$ мил. има 21 мил. дребни монети.

тѣхното сѣчение (напр. Германия въ 1872 г., държавитѣ на Латин. Мон. Уния въ 1877 г., Австрия въ 1879 г. и др.) и 2) всичкитѣ държави съ златния еталонъ и, види се, и съ двойния еталонъ на драго сърдце щѣхѫ да си продадѫтъ среброто, ако да намѣрихѫ надлежния купувачъ.

IV.

Ние имаме да разгледаме още въпроса, въ каква мѣра въ Княжеството си е намѣрилъ изражение принципътъ да се замѣстватъ металическитѣ пари съ книжни знакове. Като парични суррогати въ Княжеството циркулиратъ банкнотитѣ на Българската Народна Банка. Послѣдната има исключителна привилегия да ги издава въ такова количество, което въ три пѫти надминава банковия резервенъ златенъ фондъ (зак. отъ 27/I 1885 г., т. 1, ч. 6, ал. 1 и 2-ра отъ чл. 4). Тия банкноти сѫ задължителни за приемание при извършвание на платежи въ ковчежничества на държавата и въ всичкитѣ правителственни учреждения, нѣматъ принудителенъ курсъ и стойностьта имъ се исплаща на прѣдявителя въ централното сѣдалище на Банката незабавно, а въ клоноветѣ ѝ само при наличность на надлежния фондъ (ал. 3 отъ чл. 4). Въ послѣдния случай плащанието може да се отложи до пристиганието на нужднитѣ фондове въ клона.

Количеството на банкнотитѣ, които се намиратъ въ крѫгообращение и които иматъ стойность отъ 5, 10, 20, 50 и 100 лева, се подлага на доста голѣми колебания.[1]) Самата голѣмина на банкнотното обръщение прѣзъ десетолѣтието, което е протекло подиръ прѣобразуванието на Банката въ държавно кредитно учреждение, прѣдставлява се, прѣсмѣтана на хиляди, на 31-й Декемврий на респективнитѣ години както слѣдва: 1885 г. — 213, 1886 г. — 49, 1887 г. — 1035, 1888 г. — 182, 1889 г. — 401, 1890 г. — 1957, 1891 г. — 1303, 1892 г. — 471, 1893 г. — 1230, 1894 г. — 824.

Понеже, споредъ закона отъ 27/I 1885 г., се издаватъ банкнотитѣ само възъ основа на златния еталонъ, то и тѣ въ обръщението се подлагатъ на аджио въ сѫщитѣ размѣри, както и циркулирующитѣ въ Княжеството златни монети.

Законътъ отъ 27/I 1885 г. за банкнотитѣ бѣ допълненъ съ закона отъ 27/I 1892 г., който разрѣшава на Народната Банка

---

[1]) Така, напр., отъ недѣлния балансъ на Банката, публикуванъ на 23 Августъ 1894 г., се вижда, че суммата на банкнотитѣ възлиза на 1.879,130 л. (Държ. Вѣсти., 1894 г., бр. 179), а въ отчета на Банката за 1894 г. тая статия на 31 Декемврий (подиръ малко повече отъ 7 мѣсеци!) е посочена само въ количество на 827,595 л. (стр. 47).

и издавание на банкноти отъ *сребъренъ* еталонъ върху сѫщитѣ почти основания (т. III, ч. 2, ал. 1 и 2 отъ чл. 1). Необходимото отстѫпление тука състои въ туй, че банкнотитѣ отъ сребъренъ еталонъ не могѫтъ да се приематъ въ митницитѣ (ibidem).

Въ отличие отъ банкнотитѣ отъ златенъ еталонъ тука бѣ установено и туй твърдѣ важно ограничение, по силата на което „Финансовий Министръ, по рѣшението на Министерския Съвѣтъ, има право да *спира* издаванието на банкнотитѣ отъ *сребъренъ* еталонъ и даже да изисква отъ казаната банка откупуванието назадъ часть или всичкитѣ издадени банкноти отъ тоя еталонъ“ (зак. ibidem).

Тоя законъ бѣ прокаранъ отъ Финансовото Министерство по прѣдложението на Народната Банка прѣдъ видъ на исканието ѝ да придобие срѣдства за по́-голѣмо и по́-евтино задоволяване кредитнитѣ нужди на населението (вж. отчетъ за 1894, стр. 22 и 23). Народната Банка е побързала да се въсползува отъ новата привилегия и даже съ особенно окрѫжно до обнародвание закона (отъ 5/I 1892 г.) е зела мѣрки, щото да се повърнѫтъ отъ притежателитѣ до 1/II 1892 г. всичкитѣ златни банкноти отъ 5 и 10 лева, на мѣсто които тя е тъкмила емитиране на респективнитѣ банкноти отъ сребъренъ еталонъ. Въ истеглянието на реченитѣ банкноти Банката е сполучила, но за испущание на другитѣ отъ сребъренъ еталонъ се е въспротивилъ Министерския Съвѣтъ, който се и е въсползувалъ отъ прѣдставеното му отъ закона право „да спира издавание на банкнотитѣ отъ сребъренъ еталонъ“. Благодарение на туй обстоятелство, се е оказало, че законътъ отъ 27/1 1892 г. е останалъ безъ испълнение.

По поводъ на въпроса, който естественно се повдига, да ли изобщо желателно е, щото тоя законъ да се приведе въ испълнение, ние сме на мнѣние, че, ако въ извѣстна страна има мѣсто циркулацията на сребърнитѣ монети, полезно е да се допустне и обръщение на банкноти отъ сребъренъ еталонъ. При такова условие издадена банкнота отъ речения еталонъ нѣма да повлияе върху качванието на ажиото повече, отколкото то може да се уголѣми при съотвѣтното количество сребърни монети. Количеството на банкнотитѣ въ всѣки случай трѣбва да бѫде ограничено и като максимумъ за него се явява онзи прѣдѣлъ, който се признава като необходимъ за циркулацията на сребърнитѣ монети. Отъ тука и произтича това, че банкнотата отъ сребърния еталонъ трѣбва да се издава само въ замѣна на една часть отъ сребърната наличность, ако тя е достигала възможния максимумъ. Безъ друго тоя максимумъ

ще се намира въ силна зависимость отъ туй, каква именно парична политика се гони отъ Княжеството. До колкото обаче е възможно запазванието на единъ установенъ максимумъ, ако едно кредитно учреждение иска по такъвъ начинъ да си създаде единъ източникъ на парични рессурси — това е въпросъ, разглежданието на който не му е тука мѣстото. Едно е несъмнѣнно, че банкнотата отъ сребъренъ еталонъ прѣдставлява много леснотии за населението и въ случай на обезцѣнение на нейната металическа база, опасноста на икономическитѣ загуби отъ точка зрѣние на народното стопанство е твърдѣ нищожна, щомъ учреждението, което ги е издало, не се отказва отъ размѣната имъ. Ето защо, чини ни се, че даже и по настоящемъ може да се направи опитванието да се пустне въ обръщение въ ограниченно количество дребната банкнота отъ сребъренъ еталонъ, ако нѣма да се направи каквато и да е стѫпка за въ полза на прѣминувание къмъ златния (чистия или куцающъ) еталонъ.

Като другъ париченъ суррогатъ въ Княжеството явяватъ се „съкровищнитѣ бонове“ (Schatzscheine, Schatzanweisungen, bons de trésor, серія казначейства), които играѭтъ роля на текущия нефундиранъ държавенъ дългъ (schwebende Schuld, dette flottante). Въ Княжеството тия бонове гонятъ само цѣль да посрѣщатъ настоятелнитѣ държавни разноски, за които не се е оказалъ надлежния източникъ. Княжеството прави тука anticipando разноски за смѣтка на бѫдѫщитѣ си рессурси, които иматъ да постѫпятъ отъ различнитѣ източници.

Законътъ отъ 11/VII 1886 (т. 1, чл. 7, чл. 2) прѣдвижда издавание на двѣгодишни съкровищни лихвопосни бонове за направата на желѣзницитѣ и за набавяние военни припаси. Макаръ тоя законъ и допълнителнията къмъ него (т. 1, чл. 7) и да бидохѫ отмѣнени съ закона отъ 17/XII 1887 г. (т. 2, ч. 1, чл. 6), но и тоя послѣдниятъ не махва по принципъ издаванието на съкровищнитѣ бонове (чл. 2 отъ тоя законъ). Ето защо ний и виждаме, че държавата прѣзъ 1892 г. си е погасила задълженията спрямо единъ желѣзнопѫтенъ прѣдприемачъ съ помощьта на лихвоноснитѣ (8%) съкровищни бонове (т. III, ч. 2, зак. отъ 20/I 1892, чл. 4). Както и въ много други държави, текущиятъ дългъ е послужилъ като потикъ къмъ сключвание единъ фундированъ заемъ, благодарение на който трѣбва да се прѣдполага, че формата на текущитѣ дългове поне за извѣстно врѣме ще исчезне изъ държавното стопанство на Княжеството.

София, 30 Августъ 1894 година.

СОННЕТИ

изъ Ашилъ Милиена.*)

I.

Работницата шъвачка.

Тя всѣка вечерь, късно, при бабичката бѣше
На гости... Млада, скромна — какво я блазни тамъ?
За чуждинката стара въ града се злѣ мълвеше,
Надъ миналото нейно висеше мракъ... и срамъ.

И людский сѫдъ жестоко двойката кореше.
„Ехъ, чиста или грѣшна — да сѫди Господъ самъ;
„Но тя е стара, слаба — шъвачката мълвеше:
„Отивамъ да й пошътвамъ — па повече незнамъ.

„Да я погледамъ малко не е голѣмо брѣме.
„Денѣ за менъ работѫ, а вечерь имамъ врѣме,
„Иглата земѫ и я покърпѫ... Що е строгъ

„Сега свѣтътъ къмъ нази?... Неправедно ни сѫди!
„Що има, че жената пó-чистичка ще бѫде?
„Отъ туй съмъ азъ доволна, а може-би и Богъ.“

---

*) Съврѣмененъ французски поетъ, Ашилъ Милиенъ е авторъ на редъ прѣвъсходни сбирки отъ стихотворения, които дишатъ една деликатна поезия пълна съ нѣжность и искренность на чувството. Много отъ неговитѣ творения сѫ прѣведени на други европейски езици. Настоящитѣ четире соннета, извлѣчени изъ сбирката „Poëmes et Sonnets“ сѫ само едно слабо въспроизвождане на нѣкои отъ тие прѣкрасни соннети. Нека споменемъ, че Ашилъ Милиенъ е запознатъ съ българский езикъ, и вече прѣвелъ въ френски художественни стихове и една сбирка отъ български баллади (самодивски пѣсни и др.) Сега г. Милиенъ се опитва да запознае французската публика и съ нашата нова художественна поезия.

Прѣводачътъ.

II.
Вдовецътъ.

Свещенникътъ изрѣче молитвитѣ послѣдни
И гроба го засипа земята съ звукъ студенъ.
Вдовецътъ, старецъ бѣденъ, недѫгавъ и сломенъ,
Тамъ вайкаше, сълзитѣ по бузитѣ му блѣдни

Се точахѫ. Имотникъ тамъ нѣкой, нажеленъ,
Продума: „Зелъ го бихъ азъ клетника този бѣдни;
Но днесь не могѫ — другъ пѫтъ.“ А другитѣ съсъ ледни
Лица мълчахѫ. „Този на́й-харно, споредъ менъ,

„Въ болницата да иде!“ лихварь единъ мълвеше.
А старецътъ нещастенъ сѫдбата си кълнеше.
Сюрмахъ единъ тогава каза́ невозмутимъ:

„Петь чеда имамъази... Оназъ недѣля ние
„Заровихме дѣда́ имъ... Въвъ кѫщата ми вие
„Отъ днесь го застѫпѣте: хай, дѣдо, да вървимъ!“

III.
Повѣхнала китка.

О мила кичице, отъ бѣлата й рѫчица
Откъсната прѣзъ май, когато цѣлий свѣтъ
Ликуваше засмѣнъ и славеи безъ четъ
Огласяхѫ въздуха и младата горица...

О мила кичице! повѣхна, твоя цвѣтъ
Прѣкрасенъ, поблѣднѣ и твойта миризмица,
Раскошна отлетѣ и мала си главица
Всякъ стрѫкъ твой наклони, кат' старецъ чѐло блѣдъ.

Но ти си скѫпа менъ, о кичице любезна!
Макаръ че блѣсъка на твоя шаръ исчезна
И чудний ароматъ, кой бѣше ме плѣнилъ,

И вече новъ мирѝзъ ти нѣма да сдобиешъ,
О кичице, но ти за мене йоще криешъ
На́й-сладкий дѫхъ — дѫхътъ на нейний споменъ милъ.

IV.

Двѣтѣ дѣца.

Двѣ загуби жестоки семейството днесь плачи.
Двѣ хубави дѣчица — смѣхътъ и радостьта
На кѫщата — грабна́ ги нечаянно смрътьта,
Злодѣйка, що по себе сълзи и горесть влачи.

Двѣ жалости тукъ долу, два праздника въ небето.
Че ангелчета двѣнки, каквито Богъ дари
На всѣкъ човѣкъ — въ живота хранители добри —
Ще фръкнѫтъ съсъ дѣцата въвъ горний миръ, отдѣто

Дойдохѫ тукъ за кратко. Кат' четири звѣзди,
Тезъ сѫщества незлобни, що Господъ самъ сроди,
Така невинни, чисти въ небето полетѣхѫ,

Щото́ на раятъ божий светитѣ хорове
Не различихѫ ясно души отъ духове,
И малкитѣ дѣчица за ангелитѣ зехѫ.

София, Май 1895 г.

Прѣвелъ **Иванъ Вазовъ.**

КНИЖНИНА.

I. КРИТИКА.

Най-нова История. Отъ френската революция до днешно врѣме. Второ издание. Отъ Дим. Д. Агура.

Въ нашата млада държава, която толкова вѣкове е коснѣла въ единъ политически и умственъ маразмъ, и въ която ний току що сме почнали да насаждаме европейското образование и общественность, чувствува се голѣма нужда отъ добри и сериозни пособия въ всичкитѣ отрасли на знанията и особенно на учебната литература. Въ това си положение нашата млада литература прѣдставлява една дѣвственна почва, гдѣто добрѣ подготвени и добросъвѣстни дѣятели могѫтъ да принесѫтъ голѣма полза и да поставятъ въ скоро врѣме нашата наука на самостоятелна нога. Отъ друга страна, за жалость, тая дѣвственность на нашата литература прѣдставлява твърдѣ удобно и заманчиво поле и за разни бездарни драскачи и самозванни „специялисти," които ползующець се отъ отсѫтствието у насъ на научна критика, смѣло се впущатъ да пишѫтъ и гордо прѣдлагатъ на публиката своитѣ недозрѣли и карикатурни компиляции като сериозна научна храна. За запазвание нашата учебна литература отъ несъстоятелни пособия, ний сме длъжни да изявимъ, че и „Най-новата История" на г. Агура въ много отношения се приближава къмъ послѣдния родъ неудачни и слаби съчинения.

Най-внимателно прѣгледахме гореозначеното съчинение — прѣводъ на г. Агура, и останахме излъгани въ надѣждата си, че званието на автора като профессоръ въ Висшето училище ще бѫде важна гаранция за вътрѣшнитѣ достоинства и научното значение на трудътъ му. Напротивъ, книгата прѣдставлява на нѣкои мѣста такива поразителни куриози и несъстоятелни положения, щото бѣхме удивени, колко малко познания и дарба се изисква, щото да може человѣкъ да стане жрецъ въ храмътъ на нашата наука. . . . Книгата изобилствува съ исторически грѣшки, много важни явления съвсѣмъ не сѫ помѣнати, отъ поменатитѣ нѣкои сѫ освѣтлени крайнѣ безцвѣтно и побъркано, а нѣкои и невѣрно и нелогично, така щото съвсѣмъ се затъмнява вътрѣшния духъ, психологическата сѫщность и историческото значение на събитието. Тия грѣшки и невѣрности, вкупомъ съ неугладения стилъ се́ повече и повече растѫтъ, колкото повече доближаваме къмъ края на книгата и въ втората ѝ часть (стр. 254—291)

т. е. тамъ, гдѣто имаме работа съ собственното съчинителство на г. Агура, ний сме смаяни отъ множество положително невѣжествени характеристики, прѣдадени съ единъ вулгаренъ, нелитературенъ езикъ. Отъ множеството имена, които се поменуватъ въ учебника, повече отъ три четвъртини сѫ прѣдадени невѣрно и прѣвратно. Ний даваме особенна важность и на тоя въпросъ, защото нѣмаме работа съ нѣкое ефемерно провинциялно листче, съ редактори — бакалски чираци, които безнаказанно могѫтъ да осакатяватъ иностраннитѣ имена и географията, а имаме прѣдъ себе си едно дѣло на университетски профессоръ и сме длъжни да се отнесемъ къмъ него съ всичката строгость, която ни налага неговото звание на специалистъ и важностьта и задачата на самото съчинение. По всички тие недостатъци на книгата си, г. Агура едва ли ще може вече да се извинява, както прави въ прѣдговора на второто издание, съ несъглѣдани редакционни пропуски, или прѣбързо издаванне. Както ще видимъ пó-долу причинитѣ на всичко това се крижтъ пó-дълбоко....

Въ 46 книжка на нашето списание бѣше помѣстена една рецензия върху първото издание на учебника на г. Агура. Въ тая рецензия г. Д-ръ Славовъ се ограничава съ оцѣняванне първата часть на дѣлото и то повече отъ точка зрѣние на планътъ и системата на учебника, безъ да се впуща въ подробенъ анализъ на самия прѣдлаганъ материялъ. Но и въ тази ограниченость на своята задача, г. Д-ръ Славовъ констатира толкова сѫществении недостатъци въ системата на учебника, толкова противорѣчия въ изложението на нѣкои исторически събития, щото рецензията излѣзе твърдѣ обширна (повече отъ 25 страници, печатани съ нáй-дребенъ шрифтъ.) Веднага слѣдѣ появяванието на тая рецензия, г. Агура побърза да издаде второто издание на учебника си, въ което *широко се въсползувалъ отъ направенитѣ въ рецензията указания.* Ний бѣхме въ правото си да очакваме, че г. Агура слѣдъ усвоение почти всичкитѣ указани му поправки, ще има кавалерството, да поблагодари на рецензента и на „Период. Списание“ за направената му услуга. Излъгахме се. Вижда се, че такова кавалерство не е въ обичаитѣ на г. Агура. Напротивъ въ прѣдговора къмъ това издание, той дебютира прѣдъ публиката съ самоувѣренна тирада, че всичкитѣ погрѣшности и недостатъци, изложени въ рецензията, той (г. Агура) *ги билъ съглѣдалъ и самъ пó-рано.* Значи, че станало едно удивително съвпадение между мислитѣ у г. Агура и нашия рецензентъ. Добрѣ. Само че това съвпадение става пó-удивително и получава малко подозрителна окраска, ако се земе прѣдъ видъ, че той „съглѣдалъ пó-рано“ само ония недостатъци, които открилъ г. Славовъ, а не е съгледалъ множество други пропуски и грѣшки, много пó-важни и отъ ония указани отъ нашия рецензентъ. Защо напр. г. Агура не е съгледалъ, че въ неговия учебникъ Австрия и Сърбия нѣматъ конституционно управление, и споредъ него всѣки свободно може да прѣдполага, че тия съсѣдни намъ страни още пъшкатъ подъ игото на абсолютизма? А между тѣмъ конституционнитѣ сѫдбини на братската ни Сърбия, заслужвахѫ несравненно повече внимание, отколкото подробно опис-

вание (стр. 249—252) на южно-американскитѣ индийци и полудиви испанско-метиски републики, и расказванието какъ забравения днеска отъ всички министръ на Николая I графъ Канкринъ мразялъ желѣзнитѣ пжтища, и билъ ги „щиталъ като болѣсть на врѣмето“ (стр. 164—5.)

Като пристжпаме сега къмъ задачата си да оцѣнимъ учебникътъ на г. Агура и да подкрѣпимъ исказанитѣ си горѣ за него сжждения, ний оставяме на страна въпросътъ за системата на изложението, който достатъчно е разгледанъ въ рецензията на г. Д-ръ Славова, и ще почнемъ направо съ констатиране погрѣшноститѣ и недостатъцитѣ на трудътъ на г. Агура, и то въ сжщия порядъкъ, въ който се тѣ срѣщатъ въ самата книга. Разбира се, че разглежданието на стилистическитѣ грѣшки и осакатяванието на имената, ще изисква отдѣлна рубрика.

Прѣди всичко длъжни сме да укажемъ на една странна несъобразность и противорѣчие, което се срѣща въ самия прѣдговоръ отъ I издание на дѣлото на г. Агура. Тоя прѣдговоръ се започва съ слѣдующитѣ изражения: — „Новѣйшата история, неще съмнѣние, прѣдставлява особенъ интересъ за съврѣменното общество и най паче за нашето. Днесь *всичкитѣ членове на обществото участвуватъ въ политическій животъ,* всѣкой прѣдставлява частица отъ общия държавенъ организмъ, *всѣкой се интересува* и *трѣба да се грижи за добрия вървежъ на общественнитѣ дѣла.*“ — Всѣки, който прочете горнитѣ фрази, ще си помисли всичко друго, само не, че авторътъ има намѣрение да пише *учебникъ за гимназиститѣ.* Тия цвѣтисти тиради за участието на гражданитѣ въ политическия животъ и за тѣхнитѣ грижи за общественнитѣ дѣла, можехж да си иматъ мѣстото само тогава, ако авторътъ пишеше книгата си за публиката, за по́-широкъ кржгъ читатели. Но тѣ ставатъ излишни, и даже крайно неумѣстни, въ едно учебно пособие за гимназиститѣ, което има да удовлетвори трѣбованията на училищната програма по прѣдмета. Вижда се, че и г. Агура е почувствувалъ всичката куриозность на първия си прѣдговоръ, защото въ II-то издание той го е исхвърлилъ.

I.

Въ уводътъ (стр. 1—3) доста правилно се описва епохата, настанала кждѣ половината на XVIII вѣкъ, въ която Европа бѣше обзета отъ единъ либераленъ, реформаторски духъ, главнитѣ водители на който бѣхж самитѣ владѣтели, монарси. Първия потикъ въ това направление даде Фридрихъ II Великий, тоя воененъ гений и сжщеврѣменно мислитель, приятель на Волтера и врагъ на обскурантизма. Едно нѣщо само г. Агура е забравилъ да добави тука, и то е че тая епоха на XVIII вѣкъ е извѣстна въ историята подъ названието: *епоха на просвѣтениятъ абсолютизмъ.* (Der aufgeklärte Absolutismus.)

Ако г. Агура бѣше питаялъ по́-малко слѣпа вѣра въ литографиранитѣ записки на Григоровича, и ако бѣше се постаралъ да направи прѣдварителна тщателна провѣрка, той нѣмаше да твърди (стр. 1), че Лудовикъ XIV е ималъ *400.000 души постоянна армия,* когато днесъ въ периода на на́й-голѣмото развитие на милитаризма,

на милиярднитѣ бюджети и на утроеното население, само 3 държави въ Европа иматъ армии пó-голѣми отъ 400.000: Германия, Руссия, Франция. Горнето твърдѣние на г. Агура, слѣдователно и на пръвъ погледъ е явно несъстоятелно прѣдъ всѣки нѣщо образованъ человѣкъ, а прѣдъ очитѣ на единъ специялистъ то е нелѣпость, защото показва, че авторътъ не познава тогавашната епоха и нейнитѣ условия и срѣдства. Тая грѣшка еднакво се повтаря и въ двѣтѣ издания. За да я илюстрираме пó-добрѣ, ний ще наведемъ какво говори по тоя въпросъ „Всеобщата история“ на проф. Густава Иегера. Въ III томъ на това обширно съчинение за военнитѣ сили на Людовика XIV говори се на три мѣста (стр. 398. 409 и 461.) Тамъ виждаме, че и въ периода на нáй-силното могѫщество на Людвикъ XIV (1680 год.), неговата армия *въ военно врѣме* е числила 140,000 пѣхота и 30,000 кавалерия; а въ разгара на кръвопролитната война за испанското наслѣдство (1702—1714 г.), когато Франция търпѣше страшни поражения и побѣдоносния херцогъ Малборо се готвѣше да завладѣе Парижъ, *боевитѣ сили* на Людовика бѣхѫ 200.000 души. Отъ описанието на тогавашнитѣ сражения виждаме, че нито въ една битка не е имало отъ едната страна повече отъ 80,000 души комбатанти. Не е ли очевидно сега, че твърдѣнието на г. Агура за 400,000 души постоянна армия на Людовика е една дѣтинска басня, особенно ако се вземе прѣдъ видъ, че населението на Франция тогава е било само 15 милиона.

На стр. 3 четемъ: „Призванието на абсолютизма отъ своето начало въ XV вѣкъ бѣше да подигне положението на *комунитѣ,* за да запази цѣлостьта на държавата противъ властьта на дворянството и духовенството.“ Тоя пасажъ е неясенъ и неточенъ, и то поради неправилното употрѣбление на думата „комуна.“ Комуна въобще значи община, градска или селска. Кральетѣ имахѫ нужда отъ съюзници противъ феудалитѣ, но тѣ търсѣхѫ такива само въ *муниципиитѣ* (градскитѣ общини), които бѣхѫ защитени съ крѣпки стѣни, имахѫ наемни войски и охотно воювахѫ противъ феудалнитѣ барони-хищници. Въ XV—XVI в. селскитѣ общини нѣмахѫ юридическо сѫществувание и бѣхѫ подчинени или на градищата или на дворянскитѣ си господари.

При излаганието причинитѣ на упадъка и неволята въ Франция въ края на царуванието на Людвикъ XIV, г. Агура е пропусналъ да спомене нáй-крупната и нáй-фаталната мѣрка, извършена отъ *Краля-Слънце,* която нáй-много съсипа Франция. Тая грозна мѣрка е *отмѣнението на Нантския едиктъ,* извършена въ м. Октомвр. 1685 г. Заслѣпенъ отъ религиозенъ фанатизмъ, Людвикъ XIV считаше свободата на съвѣстьта за адско заблуждение, което той трѣбваше да истрѣби отъ своята държава. Съ унищожението на Нантския едиктъ, цвѣтущитѣ протестантски краища съ 2,000.000 богато население се прѣдадохѫ на мечъ и огънь; протестантитѣ се обявихѫ вънъ отъ закона, всичкитѣ имъ църкви се затворихѫ отъ военната сила; протестантското население се остави на произвола на бѣснитѣ военни команди (драгонадитѣ), които бѣхѫ пратени насилственно да прѣкръстятъ „еретицитѣ“ въ католическата вѣра, и при това извършвахѫ нечути звѣрства, клания, равносилни съ истребление. Уплашени отъ

това варварство, огромна масса отъ калвиниститѣ напуснахѫ отечеството си и се изселихѫ въ Холандия, Англия и въ протестантскитѣ страни на Германия. По тоя начинъ Франция се лиши отъ 400.000 души — отъ своитѣ нáй-събудени и нáй-трудолюбиви жители, които своитѣ искуства и своята развита индустрия прѣнесохѫ въ странство и обогатихѫ чужди страни. (Michelet. Louis XIV et la Revocation de l'édit de Nantes.) Тия жестокости на монархическия режимъ дадохѫ главната ядка за образуванието на оня грандиозенъ социяленъ пожаръ, който сто години слѣдъ това повлѣче на гилотината цѣлата стара Франция и нейния изгнилъ организмъ...

II.

Отдѣлътъ за литературата, прѣдшедствувавша на революцията, (стр. 8—9) изложенъ е въ книгата на г. Агура твърдѣ неудачно, съ маса фалшиви и даже нелѣпи положения, цѣлата тая сѫдбоносна епоха е затъмнена и прѣвратно обрисувана. Ний ще докажемъ, че прѣдреволюционната литература е обрисувана невѣрно и безцвѣтно, и за насъ е безразлично, да-ли въ тоя отдѣлъ има пръстъ и собственното съчинителство на г. Агура, или той всецѣло происхожда отъ литографиранитѣ идеи на профессора Григоровича. Въ тоя отдѣлъ четемъ: — „Въ французската литература отъ XVIII вѣкъ имало все такива противорѣчия, каквито имало и въ живота на Франция въ тоя вѣкъ. Никога една литература не се е занимавала повече съ политика, съ обществении въпроси, а заедно съ това не е била повече отдалечена отъ общественната наредба, която сѫществувала въ дѣйствителность. *Французскитѣ списатели сѫ се държали на страна отъ тая наредба; не вземали прѣмо участие въ общественнитѣ работи, а сѫ били само списатели.*[1]) Въ Англия прѣдставителитѣ на литературата сѫ били и обществени дѣйци. Отъ литературнитѣ крѫгове тамъ излизали господарствени хора, и тая свързка давала на литературата практическа посока и я обрьщала къмъ въпроси отъ дѣйствителния животъ. Въ Франция напротивъ литературата се отличавала съ отвлѣченъ характеръ." Направеното горѣ съпоставление между французската и английска литература е цѣла неразбранщина, грубо смѣшение на понятията, което показва, че авторътъ не е запознатъ съ условията, при които е сѫществувала французската литература въ миналото столѣтие. По мнѣнието на нашия профессоръ, тогавашнитѣ французски списатели не сѫ искали да се занимаватъ съ дѣйствителния животъ и неговитѣ непосрѣдственни проявления, въобще съ политическо-социялнитѣ нужди на страната си, а по собственъ кефъ сѫ се маяли въ областьта на философскитѣ системи и абстрактни доктрини! Това е цѣло заблуждение! То е сѫщо ако г. профессоръ Агура кажеше, че Стоянъ не обичалъ да говори, но забравя да прибави, че на Стояна му е отрѣзанъ езика; то е сѫщо да зададешъ въпроса: защо въ Лапландия не растѫтъ смокини, портокали и банани? Въ Франция условията бѣхѫ съвсѣмъ други, и въ Англия

[1]) Курсивътъ е нашъ.

други, и за това паралелата излиза фалшива, както и между Лапландия и бананитѣ. Французскитѣ списатели отъ миналото столѣтие не можахѫ да дѣйствуватъ практически не по свое нежелание, а *защото тѣмъ имъ бѣ отнита всѣка физическа възможность за това.* Произволътъ на деспотическата власть и страшната католическа инквизиция бѣхѫ неограничени, и всѣка най-малка критика върху сѫществующия режимъ и неговата гнилость и пагубность, истребявахѫ се съ драконическо насилие и съ Бастилията. Французския писатель Gustave Norga въ съчинението си „Les idées de Voltaire“ (Paris 1878) казва, че въ миналия вѣкъ инквизицията върху книгитѣ дѣйствуваше съ яростенъ произволъ; всички книги на видающитѣ писатели се изгаряхѫ отъ джелатина. *Даже книги съ либераленъ духъ никакъ не се печатихѫ въ Франция.* Съчиненията на Волтера сѫ се появили въ Холандия и Англия, и отъ тамъ сѫ се внасяли въ Франция като контрабанда, гдѣто повечето отъ тѣхъ сѫ били осѫждани и изгаряни. Епохалното дѣло на Монтеские „De l'ésprit des lois“ било е напечатано въ Женева (1748 г.) Като характеристика на какви гонения сѫ били изложени мислителитѣ него врѣме въ Франция, привождаме тукъ слѣдующия потрясающъ откъслекъ отъ писмото на *Волтера* до д'Аржантала: — „Je n'habite point en France, je n'ai rien en France qu' on puisse saisir; j'ai un petit fonds pour les temps d'orage. Ie répète que le parlement ne peut rien sur ma fortune, ni sur ma personne, ni sur mon âme et, j'ajoute que j'ai la verité pour moi. Il m'importe peu où je meure; j'ai quatre jours à vivre et je vivrai libre ces quatre jours!“ (juin 1763.) Подобни примѣри ний би могли да приведемъ още съ стотини, но мислимъ, че и казаното до тукъ ще убѣди читателя, какво французската литература не по собственно побуждение е била отдалечена отъ позитивна дѣятелность, а е била поставена вънъ отъ закона отъ владѣющата деспотическа власть. Но щомъ мисъльта се избави отъ гнета на католическата черква, щомъ Франция се сдоби съ политическа свобода, то веднага и тамъ списателитѣ, подобно на Англия, станахѫ *обществени дѣйци*, и литературата прие практическа дѣятелность въ реформирането на социялния и държавенъ животъ, и подъ нейното могѫщо въздѣйствие французската революция създаде реформи и институти, които се распространихѫ по цѣлъ свѣтъ и днеска сѫ основнитѣ лостове въ държавното устройство на сичкитѣ цивилизовани страни. Даже и въ Руссия, освобождението на селенитѣ и сѫдебната реформа, които я поставихѫ въ реда на просвѣтенитѣ държави, сѫ рефлексъ на французската революция.

Значението на прѣдреволюционната литература като всемiренъ факторъ, въ книгата на г. Агура несполучливо се дефинира съ фразитѣ, че за оцѣняване на френската революция не трѣбвало да се забравя характера на французската литература въ XVIII вѣкъ, че литературата отражава мислитѣ и стрѣмленията, които обладаватъ обществото, и че тя подкопавала сѫществующата обществена наредба. Тая оцѣнка не може да се нарече неправилна, но все пакъ тя не уяснява сѫщинския характеръ на тогавашната литература, нейното значение и нейното въздѣйствие върху ходътъ на историческитѣ

събития и послѣдовавшитѣ социялно-политическитѣ пертурбации. Като оставимъ на страна парадоксалнитѣ възгледи на Иполита Тена (въ дѣлото му: Origines de la France contemporaine), днеска всички учени и историци приематъ, че французската революция съставлява единъ великъ прѣломъ въ сѫдбинитѣ на цѣлото человѣчество, че тя истри отъ лицето на земята цѣлъ единъ свѣтъ съ хилядо годишна история, основанъ върху рабството, религиозния фанатизмъ[1]) и сурово тѫпкание науката, мисъльта и человѣщината, и на негово мѣсто създаде новъ міръ. Тая нова феноменална сила и міроваo значение революцията получи отъ литературата, отъ стогодишната подготвителна работа на науката, рационалистическата философия и събудения человѣчески духъ. По тия причини революцията, може да се каже, не е друго освѣнъ рожба на литературата и на събудения человѣчески духъ; тя нѣмаше да се отрази вънъ отъ границитѣ на Франция, ако не бѣше усвоила като своя исходна точка широкитѣ хуманни принципи на оная плеяда отъ свободолюбиви мислители: Монтеские, Волтеръ, Руссо, Кондилякъ, Дидеро, Хелвециусъ, д'Аламберъ, Холбахъ, Кондорсе и пр.

Ако сѫди человѣкъ по това, което казва г. Агура за движението на французската литература, трѣбало би да заключи, че излаганитѣ въ нея идеи, стрѣмления и социялни критики сѫ само оригинални творения на самитѣ французски писатели. Но това никакъ не е вѣрно. Французската литература и философия отъ XVIII вѣкъ сѫ се намирали подъ силното влияние на *английската литература*, която подъ духътъ на мислители като Баконъ, Локкъ, Свифтъ и благоприятствувана отъ широката политическа свобода въ страната, бѣше окончателно се освободила отъ оковитѣ на метафизиката и проповѣдваше нáй-широкъ либерализмъ още прѣди въ Франция да се появѫтъ нейнитѣ модерни писатели. Енциклопедиститѣ Дидеро и Кондилякъ, които въ своята критика противъ религията отидохѫ нáй-далеко, имахѫ за свой прѣдшественникъ англичанинътъ Свифтъ. Въ 1720 год. Свифтъ бѣше напечаталъ една книга, която носеше слѣдующето скромно заглавие: „Има ли нужда да се унищожи християнството въ Англия?“ Но особенно силно се отрази влиянието на английската литература върху нáй-блѣскавия прѣдставитель на французската философия отъ XVIII вѣкъ, Волтера. Разгърнѣте кое и да е съчинение на Волтера, вий на всѣка страница ще срѣщнете неговата горѣща симпатия къмъ Англия, нейнитѣ свободни учреждения и социяленъ напрѣдъкъ, който прѣдставляваше такъвъ поразителенъ контрастъ съ отечеството му, гдѣто мисъльта и науката се гонѣхѫ като прѣстѫпление, а народътъ бѣше безправна жертва, материялно и умствено изсмуквана отъ господствующитѣ касти и клерикализма. Изгонванъ нѣколко пѫти изъ Франция, Волтеръ проживѣ цѣли три години въ Англия (1726—29 г.) Прѣзъ това врѣме неговий гений възмѫжа, тамъ той влѣзе въ духовно единство съ усвоенитѣ отъ

[1]) По твърдѣнието на *Волтера*, религиознитѣ войни отъ срѣднитѣ вѣкове насамъ сѫ коствали на человѣчеството 50,000.000 человѣчески жертви!

него социялни идеи и научна критика на английската литература; тамъ той опрѣдѣли характера на своята дѣятелность като социяленъ реформаторъ на своето отечество. Нашето мнѣние се подтвърдява и отъ слѣдующитѣ думи, които срѣщаме въ историческата монография на E. de Pompery („La vie de Voltaire“ par E. de Pompery, Paris 1878): „Voltaire revint d'Angleterre avec une riche moisson d'idées en tout genre. Il mît à les vulgariser une ardeur infatigable“ (стр. 63.) Немедленно слѣдъ завръщанието си въ Парижъ, той напечата своитѣ „Lettres sur les Anglais,“ които навлѣкохѫ ненавистьта на властьта, бѣхѫ осѫдени и изгорѣни на ауто-да-фе прѣдъ вратата на парламента. Волтеръ избѣга, за да не го постигне сѫдбата на писмата му за англичанитѣ. Отъ горѣказаното явствува, че въ началото на XVIII вѣкъ Англия е била на чело на европейското умственно развитие и прогрессъ, че по тая причина множество въ Англия народивши се идеи сѫ влѣзли като съставна часть въ ученията на французската философия, които отъ послѣ сѫ били прѣработени и усъвършенствувани подъ влиянието на французския гений, и въ новата си форма сѫ станали културенъ елементъ въ континентална Европа. За това игнорирането на английската литература, при характеризирание на французското умственно движение отъ миналия вѣкъ, е една важна грѣшка, която извращава дѣйствителното положение на тогавашната епоха.

Характеристиката, която г. Агура или пó-добрѣ литогр. записки на Григоровича даватъ за Волтера, е едностранчива. При това тамъ срѣщаме и слѣдующитѣ странни фрази: *„Волтеръ е роденъ отъ срѣднето съсловие, но е живѣлъ въ аристократическия крѫгъ.“ „Волтеръ и Монтескиe сѫ били прѣдставители на двата класса отъ обществото: аристокрацията и висшето чиновничество* (?!!), къмъ което принадлежалъ послѣдниятъ отъ тие списатели, (?). *„Чувствата на долнитѣ класове сѫ исказани въ съчиненията на Руссо.“* Тука колкото фрази, толкова и безсмислици. Въ цитиранитѣ три фрази иска се нѣкакъ да се утвърди, че происхождението на единъ писатель и срѣдата, въ която той живѣе, иматъ сѫщественно влияние върху характера на неговитѣ учения и социялни тенденции: така щото писатель отъ аристократическо просхождение ще има и идеи консервативни и клерикални; а оня, който произлиза отъ пó-долни съсловия, ще проповѣдва нáй-краенъ радикализмъ и атеизмъ. Какво заблуждение, каква ограниченость на мислитѣ! А въ това именно и състои великата сила на человѣческия духъ и на науката, че тѣхнитѣ носители отхвърлятъ всички кастически и религиозни различия като застарѣли прѣдразсѫдъци, а иматъ за цѣль търсението истината и подигание щастието на человѣческия родъ. *Между проиехожението на единъ писатель и характера на неговитѣ идеи и социални тенденции нѣма положително нищо общо.* Земѣте нáй-напрѣдъ Буда, който като царски синъ е напусналъ тронътъ и отишелъ въ лѣсоветѣ да работи за щастието на робитѣ и нещастницитѣ. А въ новото врѣме масса примѣри: *Маркизъ* Мирабо, макаръ че е билъ чистокръвенъ аристократъ, билъ е водитель на революцията и безпощадно е бичувалъ аристокрацията и привилегиитѣ ѝ; *графъ* Сенъ-Симонъ е родоначалникъ на

учението на социализма; английския философъ Хоббсъ, макаръ че е *роденъ отъ долнитѣ съсловия,* билъ е нáй-ревностенъ защитникъ на абсолютизма и на кастическото дѣление на обществото; за него кралската власть е била всичко, народътъ — нищо. Днеска *маркизъ* Рошфоръ и *князь* Крапоткинъ сж вдъхновителитѣ на французския анархизмъ; а *графъ* Толстой е нáй-страстния борецъ за правата на понижения русски селянинъ. Отъ тия данни става още пó-ясно, че сжществото на таланта на единъ писатель, неговитѣ пó-умерени или пó-крайни идеи зависятъ исключително отъ складътъ на неговия умъ и собственнитѣ му убѣждения, неговата индивидуална натура сама си избира това или онова направление въ науката и умственнитѣ интереси. Происхождението му отъ това или онова съсловие нѣма никакво значение за оцѣняванието му, като факторъ въ науката и умственното движение.

Едва ли е нужно да доказваме, колко несъстоятелно е твърдението, че Волтеръ — тоя титанъ на революцията, чиято мощна атака толкова спомогнж за срутванието на старата французска монархия, заедно съ тронътъ, аристокрацията и църковния гнетъ, — е билъ „прѣдставитель на аристокрацията.“ Сжщото е и за Монтеские, който е билъ яръ атеистъ и въ „Духътъ на законитѣ“ прокарва мисъльта, че благото на народа е висшия принципъ, че религията е врѣдителна за това благо, по която причина тя трѣбвало да се исхвърли отъ устройството на държавата. И такъвъ писатель се нарича прѣдставитель на висшето чиновничество въ Франция! Даже твърдението, че Монтеские билъ отъ чиновническо съсловие е невѣрно и отъ външна страна. Той е билъ чистокръвенъ аристократъ. Нека г. Агура разгърне XI томъ отъ Майеровия „Konversations-Lexikon“ и на стр. 772 ще прочете: „Charles de Seconda, *Baron* de la Brède et de *Montesquieu.* Че Монтеские е служилъ нѣколко години като прѣдсѣдатель на парламента въ Бордо, то тая биографическа подробность нѣма нищо общо съ неговитѣ идеи. По логиката на г. Агура трѣбвало би да се каже, че и гениялния руски сатирикъ Щедринъ, който е служилъ нѣколко години по администрацията — е прѣдставитель на идеитѣ на рускитѣ губернатори! На сжщата банална логика е построено и мнѣнието, че Руссо билъ тълкувалъ „чувствата на долнитѣ классове.“ Никакви въспѣвания на чувствата на плебеитѣ не е правилъ Руссо. Той е проповѣдвалъ своитѣ собственни доктрини и нищо пóвече. Като философъ и теоретикъ, той си е турилъ за задача да разрѣши социялнитѣ проблеми на врѣмето, и като е намѣрилъ, че всичкитѣ обществении основи сж гнили и се държатъ съ насилие и експлоатация, той съ своя парадоксаленъ умъ и дълбока озлобеность искалъ е tabula rasa въ всичко — т. е. прѣмахванието на цѣлата култура на человѣчеството, и възвръщание къмъ първобитната „простота.“ Пó-късно якобинската партия се е въсползувала отъ неговитѣ дектрини за свои цѣли, както и другитѣ партии сж се ползували отъ други доктрини. Самъ Руссо е билъ философъ и теоретикъ и нищо друго; той не е влизалъ въ сношения съ народнитѣ масси, които бѣхж тогава съвсѣмъ безправни.

*

Подобна на нашата характеристика за Руссо е и оная на Iегера, Всеобщ. Истор. т. III, стр. 592—3.

Не знаемъ, съ каква цѣль е употрѣбена фразата, че *„Волтеръ е живѣялъ въ аристократическия кржгъ.“* Или се е искало съ това да се укаже, чо вращението на Волтера между аристократитѣ имало влияние върху характера на неговитѣ идеи, и съ това да се подкрѣпи казаната пó-сетнѣ безсмислица, че той билъ прѣдставитель на аристокрацията; или пъкъ се указва на едно различие и прѣимущество на Волтера прѣдъ другитѣ енциклопедисти, които ужъ нѣмали тая благодатъ да посѣщаватъ висшитѣ салони. Но и въ двата случая намираме се прѣдъ нѣщо побъркано и плоско. Всичкитѣ велики философи еднакво сж биле приемани и чествовани въ аристократическитѣ кржгове, безъ и нáй-малко да сж смѣгчавали своята враждебность къмъ сжществуюшия държавенъ строй. „Il fut fidèle à ses principes sans faire la cour à personne“ казва за Волтера Wagnière въ своя „Commentaire Historique. Че Волтеръ пóвече се сношавалъ съ великашитѣ, това е било работа само на неговия личенъ вкусъ, а не привилегия. Дидеро е билъ пенсионеръ на императрица Катерина II и живѣлъ 15 мѣсеци като гостъ въ нейния дворъ въ Петербургъ, макаръ че въ списанията му се проповѣдваше краянъ атеизмъ, и въ статията му: „De l'infériorité du christiainisme,“ едно отъ нáй-благитѣ положения е слѣдующето; „si nos prétres n'etais pas de stupides bigots; si cet abominable christianisme ne s'était pas établi par le meurtre et par le sang.“ (Oeuvres choisi de Diderot, Paris, 1884, стр. 574). А за Руссо въ историческата монография на Pompery четемъ: — „Malgré leur violence, les doctrines de Jean Jacques furent lues avec enthousiasme, et lui même trouva l'accueil le plus sympatique chez *les plus grands seigneurs:* le maréchal et la maréchale de Luxembourg, le prince de Conti, la comtesse de Boufflers, les marquises de Crequi et de Mirepoix, la duchesse de Portland, milord Keith, le duc de Saxe — Gotha, le prince de Wittemberg, le duc de Grafton etc.“ Освѣнъ това, Руссо е билъ поддържанъ съ двѣ пенсии отъ английския краль и се намиралъ подъ защитата на Фридриха *II.*

Дѣятелностьта на Волтера не се освѣщава правилно, ако се каже само, че резултатътъ на неговата дѣятелность билъ: „легкомисленъ скептицизмъ и усилвание на общото недовѣрие къмъ сжществующата наредба.“ Това е едностранчива оцѣнка, тя затъмнява дѣйствителното прѣдставление, което трѣбва да имаме за Волтера. Своето ядовито перо, своята безпощадна сатира Волтеръ не употрѣбяваше само за подкопавание на тогавашнитѣ социални основи, които по своята гнилость не можахж да му противостоятъ. Той имаше и високи положителни качества. Той бѣше пламененъ жрецъ на свободата, неуморимъ, великъ поборникъ на *религиозната търпимость,* която бѣше станала висшата цѣль на неговия животъ. Съ всичката сила на своята душа и своя гений той бичуваше религиозния фанатизмъ, който въ срѣдата на XVIII вѣкъ вършеше нечути звѣрства и бѣше нáй-страшната язва на тогашния общественъ организмъ. Нещастния Каласъ бѣше осжденъ и прѣдаденъ на мжченическа смърть (колесование) за това, че го подозирали въ протестантска про-

паганда! A. Chevalier de la Bârre още непълнолѣтенъ (на 19 год. възрасть) бѣше бестиялно погубенъ за това, че не си снелъ шапката при минуванието на една католическа процессия! За мѫченическото умъртвяване на младия Ла Барръ четемъ у Wagnièra: Trois juge d'Abbeville avaient conduit la procedure: leur sentence portait. que le chevalier de La Barre-serait appliqué à la *torture ordinaire et extraordinaire,* qu'on lui *couperait le poing.* qu'on lui *arracherait la langue avec des tenailles, et qu'on le jetterait vivant dans les flammes!*" Волтеръ подигна мощния си гласъ противъ тия звѣрства, неговитѣ пламенни протести развълнувахѫ цѣла Европа и му осигорихѫ неувядаемо признание въ потомството, като на една отъ нáй-свѣтлитѣ личности на историята и борци за человѣческия прогрессъ.

Отдѣлътъ за литературата се свършва съ слѣдующата фраза: „Съчинението на Руссо „Общественъ договоръ е станало пó-сетнѣ программа и *катихизисъ за водителитѣ на революцията.*" И това положение е неточно, неправилно. При нáй-малка внимателность и при пó-сериозно отнасяние къмъ прѣдмета си, г. Агура лесно можеше да избѣгне поне послѣдната грѣшка, защото за това не се изискваше дълбоко знакомство съ психологията на епохата, а бѣше достатъчно да се направи една проста справка въ нѣкое историческо съчинение. Въ самото въведение на Луи Блана (Louis Blanc. Histoire de la Révolution Française, tome I) говори се за двѣ революции, *едната произлѣзла отъ Волтера, а другата отъ Руссо.* Сѫщинската революция, т. е. оная, която донесе епохалнитѣ реформи въ Франция и Европа, дѣйствувà подъ идеитѣ на Монтеские, Волтера, Дидро,—тя даде позитивния прогресъ. Безпорядочнитѣ парадокси на Руссо, неговото фанатическо негиране и филиппики противъ науката, искуствата, индустрията, неговитѣ халуцинации за унищожение человѣческото общество, имахѫ много малко послѣдователи въ интелигенцията и въ водителитѣ на революцията, като Мирабо, Сиеса, Карно и др. Неговитѣ доктрини въспламеннихѫ само монтаняритѣ, хората като Марата, Робеспиера, Сенъ-Жюста, Кутонá и въстържествувахѫ само във единъ епизодъ отъ революцията, въ кратковрѣменното но кърваво и ужасно владичество на терора. Слѣдъ 14-мѣсечната грозна драма на терора, която беше мѣрило за прѣтърпенитѣ отъ французския народъ въ миналитѣ вѣкове страдания, революцията пакъ продлъжи строението на новото общественно здание, но вече безъ терористически сътрясения.

Отъ прѣдреволюционнитѣ писатели на редъ съ Волтера и Руссо трѣбваше да се укаже и на Дидеро, който е билъ универсалниятъ гений между енциклопедиститѣ; нѣщо, което е пропустнато въ учебника: „Di'erot fut l'Hercule de l' Encyclopédie, le bout-en-train et le boute-feu du X.III siècle." Pompery, стр. 14).

III.

Учебникътъ доста на подробно расправи за кралскитѣ интенданти въ франц. Кралство, а за парламентитѣ, за тѣхното устройство и функции нищо не говори, макаръ че ги споменува на много мѣста въ дореволюционната епоха. Между тѣмъ сѣки ще се съгласи, че парла-

ментитѣ, които впрочемъ нѣмахѫ нищо общо съ днешнитѣ конституционни учреждения, бѣхѫ въ старата Франция фактори пó-важни отъ кралскитѣ интенданти.

Като се говори за първата французска конституция отъ 1790 г. (стр. 25) добавя се, че тя послужила за образецъ на конституциитѣ, въведени послѣ въ Холандия, Германия (?) и Испания. Каква Германия подразбира тука г. Агура? Употрѣбената отъ него така дума нѣма никакъвъ смисълъ, и прилича на сичко друго, само не на езикъ на единъ ученъ историкъ. Въ онова врѣме Германия значеше само географически терминъ за една обширна територия, въ която имаше повече отъ 30 държави, католически и протестантски съ нáй-разнородни държавни и политически устройства. Конституции бѣхѫ въведени само въ нѣколко държавици на германский съюзъ, въ Баденъ, Виртембергъ, Бавария, Хесенъ-Дармщадтъ, и у тѣхъ произлизахѫ силни прѣния и раздори съ ония държави отъ сѫюза, които продължавахѫ да се управляватъ автократически, (История Новѣйшаго врѣмени" отъ проф. Д-ръ Фр. Лоренца, стр. 36 и слѣд.). Както е употрѣбилъ г. Агура тоя терминъ въ горнята си фраза, излиза, че французската конституция е била въведена въ сичкитѣ 34 нѣмски държави, което е явно противно на историческата истина. Но това е безусловната логика на фразата на г. Агура, макаръ той, вѣрваме, и да не е мислилъ така, когато я е писалъ. Обаче той е длъженъ да знае, че едно съчинение, особенно още отъ категорията на научнитѣ, трѣбва да бѫде писано и съ правиленъ, строго-логиченъ езикъ. Впрочемъ, както ще видимъ пó-нататъкъ, съ думитѣ Германия и германско у г. Агура се случватъ и други вратоломни и логически неприятности.

На стр. 30 се поменува за австрийския императоръ Францъ II. Пó-нататъкъ въ течението на събитията въ послѣдующитѣ 20—30 години пакъ се поменува австрийский императоръ Францъ, но съ име Францъ I. За ученицитѣ, както и за читателя въобще тука ще се породи недоумѣние, какви сѫ тия австрийски императори, отъ които първия се титулира Францъ II, а наслѣдникътъ му се вика Францъ I? За да не се явява подобно недоумѣние, длъжность бѣше на г. Агура да си даде трудъ да разясни, че Францъ II и Францъ I е едно и сѫщо лице; че титулътъ „II" е носенъ отъ него вслѣдствие коронясванието му за императоръ на священната Римско-Германска империя (14 юлий 1792 г.), но че слѣдъ разгромяванието на римската империя отъ Наполеона и слѣдъ образуванието на Райнския съюзъ, (1806 г.), той се е отказлъ отъ римско-германската императерска корона, и се прогласилъ за наслѣдственъ императоръ на австрийскитѣ земи съ тутулъ Францъ I. Така щото отъ 1806 г. до смъртьта си (2 мартъ 1835 г.,) той е останалъ австрийский императоръ Францъ I.

Като се говори за жертвитѣ на терора, (етр. 49) не трѣбваше да се испусне, че терорътъ не е пощадилъ и нáй-великитѣ хора на науката и философията като *Кондорсе* и *Лавуазие;* послѣдния е билъ завлѣченъ на гилотината, а първий се е отровилъ да избѣгне гилотината. Указванието на тоя фактъ бѣше много пó-важно, отъ

колкото разказванието, че били посѣчени нѣкакви си генерали Кюстенъ и Хушаръ, сѫдбата на които днеска не интересува никого.

За уяснение вѫтрѣшния смисълъ на събитията отъ 1791—93 и републиканското движение въ тогавашната Франция, не бѣше излишно да се направи едно кратко сравнение съ първата английска революция (1641—49—66 год.); между която и французскитѣ събития сѫществува една значителна аналогия. Това сравнение дава единъ великъ примѣръ за постепенното движение на европейския прогрессъ и политическо-социялната еманципация на народитѣ. Аналогията състои въ това, че и въ двата случая народитѣ (английския за пръвъ пѫть въ Европа, и това дава особенно значение на революцията отъ 1641 г.) съзнателно възставатъ противъ кральето си за избавление отъ насилието и спечелвание граждански правдини и сѫщо и въ двата случая слѣдъ борбата кральетѣ биватъ побѣдени, сѫдени и умиратъ, единътъ на *ешафота*, другия на *гилотината*. Различието пъкъ между тѣхъ съглеждаме въ това, че до-гдѣто идеитѣ на английската революция имахѫ повече религиозна подкладка и се движахѫ въ узкитѣ рамки на религиознитѣ интереси (за запазванието автономията на протестанската черква и секти, противъ посѣгателствата на мракобѣсния католицизмъ), въ Франция идеитѣ на революцията обхващатъ много пó-широки хоризонти, прогласяватъ обще-человѣческитѣ принципи на свободата, унищожението на съсловнитѣ различия и привилегии, равноправностьта прѣдъ хуманнитѣ закони на новото врѣме и поглъщание сичкитѣ вѣроизповѣдни интереси отъ общия принципъ на религиозната толерантностъ. Но въ всѣки случай прѣдъ очитѣ на французскитѣ якобинци е мерцаялъ примѣрътъ на Англия, гдѣто единъ и половина вѣкъ пó-прѣди (1649 г.) възсталалия народъ бѣше хваналъ краля Карла I, призналъ го за прѣдатель на народнитѣ интереси и *еретикъ*, и съ парламентски вотъ го осѫдилъ на смьрть.

На стр. 67 като говори за реакцията, настанала подъ управлението на I консулъ (Наполеона), г. Агура пуща въ обращение слѣдующето легкомисленно изражение: — *„Полека-лека се възстановили прѣдишнитѣ дореволюционни учреждения и обичаи“* (1802 г.) Това положение е явно несъстоятелно. Сичкитѣ дореволюционни учреждения на старата монархия исчезнахѫ безслѣдно въ епохата на революцията, която прѣзъ 15 години изработи съвсѣмъ нова политическа и социялна организация въ Франция. Републиката незиблемо създаде основитѣ на модерната правна държава (Rechts-Staat.) Наполеонъ като консулъ и императоръ могълъ е да управлява пóвече или пó-малко деспотически, сь това той е само злоупотрѣблявалъ съ испълнителната власть, която бѣше въ рѫцѣтѣ му, но никога той не се е осмѣлявалъ да докача принципитѣ на новото политическо устройство, изработено отъ републиката. Нека г. Агура благоволи да ни каже, какви **дореволюционни** институти е възстановилъ Наполеонъ? Дали е възстановилъ дѣлението на Франция на провинции, или възвърналъ съсловнитѣ сѫдебни учреждения — парламентитѣ, или инквизицията, привилегиитѣ прѣдъ закона на дворянството, прѣдишното безгранично

владичество на католическата църква, продаванието съ пари гражданскитѣ и военни служби, издаванието на закони безъ санкция отъ конституционната камара, или е повърналъ на аристократитѣ и духовенството конфискуванитѣ имъ отъ революцията имоти, или възстановилъ робството,[1]) или звѣрската тортура като часть отъ углавното право, или, наконецъ, фаталнитѣ lettres de cachet съ Бастилията? Разбира се, че нищо подобно Наполеонъ не е направилъ, както не можахж да го направятъ ни самитѣ бурбонски кралье въ врѣме на реставрацията си (1814—30). Тогава горнето утвърждение на г. Агура не се ли уличава като едно наивно неразбирание, което като излѣзло отъ единъ профессоръ по историята, е още по́-осждително, и прѣдставлява една явна фалшификация на епохата.

Подобна до-негдѣ на горнята несъобразность, срѣщаме и на стр. 77, гдѣто се описватъ реформитѣ, извършени въ Пруссия отъ министра Щайна: — „личната зависимость на селенина отъ земледѣлеца била прѣкратена и му се **възвърнали** гражданскитѣ правдини!“ И това е казано твърдѣ необмислено и невѣрно. На селенитѣ сж били **дадени** граждански права, а не имъ сж били такива *възвърнати,* защото тѣ не сж притѣжавали по́-прѣди такива права. Да не сж на селенитѣ *възвърнати* правата, които тѣ притѣжавахж въ врѣме на рицеритѣ, които ги грабяхж и мжчехж безнаказано?

IV.

Учреждението на Священния Съюзъ (26 Септемврий 1815 г.) не е съвсѣмъ правилно изложено въ учебника. Направената за тоя фамозенъ съюзъ характеристика щѣше да получи нашето одобрѣние, ако бѣше исхвърленъ единъ пасажъ (стр. 102), който до нѣгдѣ затъмнява сжщинското значение на казаното историческо явление. Отъ началото хубаво се излага, че священния съюзъ си поставилъ за задача, да въведе въ европейската политика принципитѣ на християнската любовь, справедливость, законность и нравственность, но че послѣ при приложението на дѣло тия свои начала, той (съюзътъ) се обърналъ въ орждие на реакцията и на деспотическото насилие. Отъ това правилно съпоставление за дѣятелностьта на съюза сѣки трѣбва да заключи, че практическата дѣятелность на святата алиянца е била *диаметрално* противоположна на прокламиранитѣ при учреждението му принципи. Тоя вѣренъ исторически виводъ въ учебника се затъмнява съ слѣдующата безсъдържателна и блѣдна фраза: — „На́й-сѣтнѣ священния съюзъ *не до тамъ послѣдователно* прилагалъ своитѣ начала на дѣло!“ Тоя пасажъ поколебава сичката прѣдшествующа и послѣдующа аргументация за свящ. съюзъ; той поставя тая аргументация въ противорѣчие съ себе си и съ историческата истина. Защото, ако се каже, че свящ. съюзъ „не до тамъ послѣдователно“ испълнявалъ своитѣ

[1]) Прѣди революцията 12.000 жители въ окржга Longchau mois (пров. Franche-Comté) бѣхж още съ живота си и имота си *роби* (serfs) на единъ мънастирь. Безсъвѣстнитѣ калугери истѣзавахж ги и ги грабяхж, сжщо както правяхж и Алгирскитѣ пирати съ своитѣ християнски плѣнници! Пръвъ Волтеръ издигнж гласа си противъ това нечуто варварство, което позореше Франция въ края на XVIII вѣкъ.

начала, то това безусловно прѣдполага, че тогавашнитѣ диктатори на Европа дѣйствително сж се *опитали* и сж *прѣдприели реални дѣйствия* за въвеждание християнска нравственность и справедливость въ управлението на държавитѣ си, които мѣрки само отчасти може да не сж били съвсѣмъ цѣлесходни. Но това положение се опровергава отъ сичката друга аргументация на г. Агура, гдѣто са развива възгледътъ, че съюзътъ не само че не е прѣдприелъ никакви сериозни подобрѣния въ държавния животъ, а напротивъ, което е и наше убѣждение, е вършилъ *диаметрално противоположното* отъ онова, което се обѣщаваше въ громката мистическо-патриярхална декларация съ която се той появи на свѣта. За да може да се говори за *не дотамъ* послѣдователно прилагани християнски начала, трѣбваше прѣдварително да се покаже, че тикива прилагания и начинания сж опитвани и започвани; а това е работата, че никакви подобни начинания не сж били прѣдприемани, та отъ самото начоло хубавитѣ излияния за християнска любовь, братство и справедливости бѣхж само една доволно неудачна маска, подъ която грубо стърчахж истинскитѣ тенденции на оригиналния съюзъ, които бѣхж и се прилагахж дълго врѣме съ желѣзна послѣдователность: всестранно затвърдяване въ Европа деспотическата властьна абстолютнитѣ монарси и реакционни правителства и бепощадно затривание сички опити на народитѣ къмъ свобода и человѣчески правдини. Цѣлата тая система за насилственно потжпкване движението на европейския обществено-политически прогрессъ рухна нáй-напрѣдъ въ Франция (съ юлската революция 1830) а въ останалата западна Европа въ 1848 г. До колко мрачната софистика на священ. съюзъ бѣше извратила сички человѣчески понятия у тогавашнитѣ правителства вижда се отъ факта, че когато въ 20-титѣ години гърцитѣ бѣхж възстанали противъ азиятския гнетъ на турчина, европейскитѣ кабинети (входящи въ състава на священ. съюзъ) едногласно рѣшихж, че на гърцитѣ не трѣбва да се помага, защото тѣ сж бунтовници противъ законния си владѣтель — султана! Такова бѣше мнѣнието и на императора Александръ I, който подъ конецъ на своето царствувание (1818—25) бѣше съвсѣмъ подпадналъ подъ опасното влияние на Метерниха. По изричната желѣзна воля на тоя священенъ съюзъ, нещастна Италия бѣше тогава мжчена и тъпкана подъ австрийския воененъ деспотизмъ и подъ кървавия иезуитски режимъ на Бурбонитѣ въ Неаполитанското кралство. Намѣренията на Метерниха, тоя вдъхновитель и главенъ водитель на священ. съюзъ, отивахж и до тамъ, щото въ Европа въобще да се закриjжтъ училищата, да се спрѣ писменностьта и цивилизуванието на народитѣ. Професоръ Г. Иегеръ (Всеобщ. Истор. т. IV стр. 349) казва, че въ Пиемонтъ въ 1824 г. е било издадено распореждание, щото сѣки, който е искалъ да учи да чете и пише, длъженъ е билъ да прѣдстави едно обезпечение отъ 1500 лири (фр.). Други историци цитиратъ едно писмо на Метерниха до Султана, въ което му съвѣтвалъ да закрие сичкитѣ печатници въ Цариградъ и въобще да забрани сѣко печатание на книги, защото отъ тия дохождало сичкото зло за монарситѣ! Нашето мнѣние, че святата алиянца *отъ самото си на-*

чало не е била друго освѣнъ маска за реакцията, намира подтвърждение и въ оцѣнката, направена отъ проф. Иегера (т. IV стр. 327), който прямо казва, че сичкото това прѣдприятие на монарситѣ не е било нищо друго, освѣнъ *праздно бръщолевение*, на което се е подсмивалъ и самъ Метернихъ.

V.

На стр. 120—24 г. г. Григоровичъ и Агура (послѣдния като прѣводчикъ) ни излагатъ цѣлата нова история на Сърбия (1804—89 г.). Ще кажемъ, че тоя отдѣлъ е единъ отъ нáй-неудачнитѣ и нáй-погрѣшнитѣ въ цѣлия учебникъ. Прѣди всичко въ тоя отдѣлъ ни съ една дума не се споменува, да-ли Сърбия е конституционна страна, или имала ли е нѣкога такова прѣдставително управление; материалътъ е распрѣделенъ несъразмѣрно спорѣдъ епохитѣ, които трѣба да се прѣдставятъ; нѣкои положения сѫ просто тѫпи и въобще явствува, че на автора липсва сѣка ерудиция по историята на братския ни сръбски народъ. Нашитѣ литографирани автори на цѣли *три* и *половина* страници се распространяватъ какъ Кара-Георги, *„истински сръбски юнакъ,“* билъ слуга у единъ турчинъ, послѣ продавалъ свине, послѣ станалъ хайдутинъ въ гората, гдѣто се събрали голѣми чети; на дълго се излага какъ той се тласкалъ и си билъ съ спахии, яничари и султански войски — все работи, отъ които три четвърти можахѫ да се испустнѫтъ като излишни подробности. А за нáй-важната епоха на новата сръбска история, за събитията отъ 1830 г. насамъ, т. е. за единъ периодъ отъ 60 години, който е нáй-необходимъ за уяснение днешния животъ и сѫдбини на Сърбия въ книгата на г. Агура се говори едва на *половинъ* страница, т. е. 27 реда. Даже и събитията до 1830 г. сѫ неправилно освѣтлени; особенно отношенията на сърбитѣ и Кара-Георя спрямо Руссия и Австрия инакъ сѫ очертани отъ добритѣ знатоци на сръбската история като: Миличевичь; L. Ranke, „Serbien und die Türkei im 19 Jahhundert“, Leipzig 1879; Kallai, „Geschichte der Serbien“, Pest 1877.

27—тѣхъ реда, въ които е свита историята на Сърбия прѣзъ послѣднитѣ 60 години, не само, че сѫ пълни съ груби грѣшки, но съдържатъ и явни нелѣпости. Като говори, че въ 1829 г. Султанътъ призналъ княза Милоша за господарь на Сърбия съ плащание данъкъ на сюзеренната Порта, книгата на г. Агура продължава съ слѣдующата крайно куриозна фраза: — „Сърбия не могла тъй скоро да се успокои, *борбата съ турцитѣ се замѣстила съ раздоритѣ на партиитѣ, които се образували въ врѣмето на войната за независимость.* Тѣзи раздори накарали Милоша да се откаже отъ прѣстола (1839)“. Подчеркнатата отъ насъ фраза е една очевидна нелѣпость, която, увѣрени сме, не разбира и самъ г. Агура, а не може и никой да я разбере, защото тя нѣма смисълъ. Какви сѫ тия партии, които сѫ се образували въ Сърбия въ врѣме на войната за независимость? Въ врѣме на тая война (1804—13—17) сърбитѣ бѣхѫ едно примитивно плѣме безъ интелигенция, безъ умствененъ и общественъ животъ, тѣ възстанахѫ за да свалятъ неподносния турски яремъ и въ тая 12-годишна война

тѣ се борѣхѫ за запазвание своето сѫществувание, което се угрожаваше сѣки моментъ, така щото тука и дума не може да става за образуванието у тѣхъ нѣкакви вътрѣшни политически партии, когато нѣмаше и вътрѣшенъ животъ. Това е безусловната историческа истина, и за това поставянието абдикицията на Милоша въ зависимость отъ тия фантастически въ врѣме на войната родени партии — е абсурдно, нелѣпо. Въ Сърбия се явихѫ вѫтрѣшни политически партии, но то стана много пó-късно, въ втория периодъ отъ 1817—40 и нататъкъ, когато страната получи автономия на отдѣлна държава, и се породихѫ въ нея оние фактори, които влиятъ върху живота на европейскитѣ народи, стрѣмление къмъ образованието, прогресса, спечелвание конституционни правдини за народа и т. н. Между тѣмъ Милошовото управление не обрѫщаше никакво внимание върху тия свободолюбиви народни стрѣмления, което породи силно неудоволствие въ страната, доведе до бунтъ и изпѫждание Милоша отъ Сърбия. Милошъ бѣше человѣкъ безъ сѣко въспитание и образувание и мислѣше, че може да управлява Сърбия по сѫщия неотговоренъ и деспотически начинъ, както правяхѫ турскитѣ валии. Той господаруваше въ държавата безъ сѣка народна контрола: окруженъ съ една въоружена гвардия той управляваше съ такъвъ суровъ произволъ („grausame Willkür", както казва Ранке), щото въ 1835 въ Сърбия избухна едно силно възстание, водителитѣ на което принудиха Милоша да подпише една *конституция,* която ограничаваше неговия произволъ и поставяше народно прѣдставителство (скупщина). Вслѣдствие настояванията на Метерниха и Султана, тая конституция бѣше до нѣгдѣ измѣнена въ консервативенъ духъ въ 1838 г. Така щото конституционния животъ въ Сърбия започва отъ 1835 г. Тоя капиталенъ моментъ ни съ дума не се споменува въ книгата на г. Агура, който намѣрилъ за пó-добрѣ да ни расправя, какъ Кара Георги пасалъ свине, и слугувалъ у единъ турчинъ като аргатинъ . . . Още пó-комично впечатление прави наивната дефиниция, която дава г. Агура за „сръбския юнакъ", сякашъ сърбитѣ притѣжаватъ монополъ за особенно юначество.

Милошъ се заклѣлъ на октроираната му конституция, но не мислилъ да я испълнява. Когато скупщината поискала смѣтка за прахосанитѣ народни милиони, той испратилъ противъ нея своитѣ юначни „момци". Настава новъ бунтъ, „момцитѣ" на Милоша били разбити, и той прѣминава въ Австрия, като слага короната въ полза на сина си Милана; послѣдния умира слѣдъ единъ мѣсецъ и на прѣстола се въскачва братъ му Михаилъ (юний 1839). И Михаилъ не се отличавалъ много отъ баща си; той дойде въ стълкновение съ скупщината поради новитѣ даждия, които искалъ да наложи; народътъ пакъ подига революция и противъ него, и той избѣгва въ Австрия (7 септ. 1842 г.) Народната скупщина избира тогава за князъ Александра Карагеоргевича, който бѣше пó-щастливъ отъ своитѣ прѣдшественици и управлява цѣли 16-години, като прокара нѣкои важни подобрѣния и реформи въ държавния животъ на Сърбия. Слѣдъ Кримската война князъ Карагеоргевичъ бѣше подпадналъ подъ силното влияние на

Австрия, което възбуди срѣщо него силно неудоволствие въ страната, и скупщината го прогласи за сваленъ отъ прѣстола (декемвр. 1858).

Слѣдъ възвръщанието династията на Обрѣновичи, вътрѣшния животъ въ Сърбия е измѣняванъ съ още двѣ конституции. Едната отъ тѣхъ е изработена въ врѣме на регентството (назначено да управлява страната слѣдъ убийството на княза Михаила, до пълнолѣтието на Милана) въ 1869 г. съ начала значително консервативни, а втората, дадена отъ краля Милана 20-години по́-късно (22 дек. 1888) подъ натиска на огромното болшинство, което спечели радикалната партия въ народа, отличава се съ начала твърдѣ либерални.

На сички тия твърдѣ важни явления въ историята на сърбитѣ, г. Агура никакъ не е обърналъ внимание, а това което разглежда, е изложено прѣвратно и несъстоятелно. Даже самото заглавие на отдѣла за сърбитѣ е една галиматия. Заглавие то гласи: „Възстанието на сърбитѣ“, а пъкъ подъ него се разказватъ събития за цѣли 90 години (800—90 г.), когато самото възстание е траяло само 12 години до спечелвание автономия въ 1817 г., слѣдъ което настава новъ периодъ съ съвершенно другъ животъ и условия, които нѣматъ нищо общо съ началната война съ турцитѣ. Така щото горнето заглавие дохожда въ противорѣчие съ съдържанието на тая глава. За да избѣгне това противорѣчие, г. Агура трѣбваше или да тури по́-съотвѣтствено заглавие, на пр.: Историята на сърбитѣ отъ началото на XIX вѣкъ, или да раздѣли материяла на нѣколко глави съ отдѣлни заглавия.

VI.

Свѣдѣнията, които дава книгата на г. Агура за революционнитѣ движения въ Руссия, въ врѣме вѫцаряванието на Николая I, (стр. 133—4) сѫ неправилни и лишени отъ вътрѣшна, логическа мотивация. Казва се тука простодушно, че русскитѣ офицери като ходили задъ граница въ врѣме на войнитѣ и като се запознали съ французскитѣ и западнитѣ идеали, при връщанието си рѣшили да прѣобразуватъ и своето отечество, и съставили нѣколко тайни дружества за извършвание прѣвратъ. Това констатирание на единъ външенъ фактъ е цѣлата мотивация, която дава книгата за революционното движение въ Руссия. Значи, сичката работа състояла въ това, че нѣколцина офицери се увлекли отъ французски либерални фантазии, и това било революционното брожение. Удивително просто и ясно казано! Ще забѣлѣжимъ само, че, ако така просто се анализирвахѫ и мотивирахѫ историческитѣ явления, то тогава писанието на историята щѣше да бѫде работа много по́-лесна, отколкото разсказванието на дѣтински басни. Съжаляваме, че не можемъ да усвоимъ тая метода на г. Агура, макаръ че признаваме нейното голѣмо удобство и практичность.

Революционното движение въ Руссия имаше тѣсна органическа връзска съ тогавашното състояние на рускотообщество, което чувствуваше потрѣбността въ реформирание автократическото, неотговорно управление. Още въ миналото столѣтие чрѣзъ висшитѣ дворянски крѫгове и чрѣзъ зараждающата се литература, Руссия дойде въ съприкосновение съ французскитѣ освободителни идеи, които подъ царствованието

на Александра I, и съ свободния печатъ, съ въвежданието на нѣколко нови универстети бързо печелехѫ почва и въ пó-широкитѣ обществении крѫгове.[1]) Единъ отъ главнитѣ виновници за усилението на либералното течение въ Русския бѣше и самия императоръ Александръ I. Въ първитѣ 15-години на своето царствование Александръ I явно благоприятствуваше на сички либерални начинания, отнасеше се самъ скептически къмъ самодържавието и кроеше съ министритѣ си огромни планове за голѣми социялни реформи въ империята. Той държеше министри, които се считахѫ за явни привърженници на конституционализма, освободи робитѣ въ нѣмскитѣ си провинции, и изработи подробенъ проектъ за освобождението и на русскитѣ *крѣпостни* селяне; той създаде нѣколко нови универстети и повика европейски учени да прѣподаватъ свободно наукитѣ; на поляцитѣ даде конституция, и при откриваннето на камарата въ Варшава 15 Мартъ 1818, Александръ I лично държа тронното слово, въ което исказа и думитѣ: „давамъ ви такива учреждения, *които сѫ били винѫги прѣдметъ на моитѣ попечителни размишления.*“ Вѣстницитѣ и цѣлото общество въ Руссия, и гениялния Пушкинъ бѣхѫ въ възторгъ отъ тия либерални царски думи. Сѫщеврѣменно прѣдсѣдательтъ на импер. академия на наукитѣ графъ Уваровъ държи въ Петерсбургъ въ едно научно събрание рѣчь, въ която казва: „Ний по примѣра на Европа, започваме да мислимъ за свободни понятия . . . . Политическата свобода не е състояние на мечтателно благополучие, което може да се постигне безъ трудове. Политическата свобода, споредъ думитѣ на знаменития ораторъ на нашия вѣкъ (лордъ Ерскайлъ), е *послѣдния и най-прѣкрасния даръ на Бога;* но тоя даръ се спечелва медленно, съхранява се чрѣзъ неуморима твърдость. Той е свързанъ съ голѣми жертви, съ голѣми загуби. Въ опасноститѣ, въ буритѣ, които съпровождатъ политическата свобода, намираме нáй-вѣренъ признакъ за сичкитѣ сѫдбоносни явления въ свѣта, и ний сме длъжни, или *да се не боимъ отъ опасноститѣ,* или съвсѣмъ да се откажемъ отъ тия велики дарове на природата“. Тука виждаме, че единъ висши държавенъ сановникъ държи явно една въспламенителна либерална рѣчь, и съотвѣтственно съ това, можемъ да си прѣдставимъ, колко въ самото общество сѫ нараснали надѣждитѣ и нетърпѣнието да види и въ Руссия тоя и „нáй-прѣкрасенъ даръ на Бога“ — конституционното управление. Но, неочаквано царьтъ се хвърли въ противоположна крайность; раздразненъ отъ раздоритѣ си съ поляцитѣ, които гледахѫ съвсѣмъ да се еманципиратъ отъ Руссия, той въ послѣднитѣ години на царуванието си усвои съвѣтитѣ на Метерниха, отстрани либералнитѣ си съвѣт-

---

[1] Слѣдъ като бѣхме вече написали горнитѣ си мисли, прочетохме въ единъ русски журнали (Русс. Мысль“, Юний 1894 стр. 321) нѣкои откъслеци отъ „Въспоминанията на Достоевски. По интересующия ни въпросъ тоя славенъ русски писатель казва изрично слѣдующето: — „У насъ еще съ *прошлаго столѣтія, всегда тотчасъ же становилось извѣстнымъ о всякомъ интеллектуальномъ движеніи въ Европѣ и тотчасъ же изъ высшихъ слоевъ нашей интелигенции передавалось и массѣ интересующихся и мыслящихъ людей.*“ Читательтъ вижда че тия думи на Достоевски напълно подтвърждаватъ исказаното отъ насъ пó-горѣ мнѣние.

ници и даде властьта на графа Аракчеева, суровъ ретроградъ, който, до гдѣто императорътъ ходеше изъ Европа да разрѣшава въпроситѣ на священния съюзъ, стана неограниченъ властитель и съ своитѣ нечути произволи и деспотизмъ, напомни на русситѣ за врѣмената на Ивана Грозний. Въ Министерството на просвѣщението властвуваше нѣкой си Магницкий, който искаше да унищожи съвсѣмъ университетитѣ; той даваше на професоритѣ по философията заповѣдь, да прѣподаватъ философскитѣ доктрини по началата, изложени въ посланието на св. Павла къмъ Тимотея! Руското общество жестоко разочаровано въ своитѣ очаквания и при това стжпкано подъ казарменния режимъ на Аракчеева, почна да негодува и да търси отпоръ противъ правителственния гнетъ. Тоя отпоръ на обществото прояви се въ организирането на множеството тайни дружества, по примѣра на италиянскитѣ *карбонари,* които имахж за цѣль да достигнжтъ макаръ и съ насилвени мѣрки оная политическа свобода и вътрѣшни реформи, които пó-рано правителството само обѣщаваше, но послѣ ги заряза и удари въ реакция и истребяване сѣка либерална мисъль. Отъ казаното отъ насъ явствува, че офицерското съзаклятничество е било само *епизодъ* въ общото негодувание на интелигенцията и обществото, и че бунтътъ отъ 14 Декемврий 1825 е билъ единъ отъ ефектитѣ на революционното русско движение.

На стр. 135, г. Агура, пише: „Вжтрѣшната политика на императора Никола се отличавала съ *охранителенъ* характеръ“. Употрѣбената тука дума „охранителенъ“, обръща цѣлата фраза на неразбранщина, особенно ако се има прѣдъ видъ, че книгата нáй-много е прѣдназначена за ученици. Въ прямия си смисълъ русската дума *охраняю,* значи вардьж, запазвамъ, защищавамъ, и въ тоя случай фразата на г. Агура не изразява нищо, защото сѣко правителство било то французско, белгийско, испанско или русско, има за цѣль да варди интереситѣ на своята държава, и слѣдователно казаната фраза не съставлява никаква отличителна характеристика за режима на Николая I. Освѣнъ това, г. Агура трѣбваше да знае, че тая дума „охранитель“, „охранительно“ въ руската литература има и ироническо значение (сатиритѣ на Щедрина сж пълни съ нея) и трѣбваше да пощади учебника отъ такива двусмисленни думи, които освѣнъ това сж и тъмни за българския ученикъ. Да бѣше г. Агура пó-малко довѣрчивъ къмъ чуждитѣ нещастни записки и пó-внимателенъ къмъ своята задача, той имаше много други думи, за да изрази харектера на управлението на Николая, като реакционно и автократическо, което собственно той е искалъ да каже. Небрѣжность и немарливость царуватъ и въ послѣдующето съдържание на тая глава. Лаконическото положение за характера на управлението на Николая, не се развива нататъкъ съ никакви доводи и илустрация на тогавашнитѣ вжтрѣшни отношения на Руссия. Госп. Агура мисли, че е достатъчно развилъ тезата си, като каже, че императоръ Ниолай запрѣтилъ да се спомснува нѣщо за освобождението на селянитѣ отъ робство; за отношенията на тоя режимъ къмъ науката, литературата и общественното развитие и културнитѣ интереси на Руссия, г. Агура счита за съвър-

шенно излишно да спомене нѣщо. Вмѣсто това, той на широко ни угощава, какъ се правилъ „сводъ законовъ", какъ се покръщавали униятитѣ, какъ се назначавали училищни попечители и какъ графъ Канкринъ не обичалъ да се вози по желѣзницитѣ. Сички тия безпорядочни откъслеци, нахвърлени току така въ книгата, не сѫ въ състояние да ни дадѫтъ една опрѣдѣлена и цѣльна картина съ дѣйствителното състояние на Руссия подъ режима на Николая I. По тоя прѣдметъ ний се ограничаваме само съ казаното до тука, понеже размѣритѣ на настоящата ни критика, която и безъ това излѣзе твърдѣ обемиста отколкото прѣдполагахме, не ни позволяватъ да правимъ пó-обширни изслѣдвания.

Обратътъ, който настана въ английската политика въ 1822 г. и който имаше важно значение и за освобождението на Гърция, не е точно очертанъ въ книгата на г. Агура. Той казва, „английското правителство, като видѣло съчувствието на английското общество къмъ грьцкото дѣло, промѣнило политиката си и започнало да дѣйствува въ полза на гърцитѣ". Пó-правилно щѣше да бѫде, ако се кажеше, че тоя обратъ настана съ влизането въ министерството на лорда Канинга, тъй като тогавашното торийско правителство въ Англия рѫководеше се отъ началата на свящ. съюзъ и не обрѫщаше много внимание на общественното мнѣние. Но лордъ Канингъ, като министръ на външнитѣ дѣла, съ собственната си сила измѣни английската политика. Неговото дохаждание въ министерството състави епоха не само за английската политика, но и за цѣла Европа. Той бѣше една отъ нáй-свѣтлитѣ личности на днешното столѣтие, великъ държавенъ мѫжъ и горещъ съратникъ на европейския прогресъ и свободата на народитѣ. Нѣма да направимъ прѣувеличение, ако кажемъ, че той бѣше Гладстонъ въ началото на това столѣтие. Той скѫса врьзскитѣ, които Англия имаше къмъ священния съюзъ, заяви, че е позорно за единъ свободенъ народъ да има сношение съ такъвъ мракобесенъ съюзъ, и ревностно се завзе за сѫдбата на гърцитѣ, които въ течението на толкова години, отъ възстанието си прѣдъ очитѣ на цѣла Европа, се колѣхѫ и истребвахѫ отъ звѣрскитѣ турски полчища. Отъ това става явно, че въ обрата, който е тогава настаналъ въ Англия, трѣбва на първо мѣсто да се постави личностьта на лорда Георга Канинга, което щѣше да даде пó-точно и по рельефно освѣщение на оня периодъ въ Англия.

На стр. 139—40 говори се за Ирландия и угнетенията, които е търпѣло нейното католическо население отъ господствующето английско управление и отъ протестантската църква. Локалнитѣ условия на Ирландия сѫ доста правилно изложени, но исторически картината пакъ остава непълна, защото политиката на англичанете въ Ирландия се е намирала въ тѣсна органическа връска въобще съ отношенията на английския народъ къмъ католицизма, за сѫдбинитѣ на когото въ Велико-Британия въ книгата на г. Агура нищо не се споменува. Въ Англия католическото богослужение бѣше запрѣтено, католицитѣ не могъхѫ да се ползуватъ съ правата на английскитѣ граждане, въобще католицизмътъ бѣше нодвъргнатъ на сѫщитѣ гонения, на които въ католическитѣ страни Франция, Испания, Австрия бѣше

изложено протестанското вѣроисповѣдание, съ тая обаче разлика въ полза на Англия, че въ послѣднята противъ „еретицитѣ“ не се употрѣбяваше гнусната тортура, която на континентътъ бѣше любимото срѣдство на господствующия католицизмъ. Важно е още да се отбѣлѣжи, че угнетението на католическата църква въ Англия, не се дължи само на нетолерантностьта и на религиозния фанатизмъ на господствующитѣ протестантски секти, но то има и една друга пó-висока, културна причина, а именно запазванието на английската свобода и конституционни учреждения, на които католичеството бѣше нáй-върлия и нáй-опасния врагъ.[1]) Да бѣше при Карла I, или при Якова II католицизмътъ успѣлъ да се загнѣзди въ Англия, то английскитѣ свободни учреждения щѣхж да дойдѫтъ въ опасность да исчезнѫтъ и на тѣхно мѣсто щѣше да се въдвори оня мраченъ деспотизмъ, който тровеше и убиваше народитѣ въ континентална Европа. За това английскитѣ революции отъ 1641 и 1689 не бѣхж насочени само противъ Кралската власть и нейнитѣ посѣгателства върху народната свобода, но и противъ католицизма, като нáй-силенъ съюзникъ на кральетѣ и деспотитѣ.

Желали бихме да знаемъ, отъ какви източници г. Агура, или любимитѣ му литографирани записки сж черпали помѣстеното на стр. 140 категорическо положение, което гласи, че „протестантската черква въ Ирландия станала нáй-богатата на свѣта“? Това положение, зето абсолютно или релативно, е по-вече отъ съмнително.

На стр. 148—49 учебникътъ расправя за реакцията, настанала въ Германия слѣдъ 1830 год., когато съюзнитѣ правителства, подъ давлението на Метерниха и Николая I, потжпквали жестоко сички либерални желания и конституционни стрѣмления у нѣмския народъ. Като казва, че тая реакционна политика на правителствата произвождала незадоволствие въ населението, г. Агура продължава така: „Подъ влиянието на туй незадоволство се усилила емиграцията на Германия въ Сѣверна Америка; земледѣлци и занаятчии всѣка година се прѣсѣлвали тамъ съ хиляди, като испълнѣли тамъ американскитѣ пустини; отъ тукъ възникнали тѣсни свръзки съ Америка, *която помогнала за распространението на американскитѣ демократически идеи въ Германия.*“ Смисълътъ на цитирания периодъ е, че нѣмската емиграция въ Америка е била важенъ факторъ за развивание и усилвание въ Германия на либералнитѣ идеи. Исказаната мисъль сама по себе си не е невѣрна, но ней тука е дадено неподобающе мѣсто, тъй като въ

---

[1]) Вартоломеевската нощь и турскитѣ клания у насъ оставатъ като дребно нѣщо въ сравнение съ ужаситѣ, вършени отъ ирландския католицизмъ въ XVII. ст. Позорнитѣ злодѣйства, извършени отъ ирландскитѣ католици едва ли не сж нáй-черната страница въ историята на Европа. Въ 1641 г. ирландскитѣ католици, всползувани отъ вълненията въ Англия, гдѣто краль Карлъ I. и парламентътъ се намирахж въ открита вражда по между-си, възставатъ и, прѣдвождани отъ своитѣ священници и иезуититѣ, *поголовно искалатъ и убиватъ сичкитѣ протестанти въ Ирландия,* мжжье, жени, дѣца; по исчисленията на историцитѣ (Macaulay, Th. Knigthley, Green) числото на убититѣ се въскачвало до *200,000 души!!* Извършенитѣ тогава отъ католицитѣ звѣрства надминаватъ сѣко въображение: непраздни жени сж били распаряни и плодътъ имъ хвърлянъ на кучетата; дѣцата сж били заставлявани да колятъ бащитѣ и майкитѣ си, слѣдъ което и тѣ сж били убивани отъ свирѣпитѣ джелати!

развитието на германския либерализмъ играѭтъ първа роля други много пó-важни фактори, въ сравнение съ които американската емиграция остава на трети планъ, съ значение на спомагателно срѣдство, а главната акция е исхождала отъ другадѣ.

Казаното отъ насъ е толкова пó-вѣрно, че американската емиграция не е произвела нито единъ видѣнъ писатель или политически дѣятель, който би олицетворявалъ въ себе си влиянието на американската емиграция върху работитѣ въ Германия. Първенствующата роля въ германското умственно и политическо движение заема нѣмската емиграция въ Франция и Англия, отъ гдѣто, а сѫщо и въ самата Германия дѣйствувахѫ, цѣла плеяда видающи се учени, критици, поети и агитатори като Берне, Хайне, Фрайлигратъ, Ар. Руге, Робертъ Блумъ, Карлъ Гуцковъ, Готф. Кинкелъ. Файербахъ, Лаубе, Янъ и др., които съ мощната сила на таланта си, научнитѣ си познания и съ възпламеняющата проповѣдь на свободата и и идеитѣ на новото врѣме, чрѣзъ своитѣ списания, вѣстници и агитации, водѣхѫ една упорита и успѣшна борба противъ владѣющия абсолутизмъ и умствененъ застой. Идеитѣ на тия дѣятели, усвоени и отъ обществото, осигурихѫ слѣдъ 1848 тържеството на либерализма и конституционната ера въ Германия, и дадохѫ едно опрѣдѣлено направление на идеята за националното единство на нѣмския народъ.

VII.

Епохата на Юлската монархия, както въ отношение на вѫтрѣшния социяленъ животъ на Франция, така и въ отношение на външната политика е доста нагледно и точно изложена въ учебника. Но ний никакъ не можемъ да дадемъ сѫщата оцѣнка и за послѣдующата епоха на втората империя (1852—70), която въ книгата на г. Агура не е никакъ охарактеризирана. За вѫтрѣшния животъ, за общественното движение и конституционнитѣ сѫдбини на Франция подъ режима на Наполеона III, г. Агура *нищо не говори*, а се задоволява само да ни излага воденитѣ отъ Наполеона външни войни; па и въ описанието на тия военни походи г. Агура допуска значителни грѣшки. Ний останахме смаяни отъ легкомислието, съ което г. Агура се е отнесълъ къмъ една отъ вѣскитѣ забѣлѣжки, направени нему въ рецензията на г. Славова.[1]) Г. Славовъ го упрѣкаваше въ това, че той по въпроса за прѣврата отъ 2 Декемврий 1851 г. приема, че Наполеонъ билъ избранъ за императоръ съ плебисцитъ и получилъ 8 милиона гласове, а нѣколко реда слѣдъ това утвърждава противоположното съ пасажа: — „При това Наполеонъ III, който *току що бѣше сѣдналъ на прѣстола съ насилие*, чрѣзъ намѣсванието си въ русско-турския споръ, намираше случай да уягчи трона си и пр.“ На това г. Агура какво прави? На мѣсто да си даде трудъ и да очертае пó-правилно знаменателнитѣ събития, при които бѣше удушена втората република, както и да характеризира истинското значение на новата империя, той се ухитрява да се избави отъ работа чрѣзъ една чисто жонглерска уловка. Въ

[1]) Гледай Пер. Списан. кн. XLVI, 1894, Отдѣлъ и Книжнина.

второто издание на книгата си той зелъ и просто изхвърлилъ думитѣ: „който току що бѣше сѣдналъ на прѣстола съ насилие,“ и съ това мисли, че цѣлия въпросъ билъ изгладенъ и противорѣчието исчезнало! Неужели г. Агура може да прѣдполага, че съ удобното зачеркване на нѣколко думи, той е отстранилъ противорѣчието и разрѣшилъ въпроса за дължимата отъ него характеристика на режима отъ втората империя? Не, съ тая своя уловка нашия профессоръ не само че нищо не е разрѣшилъ, но се е още по́-вече забъркалъ, защото като е търсилъ да се избави отъ собственното си противорѣчие, той е попадналъ въ конфликтъ съ историческата истина. Дѣйствително, като се исхвърлятъ зачеркнатитѣ думи, остава по срѣдата положението, че Наполеонъ като избранъ отъ 8 милиона гласа, е дошелъ на прѣстола по горещото желание на народа, и че съотвѣтственно съ това и режимътъ му ще се е отличавалъ съ честна конституционна практика и запазвание народнитѣ правдини. Но именно тука г. Агура загазва и съ двата крака, защото мнѣнието на историцитѣ е диаметрално противоположно на неговото. Сичкитѣ видающи се историци на оная епоха едногласно съ на́й-остри изражения осѫждатъ режима на Наполеона III, който е билъ единъ редъ отъ груби насилия, фалшификация на конституционното управление и растлѣние на нравственнитѣ сили на французския народъ; края на такъвъ режимъ не можеше да бѫде друго освенъ катастрофата при Седанъ. Таксилъ-Делоръ (Taxil-Delord) въ своята история на втората империя излага, че генералитѣ на Наполеона като видѣхѫ, че депутатитѣ отъ парламента се събиратъ и прогласяватъ Наполеона за прѣдатель и сваленъ отъ прѣдсѣдателското звание, че Парижското население посрѣща студено прѣврата, на 4 Дек., прѣдприехѫ съ терoръ и клание да спрѫтъ опозиционното движение и посрѣдъ день заповѣдахѫ на войскитѣ да стрѣлятъ въ публиката по булевардитѣ; сѫщо се пусна въ дѣйствие и артилерията. Вслѣдствие артилерийския огънь и неистовствата на солдатитѣ, много кѫщи бѣхѫ срутени и улицитѣ се покрихѫ съ труповетѣ на нѣколко стотини души мѫжье и жени отъ публиката; хващанитѣ съ орѫжие защитници на републиката се разстрѣлявахѫ тайно нощя безъ сѫдъ. Сѫщата разправа се вършеше и по цѣла Франция, гдѣто въ повече отъ 30 департамента народътъ бѣше възсталъ на защита на републиката, и Наполеонъ ги постави въ военно положение; имаше повече отъ 100.000 души арестовани. Русския професоръ Лоренцъ (Ист. Нов. Врем. стр. 463) казва за управлението на Наполеона III: — „Франціи приходилось склониться подъ *иго позорнаго военнаго деспотизма.*“ А проф. Иегеръ (т. IV стр. 474 и 499) по сѫщия прѣдметъ: — „При втората империя *бѣхѫ потѫпкани сичкитѣ ония конституционни правдини,* които бѣхѫ даровани на Франция отъ хартията на 1814 год. и отъ юлската монархия.“ При външнитѣ успѣхи на Наполеона, вѫтрѣ въ Франция всячески се поощряваше на́й-цинична продажность, придворно раболѣпство, грубо потѫпкване свободата на словото и печата, покровителство къмъ католицизма, който нахално распространяваше върху всичко своето суевѣрие и фанатизмъ. За да надвие усилвающата се опозиция, Наполеоновото правителство

(1858 година) внесе въ безгласния парламентъ единъ „Законъ за обществената сигурность“ чрѣзъ който цѣла Франция се туряше подъ полицейски надзоръ, и правителството получи право безъ сѫдъ да затваря, изгонва и депортира сѣкого, когото пожелае. Тоя, по изражението на Taxil-Delord-a **„ужасенъ законъ“** („loi terrible“) бѣше приетъ и отъ двѣтѣ Наполеоновски камари, при което единъ усерденъ депутатъ откри и едно ново прѣстѫпление, което състояло въ „мѣтежно мълчание“ („silence seditieux“). На основание на тоя драконовски законъ „народния избранникъ“ Наполеонъ раздѣли Франция на петъ военни окрѫга, и се почна позоренъ ловъ противъ сички опозиционери. Обществото въ Франция бѣше толкова озлобено противъ Наполеоновското управление, щото либералнитѣ попълзновения, въ които послѣднето се впусна прѣзъ 60-титѣ години, не можахѫ вече да подкупятъ общественното съчувствие, и опозиционнитѣ партии се по-вече и по-вече печеляхѫ почва.

Такова бѣше вѫтрѣшното състояние на Франция до войната въ 1870 г., но за всичко това, за тая важна епоха, книгата на г. Агура нито хаберъ има.

Отъ казаното отъ насъ пó-горѣ за вѫтрѣшното състояние на Франция, читательтъ ще се убѣди, колко е побърканъ и неточенъ и слѣдующия пасажъ, въ който г. Агура описва навечерието на френско-германската война: — „Изобщо общественното мнѣние въ Франция бѣше много враждебно настроено срѣщу Прусия. Особенно значение придобихѫ въ опозицията срѣщу Наполеона знаменититѣ републиканци Гамбета, Жулъ Фавръ, Жулъ Греви, и др.“ Понеже за тие републиканци и тѣхната партия, г. Агура пó-рано въ книгата си ни дума не споменува, то отъ цитирания пасажъ нѣкакъ излиза, че всичката задача на тия републиканци състояла въ борба противъ външната политика на Наполеона, а тѣхния успѣхъ се е обусловлявалъ отъ неприятноститѣ, които императорътъ търпѣлъ отъ вънъ. До такова невѣрно заключение води тъмната и побъркана редакция на цитирания пасажъ и въобще недъгавостьта на цѣлия отдѣлъ за втората империя.

Една важна грѣшка е допусналъ г. Агура и при описанието на италиянския походъ на Наполеона III (1859). Повторението отъ него сѫщата грѣшка и въ второто издание, слѣдъ като и г. Славовъ му указва на нея, е просто една непростителна немарливость, една жалка подигравка съ себе си и съ задачата си. Нáй-странното е, че г. Агура при второто издание е знаялъ за тая си грѣшка (както ще докажемъ пó-долу), но вмѣсто да си даде трудъ да я изправи, той и тука прибѣгва към фокусничество, та замѣнява атакуванитѣ отъ г. Славова думи, съ други, които иматъ сѫщия смисълъ както и първитѣ, та оставятъ грѣшката въ сѫщото въпиюще състояние, както бѣше и въ първото издание! Като описва резултатитѣ на Солферинското сражение, г. Агура (въ първото издание) продължава така: — *„За голѣмо очудвание* Наполеонъ спря самъ пó-нататъшнитѣ си успѣхи и покани австрийския императоръ за мирни прѣговори въ Вилафранка.“ Г. Славовъ въ рецензията си забѣлѣжи, че тука нѣма смисълъ да

*

се говори за *очудване*, понеже (прави обстоятеленъ цитатъ отъ историята на Марешала) прѣдъ видъ на угрожающето настроение въ Германия и мобилизацията на цѣлата пруска армия, Наполеонъ имаше самъ интересъ да спрѣ войната, та неговата постѫпка не бѣше никакво чудо, а просто актъ на благоразумие. Но г. Агура вмѣсто да исправи своята фраза съобразно съ направеното му указание (което е толкова пó-справедливо, че за него говорятъ още нѣколко други важни мотиви, които г. Славовъ не е ни поменалъ) въ второто издание, исхвърлилъ думитѣ „за голѣмо очудване“ и вмѣсто тѣхъ турилъ: „Наполеонъ *неочаквано* спрѣ войната.“ Всѣкой разбира, че грѣшката не е въ нищо исправена, защото „неочаквано“ има сѫщия смисълъ както и „за очудване,“ и не е друго освѣнъ една дѣтинска перестановка на думи. Но нáй-куриозното е, че нѣколко реда пó-надолу (стр. 195 на вт. изд.), г. Агура дохожда въ ново противорѣчие и съ себе си: като говори за другитѣ послѣдствия отѣ Солферинската битка, г. Агура прибавя: „*той* (Наполеонъ) *бѣше принуденъ да се спрѣ на срѣдъ пѫтя,* и съ това не задоволи ни италиянцитѣ, ни французитѣ“ Нова тайна за читателя! Горѣ г. Агура казваше, че Наполеонъ по нѣкакви чудодѣйственни причини, „неочаквано,“ спрѣлъ войната, а тука пъкъ ни проповѣдва, че Наполеонъ „*билъ принуденъ*“ да се мири съ австрийцитѣ. И при това ни дума не се казва за разяснение загадката, защо Наполеонъ „неочаквано“ сключилъ миръ, защо билъ „принуденъ да се спрѣ,“ по какви побуждения, какво го е спрѣло, кой го е принудилъ? А на всичко това историята дава нáй-точни и опрѣдѣлени отговори: 1) Слѣдъ биткитѣ при Маджента и Солферино, Австрия още не бѣше поразена окончателно: при Солферино австрийцитѣ отсѫпихѫ въ пъленъ порядъкъ и разполагахѫ още съ огромна армия въ Италия; 2) Германия бѣше пламнала въ негодувание противъ французскитѣ успѣхи, Прусия и пó-голѣмитѣ съюзни държави мобилизирахѫ си армиитѣ, и между Берлинъ и Вѣна се водехѫ прѣговори, кой да поеме командуванието върху германската армия (пóвече отъ 300,000 души) срѣщу французитѣ; 3) При горнитѣ обстоятелства Наполеонъ съзрѣ, че ако продължи походътъ си срѣщу Австрия, той ще се въвлече въ голѣма война съ цѣла Германия, а въ тоя случай, той туряше въ опасность своята корона и династията си, тъй като французския народъ го вече мразеше, и щѣше да се въсползува отъ всѣко негово поражение, за да го изгони отъ Франция. (Иегеръ т. IV, стр. 512—516). По тия вѣски причини, Наполеонъ видѣ, че за него е нáй-благоразумно да побърза съ сключванието миръ съ австрийцитѣ. При това, неговото честолюбие и неговитѣ планове за закрѣпяване династията му, сé постигнахѫ нѣкои печалби: той спечели военни лаври, избави часть отъ Италия отъ австрийското иго, и можа да играе прѣдъ Европа ролята на освободитель на угнетенитѣ народи; а пъкъ обстоятелството, че не бѣше освободилъ цѣла Италия даваше му възможность и за напрѣдъ да се бърка въ италиянскитѣ работи и да играе тамъ ролята на протекторъ. Отъ това нека читательтъ да сѫди, да ли въ италиянската война Наполеонъ се е показалъ „непрѣдвидливъ дипло-

иатъ," както иска да го прѣдстави г. Агура (стр. 195), безъ да мотивира съ нѣщо това си твърдѣние.

A propos, г. Агура е правилъ и поправки въ тоя отдѣлъ, и то ужасни поправки. Тъй напр. вмѣсто *армия* (въ първото издание) той казалъ сега *войска*, вмѣсто сражение — *битка*, вмѣсто генерално сражение—*общо сражение*. На ли сѫ всѐ гениялни поправки? Въ такива младенчески поправки той се упражнявалъ, а е забравилъ слѣдующата стилистическа и логическа монструозность, която украсява 139 стр. на книгата му: „— Вслѣдствие непомѣрнитѣ данъци, малкитѣ земледѣлци биле принудени да *си продаватъ своитѣ* земи, а занаятчиитѣ *своитѣ производства!*"

Страницитѣ 199—201 въ разгледваната книга сѫ посветени на „Шлезвигъ-Холштейнския въпросъ." И въ тая глава срѣщаме една такава капитална грѣшка, която е нѣщо пóвече отъ грѣшка, която става даже непростително невѣжество, когато, както въ настоящия случай, има за авторъ единъ нашъ университетски професоръ. Ние можеме да бѫдемъ пó-снисходителни въ оцѣнката си, ако авторътъ или съставительтъ на учебника бѣше нѣкой селски учитель или самозванъ литераторъ, но въ данния случай не е така, а имаме прѣдъ себе си единъ специалистъ, единъ прѣдставитель на науката . . . . По самата направена грѣшка ще кажемъ прѣдварително двѣ думи за изяснение на работата. Шлезвигъ, Холщайнъ и Лауенбургъ (а не Холштейнъ и Лауембургъ, както прѣвратно пише тия имена г. Агура) бивши германски херцогства, бѣхѫ съединени съ Данската корона съ запазвание вѫтрѣшното имъ автономно управление. Когато данското правителство въ 60-тѣ години се опита да слѣе тия херцогства съ Дания и да ги направи пълни дански провинции, германския съюзъ протестира, като заяви, че тия страни както по политическото си минало, така и по състава на населението имъ, което е нѣмско, трѣбва да се присѫединятъ къмъ Германия. Отъ това всѣки вижда, че въпросътъ относително населението се е движилъ на чисто **етнографическа почва**. Между тѣмъ г. Агура съвсѣмъ е побъркалъ понятията и казва: „населението въ Лауембургъ и Холшиния бѣше чисто **германско,(!)** а въ Шлезвигъ на половина **германско.**" **(!)** Тоя пасажъ на г. Агура е една етнографическа нелѣпость. Нашия професоръ забравя, че Германия, германско сѫ термини политическо-географически, и че тѣ не могѫтъ да се примѣняватъ къмъ въпроси и понятия етнографически. Ако географическитѣ термини се забъркатъ съ етнографическитѣ ще излѣзе, че ще можемъ да говоримъ за езикъ *австрийски* или *швейцарски*, или да кажемъ, че населението въ Далмация е австрийско, въ Женева — швейцарско, въ Варшава — руско — все нѣща, които въ етнографическо отношение сѫ явни безсмислици. Така щото когато г. Агура говори за етнографическитѣ отношения на поменатитѣ херцогства, той трѣбваше да каже, че тамъ прѣобладавахѫ *нѣмцитѣ*, *нѣмското* население че било въ болшинство, а не да ни расказва за *германско* население, което е етнографически абсурдъ. Съ рускитѣ учени и професори никога не се случватъ подобни не-

доразумѣния, макаръ че и тѣ прѣвождатъ отъ нѣмски и френцузски, и лесно би могли да се заблудятъ отъ думитѣ deutsch и allemand.

VIII.

Събитията, при които окончателно се затвърди републиканското управление въ Франция (1873-79), не сѫ правилно и логично освѣтлени въ книгата на г. Агура. За тия събития, въ които републиката се борѣше за сѫществуванието си и Европа се опасяваше отъ новъ страшенъ прѣвратъ и гражданска война въ Франция, г. Агура говори повърхностно и легкомисленно. Той, безъ да спомене съ нѣщо важнитѣ вѫтрѣшни борби въ Франция до Мак-Махона, прямо скача къмъ 1879 г. и расправя, че републиканското управление се утвърдило слѣдъ отстѫпванието на Мак-Махона, който *„прѣди истичанието на срока отстѫпилъ президентската си длъжность въ полза на републиканеца Жюлъ Греви,“* (стр. 224). Послѣдната фраза е твърдѣ куриозна. Отъ нея излиза, че всичко се вършило по-домашному, Мак-Махонъ си помислилъ: защо азъ да бъркамъ на републиканцитѣ, и казалъ на Жюлъ Греви: „я ти сѣдни на моето мѣсто“. Ако така се мѣнувахѫ държавнитѣ глави, то на Европа не остава друго освѣнъ да се върне къмъ първобитнитѣ патриярхални врѣмена. Обаче така може да се пишѫтъ басни, но не и история, която има да изучва етическото и политическото развитие на народитѣ. Оттеглюванието на Мак-Махона не е станало съ такава идилическа легкость, както си въобразява нашия ученъ професоръ. Мак-Махонъ бѣше насиленъ да се оттегли и да изчезне за винѫги отъ политическия хоризонтъ. Франция прѣживѣваше тогава такава тешка криза, поради усилванието на реакцията и опититѣ на послѣдната да задуши републиката, щото Мак-Махонъ, като человѣкъ на реакцията, се намираше прѣдъ дилемата: или да извърши воененъ прѣвратъ и да стѫпче републиканската камара, въ който случай страната се хвърляше въ гражданска война, или да се оттегли отъ властьта и да снеме отъ себе си сѣка отговорность. Той направи послѣдньото, съ което републиканското управление се затвърди, и тогава вѫтрѣшнитѣ сътрясения въ страната прѣстанахѫ.

Чакъ до отстѫпванието на Мак-Махона, републиката се намираше въ на́й-критическа опасность за самото си сѫществувание. Въ първитѣ години слѣдъ войната (до 1875) републиката не сѫществуваше никакъ, защото нѣмаше конституция, а имаше само една камара и една испълнителна власть на чело съ президента Тиера. Веднага слѣдъ войната отъ сички страни нахлухѫ въ Франция реакционеритѣ (легитимисти, орлеанисти, бонапартисти) и съ помощьта на податливата католическа черква смътихѫ и тероризирахѫ толкова населението, щото успѣхѫ да спечелятъ болшинство въ камарата. Въ това врѣме прокламиранието на монархията зависѣше само отъ добрата воля и споразумѣнието между тритѣ фракции на реакционеритѣ. Но тъй като монархиститѣ бѣхѫ въ постоянни раздори между себе си (по изражението на Тиера имаше трима претенденти, а само единъ тронъ).

то републиката още влачеше жалко сѫществувание. Когато въ началото на 1873 г. Тиеръ се опита да прѣкрати това междуцарствие съ прокарвание една конституция и окончателното прокламиране Франция като република, монархиститѣ се озлобихѫ противъ него, гласувахѫ му недовѣрие въ камарата, и го принудихѫ да си даде оставката. Сега рѫцѣтѣ на реакцията бѣхѫ развързани. Тя избра за президентъ за седемь години съмисленника си маршала Мак-Махона, комуто възложи задачата да подготви нужнитѣ стѫпки за възстановление на монархията. Искаше се възстановлението на Бурбонското кралство на чело съ Хайнриха V (графъ Шамборъ), тъй като легитимистическата фракция бѣше нáй-силна и постигна споразумѣние съ орлеаниститѣ. Обаче тия планове растрои самъ графъ Шамборъ, който не искаше да жертвува бурбонскитѣ си лилии за трицвѣтното знаме на новата Франция. Разочарованъ отъ това, Макъ-Махонъ се съгласи да се състави една републиканска конституция, която се вотира въ 1875 г. При това Мак-Махонъ не испущаше отъ видъ монархическитѣ си планове, като ги остави за пó-късно, за пó-удобно врѣме.

Между тѣмъ и републиканцитѣ не бездѣйствувахѫ: тѣхнитѣ водители употрѣбявахѫ сички срѣдства да събудятъ интелигентнитѣ сили на народа за борба противъ реакционеритѣ и клерикалитѣ, които съ властьта въ рѫка немилостиво прѣслѣдвахѫ свободната мисль, отчислявахѫ либералнитѣ чиновници и приехѫ законъ, чрѣзъ който училищата се турихѫ подъ мрачния надзоръ на католическото духовенство. Акцията на републиканцитѣ донесе тогава бързи и важни плодове: при изборитѣ въ 1876 г. тѣ спечелихѫ болшинство и влѣзохѫ въ камарата като майоритетъ за пръвъ пѫть отъ 1870 г. Мак-Маконъ се принуди да повика въ министерството републиканеца Жилъ Симона, противъ когото монархиститѣ пуснахѫ въ ходъ всевъзможни агитации и интриги. При вотирането закона за печата Жилъ Симонъ дойде въ конфликтъ съ камаритѣ, отъ което се въсползува президентътъ Мак-Махонъ за своитѣ планове. На 16. Май 1877 г. Мак-Махонъ изненади Парижъ съ уволнение министерството на Жилъ Симонъ. Той повика на власть реакционера Брольи, първата работа на когото бѣше да распустне камарата и да подготви почва за единъ държавенъ прѣвратъ и прѣмахвание републиката. Това прѣдприятие се чиняше на Мак-Махона толкова пó-достижимо, че той още располагаше съ реакционно болшинство въ сената, и имаше сичката поддържка на могѫщественната католическа църква. Сички съзнавахѫ, че тука се прѣдприема нáй-сериозния опитъ за удушване републиката, та за това тая епоха французитѣ назовавать *държавния прьвратъ отъ 16 Май.*

Обаче французкия народъ не потърпѣ готвеното му унижение. Въпрѣки грубитѣ произволи на министра на вътрѣшнитѣ дѣла Фурту̀, който употрѣби въ дѣйствие сичкитѣ насилия на деспотическия режимъ на Наполеона III, реакционното правителство не можа да спечели новитѣ избори. Републиканцитѣ излѣзохѫ побѣдители съ 320 мандата. Слѣдъ това на Мак-Махона оставаше като послѣдньо срѣдство воененъ прѣвратъ съ армията, но той не се рѣши на тая край-

ность, особенно като съглеждаше, че и въ армията реакцията нѣма много привърженници. Когато въ Януарий 1879 г. чрѣзъ допълнителнитѣ избори и въ *сената* се образува републиканско болшинство, то Мак-Махонъ съзна, че неговото стояние на власть е вече *съвършенно невъзможно*, и на 30 Януарий 1879 подаде си оставката. Камарата и сенатътъ събрахѫ се немедленно въ *конгресъ* и избрахѫ за президентъ на републиката видния водитель на радикалната лѣвица Жилъ Греви. По тоя начинъ стана окончателното затвърдяване на третята република въ Франция.

Ний нарочно изложихме горѣ по́-сѫщественнитѣ моменти на тая бурна и знаменателна епоха, за да се убѣди читательтъ въ особенната важность на тия събития за на́й-новата история на Франция, и да оцѣни колко прѣвратно и несъстоятелно сѫ очертани тѣ въ карикатурната фраза на г. Агура, че Макъ-Махонъ благоволилъ да отстѫпи президентството си *„въ полза“* на г. Жюлъ Греви.

Психологически несъстоятелно е и послѣдующето твърдение на г. Агура, че „слѣдъ смъртьта на Гамбета, въ 1883 г. *монархиститѣ отново се опитаха да възстановятъ прѣдишниятъ монархически рѣдъ.*“ Тукъ на едно събитие чисто еписодическо и отъ второстепенно значение г. Агура дава първостепенна важность, а пъкъ, както видѣхме по́-горѣ, явления и моменти дѣйствително епохални и сѫдбоносни, или прѣминава мълкомъ или ги прѣдава въ извратенъ видъ. Театралния манифестъ на принца Жерома Наполеона (инакъ извѣстенъ подъ комическото име „Plon-Plon“) и празната гюрюлтия, инсценирана въ палата на Парижский графъ отъ нѣколко праздноскитающи се аристократи, не съставляватъ никакъвъ „опитъ за сваляние републиката“. То бѣше една вулгарна демонстрация отъ нѣколко разпалени личности, каквито се случаватъ ежедневно въ сички страни, та е смѣшно на подобенъ инцидентъ да се дава важно значение и да се рисува съ страшнитѣ думи: монархически опитъ за възстановяване въ Франлия прѣдишния редъ. Въ 1883 г. републиканското управление въ Франция бѣше вече незиблемо затвърдено, и сички монархически банкети и демонстрации отъ нѣколцина роялисти се приброяватъ къмъ ежедневнитѣ политически дрязги, безъ важно историческо значение. Фразата на г. г. Григоровичь — Агура можеше да мине въ нѣкоя газетна статия, но въ едно историческо съчинение тя е неумѣло редактирана. Да имаше въ тоя инцидентъ и сѣнка отъ опитъ за сваляние на републиката, то републ. правителство щѣше да испозатвори сичкитѣ участници и да ги потегли на сѫдъ за държавна измѣна. Но работата нѣмаше въ себе си нищо трагическо, и правителството се задоволи само съ изваждането отъ служба принцоветѣ, за да не се повтарятъ монархически демонстрации и да не се обезпокоява обществото съ празни гюрултии. Фактически е невѣрно и твърдението на г. Григоровича (въ прѣводъ г. Агура), какво франц. камара тогава издала *законъ* за изваждането отъ служба принцоветѣ, служащи въ армията на републиката. Това не е истина. Тогава, до гдѣто сенатътъ и камарата се прѣпирахѫ, слѣдва ли за една глупава демонстрация, направена отъ нѣколцина монархисти, да се испѫждатъ

отъ служба принцоветѣ, които съ нищо не сѫ нарушили длъжноститѣ си, паднахѫ двѣ министерства на Дю-Клерка и Фалиера. Новото министерство на Жулъ *Фери* постѫпи пó-енергично и *по административенъ начинъ съ декретъ отъ президента на републиката*, уволни принцоветѣ отъ служба (Мартъ 1883 г.); а законъ въ това отношение не бѣше издаванъ никакъвъ. Тия послѣдни грѣшки, които еднакво срѣщаме и у Григоровича и у Агура, неволно пораждатъ съмнѣнието, да ли е вѣрно твърдѣнието на г. Агура, искавано въ прѣдговора, че той по нáй-новата история се е рѫководилъ по съчиненията на Марешала и Сеньобо. Фразата „монархисти се опитали да възстановятъ и пр.“ г. Агура е прѣписалъ отъ българския прѣводъ на новата история отъ Григоровича[1]) и е повторилъ и тука недѫгавоститѣ на своя любимъ авторъ. Понеже и за Макъ-Махона г. Агура е прѣписалъ отъ сѫщия прѣводъ, сѫщо и по италиянския походъ на Наполеона III е прѣписалъ изложението на Костовия прѣводъ, то кѫдѣ остава твърдѣнието му, че той по излагание събитията слѣдъ кримската война е черпалъ отъ историята на Марешала и Сеньобо? Оставяме на читателитѣ да си съставятъ заключение по тоя въпросъ, и само прибавяме, че Марешалъ и Сеньобо на г. Агура удивително много приличатъ на скромния прѣводъ на г. Костова....

При писанието на настоящата си критика ний се рѫководихме отъ собственитѣ си познания, както и отъ нѣкои пó-капитални исторически съчинения, които имахме подъ рѫка, та ни малко интересуваше учебникътъ на Маршала, когото нѣмахме. Но когато видѣхме, че г. Агура прави явни грѣшки и при излагание нáй-новитѣ събития въ Франция, и при това твърди, че за източникъ ималъ Французското съчинение — Марешала, ний бѣхме чрезмѣрно очудени какъ така единъ французски професоръ, да прави явнни грѣшки при излагание събития, които сѫ ставали прѣдъ очитѣ му. Това ни много заинтригува и ний се постарахме да си добавимъ книгата на Марешала. Обаче, какво излѣзе.. Излѣзе, че Марешалъ е **съвършенно невиненъ** въ костатиранитѣ грѣшки, че той никакъ не е участвувалъ въ съставянието учебника на г. Агура, който нехристиянски и несправедливо приписва на французския ученъ грѣшкитѣ — на г. *Костовия прѣводъ на Григоровича*. Ний казахме горѣ, че е невѣрно твърдението на г. Агура какво въ 1883 г. французската камара издала **законъ** за изваждание отъ служба принцоветѣ, служащи въ французската армия. Отворихме Марешала да видимъ, да ли и той прави сѫщата грѣшка и на стр. 165 томъ II четемъ, че никакъвъ законъ не е билъ прокаранъ, а че въ министерската си декларация прѣдъ камарата г. Ферри заявилъ, че принцоветѣ по административенъ начинъ съ декретъ отъ президента на републиката сѫ извадени отъ служба, т. е. Марешалъ твърди сѫщото, което казахме и ний по сѫщия прѣдметъ. Отворихме тогава Костовия прѣводъ и на стт. 355 прочетохме: „ — Палатата приела единъ законъ, споредъ

[1]) „Прѣгледъ на най новата история“ съставилъ И. Н. Григоровичъ, прѣвелъ Ст. *Костовъ*, Пловдивъ 1888.

който сичкитѣ „князве“ и „херцози“, които били на служба въ републиканскитѣ войски, били отстранени отъ длъжноститѣ имъ“. Значи, че както въ пó-горѣ указанитѣ случаи, така и тука г. Агура е прѣписвалъ неджгавитѣ положения на Костовия прѣводъ, и за това неблагородно е отъ негова страна да зема за съучастникъ и Марешала, който е съвсѣмъ невиненъ въ неговитѣ и Костовитѣ куриозности.

IX.

При излаганието състоянието на Русия слѣдъ руско-турската война 1877—78, г. Агура поставя слѣдующето исходно положение: — „Въ Русия слѣдъ войната всичкото внимание на правителството е обърнато къмъ вжтрѣшни прѣобразувания и подобрѣния.“ Нататъкъ обаче г. Агура самъ дохожда въ противорѣчие съ основното си положение, защото нигдѣ не споменува за нѣкои прѣдприети реформи или прѣобразувания, а напротивъ признава, че, съ исключение на войската, която е значително увеличена, подъ режима на царя Александръ III, реформитѣ сж биле спрѣни и въ обществено отношение Русия е тръгнала назадъ. „Въ вжтрѣшното си управление, казва г. Агура, Александръ III прояви голѣма наклонность къмъ абсолютизма; той ограничи значително благодѣтелнитѣ либерални учреждения на своя баща.“ Слѣдъ тия, инакъ вѣрни мисли, намѣрете логическата връзка съ основното положение на тоя отдѣлъ, въ което се говори, че дѣятелностьта на правителството била посветена на подобрѣния и реформи!

Тъй като критиката ни излѣзе много пó-обширна, отъ колкото ние прѣдполагахме, а ни прѣдстои още да разгледаме и втория отдѣлъ на книгата на г. Агура, ние ще укажемъ тука на кратко още на грѣшки, които срѣщнахме въ пърата часть отъ разглеждания учебникъ, безъ да се впущаме въ подробни изслѣдвания:

1) На стр. 191 г. Агура споменува за държави, съставени отъ различни народности, при което е забравилъ да спомене и Русия, гдѣто има 6 милиона поляци, 2 милиона финляндци (фини), 1 мил. нѣмци, $1^1/_2$ мил. татари, $2^1/_2$ милиона евреи, та и въ Русия обитаватъ значително число народности.

2) Не е вѣрно, ча германския съюзенъ съвѣтъ е съставенъ отъ *депутати*, както това твърди г. Агура на стр. 211, и което може да даде основание да се мисли, че членоветѣ на тоя съвѣтъ сж нѣкакви изборни личности. Членоветѣ на германския съюзенъ съвѣтъ не сж друго освѣнъ комисари, делегати, направо назначени отъ респективнитѣ си правителства за членове въ съвѣта.

3) Като говори за прѣустройството на австрийската империя въ дуалистическа австро-унгарска монархия, г. Агура казва, че единството между двѣтѣ половини на монархията се е запазило *само въ военно отношение*. Това не е точно. Единството се запази още и въ *двѣ* други отношения: въ *вънишнитѣ работи и митническия съюзъ*.

4) На стр. 208 четемъ, че на 2 Септем. 1870 г. въ Седанъ, Наполеонъ се прѣдалъ съ армията си. Веднага слѣдъ тая фраза слѣдва: „На 4 Септ. династията на Наполеона била свалена и провъзгласена

република". Отъ така направеното изложение не се вижда, гдѣ е била свалена династиятата и прогласена републиката, въ Седанъ ли, въ Парижъ, или отъ армията?

5) Капиталенъ недостатъкъ на книгата е още, гдѣто историята на Австрия е едва докосната, а за сѫдбинитѣ на словѣнството *слѣдъ дуализма* нищо не е поменѫто. Вѫтрѣшното движение и политическитѣ борби и интереси на словѣнскитѣ народности тамъ сѫ дѣло много важно за насъ българитѣ. Императорския рескриптъ отъ 1871 г., съ който Францъ Иосифъ обѣщаваше да се короняса за чехски краль, дохожданието на чехитѣ въ райстага (Вѣнския парламентъ), и 14 годишното управление на министерството Тафе, съ участието на словѣнски министри, когато се постигнахѫ важни национални и политически печалби, чрезъ което Австрия все пóвече стѫпи въ пѫтя на федерализма — за всичко това г. Агура ни дума не казва. Чудесно съвпадение е, че по тоя прѣдметъ мълчи и прѣводътъ на г. Костова! Да ли нѣма ту́ка нѣкоя вѫтрѣшна причинна връзска съ мълчанието на г. Агура? Но за това пъкъ тѣ ни възнаграждаватъ съ драгоцѣнни свѣдѣния за южно-американскитѣ пампаси, Еквадоръ, Венецуела и Патагония . . . . .

6) При описвание жестоката борба, която въ 70-титѣ години се бѣше разгорѣла въ Германия между католицизма и правителството, поради свободолюбивитѣ реформи на послѣднето, г. Агура въ отношение къмъ католическата църква казва, че тя (църквата) искала да запази *пълна самостоятелность (?) въ областьта на учебното дѣло.* Не чувствува ли г. Агура, колко фалшиво звучи употрѣбената отъ него дума „самостоятелность," когато се касае за претенциитѣ на католическата църква? Има ли въ историята примѣръ, щото католицизмътъ да се е борилъ за каква и да било самостоятелность? Дохожда ни на умъ драстичния примѣръ, че употрѣбената дума е толкова на мѣсто, колкото ако би Турция сега заявила, че исканитѣ отъ Европа за ерменцитѣ реформи *стѣсняватъ тѣхната* (на турцитѣ) *самостоятелность.* Ние полагаме, че въ историята думата *самостоятелность* трѣбва да се употрѣбява само тамъ, гдѣто въ основата ѝ лѣжи една етическа, културна, нравственна причина. Въ културната борба въ Германия работата не се касаеше за ограничение „самостоятелностьта" на католическата църква, а напротивъ за освобождението на учебното дѣло отъ удушливия гнетъ на католицизма, който искаше да запази деспотическитѣ привилегии и да господствува надъ всичко, въ явенъ ущербъ за напрѣдъка, свободната мисъль и образованието на нѣмския народъ.

7) На стр. 153, като говори за избирателната реформа въ Англия, (1832), г. Агура дѣли тамъ административнитѣ окрѫзи на *комитати.* Ако е той така прѣскочилъ морето и прѣнесълъ *унгарскитѣ комитати* въ Англия, то да бѣше баремъ възнаградилъ съ нѣщо и унгарцитѣ, като насади пъкъ у тѣхъ английскитѣ *графства.*

На стр. 217 четемъ, че „слѣдъ революцията отъ 1863 г. Полша била подвергната на голѣмо *морално* угнѣтение" Думата „морално" ту́ка не е на мѣсто; единъ професоръ трѣбва да знае да пише съ

пó-обработенъ стилъ. Грѣшки и неудачно стилизирани фрази има още множество въ „трудътъ“ на г. Агура, но да се спираме върху всичко, трѣбвало би да напишемъ книга пó-голѣма отъ неговата.

X.

Пристѫпяме да оцѣнимъ втората часть отъ книгата на г. Агура, озаглавена: *„Цивилизацията на Европа въ XIX вѣкъ“*, която има за цѣль да ни прѣдстави достигнатитѣ до днесь отъ человѣчеството успѣхи въ умственното развите, въ социялното подобрѣние на обществата и въ материалната култура. Прѣдъ видъ на широката задача, съ която има да се занимава тая часть на книгата, даденото ѝ отъ г. Агура заглавие не е твърдѣ сполучливо. Пó-съответственно щѣше да бѫде заглавието: *„цивилизацията въ XIX вѣкъ“*, тъй като съдържанието се отнася не само до Европа, а до цѣлото человѣчество, па се споменуватъ писателитѣ и техницитѣ и на Сѣверна Америка.

Длъжни сме да направимъ една забѣлѣжка и относително распрѣдѣлението на материалътъ, което не е направено удачно отъ автора. Г. Агура говори нáй-напрѣдъ за литературата, послѣ минава къмъ искуствата и къмъ екзактнитѣ науки, астрономията, химията, физиологията, зоологията и нáй-послѣ се сѣща за умозрителнитѣ науки и *философията*. Ние полагаме, че това распрѣдѣление е неправилно именно отъ точка зрѣние на задачата, която е ималъ да испълни г. Агура въ тая книга. Въ тоя си трудъ г. Агура нѣма за цѣль да оцѣнява *философията* отъ точка зрѣние на естественнитѣ науки, при конто тя, като умозрителна и синтетическа наука, дохожда наредъ слѣдъ другитѣ екзактни дисциплини. Тука неговата задача е много пó-ограничена, философията има да се разглежда въ нейното общо — историческо развитие, въ нейната връзска съ общественното и политическо движение на XVIII и XIX вѣкъ, и за това тя трѣбваше да се разгледа съвмѣстно съ *литературата*, въ началото, а не да се туря на края, слѣдъ зоологията и физиката. Въ историческото си развитие, въ края на миналия вѣкъ и въ началото на настоящия, философията бѣше слѣзла отъ пиедестала на своитѣ абстрактни доктрини и системи, бѣше зела прямо участие въ „злобитѣ на деня“ и въ социално-политическото броженне, та съ това тя се смѣси съ литературата, бѣше тогава едно тѣло съ литературата. Французскитѣ философи Руссо, Дидро и нѣмскитѣ Кантъ и Фихте влизатъ като непосрѣдственни дѣятели въ тогавшното-литературно-социално движение. Професоръ Гнайстъ, който въ Meyrs Lex. е написалъ двѣ твърдѣ обстоятелни студии върху франц. и нѣмска литература, дава характеристика на поменатитѣ горѣ философи и въ самия отдѣлъ на литературата, и веднага слѣдъ това разглежда и философията на XVIII и XIX столѣтие.

Втората часть отъ книгата на г. Агура се дѣли на слѣдующитѣ отдѣли: литература, искуства, науки, промишлен. и търговия, економия, прѣобразования въ Европа, демокрация и социални доктрини.

Отдѣлътъ за *литературата* е изложенъ много слабо, немарно, а на нѣкои мѣста тамъ срѣщаме даже прямо невѣжественни и карикатурни положения. Езикътъ, стилътъ въ тоя отдѣлъ е безцвѣтенъ, съдържанието е бѣдно, липсва жива експозиция, нѣма духовити и релефни характеристики на писателитѣ, сѫщо и никакъвъ сериозенъ психологически анализъ на епохата, на литературнитѣ явления и школи. До колко сѫ бѣдни мислитѣ на нашия професоръ, читательтъ може да сѫди отъ факта, че при излагание началата на романтическата школа, той поставя като първостепененъ елементъ на тая школа и *костюмитѣ* (?) (т. е. че ромaнт. писатели обличали своитѣ герои въ костюмитѣ на тѣхното врѣме). Комично е, че г. Агура просто се е влюбилъ въ тия костюми, та ги употрѣбява и на още нѣколко мѣста, безъ да съглежда, че тѣ още пó-нагледно уличаватъ оскѫдностьта на неговитѣ мисли. Всѣки, който има и нáй-слабо прѣдставление за появившата се въ началото на XIX в. романтическа школа и нейнитѣ тенденции, разбира, че има други *вѫтрѣшни, принципиялни, идейни* елементи, които отличаватъ романтическата школа отъ класицизма, и че въпросътъ за костюмитѣ е една банална подробность, поменуванието на която въ единъ учебникъ, който говори за литературата само въ **най-общи** черти, е просто глупаво.

Вече и първия пасажъ, съ който се започвá тоя отдѣлъ, е повече отъ подозрителенъ. Тамъ се казва: „Въ XVII и XVIII вѣкъ въ литературнитѣ произведения прѣобладаваше *классицизмътъ*. Въ послѣдпята четвертъ отъ XVIII вѣкъ се появи въ Германия нова, оригинална литература. Писателитѣ отъ това врѣме Лесингъ, Гете, Шилеръ сѫ най-великитѣ, които е имала Германия; тѣ внесохѫ въ европейската литература новъ възглядъ, съвършенно противоположенъ на *классицизма*, който владѣеше въ Франция.“ Тая чудновата тирада на г. Агура у насъ произвежда усмивка, а за студентитѣ ще даде поводъ за нáй-нелѣпи недоразумѣния, защото въ основата си е неразбрана и побъркана. Гимназистътъ подготвенъ отъ тоя учебникъ на г. Агура ще земе да чете нѣкоя статия, или книга и ще срѣщне тамъ по стотина пѫти повторена мисъльта, че „първитѣ *класически* поети, най-знаменититѣ *классически* писатели на Германия сѫ Гете, Шилеръ, Лесингъ.“ Прѣдставѣте си неговата смаяность, когато той се сѣти, че неговия профессоръ г. Агура твърди съвершенно обратното именно, че Гете, Шилеръ и Лесингъ сѫ главнитѣ врагове, истребителитѣ на класицизма! Ний ще извадимъ ученика отъ недоумѣнието му, като докажемъ, че професорътъ неудачно се е изразилъ и е попадналъ въ едно qui pro quo, като е смѣсилъ на едно мѣсто разнородни класицизми. Ний се поставяме на противуположно становище и твърдимъ че Шилеръ, Лесингъ, Гете, не само не сѫ били противници на класицизма, а напротивъ сѫ негови мощни възродители и застѫпници. Шилеръ и Гете стоятъ несравнено пó-близо до великитѣ древни класици Хомера и Софокла, Хорация и Виргилия, отколкото всичкитѣ напудрени литературни корифеи при двора на Людовика XIV съ Буало и Босюета воглавѣ, школата на които носи името: *лъжливиятъ класицизмъ*. Шилеръ и Гете воювахѫ противъ онова маймунско и уродливо подра-

жание на класическия грьцки и римски свѣтъ, което взе да господствува въ Франция въ началото на XVII вѣкъ, и отъ тамъ се распространи въ цѣла Европа. Псевдо-класицизмътъ имаше значение въ свое врѣме като реакция противъ срѣдневѣковния суровъ аскетизмъ и спиритуализмъ, които гонѣхѫ като дяволско сѣме сички проявления на человѣческата чувственность и любовьта къмъ живота, природата и нейнитѣ радости. Заслугата на псевдо-класицизма е, че подъ неговото влияние се разви модерния общественъ животъ, но неговата литература въсприе само вънншитѣ форми на класицизма, заблуди се въ една пустозвонна реторика, скова поезията въ едни уродливи правила, които я отдалечихѫ отъ реалния животъ и спрѣхѫ всѣко свободно творчество. Разбира се, че тия искуственни прѣгради, поставени на поезията и литературата, естественно водѣхѫ къмъ упадъкъ тъй като поезията получава вдѫхновението си и жизненнитѣ си сокове само въ свободното си общение съ живата природа, съ человѣческия животъ и неговитѣ разновидни проявления. Шекспиръ бѣше първия протестаторъ противъ псевдо-класицизма, но неговото врѣме не бѣше узрѣло да разбере великитѣ му освободителни начала, и трѣбаше да се минатъ 150 години, до гдѣто заякналитѣ вече нови идеи расклатихѫ напудрения класицизмъ на Версайлския Олимпъ.

Още пó-поразително и диво е твърдѣнието на г. Агура, (стр. 254) че великитѣ поети на Германия — Гете и Шилеръ *писали преимущественно за буржоазията* (?!) а пъкъ Шилеръ билъ поетъ на *женитѣ* и *младежьта* (!). Ако Шилеръ и Гете, тия гении на человѣчеството, сѫ писали за буржуазията, то тогава Шекспиръ ще е писалъ за кундураджиитѣ, Пушкинъ за циганитѣ, а Байронъ за грьцкитѣ паликарета. А Шилеръ, тоя гигантъ на Германия, тоя генияленъ поетъ, който въ своитѣ безсмъртни сьчинения е олицетворилъ нáй-свѣтлитѣ тежнения на человѣческата душа и съ това далъ твърдъ потикъ за освождение народитѣ отъ социялно робство, — не билъ друго освѣнъ забава за женитѣ и легкомисленитѣ младежи! Съ тия си карикатурни дърдорания нашия професоръ показва, че той не е запознатъ съ първостепеннитѣ нѣмски поети, не знае цѣнностьта на тѣхнитѣ художественни творения за литературата, а сѫщо не е разбралъ тѣхното значение за епохата, въ която тѣ сѫ непосрѣдственно дѣйствували.

Сѫщо г. Агура нѣма никакво правилно прѣдставление за произхождението на романтическата школа. Ний полагаме, че литературата на една епоха е въ голѣма зависимость отъ общественнитѣ борби и умственнитѣ стрѣмления и идеали, които сѫ прѣобладавали въ нея епоха. Това правило съ сичката си сила е мѣродавно за литературата отъ конеца на миналото и началото на настоящето столѣтие. Г. Агура е испусналъ отъ видъ това историческо явление, та е попадналъ въ голѣмо заблуждение при опрѣдѣление происхождението на романтическата школа. Той казва, че „германскитѣ писатели, които послѣдвахѫ Гете и Шилера, се нарекохѫ *романтици,*“ и съ това, слѣдователно приема, че Гете и Шилеръ сѫ родоначалницитѣ на нѣмския романтизмъ. Това твърдѣние е съвършенно фалшиво и несъстоятелно. То е сѫщото да каже нѣкой, че

Тургеневъ и Толстой, Флоберъ и Доде сж родоначалницитѣ на безмозглата съврѣменна школа на декадентитѣ и символиститѣ. Гете и Шилеръ образувахж сами една велика епоха въ нѣмската литература; тѣ избавихж послѣдната отъ оковитѣ на безплодната реторика и теологическото узкомислие, изхвърлихж раждясалитѣ закони за поезията на господствующия до тогава французски псевдо-клисицизмъ, открихж широки хоризонти на поетическото творчество, въ което внесохж пълна свобода въ формата и истинско изучване на живота и, наконецъ, надъхнати отъ своя гений, обогатихж литературата съ безсмъртни, каласически, съвършенни по форма и по дълбочина на мислитѣ творения. Гете и Шилеръ именно за това сж велики, че тѣ еднакво странѣхж както отъ тжпата схоластика и слезливата сантименталность, така и отъ сухостьта и крайноститѣ на рационализма. Какъ могжтъ слѣдъ това тие великани да се считатъ за родоначалници на нѣмския романтизмъ, който съ своитѣ безумни фантазии, своето прѣзрѣние къмъ дѣйствителностьта и своето обожание къмъ католицизма и фалшиво идеализиране на срѣдневѣковнитѣ мрачни нрави, не бѣше друго освенъ една пародия, едно болѣзненно явление въ литературата?

Другадѣ трѣба да се търси ключътъ на загадката, другадѣ се крижтъ причинитѣ, които сж създали появяванието на нѣмския романтизмъ. Да бѣше Агура вникналъ въ смисъла на литературнитѣ и умственни борби, които прѣкарваше Германия въ края на миналото столѣтие, той щѣше да се доближи до истината. Прѣзъ втората половина на миналия вѣкъ германската литература и общество бѣхж влѣзли въ периода на „Sturm und Drang“ („бурнитѣ стрѣмления“). Подъ влиянието на свободолюбивитѣ и философски идеи на Фридриха II, и подъ водителството на мощнитѣ писатели Хердеръ, Лесингъ, Николаи нѣмската литература бѣше обзета отъ едно извънредно бурно и реформаторско влечение. Въ името на разума, истината, народното благо отпочна се една безпощадна борба противъ всичкия социяленъ животъ съ неговитѣ раждясали форми, кастическо раздѣление и църковенъ гнетъ, както и противъ тогавашната мистическа и безсъдържателна литература. Въ това си бурно рвение просвѣтителната литература (Aufklärungs-Litteratur) загази въ едностранчивость: като търсеше въ сичко истината и народната полза, тя занимари искуствата, занемари чувствата и душевнитѣ стрѣмления на человѣка, стана носителка на крайно материялистически въззрѣния и на суровия рационализмъ. По тоя начинъ просвѣтителното движение като разруши старата класическа и мистическа школа, не можа вмѣсто нея да създаде нова жизненна литература, която да удовлетвори художественнитѣ и естетическитѣ тежнения на обществото.

И ето въ това врѣме се появява една *реакция* срѣщу сухия рационализмъ на просвѣтителната епоха, и тая реакция бѣше **романтическата школа,**[1]) съ своитѣ главни водители Ф. Шлегелъ, А. Шлегелъ,

[1]) Собственно това бѣше едно съживяване на романтиката, която води началото си отъ срѣднитѣ вѣкове. Сравни „Poetik“ von Rudolf Gottschall, т. I стр. 127 и слѣд.

Новалисъ, Тикъ, Клим. Брентано. Романтизмътъ открито заяви, че той прѣзира разума; за него истината, дѣйствителния животъ, прогресътъ на обществото не съществувахѫ, той съ необузадана страсть се хвърли въ царството на нáй-дивитѣ фантазии, срѣдневѣковни рицарски бълнувания, стрѣмеше се да постигне пълно отчуждение на поезията отъ живота и обществото. Разбпра се, че една литература съ такива болѣзненни теории не можеше да залови корени въ нѣмското вече събудено общество, и тя кѫдѣ 1830 г. бързо заглъхна, щомъ великата поезия и литература на Шилера и Гете проникнахѫ въ пó широкитѣ обществении крѫгове и засвоихѫ цѣлия народенъ животъ. Шилеръ явно исказваше своето прѣзрѣние къмъ изумѣлитѣ романтици и ги наричаше „Laffen“ („глупци“). А великия Олимпиецъ Гете като осѣти, че нѣкои романтици злоупотрѣбявахѫ съ неговата поезия за реакционнитѣ си цѣли, пусна противъ тѣхъ една унищожающа критика (помѣстена въ издавания отъ него журналъ „Kunst und Altertum“), съ която окончателно съсипа литературнитѣ попълзновения на тия Метерникови епигони.

Отъ горнето читательтъ ще се убѣди, колко погрѣшно г. Агура смѣсва Шилера и Гете съ сакатия и фантастически романтизмъ. Сѫщо нашия авторъ не ни дава една точна и опрѣдѣлена дефиниция за творчеството и новаторскитѣ принципи на германскитѣ първокласни поети. Той казва че, „тѣ (Гете и Шилеръ) искатъ да привлѣкатъ не съ съвършенството на формата, а съ силата на чувствата. *Тѣ обичатъ да приказватъ за своитѣ собственни душевни вълнения*[1]) (прѣпорѫчваме на читателя литературната красота и дълбокия смисълъ на послѣдната фраза!). Тѣ охотно черпятъ своятъ материялъ отъ ежедневния животъ и пр.“ Читательтъ вижда, че това сѫ само отдѣлни забѣлѣжки, нѣкои отъ тѣхъ и крайно наивни, но липсватъ принципални вѣски моменти, които да ни дадатъ истинска литературна характеристика на германскитѣ великани.

Даже отъ послѣднитѣ пасажи на стр. 254 нашия авторъ показва, че той съвършенно не познава гения на Гете и Шилера и тѣхното значение въ свѣтската и германска литератури. Той расправя тамъ, че „тѣхната (на Гете и Шилера) литература не била толкова *съвършенна* като *класицизмътъ*, но се намираше *по-жива и по-увлекателна.*“ Отъ това слѣдва че Гете, тоя несравненъ гений на формата и на хармонията, и Шилеръ, не притѣжаватъ никакви обсолютни достоинства и величие, и само *сравнително* поезията имъ била пó-жива и пó-увлѣкателна! Нека читательтъ обсѫди крайна наивность ли е това, или крайно невѣжество . . .

Не пó-малко подозрителенъ е и английския романтизмъ на г. Агура. Той дава дефиниция на романтизма, споредъ която романтизмътъ се отличавалъ съ своя *ентузиязмъ къмъ срѣдневѣковното рицарство и католическата църква*, и веднага слѣдъ това ни казва, че прѣдставителитѣ на тоя романтизмъ въ Англия били поетитѣ *Байронъ* и *Шели*. Споредъ така направеното съпоставление трѣба да се заключи, че

[1]) Курсивътъ е нашъ.

Байронъ и Шели сѫ били ревнители на срѣдневѣковното рицарство и на католицизтътъ! Но това е невъобразима путаница и абсурдъ, защото Байронъ и Шели прѣдставляватъ съвършенно противоположни идеи и тенденции, и тѣ сѫ сичко друго, само не хора религиозни, тѣ сѫ такива защитници на католицизма, колкото и господаря на ада — Мефистофелъ! Не знае ли г. Агура, че нáй-важнитѣ поеми на Шели не сѫ прѣведени на русски езикъ, именно защото и нáй-благата цензура не може да прѣвари неговитѣ антирелигиозни идеи? Както Шилеръ и Гете въ Германия, така и Байронъ и Шели въ Англия сѫ били създатели на една самостоятелна литературна епоха, която не се поддава подъ рамкитѣ ни на една отъ сѫществующитѣ тогава литературни школи.

Валтеръ Скотъ дѣйствително бѣше романтикъ, но той повече се приближаваше къмъ французската школа, която значително се различава*) отъ реакционната нѣмска романтика.

XI.

Като говори за французския романтизмъ (създаденъ въ школа отъ Виктора Хиго), г. Агура пакъ не дава една опрѣдѣлена характеристика за принципитѣ на тая литература, а специално излага требованията на Виктора Хиго по драматическето искуство. — „Романтицитѣ обявихѫ, казва г. Агура, че трагедията и комедията сѫ форми остарѣли и фалшиви (тука г. Агура много рисковано излага мнѣнието на франц. романт.); тѣ ги замѣстятъ съ *драмата,* която трѣбва да съедини въ театра високото и величественото съ смѣшното, както сѫ съединени въ *природата* (пакъ крайно неудачна дума, за какво говори г. Агура? За смѣшното ли въ опустошителната градушка, или за иронията на землетресението? Сички тия впечатлѣния сѫществуватъ само въ человѣка, природата е безучастна, за нея не сѫществува ни величественното, ни смѣшното). Тѣ не търсятъ героитѣ си въ Римъ и Гърция, а въ срѣднитѣ вѣкове и въ възражданието на Германия, Испания и на Истокъ (и това ли е принципъ? И Бразилия има герои.) Тѣ упрѣкавахѫ класицитѣ, че сѫ прѣдставяли древнитѣ си герои подобни на сегашнитѣ, и се домогватъ да прѣдставятъ героитѣ си такива, каквито сѫ били, въ тѣхния *си* националенъ и *мѣстенъ колоритъ* (много красиво и професорски казано!), съ тѣхния *си* езикъ, чувства, *костюми* (чакайте съ костюмитѣ ще се срѣщнемъ още, и тамъ тѣ ще дойдѫтъ на първо мѣсто). Тѣ не търсятъ високъ стилъ, а имъ трѣбва езикъ разнообразенъ и *изобразителенъ* (ний още не сме чули за нѣкакъвъ „*изобразителенъ*“ езикъ, но нейсе.)“ Тука побъркано сѫ нахвъргани отдѣлни черти на романтизма, нѣкои отъ които сѫ невѣрни и банални, но нѣма ясно изложенъ ни единъ основенъ принципъ, който нагледно да дава сѫщинско и вѣрно опрѣдѣление началата и реформитѣ, въведени отъ новата литературна школа. За да се убѣди

*) Сравни: H. Heine: Philosophie und Romantische Schule in Deutschland (Съчинения т. VII стр. 123 и слѣд.)

читательтъ, колко е немарливо изложението на г. Агура, ний ще направимъ сами една характеристика на романтическата школа.

Основнитѣ трѣбвания на романтическата школа бѣхѫ: пълна свобода на искуството и поетическото творчество; сички условни правила и закони се отхвърлятъ; поетътъ и художникътъ черпятъ материяла си отъ дѣйствителния животъ, като го прѣдаватъ вѣрно съ сичкитѣ му контрасти и противорѣчия; историческата истина е задължителна; сѫщо езикътъ трѣбва да бѫде свободенъ, популяренъ, да запазва особеноститѣ на народната рѣчь, колкото тѣ и да се чинятъ груби и неугладени. Строгото раздѣление на поетическитѣ родове се прѣмахва, гнетътъ на ритмическитѣ закони, мършавата, фалшива риторика се исхвърлятъ; въобще за какви и да било поетически правила и закони не може вече и дума да става. За напрѣдъ въ всичко е мѣродавно само свободното увлѣчение, фантазията, даже прищевкитѣ на поета и художника.

Ний мислимъ, че въ тая характеристика прѣдадохме нагледно основанитѣ начала на романтическата школа, които обемахѫ сичкитѣ полета на литературата и искуството. Читательтъ вижда, че нашата характеристика е и пó-кратка отъ оная на г. Агура, така щото сжатостьта на изложението не може никакъ да служи за прѣчка и извинение на допустнатитѣ отъ г. Агура грѣшки и галиматии.

На стр. 256—7 нашия авторъ ни говори за *реалната школа* и въобще за модерната литература отъ 1830 г. насамъ. Но и тукъ се вижда, че г. Агура са е завзелъ за работа, която не е по неговитѣ сили. За обрисувание такъвъ сложенъ прѣдметъ, какъвто е новата литература, единъ авторъ трѣба да притѣжава вѣренъ възгледъ върху епохата, възгледъ, развитъ върху сериозни познания и широка ерудиция; нужно е още хубаво литературно изложение, богатство на езика и израженията и способность къмъ теоретически обобщения, къмъ писхологически анализъ на сложнитѣ явления. А нашия професоръ съ една смѣлость, достойна за пó-добро употрѣбление, нагърбилъ се е да пише, безъ да притѣжава горнитѣ необходими условия.

Погледайте богатството на мислитѣ и езика у г. Агура!: — „Но и романтицитѣ сѫщо се нападаха въ името на истината и на *природата* (ахъ!); тѣхнитѣ драми и исторически романи, казваха противницитѣ имъ, не се намиратъ въ *природата* (кждѣ въ природата г. Агура, въ зоологията ли, или въ палеонтологията?), както и класическата трагедия“. Може ли да ни обясни г. Агура, какво нѣщо сѫ тия исторически романи въ *природата?* Неумѣстното приплитание тука на думата „природа“ показва, че у г. Агура липсва литературенъ вкусъ, защото работата се касае за *живота*, за *дѣйствителностьта*, за явления въ свѣта, въ человѣчеството. За характеризирание реализма въ Англия и Русия, г. Агура ни поднася слѣдующата невъобразима галиматия: — *„Авторитѣ реалисти въ Англия и въ Русия описватъ радоститѣ и страданията на своитѣ герои съ душевно вълнение, като че тѣ сами ги сподѣлятъ.“!* И тая безсмисленна фраза, която не означава нищо, защото е примѣнима къмъ все и вся, която се отличава само съ бакалска логика и умственно убожество; сѫщата тая слезливо-

тривиялна фраза служи у г. Агура за характеристика на реалистическата литературна школа вь Европа!! Тука професорътъ се е възвисилъ до умственнитѣ хоризонти на. . . Семковщината. На основание на тезата на г. Агура, ний можемъ да продължимъ, че авторитѣ-реалисти пишжтъ съ такова *душевно вълнение,* щото се доближаватъ до сантиментално-плачевнитѣ драми на Бирхъ-Пфайферъ и раздирателнитѣ романи на Ана Радклифъ, които сж толкова реалистични, щото за четението имъ, читательтъ трѣбва да се снабди съ нѣколко кърпи, които да побиратъ истръгнатитѣ му отъ „реалистическото" описание сълзи. Както виждате, подъ дефиницията на г. Агура сичко влиза: и уличнитѣ романи на Понсонъ дю Терайля и Ксавие де Монтепена, които обърнахж литературата на фабрично производство, и нашитѣ отечествени свѣтила Войниковци, Шишковци, Станчевци и тѣмъ подобни, защото сички пишатъ съ *душевно вълнение,* за *радости* и *страдания*. . .

До колко г. Агура не е разбралъ и широкитѣ задачи, които обема съврѣменния романъ, вижда се отъ пасажътъ (стр. 156), че „романътъ се занимава съ *епизоди* отъ ежедневния животъ" (защо не *ежедневната природа,* което е пó-съобразно съ вашия стилъ, г. Агура?). За да се убѣди читательтъ пó-нагледно въ несъстоятелноста на г. Агуровитѣ *„епизоди"*, ний ще цитираме тука слѣдующата характеристика, която прави за съврѣменния романъ французския писатель Емилъ Зола: Голѣмото число на днешнитѣ романисти, тълкува се отъ онова първостепенно значение, което си е романътъ извоювалъ въ съврѣменната епоха. Въ миналий вѣкъ, макаръ романътъ и да бѣше расширилъ своитѣ рамки, все се считаше за легкъ родъ отъ литературата, поради реториката на онова врѣме. Днеска обаче романътъ е завзелъ рѣшително мѣсто и иска да погълне всичкитѣ други родове на литературата; той не е вече само забава, убивание на врѣмето. Неговитѣ подвижни рамки обематъ сега цѣлата обширность на знанията. Както и науката, той властува надъ всичко. Той трактува за всичкитѣ сюжети, пише история, излага физологията и писхологията, занимава се съ нáй-разнообразни въпроси: съ политиката, социялната економия, религията, нравитѣ. Цѣлата вселена принадлѣжи нему.

Никакво правилно оцѣнение на реалната школа не е могълъ да направи г. Агура; за него трѣба да сж тъмни принципитѣ, основнитѣ черти на тая литература, та за това той се лута въ безсмисленни положения или въ несъстоятелни подробности. На пр. той казва, че реалната школа задържала само езика отъ романтизма, а *отхвърлила драмата и историческия романъ.* (?). Значи, че реалната школа принципиялно е запрѣтила на писателитѣ си да зематъ въ романитѣ си исторически сюжети! Това е едно грубо заблуждение, което хвърля литературата назадъ въ срѣдневѣковната схоластика и реторика! Никога реалната школа не е поставяла такъвъ тжпоуменъ принципъ, такова ограничение на своето творчество. Всѣко дѣте ще разбере, че между сюжета, темата на едно съчинение и между литературния методъ и школата на автора му не може да има никаква вътрѣшна връзка, както нѣма никаква връзска между нравственитѣ качества

*

на единъ човѣкъ и боята на неговитѣ панталони. Ами първия *реалистъ* въ Франция Балзакъ не е ли писалъ *исторически* романи за революционната епоха? *Натуралиста Флоберъ* не е ли зелъ за сюжетъ на своя романъ „Саламбо“ старата история на Картагена? Ами *реалиста* Еберсъ въ множество романи не се ли занимава само съ древната история на Египетъ и Римъ? Сюжетътъ не играе никаква роля за характера на съчинението, главната работа състои въ метода, въ литературнитѣ приеми на писателя, въ силата и качеството на наблюдението.

За едно отъ нáй-важнитѣ явления въ модерната литература, за *тенденциозния романъ*, по поводъ на който се е водила толкова жестока литературна борба, г. Агура ни дума не споменува. Намъ не ни остава врѣме и мѣсто да разискваме обстоятелно по тоя важенъ прѣдметъ. Ще забѣлѣжимъ само, че въ Германия прѣдставитель на тенденциозния романъ е първокласния нѣмски писатель Шпилхагенъ, а въ Руссия тенденциозния романъ завзема господствующе положение въ литературата, съ каквото той не се ползува въ никоя друга книжнина. Слѣдъ като знаменититѣ критици Бѣлински, Добролюбовъ и Чернишевски изгонихѫ нѣмската естетика изъ русската литература, послѣднята взе едно рѣшително утилитарно-дидактическо направление, и тенденциозния романъ стана господствующъ. Причината на това е отъ една страна критиката, която прокарва утилитарни доктрини, а отъ друга съврѣменнитѣ тежки вътрѣшни отношения въ Руссия, които принуждаватъ обществото да търси въ тенденциозния романъ утѣха и насърдчение за своитѣ либерални и политически тежнения.

Съ поразителна наивность и легкоумие „оцѣнява“ нашия професоръ модерната драматическа школа на Шилера и Гете. „Историческата драма, казва той, избира своя материялъ въ историята и легендитѣ на Европа (пирамидално дълбока мисъль и принципъ на Шилеровото творчество!) и прѣдставя своитѣ герои въ *костюми* и черти, съотвѣтствующи на врѣмето когато тѣ сѫ живѣли.“ И тая празна болтовня съ *костюми* и *легенди*, смѣе да се пише, да се поднася на търпѣливата българска публика като литературенъ анализъ на епохалното драматическо творчество на Шекспира, Шилера и Гете? Съ костюми и легенди ли се оцѣняватъ вѫтрѣшнитѣ достоинства, идеитѣ, художественнитѣ качества на литературнитѣ произведения? Г. Агура се е отнесълъ тука къмъ своята задача сѫщо както нѣкой селски писарь, който прави протоколъ на единъ хамбаръ съ кукурузъ и тикви. Вижда се, че Гете, кога е писалъ своя безсмъртенъ Фаустъ, за нищо друго не е мислилъ, освѣнъ какъвъ костюмъ да създаде за героя си, какво палто, каква жилетка да му облѣче. . . . .

И оцѣнката, която дава професорътъ за критиката като литературенъ родъ, запазва всичкото си кръвно родство съ неговитѣ разсѫждения при жилеткитѣ и костюмитѣ. Неговитѣ нѣколко безпорядочни тиради за критиката, каратъ читателя да се запита, за критиката ли говори г. Агура, или за много пó-невинната *биография?* Ахъ, г. Агуро, съвсѣмъ други сѫ задачитѣ на литературно-общественната

критика, а изучванието „какъ стильтъ на автора принадлѣжалъ на **неговото** отечество, неговото въспитание, срѣдата къмъ която той **(автора)** принадлѣжи и п.," това сѫ се подробности, които дохождатъ слѣдъ дадена прѣдварително принципиялна характеристика, а тая у **васъ** липсва. Трѣба да знаете, че българската литература се развива подъ влиянието на русската критика, а тука Сентъ-Бевската повърхностна фразеология съвсѣмъ не минава.

Подъ конецъ на своя литературенъ отдѣлъ, г. Агура ни обогащава съ драгоцѣннитѣ свѣдѣния, че писателитѣ се въсползували отъ днешното широко распространение на литературата, и нѣкои отъ тѣхъ *живѣятъ богато*. Не е лошо гимназиститѣ да иматъ на умъ и това.

XII.

Въ отдѣла за искуствата професорътъ говори за живописа, ваянието, архитектурата, музиката, а **съвсѣмъ е забравилъ** на едно искуство, което въ днешния вѣкъ, а особенно за млади, събужающи се **народи** е *сто пѫти пó-важно отъ всички живописи и ваяния*. Това искуство е драматическото, театрътъ. Драматичелкото искуство е достигнало днеска небивало развитие, то е станало жизненъ лостъ на съврѣменната демократическа култура; то въспитава народнитѣ маси, привлича ги къмъ умственни интереси и обществении въпроси, облагородява тѣхнитѣ чувства и нрави; то е днеска такъвъ елементъ на цивилизацията, за какъвто въ врѣме на ренесанса, въ XVI столѣтие, се считаше живописътъ. Въ всичкитѣ цивилизовани страни правителствата и парламентитѣ даватъ голѣми материялни срѣдства и полагатъ извънредни грижи за прѣуспѣянието и напрѣдъка на драматическото искуство. До колко важностьта на драматическото искуство е признато отъ всички обществении крѫгове и партии, може да се сѫди отъ факта, че социялиститѣ въ французския парламентъ, които винѫги нападатъ расходния бюджетъ, щомъ доде да се вотиратъ *милионнитѣ* субсидии за театритѣ, замълкватъ и одобряватъ.

Още двойно пó-велико значение има драматическото искуство за млади, събуждающи се народи, въ които още не е закрѣпнало живо национално съзнание и единството на народнитѣ интереси. Въ тия народи театрътъ край общото си културно-въспитателно влияние, пó-важенъ е още като вдѫхновитель на националното съзнание, като проводникъ на висшитѣ политичесли интереси и народни идеали на страната. Ческия народъ съ неисчислими жертви си е подигналъ величественъ националенъ театръ, който счита за своя народна гордость и за главенъ оплотъ противъ нѣмскитѣ посѣгателства. Такова значение отдаватъ на драматическото искуство и поляцитѣ, унгарцитѣ, хърватитѣ и пр. Само нашия професоръ е забравилъ да узнае, какво нѣщо е драматическото искуство и какво значение има то за развитието на националния духъ и идеали. Него пó го интересуватъ скѫпитѣ картини въ „Салона," Айфеловата кула и ваятелитѣ, „които работели *особенно* обществении и частни памятници" (параходитѣ плуватъ *особенно* по вода!)

Г. Агура трѣба да е положилъ извънреденъ трудъ и да е прѣкаралъ много безсънни нощи, до гдѣто е окончателно изработилъ своята оцѣнка по музикалното искуство. Къмъ такова заключение ни привождатъ срѣщанитѣ въ тая оцѣнка дълбоки мисли, изященъ стилъ и оригинални идеи, гдѣто г. Агура самъ е създалъ *нови родове по музиката*, за които не е сънувалъ до сега ни единъ композиторъ. . . . „Музиката, казва той, се сматря въ настоящия вѣкъ като абсолютно необходима за *възпитанието на — дѣвицитѣ* (велика мисъль!); всѣкой голѣмъ градъ има своитѣ *музикални прѣдставления и концерти* (несравненъ стиль!); италиянскитѣ опери толкова много се прѣдставлявали въ врѣме на романтическата епоха, особенно въ Франция, щото за тѣхъ се съчинявали даже пиеси на френски езикъ. (Какво ли пъкъ това значи?); музиката се дѣли на италиянска и германска, по срѣдата дохожда французска“, (краката на ракътъ се дѣлятъ на прѣдни и задни, лѣви и десни, съотвѣтственно съ това, да ли се намиратъ отпрѣдъ, или отзадъ, на лѣвата страна, или на десно).

Но да додемъ къмъ изнамѣренитѣ отъ г. Агура нови родове на музикалното творчество. „Германската музика, говори г. Агура, **състои** отъ симфонии, сонати, **увертюри** и **мелодии** (?!).“ За мелодии, като родъ въ музиката не е сънувалъ никой композиторъ, а сѫщо хаберъ нѣма никой человѣкъ, който има нѣкое понятие за музикалното искуство. Понеже г. Агура създава нови родове въ музиката, то и ний не искаме да останемъ назадъ и ще му конкурираме на литературното поле, като откриваме, че романитѣ се дѣлятъ на *рѣчни* и *кладенчеви*, поемитѣ на *градски* и *дървени*, а елегиитѣ на *срѣбърни и тиквени*.

На стр. 262 г, Агура посветява нѣколко безсъдържателни фрази по съврѣменнитѣ опитвания на ученитѣ да поставятъ историческата наука на по́-сериозни основи, и подкрѣпя своитѣ разсѫждения съ слѣдующия гениаленъ аргументъ:—*„Опитъ се извърши отъ нѣмскитѣ учени, които поставиха* **принципътъ, че историята не може да се изучва освенъ съ автентични документи.“** (?!). Значи, че главния *принципъ* за поставление историческитѣ изучвания на научна основа билъ: *автентични документи!* Съ тая си фраза г. Агура се изобличава въ едно такова поразително узкомислие и конфузно побъркване на понятията, тя е една такава подигравка съ научното мисление, щото не можемъ да си я обяснимъ инакъ, освенъ че професорътъ се е́ намиралъ въ състояние на халуцинация, когато я е писалъ. Казаното отъ г. Агура не е принципъ, а едно карикатурно пустословие, съ което историческата наука се връща назадъ въ тъмнинитѣ на срѣдневѣковнитѣ схоластици, главнитѣ начала на които бѣхѫ механическо прѣписвание на документи, текстове и цитати и разсказвание за кралье и сражения. Въ днешната наука документитѣ сѫ само **материяли**, а принципътъ, методътъ върху който се базиратъ изслѣдванията, е нѣщо съвършенно различно. Ако така конфузно се бъркатъ принципитѣ и материялитѣ на една наука, то ще излѣзе, че главния принципъ на Ватовата парна машина е—желѣзото, че основното начало на педагогията на великия Коменски е, щото

дѣцата сѣка сутрина да се умиватъ и да си чешатъ коситѣ; а въ искуството на ваянието генеялния Канова ще е поставилъ *„принципътъ,“* че за скулптурнитѣ произведения главното нѣщо е нáй-бѣлъ и нáй-добъръ Карарски мраморъ! Жално е, че знаменития Бокль не е знаялъ за великата рецепта на г. Агура; що трѣбаше на Бокля да се мжчи 30 години да пише „История на цивилизацията въ Англия“; Земи просто и прѣписвай стари документи, и ти ще създадешь отъ историята точна наука, и безъ мжка ще станешъ безсмъртенъ, както и г. Агура съ прѣписвание фамознитѣ записки на Григоровича . . .

Прѣди да свършимъ, ний ще кажемъ отъ своя страна нѣколко думи по въпроса, който така нещасно е докоснатъ отъ г. Агура. По гениялния починъ, даденъ отъ Бокля,[1]) мнозина отъ съврѣменнитѣ видни историографи сж дошли до убѣжденнието, че историческитѣ явления се намиратъ въ тѣсна, вътрѣшна, нераздѣлима връзска съ съ самия културно-економически животъ на народитѣ и обществата, и за това поставения отъ тѣхъ новъ *принципъ* е, че, за правилно уяснение на историческитѣ събития, необходимо е сжщеврѣменно дълбоко и всестранно изучвание на културното състояние, економическитѣ и битови условия и на духовния животъ на народа и епохата. Въ прѣдговора къмъ обширното си съчинение Histoire générale, publiée sous la direction de M. E. Lavisse et Rambaud, французскитѣ историци Лависъ и Рамбо прямо заявяватъ, че у тѣхъ histoire bataille (т. е. механическото исчисление на разни битки, политически приключения и териториялни измѣнения, които бѣхж главното съдържание на повечето отъ прѣдишнитѣ истории) у тѣхъ остава на вторъ планъ, а главно ще се има прѣдъ видъ изслѣдвание духътъ и нравитѣ на народитѣ, т. е. културно-социялното състояние на историческитѣ периоди. Подобни начала се прокарвать и въ историческитѣ трудове на Онкена, Фламе и др. историци въ Германия.

Ний свършваме, като повтаряме, че книгата на нашия професоръ въ пó-голѣмата си часть е една бездарна компилация, едно литературно недоносче, пълно съ умственно убожество и въпиющи изопачения, което е далекъ да може да просвѣщава. Мимоходомъ ще забѣлѣжимъ още, че въ отдѣла за социялното движение г. Агура причислява русскитѣ революционери къмъ анархистическата секта, и толкова правилно излага мислитѣ си, щото излиза като че прѣдсѣдательтъ на френската република Карно е убитъ отъ русскитѣ нихилисти.

Сега **имената.** Както поменахме още въ самото начало на наст. си критика, пó-голѣмата часть отъ употрѣбенитѣ въ книгата на г. Агура собственни имена сж написани невѣрно, нѣкои съвсѣмъ изопачено. За да не утомляваме повече читателя, ний тука ще дадемъ една таблица за пó-важнитѣ грѣшки въ имената, като сжщеврѣменно указваме, какъ тѣ се пишжтъ правилно.

---

[1]) Dühring: „Kritische Geschichte der Philosophie“ (III. изд.) стр. 533.

Неправилно написано отъ Агура:	Трѣбва да се пише така:
Лебе*о*фъ	Лебефъ.
Бабе*о*фъ	Бабефъ.
Ве*о*ртъ	Вертъ.
Кол*ьо* д' Ербуа	Коло д' Ербуа.
Сентъ-Бе*о*фъ	Сентъ-Бевъ.
Флобер*т*ъ	Флоберъ.
Луй Бланкъ	Луи Бланъ.
Обе	Оберъ (отъ нѣм. Auber).
Майербер*г*ъ	Майерберъ.
Шванце*м*бергъ	Шварценбергъ.
Лауе*м*бургъ	Лауенбургъ.
Августе*м*бургский	Августенбургский.
Хо*х*енцолернъ	Хоенцолернъ.
Хо*х*енлое	Хоенлое.
Хо*х*енлинденъ	Хоенлинденъ.
Хесс*и*-Дармщ.	Хессенъ-Дармщ.
Липъ	Липе (герм. държавица).
*Г*оферъ	Хоферъ.
*Г*арденбергъ.	Харденбергъ.
Хересъ	Гересъ [1])
Шенбр*ю*нъ	Шенбрунъ.
Иис*п*рукъ	Инсбрукъ.
Ейзенахъ	Айзенахъ
Гн*е*йзенау	Гнайзенау.
Шт*е*инъ	Щайнъ.
Л*е*йта	Лайта.
Фр*е*йтагъ	Фрайтагъ.
Манх*е*ймъ	Манхаймъ.
Валенштейнъ	Валенщайнъ.
В*е*ймаръ [2])	Ваймаръ.
Тургени*е*въ	Тургеневъ.
Паскевичь	Паскевичъ.
Дибичь	Дибичъ.
Б*и*лински	Бѣлински.

Оставяме на г. Агура да се гордѣе още съ „Мексикъ," „Алзасия," „планинцитѣ" и „Данимарка."

Д-ръ Ц. Цвѣтановъ.

---

[1]) Особенно комично излиза, ако вникнемъ по кой начинъ се е заблудилъ г. Агура за да напише прѣвратно името на тоя нѣмски писатель Görres. Той е черпалъ своитѣ материяли само отъ русски литографирани записки, и тамъ като срѣщналъ това име Гересъ, той разсѫдилъ така: понеже русситѣ сички нѣмски имена съ начално *H* обрѫщатъ въ Г, то и Гересъ трѣбва да се пише Хересъ, и съ такова интелигентно умозаключение той „попалъ пальцемъ въ небо" и написалъ съвършенно обратното отъ това, което слѣдваше, макаръ че на русски името си бѣше написано правилно и отъ точка зрѣние на нашата ортография. Тая грѣшка свидѣтелствува и за духовното родство на г. Агуровата ерудиция съ прѣвода на г. Костова, защото и Костовъ прави сѫщата грѣшка. Ами Марешалъ и Сеньобо?

[2]) Въобще всичкитѣ нѣмски имена, въ които се срѣща ей (ei) трѣбва да се прѣдаватъ на български съ *ай*.

II. РЕЦЕНЗИИ.

1. **Иванъ Вазовъ.** *Драски и Шарки. Очерки изъ Столичния животъ. Часть II. София, 1895 г.*

Този е нáй-новия трудъ, съ който г. Ив. Вазовъ доде та надари послѣдне нашата книжнина, въ която, както е извѣстно, той занема едно отъ нáй-виднитѣ мѣста въ наше врѣме. Този трудъ биде посрѣщнатъ съ разни оцѣнки въ нашия печатъ. Да искажемъ ли и ние, безъ всѣкакъвъ прѣдговоръ, мнѣнието си по тоя трудъ? Извѣстна е г. Вазовата литературна скромность, та намъ нѣма, надѣваме се, да ни се вмѣни въ грѣхъ, нѣма, при това, да се урони ни нáй-малко г. Вазовия ореолъ, ако кажемъ открито, че отъ г. Вазова, узрѣлъ вече български беллетристъ-поетъ, намъ се налагаше длъжность да чакаме, въ едно негово литературно произведение като горньото, нѣщо пó-съвършенно, нѣщо съ пó-високо вдѫхновение и съ пó-изященъ вкусъ. Изненадата, въ това отношение, биде, за насъ поне, толкозъ пó-голѣма, колкото пó-голѣма надѣжда за съвсѣмъ другъ резултатъ бѣхѫ възбудили нѣкои прѣдварителни разгласявания за прѣдстоящето издаванье на тоя трудъ. Г. Вазовъ не е простъ *драскачъ*, та отъ него да не се чака друго, а прости драсканици за нѣкои истински или измислени приказки, едни пó-кѫси, други пó-дълѫки, едни съ пó-сполучливо, други съ пó-малко сполучливо избрани думи и фрази, едни повечко, други пó-малко увлекателни. Отъ г. Вазова всѣки любитель на българската беллетристика чака всѣкога нѣщо пó-изящно, па и самъ г. Вазовъ има пълно и безспорно право да претендира на нѣщо повече. Нѣма съмнѣние, че *драски* били или *шарении*, щомъ таквизи се поднасятъ на публиката отъ авторъ като г. Вазова, тѣ всѣкога ще иматъ своето значение, всѣкога ще иматъ своята относителна стойность; но, да ли тѣ всички отговарятъ, и като беллетристически произведения, на понятията, които свѣтътъ си има съставени за такъвъ родъ умственни произведения, то е другъ въпросъ.

Сегашнитѣ г. Вазови *Драски и Шарки* сѫ на брой 21. Отъ тѣхъ едната, която има заглавие „Кардашевъ на ловъ", пълни почти половината книга, защото тя сама захваща 105 страници върху 240 цѣлото число. За да отговоримъ до нѣйдѣ на токо-що поставения въпросъ, ние ще си позволимъ слѣдующитѣ бѣлѣжки върху всѣка една отъ тѣхъ отдѣлно.

Аресва ни Драската „Учитель по историята"; аресва ни тя, защото въ нея вѣе увлекателно тихъ единъ и умилителенъ вѣтрецъ отъ хуманность, отъ съчувствие, отъ състрадание къмъ чуждото нещастие, отъ добри и блаженни дѣтински вспоменания; и вижте:

Миналата година авторътъ, като се расхождалъ низъ града, видѣлъ случайно въ една отъ софийскитѣ площадки купъ хлапета, наобиколили една подвижна панорама, вехто, дрипаво, разнобитено ковчежниче, прогнило отъ старость, излузено отъ тръкане и странствования. Ступанинъ на тази панорама било едно старо, излузено човѣче, съ дребно лице, много сплѣскано отъ странитѣ, съ побѣлѣла коса и мустаци. Отъ монотонния и плачевния гласъ, съ който тоя

старецъ обаждалъ на посѣтителитѣ съдържанието на гледанитѣ прѣзъ увеличителнитѣ стъкла картини, душата на г. Вазова се сепнала, дръпнало се булото отъ очитѣ му и той сега разбралъ, кого има прѣдъ себе си. Тозъ старецъ, съ погледъ разсѣянъ, тѫпъ и равнодушенъ, съ страшни надъ него слѣди, оставени отъ вериги години на тегла и бѣдувания, жъртва на немилостива сѫдба, която го принудила да свърже послѣднитѣ дни на живота си съ това изглозгано ковчежче и да чака отъ него прѣпитанието си: този старецъ билъ *Йоргу Панорамаджиятъ.* „Има въспоминания, *бѣлѣжи тука авторътъ,* които упорито траятъ и прѣбѫдватъ въ всичката си плѣнителна сила; тѣ прѣживѣватъ много други пó-силни и пó-рѣзки отъ послѣдующитѣ епохи на нашия животъ; могатъ каквито щатъ пóтреси да произлѣзатъ въ нашето нравственно сѫщество, люти страдания да изнурятъ, оголятъ и истриятъ нашата душа, но тие въспоминания стоятъ живи, макаръ и спящи, въ нея, както стариннитѣ надписи на излузенъ отъ вѣковетѣ мраморъ, покритъ съ праха на врѣмето“. И слѣдъ това г. Вазовъ расказва кѫдѣ и кога за пръвъ пѫть билъ видѣлъ тозъ *панорамаджия.* Той, г. Вазовъ, билъ, казва, на 7—8 години дѣте, когато въ селото му се разнесло чутата вѣсть, че дошълъ *панорамаджията, Йоргу панорамаджиятъ,* който по онова врѣме обяснявалъ тамъ по турски картинитѣ на панорамата си, съ единъ пискливо-плачевенъ, напѣвателенъ гласъ. Заедно съ своитѣ връстници, 7—8 годишното момче, съ десетъ пари въ джоба, дадени отъ баща му, ходило и то да погледа въ тайнитѣ на Йоргувата панорама — картинитѣ: Венеция съ лагунитѣ ѝ, образитѣ на Наполеона III и императрица Евгения, боеве отъ кримската война и други още съврѣменни тогава исторически събития и личности, поразили неговото дѣтинско въображение. Тоя роякъ отъ нови впечатлѣния се запечаталъ неизгладимъ въ душата му и той отъ картинитѣ на Йоргувата панорама знаялъ вече, казва, нáй-новата история седемь години прѣди да захване въ третий класъ изучването на нáй-старата. Отъ появлението на тая панорама въ селото му, появление, което съставило тамъ велико събитие за него, до послѣдньото му срѣщание съ сѫщия панорамаджия въ сегашната българска столица, минали се триесеть и петь години, но видѣнитѣ отъ него за пръвъ пѫть картини, останъли живо издълбани въ душата му, никога незамѣстени съ никакви други артистически съвършенства по сѫщитѣ прѣдмети. По едно внезапно, едно неодолимо желание, на автора се поискало и сега, въ българската столица, да погледне чрѣзъ сѫщото стъкло въ панорамата, което било нѣкога дало таквизъ нови вълнувания на душата му, поискало му се да испита трепета отъ блаженството на ония хвръкнѫли дни на вѣра и невинность, или просто отъ дѣтинска радость; и той клѣкналъ и погледналъ почти съ тайно благоговение на едното стъкло. Но днесь ни сѣнка иллюзия вече! хвръкнѫли ония честити по невѣдѣние години. Тѫжно! Такава била третята срѣща на автора съ *Йоргу Панорамаджията* защото тринайсеть години слѣдъ епохалното Йоргово посѣщение въ селото му, и когато вече билъ господинъ и търговецъ, той видѣлъ и втори пѫть Йорга на Узунджовския панаиръ съ панорамата му,

и съ други съврѣменни тогавашни картини. Но сега, миналата година, прѣзъ единъ студеничекъ зименъ день, г. Вазовъ, като се расходжалъ изъ многолюдната Витошка улица, застигналъ едно погребално шествие, единъ попъ отпрѣжъ и двама души отдирѣ гологлави, едничкитѣ испращачи на покойния до вѣчното му жилище; и като се сбарабарилъ и той съ тие испращачи, попиталъ едного отъ тѣхъ, черноликъ и бѣденъ гръкъ, кой е умрѣлъ и узнава, че мъртвецъ-тъ билъ Йоргу. На пѫть, той постепенно узнава още отъ сѫщия испращачъ и цѣлата история на бѣдния и сега вече покойния *панорамаджия*. Този панорамаджия билъ родомъ изъ нѣкоя си паланка въ Мала-Азия, напусналъ отечеството си прѣди петдесетъ години, съвсѣмъ младъ, по една пламенна и взаимна, но ненадѣйно злополучна за него любовь, странствовалъ отпослѣ скитнически, безъ никога да забрави тая любовъ, цѣло полустолѣтие по Балканския полуостровъ като свирачъ на булгарина, като показвачъ на кукли, като акробатъ злощастенъ, че въ това си качество той падналъ отъ вѫже и се осакатилъ въ дѣсната рѫка, и на̀й-сетнѣ като панорамаджия. На̀й-много той стоялъ въ България, която му прилѣгнала, и прѣди двѣ години хварлилъ котва въ София, старъ, болнавъ и рѣшенъ да си остави тука коститѣ. Той нѣмалъ ни жена, ни роднини, ни съотечественникъ, а послѣдне врѣме се поминувалъ мѫчно съ занаята си, защото и самата панорама била съвсѣмъ поврѣдена, но и тъй до послѣднята си минута той не щѣлъ да се раздѣли отъ нея. Продали я само слѣдъ смърть-та му, за да платятъ на попа. „Виждъ господине, *забѣлѣжилъ гръкътъ внушително.* Тя го храни, тя го и погреба. — Богъ да го прости!“ и млъкнълъ. Като слушалъ тая печална история, г. Вазовъ“ вървѣлъ, *казва,* дълбоко замисленъ върху сѫдбата на тоя самоволенъ изгнанникъ, възъ това нещастно, безпросвѣтно сѫществование, усамотено въ свѣта; възъ тая непозната и недѣлена отъ никого вѣчна скърбь, лишена отъ милувкитѣ на любовьта, отъ огрѣвката на надѣждитѣ.“ „Бѣдний Иоргу! *извиква трогнатъ авторътъ,* нека ти бѫдѣ легка пръстьта на Българската земя! Тя ти даде прибѣжище, тя ще ти даде и забравата! . . . Азъ испратихъ, обажда на свършъкъ авторътъ, до отвѫдъ Шарения мостъ първия си учитель по историята.“—Кой ще каже, че това не е хубавко, не е прочувствовано, не е добрѣ схванато и сполучливо доискарано?

Но въ право ли сме да се произнесемъ по сѫщия начинъ и за всички други Шарки и Драски въ тая книжка? Да видимъ. Първата отъ тѣхъ съ заглавие „Маратъ“, има за сюжетъ единъ кръвнишки, единъ страшенъ якобинецъ; но авторътъ бърза да обади, че тукъ думата не е за извѣстния Маратъ на френската революция отъ миналия вѣкъ, а за единъ нашъ, а за единъ български Маратъ, „милоликъ, *казва,* руменъ, съ мустачета помадосани, съ коса фризирана; като оня отъ миналия вѣкъ, и тоя български Маратъ пише вѣстникъ и убива; вѣстникътъ на тоя български Маратъ е една митральоза, която на четире страни сипе, изригва, блюва, пръска каль; той е волканъ отъ смрадъ; той е водопадъ отъ безчестия; той убива не животитѣ, както е правилъ французския якобинецъ, а чуж-

дитѣ чести, а чиститѣ имена, а невинностьта на младото поколение, а морала човѣшки и божественъ. Принципи, чувства, истината, обществото: този български Маратъ кали всичко, но тозъ Маратъ е тържествующъ, омерзителенъ, *знаменитъ*. . . въ българското общество." Тъй се обрисува единъ съврѣменненъ български вѣстникарь, съ никакво друго заключение, на края, освѣнъ съ това, че ние Българэтѣ живѣемъ и сега още въ една „епоха-кърмачка," която вѫди и търпи таквизъ Маратовци-вѣстникари. Не знаемъ какъ, но тукъ всичко се види като прѣсилено. Сравнението между кръвопийния французски революционеръ и единъ безсъвѣстенъ български вѣстникарь, колкото развалень и да е той, е сравнение, прѣди всичко, прѣкалено по самата си форма. Знаемъ, че перото често жили, трови, убива материялно и морално, разнася отровата и въ сегашни и бѫдѫщи поколѣния, и че, за зла честь, България не се лишава отъ таквизъ пера, но гдѣе и каква е въ г. Вазовата Драска прѣсѫдата срѣщу оние, които държатъ подобни пера? Наказанието на таквизъ писатели описва Криловъ въ извѣстната басня „Сочинитель и Разбойникъ", споредъ която единъ разбойникъ и единъ списатель получаватъ въ Ада заслуженото си наказание: Списательтъ обаче, като намѣрвалъ, че той се наказва много повече отколкото мислялъ че заслужва, зелъ да се оплаква посрѣдъ мученията си и да вика:

„Что славой онъ наполнилъ свѣтъ
„И ежели писалъ немножко вольно,
„То слишкомъ ужъ за то наказанъ больно,
„Что онъ не думалъ быть разбойника грѣшнѣй."

Но тукъ прѣдъ него се испрѣчва една отъ тритѣ страшни адски сестри, и,

„Несчастный", говоритъ она:
„Ты ль Провидѣнію пеняешъ;
„И ты ль съ разбойникомъ себя равняешъ?
„Передъ твоей ничто его вина.
„По лютости своей и злости,
„Онъ вреденъ былъ
„Пока лишь жилъ;
„А ты . . . уже твои давно истлѣли кости,
А солнце разу не взойдетъ,
„Чтобъ новыхь отъ тебя не освѣтило бѣдъ.
„Твоихъ твореній ядъ не только не слабѣетъ,
„Но, разливая ся, вѣкъ-отъ-вѣку лютѣетъ.
„Смотри (тутъ свѣтъ ему узрѣть она дала)
„Смотри на злыя всѣ дѣла
„И на несчатія, которыхъ ти виною!
„Вонъ дѣти, стыдъ своихъ семей,
„Отчаянье отцовъ и матерей;
„Кѣмъ умъ и сердце въ нихъ отравлены?— Тобою.
„Кто, осмѣявъ, какъ дѣтскія мечты,
„Супружество, начальства, власти,

„Имъ причиталъ въ вину людскія всѣ напасти.
„И связи общества рвался разсторгнуть?—Ты.
„Не ты ли величалъ безвѣрье просвѣщеньемъ?
„Не ты ль въ приманчивый, въ прелестный видъ облекъ
„И страсти, и порокъ?
„И вонъ, опоена твоимъ ученьемъ
„Тамъ цѣлая страна
„Полна
„Убійствами и грабежами,
„Раздорами и мятежами,
„И до погибели доведени тобой!
„ Въ ней каждой капли слезъ и крови ты—виной.
„И смѣлъ ты на боговъ хулой вооружиться!
„А сколько впредъ еще родится
„Отъ книгъ твоихъ на свѣтѣ золъ!
„Терпи жъ: здѣсь по дѣламъ тебѣ и казни мѣра!"
Сказала гнѣвная Мегера
„И крышкою захлопнула котелъ."

Какъ простичко и съ какво искуство описва, изобличава и осѫжда руския баснописецъ зловрѣдния писатель! Колкото за г. Вазовитѣ вѣстникари-разбойници, за които той ще говори и въ Драската си „Доносъ", тѣ би заслужвали по̀-скоро едно по̀-много или по̀-малко люто шибане съ нѣколко реда въ нѣкой нашенски вѣстникъ отколкото честьта да се зематъ, по такъвъ начинъ, тѣ за прѣдметъ на безвкусно прѣшарени и съ излишество прѣтоварени драски безъ никакво сериозно заключение.

Въ Драската „Наводнението" се расказва, че нѣкоя си г-жа Милица Арсениева, като чула отъ мѫжа си, че Софийския кварталъ Ючъ-Бунаръ се прѣобърналъ въ езеро отъ наводнение и че, при другитѣ злощастия, имало тамъ и дѣца удавени, прѣкѫсва изведнажъ четенето на романа си, и бърза заедно съ мѫжа си да иде да види това наводнение *просто като интересна гледка,* но като вижда отблизу, че злото не било тъй голѣмо, че нѣма срутени кѫщи, нѣма дѣца удавени, нѣма да е станълъ зянъ ни единъ човѣкъ, тя, разочарована и разсърдена и съ себе си и, главно, съ мѫжа си, че ѝ съобщилъ таквизъ невѣрни нѣща, връща се набързо пакъ у дома си, и подхваща отново четеньето на романа си. Тази драска е една проста, една дѣйствителна шарения, извършена неизвѣстно съ каква именно цѣль, или само да се каже, че „напразно раздразнили любопитството на г-жа М. Арсениева и я обезспокоили" при прочитанието на единъ романъ.

Ами какво да кажемъ за послѣдующата Драска, която носи френското заглавие: Un cas de Psychologie? Въ нея г. Вазовъ расправя за една своя срѣща въ градската градина" съ единъ свой старъ познайникъ, съ единъ уменъ и добъръ приятель, съ единъ добъръ, културенъ, несъмнѣнно уменъ человѣкъ, съ когото се позналъ едно врѣме въ Букурещъ, и който ималъ уважението му", и ни расправя

всичко това, за да ни извѣсти въ края на Драската, че той изгубилъ вече тоя приятель, че той се отказва отъ него; и знаете ли защо? защото при тази срѣща тоя приятель излъгалъ г. Вазова, като, при многото други интересни помежду имъ разговори за разни нѣмски списатели, па още и за хубостьта на румѫнкитѣ въ Букурещъ, както и за доскорошната Корейска война, безинтересна (?) за Европееца, му казалъ, че той, приятельтъ, не само челъ нáй-новото *поетическо* произведение на г. Вазова *Драски и Краски*, но се заловилъ и да прѣведе на нѣмски нѣкои отъ сатирическитѣ парчета въ тия *„Краски* и *Драски.“* Г. Вазовъ се зачудилъ отъ всички тия невѣрности, защото *Драски* и *Шарки* сѫ прози, а не поезия, и той, като останалъ да се расхожда самичъкъ въ аллеитѣ на градината, впусналъ се въ нѣкои размишления за да отгатне енигмата, та да си обясни, като какво може да е накарало оня добъръ человѣкъ да скрои такова грубо и безсмисленно ласкателство, подплатено съ нагла лъжа; но г. Вазовъ не успѣва да отгатне енигмата и остава дотогавашния си приятелъ, г. Маргаритова, въ пълно расположение на психолозитѣ. — Каква е цѣльта на тази Драска? Въ всѣки случай, той съ нея нанася тежъкъ ударъ на доскорошния си познайникъ и приятель, извѣстенъ на цѣла София за единъ добъръ и безобиденъ гражданинъ, и му нанася тоя ударъ едничко, че той не зналъ, не видѣлъ първата частъ отъ неговитѣ *Драски и Шарки,* а, като го срѣщналъ, хваналъ да му расправя за тѣхъ по прѣдположение и да му казва, че той се опитвалъ дору и да прѣведе отъ тѣхъ нѣщо на нѣмски! Авторъ като г-на Вазова, който тъй безмилостно бичува вѣстникаритѣ, които убиватъ честь-та на хората, трѣбвало ли би да постѫпи тъй съ единъ свой добъръ познайникъ и приятель, още отъ млади години, още отъ странство прѣзъ тежкитѣ врѣмена на емигранството и на *комитаджилька* срѣщу Турско? Отговорътъ на тоя въпросъ нѣма, ни се чини, нужда отъ дълбоки психолочески разсѫждения, въ каквито се впуща по нѣкогажъ г. Вазовъ, но всѣкога съ крайна слабость. Този отговоръ се диктува отъ нáй-проститѣ, отъ нáй-елементарнитѣ понятия за нáй-обикновеннитѣ срѣщания въ обществения животъ. Не знаемъ, но, споредъ тази *Драска,* на ли всѣки г. Вазовъ познайникъ или приятель, отъ стари било врѣмена или отъ пó-нови, би трѣбвало да се поумисли дважъ и трижъ, прѣди да завърже съ него какъвто и да е разговоръ, най-вече по неговитѣ съчинения? Въ противенъ случай, при едно волно или неволно прѣгрѣшение, г. Вазовъ може да изостави и този си приятель, за да спечели една нова *„Драска,“* на която прѣдметъ да бѫде пакъ този приятель.

Въ Драската „Гарнитури на Прозорцитѣ“ се описва своекористната до висша степень безчувственность на единъ докторъ, който, ако и положително да знае, че нѣма по никой начинъ да спаси една жена на умиране, прѣдлага обаче безсъвѣстно на мѫжа ѝ да извърши надъ нея операция срѣщу петстотинъ лева, само и само за да може съ тия пари да плати *Гарнитурата на Прозорцитѣ.* Ако е истина, че има у насъ доктори отъ таквазъ категория, тѣ заслужаватъ не таквозъ ледено обрисувание въ една *Драска,* а безпощадно бичу-

ванье и въ проза и въ стихове. Недостатъкътъ на тази Драска, е, че излаганитѣ въ нея факти, които възмущаватъ съвѣста и покрътватъ сърдцето, не възбуждатъ, отъ друга страна, у автора оня свещеннъ и пламененнъ гнѣвъ, който би трѣбало да избухва при такива безчеловѣчни спекулации съ живота на намъ подобнитѣ. Па, ако докторътъ е безчувственнъ и леденъ джелатинъ за пари и за гарнитури, ние не виждаме жена му поне, като сѫщество отъ пó-чувствителния и пó-нѣжния полъ, да се въодушевява отъ чувства сравнително пó-человѣчни. Когато докторъ-тъ ѝ казва, че той нѣма никаква надѣжда за спасение на жената, че часоветѣ ѝ сѫ прѣчетени, тя го погледва съ недоумѣние и се ограничава само да му каже: „Ами защо тогава операция? Само напразно да се врешъ въ такива страхотии“. . . . Само това ли, ще попитаме ние? . . .

Върху *Драската* „Той е младъ, здравъ, интелегентинъ“ нѣма да се спремъ. Тя бѣше обнародвана пó-напрѣдъ, не помнимъ за сега въ кой вѣстникъ, и тя не е друго освѣнъ кратъкъ расказъ за единъ младъ и интелегентинъ момъкъ, който ходи да обезпокоява едного и другиго, а, види се, и г. Вазова, и да моли за служба, но, като не сполучилъ, той казалъ, че не му остава друго освѣнъ да умре отъ гладъ или да се убие! Тия думи като чулъ авторътъ, замислилъ се угрижено и, въ една апострофа, за такъвъ обикновеннъ случай, къмъ майка България, той я оплаква, че, макаръ тя да е земя богата отъ всѣка страна и надарена съ всички блага, още неразработени, намиратъ се въ нея хора, а нáй-вече млади, здрави и интелигентни момци, които друго не търсятъ, а само служба. Не знаемъ, да ли тая Драска ще отбие нѣкои млади момци отъ желанието имъ да припкатъ подирь служби, когато въ България има толкозъ други работи! Но гдѣ е, въ какво състои беллетристическата стойность на тая Драска?

Драската пакъ „Народътъ“, въ която авторътъ описва една полупияна и виклива тълпа състояща отъ“ герои на нощьта, на комара, на участъцитѣ, сметь на обществото, машини за *ура!* и *долу!* творци на скандали и революции и, уви! на историята, бивши извивачи на пѣсъчнитѣ торби, може би, и бѫдѫщи“, тълпа, която прави митинги и лъже свѣта, и споредъ която,“ тиранитѣ, разбойницитѣ, кървопийцитѣ сѫ правителството, а „Народътъ“ сама тя: тази Драска е единъ видъ дълго антрефиле въ единъ вѣстникъ, и по сюжета си, както е поне схваната, тя не можеше да бѫде нищо друго, и нищо повече, при всичко че тя бѣше обнародвана въ нѣкои вѣстници като прѣдвкусие на извънредна беллестритическа хубость въ тази втора часть на г. Вазовитѣ *„Драски и Шарки.“* Вкусоветѣ сѫ различни и по тѣхъ споръ не може да има.

А Драската „Испросила“? Тукъ единъ чиновникъ получва служба чрѣзъ поднасяние жъртва на единъ началникъ честьта на жена си. Въпрѣки възраженията и съпротивлението на самата жена, чиновникътъ я принуждава да иде да направи тая жъртва. И жената, разсърдена, рѣшава се да направи тая жъртва, и *испросва* така служба за мѫжа си? Оставяме на страна формата, форма безвкусна, ако и доста извита, но по сѫщество нека ни бѫде позволено да ка-

жемъ, че тая Драска придава на цѣлата книга единъ дъхъ отъ нáй-тежкитѣ, отъ нáй-нетърпимитѣ. Има дѣйствително въ тази г. Вазова книжка и нѣщо хубавко, както вече забѣлѣжихме, но тази Драска като че да я огрозява исцѣло и тя едничка би могла да оправдае остраняваньето ѝ отъ стола въ салона на всѣко порядъчно семейство или общество. За кого се пишатъ таквизъ нѣща и съ каква цѣль? Нѣма съмнѣние, че въ нашето прѣраждающе се общество сѫ се вмъкнѫли, за зла честь, много плѣвели и се развиватъ много пороци и много недостатъци; но да повѣрваме ли, че има чиновници у насъ испаднали морално до такава степень, щото единъ уволненъ чиновникъ да иде самъ да жъртвува честьта на жена си, честьта на фамилията си, само и само за да добие отъ единъ кой знае какъвъ началникъ една каква да е служба? Не трѣбва да се ласкаемъ и длъжность е на всѣки, който държи перо въ рѫката, да шиба и да изобличава общественнитѣ пороци, но има нѣща, които умътъ не побира, има при това и безтактни бичувания, които намѣсто полза и поправянье, усилватъ и распространяватъ още повече бичувания порокъ. Па и да се е случило г. Вазову да чуе или да узнае нѣщо за подобна случка, трѣбаше ли това да стане прѣдметъ на едно беллетристическо произведение въ една книга прѣдназначена за цѣлата читающа Българска публика и отъ двата пола? Кого въ какво нѣщо има г. Вазовъ за цѣль да поучи съ тази своя неблаговонна, въ всѣки случай, шарения? Но да побързаме да излѣземъ отъ тука:

Je veux sortir d'ici, je ne saurais m'y plaire.

Въ Драската „Доносъ" нѣкой си Беровичъ, духовитъ столиченъ шеговникъ, се подиграва съ градоначалника и, въобще, съ полицията, като ѝ прави лъжовенъ доносъ за единъ опасенъ разбойникъ; той самъ отива та посочва мѣстожителството му, но полицията като обиколила нощемъ кѫщата на разбойника и взела всички мѣрки за да го улови, намѣсто разбойникъ въ стаята, която се отворила по нейна покана, тя намѣрва редактора на в. *Народенъ Бранитель,* зачуденъ, естественно, отъ присѫтствието на толкова стражари прѣдъ вратата му. Разгнѣвенъ отъ тази измама на духовития Беровичъ, градоначалникътъ бърза да се извини прѣдъ смаяния редакторъ и на връщанье той се заканва да тегли на сѫдъ още сутриньта Беровича за подигравка съ законнитѣ власти и съ единъ миренъ гражданинъ. Но г. Вазовъ казва: „Той, сирѣчъ градоначалникътъ, не се досѣти тогава, че никога пó-основателенъ доносъ не е билъ правенъ на полицията," съ други думи, че редакторътъ на *Народенъ Бранитель* билъ наистинна разбойникъ. Духовитость отъ страна на доносчика Беровича, духовитость, ако щете, и отъ страна на автора, но духовитость, исповѣдайте, отъ нáй-безвкуснитѣ, духовитость, която вреди на духовитостьта, както е казалъ единъ французски поетъ:

L'esprit qu'on veut avoir gâte celui qu'on a.

Па, отъ друга страна, колко пó-духовито щѣше да бѫде, ако такива блюдкави шеги не се давахѫ като литературни óткѫси въ една

Сбирка съ претенции на беллетристическа духовитость и беллетристическо художество?

Въ „Зимна Расходка“ авторътъ излиза зимно врѣме на расходка къмъ Истокъ отъ София, чиято поле, „завито съ бѣла покривка отъ снѣгъ, той намира заспало безъ никакъвъ животъ, който да хвърля тамъ своята крѣслива нота въ безконечния и царственъ покой на тая природа, а Витоша, побѣлѣла и величественна, издига въ небето лъскавината на ледовития си гръбъ.“ Но ето че изъ побѣлѣлото поле се задаватъ двѣ млади шопкини. Тѣ отиватъ за столицата и носятъ съ себе си двѣ нѣща: *смѣхъ* и *кокичета* за продань. Авторътъ си купилъ отъ тѣхъ кокичета, но смѣха, смѣхъ екливъ, здравъ, жизнерадостенъ, щото да докара въ отчаяние единъ социялистъ, тѣ го отнасятъ съ себе си. „Селенки, *извиква въ края на Драската си авторътъ,* прѣдайте ни и отъ вашата жизнерадостность! хвърлете въ столицата ни, посрѣдъ нравственнитѣ миазми и задухата на жестокосърдието, заедно съ поезията на кокичетата и лжчитѣ на вашия смѣхъ!“ Монотонна и меланхолическа, каквато е зимно врѣме и самата природа въ Софийското поле, тази Драска, ако и съ твърдѣ обикновенни размишления, не е безъ стойность. Моральтъ ѝ е горнята апострофа къмъ двѣтѣ селянки. Въпросъ е само, селянкитѣ ли ще подѣйствуватъ върху столичнитѣ нрави, или тѣзи послѣднитѣ ще подѣйствуватъ върху селската поезия на кокичетата и върху лжчитѣ на селския смѣхъ? Разрѣшението на тоя въпросъ може би до нѣйдѣ да улеснява въ настоящия случай друга една Драска въ сжщата Сбирка съ заглавие: „Кой ще цивилизува Шопско“. Въ нея авторътъ расказва за срѣщанието на Вакарелкитѣ — слугини съ солдатитѣ,“ край уличнитѣ кладенци въ София“, срѣщание което, спорѣдъ него, било зародишъ на една цивилизация, която послѣ ще бжде пръсната по полята и планинитѣ въ Софийско“.

Въ Драската „Травията“ авторътъ описва надълго, какъ и защо единъ Софийски докторъ намразилъ за прѣзъ цѣлия си животъ извѣстната опера „Травиата,“ божественная Травиата, както я наричали Руситѣ, та за това и не щѣлъ по никой начинъ да придружи автора, който го канилъ да идатъ на единъ концертъ, въ програмата на който фигурирала и „Травиата.“ Ако и въ Драската да не се поменува името на доктора, всѣки обаче, който е отмалко запознатъ съ българската столица, ще си го произнесе насамѣ, щомъ захване прочитанието на тая Драска. Тоя докторъ е единъ отъ арестуванитѣ, па и сжденитѣ още по Бѣлчовото дѣло, но оправдани, за да бждѫтъ отпослѣ интернирани административнимъ образомъ. Той билъ арестуванъ по́-напрѣдъ въ 4-ия, а послѣ въ третия участъкъ, близу до хотелъ „Люксембургъ,“ гдѣто „нѣмалъ за лѣжене, ни постелка, ни завивка, само едни голи дъски, покрити съ прахъ и пепель, въздухътъ вонѣялъ отъ миазми на близъкъ отворенъ гиризъ.“ Но въ близката градина на „Люксембургъ“ свирила музиката на „Травиата.“ Колкото и да билъ смутенъ докторътъ, тия божественни звукове посладили душата му, расказва самъ той. Публиката въ градината ржкоплѣска, но затворения докторъ ненадѣйно чува, нѣйдѣ близко,

като изъ подъ земята, едно изохване: „леле мале!“ и другъ шумъ: „бухъ;“ пакъ: „леле мале!“ и пакъ: „бухъ!“ и се тъй. „Косата ми щръкна, потъ затече по челото ми“, расказва пакъ докторътъ и чрѣзъ единъ, по забрава, полузатворенъ прозорецъ, той вижда въ избата на затвора простр҄ѣнъ на земята единъ вързанъ човѣкъ, овитъ съ въже и неподвиженъ, когото четирма души прави стражари биели, а той ревалъ. И докторътъ слѣдва да расказва за всичкитѣ истезания, всичкитѣ мѫки, всичкитѣ звѣрщини, на които билъ подвъргнатъ оня злощастникъ, името на когото е тъй сѫщо много добрѣ извѣстно на всички столични граждане, както и онова на доктора. Мѫченикътъ билъ арестуванъ по сѫщото Бѣлчово дѣло, прѣведенъ отъ другъ участъкъ въ третия, гдѣто билъ истезаванъ по казания начинъ, и отъ гдѣто, нощно врѣме, билъ прѣнесенъ въ гробищата, закопанъ и неопѣнъ.“ Ето какъ и защо нашия докторъ намразилъ операта „Травията“, та не щѣлъ да иде на нея. „Докторътъ имаше право“, казва г. Вазовъ и свърша Драската си. Трѣбва да благодаримъ на г. доктора, за гдѣто той съ този свой расказъ се явява живъ свидѣтель за извършванието, прѣзъ тия послѣдни години, таквизъ истезания и таквизъ звѣрщини, каквито сѫ рѣдкость въ историята на человѣчеството и за каквито мѫчно би било и на историята да спомене, безъ такива необорими свидѣтелски показания. Колкото за самия авторъ, той говори за „Травията,“ за развълнуванието, за избухналото негодование и за сълзитѣ на доктора при тоя расказъ, който той въспроизвежда въ всички подробности, но не се вижда, какъ тоя расказъ е подѣйствувалъ върху самъ него, а това, струва ни се, не бѣше излишно за да се прѣдадатъ и на читателя чувствуванията на автора при расказванието на таквизъ ужаси и варварщини, вършени отъ самитѣ власти въ сегашна съ порой сълзи и съ рѣки кръвь искупена България. „Докторътъ имаше право“ е заключение само за отказването на доктора да иде на „Травията,“ но гдѣ е моралътъ отъ всичкия този ужасенъ расказъ?

„Три грѣшки“ сѫ една наистина развлечителна историйка за земане едно лице за друго или едно семейство за друго.

Драската „Бѫдѫщий литературенъ кружокъ“ е добрѣ и доста сполучливо схваната и скроена. Литературни нѣкои свѣтила въ столицата правятъ интимни събрания. До като сѫ всички наедно, всички сѫ снисходителни едни къмъ други, поподигравать се само съ нѣкои отсѫтствующи книжовници за тѣхнитѣ литературни произведения. Но като ставатъ та си отиватъ единъ по единъ, останалитѣ не се свѣнѭтъ да издадатъ веднага хаплива присѫда срѣщу досегашнитѣ си другари и събесѣдници. Това се повтаря нѣколко пѫти, до като отъ събранитѣ оставатъ само троица, но и тѣ, единътъ отдѣлно и по́-напрѣдъ, а другитѣ двама заедно и по́-послѣ излизатъ и си отиватъ, и въ стаята вече нѣмало никой: „Така се свършила тая значителна литературна вечерь — първата и послѣдната въ столицата“, казва авторътъ. Драската е отъ по́-сполученитѣ. Едно само. Каквито и да сѫ събранитѣ тъй литератори, до тамъ ли сѫ всички тѫпоуми, щото нѣкои поне отъ тѣхъ да не се сѣтятъ наврѣме, че това интимно събрание за тѣхъ е безмилостно сѫдилище, щомъ като

излѣзатъ отъ него, та да се поразяснятъ съ другитѣ? — Ако и български оригиналъ, тази Драска ни науми Тюргеневия *Литературный вечеръ у П. А. Плетнева.* Между друго, тукъ четемъ и слѣдующето: „Первымъ изъ общества удалился *Воейковъ;* онъ еще не перешелъ порога комнаты, какъ уже *Карлгофъ* принялся читать, прерывавщимся отъ волненія голосомъ, епиграмму противъ него. . . . .“ Но една сцена такава се разумѣва, нееднократното обаче повтаряне на подобни сцени, както въ въпросната г. Вазова драска, е не само невѣроятно, но май и блюдкаво.

Въ „Единственъ Исходъ“ се описватъ прѣдателството, гризенето на съвѣстьта, отчаянието и самоубиванието на единъ нещастникъ, на когото името не се споменува, но който е тъй сѫщо извѣстенъ на всички въ София. Изоставенъ и прѣзрѣнъ отъ всички, дору и отъ най-близкитѣ си, за прѣдателството му, което покачи на вѫжето единъ неговъ приятель, той се дави въ единъ потопъ отъ позоръ, съвѣстьта му като хиена заглозга и закѫса съ остритѣ си зѫби сърдцето на тоя нравственъ трупъ, и за него настанахѫ ужасни страдания. Въ тия му мѫки у него се обажда една странна потрѣбность: да види гроба на *оногова,* на обѣсения по неговото прѣдателство, и той тръгва за гробищата, случайно прѣзъ оня день, който бѣше годишнината отъ мѫченическата смърть на жъртвата му. На пѫть той срѣща въ жалѣйни дрѣхи и на кола майката на тая жъртва, която се връщала отъ гроба. Той я познава, приближава се при нея и съ плачевенъ гласъ иска милость, иска прошка. Натѫжената госпожа му отговаря тихо: „Господине, една само добра дума съмъ въ състояние да ви кажѫ, само единъ благъ съвѣтъ могѫ да ви дамъ: „умрете!“ И прѣзъ нощьта той се самоубива съ револверъ. Авторътъ казва, че думата „умрете!“ било едно откровение за прѣдателя. Не знаемъ, но вѣроятно ли е, естественно ли е, че една майка, която иде отъ гроба на сина си, една година слѣдъ мѫченическата му смърть, ще се спре на пѫтя да говори съ прѣдателя и да му каже: *умрете!* Впрочемъ, и самата срѣща не ли е измислена за *decorum-a* на расказа?

„Неостарѣла“ е пѣсеньта:

Дал' ме помни мой любезний,
Дал' ме мисли и жалѣй,

пѣяна отъ двѣ дрипави сиромашки дѣвойки, които слизатъ отъ Куру-Багларъ и за която г. Вазовъ казва, че тя била „една отъ безбройнитѣ историческо-въздихателни любовни пѣсни, които нѣкога наводнили България, прослужила често службата си на поколението, на което той принадлежалъ, одъртѣла, завѣхтѣла, но продължавала още да служи за растуха, въ младешкитѣ му мѫки и блѣнове, и на новото поколѣние!“ Като контрастъ или отзивъ на тазъ пѣсень чува се отъ друга страна пѣсеньта:

Бой, бой искаме ний
Да се боримъ съ врага злий,

Пѣяна отъ нѣколцина войника съ усѣщане отъ здраве, сила и юнащина.... Двѣтѣ пѣсни веднага млъкватъ при близкия мостъ и двѣтѣ млади дружини се сбиратъ.... Радостни кикотяния, шеговни чурулякания, размѣсени съ дебели мѫжки гласове.... При раздѣлата имъ момитѣ нѣмали вече кknown киткитѣ си, тѣ не пѣяли вече, но попоглеждвали къмъ отличнитѣ юнаци и послѣ се изгубили въ една улица. Но цѣла вечерь двата стиха отъ момската пѣсень звучили на душата на автора съ сладостна тиха скърбь, тѫжно, тѫжно.... Охъ, тая меланхолна есень! казва на свършъкъ авторътъ.—Хубава Драска, ако обичате, но моралътъ, но заключението отъ тази срѣща и отъ тия двѣ противоположни пѣсни? Меланхолията на автора, види се.

Въ малката Драска „Паметникътъ," авторътъ расказва, какъ при голото и безводно село Горня-Баня, въ едно стръмно долче, шуртѣло едно изворче, и какъ това изворче, което давало бистра студена водица на селянетѣ, подвъргнато отъ единъ ученъ человѣкъ, отъ единъ инженеринъ, одобренъ отъ финансовия министръ, на разни инженерски и архитетски копанета и граденета, за да му се издигне водата на по́-високо и по́-добро мѣсто, една нощь то прѣсъхва, и водата, вмѣсто да хвръкне изъ поставената чърна, чугунна трѫба, изъ коминя, дръпва се въ земята и се изгубва, уплашена отъ толкова ученость; сега въ оглушѣлия долъ, стърчала печално и безмълвно са́мо тая трѫба, наречена духовито отъ отшелника на Горня-Баня „ Паметникъ". Тази Драска е написана съ хуморъ и съ духовитость, съдържанието ѝ е тъй невинно, както е било невинно самото изворче, както е била чиста и бистра и загубената водица. Отъ нея може би министерския инженеръ да не остане доволенъ, но въпросътъ не е тукъ за инженерското искуство, а за едно приключение хубаво и духовито изложено, хубавото же тукъ е въ простотата.

Особенъ родъ и съ особенъ тонъ е написана Драската „Докторъ Джанъ-Джанъ (фантазия-вшутявка)". Думата е тукъ за единъ докторъ (на коя наука, не се казва), който се върналъ отъ Европа съ голѣми мечтания въ главата и съ велеречивъ дипломъ въ пазвата. Честолюбивъ до крайность, този докторъ, като се намѣрилъ въ България, не помислилъ за нищо друго, ни за жена, ни за пари, ни за канцеларски столъ, ни за кресло, не помислилъ даже да стане полезенъ человѣкъ, а рѣшилъ само да стане славенъ. И заработва той да постигне славата чрѣзъ много списвания въ проза и въ стихове, но славата не иде, а отъ това настава за него периодътъ на молниитѣ и на гръмотевицитѣ, но, за жалость, славата пакъ не дохажда. Тогава докторътъ се рѣшава и отива самъ при нея и самъ си налага лавровия вѣнецъ и се прогласява славенъ. Славата обаче се придружава отъ шумъ, а около доктора Джанъ-Джана царувала тишина, било всичко пустиня. Това ожесточава сърцето му. При таквозъ едно настроение той се рѣшава да възбуди по другъ, своероденъ начинъ симпатиитѣ на обществото къмъ себе си, рѣшава се да се отдалечи отъ столицата и да распръсне отъ далечь новината за своята смърть, за да види какъ това общество ще се отзове за славата му, когато узнае, че него го нѣма вече на тоя свѣтъ. Съ тази

цѣль той обажда на домашнитѣ си, че отива на расходка въ Костенецъ при раскошнитѣ поли на величественнитѣ родопи, и отишълъ наистинна. Тамъ той, като между друго узналъ отъ хандживта, че за него и за неговата слава хората не били извѣстни, сѣда та съчинява една депеша съ чуждъ подписъ и прѣдназначена за разни вѣстници, чрѣзъ които да се съобщи на публиката, че докторъ Джанъ-Джанъ умрѣлъ, та „когато влѣзе въ гроба, да въскръсне славата му“ и всички тогава да въспѣжтъ националната слава, неприпознавана при-живѣ по невѣжество, убита отъ зависть, чрѣзъ клевети, т. е. мълчание“. Като намислилъ и скроилъ всичко това, той сега се оттегля насамѣ и прѣзъ нощьта, като и сънъ не го хваща, той си прѣдставлява всички послѣдствия отъ депешата, която имаше да извѣсти столицата за неговата смърть: шумъ, изумление, неизбѣжна реакция, внезапенъ избликъ отъ симпатия, съжаления за тъй рано загиналий великъ талантъ, и послѣ цѣлъ хоръ въсхваления и пр. Но, не щете ли, посрѣдъ тия си въображения за очаквание прѣвратъ относително до славата му, той веднага се усмихва самъ на себе си, па, като помислилъ и за положението на домашнитѣ си, кога цѣли да узнаятъ отъ печата за смъртьта му, той намѣрва сега своята гениална идея идиотска и хвърля изъ прозореца депешата, която падна на купището“. А въ тая депеша се съдържале славата му. Една свиня се спусна и я изѣде“, казва на свършъкъ авторътъ тъй деликатно и тъй благовкусно, както виждате. Казватъ, че този Докторъ Джанъ-Джанъ билъ доскорошенъ, ако не близъкъ приятель, но добъръ познайникъ на автора на тая Драска. Не знаемъ и не щемъ да придирваме, но очевидно е, че авторътъ съ тази си Драска е искалъ ако не да ухапне ядовито, безъ друго обаче да поудрасне чувствително нѣкого отъ пó-младитѣ сегашни работници въ литературното поле. И безъ съмнѣние тука има *дерть*. Каза се, не помнимъ вече кждѣ, че не само тая Драска, но и другитѣ още сж прости типове безъ отношение къмъ каквито и да сж конкретни личности; но никой нѣма да оспори, че и таквизъ типове, въ съчинения като прѣдстоящитѣ *Драски и Шарки,* не се зематъ отъ въздуха, не се тръсятъ задъ гори и планини въ отдалечени океани или уединени острове, а сж произведения мѣстни и туземни, както, впрочемъ, за това свидѣтелствуватъ и собственнитѣ и географическитѣ имена, освѣнъ ако се каже, че тѣ сж измислени творения за назидание и поучение на хората, па още и прѣдпазвание отъ злото, каквото се прѣдставя въ тая Драска, т. е. жаждата за слава. Но *Драски и Шарки* могжтъ ли се вчисли въ категорията на тъй наречениитѣ *дидактически творения?* Както и да е, и независимо отъ типа, тази Драска, написана духовито, щѣше да има пó-голѣма стойность, ако да не бѣше тъй явно тенденциозна и, особенно пъкъ, ако приписваннитѣ на доктора обвинения и дѣйствия за добиванье слава се излагахж съ пó-малко прѣкаленость. Когато иронията надминава извѣстни граници, тя прѣстава да е ирония.

Да идемъ ли сега и ние на ловъ съ Драската „Кардашевъ на ловъ“ — *на ловъ,* и ловъ съ кучета — Церберъ, и съ кучеловци? Тя е, както *казахме,* нáй-дългата, защото тя захваща почти половината

отъ цѣлата книга. Че какво ли нѣма въ тази Драска! Има въ нея отъ всичко. Тя е единъ видъ литературно *Путпури*, съставено отъ всѣкакви разнородни епизоди, и нашарено съ разноцвѣтни ями и пришивки, каквито, казватъ, била прошарената и многопрозоречната горня дреха на стария цинически философъ Менипа. Духовитость, ако щете, въ тази Драска не отсѫтствува. Тя се отличава още, въ нѣкои поне части, и съ такава легкость въ слога, съ каквато сѫ надарени ловцитѣ, обикновенно легко облечени и легко вжоржжени. Тя се чете увлекателно. Но въ художественно отношение изискува се повече отъ добра воля, изискува се май явно пристрастие въ полза на автора, за да ѝ се признае стойность по́-голѣма отколкото тя заслужва. Кѫдѣ не ходи, съ кого не се срѣща, кои улици отъ града оставя некръстосани, какви мѣстности не посѣщава, какво не върши, какви въпроси не подига, за какво ли не разсѫждава прѣзъ единъ единичъкъ есененъ день извѣстний столиченъ писатель-реалистъ, Кардашевъ, „който си билъ далъ дума да се не връща у тѣхъ си него день до дѣто не намѣри тема за една нова повѣсть изъ столичния животъ“. Пита се само, да ли всичко това може да се извърши въ единъ день, колкото легкъ и да е този Кардашевъ, колкото опитенъ ловецъ и да е той, па било и въ единъ столиченъ градъ. Неестественностьта въ това отношение испъква отъ всѣка страна. Тя испъква и въ много частни епизоди отъ тая Драска. Прѣслѣдванъ отъ единъ досадителенъ познайникъ на име Кайшевъ, ловецътъ Кардашевъ, като бѣгалъ отъ него низъ разни улици и по разни направления, за да не го види, влиза въ единъ домъ, качва се по стълбата, бута една врата и що да види въ стаята? Нотариуса, защото въ тая стая се помѣщавалъ софийския нотариусъ. Не стига това. Нотариусътъ поканва повелително лицата, който били тамъ за работа, да излѣзатъ, остава самъ съ Кардашева, завръзва съ него разговоръ за поеми и поезии и, най-сетнѣ, обезявя се и самъ за поетъ и иска да отстѫпи на Кардашева тетрадкитѣ си и стиховетѣ си безъ никакво възнаграждение, съвсѣмъ отъ идеална точка, па Кардашевъ да ги поправи, ако има нѣщо за поправяние, и послѣ да ги печата съ своето собственно име. Друго. Сѫщия день Кардашевъ, като се намѣрилъ въ свети Кралския площадъ, и като видѣлъ, че при входа на чърковата се тъпчили хора, разбралъ, че въ храма ставало бракосъчетание, промушналъ се и той между навалицата въ чърква. Но тамъ той веднага забѣлѣжва, нѣкакво щуряние, извѣстно безспокойство по лицата. Храмътъ билъ прѣпълненъ съ свѣтъ и тамъ блестяли доста офицерски мундири, но шушканието и смущенията растяли. Булката, окржжена отъ дами, стояла попарена, тя рѣдко и крадишкомъ поподигва засрамени очи къмъ тълпата и Кардашевъ забѣлѣжилъ, че въ тѣхъ лъщяли сълзи. Отъ що всичко това? Отъ това, че младоженецътъ, единъ майоръ, не щѣлъ да иде въ черкова, до като бащата на булката не му билъ броилъ двѣ хиляди наполеона.“ Дѣдо! му казалъ, дружба — дружба, служба — служба. Трѣбатъ ми сега, тази минута двѣ хиляди наполеона, . . . Бодка по́-долу не бива.“ И само когата клѣтия баща, падналъ въ несвѣсь и поливанъ съ вода за свѣстявание, начелъ на майора тъкмо двѣ хиляди наполеона, само тогава младоженецътъ

майоръ се рѣшилъ да иде въ чърковата, гдѣто булката и всички други чакали толковъ врѣме. Кардашевъ се възмущава отъ тия свѣдѣния, които му достави единъ познайникъ, и Кардашевъ има право; пита се само, нѣма ли тука таквазъ прѣкаленость, щото да докарва и самото приключение до невѣроятность? Друго. Кардашевъ се срѣща въ еврейскитѣ гробища съ единъ свой приятель, публицистъ и философъ, на име Холоки. Съ него той се впуща въ дълги, но блудкави философувания за безсмъртието на душата, а нáй-вече за любовьта. Полека-лека Кардашевъ стига съ тоя суровъ и необдѣланъ философъ и до Народното Събрание, па влизатъ въ него и присѫтствуватъ при разискванията по нѣкои финансови въпроси и по изборитѣ. Кардашевъ не казва, да ли и той е билъ нѣкога, па и сега още народенъ прѣдставитаљь, но той „съ удоволствие забѣлѣжилъ разликата на това, т. е, на сегашното Народно Събрание, отъ Народнитѣ Събрания прѣзъ миналия режимъ. Тогива, казва, личности незначителни, неизвѣстни, ничтожни — нѣкои съ тъмни слави; личности съ стадни инстинкти, — изкокнали изъ полицейската урна орудия нѣми на една воля, мъртво градиво на една само партия, захващахѫ повечето банки, дѣто сега стоеше цвѣтътъ на страната, добритѣ сили и добритѣ репутации на България, прѣдставена въ сичкитѣ си класси, политически лагери, лантения, въжделения и съвѣти. . . но тѣ носѣхѫ съ себе си, и тъмнитѣ ѝ петна . . . и пороцитѣ ѝ . . . и страститѣ ѝ . . съ една рѣчь България *цѣлокупна* стоеша на тия банки.“ При всичко това, въ тъй похваленото Събрание се вършатъ доста странни нѣща, които възбуждатъ любопитство, но не и възторгъ въ Кардашева, който, впрочемъ, не забравя и нѣкои госпожи въ ложитѣ на Народното Събрание. Но Кардашевъ и тука не намѣрва още новá тема за нова повѣсть. Забравихъ да кажѫ, че той, прѣди да иде въ Събранието, ходилъ въ лудницата и видѣлъ отблизу мнозина отъ тия нещастни человѣчески сѫщества. Тъй сѫщо пропустнахъ да забѣлѣжѫ, че той, по случай на единъ митингъ, дава поводъ да се говори съ ентусиазмъ и за 18 май,“ свѣтла дата, една велика народна побѣда, сто пѫти пó-велика отъ Сливница“! Най-сетнѣ, подиръ много похождения, Кардашевъ се връща у дома си, безъ никаква бѣлѣжка въ записната си книжка и съ цѣлъ ловъ тежки впечатления въ душата“ — „Не можемъ, казва авторътъ, да искаме отъ нѣкого онова, което нѣма. . . Настоящето може да дава животъ само на сатирата. Нека бѫде сатирата“! Да, нека бѫде Сатирата, но съ пó-голѣма естественность и съ пó-малко конфузия.

Чухме да шушнатъ нѣкои, едно че подъ Кардашева се криялъ самъ авторътъ, друго че, „Кардашевъ на ловъ“, както и други нѣкои нѣща, били като единъ видъ подражание. За насъ, не знаемъ и не щемъ да знаемъ ни за едното, ни за другото. Разгледваме г. Вазовата сатира сама по себе, тъй както е прѣдставена отъ самъ него.

По тоя случай неволно ни иде на умъ и Драската „За моята си черга“, която самъ г. Вазовъ нарича *шарения, която може и да се не чете* (ние я четохме внимателно); въ нея той си дава трудъ да докаже, че написаната отъ него прѣди години повѣсть *Митрофанъ* не е открадната отъ Гоголевия *Ревизоръ* и отъ *Скарването на Ив.*

Ивановичь и Иванъ Никифоровичь, както искали да кажатъ нѣкои си, а е чисто негово собственно произведение, на което тритѣ четвърти били написани въ четире дни за списанието „Наука", когато, при другия материалъ за V книжка отъ това списание, материялъ сериозенъ, но сухъ, пó-сухъ отъ сахарската пустиня за грамадната масса читатели, трѣбало и едно зелено оазисче, съ бистро изворче, съ нѣколко пойни птички, та за това налегнѫли г. Вазова, да скѫта нѣщичко оригинално за такозъ едно оазисче; и той скѫталъ *Митрофанъ,* и цѣла България се смѣла и *Митрофана* го учели изустъ. За пó-подробна своя защита по тази часть, г. Вазовъ поставя самъ нуждннтѣ *въпроси,* слѣдъ които веднага слѣдватъ и нужнитѣ отговори. На края той самъ не знае, да ли е успѣлъ да отбрани отъ набѣдата въ московщина Митрофана. „Но азъ си исказахъ, *казва,* каквото ми се искаше — за моята си черга въ моята си книга. Всѣки петель на купището си пѣе". — Въ тази защита pro domo sua ние се учимъ между друго отъ г. Вазова, че „Пушкинъ и Лермонтовъ му открили тайната на стихотворството, *дали* му уроци по музиката на рѣчьта, по красотата на формата, по изразителната краткость на мислитѣ; но духътъ на тѣхната поезия му останалъ чуждъ — духъ на ресигнация и разочерование — и песимизмъ у последния, който не отговарялъ на неговата жажда, билъ несъвмѣстимъ съ младежкитѣ пориви и идеали, които трѣбвали на поколѣнието му, извикано на борба, урисано да исковава бѫдѫщето. . . Ако има работи, *казва той,* въ прози или стихове зачнати подъ влиянието на чужди вдѫхновения, тия вдѫхновения ми сѫ дошле отъ Западъ. . . . Викторъ Хюго, Байронъ, и Хайне . . . Но въ нѣкои мои граждански стихотворения стои пессимизмътъ на Некрассова, както въ нѣкои поеми — вѣянето на Шевченковия лиризмъ. Гоголъ ми е останалъ обаче винаги чуждъ, недосѣгаемъ". Тази е искренна и откровенна литературна исповѣдь. Другъ е въпросътъ да ли за една литература още въ своитѣ пелини, нашата българска, нáй-доброто средство за нейното още отъ начало упѫтване е да се земать съ такъвъ скокъ за образци и вдѫхновители поети и списатели като Викторъ Хюго, Байронъ, Хайне, испѫкнѫли, като своероденъ раскошъ, единия въ Франция, другия въ Англия, третия въ Германия, всрѣдъ литератури вече установени и развити, богато цъфнали и съ широко расклонени по всички направления корени; поети и списатели, при това, които и въ самото имъ отечество днесь се прѣцѣняватъ, въ всѣки случай, не тъй, както може би да мисли нѣкой за тие, по изражението на г. Вазова, *властители на умоветѣ на нашия вѣкъ,* и които упражнили възъ него своето благотворно въздѣйствие, чрѣзъ русски, разумѣва се, прѣводи. Не знаемъ, но струва ни се, че, както въ всичкитѣ други клонове отъ живота, тъй и въ литературата луксусъ-тъ, роскошъ-тъ, своеобразието идатъ всѣкога малко пó-късно, малко пó-сетнѣ. Но този въпросъ, както и разсѫжденията по г. Вазовата искренна исповѣдь би ни отвлекли много надалечь, а врѣме е да туримъ и ние точка на тия бѣлѣжки съ пособа за снисходителность и за казаното тъй откровенно и за недоисказаното по нѣмане врѣме.

О-ковъ.

---

2. **Българска църковенъ прѣгледъ** *(мѣсечно списание). Редакторъ-издатель Игнатий Римский. Книжка първа; мѣсецъ Януарий. Книжка втора; мѣсецъ Февруарий. София, книгопечатница „Просвѣщение“ 1895.*

Хубава, прѣвъсходна мисъль! Похвално книжовно прѣдприятие! Па още, допустнѣте молѭ, и едно отъ нáй-утѣшителнитѣ явления въ областьта на нашата съврѣменна писменность.

Съживена веднаждъ тъй или инакъ, тази писменность расте сега непрѣкѫснато и напрѣдва безпрепятственно; да кажѫ ли още, че тя захваща май и да вирѣе по нѣкои части? Но това, въ всѣки случай, трѣбало би да се каже съ всичкото надлежно прѣдпазвание, че инакъ възможно е възражението, какво тукъ вирѣѭтъ по-вече бурени отъ колкото хубави цвѣтя и полезни растения — бурени, които не само не придаватъ никаква стойность нито на градината, въ която се оставатъ по прѣнебрежность, нито на писменностьта, въ която или никнѫтъ сами отъ себе поради лоши сѣмена, или се прѣсаждатъ безрасѫдно отъ другадѣ, но още и поврѣждатъ всичко друго около тѣхъ. Както и да е, днесь въ България много се пише, а кой не знае съ колко вѣстници и съ колко периодически списания може тя днесь да се поквали? Истина е, че рѣдкость сѫ още у насъ книгитѣ, които напълно да удовлетворяватъ всички умственни и нравственни нужди на възраждающето се наше общество, но тъй нариченото книжовно поле не е днесь запустѣло. На него се движатъ многочисленни работници съ пó-голѣма или съ пó-малка вѣщина, съ пó-голѣмъ или съ пó-малъкъ складъ отъ познания, съ пó-голѣмъ или съ пó-малъкъ успѣхъ, но всички съ еднаква почти ревность; любительтъ на възраждающата се българска книжнина не може, при това зрѣлище, освѣнъ отъ сърдце да поздрави тие работници, па и отъ душа да пожелае на всички добри вдѫхновения та и очаквания отъ тѣхъ за българското общество плодъ да бѫде още пó-добъръ. Може да не е нáйласкателно за народното честолюбие, но истината или, пó-добрѣ длъжностьта, която ни се налага тъкмо отъ това честолюбие, изискува да се каже, че въ българското книжовно поле има и една страна тъй прѣнебрегнѫта, щото тя прилича на мѣстность почти съвършенно запустѣла. Безначително, за да не кажѫ ничтожно е почти числото работници, които се съглеждатъ на този ѫгълъ отъ разработваното Българско книжовно поле, при всичко, че тукъ има нужда отъ нáйголѣма работа. Тази страна, този ѫгълъ отъ това поле е чърковната литература. Ако има у насъ нѣщо занемарено, нѣщо, тъй да кажѫ захвърлено и забравено, то е тая чърковна литература.

Не знаѭ по какви вече Божии сѫдби става това, но справедливостьта изискува да исповѣдаме, че чърковната дѣятелность у насъ въ книжовно въобще отношение била е почти всѣкога далечь отъ да отговори на надѣждитѣ, които сѫ се възлагали на чърковната самостоятелность, придобивана не веднаждь и два пѫти прѣзъ цѣлото ни минѫло отъ вчисляването на българския народъ между христиенскитѣ народи, придобита и въ наше врѣме слѣдъ дълга и упорита борба отъ страна на цѣло едно поколѣние. Прѣзъ денесь се празднува въ

цѣла България, па и вънъ отъ прѣдѣлитѣ на свободна България двадесетьпеть-годишнината отъ основанието на Българската Ексархия, отъ възраждането на Българската чърковна самостоятелность. По тоя случай расказа се не на едно и не на двѣ мѣста и не отъ едно или отъ двѣ лица, съ по́-голѣмъ или съ по́-малъкъ авторитетъ, защо била прѣдприета тая дълга борба за чърковна самостоятелность, какъ се водила тя, какви мѫчнотии се срѣщнали, какви жъртви били направени, какво самоотвърженно родолюбие показалъ въ тая борба народътъ, какъ, наконецъ, се постигналъ единъ сравнителенъ успѣхъ и какво трѣбало да се върши за напрѣдъ, за да се постигне и въ това отношение пъленъ успѣхъ. Добро и хубаво всичко това, но всичко това е, отъ една страна, история, по́-много или по́-малко сполучена, на водената борба, а, отъ друга, то е покана, по́-много или по-малко насърдчителна, за бѫдѫща дѣятелность, съ цѣль да се завърши окончателно дѣлото за чърковната самостоятелность и по ония мѣстности, гдѣто въдворението й срѣща още не малки спънки. Едно само нѣщо нито чухме да се каже, нито четохме нѣкѫдѣ, а то е, какво сме извършили ние като членове отъ самостоятелно чърковно общество прѣзъ изтеклитѣ двадесеть и петъ години, съ други думи какъвъ е, въ нравственно и религиозно отношение, плодътъ отъ нашата чърковна самостоятелность, съ какво се отличи и какви знания разнесе и закрѣпи у насъ придобитата народна Иерархия, въ какъвъ размѣръ се подигна и разви чрѣзъ нея Българското общество нравственно и религиозно, какво произведе и съ какво се обогати прѣзъ това двадесетьпеть годишно растояние чърковната у насъ литература. Казвамъ двадесетьпеть годишно разстояние; и толкозъ наистина години брои чърковната ни самостоятелность отъ официялното й прогласяванье чрѣзъ извѣстния Султановъ ферманъ. Но на дѣло тази самостоятелность, поне за много мѣстности, има началото си още отъ по́-прѣди, защото, вслѣдствие на чърковния въпросъ, подигнатъ веднага слѣдъ подписванието на Парижкия договоръ (1856 г.), не една и двѣ български епархии бѣхѫ захванали да живѣѭтъ самостоятелно вече въ чърковно отношение, а между 1860—1862 г. по́-голѣмата часть отъ Българското население въ Европейска Турция бѣше скѫсало всѣкакви сношения и всѣкакви връзки съ Цариградската Патриаршия; тъй щото, въ чърковно отношение, ние живѣемъ и се движимъ самостоятелно близо цѣли четиредесеть години, отъ които пъкъ седемнадесеть-тѣхъ по́-голѣмата часть отъ народа е прѣкаралъ и при политическа самостоятелность. Но било четиредесетьгодишна, било двадесетьпеть годишна чърковна самостоятелность, поставенитѣ по́-горѣ въпроси, и въ единия и въ другия случай, не сѫ неумѣстни. Прѣпятствия въ това по́-дълго или по́-кѫсо врѣменно разстояние не е имало, въ всѣки случай, за уреждание и подиганье чърковната самостоятелность, а най-вече за снабдяване, по възможности, Българското общество съ такива религиозни, исторически, нравственни и поучителни списания, съ такава питателна и за ума и за сърдцето храна, безъ каквато нито чърковна самостоятелность може да закрѣпне, нито религиозно чувство може да се развива и поддържа, нито

суевѣрието да се замѣсти съ свѣтлина отъ истинска евангелска вѣра, нито твърди религиозни характери да се образуватъ, па нито духовенство да се развъди съгласно съ чистия религиозенъ духъ и съ чърковнитѣ традиции, нито вѣрующитѣ изобщо да намѣрватъ опора за тѣхната вѣра, тѣхнитѣ надежди и тѣхната любовь, нито пъкъ, нáй-послѣ, расклатенитѣ въ своитѣ религиозни убѣждения да иматъ гдѣ да се облегнатъ, за да обсждятъ пó-зрѣло и пó-охолно недумѣнията, които срѣщатъ по религиозното дѣло, и съмнѣнията, които се раждатъ у тѣхъ въ това отношение отъ духоморното вѣяне на нѣкои научни ужъ проповѣди, често злѣ разбрани и тѣ сами по себе. Съ други думи, у насъ не е достатъчно да се каже, че религиозната литература е още въ пѣлини, а пó-право би било да се каже, че тя май никакъ не сжществува, че едва ли тя е още въ своя зародишъ. По тази частъ ние се намѣрваме, токо-рѣчи, въ единъ видъ Сахарска пустиня, и напразно би потърсилъ тука уморения отъ свѣтовния шумъ и прѣгорѣлия отъ сухия вѣтъръ пжтникъ нѣкое хладно изворче за уталожване религиозната си жажда, или нѣкое сѣнчесто дръвче за почивъ, за утѣха и за освѣжаванье. Каква благодать, каква небесна благословия, ако въ тази пустиня се съгледа тукъ-тамѣ ненадѣйно нѣкое малко оазче! Но кждѣ сж и колко сж тия оазчета,

Ето защо ние, както другъ пжть поздравихме отъ все сърдце извѣстния вече и самопрѣпоржчания, по своята стойность „*Православенъ Проповѣдникъ*,“ така и сега тука съ голѣмо удоволствие посрѣщаме горѣотбѣлѣжения „*Български Църковенъ Прѣгледъ*.“ Като Периодически Списания тѣ нѣма, разумѣва се, да попълнятъ въ нашата чърковна литература голѣмата празнота, за която ни е думата, — Списания Периодически не попълватъ несжществующа литература, — тѣ нѣма сами по себе да прѣобърнатъ веднага сахарската пустиня въ зелена и расхладителна морава, но тѣ сж утѣшителенъ признакъ, тѣ сж единъ видъ чърковна тржба, която възвѣстява, че, посредъ другитѣ грижи и попечения, има и другъ родъ длъжности, които не трѣба да се прѣнебрегаватъ въ живота на едно общество по всичкитѣ му сжществени клонове.

Отъ „Български Църковенъ Прѣгледъ“ имаме за сега прѣдъ видъ само двѣтѣ първи книжки, отъ Януария и Февруария н. г. Ето какъ редакцията на тоя новъ Периодически Църковенъ листъ извѣстява въ първата книжка както започнуването му, така и программата му, поне за текущата вече година. „За да запълнимъ, *казва,* извѣстната праздинина въ нашата духовна литература, която толкозъ силно се чувствува, то се рѣшихме да почнемъ издаванието на това списание, и надѣемъ се, че съзнающитѣ нуждата отъ такова Списание у насъ ще ни притекжтъ на помощь като ще се запишатъ абонати на него. Молимъ, прочее, своитѣ приятели и познати да не ни откажатъ въ съдѣйствието си да распространятъ Списанието ни. Списанието ни ще се занимава прѣзъ настоящата година: 1) съ миналата наша църковна история; 2) съ философскитѣ учения; 3) съ дѣлото на инославнитѣ пропаганди въ нашето отечество; 4) съ религиозно-нравствении

расказн; 5) съ съврѣменний църковенъ животъ въ нашето отечество; 6) съ съврѣменний такавъ животъ у другитѣ намъ братски и православно-славянски страни; 7) съ книгописъ по нашата духовна литература и 8) съ смѣсъ."

Въ подробенъ анализъ и въ подробна оцѣнка на всѣка една отъ обнародванитѣ въ тия двѣ книжки статии считаме за излишно да влѣземъ. Тѣ сѫ разнообразни, и едни сѫ оригинални, други прѣводни. Такъва е, н. п. въ първата книжка статията: „За Бориса Михаила Българский и отецъ на Славянското Просвѣщение," която статия е прѣведена отъ руски една рѣчь, казана отъ В. И. Григоровича и напечатана въ „Одескій Вѣстникъ" № 97 отъ 1870 г., рѣчь, впрочемъ, обнародвана, както самата редакция на „Бълг. Църк. Прѣгледъ" бѣлѣжи, прѣзъ сѫщата още година 1870 и въ Цариградския в. „Македония" № 50 Май 16. Такива сѫ още и статиитѣ: „Кратка История на Философията" и „за Иезуититѣ," статии, които се продължаватъ и въ втората книжка, па ще се продължаватъ още и въ послѣдующитѣ, и отъ които първата има за цѣль да запознае читателя съ историята на философията, а втората — съ устройството, съ нравственностьта и, въобще, съ учението и дѣятелностьта на прочутия Иезутски орденъ. Между оригиналнитѣ статии личи особенно статията: „Откѫслекъ отъ историята на Рилския Мънастиръ," статия, която ще има да се продължава въ редъ книжки. Отъ всичко се види, че авторътъ има прѣдъ себе си доста интересенъ материялъ за тоя откѫслекъ отъ историята на свещенната рилска Обитель. Между това, обаче, той се впуща, по нѣкои части, особенно пакъ по просвѣтителната дѣятелность на тази Обитель, и въ прѣдположения, които чърпи въ нѣкои прѣдания, а може би и въ пригърнатия отъ него принципъ, че запазването на България и нейното възраждание се дължи прѣимущественно на Рилския Мънастиръ.

За да види читательтъ каква важность отдава на прѣдмѣта си авторътъ на тази статия, по̀-добрѣ ще бѫде, мислимъ, ако приведемъ тука точъ-въ-точъ въведението на тая статия, която обѣщава да стане цѣла история. Ето това въведение:

„Всичкия животъ на българскиятъ народъ отъ самото начало на християнството въ България е тъй тѣсно свързанъ съ мънастирьтъ на св. Иванъ Рилский, наричанъ съ общо име по цѣла България „Рилский Мънастирь", щото, като се изучва историята на българския народъ отъ тогива, не може да не се изучва и историята на самия този мънастирь. Или, по право да се каже, изучванието историята на българския народъ въ всичкитѣ фази на неговото сѫществувание на Балканския полуостровъ подирь приеманието на християнството, отъ синътъ на св. Царь Борисъ-Михаилъ, Петра, и особенно отъ паданието на България подъ игото на Турцитѣ, до самото ѝ освобождение отъ Русситѣ, е възможно само съ подробното узучвание миналитѣ дни на мънастирьтъ на св. Ивана. Новото възраждание на България, което се поченѫ подиръ страшния летаргически сънъ, навѣянъ на цѣлата страна отъ иновѣрното иго и отъ иноязичното духовенство и не показвающъ никакви признаци за прѣкъсвание когато и

да е, това възраждание, казваме ние, се е започнало и родило въ сжщия този мънастирь на св. Ивана, тжй като въ него собственно този сънъ малко влияние е ималъ — тукъ, може, не безъ ягко основание, да се утвърждава, че животътъ на народътъ е живѣялъ непрѣкжснато, при всичко, че и за него е имало зли промежутоци, които сж го застрашавали съ смьрть. Рилския мънастирь е живѣялъ винаги въ народа и съ народа и това го отличава отъ всичкитѣ други православни мънастире, вслѣдствие на което и той може да бжде нареченъ въ отношение испълнението на своята религиозно-нравствена длъжность *свѣтлю национално служение, лежаще въ светата основа на християнското послушание* — служение на църквата и на отечеството.

„При всичко, че Рилския Мънастирь е тжй християнски служилъ на народътъ, при всичко, че неговия животъ неразривно е свързанъ съ животътъ на народътъ, и до днесь обаче никой почти не е обърналъ потрѣбното внимание за изучвание и на този въпросъ. Никой почти, както се това прѣдставлява въ съвременната разработка историческитѣ материяли отъ миналитѣ дни на България, и не мисли да указва значението на мънастирьтъ и на неговътъ кръсть, който е той носилъ едно врѣме за животътъ на народътъ, а и сега го още носи, па както и сега що не губи още своето значение. Съврѣменнитѣ учени Българе, токо рѣчи всички, които изучватъ историята на миналитѣ български врѣмена, причинитѣ на това или онова събитие, а така сжщо като основополагатъ и условията на новото възраждание, нито единъ пжть се обрждатъ къмъ миналата и настояща чисто-духовна страна на народътъ — неговата чисто-религиозна дѣятелность, но се ограничаватъ само въ извѣстни политически събития — разглеждатъ само тѣлото, а за душата и не помислюватъ, за това и за мънастирьтъ на св. Иванъ и за всичко свързано съ него, тѣ не говорятъ, а между тѣмъ колко много би тѣ въ него намѣрили! Колко богати рудници тѣ би открили въ неговата минала история и колко ясно и вѣрно би се рѣшилъ въпросътъ за новото българско возраждание, а отъ тукъ и колко вразумителни би ни станали причинитѣ, що сж принуждавали Българинътъ да чемрѣе дълги вѣкове въ духовното и тѣлесно робство! Изучванието миналото на Рилския Мънастирь при всичко, че то е още по́-тъмно и отъ адския мракъ, указванието на настоящето му́, при всичко, че и то е повечь дрѣбно отъ просото, даватъ силна свѣтлина, съ помощьта на която се освѣщава цѣлата область на всичко българско минало. Като сме напълно убѣдени въ това, и ние, за да послужимъ на общото дѣло, спорѣдъ силитѣ си, отъ което прѣстжпление би направилъ онзи, който би се отказалъ, на основание на тѣзи фактически свѣдения, съ които располагаме, се заловихме да напишемъ настоящия си трудъ.

„Прѣди обаче да пристжпимъ до дѣлото си, ние считаме за нужно да забѣлѣжимъ, че цѣльта на настоящия ни трудъ е да опишемъ Рилский Мънастирь само за отъ началото на настоящия ни вѣкъ и прѣимуществено отъ свръшванието на първата четвърть на този вѣкъ, за това и за неговата дѣятелность отъ миналитѣ вѣкове ние ще споменемъ само съ общи думи — толкозь, колкото се изисква отъ

прѣдначертаната ни цѣль за трудътъ — за улеснение изучването новото българско възраждание да прѣдставимъ нѣкои отъ необходимитѣ свѣдения.

„При казаното сега ще прибавимъ още и туй, че българския Рилский Мънастирь до началото на настоящия вѣкъ е ималъ богатъ архивъ, богати исторически записи и т. н., съ които най добрѣ можеше да се узучи цѣлия миналъ животъ на Българетѣ, но всичкитѣ тия богатства, всичкитѣ тия безгласни свидѣтели на миналото сѫ исчезнали отъ свѣтътъ съ исключение на една твърдѣ малка часть отъ тѣхъ, която е распрѫстната изъ прашнитѣ и тъмни кюшета на по страшнитѣ и унили срѣдновѣковни мънастирски здания и която безъ надлежно внимание и сега стои. Въ нашитѣ рѫцѣ се намиратъ нѣкои и други писма и забѣлѣжки, съдържащи общенародни работи, часть отъ които ние сме купили вънъ отъ мънастирьтъ, изнесени изъ мънастирьтъ тѫй или инакъ, но въ всѣки случай отъ хора, неимѣющи никакво понятие ни отъ история ни отъ назидание отъ четението имъ, а часть е останала намъ въ наслѣдство отъ нашъ единъ сродникъ — единъ отъ най добритѣ и просвѣтени дѣйци на мънастирьтъ въ настоящето столѣтие, за когото ние ще споменемъ въ настоящия си трудъ нѣщо, а другъ пѫть, на друго мѣсто, повечь. Много е изгубено отъ богатия архивъ на мънастирьтъ, много се губи и сега, но това, което сѫществува за сега, което е видѣно отъ насъ и съ което ние располагаме, мислимъ, че е достаточно да ни услужи службата си въ настоящия трудъ. А колко е желателно Рилский Мънастирь при тѣзи свои рѫцѣ, съ които располага по настоящемъ, да се погрижи да приведе всичко въ извѣстность и порядъкъ и да го варди *якоже зѣницу ока своего!*“

Тъй, авторътъ на тая статия свързва цѣлата история на българския народъ отъ покръстванието му насамъ съ историята на рилската Обитель. Има-ли тукъ нѣщо прѣувеличено или не, то е другъ въпросъ. Както и да е, даденитѣ обѣщания се испълняватъ; но нека не ни се вмѣни въ грѣхъ, ако забѣлѣжимъ, че повечко ясность въ излаганието на фактитѣ, повечко критически разборъ на тие факти и, въ всѣки случай, по́-малко прѣдположения и прѣсилени догадки тамъ гдѣто липсуватъ или документи или достовѣрни прѣдания, щѣхѫ безъ друго да придаватъ по́-голѣма стойность на цѣлия трудъ. Въ всѣки случай обаче стойностьта му, и така, е сама по себе безспорна, вопрѣки нѣкои и други прѣдпазвания, които би могли да се направятъ.

Втората книжка се отваря съ извѣстната вече рѣчь на Негово Блаженство Екзарха, произнесена въ Българската Цариградска църква при тържеството на двадесеть и петь годишнината отъ основаванието на Българската Екзархия. Тази рѣчь се обнародва въ всички други вѣстници, та сама по себе тя трѣбаше безъ друго да завземе и нѣколко страници отъ „Българския Църковенъ Прѣгледъ“, ако не като рѣчь съ съдържание духовно-назидателно за християнския животъ при църковна самостоятелность, то поне като историческа статия по българския църковенъ въпросъ. Въ сѫщата тази втора книжка като

оригинална се обнародва и статията „Български Светии". Ето каква е работата по прѣдговора на самата тая статия.

„Благодатьта Божия не се ограничава нито отъ врѣме, нито отъ мѣсто, дѣйствувала е въ всичкитѣ народи и прѣзъ всичкитѣ врѣмена на человѣчеството съ еднаква сила. Тя се е проявила и между насъ Българитѣ още отъ най-раннитѣ времена, чрѣзъ избранници изъ помежду самитѣ насъ, които избранници сѫ имали особенно важно значение въ нашия народъ, още отъ самото начало на нашето сѫществувание. Обаче тѣхната паметъ е била изоставена отъ врѣмето между народа нашъ. Нъ имало е и патриоти хора измежду народа ни, които съ самоотверженъ патриотизмъ сѫ се потрудили да възобновятъ паметьта на тѣзи божии угодници въ насъ, Български светии, чрѣзъ които Богъ провождалъ своята благодать въ нашия народъ. Такъвъ самоотверженъ патриотъ, който се потрудилъ да възобнови и разкрие прѣдъ народа си паметьта на Българскитѣ святии, забравени и изоставени отъ врѣмето, е билъ отецъ Паисий Самоковский, който както самъ казва, събралъ и написалъ 58 Български святии въ своята История. Ние притѣжаваме единъ такъвъ рѫкописъ отъ Историята на Отецъ Паисия,[1]) отъ който счетохме за добрѣ да извлѣчемъ имената на описванитѣ отъ него Български святии и живото-описанието имъ и го прѣдлагаме на вниманието на читателитѣ на „Български Църковенъ Прѣгледъ" и то както сѫ си описани въ оригинала, съ това само исключение, че развързахме титлитѣ и буквата ѡ замѣнихме съ о."

Слѣдва432 послѣ изброяваньето на 13 Български святии, живѣли и посветени въ разни врѣмена, и отъ които четирма сѫ Български царье или Българско царско потекло, четирма Търновски патриарси, единъ Охридски архиепископъ, именно св. Климентъ, а другитѣ, св. св.: Наумъ, Еразмъ, Ангелария и Савва, всички, както и св. Климентъ, „были въ време святаго Кирила и Методия, родомъ Болгари, но оучени Были по елински и имеяли свято и славно ислишано житіе по всюду, были въ страну Охридскую, по различни места живѣли" и. п. ч. За всичко до тука и за по-нататъкъ трѣба да доде църковно-историческата критика за да пръсне по-голѣма свѣтлина.—Поучителенъ е и съ привлѣкателность се чете статията „Нравоучителенъ разговоръ между единъ старецъ и внука му отъ *Б.* и *П.*," статия захваната въ първата и свършена въ втората книжка, статия давана като оригинална, но на която нищо не врѣди, ако е и пригодена по подражание отъ другъ нѣкой расказъ или прост опрѣведена отъ русски.— Да не пропуснемъ да забѣлѣжимъ, че и хрониката, както въ първата, така и въ втората книжка, подъ заглавие: „По църковния животъ у насъ," заслужва да обърне вниманието на читателя, при всичко, че и тукъ трѣба да се направятъ нѣкои прѣдпазвания, едно по въпроси, още

[1]) *Тоя рѫкописъ* отъ кого и кога е написанъ, нѣма отбѣлѣзано; има само на *първата страница,* че билъ купенъ въ Цариградъ, а отъ тамъ кога е прѣнесенъ въ *града С—въ също* нѣма нищо писано; нъ по една забѣлѣжка на послѣдната страница *на рѫкописа може* да се сѫди, че е по-рано отъ 1848 година той донесенъ отъ Цариградъ въ *С—въ*.

подъ разискване, друго, по очевидното колебание у автора да се докосне пó-смѣло до нѣкои отъ тие въпроси. Но това може би ще стане пó-нататъкъ въ послѣдующитѣ книжки. Тъй тѣ ще придобиѭтъ и пó-голѣмъ интересъ.

Като посрѣщаме тъй драговолно „Български църковенъ прѣгледъ,“ ние отъ сърдце му желаемъ успѣхъ и трайность. Но сѫщитѣ тия благопожелания ни налагатъ и длъжностьта да искажемъ, тукъ на края, и друго едно пожелание, а то е, да се обърне пó-голѣмо внимание за чистотата и ясностьта на езика, който май на много мѣста куца чувствително, както читательтъ може и самъ да е забѣлѣжилъ отъ горѣприведенитѣ откѫслеци. Прѣнебрѣжностьта по тая часть удря май въ очи. Добрѣ ще бѫде тъй сѫщо да се обърне внимание щото и печатнитѣ погрѣшки да се избѣгватъ колкото се може повечко. Нáй-послѣ, едно малко въпросче, па да свършимъ. Не ли щѣше да е пó-добрѣ, въ едно списание като „Български църковенъ Прѣгледъ,“ думитѣ на Апостола Павла, които стоятъ на първитѣ корици, да сѫ на църковно-словѣнский езикъ? Това въпросче, отправяно така до една редакция, каквато е тая на „Бълг. църк. Прѣгледъ“, мислимъ да не е твърдѣ неумѣстно.

„Прóчее же, брáтіе моѧ̀, возмогáйте во Гдѣ, и въ держáвѣ крѣпости егѡ̀: .... Стáните препоѧ́сани чреслá вáша и́стиною, и ѡ҆блекшесѧ въ бронѧ̀ прáвды. (Еф: ѕ. 10. 14.). Предвѣ́дѧще хранитесѧ! (Петр. II. Гл. г. 17).

М. Д. Б.

---

3. Βυζαντινὰ Χρονικά. Τόμος πρῶτος. **Византійскій Временникъ** *издаваемый при Императорской Академіи наукъ подъ редакціею В. Г. Васильевскаго Ординарнаго академика и В. Э. Регеля пр-доц-спб. университета. Томъ I. Вып: 1 и 2—3 и 4. Санктпетербургъ. 1894.*

Настоящето столѣтие се нарече твърдѣ справедливо столѣтие на открития, открития научни. Не пó-малко справедливо може да се нарече още и столѣтие на исторически открития и реформи. Освѣнъ Египетъ и Ассирия и други още далечни страни, на които историята негли се съвършенно видоизмѣни чрѣзъ нови издирвания и разни исторически открития, свѣтътъ днесь знае даже и за Гърцитѣ и за Римлянетѣ нѣщо повечко и нѣщо пó-точно отколкото пó-напрѣдъ, благодарение, отъ една страна, на пó-пълно изучвание сѫществующитѣ источници, а, отъ друга, на подобни открития, каквито се прослѣдватъ и до днешенъ день въ разни мѣста и острове на Гърция, па и въ Мала-Азия чрѣзъ издирвания и раскопи отъ Френци, Нѣмци, па дору и Американци. Но свѣтътъ, въ отношение къмъ всеобщата история, правѣше обикновенно единъ скокъ за единъ исторически периодъ отъ хилядо години. Историята на Византийската империя не бѣше неизвѣстна, но тя бѣше или прѣнебрѣгната и занемарена, или прѣзирана и прѣтълкувана по начинъ щото не само да не

възбужда ни най-малко любопитство за по́-сериозното ѝ изучванье, но, но простъ слухъ, да вдѫхва единъ видъ отвращение прѣдъ даже доближаванието до неѭ. И въ това отношение обаче настоящето столѣтие, найвече отъ втората му половина насамъ, направи единъ знаменателенъ прѣвратъ. Византийската империя съ всички свои учреждения станѫ прѣдметъ на по́-систематично, по́-научно, по́-безпристрастно, па още и по́-усърдно изучвание. Паднахѫ до нѣйдѣ прѣдразсѫдницитѣ, които сѫществувахѫ въобще относително до нейната история. Въ Франция, Англия и Германия се появихѫ исторически трудове или студии отъ по́-голѣма или по́-малка важность по тази история. Забѣлѣжителни сѫ нѣкои трудове по тази часть и въ съврѣменна Гърция. Россия вь това отношение не можѣше да остане по́-долу, толкозъ по́-много, че нейнитѣ сѫдбини, нейната особна образованность, както и на всички словѣнски и не словѣнски плѣмена отъ Юго-Източна Европа, сѫ тъй тѣсно овързани съ Византия. И Россия може днесь да посочи на нѣколко сериозни трудове по Византия. Освѣнъ отдѣленитѣ съчинения и отдѣлни статии по Византийската империя въ всички тия страни, въ г. Мюнхенъ има основано отъ двѣ години насамъ и извѣстното вече сериозно Периодическо списание „Byzantinische Zeitchrift" подъ редакцията на г. Krumbacher-a, който е написалъ и прѣкрасната история на византийската литература. Отъ еднакъвъ родъ и съ сѫщото прѣдназначение днесь се явява въ Петерсбургъ и горѣотбѣлѣженния: *Византийскій Временникъ*. Съ искренно удоволствие и съ дълбока признателность трѣба учения свѣтъ, особенно у насъ на Истокъ, да посрѣщне появлението на това Русско периодическо Списание по Византиологията въобще. То може да бѫде отъ голѣма, отъ значителна полза не само за Россия, но и за другия ученъ свѣтъ, а особено за юго-източнитѣ плѣмена отъ словѣнско или друго происхождение. Каквото и да се казва, каквато самостоятелна история и да се развива у тѣхъ, ние сме всички надошли едно врѣме неканени госте въ прѣдѣлитѣ на византийската империя и сме се развили исключително подъ влиянието на нейната цивилизация. Каквито и да сѫ били нейнитѣ нрави и наредби, тѣ сѫ повлияли непосредственно и върху нашитѣ. Наука, религия, понятия за държавно устройство, законодателство, образованость и. п. ч. всичко ни е дошло, всичко сме взели отъ Византия. Не отъ Западъ, а отъ Истокъ ни е дошла едно врѣме свѣтлината. Можемъ да даваме по навикъ и по прѣдразсѫдъкъ каквото щемъ значение на думата *Византинизмъ и Византийщина*, но, нека ни се не зловиди, ние въ духовно и, въобще, въ културно и цивилизаторско отношение, сме рожба на Византия. Ето защо, щемъ не щемъ, ние, южнитѣ словѣнски и други плѣмена, сме длъжни да изучаваме Византия, защото съ изучването на Византия ние изучваме сами себе си, изучваме нашата собственна история, нашия народенъ битъ, нашето цивилизувание въ минало врѣме, и ето защо ние посрѣщаме тъй усърдно въпросното списание и му желаемъ пъленъ успѣхъ и дълга трайность.

Византійскій Временникъ ще служи, при това, и като органъ на новоучрежденія *Русскій Археологическій Институтъ въ Константинополь,"* на който Уставътъ е удостоенъ и съ Височайше утвърждение отъ 23 Мая 1894 г. За да разбере читательтъ, каква е цѣльта на този русски Институтъ въ Цариградъ, ние привеждаме тукъ 3-тѣ първи члена отъ Устава. Ето какъ гласятъ тѣ:

„1. Русскій археологическій институтъ при императорскомъ посольствѣ въ Константинополѣ имѣетъ цѣлью направлять на мѣстѣ научныя занятія русскихъ ученыхъ древностями и исторіею Греціи, передней Азіи и вообще земель, входившихъ въ составъ Византійской имперіи, преимущественно временъ христіанства, и тѣмъ способствовать развитію русской археологической науки на основѣ непосредственнаго изученія вещественныхъ и писменныхъ памятниковъ поменованныхъ странъ.

Примѣчаніе. Для приготовленія лицъ, присилаемыхъ вь институтъ для ученыхъ занятій, директоръ института и ученнй секретарь читаютъ имъ специальные курсы по предметамъ, относящимся къ задачамъ института.

2. Научныя задачи археологическаго института заключается въ изслѣдованіи, согласно ст. 1., монуменительныхъ памятниковъ древности и искуства, изученіи древней географіи, описаніи древней, занятіяхъ по епиграфикѣ и нумизматикѣ, изслѣдованіяхъ быта и обычнаго права, языка устной словесности народностей, входившихъ въ составъ Византійской имперіи (нынѣшнихъ Греческаго королевства и Отоманской имперіи).

4. Институтъ производитъ археологическія раскопки и устраиваетъ научныя экскурсіи въ разныя мѣстности на основаніи особыхъ соглашеній россійскаго посольства въ Константинополѣ и россійскаго посланика въ Атинахъ съ правительствами Турціи и Греціи".

Византійскій Временникъ ще излиза годишно въ 4 випуска, отъ които всѣки единъ ще състои отъ 10—12 печатни коли въ голѣмъ четвертитъ форматъ, а четиритѣ випуска наедно ще образуватъ единъ томъ отъ 40—50 печатни коли. Както се види, въ него се обнародватъ статии и на грьцки езикъ. За сега имаме прѣдъ видъ четиритѣ първи випуска въ двѣ отдѣлни книжки за истекшата година 1894, които наедно образуватъ вече и първия томъ. Всички тѣ сѫ прѣпълнени съ богатъ, разнообразенъ, интересенъ и наученъ, исторически и археологически материялъ, освѣнъ критическия, тъй сѫщо богатъ отдѣлъ, и библиографията.

Както първия, така и втория випускъ отъ това списание донасятъ статии, ако не всички отъ еднакъвъ, всички обаче отъ значителенъ интересъ. Такви сѫ статиитѣ: „Партіи цирка и димы въ Константинополѣ" *Ѳ. Успенскаго,";* о характерѣ и значеніи Эпанагоги „*Вл. Сокольскаго;"* Василія Охридскаго архіепископа Солунскаго неизданное надгробное слово на смерть Ирины „*В. Васильевскаго";* „Симеонъ Дивногорецъ какъ Гимнографъ и Песнопѣвецъ" *А. Пападопуло-Керемевса;* „Хрисовулъ императора Андрея Палеолога 13 апрѣля 1483. г. „*В. Регеля,";* о началной исторіи Арменіи Анонима" *Н. Марра,";* о нѣ-

которыхъ трудахъ Димитрія Хоматіана" *М. Дринова,* и. п. ч. Вънъ отъ тия статии иде критическия отдѣлъ съ разборъ и съ рецензии върху разни съчинения, относящи се всички до Византия и въобще до православния Истокъ въ миналото и въ сегашното му, а сѫщото трѣбва да се каже и за Библиографията. — *Епанагогата* (Επαναγωγή), за характера и значението на която г. Вл. Сокольскій дава поменѫтата статия, е единъ отъ най-забѣлѣжителнитѣ паметници отъ Византийското законодателство, и тя би заслужвала особенъ анализъ. Любопитно е и *надгробното слово* на Василия Охридски, Архиепископъ Солунски по смъртьта на императорица Ирина (†1158), съпруга на Мануила Комнина, което слово, неиздадено до сега, се обнародва тукъ на гръцки.

Въ 3-ия и 4-ия випуски, свързани наедно, забѣлѣжителна е статията. „Вопросъ о Славянскомъ происхожденіи Юстиніана," въ която, по едно послѣдне изслѣдование отъ учения англичанинъ Bryce, се опровъргава мнѣнието, че ужъ императоръ Юстиниянъ и родителитѣ му били Словѣне, мнѣние измислено, както се види, въ началото на 17-ий вѣкъ отъ единъ Далматинецъ на име Марнавичъ, а прието послѣ отъ мнозина безъ нужния контролъ. Интересна е тъй сѫщо, особенно за канониститѣ, и статията: *кому принадлежатъ каноническія отвѣты, авторомъ которыхъ считался Іоаннъ епископъ Китрскій (XIII вѣка).* Писательтъ на тая статыя *А. Павловъ* доказва, че авторъ на тия конончески отвѣти, които се нахождатъ въ сборника на черковнитѣ правила отъ *Ралли и Потли* (Г. V. стр. 403—420), и които сѫ дадени по въпроси, зададени отъ Драчския епископъ Кавасила, не е, както се прѣдполагаше до сега, Китрския (въ о. Кипръ) епископъ Иоанъ, а е Димитрии Хоматинъ, Охридский архиепископъ, при всичко че, по всѣка вѣроятность, може да има нѣщо писано и отъ тоя Иоанъ.—Г. С. П. Шестаковъ въ една филологическа и обстоятелственно развита статия говори „О значеніи славянскаго превода хроники Іоанна Малалы для возстановленія и исправленія ея греческаго текста." Съ голѣмъ интересъ се чете отъ любителитѣ на чърковната археология и „*Чинъ пещнаго дѣйствія,* историко-археологическій этюдъ отъ А. Димитріевскаго," статия дълга и пълна съ интересни свѣдѣния за единъ старъ черковенъ обрядъ, който, взетъ, както и всички други, отъ Византия слѣдвалъ да се извършва въ русската богослужебна практика *до конца первой половины XVII столѣтія.*—Слѣдъ нѣкои други, на русския и на гръцки езикъ статии, между които и единъ *этюдъ по византійской епиграфикѣ* отъ *В. Латышева,* иде богатъ критически отдѣлъ сè изъ областьта на Византия, а подиръ тоя отдѣлъ, *Библиографія,* и, най-сетнѣ, единъ интересенъ расказъ отъ *А. Бѣляева* подъ заглавие: *Храмъ Св. Ирины и Землетресеніе въ Константинополь 28 Юня 1894. год.*

Землетресението се случило тъкмо въ минутата, когато авторътъ посѣщавалъ тоя храмъ заедно съ русския въ Цариградъ посланикъ А. И. Нелидова.

М. Д. Б.

*

4. *За Происхождението на человѣка. Гармонии на Християнството и Науката, отъ Ив. Скалцуни. Прѣвелъ отъ елински и издалъ бившій Скопский Митрополитъ* **Θеодосий.** — *София, Печатница на Бр. П. Спиркови* 1894.

5. *Два поучителни трактата за человѣческата душа и за сѫществованието на Бога, съставилъ и издалъ бившій Скопский Митрополитъ* **Θеодосий.** — *София, Печатница на Бр. П. Спиркови* 1895.

Прѣди всичко ние ще отправимъ тукъ тепли и сърдечни сърадвания къмъ бившия скопский митрополитъ високопрѣосвещенняго г. Θеодосия. Той ги заслужва по двѣ причини: едно, че въ своята неволна за сега почивка отъ всѣкакви други свѣтовни, па още и архипастирски грижи за извѣстно словесно стадо, той не се отчайва и не се прѣдава било на врѣдно бездѣлие, било на безплодни шетания; друго, че своето врѣме той го употребява за приготвянье книги отъ обща полза, каквито сж горѣотбѣлѣженитѣ два негови трудове. Независимо отъ всѣкаква форма, било въ излаганието на идеитѣ въобще, било въ свойственния на прѣводача или на автора езикъ, тѣзи двѣ книжки сж единъ не безначителенъ вносъ въ нашата и тъй бѣдна, философско-религиозна литература.

I. Първата е прѣводъ, отъ гръцки на едно съчинение, на което авторътъ, Ив. Скалцуни, е мѫжъ съ извѣстенъ авторитетъ както въ Италия тъй и въ Гърция, къмъ които може да се каже, че той принадлежи еднакво по происхождение и по образование. Родомъ отъ Корфу, той е билъ въспитанъ въ Италия, гдѣто и за първъ пѫть се е отличилъ съ свои нѣкои забѣлѣжителни трудове на италиянски езикъ и като юристъ и като философъ. Днесъ той е една отъ нáй-голѣмитѣ спомагателни сили по гръцкото законодателство, като въ сѫщото врѣме той се явява и неуморимъ и неустрашимъ поборникъ срѣщу всички отрицателни, въ религиозно и философско отношение, идеи, каквито намѣрватъ отзивъ тукъ-тамѣ и въ сама Гърция по подражание, разумѣва се, и увлеченностъ изъ нѣкои жгъли вънъ отъ прѣдѣлитѣ на гръцкото кралство. Книгата му за *Происхождението на человѣка* има за прѣдметъ единъ отъ нáй-важнитѣ и нáй-жизненнитѣ въпроси, съ които е имала, особенно прѣзъ послѣдне врѣме, да се занимава науката въобще. Отъ кждѣ иде, какво е родословието на человѣка?—Каква е, сама по себе, стойностьта на тази книга, за това ние ще съкратимъ пó-долу една рецензия, направена за нея отъ единъ образованъ италиянецъ и прѣведена на гръцки още пó-лани въ Триестинския вѣстникъ *Неа Имера* (Νέα Ἡμέρα).

Между другитѣ си италиянски съчинения Ив. Скалцуни е издалъ и едно съ заглавие L'Uomo ed il Materialismo. Този неговъ трудъ е билъ посрѣщнатъ отъ извѣстния Швейцарецъ E. Naville съ думитѣ: „Прѣвъсходно съчинение и добро дѣло!“ Знаменития пъкъ хърватски Иерархъ Штросмайеръ прѣпоржчилъ прѣвода му на хърватски. Италиянския професоръ Jennary въ своето съчинение „За въспитанието на италиянския народъ“ не се поколебалъ да исповѣда, че всичко, що се отнася до религиозното въспитание, той го заелъ отъ книгата на Калцуни. Особенно обаче съ прѣдстоящата книга се е занелъ про-

фессорътъ на философията въ *Тревиза г. Франческини;* при изслѣдването въ една студия съ заглавие Mali e rimedi (Болесть и цѣрь) причинитѣ на нравственната днесь криза, на общественнитѣ аномалии, на усилването криминалностьта, той отдава всички тия злини на распространението погрѣшнитѣ проповѣди на материялизма, а като срѣдство нáй-сгодно за исцѣряване злото той прѣпоржчва обнародванието съчинения, които да оборватъ несъстоятелнитѣ теории посрѣдствомъ истинската наука, но въ езикъ вразумителенъ и чрѣзъ аргументи, достжпни за всички. Като примѣръ той привежда на съотечественницитѣ си Италиянци, литератори и учени, съчинението на Калцуни: „*За Происхожденисто на человѣка*“, което той и анализиралъ.

Тоя трудъ на Скалцуни профессоръ Франческини туря наравно съ трудоветѣ на E. Naville-а въ Швейцария, на Conti въ Италия, на Demarziers въ Франция. „Както тѣ, казва профессоръ Франческини, тъй и той, Скалцуни, търси идеалния изворъ на вджхновението въ нравственнитѣ начала, които се осланятъ на человѣческата съвѣсть и се нахождатъ въ гармония съ научнитѣ прѣдания и съ правия, съ здравия разумъ, Скалцуни се явява мжжъ твърдѣ практически, той се служи благоговѣйно съ науката за въспитателна цѣль. На идолитѣ, на които се кланятъ безбожни природоиспитатели, той противопоставя рѣшителнитѣ прѣсжди на корифеитѣ на науката и извежда прѣдъ публиката блестяща серия славни имена, съ които сж свързани нáй-великитѣ научни придобивки въ новитѣ врѣмена. Като се осланя на тѣхния авторитетъ, Скалцуни твърди: 1) че материялистическитѣ начала, които полагатъ тъй многошумно Хекелъ и послѣдователитѣ му, сж ненаучни, и че тѣ се отхвърлятъ съ прѣзрѣние и отъ нáй-крайнитѣ Дарвинисти; 2) че придобититѣ отъ науката заключения напълно се съгласяватъ съ догмата за міросъзданието и че оня, който изоставя тоя догматъ, отрича християнството въ цѣлостьта му и пада, по теория, въ абсурдность, а, по практика, въ хаосъ. Грьцкия авторъ тръгва въ изслѣдванията си отъ признаваната отъ всички научна истина, т. е. отъ появяванието, едно подиръ друго, на природнитѣ царства. Било е врѣме, когато, поради атмосферическата топлина, констатирвана отъ геологическитѣ пластове, животътъ вързъ земята не е билъ възможенъ. Но слѣдъ поистудяванието на нашата планета, изникнахж на него трѣвитѣ и растенията, необходими условия за царството на животнитѣ. Слѣдъ дълго врѣме явяватъ се на тая планета животнитѣ, но человѣка още го нѣма. Нáй-послѣ, обаче, явява се и той. Отъ кждѣ доде той? Отъ кждѣ доде първата человѣческа чета? Този въпросъ не може да има освѣнъ двѣ разрѣшения: или самораждание, самосъздание чрѣзъ механическитѣ закони на природата, или създавание отъ едно сжщество независимо и стояще пó-горѣ отъ законитѣ на природата. Тая нáй-логическа дилема ѭ приеиатъ всички материялисти. Но кой отъ двата термини е правия? Старата наука осжди чрѣзъ Аристотеля механическото раждание, проповѣдвано отъ Демокрита, а пó-новата, прѣзъ периода на великитѣ открития, т. е. отъ Коперника до Нютона, прие за основа създаванието. Науката отъ 19-й вѣкъ тъй сжщо, като потвърдява съ из-

вѣстнитѣ опити на Пастьора заключенията на Реида и на Спаланчани, споредъ които не е възможно животътъ да проистича отъ неорганическа материя, се произнася за създаваньето; а Ламаркъ и Дарвинъ се съгласяватъ въ това, че „отъ Бога проистичатъ направо и животътъ и духътъ", до като Едиссонъ пъкъ отъ своя страна учи, че „сѫществованието на Създателя се констатира и отъ самитѣ химически опити." Една само едничка школя не приема сѫщество по́-горнье отъ материята, и тя е школята на материялиститѣ. Споредъ тѣхъ, нѣма никаква сила вънъ отъ материята! Никакъвъ планъ, никаква цѣль, сѫществѫюща мисленно прѣди гармонията на природнитѣ происшествия; тѣ проистичатъ машинално отъ роковитѣ закони на природата! Но животътъ, но мисльта, но съвѣстьта какъ се явихѫ на земята? Животътъ! Ето великото происшествие, прѣдъ което Аристотель наричаше лишени отъ разумъ отрицателитѣ на първия виновникъ; а на́й-славния отъ по́-новитѣ природоиспитатели се произнесе, че, до когато сѫществува человѣкъ на земята, никога нѣма да се расклати истинностьта за създаваньето. Въсползувани отъ впечатлението, произведено отъ първитѣ прѣдположения на Дарвина за происхождение на видоветѣ, Бюхнеръ и Молъшкотъ и Хекелъ формулирахѫ въ научна теория *монизма* и начъртахѫ родословното стебло на человѣчеството. Споредъ тѣхъ, отъ *монадата*, *единицата*, явивша се случайно (!!) въ морскитѣ дълбочини, се образували машинално първитѣ живи поединочни алвеоли, а отъ тѣхъ постепенно и послѣдственно други примитивни животински твари, отъ които пъкъ послѣ, едни слѣдъ други, гѫбитѣ, коралитѣ, чървеитѣ, и пр., рибитѣ, влечугитѣ, птицитѣ, циценоснитѣ, та че на́й-сетнѣ, като послѣдно тѣхно расклонение, человѣкътъ, чедо на маймуната. Но какъ се доказва всичко това? Хекелъ се чуди за това питанье. Има истини, казва, които нѣматъ нужда отъ доказателство. Притиснатъ обаче отъ Вирхова, бащата на алвеологическата физиология, който очуденъ отъ изнасиленитѣ послѣдствия на теорията си, самъ поставя въпроса: какъ може да се произведе сама по себе една жива тварь отъ неорганическата материя, притиснатъ отъ всичко това, Хекелъ биде принуденъ, въпрѣки своитѣ твърдения, да исповѣда, че основата на системата му била *аксиоматическа* и че, като таквази, тя не могла да се доказва ни съ опити, ни съ логика. За минута той имá надѣжда, че нему ще му помогнатъ опититѣ на Флуранса; но великия природоиспитатель отхвърли изрично, като неточно мнѣнието, че едно органическо тѣло може да произлѣзе само по себе отъ неорганическа материя, че жива тварь може да почърпи сили отъ елементи, лишени отъ жизненна сила, че движението може да проистече отъ неподвижностьта, чувството — отъ безчувственностьта, животътъ — отъ смъртьта. Кой създаде първата клѣтка (cellule)? Тоя въпросъ се поставя прѣдъ послѣдователитѣ на еволюцията, но и слѣдъ тѣхнитѣ теории задачата за първия виновникъ пази пакъ всичката си логическа и метафизическа тяжесть. Прѣдъ станалитѣ възражения по́-многото отъ защитницитѣ на самораждането изоставихѫ тая система като безосновна, па и самия Хекелъ се принуди да яви, че прѣдположението

за *монизма, единицата* „трѣбало просто да се земне во внимание до нанамѣрванье на нѣщо по́-добро.“

Слѣдъ това рецензентътъ италиянецъ хвали съ горещи думи методата на Скалцуни. Той доказва на́й-напрѣдъ, че міросъзданието не е противно на научнитѣ поучения. Второ, той обяснява, че сѫщественнитѣ признаци на человѣческата природа сѫ съвършенно несъвмѣстими съ прѣдположението за происхожданието отъ механически причини. Третьо, той изобличава несъстоятелнитѣ твърдения на грѫцкитѣ Хекелиянови послѣдователи, които претендиратъ, че тѣхното учение се спогаждало ужъ съ християнството. „Който прочете внимателно, *казва рецензаторътъ*, въ Скалцуновата книга главата за *Соматологията*, той ще се очуди отъ искуството, съ което тоя авторъ опровергава монизма чрѣзъ самитѣ думи на на́й-знаменититѣ послѣдователи на еволюцията. Мнозина отъ оние, които бѣхѫ приели теорията за самораждането или самопроизводителностьта, я изоставихѫ по́-послѣ, а любопитно е особенно писмото на Мантегаза, който отхвърля началото, което той пригръщалъ прѣди науката да доде до заключения съвършенно противни.“ Въпросътъ е такъвъ. Единъ грѫцки лѣкарь обнародвалъ въ единъ вѣстникъ една статия за самопроисхождението или самобитието на нашата планета и привеждалъ, между други, и Мантегаза за да подкрѣпи мнѣнието си. Скалцуни, ако и да знаялъ, че Мантегаза не билъ вече на таквозъ мнѣние, но за по́-голѣма увѣренность отправилъ се писменно за тоя въпросъ до него, и учения италиянецъ му отговаря съ слѣдующето писмо:

„Флоренция, 1-й Августъ 1886 год.

Любезний ми Господине,

Моитѣ изучвания теорията за самоподвижното происхождение на живота могѫтъ да се считатъ за прѣдисторически. Тѣзи изучвания сѫ станѫли прѣди тридесеть и четери години! Отъ тогава насамъ науката, като усвоила за наблюдения важни срѣдства, отъ които се е лишавала по́-напрѣдъ, дошла е до заключения съвършенно противоположни.

Мантегаза.

(Виж. Бълг. прѣв. стр. 124). Това писмо е исповѣдь на истински жрецъ на науката, на истински философъ. — Слѣдъ това профессоръ Франческини обрѫща вниманието на читателя и върху Отдѣла: Биология. Тукъ, *казва*, читательтъ ще види, че противъ отрицателитѣ на міросъзданието се исказватъ Дилингеръ, Тиндалъ, самия Дарвинъ, който признава, че срѣщу началото на еволюцията се явяватъ на́й-великитѣ научни мѫжье, именно онѣзи, на които изучването на природата дължи на́й-голѣмитѣ услуги. Въ тоя случай, профессорътъ-рецензаторъ казва и слѣдующето: „Само отсѫтствието отъ достатъчно философско образование обяснява леснотията, съ която мнозина, особенно лѣкаре, се прѣврыщатъ въ учители на безбожие. Много заблуждения хвърлятъ корени въ умоветѣ по това, че тѣ не знаѭтъ противоположнитѣ аргументи. Изрѣчението: *Той кази* (αὐτὸς ἔφα) прави

чудеса, а заблуденитѣ нито подозиратъ поне, че сѫществуватъ силни доказателства отъ страна на учени знаменитости въ полза на изоставянитѣ начала. Тъй тържествува прѣдразсѫдъкътъ и тъй се зема за разрѣшено онова, което е още подъ въпросъ."

Тъй говори въобще за въпросната книга италиянския професоръ. Той влиза послѣ и въ други подробности и за всичко се отзивава все по такъвъ одобрителенъ начинъ. Като пристѫпва пъкъ къмъ втората часть, която има за заглавие „Антропология", и въ която авторътъ изважда на явѣ чъртитѣ, които отличаватъ человѣка отъ всички други животни, противопоставя на механическитѣ закони человѣческата усъвършенственность и описва разнообразния напрѣдъкъ на человѣчеството, професоръ Францескини бѣлѣжи, че „въ тия, страници вѣе жизнь и сила отъ вдѫхновение, която свидѣтелствува за вѣчната младость на великитѣ убѣждения"; при това профессоръ Францескини расправя, какъ се залавя въ тази часть отъ книгата си Калцуни за да обори успѣшно нѣкои Хекелови привърженници въ Гърция. За да не би да се прѣдставятъ още отъ начало гонители на религията и на моралътъ, тѣзи послѣднитѣ се опитали да докажатъ, че *монизмътъ* могълъ да живѣе твърдѣ мирно съ евангелската нравственность. Тѣ казали, че Иисусъ не постановилъ нищо догматически за происхождението на человѣка. Иисусовия моралъ, казали, е съвършенъ, а самъ Иисусъ е единъ отъ великитѣ герои на человѣчеството заедно съ Сократа и съ . . . Юрдана Бруно. „Калцуни, казва тукъ италиянския рецензаторъ, не можеше да остави безъ опровържение тия сближения, които щѣхѫ да бѫдатъ смѣшни, ако да не бѣхѫ богохулни и да не съдържахѫ въ себе си злотворни софизми, и за това глъбоко благочестивия мѫжъ побърза да сneме маската отъ лицето на тие странни бранители на морала. Догматъ-тъ за міросъздаванието, казва Калцуни, е базата, основата на Християнството. Който не приема тоя догматъ, той не е христиенинъ, но въ сѫщото врѣме той не обича и науката, съ която, споредъ новитѣ изслѣдвания, се съгласява чудесно моисеевата козмогония, библейския прѣдшественникъ на евангелското откровение. Това откровение е въ сѫщото врѣме догматическо и нравственно. Цѣлия авторитетъ на християнскитѣ заповѣди происхожда отъ посланието на Иисуса; оспори ли се то? Тогисъ губи всѣка стойность и самото откровение. Иисусъ е дошълъ въ името на Отца и заповѣдитѣ му се налагатъ като воля Божия. Ето догматътъ! Като се стараете да го отдѣлите отъ морала, вие отдѣляте клонетѣ отъ корена. Като приемате Иисуса на морала, а отричате Иисуса на догмата, вие искате плода безъ дървото. И ето защо св. Иустинъ нарече Сократовото дѣло безплодно, до като христиенския моралъ възроди свѣта. Неразривното, и логически и исторически, съединение на морала и догмата е необоримо опровержение на всѣки рационализмъ, и внушава на нашия списатель прѣкрасни страници за противорѣчията на Ренана, който приема евангелския моралъ, а отрича догмата, на който се основава християнството. . . . Скалцуни не желае да се всели и въ Гърция чрѣзъ Ренановия романъ отровата, съ която се напои християнското общество въ Западъ. Това благородно намѣрение пронизва края на

съчинението, въ който се съглежда настоящата болесть и се показва цѣрътъ. Християнския моралъ се основава на свободата. Теориитѣ на Хекеля, напротивъ, съставляватъ явно отричанье на свободата. Самитѣ противници на сѫщественно христиенския догматъ за міросъзданието наричатъ морала на Иисуса нáй-съвършенъ отъ извѣстнитѣ до сега въ свѣта, съ тази още ризлика, че само той е далъ плодъ, и че слѣдъ 18 столѣтия той още възбужда общото удивление". Слѣдъ това, като привожда и мнѣнието на извѣстния и сега вече покойния французски писатель Тена (+ 1894 г.), мнѣние приведено и въ въпросната прѣведена на български книга (стр. 533—534), за прѣвъсходството на християнската религия изобщо, италиянский професоръ исказва желание, щото този важенъ и глъбокообмисленъ трудъ, въ който се уравновѣсватъ сърдцето и умътъ и се свръзватъ въ дълбоко и искренно чувство отъ вѣра, да стане колкото се може пó-скоро, извѣстно и въ неговото отечество.

Отъ такъва стойность е книгата, която е прѣвелъ на български бившия Скопский Иерархъ. Трудъ грамаденъ и по естеството на съдържанието и по голѣмината. Книгата е, въ прѣвода, единъ томъ срѣденъ четвъртитъ форматъ съ 545 страници, освѣнъ интересното „Прѣдисловие отъ прѣводача" съ XXIII страници. Самата мисль да се залови единъ человѣкъ съ такъвъ грамаденъ и необикновенъ трудъ и да го прѣдаде на български, какъ и какъ, е безъ съмнѣние една морална храбрость. Какъ сега е испълненъ тоя прѣводъ, ще кажемъ за това подиръ малко.

* * *

II. Втората отъ горѣзабѣлѣженитѣ книги: *Два поучителни Трактата за человѣческата душа и за сѫществованието на Бога* не ни се дава вече отъ високопрѣосвѣщения авторъ като чисть прѣводъ, а се прѣдставя като самостоятеленъ — да кажемъ ли *оригиналенъ* (?) трудъ, съставенъ отъ него, „като забѣлѣжилъ, *казва самъ въ предисловието къмъ ученолюбивитѣ читатели,* и открилъ въ пó-голѣмата часть отъ прѣраждающия се нашъ клиръ и отъ ученолюбивото ни юношество горещата ревность, която глъбоко въ сърцето си питаѭтъ къмъ прочитание съчинения съ високо и религиозно нравственно съдържание". Както вижда читательтъ, авторъ-тъ на тази книга се занимава съ двѣ задачи, които сѫ били прѣдметъ на непрѣкѫснати изслѣдвания и изучвания отъ дълги столѣтия, отъ като человѣческия разумъ е обърналъ внимание самъ на себе си, и които, вѣроятно, ще бѫдѫтъ разисквани и разрѣшавани разнообразно, до като трае и человѣчеството при днешнитѣ си условия. „Водимъ, *казва той въ сѫщото прѣдисловие,* отъ слабото сѫждение за малката си сила, той избралъ нáй-главнитѣ и нáй-сѫщественни прѣдмети на человѣчеството, Душата и Бога, съ сѫществованието и свойствата на които се занимава настоящата книга, съгласно съ догмитѣ и съ здравия разумъ, испитанъ и утвърденъ съ мощьта на знаменити учени мѫже и философи отъ съврѣменната ни епоха." А причината, която го довела до избора на

подобна задача, била, както пакъ самъ явява, „идеята, която си съставилъ, че, понеже народъ-тъ ни не е узрѣлъ още добрѣ въ новия си животъ, и убѣжденията му въ свърхестественнитѣ нѣща сѫ слаби и расклатени, крие се въ нѣкои части на тѣлото му една болесть, която постепенно може да зарази, да изнури и да съсипе животътъ и да измѣни характера му. Тая болесть, *мисли авторътъ*, е причинена отъ прѣзиранието и изоставяньето на нравственнитѣ и религиозни принципи, съ които се отличавали нашитѣ бащи и майки; защото повече отъ тѣхнитѣ патриотически, общественни и семейни добродѣтели сѫ изоставени вечь и постепенно се забравятъ отъ новото поколѣние, което се води отъ други криви и погрѣшни идеи и размишления и отъ други чувствования“.

Книгата, състояща, освѣнъ прѣдисловното, тукъ по́-кратко, отъ 283 страници въ срѣденъ четвертитъ форматъ, се дѣли, както показва самото ѝ заглавие, на два *трактата*, първия за сѫществуванието на человѣческата душа, втория за сѫществуванието на Бога, подраздѣлени първия на 19, а втория на 21 части, въ които се разглеждатъ всички въпроси, относящи се до прѣдмета заедно съ извѣстни възражения и съотвѣтственнитѣ имъ опровержения. Но исчерпанъ ли е въпросътъ? Има въпроси, които сѫ неисчерпаеми, та за това тѣ сѫ и прѣдметъ, казахме, на непрѣкѫснати разисквания, и колкото и да старѣѭтъ, тѣ се все́ подновяватъ и подмладяватъ, защото, до каквото развитие и да стигне человѣческия разумъ, каквито нови и по́-широки крѫгозори да се отварятъ прѣдъ него вслѣдствие на постоянната му дѣятелность, человѣку мѫчно е било и мѫчно ще бѫде всѣкога, па речи и невъзможно да се прости веднаждь за всѣкога съ въпроси отъ тоя родъ, съ въпроси, които се отнасятъ до самата негова участь, до самата му природа въ минало, въ настояще и въ бѫдѫще, впрочемъ независимо отъ начина, по който се поставятъ и по който се разрѣшаватъ тие въпроси. Самото имъ поставянье обаче и разискване доказватъ, че человѣкътъ, каквито грижи и нужди да го приковаватъ къмъ чисто материялния свѣтъ, той, по самата своя природа, принуденъ е, развитъ или неразвитъ, да се възвишава умственно малко по́-горѣ отъ тоя материяленъ свѣтъ, да търси другадѣ нѣщо, което да го свързва както съ миналото така и съ бѫдѫщето, да узнае конечната участь на человѣческата битность. Но, ако тие въпроси се налагатъ почти настойчиво и на на́й-напрѣднѫлитѣ общества, ако тѣ сѫ занимавали на́й-високитѣ умове и гении, честь на цѣлото человѣчество, поставяньето имъ и разискванието имъ въ общества, които се възраждатъ, които, още въ пѣлини, сѫ толкозъ по́-естественни, колкото по́-любопитни биватъ обикновенно таквизъ общества, па и толкозъ по́-полезни, колкото е по́-необходима нуждата да се развива у тѣхъ идеалътъ за всичко, що е тъй тѣсно свързано съ человѣческия разумъ, съ человѣческата свобода, съ человѣческото достоинство и съ напрѣдъка на человѣчеството. Ето защо ние не намираме ни за излишенъ, ни за несвоеврѣмененъ трудътъ, който си е далъ, въ тоя случай, единъ оставенъ на почивка български иерархъ, за да обърне съ горнитѣ си съчинения вниманието на читающата

българска публика върху подобни въпроси. Съ това той е искалъ, както самъ казва, „да принесе една малка часть не отъ излишното, но отъ оскждното си имѣние въ събиранното вещество за съзиждането народното ни пакирождение“. Хубаво, благочестиво па още и патриотическо намѣрение!

* * *

Защо само да сме принудени тукъ на края да свършимъ и за двѣтѣ тия книги съ една бѣлѣжка, за каквото искренно бихме желали да не ни се даваше поводъ? Думата ни е за езика и за слога на автора. Сложни и отвлеченни сами по себе, разискваннитѣ въ тия двѣ книги въпроси се усложняватъ май още повече съ начина на излаганието имъ по български. Не знаемъ, до колко напълно може да владѣе авторътъ езика, отъ който е прѣвождалъ или *съставялъ*, особенно же езика свойственния за такива философски въпроси; но българския му езикъ, българския му слогъ не сж, въ всѣкий случай, отъ пó-гладкитѣ, за да не кажемъ друго, намѣсти даже той е такъвъ, щото за схващане мисльта изисква се особенно май напрѣганье на умственнитѣ сили, освѣнъ, разумѣва се, прѣдполагаемата у читателя малка поне подготовка за разбиранье въпроси отъ такъвъ родъ. Справедливостьта изисква, при всичко това, да прибавимъ, че слогътъ въ втората, т. е. *съставената* отъ автора книга, е, сравнително, пó-сносенъ до нѣйдѣ отколкото слогъ-тъ въ първата, въ прѣведената книга, при всичко, че и въ едната и въ другата значението на много думи и на много термини трѣбва да се отгатва. Нѣма съмнѣние, и едната и другата иматъ безспорна вжтрешна стойность поради високитѣ, важнитѣ и деликатни въпроси, които се излагатъ въ тѣхъ, но и едната и другата страдатъ нáй-чувствително отъ облѣклото, съ каквото авторътъ ги е извадилъ прѣдъ българската публика. Колко пó-привлекателна сила щѣхж да иматъ тѣ, колко пó-голѣма и пó-обща полза щѣха тѣ да принесатъ, ако това облѣкло бѣше пó-легко, ако българския езикъ на автора бѣше пó-малко тежъкъ. Но и така, трѣбва пакъ да кажемъ, че трудътъ инакъ заслужва, самъ по себе, всичко каквото би могло да се каже въ негова полза.

М. Д. Б.

---

6. *Исторія на българското право (Опитъ за научно изслѣдованіе българското право и бытіе т. е. народныя животъ отъ нáй-старо врѣме до днесь) отъ Петра В. Оджакова (бывшъ прокуроръ при Върховныя Кассаціоненъ Сждъ). Часть обща — Книга първа. Обозрѣніе господарственныя и общественъ животъ на Българитѣ* и пр. *Видинъ, 1894.*

Не се наемаме нито да рецензираме, нито да критикуваме тая нова книга на г. П. В. Оджакова по българското обичайно право. Книгата обѣщава да бжде единъ видъ Дигестъ или Пандекти на всичко, що се отнася до народния животъ, народния битъ не само

въ сегашното му но и въ миналото му. Споредъ г. П. В. Оджакова, „обичайното право още не е възведено въ наука; подъ правото въобще и подъ обичайното право въ особенности, като битіе, изслѣдователитѣ разбиратъ исцѣло народния животъ, битъ въ всичкитѣ му житейско-битовы отношения .... Обичайното право, казва той, прѣдставлява нашето отечество въ неговото земелно, историческо, племенно, икономическо и битово отношеніе. И историка, и филолога, и юриста сѫ интересуватъ еднакво отъ тритѣ, специализирани особно, науки ... а богослова не е нищо друго, освѣнъ църковенъ юристъ и историкъ-филологъ ... Правото, и обичайното право въ особенности, се бърка и рови и въ историята, и въ етнологията, и въ психологията, и въ филологията, и въ философията, и въ теологията и въ топографія ... За това тя, правовата наука ... се осмива отъ учени и неучени людіе." Не стига това. За да се запознае човѣкъ съ българското обичайно право, той трѣбва да се запознае и съ обичайното право на всички южни словѣни: Сърби, Хървати, Бошняци и Далматинци. Таквазъ голѣма, таквазъ грамадна задача си е задалъ г. П. В. Оджаковъ. И той самъ казва, че „объема и программата на това изслѣдваніе сѫ твърдѣ обширни, че задачата, която си задалъ, била толкова непосилна," щото, казва, осѣщаме отъ сега, едва ли бихме сполучили да ѭ доведемъ и испълнимъ до конеца ѝ. Но Богъ вѣсть: ако не можемъ ный, можа-щатъ оныи." Както виждате, тукъ се има прѣдъ видъ единъ трудъ, който да объема цѣлия битъ на българския народъ отъ появяванието му на свѣтовната сцена до день днешенъ, всичко това подъ заглавие: *История на Българското Право.* Желаемъ отъ все сърдце здравие и дългоденствие на уважаемия и трудолюбивия авторъ, за да може да доскара съ успѣхъ и до край това грамадно, това колосално прѣдприятие, което обѣщава да бѫде не само Дигестъ или Пандектъ на сѫщестяующето и несѫществующето Българско Право, но още единъ извънреденъ, единъ скѫпоцѣненъ *Thesaurus* за всичко, що се отнася до нашия народенъ животъ, народенъ битъ. Не знаемъ, да ли всички народи сѫ имали щастието да бѫдѫтъ удостоени съ таквизъ Дигести или *Thesaurus*, но ето че и въ това отношение, както и въ толкозъ други, ние ще бѫдемъ пó-честити отъ много други. Отбѣлѣжената книга е *свитъкъ първий* отъ *първата книга* на цѣлия трудъ, която има за прѣдметъ *обозрѣніе господарственния и обществень животъ на Българитѣ.* И въ нея, по поводъ на Българското обичайно право, се говори въ разни подраздѣления за Происхожденіето и жилищата на Българытѣ и южни Славяне, за Историческото названіе „Българы," за Славянскы Българы и Българскы Славяны, за Славянска и Българска смѣсь, за Бучскы Българы, за Волжскы Българы, Кубрато-Аспаруховы Българы, Славяни Българы, Славянщината у Българытѣ, Българщината у Славянетѣ, Скитството на Славянетѣ, Вундовытѣ Българы, Неславянството у Българетѣ, Неславянскитѣ черни Българы, Славяно-Турското происхожденіе у Българитѣ, Инородцытѣ Българы, Тюркството на Гагаузытѣ и пр. и пр. и пр. Какъ да рецензирашъ въ таквизъ тѣсни рамки такъвъ разнообразенъ материялъ? Пó-добрѣ

не ли е да се чака края поне на първата книга отъ цѣлия трудъ? Едно само нѣщо да си шепнемъ тукъ по между си и да си кажемъ на ухото, безъ да ни чуѭтъ, ако е възможно, чужденцитѣ, а то е: Подиръ близо 20-годишенъ самостоятеленъ животъ не ли е врѣме вече слѣдъ патриотическия периодъ да захване периодътъ на истинната, на положителната наука?...

---

7. *Анализъ на Социялното положение; отъ Петръ Дашовъ. София, Печатница Ив. П. Даскаловъ. 1895.* Социялизмътъ и социялнитѣ въпроси сѫ днесь на дневенъ редъ почти навсѣкѫдѣ. Въ тѣхъ боравятъ особено социялиститѣ, било като публицисти, било като участници въ държавнитѣ наредби, но тѣ повелително се налагатъ и на всички оние, които, по единъ или другъ начинъ, се интересуватъ за подобрението на человѣческитѣ общества, а таквизи сѫ всички почти пó-много или пó-малко просвѣтени людие. Било по необходимость, било по мода социялния въпросъ се налага на всички. Ималъ ли или нѣмалъ социялизмътъ почва въ България, за него само защото той сѫществува другадѣ, се говори и ще слѣдва да се говори и въ България, независимо отъ въпроса, какви успѣхи и какви практически послѣдствия може той да има въ тая страна сега или въ едно пó-близко или пó-отдалечено бѫдѫще. Отъ тази, види се, водимъ идея и авторътъ на тукъ отбѣлѣжената книжка, турилъ си на умъ да запознае чрѣзъ нея нашето общество съ социялния въпросъ, а нáй-добро срѣдство за тази цѣль той намира, че било „да се анализира социялното положение, тъй като този билъ единственния пѫть, по който може да се доде до положително знание не само по този въпросъ, но и за всѣки пó-сложенъ прѣдметъ.“ И той се впуща въ тоя *анализъ* и разлага обществото на неговитѣ съставни части или елементи. Както виждате, това е прѣдприятие философо-социално-економическо не отъ нáй-обикновеннитѣ, а при това и отъ нáй-много обѣщающитѣ. И ние се готвѣхме да искажемъ публична благодарность къмъ автора на тая книжка, отъ 226 страници малъкъ четвъртитъ форматъ, за голѣмия трудъ, който си е далъ да запознае въ днешньо врѣме българското общество съ такъвъ важенъ и сложенъ въпросъ, какъвъто е въ дѣйствителность социялния въпросъ. Но какво да кажемъ? Даже и отъ чисто социялистическа гледна точка, тази книжка, и по съдържание и по форма, прѣдставлява единъ трудъ, който носи отпечатъка на явна незрѣлость по подиганитѣ въпроси. Авторътъ привожда разни и извѣстни имена, свързани съ въпроситѣ, които се наема да разисква и анализира, но това той прави, види се, чрѣзъ втора и третя рѫка, па още и съ недоумѣние, та отъ тукъ и единъ видъ несъобразности и бъркотии, които види се той самъ да не съзира. Въпрѣки Марксъ Нордау, Herbert Spencer, Д. И. Писаревъ, Карлъ Марксъ, па още и Дарвинъ и други, къмъ чиито авторитетъ той се отнася по много нѣща, за *анализа* му може просто да се каже, че по всички почти точки той е повече сложность и прѣплетеность отколкото об-

щепонятенъ разборъ и уяснение на частитѣ или елементитѣ, които съставляватъ социялното положение. Колкото за социялнитѣ му философувания въобще, тѣ подигатъ у пó-много или пó-малко вѣщитѣ въ таквизъ въпроси лица една неволна усмивка, като гледатъ съ каква дързость и нахалность единъ недозрѣлъ въ науката человѣкъ се залавя да обсѫжда, да анализира, па, ако щете, и да разрѣшава още въпроси отъ нáй-висока важность и които очевидно надминаватъ неговата компетентность. Но тъй е то; невѣдѣнието често се замѣстя и допълня съ колкото чудновата, толкова и смѣшна смѣлость. Не е за първи пѫть, гдѣто недозрѣли, но самонадѣянни ученици испорчуватъ мислитѣ и началата на нáй-добритѣ учители. При това, авторътъ има явна претенция да бѫде оргиналенъ въ своето съчинение, но отъ всичко излиза, че той е прость събирачь на чужди мнѣния, които обаче не само недоразбира, но още не знае и да натъкми както трѣба. Езикътъ е пакъ такъвъ щото, *намѣстѝ* поне, трѣба човѣкъ да се труди неимовѣрно та, като съ клѣщи, да исчовърка една каква да е мисль. — Прѣситено ли е вече Българското общество тъй умствено, та да му се прѣдлага и храна толкозъ безвкусна, колкото и несмилаема, каквато е и настоящата книжка на г. Петръ Дашевъ?

---

8. *Жалостна книжка по дѣлбата на Македония. Възвание на (олицетворена) Македония къмъ Българския Народъ. Врѣме е да с' помири съ Руссия, ак' иска миренъ животъ. Стихотворение на бив. учил. Инспекторъ: Ив. Б. Шумковъ, първо издание (съ 8 картини). София, Печатница „Напрѣдъкъ“. 1895. год.*

Вънъ отъ нѣколко бѣлѣжки подъ текста и единъ кратъкъ списъкъ на пó-виднитѣ български войводи, учители, труженици, пожъртвователи по народното дѣло, прѣзъ XIX вѣкъ, до освобождението на България; вънъ отъ една бѣлѣжка за геройството на много войводи и други, а тъй сѫщо и отъ едно възвание къмъ главатаритѣ на партиитѣ въ България безъ разлика, съ *лошитѣ послѣдствия* отъ неподобрението съ Руссия; вънъ отъ едно кратко заключение къмъ македонцитѣ, че тѣ трѣба да се трудятъ сега за прилаганието на 23-ий членъ отъ Берлинския Договоръ, а не да бунтуватъ и излагатъ невинни людие: вънъ отъ тази проза, цѣлата тая книжка, отъ страници 90, е написана въ стихове съ разни заглавия и повечето съ отношение къмъ Македония. На нѣколко мѣста тази страна се прѣдставлява въ картина, обкована въ вериги, натѫжена до крайность, съ изобилие сълзи на очитѣ и моляща са на освободена България — България и Тракия, двѣ честити сестри — да ѝ додатъ на помощь, като имъ казва:

Но първѣ съ Руссия се помирете,
Че съ безврѣменнитѣ Ви движения,

Ще ми принесете сам' олелия!
Никакъ нѣм' да видѧ азъ свободия,
Безъ покровителството на Руссия.

Какви сѫ сега всички тие стихове, „всѣкой е свободенъ да ги обсѫжда и критикува,“ казва самъ авторътъ. Ние не се наемаме ни да ги обсѫждаме, ни да ги критикуваме, ще си позволимъ само да кажемъ, че родолюбивия и прѣданния на злочестото си отечество Македония авторъ щѣше да постѫпи много пó-добрѣ, ако се ограничаваше да раскаже теглилата и болкитѣ и молбитѣ на още неосвободената сестра въ простичка проза, достѫпна за всички. Както и да е, въ тая книжка не липсуватъ нито чувството, нито любовьта къмъ отечеството, нито безпокойствието и грижата за бѫдѫщето му. Откѫситѣ или одитѣ къмъ тримата Русски царье, дѣдото, сина и внука, т. е. Александръ II, Александръ III, и нинѣ царствующий Николай II, сѫ пронизани отъ дълбоки чувства на признателность и на надѣжда; тъй сѫщо и *Добринитѣ на Русия, Дълбата на Македония, Отмщение на дълбачитѣ: Сърби, Папата, Австрия, Гърция, Турция Изобличение на Македония, Пѣсенъ за Македония.* Не търсѣте въ тая книжка ни възвишена и искуственна поезия, ни литературенъ тънакъ вкусъ. Въ това отношение тя е своеродна, своеобразна, тя не подхожда ни подъ единъ отъ извѣстнитѣ поетически или литературни видове. Но, сравнително съ други нерѣдки у насъ памфлети почти по всички клонове отъ знанието, тя е поне и вдѫхната и диктувана отъ любовь и съчувствие къмъ страждущето отечество, отъ благородното чувство на признателностьта, отъ тревожно ламтение за облегчение тежката участь на оние, що теглятъ и робуватъ, плачатъ и простиратъ рѫка за помощь, та да могѫтъ и тѣ да се поподигнатъ. Въ това отношение тази книжка, ако май странна и по езикъ и по форма, заслужаваше тукъ настоящия споменъ.

М.

---

9. **Сборникъ за пощитѣ и телеграфитѣ.** Полумѣсечно периодическо издание; издава отдѣла на пощитѣ и телеграфитѣ, кн. 1—6. София 1895.

Прѣдъ насъ се намиратъ първитѣ 6 книжки отъ „Сборника“— периодическото списание, което отъ началото на настоящата година е прѣдприело да издава централното Управление на Пощитѣ и Телеграфитѣ. Ний прѣгледахме съдържанието на находящитѣ се прѣдъ насъ книжки, и съ удоволствие заявяваме, че тѣ ни направихѫ нáй-хубаво впечатлѣние. По всичко се вижда, че прѣдприятието се намира въ сериозни рѫцѣ, и инициаторитѣ му не само сѫ въодушевени отъ любовь къмъ труда и желание да принесѫтъ полза, но тѣ сѫщо притѣжаватъ и нуждната научна и литературна подготовка, за да поставятъ дѣлото си на почетно мѣстно въ нашата периодическа книжнина. Редактирането на малкия журналъ се води вѣщо; материальтъ е рас-

прѣдѣленъ умѣло, та покрай статьи и свѣдѣния, касающи се специялно до телеграфо-пощенската служба и нейната огранизация у насъ, помѣстени сѫ и други поучителни и хубаво изложени статьи по нáй-новитѣ открития въ областьта на електричеството и техниката, които по интересното си съдържание и литературнитѣ си достоинства ще заинтересуватъ и пó-широкитѣ крѫгове на нашата читающа публика.

Въ първата книжка срѣщаме единъ докладъ отъ началника на отдѣла на Пощ. и Телегр., до министра на Общественнитѣ Сгради, отъ който докладъ ний земаме поводъ, за да укажемъ на единъ въпиющъ недостатъкъ въ нашата държавна машина, именно при изработванието и подготовяванието на нашитѣ закони. Въпросътъ докоснатъ отъ г. Стояновича е много важенъ и заслужва нáй-сериозното внимание на публицистиката и правителството. Г. Стояновичъ се оплаква въ доклада си, че лани коммиссията, съставена отъ главнитѣ секретари на министерствата, за да опрѣдѣли намаленията и економиитѣ въ бюджета, била е разгледала и се произнесла по бюджета на отдѣла за пощитѣ и телеграфитѣ, безъ членоветѣ ѝ да иматъ и нáй-малко понятие за специялнитѣ условия и техниката на телегр.-пощенската организация и нужди. Вслѣдствие на пълното си непознавание условията на тоя отдѣлъ, коммиссията била приела заключения явно нелѣпи и абсурдни, равносилни съ унищожението на нѣкои сѫществении функции на тоя отдѣлъ и спирание на неговото развитие, което ще е въ явенъ ущербъ и за развитието на търговията и народното благосъстояние въ страната. Вижда се, че куриознитѣ заключения на казаната комисия ще сѫ произвели силно впечатлѣние върху чувствата на началника на отдѣла пощ. и телеграфитѣ, защото той въ доклада си отправя по адреса на комисията много енергически и страстни изражения, като констатира нейната пълна некомпетентность по въпроситѣ, за които тя, въ тоя случай, се е произнесла.

Дѣйствително подготовяванието и изработванието у насъ на законитѣ и бюджетитѣ страдаѭтъ отъ единъ фаталенъ недостатъкъ. Създаванието на закони у насъ се е обърнало на фабрично производство, които се хвърлятъ въ живота на народа безъ система, безъ никаква сериозна подготовка. Ако тая дилетантска бързина имаше нѣкое оправдание въ първитѣ години на нашето сѫществувание като държава, когато трѣбваше да се създава сичко изново, понеже новата ни културна организация не можеше да възприеме почти нищо отъ прѣдишния турски режимъ, то продължаванието на сѫщата дилетантска практика и днеска, когато вече имаме малко-много собственни специялисти за много отдѣли на управлението, е едно явление печално, пагубно за нашитѣ общественни работи. Сума закони и институти отъ нáй-сѫщественно значение за вѫтрѣшния животъ и икономическитѣ условия на народа, които въ другитѣ държави се подготовлявятъ и работятъ съ години, у насъ, спорѣдъ явившата се моментална нужда, или прищевка на нѣкой министръ, който иска да блѣсне съ дѣятелность, се скопосватъ на бързо въ два-три мѣсеца, или даже въ двѣ-три недѣли, и се внасятъ въ събранието да станатъ законъ. Ний знаемъ примѣри, гдѣто много важни закони сѫ се работили отъ коммисии въ врѣме на самата сесия на събранието, и прѣсно-прѣсно сѫ

внесани на вотиране, безъ комисията да е успѣла да имъ даде окончателна редакция! Малко може да помогне тука и самото законодателно тѣло, защото то́ се събира само на два мѣсеца и има не повече отъ 20—30 засѣдания, въ който кратъкъ срокъ депутатитѣ нѣматъ възможность да правятъ по́-специялни изучвания по прѣдставенитѣ имъ законопроекти. По тия причини, държавата ни има необходима нужда отъ създаването на едно особно учреждение—*Кодификационна Комисия*, или *държавенъ съвѣтъ*, който ще има за специялна задача да изработва съ зрѣло обсѫждание законодателнитѣ проекти, като ще пази, щото тѣ да бѫдѫтъ въ хармония съ другото ни законодателство и институти. Съ това учреждение много ще се облѣгчатъ задачитѣ на народното Събрание и министерствата; и ний ще се избавимъ тогава отъ карикатурното и недостолѣпно положение, щото сѣка година да си измѣняваме и кърпиме законитѣ, като стари ботуши.

Връщаме се къмъ оцѣнката на „Сборника." Заслужватъ похвала слѣдующитѣ интересни статии: „Създаванието и развитието на пощитѣ и телеграфитѣ у насъ" (кн. 1—5), „съврѣмененъ вглядъ на електричеството" (кн. 5), „устройството на телефона" (кн. 1—4), „различнитѣ присобления на електричеството" (кн. 6). Съ исключение на първата, сичкитѣ други статии сѫ прѣводи, повечето отъ нѣмски. Съ удоволствие константираме, че тия статии както по точностьта на прѣвода, по занимателното си съдържание и по литературния си и хубавъ стилъ правятъ честь на редакцията на „Сборника" и на неговитѣ сътрудници. Статията „Създаванието на пощитѣ и телеграфитѣ у насъ," донася много интересни и исторически данни за труднитѣ начала, при които се е зараждало устройството на пощитѣ и телеграфитѣ въ България, което съ днешната си организация и съвѣстна дѣятелность е спечелило признание и похвала въ цѣлия образованъ свѣтъ. Забѣлежителни сѫ като исторически документи цитиранитѣ отъ автора протоколи на „Телеграфо-Пощенский Административенъ Съвѣтъ" отъ 1880 въ Источна Румелия, които свидѣтелствуватъ, въ каква непроходима западналость се е намирало пощенското управление въ Южна България слѣдъ войната; тия протоколи сѫ написани съ такъвъ архаическо-невѣжественъ езикъ, щото ни принуждаватъ да мислимъ, че членоветѣ на тоя „съвѣтъ" по интелигентностъта си не сѫ стоели по́-високо отъ селски падари. Тамъ на пр. срѣщаме такова „**Ришеніе:** да сѫ зематъ отъ Го-нъ Ривизьорина делото на Вѫтрешните дила преписаніето за пандерата." — „**Решенее.** Като се прочети Рапортатъ на Котлинский Телегр. Пощ. Нач. Администр. Съвѣтъ Реши да мо сѫ пише, че ни сѫ позволява на други лица да сѫ учатъ да Апилиратъ на Апарататъ, Освенъ чиновникъ който е;?"

Повтаряме, че „Сборника на Пощитѣ и Телеграфитѣ" е едно полезно явление въ нашата Книжнина и съ пълно право заслужава дѣятелна поддържка отъ Министерството на Общитѣ Сгради, както и насърдчение отъ читающата публика.

М-инъ.

10. **Статистика за търговията на Българското Княжество съ чуждитѣ държави** прѣзъ 1894 г. Издава Статистическото бюро. Държ. Печатница 1895 г. стр. 323.

11. **Движението на населението въ Българското Княжество прѣзъ 1892 г.** Издава Статистическото бюро. София Държавна Печатница 1894 г. стр. 471.

12. **Списъкъ на населенитѣ мѣста въ Княжеството България** спорѣдъ прѣброяванието на 1-й Януарий 1893 г. Издава Статистическото бюро. София, Държ. Печатница 1894 г. Стр. 99.

13. **Резултати отъ прѣброявание на сградитѣ, които служатъ за живѣяние въ Княжеството България на 1-й Януарий 1893 г.** (съ 1 картограма и 9 диаграми). Издава Статистическото бюро. София, Държ. Печатница 1894 г. Стр. 459.

Статистиката, „науката на числата", въ днешното врѣме си е извоювала самостоятелно положение и играе важна роля въ живота и въ задачитѣ на културнитѣ държави и общества. Тя вече не служи, както въ миналитѣ вѣкове, само като спомагателно пособие за финансовитѣ и военни цѣли на държавата. Днеска тя е значително разширила своитѣ рамки, развила се е като самостоятелна наука, и подъ своитѣ наблюдения обема сичкитѣ факти на обществения животъ (faits sociaux), сичкитѣ явления на съществуванието и измѣненията въ человѣческото общежитие. По тая причина нѣма културна държава, гдѣто за статистиката да не сѫ учредени особенни официялни институти, бюра. Споредъ днешнитѣ си обширни изучвания, статистиката е станала необходимо пособие за множество други науки, като етнографията, финансовата наука, политическата економия, демографията, социялната наука и моралътъ, за нѣкои отрасли на естественнитѣ науки, а сѫщо за търговията, народния поминъкъ и индустрията. По инициятивата, дадена отъ *Кетле,* отъ 1853 год. насамъ въ разнитѣ европейски столици сѫ се събирали международни статистически конгреси, които сѫ имали за цѣль да разширятъ рамкитѣ на статистическитѣ наблюдения, както и да уведатъ една обща система за статистически изучвания въ всичкитѣ държави, съ което да облегчатъ задачата на една общо-европейска и сравнителна статистика.

Прѣзъ послѣднитѣ двѣ години нашето Статистическо бюро е значително усилило своята дѣятелность, като е издало четире капитални тома по своята специялность. Двата отъ тия томове: „Списъкъ на населенитѣ мѣста въ България" и „Резултатитѣ отъ прѣброяванието на зградитѣ за живѣяние", занимаватъ се съ класифицирането на една часть отъ материяла, добитъ при прѣброяванието, станало въ България на 1 Януарий 1893 г. Както е извѣстно, това послѣдно прѣброявание имаше значителни прѣимущества прѣдъ прѣдишнитѣ, то обемаше много повече факти отъ народния и економически животъ на България, и се стараеше да се съобрази съ найновитѣ изисквания на статистическата наука. Отъ поменатитѣ двѣ книги узнаваме, че въ България има 78 градове и 3918 села (съ-

ставени въ 1780 селски общини); нáй-много села има въ Търновския окрѫгъ — 152 общини съ 670 села и колиби, а нáй-малко въ Свищовския — 73 села. Най-населенитѣ окрѫзи сѫ Софийский (244,828 жит.), Пловдивский (232,507) и Търновский 224,163). Числото на сградитѣ за живѣяние въ цѣла България се въскачва на 552,027. Сгради, дадени подъ наемъ има 25,858. Впрочемъ наблюдението тука се затъмнява отъ това, че има 32,914 сгради, за които не е показано, дали въ тѣхъ обитаватъ стопанитѣ имъ, или се заемътъ отъ наематели. Любопитенъ е фактътъ, че въ цѣла България има само 1367 здания, които иматъ повече отъ 10 стаи; сгради съ една стая има 146,805, съ двѣ стаи — 245,248, съ три стаи — 85,961, съ четири — 36,671, съ 6—10 стаи—9963. Отъ друга страна неприятно впечатление прави фактътъ, че у насъ има още 12,879 сгради за живѣяние които *нѣматъ прозорци*; сѫщо има — 33,226 прозорци незатулени съ нищо; 454,742 прозорца сѫ затулени само съ *хартия*, а 4102 прозореца — съ *кожа*.

Нашето Статистическо бюро заслужва особенна похвала, за гдѣто въ послѣднитѣ си издания все повече употрѣбява графическата система, която толкова много облѣгчава разбиранието на материялитѣ и е отъ неоцѣнимо значение за теоретическитѣ виводи и изучвания. Имѣющитѣ се прѣдъ насъ книги съдържатъ 16 прѣкрасно испълнени графически таблици и картограми, които нагледно изображаватъ и резюмиратъ събрания материялъ, и които значително подигитъ научната стойность на изданията на Статистическото бюро.

Милинъ.

---

14. **„Орало,“** *органъ на българското земледѣлческо дружество;* излиза два пѫти въ мѣсеца, въ София.

У насъ отъ освобождението и до сега, не се е обръщало много внимание върху състоянието и развитието на земледѣлието ни, — тая основа на економическото ни богатство, тая единственна сила на нашата народна производителность. Въ продължение на доста много години правителствата гледахѫ на земледѣлието и скотоводството само като на фискални обекти, като на прости доходни статии за удовлетворение бюджетнитѣ упражнения, които въ началото не бѣхѫ голѣми. Нѣкои дѣйствително важни изучвания върху истинското състояние на тая главна отрасаль на народния ни економически животъ не бѣхѫ прѣдприети, а съ това липсвахѫ и сериозни опити за нейното подигание и удовлетворение на насъщнитѣ ѝ нужди. Но когато бюджетътъ ни внезапно се удвои, когато развивающий ся държавенъ организмъ наложи огромни материялни жертви върху народа, тогава едвамъ се съзрѣ, колко несъстоятелна е шаблонната фраза, съ която ний до тогава се залъгвахме, че ужъ нашето земледѣлие се намирало въ блѣскаво положение и много дълго врѣме могло само да поддържа економическата сила на страната, до гдѣ се развиѭтъ други видове

производителность и индустрията. Това бѣше фатална грѣшка, наивно самоболщение. Трѣбва да се радваме, че тоя опасенъ възгледъ е вече напуснатъ отъ правителството и обществото. Днеска нѣма българинъ, който да не е убѣденъ, че нашето земледѣлие не смѣе да остане въ сегашното си състояние, ако не искаме да се намѣримъ прѣдъ економическа пропасть, че досегашния патриярхаленъ начинъ на обработвание и условията на произвежданието трѣба коренно да се измѣнятъ, за да може да се увеличи производителностьта, да се заварди почвата отъ истощение, чрѣзъ което да може да се утвърди економическата независимостъ на страната. Новия ни културенъ животъ налага на страната огромни материялни жертви и срѣдства, които при отсѫтствието днеска у насъ на текстилна и фабрична индустрия, съ сичката си тяжесть лѣгатъ върху земледѣлческата ни производителность. Тоя жизненъ въпросъ на нашето бѫдѫще не може успѣшно да се разрѣши само съ официялния починъ на правителството, съ окрѫжни прѣдписания, наставления и екскурсии, колкото тѣ и да сѫ умѣстни и цѣлисходни въ извѣстни случаи. За успѣшно разрѣшение на тоя въпросъ отъ жизненна необходимость е *съдѣйствието на цѣлото наше общество,* което съ дѣятеленъ и просвѣтенъ трудъ, съ частната си инициятивна, съ практически опити ще може да се освѣтли и да привлѣче цѣлиятъ народъ и особенно заинтересуваното селско население къмъ задачата — рационалното реформирание на нашето земледѣлие. Вслѣдствие досегашната пасивность на обществото къмъ тая задача, много полезни частни начинания, много списания по земледѣлието заглъхвахѫ, не могохѫ да си пробиѭтъ пѫть и да продължатъ своето полезно дѣло. Въспитанницитѣ на нашитѣ земледѣлчески училища, слѣдъ свършвание курсътъ си, хвърляхѫ се да търсятъ държавни служби, съ което вършѣхѫ двойна врѣда: хемъ се отклонявахѫ отъ цѣлитѣ на своето образование, хемъ увеличавахѫ и безъ това огромния контингентъ на нашия чиновнически пролетариятъ.

Миналата година въ София се състави едно *„Българско земледѣлческо дружество,“* което може да се счита като првъ сериозенъ починъ на нашето общество къмъ изучвание условията на нашето земледѣлие и неговото рецонално реформирание и подпомагание. Ний сърадваме появяванието на това дружество, което като произлѣзло отъ чисто общественна инициятива, ще бѫде важенъ факторъ при разработвание агрономическитѣ въпроси и подигание народния ни поминъкъ. Такава общественна инициятива е отъ неоцѣнима полза за дѣлото, защото, както ни показва примѣра на другитѣ земледѣлчески страни, тя нáй- много е въ състояние да възбуди интереса и съдѣбствието на цѣлия народъ къмъ задачитѣ си. Групиранитѣ около това дружество сили, състоящи отъ нáй-виднитѣ дѣятели които имаме по тая отрасль, както и сериознитѣ и съ знание написани статми, които сѫ помѣстени въ списанието му *„Орало,“* свидѣтелствуватъ, че дѣлото е поставено на сериозна основа, и за това то заслужва всестранна поддържка отъ обществото, за да може въ

скоро врѣме да принесе истинска полза, и да се постави на оная висота, на която стоятъ земледѣлческитѣ дружества въ съсѣднитѣ ни страни Унгария и Ромъния.

Цв.

---

15. **Статистика на българскитѣ училищ въ европейска Турция** *(Македония и Одринско) за учебната година 1893—94*. Пловдивъ, дружественна печатница „Съгласие" 1895 г. стр. 84.

Отъ множеството появившитѣ се прѣзъ настоящата година книги, едва ли ще има нѣкоя, която толкова да привлѣче вниманието и интереса на българския читатель, колкото цитираната отъ насъ Статистика за сегашното състояние на образованието на българскитѣ кранища въ европейска Турция. Съ гордость трѣба да кажемъ, че отъ всичкитѣ народи на Балканския полуостровъ, българския е, който нáй-много цѣни и съзнава културната сила на образованието и който принася нáй-много жертви за распространяванието му. Отъ направеното недавно статистическо сравнение излиза, че въ България има три пъти повече училища отколкото въ Сърбия, а сравнително първоначалното образование у насъ стои на пó-висока нога и отъ онова въ Ромъния.

Просвѣщението е главната сила и на нашата народность въ Македония, гдѣто българщината съ своитѣ училища стои на незиблема, велика основа и съ своитѣ образовани дѣйци, смѣло и успѣшно ратува за националнитѣ си и человѣчески права противъ всичкитѣ посегателства на сръбската и гръцка пропаганди. Българскитѣ училища и българското образование дѣйствувахѫ въ Македония още прѣди 30—40 години, когато въ свободна Сърбия имаше стотини общини, които не знаяхѫ още, какво нѣщо ще рече училище.

„Статистиката за българ. училища въ Турско," която е прѣдметъ на настоящата ни рецензия, е напечатана въ Пловдивъ безъ да се указва, кой е съставительтъ ѝ, и отъ гдѣ сѫ черпани помѣстенитѣ въ нея данни. Обаче отъ съдържанието ѝ можемъ да заключимъ, че материялитѣ ѝ сѫ черпани отъ официялнитѣ данни на българската Екзархия въ Цариградъ. Тя се дѣли на три части: въ първата се излага доволно подробна статистика на първоначалното образовение въ Македония, Одринско и Цариградъ; втората обема числото на класнитѣ училища (срѣдне образование, Écolas secondaires) съ ученицитѣ; наконецъ, третята часть ни запознава съ статистиката на учителския персоналъ, както и степенътъ на образованието на прѣподавателитѣ. При края е прибавена и една таблица за годишната заплата на учителитѣ, отъ която се вижда, че 984-тѣхъ прѣподаватели получаватъ една редовна заплата отъ 28,283 лири турски (около 700.000 лева).

Първоначални училища български въ Турция имало е прѣзъ 1893—94 г. всичко **604**, отъ които 315 мѫжски, 47 женски и 242 смѣсени. Прѣзъ казаната година тия училища сѫ били посѣщавани

отъ **33,147** ученици — 25912 момчета и 7235 момичета. Обучението сѫ рѫководили **863** учителски сили (728 учители и 135 учителки). Срѣдне-учебни заведения (классни училища) има всичко **59**, отъ които 36 мѫжски, 7 женски и 16 смѣсени, съ **2023** ученика — 1676 момчета и 347 момичета. Рѫководили сѫ учението **130** прѣподаватели — 114 учители и 16 учителки. Между срѣдне-учебнитѣ заведения на първо мѣсто дохождатъ: мѫжската гимназия „Св. Кирилъ и Методий“ въ Солунъ, съ Педагогическия при нея Курсъ (165 ученика съ 20 прѣподаватели); дѣвическата въ Солунъ гимназия „Св. Благовѣщение“ съ 76 ученички и и 15 прѣподаватели (11 учители и 4 учителки); духовната семинария въ Цариградъ съ 34 ученика и 8 учители. Въ другитѣ класни училища по вилаетитѣ прѣподаватели сѫ били повечето учителитѣ отъ основнитѣ училища. Само по́-голѣмитѣ градове като Одринъ, Скопие, Прилѣпъ, Битоля, Охрида, Сѣръ, иматъ отдѣлни прѣподаватели за класснитѣ училища; числото на тия висши учители въ нѣкои градове е доста внушително; въ Битоля 16 учители (съ 211 ученика), въ Одринъ 14 (139 ученика), въ Скопие 10 (247 ученика) и пр. Колкото са касае до образователния цензъ на прѣподавателитѣ, въ касателната таблица узнаваме, че отъ общото число на учителитѣ **984** души (834 учители и 150 учителки) 154 души сѫ свършили само първоначално училище; учители съ образование отъ I, II, III, IV, V, VI, VII классъ има 57, 111, 98, 143, 48, 22, 74 души. 65 души сѫ свършили педагогическо училище, 24 духовна семинария, и на конецъ висше образование сѫ получили 34 души. Въ таблицата за училищната практика на прѣподавателитѣ, срѣщаме любопитния фактъ, че измежду прѣподавателитѣ има двама, отъ които единия учителствува вече 41 година, а другия 47 години.

Отъ горнитѣ данни явствува, че българското просвѣщение въ Турция е поставено на една твърда база, че то се води и движи систематически, и че то, въпрѣки прѣпятствията отъ турскитѣ власти и чуждестраннитѣ неприятелски пропаганди, неусетно напрѣдва и се развива. Разбира се, достигнатитѣ резултати сѫ още далечъ отъ идеала, който трѣба да имаме за това дѣло, но именно това трѣба да насърдчи всички български сърдца, съ всички сили и неуморима енергия да залегнатъ за по́-нататашното окопитване и напрѣдване на това свето дѣло, защото, прѣдъ видъ на извънреднитѣ тежки условия въ днешна Македония, всѣко и на́й-малко колебание, всѣко спиране на това дѣло, ще означава смърть, пропадване на българщината въ Турско . . . .

Цвѣтановъ.

III. КРАТКИ ВѢСТИ ОТЪ НАУЧНИЯ И КНИЖОВНИЯ СВѢТЪ.

1. **Романътъ „Подъ Игото“ на холандски езикъ.** Романътъ на г. Вазова се удостои напослѣдъкъ да бѫде прѣведенъ още на единъ европейски езикъ — на холандския. Той е издаденъ въ два изящни тома подъ названието: „Onder het juk, bulgariche roman van Ivan Vazoff door C. A. Vagtendonck“ (Подъ Игото, български романъ отъ Ивана

Вазова, прѣвелъ Г. А. Вагтендонкъ). Както се види, романътъ е прѣведенъ не отъ отдѣлното му българско (поправено) издание, а отъ английския му прѣводъ. Въ началото на книгата е турена биографията на г. Вазова.

Всички Българе ще се зарадватъ и отъ тая книжовна вѣсть, дѣто името на новобългарската нáй-млада въ Европа книжнина захваща да се прочува и въ далечнитѣ страни на сѣверозападна Европа, като се е прѣвелъ вече и на холандски езикъ хубавия български романъ „Подъ Игото“ отъ г. Вазова.

---

2. Поздравления отъ Бъл. Книжовно Дружество до г. генерала графа Игнатиева въ Петербургъ и до г. Гаврила Кръстьовича въ Цариградъ, по случай на празнуванието 25-годишнината отъ подновението на българската черковна независимость Измежду многото доблестни дѣйци по черковний ни въпросъ има двоица мѫжье, които много и нáй-мѫдро съдѣйствувахѫ за подновението на българската черковна иерархия: единътъ е Българинъ, бѣловласий нашъ примѣренъ родолюбецъ, високопочитаемий г. *Гаврилъ Кръстьовичъ,* а другия — Руссинъ, славния русски дипломатъ и нáй-горещъ българолюбецъ, Негово Сиятелство генералъ графъ *Николай Павловичъ Игнатиевъ.* На тие знаменити български благодѣтели се испратихѫ слѣдующитѣ поздравления отъ страна на Бъл. Книжовно Дружество, по случай на празнуванието 25-годишнината отъ подновението на българската черковна независимость:

Петербургъ

Графу Игнатиеву.

По случаю празднуемаго Болгаріей сего дня 25-лѣтія основанія Болгарскаго Экзархата, считаю себя счастливымъ отъ имени Болгарскаго Книжевнаго Дружества поздравить Ваше Сіятельство — содѣйствователя дѣла возобновенія Болгарской церкви, и пожелать Вамъ много лѣть жизни на пользу православія и славянства.

Срѣдецъ, 28 Февруарий 1895.

Прѣдсѣдательствующий: **Стояновъ.**

До Негово Високопрѣвъсходителство господина Гаврила Кръстьовича, почетний членъ на Бълг. Книжовно Дружество, и пр. и пр.

въ Цариградъ

Високопочитаемий нашъ родолюбче!

Честитъ съмъ отъ страна на Управителний Съвѣтъ на Бълг. Книжовно Дружество да Ви поднесѫ нáй-сърдечно поздравление по

случай на всенародния български праздникъ на 28 текущий мѣсецъ за 25-годишнината отъ подновението на черковната ни иерархия и нáй-горещо да Ви пожелаѭ още много лѣта и честитъ животъ за слава на българския народъ, на когото за умственното възраждание и особенно за законното извоюване на черковнитѣ му правдини Вий сте нáй-отличния съдѣйствователь.

Срѣдецъ, 20 Февруарий 1895.

Подпрѣдсѣдатель: **Стояновъ.**

Ето и отговорътъ на горнята телеграма отъ генерала графа Игнатиева до Бълг. Книжовно Дружество.

София

Предсѣдателю Книжевнаго Дружества

Стоянову.

Благодарю за память. Православіе сохранило вѣками болгарскую народность. Крѣпко держитесь Православія, помня завѣтъ Кирилла и Меѳодія.

Петербургъ, 2 Марта 1895.

Игнатьевъ.

---

3. **Поздравителна телеграма отъ Бъл. Книжовно Дружество до „Ческата Академия на императора Франца Иосифа за наука. словесность и искуство“ въ Прага, по случай на празнуванието сто-годишнината отъ рождението на Шафарика.** Братския намъ чехски народъ, ако и да се намѣрва почти отъ 300 години насамъ непосрѣдствено подъ чужда и твърдѣ неприязненна нему власть, пакъ можá не само да се запази отъ съвършенно понѣмчвание, но и напрѣднѫ отъ половинъ вѣкъ насамъ въ образованието, въ наукитѣ, искуствата, търговията и въ индустрията, тъй много, щото той се равни въ сичко по културния си напрѣдъкъ съ нáй-образованнитѣ европейски народи. За тойзи чудесенъ напрѣдъкъ Чехитѣ иматъ да благодарятъ прѣди всичко и нáй-много на своята народна жилавина и на своитѣ примѣрни общественни дѣйци, съ славнитѣ трудове и залягвания на които въ растояние на стотина години врѣме повдигнѫ се и въскръснѫ чехскословѣнский народъ, и дойде въ реда на нáй-напрѣдналитѣ народи въ Европа. Изпомежду тие чехскословѣнски общественни дѣйци първо мѣсто заема *Павелъ Иосифъ Шафарикъ,* нáй-знаменития до нинѣ и нáй-ученъ славистъ, който, покрай многото други славни научни негови заслуги, положи още прѣди половинъ

вѣкъ крѣпката основа за историята и етнографията на всичкитѣ словѣнски народи.

Тази година на първий Май испълнихѫ се тъкмо 100 години отъ рождението на Шафарика, и Чехитѣ на сѫщия день, по инициативата на Чехската Академия на императора Франца Иосифа за наука, словесность и искуство,“ отпразнувахѫ сто-годишнината отъ рождението на приснопаметний Шафарикъ. По случай на това празнувание, испрати се отъ страна на Бълг. Книжовно Дружество до поменѫтата Чехска Академия слѣдующата поздравителна телеграма:

Прага

Česká Akademie cisaře Františka Iosefa pro vědu, slovesnost a umění.

Българското Книжовно Дружество сърдечно взема участие въ славното тържество, водимо днесъ отъ учения чехскословѣнски свѣтъ въ честь на великия ученъ Словѣнинъ, *Павелъ Иосифъ Шафарикъ*, приснопаметний въскръситель на словѣнскитѣ плѣмена чрезъ неуморими исторически изслѣдвания и знаменития основатель на словѣнското езикознание. Славата на Чехословѣнитѣ въ лицето на великия Шафарикъ е слава и честь на цѣлото словѣнство. Поклонъ прѣдъ паметта на вѣликия Словѣнинъ Шафарика.

Срѣдецъ, 1 Май 1895.

Подпрѣдсѣдатель: **Стояновъ**.

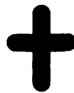

ПЕТКО РАЧОВЪ СЛАВЕЙКОВЪ.

Петко Рачовъ Славейковъ, нáй-популярния български общественъ дѣецъ отъ възражданието ни до нинѣ, почетенъ членъ на Българското Книж. Дружество, бивший народенъ прѣдставитель, бивший прѣдсѣдатель на Народното Събрание, бивший министръ на Народното Просвѣщение и Вжтрѣшнитѣ дѣла, и пр. и пр., слѣдъ дълго боледувание, прѣдаде Богу духъ на 1-й Юлий т. г. въ столицата на България. Отъ половинъ вѣкъ насамъ, той бѣ единъ отъ нáй-отличнитѣ наши народни труженици, които тъй доблестно и самоотверженно съдѣйствувахж за повдиганието на българский народъ към пó-честита бждднина. Отъ малка Славейковъ не е билъ честитъ да се сдобие съ пълно, редовно, висше образование, но надаренъ съ голѣма душевна сила и съ извънредна воля къмъ трудолюбие, той самъ самниничъкъ е успѣлъ до толкова да просвѣти и убогати своя мощенъ духъ, че бѣше станжлъ единъ отъ нáй-знаменититѣ наши народни учители, писатели и първъ български народенъ поетъ. Покойния съ мощния си духъ, съ примѣрното трудолюбие и особенно съ безкрайната си любовь къмъ народа, можá всестранно и тъй майсторски да изучи душата и живота на българския народъ, та всичко, щото е говорилъ или написалъ за благото на България, всичко това е проникнжто съ духа на народа, и, поради това, неговитѣ умственни плодове, и по форма и по съдържание, ще останжтъ за винжги цѣнни въ историята на новобългарската книжнина. Ето защо отъ възражданието на българския народъ и до тосъ часъ, единъ самъ покойний Славейковъ станж най-популяренъ и тъй любимъ български общественъ дѣецъ.

Цѣли петь стотинъ годинъ България робувá подъ тежкото политическо и духовно иго на Турцитѣ и Гръкофанариотитѣ, и прѣзъ това грозно врѣме народътъ ни бѣше потжнжлъ въ крайно невѣжество, та насмалко оставаше и да загине съвършенно, като и самъ вече не усѣщаше че сжществува на свѣта. За пробужданието, за възражданието на тойзи народъ, нуждни бѣхж дѣйци съ пламенно сърце, съ неустрашимъ духъ и съ безкрайна самоотверженность. Покойний Славейковъ бѣше единъ отъ таквиато български народни борци, които посвятихж всичкия си животъ съ неуморими и непрѣкжснати трудове за пробуждание на народа и за извоювание на черковнитѣ му правдини, като положихж чрезъ това и основата за политическото освобождение на България. Тѣзи имъ славни дѣяния сж нáй-хубавитѣ страници

въ новата история на българския народъ, и тѣ ще се четжтъ отъ всички просвѣтени Българе съ голѣмо душевно наслаждение, като ще възбуждатъ въ тѣхъ благороднитѣ чувства на истинска народна гордость и къмъ всѣко народно благоначинание.

Но, тия славни дѣяния на яроднитѣ ни дѣйци, за да станжтъ доста благотворни особенно за младитѣ ни поколѣния, които иматъ тъй чувствителна нужда отъ такива назидателни дѣяния, трѣбва да имъ станжтъ достжпни въ съвършенна пълнота. Ний се надѣваме, че ближнитѣ роднини и приятели на покойния дѣда Славейковъ, които на́й-добрѣ го познавать, ще се погрижжтъ во врѣме да събержтъ всички материяли, за да се състави биографията му пълна — съ всички подробности, която ще бжде на́й-хубавъ и на́й-траенъ паметникъ на покойния за всички наши еднородци, за да могжтъ да го иматъ всѣкога при себе-си и, колчимъ пожелаыжтъ, да се ползуватъ отъ него за убодрение духа си къмъ всѣко народно дѣло.

Вѣчная паметь на славния български труженикъ, незабравимий дѣдо Славейковъ.

С.

ХРИСТО СТОЯНОВЪ.

Слѣдъ дълго и тежко боледуванье прѣдаде Богу духъ на 1-й юлия т, г. а на 2-й биде погребенъ при стичанье роднини и множество другари, приятели и познайници г-нъ Христо Стояновъ, редовенъ членъ на Бъл. Книжовно Дружество, прѣдсѣдадель на Върховния Кассационенъ Сѫдъ, и пр. и пр. Родомъ отъ гр. София, и единъ отъ отличившитѣ се ученици на незабравимия и до днесь Софийски учитель Савва В. Филаретова (1858—1861 г.), покойния замина отпослѣ, като въспитанникъ на Софийския благодѣтель Денкоглу въ Москва, за добиванье пó-горньо образование и тамъ той свръши правото. При завръщаньето си въ България прѣзъ 1868 год., той служи като учитель въ София и въ Пловдивъ, като секретарь послѣ на смѣсения въ Цариградъ съвѣтъ прѣди издаванието на извѣстния фирманъ за екзархията, като народенъ прѣдставитель въ Цариградския пръвъ Български съборъ за изработванье Екзархийския Уставъ, като публицистъ за извѣстно врѣме. Въ началото на 1877 г. той се намѣрва въ Руссия, отъ гдѣто послѣ, като се обяви освободителната война, той прѣминава въ България, зачисленъ отъ завѣдующаго Гражданския Отдѣлъ князь *Черкаски*, въ гражданското управление и той останѫ, прѣзъ войната и русското управление, до като трая въ Свищовското а послѣ Руссенско Губернаторство като *совѣтникъ по дѣламъ казеннаго управления*. Той бѣше членъ и отъ учредителното Събрание въ Търново, а, слѣдъ това, членъ и прокуроръ въ Кассацията, министръ послѣ на Правосѫдието, прѣдсѣдадель на Апелативния Сѫдъ, а отъ нѣколко вече години и до послѣдне прѣдсѣдатель на Върховния Кассационенъ Сѫдъ. Г-нъ Хр. Стояновъ бѣше умодаровитъ и человѣкъ съ обширно и солидно образование при воля твърда, както подава на всѣки порядоченъ и честенъ мѫжъ.

Съ неговата смърть изчезнува измежду крѫга отъ служащитѣ по правосѫдието въобще въ София една издающа се и особита физиономия. Като мѫжъ на науката и като дѣецъ на врѣмето си, въ просвѣтителното и възродителното народно поле, той заслужва добъръ споменъ. Покойния остава вдовица и 4 даровити дѣчица. Богъ да ги крѣпи и утѣшава, и Богъ да прости покойника.

* * *

КНИГОПИСЪ.

Подарени книги на Българското Книжовно Дружество.

(Продължение отъ книжка XLVIII).

1. **Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина.** Издава Министерството на Народното Просвѣщение. Книга X. София. Държавна печатница. 1894 год. Голѣма 8°. Стр. XVIII+925. (Наученъ отдѣлъ 608 стр.; книжовенъ отдѣлъ 76 стр. и народни умотворения 241 стр.). Съ приложение: 13 таблици наблюдения на държавната централна метеорологическа станция въ София за 1893 год.; 2 изображения на женски типа изъ с. Арабаджиево (Ст.-Загорско) и с. Чиренъ (Вратчанско) и 5 таблици съ изображения отъ разни археологически издирвания. Цѣна 5 лева.

2. **Сѫщо.** Книга XI. 1894 г. Стр. VI+996. (Наученъ отдѣлъ 778 стр.; книжовенъ отдѣлъ 23 стр., и народни умотворения 195 стр.). Съ приложение: 11 таблици метеорологически наблюдения за 1894 год.; 2 изображения: женски типъ отъ Марковча и Узенъ-кѫща въ с. Вълчедърма (Ломско); 18 таблици съ изображения отъ разни археологически издирвания и други 2 таблици съ разни фигури.

3. **Статистика на българскитѣ училища въ Европейска Турция** (Македония и Одринско) за учебната 1893—94 год. Statistique des écoles Bulgares dans la Turquie d'Europe (la Macédoine et le vilayet d'Andrinople) pour l'année scolaire 1893—94. Пловдивъ. Дружественна печатница „Съгласие." 1895 г 4°. Стр. 84.

4. **Законопроектъ за урѣдбата на еснафитѣ.** Отъ отдѣлението на Търговията и Индустрията при Министерството на Търговията и Земледѣлието.

5. **Отчетъ на Българската Народна Банка за 1894 год.** София. Книгопечатница и литография на Янко С. Ковачевъ. 1895 г. 4°. Стр. 49.

6. **Приносъ къмъ българския книгописъ до 1877 год.** Подава С. Аргировъ. 8°. Стр. 19.

7. **Изложение за състоянието на Шуменското окрѫжие прѣзъ 1893—94 год.** Прѣдставено на Шуменския Окрѫженъ Съвѣтъ, при откриванието първата му редовна Септемврийска сессия отъ Окрѫжний Управитель Б. Райновъ. Шуменъ. Печатница „Искра". 1894 г. 4°. Стр. 72.

8. **Алеко Константиновъ. До Чикаго и назадъ.** Пѫтни бѣлѣжки. София. Придворна печатница Б. Шимачекъ. 8°. Стр. 137. Цѣна 1 левъ 50 ст.

9. **Движение на търговията на България съ чуждитѣ държави.** Движение на корабитѣ по пристанищата. Пазарни цѣни въ по́-главнитѣ градове. Прѣзъ мѣсецъ Януарий 1895 год. Издава Статистическото Бюро. — Mouvement commercial de la Bulgarie avec les pays étrangers. Mouvement de la navigation par ports. Prix moyens dans les principales villes. Pendant le mois de Janvier 1895. Publié par le Bureau de Statistique. София — Sophia. Държавна печатница — Imprimerie de l'Etat. 1895. 4°. Стр. 77. Цѣна 1 левъ.

10. **Сѫщо.** Прѣзъ мѣсецъ Февруарий. Стр. 87. Цѣна 1 левъ 20 ст.

11. **Сѫщо.** Прѣзъ мѣсецъ Мартъ. Стр. 97. Цѣна 1 левъ.

12. **Сѫщо.** Прѣзъ мѣсецъ Априлий. Стр. 101. Цѣна 1 левъ.

13. **Планове и диспозиции.** Практическо рѫководство за основнитѣ учители и учителки. Съставилъ Т. П. Митевъ, директоръ на Ломското държавно педагогическо

и III кл. училище. Първа часть. Ломъ. Скоро-печатница на Цоновъ, Божиновъ и Лиловъ. 1895 г. 8°. Стр. 176. Първо издание. Цѣна на I и II **часть 4 лева.**

14. **Сѫщо.** Втора часть. Стр. 177—333.

15. **Граматически упражнения** съ рѣчникъ на думи, що иматъ въ корена ѣ, ѧ и ѫ. За III и IV **отдѣление**. Стъкми по методата на Ушински Д. В. Манчовъ. Ново издание, по правописание, що се употрѣбява изобщо за сега. Цѣна 50 стот. Пловдивъ. Издание и печатъ на Д. В. Манчовъ. 1895 г. 8°. Стр. VII+76.

16. **Изъ новата история на Българитѣ въ Турция.** Първата българска печатница въ Солунъ. — Живота на архимандритъ Теодосий. — Живота на Кириллъ Пейчиновичъ. — Отговоръ на Ястребова, Гончевича и Драганова. Отъ А. Шоповъ. Пловдивъ. Търговска печатница. 1895 г. 8°. Стр. 116. Цѣна 5 гроша.

17. **Аксиомитѣ въ Геометрията.** Трактатъ по теорията на успорѣднитѣ линии. Отъ И. Н. Гюзелевъ. Съ 15 чъртежи извѫтрѣ. Пловдивъ. Печатница на Хр. Г. Дановъ. 1894 г. 8°. Стр. 48.

18. **Мариово.** Отъ А. П. Стоиловъ. (Взето изъ кн. XLVII отъ Пер. Спис. на Бълг. Книж. Дружество). София. Държавна печатница. 1894 г. 8°. Стр. 16.

19. **Списъкъ на населенитѣ мѣста въ Княжество България** споредъ прѣброяванието на 1-й Януарий 1893 год. София. Държавна печатница. 1894 г. 4°. Стр. 99.

20. **Резултати отъ прѣброяванието на сградитѣ които служатъ за живѣяние въ Княжество България** на 1-й Януарий 1893 г. (Съ 1 картограмма и 9 диаграмми). София. Държавна печатница. 1894 год. 4°. Стр. 462.

21. **Движение на населението въ Българското Княжество** прѣзъ 1892 година. Издава Статистическото Бюро. Mouvement de la population dans la principaute de Bulgarie pendant l'année 1892. Publié par le Bureau de Statistique. София — Sophia. Печатница Б. Зилберъ. — Imprimerie B. Silber. 1894. 4°. Стр. VIII+471. Цѣна 10 лева.

22. **Статистика за търговията на Българското Княжество съ чуждитѣ държави** прѣзъ 1894 год. Издава Статистическото Бюро. Statistique du commerce de la principauté de Bulgarie avec les pays etrangers pendant l'année 1894. Publié par le Bureau de Statistique. София — Sophia. Държавна печатница — Imprimerie de l'Ftat. 1895. 4°. Стр. VI+823. Цѣна 5 лева.

23. **Френската революция.** Кратко историческо изложение отъ И. Карно. Прѣвелъ отъ френски Р. Славейковъ. Издание на книжарницата и печатницата „Просвѣщение." София. Книгопечатница „Просвѣщение" 1895 г. 8°. Стр. XVIII+366.

24. **Нѣкои отъ моитѣ приятелски писма** отъ тая 1892. Издание II. Кисимова. Букурещъ. Печатница Е. Виегандъ & Савой Кie. Улица Ковачъ 14. 1892. 8°. Стр. 40. Цѣна 1 левъ.

25. **Една литературна кражба.** Приложение къмъ книгата „Учебникъ по математическата география за срѣднитѣ училища. Съставилъ К. Арнхеймъ. Прѣвелъ отъ 5-то издание и допълнилъ Д. Д. Лачковъ, учитель въ Кюстендилското педагогическо училище. София. Печатница Вълковъ, 1894 година." Отъ Д. Д. Лачковъ. Кюстендилъ. Печатница „Съединение." 1894 г. 8°. Стр. 16.

26. **Митингитѣ въ Княжеството за Македония.** Отъ единъ македонецъ. София. Книгопечатница „Просвѣщение." 1895. 8°. Стр. 16.

27. **Хрищянъ войвода подъ Милкена стѣна.** Разказъ изъ едновременний животъ при прѣвзиманието на Стара-Загора въ 1370 год. Отъ Г. П. Русески. Габрово. Скоро-печатница на Петръ Г. Хаирловъ. 1894. 8°. Стр. 63. Цѣна 80 стот.

28. **Библиотека на работнич. другарь № 5.** Пѣснитѣ на революционера. Отъ Георги Бакаловъ. Цѣна 20 ст. Ямболъ. Печатница „Свѣтлина." 1895 г. 16°. Стр. 48.

29. **Сѫщо. № 6.** Игнатий Хриневицки (съ портрета му). Прѣвелъ отъ полски Г. Б. Цѣна 5 ст. Ямболъ. Печатница „Свѣтлина." 1895. 16°. Стр. 16.

30. **Сѫщо, № 7.** Страничка отъ историята на борбата за сѫществувание. (Самоубийството на революционера). Прѣвелъ отъ полски Г. Б. Цѣна 10 ст. Ямболъ. Печатница „Свѣтлина." 1895 г. 16°. Стр. 32.

31. **Матеріалы для южнославянской діалектологіи и этнографіи.** I. Резьянскіе тексты собралъ въ 1872, 1873 и 1877 г. г., упорядочилъ и перевелъ И. А. Бодуэнъ-де-Куртенэ. Съ приложеніями Элли фонъ Шульцъ — Адаевской. (Доложено въ засѣданіи Историко-филологическаго отдѣленія 19 Августа 1886 г.). Санктпетербургъ, 1895. Продается у комиссіонеровъ Императорской академіи наукъ: И. Глазунова, М. Еггерса и Комп. и К. Л. Риккера въ С.-Петербургѣ, Н. Киммеля въ Ригѣ. — Фоссъ (Г. Гэссель) въ Лейпцигѣ. Цѣна 6 руб. 8°. Стр. XL+708.

32. **Матеріалы для этнографіи Латышскаго племени Витебской губерніи.** Собралъ и снабдилъ объясненіями Э. А. Вольтеръ, приватъ-доцентъ С.-Петербургскаго университета. Часть I. Праздники и семейныя пѣсни Латышей. Санктпетербургъ. Типографія Императорской Академіи наукъ. Вас. остр., 9 лин., № 12. 1890. 8°. Стр. VII+385.

33. **Памятники древне-русской церковно-учительной литературы.** Выпускъ первый, содержащій поученія: Луки Жидяты, митроп. Илларіона, Θеодосія Печерскаго и Кирилла Туровскаго. Изданіе журнала „Страоникъ", подъ редакціей проф. А. И. Пономарева. С.-Петербургъ. Типографія С. Добродѣева. Ковенскій пер., № 14. 1894. 4°. Стр. 199. Цѣна I-го выпуска для подписчиковъ „Странника" 1 руб., для неподписчиковъ 2 руб. съ пересылкой.

34. **Годичный актъ Императорскаго С.-Петербургскаго университета 8-го Февраля 1895 года.** Отчетъ о состояніи и дѣятельности Императорскаго С.-Петербургскаго университета за 1894 годъ, составленный ординарнымъ профессоромъ В. В. Ефимовымъ. Съ приложеніемъ рѣчи ординарнаго профессора В. А. Жуковскъго. С.-Петербургъ. Типографія Б. М. Вольфа, фонтанка 92, уголъ Гороховой. 1895. 8°. Стр. 160.

35. **Двадеспета годишњица од смрти покојнога Николе Чупића** тихо поменута 31 Іануара 1895 године. Београд. Штампано у Државной Штампарији. 1895. 8°. Стр. 26.

36. **Српска краљевска академија.** Српски етнографски зборник. Книга прва. Живот срба сељака. Написао М. Ђ. Милићевић. (Друго прерађено и попуњено издање) У Београду. У Државној штампарији крољевине Србије. 1894. Цена 2 динара. 8°. Стр. 371.

37. **Knézova knjižnica.** Zbirka zabavnih in poučnih spisov. Izdaje „Slovenska Matica." I zvezek. Uredil Fr. Levec. V Ljubljani 1894. Tisk „Narodne tiskarne.„ 8°. Стр. VI+195.

38. **Zgodovina slovenskega slovstva.** I zvezek: od početka do francoske revolucije. Spisal Dr Karol Glaser, profesor pri c. kr. drž. gimnaziji u Trstu. Založila Slovenska Matica. U Ljubljani. Tiskala „Katoliška tiskarna." 1894. 8°. Стр. XX+220.

39. **Doneski k zgodovini.** Skofje Loke in njenega okraja. Spisal Dr. Franc Kos c. kr. profesor. Ljubljana. Založila „Matica Slovenska." — Tisk I. Blasnikovih naslednikov. 1894. 8°. Стр. 368.

40. **Einleitung zur geschichte der Wissenschaften.** Von Dr. Max Wellner k. k. Notar in Neugedein an der österreichischen Transversalbahn. Druck von Em. Prunar in Taus. — Selbstverlag. 1895. 8°. Стр. 14.

(Слѣдва.)

Поправка.

☞ На стр. 152, редъ 9-й, вмѣсто двойка чети дѣвойка. ☜

1462—95

ПЕРИОДИЧЕСКО СПИСАНИЕ

НА

БЪЛГАРСКОТО КНИЖОВНО ДРУЖЕСТВО

ВЪ СРѢДЕЦЪ.

ПОДЪ РЕДАКЦИЯТА НА В. Д. СТОЯНОВА.

ГОДИНА ДЕСЕТА.

КНИЖКА LI (51).

Умъ царува,
Умъ робува,
. . . . .
Нар. пословица.

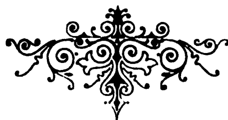

СРѢДЕЦЪ

ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА

1895.

Безъ прѣдплата никому не се отпущатъ книжкитѣ на Период. Списание, нито другитѣ издания на Бълг. Книжовно Дружество.

СЪДЪРЖАНИЕ.

Книжка LI (51). Стр.

Нѣколко мисли върху задачитѣ на искуството въ България.

Отъ И. Миларовъ.

ОТДѢЛЪ I.

Искуството като културенъ двигатель.

I.

Развитието и сждбинитѣ прѣзъ които минаватъ народитѣ въ течението на вѣковетѣ, отразяватъ се не само въ историята, но и въ движението на искуствата. Произведенията на поезията, живописътъ, скулптурата и архитектурата, даватъ ни една вѣрна илустрация за господствующето направление на всѣка културно-историческа епоха; тѣ сж изражение на владѣющия въ тая епоха духъ на врѣмето. Въ никой другъ родъ на искуствата не се отразяватъ толкова наглѣдно живота, страданията и духовнитѣ особенности на единъ народъ, колкото въ произведенията на поетитѣ. Въ тѣхъ прѣдъ нашето духовно око чередуватъ се замѣчателнитѣ и сждбоносни исторически явления: прѣселението на народитѣ, живота на ратницитѣ и народнитѣ масси, кръстоноснитѣ походи, религиознитѣ и освободителни войни — всичко това прѣдадено съ драматическа сила и въ художественна форма.

Колкото е пó-генияленъ поетътъ като художникъ, колкото е пó-развитъ поетътъ като мислитель и человѣкъ, толкова пó-одухотворено и пó-пластично рисува ни той епохата, въ която извѣстенъ херой дѣйствува като главенъ факторъ, извѣстна идея проявява своето влияние и вълнува обществата и народитѣ. Ний виждаме живота и обичаитѣ на нашитѣ предци — въздигаме се въ тѣхнитѣ добродѣтели, осмихваме се надъ тѣхнитѣ слабости и заблуждения, осждаме тѣхнитѣ пороци. Прѣдставенитѣ въ творенията на поета херои сж повечето въплотени идеи на великитѣ хора, натури съ силенъ духъ и неодолимо лично обаяние. Тѣхнитѣ дѣла и дѣйствия

интересуватъ читательтъ, тѣхната сѫдба го вълнува и събужда нравственното му съзнание, нравственната му личность. Покъртванието, което осѣщаме при паданието, или смъртьта на героя, ентусиазмътъ, който ни обзема при постигнатата нáй-послѣ побѣда, произвеждатъ въ вѫтрѣшното сѫщество на человѣка едно просвѣтление, единъ нравствененъ процесъ на душевно препораждание. — Душевно препорождение чрѣзъ здравъ поглѣдъ, просвѣтено сѫждение и събудено чувство — създава висшия нравственъ прогрессъ — тая основа и исходна точка на всѣка култура, на цивилизацията!

Никаква проповѣдь и никакви други въздѣйствия и увѣщания не сѫ въ състояние толкова непосредственно и съ такава неодолима сила да събуждатъ въ человѣцитѣ нáй-голѣмъ ентусиазмъ къмъ истината, красотата и правдата, колкото едно произведение на искуството. По тая причина *искуството е нáй-мощния културенъ двигатель; главния факторъ за нравственното окопитване на обществата, за подигание умственния уровенъ на народа.*

Разбира се, че за постигание тия широки задачи искуството трѣба да бѫде *генерализирано,* спорѣдъ трѣбованията на днешното врѣме то *трѣбва да стане достѫпно за всички и за всѣкого.* То не смѣе да бѫде заробено, както бѣше случая въ срѣднитѣ вѣкове и въ периода на абсолютизма, когато то служеше само на цѣлитѣ на църковната хиерархия и на феудализмътъ.

За да може да испълнява сѫщинската си културна задача, искуството трѣбва да бѫде свободно отъ всички кастически и съсловни ограничения, та да служи свободно на обще-человѣческото облагородяване. Само по тоя начинъ то се олицетворява съ цивилизацията и нейнитѣ идеали.

Искуството е нáй-доблестната и нáй-гордата дъщеря на природата. То цъвтеше и въ срѣднитѣ вѣкове; но само като затворено, оранжерейно растение — само за манастиритѣ и феудалитѣ цъвтеше то — значи за малцина — а народътъ, отстраненъ отъ числото на „божиитѣ избранници“, както показва историята, коснѣеше и пропадваше въ физическа и морална тиня. Свѣтилата на тогавашното искуство Тициянъ и Рафаелъ, Мурило и Рубенсъ, ще запазятъ своята художественна стойность и до послѣднитѣ дни на человѣчеството, като вѣрни отразители на душевния животъ и мисъльта на оная епоха. Но тѣ не могахѫ да се подигнатъ надъ своето врѣме, не могахѫ да се отърватъ отъ ограниченитѣ понятия, които господствуваха въ тѣхната епоха. Нови понятия въ развитието на искуството внесоха художницитѣ отъ другъ родъ — поетитѣ — Шекспиръ,

Молиеръ, Лесингъ, Байронъ, Шилеръ, Гетс, които откриха истинскитѣ велики начала на искуството.*)

Общото значение на искуството, като могжщественъ лость въ народния животъ, разбирало се е и въ най-старитѣ врѣмена и изгаснали култури. Жрецитѣ, народнитѣ водители и държавнитѣ мъжье на всичкитѣ епохи, признаваха дълбокото влияние на искуството, и не рѣдко служеха се съ него за висши цѣли, за пропагиране на своитѣ реформаторски и велики идеи. Така римскитѣ императори и цезари, когато прокарваха нѣкой благодатенъ законъ, излизаха прѣдъ многохилядната тълпа съ една художественно обработена и подготвена рѣчь; задъ тронътъ поставяха единъ музикантъ, който съ инструментътъ си даваше тонъ, и съ това пазеше щото оратора въ страсното си увлѣчение да не се забрави, и да не наруши хармонията на нормалния и гладъкъ гласъ; за да се привърже вниманието на публиката, рѣчьта обикновенно бѣше прѣдшествувана отъ една хубава музикална пиеса, изиграна отъ фанфаритѣ и пр. При старитѣ египтяне всѣко голѣмо тържество се прѣдшествуваше отъ музикални продукции съ харфи. Концерти съ харфи и пѣние, служеха като начало на богослужението. При китайцитѣ, даже прѣди 2000 години, засѣданията на министерский съвѣтъ се откриваха отъ „синътъ на небето“ съ музикални продукции; и „синътъ на небето“ бѣше голѣмъ дипломатъ; колкото китайцитѣ и да сж сурови и лишени отъ нерви, струва се, че сѐ музиката е благодѣтелно влияла върху тѣхното настроение — защото мандаринитѣ, инакъ враждебно настроени къмъ всѣки новшества, подъ влиянието на искуството ставаха пó-расположени, по-примирителни къмъ прѣдлаганитѣ реформи.

Че музиката упражнява едно благодѣтелно влияние върху сърдцето и душевното расположение на человѣка — е стара, призната истина; но че музиката, особенно пѣнието е не само едно педагогическо, но е и *хигиеническо* средство при въспитанието, не ще бжде извѣстно всѣкому. Модерната медицина, която въ нашия вѣкъ е постигнала огроменъ напрѣдъкъ, посвѣтява на „пѣнието“ специялни изучвания. Тя учи, че пѣнието, ако се правилно прѣподава, е много полезно въобще за здравието, и специялно за гърдитѣ. Отъ това излиза, че всѣки родъ на искуството, било физически, било умственно или съвмѣсто, има значение за цѣлитѣ на человѣческото общежитие.

---

*) Сравни: Eugène Veron: Le progrès intellectuel de l'hummanité: Supperiorité des arts modernes sur les arts anciens: Poesie, Sculpture, Peinture, Musique. Paris 1862.

*

II.

Искуството води началото си още отъ първобитното человѣчество. Но въ ония периоди то въ течението на много вѣкове бѣше ограничено въ служение на инстинкта на удоволствието, на сензитивно-физиологическитѣ осѣщания на първобитнитѣ хора. Даже и пó-късно, когато хората бѣха групирани въ организовани общества, искуството играеше роля въ общата еволюция, но бѣше далеко отъ цивилизаторска мисия, отъ интелектуални интереси, тия главни стимули на прогресътъ. — Въ срѣднитѣ вѣкове искуствата, въ извѣстно отношение даже и наукитѣ, бѣха достигнали значителна висота и усъвършенствувание, но тѣ бѣха заточени въ феудалнитѣ дворци, черквитѣ, манастиритѣ, а народътъ, человѣческото общество получаваха отъ тѣхъ малко, или почти нищо.

Днеска тия отношения сѫ се радикално измѣнили. Днеска сѫществуванието на искуството върви паралелно съ общото развитие на человѣчеството. Всѣка крачка въ културата, означава сѫщеврѣменно и единъ стадий напрѣдъ въ усъвършенствуванието и развитието на искуствата.

Да, достигнатата днеска огромна печалба, чрѣзъ която, както науката, така и искуството еднакво служатъ на цѣлитѣ на человѣческия напрѣдъкъ, има да се благодари на модернитѣ вѣкове; това е нáй-великата печалба на человѣческия духъ. *На тоя модеренъ духъ се падна честьта, да открие обратната страна на античното искуство, да покаже гдѣ се е то заблудило и спрѣло.* Археологическитѣ ископи, прѣдприети прѣзъ послѣднитѣ десятилѣтия, още веднажъ показаха до какво съвършенство бѣха достигнали художественнитѣ произведения у старитѣ, но сѫщеврѣменно тѣ свидѣтелствуватъ какво тоя разцвѣтъ на искуството вървеше паралелно съ нáй-грубото варварство; висшето естетическо съвършенство и изящество, облѣгаха се върху нáй-чудовищното безчеловѣчие и нравственно раскапвание, та по тая именно причина висшитѣ, нáй-естетичнитѣ наслаждения не облагородяваха вѫтрѣшното душевно сѫщество на человѣка, не го събуждаха и развиваха. На модерното искуство се падна задачата да открие человѣчностьта въ человѣцитѣ.

Въ искуството и литературата на Европа античната школа имаше видающи се привърженници, които се впущаха въ силни стълкновения съ прѣдставителитѣ на модерното искуство. Борбата трае още, и не е свършена. Обаче нейния разгаръ мина и днеска истинското искуство проявява се въ съединението на справедливитѣ трѣбвания и на двѣтѣ направления. Поучително ще бѫде да хвърлимъ

единъ погледъ върху борбата между старата естетика и новия реализмъ, между старитѣ и модернитѣ, както се тѣ наричатъ още. Ний ще скицираме тука накратко основнитѣ начала на тия двѣ школи. Основния принципъ на естетицитѣ кулминира въ слѣдующето положение: *„искуството е само на себѣ си цѣль“*, т. е. съ други думи казано, искуството съставлява за себѣ си единъ отдѣленъ свѣтъ, който не смѣе да има никакви връзски съ реалниятъ животъ, и който се унижава и профанира, ако слѣзе отъ високия си пиедесталъ и смѣси поетическото си вдъхновение съ социалнитѣ сѫдбини и нравственнитѣ нужди на человѣчеството.

Девизътъ на модернитѣ е: *всѣко произведение на искуството трѣбва да изразява една тенденция;* искуството служи на красотата, но то сѫщеврѣменно е часть отъ человѣчеството, и трѣбва да участвува въ идеалитѣ и интереситѣ на цивилизацията, инакъ е осѫдено на загинвание, както растение, което се отдѣля отъ почвата, която го храни.

Безчисленни естетически разисквания писаха се за и противъ, но задачата на настоящата ни студия не ни позволява да се спираме по-дълго върху тоя въпросъ, толкова повече, че днеска той вече не съставлява злобата на деньтъ. Прѣди да продължимъ, ще си позволимъ само да кажемъ нѣколко думи върху сѫдбата на естетиката въ русската литература и искуство. Литературната борба върху задачитѣ на искуството, водеше се въ Руссия съ чрѣзмѣрна ожесточеность, и тя е оставила неизгладимъ отпечатъкъ върху цѣлото послѣдующе развитие на русската поезия, литература и искуство. Въ разгара на стълкновението прѣди 40—50 години, новото направление се водеше отъ гениалния критикъ *Бѣлински.* Не е излишно да цитираме тука слѣдующитѣ положения, които Бѣлински хвърляше по адреса на любителитѣ на абстрактната красота и чистата естетика: — „животътъ и дѣйствителностьта стоятъ много по-високо отъ искуството, защото само искуството не е нищо друго, освѣнъ едно отъ безчисленнитѣ проявления на животътъ“. И още: — „Политико-економътъ въорѫженъ съ статистически данни и като дѣйствува върху умътъ на своитѣ читатели, *доказва,* че положението на нѣкой класъ въ обществото се е подобрило или влошило, вслѣдствие тие или оние причини. Поетътъ въорѫженъ съ живо и ярко изображение на дѣйствителностьта, *показва* въ вѣрна картина, като дѣйствува върху въображението на своитѣ читатели, че положението на нѣкой класъ въ обществото се е твърдѣ подобрило или влошило, вслѣдствие тие или оние причини. Единътъ доказва, другиятъ показва,

но и двамата *убѣждаватъ*. Но първиятъ слушатъ и разбиратъ малцина, а вториятъ — всички. *Висшиятъ и най-священниятъ интересъ на едно общество е собственното му благосъстояние, еднакво распространено върху всичкитѣ му членове. Пѫтьтъ къмъ това благосъстояние е — съзнанието, а къмъ съзнанието искуството може да служи не по-малко отъ науката. Въ това и науката и искуството равно сѫ необходими*".

Наслѣдницитѣ на Бѣлински—Чернишевски и Писаревъ отидоха още по-далеко въ своята борба противъ метефизиката и Гетевската теория на естетиката. Особенно Писаревъ се впусна въ една вратоломна крайность, и въ подкрѣпление на фамозния си парадоксъ: „Сапоги выше Шекспира!", отричаше на естетиката всѣко право на сѫществувание и твърдѣше, че тя ще исчезне прѣдъ развитието на позитивнитѣ науки. Но къдѣ 70-титѣ години русското общество се отрѣзви отъ тия пагубни крайности, и учението за художественната красота се постави на оная висота, което то трѣбва да завзема въ модерния животъ.

И ний отъ своя страна исказваме убѣждението, че между искуството и между реалния животъ сѫществува тѣсна връзка, и че художественното произведение не губи ни най-малко отъ своето естетическо значение, ако служи на утилитарнитѣ задачи и умственното просвѣтяване на общество; искуството може само да печели, а не да губи отъ това съдѣйствие на културата. Ний не твърдимъ, че тия взглядове сѫ постигнали еднакво и безусловно прѣобладание, въ всичкитѣ европейски литератури и художественни школи. Прогресътъ не се движи съ точностьта на една военна команда. Отклонения, спирания, даже реакция при избухването на нови въпроси, съпровождани съ непрѣдвидени усложения — винаги сѫ на дневенъ рѣдъ. Даже въ Франция острото развитие на социялния въпросъ, растлѣвающето влияние на идеята на реваншътъ, както и зловрѣдното влияние на натуралистическата школа, произвели сѫ сега една реакция въ литературата, и такива видающи се писатели и поети като Фр. Копе, Поль Бурже, Брюнетиеръ, Ж. Онѐ, сѫ тръгнали назадъ да търсятъ вдъхновение въ раждясалитѣ традиции на метафизиката и мистицизмътъ. Съвършенство на формата, увлѣкателенъ, истънченъ до музикалность езикъ, блѣскави външни описания и редомъ съ това безцвѣтно съдържание, отсѫствие на идейна основа и поразителна осѫдность, даже дряблость въ мислитѣ — такова неутѣшително впечатление ни направи четението произведенията на нѣкои отъ съврѣменнитѣ французски литературни корифеи. Но такава

литература, въ която формата поглъща всичко и не оставя мѣсто за обществении и идейни мотиви — нѣма бѫдѫще; тя е едно ефемерно явление, една проходяща мода, продуктъ на завладѣлата умствена лѣнность и великосвѣтско прѣсищение, и ще заглѫхне както и модата. На нашъ възглѣдъ, сѫщата участь очаква и натурализмътъ, който, колкото това и да се чини странно на прьвъ поглѣдъ, има много повече общи черти съ старата шаблонна естетика, отколкото съ новата културно тенденциозна и реална школа, на която той е причинилъ врѣда, а не полза. . . .

Както и да е, изложенитѣ по-горѣ начала на културно-тенденциозната школа, оставатъ като главна отличителна характеристика въ искуството и умственното движение на днешния вѣкъ. Догдѣто человѣческото общество се намира въ процеса на създаванието си, то пакка още подъ толкова безчисленни социялни и нравственни неволи, щото задачата на искуството и на художницитѣ е, своя талантъ и своята дѣятелность да посвѣтяватъ не само въ служение на вѣчната красота, но, като членове на человѣческото общество, спорѣдъ силитѣ си, да участвуватъ въ развитието и напрѣдъкътъ на человѣчеството. Съ тая висока тенденция сѫ проникнати по-главнитѣ съчинения на първостепеннитѣ поети и писатели на новото врѣме Волтеръ, Шиллеръ, Лесингъ, Байронъ, Шели, Грибоѣдовъ, Пушкинъ, В. Хиго, Гуцковъ, Тургеневъ и др. . .

Въ тая смисълъ единъ модеренъ живописецъ par excellence — *Верещагинъ* се явява като тенденциозенъ художникъ. Въ своята картина „*Апотеозата на войната.*“ той изнася прѣдъ очитѣ на общество безумната игра на солдатчината, отвратителнoто безчеловѣчие и чудовищность на милитаризмътъ, въ всичкия му ужасъ и пагубни послѣдствия за человѣческото общество — въ тая си картина Верещагинъ пропагира *идеята на миръть и правдата*. Сѫщото прави една талантлива писательница баронесса *Берта Сутнеръ* въ художественната форма на единъ романъ. „A bas les armes“! („Долу орѫжието!“), който, до колкото се сѣщаме, е прѣведенъ и на български езикъ. И двамата художници въ своитѣ творения прокарватъ идеята за обуздавание молоха на милитаризмътъ, а поглѫщанитѣ отъ него непроизводително милиярди да се употрѣбятъ за прѣмахвание человѣческата неволя, и спечелвание рѫцѣ за земледѣлието, и глави за искуството и науката, съ което народитѣ да тръгнатъ въ пѫтя на едно по-человѣческо и по-достойно за цивилизацията сѫществувание. Ще бѫде утомително, да навеждаме още примѣри, за това се ограничаваме съ упомѣнатитѣ горѣ.

До сега ний говорихме за искуството въобще. Специялно указахме на живописътъ и нейнитѣ сестри по искуството поезията и музиката. Въ служение и възвеличавание на тия три музи, съединяватъ се архитектурата и ваянието — за тѣхъ въ центроветѣ на цивилизованния свѣтъ строятъ се дворци; белведери, картинни галереи, музеи съхраняватъ богатствата на една 2000-годишна култура; архитектурни постройки, величественни храмове на драматическото искуство и музиката, които сѫ костували милиони и на хиляди хора дали работа и хлѣбъ — служатъ за жилище на музитѣ. Тука неувядаемитѣ творения на Шекспира, Молиера, Шилера, Гете, Ожие, Дюма, Грилпарцера. . . . Бетховена, Моцарта, Вебера, Глинка, Рубинштайна се олицетворяватъ отъ художници: драматически артисти и пѣвци.

III.

Вслѣдствие тежки исторически причини, нашето отечество въ течението на нѣколко вѣкове е било погрѣбено въ една политическо-социялна неподвижность, и е било лишено отъ благодатнитѣ лѫчи на искуството. Необходимостьта заввеждание художественна храна въ нашия социяленъ животъ и общество се чувствува отъ всинца ни като една елементарна, безусловна нужда, като conditio sine qua non на нашето далнейше сѫществувание. Слѣдъ като указахме ролята, която завзема искуството въ културния битъ на народитѣ, ще се постараемъ, до колкото ни позволяватъ силитѣ, да установимъ, на кой родъ отъ искуството трѣба да се обърне най-много внимание у насъ, кое искуство на първо мѣсто е най-необходимо въ днешнитѣ ни условия, кое има най-важно значение за непосрѣдственнитѣ ни нужди — облагородявание и смѣгчение на суровитѣ ни нрави, въспитание на сърдцето и чувствата, привличание на обществото и народната масса към пó-високи умственни интереси.

Ний Българитѣ намираме се въ началото на всичко. Истина, въ сравнение съ другитѣ ни родственни народи, ний сме останали въ голѣма примитивность, но отъ друга пъкъ страна ний се запазихме отъ чузди влияния, които можаха да отровятъ и извратятъ народната ни индивидуалность. Ний може да се сравнимъ съ едно прѣзъ 500 години необработено поле, което не е видѣло никаква култура, но което е било пощадено и отъ всѣка псевдокултура. Сѣмената на Византийското просвѣщение, които се опитаха да ни присѫдятъ, по причина на собственната имъ гнилость и на непри-

миримия националенъ антагонизамъ — не можаха да хванатъ корѣни. Почвата остана непосѣта, сурова, но неразвалена. Въ по-неблагоприятни и по-трудни условия се намираха нашитѣ словѣнски съплеменници въ Австрия, които трѣбаха да употрѣбятъ дълги и изнурителни борби за да отмахнатъ отъ гърбътъ си чузди влияния, чузди, на тѣхната национална идивидуалность враждебни култури — за да додатъ тогава въ възможность да създадѫтъ своя литература, свое искуство, да прѣработятъ и развиятъ плодоветѣ на културата отъ собственното си народно тѣло и мировъзрѣние.

Светата цѣль на поезията и искуството е — етическото и естетическото въспитание на народътъ. Но за да може единъ поетъ или художникъ да осѫществи тая цѣль, да спечели трайна слава, той трѣба да бѫде народенъ, трѣбва да умѣе да проникне въ съкровеннитѣ, тайни струни на народната душа — тогава той ще я покори и поведе подиря си! *Само една базирана въ народния духъ и отъ него усвоена култура е въ състояние да даде незиблемата основа, върху която могѫтъ да се развиватъ литературата и художественнитѣ творения въ всичката имъ национална оригиналность и всепокоряюща сила.* Литературни творения, проявляющи народенъ духъ, художественни образи взети отъ родственната на народното осѣщание срѣда, ще привлѣкатъ ще въодушевятъ читателя, и слушателя; — тогава мѣжду автора или интерпретатора (на едно литературно или художественно произвѣдение) и мѣжду народа ще се прояви, ще се завърже онова вѫтрѣшно сближение, безъ което е немислимо взаимното разбиране, оцѣнение и признание; между поетътъ и публиката ще се установи онова духовно единство, което удовлетворява и високо въодушевлява втората, а насърдчава и въспламенява първиятъ да не прѣкъсва отпочнатото дѣло, да се стрѣми да погледне по-отблизо и по-дълбоко въ окото на гениятъ на съвършенството . . .

Ний българетѣ сме още въ началото на новия си животъ, народъ численно малъкъ и политически распрьснѫтъ, та би било неумѣстно да търсимъ гении въ срѣдата си — но ний располагаме вече съ таланти, а това нѣщо значи. Което е малко, може да стане по-голѣмо, а голѣмото може да бѫде велико!

IV.

Въ человѣкъкъ, въ всичкитѣ человѣци е вѫденъ единъ естественъ инстинктъ къмъ радостьта, къмъ удоволствието. Тоя инстинктъ еднакво прѣобладава въ първобитния дивакъ, както и въ културния

человѣкъ. Всѣкой споредъ навикътъ си прибавя си тия радости, тия наслаждения, които се манифестиратъ най-повече въ художественни форми отъ най-различни видове. Само че това, което въ дивакътъ е грубъ инстинктъ, у цивилизованния человѣкъ се е прѣработило въ *съзнание*.

При дивацитѣ — една раса, която стои на най-низкото стѫпало на културата — това стрѣмление към удоволствието, веселието, проявява се въ тѣхнитѣ воинствени танци. — У модерния человѣкъ тоя инстинктъ се подвъргва на единъ сложенъ процессъ, влияе се отъ умственното развитие и художественния вкусъ, стрѣми се къмъ разнообразие въ духовната храна, проявява се въ любовьта къмъ искуството, театрътъ. Могли би да укажемъ на множество прѣдставители на науката, свѣтила на человѣческиятъ духъ, кралье, владѣтели, които слѣдъ дневнитѣ си трудове, не само търсятъ отрада и духовна храна въ глѣдание творенията на искуството, но и сами се опитватъ да създадѫтъ нѣщо въ искуството и художествата. Фридрихъ Великий, при всичкитѣ си неисчислими грижи за създаванието иа пруската държава, бѣше самъ интендантъ на Берлинския театръ, и не можеше да се утѣши за гдѣто собственнитѣ му драматически пиеси нѣмахѫ художественна стойность, и не издържахѫ критика.

Художественниятъ инстинктъ въ человѣка е нѣщо *елементарно,* сѫщо както и гладътъ. . . Това може да звучи като парадоксъ, като прѣувеличение, но сé е вѣрно! А въпросътъ за гладътъ, съ други думи казано, социялнитѣ противорѣчия въ днешното человѣческо общество, угрожаватъ съ катастрофа на цѣлия общественъ строй. За честь на обездоления бѣднякъ, трѣба да се каже, че и въ него, както и въ богатитѣ и мощнитѣ, е вроденъ *не само физическия, но и духовния гладъ.* Не само къмъ хлъбътъ, но и къмъ „въздухътъ и свѣтлината“, къмъ красотата се стрѣми человѣкътъ. Споредъ това социялния въпросъ не е исключително въпросъ за материялнитѣ нужди и храната, но той съдържа въ себе си и единъ етически елементъ.

Тука истинското, великото искуство, може дѣятелно да съдѣйствува за уталожение на сѫществующитѣ социялни конфликти. Да, искуството, демократизираното, на всички достѫпното искуство, трѣба да опита силитѣ си, за да отврати горчивата чаша, която инакъ европейското общество не ще може да не испие. Що се касае до насъ българетѣ, нѣма за какво да се боимъ отъ социялния въпросъ; защото едва ли на друго мѣсто въ свѣтътъ собственностьта е тол-

кова равномѣрно распредѣлена, колкото у насъ. Ний не притѣжаваме нито милионери, нито имаме понятие за оная неописуема, ужасна неволя, която запятнява и позори центроветѣ на другия цивилизованъ свѣтъ.

Както вече казахме, *истинското искуство трѣба да се развива върху национална основа, да се слѣе съ народната душа, и тогава отъ своя страна, като висша богиня, да спуска върху него своитѣ лжчи, да облагородява и нравственно възпитава обществото и народътъ.*

Всѣко искуство смѣгчава нравитѣ, възвишава чувствата, — но никое не сгрѣва и не въодушевява толкова, колкото поезията, т. е. живото, отъ сцената прѣдадено поетическо творение. Сърдцата се раскриватъ, очитѣ се просълзяватъ, даже и при ония, които не располагатъ съ излишекъ отъ чувство — както е случая съ насъ българетѣ. Ний сме студени, много студени, малко достжпни за въодушевление, ентусиазмъ. При все това ний виждаме, че, особенно въ центроветѣ на нашето отечество, се проявява потрѣбность къмъ художественна храна, къмъ искуството. Слѣпи сж ония, които не виждатъ това, или, обзети отъ умственна лѣность, осмѣляватъ се да твърдятъ, че нашия народъ е лишенъ отъ художественни осѣщания. Тѣ не разбиратъ нито задачата, която испълнява искуството въ културно отношение, нито силата, която му е присжща въ облагородяване на нравитѣ, въ развиване висшата человѣческа нравственность! Французскиятъ позитивистъ *E. Veron* въ съчинението си „La Morale" пророчи на искуството най-голѣмо бждюще, заявява, че въ бждщето то е повикано да завземе ролята на религията. По значението на искуството въ съврѣменната епоха, той казва слѣдующето: — „Le rôle veritable de l'art et l'immense service, qu'il rend à la civilisation, c'est de substituer aux délassements grossiers des plaisir délicats, des jouissances morales."[1]) („Истинската задача на искуството и огромната услуга, която то прѣнася на цивилизацията, състои въ това, че то замѣнява грубитѣ ежедневни удоволствия съ по-високи нравственни наслаждения").

Ако нѣкога се осжществятъ ония чарующи картини на свѣтскиятъ миръ, които рисуватъ прѣдъ духовното ни око поетитѣ, литераторитѣ и художницитѣ, то само *искуството* е, което носи въ себѣ си великото призвание, да обвие цѣлото человѣчество съ една златна лента.

---

[1]) E. Véron: La morale (Bibliothèque des sciences contemporaines) Paris 1884. Стр. 209—10.

V.

Днеска може би ни единъ народъ не се нуждае толкова въ искуството, колкото нашия; — топлината, възвишающето въодушевление, което се излжчва отъ всѣко проиведение на искуството, ще сългрѣе, ще смѣгчи нашитѣ груби навици и сурови осѣщания; дадената ни отъ него духовна храна ще очеличи нашия характеръ, нашата енергия. Съ каква отрада наблюдавахме ние голѣмия външенъ успѣхъ, който постигнахж произведенията на нашитѣ отечественни поети Друмевъ и Вазовъ (въ драматическитѣ имъ пиеси „Иванку“ и „Хжшове“)! Въ лицата на слушателитѣ четохме ние удоволствието, даже ентусиазмътъ, който се изрази въ спонтанни, бурни ржкоплѣскания. Публиката слѣдеше съ растящъ и дълбокъ интересъ прѣдставлението, и у нея тоя пжть забѣлѣжихме разбиране и вникване въ сжщностьта на драмата. — Защо? — Защото въ тия драми тя виждаше родственни на себе си индивидуалности, носящи черти отъ нейнета срѣда и осѣщания и това сгорѣщяваше сърдцето ѝ, възвишаваше я до проникванье въ идеята и вжтрѣшната тенденция на поетътъ; отъ тамъ насгана ентусиазмътъ, отъ тамъ сърдечното сближение между автора и публиката и въ резултата — общия успѣхъ на пиесата. Не му е тука мѣстото да дадемъ литературно-критически анализъ на тия двѣ замѣчателни драматически произведения; това ще напрввимъ въ отдѣлна статия въ слѣдующата книжка на „Пер. Списание.“

Често слушахме упрекътъ, че нашата публика не показвала разбиране, не е още зрѣла за художественни произведения отъ тоя или оня родъ; та по тая причина всѣки сериозни начинания въ областьта на искусгвото, би биле прѣждеврѣменни, излишни. Да, художественно чувство въ висша смисъль още липсва, но за това вкусъ за естетически наслаждения и любовь къмъ искуството сжществуватъ въ огроменъ размѣръ въ масата на нашата публика. Значи основата сжществува, а да се постигне другото, по́-високото, задача е на интелегенцията, литературата и мѣродавнитѣ кржгове.

Всички градини, увеселителни заведения, тунели, въ които макаръ и приблизително се прѣдлага нѣщо като музика, или фарсове отъ съмнително достоинство — сж пълни съ публика. Даватъ се тука продукции отъ на́й-подозрително и двусмисленно достоинство, които стоятъ на на́й-долното стжпало, отъ на́й-долнитѣ родове на искуството. Отъ тия подземни заведения гърмятъ раздирателни звукове отъ полу-пияни и истъркани гласове, въ една на́й-жалка обстановка, но сѣдящата тамъ жъдна за удоволствия

тълпа въсхищава се и ликува. Въ една атмосфера напълнена съ димъ и зловонни миязми, сѣдятъ тамъ хората, често натъпкани единъ до други, и се прѣдаватъ на тия двусмисленни наслаждения, които сѫ еднакво врѣдителни както за тѣлото, тъй и за душата. Нравитѣ се развращаватъ, разлагатъ, вкусътъ къмъ хубавото се затѫпява, даже убива. Гдѣ остава тогава нашето обществено въспитание и напрѣдъкъ? Тия прѣнесени у насъ отъ тинята на чуздитѣ страни, и прѣдавани на всевъзможни чузди езици гнусни продукти, невъзможно е да подигатъ и облагородяватъ чувствата на тълпата! И българския езикъ, тая святиня на отечеството, ще крачи назадъ, а не напрѣдъ .... Въ тълпата е всаденъ инстинкта къмъ удоволствието, и тя сега ламти къмъ тия шантанни удоволствия, защото *тѣхъ намира*. Ако ѝ се дадеше нѣщо пó-добро, тя съ сѫщата, а може би и съ пó-голѣма страстность, щѣше да се отдаде на него. *Но тя сама не е въ състояние да си прибави пó-доброто.*

Тогава кой е повиканъ да даде у насъ истинска художественна храна на обществото, съ което да удовлетвори врожденото му стремление къмъ искуството, и то по начинъ нáй-достоенъ за душевния животъ и въспитанието на народа, за закрѣпяванието на патриотизмътъ му? — Това е задача на интелигенцията, държавнитѣ мѫжье, политицитѣ. Тия не смѣятъ да испуснатъ отъ видъ, че въ днешно врѣме, когато противорѣчията между различнитѣ раси и съсловия сѫ се обострили до крайность, особенно когато и въ нашата страна партийнитѣ раздори сѫ дошле до стъпень на озвѣряване, и сѫ изпратили всѣко чувство на хуманность и общественна солидарность, като ни угрожаватъ съ неисчислими неволи и распадение — въ тия дни искуството играе огромна социална примирителна роля; искуството е онова божественно откровение, което има силата да сгрѣва заледѣнѣлитѣ сърдца, да съживи и въодушеви осѣщанията, да внесе въ сърдцата духъ на съгласието, помирението и взаимна търпимость, тия първи условия на едно разумно общежитие. Искуството е въплотената идея на мирътъ, къмъ която человѣчеството ламти съ сѫщото страстно чезнение, съ което морякътъ, оставенъ въ пустото морско пространство, и тласканъ отъ бури и вълни, се стреми да достигне спасителното пристанище. Мирътъ обусловлява развитието на искуството, което пъкъ отъ своя страна го излѫчва между человѣцитѣ. Подъ владичеството на мирътъ се въздигатъ дѣятелнитѣ елементи и фактори на человѣческия духъ, и способствуватъ за развитието на онова общо благосъстояние, което е исходната точка, конечната цѣль и идеалътъ на цивилизацията.

VI.

Нашето отечество е нáй-младото и нáй-незрѣлото дѣте въ семейството на европейскитѣ народи. Разбира се, че ние въ разгара на нужднитѣ грижи за политическото си сѫществувание, не можемъ съ еднакво старапие да иногорираме у насъ всичкитѣ родове на искуството. Но защо ние да се лишаваме отъ едно искуство, което въ днешнитѣ обстоятелства, е за насъ една *жиненна необходимость,* и за което ние, — както ще докажемъ пó-нататъкъ — вече и сега притѣжаваме нуждния за началото материалъ? Това искуство е *драматическото, театрътъ,* което днеска има прѣимущественно социално значение и е важенъ лостъ за общественното въспитание, облагородяванието на нравитѣ и привличание народнитѣ масси къмъ умственни интереси и културенъ животъ.[1]) Великия учитель на руския народъ графъ *Л. Толстой* сѫщо е горѣщъ застѫпникъ на драматическото искуство, и въ прѣдговора на едно отъ своитѣ съчинения казва: — *„театра е двигатель за распространение свѣтлина между человѣцитѣ.“*

Въ развитие на сѫщата, отъ великия руски художникъ тъй пластично изразена мисъль, ние ще прибавимъ, че театрътъ е органътъ на гениитѣ на человѣчеството; той е органътъ, чрѣзъ който талалантливитѣ мѫжье на народътъ, съ пó-голѣма или пó-малка дарба и художественна сила, изнасятъ прѣдъ очитѣ на публиката типове, битови отношения, събития и борби — и съ това я поучаватъ, духовно развиватъ. Сцената става школа, а дѣйствующитѣ върху нея — учители, щомъ тѣ пропагиратъ истината, безъ да оскърблятъ красотата, щомъ проповѣдватъ идеали, безъ да тѫпчатъ съ крака природата, — това е въобще задачата на модерния театръ. Ако театра стане достѫпенъ за всичкитѣ класове на населението, на узкитѣ горни съсловия, както и на широката народна маса, то подаваната имъ духовна храна трѣбва да бѫде распрѣдѣлена съотвѣтственно съ нуждитѣ и развитието на публиката. Ако при това участвуватъ отечественни автори, които черпятъ мотиви отъ собственната народна срѣда, то се дава потикъ и твърда основа на литературата, развива се и усъвършенствува народния езикъ, и тогава театрътъ, като изразитель и проводникъ на всичко това обрѫща се въ храмъ на народната мисъль и патриотически тежнения, той става *националенъ институтъ,* тогава той се казва *народенъ театръ.*

---

[1]) По значението и развитието на другитѣ родове отъ искуството въ нашето отечество, ние ще говоримъ въ една втора статия.

Това ни учи примърътъ на нашитѣ съплеменници чехитѣ, полацитѣ, хърватитѣ. Тѣ съ народни срѣдства (на́й-много чрѣзъ всеобща подписка отъ цѣлата страна) построиха си храмове на искуството — собственни национални театри, които сж у тѣхъ огнище на отечественната литература, висша школа на народния езикъ, на националната музика. Ако искуството, като висша народна светиня, се постави и у насъ надъ всички партийни страсти, то ще може и у насъ да испълни културната си мисия, да даде на нашето общество онова, което му е на́й-много нуждно, повтаряме пакъ: облагородяване нравитѣ, въспитаванието на истински характери и патриотизмъ, събуждание общественно съзнание, развивание нравственнитѣ сили на народа. За постигание тия цѣли, необходимо е щото отъ теорията да се мине къмъ практическа дѣятелность, *необходимо е щото правителството и народното прѣдставителство да поематъ инициативата за учрѣждаванието на* българский народенъ театръ. Въ слѣдующия дѣлъ на студията си ние ще се постараемъ да скицираме главнитѣ основи, чрѣзъ които може по-лесно да се постигне тая задача.

ОТДѢЛЪ II.

Организацията на българский народенъ театръ.

I.

„Рѣчьта ни е дадена за да скриваме мислитѣ си,“ казва негдѣ германския великанъ Гете. Но въ своитѣ собственни съчинения той самъ опровергава горнето си изрѣчение. — Рѣчьта ни е дадена за да изразяваме мислитѣ си, да насърдчаваме къмъ дѣйстие, къмъ трудъ. Думата е първата степень на дѣйствие. За това полагаме, че и нашата дума не трѣбва да служи само за глорифицирание и възхвалявание на едно добро дѣло, но и да дѣйствува за неговото осжществление: нашия националенъ театръ трѣбва да бжде създаденъ и то колкото е възможно по́-скоро. Колкото човѣкъ по́вече вникне въ сегашнитѣ ни растроени отношения и разнебитени, испадпали нрави, толкова по́вече ще се убѣди, че искуството трѣбва да се въздигне, за да даде своята велика, спасителна помощь. Между всичкитѣ словѣнски народи, ние сме, трѣбва да го признаемъ открито, които на́й-много страдаме отъ manque de se sentiment — отсжтствие на чувство, отъ отсжтстие на душевенъ огънь, ентусиазмъ. А именно вдъхновението, ентусиазмътъ е, който дава главния потикъ за всѣка

творческа дѣятелность. Да помогне на тоя нашъ народенъ недостатъкъ може само искуството. Спомняме си при това думитѣ на знаменития *Рих. Вагнеръ,* който казва: не науката, а искуството е истинския въспитатель на народа; умътъ се развива чрѣзъ науката, а сърдцето, душата, въображението се хранятъ отъ искуството. Не занятото чрѣзъ искуството въображение загрубява, и се заблуждава въ опасни крайности. За това отъ жизненна необходимость е да залѣгнеме сериозно за въвеждание искуството и то не чрѣзъ прѣходящи, закръпвани трупи, а чрѣзъ учрѣждаванието единъ стабиленъ, организиранъ националенъ театръ.

Кои сѫ възраженията, които могѫтъ да се наведатъ противъ създаванието на тоя институтъ? — Възражението, че ний нѣмаме нужда отъ такива работи, мислимъ, че е достатъчно оборено отъ казаното отъ насъ до тукъ. Колкото се касае за паричнитѣ средства, то като оставимъ на страна въпросътъ за зданието, за който ще говоримъ отдѣлно, сегашната субсидия отъ 50.000 лева, едва ли ще има нужда отъ значително увеличение, толкова повече, че слѣдъ провеждание организацията и урѣждание единъ редовенъ репертуаръ, и доходитѣ на самия театръ несравненно ще се уголѣмятъ.

Възражението, че ний не притѣжаваме нуждния литературенъ и артистически материялъ и персоналъ — е несъстоятелно. На чело съ г. *Вазова* ний располагаме съ цѣлъ редъ даровити поети и литератори, които и ако не издържатъ сравнение съ свѣтскитѣ поети и драматурги, се прѣдставляватъ таланти, които, щомъ иматъ при сърдце дѣлото на литературата, могѫтъ да отговарятъ на съврѣменнитѣ потрѣбности на нашия народъ. Въ г. Канели ний имаме единъ интелигентенъ мъжъ, отличенъ драматически артистъ и дѣятеленъ режисьоръ, който и съ сегашния артистически персоналъ въ кратко врѣме е постигналъ значителни успѣхи въ ансамблитѣ на прѣдставленията, и подигналъ литературнитѣ достоинства на пиеситѣ, независимо отъ собственната му художественна игра, която може да удовлетвори, даже да въсхити и взискателния въ това отношение европеецъ; въ г. Попова виждаме единъ добъръ сценически талантъ, съединенъ съ прилѣжание и рутина; младата г-жа Канели проявява едно несъмнѣнно сценическо дарование, особенно въ наивнитѣ роли, и безъ друго въ това направление ще се развие въ първостепенна сила на нашата сцена; дарба съглеждаме и у г. Киркова, който при извѣстно прилѣжание ще може да стане талантливъ артистъ; подъ талантливото управление, другитѣ членове на трупата, проникнати отъ любовь къмъ трудътъ и съ

усиленна дѣятелность, което е сега първо условие, ще спомогнатъ за даванието художественни и цѣлньи прѣдставления на литературнитѣ произведения, което ще служи на честь на драматическата трупа, а на публиката ще бѫде неизсякаемъ източникъ за духовно наслаждение и физически отдихъ, слѣдъ дневнитѣ трудове и треволнения.

Трѣба да укажемъ на още единъ факторъ, съдѣйствието на който е отъ огромна важность за успѣха на дѣлото на искуството; тоя факторъ е — пресата. Пресата въ днешното ѝ състояние е сѫщо една отъ голѣмитѣ печалби на модерното человѣчество. Тя е живия каналъ, чрѣзъ който резултатитѣ на науката, литературата и искуствата се коментиратъ и съобщаватъ на широкитѣ обществении крѫгове — тя е могѫщественния органъ, който популаризира, всажда въ народнитѣ маси сичкитѣ успѣхи на человѣческия духъ и знание. Въ нашия случай българската преса трѣба да земе подъ отеческата си защита новороденото искуство, което поставено на здрави начала и напрѣднало, ще стане отъ своя страна културенъ източникъ, отъ който сама пресата ще черпи вдъхновение и нови мотиви за своитѣ задачи, ще обогати съдържанието си, и тогава само ще достигне онова високо и почетно положение, което тя трѣба да завзема въ явния животъ на народътъ. Пресата би била задължена да се отнесе сериозно къмъ искуството, като му помага съ здрави съвѣти, обстоятелно знание, благосклонна критика, да опрѣдѣля точно сглѣданитѣ грѣшки, да обръща внимание върху появившитѣ се недостатъци, като при това поучава по кой начинъ тѣ могѫтъ да се отстранятъ и поправятъ; не трѣба да се забравя, че несправедливата критика непремѣнно дѣйствува разрушително и разстройва, особенно кога се прилага къмъ начинающе учрѣждение; сѣко начинающе дѣло нуждае се въ насърдчителна толерантность. Не му е мѣстото тука да се спираме върху сегашното състояние на българската преса, която по своя езикъ и нрави далеко се е отстранила отъ своето призвание . . . За това и репутацията ѝ въ обществото не е отъ завиднитѣ. Но ако пресата ни съ присърдце пригърне дѣлото на искуството, то въ него тя ще намѣри лѣкъ за своитѣ тежки язви и болѣсти, чрѣзъ него тя ще влѣзе въ сферата на по̀-високи интереси, ще постигне това, което ѝ недостава: обективность, толерантность, и борбата за личности да се замѣни съ борба за идеали. Преса, която не е проникната отъ тия приеми и начала, не е друго освенъ орѫдие на назадванието, орѫдие на общественното разложение.

Digitized by Google

II.

Сега ни остава да се занимаемъ съ втория практически въпросъ, какъ трѣба да бѫде организиранъ народния театръ? Каква форма трѣба да се даде на неговото управление? — Разрѣшението на тоя въпросъ, макаръ и при единъ институтъ отъ нáй-малъкъ размѣръ, не е легко дѣло, както и въобще дѣлото на сѣко управление. Въ формата на управлението на националнитѣ театри днеска сѫществуватъ двѣ системи: едноличния режимъ на единъ артистически директоръ — интендантъ, и колегиялното управление на единъ литературенъ комитетъ. Първата система пóвече се употрѣблява въ нѣмскитѣ национални театри. Въ 70-титѣ години знаменития драматургъ Х. *Лаубе* постигна съ нея голѣми успѣхи при управлението Виенския Бургъ-театръ. Лаубе бѣше единственния повелитель на това знаменито учреждение на искуството. Съ неговото управление съвпада нáй-блѣскавия периодъ на нѣмското драматическо искуство. Лаубе съединяваше въ едно лице артистическия директоръ, драматургътъ и финансиста; той си избираше режисьоритѣ и прѣподавателитѣ на ролитѣ. Като съвѣтници при избора на пиеситѣ привикваше и практически артисти. Но при това той самъ лично бѣше отговоренъ за успѣхътъ, или неуспѣхътъ въ дѣятелностьта на институтътъ. Трѣба да забѣлѣжимъ обаче, че тая система, която подъ управлението на Лаубе постигна всеобщо признание, при неговитѣ наслѣдници оказа се доволно несъстоятелна.

Théâtre Français[1]) — тоя националенъ институтъ par excellence — както и пóвечето отъ словѣнскитѣ народни театри, иматъ друго едно управление, което ний прѣпорѫчваме като нáй-подходяще и за нашия националенъ театръ. Спорѣдъ тая система, управлението състои отъ единъ артистически упрвитель и единъ комитетъ отъ шесть души, избрани измежду литераторитѣ и други теоретически и практически свѣдущи хора. Главната задача на комитета е, да изучва материалътъ, да рѣшава за приеманието, или отхвърлянието на прѣдлагаемитѣ пиеси; особенно внимание трѣба да обръща комитетътъ

---

[1]) Французския театръ датира още отъ XVII столѣтие (1640). Заслуга на Молиера е, че той въ епохата на Людовика XIV бѣше се развилъ въ националенъ институтъ. Днешната му организация базира се върху статутитѣ, *написани отъ Наполеона I въ 1812 г. въ Москва!* Фактъ дѣйствително поразителенъ. Засѣдналъ въ неприятелска страна, въ изгорѣлата, опустошена Москва, която хвърли въ безсилие и отчаяние цѣлата му армия, угрожаванъ отъ сички страни отъ рускитѣ войски, въ тая безисходность, въ навечерието на прѣдчувствуваната катастрофа, — Наполеонъ I намира още врѣме да мисли за искуството, да пише проектъ за френския националенъ театръ! — Отъ 1885 г. за артистически управитель на французския театръ назначенъ е извѣстния писатель и публицистъ Jules Claretie.

върху чистотата и усъвършенствуванието на езикътъ. Единъ отъ членоветѣ на комитетътъ поема финанситѣ, води администрацията на дѣлото, и има грижата върху добрия вървежъ на паричната часть. Комитетътъ е подчиненъ на единъ артистически директоръ, специялно назначенъ отъ държавата, който се намира въ непосрѣдственни отношония съ персоналътъ на театра, върши дисциплинарната власть и съ дадения му отъ комитетътъ готовъ материялъ отваря сезонътъ. Спорѣдъ даденитѣ му по́-важни функции и неговата отговорность е по́-голѣма. На края на сѣка година управителя-драматургъ подава единъ докладъ до Министерството на Просвѣщението за дѣятелностьта на институтътъ и за паричната часть, въ случай, че нему сѫ повѣрени и финанситѣ. При специялно изработвание статутитѣ на управлението, могѫтъ да се прѣдвидятъ още различни измѣнения и допълнения, тъй като ний говоримъ тука за управлението въ на́й-общи черти.

За подиганиe престижътъ на учреждението и за правилното напрѣдвание на дѣлото му, необходимо е да се изработи единъ дисциплинаренъ правилникъ, който актеритѣ, при подписвание на контрактитѣ си, се задължаватъ безусловно да испълняватъ; тоя правилникъ може да бѫде напечатанъ и въ самитѣ контракти, сключвани отъ управлението на театрътъ. Освенъ това артиститѣ се задължаватъ въ течението на 4 седмици да даватъ прѣдставления въ по-важнитѣ провинциялни градове на България. На основание на контрактитѣ си, артиститѣ се ползуватъ съ едно-мѣсеченъ отпускъ въ годината. Сезонътъ се открива точно на 1 Октомврий и се сключва съ края на м. Май. На 1 Юний се отпочва обиколката въ провинциялнитѣ градове и трае до края на сѫщия мѣсецъ. Прѣзъ мѣсецъ Юлий артиститѣ се ползуватъ съ отпускъ. Точно на 1 Августъ артиститѣ се явяватъ на длъжноститѣ, щото прѣзъ мѣсецитѣ Августъ и Септемврий да се прѣдадѫтъ на усилена дѣятелность и се подготвятъ за бѫдѫщия сезонъ и пр. Съ това скицирахме на кратко организацията на народния театръ. Съ добра воля, съ нѣщо енергия и постоянство, и при сѫществующитѣ вече срѣдства, тя лесно и въ най скоро врѣме може да бѫде оживотворена.

III.

Остава още да кажемъ мнѣнието си по въпросътъ за *постройката на бълг. народенъ театръ.* Тъй като днеска нашия бюджетъ е доста отегченъ, и не прѣдставлява излишеци, то въпросътъ за постройката на театрътъ, колкото той инакъ и да е наврѣмененъ,

*

трѣбва да се обсжжда и разрѣши по такъвъ начинъ, щото материялнитѣ срѣдства на държавата, да не се излагатъ на значителни жертви. Въ това отношение най добрѣ може да ни послужи примѣрътъ на другитѣ малки словѣнски народи. Какъ построиха полицитѣ, чехитѣ, хърватитѣ своитѣ национални театри? — Съ всеобща народна подписка. Защо и ний да не направимъ сжщото?! Истина работата ще изисква продължително врѣме, но — съ единъ ударъ не се събаря дървото. Събирането на паричнитѣ средства ще трае може би 5—6 години. Понеже драматическото искуство не трѣбва да се остави да прозябава толкова дълго врѣме въ сегашното си неопредѣлено положение, ний изнасяме на обсжждание слѣдующето прѣдложение. Нека въ планътъ на бждащия народенъ театръ да се прѣдвиди и постройката на едно *смъжно, побочно здание, салонъ.* Това здание, съ една едноврѣменно вотирана отъ почитаемото Народно Събрание сума, може да се построи и приспособи за театрална зала още идущата пролѣть, а прѣзъ есеньта 1896 год., младата българска муза — Талия ще може да посрѣщне българското общество въ своя домъ, въ собственния си храмъ. Съ това трупата ни ще се сдобие съ здание нарочно приспособено за нейнитѣ цѣли, и ще се избави отъ сегашнитѣ безчисленни неудобства, които търпи въ Бесѣдата, хемъ театралния бюджетъ ще се избави отъ плащания сега твърдѣ скъпъ наемъ (за 100 прѣдставления въ годината театр. бюджетъ плаща 8000 лева наемъ). Мислимъ че нѣма нужда да доказваме специялно, колко ще спечелятъ въ своя домъ прѣдставленията на трупата въ художественно и декоративно отношение, и колко ще се уголѣмятъ доходитѣ на театр. бюджетъ. И когато най послѣ се построи националния театръ, то сжществующето здание пакъ ще намѣри своето добро и полезно употрѣбление. То може тогава да се приспособи за концертенъ залъ, библиотека, ресторация, или за нѣкой театраленъ реквизитъ.

Ще кажемъ още нѣколко думи за организирането на народната подписка. Нуждно е прѣди всичко да се състави единъ комитетъ, който подъ прямата контрола и подчиненъ на министерството на Просвѣщението да ржководи събирането на помощитѣ. Даже най-цѣлисходно ще бжде, ако министерството само назначи тоя комитетъ. Както ни е извѣстно отъ другитѣ национални подписки, дамитѣ сж играли важна и благодѣтелна роля въ това велико прѣдприятие. Тѣхната енергия, тѣхното усърдие постигатъ чудеса. Ний за сигурно се надѣваме, че българскитѣ жени ще пригърнатъ това

свето народно дѣло, ще докажатъ своятъ патриотизмъ като горещо се завзематъ за неговия успѣхъ.

Задачата на субскрипционния комитетъ ще бжде: 1) Да направи едно обстоятелно изложение прѣдъ Народното Събрание върху цѣлитѣ и значението на народния театръ, като замоли съдѣйствието му за реализванието на това общо българско дѣло. Това изложение горѣщо подпомогнато отъ Министра на Просвѣщението, ще убѣди народното прѣдставителство да вземе важно участие въ дѣлото, като асигнува въ течението на нѣколко години една извѣстна сума за тая цѣль; 2) Да се распише конкурсъ за планътъ на театра, или да се набавятъ плановетѣ на нѣкои отъ по-новитѣ театри, и да се дадхтъ на преглѣждание отъ нѣкоя комисия; 3) За да се ускори осжществлението на предпрѣятието, комитетътъ ще се отнесе писменно до живущитѣ въ странство българи-богаташи, да пристжпятъ като основатели въ фондътъ за постройката на театрътъ. Ако тия се притекжтъ на помощь на дѣлото съ дѣйствително голѣми суми, то тѣ ще заслужатъ горѣщата благодарность на българското общество и народъ. Освенъ това тѣхнитѣ ликове ще украсяватъ храмътъ на искуството, който ще си построи българския народъ. Бждащитѣ поколения ще черпятъ насърдчение и примѣръ въ патриотизмътъ и доблестнитѣ сърдца на тия мъжье, тия благодѣтели на България.

Разбира се, че всичко казано отъ насъ до тукъ за организацията на народния театръ и комитета за националната подписка е само една скица, която ще изисква специално разработвание при турянието си въ дѣйсъвие. Препятствията и мжчнотиитѣ, които би се явили при испълнението, не сж неодолими, щомъ дѣлото се подхване съ разбирание, съ нуждната енергия и любовь. Дѣлото веднажъ дѣятелно подхванато, ще се движи напрѣдъ само̀, защото се основава на една жизнена необходимость на нашия народъ и общество.

Прологъ.*)

Пѣвецъ съсъ арфа звучна пратихѫ небесата
Тукъ долу на земята въ миръ чуденъ да живѣй,
Дълбоко да прониква на смрътнитѣ въ душата,
Сърдцата да вълнува, да учи и да пѣй.

Вълшебникъ, сърдцевѣдецъ, съсъ своя даръ небесенъ
Разбуди той духа ни, откри му новъ животъ,
И звучнитѣ аккорди на неговата пѣсень
Омаяхѫ сърдцата на цѣлъ единъ народъ.

Съ духъ крѣпъкъ, съ мощно слово, съ години, безъ да спира,
Крѣпи ни той съ надѣжди въ най-злитѣ часове;
Скръбь, радость и тревоги отъ неговата лира
Извличахѫ небесни, вълшебни звукове.

Той пѣ за миръ, за правда, за истинска свобода,
За нашитѣ балкани, обайни катъ мечти,
За българската чудна и хубава природа:
Поля, гори, дѫбрави и горски висоти.

И тозъ бардъ отъ Балкана, днесъ тука въ умиленье,
Награда ще приеме отъ скѫпи дарове:
Душата и сърдцата на цѣло поколенье —
За своитѣ достойни и цѣнни трудове.

---

*) Прочетенъ отъ автора на литературно-музикалната вечеринка дадена по случай 25-годишния юбилей на Ив. Вазова на 24 Септемврий 1895 год.

О, слава на тогози, що четвъртъ вѣкъ е писалъ,
На този, кой съ перото бори се както съ мечъ,
На тозъ, крила що даде на българската мисъль
И музика направи отъ българската рѣчь.

О, слава на страната, похвала на народа,
Що раждатъ и отглеждатъ такива синове;
Таквазъ страна заслужва блага, права, свобода,
Такъвъ народъ живѣе прѣзъ цѣлъ низъ вѣкове.

София, 24 Септемврий 1895.

Д. К. Поповъ.

Съврѣменното учение за причината на заразителнитѣ (инфекционнитѣ) болѣсти и лѣкуването болѣститѣ въобще съ продукти отъ животния организмъ.

Отъ С. Мирковъ.

I.

Болѣститѣ сѫ древни както и човѣчеството. Нѣма съмнѣние, че съ появяванието на първитѣ малко или много голѣми поселения се появяватъ и тъй нарѣченитѣ инфекционни (заразителни-прилѣпчиви) болѣсти между населението, — въ видъ на епидемии или ендемии, — за което има указания въ на́й-старитѣ исторически памятници. Причинитѣ на свойтѣ страдания человѣка е приписвалъ то на боговетѣ си, които тѣ испращатъ человѣку въ наказание за неговитѣ прегрѣшения, то на водата, храната или почвата, то на въздуха. Нѣма въпросъ въ медицината, който да е прѣтърпявалъ толкова измѣнения въ въззрѣнията, както въпроса за причинитѣ — етиологията — на заразителнитѣ болѣсти.

По проявяванието си, по способа на распространението си, кога тѣзи болѣсти набързо поразяватъ цѣли селения, — навождало е на мисьль, че причинителя имъ е нѣщо живо, което преминава въ организма изъ вънъ и се размножава вѫтрѣ, въ самия поразенъ организмъ. Отъ тука учението за *contagium vivum* (жива зараза). Мнѣнието за таковата естество на причинителя на болѣститѣ, се намира у най-древнитѣ автори; така напримѣръ, латинскитѣ писатели Varro и Collumelle (116 год. до Р. Хр.) въ свойто съчинение „de re rustica“, приписватъ происхождението на блатнитѣ трески отъ малки живи сѫщества, които проникватъ и живѣятъ въ организма. Но пó-опредѣленни и пó-точни свѣдения за микроорганизмитѣ, причинители на инфекционнитѣ болѣсти, можаха да се получатъ само отъ когато се откриха увеличителнитѣ стъкла. Съ помощьта на тѣзи, — въ начало несъвършенни, — стъкла подъ окото на наблюдателя се открива новъ миръ: въ оцетя, въ различни гниющи

жидкости се откриватъ съ въоржженно око червейчета и инфузории. Ето че мнѣнието, че причинителя на заразителнитѣ болѣсти е нѣщо живо получава реаленъ характеръ.

Холандеца *Левенхукъ* (Loevehook) е първия, който въ 1695 година подъ несъвършенния тогава, устроенъ отъ него, микроскопъ е видѣлъ, описалъ и нарисувалъ бактерия, намѣрена въ слюнкитѣ отъ устата си и въ материята изъ между зжбитѣ си. Живитѣ организми, които той намѣрилъ, причислилъ ги къмъ животнитѣ и ги нарѣкълъ „animalcules“. Самъ Левенхукъ не свързвалъ своето откритие съ инфекционнитѣ болѣсти, но това откритие дало поводъ на мнозина отъ тогавашнитѣ (XVII и XVIII столѣтия) лѣкари да прѣдполагатъ, че причината на заразителнитѣ болѣсти сж именно тѣзи „animalcules“ (животинки), които навлизатъ въ тѣлото отвънъ — съ храната, питието, — и тука се размножаватъ. Това тѣхно прѣдположение или вѣрвание се е основавало, пе че дѣйствително сж намирали въ болнавия организмъ, или въ болнавитѣ му части (ткани) тѣзи мъниинки животинки, но по аналогия, че такива се намиратъ въ вода, оцетя, млѣкото и въ други вещества, съ които человѣкъ се ползува за храна, или за други цѣли.

Идеята за „contagium vivum“ въ 17 и 18 столѣтия се силно развива, безъ да е билъ опредѣленъ този contagium за отдѣлни болѣсти. Увлечението въ тъзи теория е било толкова силпо, щото самъ великий Линней (1773 год.) е причислилъ тѣзи прѣдполагаеми причинители на заразителнитѣ болѣсти, въ свойта систематика, въ отдѣла „chaos“, къмъ нáй-малкитѣ живи сжщества Той е писалъ, че тѣзи причинители на болѣститѣ сж единъ видъ адово извержение (furia infernalis), което налита изъ въздуха на хората; въ това той лично се е убѣдилъ въ врѣме на свойтѣ ботанически екскурсии по Норвегия, гдѣто „това злокачественно сжщество го е нападнало и го е направило болѣнъ“.

Въ първата половина на XIX вѣкъ, вѣкъ на скептицизмътъ въ науката и на реализмътъ, учението за contagium vivum, като причинитель на болѣститѣ, като пе се основаваше на дѣйствителни наблюдения, се дискредитира и му грозеше окончателпо да заглъхне. Великитѣ открития, съ помощьта на усъвършенствуванния микроскопъ, въ областьта на естественнитѣ науки, въ началото на втората половина на нашия вѣкъ, отново оживяватъ паразитарната теория за происхождението на заразителнитѣ болѣсти. Между тѣзи открития, съ които се доказа, че извѣстни заразителни болѣсти у нѣкои растения напримѣръ у картофитѣ и хлѣбнитѣ растения, и у животнитѣ, напр.

у бубитѣ (коприненитѣ гжсеници), — се предизвикватъ отъ особенни гжбици; особенно откритата още въ 1830 година отъ Шонлейна гжбица, която причинява твърдѣ распространената у насъ кожна болѣсть — кель (favus), — турятъ вече тъзи теория на фактическа почва.

Рѣшающе значение въ полза на паразитарната теория е имало откритието въ 1850 година на Davain'а и Rayer'а голѣми бактерии (бацилли) въ кръвьта на една овца, умрѣла отъ болѣстьта сибирска язва (pestis Sibirica, — pustula maligna). Въ 1855 година Polender и Bräuel намѣрили сжщитѣ бацилли въ кръвьта на человѣкъ болѣнъ отъ сжщата болѣсть — сибирската язва; а въ 1860 год. Delafond култивиралъ (искуственно развъдилъ) тѣзи бактерии въ кръвь, взета отъ здрави животни, и получилъ цѣли колонии (мицели) и слѣдъ това Davain доказалъ, че само съ кръвь, въ която се съдържатъ казаннитѣ бактерии може да се присади на здраво животно болѣстьта сибирска язва. Тѣзи фактове вече турятъ учението за contagium vivum на непоколебими основи, но само този контагий (зараза), който въ 17 и 18 столѣтия бѣше червейче — „animalcules“ сега се оказва принадлѣжащъ къмъ растителното царство, — бактерии, които вече съ силно увеличивающи микроскопи се откриватъ въ кръвьта, соковетѣ и тканитѣ на болнави отъ инфекционни болѣсти животни. — Веднажъ се доказа зависимостьта на една заразителна болѣсть (сибирска язва) отъ съдържащитѣ се въ кръвьта, и въобще въ соковетѣ и тъканитѣ на организма на болнавото животно, микроорганизми, бактерии, то по аналогия, отъ такива зависятъ и другитѣ подобни болѣсти. И ето почва се дирение микроорганизми въ всѣка инфекционна болѣсть, появява се настояща бактериомания; отъ разни кранща на свѣта въ едно и сжщо врѣме се появяватъ извѣстия за откривание причинителя на тая или оная болѣсть; считало се е достатъчно да се констатира каква да е бактерия въ болнавия организмъ, за да се приеме тъзи бактерия за причинитель на болѣстьта, за специфична за дадената болѣсть. По този начинъ почти на всѣка болѣсть се изнамира причинителя ѝ — този или онзи видъ бактерия. Въ кратко врѣме литературата по този въпросъ чрѣзвичайно се увеличи и наредъ съ дѣйствителнитѣ изслѣдвания и открития, явяватъ се повече противоположни, които послужиха да се появятъ и масса погрѣшки въ науката. Сжщностьта на тѣзи погрѣшки е тая, че не е достатъчно да се констатира бактерия въ кръвьта или тъканитѣ при тъзи или оная болѣсть, но трѣбва да се докаже, че дадения микробъ е специфиченъ за тъзи болѣсть, т. е.

че тъзи е именно бактерията, която извиква болѣстьта, а за повечето болѣсти, на които повидимому бѣха открити причинителитѣ, това не бѣше доказано. Само слѣдъ изслѣдванията на Пастьора и Клебса, които показаха, че е възможно да се култивиратъ вънъ отъ организма бактериитѣ, взети отъ болнавитѣ ткани, и кога тѣзи култивирани (искуственно развъдени) бактерии отново се введатъ въ здравъ организмъ, т. е. искуственно се зарази организма, и се прояви сѫщата болѣсть, то вече се доказва, че дадения видъ микробъ причинява тъзи болѣсть, че той е специфиченъ за нея. По този пѫть цѣлъ редъ изслѣдвания за много заразителни болѣсти доказаха происхождението имъ отъ „contagium vivum" и специфичностьта на този contagium. И тъй съврѣменната бактериология, поставена на строга фактическа почва, се явява една отъ нáй-точнитѣ клонове на медицинската наука, която се занимава съ издирванието причинитѣ (етиологията) на болѣститѣ.

II.

Благодарение на многочисленнитѣ изслѣдвания по въпроса за микроорганизмитѣ се установи факта на чрѣзвичайното имъ распространение на всѫдѣ, въ всичкитѣ среди, които окрѫжаватъ человѣка: въ въздуха, водата, почвата и пр. Сѫщо се показа, че микроорганизми сѫществуватъ твърдѣ голѣмо число видове и форми, които се отличаватъ една отъ друга по външния си видъ и въ биологическо отношение. Въ отношение къмъ человѣка тѣ се дѣлатъ на врѣдни и полѣзни. Колкото до първитѣ, то значението имъ се разбира отъ названието имъ; относително полѣзнитѣ микроорганизми считаме за неизлишно да дадемъ слѣдующитѣ разяснения:

Още Пастьоръ е доказалъ, че никакво гниение или шупвание (вскисвание — ферментация) не може да стане безъ присѫтствието на тѣзи или други микроорганизми, специфични за всѣки видъ шупвание или гниение. Отъ тука става ясно, че всичкитѣ продукти, които се получаватъ чрѣзъ шупвание (вскисвание): тѣстото, виното, бирата, оцетя, сиренето и т. н. — сѫ резултатъ отъ дѣятелностьта на тѣзи организми. Приготовлението (разрохванието) на почвата за да бѫде тя производителна за растенията е сѫщо дѣло на микроорганизмитѣ, които прѣобразуватъ неразтворимитѣ минерални вещества въ разтворими, и неусвояемитѣ отъ растенията за усвояеми. Тъй напримѣръ, превръщание аммониака въ азотна киселина, отъ която само могатъ растенията да въсприематъ отъ почвата нуждния имъ азотъ, става при участието на особенъ видъ микроби. Процесса

на непосрѣдственното всмукване отъ почвата храна съ устицата на коренитѣ си (хранението на растенията) е свързанъ съ присѫтствието на масса микроби, които покриватъ напълно всичкитѣ подземни расклонения на корена Най послѣ прорастванието на сѣмената, по опититѣ на Буссиньо и Дюкло, при запазвание всичкитѣ условия на питателностьта на почвата, температурата и влагата, съвсѣмъ непроисхожда, ако въ тъзи почва сѫ убити всичкитѣ микроорганизми.

Отъ казаното се вижда важното значение на микроорганизмитѣ, на тѣхната жизнедѣятелность, въ икономията на органическия животъ.

Пита се, коя е ближайшата причина на такова дѣйствие на микроорганизмитѣ?

По тѣзи знания, които по настоящемъ ний имаме, възможно е само общъ отвѣтъ: микроорганизмитѣ, въ своя жизненъ процесъ проявяватъ значителна химическа енергия, специялна за извѣстенъ видъ микроби. Съ други думи — микроорганизмитѣ химически дѣйствуватъ на веществата (средата), въ които живѣятъ, като произвеждатъ тѣзи или други процесси на распадение (деструкция) и сгруппиранис (синтезъ) основнитѣ химически елементи на веществата (средата), на които дѣйствуватъ, и при това е доказано (въ настояще врѣме за нѣкой видове), че всѣки видъ е способенъ да произвежда само извѣстно, свойственно само нему, химическо дѣйствие.

Подиръ тѣзи свѣдения да се обърнемъ къмъ микробътъ причинителя на болеститѣ — патогеннитѣ. Въ нормално състояние на организма (здраво) никакви микроби въ вътрѣшнитѣ органи или тъкани, които нѣматъ съобщение съ окрѫжающата тѣлото среда, не сѫ намирани. Тѣ сѫ много, и отъ разни видове, въ устата, пищевода (езофага), стомаха, червата, дихателнитѣ трѫби (броихитѣ), бѣлитѣ дробове — изобщо на всѣкадѣ, гдѣто прониква (прииждa) въздухъ при нормални условия, или гдѣто тѣ се внасятъ заедно съ храната.

При разболѣвание отъ заразителни (инфекционни) болѣсти, микроби сѫ намирани въ различни органи на тѣлото, и по нѣкога въ твърдѣ голѣмо количество. Като знайме зависимостьта на поболѣванието отъ микроорганизмитѣ явява се въпросъ: какъ тѣзи болѣзнетворни микроби проявяватъ свойто влияние на животния организмъ? Този въпросъ не може още да се счита окончателно рѣшенъ, но извѣстно е, че микробитѣ, тъй или инакъ, като се заселятъ въ организма или почватъ да се размножаватъ за смѣтка на соковетѣ му и твърдѣ бързо достигатъ грамадно количество, или пъкъ погиватъ

като не намиратъ благоприятни условия за размножението си. Болѣзнетворний ефектъ на заселенитѣ въ тъканитѣ микроорганизми възможенъ е само въ първия случай. Но не самитѣ микроби непосрѣдственно сѫ виновницитѣ на болѣзненитѣ симптоми на организма, въ който сѫ се развѫдили, а както по горѣ казахме, тѣ, благодарение на присѫщата имъ химическа енергия, произвеждатъ особни химически вещества, изъ средата, въ която живеятъ, и тѣзи именно вещества причиняватъ повредитѣ на организма. Съ други думи, микробитѣ произвеждатъ ядъ, съ който се отравя организма. Тъзи теория за токсическото (отровно) дѣйствие на микробитѣ въ настояще врѣме се доказва съ цѣлъ рѣдъ изслѣдвания, което даде на терапията (науката за лѣкуванието) ново направление, за което по доло ще говоримъ.

За разяснение въпроса за естеството на тѣзи микробни ядовити вещества ний ще направимъ едно малко отстѫпление.

Отдавно е забѣлѣженъ факта за силното отровно дѣйствие на продуктитѣ на гниението животнитѣ тъкани или сокове; сѫщо на тѣзи, които се занимаватъ съ анатомията отдавно е била извѣстна опасностьта за отравление съ тъй наречения трупни (отъ мъртво тѣло — кадаверически) ядъ, ако той попадне въ кръвьта при случайно наранявание или охлузвание при занятия въ анатомическитѣ сали. Много опитвания сѫ правени да се отдѣлятъ тѣзи ядовити вещества и да се опрѣдѣли тѣхното химическо естество, но тѣзи опитвания до неотдавнашно врѣме сѫ давали отрицателни резултати. Отъ преди 25 години италиянския химикъ Селми, слѣдъ многогодишни упорити опити отдѣлилъ отъ гниюща органическа материя единъ рѣдъ продукти, съ опредѣлена химическа структура, които по свойтѣ химически свойства приличатъ на отдавно вече извѣстнитѣ растителни *алкалоиди*. Селми нарекълъ тѣзи трупни алкалоиди *птомаини*. Като се основаватъ на тѣзи открития мнозина учени прѣдприематъ нови изслѣдвания, и въ скоро врѣме откриватъ още много други птомаини. По горѣ казахме, че тѣзи вещества по свойтѣ химически свойства се доближаватъ до растителнитѣ отрови (алкалоиди), сѫщото свойство се наблюдава и въ физиологическо отношение. Алкалоидитѣ, съ малко исключения, сѫ твърдѣ силни отрови. Повечето отъ птомаинитѣ сѫщо сѫ отровни, при това тѣзи или онѣзи отъ тѣхъ по отровителното си дѣйствие напълно приличатъ на нѣкои растителни алкалоиди. Тъй има извѣстни птомаини, които съотвѣтствуватъ на морфина, вератрина, кониина, никотина, стрихнина, хиноидина, кураре и пр. Като се знай, че никакво гние-

ние не става безъ участието на микроорганизмитѣ, вече не беше трудно да се докаже, че образованието на птомаинитѣ се дължи сжщо на микробитѣ. При това се е забѣлѣжило, че образованието на птомаинитѣ върви толкова по успѣшно, колкото по малко кислородъ приижда (прониква) къмъ гниющата масса, — фактъ съ твърдѣ важно практическо значение. Наопаки, искуственно изобилно доведенъ този газъ въ съприкосновение съ гниющето тѣло съвършенно спира образованието на птомаини. Изобщо тѣзи тѣла (птомаинитѣ) сж нестойки (непостоянни) и легко се разлагатъ отъ дѣйствието сжщо на кислорода.

Съ дѣйствието на птомаинитѣ се обясняватъ случаитѣ на отравление съ нѣкои хранителни вещества: риба (рибна ядъ — особенно много случаи на отравление съ солена риба биватъ въ Россия, гдѣто употрѣблението на рибата е твърдѣ распространено) салами (саламни ядъ) и пр. Въ повечето такива случаи на отравление е било доказано присжтствието на птомаини въ отровния продуктъ. При по нататъшни изслѣдвания птомаини сж намѣрени въ живия животенъ организмъ при нѣкои болѣсти. Тъй Бушаръ открилъ ядовити птомаини въ коремния тифусъ, въспаление на бѣлитѣ дробове и плеврата, жълтеницата; Анрепъ — въ петнистия (екзантематичния) тифусъ, Пуше — въ холерата, Домингосъ Хозе Фрейре — въ желтата треска и пр. Послѣднитѣ два случая сж забѣлѣжителни въ това отношение, че Пуше съ своятъ помощникъ едва не сж станжли жертва на своето откритие: Пуше и помощника му — лаборанта, като наблюдавали въ врѣме на испаряванието единъ отъ холернитѣ птомаини твърдѣ ядовитъ, нѣколко часа слѣдъ занятията си се поболѣли отъ настояща холера. Помощникътъ на казания горѣ бразилски профессоръ Хозе-Фрейре — студентъ Монлеваде, нечаяно вдъхналъ отъ испаренията отъ таса, въ който се приготовлявалъ единъ отъ птомаинитѣ на желтата треска (болѣсть твърдѣ опасна и сидемически се явява по нѣкога на брѣговетѣ на Мексиканския заливъ въ Америка) и слѣдъ нѣколко часа се поболѣлъ отъ сжщата болѣсть въ най тѣжка форма.

Като се добавили птомаини отъ труповетѣ и отдѣленията (пикоча и испражненията) при нѣкои болѣсти сжщо такива сж получени и отъ материята, въ която искуственно сж завъдени (култивирани) тѣзи или други болѣзнетворни микроби. Така, Бригеръ е получилъ отровителенъ птомаинъ отъ културата на тифозната бактерия, искуственно завъдена на булионъ или мѣсна кашица. Сжщия

Бригеръ е открилъ птомаинъ на тетануса въ културата на тетаничната бактерия и проч.

Отъ това слѣдва, че микробитѣ като се размножаватъ въ хранителна за тѣхъ материя, произвѣждатъ опрѣделенни химически измѣнения, между продуктитѣ на които, въ нѣкои случаи, получаватъ се и такива, които иматъ особна химическа структура, подобна на растителнитѣ алкалоиди, — повечето съ силно отровни свойства. Това сѫ тъй нарѣченитѣ птомаини.

Като се знаятъ тѣзи факти не бѣше трудно да се дойде до предположението, че болѣзнетворното дѣйствие на микробитѣ се заключава именно въ това, че като се заселятъ въ животния организмъ и тука като се размножаватъ, тѣ продуциратъ тѣзи или онѣзи отровни птомаини (или, както ги нарича Бригеръ, токсини), които вече сѫ крайната причина на болезненитѣ явления. За доказателство че това предположение е справедливо трѣбваше да се направятъ опити на животни — дали резултатитѣ съ заразяванне съ извѣстенъ видъ микроби ще бѫдѫтъ сѫщи, както и тѣзи ако се введе въ организма искуственно птомаинъ (токсинъ), полученъ отъ културата на сѫщитѣ микроби. Вслѣдствие твърдѣ голѣмитѣ затруднения при подобни експерименти още далечъ не за всичкитѣ заразителни болѣсти сѫ получени рѣшающи данни; но важно е вече и това, че въ нѣкои болѣсти такива насърдчителни резултати вече се иматъ, и трѣбва да се надѣваме, че съ усъвършенствуванието на техниката, което тъй прогрессира, близко е врѣмето когато този въпросъ ще бѫде рѣшенъ въ горния смисълъ.

III.

Слѣдъ появяванието въ свѣтъ изслѣдванията на Селми, французския ученъ Арманъ Готье обнародвалъ своитѣ изслѣдвания надъ продуктитѣ, происходящи отъ химическата дѣятелность на *живата клетка въ живия* организмъ. Отдавна е извѣстно, че клеткитѣ на нѣкои ткани, слези (гланди), лигаватаципа и проч. продуциратъ (изработватъ) особенни вещества — ферменти (мая, шупило) и други, безусловно необходими въ общата икономия на организма. Слюннитѣ слези, между другитѣ вещества, даватъ на слюнката тъй наречения *птиолинъ,* който прѣвръща нишестата отъ храната въ декстринъ и захарь, безъ което смиланието нишестенитѣ вещества щѣше да бѫде невъзможно. Пепсиновитѣ слезици на лигавата ципа на стомаха изработватъ ферментъ — *пепсинъ,* който прѣвръща бѣлтъчнитѣ вещества на храната въ *пептони* — вещества приготвени

за всмукване въ кръвьта, — безъ което сжщо щѣше да бжде невъзможно смиланието на бѣлтъчнитѣ вещества, които нáй-много влизатъ въ състава на наща храна и т. н. Тѣзи факти отдавна сж извѣстни, но колкото до химическата работа на *всѣка* жива клетка, то до появяванието на изслѣдванията на А. Готье това не бѣше достатъчно извѣстно. Този ученъ е доказалъ, че клетката на живия организмъ при *физиологически* условия изработва (продуцира) особенни вещества — ядовити или не, които по своитѣ химически свойства приличатъ, сжщо както и птомаинитѣ, на растителнитѣ алколоиди и ги нарекълъ *лейкомаини* (отъ грѫцкото слово лейкома — бѣлтъкъ).

При пó-нататъшни изслѣдвания, между птомаинитѣ и лейкомаинитѣ не се намерила разница въ структурата имъ, и тѣзи два разрѣда химически тѣла сж отнесени къмъ *алколоидоподобнитѣ*. По дѣйствието имъ на организма различаватъ лейкомаини *вредителни* и *полезни*. Присжтствието на лейкомаини е доказано въ всичкитѣ отдѣления на здравия организмъ, и при това въ повечето случаи — отровителни (ядовити) лейкомаини. Нáй-голѣмо количество се намиратъ въ испражненията и пикоча. Бушаръ въ свойтѣ изслѣдвания за отровителното свойство на пикоча, и другитѣ отдѣления на здравъ человѣкъ, напълно доказва това. Има ядовити лейкомаини и въ человѣческата слюнка. Този фактъ, между друго, може да служи и за обяснение на тѣзи случаи, гдѣто ранитѣ отъ ухапванието человѣкъ человѣка, особенно кога хапящия е билъ разгнѣвенъ (разядосанъ), биватъ по нѣкога ядовити и даже смъртелни. Намѣрени сж лейкомаини въ пота и въ въздуха, който издишаме. Съ послѣднето обстоятелство се разяснява отровителното дѣйствие на въздуха въ прѣпълнено съ хора затворено помѣщение. Едното само присжтствие на въглекиселината, и даже въ твърдѣ значително количество, въ тѣзи помѣщения, съ което се обясняваше задушванието въ затворени помѣщения, при повѣрочнитѣ опити, се е оказало недостатъчно да произведе такива явления, каквито се наблюдаватъ при вдъхвание въздухъ, развалень отъ дишанието на человѣци. Намерени сж лейкомаини въ много вътрѣшни органи при нормални физиологически условия на организма: въ мозъка, кръвьта, сърдцето, черния дробъ, далака, бъбрецитѣ, слезитѣ и т. н.

Кръвьта на животни отъ единъ видъ се оказва твърдѣ отровителна за животни отъ други видъ (кога се введе — инецира — подъ кожата), по причина на присжтствие въ нея лейкомаини.

Яда (отровата) на нѣкои животни — змиитѣ, тарантулитѣ и въобще насѣкомитѣ сѫщо се отнася къмъ лейкомаинитѣ.

Процесситѣ за образувание на тѣзи вещества въ организма, иматъ съвършенно особенъ — химически характеръ. Пастьоръ е доказалъ, че всичкитѣ видове микроби, по отношението си къмъ кислорода, могѫтъ да се раздѣлятъ на двѣ групи: микроби, които могѫтъ да живѣятъ само въ присѫтствието на свободния кислородъ на въздуха — *анероби,* и микроби, които не се нуждаятъ въ свободния въздушенъ кислородъ, а си го добиватъ отъ тѣзи вещества, въ които химически се съдържа, благодарение на своитѣ особенни жизнедѣятелни свойства. — Бактериитѣ на гниението и шупванието (ферментацията) сѫ отъ този послѣдния родъ. Пастьоръ сравнява и клѣткитѣ на живия организмъ съ анеробитѣ, и намира много общо между жизненния процесъ и химическия на гниението и шупванието (ферментацията). А. Готье е доказалъ, че клѣткитѣ на живия организмъ въ продължение на живота си, и нѣколко врѣме слѣдъ смъртьта, живѣятъ като анеробитѣ, сиречь като организми, които не се нуждаятъ отъ свободенъ кислородъ.

Както у бактериитѣ на гниението продуктитѣ на тѣхната жизнедѣятелность се явява прѣвръщание бѣлтъчнитѣ тѣла въ средата на които се намиратъ, въ птомаини, тъй и живитѣ клѣтки отъ бѣлтъчнитѣ вещества, нáй-главната съставна часть на всѣка жива клѣтка, продуциратъ лейкомаини, отъ които твърдѣ отровнитѣ сѫ извѣстни съ име *токсалбумани* (отровни бѣлтъчни вещества). Но само въ това и състои аналогията: бактериитѣ въ гниющата масса продължаватъ своитѣ дѣйствия — пó-нататъшни разложения и прѣвръщания; живитѣ же клѣтки не докарватъ до края своето разлагающе дѣйствие, и нерастворимитѣ бѣлтъчни вещества си оставатъ цѣли. Това различие дава право на Готье, въ противоположность на Клодъ-Берналовото учение, да казва, че ако живота и да прилича на гниението, но сé пакъ той не е гниение.

И тъй, въ тканитѣ и въ кръвьта въ нормалния, здравия организмъ всѣкога има извѣстно количество алкалоидоподобни вещества, ядовити и неядовити, — лейкомаини и токсалбумини, които сѫ продуктъ на анеробния животъ на клѣткитѣ.

Количеството и качеството на тѣзи вещества у едно и сѫщо животно не е всѣкога еднакво, но зависи отъ състоянието на животното; както пó-горѣ казахме тѣ постоянно се продуциратъ и исхвърлятъ съ отдѣленията отъ тѣлото — условие необходимо за поддържание живота. Наруши ли се това условие, т. е равновѣ-

сието въ изработване и исхвърлянието изъ организма лейкомаинитѣ, кога въ организма се задържатъ отровнитѣ — слѣдствието е смърть. Бушаръ е исчислилъ, че количество на яда, който се исхвърля изъ тѣлото съ пикоча въ течение на 48 часа, е достатъчно да убие самото животно. Колебанията въ количеството па лейкоманитѣ въ отдѣлянията при различни условия и състояния на организма дава възможность да се изучи какви условия способствуватъ за задържанието имъ въ организма. Така Бушаръ е забѣлѣжилъ, че задържанието на лейкомаинитѣ въ организма на человѣка способствува сѣдящия образъ на живота, умственния трудъ, изобщо — всичкитѣ условия, които задържатъ измѣняванието на веществата (жизненнитѣ процеси). Отъ друга страна физическия трудъ на чистъ, откритъ, въздухъ, дишание сгжстенъ въздухъ, изобщо — обстоятелствата, които способствуватъ за усилванието измѣняванието на веществата, намаляватъ количеството на лейкомаинитѣ въ кръвьта. Лейкомаинитѣ, които се образуватъ въ врѣме на бодърствувание, прѣимущественно иматъ наркотически (снотворни) свойства, наопаки, лейкомаинитѣ, които се изработватъ въ врѣме на сънь иматъ свойства да извикватъ конвулсии. По това — идванието на сънливостьта и съня подиръ дълго или кратко бодрствувание, зависи отъ избитъкъ на лейкомаини съ наркотически характеръ, а избитъкъ на лейкомаини, които произвеждатъ конвулсии (судороги) извикватъ събужданието. Въ болѣзненно състояние на организма количеството на лейкомаинитѣ рѣзско се измѣнява. Въ по́вечето случаи образуватъ се нови токсини, и въ сжщо врѣме се увеличаватъ обикновеннитѣ. Но този отдѣлъ е още твърдѣ малко изученъ, и за сега се има само повърхности и приблизителни свѣдения.

IV.

Ако можемъ да признайме за доказано постоянното изработвание и натрупвание въ организма отровни продукти отъ разложението на бѣлтъчнитѣ вещества — птомаини, лейкомаини и токсалбумини, то пита се — какви условия прѣдвардватъ организма отъ смърть при толкова отровни елементи, които се заключаватъ въ него?

Бушаръ показва на слѣдующитѣ способи за унищожавание отровното дѣйствие на лейкомаинитѣ.

1) Исхвърлянието изъ организма отровитѣ чрѣзъ различни органи. По́-прѣди вече видѣхме, че тѣзи отрови се констатиратъ

на всѣкадѣ въ отдѣлянията изъ организма (пикоча, испражненията, пота, въздуха, който издишаме.

2) Разрушение лейкомаинитѣ въ самитѣ тъкани, отъ дѣйствието на кислорода, който прониква къмъ тѣхъ чрѣзъ дишанието и кръвообращението. Това влияние на кислорода ще ни стане понятно като си припомнимъ което прѣди казахме за разрушителното дѣйствие на избитъка кислородъ както за образуванието на птомаинитѣ, тъй и на самитѣ птомаини. Сѫщо трѣбва да си припомнимъ за рѣзското намаление лейкомаинитѣ въ пикоча, при усилени движения и работение вънъ на чистъ въздухъ. При тѣзи условия ускорява се и се увеличава проникванието на кислорода къмъ тъканитѣ, по причина че се усилватъ процесситѣ на дишанието и кръвообращението.

3) Приучванието на оргнизма къмъ отровитѣ. Тука трѣбва да покажемъ, че много отъ лейкомаинитѣ не дѣйствуватъ на тѣзи животни, въ които тѣ се образуватъ; тъй наприм. змѣйския ядъ не дѣйствува на самата змия, сѫщото е у отровнитѣ амфибии, насѣкоми и прочее.

4). Способностьта на черния дробъ (и нѣкои други слѣзи въ тѣлото) да задържа и разрушава отровитѣ.

5) Бѣлитѣ клѣтки (шарчета) на кръвьта иматъ способность да разрушаватъ много отъ бѣлтъчнитѣ тѣла, а въ това число и нѣкои произлезли отъ тѣхъ лейкомаини.

Разбира се, че нарушение на единъ отъ казаннитѣ способи за самозащита на организма отъ отровното дѣйствие на лейкомаинитѣ, послѣднитѣ, като се набиратъ въ по-голѣмо количество, могѫтъ вече да прѣдизвикатъ съотвѣтственни болѣсти и даже смърть, което и наистина се и случава. Бушаръ нарича подобно явление самоотравление (аутоинтоксикация).

Слѣдъ тѣзи изслѣдвания на Бушара, А. Готье и други, които показватъ, че въ самия организмъ, безъ всѣкакво участие на микробитѣ, се изработватъ ядовити вещества, които могѫтъ да причинятъ тая или оная болѣсть, то теорията че микробитѣ сѫ причина на заразителнитѣ болѣсти повидимому вече пада. Но самъ А. Готье и голѣмо болшинство учени мислятъ, че лейкомаинната хипотеза не може да обясни всичкитѣ фактове въ проявленията на инфекционнитѣ болѣсти. Ако и да сѫществуватъ такива болѣзненни форми (подагра, ревматизмъ, малокръвие, разстройство въ смилание храната), които се причиняватъ отъ лейкомаинитѣ, то има и такива, които сѫ влѣдствие отравление на организма съ птомаини, изра-

ботени съ посрѣдството на болѣзнетворнитѣ микроби. Такива сж заразителнитѣ (инфекционнитѣ) болѣсти. *Въ настояще врѣме за нáй-достовѣрно може да се признай мнѣнието за происхождението на болѣститѣ и отъ птомаинитѣ и отъ лейкомаинитѣ.*

За да покажемъ какво практическо значение има казания попрѣди способъ за исхвърлянието изъ организма отровнитѣ лейкомаини посрѣдссвомъ разрушението имъ чрѣзъ кислорода и прѣвръщанието имъ въ пó-нататъшни продукти на распадението на бѣлтъчнитѣ вещества, — ние още единъ пжть се повръщаме къмъ този способъ. Съ многочисленни опити е доказано, че не въ всѣка форма този или онзи лейкомаинъ може да бжде исхвърленъ изъ организма чрѣзъ тѣзи или онѣзи отдѣлителни органи. Изобщо може да се каже, че колкото пóвече процесса на распадението на бѣлтъчнитѣ вещества е довършенъ, толкова пó-лесно продуктитѣ отъ распадението могжтъ да бждатъ исхвърлени изъ организма. Нáй-удобна форма за това е пикочевата киселина, продуктъ на пълното изгаряние (разрушение) въ организма бѣлтъцитѣ. Нѣма съмнѣние, че въ видъ на това тѣло (пикочевина), изъ организма се исхвърлятъ масса продукти отъ разрушението на бѣлтъцитѣ, които ако не бѣха се прѣвърнали въ този неотровенъ и леко за исхвърляние продуктъ, щѣха да причиняватъ на организма извѣстно врѣдоносно дѣйствие. Нáй-необходимъ агентъ за всичкитѣ тѣзи цѣлителни метаморфози въ организма е достжпъ на свободния кислородъ. Отъ тука слѣдва, че колкото пó-енергично въ организма върви дѣйствието на кислорода, толкова пó-напълно той (организма) се прѣчистя или дезинфекцира отъ натрупване на продукти отъ анеробния животъ на клѣткитѣ. И наопаки — колкото пó-слабо се извършва вентилирането на тъканитѣ съ кислородъ, толкова пóболѣзненъ става организма. Съ това се обяснява благодѣтелното дѣйствие, при много болѣсти, на физическия трудъ, чистия въздухъ, кжпанието — изобщо всичкитѣ актове, които способствуватъ за измѣняванието на веществата и се дава възможность да прониква пó-лесно въ тъканитѣ на въздушния кислордъ. Тука се отнася и лѣкуванието съ сгжстенъ въздухъ, озонъ и пр. Освѣнъ улесняванието достжпа на кислорода да причиства тканитѣ, тѣзи актове способствуватъ на процесситѣ въ самитѣ тъкани и на изработване продукти, които тъй или инакъ иматъ влияние за *вжтрѣшното, въ самитѣ ткани, окисление.*

И тъй въ самитѣ ткани, въ химическитѣ продукти на тѣхната жизнедѣятелность, проявяватъ се такива условия, изработватъ

се такива вещества, които оказвать това или онова влияние на вжтрѣшното, въ самитѣ тъкани, окислѣние. Къмъ тѣзи химически продукти се относятъ *неотровнитѣ* и даже *полѣзнитѣ* лейкомаини, къмъ разглѣдванието на които пристжпваме. Изслѣдванията за дѣйствието на отдѣлението на лигаватаципа на носа (соплитѣ) и слюннитѣ слези (слюнката) сж показали че тѣзи жидкости иматъ твърдѣ губително влияние на нѣкой видове болѣзнетворни микроби, и това тѣхно дѣйствие се заключава въ лейкомаинитѣ, които се съдържатъ въ тѣзи жидкости. Ето една полѣзна за организма функция на нѣкои лейкомаини. Слѣдователно тѣ се явяватъ до извѣстна степень като стража на организма отъ външнитѣ врагове, като ги убиватъ съ свойтѣ отровни свойства.

Броунъ-Секаръ и неговитѣ ученици отдавна вече сж доказали, че всѣка слеза, всѣка тъкънъ, всѣка клѣтка въ процесса на свойта жизнедѣятелность, освѣнъ продуктитѣ отъ разрушението на белтъчнитѣ вещества, които подлежатъ на исфърляние изъ организма, даватъ още *нѣщо* такова, безъ което е невъзможно правилното функциониране както на цѣлия организмъ, тъй и на частитѣ му. Това *нѣщо*, химическата природа на което почна да се опрѣдѣля едва отъ прѣди малко врѣме, несъмнѣнно е химически продуктъ отъ жизнедѣятелностьта на всичкитѣ тъкани, всичкитѣ клѣтки и се отнася къмъ разряда на лейкомаинитѣ. Ако не може още да се счита за напълно доказано лейкомолната природа на тѣзи продукти, то въ всѣки случай има солидни основания да се причислятъ тѣ къмъ алкалоидоподобнитѣ тѣла — лейкомаинитѣ, поне до колкото до сега е опрѣдѣленъ състава на нѣкои отъ тѣзи полѣзни лейкомаини. Да забѣлѣжимъ тука че нѣкой химици вече исказватъ прѣдположение, че освѣнъ алкалоидоподобнитѣ тѣла, тканитѣ, клѣткитѣ изработватъ още и други, но какви сж именно, какво имъ е естеството, способитѣ на дѣйствие, — това сж въпроси, които очѣкватъ въ най-близко врѣме разяснение. Ний ще приведемъ нѣкой характерни експерименти, които до очевидность доказватъ — какво важно значение въ общата икономия на организма иматъ тѣзи вжтрѣшни секреции на слезитѣ и на клѣткитѣ въобще. Като на общеизвѣстенъ примѣръ, ний показваме кастрацията (ископяванието или природното неразвитие на дѣтороднитѣ органи), която произвежда толкова важни нарушения въ организма, като: спиране на развитието, измѣнение лицето, гласа, характера. Ясно е, че тѣзи измѣнения сж резултатъ отъ лишавание организма отъ тѣзи вещества, които се изработватъ отъ органитѣ на оплодотворението, проникватъ съ кръвьта въ всичкитѣ

части на организма и — чрѣзъ посрѣдството ли на нервната система, или по другъ нѣкой пжть — оказватъ своето дѣйствие на различнитѣ ткани и органи.

Ако по кой да е начинъ се унищожава влиянието на гушната слеза (gland. thyrioïdea) — било вслѣдствие на болѣсть, която измѣнява нормалното й строение или искуственно чрѣзъ операция се извади, което за опитъ се прави у животни — всѣкога докарва къмъ единъ и сжщи резултатъ: организма се поболѣва отъ тъй нареченната болѣсть лигавъ опуфъ: появява се обща слабость, подкожния слой отича, появява се апатия, която достига до слабоумие, и проч. И въ този случай болѣзненнитѣ измѣнения зависятъ отъ това, че отъ организма се отниматъ вещества, които се изработватъ отъ гушната слеза, и които сж необходими въ смисълъ на общата икономия.

Поболѣванието или унищожаванието на подстомошната слеза (pancreas-рибица) докарва захарната болѣсть (diabetes melitus — исфърляние съ пикоча захарь).

Мислимъ, че приведенитѣ примѣри сж достатъчни за да се покаже важното значение на вжтрѣшната дѣятелность на слезитѣ. Колкото до неслѣзиститѣ ткани, то болѣзнетворното имъ влияние при лишение отъ тѣхъ организма още не е констатирано чрѣзъ непосрѣдственни опити, но къмъ аналогично заключение за тѣхната роля ний дохождаме на основание на косвенни съображения. Броунъ-Секаръ, между друго, указва на възстановяване костната тъкань подъ влиянието на особенна секреция на надкостната ципа, на отраствание прѣрѣзаннитѣ нерви вслѣдствие пакъ на секреция на нервната ткань, на кръвотворното дѣйствие на самитѣ капиляри при намалението количеството на кръвьта въ организма вслѣдствие кръвотечения и проч. Тѣзи факти даватъ право да се прѣдположи, че и тъканитѣ, а слѣдователно и съставляющитѣ ги клѣтки, отдѣлятъ отъ себѣ си за полза на организма нещо, което безусловно е необходимо за неговото сжществувание. Относително кръвьта съ опититѣ на Д-ритѣ Бухнера, Нуталля и други е доказано, че серума (суроватката) на кръвьта, като се отдѣли отъ всичкитѣ форменни елементи на кръвьта (червенитѣ и бѣлитѣ топчета) има твърдѣ губителни свойства за много патогенни микроби. Испитани сж бактериитѣ на Сибирската язва (pustula maligna), коремния тифусъ, холерата, гноя и нѣкой други. При тѣзи опити, между друго, е забѣлѣжено, че разрушителната за бактериитѣ способность на серума се намалява при стоплението му и съвсѣмъ се губи при

температура около 50—55° цел. Сѫщото влияние оказва и кога серума дойде въ силно съприкосновение съ кислородъ. Отъ друга страна най повече дѣятелно значение като убийци на бактериитѣ, иматъ тѣзи части на серума, които съдържатъ най-голѣмо количество бѣлтъчни тѣла. Отъ тѣзи наблюдения може да се дойде до заключение, че губителния агентъ въ серума на кръвьта сѫ бѣлтъчнитѣ продукти.

Разбира се че ще е твърдѣ смѣло да се утвърждава, че тъканитѣ исключително отдѣлятъ само лейкомаини, но нѣкой наблюдения показватъ, че въ числото на много, още неизучени продукти отъ тканитѣ, има и лейкомаини, които по своето дѣйствие се оказватъ полѣзни за организма.

Твърдѣ явно подтвърждение на изсказанното мнѣние за значението на лейкомаинитѣ сѫ дали изслѣдванията на русския химикъ профес. Пель. Той е сполучилъ да добий въ чистъ видъ единъ отъ тѣзи полѣзни лейкомаини — *сперминъ*.

Изслѣдванията на профес. Пеля и други учени сѫ показали, че спермина се намира въ много слези и ткани на организма, както у человѣка, тъй и у животнитѣ. Той е неотровителенъ. До колкото може да се сѫди по полученнитѣ до сега данни, той, спермина, има значението на ферментъ, който способствува за вѫтрѣшното въ тканитѣ окисление. Доказателство за това свойство на спермина има много и разнообразни.

Спермина проявява своята окислителна способность *каталитически*, т. е. дѣйствува само съ присѫтствието си, безъ самъ да се измѣнява ни количественно ни качественно. Въ всичкитѣ случаи, кога процесситѣ на окислението въ тъканитѣ или въ кръвьта сѫ задържани, прибавениятъ сперминъ тозъ часъ се исказва като се възстанови окислението. Ако си припомнимъ което казахме по прѣди, за значението на окислението като факторъ, който освобождава организма отъ продуктитѣ на разрушението бѣлтъцитѣ — лейкомаинитѣ, то ще да бѫде ясна всичката важность на полезното дѣйствие на спермина вѫтрѣ въ тъканитѣ, като агентъ, който усилва този актъ.

И тъй отъ казанното трѣбва да признайме, че клѣткитѣ, вслѣдствие на принадлѣжащата имъ способность, изработватъ извѣстни специфически вещества, лейкомаини и други, които се оказватъ или вредни, отровителни, или полѣзни, и даже необходими за живота на организма.

V.

Като се запознахме съ външнитѣ и физиологическитѣ, тъй да речемъ, причини на инфекционнитѣ болѣсти ний лесно ще разберемъ — колко ще е благодѣтеленъ този способъ на лѣкуванието имъ, който се стрѣми да введе въ организма вещества, които му липсуватъ по причина на нѣкой ненормални условия, или такива вещества, които да му служатъ за противоядие противъ отровитѣ, които се причиняватъ отъ микробитѣ, или продуцирани отъ самитѣ клѣтки. Съ други думи — да се введатъ въ организма птомаини и лейкомаини съ целѣбна цѣль.

Прѣди да бѫде разяснена ролята на тѣзи тѣла, птомаинитѣ и лейкомаинитѣ, въ икономията на организма, биле сѫ почнати емпирически опитвания за лѣкувание нѣкой болѣсти по новъ пѫть. И тука, както и въ много области на най-новата биология, първо стои името на Пастьора.

Отдавна е билъ забѣлѣженъ факта, че не всичкитѣ видове животни, даже и не всичкитѣ индивидууми отъ единъ и сѫщий видъ, сѫ еднакво въсприемчиви къмъ заразителнитѣ болѣсти. Дженнеровото откритие за прѣдпазителното присаждание (вакцинация) отъ едрата сипаница (шарката — variola) е показало, че подобна невъсприемчивость може да се създаде искуственно, даже у сѫщества, които сѫ твърдѣ прѣдрасположени къмъ извѣстна болѣсть. Въ течението на много години Дженнеровитѣ присаждания, било че и получиха повсемѣстно распространение, но въ теоретическо отношение недопущаха никакво обяснение. Гениалнитѣ изслѣдвания на Пастьора показаха че въ повечето, ако не въ всичкитѣ, заразителни болѣсти, възможно е по този или онзи начинъ да се направи животното напълно невъсприемчиво къмъ тѣхъ. Въ настояще врѣме сѫ извѣстни вече много болѣсти, противъ които съ успѣхъ се правятъ прѣдохранителни прѣсаждания. Нѣма съмнѣние, че съ усъвършенствувание на техниката, неразрѣшенитѣ още въпроси за пъленъ успѣхъ въ това направление на медицината, ще получатъ, може би въ близко бѫдѫще, пълно разрѣшение.

Ний нѣма да разглеждаме хипотезитѣ, които се опитватъ да дадатъ обяснение на невъсприемчивостьта (иммунитета). До сега само се прѣдлагатъ едни малко или много остроумни прѣдположения, които се нуждаятъ отъ по́-нататъшни издирвания и подтвърждения. Може да се надѣваме, че изучванието химизма на жизнедѣятелностьта на клѣткитѣ ще окаже твърдѣ важна услуга въ разрѣшението на въпроса.

Способитѣ да се извика иммунитета, колкото се касае до деталитѣ, сѫ твърдѣ разнообразни, но въ тѣхъ има единъ общъ принципъ, това е — постъпенно приучвание организма къмъ отровата (яда) на дадената болѣсть, чрезъ въвежданието въ него продукти отъ жизнедѣятелностьта на патогеннитѣ (болезнетворнитѣ) микроби, добити отъ култури, т. е. въвеждание въ организма птомаини, отъ начало въ малки дози и съ ослабени отровни свойства, пó-послѣ въ дози повече и повече увеличени, както по количество, тъй и по степень на отровнитѣ имъ свойства. Тѣзи птомаини се вематъ или отъ култура на съотвѣтственни микроби, или отъ органитѣ на прѣдварително заразени животни. Този е обикновенния способъ за извикване иммунитетъ — птомаинний. Пó-долу ний ще видимъ, че има още единъ способъ, който е пó-бързъ и е основанъ, повидимому на доставяне за организма готови противодѣйствующи вещества, изработени отъ другъ организмъ. Този способъ (Беринга и Китазато) може да се назове лейкомании. Въ настояще врѣме този отдѣлъ за лѣкуване може да се счита за достатъчно разработенъ и человѣчеството вече се ползува съ него противъ една отъ нáй-страшнитѣ болѣсти — дифтерита — съ несъмнѣненъ успѣхъ, както за прѣдвардване отъ тъзи болѣсть, тъй и лѣкуванието настѫпившето вече страдание, и може би днесъ утрѣ ще имаме цѣлъ ассортиментъ „серуми“ противъ нáй-страшнитѣ за человѣчеството страдания.

Първия, който е показалъ пѫтя на този методъ за лѣкувание е Пастьоръ съ своятъ способъ за лѣкувание бѣсътъ. Тъй като метода на Пастьора за лѣкуванието бѣсътъ въ подробности е общеизвѣстенъ, ний ще се ограничимъ само като напомнимъ, че главно той състои въ присаждание (инекция) емулсии, съставени отъ продълговатия мозъкъ, взетъ отъ заразенъ съ бѣсъ питоменъ заякъ, съ условие на постепенно усилвание степена на ядовитото свойство на емулсията, т. е. въвеждание първо въ организма (чрѣзъ инекция) емулсия пó-слаба, а послѣдующитѣ съ пó-силни отровни свойства. Тука, по всѣка вѣроятность, ний имаме работа съ въвежданието въ организма отрова изъ разрѣда на птомаиннитѣ, получени отъ органитѣ (продълговатия мозъкъ) на болнавото животно. Отбѣлѣжваме тука факта отъ важно теоретическо значение, че лѣкуванието по способа на Пастьора има успѣхъ само въ такъвъ случай, до като още не сѫ се появили признацитѣ на болѣстьта у заразения (ухапания отъ бѣсни животни), т. е. до като болѣстьта се намира въ инкубационния периодъ. Ако ли това съ врѣме не е станало и вече сѫ се появили симптомитѣ на болѣстьта, то лѣкуванието е безпо-

лезно. Този фактъ може да служи за разяснение (характеристика) на метода. Както е извѣстно заразителнитѣ болѣсти иматъ едно общо свойство: отъ момента на заразяванието до момента на поболяванието всѣкога истича извѣстенъ периодъ врѣме, дългъ или кратъкъ, въ зависимость отъ рода на болѣстьта. Този периодъ на скритото състояние на заразата се нарича инкубационни. Очевидно е, че въ продължение на този периодъ яда не е успѣлъ още да се развие до такава степень щото да извика проявяванието на болѣстьта. Ако се възползуваме отъ тоя периодъ и почнемъ да приучваме организма къмъ отровата, т. е. да почнемъ прѣдпазителнитѣ присаждания, то очевидно е, че къмъ момента проявяванието дѣйствието на отровата организма ще се окаже невъсприемчивъ и ще си остане здравъ. Като си припомняме основния принципъ на Пастьоровския способъ лѣкуванието бѣсътъ, ний трѣбва да признайме, че това не е способъ въ тѣсния смисълъ на словото, а само е видоизмѣнение прѣдпазителнитѣ присаждания, и е прѣходна стѫпка отъ иммунитета къмъ лѣкувание. Разбира се, че подобенъ методъ е приложимъ, както горѣ казахме, само въ тѣзи случаи, когато инкубиционния периодъ е достатъчно продължителенъ и когато знаемъ момента на заразяванието, щото безъ да се губи врѣме да се пристѫпи къмъ прѣдпазителнитѣ присаждания. Заразата съ бѣсъ именно съединява въ себѣ си тѣзи условия, тъй като инкубиционния периодъ се продължава до нѣколко недѣли, а момента на заразяванието всѣкога е извѣстенъ — ухапванието отъ побѣсняло животно. Въ други болѣсти ний не намираме такива благоприятни условия, и по тъзи причина Пастьоровия способъ, който стои на границата между прѣдпазителното присаждание и способъ за лѣкувание, не може да има широко распространение. За сега непрѣодолимо прѣпятствие за това сѫществува въ неизвѣстностьта момента на заразяванието, за много болѣсти, и краткостьта на инкубиционния периодъ, въ стечението на който не можемъ да се надѣваме да приучимъ организма къмъ яда.

Тѣзи съображения сѫ принудили да се търсятъ други пѫтища. Единъ отъ тѣзи е способа лѣкуванието на заразителнитѣ болѣсти непосрѣдственно съ продуктитѣ отъ жизнедѣятелностьта на микробитѣ отъ сѫщата болѣсть. Първий е Р. Кохъ, който е прѣдложилъ този способъ, — за лѣкувание охтиката съ ослабена и видоизмѣнена, по извѣстенъ начинъ, глицеринова екстракция отъ културата на охтичевата бацилла, — способъ, който въ свое врѣме възбуди голѣмъ шумъ въ цѣлия образованъ свѣтъ и оживи надѣждитѣ на човѣ-

чеството че — за спасение отъ този (охтиката) нáй-страшенъ бичъ, който неусѣтно се привлича както въ бѣднитѣ хижи, тъй и въ богатитѣ палати, и сѫщо неусѣтно увлича толкова жертви, както ни една епидемическа болѣсть. Както бѣше голѣмъ ентусиазма при извѣстието за това откритие, тъй и разочарованието не бѣше малко, когато практически резултатитѣ показаха, че отъ приложението му се получава не полза, а напротивъ — вредъ. При все това идеята на Коха е послужила на докторитѣ Беринга и Китазато за основа на тѣхнитѣ открития — за влиянието на кръвьта отъ животни направени искуственно невъсприемчиви (иммунентни) къмъ тетануса, и послѣдующето откритие — лѣкуванието съ „серумъ", което въ настояще врѣме тъй блѣстяще се практикува за лѣкувание дифтерита.

Въ кратцѣ сѫщностьта на тѣхното откритие (оборудванна въ 1890 год.) се заключава въ слѣдующето:

Нáй-първо за свойтѣ изслѣдвания тѣ сѫ взели болѣстьта тетанусъ (общи судороги); правятъ животното невъсприемчиво къмъ тъзи болѣсть, като го присаждатъ послѣдователно съ ядъ, отъ пó-слабъ къмъ пó-силенъ, полученъ отъ културата на бактерията на болѣстьта тетанусъ; слѣдъ това тѣ взели суроватка (серумъ) отъ кръвьта на такова животно и я смѣсили съ културата отъ сѫщата бактерия, която култура е била твърдѣ отровителна; отъ тъзи смѣска тѣ въвеждали въ организма, посрѣдствомъ инекция, на невъсприемчивото животно и забѣлѣжили, че животното не се заразявало, слѣдователно въ кръвьта на невъсприемчивото животно се намиратъ вещества, които унищожаватъ отровителнитѣ свойства на заразата. Отъ сѫщата суроватка тѣ ввели едно количество въ кръвьта на здраво животно и слѣдъ това го заразявали съ тетанична отрова, — животното вече не се заразявало и не се поболѣвало отъ тетанусъ. По този начинъ е станало възможно да се добива невъсприемчивость (иммунитетъ) отведнажъ, като се присади твърдѣ малко количество суроватка отъ животно, отъ пó-напрѣдъ направено невъсприемчиво по обикновенния способъ. Берингъ и Китазато отишле пó-нататъкъ: тѣ присадили на здраво животно зараза и изведнажъ му ввели суроватка, — животното не се поболѣло. Нáй-послѣ тѣ заразявали здраво животно и чѣкали да се прояви болѣстьта и слѣдъ това въвеждали суроватка, резултата е билъ твърдѣ сполучливъ: суроватката парализирала развившата се вече болѣсть и животното оздравѣло. Като изучвали тѣзи явления, казанитѣ учени, между друго, забѣлѣжили и този твърдѣ важенъ фактъ, че за да се унищожатъ отровителнитѣ свойства на болѣзнетворната култура, а сѫщо и да се извика невъсприем-

чивость, потрѣбно е твърдѣ малко количество суроватка, когато за лѣкуванието на развившата се вече болѣсть трѣбва да се введе въ организма твърдѣ пó-значително количество.

Опититѣ на докторитѣ Беринга и Китазато сѫ повторени отъ мнозина изслѣдователи и сѫ се получили сѫщитѣ резултати. Независимо отъ казанитѣ учени двоица италиянски лѣкари — Тицонни и Каттани, сѫщо сѫ правили аналогични изслѣдвания и сѫ дошле до сѫщитѣ резултати, но освѣнъ това, като сѫ се убѣдили, че тѣзи вещества, които прáвятъ суроватката тъй полѣзна, иматъ бѣлтъчна природа, отдѣлили сѫ ги отъ общата масса въ видъ на сухъ прахъ, който прахъ, введенъ въ организма на животни, проявявалъ сѫщитѣ дѣйствия, както и суроватката.

Пó-нататъкъ Берингъ приложилъ аналогичния методъ, както при тетануса, и при дифтерита, — болѣсть пó-страшна по свойта заразителность и распространенность, и добилъ сѫщитѣ резултати.

Докторитѣ Тиццони и Каттани отъ суроватката, взета отъ кръвьта на животни прѣдварително направени невъсприемчиви (иммунентни) къмъ бѣсътъ, отдѣлили отъ нея дѣйствующитѣ вещества въ видъ на сухъ прахъ и съ него излѣкували развивше се вече побѣсняване, сирѣчъ, направили това, което не се достига съ Пастьоровитѣ инекции (Пастьоровитѣ инекци прѣдупрѣждаватъ поболѣванието отъ бѣсъ, ухапания отъ бѣсно животно, но не лѣкуватъ развившето се вече побѣсняване).

Трѣбва да се забѣлѣжи, че кръвьта и суроватката отъ нея, на животни естественно невъсприемчиви къмъ извѣстна болѣсть, нѣма тѣзи свойства, както суроватката отъ животни естественно расположени къмъ извѣстна болѣсть, но искуственно направени невъсприемчиви.

Забѣлѣжителни сѫ по своя теоретически и практически интересъ опититѣ на Емериха; той е правилъ аналогични съ прѣдидущитѣ опити, но съ вещества (токсалбумими) добити не отъ животния организмъ, а отъ растения. Съ алкалоиди (токсалбумими) силно отровни, получени отъ растението рицинусъ и отъ плодоветѣ на еквирити (американско растение), Емерихъ е извиквалъ сѫщитѣ явления у животнитѣ, както и отъ отровитѣ отъ инфекционнитѣ болѣсти: тъй съ постепенно усилвани инекции отъ тѣзи растителни алкалоиди животнитѣ сѫ ставали невъсприемчиви къмъ тѣхното отровно свойство, и слѣдъ това суроватката отъ кръвьта на такива животни е проявявала сѫщитѣ свойства, както и въ опититѣ на Беринга съ отровата на тетануса, т. е. отровенитѣ съ отровата

рициноль и абринь (алкалоиди отъ поменжтитѣ горѣ растения) животни оздравевали като имъ се введжала въ организма суроватка отъ животно прѣдварително направено иммунентно къмъ тѣзи отрови.

И тъй отъ описанитѣ способи за лѣкувание ний трѣбва да дойдемъ до заключение че въ всичкитѣ е вложенъ общий принципъ: да се введе по този или онзи пжть въ организма продуктъ отъ жизнедѣятелностьта на микробитѣ, т. е птомаини, като вещества, които убиватъ заразата, или които сж за нея противоядие.

IV.

До сега ний говорихме за заразителнитѣ (инфекционнитѣ) болѣсти и за способа на лѣкуванието имъ съ птомаини. Приведения по горѣ способъ на Беринга и Китазато вече се отличава отъ чисто птомаинния и е като една прѣходна стъпень къмъ лейкомаинния способъ на лѣкувание, за който по надолу ще говоримъ. Тука повече ще се говори за лѣкувание (лейкомаинно) на незаразителни болѣсти.

На 1-й Юний 1889 год. въ засѣданието на биологическото общество въ Парижъ, извѣстния физиологъ Броунъ-Сокаръ е направилъ първото си съобщение за подкожнитѣ инекции съ жидкость, получена отъ органитѣ за оплодотворение отъ куче и морско свинче. Като е показалъ въ прѣдисловието си на нѣкой общеизвѣстни факти относително влиянието на кастрацията (оскопяванието) върху сформированието на организма, Броунъ-Сокаръ продължава: „Още въ 1869 год. като се занимавахъ съ изучвание влиянието, което проявяватъ слѣзитѣ (гландитѣ) на нервнитѣ центри, азъ исказахъ предположение, че ако би било възможно да се инецира безъ вреда за здравието семенна жидкость въ венитѣ на старци, то, вѣроятно, ще се получатъ явления на подмладявание, както въ отношение къмъ умственна работа, тъй и физическо усилвание организма. Като се ржководяхъ отъ тъзи идея въ 1875 г. въ Ноганъ, около Бостонъ, азъ направихъ много опити и между тѣхъ на нѣколко стари кучета, на които азъ инецирахъ жидкость, получена отъ млади морски свинчета изцѣло, или отъ нѣкои отдѣлни части отъ тѣлото имъ. Но тѣзи опити излизаха безуспѣшни съ исключение на единъ. Но този единъ успѣшенъ случай, при все това, ми даде всичко което ми трѣбваше да получа отъ този родъ експирименти, т. е. азъ добихъ фактическо потвърждение на моитѣ априорни предположения. Колкото до способа на експериментиранието, то той бѣше такъвъ, щото исключаваше всѣка възможность да се опита и приложи на человѣкъ.

„Слѣдъ нѣколко години азъ си съставихъ другъ планъ за изслѣдвания, но едва отъ прѣди 5—6 мѣсеци можихъ да започна испълнението му.

„Като направихъ нѣколко опита надъ стари питомни зайчета които доказаха отъ една страна безвредностьта на способа, отъ друга — неговата дѣйствителность азъ се рѣшихъ надъ себѣ си да опитамъ дѣйствието на това, което вършехъ надъ животни".

На кратко като описа способа на приготвлението жидкостьта, Броунъ-Секаръ продължава: „до днесъ (1 Юний) съмъ направилъ 8 инекции — 15, 16, 17, 24, 29 и 30 Май. Средното количество на вводимата жидкость приблизително е било до 1 куб. с.м., което е равно $^1/_5$ или $^1/_4$ на всичкото количевтво отъ водния растворъ на жидкостьта, която може да се получи отъ органитѣ на оплодотворението.

„Тритѣ първи инекции сѫ направени отъ жидкость, взета отъ 2—3 годишно съвършено здраво куче, другитѣ сѫ взети отъ органитѣ на оплодотворението отъ млади, но вече възмужали — морски свинчета".

Слѣдъ това Броунъ-Секаръ описалъ предшествующето си, до инекциитѣ, състояние: 72 годишенъ старецъ, осѣщалъ е прогрессивно отъ преди 10 години старческо ослабяване и е достигналъ вече до такава слабость, щото и половинъ часъ не е въ състояние да работи стоешкомъ. Послѣ нѣколко часа работение въ лабораторията той до толкова се уморявалъ, щото му е било необходимо да си легне, предватително като на бързо се подкрѣпи съ ядене, при все това, не можалъ скоро да заспива.

На втория и особенно на третия день слѣдъ първата инекция той усѣтилъ радикално измѣнение въ своето състояние. Той е можалъ да се занимава съ свойтѣ експериментални занятия, безъ да осѣща уморяване, можалъ е да стои правъ по нѣколко часа, на което се очудвали ассистентитѣ му, и, послѣ нѣколко часа въ лабораторията, той е билъ въ състояние още и послѣ обѣда да се занимава — да привежда въ рѣдъ запискитѣ си.

Въ сѫщото врѣме динамометра показвалъ непрѣстанно нараствание на мускулнитѣ сили, до нѣколко килограмма.

Функцията на желудочно-червния каналъ е станала съвършенно правилна.

Най-сетнѣ, интелектуалната работа е станала за него по-легка, тъй щото въ резултата, той е придобилъ на ново всичко това, което билъ изгубилъ въ това отношение въ послѣднитѣ години.

Въ заключение Броунъ-Сокаръ съ искренность, която не може да се не оцѣни, не настоява че негова методъ е непогрѣшимъ, като допуща че самовнушението (suggestio) може до извѣстна степень да има влияние въ осѣщанието тѣзи забѣлѣжителни явления, които той е изучвалъ на себѣ си, и се ограничава само съ това прѣдположение, че ако всичкитѣ описани горѣ явления и да не сѫ били резултатъ на дѣйствието на введенитѣ въ организма вещества, то поне инекциитѣ сѫ способствували за тѣхното проявление.

Като продължавалъ наблюденията надъ себѣ си, Броунъ-Секаръ скоро дошелъ до заключение, че дѣйствието на инекциитѣ се продължава още дълго врѣме слѣдъ прекратяванието имъ.

Подиръ една година случило му се да направи опитъ надъ себѣ си още по забѣлѣжителенъ по свойтѣ резултати, нежели прѣдидущитѣ. Въ Януарий мѣсецъ експериментатора се намиралъ въ Ницца и се сериозно поболѣлъ. Отъ прѣди петь мѣсеци той тегли отъ жестокъ коклюшъ (tussis convulsiva — магарешка кашлица), който въ края на този периодъ се осложнилъ съ силно възпаление въ червата, което възпаление, въ течението на 10 дни не се поддавало и на най-енергичното лѣчение. Като слѣдствие отъ тѣзи болѣсти се появила обща слабость и силни тетанически съкращения (судороги) на мускулитѣ на грѫдния кошъ, а по нѣкога и на диафрагмата. Къмъ това се присъединило и твърдѣ силно халцукане, което непрерывно се продължавало 2—3 деня и по нѣкога преминавало въ спазмъ на гръкляна; всичко това е извиквало първо затруднение въ измѣняванието на веществата между тъканитѣ и кръвьта, което се доказвало съ това, че венозната кръвь, било че дишането врѣменно се е спирало около 2 минути, е оставала червена, и второ значително ослабване (въ силата и ритма) дѣятелностьта на сърдцето.

Лѣкаря, който го лѣкувалъ, призналъ го почти за умирающъ и се опиталъ да му введе въ организма съ инекция два граама тестикулярна жидкость, отъ прѣди нѣколко дена приготвена.

Чрезъ 2 часа слѣдъ инекцията всичкитѣ болѣзненни явления, които зависятъ отъ разстройството въ дѣятелностьта на продълговатия мозъкъ (центра който управлява дишането и кървообращението), сѫщо както и отъ судорожнитѣ съкращения на дихателнитѣ мускули, — съвършенно исчезнали и повече не се появили. Колкото до слабостьта, която преди инекцията е била толкова силна, щото болнавия не е можалъ да си повдига главата отъ възглавницата и се обърне на постелката си, а не даже и да стане отъ нея, то тя,

слабостьта, до толкова се е намалила послѣ инекцията, щото всичкитѣ тѣзи движения вече леко му било да ги прави.

„Ще бжде твърдѣ рисковано да се припиш толкова бързото исчезвание на всичкитѣ болѣзнени симптоми исключително на дѣйствието на инекциитѣ, казва Броунъ-Секаръ — само несъмненно е, че значителната слабость, която той осѣщалъ въ послѣднитѣ дни въ цѣлий си организмъ, и въ послѣднитѣ 24 часа, която е достигнала до степень почти на пъленъ параличъ, исчезнала, благодарение на укрепляющето влияние на введената жидкость".

Когато се обнародваха първитѣ наблюдения на Броунъ-Секара и неговитѣ ближайши ученици, то най-важното на първо врѣме, което подлежеше на разрѣшение беше да се докаже — не завнсятъ ли всичкитѣ тѣзи благодѣтелни резултати отъ просто *внушение?* По горѣ ний видѣхме, че този въпросъ самъ на себѣ си задалъ и Броунъ-Секаръ.

Изслѣдванията на Д-ръ Варио за рѣшение този въпросъ сж дали несъмненни доказателства въ полза на самостоятелно, независяще отъ внушение, дѣйствие Броунъ-Секаровата емулсия. Д-ръ Варио еввеждалъ чрезъ инекция на свойтѣ болнави, безъ да имъ казва нѣщо, то просто само вода, съ нѣщо нидеферентно покрасена, то настояща емулсия и въ всичкитѣ твърдѣ многочисленни случаи, когато е употрѣбявалъ проста вода, не се получвалъ никакъвъ лѣчебенъ резултатъ; наопаки е било съ емулсията. Въ обнародванитѣ изслѣдвания на Д-ра Викторова сж показани наглѣдно кривитѣ линии отъ сфигмографа (инструментъ за изслѣдвание биението на сърдцето) вълнитѣ на пулса у единъ старецъ съ разстроена сърдечна дѣятелность. Тѣзи линии показватъ какъ послѣ инекция Броунъ-Секаровата емулсия, сърдцето е почвало да дѣйствува по-правилно и напоконъ е дало нормална крива линия. Никакво внушение не обладава такава сила, щото да спре неправилнитѣ вълни на пулса, зависящи отъ органически причини. Съ една рѣчь спорѣдъ казаннитѣ и по други изслѣдвания, които неприввеждаме, въпроса за ролята на внушението, като исключителенъ факторъ въ дѣйствието на Броунъ-Секаровитѣ инекции, е разрѣшенъ безусловно отрицателно.

Отъ първото съобщение на Броунъ-Секара мнозина изслѣдователи предприехж да провѣрятъ и разработятъ обнародванитѣ факти; до настояще врѣме въ различни страни има направени съ хиляди изслѣдвания; нѣма почти болѣсть, за лѣкуванието на която да не е испитано Броунъ-Секаровото срѣдство. Както и трѣбваше да се очѣква á priori не всѣкждѣ и не всѣкога този способъ ще бжде

сполучливъ, той не е панацея, както отначало по увлечение го прие не медицинската пресса, като всѣко ново откритие; но все пакъ приложено това средство на мѣстото си и о врѣме, то оказва такива услуги, за каквито до това не се е мислило.

Безъ да исчисляваме болѣститѣ, въ които Броунъ-Секаровата емулсия се е оказала малко или много сполучлива, което не е наша задача, ний изобщо ще приведемъ резултатитѣ, добити при изслѣдвание дѣйствието на емулсията.

Отъ добититѣ факти на́й-първо се вижда, че срѣдството се проявява благодѣтелно въ твърдѣ разнообразнитѣ функции на организма: въ психическата и нервната область се забѣлѣжва общо повдигание на силитѣ, и повече организма може да издържа при нервно напряжение; мислението става по́-живо и человѣкъ може умственно да работи по́-дълго врѣме безъ да осѣща уморявание. Растителнитѣ функции, които се намиратъ въ зависимость отъ нервната система, като наприм. дѣйствието на желудочно-чревния каналъ, ставатъ правилни. Впечатленията по̀-ясно се въсприемватъ, изобщо оживява се областьта на психическитѣ рефлекси. Силата на мускулитѣ и тѣхната способность за работа твърдѣ значително се увеличава, кръвообращението и дѣятелностьта на сърдцето се подобряватъ.

Температурата и общото питание на тѣлото се урегулирватъ. Въ състава на кръвьта се забѣлѣжватъ измѣнения, които показватъ повдигание процесситѣ на окислението.

Способностьта на организма да противостои и на болѣзнетворнитѣ микроби значително се повдига.

Като се вематъ въ внимание толкова разнообразнитѣ влияния на това лѣчебно срѣдство неволно идваме до убѣждението, че веществата, които се заключаватъ въ него, се явяватъ твърдѣ необходими за благосъстоянието на организма и че тѣхното дѣйствие е свързано съ основнитѣ жизненни процесси.

Броунъ-Секаръ дава слѣдующето обяснение на цѣлебното дѣйствие на емулсията отъ органитѣ на оплодотворението. Като свежда болшинството на болѣзненнитѣ проявления, които се наблюдаватъ при всѣко поболѣвание, къмъ нарушение въ дѣятелностьта на нервнитѣ центрове, казания авторъ дохожда до заключението, че унищожението или ослабванието на тѣзи симптоми при употрѣбявание на емулсията, трѣбва да се дължи, че въ нея се съдържатъ вещества, които дѣйствуватъ специфически за укрѣпявание нервната система.

Освѣнъ това той утвърждава, че въ емулсията се намиратъ още и такива вещества, които, като преминатъ въ кръвьта, способствуватъ за образувание клѣтки, т. е., тъй да се каже, дѣйствуватъ възстановляюще организма.

На тѣзи два основни способа на дѣйствието се опира, по мнѣнието на Броунъ-Секара, всичкото цѣлебно значение инекциитѣ съ емулсията. Къмъ това той прибавя, че напразни ще сѫ опитванията на този, който би се взелъ да търси въ емулсията химически основания за обяснение на нейнитѣ свойства.

Така категорически исказано осѫждание опитванията да се опрѣдѣли химическата природа на веществата въ емулсията и отъ такъвъ авторитетъ като Броунъ-Секаръ трѣбваше да обезкуражи всѣки изслѣдователь; но пъкъ отъ друга страна законно е желанието да се отдѣлятъ и анализиратъ тѣзи вещества, ако такива се прѣдполагатъ да се съдържатъ въ емулсията. И наистина така се и случи.

Още въ 1878 г. нѣмския изслѣдователь Шрайнеръ отдѣлилъ изъ семенната жидкость на животнитѣ особно химическо тѣло, изъ разрѣда на алкалоидитѣ, което той нарѣкълъ *сперминъ*. Въ 1890 г. Петербургския професоръ Пель обнародвалъ свойтѣ първи изслѣдвания по този въпросъ и е доказалъ, че спермина, откритъ отъ Шрайнера, нѣма този характеръ, който му приписва самъ Шрайнеръ и трѣбва да бѫде отнесенъ къмъ единъ отъ разрѣдитѣ на химическитѣ тѣла; самъ Пель е прѣдложилъ ново тѣло, получено отъ семенната жидкость на животни, което сѫщо нарѣкълъ *сперминъ*, но съ свойства на лейкомаинъ, който нѣма спермина на Шрайнера, и той е именно дѣйствующата часть въ Броунъ-Секаровата емулсия.

Ний вече описахме всичкитѣ основни свойства на този лейкомаинъ и, до колкото въ настояще врѣме е възможно, обяснихме неговото физиологическо значение. Отъ това описание свойството на *Пелевия* сперминъ — тъй се нарича за отличие отъ първия — Шрайнеровъ сперминъ — става ясно неговото цѣлебно дѣйствие въ тѣзи случаи, когато вѫтрѣшното въ тканитѣ окисление въ организма прѣтърпява нарушение въ своя нормаленъ вървежъ. А тъй като по изслѣдванията на Бушара, Армана Готье и много други, повечето отъ болѣститѣ се характеризиратъ съ това, че се измѣнява химизма на клѣткитѣ и тканитѣ, то отъ тука излиза, че такъвъ агентъ за възстановление на окислюванието въ организма, какъвто е спермина, трѣбва да има цѣлебно влияние въ твърдѣ много болѣсти, които по своитѣ проявления да се показватъ различни.

Многочисленнитѣ наблюдения показватъ, че теоретическитѣ съображения напълно се оправдаватъ съ дѣйствителностьта и инекции съ сперминъ за цѣлебна цѣль сѫщо оказватъ се много полѣзни, както и съ Броунъ-Секаровата жидкость, тамъ гдѣто се иска да се повдигне общата жизнедѣятелность на организма.

VII.

По показания въ науката отъ Боунъ-Секара пѫть, дошло е на мисъль да се испитатъ инекции съ жидкость, добита отъ други слези и тъкани.

На́й-първо вниманието на изслѣдователитѣ се е спрѣло на *гушната* (gland, thyreoidea) слеза, която претърпява въ организма на́й-важни измѣнения сама по себѣ си и нормалната дѣятелность на която, както е извѣстно, има важно влияние за отправлението и даже за живота на организма. Като иматъ въ съображение значението на тъзи слеза Италиянския докторъ Вассаль и ученика на Броунъ-Секара, Д-ръ Глей, независимо единъ отъ други дошле до мисъль да замѣнатъ функцията на тъзи слеза у животни искуственно лишени отъ нея, съ инекции на екстрактъ (емулсия) отъ сѫщата слеза, взета отъ други животни. Резултата показалъ, че болѣзнени явления у оперираното животно (на което е извадена гушната слеза) не се появили и живота на такова животно може да се поддържа съ тѣзи инекции неопредѣленно дълго врѣме. Наскоро по обнародването на тѣзи и други изслѣдвания по сѫщия прѣдметъ, явили се прѣдположения да се направятъ опити и у человѣка, въ тѣзи случаи, кога това го изисква болѣзненното му състояние.

Теоретическитѣ очаквания се оправдали на́й-блестяще и резултатитѣ отъ лѣкуванието по този способъ се оказаха твърдѣ благотворни. Въ настояще врѣме лѣкуванието съ гушната слеза, то въ видъ на инекции отъ екстрактна жидкость отъ нея, то просто въ хранение болнавитѣ съ късчета отъ пресна или съ прахъ отъ изсушена слеза, — е получило въ медицината пълно право на гражданство. И въ този способъ, очевидно, главната роля играе вежданието въ организма продукти отъ жизнедѣятелностьта на клѣткитѣ на слезата, сирѣчь, тѣзи или други лейкомаини. Докторъ Вермеренъ се опиталъ да отдѣли тѣзи лейкомаини отъ гушната слеза и полученото вещество, което по неговитѣ опити се оказва твърдѣ дѣйствително, нарѣкълъ *тироидинъ*.

Като се знае физиологическото значение на главнитѣ слези на человѣческия организмъ и болѣзненнитѣ проявления отъ измѣнението

функциитѣ или унищожението имъ мнозина изслѣдователи, насърдчени отъ изложенитѣ благотворни резултати на дѣйствието екстракцията отъ гушната слеза, произвеждатъ опити и съ други. Така сж правени опити съ лѣкуването захарната болѣсть (захарно пикочево истощение — diabetes melitus) съ екстракция отъ поджелудочната слеза (glan. pancreas), която е главния факторъ въ продукцията на захарь въ организма. Тѣзи опити сж дали напълно сполучливи резултати у животни, но у човѣка сж получени неопредѣленни резултати: въ много случаи се е получвало подобрение само, въ нѣкои даже оздравяние, но пъкъ въ твърдѣ много случаи никакъвъ успѣхъ. Сжщо не се е добилъ успѣхъ и въ лѣкуванието болѣститѣ, происходящи отъ измѣнението въ надбъбречнитѣ слези, съ екстракция отъ сжщитѣ.

Пó-насърдчителни резултати сж получили Бабешъ и Поль отъ инекции съ екстракция отъ мозъкъ на здрави животни при лѣкуванието нѣкои форми на нервно разстройство: епилепсията, нейрастенията, психическо разстройство и пр. Такива резултати сж сполучили съ това срѣдство и нѣкои и други изслѣдователи: Кюллеръ, Дорио, Дюфурние. Опити въ това направление продължаватъ да се правятъ съ много други продукти отъ животния организмъ, но още е прѣждеврѣменно да се даде окончателно сжждение за всѣко изслѣдвание.

Съ това свършваме описанието на испитанитѣ до настояще врѣме нови способи за лѣкувание, въ основата на които е вложено началото да се даде на болнавия организмъ тѣзи продукти отъ жизнедѣятелностьта на клѣткитѣ, които сж необходими за правилното функциониране на всичкитѣ му части, или които, въ качеството си на противоядие, могжтъ да парализиратъ развившитѣ се въ врѣме на болѣстьта отрови. Ний видѣхме, че този способъ се намира въ тѣсна връска съ новитѣ открития на биологията изобщо и на физиологията частно, и той, способа на лѣкуванието, въ сжщность съставлява естественно развитие на биологията и заради това пó-правилно е да се назове „*биологически методъ за лѣкувание*“.

Безсмъртнитѣ изслѣдвания на Пастьора надъ живота на клѣтката сж послужили за исходна точка за всичкитѣ послѣдующи открития въ пó-специалнитѣ области; но нѣма съмнѣние, че въ настояще врѣме едва сж показани пжтищата и на бждъщето прѣдстои да доведе до край почнатото за ползата и благото на человѣчеството.

По поводъ на статията: „Българскитѣ колонии въ Руссия.“

Въ XLVIII-та книжка „Периодическото Списание на Българското книжовно дружество въ Срѣдецъ“, — 1895 год. е напечатана статия за българскитѣ колонии въ Руссия отъ нѣкой си г. Занетовъ. Въ края на тая статия автора ѝ, като привожда думитѣ на Г. г. Раковски и Радулова за прѣселението на българитѣ изъ Турско въ Бесарабия, въ врѣмето на русско-турската война 1854—56 години, а тъй сжщо и за възврьщанието имъ въ отечеството, позволява си да излага невѣрно фактоветѣ до такава степень, щото нахвьрлюва тъмна сѣнка на лица, които никакъ не сж виновни въ откриткитѣ отъ автора непатриотически постжпки.

По поводъ на тая клѣвета, азъ, като официаленъ свидѣтель и членъ на „Одеското Българско Настоятелство“, а при това и единъ отъ дѣятелнитѣ участници на организацията на това прѣселение,[1]) считамъ за нравственъ дългъ да заявя по тая причина своя протестъ, и да прѣдставя съгласно съ истината, изложението на обстоятелствата по това прѣселение.

Като се намирахъ до вдиганието обсадата на гр. Силистра (4 до 11 Юний 1854 год.) при отряда на войскитѣ подъ команда на Князя Бебутова, които бѣха испратени до прѣградятъ пжтното съобщение на турскитѣ войски между Силистра и Русчукъ, азъ имахъ случай да видя българитѣ въ селата: *Бабукъ, Нова и Стара Калипетри, Вайдемиръ, Афлатаръ, Твърдица, Сребрена* и др, села, въ които русскитѣ войски бѣха посрѣщнати съ въсторгъ отъ цѣлото българско население.

Жителитѣ отъ тия села сами се явяваха въ Главната Квартира подъ Силистра сь молба: да имъ се дава оржжие за защищаванието имъ отъ башибозуцитѣ. Оржжията раздаваше И. К. Ки-

---

[1]) Глѣдай „Историята на Българитѣ“ — Иречека. Одесса, 1877 г. стр. 705/6 и 752.

шелски; всичко пушки бѣха раздадени 735 съ потрѣбното имъ количество патрони.

Когато отряда на Княза Бебутова се възвърна въ лагера на 11 Юний, и когато вече бѣше обявлено вдиганието осадата на Силистра и се распръсна за това слухъ като мълния по околнитѣ села, то селянитѣ поразени отъ това неочаквано отстжпвание на русскитѣ войски, започнаха да прибѣгватъ отъ всичкитѣ страни въ лагера и съ раздиpающи отчаяни вьпли, колѣно-прѣклонно съ слжзи умоляваха Княза Горчакова и всичкитѣ генерали да ги неоставятъ (като че то зависеше отъ Княза!), и да не прѣкарватъ прѣзъ моста войскитѣ отъ Силистра въ Каларашъ, и да имъ дозволятъ и тѣ да прѣминатъ на лѣвия брѣгъ на Дунава.

Това неочаквано злощастие смая Княза; той бѣше нерѣшителенъ и се колебаеше какъ да направи по тоя сериозенъ въпросъ. Стенанията и плачоветѣ на българитѣ умилостивиха го, и той се рѣши да имъ дозволи да прѣминатъ прѣзъ моста на отсрѣщната страна на Дунава, на островитѣ, които се намиратъ въ ржкава на Дунава между Силистра и Каларашъ.

До като всичкитѣ бѣженци които сполучиха да пристигнатъ до моста съ своята си покжщнина съ колата, конетѣ, овцитѣ и пр. и не се прѣправиха прѣзъ моста отвъдъ Дунава, русскитѣ войски чакаха и не се мърдаха. Въ това врѣме мень бѣше поржчано отъ началника на Щаба генерала-адютанта П. Е. Коцебу — да се отправя въ Каларашъ, и тамъ да очаквамъ по-нататъшни распорѣждания. Слѣдъ прѣминуванието на войскитѣ на лѣвия брѣгъ на Дунава, началника на Щаба П. Е. Коцебу, по приказа на Главнокомандующия Княза Горчакова, даде заповѣдь на д. с. с. Озерова, мень и на моя братовчедъ С. Н. Палаузовъ за да отидеме на Дунавскитѣ острови, и да прѣгледаме бѣженцитѣ, да ги распитаме: какво мислятъ и желаятъ, да прѣсмѣтнемъ числото имъ съ домочадията и всичкитѣ тѣхни покжщнени нѣща, добитъци и какви нужди иматъ и проч. Всичко това ний трѣбваше да извършиме непрѣменно въ два дни, тъй като Князь Горчаковъ слѣдъ два дни тръгва съ войскитѣ и Щаба за въ Букурещъ. Въ тия два дни ний обиколихме всичката тая масса — народъ, като се запирахме прѣдъ всѣка кола да распитваме числото души на всѣко семейство на бѣженцитѣ, какво иматъ, и какво искатъ. Ний трѣбваше всичко това да забѣлѣжваме за да се състави общий списъкъ, който да се даде на Княза за да се направятъ нуждnитѣ распорѣждания — за снабдявание бѣженцитѣ съ продоволственни продукти и съ пособия.

Тъй като бѣженцитѣ сами доороволно изявиха желание да отидатъ въ Руссия, то за урѣждание на това дѣло Князь Горчаковъ заповѣда да се състави коммисия отъ д. с. с. Озерова, полковника графа Адлерберга, отъ мене и братовчедъ ми, като сѫщеврѣменно Князa заповѣда да се отпуснатъ 1300 четверти ржжено брашно за продоволствие на бѣженцитѣ.

Нъ тъй като българитѣ, по моето заявление, такъвъ хлѣбъ не употрѣбляватъ, то вмѣсто това брашно колкото оно струваше, по ходатайството на д. с. с. Озерова — отпуснаха се 5681 рубли за купувание готовъ пшениченъ хлѣбъ.

Освѣнъ това Князa заповѣда да се отпуснатъ 2000 рубли за пособие на бѣднитѣ и, 1500 рубли за продоволствие на добитъка имъ. Въ сѫщото врѣме коммисията бѣше снабдена съ откритъ листъ, щото въ случай на нужда, ако не достигатъ казанитѣ срѣдства, да се дава всичко нуждно за удовлетворение нуждитѣ на бѣженцитѣ.

До като се правяха всичкитѣ тие распорѣждания за улеснение пѫтуванието на бѣженцитѣ, тѣ стояха като въ лагеръ при селото Чирой, далечь на 15 версти отъ Калараша.

Всичкитѣ бѣженци на число бѣха 1262 семейства, а съ домочадията имъ 6787 души, 45,000 глави разенъ добитъкъ. Прѣселенцитѣ трѣбваше да вървятъ въ Руссия прѣзъ Гура-Яломица, Браила и Галацъ за въ Рени. Въ него врѣме власитѣ успѣха да наговорятъ много българи да останѫтъ въ Влашко.

Слѣдъ това, при второ распитвание на бѣженцитѣ, отъ тѣхъ изявиха желание да вървятъ въ Руссия само 886 семейства, въ количество 5915 души съ 44,019 глави разенъ добитъкъ. На всичкитѣ прѣселенци въ деньтъ на тръгванието имъ бѣше раздадено 3000 рубли, на всѣкого по 50 коп. въ рѫцѣ, малъкъ и голѣмъ. Освѣнъ това, въ всѣкий градъ, чрѣзъ който минувахѫ тѣ, бѣше распорѣдено да се приготвятъ хиляди пшенични хлѣбове. Прѣселенцитѣ бѣха раздѣлени на 7 отряда, при които бѣха назначени по единъ офицеръ на всѣки отрядъ, и единъ капитанъ на влашката милиция.

Наблюдението при пѫтуванието на прѣселенцитѣ бѣше порѫчано на полковника Адлерберга и С. Н. Палаузовъ, а д. с. с. Озеровъ наедно съ менъ вървеше напрѣдъ за да се раздава помощь на тия прѣселенци, които прѣминѫха при Гура-Яломица, Браила, Галацъ, Исакча и Тулча, за което се отпуснаха на генерала-майора Толстой 150 полуимпериали, които да се раздадѫтъ на тия, които сѫ въ нужда.

При пѫтуването на прѣселенцитѣ въ Руссия на врѣме отъ 19 Юний до 1 Юлий, тѣмъ бѣше указано всевъзможно улеснение. На тѣхъ се раздаваха хиляди пшенични хлѣбове, както се каза по-горѣ, които Озеровъ съ мене двамата заказвахме въ Гура-Яломица, Браила и Галацъ. Освѣнъ това, даваше се тѣмъ и парична помощь (кассата се намираше у Озерова), и наемаха се кола за болнитѣ и дѣцата. Прѣселенцитѣ пристигнаха благополучно въ Рени на 1 Юлий 1854 год. Ако и въ инструкцията на Княза Горчакова се заповѣдваше щото прѣселенцитѣ да бѫдѫтъ доведени само до границата и да се прѣдадѫтъ на колониалното началство, нъ Озеровъ остана съ менъ за нѣколко дни въ Рени до като тѣ издържатъ карантинъ.

За по-голѣмо тѣхно успокоение Озеровъ се распорѣди да имъ се раздавать хлѣбове и парична помощь, и освѣнъ това той отпусна на чиновницитѣ които бѣха командировани за приемването на прѣселенцитѣ нѣкоя сумма пари за да се раздадѫтъ на бѣднитѣ при въдворението имъ въ назначенитѣ мѣста.

Слѣдъ всичко това, прѣселенцитѣ наконецъ на 1 Юлий сѫщата година встѫпиха въ колониалното вѣдомство.

При тръгването имъ изъ Влашко, Князь Горчаковъ писа на Новороссийския генералъ-губернаторъ за да се изпамѣрятъ срѣдства и способи за успокоението на тия жертви на войната — прѣселенцитѣ, а Озеровъ нееднократно по тия работи пращалъ естафети.

Освѣнъ раздаденитѣ отъ Озерова парични помощи на бѣженцитѣ отъ хазната, мнозина отъ военнитѣ жертвуваха за тѣхъ по нѣкоя сумма пари. Тъй напр. генералъ-адютантъ Лидерсъ събра съ подписка доволно голѣмо количество пари, които чрѣзъ Озерова бѣха испратени до Прѣдсѣдателя на Попечителния Комитетъ Барона Местмахера, за раздаването на бѣднитѣ.

Ето самата истина за дѣлата по прѣселението на българитѣ изъ Българско въ Бесарабия въ 1854 год. Всѣки не прѣвзетъ съ предубѣждение читатель, ще види въ тие обстоятелства на това преселение, че не е имало ни сѣнка даже на нѣкое произволно отъ страна на рускитѣ власти отвеждание българскитѣ селяни въ Русия. Напротивъ, това прѣселение ако и да бѣше печално, но то стана естественно слѣдствие на войната съ турцитѣ. И ако, безъ да се глѣда на всичкитѣ грижи и материални поддържки, които бѣха оказани на тия бѣжанци, и че тѣ, при бързотата на самото имъ прѣселение, както и при другитѣ неблагоприятни военни обстоятелсва, претърпѣха нѣкои неудобства, то не трѣбва да се забравя, че тие

неудобства нищо не сѫ въ сравнение съ бѣдствията, отъ които тия прѣселници се избавиха, благодарение на това прѣселение, и каквито могли би да очаква всѣкий, който има въ прѣдставлението си звѣрствата на башибозуцитѣ и въобще за отношенията на раздраженитѣ и фанатицитѣ турци къмъ гяуритѣ въобще, а особенно къмъ тия гяури, които не токмо сѫ родственни по вѣра и кръвь на вчерашния имъ врагъ, но и оказаха нему въсторженъ приемъ и посилна помощъ.

Що се относи до пребиванието на прѣселнцитѣ въ Бесарабскитѣ български колонии, то това конечно, не можеше да бѫде приятно ни на самитѣ прѣселенци, ни на бесарабскитѣ колонисти, между които бѣжанцитѣ бѣха прѣселени, ако и да бѣха тѣ поселени съ съгласието на самитѣ колонисти. Да, това е понятно, че било е тѣжко и на еднитѣ и на другитѣ, защото друго нѣщо е да се окаже кратковрѣменно прибѣжище, и друго е да се приглѣжда шесть-хилядно-людско население въ течение на такова дълго врѣме, което държеше Кримската кампания.

Съобщеното въ статията на г. Занетова свѣдение, че повечето отъ прѣселенцитѣ умрѣли отъ болѣсти и страдания, е съвършенна лѫжа, защото, отъ кѫдѣ би се взели тия възвърнали се въ българско бѣжанци, които бѣха на число толкова, колкото сѫ били дошли въ Руссия?!

Нѣма нужда да се обяснява: защо рускитѣ власти не можеха да останатъ безучастни зрители на това възвръщание изъ Руссия такава голѣма масса хора и при това въ такъвъ кратъкъ периодъ на врѣме. Напротивъ, трѣбваше да се приложи всѣко старание, щото доброволното и отъ никоя страна не прѣпятствувано това естественно възвръщание на бѣженцитѣ въ българско, — да бѫде то извършено въ порядъкъ и обставлено благоприятно за възвръщающитѣ се. И това бѣше направено. Взетитѣ по поводъ на това възвръщание мѣрки, бѣхѫ предприети не за *„форма“*, както се изразява г. Занетовъ за русски нѣкои чиновници, за тѣхни лични интереси. И не за това, между прочимъ, тия мѣрки бѣхѫ прѣдприети за да, отъ бѣженцитѣ никой не избѣгне отъ наказанието за своята вина прѣдъ Портата, както иронически забѣлѣжва г-нъ Занетовъ.

Инициатора на всичкитѣ мѣрки по поводъ за възвръщанието изъ Руссия бѣженцитѣ въ българско, бѣше Висшето руско правителство, въ лицето на комитета на г. г. министритѣ и Новороссийския Генералъ-дубернаторъ графа Строгонова.

Послѣдния, съ прѣдписание, отъ 1-й Юлий 1856 год. подъ № 1724, основано на Височайше утвърдѣнъ на 16 Юний 1856 г. журналъ комитета г-да министритѣ, за мѣроприятията по тая работа, възложи за испълнение на менъ, като на членъ на българското настоятелство и най извѣстния българинъ И. С. Ивановъ, — слѣдующето намъ поржчение:

„За да се приведжтъ въ извѣстность настоящитѣ намѣрения на „бѣженцитѣ изъ Турция подиръ сключванието на мира, да се опрѣ„дѣлятъ нуждиитѣ срѣдства и помощи както за тия, които се връщатъ „въ Турско, тъй и за ония, които би пожелали да останатъ за винаги „въ Руссия"; азъ въ испълнение на това поржчение, длъженъ бѣхъ заедно съ И. С. Иванова да отидеме въ българскитѣ колонии и други градове и села, въ които упомѣнжтитѣ бѣженци бѣхж распредѣлени, да влезнеме въ непосредственни сношения съ старшинитѣ на бѣженцитѣ, „да имъ обявимъ: какъ 5-а статия въ договора за мира, по „която се дарува прощение на всичкитѣ тѣхъ отъ турското прави„телство, тъй сжщо, че на възвръщанието имъ въ отечеството, е „рѣшено да имъ се даде парична помощь, и на конецъ, че на рус„скитѣ консули въ турско ще бжде прѣдложено да окажатъ всевъз„можно внимание, дѣятелно покровителство и защита тѣхна съ все„възможни мѣрки.

„Ако би се оказало, както се пише въ упомѣнжтото поржче„ние, че нѣкои лица отъ бѣженцитѣ би заявили непрѣменно жела„ние да останатъ за всегда въ Руссия, то и тѣмъ ще бждатъ отве„дени участъци земя въ удобни мѣста и данни лготи да не плащатъ „за нѣколко години, а тъй сжщо и парична помощь на първоначално „обзавѣдение".

При испълнението на това поржчение, ний длъжни бѣхме да „разгледаме желанието на всѣкого отдѣлно съ всевъзможна стара„телность; да се направи слѣдъ това положително съображение, „какви мѣрки трѣбва да се взематъ относително за тѣзи хора: колко, „именно, пособие да се отпусне на тия които се връщатъ, какви лготи и единоврѣменни пособия да се предоставятъ на тия, които желаятъ да останатъ за всегда въ Руссия. Необходимо бѣше, спорѣдъ упомѣнжтото поржчение, отъ Генералъ-губернатора, за да се приведе въ извѣстность числото на всичкитѣ бѣженци, да се узнаятъ приблизително нуждитѣ и срѣдствата на всѣкиго, и като се съберать въ кои мѣста се намиратъ бѣжанцитѣ, да се съставятъ по категория точни именни списъци на всичкитѣ лица мъжски полъ, въ вѣдомость за тѣхнитѣ семейства; тъй сжщо да се състави съо-

бражение за предоставяние на всѣкиго изъ възвръщающитѣ се въ отечеството, спорѣдъ обстоятелствата, нуждпитѣ срѣдства за достигването имъ до границата съ всичката си покъщнина, за прѣхрана по пѫтя, а тъй сѫщо да се опредѣли и даде на тѣхъ отъ милостиво-пожертвованата отъ царя парична помощь, при прѣминаванието имъ границата, такъво единоврѣменно пособие, каквото спорѣдъ мѣстнитѣ обстоятелстпа и съчувствие къмъ нашето дѣло всѣки отъ тѣхъ заслужва.

Заедно съ това, въ испълнение казаното порѫчение, трѣбваше да се направятъ подробни съображения и за тия българи-бѣжанци, които се рѣшаватъ да останатъ въ Руссия на горѣказанитѣ основания.

Относително за успѣшното достигвание цѣльта на тая наша командировка, отъ Генералъ-губернатора Графа Строгонова бѣха дадени сѣотвѣтствующи прѣдписания на г. г. Бесарабския военевъ губернаторъ, Измаилския военевъ губернаторъ и на Статския съвѣтникъ Иславинъ, подъ вѣдомството на които се намираха прѣселенцитѣ.

Слѣдователно, повтарямъ, не *чиновници нѣкои, за да извлекатъ нѣщо за себе си,* заявили за мѣркитѣ и способитѣ за възвръщанието на бѣженцитѣ въ отечеството, а самото правителство, и то не безъ основание, е рекомендувало предложенитѣ по горѣ мѣрки, за облегчение пѫтуванието имъ до границата.

Испълнявшитѣ това порѫчение чиновници, като българи,*) съ голѣмо внимание и съчувствие се отнесоха къмъ това дѣло; обикаляли всичкитѣ мѣста въ които сѫ били распредѣлени бѣженцитѣ, внимателне разглѣдали тѣхнитѣ нужди, и на основание на заявленията на самитѣ бѣженци, съставяли сѫ цѣлесъобразни съображения въ данния случай за това: — какви мѣрки да се взематъ за облегчение тѣжкото пѫтувание до Тулча, кому и по колко трѣбва да се даде парична помощь и пѫтни продоволствия, колко кола се трѣбватъ за прѣвозвание нуждающитѣ се.

Ето по какъвъ начинъ и съ каква цѣль тие чиновници сѫ съставили списъци за всичкитѣ бѣженци, тѣхнитѣ домочадия, съ колата и разенъ добитъкъ, съ забѣлѣжвание срѣщу всѣка глава на семейството, потрѣбното количество, съгласно семейното положение, парично пособие.

Слѣдъ утвърждението отъ Генералъ-губернатора представенитѣ тие мѣрки за пѫтуванието на бѣженцитѣ къмъ границата, и

*) Възглядоветѣ тѣхни къмъ своитѣ съотечественници сѫ твърдѣ добрѣ извѣстни на г. г. Радуловци, Раковци и пр.

слѣдъ обезпечение за премииаванието имъ Дунава въ Тулча съ наетитѣ пароми (шлепове) и превозна лодки,*) пѫтуванието тѣхно стана по слѣдующия порядъкъ.

Слѣдъ като се обяви лично и чрезъ селски приказн за пѫтуванието на прѣселенцитѣ по пѫтя къмъ гр. Измаилъ и островъ Чаталъ, за преминванието имъ въ Тулча, опредѣли се пункта за събиранието имъ въ колонията *Бабель* (между Чешмеваруитъ и Измаилъ). Въ тоя пунктъ се събраха прѣселенцитѣ на групни една слѣдъ друга съ не голѣмъ промежътъкъ на врѣме, гдѣто, въ присѫтствието на избранитѣ отъ тѣхъ самитѣ старшини, съставената комисия отъ менъ, И. С. Иванова и адютантина на графа Срогонова Барона Бремзена, бѣше раздавано на рѫцѣ на всѣкого отъ тѣхъ такъво парично пособие отъ щедротата Царска, каквато на всѣко семейство бѣше назначено отъ Генералъ-губернатора (по два-три полуимпериали и повече). Освѣнъ това тѣмъ бѣ раздавана и храна за по пѫтя, както и за добитъка имъ. Факта за получвание пособието се удостовѣри въ особенна прошнурована, подпечатана и подписана отъ старшинитѣ книга.

Подиръ това, като се отслужи благодарственъ молебенъ, прѣселенцитѣ тръгвахѫ да прѣминатъ за въ Тулча, гдѣто ги посрѣщнаха командированния отъ турското правителство полковникъ (миралай) и владиката (имената имъ не помня), които ги успокоиха че сѫ обезпечени за по-нататъшното имъ пѫтувание до тѣхнитѣ мѣста, гдѣто сѫ живѣяли.

Надаренитѣ прѣселенци се кръстеха и явно исказаха чувство на благодарность на Царя и желание, да съградятъ въ отечеството си, близо до Силистра, цырква, въ името на Св. Александръ, въ память за оказаннтѣ тѣмь милости, за което тѣ молиха да се съобщи за това на правителството, съ надѣжда, че и то неще откаже тѣмъ въ нѣкоя помощь въ тоя случай. И тѣ съ гола надѣжда не останаха: по нашето прѣдставление помощь бѣше оказана, като се испратиха 1000 рубли за съграждание на цырква.

Освѣнъ това прѣселенцитѣ пожелаха да се напише благодарственъ адресъ до царя. При това тѣ изявиха сърдечено желание да се поднесе тоя адресъ на Негово Величечество Царя отъ избранитѣ отъ тѣхъ изъ между нихъ депутати, ако Началството даде тѣмъ срѣдства на отивание.

---

*) При испълнението на тия мѣрки бѣше оказано патриотическо съдѣйствие отъ страна на почтенния българинъ Георги Василевичъ Шоповъ въ Измаилъ, а въ Тулча — отъ Българина Димитрия Хавезова.

Такова едно желание на бѣжанцитѣ, сърдечно отъ насъ прието, даде намъ поводъ да се обърнемъ къмъ Началството съ просба за разрѣшение на такава депутация.

Просбата ни бѣше уважена, при което се отпуснаха и пари за обмундировка и пѫтни разноски на депутатѣ до Москва и на връщание.

Освѣнъ непосрѣдственната своя цѣль — понятна на всѣки който обладава съ *пó-добри,* отъ колкото г. г. Радуловци и Занетовци нравственни и патриотически чувства, — тая депутация се появи, какъ не можеше друго яче да бѫде, умѣстна и по други съображения.

Въ това врѣме бѣше Священното Короноване на Царя, благодарение на което българитѣ можеха да видятъ Русия и Царя въ всичкото имъ величие и слава; отъ друга страна съ това се даде възможность и наруситѣ, да обърнатъ тѣ внимание на българитѣ за които въ него врѣме въ Русия малцина знаеха . . . Може да сѫ говорили за това, защо въ тая депутация трѣбваше да приематъ участие именно самитѣ прости хора, и изъ срѣдата на бѣжанцитѣ съ попа напрѣдъ, а не интелигнтни, подобни на г. Радулова и др. които не разбиратъ за какво трѣбвало да се благодари.

Да, такива истълкователи на историческитѣ събития, както г. Радуловъ и tutti quanti, които се осмѣляватъ ехидно да утвърдяватъ, че „слѣдовало би още да се благодари . . . за разорѣние,“ — негодни сѫ биле, разбира се, за рѫководители и прѣдставители на тая депутация.

Рѫководитель на депутацията бѣше назначенъ отъ самия Генералъ-Губернаторъ не „нѣкой си Одески търговецъ“, а сѫщия тоя (вече покойний) членъ на Од. Бълг. Настоятелство К. Н. Палаузовъ, когото трѣбва добрѣ да помни г. Радуловъ, тъй като той нееднократно е помагалъ нему.

Грижитѣ и старанията за благополучното възвръщание на бѣжанцитѣ, се свърши най-насетнѣ съ това, щото ний, т. е. азъ и И. С. Ивановъ, по порѫчението на Генералъ-Губернатора Графа Строгонова, заедно съ неговия адютантинъ Барона Бремзена, отправихме се до Русчукския Валия Саидъ-Паша, и лично го просихме, да направи распорѣждание за да се дадѫтъ улеснения на бѣжанцитѣ на мѣстожителството имъ.

Какъ подиръ всичко изложено да се не каже за такива интелигентни хора, какъ г. г. Радулова и други, че тѣ „видяще не видятъ и слишаще не разумѣютъ!“ Зеръ възвръщанието на прѣсе-

ленцитѣ въ отечеството имъ, се извърши тъй прѣкрасно и съ такива знаменателни послѣдствия за българитѣ, щото подиръ всичко това трѣбваше се, разбира се, да се изяви само едно чувство на радость и благодарность. Лично и г. Радуловъ трѣбваше да не се глуми и да не клевети, а да благодари какъ на висшитѣ руски власти, тъй и на нáй-близскитѣ ръководители на това прѣселение и възръщание бѣжанцитѣ въ отечеството имъ, защото въ числото на другитѣ и той не остана безъ награда отъ Царската милость.[1])

Ще закончa настоящето изложение съ опроверження още на двѣ заявления, помѣстени въ статията на г. Занетова.

Възвръщанието на прѣселнцитѣ не е траяло въ продължение на *една година,* както съобщава г. Занетовъ, а то се свърши само въ три мѣсеци — отъ Юлий до края на Септемврий 1856 година. Това е гола лъжа! Прѣднамеренно е писалъ такава лъжа и г. Раковски, за нѣкакви си *приготовлени закони,* на основание на които *Руситѣ* будто би, трѣбвало *да владѣятъ България!*

Тия „закони“ не сѫ биле нищо друго, какъ прочетената отъ менъ на Раковски въ Одеса 1858 г. между прочимъ, записка, която прѣдставихъ въ 1854 г. на Главнокомандующия войскитѣ Княза Горчакова, за да се образува въ врѣмето на военнитѣ дѣйствия при Главната Квартира, Българска Канцелария, въ която би се съсрѣдоточавали всичкитѣ дѣла български, и за състава на такава канцелария — бѣха рекомандовани отъ менъ много интелигентни българи, както напр. Н. Геровъ, С. Изворски и други лица!...

Въ това число и този г. Радуловъ, който е написалъ, както види читателя, толкова неправди за дѣлата на извѣстни лица, които трѣбваше да бѫдатъ прѣдъ неговитѣ очи и уши съ друго оцѣнение и осветление ...., но наистина, че „слишащіе не уразумѣли и видящіе не узрѣли!“ .... Надѣя се, че и моя сътрудникъ по дѣлото за възвръщанието бѣжанцитѣ въ отечеството, уважаемий И. С. Ивановъ, ще подтвърди точностьта на горѣизложенитѣ обстоятелства по това възвръщание на въпроснитѣ бѣжанци.

[1]) По моето прѣдставление прѣдъ г. Генералъ-Адютанта П. Е. Коцебу, въ числото на 60 българи наградени съ ордени, медали и пари, — е награденъ и С. Радуловъ съ златна медаль на Владимирска лента.

Одесса, 15 Май 1895 година.

Н. Х. Палаузовъ.

Притурката на г. Занетова къмъ статяята му „Българскитѣ колонии въ Бесарабия“ за бѣжанцитѣ на 1854 година, азъ прочетохъ прѣди нѣколко дни, слѣдъ завръщанието ми отъ странство, гдѣто проведохъ тази зима и пролѣть по причина на разстроеното си здравие. И за това азъ благодаря на достоуважаемия Н. Х. Палаузовъ, който ми писа за нея, и даже ми проводи приготвения отъ него отговоръ върху тази притурка. Въ този отговоръ обстоятелства за тѣзи бѣжанци сѫ изложени точно и правдиво и нѣма нужда за притурвание къмъ тѣхъ друго нѣщо. Жалко е само, че г. Занетовъ, като се заелъ за таквози прѣкрасно дѣло, като описание историята на туй прѣселение, приелъ за него свѣдения отъ неправдоподобенъ источникъ, каквито се явяватъ забѣлѣжкитѣ на нѣкой си „старъ дѣятель,“ Спорѣдъ словата на този „старъ дѣятель“ за онѣзи бѣжанци щѣло да бѫде пó-добрѣ, ако тѣхното възвръщание въ Турско било станало безъ участието на Руското Правителство. Но това щѣше да бѫде невъзможно. Този „старъ дѣятель“ трѣбваше да вспомни, че тѣзи бѣжанци, като жертва на войната, както въ врѣме на слѣдванието си въ Русия, така и на завръщанието си обратно въ Турско, намираха се въ таквози бѣдственно и несчастно положение, щото тахното възвръщание безъ материална и нравственна помощь бѣше невъзможно и вотъ тѣзи чиновници, които отъ Руското Правителство бѣха отредени за възвръщанието въ Турско на тѣзи жертви, като вникнаха въ дѣйствителното имъ положение и като видѣха, че тѣзи бѣжанци нуждаятъ се въ насѫщний кусокъ хлѣба, прѣдставиха на Правителството за необходимостьта да се помогне на тѣзи бѣжанци. Като се убѣди въ дѣйствителностьта на това, Руското Правителство отпусна оная денежна помощь, за която неговитѣ чиновници бѣха написали. Спорѣдъ това бѣше закупенъ провиянтъ, който се раздаваше на всякое семейство, заедно съ паричната помощь, която бѣше доста значителна. Напримѣръ на семейство се даваше отъ *5* до *50* империала парична помощь. Тѣзи чиновници толкози милѣяха надъ тѣзи бѣжанци, щото три мѣсяца за испровожданието имъ тѣ употрѣбиха съ голѣма любовь. Тѣ ходиха въ Тулча нѣколко пѫти за свиждание съ Отоманския Коммиссаръ, който бѣше дошелъ тамъ отъ Цариградъ и който даде тържественно обѣщание на тѣзи чиновници, че бѣжанцитѣ ще бѫдатъ размѣстени по кѫщята си безъ малѣйше стѣснение. Отъ тамъ ходиха въ Силистра и въ Русчукъ, гдѣто имаха свиждание съ тогавашния паша и го молиха за нарежданието на прѣселенцитѣ

безобидно. Пашата прие на́й-горѣщо участие въ положението на бѣжанцитѣ и ги устрои на́й-добрѣ, тъй щото бѣжанцитѣ, сами бѣха въ въсхищение отъ милостьта къмъ тѣхъ. Таквозъ добро урѣждание на бѣжанцитѣ достави голѣма радость на чиновницитѣ които сохраниха за това историческо събитие на́й-добро впечатление. Било би твърдѣ печално, ако тѣзи бѣжанци бѣха почнали да се възвръщатъ въ Турско безъ участието на Руското Правителство, защото тѣ по пѫтя щѣха да измрѫтъ отъ гладъ, като нѣмаха никакви парични срѣдства, да и Турското Правителство не би приело участие за урѣждание по кѫщята имъ.

Гр. Кишеневъ, 24 Май 1895 година.

И. С. Ивановъ.

Нѣколко думи за народното ни ваяние.

Съобщава Д. Уста-Генчовъ.

Думата ни е за така наречения *марангозъ* или дърворѣзъ, който се работи малко отъ двѣтѣ страни на балкана, а повече отвъдъ Рила и Шаръ-планина. Български ваятели ний знаемъ да излизатъ въ Мизия отъ Трѣвненско и Самоковско, въ Тракия само отъ Калоферъ, а въ Македония отъ Разлогъ, Дебжръ и цѣлата имъ околность. По настоящемъ числото на занимающитѣ се съ това искуство въ страната ни е доста незначително и коя е причината на това, ще се потрудимъ да го обяснимъ пò-нататъкъ.

Въ какво състояние се е намирало ваянието у насъ въ старо врѣме, може да се види само въ построенитѣ прѣди шесть-седемъ вѣка църкви св. Апостолъ Петъръ и Павелъ въ митрополията на старата ни столица Велико-Търново и друга една, името на която не ни е извѣстно, въ селото Недобжрско (Разлогъ). Само въ тия два старобългарски храма знаемъ да сж уцѣлели до негдѣ иконостаси, царски врата и кръстове, издѣлани отъ дърво и украсени съ златенъ баракъ. Това искуство сжществува въ страната ни отъ незапамятни врѣмена, ала отъ тогава и до сега тò, може да се каже, е направило твърдѣ малъкъ успѣхъ. Каквито цвѣтя и други растения, вази и зинали лами ще видите на владикова тронъ на една стара църква, такива съ малка разлика ще ви изработи пò-простия съврѣменъ ваятель. Намиратъ се тукъ-тамѣ изъ българско даровити художници, чиито произведения прѣдставляватъ нѣщо изящно; ала тѣ сж голѣма рѣдкость. Причината на това е оная неоспорима истина, че искуствата виреятъ тамъ, гдѣто народа е богатъ и като такъвъ готовъ е всѣкога да ги насърдчи. Ни една страна не е разполагала въ срѣднитѣ вѣкове съ злато, както Италия, и ето защо само въ тая страна сж се родили велики хора на живописьта, ваянието и зодчеството. Дървенитѣ и каменнитѣ издѣлия на нашия ваятель сж изработени по единъ първобитенъ начинъ, и иматъ

чисто византийски или пъкъ старобългарски типъ и рѣдко прѣдставляватъ нѣщо особенно. Тѣ нѣматъ никакво сходство съ ония отъ сѫщия родъ, останали по насъ отъ дрѣвнитѣ вѣкове. Нѣколкото що-годѣ уцѣлели надгробни камъни, саркофази, жертвенници, орелиефи, барелиефи, милияри, капители, колони, пиедестали, корнизи, архитрави, фризи и статуи, ископани въ София, Стара-Загора, Балчикъ, Варна, Месемврия, Анхиалъ, Созополъ, Никюпъ, Арчаръ, Враца, Никополско и другадѣ низъ България, и находящи се по настоящемъ въ столичния музей, сѫ дѣло на византиецъ или римленинъ и като такива не могѫтъ да послужѫтъ за градиво по народната ни художественность. Изъ между тоя купъ драгоцѣнности отъ миналитѣ вѣкове, както ни се съобщи отъ вѣщи хора, има само единъ-два камъка, които сѫ чисто старобългарски. Намиратъ се нѣколко такива и отъ стари турски постройки, сѫщо по чуждъ стилъ, навѣрно арабски или персийски. Въ такъвъ случай поражда се въпросъ: отъ гдѣ да исчерпи нѣщо изучающия чисто народното ни искуство? По послѣдньото, споредъ насъ, може да се събере градиво само отъ нѣкои много стари и сега едвамъ уцѣлели или полусрутени църкви, каквито сѫ споменатитѣ пó-горѣ двѣ, и отъ други още тоже стари згради, каквито сѫ напр. манастиритѣ Рилски, Бачковски, Троянски и Св. Иванъ (Дебърско). Нашия ваятель изрѣзва отъ орѣхово и липово дърво и отъ мряморъ, гранитъ и гипсъ само иконостаси, царски врата, кръстове, владикови тронове, амвони, надгробни камъни, капители, пиедестали, колони, столове, тавани и много други, каквито се срѣщатъ въ всѣкои пó-богати и пó-стари манастири, църкви, училища, конаци и кѫщя. Хвърлете единъ поглѣдъ на тие прѣдмѣти и ще си съставите що годѣ понятие, въ какво състояние се намира у насъ тоя клонъ отъ искуството. Вий ще се увѣрите, че въ народнитѣ ни ваяния все има нѣщо особенно; ала то пакъ е много далечъ отъ онова въ другитѣ напрѣднали държави. Това що се казва мряморна група, статуя и бюстъ, никога не може да излѣзе отъ рѫката на българския майсторъ на църковни украшения или други такива отъ сѫщия характеръ.

Нека се спрѣмъ малко върху историята на това искуство, и да видимъ отъ гдѣ то е прѣнесено въ разни кѫтове на отечеството ни. Въ старо врѣме, нѣкои отъ така нарѣченитѣ зографи въ Трѣвна, едничекъ художественъ центръ въ княжеството,[1]) умѣяли не само църковната живопись; ала и ваянието, т. е. работяние едноврѣменно

[1]) Вижъ статията „Докторъ Христо Даскаловъ“, споменъ отъ Т. Н. Шишковъ, „Министерски Сборникъ“, книга VIII, стр. 348 и 349.

и едина и другия занаятъ. Тѣ се условвали съ построившата си нова църква градска или селска община не само да ѝ изобразятъ иконитѣ и стѣнитѣ, но и да ѝ издѣлатъ иконостаса съ златенъ варакъ и други скѫпи бои. Заслужившия нашъ живописецъ Николай Павловичъ въ забѣлѣжкитѣ на една своя брошура, напечатена въ Руссе прѣзъ 1867 година, като изброява всички по́-първи тогава иконописци родомъ отъ Трѣвна, Самоковъ, Чирпанъ и Разлогъ, споменува, че почти всички тѣ се занимавали съ ваяние, което изработвали доста добрѣ и трудолюбиво, но не се придържали у никакъвъ законъ, а по диктовката на своята фантазия.[1]) Тъй като църковната живопись е прѣнесена въ страната ни отъ Свѣта-Гора, то нѣма съмнѣние, че заедно съ нея е прѣнесено отъ тамъ и ваянието. Друго-яче и не може да се прѣдполага. Извѣстно ни е, че въ старо врѣме на Атонскитѣ манастири сѫ ходили на поклонение по великденскитѣ праздници много повече наши сънародници, отъ колкото сега. За да изучѫтъ нѣкои, находящи се тамъ въ цвѣтуще състояние искуства, прѣстоявали сѫ по нѣколко години като ученици при по́-добри майстори, връщали сѫ се послѣ по роднитѣ си мѣста и се залавяли на работа. Едно лице, което пѫтува прѣди четири-петь години по Свѣта-Гора, ни увѣрява, че съ ваянието почти прѣстанали да се занимаватъ и че по́-хубави мряморни иконостаси въ църквитѣ биле изработени въ Еллада. По събранитѣ отъ насъ свѣдения, това искуство, сѫщо и църковната живопись, броятъ по́-много работници въ по́-близкия до Атонския полуостровъ Дебѫръ и цѣлата му околность, гдѣто по́-напрѣднали въ това отношение сѫ селата: Осой, Галичникъ, Лазаро-поли, Трѫсънче и Горньо-Броди. Кой отъ насъ не е слушалъ още и за прочутитѣ тамошни архитекти и зидари, странствующи по цѣли чети изъ княжеството ни, Сърбия и Ромѫния? И така за пръвъ художественъ центъръ въ цѣло Българско справедливо може да се вземе Дебѫръ съ всичката му околность. Въ София се намиратъ до десеть души ваятели отъ тамъ, между които видно мѣсто заема Ив. Филиповъ — майсторътъ на иконостаса, владикова тронъ и амвона на новопостроената църквица Св. Георгий. Сѫщия изработилъ такива прѣдмѣти и на църквата Св. Ив. Богословъ въ Карнобатъ, които прѣдставлявали нѣщо несравненно по́-хубаво и сторили връхъ 15.000 лева. Други пакъ такива негови издѣлия въ църквата Св. Георги въ Ямболъ, макаръ и да сѫ плодъ на дълга и умайна работа, и макаръ да сѫ косту-

[1]) „*Заведение* за живопись, какъ да се устрои въ България и позивъ за поддържането му“, стр. 12 и 13.

вали приблизително сѫщата сумма, поради своя извънрѣдно дребенъ релиефъ, не ни се видѣха до тамъ красиви. Македонскитѣ ваятели, подобно на тамошнитѣ майстори зидари, дохаждатъ на работа въ княжеството на пролѣть, а се завръщатъ по роднитѣ си мѣста есенно врѣме слѣдъ Димитровъ-день.

Но да се завърна пакъ на думата си за Свѣта-Гора, като разсадница на изящнитѣ искуства по разни краища на отечеството ни. Нѣкои пѫтешественници ни расказватъ съ удивление за произведенията на тамошнитѣ живописци-монаси, които рисуватъ прѣкрасни икони, портрети и пейзажи. Тамъ се намиратъ сѫщо и работилници, гдѣто съ отличенъ успѣхъ може да се изучи желѣзарство, дърводѣлство, чехларство, кожарство и шивачество. Тия, които отиватъ да усвоятъ нѣкакво искуство въ Свѣта-Гора, посѣщаватъ мѣвтнитѣ духовни училища, запознаватъ се съ словото Божие на славянски и еленски езикъ, и се завръщатъ по роднитѣ си мѣста подготвени и за майстори, и за учители, и за священници. До прѣди 80—90 години въ Трѣвна името *даскалъ* се давало и на иконописеца, и на ваятела, и на псалта. Нѣкои такива приемали послѣ духовно звание и пакъ слѣдвали да се занимаватъ съ занаята си. И сега тамъ има стари свѣщенници, които владѣятъ добра църковна живопись. Не отдавна починалий Архимандритъ Костандинъ Витановъ бѣ даровитъ ваятель, на когото издѣлията привлѣкли много вниманието на извѣстния пѫтешественникъ Ф. Каница.[1]) Прѣзъ 1860 год. като посѣтилъ послѣдния неговата работилница въ Трѣвна, попиталъ го: кой е билъ майстора му, ходилъ ли е въ нѣкоя чужда страна, и отъ гдѣ взема планове и образци, а въ отговоръ на това, художника извадилъ купъ картони съ такива и му казалъ, че едни сѫ негово изобрѣтение, други има наслѣдство отъ баща си, а трети сѫ опити на пó-малкия му синъ, който работялъ сѫщия занаятъ. Послѣ Архимандрита добавилъ, че баща му училъ ваянието въ нѣкакъвъ грѫцки или русски манастиръ, ала гдѣ — това уважаемия авторъ не споменува. Нѣма съмнѣние, че манастиря е билъ отъ ония въ Свѣта-Гора, гдѣто въ старо врѣме въпросното искуство е брояло даровити майстори. Тъй като е думата за духовни лица художници, намирамъ за добрѣ да спомена, че и великия дѣецъ по възраждането на новобългарската книжнина Отецъ Неофитъ Рилски отъ с. Банско (Разлогъ), е билъ доста искусенъ зографинъ, който освѣнъ икони рисувалъ още и отъ натура свои портрети, находящи

[1]) Вижъ „La Bulgarie Danubienne et le Balkan", études de voyage (1860—1880) стр. 187 и 188.

се единъ въ Министерството на Народното Просвѣщение, и други въ Рилския манастирь, гдѣто той е работилъ и учителствувалъ.

Ваянието у насъ, подобно на църковната живопись, е занаятъ наслѣдственъ, т. е. дѣдата учи внуцитѣ си, бащата — симоветѣ си, брата — по́-малкитѣ си и т. н. Като порастнали въ Трѣвна между самоуци-архитекти, иконописци и обикновенни майстори (зидари, мазачи, столари и др.), отъ които мнозина владѣяли ваянието, ний ще расправимъ тука на кжсо, какъ то въобще се работи. Материяла по нашенско, особенно хубавата липа, рѣдко се намира, а орѣха се доставя повечето отъ близката Розова-Долина, гдѣто той е въ изобилие. Отъ тия два вида дървета се пригатвятъ дебели дъски, които на́й-първо се изсушаватъ хубаво на слънце и послѣ, ако стане нужда да се добие по́-широка плоскость, слѣпяватъ се внимателно съ туткалъ и се държатъ дълго врѣме стѣгнати на скенжа, до като отдѣлянието имъ стане невъзможно. Всѣкой единъ ваятель притежава купъ планове и образци, които не сж нищо друго освѣнъ едни дебели книги съ моливени контури на едролистни цвѣтя, различни овощия и растения, животни прѣимущественно гължби — всички съ твърдѣ малка имитация съ онѣзи въ природата. Тия въ обикновенна голѣмина контури, ваятеля или ги е наслѣдилъ отъ майстора си, или ги е копиралъ отъ другиго, или пъкъ ги е скроилъ съ своята фантазия. Тѣ сж надупчени по всичкитѣ си линии съ игла, да може да прѣминава прѣзъ тѣхъ ситенъ вжгленъ, който да ги отбѣлѣзва на гладката липова или орѣхова дъска. Послѣдната ваятеля пригатвя по формата и голѣмината на прѣдмѣта, оглажда я хубаво съ ренде, постила отгорѣ ѝ контурътъ и тупа по дупкитѣ му съ рѣдка торбичка, пълна съ вългенъ, до като го получи отдолу очъртанъ. По такъвъ начинъ той има вече плана на прѣдмѣта и пристжпва къмъ даванието му желаемия релиефъ — работа доста трудна и умайна. Сѣчивата на нашия ваятель сж единъ видъ стоманени длета съ разна форма, които носятъ общо име *шопотили* и се правятъ отъ мѣстни брадвари.

Какъ се изработватъ сжщитѣ църковни потрѣбности отъ мряморъ, — това не сме имали възможность да видимъ. До колкото ни е извѣстно, такива сж достояние у насъ само на македонския ваятель. Хубави надгробни камъне издѣлватъ въ нѣкои градове и села въ Разлогъ, гдѣто се намира въ планинитѣ мряморъ. А изящни иконостаси, даже и цѣли здания отъ такъвъ материялъ, изработватъ майстори прѣимущественно отъ Дебжръ и Еллада.

Тука ще изброимъ имената на нѣкои искусни ваятели, отъ разни кѫтове на отечеството ни, като и споменемъ, на кое мѣсто се намиратъ технитѣ пó-хубави произведения. Освѣнъ Филиповъ, за когото говорихме пó-горѣ, пó-видни ваятели отъ Македония сѫ Василчо Авраамовъ, Петръ Гъркътъ, Филипъ Авраамовъ и други, отъ които нѣкои работятъ сега по разни градове и села въ Сѣверна и Южна България. Архитекта Дамянъ Арсовъ, (православенъ албанецъ отъ Дебѫръ) увѣрява ни, че пáй-красиви издѣлия на народното ни ваяние иматъ манастиря Свѣти Иванъ (Бигаръ) и църквата Св. Никола въ Крушово (Прилѣпско), и че като тѣхнитѣ иконостаси той не виждалъ даже и въ Света-Гора, която обикалялъ цѣла. Спорѣдъ сѫщия, майсторитѣ имъ били двама монаси, извѣстни по своето искуство врѣдъ по Македония; а спорѣдъ другъ, работилъ ги самъ нѣкой си Петъръ Зографовъ, който не падалъ пò-долу въ това отношение отъ тѣхъ. Хубави издѣлия отъ сѫщия родъ се намиратъ още по църквитѣ въ Горньо-Бради и Негошъ (Солунско). Що се отнася до Княжеството, едва ли ще се намѣри пò-хубавъ и пò-скѫпъ иконостасъ другадѣ, отъ онзи на църквата св. Богородица въ Габрово, който е едно изящно издѣлие цѣло отъ бѣла полирована липа. Пишущий настоящитѣ редове прѣпорѫчва на пѫтующитѣ прѣзъ тамъ, да не пропуснатъ случая да се полюбуватъ на тая рѣдкость. Разсѣенитѣ на всѣкадѣ разновидни релиефи, искусно нарисуванитѣ икони, красивитѣ колони по между тѣхъ, прѣдаватъ на този иконостасъ единъ прѣлестенъ изглѣдъ.

Въ старо врѣме по България работялъ на много мѣста прочутия ваятель Андонъ Станишевъ, родомъ отъ Крушово. При него изучили пъкъ занаята двамина Калоферци на име Тодоръ Х. Нисторовъ и Ив. Стрѣлуховъ, които добили славата на майстора си, вземали послѣ участие въ Априлското възстание, и паднали убити отъ турцитѣ въ Дрѣновския мънастиръ св. Арахангелъ Михаилъ. Ученици на тия нещастни ваятели били съотечественницитѣ имъ Сотиръ Д. Сотировъ и Никола Марангозчи. Отъ рѫцѣтѣ на послѣдния и на другъ единъ Калоферецъ Авраамъ Авраамовъ, ученикъ на първия, е излѣзалъ оня извънредно красивъ иконостасъ въ Габрово, за който бѣ по-горѣ думата. Уста Пеню Ошянеца отъ Трѣвна, по занятие архитектъ, е изработилъ много царски врата, владикови тронове и амвони, ала трудно е да се узнае, въ кои градове и села. Другъ на име Димитръ Дойковъ, занимающий се само съ ваяние, е издѣлалъ доста хубавия иконостасъ на Трѣвненската църква Св. Георги. Знаменитъ работникъ на подобни про-

изведения билъ и иконописеца Цоню Симеоновъ отъ сѫщий градъ, майстора на оная раскошна орѣхова рама за портретъ, която града Велико-Търново и окрѫга му поднесълъ подаръкъ, чрѣзъ прѣдсѣдателя на Учрѣдителното Велико Народно Събрание, Негово Блаженство Антимъ, на Русския Императорски Коммисаръ, Князь Дондукова-Корсакова. Отъ него е изработенъ тоже отъ орѣхово дърво и трона, прѣдназначенъ за първия ни държавенъ глава, принцъ Александра Батенберга, при дохаждането му въ Старата Българска столица, да положи клѣтва на новоизработената конституция. Върху тия двѣ изящни произведения на даровития български художникъ остава да поговоримъ напространно въ неговото животописание. За Трѣвненскитѣ ваятели слушали сме да е писалъ едно врѣме живущия между тѣхъ П. Р. Славейковъ, ала въ кое списание или вѣстникъ това, при многото ни желание, нѣмахме възможность да узнаемъ, ако и не малко да распитвахме и ровихме.

Въ Пловдивското изложение народното ни ваяние, за голѣма жалость, се прѣдстави много слабо, просто по нашата немарливость. Нито разнитѣ коммисии въ окрѫжнитѣ и околийскитѣ градове съзнали важностьта на това искуство, нито пъкъ самитѣ ни водители сѫ излѣзли по собственна инициатива съ нѣщо свѣстно. Освѣнъ единъ владиковъ тронъ, изработенъ не толкова красиво отъ липа, и поставенъ въ единъ ѫгълъ на главния павилионъ, ний не видѣхме друго произведение отъ сѫщия родъ. Раскazвахѫ ни тогава, че нѣкой си селенинъ отъ Трѣвненско испратилъ единъ изящно изрѣзанъ отъ дърво полилей, който се поврѣдилъ прѣзъ дългата прѣвозка, та не било възможно да го изложѫтъ. Расказвахѫ ни още и това, че единъ посѣтитель заявилъ на директора, на изложението, че Трѣвненското градско-общинско управление е готово да испрати на свои разноски майстора на полилея да го поправи, ала той, неизвѣстно по какви причини, не се съгласилъ. И така на това хубаво произведение не било сѫдено да прѣдстави едно забравено, тъй да кажемъ, въ страната ни искуство, и заедно съ това дя спечели реклама на работника му.

При свършека на нашитѣ бѣгли бѣлѣжки, намираме за добрѣ да кажемъ нѣколко думи за миналото и настоящето на народното ни ваяние. Всѣкому е извѣстно, че едноврѣменно съ духовното ни възраждание прѣди 30—40 години, и най-бѣднитѣ градове и села по цѣло българско побързахѫ да си построятъ цркви. Тъкмо прѣзъ тоя периодъ у насъ, както на архитекта и иконописеца, така и на ваятеля, отвори се най-много работа. Събрало ли е настоятелството

на новопостроената църква 2000—3000 лева, то се е залавяю да я снабди съ красивъ иконостасъ. Нѣма съмнѣние, че тогава сѫ се намирали по-вече желающи да изучаватъ ваянието, за да добиватъ отъ него нужднитѣ срѣдства за прѣхраната си. Въ настояще врѣме рѣдко се намиратъ мѣста въ страната ни, гдѣто хората да си строятъ нова църква. Ако българитѣ отъ двѣтѣ страни на балкана отдавна сѫ си построили такива, то ония отвъдъ Рила и Пиринъ-планина, трудно могѫтъ да прѣдприематъ нѣщо подобно. Причинитѣ на това сѫ всѣкиму извѣстни, та нѣма да се спираме върху тѣхъ. При такава обстановка, нѣма съмнѣние, числото на ваятелитѣ у насъ за въ бѫдѫще нѣма да е голѣмо, а ще блѣщукатъ нѣколко единици само въ художественнитѣ центрове и въ по-голѣмитѣ градове. По настоящемъ въ Княжеството се намиратъ такива искустни хора, чиито дървени и каменни издѣлия би очудили и найестетическото око. Не само италианеца е даровитъ майсторъ, заплатете хубаво на българина, и той ще ви изработи нѣщо изящно и луксозно. Единъ извѣстенъ ученъ е казалъ, че послѣдния въ нищо не пада по-доло отъ първия; сѫщата идея е наклоненъ да сподѣля и пишущий настоящитѣ редове.

П. П. Съ въсхищение посрѣщнахме и испратения по-скоро до г. г. членоветѣ на висшия учебенъ съвѣтъ, и до редакциитѣ на разнитѣ периодически издания „Законопроектъ за откривание държавно рисувално училище въ София,“ цельта на което е, да се приготовляватъ художници по пластическитѣ изящни искуства, учители по рисувание и краснописание за гимназиитѣ, специалнитѣ и класснитѣ училища, и рисувачи по разнитѣ клонове на индустрията. Нѣма съмнѣние, че това държавно училище ще спомогне много за развитието на художественното дѣло въ страната ни, затова ний рѫкоплѣскаме на инициативата за откриванието му отъ настоящий Министръ на Народното Просвѣщение.

София, 25 Августъ 1895 год.

Материали по флората на България.

Отъ А. Тошевъ.

Растенията, съставляющи тая статия, сѫ събирани прѣзъ годинитѣ: 1891—92 и 93 въ Варненско, Прѣславско и главно въ Старо-Загорско, дѣто растителностьта почти никакъ не бѣ изучвана. Напротивъ, Прѣславскитѣ, а особно Варненскитѣ околности сѫ бивали посѣщавани отъ множина събирачи на растения и слѣдов. нихната растителность сравнително е пó-проучена. Ала и тукъ, при все това, всичката работа не е още свършена. Доказъ за туй е, че тадѣва азъ събрахъ нѣкои и други видове, не отбѣлѣзани пó-рано за тия мѣстности. Такива сѫ напр. растенията: Tinica illirica Boiss., Lythrum virgatum L., Herniaria hirsuta L., Lepidium heterophyllum Bentt., Hieracium umbellatum L., Lythospermum sibthorpianum Grsb., Verbascum thapsiforme Sehrad., Jris graminea L., Carex divisa Huqs., Echinaria capitata L., Equisetum litorale Kuch., Pterocephalus plumosus, намѣрено до сега, чини ми се, само въ Калоферъ отъ Jka и др.

Въ съчинението си: „Flora Bulgarica", pr. Velenovsky отбѣлѣзва като обикновени, за много мѣста на България, повечето отъ растенията, що слѣдватъ. Водимъ отъ мисъльта, че нашата ботанич. география трѣбва да се изучва по възможности пó-обстойно, азъ съмъ се старалъ точно да отбѣлѣзвамъ всичкитѣ мѣстонахождения на разнитѣ растения.

За провѣряваньето опрѣдѣленията на голѣма часть отъ споменатитѣ тукъ растения изказвамъ признателностьта си на г. Д-ръ E. De Wildeman, заедно съ когото обнародвахме около 240 събрани отъ менъ растителни видове въ бюлетина, отъ 6 Май, 1894 год., на Белгийското Кралевско Ботаническо Общество, подъ насловъ: „Contributions à l'étude de la Flore de Bulgarie".

Dicotyledonae.

Ranunculaceae Juss.

Clematis Viticella L. По върха на Чичекъ-баиръ,[1]) въ долината Кипкидиръ и отъ дѣсно на пѫтя къмъ Поповата воденица не далечъ на С.-И. отъ Стара-Загора,[2]) както и на много мѣста изъ лозята. Мартъ.

Clematis Vitalba L. Въ околноститѣ на Варна.

Pulsatilla vulgaris Mill. По сухитѣ на припѣкъ изложени мѣста на баиря Таушанъ-Голишъ;[3]) не много обикнов. „Сънуванъ". Събрахъ го и по височинитѣ Сакаркая[4]) и Дикили-ташъ.[5]) „Мишченца". Отъ дѣсно на пѫтя между Прѣславъ и село Драгоево на върха Карталъ-тепе. Обикн. въ околноститѣ на Стара-Загора, особно по Аязмото — голи каменисти ридове на С. отъ градътъ. „Сънъ-сънъ котка." Мартъ, Априлъ.

Anemone ranunculoides L. Отъ двѣтѣ страни край потока въ Дервишкото дере не далечъ на З. отъ Прѣславъ. Априлъ. По влажнитѣ сѣнчести мѣста въ близкитѣ околности на Старо-Загорскитѣ минерални бани.[6]) На върха Чичекъ-баиръ. Мартъ.

Anemona hepatica L. (Hepatica triloqa Chx.). Въ Х. Антиевата кория, на Ю.-И. отъ Старо-Загорскитѣ мин. бани. По височинитѣ надъ Аи-бунаръ.[7])

Adonis vernalis L. Въ околноститѣ на Варна. Между селата Долни Иджикъ и Кюлевче (Шуменско), близо до Казанджийската чешма и по Бакарджийския баиръ. Образува отдѣлни купчини отъ дѣсно на пѫтя между Кюлевче и Калугерица. Прѣдава желтъ колоритъ на цѣли пространства. Срѣща се тукъ-тамъ и подъ Разбойскитѣ села.[8]) Мартъ, Априлъ.

Adonis aestivalis L. Изъ нивитѣ около Варна и Ст.-Загора.

---

[1]) Върхъ отъ расклоненията на Срѣдна-гора. Отстои на около 3½ килом. на С.-И. отъ Стара-Загора. Високъ приблизително 350 м.

[2]) 190 метра надъ мор. рав.

[3]) Не далекъ на Ю. отъ Прѣславъ.

[4]) Канаристъ върхъ на Ю.-Ю.-З. отъ Шуменъ. Граница между Шуменъ и с. Ченгелъ.

[5]) Стръменъ каменистъ върхъ, по́-високъ отъ първия. Отъ тамъ начева долината башъ-бунаръ, която се пада тъкмо почти надъ с. Ченгелъ. Отъ тамъ извиратъ водитѣ за Шуменъ.

[6]) Отстоятъ на около 13 кил. на С.-З. отъ Стара-Загора и сѫ расположени въ една отъ най-привлѣкателнитѣ Срѣдньо-горски котловини.

[7]) Красива мѣстность приблизително на половината пѫть отъ Стара-Загора за минералнитѣ бани.

[8]) Намиратъ се въ политѣ на Сърмара (маритѣ) отвъдъ с. Ченгелъ на Ю.-Ю.-З. отъ Шуменъ. Слѣдъ тѣхъ слѣдва Калугеръ-боазѫ — граница между Ченгелъ и Троичско.

Adonis flammea jcq. (A. caudata Stev.). Изъ нивитѣ задъ чешмата Максудаа до Девненското блато. Сѫщото растение събрахъ и около селото Ахиево, далечъ 10 килом. на Ю. отъ Стара-Загора. Май.

Ficaria verna Huds. По Чичекъ-баиръ и по пѫтя за Старо-Загорскитѣ мин. бани. Има го и въ околноститѣ на Казанлъкъ. Мартъ

Ficaria verna sub. sp. calthaefolia Rchb. На Чичекъ-баиръ.

Ranunculus millefoliatus Vahl. Въ околноститѣ на Старо-Загорскитѣ мин. бани. Варна, Галата. Обикновено. Априлъ.

Ranunculus illyricus L. Галата. Май.

Ranunculus nemorosus D. C. Изъ мочуритѣ близо до старата гара въ Варна. Май.

Ranunculus repeus L. Около чешмата до Варненската приморска градина. Срѣща се и изъ гробищата. Не много распространено. Май.

Ranunculus sceleratus L. Доста распространено по Варненското крайбрѣжие. Май.

Ranunculus trichophyllus Cht. По мочуритѣ край Девненското блато.

Ranunculus constantinopolitanus Urv. По мочурливитѣ и крайводни мѣста въ околноститѣ на Стара-Загора. Не много обикн. Май.

Ceratocephalus orthoceras D. C. Доста обикнов. изъ Прѣславско и Старо-Загорско. Априлъ.

Nigella Damascena L. По ю.-з. склонъ на Чичекъ-баиръ не много распростр. Мартъ. За описанието на тоя видъ гл. Boissier, Flora Orientalis, томъ I, стр. 68.

Jsopyrum thalictroides L. По влажнитѣ сѣнчести мѣста въ Дервишкото дере и на Чичекъ-баиръ. Априлъ.

Helleborus odorus[1]) W. K. По височинитѣ между Стара-Загора и мин. бани. Събрахъ го и въ Драгоевската гора (Шуменско). „Кукуряга“ и „бамбатула“.

Delphinium paniculatum Host. Изъ Ст.-Загорскитѣ лозя. Юлий.

Delphinium Consolida L. Въ околноститѣ на Стара-Загора, Варна и по Чичекъ-баиръ. „Гащички“. Мартъ.

Delphinium Ajacis Ledb. На Аа-баиръ. Нѣкои екземпляри достигатъ до 70 с. м. и повече. „Падикоса“. Априлъ.

Delphinium orientale Gay. Въ околноститѣ на Стара-Загора, Казанлъкъ и край желѣзо-пѫтната линия въ Варна.

Delphinium perigriuum L. Въ околноститѣ на Стара-Загора.

---

[1]) Подземното стебло на туй растение, нарѣзано, счукано и размѣсено съ трици даватъ на овцетѣ, прѣди да ги пуснѫтъ на кочь, за да имъ бѫдели агнетата пó-здрави, Това ми казаха овчаре изъ Драгоево.

Paeonia decora Anders. По височинитѣ между Стара-Загора и минер. бани. Срѣща се и на Чичекъ-баиръ. Мартъ.

Papaveraceae D. C.

Glaucium luteum Scp. Въ околноститѣ на Варна.

Papaver Rhoeas L. Навредъ въ Старо-Загорскитѣ, Казанлъшкитѣ и Варненскитѣ околности, прѣимуществено низъ нивитѣ. Априлъ.

Papaver dubium L. Въ околноститѣ на Стара-Загора.

Chelidonium majus L. По влажнитѣ сѣнчести мѣста на Кипкидиръ, Варна, Казанлъкъ.

Fumariaceae D. C.

Corydalis Marschalliana Pall. Доста распространено на върха на Чичекъ-баиръ. Мартъ, Априлъ.

Corydalis cava Schu. Изъ Дервишкото дере, близо край водата. Срѣща се по влажнитѣ мѣста и на Голѣмата Челна.[1]) Мартъ, Априлъ.

Fumaria officinalis L. Въ околноститѣ на Стара-Загора, Казанлъкъ и Варна, особно край Девненското блато.

Cruciferae Juss.

Nasturtium officinale R. Br. По влажнитѣ водопойни мѣста около Стара-Загора и Варна.

Nasturtium silvestre R. Br. Въ околноститѣ на Стара-Загора и край Тунджа.

Dentaria bulbifera L. По височинитѣ около Старо-Загорскитѣ минерални бани, по сѣнчеститѣ мѣста. Юний.

Alliaria officinalis Andrz. Около Старо-Загорскитѣ минерални бани. Априлъ.

Erysimum canescens Roth. Кипкидиръ. Априлъ.

Erysimum odoratum Ehrh. По пѫтя за мин. бани. Кипкидиръ. Срѣща се и по Бетеря.[2]) Мартъ.

---

[1]) Връхъ на Ю. отъ с. Смѣдово. Тукъ се намира полусрутена каменна постройка — „кѫщата“, отъ гдѣто едно врѣме вѣроятно сѫ пазили Байрамдеренския проходъ. На И. до Голѣмата Челна се намира пó-малъкъ върхъ — Малката Челна а на Ю.-И. се простира Хавратската долина (Хавратитѣ). Отъ Голѣмата Челна се виждатъ Шуменъ, Кюпрюкьой, Янково и Златаръ.

[2]) Височината на тоя върхъ — клонъ отъ Срѣдна-Гора — е 807 метра. Отстои на около 7 килом. отъ Стара-Загора, на дѣсно отъ пѫтя за Казанлъкъ. На С. отъ Бетеря, задъ Бетерската нива, се намира пó-малъкъ върхъ съ сѫщото название, а на С.-З. се издига трети върхъ нарѣченъ Вишковъ сой (усоя?). Въ политѣ на Бетеря е расположено с. Дервентъ.

Sisymbrium Sophia L. Въ околноститѣ на Стара-Загора.

Sisymbrium orientale L. По пжтя отъ Стара-Загора за минералнитѣ бани. Априлъ.

Sisymbrium officinalis L. Въ околноститѣ на Стара-Загора и на Аа-баиръ. Априлъ.

Sinapis nigra L. Изъ Варненскитѣ околности.

Sinapis arvensis L. Навредъ распространено.

Alyssum tortuosum W. K. Обикнов. по пѣсъкливитѣ мѣста около Варна и на Галата. Май.

Thlaspi perfoliatum L. По обраслитѣ съ трѣва мѣстности около Варна, Шуменъ и с. Дилджилери.[1])

Lepidium Draba L. Въ околноститѣ на Стара-Загора, на Аа-баиръ и около Дилджилери, твърдѣ распростр. Обикнов. и по старитѣ Варненски укрѣпления. Май.

Lepidium graminifolium L. Изъ Варненскитѣ околности. Юний.

Lepidium heterophyllum Benth. Край линията за старата Варненска гара. Намѣрихъ само нѣколко екземпляри. Май.

Capsella Bursa pastoris Mch. Навредъ распростр.

Myagrum perfoliatum L. По Старо-Загорското поле и изъ нивитѣ.

Cistineae D. C.

Helianthemum Chamaecistus Mill. Въ околноститѣ на Стара-Загора, Кипкидиръ. По него се срѣща Cuscuta Epithimum.

Violarieae D. C.

Viola alba Bess. Твърдѣ распространено низъ шубрацитѣ по пжтя отъ Стара-Загора за мин. бани. Априлъ.

Viola silvatica Fires. Въ близкитѣ околности на мин. бани.

Viola tricolor L. По сѣнчеститѣ мѣста край лъджанската рѣка;[2]) по върховетѣ надъ Аи-бунаръ. Априлъ. Въ изобилие между Драгоево и Златаръ въ Драгоевската кория. Въ околноститѣ на Прѣславъ и по пжтя отъ тоя градецъ за Смѣдово.

---

[1]) Далечъ 63 килм. отъ Сливенъ, пада се въ Каваклийска околия.

[2]) Изворитѣ на тая рѣка се намиратъ по бърдата на сѣвернитѣ и западни клонове на Срѣдна-Гора, именно въ Рахмана — долина далечъ $^{3}/_{4}$ часа отъ с. Казанка, на около 16 кил. на С.-З. отъ Стара-Загора. Тя тече край мин. бани, въ направление отъ С.-З. къмъ Ю.-И. Като напустне прѣдѣлитѣ на Срѣдна-Гора, зема названието Сюютлийка (Върбовка). Отъ с. Арабаджиево (Старо-Загорска околия) до вливанието й въ Марица, между Харманлии и Търново-Сеймень, тя се нарича Сазлийка.

Polygaleae juss.

Polygala major Jeq. На Чичекъ-баиръ и по върховетѣ около Старо-Загорскитѣ мин. бани. Галата. Мартъ, Априлъ.

Silenaceae Lndl.

Agrostemma Githago L. Распространено навредъ, особно изъ сѣидбитѣ. Май.

Melandryum pratense Rochl. Въ околноститѣ на Ст.-Загора.

Silene conica L. По Варненското крайбрѣжие. Май.

Silene dichotoma Ehrh. Около Девненското блато.

Silene inflata Sm. Изъ Варненскитѣ лозя, не много обикнов. Юний. Гл. Velénovsky, Flora Bulgarica, стр. 61.

Silene italica Pers. Въ Варненскитѣ околности.

Silene Armeria L. Тамъ гдѣто и горньото.

Gypsophila muralis L. По водопойнитѣ мѣста около Стара-Загора и Шуменъ.

Gypsophila glomerata Pall. Изъ храсталацитѣ на Галата.

Saponaria officinalis L. Навредъ изъ Старо-Загорско.

Tunica illyrica Boiss. Въ околноститѣ на Варна. За описанието на тоя видъ гл. Velen. Flora Bulgarica, стр. 68.

Dianthus palleus S. S. На Чичекъ-баиръ, не много обикн. Въ околноститѣ на Варна.

Lychnis coronaria Lam. Въ околноститѣ на Стара-Загора, на Мердевенликя.[1])

Alsineae D. C.

Stellaria Holostea L. Между храстьето по върховетѣ около Старо-Загорскитѣ мин. бани. Априль.

Stellaria media Cyr. На Кипкидиръ.

Holosteum umbellatum L. Въ Варненскитѣ и Старо-Загорскитѣ околности. Обикнов. Май.

Moehringia trinervia Clairv. По влажнитѣ мѣста на Кипкидиръ. „Зайча трѣва“.

Arenaria serpyllifolia L. По Варненското крайбрѣжие и околноститѣ на Стара-Загора. Май.

Alsine setacéa M. K. На Кипкидиръ. По камениститѣ мѣста по пѫтя отъ Стара-Загора за абаджиската чешма.

---

[1]) Върхъ отъ Срѣдна-Гора, на Ю. отъ мин. бани.

Queria hispanica L. Въ околноститѣ на Старо-Загорскитѣ минерални бани.

Buffonia macrosperma Gay. По пѣсъкливитѣ сухи мѣста около Варна.

Lineae D. C.

Linum austriacum L. Въ околноститѣ на Варна, особно по старитѣ краймoрски укрѣпления. Обикновено и въ околноститѣ на Стара-Загора, къмъ Кипкидиръ и Чичекъ-баиръ. Мартъ.

Linum hirsutum L. Въ околноститѣ на Варна.

Linum tauricum W. Въ околноститѣ на Варна.

Malvaceae Br.

Althaea cannabina L. Доста распространено изъ Варненскитѣ лозя.

Tiliaceae Juss.

Tilia argentea Dsf. Въ околноститѣ на Варна и Ст.-Загора.

Hypericineae D. C.

Hypericum perfoliatnm (L) Smith. Навредъ въ околноститѣ на Стара-Загора. На Чичекъ-баиръ и Бешъ-бунарь. „Калъчъ-оту", „Кантарионъ". Май, Юний.

Acerineae D. C.

Acer Pseudo-Platanus L. НаБетеря, не много распростр. „Яворъ".

Acer campestre L. Дервентъ, Бетеря. Срѣща се въ твърдѣ разнообразни форми. „Микишь".

Ampelideae H. B. K.

Vitis vinifera L. Въ околноститѣ на Стара-Загора, Мъглишь, Варна и Прѣславско край Голѣма Камчия.[1])

[1]) Голѣма Камчия, нарѣчена още отъ най-стари врѣмена Ти́ча, на турски Акълж Камчикъ (за разлика отъ Дели Камчикъ), черпи изворнитѣ си води между Котленската и Върбишка план. на Ю. и отъ Сакарския балканъ на С., на около 30 килом. далечъ на Ю.-З. отъ Османъ-Пазаръ. Още при самитѣ ѝ извори почти въ нея се вливатъ множество малки и голѣми планински поточета, повечето отъ които сж безименни или же носѭтъ названията на мѣстата, що поѭтъ. Близо до с. Гюлеменъ (Османъ-Пазарска околия) въ нея се влива Бѣла рѣка нова, която извира изъ Върбишкия балканъ и лакатуши изъ Върбишкия проходъ, съ слаби отклонения, направо отъ Ю. къмъ С. На

Arthrolobium scorpioides D. C. На височинитѣ около минералнитѣ бани и въ Варненскитѣ околности.

Colutea arboresceus L. Твърдѣ распростран. на Галата и изъ Варненскитѣ лозя. Май.

Psoralea plumosa Rchb. Въ околностьта на Варна.

Astragalus Onobrychis L. На Чичекъ-баиръ и по върховетѣ около мин. бани. Твърдѣ распространено и въ Варненскитѣ околности, особно край брѣга и на Галата. Априлъ, Май.

Astragalus Wulfenii Koch. Въ Старо-Загорскитѣ околности.

Astragalus Sprunneri Boiss. Тукъ-тамъ въ мѣстностьта: „Хасанъ-Башиева трапъ" по пѫтя отъ Стара-Загора за мин. бани. Мартъ.

Astragalus vesicarius L. На Галата. Не много распространено. Май.

Onobrychis gracilis Bess. Обикнов. въ Старо-Загорскитѣ и Варненскитѣ околности. Мартъ, Априлъ.

Pisum elatius M. B. Въ околноститѣ на Варна.

Lathyrus silvestris L. На сѫщитѣ мѣста, гдѣто и горньото.

Lathyrus Cicera L. По височинитѣ около мин. бани. Не много распространено.

Orobus pallesceus M. B. Въ околноститѣ на мин. бани. Априлъ. Гл. Velen. Flora Bulgarica, стр. 158.

Orobus sessilifolius Sibt. На Галата между храстьето.

Orobus veruus L. На Аи-каркуданъ. Не много распростран. между шубрацитѣ. Априлъ. „Диво шикéрче."

Vicia tenuifolia Rth. subsp. stenophylla Boiss. По склоноветѣ на Чичекъ-баиръ. Мартъ.

Cercis siliquastrum L. На Бетеря, до селото Дервентъ. Гл. Velen. Fl. Bulg. стр. 644. Ст. Георгиевъ го е намѣрилъ въ околноститѣ на Анхиялъ.

Pomeae B. H.

Pyrus Malus L. Въ гората на Аи-коркуданъ.

Forbus aucuparia L. На Бетеря, не много распространено. „Дива скоруша."

Crataegus monogyna Icq. Доста распростр. по пѫтя, що води отъ Старо-Загорскитѣ мин. бани за с. Ада-тепе (Старо-Загорско).

Crataegus oxyacantha L. Около Стара-Загора.

Roseae D. C.

Rubus caesius L. Въ Варненскитѣ и Ст.-Загорски околности.

Fragaria collina Ehr. Доста распространено около Старо-Загорскитѣ мин. бани.

Fragaria vesca L. Между храстьето по всичкитѣ върхове около мин. бани. „Планници.“

Potentilla argentea L. Доста распространено въ околноститѣ на мин. бани и изъ Варненскитѣ лозя. Юний.

Potentilla reptaus L. Въ околноститѣ на Варна.

Potentilla Tormentilla Slbth. На сѫщитѣ мѣста, гдѣто и горньото.

Geum urbanum L. Въ околноститѣ на Стара-Загора.

Rosa canina L. вариететъ отъ групата R. dumetorum Thuil. Доста распространено изъ Варненскитѣ лозя, находящи се по крайбрѣжието. Май.

Argimonia Eupatoria L. Въ Варненскитѣ околности.

Poterium polyganum W. K. На Чичекъ-баиръ и до змеювитѣ дупки.[1]) Сѫщото растение събрахъ и изъ Варненскитѣ лозя. Май, Юний.

Spiraeaceae D. C.

Spiraea Filipendula L. На източния склонъ на Чичекъ-баиръ, не много распростр. Мартъ. „Орѣхче.“ Екземпляритѣ, събрани тукъ се не отличаватъ въ нищо отъ тия, що събрахъ на Галата. Юний. Цвѣтоветѣ му се варѫтъ и употрѣбяватъ противъ кашлица.

Onagrarieae Juss.

Epilobium hirsutum L. По водопойнитѣ мѣста около Варна, особно изъ лозята. Юний.

Holorageae Br.

Hippuris vulgaris L. Въ Девненското блато.

Myriophyllum spicatum L. Въ голѣмо изобилие изъ Девненското блато. Май.

---

[1]) Съ туй название сѫ нарѣчени двѣ малки пещери, находящи се на върха на Бетера. Входътъ на едната е обърнатъ на И.; широкъ е 2 метра и 25 с. м., а високъ 3 м. и 35 с. м. Той е образуванъ отъ двѣ канари, надъ които, като че ли искуствено, е поставена третя канара. Не далечъ отъ самия входъ се намира другъ грамаденъ камъкъ. На лѣво отъ тая пещера, се намира другата, чието отверстие е широко 1 м. 20 с. м. а високо 1 м. и 4 с. м. Като проникнешъ прѣзъ входа, открива се дупка, на която диаметра е приблизително 90 с. м., а височината 45 с. м. Истинската дълбочина на тая пещера е трудно да се узнае, поради крайно мѫчното промъкванье въ вѫтрѣшностьта ѝ.

Cucurbitaceae Juss.

Momordica Elaterium L. Твърдѣ распространено около Варна, прѣимуществено по мѣста изложени на припѣкъ.

Bryonia alba L. Въ Варненскитѣ и Ст.-Загорски околности.

Lythrarieae Juss.

Lythrum virgatum L. Доста распространено изъ мочуритѣ по Варненското крайбрѣжие. Юний.

Lythrum Salicaria L. Всѫдѣ по водопойнитѣ мѣста около Варна. Юний.

Paronychieae St. Hil.

Herniaria incana L. Въ Варненскитѣ околности.

Herniaria hirsuta L. Въ околноститѣ на мин. бани и Дервентя. Доста е распростр. и по пѣсъкливитѣ мѣста на Галата. Юний.

Sclerantheae Lk.

Sclerauthus perennis L. По камениститѣ мѣста на пѫтя, що води отъ Стара-Загора за мин. бани. Гл. Velen. Fl. Bulg. стр. 186.

Sclerauthus annuus L. Около Дервентя и по пѫтя за Казанлъкъ, мин. бани и др.

Crassulaceae D. C.

Ledum maximum Sut. Въ околноститѣ на Варна.

Saxifragaceae D. C.

Chrisosplenium alternifolium L. Въ Дервишкото дере край потока, отъ лѣво на пѫтя, що води отъ Прѣславъ за Върбица. Образува отдѣлни жълти купчини. Мартъ, Априлъ.

Umbelliferеae Juss.

Orlaya grandiflora Hffm. Въ Старо-Загорскитѣ и Варненски околности. Доста е распространено и изъ Варненскитѣ лозя. Юний.

Daucus Carota L. Доста распростран. по Варненското крайбрѣжие. Юлий.

Daucus rectiradius Vel. Тамъ гдѣто и горньото. Гл. Vel. Fl. Bulg., стр. 197.

Turgenia latifolia Hffm. Доста обикновено около Стара-Загора. Априлъ.

Caucalis daucoides L. Около Варна и Стара-Загора.

Torilis nodosa Gaer. По старитѣ укрѣпления около Варна.

Conium maculatum L. Обикнов. навредъ. „Мангълъкъ", „пищялки" (въ с. Смѣдово). Въ изобилие на Голѣмата Челна и къмъ минералнитѣ бани.

Ferulago sylvatica Bess.[1]) На источния склонъ на Чичекъ-баиръ, къмъ мѣстностьта „Иринина поляна." Мартъ. „Чемерика."

Peucedanum alsaticum L. Между шубрацитѣ около Варна.

Bupleurum rotundifolium L. Обикновено въ околноститѣ на мин. бани и по Чичекъ-баиръ. Има го и около Варна.

Bupleurum apiculatum Friv. Въ Варненскитѣ и Старо-Загорски околности.

Eryngium maritimum L. По Варненското крайбрѣжие.

Corneae D. C.

Cornus mas L. На Бетеря и върховетѣ около Старо-Загорскитѣ мин. бани.

Cornus sanguinea L. Между каманацитѣ по Ю.-З. склонъ на Чичекъ-баиръ. Мартъ. „Кучи дрѣнъ".

Rubiaceae Juss.

Galium Mollugo L. Въ околноститѣ на Стара-Загора: Чичекъ-баиръ, Кипкидиръ, Бешъ-бунаръ и др. Юлий.

Galium erectum Huds. На Чичекъ-баиръ и по върховетѣ около мин. бани. Не е много распространено. Мартъ.

Galium verum L. Навредъ около Варна и Ст.-Загора. Юний.

Galium Aparine L. Въ изобилие изъ Варненскитѣ лозя. Юлий.

Galium Cruciata Scop. Край Девненското блато и околноститѣ на мин. бани. Мартъ, Май.

Asperula flaccida Ten. Изъ лозята около Варна.

Asperula arvensis L. Въ околноститѣ на Стара-Загора.

Asperula humifusa M. B. Изъ шубрацитѣ около Варна.

---

[1]) Корена му исушенъ и счуканъ се употрѣбява за спиранье кръвь изъ носътъ. Нѣкои го смисатъ и съ кафето за ароматъ.

Valerianeae D. C.

Valeriana officinalis L. На Чичекъ баиръ. Мартъ, Априлъ „Дилянка“, „коча трѣва“.

Dipsaceae D. C.

Pterocephalus plumosus Coult. (Scabiosa plum. Fl. Gr.). По височинитѣ около Стара-Загора и въ Варненскитѣ околности.

Scabiosa ucranica L. Около с. Дервентъ, мин. бани, Стара-Загора, Варна и др.

Scabiosa ochroleuca L. Распространено почти всѫдѣ.

Cephalaria transsilvanica Sehrad. Обикновен. изъ Варненскитѣ лозя и по крайбрѣжието. Срѣща се и въ околноститѣ на Стара-Загора. Юний, Юлий.

Compositae L.

Anthemis tinctoria L. Обикнов. въ Старо-Загорскитѣ и Варненски околности. Юний.

Anthemis austriaca Jcq. Около Варна и по пѫтя за Евксиноградъ.

Anthemis ruthenica M. B. По сѫщитѣ почти мѣста, гдѣто се намира и горньото.

Anthemis Cotula L. Обикн. около Ст.-Загора, особно изъ лозята.

Achillea Millefolium L. Въ околноститѣ на Варна, Стара-Загора и др. Юлий.

Achillea cetacea W. K. Въ Варненскитѣ околности.

Achillea compacta Wlld. На Галата (Варна) и около Стара-Загора. гл. Vel., Fl. Bulg., стр. 266.

Tanacetum vulgare L. Около Стара-Загора.

Matricaria Chamomilla L. Обикн. въ околноститѣ на Ст.-Загора.

Artemisia campestris L. var. sericea Koch (?). Изъ Варненскитѣ лозя. Юлий.

Artemisia austriaca Jacq. Покрива цѣли пространства въ околноститѣ на Варна, особно между лозята и крайбрѣжието.

Artemisia vulgaris L. Обикновено около Варна и Стара-Загора. Юлий.

Filago arvensis L. Навредъ по Старо-Загорското поле.

Solidago Virgaurea L. Между шубрацитѣ по височинитѣ около Старо-Загорскитѣ мин. бани.

Petasites officinalis Mch. Край потока въ Дервишкото дере. Галата (Варна). Априлъ.

Tussilago Farfara L. По влажнитѣ мѣста на Чичекъ-баиръ и въ околноститѣ на мин. бани, край рѣката. Мартъ.

Echinops sphaerocephalus L. Въ околноститѣ на Варна.

Xeranthemum annuum L. Всждѣ около Варна, и Старо-Загорското поле. Юлий.

Onopordon tauricum Wlld. Около Варна.

Cirsium lanceolatum Sep. Изъ Варненскитѣ лозя.

Cirsium siculum Spreng. Въ изобилие въ Девненското блато.

Carduus nutans L. Изъ лозята около Варна.

Jurinea arachnoielea Bge. На Кипкидиръ и по височинитѣ изложени на припѣкъ. За опис. гл. Vel., Fl. Bulg., стр. 302.

Centaurea Jacea L. По сѣидбитѣ около Варна.

Centaurea Cyanus L. Всждѣ изъ сѣидбитѣ около Варна и Стара-Загора. Юний.

Centaurea orbelica Vel. Обикнов. по Старо-Загорското поле. Сжщото растение намѣрихъ и на Галата (Варна). Гл. Vel., Fl. Bulg. стр. 310.

Centaurea diffusa Lam. По безплоднитѣ пѣсъкливи мѣста около Варненското крайбрѣжие.

Centaurea salonitana Vis. Тукъ-тамъ образува отдѣлни купчини изъ Варненскитѣ лозя. Срѣща се и по пжтя отъ Стара-Загора за мин. бани. Новосъздадения видъ отъ Velen. — C. Střibrnyi ни се вижда твърдѣ сходенъ съ C. salonitana; намъ се чини, че той може да състави нáй-много единъ неговъ вариететъ. Извѣстно е при туй, че C. salonitana варнира твърдѣ много.

Centaurea axilaris W. Въ околноститѣ на Стара-Загора. Срѣща се и на Галата (Варна).

Centaurea solstitialis L. Около Стара-Загора.

Sonchus oleraceus L. Всждѣ въ околноститѣ на Стара-Загора, а на много мѣста и въ самия градъ.

Sonchus uliginosus M. B. По влажнитѣ мѣста около Варна. Не много распространено.

Taraxacum officinale Web. Около Стара-Загора навредъ.

Hieracium umbellatum L. Въ Варненскитѣ околности. За опис. гл. Vel. Fl. Bulg., стр. 354.

Lagoseris bifida K. Изъ Варненскитѣ сѣидби.

Tragopogon majus Jacq. Около мин. бани.

Scorzonera Jacquiniana Koch. По пѣсъкливитѣ мѣста около Варна.

Scorzonera hispanica L. Въ околноститѣ на Старо-Загорскитѣ мин. бани, доста на рѣдко.

Cichorium Intybus L. Навредъ распространено.

Cichorium divaricatum Sch. Изъ Варненскитѣ лозя.

Ambrosiaceae Lk.

Xanthium spinosum L. Распростр. навредъ около Ст.-Загора.

Campanulaceae Juss.

Campanula sibirica L. На Чичекъ-баиръ и Кипкидиръ. Твърдѣ распростр. и на Галата (Варна). Юний.

Campanula glomerata L. Около мин. бани и на Чичекъ-баиръ.

Campanula rapunculoides L. Въ околноститѣ на Ст.-Загора.

Campanula persisijolia L. Доста обикнов. на Галата Юний.

Campannla patula L. Въ околноститѣ на Варна.

Specularia Speculum D. C. На Аа-баиръ и около Стара-Загора. Априлъ.

Jasmineae Br.

Jasminum fruticans L. Доста распространено по юго-западния склонъ на Чичекъ-баиръ. Срѣща се доста и по Варненското крайбрѣжие. Юлий.

Olcaceae Lndl.

Syringa vulgaris L. Твърдѣ распростр. около Стара-Загора вѫтрѣ въ самия градъ, и по Чичекъ-баиръ.

Fraxinus Ornus L. Обикн. на Бетеря. „Осень,“ „маждрянъ.“ Служи за вапцванье на червено.

Asclepiadeae Br.

Periploca graeca L. На Галата (Варна).

Cynanchum acutum L. Изъ Варненскитѣ и Старо-Загорскитѣ лозя; достига значителна височина. Юлий.

Viucetoxicum laxum Bartl. На Чичекъ-баиръ.

Apocyneae Br.

Vinca herbacea W. K. На Чичекъ-баиръ и по каманака изъ лозята. Въ още пó-голѣмо изобилие се намира на Бетеря и около мин. бани. Въ Прѣславско: „черковно цвѣте“. Мартъ, Априлъ.

Convolvulaceae Vent.

Calystegia sepium Br. По влажнитѣ мѣста около Варна.

Convolvulus cantabrica L. По височинитѣ около мин. бани.

Convolvulus arvensis L. Изобилно навредъ около Варна и Ст.-Загора. Юлий.

Cuscuta Epithymum Mur. Всждѣ въ околноститѣ на Стара-Загора; срѣща се прѣимуществено по Thymus striatus.

Borragineae Juss.

Tournefortia Arguzia R. Sch По Варненското крайбрѣжие.

Heliotropium suaveolens M. B. Въ околноститѣ на Варна.

Anchusa italica Retz. Изъ Варненскитѣ лозя.

Nonnea pulla D. C. Задъ старата гара въ Варна.

Pulmonaria tuberosa Schrk. Въ околноститѣ на Старо-Загорскитѣ мин. бани.

Pulmonaria officinalis L. Въ околноститѣ на Стара-Загора и минералнитѣ бани.

Pulmonaria rubra Schk. Ку. На Аргировия ридъ $^1/_2$ часъ далечъ отъ Прѣславъ. Въ Дервишкото дере край водата. На пжтя между Драгоево и Златаръ, отъ дѣсно на Драгоевската гора. Доста распространено. Срѣща се и по Широкия ридъ на Ю.-З отъ Прѣславъ. Априлъ.

Cerinthe minor L. По камениститѣ мѣста на Чичекъ-баиръ. Гл. Vel., Fl. Bulg., стр. 396.

Echium italicum L. Въ Варненскитѣ околности.

Echium vulgare L. Всждѣ около Варна и Стара-Загора.

Onosma stellulatum W K. До воденицата на Кипкидиръ.

Lithospermum purpureo-coeruléum L. Задъ чешмата Максудаа не далечъ отъ Варна. Априлъ, Май.

Lithospermum arvense L. Въ Старо-Загорскитѣ околности.

Lithospermum Sibthorpianum Grsb. По желѣзната линия, задъ старата Варненска гара. За опис. на тоя видъ гл. Vel., Fl. Bulg, стр. 400.

Myosotis idaea Boiss. et Heldr. По пѣсъкливитѣ мѣста между Варна и Галата. Гл. Vel.. Fl. Bulg., стр. 402.

Myosotis intermedia Link. Въ околноститѣ на Стара-Загора и около Девненското блато.

Cynoglossum officinalis L. Въ долината Кипкидиръ. Екземпляритѣ събрани въ тая мѣстность достигатъ до 60 с. м. височина. Срѣща се и около мин. бани.

Cynoglossum pictum Ait. На Галата (Варна). Май.

Asperugo procumbens L. Въ околноститѣ на Стара-Загора.

Solanaceae Bartl.

Datura Stramoninm L. Всждѣ около Ст.-Загора, Варна и пр.

Hyoscyamus niger L. Въ околноститѣ на Стара-Загора, както и въ самия градъ. Май.

Physalis Alkekengi L. Около мин. бани.

Solanum Dulcamara L. Въ сѣнчеститѣ и влажни мѣста въ долината задъ Чичекъ-баиръ. Въ околноститѣ на Казáнлъкъ, Старо-Загорскитѣ мин. бани и по Варненското крайбрѣжие. Юний.

Solanum nigrum L. Около Старо-Загорскитѣ мин. бани.

Personatae L.

Verbascum thapsiforme Schrad. Близо до Варненскитѣ морски бани. Намѣрихъ само нѣколко екзем. Юлий.

Verbascum nigrum L. Изъ Варненскитѣ лозя.

Verbascum phoeniceum L По пѣсъкливитѣ мѣста край рѣката, що минава край Старо-Загорскитѣ минерал. бани. Срѣща се и въ околноститѣ на Стара-Загора край р. Бедечка. Екзем. достигатъ повече отъ 60 с. м.

Verbascum sp. На сжщитѣ мѣста.

Scrophularia canina L. На Чичекъ-баиръ. По камениститѣ и на припѣкъ изложени мѣста по пжтя отъ Ст.-Загора за мин. бани. Не е много распространено.

Digitalis ambigua Murr. Въ околноститѣ на Старо-Загорскитѣ минерални бани.

Digitalis lanata Ehrh. Въ Варненскитѣ околности.

Linaria vulgaris L. Всждѣ изъ лозята около Варна и Ст.-Загора.

Linaria genistaefolia Mill. На Чичекъ-баиръ и въ околноститѣ на Варна.

Linaria euxine Vel. Въ околноститѣ на мин. бани. На Чичекъ-баиръ. Юлий. За опис. му гл. Vel, Fl. Bulg., стр. 425. Сжщото растение е намѣрено отъ Ст. Георгиевъ между Бургасъ и Поросъть. Бѣлѣжката на Георг., (Сбм. I, стр. 235), че тоя новъ видъ на Velenovsky повече заслужва да се брои като вариететъ на L. genistaefolia, ми се вижда основателна.

Veronica Anagallis L. Край поточнитѣ мѣста около мин. бани. Кипкидиръ, Варна и др. доста много распростр. Юний.

Veronica Chamaedrys L. Въ околноститѣ на Варна и Галата. Не много распростр. Априлъ.

Veronica multifida L. Около мин. бани, Варна и на Кипкидиръ. Май.

Veronica criuita Kit. По влажнитъ мѣста на Кипкидиръ. Доста распростр. и въ околноститѣ на Варна. Май.

Veronica triphyllos L. Въ околноститѣ на Варна.

Veronica agrestis L. На Кипкидиръ и около Варна.

Veronica hedaerefolia L. По Варненското крайбрѣжие и околноститѣ на Стара-Загора. Априлъ.

Euphrasia officinalis Sehk. По височинитѣ около Старо-Загорскитѣ мин. бани.

Orobancheae Rich.

Orobanche minor Sm. На Ю.-З. склонъ на Чичекъ-баиръ. Мартъ, Априлъ.

Verbenaceae Juss.

Verbena officinalis L. Въ околноститѣ на Стара-Загора.

Labiatae Juss.

Teucrium Polium L. Въ околноститѣ на Варна.

Teucrium Palium var. *racemifolium*. Въ Варненскитѣ околности, особно изъ лозята. Юлий.

Ajuga reptans L. По край рѣката до мин. бани и въ околноститѣ на Казанлъкъ.

Ajuga Chia Sehr. На Чечекъ-баиръ, въ околноститъ на минералнитѣ бани и Варна.

Ajuga Laxmanii Bth. На источния склонъ на Чичекъ-баиръ, не много распростр. Мартъ. „Вечерниче.“[1])

Salvia grandiflora Etting. На Аа-баиръ и около Стара-Загора. Априлъ.

Salvia nemorosa L. По Варненското крайбрѣжие. Май.

Salvia amplexicaule Rchb. Изъ Варненскитѣ лозя. Юний. За опис. гл. Vel., Fl. Bulg., стр. 447.

Scutellaria albida L. Въ Варненскитѣ и Старо-Загорскитѣ околности.

---

[1]) Вечерь съ него кадятъ дѣцата за уроки.

Scutellaria hastifolia L. Край Девненското блато.

Lamium Galeobdolon L. (Galeobdolon luteum Huds.). Твърдѣ распростраоено около Старо-Загорскитѣ мин. бани. Априлъ.

Lamium amplexicaule L. Въ Варненскитѣ околности.

Lamium maculatum L. Въ гората на Бетеря.

Stachys germanica L. По поляната около Варна.

Stachys maritina L. По Варненското крайбрѣжие.

Marrubium peregrinum Jeq. Въ околноститѣ на Стара-Загора.

Marrubium vulgare L. Въ Варненскитѣ околности.

Sideritis montana L. Доста распространено въ Варненскитѣ околности. Юлий.

Glechoma hederacea L. Въ Варненскитѣ околности.

Glechoma hirsuta W. K. Всждѣ около Старо-Загорскитѣ мин. бани, особно задъ рѣката кmasъ село Сонгурлари. Мартъ. Твърдѣ мѣнливо въ голѣмината на листата си, въ мъхнатостьта си, състояща отъ повече или пó-малко длъгнести власинки. Отъ gl. hederacea на която, споредъ нѣкои автори не е освѣнъ единъ вариететъ, се отличава по въздългитѣ си островърхи чашелистчета.

Melissa officinalis L. Въ околноститѣ на Варна.

Clinopodium vulgare. Въ Старо-Загорскитѣ околности и на Галата (Варна). Юний.

Calamintha officinalis Mch. Въ Варненскитѣ околности.

Calamintha Acinos Bth. Изъ лозята около Варна.

Origanum vulgare[1]) L. Въ околноститѣ на Варна, мин. бани и на Чичекъ-баиръ.

Thymus striatus Vahl. Всждѣ около Стара-Загора и мин. бани.

Mentha aquatica L. Доста распространено навредъ край водитѣ около Варна.

Mentha Pulegium L. Въ изобилие около Стара-Загора.

Lentibularieae Rich.

Urticularia vulgaris Hayn. Въ Девненското блато.

Primulaceae Vent.

Samolus Valerandi L. Доста распростр. край Девненското блато.

Anagallis coerulea Schreb. Навредъ въ Старо-Загорскитѣ и Варненскитѣ околности. Юлий.

---

[1]) Вижь за този видъ бѣлѣж. отъ А. Н. Явашовъ, въ статията му „Приносъ за познавание българската флора“, напечатана въ кн. XXXII — XXXIII на Периодическо Списание, стр. 301.

Anagallis arvensis L. Твърдѣ распростраиено около Варна, Стара-Загора и мин. бани. Юний.

Primula officinalis Jacq. На сѣв.-источния склонъ на Чичекъ-баиръ. Срѣща се около мин. бани, по Карталъ тепе и Драгоевската гора. Въ голѣмо изобилие по южнитѣ склонове на Зѫбѫиту.[1]) Мартъ, Априлъ.

Primula acaulis Jacq. Въ околноститѣ на Варна.

Cuclamen neapolitannm L. Въ горага срѣщу Старо-Загорскитѣ мин. бани. „бутурка“.

Plumbagineae Vent.

Plumbago europaea L. Въ околноститѣ на Стара-Загора.

Statice Gmelini Wlld. По неразработенитѣ мѣста около Варна.

Plantagineae Vent.

Plantago major L Всѫдѣ по влажнитѣ мѣста около Стара-Загора, Казанлъкъ и Варна. Юний.

Plantago media L. Въ околноститѣ на Стара-Загора и на Галата. Май, Юний.

Plantago lanceolata L. По пѫтя между Стара-Загора и мин. бани. Намира се и на Чичекъ-баиръ, около Девненското блато и изъ Варненскитѣ лозя. Мартъ. Твърдѣ мѣнливо въ формата на листата си, които по нѣкога сѫ широко-ланцетовидни а по нѣкога твърдѣ тѣсни.

Plantago arenaria W. K. Доста распространено въ околноститѣ на Варна. Априлъ.

Amaranthaceae Br.

Amaranthus retroflexus L. Изъ Старо-Загорскитѣ лозя.

Chenopodiaceae (Br.).

Chenopodium rubrum L. Въ Варненскитѣ околности.

Chenopodium album L. Твърдѣ распространено въ Варненскитѣ и Старо-Загорски околности.

Chenopodium murale L. Въ околноститѣ на Стара-Загора.

Chenopodium ficitolium Sm. Около Варна.

---

[1]) Съ туй име наричатъ политѣ на ридътъ Качулката, лежащъ на югъ отъ Прѣславъ.

Chenopodium Botrys L. По неразработенитѣ мѣста около Варна; доста распространено.

Atriplex lacinata L. Доста распространено изъ Варненскитѣ околности.

Atriplex Lastata L. На сѫщитѣ мѣста, гдѣто и горньото.

Salicornia herbacea L. Обикнов. по Варненското крайбрѣжие.

Snaeda maritima Dmrt. По Варненското крайбрѣжие.

Polygonaceae Lndl.

Rumex paluster Smith. Покрай водопойнитѣ мѣста около Варна.

Rumex Hydrolapathum Huds. Въ Девненското блато близо до Варна. Юлий.

Rumex Acetosa L. На Чичекъ-баиръ, Бетеря, височинитѣ около мин. бани и др.

Rumex crispus L. Край водитѣ около Стара-Загора. Априлъ.

Polygonum Hydropiper L. Тамъ гдѣто и горньото.

Polygonum Persicaria L. Твърдѣ распространено около Варна и Стара-Загора.

Polygonum lapathifolium L. Въ Варненскитѣ околности.

Polygonum Bellardi All. Около Варна.

Polygonum arenarium W. K. Въ околноститѣ на Стара-Загора, на Бетеря и пр. по пѣспкливитѣ мѣста.

Elaeagneae Br.

Hippophaë rhamnoides L. Изъ Варненскитѣ лозя. Юлий.

Elaeagnus angustifolius L. Тамъ гдѣто и горньото.

Aristolochieae E.

Aristolochia Clematitis L. Въ околноститѣ на Стара-Загора, особно изъ нивитѣ и лозята.

Euphorbiaceae Juss.

Mercurialis annua L. Въ околноститѣ на Варна.

Mercurialis perennis L. Изъ лозята на югъ отъ Прѣславъ и въ Върбишкия проходъ. Изъ Калугерския и Башбунарския боази на Ю.-И. отъ Шуменъ. Въ околноститѣ на Стара-Загора и Чичекъ-баиръ; не много распространено. Мартъ, Априлъ.

Euphorbia Peplis L. По Варненското крайбрѣжие.

Euphorbia helioscopia L. Въ околноститѣ на Стара-Загора.

Euphorbia Cyparissias L. На сѫщитѣ мѣста, гдѣто и горньото.

Euphorbia amygdaloides L. По сѣнчеститѣ мѣста на Чичекъ-баиръ. Мартъ.

Euphorbia Myrsinites L. По пѫтя отъ Стара-Загора за минералнитѣ бани. „Мечи-руну.“

Urticaceae E.

Urtica urens L. Доста много распространено въ околноститѣ на Стара-Загора, особно изъ гробищата

Urtica dioica L. Навредъ около Стара-Загора, а на много мѣста и въ самия градъ.

Cupuliferae Rich.

Fagus silvatica L. На Бетеря и по всичкитѣ почти върхове около мин. бани.

Quercus pedunculata Ehrh. Въ Прѣславско и Старо-Загорско

Carpinus Betulus L. Навредъ около Старо-Загорско. „Черенъ габъръ.“

Carpinus diunensis Scop. Въ околноститѣ на Варна.

Corylus Avellana L. Твърдѣ распространено по височинитѣ около мин. бани.

Monocotyledoneae.

Butomaceae Lndl.

Butomus umbellatus L. Въ изобилие край брѣговетѣ на Девненското блато, както и въ самата вода. Май. Сѫщото растение намѣрихъ по блатиститѣ мѣста и около мин. бани.

Potamogetoneae Dmrt.

Potamogeton perfoliatus L. Въ Девненското блато. Май.

Potamogeton pectinatus L. Тамъ гдѣто и горньото.

Jrideae Br.

Jris Pseudocorus L. Навредъ край водитѣ около Стара-Загора и Казанлѫкъ. Априлъ.

Jris graminea L. На Ю.-З. склонъ на Чичекъ-баиръ, не много распростр. Мартъ. Намѣрихъ го на Галата (Варна).

Crocus Pallasü M. B. Въ околноститѣ на Варна.

Crocus pulchellus Herb Прѣкрасни екз. отъ тоя видъ събрахъ по ридоветѣ на С. отъ Стара-Загора, прѣзъ м. Октомврий. За опис. гл. Vel., Fl. Bulgar., стр. 537.

Crocus moesiacus Lam. Всждѣ около Старо-Загорскитѣ минерални бани. Февруарий. Сжщото растение събрахъ около Шуменъ, на Ю. отъ с. Смѣдово по мѣстностьта „червения пжть“ и на върха на Голѣмата Челна. Доста много се срѣща въ Драгоевската гора и отъ лѣво на пжтя между Смѣдово и Кюпрюкьой. Априлъ.

Amaryllideae Br.

Leucojum aestivum L. По влажнитѣ мѣста около Варна.

Calanthus nivalis L. По пжтя отъ Стара-Загора за мин. бани по влажнитѣ мѣста, особно край рѣката близо до Аи-бунаръ. На лѣво отъ рѣката, по стръвния каменистъ склонъ, щомъ влѣзнешъ въ Дервишкото дере. Намира се въ съсѣдство съ Ruscus и Polypodium. Нѣкои отъ събранитѣ тукъ екземп. достигатъ до 35 с. м. Съмнявамъ се събранитѣ на туй мѣсто екз. да не сж G maximus sp. n. на Vel. „Кухчичи“. Мартъ.

Asparageae D. C.

Ruscus aculeatus L. Въ околноститѣ на Старо-Загорскитѣ мин. бани, Варна и Прѣславъ. „Дивъ чемширъ“.

Asparagus verticillatus L. Въ околноститѣ на Варна. Юлий.

Asparagus tennifolius L. На Бетеря. „Зайча сѣнка.“

Asparagus trichophyllus Bge. Изъ Варненскитѣ лозя.

Polygonatum officinalis All. По височинитѣ около мин. бани.

Polygonatum latifolium L Въ околноститѣ на Казанлжкъ.

Dioscoreae Br.

Tamus communis L. По влажнитѣ и сѣнчести мѣста около Стара-Загора.

Liliaceae D. C.

Fritillaria pontica Whl. На върха на Аи-Куркуданъ. Не е много распростр. Априлъ. За опис. гл. Vel., Fl. Bulg., стр. 546.

Ormtogalum narbonense L. Въ Варненскитѣ околности.

Ornitogalum umbellatum L. На Чичекъ-баиръ и по пѫтя отъ Стара-Загора за мин. бани. Намира се тукъ-тамъ и изъ лозята.

Scilla bifolia L. Тукъ-тамъ по „червения пѫть“ на Ю. отъ Смѣдово по влажнитѣ мѣста. Въ по-голѣмо количество се намира на Ю. отъ Прѣславъ, край развалинитѣ и изъ лозята. „Синиче“, „дивъ зюмбюлъ“. Срѣща се и по пѫтя отъ Драгоево за Смѣдово, по Аргировския баиръ, въ съсѣдство съ Crocus moesiacus, viola и пр. „Синъ бъкълчецъ“. Мартъ, Априлъ.

Scilla autumnalis L. По височинитѣ около мин. бани.

Muscari comosum Mill. На Аа-баиръ и около минерал. бани, доста распространено.

Muscari racemosum Mill. Въ околноститѣ на Стара-Загора и ан Чичекъ-баиръ.

Allium paniculatum L. Въ Варненскитѣ околности. Гл. забѣлѣж. на Vel., Fl. Bulg., стр. 560.

Allium atropurpureum W. K. По полето не далечъ отъ селата Битлиджа и Дирджилери (Старо Загорско). Сѫщото растение се срѣща и въ близкитѣ Варненски и Старо Загорски околности.

Allium sphaerocephalus L. Въ околноститѣ на Варна и на юго-источния склонъ на Чичекъ-баиръ.

Juncaceae Fr.

Juncus acutus T. По Варненското крайбрѣжие.

Juncus maritimus Lam. На сѫщото мѣсто, гдѣто и горньото.

Juncus lamprocarpus Ehrh. По влажнитѣ и водопойни мѣста около Варна и Стара-Загора. Юлий.

Aroideae Juss.

Arum maculatum L. По влажнитѣ ниски мѣста около Ст.-Загора.

Lemnaceae Dmrt.

Lemna polyrhiza L. Изъ застоелитѣ и бавнотѣкущи води около Варна и Стара-Загора.

Lemna minor L. На сѫщитѣ мѣста заедно съ горньото.

Typhaceae D. C.

Typha latifolia L. Въ Девненското блато.

Typha angustifolia L. Тамъ, гдѣто и горньото.

Cyperaceae D. C.

Carex divisa Huds. Край старата Варненска гара, около Девненското блато и по крайбрѣжието. Май.

Carex vulpina L. Твърдѣ распространено по мочуритѣ край Девненското блато. Май.

Carex acuta L. По брѣговетѣ на Девненското блато.

Carex hirta L. Въ голѣмо количество край Девненското блато.

Clapium Mariscus R. Br. Край Девненското блато.

Eriophorum angustifolium Roth. По влажнитѣ мѣста около Казанлѫкъ. Май.

Scipus maritimus S. Край Девненското блато.

Gramineae juss,

Sorghum halepense P. Изъ нивитѣ въ околноститѣ на Варна.

Chrysoposon Gryllus Trin. Доста распростран. изъ Варненскитѣ лозя и по мѣста изложени на слънце.

Andropogon Ischaemum L. На припѣкъ въ околноститѣ на Варна. Юлий.

Setaria viridis P. B. Навредъ около Варна, особно низъ гробищата. Юлий.

Panicum sanguinale L. По поляната около Варна.

Panicum Italicum L. Тукъ-тамъ изъ Варненскитѣ гробища

Panicum Crusgalli L. Изъ Варненскитѣ лозя; не много распростр.

Panicum miliaceum L. Обработва се навредъ.

Tragus racemosus Hall. Въ околноститѣ на Старо-Загорскитѣ мин. бани, по пѣсъкливитѣ мѣста.

Cynodon Dactylon Pers. Твърдѣ распростран. всѫдѣ около Варна и Стара-Загора.

Anthoxanthum odoratum L. Изъ сѣидбитѣ въ Старо-Загорско.

Phleum asperum Vill. Обикнов. въ Варненскитѣ околности. Юлий.

Phleum prateun L. Около Стара-Загора.

Alopercus agrestis L. Въ околноститѣ на Варна и Стара-Загора, особно по полето.

Echinaria capitata L. Доста распростран. край желѣзо-пѫтната линия до Варна. Май.

Phragmites communis Triu. Въ изобилие въ Девненското блато.

Agrostis alba L. По влажнитѣ мѣста около Варна.

Agrostis vulgaris With. Въ околноститѣ на Старо-Загорскитѣ мин. бани.

Stipa pennata L. По Старо-Загорското поле. Априлъ, Май.

Stipa capillata L. Доста распространено изъ Варненскитѣ лозя. Юлий.

Melica ciliata L. Срѣща се тамъ, гдѣто и горньото. Юлий.

Dactylis glomerata L. Изъ Старо-Загорскитѣ лозя, по склоноветѣ на Чичекъ баиръ и въ околноститѣ на Варна. Твърдѣ обикновенно Юний.

Festica ovina L. Въ Старо-Загорскитѣ околности.

Glyceria plicata Fries. По мочуритѣ и изъ водитѣ около Варна.

Eragrostis pilosa P. B. Въ изобилие пò Старо-Загорското поле и около Варна. Мартъ.

Poa-pratensis L. Изъ Старо-Загорскитѣ околности.

Poa bulbosa L. Навредъ около Варна и Стара-Загора.

Elymus sabulosus M. B. var. depauperata Born. По пѣсъкливото Варненско крайбрѣжие.

Hordeum Gussoneanum Parl. Около Девненското блато.

Hordeum murinum L. Въ голѣмо изобилие навредъ около Варна и Ст.-Загора

Aegilops triaristata W. По пѫтя отъ Стара-Загора за мин. бани.

Brachypodium pinnatum P. B. Изъ Варненскитѣ лозя, прѣимущественно по сухитѣ мѣста.

Lolium perenne L. Изъ сѣидбитѣ въ Старо-Загорско.

Crytogae vasculares.

Equisetaceae D. C.

Equisétum arvense L. Доста распростран. по мочурливитѣ мѣста въ околноститѣ на Стара-Загора, Казанлѫкъ и край Девненското блато не далечъ отъ Варна.

Equisetum Küchlew. Близо до старата Варненска гора. Въ пóголѣмо изобилие се намира около Девненското блато, гдѣто на мѣстѣ покрива цѣли пространства. Май.

Equisetum ramosum D. C. По пѣсъчливитѣ мѣста около Варна.

Equisetum maximum. Lam. (E. Selmateja Ehrih.) Въ усойния долъ до морския брѣгъ въ Варна, между гробищата и лозята, отъ десно на пѫтя за Евксиноградъ. Май.

*

Polipodiaceae Br.

Pterisaquilina L. Въ Прѣславската планина.

Asplenium Trichomane L. Въ околноститѣ на Старо-Загорскитѣ мин. бани, между пукнатинитѣ на скалитѣ.

Asplenium Adiautum-nigrim L Въ пукнатинитѣ на скалитѣ по върха „Ташлъка“ на С. отъ мин. бани; не е много распростран.

Asplenium Ruta muraria L. По развалинитѣ близо до Прѣславъ.

Asplenium septentrionale Hull. Въ околноститѣ на мин. бани.

Aspidium aculeatum Su. Въ гората отъ дѣсно на пѫтя, що води отъ Прѣславъ за Върбица.

Cystopteris fragilis Br. Въ околноститѣ на Казанлъкъ.

Polypodium vulgare L. Въ Дервишкото дере, не далечъ отъ Прѣславъ, въ съсѣдство съ Ruscus и Galanthus.

Ceterach officinarum W. По камениститѣ върхове около минералнитѣ бани.

Стара-Загора, 5 Юлий 1895 г.

Екскурсия изъ нашата народна поезия.

Пише Н. Начовъ.

(Продължение отъ книжка XLIX—L.)

2. Гайда.[1])

Въ днешно врѣме тя се доста употрѣбява по селата. Въ Жеравна и Медвѣнъ правятъ най-добри гайди. Интересно би било да се запишжтъ днешнитѣ названия на отдѣлнитѣ ѝ части. Отъ тѣхъ ний знаемъ три: *мѣхъ, гайдуница* (свирката) и *ручилъ*.

Г-нъ Н. Марковъ казва, че и думата гайда е турска. Раковски (Бълг. Стар. 181) мисли че тя има зандско и санскритско произхождение. Ромжнитѣ я наричатъ *чампой*.

Навсждѣ въ пѣснитѣ срѣщаме записана едничката форма, *гайда*=*гаіда*: Бонч. 98; Бълг. Стар. 3; Doz. 4, 28; М. Сб. I. 45 10; II. 9, 11; 31, 2; 41, 6; IV. 16, 1; VI. 82, 7.

Мѣшница: Бълг. Стар. 3. Doz. 4.

Който умѣе да свири съ гайдата се нарича: *гжйджия*. (Ил. 273), *гжйджжия* (Ил. 274), *гжйджждия* (Ил. 297), *гжйдаржиіа* (Мсб. IV. 16 1), *гаідарджйіа* (Мсб. X. 67 —.). Пакъ турски окончания.

Сега у насъ има фамилии *Гайдаджиеви* и Гайдови.

Едно врѣме П. Р. Славейковъ издавà въ Цариградъ хумористиченъ вѣстникъ *„Гайда“*.

Тоя музикаленъ органъ, който нѣкои считатъ за нашъ народенъ, въ малко пѣсни — сравнително — се срѣща: само въ отбѣлѣженитѣ долѣ.

1. Гайдата се употрѣбява по свадбитѣ. Тя весели момитѣ на хорото. По нея се познава свадбата. Съ гайда и тжпани ергенътъ отива да земе невѣстата.

[1]) Вижъ статията на К. Михаля: „Гайдата въ папѣвктѣ ни“, Бълг. Прѣгледъ, год. II, кн. IX—X.

Коньтъ дума на Павлюва майка, че цвили, защото Павелъ се вчера сгодилъ за дѣвойка Дѣнница прѣздунавка. Сутриньта рано П. става, омива си лицето

Па си фана́ *гайди* тупан
И калеса́ кум староікьа,
Кум староікьа, два де́вере,
За кум фана́ свети́ Іован,

и калесва три града и сватове. Тръгватъ за дѣвойката. Св. Иванъ благославя Дунава, и той се раздѣля, та свадбаритѣ минуватъ по суха земя въ Влашко. На връщанье, П. си испуща пръстена въ Дунава. Поглъща го риба. Той я гони 3 дена и зима пръстена си. Излиза Павлюва майка и пита свадбаритѣ за сина си. Тѣ й казватъ че до Дунава билъ съ тѣхъ, нъ се върнѫлъ. Тя чака 3 дена сина си и, като мисли че се е удавилъ, накарва та вѣнчаватъ момата съ Павлювия братъ. Въ това врѣме пристига и П. и обяснява защо се бавилъ. Мсб. II. 9, 11.

Или: Мома Тодора дума майци си: кога умрѣ,

Тѫ дѫ ми сраниш, мале
Два гѫйдѫрѫждии,
Тѫ дѫ зѫсвирѫт, мале,
Тѫ дѫ сѫ зберѫт
Малките моми, мале,
Ору дѫ игрѫт:

да не рекѫтъ, че е мома умрѣла, нъ, че се мома жени. Всѣкиго да дари бѣла махрама, а на момъка — черна, та да се осѣтѭтъ, че той жали Тодора. Ил. 297.

Мсб. I. 45, 10; II. 9, 11; X. 67, —.

2. Момата отива на хоро. Услужливий момъкъ и дума, да почака да й посвири съ гайдата. Съ туй се надѣе да спечели сърдцето й.

Отива Вета на вода, Илю слѣдъ нея върви и дума да й поноси стомнитѣ; тя отива на фурната, той иска да и поноси дъската (съ хлѣбоветѣ): отива на баня, той иска да ѝ носи бохчата. В. отива на хоро, той й дума:

— „Постой, Вето, почекай,
„Да ти посвирам с гайдата,
С гайдата си с шуне́лката“.

В. отива въ черкова Илю отива слѣдъ нея и иска да ѝ носи свѣщьта. Мсб. II. 31, 2.

3. Съ гайдата се галжтъ момитѣ. Пуститѣ капризни моми!... Съ гайдата момчето прѣлъгва хубавата Добра да излѣзе и я отвлича въ планината. Мсб. II. 41, 6; VI. 82, 7 (и двѣтѣ приведени въ отдѣлъ I).

4. Въ придуджщитѣ двѣ пѣсни намираме и цѣната на гайдата, кавальтъ купенъ за 20, тя за 10; той купенъ за 9, а тя — за 8 (гроша?).

5. Съ гайда се не свири прѣзъ великитѣ пости. Мсб. IV. 16, 1. (приведена въ отд. 1.)

6. Вечерьта Димо дума на либето си Тодорка, че отива на дюкена да пие вино, а тя да не си лега, а да го чака, че ще ѝ главата отрѣже като на ягне раничи, като на пиле еребичи. Д. отива. Т. го чака додѣ пѣтлитѣ трижъ пѣятъ, исприда 300 драма памукъ и смотава 3 мотовилки прѣжда, а още го нѣма. Свекървата дума на снахата да иде да си легне, тя ще чака и като чуе че Д. иде, ще я сжбуди да му фенеря запали, портитѣ да му отвори, за ржка да го хвани и на *ханя* (леглото?) да го извади. Т. лѣга, и заспива. Д. дохожда. Свекървата не събужда Т. ами самà отива та му отваря и извършва всичко спомѣнжто. Д. дума на Т. какво е сладко заспала и засънувала:

— Чи Диму иди утъ дюгенъ,
Съ зурли и съ тжпани,
Съсъ *гайди* и съсъ цигулки.

свек. каилъ не става и дума на Д. защо тъй милува булката: всѣка нощь яде и пие съ нейнитѣ приятели, а неговитѣ врагове. Той се разсърди. изважда острия ножъ и отрѣзва Тодорkината глава. Тя се търкаля, и езикътъ пита какво е сгрѣшила Т. като толкова работа е извършила. Д. узнава истината и се пробожда съ ножа въ сърдцето. Свекървата се проклина дѣто е *мунафжклжкъ* направила. Бонч. 98.

7. И хайдутитѣ свирятъ съ гайда. Байрактарътъ съ гайда събира момчетата, да ги води на планината, или да имъ раздава пари.

Заплакватъ гората и планината, птичкитѣ и на горѣта листата и на полето трѣвата за юнакъ Панча Инджето. П. дума на Коля:

— „Колё ле, прѣпоржие-ле!
Я земи, Колё, гайдата,

Та иди, Колё, та иди
На Сгамбул на Еди-Куле,
На Еди-куска механа,
На беглишката салхана
Тя *надуй*, Колё, *гийдата*,

да се съберать 30 момчета, като вълчета, да ги заведжть да развеселжть гората и планината, шумата и трѣвата. К. послушва. Излизать момчетата на планината и побивать аленъ байрякъ. Послѣ отивать въ Добруджа, нападать и ограбвать тѣжката хазна, която карала пари за Стамболъ. П. раздѣля паритѣ между момчетата, а за себе нищо не оставя. Послѣ дума на Коле да идѫть пакъ въ Стамболъ, да надуе пакъ гайдата, да сберѫть момчетата, пирдопски абаджийчета, всичко да имъ харижжть, за да ги благославять. Doz 28.

8. Гайдата се нарича *мъшничка*. И говедарътъ свири съ гайда кога пасе телцитѣ, или пъкъ — на трапезата. — Самодивитѣ като чуѭть гласа на гайдата, излизать да играѭть.

Пасе Стоянъ телцитѣ по самодивскитѣ игрища и свири съ гайдата. Събирать се самодивитѣ, граять уморявать се, пакъ хвъркватъ високо по зеленитѣ елхи, при студенитѣ бистри кладенци, по равнитѣ поляни по цвѣтнитѣ росни морави и се събличать да се кѫпять. Ст. си чърдата подкарва, издѣбва самодивитѣ и имъ открадва сукманитѣ. Самодивитѣ излизать голи и му се молѭть да имъ даде сукманитѣ. На двѣ отъ тѣхъ ги дава, а третята, Роданка — едничка у майка — завожда у дома, облича съ други дрѣхи и се оженва за нея. Слѣдъ 3 додини тя му ражда мѫжско дѣте, което крѫстювать Данчо. Кога навършило година, направили угощение. На трапезата кумътъ дума Стояну:

— „Iа да ми, куме, посвиришъ
Съсъ твойтѫ *гайдѫ мешницѫ*,
Кумица да ми поиграй,
Какъ Само-Диви играѭтъ!"

Ст. засвирва. Р. заиграва като хората; за да играе като самодивитѣ Стоянъ ѝ изважда сукманчето. Той се бои да не избѣга Р., нъ си мисли, че като има дѣте, нѣма туй да направи. Р. се завъртява и исхвръква изъ куминя, кацва на кѫщата засвиря и дума на Ст. не ли му е казвала, че самодива домъ не домува. Послѣ плѣсва съ рѫцѣ, испищява, хвръква високо и отива далеко въ пуститѣ гори

зелени, при самодивскитѣ селища на моминскитѣ кладенци, окжпва се, повръща ѝ се моминството и при майка си отива. Бълг. Стар. 3. Doz. 4.

Самодивата иска отъ Кратовене 3 момчета гайдаджии. (Ил. 274. Гайдата свири. Надува се. Doz. 28.

---

3. Булгария.

Тоя инструментъ се различава отъ гждулката: опашката му е доста дълга и струнитѣ (теловетѣ) му се движжтъ най често съ перо отъ птица.

Той има разни названия:

Булгжрьѝ: Мсб. X. 27, 1 и 2; VI. 17, 18. *(булгарьй)*

Тамбура: Милад. 263; 501; Качан. 214; Мсб. II. 23, 2; 88, 7; 111, 1; V. 19, 1; VIII. 118. 1.

Баламоа: Мсб. I 34, 11; VII. 40, 18 и Милад. 210 *(баглама)*.

Карадузенъ: Милад. 589.

Всичкитѣ тия имена, освѣнъ едно сж турски.

Забѣлѣжка. И днесъ се употрѣбяватъ освѣнъ горнитѣ имена още и: *буларина, булгария, дрънкя* (чепинско) и *джнга* (солунско). Въ село Алмалие (Хасковско) на голѣма булгария казватъ *сасъ* (турска дума).

Булгарията има епитети:

Мѣдна: Мсб. П. 33, 2; X. 27, 2.

Ситна: Мсб. VII 40, 18.

Уйгунъ и дюзгюнъ: Мсб. X. 27, 1.

Пуста: Милад. 263.

Тя свири:

Ситничко: Мсб. I. 34. 11.

Хубаво: Мсб. П. 88, 7.

Булгарията се зънка (Мсб. VII. 40, 18) или съ нея се свири.

Тоя инструментъ не се толкова употрѣбява отъ простия народъ; рѣдко се срѣща въ пѣснитѣ — всички тука отбѣлѣжени. У насъ и другитѣ народности го употрѣбяватъ. Въ пѣснитѣ виждаме че и турци свирятъ съ тамбура.

1. Съ булгарията ергенътъ, мжжътъ исказватъ сърдечна тжга или задушевни желания:

Ергеньтъ дума на Златка, че задухъ му станало, отъ гдѣ да ж зърне, че иде отъ долѣ отъ майчини си.

Нѫт гла́вѫ ти сто́ѭ,
Льубе Златкеле,
С' бу́лгарьй ти свирьж,
Спиш ли, разбуди се,
Льубе Златкуле,
Стани, рассъни се.
Мсб. VI, 27, 18.

Или: дъщерята дума майци си, че вчера прѣзъ тѣхната честна махала, прѣзъ тѣсната улица, подъ бѣлитѣ имъ кѫщи, минало едно бѣло, черноoко момче, въ лицето, бѣло като книжка, въ очитѣ — зрѣло грóздье, въ снагата — тънка *сюлвийка.*

Си́тна баламоа црнкашеа
С' баламоа ду́ма ду́машеа:

че то е пѫтниче, друмниче, шие въ равното широко поле, ситни шевове, та си дири *прогимка,* послѣ пладнинка и на́й-послѣ вечеря. Момата му дума: чернитѣ ѝ очи прогимка, бѣлото лице — пладнинка, тънката снага — вечеря. Мсб. VII, 40, 18.

Или: при раздѣлата лудо-младо дума на Гюргя:

— Жальай Гюргьо, да жаляме,
Како ке сѣ раздѣлиме,
Ти отъ мене, ясъ отъ тебе.
Я вкачи се въ одая-та,
Та подай ми *тамбурата*
Ясъ да свирамъ, ти да играшъ!

Дума ѝ още, да му седне на колѣното, да отпетлѣе петлицитѣ, да му опере ризата, 3 години неопрана. Гюргя му казва, че нѣма вода да я опере. Лудо-младо ѝ дума, че нейнитѣ очи сѫ два кладенци, единъ студенъ, другъ топълъ. Тя пъкъ му казва, че нѣма сапунъ; то ѝ дума, че нийнитѣ рѫцѣ сѫ два калѫпа Гиритски сапунъ. Г. му пакъ казва, че нѣма *копанъ* да я исчука; той ѝ казва че нейнитѣ нозѣ сѫ два копана за чуканье. Милад. 502. Мсб. VIII, 118, 1.

Или: Иримка води хорото прѣдъ Георговитѣ дюкяни.

Гьо́рги нѫ дьуге́нь седьа́шс,
Цѫрве́ну ві́ну, пиіа́ше,
И скру́линѭ, жѫлтѫ рѫкі́іа,
С' ме́днѫ бу́лгѫрьй сві́рьаше

и Ирина пита, право да му каже, защо е толкозъ хубава: да ли́ отъ бѣлото бѣлило, или отъ турското чървило. Ирина му дума, че не е отъ туй, но че си е отъ Бога хубава, защото майка ѝ ѭ родила на личенъ день, — Великдень, и на по́-личенъ — Гергйовдень — кръстила, съ пара ѝ устата разрѣзала и съ прѣснакъ я кѫпала. Мсб. X, 27, 2.

Или синътъ дума майци си:

Стани ми, маічу, іоткачи
Моіа-на ситна баламоа,
Ситничку да ти посвирьам,
Жеалничку да ти попеам,

да види майка му, какъ той любилъ съсѣдското момиче, но го не даватъ нему, а — другиму, въ другата махала. Той моли майка си да отиде да каже, че като е тъй, никому да не даватъ момичето, че кога ще го мисли въ друга махала, да го мисли въ черната земя, която разсипва и моми и юнаци и дребни дѣчица. Мсб. I, 34, 11.

2. Момъкътъ сѫщо иска да испише и на булгарията си дѣвойката. Той ѝ дума:

Мѫри́, дебі́ку, дебі́ку,
Мѫри́, іуна̀чкѫ и́згуру,
Мѫри́ изгурьа́х зѫ те́бьа
И вранѫ коньа пуд меньа,—
Зѫ те́бьа, кѫко́ту те́бьа,
Кѫко́ту те́бьа дебі́кѫ.
Еннѫ́ш дѫ се изди́гнеш,
Изди́гнеш дѫ ме пугле́ннеш
Ф' учи́те между́ вьа́шките,
Дѫ те, дебі́ко испишѫм
На мо́ітѫ *уігу́н булгѫрьа́*
Уігу́н, дебі́ку, тѫ *дьу́згьу́н.*

Мсб. X, 27, 1.

3. Влиянието на тамбурата е голѣмо, магическо. И моми и невѣсти, и стари жени, на́й-сетнѣ и самъ кадиятъ се магйосватъ отъ нея. Отъ многото пѣсни, които разгледахме, въ никоя друга пѣсень, и никой другъ музикаленъ инструментъ, нѣма такова могущо влияние, както въ тая на тамбурата.

Пѣвецътъ (или пѣвицата) пита:

Стояне, море Стояне!
Що іе ова чудо отъ тебе,
Отъ тая пуста тамбура?

че момитѣ, невѣститѣ и старитѣ жени захвърлили работата си, само слушатъ тамбурата. Селянитѣ поддигатъ голѣма тжжба при кадията за това и му думатъ да сжди, както се сжди, или да имъ каже, какво е това чудо голѣмо отъ Стояна, отъ пустата му тамбура. Кадията праща сегмени да го доведжтъ при него. Ст., уменъ разуменъ, взима си тамбурата и нáй-харния овенъ и отива при кадиятъ. Засвирва съ тамурата. Кадиятъ си хвърля бениша въ камарата, шапката — на гредитѣ, почва да играе и дума на Стоянъ да върши, каквото си вършилъ, да свири, както си е свирилъ. Милад. 263.

Мсб. II, 23, 2; 88, 7. (Благодарение на тамбурата, Мехмедъ Субашъ се оттървава отъ смърть. Кога го сждятъ, М. засвиря. Всичкия мезличъ става, всички хващатъ бради подъ мишница и се налавятъ на хорото. И пашата направя сжщото. Цѣли три часа играятъ).

4. Прѣди да умре юнакътъ иска да си посвири съ тамбурата. Туй, може би, ще смали скръбьта му. Само за тамбурата му е жално.

Шико капитанъ боленъ лежи. Биятъ се листата отъ дърветата, дърветата отъ горитѣ, и шумкитѣ отъ лѣскитѣ, и никой не знае да ли туй е отъ Бога или отъ душмани. Ш. дума:

— Кренéте ме, да стáнам;
Подáйте ми тамбýрата,
Мáлку іас да си пóсвирам,
Д си рéчам до трú-пѣсни,
До трú-пѣсни капúдански!

Послѣ дума на другаритѣ си, като отидатъ въ тѣхното село, да не хвърлятъ пушки, да ги не чуятъ майка му и сестра му, че веднага ще питатъ за него — Ст. се вече оженилъ: мряморна плоча му е невѣста, камарчето — деверче, дребни камъни девери, сухи дървета — сватове, Ст.-Планина — нункото (кумътъ). Мсб. 111, 1.

5. И хайдутитѣ изъ гората свирятъ съ тамбура. Свири и самъ войводата.

Муратъ прави страшенъ зулумъ (насилия) по Охридскитѣ села. Всички казватъ, че Кузманъ харамия е достоенъ за кжрсердарь, но той се страхува да иде въ конака. Но като вижда и подписа на владиката, отива въ Охрида. Поржчитель за К. става була отъ харема. К. събира момци и отива въ с. Върбляне. Когато тѣ вечерятъ, Османъ и Муратъ, Дебранци, запалятъ селото и откарватъ попа. Тръгватъ по диритѣ на Мурата въ Гюлянската планина.

Единъ овчарь имъ казва, че М. и Осм. ще дойдатъ у него на обѣдъ. По съвѣтитѣ му. К. и дружината хващатъ позиция. Ето хайдутитѣ дохаждатъ и насѣдватъ край чушмата.

Муратъ ми *зеде тамбура,*
Малко да ми си попее.

Стрѣлятъ върху тѣхъ. Само 7 души избѣгватъ. Всички избиватъ. К. имъ отрѣзва главитѣ и ги заниса въ Охрида на пашата, който го дарява. Качан. 214.

Или: Лагадинско равно поле, когато чаушъ Митре яде и пие, дохажда му книга (извѣстие) да развие червенъ байрякъ и да събере дружина, да гони хайдутитѣ изъ гората и кеседжиитѣ въ полето. Той извършва поржчката. Отива въ гжстата гора, въ стари Кожовъ и тамъ заваря стария харамия Балабанъ съ сина си Янкула.

Дочу свиратъ *карадузенъ;*
Ми си свири старъ Балабанъ,
Синъ Янкула танецъ воде,
Танецъ со триста хайдути.

Пуква пушка, удря стария Б. въ дѣсната ржка, въ клетото сърдце, друга удря Янкула, хващатъ другитѣ хайдути живи и ги закарватъ въ Солунъ при пашата. Милад. 226.

Милад. 210.

И еничеритѣ свирятъ съ тамбура. Мсй. V, 19, 1 (приведена въ 1).

Споменува се тамбура и у Мсб. II, 23, 2.

---

4. Тжпанъ, зурла и таламбазъ.

Прѣдполагаме, че тия три органа иматъ ориенталско происхождение, макаръ името на първия да е българско. — Ккжто и трѣбва да се очаква, тжпънътъ заедно съ свирката (и съ зурлата) се споменува въ свадбарскитѣ пѣсни и още въ тия, въ които се описва свадбата. Сравнително, туй име пакъ пó-често се споменува въ пѣснитѣ.

Въ пѣснитѣ срѣщаме тия диалектични фонетични форми:

Тжпанъ: Богор. книж. 30; Милад. 25, 242, 243, 248; Чолаковъ 84; Doz. 57 (тъпанъ); Мсб. VIII, 32, 3; 82, 1.

Тапанъ: Мсб. III, 61, 1; IX, 86, 2; 105, 10.

Тжпжнъ: Милад. 173; Мсб. VI, 59, 5.
Тжмпàнъ: Мсб. VI. 12, 15.
Топанъ: Бонч. 98; Съч. Карав. I. 19; Ил. 99, 235.
Тупанъ: Качан. 76, 213; Мсб. II. 9, 11; 51, 1; V. 20, 3; VIII. 76, —.
Дабоанъ: Милад. 88.
Табýанъ: Мсб. II. 116, 2; III 61, —.
Зурла: Бонч. 98; Мсб. IX. 105, 10.
Зурна: Мсб. III. 61, 1.
Зилии: Милад. 243. (само на едно мѣсто).
Срѣщаме:
9 рала тжпани: Милад. 243; Мсб. VI. 12, 15; IX. 86, 2.
9 рала зилии: Милад. 243.

Тжпанътъ: *удря* (дѣйств.) (Милад. 173, 248), *тжпа* (Чолак. 84; Мсб. III. 61, 1, V. 20, 3 = тупа), *бие* (Мсб. VII. 82, 1) тумка (Мсб. II. 51, 1) *думка* (Мсб. VIII. 32, 3.) *се бие* (страд.) (Ил. 99; Милад. 25.), *се чука* (Мсб. IX. 105, 10), *се тупа* (Мсб. VIII 76, —.)

Зурлата свири: Мсб. III. 61, 1.

Който умѣе да удря тжпана се нарича: *табýанецъ* (Мсб. II. 116, 2), *тжпжнàръ* (Ил. 99), мехтерджия (Ил. 99.)

Епитети: *гласенъ* (Богор. Книж. 30), *тежъкъ* (Мсб. III. 61,—.)

Тжпанътъ удря: *жаловито:* Милад. 248.

Прѣкоръ: *чукни-тжпанъ* мжжоечки: Милад. 278.

Сравнение: *очи като два тжпана.* Милад. 173.

Клѣтва: *домъ да съберешь, Янке, като прахъ тжпанъ.* Doz. 57.

У насъ имаме: с. *Голъ-Тжпанъ* (Кулска околия) и с. *Тжпаницитѣ* (Дрѣновска околия).

Таламбазитѣ *бижтъ.*

---

1. При свадбата се явява тжпанътъ. Тжпанитѣ думкатъ на момини двори.

Майка пита сина си Стояна, защо си е главата привързалъ: да лй го тя боли, или сърдцето го коли. Той казва, че дошло извѣстие отъ годеницата му, че се сгодила за другиго и ще се жени. Майка му дума, да пита и да распитва да не сж само праздни приказки. Той и дума:

— Ни чуиш ли, мáio,
На мóмини двóри

Двьа́ си сфи́рки сфи́рьат
Три́ тжпани ду́мкат,
Нивьаста заводат.
Мсб. VIII. 32, 3.

Или: Никола не може да измами Драганка. Снаха му го учи: да иде долѣ подъ село, весдень да свирѭтъ и тупатъ, да прѣкриѭтъ Бранко деверче, всѣки ще иде да гледа (свадбата) и Др. ще се прѣмѣни все въ алена свила, въ вѣнчална прѣмѣна, тогава да откриѭтъ Бр. и да прѣкриѭтъ Др.

И Нико́ла ѭ послуша̀,
Та викна́ *до два тжпа́не*
И викна́ четири свиркьи

Отиватъ подъ селото, извършватъ поржчаното. Дохожда Драганка и Никола ѭ зима за невѣста. Мсб. V. 20, 3.

Или: Майка скришомъ сгодява щерка си Мара за Ивана Беровецъ и тайно му извѣстява да се готови,

Да накани кумове, сватове,
Да накани *два гласни тжпаня,*
Да накани двѣ гласни свирки
Да накани два лична деверя.

М. не ще Ивана. Зиматъ невѣстата. На връщанье край селото излизатъ Беровскитѣ моми и невѣсти да дочакатъ младата невѣста. Тѣ ѝ даватъ чаша съ вино. М. ѭ не ще, обръща се назадъ и вижда че Ив. точи ножоветѣ и ѝ дума да пие, че това вино е за мжжски глѣдца. Тя го испива и едвамъ продумва на деверя си да се наведе да откжсне клонче босилково и пелиново, да отнесе майци си да види, що е намѣрила у Иванови, на златнитѣ одаи, на стъкленитѣ прозорци, на желѣзнитѣ врата. Богор. книж 30.

2. Въ слѣднитѣ двѣ пѣсни срѣщаме рала (чифтове) тжпани и само въ първата — рала зилии:

Анги дѣвойка платно бѣли на Дунава и го кълне да прѣсъхне, защото удавилъ брата ѝ Стояна младоженекъ.

Со се хиляда свато̀и,
Со девет рала тжпани,
Со десет рала зилии,
Со се прѣмлада нѐвѣста.

Дунавъ ѝ говори, него да не кълне, нъ — душманитѣ, които направили магия. та се удавилъ братъ ѝ съ цѣлата свадба. Милад. 243. Мсб. VI. 12, 15.

3. За да идятъ на Витоша, хайдутитѣ минуватъ зъ свирни и тѫпани прѣзъ София, като че сѫ свадбари.

Пада есенна слана, та изгаря гора зелена, и на Витоша остава свилення байрякъ. За да го земѫтъ, Ради дума на Смилъ войвода, да прѣгледатъ, кой има лице моминско и коса до земя, него да направятъ невѣста, да минѫтъ прѣзъ София, та да идѫтъ на Витоша. За такъвъ избиратъ Смилъ войвода. Тогава:

Свирнале свирки *топане,*
Тешка сѫ свадба вдигнале,
Камъ София сѫ трѫгнале.

Излиза малко и голѣмо да гледа мнимата свадба. Хайдутитѣ хващатъ единъ голѣмецъ и го закарватъ въ Пиринско. Смилъ му дума да пише да му испратятъ голѣми дарове и пари за хайдутитѣ. Съч. Карав. I. 19.

4. Тѫпанътъ удря жаловито:

Сгодява се Дели-Димо отъ Солунъ за Яна отъ Авлана Кога тръгватъ да ѭ вземѫтъ, Д. разиграва коня си и пада му войнишкото *копие,* та го убожда въ сърдцето. Чудѭтъ се 100-тѣ сватове, да лѝ да се furнѫтъ, или да вървѭтъ за невѣстата. Турятъ Д. въ конска кола, покриватъ го съ Япанджакъ и отиватъ въ Авлана. Зиматъ Яна и ѭ качватъ въ колата при Д. Като вървѭтъ,

Край църкве сѣ приблизале,
Тѫпанъ удрилъ жальо'ито;

Яна поддига япанджака и вижда Д. умрѣлъ. Изважда ножчето си и се пробожда. Кога отварятъ колата да излѣзѫтъ младоженцитѣ, намиратъ и двамата умрѣли. Милад. 248.

5. Въ слѣднитѣ двѣ пѣсни заедно съ тѫпанитѣ срѣщаме и зурни (зурли) = турска дума.

Въ петъкь сгодяватъ Милена, една на майка. Въ сѫббота тя весденъ ходи и плаче, заболѣва ѭ глава, задрѣмва, заспива и вижда лошъ сънь. За туй моли майка си, да се отложи свадбата, дано се не сбѫдне сънятъ. Майката обяснява съня на добрѣ, а дъщерята — на лошо. Въ туй врѣме дохождатъ и сватоветѣ. Седѭтъ 3 дена, майката казва да седѭтъ още 3. И Миленъ лошъ сънь

сънувалъ, нъ го не казва. Кога прѣзъ гората минуватъ, въ вира се мѣрнува риба, а въ гората — еленъ. Сватоветѣ се спущатъ по него. Миленъ се навожда да прѣгърне и цѣлуне Милена, пада орѫжието му изъ пазвата и убожда невѣстата въ сърдцето. По нейна молба, Миленъ бръква въ дѣсни ѝ джебове, изважда 9 ключа, отваря сандѫци, искарва тънка маарама и сърменъ коланъ и притиска ранитѣ, да може невѣстата да дойде до тѣхъ. Сеститѣ му излизатъ надалечь да посрѣщнѫтъ свадбата и питатъ.

— Бра́те Миле́нку, Миле́нку!
Шчо не *ту́паа тапане́ту,*
И зурни́те не сви́раа?

Братъ имъ ги залъгва. Сеститѣ гледатъ Миленка и се чудѭтъ, защо е тъй погрознѣла, пожълтѣла и поблѣднѣла. Дохождатъ у Миленови. Тя умира. Отъ жаль и Миленъ се пробожда въ сърдцето съ острия си ножъ. Мсб. III. 61, 1.

Бонч. 98 (приведена за *гайда).*

Още и въ тия пѣсни се явява тѫпанътъ на свадба: Ил. 99, 235; Милад. 25, 88, 205, 173; 241, 243; Качан. 76, 213; Мсб. II 9, 11; 51, 1; 116, 2; III. 61, —; V. VI. 59, 5; VIII. 76, —; 82, 1; 86, 2; IX. 105, 10.

6. Съ тѫпани тупатъ и по селскитѣ сборове.

Татаритѣ срѣщатъ свадба въ Ст.-Планина: Всички сватове избѣгватъ, освѣнъ Магда, млада невѣста, и Бранко, младо деверче. Татаритѣ ги закарватъ въ тѣхната земя. М. разбира турски и казва на брата си да бѣга, защото чула, че татаритѣ си приказвали, неѭ да потурчѫтъ, а него да погубѭтъ. Той избѣгва. Минуватъ се 9 год. М. добива мѫжско дѣте. Татаринътъ впрѣка кочия и отива на сбора. Тамъ М. почва да плаче и казва: че не ѝ е мило за родата, нъ — за хорото. По заповѣдьта на татарина, тя се прѣоблича и се хваща не между двѣ невѣсти и моми, нъ — между брата си Стояна и побратима си Ивана. Тѣ ѭ не познаватъ, та ѭ закачатъ. Тя имъ се исказва и дума:

.... „Нало на свирка рѣчете,
На свирка и *на тѫпано:*
Пó-ясно свирка да свири
Пó-харно тѫпанъ да тѫпа,
Та соборъ да се събере,
Да утепаме Татаринъ“!

Казано и свършено. Оставятъ малкото татарче, че е мило на Магда за него. Чолак. 84.

Въ никоя отъ прѣгледанитѣ пѣсни не срѣщнжхъ думата *таламбазъ*. Обаче една останжла въ паметьта ми пѣсень се начинаше тъй:

Таламбази биjжтъ, мамо, низъ Будима града
Който има сина, мамо, сина да си прати,
Който нѣма сина, мамо, самси да отиде и пр.

---

5. Рогъ и бория.

Прѣдполагаме, че рогътъ е остатъкъ отъ древностьта.

Рогъ се споменува въ тия 10 пѣсни: Богор. кн. 25, Бълг. Стар. 10; Мсб. II. 1, 2; 96, 1; 124, 2; III. 7, 7; IV. 62; V. 4 3; 69, 6; VII. 94, 6.

Свирки отъ рогове: Българ Стар. 10.

Бурия: Мсб. II. 124, 4.

Роговетѣ биватъ:

Ковани: Богор. книж. 25; Мсб. II. 124 2 IV. 62; V. 69, 6; VII. 94, 6;

Прѣковани: Мсб. II. 1, 2; 96, 1; III. 7. 7 (на три мѣста прѣковани); V. 4, 3.

Некованu: Богор. книж. 25; Мсб. V. 69, 6; VII. 94. 6.

Позлатени: Мсб. III, 7, 7 (на 4 мѣста позлатени).

Съ рога се свири: Богор. книж. 25; II, 2; 96, 1; III, 7, 7; IV, 62, —; V, 69, 6; Бълг. Стар. 10; *се тржби:* Мсб. V, 4, 3; рогътъ *кжнти:* Мсб. VII, 94, 6; *тропа:* Мсб, II, 124, 2.

Рогътъ свири *на дѣсно* и *на лѣво:* Мсб. III, 7, 7.

Борията бива *жълта* (Мсб. II, 124, 4); тя се *надува:* (Мсб. II, 124, 4); който свири съ нея се нарича *бурузанъ* (Мсб. II, 124, 4).

1. Плачътъ на момитѣ загорки се сравнява съ гласа на роговетѣ. Слѣдната пѣсень е прѣкрасна елегия:

Яно, море Яно, засвирили ми са
Два рога ковани, и два некованu.
Та не ми сж били два рога ковани,
Токо ми сж биле двѣ моми Загорки.

Отъ Загора идатъ и за нея плачатъ, тѣхно мило село, лично та обично и много хлѣбородно, подважъ въ годината жънжтъ и вършжтъ, косятъ и бержтъ, по трижъ въ годината бѣлъ триандафилъ

цъвти пчелитѣ се роѭтъ. А тая Романия, пуста останала, равна се равнила, съ 9 братя Яна дошла, съ единъ останала и той боленъ лежи на планината подъ дебела сѣнка, при студена вода. Яна дума, какъ ще си дома отиде и що ще каже майци си, като я попита, гдѣ сѫ 9-тѣ ѝ братя. Дума, че ще каже, че се изжениди. Майка ѝ ще я пита: гдѣ ѝ сѫ 9-тѣ дара отъ 9-тѣ снахи. Тя ще каже, моитѣ биле малки, та даръ не приготвили; пакъ ще ѝ каже, че дали 9 черни кѫрпи и 9 черни пера. Богор. книж. 25.

Мсб. IV, 62; V, 69, 6; VII, 94, 6,

2. И овчаритѣ свирятъ съ рогъ. Въ приведената за кавала пѣсень подъ § 32, овчарь Нойко свири и съ рогъ прѣкованъ, да развърне и размами стадото. Мсб. II, 1, 2.

3. И светиитѣ свирятъ съ рогъ: св. Илия.

Св. Петка служба служи. Много свѣтъ дошло. Съгледва, че нѣма главния светецъ, св. Никола, та пита св. Илия, гдѣ е. Той казва, че три пѫти у тѣхъ ходилъ, но не го намѣрилъ, защото му казали, че е гемиджия. Св. Петка дума:

— Хеі Илиіо, позовчиіо,
Іа си вѐми *до два рòга,*
До два рòга позлатени,
На три мѐста прѐковани,
На четири позлáтени,
Та утиди у ливáгье,
У ливáгье шесторѐдо,
Под дѫрвото седмосѫ̀лбо,
Та зáсвири и нá лево,
И нá лево и нá десно
Он че чуіе, сам че доіде!

Св. Илия извършва това. Св. Н. дохожда. На трапезата му подаватъ чаша вино. Той нито я напива, нито я дава. Задрѣмва и испуща златната чаша. Св. Ив. и ср. Ил. го питатъ, защо прави това, а той имъ отговаря, че билъ отишелъ въ разиграното Бѣло море, та оправялъ три гемиии, едната пълна съ черни калугери, другата — съ жълтъ восъкъ, третята — съ бѣлъ таймянъ. Мсм. III, 7, 7.

Мсб. II, 96, 1; V, 4, 3.

4. На свадбата на Йово *съ свирки отъ рогове* отиватъ за зетятъ невѣстата. Бълг. Стар. 10.

5 Думата *бория* е турска. Срѣщаме я само въ една пѣсень отъ нáй-ново врѣме. Народния поетъ не могълъ да остави невъспѣтъ нáй-важния епизодъ изъ знаменитата Руско-Турска война (1877—1878).... Но за новитѣ народни пѣсни, ще говоримъ другадѣ.

*

На Петковъ-день (14-й Окт.) пада тъмна мъгла на Плѣвенското поле и завалява снѣгъ. Силний вѣтръ разниса мъглата. Дели Османъ-паша вика:

— Ох да са сби́рат, да са сби́рат
Си́чки ми *буруза́не,*
Ох *да надуѫт, да ми надуiат*
Жлѫтите бури́и:
Ох да издо́iдат, да издо́iдат
Си́чките та́буре.

Кога се сбира войската, Османъ-паша порѫчва да насѣкѫтъ въ ябълковата гора ябълкови прѫти, да заградятъ абълкова *стрга,* та да прѣброятъ клетия аскеръ. Вижа, че единъ таборъ липсва. Снѣгътъ го затрупалъ. Праща да го дирятъ. Намиратъ ги всички войници замръзнали. Пашата порѫчва да накладятъ огнйове, да се размрази аскерътъ. Пада черна мъгла по Плѣвенското поле. Топове пукатъ, земя се тръси. Пашата сбира всичката си войска, че руси идятъ да земѫтъ Плѣвенъ. Дохаждатъ казаци; биятъ се 6—5 деня; много свѣтъ се истрѣпва. Турската войска пада въ плѣнъ,руситѣ прѣвзиматъ Плѣвенъ, Османъ-паша се прѣдава, аскеря откарватъ въ руска земя. Мсб. II, 124, 4.

Бѣлѣжка. Нигдѣ не срѣщнахме думата *трѫба,* но глагола *трѫбѭ* го има, — кога се говори изобщо за нѣкои свирки.

---

6. Цигулка.

Тоя органъ принадлѣжи на по́-цивилизовани и по́-вѣщи лица. Види се, че късно е почналъ да се употрѣбява у насъ: само въ 6 пѣсни се срѣща.

Той се нарича:

Цигулка: Бонч. 98; Бълг. Стар. 1, Doz. 1.

Кемене: Съч. Карав. I, 37.

Съ цигулката *се свири:* Съч. Карав. I, 37. Doz. 1.

Който умѣе да свири на цигулка, се нарича *цигуларь:* Мсб. VII, 93, 1 и 2.

1. На смъртния часъ, на ергеня за нищо не е мило, освѣнъ за хорото, за свирката и за цигулката! . . . . Кой слѣдъ него ще свири на момитѣ и ще води хорото?

Разболява се Митю въ Дери-дере и седи подъ вишня-череша. Като плаче, листата на черешата падатъ. Събиратъ се Дери-дерскитѣ дѣвойки и питатъ Митя, като ще умре, за кое му е най-

жално. Той отговаря, че на́й-жално му е като иде Великдень и Гергйовдень,

— Кой ще ви води хорото,
Кой ще ви свири съ свиркята,
Съ свиркята и *съ кеменено?*

Съч. Карав. I. 37.

2. Цигуляри вървятъ прѣзъ с. Дряново, *нова разговорна песень пъятъ:* Разболѣ се Нана долу по Иския (Ст.-Загора) въ равна Романия. Братъ ѝ Иванъ до нея седи и ѝ дума, че драгоманитѣ мѣрятъ, кираджиитѣ сбиратъ, момитѣ дожънватъ, а тя какво ще прави? Нана му дума, да ѝ донесе вода, да ѝ направи сѣнка и да си върви и той. Ако го попита майка ѝ, гдѣ е Нана, да ѝ каже, че я оженили за момче Загорче. Мсб. VII, 93, 1.

3. И самодивитѣ свирятъ цигулки.

Мирянка приспива на лошо мѣсто: на самодивското игрище, на говедарското пладнило. Кога се събужда, до нея стоятъ три моми, самодиви. Първата дума, да земятъ М. за самодивска попадия, втората дума, какъ ще ѭ зематъ, като е едничка на мама? третята дума, че тѣ и такава дирятъ, за да плачи майка ѝ да ги весели. Тѣ думатъ М-ки да иде да обади на майка си, че ще я вcovered вcase зематъ за самодивска попадия, та майка ѝ да ѝ се наприкаже и нагледа. Самодивитѣ хвалятъ тѣхнитѣ мѣста и още казватъ:

— „Не придемь, Мирке, не тьчемь,
Ката день съ игры, *съ цыгулкы;*
Ката день игрѫ играйме
Ката день ѣдемь и піемь!“

Мирянка отива. Додѣ майци си искаже, тя се отъ душа отдѣяа, Бълг. Стар. 1. Doz. 1.

7. Гусла.

Названието е славянско. Срѣща се у руситѣ (plur. tant. g. f.), сърбитѣ, чехитѣ. Ние винаги сме считали тоя музикаленъ инструментъ за народенъ, и, слѣдъ като разгледахме 3400 пѣсни останахме зачудени: само въ 3 пѣсни въ Сб. на Качановски — и то записани въ Радомиръ, с. Върбча (Радомир. околия) и с. Божица (Трънски окр.) — срѣщнахме тая дума. Навѣрно, тия пѣсни сѫ сръбски. У насъ много се употрѣблява по селата подъ името *гѫдулка,* но тая дума не срѣщнахме никѫдѣ въ пѣснитѣ.

Забѣлѣжка. Въ село Алмалие (Хасковско) на гждулката казватъ *гйола.*

И тъй, срѣщаме:

Гусле: Качан. 196, 206.

Гусли: Качан. 162.

Епитети:

Лѣпи: Качан. 162.

Яворове: Качан. 106, 206.

Нѣкои наши стихотворци озаглавиха своитѣ сбирки стихове съ това име.

1. Просяцитѣ свирятъ съ гусли. Това и днесь у насъ става.

Жълтъ евреинъ закупува Св. Гора (Атонъ) и налавя 300 кираджии, но си нѣм конь—калаузъ. Харесва Крали-Марковия конь Шарца, и го иска. Марко се оплаква на майка си. Тя му дума

— „И товá ли сине, да те учимъ?
Направи се Божия прошлятина,
Па си иди друми, на раздруми.
Па си сѣди шарены на чешми,
И ты земи тія *лѣпи гусли.*

Оттамъ ще мине евреинътъ. Честити му св. Гора, той ще те дарува. Не искай даръ, но — вода.“ — Дохожда евреинътъ. М. моли да му даде вода, че не може да вижда. Кога евреинътъ слѣзва, М. изважда сабята си и го разсича на двѣ половини. Качан. 162.

2. Нишскитѣ сегмени дирятъ хайдутинъ Милена. Хващатъ сестра му и я мжчатъ да каже, гдѣ е братъ ѝ. Извъртяватъ ѝ чернитѣ очи, отсичатъ ѝ ржцѣтѣ до раменѣтѣ и — нозѣтѣ до колѣнѣтѣ, тя пакъ не казва. Хващатъ жена му. Два, три пжти я ударватъ и тя казва, че Милена е скрила сестра му въ свиленитѣ дарове. Сегменитѣ намиратъ М. и го. улавятъ. Отъ плача и думитѣ на сестрата, домилява на сегменитѣ, тѣ М. и му думатъ:

— „Просто да е твое кабаатъ,
Да си ойдеш у гора зелéна,
Да одсѣчéшь дерво *яхоровé,*
Да направить гусле яхорови,
Да си (х)раннішь твоя мила сестра.“

Послѣ тѣ хващатъ Миленовата жена и я погубватъ, за гдѣто пó-прѣди не обадила Милена, ами — чакъ слѣдъ като измжчили сестра му. Качан. 206. Качан. 196.

За побратимството.

Отъ Н. А. Начовъ.

[Продължение отъ книжка XLIX—L.]

4. Побратимство — дѣверство.

Туй побратимство се върже случайно, кога на свадба, по нѣманье роднини, за дѣверъ и зълва се вcovматъ чужди лица. Въ такъвъ случай дѣверътъ нарича зълвата *„посестрима,"* а тя него — *„побратимъ"* (*Бобчевъ,* I. с. 35). Въ сѫщитѣ отношения се считатъ и дѣверитѣ както помежду си и къмъ жениха, така и къмъ невѣстата: тази се обръща къмъ девера си съ думата *„браче"* (*Д-ръ Балджиевъ,* Мсб. V, 194 бѣл. 2). Хубаво обяснявать тоя родъ побратимяванье примѣритѣ изъ епическата свадба, въ които ясно се прокарва мисъльта, че дѣверътъ трѣбва пó-напрѣдъ да стане побратимъ. Темишваръ Гюро (Милад. № 173) за свадбата си калесалъ за кумъ Марка Кралевича, за пó-старъ дѣверъ — Сибинянинъ Янка, поканилъ и двѣ посестрими, които да замѣсѭтъ колачи за свадбата. Нѣмалъ Гюро само пó-младо дѣверче, което да води невѣстата (*— дъверъ поводникъ*), и не знаялъ, какъ да го намѣри. Майка му го научва:

Сине мой, Темишвара Гюро!
Да привявнишъ коня Карамана,
Да кинисашъ по бѣли друмове,
Що ке стретишъ, синко, що ке стигнишъ,
Фати *побратимъ по свѣти-Іованство,*
Да го чинишъ младо-но деверче.

Гюро отива и камира „Дѣте Голомѣше," па му дума:

Добро утро, дете Голомѣше!
Идешъ ли да те фатамъ побратимъ,
Побратимъ по свѣти-Іованство?
Вая неделя младо ке сѣ женамъ,
Да ми бидишъ пó-мали девера!

Кога Дѣте Голомѣше въ отговоръ му казало, да не се подиграва съ него, защото люто ще го накаже, Гюро трѣбвало съ клетва, въ име на свети-йованството и на четиритѣ поста въ годината, да го увѣри въ думата си, и Дѣте Голомѣше му става дѣверъ-поводникъ (ср. Мсб. I, 59—62; и въ двата вар. невѣстата нарича дѣвера — *„Браче;“* ПСп. XLIII, стр. 143). Въ пѣсньта Милад. № 206 срѣщаме, че и посестримата на свадба се хваща чрѣзъ обредна калеска: левенъ Пѣйче измиса и испича шаренъ колакъ, туря го въ шарена торба, па отива въ село Каменица, почуква на Цуцини тежки порти и, като излѣзла Цуца, той ѝ казва:

Нá ти, Цуцо, шаренъ колакъ,
Да ми дойдишъ на свадба-та,
Да ми бидишъ посестрима!

Ала побратимитѣ-дѣвери обикновено биватъ сродници на момъка, както и *„дружко“* или *„старшій бояринъ“* въ руск. свадба (*Н. Ѳ. Сумцовъ,* Культурныя переживанія, 196). *Братимитѣ* (Охридъ, Струга, Кукушъ) — *голѣмъ* и *малъкъ* — биватъ нáй-ближни момкови роднини, стига да не бѫдатъ ни вдовци, нито повторили, сир. на второ вѣнчило[1]) Шапкаревъ III, 58 бѣл. 1); въ Охридъ само малкиятъ братимъ може да бѫде и ергенъ, ала и въ такъвъ случай той трѣбва да има за другарка ближна нѣкоя своя роднина (сестра, снъха или майка), която да върши службата на *братимица* (ib. 70). Въ Дебърско зетятъ си поставя четворица *побратими* отъ свои людье; първенство има *стариятъ побратимъ,* който заедно съ жена си — *старата побратимица* — се мѣшятъ „во нáй-скришнитѣ работи“ на зетя (Мсб. III, 57). Въ Стара-Загора и другадѣ дѣверътъ бива и 10—12 годишно момче (ср. Шапк. III, 70 — за Охридскитѣ села), нáй-често синътъ на побащима или „бабалъка“ (ср. Мсб. II, 51), и ролята му е изгубила току-рѣчи всѣко сѫществено значение: той стои до зетя при вѣнчаваньето, води младоженцитѣ, кога обикалятъ около налоя, хващатъ го на хорото (окропа) въ понедѣлника, за да го дарѫтъ съ другитѣ момкови роднини; той дари невѣстата съ писана хурка и вретено. Пó-интересното

[1]) Ср. въ украинската свадба (*Волковъ,* Мсб. III, 167) условията, които трѣбва да удовлетворяватъ младитѣ омѫжени жени, що мѣсѭтъ свадбения кравай. — На първи бракъ у старитѣ римляни трѣбвало да бѫдатъ сватитѣ, по римската терминология pronubae, жени, що обличали невѣстата и я рѫководѣли въ всички брачни церемонии *Ив. В. Цвѣтаевъ,* Римскія бытовыя древности — курсъ лекцій, чит. въ 1888 году — литогр. изд., 40—1. Отъ тоя трудъ се ползувамъ и пó-нататъкъ за римската свадба).

е, че дѣверъ и у насъ, както въ Украина (*Волковъ,* Мсб. V, 230), бива и братътъ на зетя, — пб-малкиятъ и още нежененъ (Показалецъ, 132 бѣл.; Чолак. 80). Менѣ ми се чини, че тая черта би трѣбвало да смѣтаме за стара: дѣверътъ нѣкога си може да е билъ именно зетевътъ братъ (испървомъ вѣроятно пб-голѣмиятъ). За таквозъ прѣдположение подсѣщатъ укаванията на самия езикъ, гдѣто невѣстата нарича мѫжева си братъ *„дъверъ“* изобщо, сир. и безъ да е испълнявалъ той дѣверска служба на свадбата ѝ. Ако туй прѣдположение може да бѫде вѣрно, то ние бихме имали тукъ още една досѣжна точка съ побратимството лесна за обяснение: при нѣманьето братъ, той се замѣства съ побратимъ, а ако и такъвъ нѣма, той трѣбва по необходимость да се хваща отново. — Броятъ на побратимитѣ-дѣвери въ свадба се е подлагалъ на немалки промѣни: нѣйдѣ бива само 1, нѣйдѣ 2 и 4, а въ пѣснитѣ 9 и пбвече (гл. *Дювернуа,* Словарь болг. яз. п. д. *деверъ*).[1]

Изъ купа етнографиченъ материалъ за дѣверството и неговата служба ще се опитамъ да отсѣнчѫ ония черти, които на прѣвъ погледъ ми се чинятъ за пб-характерни въ разгледваньето въпроса за занимаващия ни родъ побратимство.

а) Службата на дѣвера е свързана до значителна степень съ брачното лѣгло и неговитѣ тайни. Той въвежда булката въ чертога и се затваря съ нея, тъй че зетятъ трѣбва да я откупува отъ него (Показалецъ 124; ср. *Чолаковъ* 24), или постила брачното лѣгло и не става отъ него, докждѣ пакъ младоженекътъ не го откупи (Мсб. V, 46); той („дървениятъ дѣверъ“) дава на младоженека нужнитѣ наставления относително акта въ чертога, а *дъверицата* ги дава на невѣстата (Мсб. 68; въ Стара-Загора и по други още мѣста, тая длъжность извършватъ *побащимътъ* [бабалъкътъ] и *помайчимата*);[2] дѣверътъ прѣвъ узнава отъ младоженека за дѣвственностьта на невѣстата, изнася и показва на присѫтствуващитѣ булчината риза съ „бѣлѣга“ (вм. *свекървата* — Мсб. V, 46), ходи съ „сладка ракия“ у момини родители и пр. (вм. *зетя* — Мсб. ib., или *свекървата* — Мсб. IV, 44), обажда сѫщо, ако булката не е

[1]) Ср. за кумството: „отъ деветь села сватове, а отъ десето кумове;“ или „ду три стутини сватуве, сватуве и калтатуве.“ (Мсб. V, 215).

[2]) Въ с. Златарица (Еленска околия) — *заложникътъ* и *заложницата*, които могатъ и да не бѫдатъ съпругъ и съпруга по между си (по съобщ. отъ г. Ив. Вакъвчиевъ); въ с. Смолско (Пирдопско) — *настойникътъ* и *настойницата*, които биватъ женени прѣди една недѣля, мѣсецъ или година, обикновенно млади людье и роднини; настойницитѣ трѣбва да бѫдѫтъ *„побащими* и *помайчими“* (patrimi et matrimi), сир. да иматъ баща и майка живи (съобщено отъ г. Т. Ганчевъ).

излѣзла мома и иска отъ родителитѣ откупъ за потъпкванье срама (*Показалецъ* 124, 132; Мсб. IV, 188—9 бѣл. 3; *Мариновъ*, Ж. Стар. III, 134, и т. н.).[1]) Но нáй-бѣлѣжитото е, че въ Скопие първитѣ два вечера (недѣлята и понедѣлника) подиръ вѣнчаванието дѣверитѣ спжтъ съ невѣстата, тъй като зетятъ нѣмалъ право тогава да се доближи до невѣстата, нито да ѝ проговори (Шапк. III, 95).[2]) Така сжщо и въ Дупнишко дѣверътъ (нáй-ближенъ роднина или приятель на годеника) спи при годиницата въ сжбота вечерь прѣди вѣнчаваньето и въ понедѣлникъ вечерь слѣдъ вѣнчаваньето (Мсб. VIII, 69). За първия случай той, възсѣднжлъ на конь и увѣнчанъ съ приготвения отъ момитѣ нарочно за него вѣнецъ, заедно съ едного отъ ближнитѣ си роднини, отива у годеницата, а за цѣльта на туй му отиванье, като да ни подказва до нѣйдѣ обредната за случая пѣсня, съ която момитѣ го испращатъ до вънкашнитѣ врата на момковата кжща:

Црѫноóка девере,
Шестореди невене,
Пѝ ми вино црѫвено,
А немоі се опивá;
Кални друми ке газиш,
Тевни ношти ке биеш,
Дур да видиш *снаата*:[3])
Бела ли е црѫвена,
Танка ли е висока,
Машно ле е цѫрноока.[4])

Съвсѣмъ ясно се исказва ролята на „дружко“ (другаря) въ галицката п. (*Волковъ*, Мсб. V, 214), гдѣто се расправя, че въ поне-

[1]) Гайдаринътъ испълнява нѣйдѣ дѣверска служба (Мсб. VIII, 85) и свѣдочи за дѣвственностьта на булката (*Мариновъ*, Ж. Стар. l. c.; Мсб. VII, 149; но за това и той — побратимъ въ баеньето (*Любеновъ*, Баба Ега, 57):

Янко отъ рамно Косово,
Свирджия гайдарджия
Наш побратим.

[2]) Г. Шапкаревъ бѣлѣжи, че понеже отъ реченото прѣнощуванье често произлизали „безнравственни и зли слѣдствия,“ то пó-събуденитѣ людье взели отъ сетнѣ да оставятъ да спжтъ при булката моми или нáй-ближни на зетя момчета; а пó-прѣди дѣвери ставали които и да биле отъ приятелитѣ и дори малопознати на зетя момци.

[3]) Значи и за дѣвера невѣстата е *снъха*, както е за родния братъ на зетя, както е и за побратима му.

[4]) У банатскитѣ българи нощьта подиръ вѣнчаваньето невѣстата прѣкарва у кума и чакъ на другия день дохажда дѣверътъ и я завежда въ кжщата на зетя (Die südungarischen Bulgaren. Eine ethnographische Skizze von Prof. *Géza Czirbusz*, 1884 — бълг. прѣводъ отъ г. Ив. А. Георговъ въ ПСп. XIV, 251).

дѣлникъ той снелъ зелениката отъ дѣвойката, въ вторникъ ѝ подигнѫлъ дрѣхата, въ срѣда отишелъ пó-нататъкъ .... и т. н., въ сѫбота свършилъ работа и въ недѣля щѣлъ да се раздѣли съ другаря си. Ако веземемъ на гледъ, че въ Украина „дружко" замѣства зетя, когато този по плашливость или импотентность не може да извърши дефлорацията (*Волковъ,* Мсб. IV, 220; ср. и *Сумцовъ,* пос. съч. 196), то не ще остане съмнѣние за правото на дѣвера върху невѣстата и у насъ.

Но дѣверътъ-побратимъ се посвещава и пó-нататъкъ, сир. слѣдъ свадбата, въ сѫпружественитѣ тайни. Въ п. № 399 Милад., Менка се оплаква на милия си побратимъ, че сѫпругътъ ѝ не е сѫпругъ, и че тя, макаръ омѫжена, още си е мома. Отъ друга страна, народнитѣ пѣсни турятъ пакъ побратима, да извършва наказанието надъ бездѣткиня снъха: така Тодоръ кара побратима си Никола, да заколи жена му Тодорка, че деветъ години нѣмала рожба отъ сърдце (*Дозонъ,* № 88; *Безсоновъ I,* 63—7; вар. *Мариновъ,* Ж. Ст., п. 7 и 8, стр. 193—8; *Бончовъ,* № 4; ср. и Милад. № 169).[1])

Къмъ другитѣ обредни дѣйствия на дѣвера, въ които проглежда релегиозенъ характеръ, отбѣлѣжвамъ: дѣверитѣ „разбраждатъ" или „отбулватъ" невѣстата (Показ. 126; Чолак. 21; Мсб. V, 57; VIII, 86; IX, 52, X, 69, и т. н. — вм. *калтятата* Мсб. IV, 44, *старокьеницата,* Марин., Ж. Ст. III, 141; *свекърътъ* или *невѣстинътъ баща,* покрай *другаря* въ руск. свадба, *Волковъ,* Мсб. V, 205). Кога невѣстата стѫпи въ зетевата кѫща и сѣдне на столъ до огнището, дѣверътъ сѣда на колѣното ѝ, па като държѫтъ двамата делава, разравятъ огъня, а другитѣ хвърлятъ въ него соль (Мсб. IV, 42). Дѣверитѣ водѭтъ, слѣдъ брачната нощь, невѣстата на *поливото* (чешма, кладенецъ, рѣка — Мсб. V, 46; VIII, 86); по Ивановъ-день (7. Януарий), когато кумътъ прѣди изгрѣванье на слънцето кѫпи въ рѣката зетя, дѣверитѣ отиватъ при невѣстата дома и ѝ поливатъ главата съ вода (*Любеновъ,* Баба Ега 6; *Чол.* 102).[2])

И отъ изложенитѣ данни вече личи, че въ свадбения обредъ ролята на дѣверъ-побратимъ се смѣсва съ функциитѣ на старисвата (побащима), кума, зетя, па дори и на свекъра и свекървата, и че тя се е измѣнявала твърдѣ много, та и у насъ се явява таквазъ зага-

[1]) За мотива въ словѣнския епосъ гл. *М. Халанскiй,* Южно-славянскiя сказанiя о Кралевичѣ Маркѣ въ связи съ произведенiями русск. былеваго эпоса — РФВ. т. XXXIII, 121, гдѣто се посочва и на старо-класическото прѣдание за Феба и Коронида.

[2]) Въ великоруск. свадба (Вологодска губ.) „дружко" придружава невѣстата въ баня и я полива тукъ съ вода, като пошепнува надъ водате, за прѣдвардванье отъ магия (*Этн. Сборн.* V, 9, = *Сумцовъ,* ор. с. 196).

тъчна, каквато е и на „дружко“ въ украинската свадба (*Волковъ,* Мсб. V, 229). Въ току-що посоченото мѣсто сѫщиятъ изслѣдвачъ исказва нѣкои съображения върху дѣверската служба, като обѣщава да даде обяснението ѝ пó-нататъкъ въ студията си върху словѣнскитѣ свадбарски обреди. Безъ да влизамъ въ сѫщностьта на въпроса, ограничавамъ се да посочѫ, че горѣприведенитѣ обредни дѣйствия на побратима-дѣверъ, очивѣстно, се крѣпѭтъ на стари родово-челедни отношения, и че въ тѣзи послѣднитѣ пакъ трѣба да се дири обяснение за прѣнасянье роли отъ едни дѣйствуващи лица въ свадбената драма къмъ други. Така, напр., като вземемъ на гледъ, че дѣверътъ бива сѫщи братъ на зетя, то правото на дѣвера върху невѣстата сполучливо се обяснява съ мнѣнието *(Смирновъ,* Черемисы, 124—5 = *Волковъ,* l. c.), че въ реченото явление трѣба да виждаме прѣживѣлица отъ таквазъ епоха, когато невѣстата се е вземала за всичкитѣ братя и правата върху нея сѫ се опрѣдѣляли съ възрастьта, и отъ малко пó-сетнѣшна епоха, когато пó-стариятъ братъ естествено е могълъ да замѣнява на свадбата пó-малкия си братъ, който навѣрно твърдѣ често и въ дѣйствителность бивалъ малолѣтенъ. Сетнѣ, старисватътъ (старокьата, *побащимътъ, „бабалъкътъ“ ;* ср. *посаженый отецъ,* който може да бѫде и кумъ) и кумътъ *(калитато, кумбаре,* ср. parrain, compère, *крестный отецъ,* които въ ролитѣ си се смѣсватъ (ср. *Волковъ,* ib. 228) и въ пѣснитѣ се съпоставятъ редомъ единъ до други (гл. прим. у *Дюверниа,* Словарь п. д. *старисватъ, старойкя*), сродностьта или извѣстната общность въ функциитѣ си трѣба така сѫщо да длъжѫтъ на това, че тѣ въ родовитѣ отношения сѫ държели мѣсто на фиктивни бащи, та имъ се прѣдавали права и роли сходни съ нѣкогашни бащински.[1]) Споредъ това, ако въ украин-

[1]) Знайно е, че южно-словѣнското обичайно право, покрай другитѣ родове на фиктивното родство, знае и *побащяваньето:* както може да се побратими, усинови и пр., така може и да се *побащи* и *помайчи.* За сърбитѣ гл. *Вук,* Рјечник п. д. *побратим.* Въ п. изъ Ахѫ-Челебийско (*Шишковъ,* Славиеви гори I. кн. 7, 41), юнакътъ въ чужда земя незнайна

Чіузда еа майка пумайчил
Чіуздеак еа баща пубащил
Чіузди еа братьеа пубратил
Чіузди еа сестри пусестрил.

Или („Бълг. Книж.“ ч. II, 1859, май, кн. I, 28):

Нѣмамь ли нигдѣ никого,
Я баща, я побащена,
Я майка, я помайченѫ,
Или братъ, побратимъ. . . ?

ската свадба сватътъ (*староста,* — прѣдимственно вуйката на зетя или невѣстата) играе жреческа рола (*Волковъ,* ib) която може да му е прѣнесена отъ вуйката, държащъ въ матриархата мѣстото на баща, то въ обреднитѣ дѣйствия на старисвата-побащимъ или кума въ нашенската свадба може, както ми се чини, да имаме прѣнасянье на подобни же роли отъ бащата отъ епоха на патриархата. Отъ сродството и кръстосваньето на фикциитѣ прѣзъ многовѣковната практика е произлизало, че черти отъ една сж минавали къмъ друга; едни служби се смѣсвали и асимилирвали съ други, тъй че старисватътъ по ролата си става стари побратимъ[1]) (напр., Дебърско), или дървенъ дѣверъ (Перущица), „св.-йоване" = побратимъ, кумъ, старисватъ и дѣверъ (Прилѣпъ) дѣверството се явява като видоизмѣнение и обособление на побратимството (дѣверътъ за зълвата е побратимъ, тя за него — посестрима, а и двамата за младоженцитѣ — фиктивни братъ и сестра, защото и родителитѣ на дѣвера и зълвата сж побащими и помайчими [Тулчанскитѣ села] = фиктивни бащи и майки за младоженцитѣ), а така сжщо и народното кумство въ извѣстни случаи се слива съ побратимството.[2])

б) Къмъ горнитѣ служби на дѣвера-побратимъ трѣба да отнесемъ и тая, дѣто той испълнява бръснарска длъжность. Темата е добрѣ позната въ народната поезия. Въ Дебърската свадб. п. (*Ястребовъ,* Обыч. и пѣсни тур. серб., 1886, стр. 435):

Неќет ми зет бербер да го бричит,
Ток сакало верни побратими.

---

[1]) За епитета ср. и „стари нунко" (*Шапк.* I, стр. 342—3).

[2]) Прилики и мѣста на съвпадежъ между побратимството и кумството не веднажъ има да срѣщнемъ. И самитѣ данни на езика сочжтъ, че послѣдното първоначално трѣба да е имало други видъ и че службитѣ му сж се измѣняли и разнообразяли много. Въ Тетовско *кумове* се наричатъ избиранитѣ ежегодно отъ селото нѣколцина селени, които сбиратъ отъ своето и околнитѣ села помощи, купуватъ нужното за селския *сборъ* (соборъ, ордия), канжтъ и посрѣщатъ гоститѣ отъ околнитѣ села (в. *„Новини"* год. I, бр. 20, стр. 2). *Кумица* въ Запад. Бълг. наричатъ момата, която стои на чело на дружината отъ моми и момци, що на Еньовденъ рано прѣдъ зори отиватъ на съчора на землището, оплитатъ вѣнецъ отъ еньовка и други трѣви и се провиратъ прѣзъ него за здравье (*Марин.,* Ж. Ст. I, 176); другадѣ тъй се нарича момата, що носи направеното отъ каль дѣте „Германчо," въ обичая извѣстенъ подъ това име (*И. Блъсковъ,* Китка IV, Ружа, 50). Въ Ловечъ (по съобщ. отъ г. Ф. Фиковъ), на Еньовденъ прѣди изгрѣванье на слънцето, момитѣ се събиратъ и хвърлятъ приготвенитѣ си вѣнци въ рѣката, да видятъ, коя пó-скоро ще се омжжи; тая, на която вѣнецътъ тръгне найнапрѣдъ, бива *кумица,* и у нея на Петровденъ става угощение, дѣто всѣка си носи нѣщата за ѣденье; вечерьта срѣщу Еньовденъ пъкъ *се кумичкуватъ,* сир. прѣскачатъ запаления огънь отъ храстье отъ буби. У банатскитѣ българи *кумоветѣ* срѣщу Коледа ходятъ да пѣятъ на домакинитѣ; тукъ има и *кумъ на кладенеца,* дѣто на Водици се освещава водата (*Г. Цирбусъ,* ПСп. кн. XIV, 231, 233). За *кумъ* въ сръбск. игри гл. *Миличевић,* op. c. 232.

Милад. № 89: Ангелина кара дѣвера си (братъ на мѫжа ѝ), да вземе бръснача и да ѝ обръсне русата коса, та да се прѣстори тя на делия и да отиде да освободи мѫжа си Богдана, поробенъ отъ младъ Никола. Въ вар. изъ Галичникъ (МСб. XI, стр. 38—9, стих. 96—100 и 109—11) Тодора отива у Дуковъ побратимъ — Имеръ Берберъ, да ѝ обръсне глава половина и, прѣсторена на юнакъ, да отиде да освободи мѫжа си Дука отъ занданитѣ. Гл. и Чолак. № 76, 332—3, които по́-нататъкъ излагамъ. По́-интересна за случая е п. Шапкар. I, № 508, дѣто по поводъ на самото бръснење се завързва побратимство, па на побратима се отдава и рола на кумъ (кръстникъ): мома Русаленка отъ майчини клетви избѣгва отъ бащини си двори, отива въ София, спира се прѣдъ пуста берберница и

Берберина братимила.
Па на бербера говори:
„Берберине, брат да ми си;
Обричи ми руса коса, —
По́-малко коса обричи,
По́вече чамбаз остави;
И ми прекжрсти името; —
Името ми е Русена,
Ти ми го кжрсти Русин-аа,
Русин-аа, Русин-Кьехаіа“,

та, прѣсторена на кехая, отишла въ гората, да бере вакли овни.

Обичаятъ — побратимътъ да бръсне зетя при свадба — и до нинѣ сѫществува, като битовенъ фактъ. Въ Дебърско дѣйствително голѣмиятъ побратимъ бръсне младоженека (*Ястребовъ* 434; МСб. VII, 73). Въ Разложко (Якоруда) зетя, *ако нѣма братъ,* бръсне го нѣкой роднина или съсѣдъ младъ, съ *живи родители* (МСб. VIII, 53); послѣдното условие въ колибитѣ Рибарица (Тетевенска община) се до толкова варди, че ако не се намѣри нѣкой съ баща и майка, който да умѣе да обръсне момъка, такъвъ поне трѣба да подкачи да го бръсне, а сетнѣ дава на бръснаря да го добръсне.[1])

Ритуалностьта на обичая на́й-релйефно испѫква отъ това, че момъкътъ бръснѫтъ и тогава дори, кога той (по малолѣтность, напр.) нѣма ни косъмъ брада за бръсненье (МСб. VIII, 53). Обредътъ на бръсненьето прѣдставя цѣла сцена отъ драматическо-религио-

[1]) Свѣдѣнията за свадб. обичаи въ Рибарица заемамъ изъ едно рѫкоп. описание на г. Янка Батоловъ, учитель въ сѫщото мѣсто.

зенъ или литургически характеръ: тукъ жреческа рола играе бръснарятъ, хоръ отъ моми (или цигулари) пѣжтъ специалнитѣ за случая обредни пѣсни. Нѣйдѣ (Разложко) въ водата, съ която ще се мие зетя за обръснуванье, турятъ малко винце и здравецъ, а прѣди почнуваньето бръсненьето момитѣ му поднасятъ вѣнеца (МСб. V, 40). Свещеностьта на акта на бръсненьето личи отъ обстоятелството, че при него държжтъ кърпа подъ брадата на младоженека, да не падне косъмъ на земята, а обръснжтитѣ косми сбиратъ, връзватъ ги въ вжзелъ и ги даватъ на невѣстата да ги скжта въ санджка си (МСб. IV, 37, V, 49; Милад., стр. 521), както въ чаша ѝ се поднася, щомъ влѣзе у младоженека, и водата, съ която се е той милъ слѣдъ бръсненьето (Милад. 523). Не липсва на́й-сетнѣ и жертвоприношението: въ Рибарица, въ сжботата кждѣ обѣдъ, докждъ става бръсненьето прѣдъ събранитѣ за това роднини, пече се на огъня нарочитъ млинъ, нареченъ *„косатникъ“* и, като се обръсне зетятъ, изваждатъ го, расчупватъ го и даватъ на всички по едно кжсче.[2])

Смисълътъ на обреда, споредъ народното схващание, е, че за момъка се свършва ергенството, и той влиза въ новъ, сѫпрѫжески животъ. Въ пѣснитѣ, що се пѣжтъ въ случая, момъкътъ се прощава съ ергенството си:

Барѝ ми са і, мале, знайло,
Коги съм, мале, ирген по́дил,
Убави моми, мале, полибил,
Троенки, мале, и Шипкове́нки,
Паши́нски атове, мале, поездил,
Цареви моми, мале, полибил,
Цареви, мале, дъщери.
(п. изъ Рибарица).

Слѣдъ обръсваньето на момъка, той дѣйствително се облича въ новата си свадбена прѣмѣна и *става вече зетъ* (Шапкар. III, 65), Туй ни

---

[2]) Слѣдъ обръсванье на зетя, въ сжщия день моми-роднини на зетя отиватъ съ цигуларитѣ да плетжтъ невѣстата: плетачката – мома съ живи родители – сѣда при плетеньето на конско сѣдло, покрито съ чергица и вжтрѣ обвита кутия (съ огледало и съ пари за плетачката), просо и здравецъ; става сжщо и косатникъ. Туй плетенье навѣрно замѣства нѣкогашното *отрѣзванье на косата* (гл. за него у *Волковъ*, МСб. III, 172–3); у римлѣнитѣ, както е знайно, въ дена на брака сжщо подрѣзвали косата на невѣстата. И плетеньето означава свършека на моминството за дѣвойката:

Не ли ти е жалба, девоіко,
За девоіачко плете́нье,
За девоіачко носе́нье,
За девоіачко оденье,
За девоіачко крехко смéенье?
(МСб. XI, 61)

напомня обличанието у римлѣнитѣ съ toga virilis, слѣдъ получванье на които идѣла женидбата. Полагамъ, че и съ обреда на занимаващия ни обичай се е освещавало достиганието мѫжка възрасть. Отражението, що срѣщаме въ устната словесность за обичая, исказва ясно народния възгледъ върху бръсненьето: и дѣвойката (или жената) дори, за да се прѣстори на мѫжъ, трѣба да се подложи на тоя обредъ. Любопитно е да отбѣлѣжимъ, че у сърѣменнитѣ Кафри (племето *Зулу*) младежитѣ, слѣдъ извършванье надъ тѣхъ обреда, освещаващъ половата имъ зрѣлость (т. е. обрѣзанието), промѣнятъ имената си (*Волковъ,* МСб. V, 222 бѣл.), каквато черта срѣщнѫхме въ една отъ горѣприведенитѣ пѣсни.

За по́-голѣмо освѣтление на побратимското бръснение, ще си позволя тукъ да го съпоставя съ обичая, извѣстенъ подъ име *стрижба, подстрижба, настригванье, плетиво, наплитанье* (у сърбитѣ и хърватитѣ *шишанье* — отъ шишати — стрижѫ, kumstvo, šišano или striženo, krizmeno к.; у рус. *постриги*). Спорѣдъ тоя обичай, мѫжко дѣте, като стане на година и по́-голѣмко, *за да можело да се ожени,* трѣбвало да се постриже, и за тая цѣль бащата свиква кръстника и всичкитѣ си роднини. Кръстникътъ завощѣва на три мѣста коситѣ на дѣтето и съ своитѣ ножици ги отрѣзва, благословящемъ: „да остарѣе като дѣда Адама и баба Ева, и *да земе най-хубавата мома отъ селото.*“ Сетнѣ турга отрѣзаната коса въ кратунка, пълна съ вино, и дава на дѣтето да пие, а съ останалото му омива очитѣ, туря му шапчица и единъ вѣнецъ, оплетенъ нарочно за това отъ кръстницата. Церемонията се свършва съ гощавка (*Блъсковъ,* Теменуга, стр. 68—9). Въ Дебърско, тъй подстриганото дѣте кумътъ прѣдава нѣкому отъ прѣдстоещитѣ, да го остриже съвсѣмъ или да го обръсне. Освѣнъ гощавката има и даряванье (*Ястребовъ,* 460—1). Въ Ломско постригваньето се извършва надъ дѣтето, момче или момиче, кога влѣзе въ 3-та си година; благословиитѣ носятъ характеръ на приеманье въ рода: „да ти е честито“ се казва на кума, кога му се подава дѣтето; съ „да е честито и берекетно“ го пуща и кума, слѣдъ подстригваньето (Мсб. VI, 227—8). Ала срѣщатъ се по Зап. България и таквизъ благослови отъ кума: „Дай Боже, дека настригвамъ — да вѣнчавамъ! Дека турамъ ножици, тамъ да турамъ и зелени вѣнци!“ Или: „Сега настригвамъ, до година да кръщавамъ!“ (*Мариновъ,* Ж. Ст. III, 203). Стрижбата се извършва много по́-често надъ момчета, особно първенчета (Мсб. XI, науч. отд. 323); прѣди нея не се подрѣзва никакъ косата. Ще отбѣлѣжѫ още, че при стрижбата, която може да стане и безъ кумъ (ср. *Милетичъ,* Мсб. II, 210), въ Босна и Херцеговина и турчинъ става кумъ на християнинъ, както и християнинъ — на турчинъ (*Вук,* Рјечник п. д. *шишано кумство*)

Самиятъ обрядъ се извършва въ праздниченъ день (нѣйдѣ гледатъ да е и *на пълна* или *нова свѣщь*) и съ голѣма тържественость, съ свирни и пѣсни, съ гощавание като свадба (Ж. Ст. 203). Тази тър-

жественость рисуватъ и пѣснитѣ „Царь Радославъ и Крали Марко“ *Илиевъ*. № 316; сжщата — въ „Наука“ III, 624) и „Царь Милутинъ и Царь Костадинъ“ (Мсб. II, 96—7). Тѣзи пѣсни, въ първата отъ които Халанскій (РФВ. т. XXVII, 310) вижда вариантъ прѣдставящъ историческа п. изъ доста далечно врѣме, ни запазватъ споменъ за обичая отъ старина. За църковната служба сжщо има свидѣтелства отъ рано. Синайскиятъ трѣбникъ (пос. изд., 12) съдържа двѣ молитви „на пострижение власомъ ѡтрочѧте,“ каквито въ руски трѣбници отъ XVII в. още се срѣщатъ. Въ Чехия въ началото на X. в. (910) тържествено се отпразднувала стрижбата на 7-годишния княжичъ Вячеслава, въ Прага, въ църквата св. Мария. Прѣдание за тържествено подстригванье въ църква, прѣдъ князье, велможи и духовенство, се е зачувало въ Полша до XIII. в., и полскитѣ лѣтописци наричатъ обичая tonsura pueri, tondere puerum. Въ руския княжески родъ подстригваньето се извършвало до XIV. в.; подстригания княжичъ самъ князътъ или епископътъ качвали на конь (*Перволъфъ*, op. c. 111; *Даль*, Словарь III, 357).

Важно е да се опрѣдѣли възрастьта на дѣтето, при която става стрижбата. У насъ обредътъ се извършва, кога стори дѣтето година (гл. пó-горѣ) или прѣди да е сключило година (Ж. Ст. 202), кога влѣзе въ 3-та година (гл. пó-горѣ; *Любеновъ*, Самовили и самодиви, 122) или напълни 3 год. (Мсб. II, 96 бѣл. 2; ib. [крит. отд.] 209, *Шапк.*, Сб. III, 35), нáй-сетнѣ, кога стане на 5—6 г. (*Илиевъ*, стр. 137 бѣл.) Надтежава прѣдѣлътъ 3 г., както е и у руситѣ (*Даль*, l. c.). Въ приведенитѣ указания за обичая у западнитѣ словѣни се срѣща и числото 7, което, може би, е послужило за основа Перволъфу (пос. м.) да твърди, че у словѣнитѣ момчето на 7 години се подстригвало още на езическо врѣме, и което за западнитѣ словѣни може да се отдаде и на влияние на второто у католицитѣ кръщение confirmatio), извършвано нáй-рано на 7 год. По поводъ на пѣсенната традиция (*Илиевъ*, № 93, стих. 10—12):

Третé черквѫ дету нѫстригвѫт,
Дету нѫстригвѫт малки дица,
Малки дица *гудинаци*,

и въ съгласие съ повѣрицата у насъ, че не е добрѣ да се рѣже косата на дѣте докждъ не стори година, г. Милетичъ (пос. м. 209—10) съвсѣмъ вѣрно отбѣлѣжи, че пó-голѣмото число години трѣбва да се смѣта за подновка. Одържаньето прѣдѣла отъ една година и до нинѣ въ обичая, достатъчно убѣждава, че той трѣбва да се брои и за нáй-старь.

Смисълътъ на обреда. спорѣдъ Даля, е „признаванье дѣтето за мжжъ, законенъ синъ и наслѣдникъ на бащата и бждящъ члѣнъ на обществото.“ Въ характера на обредностьта, наистина, се виждатъ черти на церемония за приемание дѣтето въ челедьта или рода и за признаваньето му за мжжъ. Присжтствието на вѣнеца (символъ на бракъ), гледанието да става стрижбата на нова или пълна свѣщь, която обѣщава плодородие, и смисълътъ на нѣкои отъ самитѣ благослови

при обряда, на мой погледъ, раскриватъ послѣдната черта. По тоя начинъ стрижбата се схожда съ свадбеното бръснение на зетя, и съ туй се обяснява и извѣстната прилика въ обредитѣ имъ. Обстоятелството, че обичаятъ се извършва на 1 год. на дѣтето, нѣма да ни се види странно, като вземемъ на гледъ, че у насъ и други словѣни сѫ сѫществували раннитѣ бракове, за което нáй-добро доказателство е оцѣлѣлото до днесь въ нѣкои мѣста *снахачество* (гл. за него *Волковъ*. Мсб. V, 207; XI, 486—7), па има и исторически свидѣтелства: 10-годишната дъщеря на Ивана Асѣня II, Елена, била сгодена на 1235 г. за 12-годишния Ватацесовъ синъ, Теодора; а 9-год. дъщеря на Ив. Александра, Мария, се омѫжила (1355) за 9-год. синъ на Ивана V, Палеологъ, Андроника *(Иреч.*, Ист. б. 346, 420).[1])

По. п. „Марко кумъ" Милад. № 127, Митровица хваща Марка за кумъ по стрижба, като хвърля мѫжкото си дѣте на скутоветѣ му, съ думитѣ:

„Добре дойде, чесна кумашина!
Ќе те фатамь за свѣти Іо'ана,
Да ни космишъ наше мѫшко дете."

Тоя примѣръ и съобщениятъ пó-горѣ фактъ за кумството по стрижба между християни и мохамедани (за Скопско — гл. *Шапк.,* l. c.) показватъ, че за тоя обредъ може да се хваща и нарочитъ кумъ (а не бива винаги кръстникътъ) и че извършванието му поражда, както побратимството или кумството, роднински отношения между подстригвача и подстриженика съ неговата челедь. По думитѣ на Шапк. и мохамеданина тачи кума си по стражба, като нáй-ближенъ сродникъ и не крие отъ него харема си.[2])

---

[1]) У народитѣ що се намиратъ още въ първобитно състояние, туй явление нерѣдко се срѣща. Напр., у редитѣ, въ Южна Индия 15—16 годишно момиче се жени за 5—6 годишно момче (*Н. И. Зиберъ,* Очерки первобытной экономической культуры, М. 1883, 281). У осетинцитѣ дълго врѣме се е държалъ обичаятъ, да женятъ 8-год. си синове за 13—14 год. момичета (*Ковалевскій,* Соврем. об. и др. зак. I, 264, 285); сѫщо и у черемиситѣ женихътъ бива на 5—6 год. (Мсб. XI, 486); браковетѣ у сванетитѣ се заключаватъ още въ младенческа възрасть, а годежътъ става когато бѫдѫщитѣ сѫпрэзи сѫ още въ пелени (*Ковал.* Законъ I, 7, 39, 52).

[2]) За монографията върху стрижбеното кумство у южнитѣ словѣни отъ *D-r Fr. Krauss* (Haarschurgodschaft bei den Südslaven Leiden, 1894) зная онъ бѣл. за нея на г. Д. Матовъ (Бълг. Прѣгледъ I, г. XI—XII, 390) и отъ краткото съобщение на г. Волковъ Revue des trad. pop. X, № 3, 1895, 187—8). Спорѣдъ послѣдното, което видѣхъ отъ какъ горнитѣ редове бѣхѫ написани, стрижбата у южнитѣ словѣни се извършва надъ дѣца на 1 година, като церемония за приемание въ челедьта или въ обществото, и установява, между дѣтето и родителитѣ му, отъ една страна, и лицето, що е извършило стрижбата отъ друга, видъ родство, което изключава всѣка вражда и дори налага извѣстни взаимни длъжности. Г. Крауссъ цитувалъ три неиздадени още сръбски епически пѣсни, засѣгащи обичая и, както сочи, близки на горнитѣ наши. Въ първата се расказвала историята на единъ царь или главатарь на балканскитѣ племена, който поканва другъ царь, да подстриже сина му; отъ втората се виждало, че кумството по стрижба създавало истинско родство, що задължавало дори и за vendetta; третата отъ XV в. показвала, че подстригалиятъ дѣтето смѣталъ за своя длъжность да отиде да се бие, за да освободи отъ плѣнъ бащата на туй дѣте. Послѣдната сближава така пѣснитѣ отъ тоя кръгъ съ ония отъ нашитѣ, въ които слѣдъ ритуалното бръснение и стригание героинята отива да освобождава плѣнения си мѫжъ или да се бие вмѣсто баща си.

в) Дѣверътъ — калесникъ и хоржгвичарь (прѣпорджия). Въ службата на дѣвера влиза и длъжностьта — да ходи да кани сватбари, кумъ, старисватъ и пр. Въ п. за свадбата на Филипъ Маджаринъ (*Каравеловъ,* Знание I, стр. 287), този говори:

„Ой та тебе, Марко побратиме,
Азъ испратихъ млади прѣпорджие
Да калесатъ и тебе и Груя;
Ти да бждешъ кумъ и старисватинъ,
А пакъ Груйо — китено дѣверче“.

Като хоржгвичарь (фругличарь), побратимътъ-дѣверъ носи свадбеното знаме (гл. Дюверну а п. д. *пръпорецъ),* кога отиватъ да вематъ булката, кога я водятъ за църква, а така сжщо и кога игражтъ хоро (гл., напр., Мсб. IV, 38, 41; ib. X, 62, 64; Милад., стр. 520, и тн.). Тая служба, очевидно, отразява черти отъ старовремската свадба съ дружинно-походенъ строй, въ която дѣверътъ е държалъ видно мѣсто. Ако старосватътъ (или, вм. него, кумътъ), който и сега се явява като главнокомандуещъ въ свадбарскитѣ церемонии (*Шапк.* III, 58), е могълъ да има прѣдводителството на дружината въ свадбения походъ, споредъ п. (*Мариновъ,* Ж. Ст. III, 139);

Дигай се, дигай, стари старокьо!
Подигай барякъ, подканьай воскьа!
Подканьай воскьа, не големи се!,

то дѣверътъ (сжщъ братъ или побратимъ), като прѣпорджия, ще е вземалъ сжщо твърдѣ живо участие въ организуваньето похода, въ събираньето дружината, въ подвежданието ѝ подъ клетва[1]) и въ дѣйствията ѝ при прѣвземаньето момата. Събираньето дружината споредъ епическитѣ пѣсенни прѣдания е атрибутъ на прѣпорджията:

Колё ле, прѣпоржие-ле!
Я земи, Колё, гайдата
Та иди, Колё, та иди
На Стамбол на Еди-Куле

[1]) Въ Тверската губерния, въ Ржевския уѣздъ, свадбаритѣ съ жениха, прѣди да тръгнятъ за кжщата на невѣстата, цѣлуватъ икона, и „дружко“ имъ прѣдлага такъвъ клетва: „ну цалуйте Божіе милосердіе, щобъ стоять другъ за друга, братъ за брата, за единую кровь капли“ (=каплю крови. Этнограф. Сборникъ, вып. 1,255 = *Владиміровъ* — въ ЖМНП 1895, іюнь, 331).

Момчета да ся съберѫт,
Момчета като вълчета
До триста нова дружина. . . .

(Дозонъ, № 38. — По другъ вар.: „Развявай, Колйо, байраци, Събирай, Колйо, юнаци;“). Колкото за прѣвземаньето на момата, то и сега личи отъ народнитѣ свадбарски обичаи и пѣсни, споредъ които булката се прѣдава на́й-първо на дѣверитѣ (или на самия зеть). Въ п. изъ Демиръ-Хисарско (Мсб. IV, 37), която се пѣе, кога прѣплитатъ невѣстата (сѫбота вечерь), се е зачувала и тая старинна черта: на въпроса отъ дружкитѣ, да ли е стоялъ братъ край невѣстата и градилъ „до два града“, да я пази, она отговаря:

И стоеше, милни дружки, и държеше;
И градеше, „ „ до два града;
Де дойдохѫ, „ „ два деверьа;
Разградихѫ, „ „ до два града,
Та си мене, „ „ заведохѫ.

(Ср. *Волковъ,* ib, 197). Въ тъмна старина жената е била свързвана отъ дѣвера (пратенника момковъ) и насила откарвана *(Балджиевъ,* МСб. X, 261). Дѣверътъ пакъ откупува невѣстата — негова „снъха“ (гл. п. пѣена, кога дѣверътъ чука на вратата, дѣто е затворена невѣстата, Мсб. XI, 62). Тоя я води, споредъ което навѣрно бива и *„поводникъ“:*

Полѫка ме мили бракьа води!
Да ли гѫрми ил се земьа тресе
Дал аџиіи на аџилѫк иде,
Ил спаиіа на спаилѫк иде?
— Ни ми гѫрми, ни се земьа тресе,
. . . .
Лепа Іана пред свекра искача.

(п., пѣена кога дѣверитѣ извеждатъ невѣстата прѣдъ сватоветѣ — МСб., ib). При припѣванье пръстенитѣ срѣщу нова година въ с. Рибарица наричатъ:

Девер булка през мост води,
Мостове́ се разліуліават

От деверóви драгости,
От невестини хубости.[1])

Различно обаче се опрѣдѣля мѣстото на дѣвера или дѣверитѣ въ свадбената игра. Описанието на свадбата въ разнитѣ покрайнини не рѣдко турятъ дѣвера на чело на свадбения кортежъ. Пѣснитѣ опрѣдѣлятъ мѣстото му ту прѣди, ту подиръ кума и старосвата. Въ свадб. п. изъ Дебърско (Шапк. I, № 273, стр. 167):

„Méсече[2]) сече войниче!
Камо ти звезда по тебе“?
— „По себе сум ıа остаил
С’чес’наго кума по нея,
Два побратима пред-нея,
Чес’ен ми татко до нея,
И старосватот по нея“.

Другадѣ е показано мѣстото на братимитѣ въ свадбарската сцена, която ни изобразява твърдѣ поетичната п. (ib. № 172, стр. 127—8), пѣена въ недѣля вечерь, кога се раздаватъ даровеТѣ: момата лови съ копринена мрѣжа риба злато-крилна, распаря я съ „фжршко ноже“, испича я на срѣбърна скара, туря я на златна чаркия, та

IA поклони пред чéсната кýма,
А кумата — прет честнего кума.
Кум поклони прет честни сжбжра,
А сжбжрот — прет честни братими;
Братими-те — прет честнего зета.[3])

Въ епическата свадба, дѣверътъ (обикновено малиятъ) върви до невѣстата подиръ всички юнаци и, въ случай на опасность, когато

[1]) За образа и тълкуваньето му гл. *Потѣбня,* Объясненіе малорусских и срод. нар. пѣсень I, 147—9). — Въ ролята на водачъ на нашия дѣверъ и въ това, че за такъвъ зетятъ често си туря нѣкой другарь, забѣлѣжваме нѣщо твърдѣ близко напомнюваще проводницитѣ въ римската свадба — двѣтѣ момчета, които, кога водѣли невѣстата у жениха, поддържали я подъ мишница. Тѣ трѣбало да нѣматъ още 14 год. възрасть (оттуй и наречени — praetextati или investes) и да бждатъ patrimi et matrimi, сир. съ баща и майка живи. Тѣ могле да бждатъ прѣдишни другари по игри на зетя, негови връстници, които той ще е надминавалъ само на нѣколко мѣсеца или една година (ср. пó-горѣ за настойника), защото въ стара доба обикновено се женѣли скоро подиръ 14 година, слѣдъ получванье toga virilis.

[2]) Въ словѣнската митология мѣсецътъ е отъ мжжки полъ и той се жени за звѣзда вечерница (гл. *Илиевъ,* Сб. № 137), та и тукъ мѣсецъ = младоженецъ. Архаична черта е още, дѣто младоженецътъ се прѣкарва *войникъ.*

[3]) Въ вар. Милад. № 568 и въ п. *Верковиħ,* Н. п. мак. буг. 220—1 = *Потебня,* пос. съч. II, 249—50 (вар. МСб. IV, 36), дѣто се срѣща сжщиятъ образъ, братимитѣ не фигуриратъ.

пó-старитѣ юнаци — кумове, сватове и пр., се разбѣгватъ, той закриля и пази невѣстата.

Впрочемъ, докждъ не се изучи основно и критически ролата на всѣкой отъ дѣверитѣ — побратими, старъ и младъ, желѣзенъ и дървенъ, поводникъ, китенъ, и не се дойде по възможность до вѣроятния ѝ първоначаленъ видъ, мжчно е и да се говори за положението на дѣвера въ свадбения походъ. Въ всѣкой случай, въ нѣкогашната борба за извоюванье невѣстата, въ която (борба) трѣбвало е да взема участие цѣлиятъ родъ, дѣверитѣ — братя или побратими, роднина или другари — връстници на жениха — необходимо сж биле важенъ факторъ. И на наше врѣме дори, въ случай на отвличанье мома по селата, на ли пакъ аритлицитѣ на момъка, негови връстници и нáй-близки сж обикновено и съучастницитѣ му?

Слѣдъ като изложихме разнитѣ форми на побратимството, ще се спремъ тукъ върху нѣкои подробноси отъ неговия ритуалъ.

1. Прѣди всичко трѣба да отбѣлѣжимъ, че тоя ритуалъ прѣдставя толкова тъждествени черти и досѣжни точки, толкова общо по форма и сжщество съ свадбарскитѣ обреди, че съвпадежътъ между едната и другата обредность не може никакъ да бжде случаенъ. Общностьта имъ дѣйствително има въ основата си все една дълбока коренна причина: и въ побратимството, и въ свадбата се освѣщава актъ за приеманье въ рода, и едното, и другото се свързватъ съ домашния и съ слънчевия култове. Потебня въ разни мѣста на своя трудъ („Объясн. малор. и ср. нар. пѣс.“) посочи, че нѣкои свадбени пѣсни сж сходни както по размѣръ, така и по съдържание — по мотиви — съ пролѣтнитѣ („веснянки“), петровскитѣ, кжпалскитѣ (енювденскитѣ), жетварскитѣ пѣсни; сжщо тъй и нѣкои обреди на пролѣтнитѣ и лѣтнитѣ игри напомнятъ свадбенитѣ обреди (гл. *Владиміровъ,* пос. ст., — ЖМНП 1895, іюнь 325—6). Г. Волковъ (МСб. V, 220—1), при посочванье диритѣ отъ староврѣмския общиненъ бракъ въ украинскитѣ свадбарски обреди и пѣсни, отбѣлѣжи сжщо, че епохата на речения бракъ, по всичка вѣроятность, трѣбва да е съвпадала съ пълното развитие на слънчевия култъ, и че комахай всичкитѣ чисто-религиозни обреди отъ украинската народна свадба (хорото, вѣнцитѣ, свадбеното дрънце, обредитѣ при огъня и при водата, жертвитѣ отъ пѣтли, кокошки и пр., както и краваятъ) принадлежжтъ на слънчевия култъ и съ поразителна идентичность се срѣщатъ въ ритуала на народнитѣ слън-

чеви праздници.[1]) Акад. Веселовскій въ неведнажъ цитуваната ни вече негова работа (стр. 317), въ първоначалната стадия на развитие на енювденската обредность вижда „общинно-родовъ праздникъ, който се е знаменувалъ съ бракове и съ приеманье въ рода, въ общение съ прѣдцитѣ“. Така се обяснявать

а) *Киткитѣ,* които си размѣнятъ и накитватъ побратимитѣ, и които на свадба сѫщо се правѭтъ отъ чемширъ,[2]) босилекъ и пр. или пъкъ отъ смѣсь цвѣтя, и на тѣхъ се привързватъ нанизани на *червенъ* конецъ пари (гл., напр., МСб. II, 50—1; V, 42; VI, 236, 29; IX, 31, X, 52; *Шапкар.* III, 105, и тн.).[3]) Подобно на това, кога дѣцата ходѭтъ по нова година да суровакватъ, стопанинътъ на кѫщата вързва съ червенъ конецъ срѣбърна или златна монета на суровакницитѣ и ги връща на дѣцата, като имъ дава и кравайче *(Каравеловъ,* Памятн. нар. быта болг. 173).

б) *Краваятъ,* който сѫщо има отношение съ слънчевия култъ *(Волковъ,* МСб. III, 166—7). За свадбенитѣ кравaи проф. Владиміровъ (l. с. 329) бѣлѣжи, че тѣ може въ старина да сѫ се отнасяли къмъ броя на ония трѣби, за които говори „Слово нѣкоего Христолюбца“ отъ XIII. в.: „короваи имъ (богамъ и богинямъ) ломятъ и куры имъ рѣжуть“.

2. *Поясътъ* (или *вѫжето),* съ който се свързватъ, като срѣдство за общение, братимещитѣ се, навѣрно е пакъ единъ отъ символитѣ, съ които се исказва приеманието или привързваньето къмъ рода. Смисълътъ пó-ясно личи въ свадбарската обредность: въ Копривщица, кога младоженцитѣ за пръвь пѫть да влизатъ въ момковата кѫща слѣдъ вѣнчанието, свекървата, откакъ имъ даде нѣщо сладко и вода, прѣпасва ги и двамата съ пояса си, па ги потеглюва къмъ кѫщи *(Д-ръ Балджиевъ,* МСб. VII, 148 бѣл. 2);[4]) нѣйдѣ и въ църква ги прѣпасватъ или имъ свързватъ рѫцетѣ. Символътъ и въ побратимството, и въ свадбата отъ народния ритуалъ е прѣминѫлъ

---

[1]) Изучваньето свадбенитѣ обреди въ свръзка съ митологията е довело специалиститѣ до заключение, че свадбенитѣ праздници на старитѣ римлѣни съставяли часть отъ култа на полскитѣ божества, и че цѣльта на обредитѣ имъ била — да се тури бракътъ подъ закрила и благословия на сѫщитѣ богове, що биле прѣдставители на производителната сила въ природата и човѣшкия животъ.

[2]) Buxus sempervirens. У Бобчевъ (l. с. 37) невѣрно прѣдадено на руски съ „родъ ели“ вм. самшитъ, буксъ.

[3]) За значението на *червената боя* въ свадб. обреди гл. *Волковъ* — МСб. IV, 228—30.

[4]) У хевсуритѣ, поясь се остава отъ момкова страна на невѣстинитѣ родители, като бѣлѣгъ (нишанъ), още при годежа *(Ковалевскій,* Зак. и обыч. на Кавказѣ II, 104.

къмъ църковния, както и други нѣкои още (ср. *Волковъ,* МСб. III, 175 бѣл. 2).[1])

3. За присжтствието на *водата* — при ръсение и кжпание — въ ритуала на побратимството нѣкакво обяснение ни дава сближението пакъ съ свадбенитѣ обреди. У римлѣнитѣ невѣстата се е приемала въ общение съ челедьта (фамилията) на зетя прѣзъ огънь и вода — обредъ наричанъ aqua et igni accipi, и то като се допирала тя само до огънь и вода (по Плутарха), или като я поръсвали съ вода (по Феста), или като ѝ измивали нозѣтѣ (по извѣстие отъ Веррона, прѣдадено отъ Сервия Хоноратъ). Значението на обреда е, че съ него се исказвалъ фактътъ за приеманье невѣстата въ общение съ огнището и цѣлия домъ на жениха. Огънятъ и водата — ignis et aqua — се смѣтали за нáй-сжществени елементи, на които се зиде животътъ. У Веррона се съобщава извѣстие, по което огънятъ и водата, употрѣбявани въ случая, сж символи на ония елементи, които сж необходими за пръкнуваньето (зарождането) на човѣшкото сжщество.[2]) Трето тълкуванье даватъ новитѣ учени, като посочватъ, че огньтъ и водата могле да иматъ тукъ и религиозно-свещено значение. Дѣйствително, двата елементи, като неразлжчни съ жертвоприношенията, съ религиозния култъ, могле и въ обреда за приеманье невѣстата да иматъ пакъ таквозъ религиозно значение, сжщия свещенъ смисълъ. За огъня говорж пó-надолу. Частно за водата, тя е срѣдство за очищение и примирение съ божеството, и римската митология ни убѣждава, че омиваньето и поръсваньето съ религиозна цѣль биле въ голѣмъ ходъ и распространение у римлѣнитѣ. Безъ да опрѣдѣлямъ ролята и религиозното значение на водата въ разнитѣ наши обичаи и частно въ свадбарскитѣ, ще забѣлѣжж, че безъ нея не е моглъ да мине и такъвъ важенъ култъ, като домашно-челедниятъ. Че въ религиозното освещаванье акта за приеманьето невѣстата въ рода

---

[1]) Г-нъ Т. Н. Шишковъ си припомнюва да е слушалъ, какво въ малко пó-старо врѣме и двата побратими въ църква обличали въ една широка риза. Ако паметьта на съобщителя не мѣша тукъ съ обичая на усиновлението, то символиката е още пó-изразителна: ризата очивѣстно симулува майчината утроба въ искуственото братство, поради което и при акта на усиновлението (Тетевенъ, Руссенско и пр.) майката — усиновителка прокарва усиновяваното си дѣте подъ ризата си отдолу изъ-подъ politѣ и го изважда откъмъ гжрдитѣ си (*Балджиевъ,* МСб. X, 256; за усиновяването въ срѣднитѣ вѣкове гл. *Сумцовъ,* Культ. переж. 180). Заслужва въ всѣки случай да припомнимъ, че ризата е единъ отъ нáй-постояннитѣ дарове въ побратимството.

[2]) Тукъ неволно ми иде на умъ слѣдниятъ обичай, очивѣстно, съ религиозенъ характеръ и въ който двата елемента фигуриратъ заедно: въ Горна-Орѣховица въ брачната нощь оставятъ да горятъ вѣнчалнитѣ (кумовитѣ) свѣщи, потопени въ ибрикъ или стомна съ вода, догдѣ се върши физиологичеекиятъ актъ въ чертога.

е имала намѣса и водата, сочѫтъ самитѣ обредни дѣйствия въ свадба, извършвани при първото стѫпванье на невѣстата въ зетевия домъ.[1]) Таквозъ религиозно значение трѣбва да иматъ и обреднитѣ дѣйствия съ водата въ побратимския ритуалъ, и въ нея, както въ огъня, трѣбва да се исказва символически приеманьето въ рода.[2])

Колкото за самото кѫпанье въ рѣка при побратимяванье, то може да е отражение отъ нѣкое обредно кѫпанье съ характеръ на енюв-денската обредность съ която побратимството има връзка. Интересно е, че чертата за скѫтванье ризата отъ кѫпаньето намира сътвѣтствие въ свадбенитѣ обряди: въ с. Смолско вѣнчаната риза (сѫщо и сукмана), съ която невѣстата е била облѣчена и въ брачната нощь, се скѫтва за погребение; сѫщото става и въ Украина и Шотландия (*Волковъ,* Мсб. IV, 225, бѣл. 1).

4. Минавамъ на *огнището.* Подобна роля като въ побратимството, домашното огнище играе и въ съврѣменната народна свадба (българска, руска, латишка и пр.) Така въ с. Калипетрово (Силистренско) невѣстата, като влѣзе въ кѫщата на зетя, отива съ свекървата при огъня, и първенъ свекървата поровва огъня, а сетнѣ — и невѣстата; напоконъ оголватъ срѣдата на огнището и стѫпва първенъ свекървата, а подиръ нея и невѣстата (*Ц. Гинчевъ,* Трудъ III, 1069—70). Въ Дупнишко невѣстата, щомъ влѣзе въ зетевата кѫща, отива право при огъня, покланя се три пѫти къмъ огнището,[3]) разравя го съ рѫцѣ и испуща двата хлѣба подъ мишницитѣ ѝ, що ѝ се даватъ заедно съ двѣ стомни вода прѣди да е пристѫ-

---

[1]) Въ Кюстендилъ, напр., още отъ пѫтнитѣ врата невѣстата полива съ ибрикъ вода и гази стѫпка по сужпка навѫтрѣ къмъ кѫщата (Чолак. 98). Въ Зап. България, като влѣзѫтъ свадбаритѣ у момини, момата излиза прѣдъ тѣхъ съ бѣло котле, въ което има вода и китка босилекъ, и ги поръсва всички (*Марин.*, Ж. Ст. III, 81). Въ Ахѫ-Челебийско посрѣщатъ невѣстата въ момковата кѫща съ два таса вода, въ която плува по едно късче прѣсно масло: невѣста взема маслото и го размазва па вратата, сетнѣ поема двата таса и, изливайки малко по малко отъ водата, върви наведена къмъ огнището, гдѣто, като стигне, испуща тасоветѣ и водата се расплиčква (Мсб. IX, 46). Гл. понататъкъ и за Дупничко, и т. н.

[2]) Жалъ, че за работата си нѣмамъ на рѫка трудоветѣ на *D-r H. N. Ploss* (Das Kind in Brauch und Sitte der Volker. 1876) и *D-r J. Sepp*. (Jnternationale Hochzeits—, Tauf—und Todtengeläuche 1891), гдѣто се съдържали любопитни данни за митичното значение на кѫпаньето, потапяньето, попръскваньето и пр. (гл. *Матовъ,* Бълг. Прѣгл. II, кн. IX—X, 155).

[3]) Ср. трикратното обикалянье около огнището, отъ младоженцитѣ или само невѣстата, у кавказкитѣ горци (*М. Ковалевскій,* Зак. и обыч. на Кавк. II, 88 Соврем. об. и др закони I, 252. Въ послѣдното мѣсто се посочва, че въ химнитѣ на Ригъ-Веда новобрачната се рисува тържествено обикаляща огнището въ дома на мѫжа си. и че въ Индия се извършва у мѫжа и жертвоприношение. Навѣрно, и хлѣбоветѣ, що испуща нашата невѣста, държатъ мѣсто на таквозъ жертвоприношение. За подобно клањене на невѣстата въ Епиръ гл. *Веселовскій,* Разыскзнія XI—XVII, 178.

пила ощъ прага на кжщата (Мсб. VIII, 76). За разравяне огъня заедно съ дѣверя гл. пó-горѣ.

Какъ да се обясни ролята на огнището въ даденитѣ случаи? По поводъ на обичая въ Хасковско, гдѣто побратимяванитѣ се приближаватъ до огнището и стжпватъ на него, Бобчевъ (l. c. 37) бѣлѣжи, че това се прави за знакъ, какво побратимитѣ сж готови да се хвърлжтъ въ огъня единъ за другъ. Така обяснява и покойниятъ Ц. Гинчевъ (пос. м.) явлението въ калипетровската свадба. Тълкуваньето и въ единия и другия случай, очивѣстно, е óбразно,[1]) а не генетично. Богишичъ вече обясни, че гдѣто пристанушата, кога отиде въ момковата кжща, се приближава до огнището и разбърква огъня, тя показва съ това, че се е турила подъ защитата на жилището (пó-точно на неговото огнище). Волковъ разви още пó-опрѣдѣлено сжщото тълкуванье (Мсб. VIII, 228—9). Веселовскій, (l. c., 317 бѣл.) като привожда горната бѣлѣжка на Бобчевъ, посочва отъ своя страна на символа на огъня въ брачния обредъ. Работата и въ побратимството, и въ свадбата, наистина трѣбва да се тълкува отъ гледна точка пакъ на домашния културъ, общъ на всички индо-европейски народности. Знае се, каква роля е играло огнището въ тоя култъ у индуси, гърци и римлѣни. Знае се, какво мѣсто държи той въ свадбения ритуалъ, въ жертвоприношенията, извършвани отъ главата на челедьта въ честь на умрѣлитѣ прѣдци, и изобщо въ всички тържественни дѣйствия, струвани отъ челедьта или отъ нейно име, каквото напр., при усиновяванието, клетвата и пр. Огъньтъ е оня едноврѣмешенъ ignis perpetuus на огнището, който горѣлъ неугасимо въ честь на ларитѣ и въ който се исказвала непрѣкжсваностьта на рода отъ поколение въ поколение; въ дома пазителка на тоя постянъ огънь била mater familias, както въ храма на Веста — весталкитѣ. Родното огнище прѣдставя прѣбиванието на прѣдцитѣ-пенати. духоветѣ закрилници на туй огнище и нараства-

[1]) Таквозъ намирамъ и тълуваньето на г. Боевъ (Куч. брачному праву болг. 14 — *Волковъ*, Мсб. XI, 502) относително бърканьето на огъня отъ сватовницитѣ, кога искатъ мамата. Впрочемъ и самъ народътъ, изгубилъ въ съзнанието си дѣйствителния смисълъ на занимаващитѣ ни обрядни дѣйствия ги хваща така образно. За туй и въ п. за дѣлбата между светцитѣ (Милад. № 30), гдѣто на св. Иоанъ

Паднале му кжрсти и икони,
Паднале му кумство, побратимство,
Кой ке подстжпи свѣти Іованъ,
Нека стапни на силенъ оганъ,

ако „свети-Йованъ — побратимъ (или кумъ), символътъ на огъня се хваща като образно исказванье тежината на прѣгрѣшението или незачитанието към побратимския съюзъ: да настжпимъ побратимъ си е все едно като да стжпимъ на силенъ огънь.

щето поколѣние. Така става съвсѣмъ ясно, че въ дадените обичаи имаме работа съ култа на домашното огнище[1]) и на тѣсно споения съ него култъ на прѣдцитѣ. По староврѣмскитѣ отношения на общинно-родовия бракъ, когато жената принадлежала не на бащата и на челедьта, а на цѣлия родъ, актътъ на приеманьето ѝ въ рода е изисквалъ общение не само съ живитѣ му членове, но и съ прѣдцитѣ, почивващи въ гробоветѣ. Невѣстата се покланя или стжпва на огнището и съ туй влиза въ общение съ прѣдцитѣ, засвидѣтелствува имъ стжпваньето си въ новия съюзъ (ср. *Весел.*, l. c. 316). За да испроси благословията имъ, тя имъ прави дори жертвоприношения (ср. по́-горѣ и *Волковъ*, Мсб. IV, 213 — за невѣстата въ Украина).[2]]

Такъвъ актъ на приеманье въ рода, въ свръзка съ култа на прѣдцитѣ, трѣбва да имаме, слѣдователно, и въ обичая, гдѣто побратимитѣ стжпватъ на огнището при свързванье съюза си. Защото общностьта на култа на огнището се простира до тамъ, че за членъ на рода се смѣта не само кръвния сродникъ, но и всѣки фиктивенъ (посиненикъ, побратимъ и пр.), що взема учаетие въ тоя култъ. Доста е, както видѣхме по́-горѣ, побратимитѣ да ѣдятъ отъ ѣстие, сготвено на сжщото огнище, за да се считатъ за влѣзли въ роднински съюзъ по между си.[3])

---

[1]) Култътъ на домашното огнище у южнитѣ словѣни е билъ твърдѣ развитъ, както свидѣтелствуватъ оцѣлѣлитѣ до днесь дири отъ него, и то съ черти още отъ класическа старина. Огъньтъ на огнището не бива да се огасява (на́й-вече на „бъдния-вечерь“); огънь не се дава въ извѣстни дни (Игнаждень) и кога има лѣхуса;*) въ огъня се кълнятъ („да ме ослѣпи тозъ огънь, ако . . . .“); главня не се гази, защото който я гази, нѣма да почита родителитѣ си (Мсб. VI, 89); веругата надъ огнището сжщо не трѣбва да виси праздна и др.; за повѣрици, свързани съ огнището, гл. „Трудъ“ III, 1055. За ролята на огнището въ свадбенитѣ обреди, освѣнъ по соченитѣ мѣста, гл. още: *Качан.*, стр. 18; *Шапкаревъ*, III, 73; *Чолаковъ*, 98; *Ястребовъ*, 449; Мсб. IV, 42; ib. (науч. отд. 214 бѣл. 1; за свадбений огънь *Шапк.*, l. c. 81—2, и пр. и пр.

*) Въ послѣдния случай, ако отъ нѣмай-кждѣ трѣбва да се даде огънь, каратъ човѣка, като си вземе огънь, да плюе въ огъня на огнището, за да „не плачало дѣтето“ (Стара-Загора). Смисълътъ на дѣйствието, полагамъ, е тоя, че чрѣзъ слюнката (гл. за нея по́-горѣ) чуждото за огнището лице се туря въ общение и подъ закрила на неговитѣ патрони. Сжщиятъ смисълъ виждамъ и въ слѣдния обичай съ по́-развита обредность: за да влѣзе вечерь външенъ човѣкъ при лѣхуса, трѣбва да се вземе на една лопатка или керемида огънь отъ огнището и, като се тури на него трѣва *срѣщиче (срѣщниче)* за каденье, да се положи на прага и тогава човѣкътъ трѣбва да го прѣскочи, за да влѣзи при лѣхусата (Търновско).

[2]) За култа на прѣдцитѣ-пенати у южнитѣ словѣни гл. библиографически указания у *Веселовск.*, Разысканія XIII, 177 бѣл.

[3]) Свещенниятъ характеръ на огнището на́й-релефно испжква у кавказкитѣ горци, гдѣто всѣки чуждородецъ, дойде ли въ съприкосновение съ него (за което стига да прѣкрачи прага на жилището или да вкуси отъ сготвено на огнището ѣстие), и той става врѣмененъ членъ на челедьта и добива право да смѣта на нейната помощь и закрила. Убийцата на сжщия синъ на стопана не подлежи на отмъщение, догдѣто той се намира подъ една съ него стрѣха и ѣде отъ ѣстиетата на едно сь него огнище (*Ковалевскій*, Зак. и об. I, 37).

5. Ние отбѣлѣжихме черта отъ *хетеризъмъ* въ побратимството, т. е. свобода за полови отношения между побратимъ и посестрима въ Бѣлоградчикско и Прилѣпско. По поводъ на думитѣ на съобщителя на факта, че „не трѣба да се гледа този обичай, като *съзнателна* експлоатация на распространения между южнитѣ словѣни обичай на побратимство и посеструтство въ полза на разврата," Волковъ, като отдава право на автора, твърдѣ на мѣсто забѣлѣжи, че все пакъ ако не происходътъ, поне близка връзката на този обичай съ побратимството не подлежи на съмнѣние (Мсб. VIII, 242). Благодарение на познатия ни трудъ на г. Веселовскій (Хетеризъмъ, побратимство и кумство въ кѫпалската обредность"), за това може да се каже вече пó утвърдително.

Сходенъ обичай у пшавитѣ описва г. *М. Ковалевскій* (Зак. и об. на Кавк. I, 21; привед. у *Волковъ* — ib.). Спорѣдъ него, пшавската дѣвойка си избира нѣкого отъ момцитѣ за „цацала" или нареченъ братъ, който не само вредомъ придружава посестримата си, но съ знанието на родителитѣ ѝ и спи съ нея на едно лѣгло, — нѣщо, което води прѣко на религиозния хетеризъмъ прѣзъ годишния праздникъ на *Лаши*. Истина, по думитѣ на автора (ор. с. II, 98—9), въ съврѣменната Пшавия половото сѫжителство на цацалитѣ се брои за позорно, и дѣцата, происходящи отъ него, обикновено се убиватъ. Но въ пѣснитѣ, несъмнѣнно пó-стари отъ колкото тия прѣдписания на обичая, отношението на цацалитѣ се рисува съ отношения на любовници, която черта ще срѣщнемъ пó-нататъкъ и въ нашитѣ пѣсни.

Отъ друга страна у насъ и до днесь момцитѣ се побратимяватъ по между си, покрай друго, съ цѣль да другаруватъ по хорáта, седѣнкитѣ и попрѣлкитѣ, гдѣто си и сгледватъ невѣсти (*Бобчевъ,* l. с. 36).[1]) А нашитѣ хора навѣрно възлизатъ къмъ спомѣ-

---

[1]) П. изъ с. Мошино (Грахово-поле, „Трудъ" III, 38—42) ни дава примѣръ отъ задружна женитба съ отвличание моми отъ побратими: Петъръ Будинчанинъ поискалъ да отнеме годеницата на Гюра Смерделия, Мара Бѣлоградка. Гюро, за да я отърве, по майчинъ си съвѣтъ, отишелъ си въ Солунъ и

Налови си млади гемиджии
Налови ги мили побратими,
Та си търгна той бѣли гемии,

и така прѣзъ Бѣло, Шароно и Църно морета и по Бѣли Дунавъ стигнѫлъ до Бѣлградъ. Тукъ се показва за продавачъ на разни нѣща, примамва да дойде на гемиитѣ по заходъ-слънце Мара съ 30 дѣвойки, а гемиитѣ повеля, потеглятъ и ги отвеждатъ на Смирдеря града, гдѣто Гюро взема за себе Мара, а дѣвойкитѣ дава на побратимитѣ си гемиджии, та всѣки си отишелъ дома съ невѣста.

нуванитѣ въ лѣтописа „игрища межю селы,“[1]) които на врѣмето си биле мѣсто не само за „свѣщание“ между момци и моми, но, по всичка вѣроятность, и за извършванье самия бракъ de facto; възлизатъ тѣ навѣрно къмъ първоначалнитѣ ония пролѣтни, кѫпалски и пр. игри, въ които, по думитѣ на Памфила, игумена на Елеазарова мънастирь (XVI. в.), било „отрокамъ великое прелщеніе и паденіе... Такожъ и женамъ мужатымъ беззаконное оскверненіе, тоже дѣвамъ растлѣніе“ (*Волковъ,* Мсб. V, 221; *Владиміровъ,* ЖМНП. апрѣль, 1895 г., 325, 349—50). Нашитѣ седѣнки, на които освѣнъ спаньето на момци и моми, извѣстна е и архаична свобода за полови сношения, сѫ, спорѣдъ признанието на компетентни изслѣдовачи, останки отъ нѣкогашния общиненъ бракъ, опрѣдѣленъ да става прѣзъ врѣме на извѣстнитѣ слънчеви праздници (*Волковъ,* Мсб. VIII, 239—47). Като примѣръ отъ религиозенъ хетеризъмъ се явява и тоя български обичай: въ Габрово и Ново-Село (въ южнитѣ части на Доспатскитѣ планини) до неотколѣ е сѫществувало, а може и сега не съвсѣмъ е изчезнѫло тъй нареченото „паратеко“ — обичай, който състои въ това, че момци и моми се избиратъ единъ другъ, отиватъ по чифтъ въ гората или, ако туй става зимѣ, въ плѣвника, и тамъ стѫпватъ единъ съ други въ противоестествено общение (per anum). Старцитѣ и бабитѣ се отнасятъ снисходително къмъ тоя обичай и не го забраняватъ (*Вс. Миллеръ,* Сборн. матер. изд. при Дашк. этнгр. музеѣ I, 5. 4 и 3 = *Сумцовъ,* Культ. Переж. 190).[2])

Отношенията на побратима съ посестрима, като съпрѫзи, половото общение въ седѣнкитѣ и религиозниятъ хетеризъмъ въ „паратеко“ — всичко туй сѫ явления отъ единъ и сѫщъ редъ и потеклото си водѭтъ, навѣрно, отъ общинния бракъ. По такъвъ начинъ ние и въ формитѣ на побратимството срѣщаме прѣживѣлица на хетеризъмъ, каквато срѣщаме и въ формитѣ на руското кумство (гл. за подирното *Веселовскій,* Гетеризмъ. . . . 316 бѣл.)

---

[1]) Гл. за нихъ извадкитѣ у *Волковъ,* Мсб. III, 144.

[2]) При горното съобщение названието „паратеко“ се тълкува „лишнее,“ вмѣсто праздно, безврѣдно, недокачаще, разбира се, въ отношение на дѣвственностьта, въ който случай названието се явява характерно, защото раскрива, че замѣстваньето на естественото общение съ противоестественого е само подновка въ обичая, станала въ по-късно врѣме, когато се е държало вече смѣтка за дѣвственостьта. Промѣната въ обичая е още една подкрѣпа на думитѣ на Беджехота (цит. у *Зибера,* op. c. 346 и *Волковъ,* Мсб. V, 218), че повечето отъ обичаитѣ у първобитнитѣ общини добиватъ, като нѣщо оставено отъ прѣдцитѣ и божествено, нѣкаква свърхестествена санкция, по която и не могѫтъ лесно да се нарушатъ, отъ страхъ да не произлѣзѫтъ отъ това несказани бѣди.

IV.

Пó-отличителни черти и дѣйствия на побратимството. — Пóбратимството е турено подъ закрила на св. Ивана Кръститель. — Вѣрность и прѣданность въ побратимството. — Чистота на нравственнитѣ отношения. — Религиозенъ синкретизъмъ. — Отношение къмъ полъ и възрасть. — Колективность. — Неразторгаемость. — Родство. — Наслѣдствени права. — Всенародность и тържественость на обичая.

Единъ тъй мощенъ, подъ толкова разнообразни форми распространенъ и до нáй-висока степень развитъ институтъ, като побратимството, естествено, не е могълъ прѣзъ една многовѣковна практика да не се отрази на народнитѣ възгледи и понятия и да не остави дири въ народната словесность. Ще се потрудѭ да избродѭ, до колкото ми стига ржка, тѣзи дири и да набѣлѣжж пó-отличителнитѣ черти, които хвърлятъ свѣтлина на старинната физиономия на бѣлѣжития обичаенъ институтъ.

1. Побратимството е турено подъ закрила на св. Иванъ Кръститель.

Че у южнитѣ словѣни св. Иванъ се брои за покровитель на побратимството, както и на кумството, това се вижда ясно вече отъ туй, дѣто въ негово име и на неговия праздникъ се свързва този съюзъ. Това се покрѣпя и отъ много примѣри изъ народната словесность. Така въ пѣснитѣ за дѣлбата на благата или стихиитѣ и областитѣ между светиитѣ обикновенно се срѣща, че

„Дел се падна на свети Іована
Дел се падна *кумство и побратимство*“.

(Горна Джум., *Илиевъ* Сб. № 266; ср. *Милад.* № № 30, 53; *Ястреб.* стр. 87).

Или:

„Дел си падна свети Иван
Іот Бога *кжрштенката*,
Малки деца да кжрштава,
Падна му са *побратимство*“.

(Сѣрско, МСб. X, стр. 12, р. 19—22).[1])

Или:

„Свети Іован (узе) *кумство и братимство*
И крстове од часнога древа.“
(*Вук* II, № 1).

---

[1]) Въ единъ вар. изъ Софийско (МСб. II, стр. 27) на св. Ивана се паднало *„кумство, богомолство“*, а въ други-пакъ отъ тамъ (МСб. III, стр. 35) — кумство да кумува и да кръсти стихиитѣ (гората, водата), та да остави споменъ на земята

Споредъ туй

Нија си сме с тебе пубратими,
Пубратими по Свети Ивана

(МСб. III, стр. 86, ст. 72—3 — изъ Разложко).

Името на светеца изобщо така се е свързало съ побратимството и кумството, щото въ езика е станжло нарицателно название синонимъ на побратимъ и кумъ. Въ Прилѣпъ *„свети-йоване“* е название на побратимъ, кумъ (нунко), старосватъ и дѣверъ; зетятъ и невѣстата казватъ „свети-йоване“ на старосвата и на обата дѣвери (пó-стария и пó-младия), а и послѣднитѣ, включително съ кума, си казвать „свети-йоване;“ „сме со него *свети-йоване,*“ „имаме *свети-йованство,*“ т. е. рода по единъ отъ казанитѣ поводи. Така и въ пѣснитѣ:

Калесал е Богдан іунак,
Богдане ле добър іунак,
От краі до краі фрет по света
Ивановмству, побратимство.

(Колед. п. изъ Варненско, МСб. VII, стр. 8).

Въ една свадб. п. изъ Крушево (Димиръ-Хисарско), която двѣ жени пѣснопойки пѣжтъ въ недѣля вечерь, кога невѣстата излиза да цѣлува ржка и да дари кума (калтятата), се казва:

Прощавай калтяту, зафаляй
Калтяту свети Иване!

Така и въ п. изъ Плѣвенско (сПСп. X, стр. 110):

И на кумж си думаше:
„Кръсниче свети Иоване!“

Занимаващата ни черта се срѣща и въ други отъ излаганитѣ ни примѣри.

Сжщето явление виждаме и въ италианското кумство: въ Сицилия св. Иванъ се счита за покровитель на кумството, чиято светость стои пó-горѣ отъ кръвнитѣ връзки. San Giovanni и тамъ е сжщето, каквото „кумъ“ изобщо, едното име върви подиръ другото. Въ Сардиния има обичай за покумяване, който се назовава прѣко „Иваново кумство“ (Comparatico di S. Giovanni. Въ Абруццо кумъ се счита не само кръстникътъ, но и шаферътъ или другарятъ (*Веселовскій,* l. c. 291—2, 295).

2. Вѣрность и прѣданность въ побратимството.

Побратимството е свято таченъ съюзъ, който обвързва лицата, между които е сключенъ, съ на́й-съвършенна взаимна вѣрность и прѣданность, съ нравственни задължения, които могѫтъ се наре добродѣтели. Побратимътъ е дълженъ да брани честьта, живота, имота на побратима си пове́че, отколкото на сѫщия си братъ. Да се нападне или оскърби побратимътъ му, и той да го не защити и да не се пожертвува за него, ще е на́й-голѣмъ срамъ и низость за такъвъ побратимъ (ср. *Bogišić*, Zbornik sadašnjih pr. ob. etc. 388). Ако на едина побратимъ е сторено зло въ отсѫтствие на другия, този трѣба да отмъсти за не́го. Епическото побратимство прѣвъсходно е изразило чертата, за която е дума. Така въ п. „Марко Кралевичъ, Иве и дѣте Дукадинче“ (МСб. I, 55—8), Вида Баздаржийкя, по незнаенье, застрѣлила Иве, когато този, по молба на побратима си Марка запѣлъ съ ясни гласи на самовилски дервенгъ. — и отлѣтѣла; но М. пита Шарка, кѫдѣ е побѣгнѫла Вида, и казва:

Че іа гоним и іа да погинем,
Іа да гинем, іа да іа погубим,
Че загина моі побратим вѣрен,
Че загина за моіте думи.

Хвръкнѫли М. и Шарко възъ ведрото небо, отишле кѫдѣ ясния мѣсецъ, намѣрили Вида, М. я ударилъ съ тежка топузина, и тя скоро се намѣрила на́ земи. Кога М. я стига и изважда сабя да я погуби, тя му се примолила:

Фала тебе, Марко Кралевичин,
Немоі Марко мене да погубиш,
Іа не знаіах Марко Кралевичин,
Че си тизе, Марко, моі побратим,
Та погубих Иве своі побратим,
Іа чем сега Иве да сѫбудим,
Ем стане по болье іунака.

Наистина, съ самовилско цвѣтье тя привдигнѫла Иве, и М. я кани, да отидѫтъ у негови двори на 3-недѣленъ зияфетъ, че съживила вѣрния му побратимъ (ср. ib. стр. 58 п. „Марко Кралев., Милошъ и Вила Белогорка“). Сборн. на Петрановиђ № 16 = РФВ т. 30, 292—3: Арапъ-ага хванѫлъ три вили „нагоркини“, и за едната, посестрима Маркова, се жени самъ онъ, а дъщеритѣ ѝ дава на

двамата си сина. Вилитѣ плачѫтъ, дъщеритѣ зовѫтъ майка си, а майката зове побратима си Марка, като му напомня за взаимния имъ обѣтъ: да си помагатъ единъ другиму въ опасность. М. се явява, изсича триглавия арапинъ съ всички арапи и освобождава вилитѣ, които за туй го прѣгръщатъ и цѣлуватъ по обѣтѣ бузи и между чернитѣ очи, а посестримата му лѣкува ранитѣ съ билки корени. Въ дългата изъ 682 ст. бошнашка п.,[1]) двѣтѣ вили — посестрими на Дойчинъ капетанъ, не само му откриватъ за невѣрницата му жена, която се споразумѣла съ Здездерлиђ Алила, да убие той Дойчина и да я вземе за люба, но и сами вcovers участие и помагатъ на побратима си Дойчина въ боя съ Алила, та Дойчинъ му отсича главата. По ср. п. (Српски венац. I, стр. 62—5 = РФВ т. 30, 289) Марко, като отива да се черкува въ цързата Грачаница, срѣща изъ пѫтя 30 турци, що водѣли три негови посестрими, и, по молбата на тѣзи, изсича турцитѣ и освобождава посестримитѣ си. Споредъ п. изъ с. Себища (Дебърско) — „Марко и Гино арнаутче“, Марко, надвитъ и паднѫлъ въ рѫцетѣ на Гина, го моли да го заведе на „долна меяна“ при кръчмарката — негова башъ душманка и тамъ да го погуби прѣдъ нейнитѣ очи; ала кръчмарката не му била башъ душманка, нáй му била вѣрна посестрима, която опива Гина и го прѣдава на М. да го убие; за тая услуга М. ѝ благодари съ тѣзи думи:

Ангьелино, моя мила сестро!
До сега тé-ймаф верна посестрима,
А от сега за сестра рогьена.

Ср. Милад. № 102). Вук II, № 65 = РФВ т. 32, 232: Дойчинъ отъ Солунъ, побратимъ на Марка, го освобождава отъ тъмница. Милутиновиђ, Пѣван. црног. и херцегов. № 78 = РФВ ib. 234: Марковитѣ побратими Грую, Новакъ и Радивой се затичатъ на помощь Марку въ Сараево, кога турцитѣ щѣли да го бѣсѭтъ, и го отървать. — Марко убива келешъ Мустафа, за гдѣто този погубилъ Андреаша — Марковъ вѣренъ побратимъ, когато послѣдниятъ, раненъ, му паднѫлъ на рѫка, и му взелъ коня, дрехитѣ и кемеритѣ съ златото (п. изъ Софийско, МСб. III, стр. 98—9).

Вѣрностьта на побратимъ се възвежда до култъ, когато въ името на побратимството се вѣрѭтъ и кълнѫтъ, затвърдяватъ сговоръ,

---

[1]) *D-r Fr. S. Krauss*, König Mathias (Corvinus 1458—1490) und Peter Gerèb (Ein bulgarisches Guslarenlied aus Bosnien) — въ „Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn“ *III* band 1893., S. 193.

Айви віе вѣрни побратими!
Живи братство що сме го имали!
Ке ве пуща съ мое мило брате,
Ке ве пуща у краля Латинина.

(Милад. № 181).

Побратимството развива въ себе чертата за вѣрность и готовность за помощь до таквозъ съвършенство, до таквази нъравствена висота, че тя испжква не само кога е работата между фактични побратими и посестрими, но и тогазъ, когато помощьта случайно, се поиска отъ когото и да било въ име на побратимството. Доста е въ нужба или опасность, както при случайното побратимство, да наречешъ побратимъ (и кумъ по Бога), да помолишъ въ името на свети-йованството оногова, който може да те избави или да ти помогне, за да не може той да отхвърли просбата ти.[1]) *„Бълг. Книжици“*, ч. II, 1858 май, кн. 2, стр. 79: Татаръ-паша, испратенъ отъ царя изъ Цариграда да отиде съ войска за Бѣла Рада, що царувала въ Будинъ града, отива въ Будинъ и заварва Рада, че седи на одрове съ милитѣ си братя: побратимъ Петъръ банъ, влашки краль, и братъ Иванъ, та Петра погубили, Иована потурчили, а Бѣла Рада поробили, и, като я водѣли, затворена въ кочия, Рада

Кочижію проговаря
Кочижію братъ да ми си,
Братъ да ми си и побратим!,

и молила да ѝ отвърже очитѣ и да ѝ отвори прозорчето, да види нѣма ли нѣкой нейнъ свой отъ нѣйдѣ, което и било испълнено. — Прѣкрасно илуструва тая черта ср. п. (Вук II, № 66 = РФВ т. 30, 299—301) — „Марко избавя царската дъщеря отъ арапина“: царятъ и царицата пращатъ писмо до М. за помощь противъ арапина, който искалъ да вземе дъщеря имъ, ала М. отказва да помогне. Тогава царската дъщеря му пише писмо не съ мастило, а съ кръвь изъ своето лице;[2]) нарича Марка братъ и кумъ въ име на Бога и свети Ивана, моли го да я спасе отъ арапина, като му се врича за награда да му даде безъ четъ дарове. М. върнжлъ безъ

[1]) У сърбитѣ на синъ и баща, и баща на синъ, кога силно молжтъ за нѣщо могжтъ да си рекжтъ: *„кумим те Богом,* учини то“ (*Вук* Пјес. I. 182; Рјечник п. д. *кумити*).

[2]) Въ написванье писмото съ кръвь, може би, имаме споменъ отъ староврѣмския обредъ (ср. *Tamassia*, op. c. 75).

отговоръ пратеника, но заминѫлъ за Стамбулъ и слѣзълъ на Нови Ханъ. Посрѣдъ нощь отишелъ да пои Шарца на „зеленото“ езеро, гдѣто и срѣща царската дъщеря (облечена, като каднче), че отива да се принесе жертва на езерото, за да не вземе арапина. Марко я чулъ, като исказвала тѫгитѣ си на езерото, доближилъ до нея и я пита за неволята ѝ. Тя му расказала всичко отъ игла до конецъ, защо отива въ езерото. „Подиръ всичко споменѫхѫ ми Марка отъ Прилѣпъ, бѣли градъ, казахѫ ми, че Марко е юнакъ и може да погуби арапина. Азъ го „побратимявахъ“ по Бога, „покумявахъ“ по свети Иванъ, обѣщавахъ му много дари, но всичко напусто: не рачи М. да дойде, че нѣма да се върне при майка.“ М. ѝ отговаря: — „не ме кълни, посестримо, азъ съмъ М. Кралевичъ.“ Като чула това хубавата дѣвойка, хвърлила се Марку на шия: „брате по Бога, Кралевичъ Марко, не ме давай на черния арапинъ!„ М. ѝ се врича, като ѝ казва: „Посестримо, турско дѣвойче! дордѣ ми е главата на мѣстото си, нѣма да те дамъ на черния арапинъ,“ и устоялъ на думата си.[1]) Filipov. № 28, Пѣв. црног. и цер. № 153 „Марков лов“ = РФВ. т. 33, 28—9: Маркова люба (Евросима, Видосава) посетримила змията („млада недѣлица“) и оттървала Марка, когато змията се била овила около шията му, за да го погуби, че не тачилъ св. недѣля и ходилъ на ловъ. Въ сръбската п. (*Máchal,* O bohat. ep. slov. 47) за зазиждане човѣкъ при направата на моста въ Вишеградъ на Дрина по порѫка на Мехмедъ-паша Соколовичъ, майсторъ Митре извадилъ изъ водата горска вила и, когато щѣлъ да ѝ отсѣче главата, тя го нарекла по Бога братъ и му обѣщала, ако не я затрие, да му помага при градежа на моста, и удържала думата си.

Колед. п. изъ Варненско (Мсб. VII, стр. 8, № 4): рано ранила малка мома на коледа, главата си омила, бѣли бакъри сключила и рънала изъ пѫтечка, па отишла на кладенецъ (изворъ). Тогазъ тя се провикнѫла:

Оі овчарко, оі козарко,
От тук на тѫі брат да ми си,
Брат да ми си побратима . . . .

Пѣсента не ни доисказва пó-нататъкъ.

---

[1]) Ср. Мсб. III, стр. 100, Качан. № 124, гдѣто обаче молбата на царската дъщеря къмъ М. не става въ името на побратимство и кумство. Въ п. № 193 Качан., сродна макаръ и отдалечъ съ тѣзи пѣсни, дѣвойката прѣдлага на М., ако вѣрва Бога Единого и приема св. Иована, да я отемне отъ черния арапинъ; но М., макаръ и да вѣрва Бога и да приема св· Иована, праща дѣвойката за помощь до Груица дѣтенце.

(Слѣдва)

*

КНИЖНИНА.

I. КРИТИКА.

Златния вѣкъ на Пирдопската литература.

1. **Наполеонъ Бонопартъ, всемирний побѣдитель,** илюстрованъ исторически романъ. Прѣвелъ Ст. Д. Минчевъ. *Пирдопъ* 1892—95. стр. 3781.

2. **Мъртвитѣ Сибирски полета, или тайната при руско-царския дворъ.** Съврѣмененъ романъ, отъ Викторъ Фалкъ; превелъ Г. И. Шумковъ; книжки 1—50. *Хасково* 1894—95.

Мнозина обвиняватъ насъ българетѣ че сме биле народъ апатиченъ, пасивенъ, лишенъ отъ смѣли замисли и оригиналность. Ний съ голѣма леснина бихме могли да разбиемъ и опровергаемъ неблаговидното мнѣние на тие скептици, като имъ докажемъ, че днеска въ нашата срѣда се намиратъ дѣятели, които по смѣлостьта си заслужватъ всеобщо удивление; не по́-малко е за удивление, че тия наши неустрашими рицари сѫ избрали за арена на своята дѣятелность книжевностьта, литературата която тѣ сѫ обърнали въ индустрия, и въ която произвеждатъ дѣйствително чудесни пертубации.... За жалость обаче, ний сме принудени да се откажемъ отъ услугитѣ на упоменатитѣ книжовни артисти за доказвание нашата оригиналность, а напротивъ съ сичкитѣ си сили ще дѣйствуваме да избавимъ българската литература отъ честьта да числи и тѣхъ между своитѣ двигатели и подвижници.

Отъ нѣколко години насамъ нашата литература се наводнява отъ цѣлъ купъ жалки книжовни продукти, които свидѣтелствуватъ за чудовищната безграмотность и невѣжество на авторитѣ имъ; тия изумителни произведения упражняватъ пагубно влияние върху вкусътъ на читающата публика, и спиратъ умственното развитие на народната маса. Въпрѣки своята положителна негодность и безграмотность, тие улични произведения растѫтъ и се умножаватъ съ неимовѣрна бързина, авторитѣ (производителитѣ) имъ проявяватъ се́ по́-голѣмъ апетитъ къмъ книжовния *занаятъ,* привличатъ и други още любители и движението расте, поговорката „който има гащи знае и да драпци“ обръща се вече въ методъ, въ система. Спорѣдъ тоя методъ на рицаритѣ на уличното съчинителство, литературата се истръгва отъ рѫцѣтѣ на малцината интелигентни дѣятели, които

я владѣятъ като свой монополъ; тия малцина литератори държаха литературата въ робство и ограничение, като ѝ налагахѫ всевъзможни требования и нѣкакви идеи, а новитѣ рицари прѣмахватъ тие окови и широко отварятъ вратата на литературата за всички, за всѣкого — който знае да чете и пише; дарба, знание, умственно развитие, логика, стилъ, граматика — сичко това сѫ окови, гнетъ, който трѣба да се прѣмахне.

Веднѫжъ това исходно начало поставено, то вече сѣки далнейши стѣснения сѫ излишни; смѣло може да се върви напрѣдъ и да се укаже, че между литературата и правението на рахатъ-локумъ нѣма никаква разница, че тѣ сѫ явления еднородни.[1]) Семковската *„Въздушна Природа“* се появява въ *второ издание* (не всички произведения на Вазова сѫ имали тая честь!), а съ нея съревнуватъ цѣлъ сонмъ други отъ сѫщата категория съчинения, които въ самитѣ си заглавия носѫтъ и своята оцѣнка и своята присѫда: *„Юда Дяволътъ и Пилатъ за глупцитѣ и за змиитѣ съ разговаряние разни язици,“ „Жалостна книжка по дѣлбата на Македония, и възвание на (олицетворена) Македония къмъ Българский Народъ,“ „Любовта и Магиитѣ за женитѣ, евреитѣ и паритѣ“* и пр.

Тия бездарни драсканици прѣдставляватъ едно явление назадничаво и развращающе, отъ тѣхъ вѣе духътъ на срѣднитѣ вѣкове, когато литературата стоеше на сѫщия уровенъ съ тѫпитѣ прѣдразсѫдѫци, невѣжеството и суевѣрието на долнитѣ маси на населението. Даже и въ самитѣ заглавия съглѣждаме сѫщата наивность и тѫпоумие съ които се отличаваха срѣдневѣковнитѣ книги. И тия имаха заглавия като: *„За новата медицина, дяволитѣ и други интересни работи.“* „Anthropodemus plutonicus, или ново описание на свѣтътъ за разни чудновати хора“ и пр.

Разбира се и въ европейскитѣ литератури още и днеска се срѣщатъ подобни архаически произведения, но тамъ тѣ сѫ първо рѣдки, а второ губятъ се и изчезватъ, оставатъ безъ никакво значение прѣдъ могѫщественната сила на здравата литература и събуденото обществено съзнание; тамъ тѣ се цитиратъ за куриозъ и любопитство, безъ да влияятъ съ нѣщо върху литературата и общественната мисъль. Не е обаче работата така у насъ, гдѣто литературата е още бѣдна количественно и качественно, гдѣто обществото не си е изработило опредѣлена посока на развитие, гдѣто литературния езикъ и стилъ още сѫ неустойчиви и необработени, а публиката едвамъ сега почва да се навиква на художественъ вкусъ. Тука тия анти-литературни и анти-художественни драсканици съ размножението си могѫтъ да принесѫтъ сериозна врѣда, и да повлѣкѫтъ книжевностьта къмъ упадъкъ и загрубяване, и за това длъжность е на критиката и передовитѣ литератори да обуздаятъ съчинителскитѣ попълзновения на Семковцитѣ и тѣхната рахатъ-локумска школа.

---

[1]) Единъ приятелъ ни увѣрява, че е видѣлъ книга съ слѣдующето изумително заглавие: „Жалостната сѫдбѫ на Македония, и нѣколко рецепти за правение рахатъ-локумъ“!

Това въ данния моментъ е толкова по́-необходимо, че Семковщината крачи напрѣдъ, не се спира прѣдъ нищо и съ растящия си апетитъ обхваща се́ по́-широки райони отъ литературното поле. Отъ началото тя се удоволствуваше да оплодотворява на́й-долнитѣ и тъмнитѣ кюшета на книжнината, като се подвизаваше съ разни календарчета, сановници, панаирски драми и комедии, суевѣрни прѣдания, слезливо-идиотски поеми, улични пѣснопойки. Но слѣдъ като еснафътъ се обогати съ нови свѣтила като Шумковци (Г. И. и И. Б.), Гребенаровци, Авгеклионовци, Клепановци, Голчевци и др., семковщината се опита да се качи по́ на горѣ, да се докопа до по́-високитѣ родове отъ литературата. Тя съ толкова по́-голѣма охота се впуща въ тая посока, защото съвѣстьта ѝ е свободна отъ всѣко знакомство съ логиката, литературата и человѣческото приличие. Колко е нещастна сѫдбѫта на литераторитѣ отъ другата, скромната и стегнатата въ окови школа!

Въ новото си поприще семковско-шумковщината е прѣдприела да услади свободнитѣ часове на българската публика съ прѣвождание на́й-дебелокожитѣ иностранни романи, два отъ които ний цитираме въ заглавието на статията си. Тъй като въ нашата книжнина шумковщината прѣдставлява върхътъ на безграмотностьта и невѣжеството, то тя, съобразно съ това избрала е и за прѣвождание онова, което въ иностраннитѣ литератури съставлява върхътъ на безсмислицата, глупостьта и нравственната гнилость, и което не само че не се счита за литература, а напротивъ се гони и прѣзира като язва, като отявленна експлоатация.

Прѣди да пристѫпимъ специално къмъ оцѣнката на българский прѣводъ на романитѣ *„Наполеонъ всем. побѣдитель“* и *„Мъртвитѣ Сибирски полета,“* ний, за мотивирание исказаното си горѣ за тѣхъ общо сѫждение, ще се спремъ да прослѣдимъ значението и происхожденето на тоя родъ фабрична белетристика въ западно-европейската литература.

Съ расцвѣта на французский романтизмъ отъ 1830 год. и съ разширението на читающитѣ крѫгове, въ литературата се загнѣзди единъ особенъ родъ отъ сантиментално-фантастически романи; излѣзе на мода и рисуванието на съврѣменния общественъ животъ съ социялни и филантропически мотиви и екскурсии въ спохитѣ на историческото минало. Но въпрѣки широкия си размахъ и модерни претенции, тия романи не бѣха въ състояние да дадѫтъ реално изображение на дѣйствителностьта, да създадѫтъ жизненни типове отъ новия общественъ животъ, да анализиратъ сѫщинския характеръ на социялнитѣ явления. Тѣхната художественна правда не съотвѣтствуваше, даже на́й-често, бѣше въ разрѣзъ съ реалната правда, та по тая причина тѣхнитѣ произведения не могѫха да си спечелятъ трайно мѣсто въ литературата. Мнозина отъ тия писатели проявяваха огроменъ талантъ и поетическо дарование, пристѫпаха къмъ дѣлото съ любовь и искренно увлѣчение, но тѣмъ имъ липсваше дълбока наблюдателность, социяленъ анализъ, тѣ се спѫваха въ шаблонната естетика и театралнитѣ фрази на псевдо-класицизмътъ, тѣ хабѣха

талантитѣ си въ измислюване интересни сюжети, ефектни и потрясающи, но съвършенно невъзможни и нелогични положения и сцени; съ една дума, главното съдържание на тѣхнитѣ поетически творения бѣше необузданата фантазия, пъленъ произволъ на въображението, ефекта на художественно прѣдадената измислица. Читающата публика, утомена отъ бурнитѣ треволнения, въ които бѣше тласната отъ социялно-политическитѣ революции на началото на вѣкътъ, жадно се хвърли да гълта тая твърдѣ легка белетристика, която, безъ да напрѣга мислителнитѣ ѝ способности галеше нейното легкомислие и любопитство.

Но нáй-печалното е, че недостатъцитѣ и легкомислието на романтическа литература създадоха почвата за появяванието на единъ новъ родъ белетристика, която прѣкъсна сички връзки съ искуството, потъпка съ крака сѣки художественъ вкусъ и чувство на мѣрата, та обърна литературата на канканъ, прѣврати я въ явно орѫдие на нравственното растлѣване и циническото безстидство. Прѣдишнитѣ корифеи на сантименталния романтизмъ Е. Сю, А. Дюма (pѐre), Г. Емаръ пропагираха поне извѣстни морални идеи, отличаваха се съ изященъ езикъ и художественни концепции, стараяха се да служатъ поне на естетиката, ако не на здравия смисълъ. Новитѣ рицари на белетристическата индустрия, отхвърлиха сички стѣснения и приеми, които искуството налага на сѣко литературно произвѣдение, и съ бѣсна необузданность хвърлиха се да фабрикуватъ и пущатъ въ публиката безчисленни и нескончаеми като Понтийскитѣ блата романи, които не сѫ друго освенъ атентатъ противъ нравственното достоинство и вкусътъ на обществото, съ главна цѣль — парична спекулация и гѫделичкание низменнитѣ инстинкти на тѫлпата.

Разгара на тая трущобна литература съвпада съ втората империя, съ владичеството на Наполеона III въ Франция. Властители надъ Франция бѣха тогава хора като *Морни* и *Руера,* — съучастници въ удушванието на републиката, рѫцѣтѣ на които бѣха обагрени въ кръвьта на жертвитѣ убити на 4. Декемврий 1851 г. въ Парижскитѣ улици. Съ Наполеоновския режимъ всячески се поощряваше нáй-цинически продажность, придворно раболѣпство, грубо потъпкване свободата на словото и печата, покровителство къмъ католицизмътъ, който върху всичко распространяваше своето суевѣрие и умственъ мракъ; съ това систематически се прокарваше разрушението нравственнитѣ сили на французския народъ — въ перспективата вече личеше фантомътъ на Седанската катастрофа.... Разбира се, че такава атмосфера бѣше просто рай, като нарочно създаденъ за разцвѣта на канканната белетристика и искуство; искуството цъвтеше въ булевярднитѣ шантани и въ циническитѣ оперетки на Офенбаха, а въ белетристиката настана златния вѣкъ на писателитѣ като А. Белó, Понсонъ дю-Терайль и Ксавие де Монтепенъ. Настана царството на Рокамболитѣ, растакуеритѣ, „червоннитѣ валети.“

Основната черта, главната характеристика на тия романи бѣше: необузданость въ нáй-диви фантастически измислици, изгнание на сѣка художественна форма било въ езикътъ, било въ замисълтъ,

и главното — *дължина, обемъ;* колкото единъ романъ бѣше по̀-дълъгъ, толкова повече той се цѣнеше, макаръ че по̀-голѣмия му обемъ обусловляваше и повече абсурди въ съдържанието! Фабулата бѣше на̀й-лесно нѣщо: изгубено е дѣтето на нѣкоя херцогска, или княжеска фамилия, при обстоятелства пълни съ ужасни распаряния, удушавания, отравяния, подземни скривалища, пещери напълнени съ злато и дияманти; дѣтето се търси отъ Лондонъ до Бразилия и отъ Сѣверния Лѣдовитий океанъ до Сахара и Австралия, при съотвѣтственнитѣ приключения, прѣвращения и раздирателни перипетии. „Литературния" методъ на тия индустриялни романи е не по̀-малко простъ. Дѣйствующитѣ лица се раздѣлятъ на двѣ строго разграничени групи: отъ една страна единъ редъ ангели, снабдени и натъпкани съ всевъзможни земни и небесни добродѣтели, — отъ друга по̀-голѣмъ рѣдъ злодѣи, които спорѣдъ нуждата биватъ мрачни или привлѣкателни, омразни или любезни. Слѣдъ като бѫдѫтъ нарѣдени отъ една страна агнелитѣ, а отъ друга злодѣитѣ, трагикомедията се открива: злодѣитѣ съ звѣрско остървѣнение се спущатъ върху ангелитѣ и се отпочва едно неописуемо и достойно за лудницата грабение, мѫчение, истребление. Обаче при всичката си ярость и взаимна омраза и ангелитѣ и злодѣитѣ не забравятъ да се съобразяватъ съ едно сѫщественно и практично правило; тѣ строго пазятъ да не се убиватъ и закалатъ *окончателно* до гдѣто романътъ не достигне 150—200 коли. Бѫдете увѣрени, че до гдѣто романътъ не достигне тия почтенни размѣри, сички умирания сѫ мними, сички отравяния недѣйствителни, удушванията — неудачни, закаланията — само на половина.

Истина, въ течението на тия безчисленни полу-умирания и давения, живение подъ водата и въ желѣзни маски, героитѣ се поистъркватъ и излиняватъ, но въ главното кожата имъ остава цѣла сѐ до 15-й, или 20-й томъ, гдѣто авторътъ безцеремонно ги испотрепва сички и хвърля въ обща гробница. Впрочемъ при фабрикуванието на второ романъ, авторътъ, по надобность, осторожно ископава нѣкого отъ погрѣбснитѣ вече герои, и го пуща въ дѣйствие, като философски обяснява, че първия пѫть той не билъ умрѣлъ по сичкитѣ правила на искуството; чрѣзъ тоя малъкъ фокусъ авторътъ не само не губи, а напротивъ печели, защото героятъ като възкръсналъ, дошелъ отъ другия свѣтъ, явява се въ едно освѣщение много по̀-интересно, по̀-загадочно и демонично, и нему се прощаватъ и такива кувиркателства и подигравки съ здравия смисълъ, които инакъ не се прощаватъ на проститѣ смъртни. Висшето фокусничество въ тая фабрична литература бѣше достигналъ Понсонъ дю-Терайль, който въ едно и сѫщо врѣме пишеше по петь романи, съ ежедневни продължения за фельетонитѣ на петь булевардни вѣстника.

По примѣра на французскитѣ първенци и въ останалата Европа, особенно въ Германия, се расплодиха рицаритѣ и сподвижницитѣ на това индустрияло писателство. Разбира се че подобна психопатична графомания прѣврати се въ отрицание на всѣко литературно творчество, и истинската литература принуди се да исхърли отъ своята срѣда тоя родъ „книжнина". Нѣмцитѣ удачно характеризиратъ тия

жалки продукти на книжевното шарлатанство съ думитѣ: *„Schauer-Romane“*, „Köchinen-Romane“ („ужасни романи“, „романи за готвачкитѣ“). Руската критика назовава тия жалки драсканици: „Ванькина литература“, „лубочная литература“. Както казахме, тия продукти тлѣятъ въ низменнитѣ подонки на невѣжествената маса, и въ литературата не се ни помѣнуватъ.

Като минуваме сега къмъ появившитѣ се въ нашата книжнина два прѣводни романа *„Наполеонъ Бонопартъ, всемирний побѣдитель“* и *„Мъртвитѣ Сибирски полета, или тайната при руско-царский дворъ,“* ще кажемъ, че тѣ и двата сѫ типични прѣдставители на онова безмозгло, невѣжествено и крайне бездарно „съчинителство“, което охарактеризирахме пó-горѣ. Не можемъ да не скърбимъ, че нашата начинающа книжнина, която има толкова жизненна нужда отъ здрава, развивающа и художествена храна, се натѫпква съ такива шарлатански произведения, взети отъ боклука на западнитѣ литератури. Главното условие на фабричното писателство — дължината, тие два романа удовлетворяватъ напълно: и двата сѫ растегнати на по 3—4000 страници; всичкитѣ приеми на фабричната рецепта сѫ опазени: сѫщото грубо-фантастично, фалшиво и до идиотство карикатурно съдържание, сѫщото анти-художествено, крайне бездарно испълнение, съединено съ единъ тривияленъ стилъ и безобразенъ езикъ. Една своеобразность на тия два романа е, че тѣ сѫ прѣнесли Поисонъ дю Терайловата рецептура на историческа почва: първия кѫсѫ, дави и мѫчи на 4000 страници епохата на французската революция, а втория е турилъ въ зѫбитѣ си руския царизмъ и социално-политическото брожение въ Русия прѣзъ послѣднитѣ тридесеть години.

И двата романа сѫ нѣмска фабрикация. Автора на първия романъ („Наполеонъ Бонопартъ, всемирний побѣдитель“) е неизвѣстенъ — г. прѣводчика не е благоволилъ да каже името му. Но отъ съдържанието на романътъ, отъ пуснатитѣ тукъ тамъ бутони отъ нѣмския низкопробенъ патриотизмъ, ние заключаваме, и то съ пълна положителность, че неизвѣстния авторъ ще е чедо на Германия. Разказа се води паралелно съ събитията на французската революция. Послѣднитѣ се излагатъ съ единъ сухъ, безцвѣтенъ езикъ, който пóвече прилича на стилътъ на нѣкой старъ, рѫждясалъ учебникъ, отъ колкото на поетическото описание на едно художествено творение. Около скелетътъ на революционнитѣ събития, авторътъ е нацапалъ цѣлъ звѣринецъ отъ всевъзможни ангели, мародери и бандити, и пусналъ да се трепятъ и давятъ на 200 печатни коли. Въ всичко това нито сѣнка отъ литературно дарование и жизненна обрисовка на характери и явления; всичко написано съ оная омерзителна и тяжеловѣсна нѣмска скука и апатия, която дѣйствува убийственно върху нервниятъ читатель. Парижскитѣ романи отъ сѫщия родъ, иматъ поне това прѣимущество, че сѫ пропитани съ оня неисчерпаемъ французски ésprit, който освѣжава и поддържа въ бодрость въображението. Българскиятъ прѣводъ на „Наполеона Всемирний“ не отстѫпя въ нищо отъ „дарованието“ и „литературнитѣ достоинства“ на оригиналътъ.

Върхътъ на Семковщината както въ оригиналътъ, а тъй и въ прѣводътъ, ни очаква въ втория романъ: Мъртвитѣ Сибирски полета, или тайната при руско-царский дворъ. Както и при първия случай, и тука, прѣди всичко трѣбва да се постараемъ да издиримъ произхождението на романътъ и езикътъ, отъ който е той прѣведенъ на български. Г-да прѣводчицитѣ можаха да ни избавятъ поне отъ тоя трудъ, да правимъ ние изслѣдвания и виводи за езикътъ отъ който е направенъ прѣводътъ, когато тѣ сами бѣхѫ задължени да кажатъ това на коричкитѣ на книгата. Може работата да стои и така, че г. Шумковъ, прѣводачътъ на „Мъртвитѣ Сибирски полета," да еималъ извѣстенъ интересъ да скрие езикътъ, отъ който е направилъ своя прѣводъ. Въ тоя случай молимъ го да ни извини нашата нескромность, но ние безъ друго сме принудени да откриемъ тая тайна на читающата публика, защото всичката неописуема красота на стилътъ и логиката въ тоя прѣводъ, е свързана нераздѣлно съ езикътъ, отъ който е направенъ прѣводътъ.

Самия романъ, съчинение на нѣкой си Викторъ Фалкъ — е литературно-фабрично произведение, прѣнесено на почвата на рускитѣ социялно-политически борби. Ролята на *Рокамболя* и *Монте-Христо* се играе въ романътъ отъ извѣстния анархистъ *Бакунина*. Както и Рокамболь, той е вездесущъ, всесиленъ, неуязвимъ, въплотенъ демонъ съ когото не могѫтъ да се борятъ ни царската полиция, ни Петропавловскитѣ каземати, ни Сибирскитѣ рудници. Но нáй-чудесното, и за гениятъ на автора нáй-прѣпорѫчителното е, че Бакунинъ е открилъ въ Кавказкитѣ урви една пещера пълна до върхътъ съ диаманти, която се вардѣла отъ нарочно поставени — змии!! Човѣкъ просто ослѣпявалъ отъ блѣсѫкътъ на тия неисчислими драгоцѣнности! Какъвъ реализмъ, каква въздушна наблюдателность! И това не сѫ всичкитѣ букети на литературния „талантъ" на г. Виктора Фалка. Единъ отъ героитѣ на романътъ, като избѣгалъ изъ Сибирскитѣ рудници, заблудилъ се въ степитѣ, *прѣзъ 4 седмици не хапналъ нищо, паднalъ тогава и замръзналъ на пѫтьтъ;* но достатъчно било щото минуващи казаци да му влѣятъ малко ракия въ устата, и той не само че се съживилъ, но и *скочилъ на краката си и потичалъ да бѣга!!* Обзалагаме се че при тоя чудовищенъ фокусъ на нѣмецътъ Фалкъ, щѣше да остане смаянъ и съ отворени уста и самъ Пон. дю Терайлъ!

Въобще трѣбва да забѣлѣжимъ, че автора се отнася чрѣзвичайно жестоко, даже звѣрски съ своитѣ герои; неговата фантазия като че ли има нужда отъ едно сериозно лѣчение съ ледена вода. Своитѣ 20-тина герои той влачи отъ Петербургъ чакъ въ Сибирскитѣ рудници, истезава ги тамъ по всевъзможни начини, чрѣзъ полицейски началници, звѣроподобни фурии и казаци, послѣ кара ги въ бѣсенъ бѣгъ по степитѣ, гдѣто насъсква вълцитѣ да ги *полу*-изѣдатъ, башкиритѣ да ги *полу*-убиватъ, заковава ги въ желѣзни маски по 10 години, полу-дави ги по рѣкитѣ, полу-изгаря ги въ запалени кѫщи и нáй-послѣ ги довежда въ Петербургъ. Мислитѣ, че тѣхнитѣ мѫчения се свършватъ тука? По никой начинъ! Авторътъ е испи-

салъ само 100 коли, а романътъ трѣбва да навакса 200 коли, защото тъй изисква гешевтътъ, тъй печели индустрията. За това нещастницитѣ, сѐ още снабдени съ нѣщо кожа и парче душа въ тѣлото си, отново се заковаватъ въ желѣзни маски, хвърлятъ се въ Петропавловската крѣпость до уши въ водата, отъ тамъ пакъ се истласкватъ въ Сибирскитѣ рудници и историята съ давението, пърженето и съ желѣзнитѣ маски повтарятъ се още и още, догдѣто романътъ не получи желаемата дължина, а авторътъ не прояви силни признаци на умопобъркване. . . .

Отъ духовития подземно-социяленъ романъ на г. Фалка, узнаваме още че руския императоръ Александръ II. е писалъ собственно-ржчно писма до конвойнитѣ казаци, които транспортиратъ заточенницитѣ въ Сибиръ. Учимъ се тамъ още, че императоръ Павелъ, когато се защищавалъ отъ убийцитѣ си, държалъ въ ржката си *револверъ!* Да не мисли г. Фалкъ че съ това е казалъ нѣщо ново. Ние знаемъ, че въ срѣднитѣ вѣкове единъ испански художникъ е нарисувалъ распятието на Христа, и двамата римски войници снабдилъ съ хубави пушки! Така щото г. Фалкъ нѣма нужда да ни удивлява съ револвери въ 1801 г.! Впрочемъ и дѣтинскитѣ басни не се стѣсняватъ отъ анахронизми. Па г. Фалкъ ни се явява и като основателно запознатъ съ руския животъ и нрави. Той ни расправя напр., че въ Русия има православни калугери съ име *Берхардъ,* че думата „Кукуковъ" значила по руски кукувица и пр.

Съобразно съ тия прѣлести на оригиналътъ, и прѣводътъ на г-на Шумкова е прѣдаденъ съ единъ класически-невѣжественъ и тжпъ езикъ.

Романътъ не е прѣведенъ нито отъ френски, нито отъ нѣмски, нито руски езикъ. Отъ четението му, ние безусловно се убѣдихме, а ще се убѣдятъ и читателитѣ, че романътъ е прѣведенъ отъ **сръбски.** Сърбизмътъ стърчи отъ всѣка страница, отъ всѣки редъ на тая бездарна галиматия. Сръбскиятъ езикъ толкова неограничено господствува въ тая книга, щото остава едно отъ двѣтѣ: или прѣводачътъ не познава сръбския езикъ, защото инакъ нѣмаше да *прѣписва* безчисленно множество сръбски думи въ своя прѣводъ, или — horribile dictu — той ще е станалъ агентъ за пропагиране сърбизмътъ между българското население. Тая мисъль неволно се поражда у читателя, щомъ съгледа колко кораби сръбски думи и сръбски обороти, е стоварилъ г. Шумковъ въ своя прѣводъ.

За подкрѣпление на казаното отъ насъ, ще цитираме тукъ единъ редъ отъ сръбски думи, които наводняватъ прѣвода на г. Шумкова, и които сж не само непонятни за българитѣ, но често иматъ у насъ противоположно значение отъ онова което значатъ на сръбски.

Ето нѣкои отъ тия думи:

1. породица,	5. пружиха ржцѣ,	9. племенито,
2. потонътъ,	6. безочникъ,	10. опетъ,
3. вита,	7. додирне,	11. заръ,
4. сталежъ,	8. развиена,	12. друмъ,

13. читавъ,
14. загърли я,
15. опазваха,
16. штофъ,
17. злочинъ;
18. чуваше,
19. паметенъ,
20. свиени,
21. дере се,
22. отчува,
23. ако се осуди,
24. заводь,
25. позаймишъ,
26. самотска дрѣха,
27. църкне,
28. оскудѣвамъ,
29. затече,
30. чврсто,
31. дражестна,
32. породично име,
33. учувате,
34. погоди,
35. потърчите,
36. чоха,
37. дочепа,
38. наслони,
39. чувай се,
40. вредно,
41. дочекъ,
42. подслонъ,
43. сяйность,
44. понуда,
45. лиферация,
46. хинейски води,
47. Прайзко,
48. спасъ,
49. мирностьта му,
50. станъ,
51. чувши,
52. скупи се,
53. извезано,
54. оборена глава,
65. базенъ,
56. пора и пр. и пр.

Както вижда читательтъ, тука се намираме прѣдъ единъ варварски жаргонъ, който прѣдставлява всичко друго, само не българския езикъ. Като запознати добрѣ съ сръбския езикъ, ние ще прѣведемъ сега тия Шумковски думи на български, чрѣзъ което още по̀-нагледно ще испъкне жалкото злоупотрѣбление и светотатство извършено отъ Шумкова съ българската хубава рѣчь. Прѣведени на български (въ сѫщия редъ както сѫ изложени горѣ) тия Шумковски думи значатъ:

1. фамилия, семейство,
2. подътъ,
3. тънка,
4. съсловие,
5. подадоха рѫцѣ,
6. безобразникъ,
7. докосне,
8. развита,
9. благородно,
10. пакъ,
11. нема̀,
12. шосе, пѫть,
13. цѣлъ,
14. прѣгърнѫ я,
15. забѣлѣзвахѫ,
16. материя,
17. престѫпление,
18. вардеше[1])
19. уменъ,
20. свити,
21. вика,
22. съхрани, запази,
23. ако се осмѣли,
24. заведение,
25. заемешъ,
26. кадифена дрѣха,
27. скапа,
28. лишавамъ се,
29. завари, настигне,
30. твърдо, силно,
31. прелестна,
32. семейна честь, име,
33. запазите, съхраните,
34. отгадае,
35. потичайте,
36. сукно,
37. хвана, докопа,
38. облѣгнѫ се,
59. варди се,
40. полезно[2])
41. посрѣщание, приемъ,
42. подпорка,
43. блѣсъкъ,
44. прѣдложение,
45. доставка,
46. Китайски води,
47. Прусия,
48. спасение,
49. спокойствието му,
50. кѫща, квартира,
51. като чу,
52. съвзе се, доде на себе си,
53. нашито.
54. наведена глава,
55. басейнъ,
56. възрасть.

[1]) Сръбската дума „*чувамъ*" значи вардя, съхранявамъ, а на български тя означава нѣщо съвършенно друго.

[2]) Думата „вредно" значи на сръбски съвършенно обратното отъ това, което значи на български, а пъкъ Шумковъ я употрѣбява на български именно въ сръбския смисълъ.

За да свършимъ съ нѣщо интересно, ние молимъ читателя да се наслади отъ слѣдующитѣ перли и букети на Шумковския изященъ езикъ, логика и стилъ:

— „Той **смърчеше** кафе отъ черното шолче“ (дѣцата смърчатъ, но не кафе, а . . . . нѣщо друго!).

— „Да даде Богъ да исчезнатъ сички тъмни *рисунки* на сърдцето ви.“ (!!)

— „Слѣдъ това, една нощь полицията навлиза въ кѫщата на баща ѝ, да търси много важенъ рѫкописъ, испроводенъ отъ Петербургската полиция. Нещастница я обвиняватъ въ украдвание на този рѫкописъ, когато тя му направила любовчо спохождение.“ (Пита се, кому е направила *любовно спохождение* на баща си, или на рѫкописътъ?!!)

— „Тѣжкитѣ и тѫжни охкания произвеждани отъ живитѣ и които — заточенницитѣ всѣка минута поематъ въ себе си, опропастяватъ и на́й-здравата натура. На́й-силния стълбъ, на който почива правдата на рускитѣ закони, въ тѣзи мрачни гробници се наменува съ името: **Подавица.**“ (Тука ни самъ дяволътъ не може разбра нищо!)

— „До нея сѣдеше жена отъ средня *пора*“ (несравненна сръбщина!)

— „Мѫжье и жени работятъ единъ до други безъ разни чувствувания.“ (Хмъ, разни чувствувания!)

— „Всичкитѣ тѣзи ужасии, всичкитѣ тѣзи опастности, които ни заледяватъ сърдцето и душата съ неописана *вълшебность* (!), не сѫ нищо въ сравнение на страшната пустиня на Сибирския друмъ.“ (бумъ!!).

— „На́й-сетнѣ ни освободиха отъ тъмничния затворъ, слѣдъ като ни отведоха въ единъ параходъ, гдѣто бѣхъ принудена да спя и сподѣлямъ **моралътъ** съ нѣкакви си развратени жечи.“

— „Браво, ти още се противишъ пиле? извика *раздразненъ отъ животинска ужасъ* пияния казакъ.“ (Когато пияния казакъ съ твърдѣ прозрачни намѣрения напада една беззащитна мома, той едва ли ще чувствува „животинска ужасъ“ . . . . .)

— „Тъзи ви надѣжда ще се осуети, каза стареца. Тукъ не искатъ да знаятъ нито за *безсрамие,* или пъкъ за други *благоприличия.*“ (!)

Да спрѣме тука, защото послѣдния пасажъ отъ Шумковската литература ни ввожда въ областьта на безпробудното идиотство.

Свѣстната критика трѣбва съ всички сили да се опълчи противъ распространението у насъ на тая гнила, шарлатанска белетристика, която е срамна язва за литературата, която убива благороднитѣ осѣщания и вкусътъ на публиката, и не е друго освѣнъ безстидна карикатура и подигравка съ българския езикъ, здравия смисълъ и художественната правда.

Слѣдъ като бѣхме вече написали горнитѣ рѣдове, единъ отличенъ приятелъ ни достави екземпляръ отъ една недавно появивша

се книга, отъ която ще се въсползуваме за да очертаемъ още една интересна разновидность на фабричното литературно производство. Книжката носи заглавието: „**Три дружки,**“ *елегически актъ* отъ *А. Авгеклионъ.* София, Придворна Печатница, септемврий 1895 г. стр. 106, цѣна 1,50 л.; отъ външна страна тя е издадена съ претенция на елегантность, кокетливость, съ виньетки гдѣто влюбени гѫлѫбчета воркуватъ и се цѣлуватъ.

Слѣдъ охарактеризиранитѣ отъ насъ по горѣ образци на грубата улично-експлоататорска белетристика, „елегическата“ поема на г. Авгеклиона, прѣдставлява нещо невинно, нещо мечтателно-наивно, а не низменно-експлоататорско, та повече туря въ движение нашитѣ смѣхотни мускули, отколкото нашата жѫлчъ. „*Три дружки*“ на г. Авгеклиона сѫ една слезливо-карикатурна екскурсия въ областьта на поевията. Тая „елегия“ е една наглѣдна проба за смѣшнитѣ крайности, до които е достигнала у насъ манията къмъ списателството. Елегическата попара на г. Авгеклиона не съдържа нито сѣнка отъ поетическо дарование, авторътъ даже понятие нѣма отъ най-елементарнитѣ правила на стихосложението. Земете коя и да било книга катехизисъ, география или зоология, раздѣлете рѣдоветѣ на половина, сложете ги единъ подъ други, и вий ще получите точно подобие на стихотворческитѣ приеми и художественното съдържание на Авгеклионовската муза. Ний ще направимъ нѣколко цитатя отъ тоя стихораздирателенъ „актъ“ и читательтъ ще се убѣди, че авторътъ му не е виновенъ въ никакво съучастие или „интимно сближение“ съ поевията. Но прѣди това ще кажемъ нѣколко думи за „тенденцията“ на Авгеклионовското творение, която съ такава изумителна самоувѣренность и младенческа невмѣняемость се обявява на публиката въ прѣдговорътъ на книжката. Единъ поглѣдъ върху съдържанието ще ни уясни работата. Съдържанието на книжката можемъ да очертаемъ въ слѣдующитѣ думи: нескончаемитѣ ридания и плачове на една презрѣла дѣвица, която не може да си намѣри *мѫжъ* — единственния прѣдметъ на нейнитѣ тайни и явни помисли. Три дѣвици (двѣтѣ по млади, едната вече съвсѣмъ прѣцъвтѣла) събиратъ се заедно и водятъ дълги разговори на темата: какъ да си намѣрѫтъ мѫжье. Въ тие разговори чуваме и неща, които, които . . . но, полюбувайте се сами, читателю! Най трогателни сѫ риданията на прѣцъвтѣлата дѣва (името ѝ е Фанче), която казва, че когато била млада, кръвта въ нея бурно кипѣла, тя обичала младежитѣ,

— „Сърдцето ми бѣше тъй добро;
То тупаше си, приятно
И, *къмъ* **всѣко** *едно младо,*
То се **спущаше** любезно. (!)
Искаше да *излѣе любовьта си*
Въ сърдцето на бѫдѫщия си.

Какъ ви се харесва читателю тая дѣвица, която неудержимо се *спуща* къмъ *сѣки* младъ човѣкъ, когото види? Натурализъмъ би

могълъ да черпи отъ това *документи*. Но това не е любовъ, а стаденъ, похотенъ инстинктъ, любовь на самката. И Авгеклионовскитѣ дѣвици прѣнасятъ тия свои инстинкти въ областьта на поезията!

Като продължава да злоупотрѣбява съ понятието любовь, нашата похотлива дѣвица разочаровано се провиква:

— „Но никой не доде мень да обича,
Сякашъ безчувственни сѫ тѣзи младежи
Ни единъ въ мене не се влюби!“ (стр. 65.)

— „А ти мома си още съ надѣжда!
Чакашъ да се похлопа вратата,
Да ти подаде **нѣкой** рѫкѫтѫ;
За да те избави отъ тая мѫкѫ,
И да те вкара въ радостьта.“ (Хмъ!)

— „Но проклятие! никой не хлопа
Живота ти стане тежъкъ, несносенъ
Здравието ти отъ день на день се *покваря*
И ти пожълтяла, омаломощена,
Нито на човѣкъ приличашъ!
А на страшилище мязашъ!“

(И не само физически, ще прибавимъ ний отъ себе си).

Дресирана въ тоя предпотопенъ моралъ, и другата дѣвица *Милче* откровенно исповѣда:

Азъ незная кого да любя,
Защото **всѣкой** обичамъ еднакво“ (!)

Излиза, че дѣвицата люби *мъжкия полъ* въобще, та който ѝ падне подъ рѫкѫ. . . .

Отъ нейната незлобива душа хвърчѫтъ и слѣдующитѣ неподражаеми стихове:

— „Азъ обичамъ почти всички хора,
Защото мислѫ, че тѣ сѫ, кать *меня*
Но, ти виждашъ, че сьмъ възрастна
Азъ сьмъ веч’ въ 21 година
И, дружке, нали и ти си, кать *меня?*

На едно мѣсто дѣвицата възнася къмъ Бога молитви, и моли отъ него подаръци:

— „Дано се нѣкакъ цвѣтья красиви
И рокли нови, капели отъ пера.“ (!)

Но като перлъ и короняесване на тѣе „поетически мотиви“ за *„хлопание вратата,“ „вкарване въ радостьта,“ „капели и пера,“* явява се прѣдговора на книгата, който е изумителенъ по своето наивно безстидство и архи-глупава претенциозность. Ето несравненнитѣ му бомбасти: — „Настоящата книга отъ начало до края е: единъ *моралъ,* едно *наставление,* едно *възпитание за человѣка. (??!)* Автора, като е влѣзълъ въ дълбочината на душата ни, (хмъ!) излѣлъ е всички благородни мисли и идеи (!), които на дѣло сѫ испълнени, отъ *„Три дружки.“* Книгата има и това важно значение, че тя е *оригиналенъ подаръкъ на наща литература — на наща поезия!“* (Разбира се, че Авгеклионовския авторъ, или авторка нѣма нужда да знае че на свѣта сѫществува и скромностьта!)

Най-голѣмо е отчаянието на старата дѣвственница Фанче, която, прѣдъ мисъльта, че е още *мома,* „тръшка се на канапето,“ „извиква вѣлегласно и скуби си косата.“

— „Остана ли пакъ самичка;
Съблича ли се да си лѣгна,
Само мойто лѣгло знае,
Каква е печальта и скрьбьта!
Прѣдъ мисъльта ми — *мома* . . . .“

Сѫщо се разсказва и какви демони и страсти я мѫчѫтъ, горката, прѣзъ това нощно врѣме и пр.

Това физиологическо психопатство, което кара героинитѣ на **елегията** (!) да ламтятъ необуздано къмъ *мъжкия полъ,* навожда ни на прѣдположението, че авторътъ на тая книга не е авторъ, а — авторка, и г. Авгеклионъ не е само псевдонимъ въ името, но и въ полътъ.

Цѣлата тая бездарна драсканица на прьвъ поглѣдъ могла би да направи впечатлѣние на цинизмъ. Обаче тя е пропитана съ такава младенческа наивность и незлобивость, безнравственното и двусмисленното се проявява въ нея съ такава безсѫзнателность и непосредственность, щото трѣба да приемемъ че тая книга не е продуктъ на нѣкоя отъ съврѣменнитѣ практически жрици на Венера, които впрочемъ рѣдко се упражняватъ въ поетически и книжовни опити. Тукъ ние се намираме прѣдъ едно, истина прѣдпотопно и диво, но се опредѣлено и типично мировъззрѣние за любовьта и бракътъ, които се прѣдставляватъ просто въ формата на едно зоологическо спаряване, и не се осложняватъ отъ никакви умствении и етически елементи, та, както ни учи антропологията, днеска господствуватъ още въ гниющитѣ и първобитни раси на человѣчетвото. Така щото мадамъ Авгеклионъ е побъркала адресътъ като съ своята зоологическа поезия се обрьща къмъ българското общество; съ нея тя може да постигне успѣхъ само прѣдъ африканскитѣ диви плѣмена, инстинктитѣ на които именно се манифестиратъ въ животинско *„спущание,“* и *„вкарвание въ радостьта“* и то съ *„вськи младежъ.“* Въ възглядоветѣ на г-жа Авгеклионъ се отражаватъ мрачнитѣ остатъци на тоя антро-

пологически моралъ въ нашето общество, което съ постепенното си образование и въспитание, ще се освободи съвсѣмъ отъ тѣхъ. Тия тѫпи, архаически понятия за любовьта отдавно сѫ изгнани отъ мировъззрѣнието на цивилизованиятъ свѣтъ, *а въ областьта на поезията тѣ сѫ нещо нечуто, нещо чудовищно-безобразно.*

И. Миларовъ.

II. РЕЦЕНЗИИ.

1. **Прѣведени стихотворения,** отъ *Д. К. Поповъ*, София, Печатница Ив. Г. Говедаровъ и С-ие. 1895. Цѣна 1.50 л.

Подъ скромното заглавие *„Прѣведени стихотворения“* г. Д. К. Поповъ издалъ е напослѣдъкъ една сбирка отъ прѣведени поетически трудове, които въ висока степень заслужватъ вниманието на българската читающа публика и литературни крѫгове. Ний съ отрада прочетохме тая книга и заедно съ наслаждението, което ни тя достави, изнесохме убѣждението, че съ тоя си трудъ г-нъ Поповъ е внесълъ единъ драгоцѣненъ вкладъ въ нашата млада литература. Г. Поповъ проявява въ прѣводитѣ си несъмненно поетическо дарование, душевенъ огънъ, дълбоко чувство и силна впечатителность. Ритмата е у него благозвучна, оригинална безъ пресиленость; стихътъ тече у него легко, непринуждено, и край старателната художественна обработка, той се отличава съ богатство въ израженията и образитѣ, съ особенна изящность и сила въ фразировката и езикътъ. При предавание въ българский езикъ идеитѣ и творенията на европейскитѣ поети, г. Поповъ е успѣлъ да раздвижи българский духъ и да извлече отъ народната ни рѣчь такова богатство на поетически обороти и колоритность, да излѣе такива сложни и неуловими по своята нѣжность преливи на висшия духовенъ животъ, щото негования трудъ ще си спечели трайно мѣсто въ храмътъ на българската литература.

Главното съдържание на тая книга на г. Попова съставляватъ прѣводитѣ зети отъ руската, английската и сръбска литератури. Французската и нѣмска литератури сѫ едва докоснати съ нѣколко дребни стихотворения и пѣсни на французскитѣ поети Ксавие де Местръ и Алфредъ де Мюсе, и германскитѣ Зедлицъ, Хартманъ, Уландъ, Редвицъ, Хебелъ (не Гебелъ) и Хайне.

Въ русската поезия г. Поповъ ни ввежда съ прѣкрасния прѣводъ на поемата отъ *Лермонтова* „Мцири“ — пълна съ страсть, драматически моменти, и съ неподражаеми по своята прелесть и пластичность описания на величественната и горда Кавказка природа. Сичко, което е могла да даде българската рѣчь за въспроизвеждание богатството и блѣсъкътъ на Лермонтовския поетически гений, г-нъ Поповъ е прѣдалъ съ вдъхновение, съ замечателно художественно испълнение, вкусъ и изящество. Ще цитираме тука за примѣръ нѣкои мѣста отъ прѣводътъ на поемата, колто е еднакво увлекателна въ сичкитѣ си части:

— „Да кажа ли какво видѣхъ,
Кога за мигъ свободенъ бѣхъ?
— Поля красиви, хълмове,
Що кичатъ свойтѣ върхове
Съ вѣнецъ природенъ, хубавъ, гжстъ,
Отъ рѣдъ дървета околврѣсть,
Шумящи сладко катъ гора,
Ил' братья въ весела игра.

———

А тамъ далечъ, потъналъ въ снѣгъ
Видѣхъ блѣщеше катъ елмазъ
Незиблемий и бѣлъ Кавказъ —
И тутакси незная какъ,
Сърдце усѣти радость пакъ.
Говореше ми таенъ гласъ,
Че нѣвга тамъ съмъ билъ и азъ,
И цѣло минжло за мень;
Стана ми ясно като день . . . .

———

И въ нощенъ часъ, ужасенъ часъ,
Когато страшна буря васъ,
Чрѣзъ грозни мълнии въ разгаръ
Събрала бѣше прѣдъ олтарь
И вджхваше ви трепетъ, страхъ,
Изъ мънастиря азъ бѣгахъ.
О, тази буря бѣхъ готовъ
Въ гжрди да стисна съсъ любовь!
Съ очи си облаци слѣдихъ,
Съ ржцѣ си мълнии ловихъ. . . .
Кажи ми, отче, въ тѣзъ стѣни
Съ какво азъ могж замѣни
Минутна дружба въ жарь, огънь,
На мойта буря съ тазъ отъ вънъ? . . . .

Хубаво и съ художественна цѣльность е прѣдалъ г. Поповъ и лирическитѣ стихотворения на Колцова—тоя народенъ русски поетъ, въ незлобивата муза на когото толкова живо се отразява безискуственната и еднообразна, но пълна съ своеобразни прелести русска степь, и духовния животъ на русскиятъ селенинъ, съ неговото любяще сърце, неговитѣ чувства, житейско търпѣние и славянска мечтателность. Излѣзълъ отъ народната маса, Колцовъ првъ е запозналъ литературата съ богатството и красотитѣ на русското народно творчество, което обработено отъ него въ художественна форма, е останжло като отличителна характеристика на собственниятъ му поетически талантъ.

По нататъкъ (стр. 56—72) г. Поповъ ни запознава съ сръбската поезия въ нѣкои поеми и стихотворения на Джуро Якшичъ, Змай Иванъ Ивановичъ, Бранко Радичевичъ, князь Никола Черногорски и др. Въ тоя редъ на първо мѣсто дохожда малката поема на Дж. Якшичъ, „Пжтьтъ до Горняка,“ която е малка и по своето значение, бѣдна по съдържание, безжизнена и мжгловита по своята концепция. Уморенъ пжтникъ нѣкой, разяданъ отъ дълбока вжтрѣшна тжгж, тласка се по урви и лѣсове, и достига подножието на горага, на върхътъ на която се бѣлѣе мънастиря Горнякъ, и тамъ се спира, а съ него спира и поемата. Но какво оплаква, за какво тжгува пжтникътъ, какво го е докарало до скиталчески животъ, каква тайна гризе душата му и го влачи къмъ „Горняка?“ — На всички тие въпроси читателя не намира отговоръ въ поемата на г. Якшича. Сжщо е лишена отъ дѣйствие и съдържание и втората малка легенда на г. Якшича „*Нощь на Горняка*“. Но при всичкитѣ недостатъци въ построението и отсжтствието на дѣйствие, и двѣтѣ поемки иматъ художественни достоинства, отличаватъ се съ истинско поетическо вдъхновение, дълбока прочуствуваность и изящность въ формата. Особенно миниатюрната легенда „Нощь на Горняка“ е обаятелна по своята поетичность и мечтателенъ романтизмъ; полунощното появявание сѣнката на царя Лазара въ запустѣлитѣ стѣни на мънастиря, очарова ни като единъ небесенъ сънъ, едно вълшебно видѣние, озарено отъ срѣбърнитѣ лжчи на таинственния спжтникъ на земята. Сичкитѣ прѣлестни звукове, сичкитѣ нѣжни ефирни переливи на оригиналътъ на тая вълшебна скаска, сж прѣдадени въ съвършенство отъ майсторската ржка на г. Попова, и не вѣрваме щото оригиналътъ по художественното си испълнение, да стои по̀-високо отъ прѣводътъ на г. Попова. Ще цитираме тука тая кратка легенда за да види читателя колко художественно е сумѣлъ г. Поповъ да запази високото поетическо настроение, съ които сж надъхнжти тия обаятелни стихове:

Кать прѣграда черна тъмна нощь владѣе,
Даже да пошавне жива тварь не смѣе,
Въ мънастиря глухи, въ тъзь обитель славна,
Нѣвгашнитѣ старци въ миръ лежжтъ отдавна,
Зидове нѣмѣятъ—тѣ и нѣми бѣхж,
Звѣрове млъкнахж, нѣвга що рѣвехж,
Листъ не затреперва, шумата не шава,
Тъмна нощь горага пуста застрашава;
Пакъ и Млава стихва своето бученье,
Да не би да чуятъ какъ дълбоко стене.
Естеството даже тука се спотава,
Страховити тайни нѣма нощь вселява . . . .
Кула се заклати, звънъ се чуй далеко —
Въ черкова молитва шъпне се полека.
Палятъ се свѣщитѣ сами щомъ се мръкне,
Прѣзъ дворове глухи нѣкой духъ прѣхвръкне.
На чело му блѣдо, вмѣсто диадема,

*

Светителска свѣтлость мѣсто днесъ занема.
Тихо той прѣстѫпва въ черковата стара,
Поклони се три пѫть тамо прѣдъ олтара,
Пакъ исчезне бързо, скрива се въвъ мрака—
Тъй Царь Лазарь нощемъ ходи на Горняка.

Голѣма услуга би направилъ г. Поповъ на нашата книжнина, ако би прѣдприелъ да прѣведе хероическата епопея на хърватския поетъ *Ив. Мажураничъ:* „Smrt Smail age Čengića,“ която е перлъ на хърватската епическа поезия, и която по съдържанието си е толкова родственна на сѫдбинитѣ на българский народъ.

Отъ английската литература удаченъ изборъ е направилъ г. Поповъ съ прѣвеждането *„Шилйонский затворникъ“* и *„Мазепа.“* творения на лорда Байрона, тоя най-великъ поетически гений на Англия въ днешниятъ вѣкъ. Поемата „Шилйонский затворникъ“ е написана отъ Байрона на брѣговетѣ на Женевското езеро, подъ впечатлѣнието на величественната Швейцарска природа и борбата на швейцарския народъ за человѣчески правдини и свобода. И тука прѣводътъ се отличава съ обаятелна мелодичность на стихътъ, богатство на ритмовката и драматическа сила, съ които е толкова надаренъ оригиналътъ.

Поемата ни прѣнася въ епохата на срѣднитѣ вѣкове, когато Швейцария пѫшкаше подъ владичеството на австрийцитѣ. Трима братья, борци за свободата, лежѫтъ оковани въ Шилйонската кула, която е построена на непристѫпнитѣ скали надъ езерото. Потрѣсающе и неизгладимо впечатление произвежда направеното отъ поета съ дълбока жизненность описание на злокобния Шилйонъ и сѫдбата въ него на тримата братья-мѫченици. Расказътъ се води отъ едного отъ братьята:

Посрѣдъ водата, мраченъ, нѣмъ,
Лѣжи Шилйонъ, затворъ голѣмъ
Тамъ седемъ стълбове, до върхъ
Покрити вѣчно съ влаженъ мъхъ,
Едва пропущатъ свѣтлина.
И ако нѣкой слънчевъ зракъ
Пробий случайно гѫстий мракъ
И срѣщне черната стѣна,
То той ослабва, става бледъ.
О, страшенъ е тъмничний гледъ!
На всѣки стълбъ виси хълка,
Презъ средъ хълката е проврenъ
Синджиръ рѫждясалъ и студенъ,
А въ него нашитѣ крака.
И слънчевиятъ свѣтъ, лучи,
Отдавна що забравихъ азъ,
Тегнали бихѫ въ оня часъ
Надъ мойтѣ хлътнали очи.

Душа ми хладна е къмъ тѣхъ
Отъ какъ послѣдний братъ видѣхъ
Прѣдъ мене мъртавъ катъ падна.

Агонията и смъртьта на по́-младия братъ, г. Поповъ прѣдава съ слѣдующитѣ страстно-вдъхновенни и божестенни стихове:

Напраздно се старайше той
Да скрий терзания безъ брой
Въ послѣдния, прѣдсмъртенъ часъ....
Дѫхътъ що слабо чувахъ азъ,
Почна да става рѣдъкъ, глухъ,
Додѣ най-послѣ ази чухъ
Какъ братъ ми три пѫти трѣпна,
Преста да диша и млъкна....
Услушахъ се пакъ — тишина!
Извикахъ страшно, нъ екна
Затворътъ само. Азъ скокнахъ
Окови скѫсахъ и припнахъ
Да видя що е. Братъ ми нѣмъ,
Опрѣнъ о хладний стълбъ голѣмъ,
Съ глава увиснала катъ цвѣтъ,
Стоеше хладенъ като ледъ.
Рѫка му хванахъ, тя пустна
Послѣднята си топлина.
Така безмилно вѣчностьта
Менъ самъ остави на свѣта,
Отъ братята си раздѣленъ:
Единъ въ земята, другъ прѣдъ менъ.
Съ душа разбита и безъ гласъ,
Въ затвора крачахъ смаянъ азъ
И чувствувахъ гробовенъ хладъ.
А катъ въ лице на мъртвий братъ
Азъ впивахъ погледъ жалостивъ,
То сѣщахъ се, че още съмъ живъ.
О, страшно мѫчно е катъ знашъ,
Че нѣма вече още веднажъ
Да видишъ мило сѫщество,
Кое си любѣлъ отъ душа.
Да се убия?.. ще сгрѣша....
Не знамъ отъ вѣра ль, отъ какво,
Азъ мѫжки тоя часъ горчивъ
Прѣкарахъ и — останѫхъ живъ.

Ний цитирахме наугадъ, безъ да правимъ изборъ, понеже поемата, въ всичкитѣ си части е еднакво потрясающа и грандиозна.

Не сѫщия успѣхъ постига г. Поповъ при прѣдаванието на стихотворения, зети не отъ езикътъ на оригиналътъ, но отъ другъ прѣводъ, както е напр. случая съ знаменитата балада на Зедлица „*Въздушний корабъ*" (въ оригиналътъ „*Die nächtliche Heerschau*"). Тая балада г. Поповъ е прѣвелъ отъ руски (до колкото помнимъ руския прѣводъ е отъ Жуковски) и не е могълъ да се избави отъ нѣкоя натегнатость и не до тамъ естетични обороти. Тука вече самото прѣвождание отъ втора рѫка, е спънка за вникване въ сичкитѣ красоти, поетическото настроение и блѣскавитѣ особенности на оригиналътъ. Така щото прѣводътъ отъ Зедлица, както и още нѣкои отъ малкитѣ стихотворения, при всичката си външна отдѣлка, не могѫтъ се сравни съ високитѣ качества на другитѣ поеми, оцѣнени отъ насъ пó-горѣ, и прѣведени отъ г. Попова отъ самитѣ оригинали. Но тука има и друго нѣщо. Поетическия темпераментъ на г. Попова не се удовлетворява отъ лирическитѣ мотиви и узкия крѫгозоръ на такива стихотворения, каквито се съдържатъ въ втората часть на сбирката му, и за това той не може дълго да се съсрѣдоточи на тѣхъ. Нему му сѫ нуждни пó-широки хоризонти. Неговото поетическо вдъхновение всецѣло се отдава и получава пълния си размахъ само въ сферата на творения, носящи въ себе си печатъ на величие, дълбоки по замислътъ и възвишенитѣ си чувства и идеи, увлѣкателни по своитѣ страстни перипетии и драматическа сила.

Като свършваме оцѣнката си, ще забѣлежимъ още, че въ края на книгата г. Поповъ е помѣстилъ и нѣколко свои оригинални стихотворения, но тѣ сѫ повърхностни и отривочни и не ни даватъ никаква основа за конструиране отъ тѣхъ характеристика върху собственната индивидуалность на г. Попова като поетъ. Това е добрѣ разбралъ и г. Поповъ като е далъ на книгата си само заглавието: „*Прѣведени Стихотворения.*" Упомѣнатитѣ 3—4 лични стихотворения, съ исключение на „Макаръ далечъ...," което е прочувствувано и поетично, сѫ само отзвукъ на едно прѣходяще, навѣяно отъ злобата на деньтъ настроение, написани истина съ гладъкъ стихъ, но съ това се исчерпва и сичкото имъ значение.

При отличния талантъ, който проявява г. Поповъ въ прѣдаванието на български творенията на европейскитѣ първокласни поети, желателно би било той да се съсрѣдоточи въ това направление, съ което ще принесе огромна услуга на нашата литература и обществено събуждание.

Цвѣтановъ.

---

2. **Тридцатилѣтіе дѣятельности Одесскаго Болгарскаго Настоятельства (съ 1854—1884 г.) и матеріалы для освобожденія Болгаріи.** Н. Барсова. Одесса 1895 г. стр. 73.

3. Приложеніе къ брошюрѣ тридцатилѣтіе дѣятельности Одес. Болг. Настоятельства. Одесса 1895. стр. 63.

Горнитѣ двѣ брошури появяватъ се на врѣме за да дадѫтъ едно освѣщение върху дѣятелностьта на Одеското Българско Настоятелство, което е играло не малка роля въ духовното и културно възраждание на нашия народъ, и което днеска вече всецѣло принадлежи на историята. Въ първата брошура — съставена отъ двѣ статии, прѣпечатани отъ „Извѣстія Спб. Слав. Благотвор. Общества“ 1887 г. и отъ нѣколко писма на Н. Х. Палаузова — излага се историята на учрѣждаванието Одеското Българско Настоятелство, и тежкитѣ спънки, съ които то въ началото е имало да се бори, за да получи право на сѫществувание и да организира своята дѣятелность. Прѣпятствията бѣха тогава извънрѣдно голѣми, обстоятелствата извънрѣдно тежки. Сега на насъ може да се покаже странно, че едно частно общество, което се въодушевява само отъ нáй-скромната задача, да спомага съ книги и църковни утвари на своитѣ съплеменници въ Турция, ще посрещне сериозни прѣпятствия въ православната руска империя. Но не така стоеха работитѣ тогава, въ 1840—50 г., когато въ Русия абсолутизмътъ бѣше достигналъ нáй-силния си разгаръ, и правителството на Николая I не допускаше да сѫществува никаква частна инициятива въ общественнитѣ работи, и съ недоволно око слѣдѣше дѣлата на сѣко частно общество, колкото то и да бѣше далеко отъ всички политически въпроси. Знаменития Одески митрополитъ *Инокентий*, безъ ревностната поддържка на когото едва-ли щеше да се допусне създаванието на „Българското Настоятелство,“ въ една своя записка, енергически се оплаква противъ тогавашния правителственъ режимъ въ Русия, и казва колко врѣда е нанесено на отечеството му *„благодаря глупой, односторонней системѣ!“* (стр. 16 на брошурата).

Отъ брошурата нагледно се установява, че главния инициаторъ и организаторъ на българското благотворително дружество въ Русия, е билъ Н. Х. Палаузовъ, който, образованъ въ Русия и установенъ тамъ на служба, рѣшилъ се е, да посвѣти свободното си врѣме на служение на българското си угнѣтено отечество. За тая цѣль нему му бѣше необходимо да спечели съчувствието и съдѣйствието на рускитѣ правителственни крѫгове и руското общество, къмъ ужасната сѫдба на политически и духовно убития български народъ.

Но сé до Кримската война духовнитѣ интереси на българщината не намираха никакъвъ отзвукъ въ рускитѣ правителственни сфери. Руското общество едва имаше хаберъ за сѫществуванието на българския народъ, неговия животъ и исторически сѫдбини, и всичко бъркаше въ общата кличка: „восточные христіяне.“ Славянофилитѣ Хомяковъ, Кирѣевски, Аксаковъ, повече обичаха да витаятъ въ областьта на абстрактни доктринални разсѫждения, отколкото да мислятъ за националното събуждение и помощь на южнитѣ словѣне. Едвамъ въ 1840 г. вслѣдствие непрѣстаннитѣ настояния на Априлова (който въ 1835 г. бѣше основалъ първото българско училище, въ Габрово) и Палаузова, руското правителство разрѣши 4 стипендии за български младежи въ Херсонската семинария, а ходатайството за допущание българетѣ въ пó-високи учебни заведения, било отхвър-

лено. Тия сѫ печалнитѣ виводи, които правимъ отъ първитѣ страници на брошурата.

Обаче слѣдъ Кримската война опититѣ на българскитѣ патриоти, да направятъ отъ Русия центръ за духовно събуждавие на българщината, чрѣзъ въспитавание тамъ цѣло поколѣние българска интелигенция, увѣнчаха се съ пъленъ успѣхъ. Ний ще укажемъ тука на едно явление, което до сега се е игнорирало отъ историографитѣ на нашето възраждание, но което по наше мнѣние, има важно историко-културно значение. Това явление е, че усилванието на българската интелигенция въ Русия, и широкото гостоприемство и отеческа поддържка оказана отъ руското правителство на българскитѣ младежи — съвпада именно съ епохата на единъ важенъ обратъ въ вѫтрѣшния животъ на сама Русия, когато отъ 1857 г. нататъкъ се прѣмахна суровата абсолутистска система на Николая I, и се замѣни съ ерата на хуманнитѣ и благодатни реформи на царя-освободителя Александра II. Съ странното си вмѣшателство въ Австрия 1849 г., Николай I ясно доказа, че основния принципъ на неговото управление бѣше: безусловно поддържание абсолутната власть на монарситѣ; а нѣща като *человѣчески права на народитѣ* и **национални интереси** — за него *не значаха нищо*, бѣха даже злодѣяние, безумие.... Отъ това направено отъ насъ съпоставление, читательтъ наглѣдно ще си уясни по кои причини образованието на българска интелигенция въ Русия, при живота на Николая I бѣше заглъхнало и не напрѣдваше, въпрѣки сичкитѣ усилия на нѣколцината събудени български патриоти.

Въ началото на Кримската война, ангажирано въ настѫпление противъ турцитѣ, руското правителство се показа пó-внимателно къмъ молбитѣ и желанията на българскитѣ патриоти, на чело на които се намираше неуморимий Палаузовъ. Съ дълги „записки“ до разни високопоставени лица (пресата тогава още нѣмаше значение на обществена сила), Н. Х. Палаузовъ се стараеше да възбуди въ рускитѣ рѫководящи крѫгове интересъ къмъ българския народъ и къмъ неговитѣ духовни и национални нужди и задачи. Въ една отъ своитѣ записки, прѣдставена на 20 Януарий 1854 (стр. 31—46 на брошурата) Никола Палаузовъ рисува една твърдѣ блѣскава картина за способноститѣ и силитѣ на българский народъ: тоя народъ първий е приелъ християнството, развилъ у себѣ си книжевность, които послѣ прѣдалъ и на руситѣ, като ги снабдилъ съ книги и наставници. Като минава къмъ прямата си цѣль, Палаузовъ развива единъ сериозенъ планъ за политическото освобождение на българетѣ чрѣзъ Русия. За да види читательтъ колко зрѣло е мислилъ нашия патриотъ, и колко дълбоко е схваналъ тогавашното положение на българский народъ, ще цитираме слѣдующий откъслекъ отъ неговата знаменита записка:

„Болгаре, будучи угнетаемы Турками и притѣсняемы высшимъ греческимъ духовенствомъ, ненавидятъ однихъ, недовѣрчиви и сильно нерасположены къ другимъ. Первые угнетаютъ, грабятъ и убиваютъ Болгаръ, послѣдніе, держа ихъ въ темнотѣ духовной, стараются уничтожить всякія стремленія къ народности, преслѣдуютъ славянскій языкъ, запрещаютъ на немъ совершать богослуженіе, навязывая не-

понятный, греческій, и въ случаѣ нужды, по видамъ своимъ позволяютъ себѣ, даже въ политическомъ отношеніи, клеветать на Болгаръ предъ Диваномъ. Первые, такъ сказать, физически прослѣдуютъ Болгаръ, послѣдніе дѣйствуютъ на нихъ морально, и вмѣстѣ съ тѣмъ обираютъ и грабятъ. Болгаре поэтому желаютъ избавиться отъ деспотизма однихъ и другихъ, будучи недовольны послѣдними не только за вопіющія злоупотребленія по іерархическому управленію Болгаріею, но и потому, что они (Греки), изъ корыстныхъ видовъ, не разъ обнаруживали предъ Портою тайные помыслы Болгаръ. Поэтому надобно воздержаться отъ употребленія Грековъ въ дѣлѣ Болгаръ; въ противномъ случаѣ Болгаре будутъ недовѣрчивы и успѣхъ сомнителенъ. Такъ какъ Болгаре преданы Россіи, то дѣйствовать на нихъ посредствомъ Русскихъ было бы весьма полезно. Но, съ одной стороны, Русскіе, не зная коротко Болгаръ, не зная ни языка ихъ, ни настроенія духа, если и небезуспѣшно будутъ дѣйствовать, то нѣсколько медленно; а съ другой, Болгаре, не имѣвъ никогда прямыхъ сношеній съ Русскими, будутъ какъ бы нерѣшительны."

Натадъкъ Палаузовъ напомня на руското правителство, че то има прямъ интересъ да спомогне за политическото възраждание на на българския народъ, защото инакъ съ тая задача ще се завзематъ западнитѣ Сили, което не ще бѫде въ интереса на словѣнството; казва още, че българетѣ могѫтъ въ скоро врѣме да образуватъ огромна армия отъ 100.000 души конница, а съ подпомогнатото отъ Русия всеобщо възстание, българский народъ ($4^1/_2$—$5^1/_2$ милиона) ще подигне самъ армия отъ нѣколко стотинъ хиляди ратници.

Както виждате, нашия доблестенъ патриотъ не е щадилъ розови бои за да побуди руситѣ къмъ **прямо** завземание за сѫдбата на българетѣ. Но, едно че тоя въпросъ може да е билъ за руското правителство нѣщо съвсѣмъ ново, а второ, обявяванието на война отъ страна на Франция и Англия, исканията на Палаузова испълниха се само въ една на́й-минимална часть. Руското правителство разрѣши образуванието на българско опълчение, а за да може да се организира и материялно поддържа това опълчение, допусна да се състави едно българско дружество (тогава названо *епитропство*), което да събира помощи за волонтеритѣ, и което и стана ядката на *Българското Одеско Настоятелство*. Това бѣше въ врѣме на войната, въ 1854 г.

Обаче слѣдъ войната, дружеството почувствува нуждата да расшири своята дѣятелность, като се посвѣти на духовното възраждание на своя народъ, и за това, ревностно подпомагано отъ незабравимия митрополитъ Инокентий, отнесе се къмъ руското правителство да легализира положението му, и да утвърди уставътъ му.

Но и въпросътъ за утвърждението на тоя уставъ имаше цѣла своя история. При всичко че Настоятелството нѣмаше други освенъ благотворителни цѣли, при всичко че уставътъ му бѣше изработенъ отъ едно руско официялно лице (митрополитъ Инокентий), и че тоя послѣдний на́й-горѣщо работеше за утвърждението му въ Петербургъ — се́ пакъ въпросътъ за уставътъ се протака въ Петербургъ цѣли *четири* години, и благодѣтельтъ на българетѣ, Инокентий, умря

безъ да дочака неговото оживотворение. Слѣдъ като пролѣжа двѣ години въ Министерството на вжтрѣшнитѣ работи и други двѣ въ свѣтѣйшия синодъ, уставътъ на Инокентия пакъ не бѣше приетъ, а самъ синодътъ на *26 Октомврий 1860 г.* издаде едни „врѣменни инструкции“ въ 13 пункта, които и съставиха уставътъ на българското благотворително дружество въ Одеса. Правото за събиранне помощи бѣше разрѣшено пó-рано, въ 1858 г., като се даде на дружеството название: „Настоятельство одесскихъ болгаръ, собирающихъ пожертвованіе по имперіи для бѣдныхъ болгарскихъ православныхъ церквей и училищъ.“

Собственно истинската важна дѣятелность на Настоятелството се започва едвамъ отъ *1861* г. Въ това ще се убѣдимъ, като вземемъ прѣдъ видъ фактътъ, че отъ 2 Февруарий 1854 год. до 2 Февруарий 1861 год. дружеството е събрало само 15 522 рубли (стр. 22 на брош.) — сумма наистина нищожна за единъ такъвъ срокъ отъ 7 години. Но съ расцвѣта на държавния и вжтрѣшния животъ въ Руссия отъ 1861—1880 год., съвпада и най-блѣскавия периодъ отъ дѣятелностьта на българското Настоятелство. Вече въ първитѣ двѣ години отъ 1861—63, Настоятелството събира крупната сума 55.796 руб.; въ послѣдующитѣ години тия суми растжтъ още повече, правителството на императора Александра II всячески поощряваше благитѣ начинания на българското дружество, и въ това врѣме виждаме ний знаменателното явление, че Руссия, въ пълна смисъль на думата стана културенъ центръ за българския народъ; цѣло поколѣние българси младежи (300—400 души) получихж прѣзъ тоя периодъ въспитание и образувание въ русскитѣ срѣдни училища и университети, и, възвърнали се въ отечеството си, нáй-много тѣ способствувахж за политическото и духовно събуждание на народътъ си, и днеска тѣ сж още главния контингентъ на умственната сила и интелигенцията на България. Важенъ факторъ за създаванието на тая интелигенция е било Българското Одеско Настоятелство, на чело съ главния си вдохновитель Н. Палаузова; Българския народъ не ще забрави неоцѣнимитѣ заслуги принесени му отъ тоя неуморимъ и отличенъ труженикъ за дѣлото на отечеството. Съчуствието и интересътъ на русското общество къмъ България — растеше отъ година на година благодарение нáй много на трудоветѣ на Н. Палаузова, който си бѣше спечалилъ доверие и симпатии не само въ русскитѣ висши държавни и политически кржгове, но бѣше привлѣкжлъ къмъ своята кауза и знаменития публицистъ Аксакова, който въ 60—70 год. имаше рѣшающъ гласъ въ отношенията на русското правителство къмъ южнитѣ словѣни.

Въ материялно отношение, Настоятелството, прѣзъ 30-годишното си сжществувание, бѣше събрало около *300.000* рубли, 7—8000 книги, нѣколко стотинъ утвари за богослужебни потрѣбности, които бѣхж расходувани за цѣлитѣ, които си бѣ поставило дружеството. Слѣдъ създаванието Българската държава, Настоятелството доживя да види осжществени своитѣ задачи, и то въ 1884 г. прѣкрати своята дѣятелность, оказавша се прѣзъ всичкото врѣме на сжществуванието му,

толкова благодѣтелна и толкова полезна за събуждането на българското отечество.

При края на брошурата помѣстени сѫ нѣколко писмá на Палаузова до И. С. Аксакова, които не носѫтъ дата кога сѫ писани, но отъ съдържанието имъ се вижда ясно, че тѣ сѫ писани между 1877—78 год., въ врѣме на русската окупация въ България. Тия писма ни рисуватъ душевното настроение и впечатлѣнията, пробудени у Палаузова отъ русската окупация въ България, отъ започнавшитѣ се близки отношения между освободителитѣ и освободенитѣ. Трѣбва да признаемъ, че тия впечатлѣния на Палаузова, при всичкото тогава всеобщо опоение за родената млада българска свобода, сѫ далекъ отъ да бѫдѫтъ розови и въсторженни. Въ чуствата и настроението на Палаузова съглѣждаме едно нескриваемо, дълбоко разочарование и душевна горчевина по поводъ на управлението на княза Черкаски въ отечеството му, и той още тогава като да прѣдвиждаше ония тежки недоразумѣния между Руссия и България, свидѣтель на които стана слѣдующето десятилѣтие . . . Страстенъ привърженникъ на Руссия, Палаузовъ съ ужасъ съглѣждаше, че управлението на окупационнитѣ власти се води по начинъ да породи вражда, а не любовь и „слияние" между двата народа, и за това той се обръща съ писмата си къмъ отличния русски патриотъ Аксакова, като му указва на откриващата се пропасть, която грози да растрои отношенията между освободителитѣ и освободенитѣ. Палаузовъ излага въ писмата си, че князь Черкаски се отнасялъ къмъ българетѣ съ антипатия и прѣзрѣние, и винаги прибѣгвалъ къмъ „нáй-крути" мѣрки. До какви тъгостни размѣри се е било въскачило вълнението у Палаузова, вижда се отъ това, че той на едно мѣсто въ писмото си *сравнява управлението на княза Черкаски въ България съ онова въ Полша слѣдъ революцията отъ 1863 г. (!!):* — „Вѣдь то, что такъ недавно практиковалось въ Царствѣ Польскомъ, не примѣнимо къ освобождаемымъ Болгаромъ. (!!) Въ Варшавѣ мы были у себя дома, а тутъ на насъ ревниво смотритъ вся Европа". (ст. 61).

—„Я уже и теперь слышалъ отъ прiѣзжавшихъ изъ—за Дуная Болгаръ мнѣние, что Русскые хотятъ сдѣлатъ изъ Болгарiи русскую область, и начинаютъ недоумѣвать. Поэтому, водворяя новый порядокъ, намъ слѣдуетъ избѣгать всякихъ поводовъ къ неудовольствiю, способнуму превратиться въ Болгарахъ въ разочарованiе и ропотъ, а они способни на эго, ибо высокое понятiе ихъ о великодушiи Русскихъ, аналогично понятiю о жертвѣ Христа Спасителя". (стр. 62 на брошурата).

Слѣдъ Берлинския Конгресъ и прѣвращението на сѣверна България въ княжество, С. Лукьяновъ, който бѣше натоваренъ съ изработвание проектъ за управлението на създаваемото българско княжество, обръща се съ едно писмо до Палаузова, къмъ което прилага и единъ списъкъ отъ 16 въпроси, и го моли да изложи своитѣ възглядове по бѫдѫщето устройство на България. Отговоритѣ на Палаузова свидѣтелствуватъ за неговата висока образованость и познавание конституционнитѣ форми на управлението въ Европа. Върху

една демократическа основа (всеобщо право на гласоподаванне, безъ имущественъ цензъ, съ непосрѣдственни избори) той прѣдлага една конституционно управление съ двѣ камари и пр.

Въ втората брошура, като приложение къмъ първата, нáй-много интересъ заслужава „Списъкътъ на българи, получивши образование въ Русcия чрѣзъ посрѣдството на Одеското Настоятелство, или съ негови срѣдства“. Тоя списъкъ е съставенъ въ 1877 г. по искането на русскитѣ окупационни власти, които имахѫ нужда отъ интелигентни сили при организиранието ново управление въ страната. Неприятното впечатлѣние прави, гдѣто при нѣкои имена сѫ прибавени неумѣстнитѣ забѣлѣжки като: „неблагонадеженъ“, „уволенъ за распространеніе превратныхъ идей“, „уволенъ за вредное направленіе“, „малоспособный“ и др. под. Даже за единъ уроженецъ отъ София прямо се казва че билъ „туркофилъ“ (!!). За нашия поетъ-революционеръ Христо Ботьева узнаваме, че билъ „исключенъ за безуспѣшность“ (!). Списъкътъ, както казахме, въ 1877 г. е билъ испратенъ *конфиденциялно* на княза Черкаски, и горнитѣ полицейски забѣлѣжки оставахѫ тайна при върховното правителство. Обаче печатанието на тия забѣлѣжки въ една книга и даванието имъ на всеобща извѣстность на публиката, особенно когато болшинството отъ тие очернени лица още живѣятъ, е една непростителна безтактность отъ страна на издателитѣ на брошуритѣ. Тая постъпка е толкова пò-непростителна, че се извършва въ Русcия, гдѣто е огнището на нáй-благороднитѣ литературни традиции. Въ просвѣтениятъ свѣтъ подобни „забѣлѣжки“ допущатъ се официялно въ печатьтъ само като исторически матерриялъ, и то слѣдъ смъртьта на „атестованитѣ“ лица. Инакъ публикацията се обръща въ памфлетъ, газетна полемика и сензационни разоблачения, достоинствата на които сѫ съмнителни.

Като оставимъ на страна горнята безтактность на г. Барсова и втората брошура дава нѣколко цѣнни свѣдения по историята на българското възраждание.

Невенъ.

---

4. **Коментаръ на общитѣ наредби и условия, които се налагатъ на прѣдприемачи по постройки на мостове и шоссета.** Написалъ Шарлъ Барри, адвокатъ при Французския Държавенъ Съвѣтъ и Кассационенъ Сѫдъ. Прѣвелъ отъ 13-то послѣдне издание А. Карапировъ. София, Придворна Печатница цѣна лева 3.50.

Единъ отъ нáй-бѣднитѣ и нáй-запоставенитѣ отдѣли на нашата литература е юриспруденцията. Отъ година на година у насъ се въвеждатъ и се приспособляватъ цѣла маса институти и законо-положения, прямо зети отъ живота и практиката на западна Европа, а пъкъ въ литературата ни едвамъ нáй-наредко се появяватъ съчинения или добри прѣводи, които би си поставили за задача да даватъ едно свѣстно тълкувание на ново-въведенията въ връзска съ нашитѣ битови условия и практика. По тая причина въ нашата книжнина

още и до сега не се е появило нѣкое съчинение или ръководство, което да коментира юридическия характеръ на договоритѣ по обществении постройки и да дава мѣродавни упѫтвания по множеството спорни въпроси и стълкновения отъ юридически характеръ, които се пораждатъ при испълнението на контрактитѣ при различнитѣ обществении постройки. Съ прѣвождание доброто съчинение на Шарлъ Барри, г. Карапировъ, успѣшно попълва една празнота въ нашата юридическа книжовность. Тая книга се явява толкова по́-наврѣменно, че нашата страна се намира днеска въ разгара на обществении постройки и прѣдприятия отъ най различенъ родъ, а заедно съ това испѫкватъ множество недоразумѣния и конфликти по контрактитѣ и испълнението на тия обществении постройки.

Книгата на Шарлъ Барри, съставена на основание на французскитѣ законоположения и рѣшенията на французския държавенъ съвѣтъ и Кассац. Сѫдъ (по́-долу ще видимъ, че по тоя прѣдметъ французкитѣ закони съ мѣродавни и у насъ) исчерпва и разрѣшава сичкитѣ видове стълкновения и прѣрекания, които се срѣщатъ при прилаганието въ дѣйствие нѣкоя обществена постройка. Книгата се явява като еднакво полезно пособие както за прѣдставителитѣ на властьта (окр. управления, постояннитѣ коммисии, градск. общински управления) като господари на работата, така и за прѣдприемачитѣ, които сѫ поели върху си нейното испълняване. При това по сѣки единъ третиранъ въпросъ привождатъ се множество примѣри, зети отъ юриспруденцията и рѣшенията на административнитѣ и сѫдебни инстанции. Като дългогодишенъ чиновникъ въ Министерството на Общитѣ Сгради, г. Карапировъ е близко запознатъ съ въпроситѣ, които се пораждатъ при подготовляванието и испълнението договоритѣ по общественнитѣ прѣдприятия, та и въ прѣводътъ си стараялъ се да истъкне на видъ на́й-много ония норми и разяснения, които иматъ непосрѣдственъ интересъ за нашето законодателство и практика.

Нашето законодателство по публичнитѣ постройки и прѣдприятия се нормира отъ издадения въ 1882 год. „Публично-административенъ правилникъ“ който е почти букваленъ прѣводъ на французското законоположение по сѫщия прѣдметъ (Cahiers des clauses et conditions générales imposées aux entrepreneurs отъ 16 Ноем. 1866 г.) Истина нашето законодателство не познава института на административнитѣ сѫдилища, но това процесуално различие не измѣнява въ нищо материялното разрѣшение на юридическитѣ въпроси, което е главното.

Системата на книгата е на́й-наглѣдна и удобна: авторътъ е зелъ текста отъ законътъ (Публичн. адм. прав.) и тълкува членъ по членъ въ сѫщия редъ, както сѫ членоветѣ въ самия законъ. Особенно старателно и съ исчерпвающа пълнота сѫ разработени въ книгата на г. Барри именно ония въпроси, които на практика пораждатъ на́й-много стълкновения и прѣрекания: юридическия хирактеръ на контрактитѣ и свързанитѣ съ него прав. и задължения на странитѣ, измѣненията въ девизътъ и работитѣ, нарушенията на контраткитѣ,

качеството и оцѣнката на материялитѣ, отношенията на инженеритѣ къмъ прѣдприемачътъ и неговитѣ агенти, отчуздяванието частни мѣста и обезщетение владѣлцитѣ имъ, кои поврѣди въ постройката могжтъ да се считатъ за произлѣзли отъ форсъ мажоръ, а кои оставатъ въ тяжесть на прѣдприемачътъ и пр.

Прѣводътъ на г. Карапирова е ясенъ и точенъ, отличава се съ хубаво литературно изложение. Нашитѣ административни власти, общ. управления, сждии, адвокати, прѣдприемачи, като и сички лица, които било теоретически, било практически боравятъ съ въпроси по общественни постройки и прѣдприятия, ще намѣрятъ въ тая книга драгоцѣнни указания и тълкувания по интересующитѣ ги питания.

А. П-въ.

---

5. **Сборникъ отъ македонски български народни пѣсни** Събралъ Наумъ К. Таховъ. Първо издание. София, печатница на Бр. П. Спиркови. 1895. 8° 220 стр. Цѣна 2.50 лева.

Този сборникъ излѣзе на бѣлъ свѣтъ прѣди десетина дни, който по всичко ни напомнува издадениятъ прѣди една година отъ Василъ Икономова*). Сборника на г. Тахова съдържа: 275 бълг. пѣсни и 40 влашки, произведение на издательтъ. Българскитѣ вариянти сж распрѣдѣлени на четире отдѣла: юнашки (войводски), любовни, хороводни и лазарски.

Издательтъ г. Таховъ е влахъ, родомъ отъ гр. Крушово (Битолско), слѣпъ и безграмотенъ. Почти всичкитѣ пѣсни сж записани отъ Крушово отъ баба Дафа Цѣпенкова, родена въ Прилѣпъ и омжжена въ Крушово. Първоначално пѣснитѣ сж били написани отъ друго лице, което авторътъ за жаль, не ни извѣствява, съ гръцки букви по диктовката на автора г. Таховъ (Прѣдг. 5 стр.) Желанието на автора е било да види на бѣлъ свѣтъ материалитѣ си, като не е жалилъ нито трудъ, нито материални срѣдства, съ надѣжда че ще принесе полза на книжнината ни, както и да му се посрѣщнатъ разноскитѣ отъ абонатитѣ и купцитѣ.

Прѣди да почнемъ да разглеждаме сборника на г. Таховъ, мимоходомъ ще забѣлѣжимъ, че идеята, която е въодушевлявала събирачътъ — да принесе полза на бълг. филология и етнография, е прѣвъсходна, но, за жаль, както ще видимъ по нататъкъ, трудътъ и материалнитѣ срѣдства сж отишли почти напраздно, защото материалътъ не е издържанъ както трѣбва. Не толкозъ е отговоренъ авторътъ, колкото коректорътъ, който, както се вижда отъ нареждането на материалитѣ слабо отбиралъ отъ такива работи. Доста справедливи сж думитѣ на нашиятъ ученъ филологъ г. Д-ръ Л. Милетичъ: „Осждително е, гдѣто всѣки се стреми да издаде фолклорна сбирка самъ отдѣлно, безъ да е подготвенъ да приготви критическо издание, както трѣбва“. (Бълг, Пр. I г. кн. VII. 177).

*) Виж. рец. въ Бълг. Пр. I г. кн. VII, 177; Бълг. Сбирка I год. кн. VI.

Единъ отъ недостатъцитѣ е липсованье номера на пѣснитѣ, за които филолозитѣ и етнографитѣ бихѫ почувствували голѣма нужда; ако бѣше издаденъ свѣстно материалътъ, поради тази причина ние ще цитираме страницитѣ на вариянтитѣ. Но понеже на една страница се срѣщатъ три-четири варианти, до страницата ще отбѣлѣзваме съ римски цифри броятъ на пѣснитѣ.

Първиятъ отдѣлъ, както личи въ сборника сѫ юнашкитѣ (войводски) пѣсни, къмъ когото не спадатъ слѣдующитѣ: 80, 84, 87, 89 II, 98 I, II и III, 99 I, 100 III, 117 II, 119, 120 I, 122 II, 124 I, 125 I и II, 130, 131 III, 134, 135 I и II, 140 I и II, 146 II и пр. и сѫ исключително любовни, които трѣбваше да стоѭтъ вь отдѣла на любовнитѣ. Останѫлитѣ войводски, по право хайдушки, пѣсни сѫ маловажни за науката, освенъ това нѣкои сѫ вече извѣстни; така пѣсеньта за Манолъ майсторъ стр. 106 (впрочемъ въ сборника на г-нъ Тахова име нѣма никакво, но сюжетътъ е сѫщи) е печатенъ въ нѣколко сборника (ср. Сол. Книж. кн. VIII—X, 208 стр.); Яна и братанчето ѝ 114 стр. (ср. Сб. Ст. I, 6); Братъ мъртвецъ и сестра му Евдокия на стр. 117 (ср. СПСп. XLI—XLII, стр. 946; Бр. Мил. 200; Doz. 7, СПСп. II, 172; Кач. 48); Димче протог'ерче стр. 120 II (ср. СПСп. кн. XLVII 809), вариянтътъ на стр. 196 II (ср. Сб. Ст. I 18) и т. н.

Сюжетитѣ на хайдушкитѣ вариянти у г. Таховия сборникъ сѫ приблизително такива, които очертаватъ разбойницитѣ, като свирѣпствувание изъ населенисто, грабение на моми, насилвание на жени, борба помежду си и съ турцитѣ, побратимяванье, отивание противъ волята на родителитѣ въ редътъ на хайдуцитѣ, непазенье вѣрность на дадената дума и т. н. Такива сѫ: Филипъ войвода (стр. 8) Вакумъ войвода (9) Василъ войвода (11), Миалъ войвода (12), Митре войвода (13), Гиори комита (15), Манушъ войвода (17), Радоецъ войвода (21), Митко войвода (28), Борянъ войвода (30), Вайданъ войвода (38), Гиорги Лажотъ и т. н. Изобщо войводскитѣ пѣсни сѫ малки, не повече отъ 20—30 стиха, но броятъ имъ е значителенъ 140, но каква́ полза отъ това? Почти всичкитѣ пѣсни въ Сб. на г. Тахова сѫ нови, не по́стари отъ 30—40 години; това се вижда и отъ въспѣтитѣ исторически лица, като Гйорги Лажотъ, (58 стр.), Църне и др. родомъ отъ Прилѣпско и върлующи прѣди 15—20 год.

Колкото за останѫлитѣ отдѣли: любовни, хороводни и лазарски сѫ своеврѣменни пѣсни на разглезени момичета; по-добрѣ би било да не стоѭтъ въ сборника, защото не прѣдставляватъ почти никакъвъ интересъ.

За ромѫнскитѣ пѣсни, написани съ кирилица, срѣщаме въ прѣдговора стр, 4 слѣдующето: „Постояннитѣ гонения и прѣслѣдвания, на които сѫ изложени сънародницитѣ ми власи въ Крушово и околията, гдѣто се срѣщатъ власи, не сѫ могли да не развълнуватъ духа му; той не е ималъ възможность да остане глухъ на стенанията и въздишкитѣ имъ и да не излѣе своя ядъ и порицания надъ гъркоманитѣ негови сънародници, които, жертва на невѣжество дълбоко и лични материални интереси, сѫ ставали чужди слѣпи агенти и сѫ пакостили на своитѣ сънародници". Прѣдъ видъ на това г. Таховъ

въспроизвѣлъ нѣколко ромѫнски пѣсни, за които оставяме да се произнесѫтъ знающитѣ ромѫнски езикъ.

Отъ къмъ фонетиката сборника е толкова неудовлетворителенъ, че не трѣбва и дума да става, защото тукъ ни сѣнка има отъ фонетическо правописание; но и самиятъ общоприетъ литературенъ правописъ не е употрѣбенъ, както се излага въ школскитѣ граматики; а съвсѣмъ по единъ своеобразенъ правописъ; напр.: болѣнъ (11 стр.), пеѣа (12), ножь (21), спижтъ (22), бѫрго (34), хубава (39), друмове (40), сребрени (40), срѣдъ (22), бахча (84), нивѣто (87), цвекѣ (104), жалостни (104), ливагѣ (121), звездо (129), грозгѣ (155), нокѣ (167) и мн. др. ом. крушовскитѣ: бо́лен, пееа, нош, спіат, бъргу, убаа, друмой, стребрени, стрет, бафча, нивіето, цфек'е, жалосни, нок'е и пр. Срѣщатъ се двойни и тройни форми на една дума въ една пѣсень; така: покрай зборотъ и зборътъ; лажат и лажот; сватови, сватои, сватой; нозе и нодзе; солзи и солдзи; пеятъ и пеатъ и мн. др.

Обясненията на диалектическитѣ думи сѫ твърдѣ малко — 20, но и между тѣхъ има нѣкои необяснени добрѣ; напр. турската рѣчь карши на стр. 89 е обяснена съ *срѣща* вм. съ срѣщу.

София, 5 Юлий 1895 год.

А. П. Стоиловъ.

Юбилеятъ на Ив. Вазова.

Ако чествуванието и възвеличението на заслужилитѣ си синове, съставлява отличителна черта на доблестнитѣ и напрѣднали народи, то и българский народъ на 24 Септ. тая година даде доказателство, че е достоенъ да завземе едно мѣсто въ рѣда на просвѣтенитѣ нации.

Дадената отъ столичната преса инициятива за достойно отпразнувание 25-годишнината на литературната дѣятелность на националния поетъ Ив. Вазовъ, намѣри горѣщъ отзивъ въ сърдцата на интелигенцията и на сичкитѣ слоевѣ отъ населението. По примѣра на столицата и много други наши градища рѣшиха да отпразнуватъ самостоятелно юбилейния день и да направжтъ отъ него народно тържество. И ако въ провинцията липсваше оня външенъ блѣсъкъ и помпа, съ които се отличи праздника въ столицата, то се радостнитѣ чувства и всеобщото одушевление не бѣше по-малко, отколкото въ София.

Въ тоя си кратъкъ отчетъ за юбилеятъ нѣмаме възможность да охарактеризираме подробно таланта на юбиляра и мѣстото, което той завзема въ нашата млада литература. Освенъ това, критический разборъ е неумѣстенъ при едно юбилейно праздненство. Ще споменемъ само че неговата огромна популярность, неговата извѣстность дори и въ най-бѣднитѣ колиби, гдѣто се зборува българската рѣчь, както и всеобщото съчувствие съ което се посрѣщна идеята за юбилеятъ, свидѣтелствуватъ, че българското сърдце е крѣпко привързано къмъ своя поетъ Вазова, който съ поетическата си дарба, съ пламенното си слово, умѣе да проникне въ народната душа, умѣе да я възрадва и въодушеви, да я свлада и поведе съ себе си къмъ прѣкрасното, великото, человѣческото.

Нѣма да изброяваме тука приготовленията, които се правиха за юбилеятъ и рѣдътъ на тържеството въ самата Столица. Сичкитѣ вѣстници столични и провинциялни подробно описаха праздненството, което се увѣнча съ пъленъ успѣхъ, дължимъ и на голѣмитѣ трудове и умѣнение, показани отъ страна на юбилейния комитетъ. Безчисленни сж адреситѣ, поздравленията и подаръцитѣ, които обсипаха юбилярътъ отъ цѣлата страна.

Апогеятъ на тържеството прѣдставляваше зрѣлището въ Народното Събрание сутриньта на 24 Септемврий, гдѣто юбилярътъ, обкржженъ отъ цвѣтътъ на българската интелигенция, и акламиранъ отъ многобройната публика, бѣше увѣнчанъ съ висшата слава на

поетътъ — лавровий вѣнецъ — символътъ на безсмъртието, символътъ на неговата мощь като водитель на народната мисълъ и идеали. Въ тая трогателна минута, Вазовъ се удостои да узнае, че и Господаря на страната зема сърдечно участие въ това народно празненство. Съ единъ рескриптъ датиранъ отъ Евксиноградъ и прочетенъ въ събранието, Н. Ц. В. Князътъ въ едни топли изражения сърадва поетътъ по случай на 25-годишната му литературна дѣятелность, и го награждава съ II. степенъ отъ „ордена за гражданската заслуга."

Слѣдъ това прѣдседателя на юбилейния комитетъ г. В. Стояновъ, поднесе Вазову раскошно изработения адресъ отъ страна на почитателитѣ на поетътъ. Тоя адресъ имаше слѣдующето съдържание:

Многолюбимий поете!

— „Днесъ когато отъ всички краища на България Ти идѫтъ радотни привѣтствия за Твоя славенъ праздникъ, ний тукъ испълнени съ високо уважение къмъ тебъ и твоитѣ литературни заслуги, се считаме двойно честити, че можемъ лично да искажемъ чувствата си че можемъ да Ти поднесемъ и вещественъ знакъ на признателна обичь и въ Твоето лице да прославимъ напрѣдъка на българската литература прѣзь послѣднитѣ двайсетъ и петъ години.

Като имаме прѣдъ видъ Твоята литературна дѣятелность прѣзъ тоя дългъ периодъ, чудимъ се не само на отличнитѣ Твои дарби, но и на Твоето желѣзно постоянство, съ което ето че доживѣ до общо признание, до всенародно уважение. Но заедно съ Тебъ и Твоитѣ славни дѣла се е дигналъ напрѣдъ и българския народенъ духъ, та днесъ заедно съ Твоятъ юбилей можемъ смѣло да славимъ праздника на общия българскн напрѣдъкъ.

И какъвъ напрѣдъкъ! Прѣди двайсетъ и петъ години Ти злочестъ изгнаникъ, комуто цѣлия идеалъ бѣше едно свободно кѫтче отъ България, гдѣто да забиешъ котва и наченешъ скромна работа — днесъ великъ български поетъ, комуто заслугитѣ и славата намиратъ отзивъ не само по цѣла България, но и по цѣлъ образованъ свѣтъ.

България отъ неволна и потъпкана робиня, както бѣше прѣди двайсетъ и петъ години Те поздравява днесъ като Балканска Царица, която гледа гордо въ хубавата си бѫдность и черпи надѣжда и сила отъ Твоитѣ сладки стихове тъкмо тъй, както отъ своитѣ храбри синове.

А тоя народъ, комуто въ нѣкои тѣжки минути си отказвалъ идеалния полетъ, сега е литналъ отъ всѝ-страни да поздрави въ Твоето лице носителя на българскитѣ идеали, да покаже, че цѣни заслуги, почита народни дѣятели.

Когато прѣди двайсетъ и петъ години издаде на свѣтъ първото стихотворение подъ заглавие „Борътъ", Ти като че символически съ него посади борътъ на българската поезия, като че тури бѣлегъ за начало на единъ знаменитъ периодъ, който днесъ тържественно славимъ. И до като оня вещественъ боръ, що го бѣще тъй хубаво описалъ отдавна гние въ недрата на майка-земя, идеалния боръ се разлисти,

расклони, порасте и съ Твоитѣ неуморими грижи стана величествено дърво, що засѣня сега цѣлъ български Парнасъ и крие въ себе си доволно жизненность да противостои на всички бури и вихрушки. И намъ, Твои приятели и почитатели, ни е сега едничко желание, тоя кичестъ боръ да закриля още дълго врѣме подъ сѣнката си българската поезия до като околнитѣ фиданки получатъ сила да станатъ здрава подкрѣпа на стария боръ.

Ликувай Български поете! Радвай се, че намѣри най-сетнѣ толкозъ жадуваната любовь и слава въ българския народъ! Съ Тебъ заедно ликуваме синца, че дочакахме първий юбилей на пљрви български поетъ. Срѣдъ това бурно море отъ страсти и тревоги Ти съ лира въ ржка прѣкара благополучно лодката си до тихо пристанище; слѣдъ това безглавие у насъ, дѣто ни старость се почита, ни авторитетъ се признава, Ти си спечели почитъ и признание въ цѣлъ народъ.

Ти, комуто подобенъ още не роди България, Ти който отъ двайсеть и петь години държишъ достойно скиптъра на българската поезия, Ти заслужвашъ да носишъ вѣнеца на българската слава. Нека тоя вѣнецъ Ти бжде символъ на всенародна почесть, спомѣнъ отъ народна признателность. Ний, прости смъртни едва ли можемъ исказа, а камо ли да наградимъ Твоитѣ заслуги. За тѣхъ говорятъ краснитѣ български поля и гори, които си толкова пжти въспѣлъ, за тѣхъ говорятъ българскитѣ бойни полета, които заедно съ военната българска слава отʼекватъ и славата на безсмъртния поетъ. Твоята благозвучна лира въспѣ народнитѣ ни скърби и радости, прослави българската храбрость, разнесе по цѣлъ свѣтъ българското име. За всичко туй признателния български народъ Ти исказва днесь благодарность и моли Бога да Ти продължи днитѣ, за да се радвашъ още дълго врѣме на спечелената си слава, като си останешъ и за напрѣдъ благороденъ пѣвецъ, нашъ народенъ водитель и утѣшитель.

Живѣй, поете, за българска слава!

Ст. София, 24 Септемврий 1895 г.

Г. В. Стояновъ, въ качеството си на подпредсѣдатель на Бълг. Книжевно Дружество поздрави юбилярътъ съ слѣдующитѣ прочувствувани думи:

„Позволи ми сега, драгий нашъ поете, да те поздравјж най-сърдечно и отъ страна на Българското Книжовно Дружество, което бѣ честито прѣди 25 годинъ да обнародва твоя првъ поетически плодъ въ своето Пер. Списание, и което Дружество още тогава прѣдъугади, тъй да кажж, че ти ще станешъ единъ отъ най-отличнитѣ служители въ храма на българската книжнина.“

На тоя адресъ и честитяние юбилярътъ отговори съ слѣдующата рѣчь, замѣчателна по дълбокитѣ си мисли, по духътъ на единъ първенецъ на българската литература, увлѣкателна по своя сладъкъ стилъ и поетическо вдъхновение;

*

Уважаеми приятели и съграждани!

— „Въ тоя великъ на живота ми часъ, азъ намирамъ човѣческия языкъ слабъ да изразѭ какво чувствувамъ; да искажѫ приливы отъ горѣща признателность, която пълни душата ми и която само безмълвнитѣ сълзи отъ радость би могле до нѣкждѣ си да истълкуватъ.

Дълбоко покъртенъ, смаянъ, въсхитенъ отъ тие блѣскави изявления на съчувствие, отъ това тържественно и гръмливо одобряване моитѣ скромни усилия по полето на народната книжнина, безконечно щастливъ отъ всичко това, което чувамъ, което виждамъ, което ме забикаля, което ме вълнува въ вашата съгрѣвающа срѣда, азъ съмъ въ състояние да кажѫ само една дума: Благодарѭ! И тая дума побира сега цѣлата ми душа. Благодарѭ!

Тъкмо прѣди 25 години, прѣзъ единъ облаченъ день на Септемврий, въ Ромѫнский градъ Браила, единъ юноша сиромашки облѣченъ, съ видъ нерешителенъ, боязливъ, се спираше съ страхопочитание прѣдъ вратата на едно високо здание, надъ която се красуваше тоя надписъ: „Българско Книжовно Дружество“.

И тоя бѣденъ и смутенъ момъкъ, който се готвеше да влѣзе тамъ, изглѣждаше плахо и недовѣрчиво високата стѣна, голѣмата порта на тоя домъ, магически дѣйствующия на него надписъ, и усѣщаше трескави тръпки, като човѣкъ, чийто животъ зависѣше отъ онова, което ще намѣри вътрѣ, чиято сѫдба щѣше да бѫде рѣшена слѣдъ нѣколко минути. Да, защото този момъкъ носеше въ душата си една многогодишна, голѣма жажда — да бѫде поетъ — и въ пазвата си — единъ голѣмъ рѫкописъ, единъ рѫкописъ съ стихове.

Въ читалнята на дружеството той завари двама млади господиновци. Тѣ го поканиха учтиво да сѣдне твърдѣ очудени отъ печалний, смутенъ видъ на момъка, на когото името, неизвѣстно и тъмно, нищо не имъ обади. . . . . Единиятъ блѣденъ, съ кротка физиономия, съ привѣтливъ, ободряющъ погледъ, съ блага дума, съ коса счесана на горѣ, по начина на русскитѣ студенти, и съ поожулено късо сетре; другиятъ, облеченъ въ модни черни дрѣхи, съ мургаво енергично лице, внушителенъ съ своя строгъ, блестящъ погледъ, черни дебели вѣжди, самоувѣренъ видъ, и съ гласъ гръмливъ, почти гръмотевиченъ.

Тие двама хора бѣхѫ редакторитѣ на *Периодическото Списание* най-авторитетното тогава списание. Сега, въ тѣхнитѣ рѫцѣ стоеше сѫдбата ми, бѫдѫщето ми, азъ очаквахъ съ замиряюще отъ безпокойство сърдце прѣсѫдата имъ надъ рѫкописа ми, прѣсѫда безапелационна; прѣдъ моитѣ очи тѣ бѣхѫ тогава повече отъ редактори: сѫдии, оракули, върховни авторитети. Една дума имъ стигаше да убиятъ една млада, неукрѣпнала душа, да обезкуражатъ единъ неувѣренъ въ себе си юноша, да отрѣжатъ крилата на единъ плашливъ, младенчески полетъ.

Е харно, тѣ не сторихѫ това лесно нѣщо. Тѣ посрѣщнахѫ благосклонно моя първи трудъ, намѣрихѫ въ душитѣ си думи топли, насърдчителни, за да укрѣпѭтъ вѣрата ми, терзаема отъ сумнения

и страхъ. Ржкописа ми се прие! Иска ли казване какъ щастливъ, какъ пиянъ отъ радость и свѣтли надѣжди излѣзохъ отъ тамъ? Слѣдъ малко *Борътъ* се появи въ *Периодическото Списание*. Азъ пръвъ пжть се печатахъ, *Борътъ* се хареса на мнозина! . . . . Азъ не бѣхъ на земята.

Отъ тогава станахъ писатель.

Това бѣше прѣди 25 години, пакъ прѣзъ тоя мѣсецъ, и сладкий споменъ на това велико за мена събитие, сега се пробужда особенно живо въ душата ми, заедно съ изблйкъ отъ най-горѣща признателность. Нека кажж кому длъжж този първи, благотворни тласъкъ, нека назовж кои бѣхж първитѣ ми великодушни насърдчители, — азъ имамъ това право сега, имамъ и тоя дългъ. Единиятъ бѣше Василъ Друмевъ — сега Високопрѣосвященвий Климентъ, който, при толкова свои свѣтли качества, е и украшение на нащата литература; другиятъ бѣше Василъ Стояновъ, многозаслужилий нашъ дѣецъ, сжщия тоя, който сега, пакъ въ благородната роля на насърдчитель, тъй мило, тъй сърдечно ме приветствовá отъ страна на моитѣ приятели, въ качеството си на прѣдсѣдатель на Юбилейний Комитетъ и като подпрѣдсѣдатель на Бълг. Книж. Дружество.

Моята благодарность!

Господа, цѣнж късото врѣме, което имаме и страхувамъ се да ви не уморж, а то бихъ расказалъ великия културенъ процесъ, на който съмъ билъ внимателенъ и страстенъ,наблюдатель отъ 25 години насамъ, бихъ описалъ тихата, постепенна, но неодържима еволюция на българския духъ къмъ всестраненъ напрѣдъкъ, растеньето на българската мисъль, разширението на кругозоритѣ на литературата подъ влиянието на толкова нови вѣяния; бихъ се докосналъ до отъ голѣмата важность въпросъ, каква задача й се налага днесъ, както азъ я схващамъ; бихъ посочилъ всичкитѣ ония доблѣстни работници, които поднесосж своя трудъ, и талантъ, и прѣданность на дѣлото на нашия умственъ и духовенъ издйгъ прѣзъ тоя периодъ, на съзнаванието новата ни книжовна рѣчь. Да, бихъ ви говорилъ за българския езикъ, скжпъ и благороденъ инструментъ днесъ за изражение на най-тънкитѣ движения на мисъльта, гъвкавъ звученъ, на врѣмена музикаленъ, способенъ да съблазни вдъхновението на поета и да погали слуха на естетика; езикъ който прѣди 25 години, пакъ сладъкъ въ пѣсеньта на народа, но суровъ, невдадливъ, упоритъ често подъ перото на писателя и стихотвореца, и който и днесъ, подъ усилията на толкова млади, многообѣщающи дарования, слѣдва да се облагородява, чисти и прѣѳиня, за да мине въ ржцѣтѣ на бждящата плеяда писатели едно осъвършенствовано орждие, послушно на всичкитѣ нежни съзвучия на музиката и душата.

Споменахъ българска книжнина, български езикъ, български напрѣдъкъ. Господа! Въ тоя мигъ, когато изговарямъ тия думи, когато присжтствовамъ на едно тържество, назначено да отбѣлѣжи успѣха на българския духъ, неволно ми иде на умътъ, налага ми се, гърми ми изъ въздуха едно благородно, едно голѣмо и звучно име: **Петко Славейковъ!** Да, Славейковъ, моя учитель, и вашия. Най-важ-

ниятъ периодъ отъ нашата история — периода на борбата ни за духовно освобождение — бѣше напълненъ съ неговата дѣятелность, съ неговото слово, съ неговото име. Родолюбецъ горѣщъ, умъ богатъ, всестраненъ, той даде най-силния потикъ на народното свѣстяване; писатель, поетъ даровитъ, той пръвъ съ своя майсторски чукъ издѣла изъ грубата скала на българский езикъ статуи съ изящни линии и форми; пръвъ искара изъ тоя първобитенъ необработенъ инструментъ оние сладки звукове, оние драги пѣсни, които сѫ омайвали нашитѣ юношески души и сѫ поронили въ тѣхъ първитѣ семена отъ любовь къмъ хубавото, къмъ поезията. Душа упорита, желѣзна, родена за борба, Славейковъ прѣнесе, като твърдъ гранитъ, сичкитѣ бури на една мѫчна епоха и служи за трѫбанъ на въздишкитѣ и ламтенията на цѣлъ единъ народъ, внимателно вслушанъ въ неговото сладко и громко слово. Тежъкъ, недѫгъ, отъ нѣколко години насамъ, отне тая сила на литературата ни, на отечеството ни; а смъртьта вчера го грабна отъ нашата обичь и благоволение. И азъ, неговъ смиренъ ученикъ и послѣдователь, обсипанъ тукъ съ почести, хвалби и привѣтствия — награда далеко прѣвишающа скромната ми дѣятелность, чувствувамъ се нѣкакъ си стѣсненъ прѣдъ тоя величавий ликъ на покойнии старецъ. Да, той, Славейковъ, трѣбваше да бѫде живъ сега, та той да стои на това мѣсто, достойно за него, неговата побѣлѣла отъ заслуги и трудове глава имаше най законно право да приеме лавритѣ на народната признателность!..

Ако азъ приехъ, при всичко това, тие извънрѣдни почести, бѫдете увѣрени, че не съмъ забравилъ нито нй мигъ каква часть отъ тѣхъ се пада *мене лично*, на моята дѣятелность и способность, и каква — на мене, като на пó-старъ прѣдставитель на нашата книжнина. Дълго врѣме азъ се колебахъ дали да посѣгнѫ къмъ вѣнеца, който ми се поднася тъй щедро. Моитѣ близки най-добрѣ знаѭтъ вѫтрѣшната борба, която прѣдшествуваше моето рѣшение. Но мене убѣдихѫ, че моя юбилей е въ сѫщото врѣме единъ праздникъ на българската литература; че почеститѣ, които се правятъ менъ, сѫ почести на всички ония мирни наши дѣйци за нашето духовно и политическо възраждание, които воювахѫ не съ меча а съ перото — често пó-силно отъ меча — и най-сетнѣ, че този юбилей е едно голѣмо насърдчение за младитѣ писателски сили. И азъ приехъ, защото почувствувахъ съ душата си това, и се гордѣѭ съ ролята, която ми се даде. Да, тоя триумфъ не е мой: прѣдъ мене стои цѣлата оная славна върволица писатели, смѣли пионери и борци, които прѣдадохѫ и менъ идеалитѣ народни, за да ги прѣдамъ отъ своя страна на бѫдѫщитѣ поколения. И тие поколения, — о прѣвратъ! азъ ставамъ оптимистъ колкото повече напрѣдвамъ въ годинитѣ — тие поколения азъ ги виждамъ съ мисъльта си какъ тѣ растѫтъ, какъ тѣ идѫтъ, може-би съ нѣкои нови стремежи, но съ стария пламъкъ. Тѣмъ половината на днешнитѣ почести, другата половина нека да бѫде на старитѣ дѣйци, а мене е доста и това, че дадохъ поводъ съ скромната дѣятелность да коленичимъ днесь прѣдъ олтаря на отечествената Муза.“

Часътъ на 1 въ салона на „Славянската Бесѣда“ бѣше сервиранъ единъ банкетъ, на който присѫтствувахѫ около 200 души — участницитѣ на юбилеятъ, висшето Софийско общество на чело съ министритѣ и депутациитѣ. Тука всрѣдъ едно възторженно настроение на спчки присѫствующи, държаха се пламенни рѣчи за процъвтяването на отечественната книжнина и умственно развитие, за благоденствието на любимия поетъ, и се прочетоха нѣкои отъ стотинитѣ пристигнали за юбилея отъ България и странство телеграми. Между тия особенно въодушевление и радость произведе телеграмата на Н. Ц. Височество Княгинята.

Вечерьта, при едно огромно стечение на столичната публика, въ салона на „Славянската Бесѣда“ се даде литературно-музикална вечеринка. Вечеринката се отвори съ прѣкрасния прологъ, написанъ отъ нашия талантливъ поетъ г. Д. К. Попова, и декламиранъ отъ самия авторъ отъ сцената. Слѣдъ изпълненитѣ музикални пиеси и декламации, вечеринката достойно се завърши съ художественно аранжирана група живи картини, зети отъ типове изъ съчиненията на юбилярътъ.

Не можемъ тука да не искажемъ вълнующето ни осѣщание, че тържеството на Вазовия юбилей и онова всеобщо въодушевление съ което цѣлата страна сърадва любимия си поетъ, съставлява едно достойно признание и удовлетворение за дѣятелностьта на Българското Книжовно Дружество, което въ началната епоха на нашата литература принесе своята посилна лепта за да извади българската книжнина отъ нейното прозябание и умственно убожество, да внесе въ нея художественни принципи и я постави въ пѫтя на самостоятелно сѫществувание, и да развива въ нашето общество онова народно съзнание и умственъ прогресъ, които днеска при Вазовиятъ юбилей толкова блѣскаво доказаха своето сѫществувание, своята възмѫжалость. Особенно честито се счита Българското Книжовно Дружество, че на страницитѣ на неговия органъ (тогава въ Браила) въ 1872 г., се появи първото поетическо произведение на Вазова, че то първо е оцѣнило въсходящия талантъ на писательтъ, който днеска се е развилъ въ ярка звѣзда на българската национална поезия, на българската мисълъ.

Привождаме тука и самото това стихотворение *„Борътъ,“* написано отъ Вазова въ Сопотския манъстиръ на 21 Септ. 1870 год., и напечатано въ V—VI книжки отъ „Период. Списан. на Българското Книж. Дружество“ въ Браила въ 1872 год.

БОРЪТЪ.

Тамъ, дѣто се види Балкана високи
Край дола Тракийски — на южна страна
Дѣ спушта на бързо плѣштѝ си широки,
Величественъ, страшенъ и правъ кат' стѣна;

Тамъ, дѣ се издига на мраморъ основи,
Врѣдъ хълми зелени, покрити съ цвѣтя,
Дѣ всичко шумува, играй, пѣснослови:
Зефиръ, водопадътъ, врабчета, листа;

Въ туй весело мѣсто съ тосъ изглѣдъ прекрасенъ
Озъва се мълкомъ съсъ жълти стѣни,
Скитъ древенъ и жаленъ, кат' споменъ безгласенъ,
Въ тѣсъ хубости нови, на старитѣ дни.

Все околь е шумно. Аль въ тая ограда
Е глуко... безмълвно... всегдашенъ е сънь!
Едвамъ се зачува до тамъ водопада
Кой пѣнястъ, гръмливо бухти си на-вънъ.

Във тосъ скитъ спокойний, скитъ старъ християнский
Надъ Черквица ниска съ вехти светий
Се *боръ* възвишава съсъ израстъ гигантский
И връха си черний въ облаци крий!

Кат' Кедъръ високи въ Ливанска пустиня,
Кат' орла крилатий когато хвърчи,
Той клони распѣрилъ. На стара светиня
На гробове бѣли той сѣнка държи.

Монахъ бѣлобради и старецъ годишни,
Го помнятъ се́ то́лькъ, се́ то́лькъ голѣмъ;
Нито сж пжкъ чули отъ хора прѣдишни
Кога му е корень забоденъ билъ тамъ.

Тъй таенъ съ родътъ си! Какъ таенъ и скритенъ
Е корень му старий до дѣ е пробилъ,
Какъ таенъ е връхъ му, што взоръ любопитенъ
Да види на пусто би сили хабилъ!...

А може тозъ старецъ безгласни, вѣковни,
На бившата сяйность свидѣтель да е;
И случки голѣми той йоще да повни,
Които въ животъ свой узна и видѣ.

И тъй той живѣй тукъ години безчетни
Съсъ горскитѣ бури въ неспирна борба:
Ни мразове зимни, ни пекове лѣтни
Н' оголватъ му шумна и горда глава.

Във клони му гжсти и гостоприемни
Безчисленни птички гнѣзда си държжтъ,

Дѣ, мирна отъ злоба и бѣдствия земни,
Дѣчица пернáти кърмятъ и звучѫтъ.

Самъ той слѣдъ Балкана, кому е синъ личенъ,
Се вечерь позлаща отъ сѣтния зракъ,
И заранъ пакъ той првъ отъ слънце укиченъ
Съ хоръ птичий го срѣща кат' свой гостъ прѣдрагъ.

Но въ тая му *пора*, дѣ все се дивеше
На негова хубость и височина —
Защото и самъ той отъ тоя свѣтъ бѣше —
То общата участь, уви... го стигнѫ!

Въ нощь тъмна и мрачна внезапно се чува
Отъ пещери горски гръмовенъ, дивъ гласъ,
И вѣтъръ съ буря завя, залудува
Съ нечувана ярость и гнѣвъ до тогазъ.

Долинитѣ жално отъ буря пиштѣхѫ
Небото трѣштеше пламнало въ огънь,
Все пада и гини!... Поля опустѣхѫ!
Всѫдѣ страхотия, мракъ, блясъкъ и гръмъ!

Какъ винѫги борътъ сърдитъ, непокоренъ,
Се бореше страшно съ туй страшно духлó,
И въ тозъ бой отчаянъ, искъртенъ отъ корень
Съ ревъ силенъ простира гигантско тѣлó!

Какъ нѣкой си ратникъ, кой силно се брани,
Нападнатъ внезапно отъ лютий си врагъ,
Утруденъ, измѫченъ, покритъ цѣлъ отъ рани
И вече едвамъ се задържа на кракъ;

И като до крайность се бъхти съ врагътъ си
И пада тогава, когато умрѣ,
Да не преживѣе слѣдъ тосъ бой смърта си
И себе съсипанъ, навитъ да съзрѣ;

Тъй сѫщо и борътъ свой край вечь усѣтилъ
Нито се причупи, нито се скърши:
На вражата гордость да не е свидѣтель
Съ достойнство животъ си пó скоро свърши!

Паднѫ вечь!... И какъ е величественъ, жаленъ,
Прострѣнъ на земята Столѣтниятъ боръ!
До сношти той бѣше тъй гордъ и началенъ,
Чело му лѣтеше къмъ синий просторъ!

Аль какъ побѣдитель, што врага си гледа
Бездушенъ въ крака си слѣдъ славни борби,
Безъ гордость, безъ лютость, забравя побѣда
И дава му почесть и даже скърби;

Тъй сѫщо смълча се вѣялица люта,
Кат' своятъ противникъ съсъ трѣпетъ срази,
И пълна отъ почетъ къмъ жертва прочута,
Тя мѣсто отстѫпя на плачъ и сълзи!

Вече и въ това първо напечатено стихотворение се отразява несъмнѣнната поетическа дарба на Вазова, оня свещенъ огънъ, който покорява сърдцата, възвишава душитѣ. Въ едно истинско елегическо настроение и съ увлѣкателенъ стихъ, поетътъ разсказва жаловитата сѫдбѫ на стария гигантъ-борътъ, и при това ни дава едно майсторско описание борбата на природнитѣ стихии; въ песимистическитѣ и пълни съ сърдечна тѫга тонове, съ които авторътъ завършваше пѣсеньта си, тогавашнитѣ читатели съзирахѫ, че не борътъ оплакваше чувствителната душа на поетътъ, а другъ единъ гигантъ поваленъ и разбитъ на земята — своето отечество. . .

Русенецъ.

4392—95

ПЕРИОДИЧЕСКО СПИСАНИЕ

на

БЪЛГАРСКОТО КНИЖОВНО ДРУЖЕСТВО

ВЪ СРѢДЕЦЪ.

ПОДЪ РЕДАКЦИЯТА НА В. Д. СТОЯНОВА.

ГОДИНА ДЕСЕТА.

КНИЖКА LII—LIII (52—53).

Умъ царува,
Умъ робува,
. . . . .
Нар. пословица.

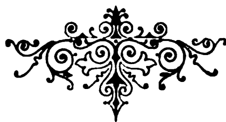

СРѢДЕЦЪ

ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА

1896.

Безъ прѣдплата никому не се отпущатъ книжкитѣ на Период. Списание, нито другитѣ издания на Бълг. Книжовно Дружество.

СЪДЪРЖАНИЕ.

За побратимството.

Отъ Н. А. Началъ.

[Продължение отъ книжка LI и свършекъ.]

Побратимската вѣрность се идеализува, когато мома, като испадне въ ржцѣтѣ на дружина момци, съ побратимяваньето ги обезоржжва и прѣдоставя на самитѣ тѣхъ да закрилятъ моминската ѝ честь (*Балдж.,* Мсб. V, 194, бѣл. 1). Въ пѣснитѣ на тема „Мома смилъ брала“ (Шапк. I, отд. 4, № 667, Мсб. VII, стр. 24, А. П. Стоиловъ Сб. II, № 4, Doz. № 38): момата, берешкомъ смилъ, замръкнала въ гората и налѣтѣла на хайдуци. Тя отъ далекъ ги е *братимила,* отъ близу имъ *ржка цѣлувала* (или по *китка* дарба *дарувала*). Всички приели побратимството, само единъ юнакъ (Милошъ, Косто Тресковчето), не го приелъ и не си подалъ ржката, нáй-се молѣлъ да зайде пó-скоро слънце и да изгрѣе мѣсечина, та да спи съ дѣвойката. Но Дозоновътъ вар. ни обажда, че за туй прѣстжпление на юнака, Господь, по молба на дѣвойката, пусналъ змия троеглава, която ударила юнака между двѣтѣ очи, та е лежалъ 12 деня, безъ хлѣбъ да хапне и водица да сръбне. Още пó-люто наказанието у Стоил. вар.: пепеляната змия се овива едно по друго около ногата, кръста, гърлото на юнака и нáй-напоконъ „изеде го за десното око,“ докждѣ искокнжла душата му, по моминатa клетва.

Пакъ съ помощьта на побратимяваньето (и покумяваньето) обезоржжва невѣстата юнацитѣ (зетьоветѣ) — претенденти за нея, що ѝ искатъ едновремѣнно ржката, и прѣдварва да не стане у дома ѝ кръвнина между нихъ (гл. свадб. п. № 520 у Милад.).

Изобщо за народния епосъ има сáмо „*вѣренъ* побратимъ“ и „*вѣрна* посестрима.“ Той се отвращава отъ случайната побратимска невѣрность и или я люто наказва, или докарва виновника ѝ до покаяние; така гледа той дори на неудържанье побратимска дума или неиспълнение на молба, направена въ име на побратимство. Хайдукъ Стояна, отъ когото прѣстанжла царската хазна и се довър-

шила царската войска, никой не смѣялъ да хване, макаръ че билъ обѣщанъ голѣмъ даръ — половината царство. Наела се Грозданка, неговата посестрима, и отишла въ гората при Стояна, поканила го да дойде ужъ да ѝ кръщава и така го докарала въ църквата, дѣто го застигатъ и заобикалятъ 300 делибашии. Стоянъ ги истрѣбва, а за вѣроломството на посестримата си отсича ѝ дѣсната ржка до врахолитѣ и лѣвия кракъ до колѣно, като ѝ казва:

Прощавай сестро Грозданке,
Колкото живѣешь по свѣта,
Побратима си да споменувашъ,

(*Блъсковъ,* Лале, стр. 32).

Янко изъ Коница билъ убитъ отъ невѣрния си побратимъ — турчинъ Али-бега, у когото отишелъ да прѣзимува; но Янковитѣ побратими, Сава изъ Посавля и Старовлаше Павелъ, съ 30 души дружина отиватъ и отмъщаватъ на Али-бега, като го насичатъ на дребни ксове, разграбватъ дворитѣ му и ги запалватъ (Вук. III, № 53 — *Безсоновъ,* ор. с. 129—31). Да дигнешъ ржка или оржжие върху побратимъ се брои за грѣхъ и въ русвитѣ билини. Добрыня отива срѣщу Данила Денисьевичъ:

Тутъ возговорилъ Данило Денисьевичъ:
Ишшо гдѣ это слыхано, гдѣ видано,
Братъ на брата съ боемъ идетъ.

(Кир. I, стр. 36—7 = *Весел.*, l. c. 304).

Вук. II, № 64, Filip. № XLV:[1]) Марко, освѣнъ дѣто изневѣрилъ на клетвата си да вземе за люба дъщерята на арапския краль, която го извадила изъ бащинитѣ си тъмници и заедно съ него избѣгала, та, като я видѣлъ черна, а само зжбитѣ ѝ бѣли, я разсича на двѣ половини, — но и не послушалъ, когато главата на арапката му проговорила „брате по Богу, Кралев. Марко, не ме хвърляй!;“ ала за туй М. трѣбвало съ много задушбини да исплаща тежкия си грѣхъ.

Въ п. „Момчилова Смърть“ (сПСп. XII, 119) на побратима се отдава роля на издайникъ: Синамъ-паша прѣдлага на силната си войска, да хване „каурина — побратима,“ та да го прати до невѣста Момчилица, да я испита, съ що се бие Момчилъ, та надвива.

---

[1]) *Халанскій,* РФВ. т. 31, 240—2, дѣто се разглежда мотивътъ и се посочватъ български варианти.

Ненаказана остава побратимската невѣрность въ дебърск. п. „Кралев. Марко и Дукадинче“ (Ястр., стр. 64—5): Марко отъ завистъ, че дѣте Дукадинче ще го надмине въ юнаштвото, прѣдлага му, да се хванжтъ вѣрни побратими, съ злонамѣренната цѣль — да го затрие.

Се излага дете Дукадинче,
Се фатије верни побратими.

Кога тръгнжли да вървжтъ низъ равни поляни, М. съ измама прѣсича съ сабята си побратимчето си прѣзъ кръста и го убива. Ала невѣстата на тогова кълне люто Марка — „курвиното копиле.“ че е изневѣрилъ на побратима си (ср. вар. въ Изв. И. Ак. Наукъ 331—332 = РФВ, т. 33, 160—2). Впрочемъ, специално за случая изневѣрата не може да ни се покаже странна, като си припомнимъ, че епосътъ рисува въ характера на М. и чертата на лукавство (гл. *Г. Поповъ,* Мсб. III, 269 и сл.), а и народната паметь за М. въ Западна Македония го знае за зулумджия (*Иреч.,* Ист. болг. 434—5). — Недовѣрие къмъ побратими исказва и п. № 906 у Шапк., дѣто либето казва на милата си, да не идва тя съ него, понеже тамъ, кждѣто отивалъ, ималъ приятели побратими, които него ще погубжтъ, а нея ще залибжтъ.

Като е дума обаче за побратимска невѣрность, трѣба да отбѣлѣжимъ и тая особность въ поетическия езикъ, която се исказва въ противорѣчие между рѣчьта и епитета, contradictio in adjecto,[1]) та въ примѣритѣ и противникътъ или врагътъ бива „побратимъ и вѣренъ побратимъ.“ Такъвъ е, напр., за Марка Филипъ Маджаринъ (Мсб. VII, стр. 101—2; С. Ив. Б. Сборн. № 9), съ когото М. се бие, затрива го и заробва жена му. Такъвъ е и гола Дервишина за Коджа Новакъ (Шапк. I, № 485) въ борбата му съ него:

Ой ти гола, гола Дервишина,
Ой ти верна, верна побратима.

Това трѣба да имаме прѣдъ видъ, за да не отнасяме и такивато примѣри къмъ оние за побратимската невѣрность.

Съ интересуващата ни черта за побратимската вѣрность ще се срѣщаме и пó-нататъкъ въ примѣритѣ. Тукъ ще сключимъ съ

[1]) Гл. *А. Н. Веселовскій,* Исторія эпоса, литогр. изд. Спб. 1884—5, стр. 18. Тукъ и примѣръ изъ южно-словѣнския епосъ: у арапина — „руса глава“ и изъ руск. причитания, дѣто „матушка родимая“ стои едно до друго съ епитета „змѣя лютая;“ ср. и *Халанскій,* РФВ т. 28, 340.

*

единъ примѣръ изъ нѣмския епосъ. Въ поемата за Валтария или Валтера Аквитански (отъ X. в., прѣведена на латински отъ нѣкой изгубенъ нѣмски оригиналъ; гл. за нея *Веселовскій,* l. c. II, 6 и нат.), Валтарий сврзалъ побратимство съ Хагена въ врѣме на плѣна (заложничеството) имъ у Атила. Когато Гунтеръ, франкския кралъ, комуто Хагенъ билъ подвластенъ, поискалъ да отнеме съкровищата и самата годеница на Валтария, Хагенъ, вѣренъ на побратимството, залѣга да отбие господаря си отъ туй намѣрение, ала не сполучва. По-нататъкъ той подпада подъ тежестьта на конфликта между дълга на другарството и дълга на службата: той е старъ другарь (collega veternus) на Валтария и подвластенъ човѣкъ на Гунтера, комуто трѣба да се покорява. Дохожда работата до бой, и Хагенъ, като исчерпилъ напусто всички срѣдства да прѣдотвърне отъ него Гунтера, не взема участие въ сраженията, при всичкитѣ натяквания и укори за плашливость отъ Гунтера. Между Гунтеровитѣ юнаци отъ ржката на Валтера пада и самия Хагеновъ сестринецъ. Гунтеръ вече моли Хагена, да се смили надъ него и да се намѣси въ битката. Тогава чакъ Хагенъ се рѣшава, като казва: „за любезния си сестринецъ азъ не бихъ нарушилъ завѣта за вѣрность на побратима си, но за тебе, господарю, нарушавамъ го и отивамъ....“, и, при срѣщата си съ В., този не пропусналъ да му напомни, че тѣ сж отколѣшни приятели, другари отъ дѣтинскитѣ си игри и да го съвѣтва да не разваля дружбата.

3. Чистота на нъравственитѣ отношения.

Друга отличителна черта на побратимския съюзъ е чистотата на нъравственитѣ отношения. Обяви ли се мома за посестрима, момъкътъ или момцитѣ — нейни побратими — трѣба, както показахме, да гледатъ на нея, като на сестра, и да се не смущаватъ вече отъ любовни мисли за нея. Въ горѣприведената колед. пѣс. (Мсб. VII, стр. 8—9), по която Богданъ юнакъ калесалъ „иваномство-побратимство“ вредъ отъ свѣта, съборътъ момци сѣднжли да ѣджтъ и пиjжтъ, но, като видѣли Ингилина, Богдановата сестра, която имъ стояла диванъ и имъ подавала вино, тѣ се спогледали и не щѣли нито да ѣджтъ, нито да пиjжтъ, докждъ Богданъ юнакъ не имъ обявилъ:

Іоі ва вази, сабур момци,
Тьа на мене милна сестра,
А на вази посестрима.

Отъ такава чистота трѣба да бѫдѫтъ проникнѫти и отношенията съ побратимска сестра. Въ пѣснитѣ за „боленъ Дойчинъ“ (Милад. № 88, Ястр. 60—4, Качан. №№ 185, 186) героятъ праща едно по друго сестра си до равнитѣ си побратими, кой коня да му кове, кой сабята да му наточи и пр., на божа вересия и за вѣрно побратимство, а побратимитѣ му искали за заплата отъ сестра му ту бѣлото лице, ту чернитѣ очи и тънкитѣ ѝ вѣжди, ту тънката ѝ снага, та Дойчинъ имъ отплаща, като имъ отсича главитѣ. Милад. вар. ни прѣдава, до колко и Дойчиновата сестра е била възмутена въ душата си отъ тая невѣрность на Дойчиновитѣ побратими. Когато побратимътъ Митре ѝ поискалъ бѣлото лице и пр., тя обливана съ сълзи го кълне:

Богъ те убилъ Митре Поморянче!
Защь не тѫргна сабя да м' загубишъ,
Туку мене ти ме пострамоти!

А като си отишла дома, казала брату си Дойчину:

Айти тебе белена Дойчина!
Що ми стори голема срамота
Со твоята вѣрна побратима,
Що ядефте, брате, що піефте,
Що одефте въ гори на лоеніе.

Като се връща и отъ другия побратимъ, тя додава брату си:

Не си ималъ вѣрни побратими,
Туку биле турци невѣрници,

та и Дойчинъ ги кълне:

Убило 'и мой-те побратими
Убило 'и яденіе, пиеніе!

Шапк. I, № 338 ни прѣдава, че да залибишъ чужда посестрима е прѣстѫпление и се наказва, като за сестра: Дойчинъ билъ набѣденъ, че залюбилъ турска мома, еничарска посестрима, та го оковали и хвърлили въ зандани.

Наистина, свръзката на побратимъ съ посестрима се счита у южнитѣ словѣни за такъвъ тежъкъ грѣхъ, както свръзката на кумъ съ кумица, на братъ съ сестра; той обикновено не се минава

безъ наказание, ако не отъ човѣшка ржка, то отъ Божьето правосждие (ср. *Янчукъ,* Малор. свад. 104 = *Сумцовъ,* Культ. переж. 171). Сжщо грѣхъ е да се посѣгне на жена и даже сестра на побратимъ. Елена — Марковица залюбила побратима си левенъ Дука, но за това била жива изгорена отъ Марка (Милад. № 163, ср. С. Ив. Б. Сборн. отъ б. нар. п. № XIII).

По ср. вар. („М. Крал. у 8 нар. п." № 4 = РФВ т. 33, 65—6), Марко, като се увѣрилъ, че Дуко либи Марковица, взема сабята и казва на Дука:

Побратиме Дуко Херцеговче!
До данас смо верна браћа били,
А од јако највећи душмани;
Још ми реци, што ћу да те питам:
Ил' ми волеш сабљу целивати,
Ил' се волиш мени поклонити.

А Дука му отговаря, че нито едното, нито другото ще направи той за невѣрната Марковица, и прѣдлага Марку, да вземе да нашиба любата си, да не гледа Дука, а да гледа Марка, който е и пó-юнакъ отъ него. Така сторилъ М., и любата му останжла за винжги вѣрна.

По кукушката п. (Шапк. I, отд. 3, № 347), Нигритъ юнакъ отнема жената съ мжжко дѣте на Енкула, неговъ побратимъ, ала за това Енкула му отсѣкълъ ржцетѣ до лактетѣ и нозетѣ до колѣнѣ, изболъ му чернитѣ очи и му далъ тахче да седи на дервента, да проси и да приказва, какъ се взема първо либе отъ побратимъ.

Отъ току-що приведенитѣ примѣри, както и отъ тия, що се излагатъ пó-надолу, се вижда, че тѣ се черпжтъ изъ пѣснитѣ отъ типа за невѣрната жена (или сестра, майка); споредъ туй наказанието за изневѣрата пада нáй-често на посестримата или на побратимовата жена. Милад. № 130: Стоянъ не взема Калина, защото му я покудили, та я взема побратимъ му Иоанъ, който, по молба на Стояна, взема го за дѣверъ поводникъ. Стоянъ продължава да либи Калина, и Иоанъ като усѣтилъ работата, събралъ всичкия си родъ ужъ на гости, запиталъ ги съ причта върху грѣха на жена си и, по рѣшение на роднинския съвѣтъ,[1]) изгорилъ жива Калина. Съ смърть е наказана невѣрницата жена и въ Кортенската п. („Народенъ Учитель" I, кн. XI, стр. 348—50): Велчо, вѣренъ арат-

[1]) Гл. за него *Д-ръ Балджиевъ,* ор. с. Мсб. X, стр. 239.

ликъ (побратимъ) на Марка, въ дългото 9-годишно безвѣстно отсѫтствие и незавръщание на М., скланя Грозданка — Марковица, да му пристане. М. ги срѣща въ пѫтя и пита побратима си В., кѫдѣ води негова Грозданка. Велчо отговаря:

Марко лье вѣренъ аратликъ
Тя не е твоя Грозданка
А най е млада невѣста
Тебе за кумъ калесахме,
Да додишъ да на вѣнчѣешь.

Но, като си отишелъ М. у дома и се увѣрилъ отъ майка си, че Грозданка пристанала на Веля, отишелъ прѣсторенъ на просекъ у Грозданкини, та ѝ главата отрѣзалъ и кѫсъ по кѫсъ месата ѝ насѣкълъ. Наказанието пада и върху побратима въ п. изъ дубровничкия рѫкописъ (Bogišić 40, 106—9 = *Mahal,* O boh. ep. sl. 72), дѣто мотивътъ за невѣрната жена е прикаченъ на името на банъ Страхинья (Страхинић): като узналъ, че побратимъ му Деналия Влаховичъ плѣнилъ дворитѣ му, заробилъ жена му Йела и я откаралъ къмъ тихо Подунае, Страхинья отива съ хърта си и намира Деналия, влиза въ борба съ него и съ невѣрната си жена и хъртътъ хваща Деналия за гърлото и го разкѫсва, а Страхинья улавя невѣрницата си и я откарва на братята ѝ Юговичи, които я посѣкли.

Въ обнародваната отъ г. Славейковъ п. изъ с. Хвойна („Наука" II, стр. 561—3): Караджа и първото му любе Янка, като минуватъ прѣзъ гората, той прѣдлага на Янка да запѣе. Тя отказва, като се извинява съ туй, че тукъ билъ Мерджанъ хайдутинъ — нейниятъ „първи гальовникъ," но Караджа я успокоява съ думитѣ:

Не бой са Янке, не бой са,
Мене е Мерджанъ побратимъ.

Викнѫла Янка и запѣла, но ето и Мерджанъ исковва съ 300 млади момчета, които остава назадъ, а съ побратима си Караджа влиза въ борба и съ помощьта на Янка, вкаралъ К. 9 боя въ земя и взема Янка.[1])

[1]) Други вар. сѫ посочени въ ст. на г. *Д. Матовъ,* Невѣрна Груйовица, дѣто се разглежда тоя баладенъ мотивъ изъ нашата народна поезия („Бълг. Прѣгледъ," год. II, кн. 1, стр. 55); ала въ нихъ съперницитѣ не сѫ показани за побратими. За мотива гл. и *Хаманскій* — въ РФВ т. 33, стр. 64 и натат.

Въ пѣсната изъ Дупнишко и свадбарската изъ Брацигово (Мсб. VII, стр. 32, № 30 и стр. 62—3), влечената отъ рѣката мома братимила гимиджии (и овчарь) молила за помощь, като обѣщава добра дарба за награда, ала и въ двата случая ней се прѣдлага да даде „лице на замѣна, очи на залога“ или сама себе. Ср. ипекската свадб. п. (Ястреб., 344): дѣвойката братимила момъка и го молѣла да я приведе прѣзъ Руменлия, и той за Бога приелъ. Като дошле обаче до зелена ливада, между тѣхъ се завързва тоя разговоръ: — „Побратиме, чији су дворови? — Посестримо! твоме побратиму. — Побратиме! чије коло игра? — Посестримо! твоме побратиму. — Побратиме! де ти је девојка? — Посестримо! за руку ју водим. — Што говориш! гуја (змия) те ујела (ухапала)! — Ујели ме твоји бисер зуби! — Младо момче! вода те понела — Мила моја къ тебе ме донела.“ Ала и тия пѣсни навѣрно изобразяватъ отношения къмъ прѣдстояща женидба, поетически образи, като въ п. на мотивъ „Дѣвица тонетъ“ у Потебня (ор. с. I, 190 и нат.; II, 525—31).

Ще споменѫ и хърватската п. изъ Промонтуръ „Zla svekrva“ (Hrvatske nar. p., što se pjevaju po Istri i Kvarnerskih otocih iz „Naše sloge“ Trst, 1879, стр. 22 = *Созоновичъ,* Ленора 185), споредъ която братята на Мандалина я дали за жена на побратима си по Бога, Вуина, ала и тукъ пѣсната свършва съ трагически край: Вуинъ убива нáй-напрѣдъ побратимитѣ си — шуреи, като ги заварилъ въ стаята на Мандалина и, по думитѣ на майка си, ги счелъ за непознати воини, сетнѣ — Мандалина, и нáй-сетнѣ туря рѫка и на себе.

Да се посѣгне на посестрима, на жена на побратимъ е прѣстѫпно и споредъ руския билиненъ епосъ. Въ билината за Добрыня по гурбетъ, (ср. пó-горѣ за Марка) „нареченията“ му братъ Алеша разгласилъ, че той билъ умрѣлъ, и се годилъ за жена му. Не се чудѭ тебѣ млада жено,“ казва завърнѫлиятъ се Добрыня,

Я дивую названому же брату е крестовому,
Я тому ли Олешенькѣ Поповичу:
Отъ жива мужа жену беретъ.

(Гильф. № 23 = *Весел.* I. с. 304).

По друга билина Добрыня, като тръгва на пѫть и се прощава съ жена си, дава ѝ воля слѣдъ 12 годинъ да се омѫжи за нѣкой князь или бояринъ, но не и за побратима му, младия Алеша По-

повичъ (*Рыбниковъ,* Пѣсни рус. народа, III, 71 = *Volkov,* въ Mélusine т. V, № 8, 196; ср. *Галаховъ,* Ист. рус. слов. I, 1894, 66—7).

Чертата за чистотата на нравственнитѣ отношения между побратимъ и посестрима твърдѣ изразително е прѣкарана и въ духовнитѣ наши стихове (пѣсни) и легенди: християнскитѣ религиозно-етически понятия на народа грѣха на побратимъ съ посестрима причисляватъ към нáй-тежкитѣ, що се искупуватъ съ огънь или съ други наказания чрѣзъ стихиитѣ. Станковичь Дуко, въ исповѣдьта си прѣдъ игуменъ Сава на Хилендарь (Милад. № 55), между другитѣ грѣхове обажда и тоя;

Залюбифъ три млади свѣти Іо'ани.

Игуменътъ му казва, че другитѣ грѣхове ще му се простятъ,

А за три-те свѣти Іовани-те
А за три-те Богъ не те прощаватъ.

Слѣдъ исповѣдьта Сава поржчалъ на калугеритѣ да вържжтъ Дуку 300 оки камъкъ и да го хвърлятъ въ морето, ала и морето не го прибрало, а се дръпнжло на 44 чекори,

Кога одатъ рисяни на законъ,
Кога ми одатъ на денъ Петровденъ
До денеска съ камен-отъ іе скаменъ.[1])

Въ великденската п. изъ Прилѣпъ (ib. № 43), св. Илия срѣщнжлъ св. Недѣля и, като я попиталъ, дѣ е ходила и що е чинила, тя му отговорила, че чудо гледала: запалили се два джба и вита ела, що току горжтъ, току тлѣжтъ. Св. Илия ѝ обяснява, че

Тіе не ми сé до два-на джба
До два-на джба и вита ела:
Тукъ тіе ми сé два побратима,

[1]) Въ нашата ржкописна сбирка притежаваме вариантъ изъ с. Дрѣнокъ, който различава отъ горния само по това, че вм. *залюбифъ* 3 мл. св. йовани стои *загубифъ* и вм. службата на *св. Георгя* стои на св. Йована. — Пѣсната несъмнѣнно, отразява дири отъ нѣкогашна сждебна испитня (ордалия) съ вода: свързания испитуемъ хвърлятъ въ вода по сила на туй убѣждение, че водата, като чиста стихия, може да приеме въ лоното си само невинния, а виновния тя безъ друго ще исхвърли на повърхнината си (ср. *Ковалевскій.* Совр. об. и др. зак. II, 255).

Два побратима и посестрими,
Не ми джржале свѣти Іо'ана;
За то'а горатъ, за то'а тлеатъ.[1])

Очевидно, такъвъ грѣхъ мѣри и слѣдната п. изъ с. Турия — Казанлжшко (Мсб. VIII, стр. 87): Златари дошле въ село, да лѣжтъ злато и срѣбро, ала никой не се наелъ да си лѣе тѣмъ злато и срѣбро. Наелъ се току Стойко болѣринъ, но и той не смѣялъ, чеималъ хубава булка и свезка (балдъза). Златаритѣ му думатъ:

Стоіко льо, Стоіко, млат Стойко,
Ку на толкус ни вьяруваш,
Хаіди да са пубратимим.

Три годинъ се братимили и три годинъ дъждъ не валѣло, докждъ нáй-сетнѣ отъ небо книга паднжло въ църква и отъ пея се узнало, че докждъ не изгорижтъ жива Стойковица, нѣма да вали. Така сторили и завалѣло.[2])

Такъвъ възгледъ за светостьта на ивановското кумство срѣщаме и въ Италия. Интересни легенди по тоя поводъ привожда г. Веселовскій (l. c. 295—7). Ще изложж за примѣръ една отъ тѣхъ. Въ венециянската область св. Иванъ е покровитель на кумството, между друго, на кумството по „пръстенъ,“ защото, както въ Абруцци (и Сърбия) другарятъ (дружко) се зове кумъ, и eo ipso е кръстникъ на първото дѣте (el compare del'anelo è compare del primo putelo). „Въ Венеция вѣрватъ, че не е такъвъ грѣхъ свръзката на братъ съ сестра, баща съ дъщеря, какъвто е свръзката между людье, покумени въ името на св. Иванъ:“ таквизъ сж думитѣ, що ни въвеждатъ въ една венециянска легенда, споредъ която влюбениятъ въ невѣстата другарь (кумъ) на жениха страстно ѝ стиснжлъ ржката, когато я водѣлъ за църква, но напоконъ се раскаялъ за постжпката си, и отишелъ да се исповѣда на свещеника. Този му обадилъ, че е сторилъ грѣхъ великъ, и, за да получи опрощение, поржчилъ му да отиде нощѣ на еди-кое си мѣсто, безъ да се обръща, какъвто страшенъ шумъ

[1]) Съ огънь наказватъ и тия, що сж прѣгрѣшили нѣщо на кума си: споредъ една п. изъ с. Конче (Радовичко), св. Недѣля заспала на св. Петка на скути, и св. Петка я будѣла, да стане да види, че се запалилъ мънастиря и че горѣли „две гячиня, две братчиня — близначиня;“ едното горѣло до колѣнѣ, защото дигнжло ржка на майка си; и другото — до поясъ, защото прѣгрѣшило на кума си: ср. Мсб. VIII, стр. 20, и моя „Тиквешки ржкописъ,“ Мсб. X, 187—8.

[2]) Въ п. изъ с. Гайтаниново (Неврокопско), за злинитѣ, по които лигенска Мария бѣга отъ Лигенско село и между които е и тая, че „не са знае ни кумство, калнтагство,“ — 3 Божи ангела наказали селото сжщо съ три-годишна суша; ср. и Мил. № 30.

и да чуе; той ще срѣщне троица човѣци, и всѣкиму трѣба да вржчи по една ябълка, що му дава свещеникътъ. Кумътъ отива, слуша изъ пжтя гласове, които го убѣждаватъ да се върне: тѣ биле людье, които, като него, сгрѣшили противъ св. Ивана. Слѣдватъ тритѣ срѣщи; всѣкиму отъ срѣщнжтитѣ кумътъ дава ябълка, но третиятъ съ голѣма мжка си измъкнжлъ ржката изъ подъ клашника (мантото), и когато онъ я показалъ, тя била отъ таквизъ размѣри, щото страхъ да те обземе да я погледнешъ. Но пакъ и той взелъ ябълката и поблагодарилъ. Тѣ биле Христосъ, ап. Петъръ и св. Иванъ, обяснилъ отсетнѣ свещеникътъ: ти мислѣше, че си стиснжлъ ржката на невѣстата, но тя била ржката на св. Ивана. Очевидно, нарушение тоя особенъ родъ кумство по бракъ мѣри сръбската п. за Марка Кралевича: той праща сватове за невѣстата, а единъ отъ нихъ, венециянскиятъ дожъ, ѝ се открива въ любовь. Тя отговаря:

Подъ нами ће се земља провалити
А више нас небо проломити
Как ће се кум куму миловати.

(*А. Поповъ*, Путеш. въ Черногорію, 83 = Весел. ib.)

Сжщиятъ отговоръ дава невѣстата на невѣрниятъ кумъ, венец. дожъ, и въ пѣс. Женидба Краљевића Марка (Filip. № XXIV, Вук II, № 56 = РФВ т. 31, стр. 261—2), но кумътъ ѝ възразява:

Oj не лудуј, моја мила кумо!
Ја сам досад девет обљубио,
Кумо моја, кума крштенијех,
А венчане двадест и четири;
Ни једном се земља не провали,
Нит' се небо више нас проломи.

Ала невѣрниятъ кумъ и дѣверътъ, който за обѣщани подаръци, му продалъ невѣстата, по тжжба отъ тази, били убити отъ Марка.

Споредъ сръбската п. изъ Сремъ (Srpske nar. p., skupio po Sremu B. M. Pančevo 1875, 25—8 у *Krauss'a,* Sitte und Brauch der Südslaven, 610 = *Весел.,* l. c. 297), мълния убило слугитѣ на Манойла Грчича, него самаго и майка му за дѣто набѣдили жената на Манойла въ свръзка съ другаря.

Като у южнитѣ словѣни, въ Малорусия казватъ, че „кумъ зъ кумою повынни житы, якъ зъ родною сестрою“ *(Номисъ,* Приказки № 9, 492). Сжщото твърди и старинниятъ русски духовенъ

стихъ за „Голубиная Книга“, дѣто между грѣховетѣ, чието исплащание изисква тежко покаяние, е влѣзълъ и тоя грѣхъ, „кто блудъ блудитъ съ кумою крестовою (Калѣки перехожіе § 81); сетнѣ приказката за „Кумова кровать“ (Пантеонъ 1888 г. кн. IX, 13—16) и малорускиятъ прикаzъ (сказание) за „Кумына Долина“ (*Чуб.*, Труды I, 10): за кума съ кумицата, които, като носили да кръстѭтъ дѣтето въ друго село, извършили прѣлюбодѣяние, та мѣстото на съгрѣшаванието станѫло езеро, а грѣшницитѣ — двѣ диви патки, които отъ тогава плаватъ по езерото, и никой не смѣе да ги убие (*Весел.*, l. c. 297; *Сумцовъ*, Культ. переж., 169—71).

Горнитѣ паралели и аналогии изъ кумството приведохъ за да извадѭ на лице съвпадежътъ на двѣтѣ фикции родство и откъмъ тая страна, интересенъ толкова повече, че отъ църковно становище побратимството не се е намирало подъ еднакви условия и закрила съ кумството, като духовно сродство: църквата не само не е забранила браковетѣ между побратими, както го е сторила за тия между кумоветѣ,[1] но още, може се ре, благоприятствувала е на тѣзи бракове. Институтътъ на побратимството, като се е сливалъ въ народнитѣ възгледи съ кумството, като духовно родство, — подвелъ се е подъ еднаква норма съ послѣдното, и то така, че дори църквата е трѣбало да му признава мълчеливо сѫщото право за святость. Тоя възгледъ за побратимството се е установилъ, по всичка вѣроятность, още въ старо врѣме. Подкрѣпа за това виждамъ въ епитемийния номоканонецъ, вмѣстенъ подъ заглавие „Правило ст҃хъ ѿцъ: ті҃і. по заповеди ст҃го Василїа“ въ рѫкописния, вече познатъ на читателя, нашъ трѣбникъ, дѣто четемъ слѣднитѣ епитемии: (пьрво) крьвомество мн҃и сь чрьницею, по҃. ві. лет, сꙋх ꙗст, комкати се на па҃(хꙋ), поклонь. ѹн. на днь; второ крьвомество ѿць сь дьщерою. или сн҃ь сь мтрїю, по҃. д҃. лет, плакати се вьнѥ цр҃кви стое, покло҃ .ѹн. на дн҃ь, комкати се на па҃хоу: трѣтїе крьвомество, два҃ кꙋма, и҃ли два҃ братома, или два҃ шꙋрѣ, и҃ два҃ зета, по҃ .е҃. лет, поклонь .ѹ. комкати се на па҃хꙋ; по-нататъкъ още: побратѝ съ посестримою (аще) сьгрѣшит, по҃ .е҃. лет“. Интересно е туй степенуванье на кръвосмѣшението по възгледа, прокаранъ чрѣзъ него, върху степенитѣ на сродството. Блудътъ между монахъ и монахиня се счита за *кръвосмѣшение* на туй основание, че, както показахме въ началото на статията си, духовнитѣ лица по самото си звание се смѣтатъ за братя помежду си. Туй духовно братство взема връхъ надъ всѣко

[1] Църковната забрана на браковетѣ между кумове възлиза къмъ римския съборъ въ 721 г. (*Hefele*, Conciliengeschichte III, 362 у *Весел.*, l. c. 298).

родинство, защото кръвосмѣшението по него се държи на първо мѣсто; то е пó-тежко даже отъ кръвосмѣшението между баща и дъщеря, или синъ и майка. Кръвосмѣшението между побратимъ и посестрима се приравнява съ онуй между братъ и сестра, защото за блудъ между братъ и сестра, който нá защо не се нарича „кръвомѣство", отдѣлно пó-надолу въ номоканонеца се казва: иже сь сестрою своею сьтворить блѫд, по .в. лет некомкатисе вьне цркви стое покло .рн. (ср. 3. кръвосм.).

Възвеждането на побратимскитѣ отношения до нáй-висока нравствена чистота проистича, разбира се, отъ самото понятие за братството: побратимътъ и посестримата сѫ братъ и сестра, макаръ и искуствени, а на съпружеското сѫжителство, както вече се рече, нѣщо не противоречи до таквазъ степень, както отношението на братъ съ сестра. При все това обаче побратимскитѣ отношени прѣдставятъ и друга, опака страна. Ние срѣщнѫхме вече, като битовенъ фактъ, побратимство въ Прилѣпско, дѣто между побратимъ и посестрима е извѣстна свободата за полови отношения докждъ сѫ момъкъ и мома. Нашата народна словесность прѣдставя сѫщо примѣри за любовь между побратимъ и посестрима, и при това нерѣдко безъ никакъвъ етиченъ протестъ. Тая тема, ако щете, е даже до тамъ обобщена отъ народната поезия, че за купъ нейни произведения побратимъ и посестрима е все едно любовникъ и любовница, каквото значение иматъ въ Псковската губерния и думитѣ *„побратимъ"* и *„побратимка"* (Даль, Толк. Слов. III, 139). Ето нѣкои за примѣръ:

Шапк. I ч., № 3: Попитанъ отъ майка си, кждѣ ходи, та вечерь отива, зарань дохожда, Янко отговаря:

'Одам, мамо у пустинья;
Тамо льубам посестрима,
Посестрима самовила.

Милад. № 370: Кумъ Карафила каратъ да поучи кърщеничето си,

Да не разфжрлятъ цжрни-те очи;
'Секое село 'се посестрими,
'Секое село 'се по две по три,
Наше-то село 'се печестина,
Туку сѣ чудитъ коя да любитъ.

А кумътъ отговаря, че го учи и го гълчи, но што да чини, „кога е убафъ секой го любитъ" (ср. и Шапк. I, № 921).

Ib. № 489: На Стамена мома ѝ натякватъ, че много е шетала низъ село и хващала „ярани и побратими,“ а тя отговаря, че не си хваща ярани[1]) и побратими, на́й-си търси момче за себе. По прилѣпската трапезна п. „Хубава Яна“ (Мсб. X, стр. 87—8). Стоянъ заварилъ при жена си любовникъ съ коня, оржжието и другитѣ му вещи, и, като я пита, що ѝ е лице свенато, коса смжрсена и тн., и що дири всѣко отъ любовниковитѣ нѣща при нея, тя го все продава. На́й-послѣ на въпроса: „шчо іе она влаше ф постеля?“ тя, като се признава, че го е лъгала, и като се остава да прави съ нея, щото ще, казва Стояну: „Влашето ми е побратимъ, оти ти не беше тука.“ Думитѣ побратимъ и посестрима стожтъ вм. любовникъ и любовница още въ пѣснитѣ Шапк. I, №№ 882, 902, 915, 916, 933; Милад. № 90 (мотивъ за невѣрн. майка), ПСп. XLVIII, 980, и тн.

Какъ да си обяснимъ това явление, дѣто въ народната словесность избликватъ отъ една страна твърдѣ свободни отношения между побратимъ и посестрима, прѣминуващи въ полова връзка, отъ друга страна на́й-строги нъравствени изисквания, установяващи близко сродство по побратимство? Развързванието на питанието, естественно трѣба да се заключава въ първоначалната история на института, когато за него явления, като извѣстниятъ ни фактъ за съжителство между побратимъ и посестрима, не ще сж биле чужди. Като говори за сжщото явление въ кумството, проф. Сумцовъ бѣлѣжи: „по мнѣние на Мена, фикцията на родството по кумството изразява единъ отъ на́й-старитѣ похвати (приеми) за установяванье искуствено родство (*Менъ,* Древн. Обыч. 168). По мое мнѣние, родството по кумство, или вече по туй по́-точно, установяваньто строги нъравствени отношения на кума къмъ кумицата съставя крупна крачка на народния моралъ на напрѣдъ, исказва прогреса на нъравственото чувство, обусловенъ прѣдимственно отъ християнството. Народно-поетическитѣ мотиви за рзпуснжти и развратени кумове изразяватъ туй що е било въ народния животъ въ старина, що и сега често се срѣща въ битовия животъ, а народно-поетическитѣ мотиви, които поставятъ за длъжность на кума и кумицата строги нъравствени отношения, изразяватъ единъ отъ простонароднитѣ идеали на нъравствения животъ, туй що трѣба да бжде“ *(Сумцовъ,* Культ. переж., стр. 167—8). Съвпадежътъ и тукъ между двѣтѣ фикции родство, като двѣ форми на народенъ съюзъ, дава възмож-

[1]) Дума прѣмин. изъ т. ез. въ форма на перс. мн. ч. *яран* отъ *яр*, що значи, освѣнъ приятель, другарь, и любовникъ.

ность възгледътъ на почтенния авторъ за развоя на кумството, да се приложи и на побратимството. И при установяванието обаче на строги нѣравствени изисквания, при признаванието светостьта на побратимството, любовнитѣ врѫзки не винѫги сѫ били осѫждани, покрай мотиви имащи корена си въ потеклото на обичая, и за туй, че тѣ не сѫ отивали въ разрѣзъ съ народнитѣ възгледи върху любовьта, по които народната словесность изобразява южно-словѣнската натура за твърдѣ жарка и безмѣрно любеща. Врѫзкитѣ между любовникъ и любовница у насъ иматъ сами по себе характеръ много пó-свещенъ, отъ колкото е характерътъ на врѫзкитѣ имъ къмъ кръвни роднини. За любовьта нѣма прѣчка ни въ родъ,[1] ни въ възрасть,[2] ни въ разлика на вѣра (ср. *А. Теодоровъ,* Бълг. литература 1893 г., 25).

4. Религиозенъ синкретизъмъ.

Побратимството се сврѫзва и съ друговѣрци и другородци. Българи и сърби — християни се братимѫтъ съ турци, православни съ католици (гл. *Бобчевъ,* l. c. 38—39; *Bogišić,* op. c. 386).

Бобчевъ (ib. 40) посочи, че българки могѫтъ да бѫдѫтъ посестрими на турци и арнаути. Както ни съобщи г. Самарджиевъ, той слушалъ, че въ мориевскитѣ села (Прилѣпско) се побратимявали християнки съ турци, но „съ цѣль низка;“ обредъ никакъвъ не се извършвалъ, а само дарове се размѣнявали (вь града нѣмало такъвъ обичай). Това се подтвърдява и отъ охрид. п. (Шапк. сб. I, № 804), според която

Мориофски моми турски посестрими
. . . .
Мориофски моми пак ми се́ мили,
Пак ми се́ мили турскьи посестрими.

Слушалъ съмъ самъ за свободнитѣ нѣрави въ поменѫтитѣ села. Шапкаревъ (ib., I ч., 4 отд., стр. 212 бѣл.) сѫщо бѣлѣжи, че мориовскитѣ моми имали твърдѣ тѣсно сношение съ турци чифлигари и чифликчи субашии, поради което нѣравственостьта у нихъ била компрометирана (ср. и Мсб. XI, 75, бѣл.). Ала само възъ основа на тия данни ще бѫде, чини ми се, рисковано, да се прави заклю-

[1]) Ср. „хубава мома родъ нѣма“.

[2]) „Риба стара не бива.“ Сетнѣ, половата зрѣлость била достигнѫта за момчето, ако мустачкитѣ му задържатъ гребенчето, и за момичето, ако, като го ударишъ съ калпака, то не се завали и др. т.

чение. Трѣба по-подробно нарочито издирвание върху явлението, за да може се каза положително, да ли то дльжи происхода си на развратъ или друга причина.[1]) Туй явление би трѣбало да се изучи въ свръзка съ стоящето редомъ до него побратимство съ свобода за общение между момъкъ и мома християни пакъ въ нея мѣстность. За посестрими на турци, и то въ смисълъ на любовници, говорятъ и пѣснитѣ Шапк. I, №№ 764, 805, 1039 и Мил. №№ 589, 590, както за таквизъ туркини—посестрими на бълг. говори пъкъ горѣотбѣлѣжената п. въ ПСп. XLVIII, стр. 980.

Въ Родопитѣ помакинитѣ се хващатъ посестрими съ българкитѣ — християнки, както и помацитѣ се побратимяватъ съ българи—християни (*С. Н. Ш.,* Животътъ на българитѣ въ Срѣдня Родопа, 75). Ала туй побратимство, наздраво ако говоримъ, не трѣба да смѣсваме съ побратимството, за което е приказка тукъ; защото то се явява като продължение на обичая между еднородни братия прѣди да ги раздѣли вѣрата; съ други думи. води началото си още отъ епохата прѣди потурчванието на помацитѣ българи Между многото зачувани народни обичаи отъ старина у послѣднитѣ, единъ е и побратимството. То сѫществува и у помацитѣ въ Ловченско, па при туй и съ чърти, като у християнитѣ българи: свързва се, напр., между момче и момиче, исключава женидба между побратими до 3. поясъ (Мсб. X, 21).

Народнитѣ пѣсни назоваватъ доста побратими изъ турци. Така Мехмедъ-Алия, Старовски бегъ, е вѣренъ побратимъ на Кузманъ капитанъ (ПСп. XXVII, стр. 348—9). Радичъ юнакъ има за побратимъ арапинъ Амза-бегъ, съ когото пие вино въ ладна механа и чини облогъ (Милад. № 171). — Въ ср. п. „Женидба Маркова“ (Filipov. № XXV. Vila 1867=РФВ т. 31, 257—9) Марко е побратимъ на героя отъ босненско-мохамеданския цикълъ пѣсни и прѣкази, Ђерђелез-Алија, който, поканенъ и за дѣверъ, бори се за Марка, убива Маркова съперникъ, дожевича Михаила, и отнема невѣстата Милица за Марка. — Яна има за побратимъ Ахмеда (Шапк. I, № 1145), който, тежко раненъ, се ползува съ нѣжното внимание и съчувствие на посестримата си: тя го утѣшава, тя му пригодява за лѣкуванье, и ней побратимътъ прави послѣдния си

[1]) Нека се има наглед, че случаи отъ смѣсенъ бракъ между християнка и турчинъ, се срѣщатъ, макаръ и твърдѣ рѣдко, между балканскитѣ народности (Гл. Шапк. сб., ч. III, 121). По устно съобщение на г. Жаргомила, който е живѣлъ дълго врѣме въ Албания, мирдититѣ християни и мохамедани и до сега си взематъ и даватъ моми по между си.

завѣтъ — като умре, да го отнесе дома му, да го види старата му майка и милата му сестра.

Но изобщо побратимството съ другородци и друговѣрци не се ползува съ довѣрие и симпатия. Народниятъ възгледъ върху това съвсѣмъ ясно е исказанъ въ умотворенията. Отъ твърдѣ рѣдкитѣ пословици върху побратимството срѣщнахъ именно таквизъ, що изобразяватъ тоя възгледъ: „турчин побратим и калугьер девер да не факьаш“ (Галичникъ — Дебърско, изъ нашата сб.; ср. и Шапк. III, 239). Приказкитѣ № 76 и 273 у Шапк. II. ч. развиватъ сѫщо пословицитѣ: „турчин побратим да не фашчаш, на жена да се невервиш, и чуждо-чѧдо да не посинвиш“. Ср.

O Turčine za nevolju kume,
A ti Vlaše silom pobratime!

(Bogišić, l. c. 386).

Сѫщиятъ възгледъ срѣщаме и въ пѣснитѣ:

Бисеро, кьерко Бисеро!
Шчо йова чудо от тебе,
Турчин побратим да фашчаш —
Турчин ми вера нé-джржит
Турчин ми цжркфа нé-’одитъ....

(Шапк. I, № 805).

Възъ чертата на невѣрность и вѣроломство отъ побратими турци и латинци се основаватъ слѣднитѣ пѣсни: „Царь Муратъ бекъ, Янкула войвода и Секула детенце“ изъ Дебърско (Мсб. VI, стр. 50—2): Мурадъ поканилъ съ писмо, въ име на „братство-побратимство“, Янкула, да му отиде на гости съ хубавата си невѣста и съ мѫжкото си дѣте. Като обадилъ Янкула на жена си за тая покана, тя му казва:

Аі ти тебе, мои господине,
Послушаі ме, шо кьи ти се мола:
Чуму ти е турско побратимство.

Дѣйствително Мурадовата покана била съ вѣроломна цѣль: да хване Янкула, да накара войницитѣ да му прѣсѣчѫтъ нозѣтѣ до колѣнѣ, и рѫцѣтѣ до раменѣ, да му извъртѭтъ очитѣ и да го хвърлѭтъ въ зандани, за да го изѣде „веда гушчерина“; — да му опекѫтъ на

огънь дѣтето, и Мурадъ да вземе Янкулица за жена (ср. и п. изъ Дем.-Хис. въ Мсб. VII, стр. 99—100).

Качан. № 200: Банъ Петровитинъ се побратимява съ турче-потурняче Алилъ-бегъ войвода и съ двѣтѣ други турчета, които тайно били пратени отъ Султанъ Мурада, да измамѭтъ Петровитина и да му земѫтъ главата.

Та се Петъръ сосъ нихъ братимилъ;
Та сѣдели три дни и три нощи,
Та си ядатъ и си піятъ.

Отъ пиенье Петъръ лѣгнѫлъ и заспалъ, а на турчетата нищо не ставало, защото не ги хващало пиеньето. Когато Петровица събудила мѫжа си и го викала да си лѣгне, той ѝ отговаря:

На ли ми (са) свои побратими?
Та шта язе при нихъ да си легамъ,

но, като заспалъ, невѣрнитѣ побратими го оковаватъ и го привързватъ на опашката на коня Карамана, та го откарватъ на Стамболъ града. Тукъ юнакътъ, когато да го насѣкѫтъ на кѫсове, съ хитрость и юнаштво се освобождава и избива султанскитѣ риджали, турче-потурняче и на́й-сетнѣ самаго Мурада. — Въ приведената по́-горѣ сръбска п. (Вук III, № 53) Али-бегъ, Богомъ побратимъ на Янка, убива невѣрнически Янка, за което и самъ билъ съсѣченъ отъ Янковитѣ другари и побратими за отмъщение. — За това, и за турчинъ нѣма милость, дори когато се проси тя въ име на побратимството, както е п. изъ Ст.-Загора „Богдановъ лютица“ (Псп. XXI—XXII, 540—4): Ойрадинъ войвода плѣнилъ и взелъ за жена Богдановата сестра Мана, и се готвѣлъ да иде да пороби самаго Богдана. Прѣдизвѣстенъ за това отъ посестримата си самовила и, по неинъ съвѣтъ, Богданъ вмѣсто да чака Ойрадина, самъ отива та го намира и, когато щѣлъ да го съсѣче, Ойрадинъ го нарича: „Богом братъ,“ и го моли да не го погубва, но Богданъ му отсѣкълъ дѣсния кракъ и лѣвата рѫка, извадилъ му дѣсното око и го пуснѫлъ.

„Латински краль и Огненъ“ — п. изъ с. Себища, Дебърско: Марко Крал., поканенъ отъ Краля Латинина на „чесна кумощина“, испратилъ мѫжко си дѣте Огнена на свое мѣсто; Огненъ, като се завърнѫлъ, тѫжи се татку си:

Со Латини побратимство чиниш,
Ал не знаеш, оти се безверни;
Как ни кани, така не ни доржа:
Не ме кладе чесна кумощина,
Ток ме кладе зета аманета.

(Гл. вар. Милад. № 84). Въ горѣпривед. п. за свадбата на Филипъ Маджаринъ (*Каравел.*, „Знание“ I г., стр. 287), тойзи, освѣнъ дѣто излъгалъ Марка, че ужъ Муса Кеседжия испилъ виното и разбилъ бъклицитѣ на калесницитѣ, та за това Марко и Грую дѣте не биле калесани на свадбата, — но още направилъ и интрига прѣдъ Боя байрактаринъ, че ужъ Марко отивалъ да убие Муса и да земе Боевото либе.

Вжрви Марко и нищо не знае,
Ала му е Бойо старъ побратимъ,

та му раскрива работата, и Грую дѣте се обръща къмъ Марка съ тѣзи думи:

Ой, мой уйчо, Кралевити Марко,
Азъ сжмъ ти казалъ петъ хиляди пжти
Да не ходишъ на маджарска свадба,
Да не джржишъ вѣра на латинци,
Да не ставашъ латински побратимъ.

(Латинцитѣ сж „песья вѣра, песьянчане“ и споредъ п. въ Мсб. VI, 55—

Религиозниятъ синкретизъмъ въ побратимскитѣ отношения посочва и тѣхната старина (*Весел.*, l. с. 304—5). Знаемъ, че въ старо врѣме още се братимили франки съ гърци, рускиятъ Светославъ съ Калокира. Въ историята отъ Mauro Orbini („Regno degli Slavi“ Pesaro 1601, p. 370 = *Tamassia,* op. c. 74 n. 3.) се приказва за побратимяванье между Мохамеда II и босненския краль Томаскъ (Стефанъ Томашевичъ). По думитѣ на Иоанна Томка Марнавича (отъ Шибеникъ въ Далмация, род. въ 1579 г., † 1639 г.), въ неговитѣ тълкувания къмъ ркп. Justiniani vita обичаятъ на побратимството тогава още ималъ такова значение у илирийцитѣ, че се практикувалъ не само между християни, но дори между християни и турци (*А. Васильевъ,* О слав. происх. Юстиніана — въ „Византійскій Временникъ“ I, вып. 3 и 4, 479).

Като говорихме за побратимството по кръвь, ние имахме вече случай да изтъкнемъ, че българитѣ едно врѣме е трѣбало да при-

бѣгвать до свързванье побратимство съ турци, за сломяванье враждебностьта и недовѣрието имъ към себе. Дѣйствително, при сѫществуващата остра разлика между балканскитѣ народности, при взаимната враждебность между побѣдители и побѣдени и сблъскваньето на всѣка стѫпка на тѣхнитѣ морални и материални интереси, необходимо е ставало въ таквизъ приятелски съюзи да се търси срѣдство за примиряванье, едно неутрално земище, на което сѫ били възможни пó-хуманни съжителски отношения. На първо врѣме тѣзи съюзи възможно е било да установявать една искрена дружба и дѣйствително братски отношения. Ала напоконъ, когато отъ XVI-XVII в. насетнѣ, господствуващето плѣме е подкачило да гледа на християнскитѣ подданници като на безправна *рая,* достойна за истрѣбление, когато омразата му къмъ тѣхъ не знаела граници, първобитнитѣ му нърави се измѣнили къмъ пó-лошо и се сгрѣвали отъ религиозенъ фанатизъмъ, — побратимяванията съ християни сѫ уредели, па и когато, по сила на обичая, сѫ ставали още, тѣ не сѫ изразявали вече оная искреность и светость, присѫщи на института, а често сѫ биле и злоупотрѣбявани. Така можемъ си обясни онуй недовѣрие, съ което народното творчество удря печатъ на турското побратимство, па и на турското приятелство изобщо („на турчина приятелството е на колѣно").

Колкото за латинитѣ, ако въ приказитѣ за побратимство съ нихъ пѣсенната традиция отразява исторически споменъ за нѣкогашни международни отношения, тѣ трѣба да се отнасять до кръстоносцитѣ („фрѫзитѣ"), съ които старитѣ българи сѫ имали толкова кръвопроливни войни и люти боеве, въ началото на XIII. в., нáй-вече при Калояна (1196—1207); а може, както посочвать пѣснитѣ, да подпадать тукъ и маджаритѣ, съ които южнитѣ словѣни сѫ имали работа съ вѣкове; при еднитѣ и другитѣ чертата за невѣрность не може да ни очудва.

Любопитно е да отбѣлѣжимъ, че прѣданието не ни е оставило (до колкото ми е извѣстно) току-речи никакъвъ споменъ за побратимявания съ византийци, съ които нашитѣ прадѣди сѫ имали пó-близки сношения и нескончаеми расправии прѣзъ цѣлия просторъ на народната ни история.

5. Отношение къмъ полъ и възрасть.

Както вече видѣхме, побратимство се свързва между мѫжье и жени, между момци и моми, както и само между жени (омѫжени или моми). И жененъ мѫжъ може да има посестрима мома, както

и омжжена жена — побратимъ момъкъ (гл. *Бобчевъ,* l. c. 39 и *Д-ръ Балджиевъ,* Мсб. V, 194). Но посестримството изобщо е останяло твърдѣ надирѣ по развитие и распространеность въ сравнение съ побратимството. У насъ, както въ Херцеговина, Черна-Гора и Бока Которска *(Bogišić,* op. c. 386), много пóвече сж мжжкитѣ побратими (сир. мжжъ съ мжжъ), отколкото женскитѣ посестрими (жена съ жена), и за подирнитѣ, до колкото зная, вече комахай не се чуе. Г. Бобчевъ посочва (ib.), че женитѣ на побратими свързватъ доста често посестримство по между си. Не съмъ чувалъ и дружки (хайки) у насъ да заякчаватъ дружбата си съ посестримство, както се срѣща по нѣйдѣ у сърбо-хърватитѣ, дѣто дѣвойки, които заедно се момуватъ и другаруватъ, свързватъ посестримство помежду си и се завѣряватъ, че до смърть ще се обичатъ, като нáй-добри сестри, и ще си помагатъ една на друга всѣкждѣ *(Bogišić,* l. c.).

Относително възрастьта побратимството не знае прѣдѣлъ. Ние посочихме единъ примѣръ за побратимство отъ дѣтинство. За дружба отъ дѣтинска пора между двама побратими говори и п. у Илиевъ № 316. До колкото зная, обаче, липсватъ достатъчни фолклорни данни, които да ни прѣдставятъ обобщенъ обичай за побратимяванье отъ дѣтинство.

Навѣрно, тежкитѣ условия на народния животъ сж дали прѣобладаваще положение и извънмѣрно развитие на военното побратимство у насъ, та то е погълнжло въ себе и не оставило да вземе пó-значителни размѣри ни женското посестримство, ни дѣтинското побратимство.

6. Колективность.

Пó-горѣ, въ главата за народното побратимство, срѣщнжхме, че въ Малко-Търновско се братимжтъ и *пóвече* отъ двама души по между си. Богишичъ (l. c. 387) отбѣлѣжи колективни побратимства въ Лѣсковецъ (Търновско), дѣто женени людье се братимжтъ по между си, за да си помагатъ и се закрилятъ взаимно, заедно съ женитѣ и дѣцата си.

Чертата за колективность, както ще видимъ пó-нататъкъ, нáй-добрѣ испжква въ войнишко-хайдушкото побратимство, дѣто всички членове на дружината сж побратими помежду си. Тя проглежда и въ други родъ дружини, напр. жетварски, които сжщо свързватъ такъвъ съюзъ помежду си, заякченъ съ клетва, споредъ жетв. п. изъ Прилѣпъ (Псп. кн. XLVIII, стр. 984, № 16):

Аі да одиме поле на́ жетфа,
По́ле на́-жетфа на ангариіа,
На ангариіа каі господаро,
Кіе се вакіаме сфети Іовани,
Ми се вакіале сфети Іовани:
Кой кіе го държи, да му по́можи,
Коі не го държи, да го ву́ложи.

Така и лазарицитѣ сж посестрими (Милад. № 586):

Ето ти се́ Лазарици
Лазарици, посестрими.

Нѣма съмнѣние, че въ старина тая черта е била особно развита. *Снегиревъ* (Русскіе въ своихъ пословицахъ II, 72—3, цит. у *Богишича,* Pravni ob. u slovena 154 — *Volkov* — въ Mélusine V, № 8, 1891, p. 201, n. 1), като говори за побратимството въ Русия като фактъ сжществувалъ нѣкога у руския народъ, додава, че въ старитѣ врѣмена побратимяваньето се практикувало не само между частни людье, но и цѣлокупно между самитѣ народи и респективнитѣ имъ страни.

7. Неразторгаемость.

Побратимскиятъ съюзъ е неразрушимъ, несъмнѣнно, защото и природното братство е таквози. Нито въ епоса, нито въ народнитѣ традиции не срѣщнжхме примѣръ за прѣкжсванье побратимството или поне загатванье за развала на съюза между побратименитѣ. Невѣрниятъ побратимъ се наказва на́й-люто, дори съ смърть, както би се наказалъ и невѣрниятъ братъ; но за прѣкратяванье съюза, каквото, напр., французскитѣ chansons de geste *(Flach,* l. c. 171—3) прѣдставятъ въ случаи, когато единътъ отъ другаритѣ не устои на задълженията на сговора, — не може и дума да бжде. Това е съвсѣмъ естествено, защото, както вече знаемъ, фиктивното братство у южнитѣ словѣни, като природното, не само е нерушимо на тоя свѣтъ, но то продължава да трае дори и задъ гроба. — За нерушимостьта на старо-сѣверното побратимство гл. по́-горѣ.

8. Родство.

Въ народното съзнание побратимството се схваща като сжщо братство, а брои се дори за по̀-силно и по́-свето́ отъ подирното.[1])

[1]) Ср. и Tamassia 69 n. 4 и привед. тамъ цит. — за у гърцитѣ. — Другото искуствено сродство — по кръстничество или по кумство, като духовно, и по църковния

Споредъ прилѣпската приказка (Мсб. VIII, 180), побратимството (свети-иоанството) „ет поголем рот от сите родои што има чоек.“[1]) Въ цитувания по-горѣ „Указъ о братотвореніи“ е казано: „Сіе убо братство болѣ брата рожденнаго“, както и руската билина твърди: „крестовый братъ паче роднаго“ (*Весел.* I. с. 305).

Че побратимството се схваща като сѫщо братство, личи ясно и отъ даннитѣ на г. Бобчевъ. Така, въ рѣчьта, съ която въ Старо-Загорско свещеникътъ се обръща къмъ побратимяващитѣ се, за да имъ обясни, какво нѣщо е побратимството, — се казва: „ние всички сме братя въ християнската вѣра и любовь; ала туй е просто братство. Колкото за сѫщото побратимство, то може да се свърже само срѣщу Ивановъ день . . . . . отъ какъ ви благословя, вие ставате сѫщи братя (*Боб.*, I. с. 38). Въ Ахѫ-Челебийската кааза, кога умре единътъ отъ побратимитѣ, живиятъ го жалѣе, като сѫщи братъ (ib. 41)

Побратимътъ държи мѣсто на братъ въ родовитѣ отношения и названия: въ Ломъ, напр., побратимътъ казва на жената на побратима си *„снахо“* (така и у Вук III, № 53 = *Безсоновъ,* ор. с. 130), а тази го нарича *„брайно“* (*Мариновъ,* Ж. Ст. III, 297). Въ п. у Шапк. I. № 338 (ст. 1—5) Марко сѫщо нарича Дойчиница, побратимова му жена, *„снахо“*, а тя него — *„браче“*. У Качан. № 152, стр. 346: „Я мой *брате,* мой *побратиме*“ или „Мие съ тебе *братя, побртиме*“. Въ народната поезия обикновенно се съпоставятъ *братъ—побратимъ* и *сестра—посестрима.* По-нататъкъ въ генерационната линия посестримата е *леля* за чедата на побратима ѝ (гл., напр., п. въ „Трудъ“ I год., стр. 13).

Броятъ на посоченитѣ примѣри може се увеличи съ приведенитѣ по-горѣ и съ много други още. Безъ да ги изброявамъ, ще приведѫ сръбск. п. (Вук II, 61 = РФВ т. 32, 193—4), въ която

възгледъ се смѣта за по-важно и по-тѣсно отколкото плътското, така както и душата стои по-високо отъ плътьта (Шести всел. съб. Прав. 53 = *Ив. Генадиевъ* Брачникъ, Пловдивъ 1887, 152).

[1]) Върховенството на побратимството се вижда и отъ туй, че въ извѣстни случаи споредъ пѣснитѣ, се братими и кръвенъ сродникъ, напр. Марко съ сетринеца си — дѣте Дукатинче (Изв. II. Ак. Н. III Памятн. 331—2; ср. по-горѣ случая въ Триполи между двама братя). Таквизъ отношения подказва и п. „Витезъ Янко и Дѣте Груйо (Мсб. III, стр. 15), дѣто Груйо говори на татя си:

Леле тате, витец Іанко.
Доста пихме добро вино,
Добро вино *побратимско,*

Ср. по-горѣ и покумяване по Бога между синъ и баща у сърбитѣ.

съвсѣмъ нагледно се исказва народниятъ възгледъ за побратимското родство: Кога Марко побѣдилъ Алилъ-ага и, по облога имъ, трѣбало да му земе жената и всичкия имотъ, Алилъ захваналъ да лѣе сълзи, да нарича М. братъ по Бога и да го моли да му подари живота, като се задоволи само да му земе жената и имота. М. билъ великодушенъ, отказалъ се да земе жената на побѣдения Алила:

О турчине, жив' те Бог убио!
Буд ме братиш, што ми жену даеш?
Мене твоjо жена не требуjе,
У нас ниje, како у турака,
Снашица jе, као и сестрица
Jа на дому имам љубу вjерну,
Племениту Jелицу госпоћу

и поискалъ само три товара благо за съдраната си дулама, поради което Алилъ го завежда у дома си, гощава го три дена и богато го дарява той и Алилица, Марковата снъха.

За опрѣдѣление степеньта на родството отъ побратимство трѣба да дадемъ и слѣднитѣ свѣдѣния. Въ Старо-Загорския и Хасковския окржзи, както и въ Ахж-Челебийската околия, не само побратимъ и посестрима не могжтъ да се земжтъ, но и между дѣцата имъ бракътъ остава забраненъ (ср. и Volkov — въ Mélisine V, № 8, 195); въ Татаръ-Пазарджишкия окржгъ и въ Еленската околия, напротивъ побратимството не поражда никакво родство *(Бобч.*, I. с. 42).[1]) Въ Прилѣпъ, освѣнъ побратименитѣ, и всички, що сж получили дарове при свързванье братския съюзъ, не могжтъ да се женжтъ помежду си; дѣцата на тѣзи подирнитѣ могжтъ да се вземать, но на побратимитѣ само внуцитѣ имъ могжтъ да стжпвать въ бракъ помежду си.[2]) — По думитѣ на г. Георгиевъ, въ с. Врачежъ (Орханийско) бракътъ между побратими е забраненъ до 3. поясъ;[3])

[1]) У осетницитѣ бракътъ между челедитѣ на побратими сжщо не се забранява; но у тѣхъ побратимството (куначество) е възможно само между мжже, и посестримството не се знае (*М. Ковалевскій*, Современный об. и др. зак. I, 314). И у татаритѣ побратимството не влече слѣдъ себе женидбени стѣснения. „Малъ-джуокъ" или побратимътъ не носи, както и у осетинцитѣ, други длъжности, освѣнъ чисто-нравствени и за туй лишени отъ всѣка вънкашна санкция (*Ковал.*, Зак. и об. на Кавк. I, 215).

[2]) Тукъ и сродството по кумство е таквозъ: нункото (кумътъ), който е вѣнчавалъ, се счита за сродникъ само додѣто кръщава въ кжщата; инакъ прѣстава да се счита за такъвъ. Дѣцата на нункото съ оння на кръщеника (кумеца) не могжтъ да се вземать, но между внуцитѣ не остава вече сродничество (ср. и *д-ръ Балдж.*, Мсб. V, 190 бѣл.).

[3]) Народътъ, споредъ истия записвачъ, брои степенитѣ така: между синъ и баща не влиза степень; братята счита въ 1. поясъ. (= 2. степень) първитѣ братовчеди — въ 2. поясъ (= 4. ст.), вторитѣ — въ 3. поясъ (= 6. ст.) и тн.

помацитѣ отъ с. Турски Изворъ (Ловченско) считатъ сѫщо за грѣхъ и забраняватъ брака между побратими до 3. поясъ. Въ с. Гѫбени (Севлиевско) и гр. Троянъ бракътъ е забраненъ само между първитѣ побратими, но не и между потомцитѣ имъ. „Така щото въ повечето мѣста сѫ почнѫли да правѭтъ разница между кръвното родство и онова отъ побратимяваньето, като се показватъ все повече и повече снисходителни за поиситѣ отъ това родство“ (Мсб. X, 210).

Г-нъ Бобчевъ, като привежда думитѣ на П. Р. Славейковъ, че „побратимството е у насъ уже степенень на родство . . . . („*Читалище,* I год., кн. 21, 650 бѣл. 11) и като посочва, че ни Славейковъ, ни другъ нѣкой не сѫ изслѣдвали, каква степень родство сѫществува между побратими, на края на статията си прави такъвъ изводъ: „сопоставляя всѣ имѣющіяся подъ рукой данныя о побратимствѣ, я могу сказать, что побратимство, заключаемое при вмѣшательствѣ религіознаго элемента (совершеніе чина братотворенія, чтеніе молитвъ, крещеніе одною водой и пр.), порождаетъ дѣйствительное родство, равняющееся, по степени, родству двоюродныхъ братьевъ. Побратимство же, заключаемое безъ этого вмѣшательства, какъ это происходитъ въ Т.-Базарджикскомъ округѣ и въ Еленскомъ уѣздѣ и пр., никакого родства не порождаетъ, и составляетъ только свято-хранимую и пожизненную дружбу“ (стр. 42). Позволявамъ си да не се съгласѭ съ тоя изводъ на почтения авторъ. Първо и първо, споредъ мене, не на намѣсата на религиозния елементъ се дължи пораждането на сродството между побратими, а напротивъ то проистича изъ самия актъ на приемането въ рода. Като оставамъ на страна факта, че и у помацитѣ побратимското сродство сѫществува и се пази дори до 3. поясъ (включително?), защото тоя фактъ може да влече потеклото си още отъ християнска доба; като не смѣтамъ, че бракътъ между братъ и сестра по млѣко е забраненъ и у турцитѣ; — пакъ изложеното по̀-горѣ за формитѣ на народното побратимство не остава никакво съмнѣние, че и безъ намѣсата на религиозния елементъ побратимството поражда родство. Тъй разбирамъ да схваща въпроса и г. д-ръ Балджиевъ, споредъ думитѣ му: „Така побратимени двѣ лица мѫжко и женско, било самоволно или независимо отъ тѣхната воля, било *чрѣзъ църковно посрѣдничество или не,* не сѫ могли да се земѫтъ единъ други, защото сѫ се считали като братъ и сестра“ (Мсб. V, 194). Това родство навѣрно датува отъ епоха прѣди похристиенчваньето на обичая и се крѣпи на чисто народни традиции, които и за кръвното родство признаватъ много по̀вече степени (10—12. поясъ), отколкото църковната прак-

тика ги установява (до 7. поясъ) (гл. *Мариновъ*, Ж. Ст. III, 28—9), и се обясняватъ съ страха отъ ендогамическитѣ бракове, който се прѣнася и върху духовното родство — сватовщина, кумство, побратимство и пр. (*Волковъ*, Мсб. XI, 490). Че побратимското сродство се крѣпи именно на народни традиции, се доказва най-нагледно отъ факта, че то се е пазило и пази доръ до нинѣ, безъ да е имало за него признати отъ църковната практика забрани въ женидбено отношение, като за кумството.

Колкото за приравняваньето степеньта на родството отъ побратимство съ онуй на първи братočеди, макаръ че въ негова полза могж дори приведе обстоятелството, дѣто въ извѣстни руски говори „побратимъ"[1]) значи „двоюродный братъ" (гл. *Даль*, III, стр. 139). — намирамъ го още пó-неприемливо, защото то не се подкрѣпя отъ даннитѣ на автора и противорѣчи на самото понятие за побратимството у насъ. Както вече изложихъ пó-горѣ, и споредъ г. Бобчевитѣ, и споредъ моитѣ данни, побратимътъ (или посестримата) държи мѣсто на братъ (или сестра), макаръ и искуственъ, и отъ туй основно положение се опрѣдѣлятъ роднинскитѣ отношения както между самитѣ побратими, така и пó-нататъкъ по генерационна линия. За туй най-естествено ще е, като приравняваме сродството отъ побратимство съ кръвното, да броимъ побратима като братъ. Като духовно родство, побратимството може да се сравнява и съ кумството, защото 1) едното и другото сж форми на фиктивно приамање въ рода, отъ което проистичатъ само духовни връзки, но не и цивилни (напр., наслѣдствени права); 2) и побратимството, до колкото знаж, се простира, като кумството, само надлъжъ, но не и наширъ;[2]) 3) самото народно обичайно право, както посочихме, подвежда сродството отъ побратимство подъ степеньта на сродството отъ кумство.[3]) Съ послѣдното приравняванье не става отклонение отъ основното положение, защото и родството отъ кумство се брои наравно съ кръвното, като се простира, споредъ брачното право, надлъжъ до 7. степень включително (*Д-ръ Балджиевъ*, М. Сб. V, 189). Колкото за отклоненията на побратимското родство отъ онуй на кумството (кръстничеството), тѣ сж съвсѣмъ понятни: ако послѣдното, що се намира подъ църковна

---

[1]) Схващано, може би, като производно отъ *по* и *братъ*, както *понедѣлникъ* отъ *по* и *недѣля*.

[2]) Случаятъ въ прилѣпското побратимство, дѣто сродството се простира и на всички получили дарове, остава усамотенъ и изисква обстоятелствено изучванье.

[3]) Свещениятъ обредъ, съ който се свързва византийската ἀδελφοποιΐα, навѣрно внушава концепцията за духовно родство, еднакво съ свързваното ἐκ τοῦ ἁγίου βαπτίσματος (*Zachariä*, Geschichte, p. 49—50 и др. извори, посочени у *Tamassia*, op. c. 66 бѣл. 2).

закрила, прѣдставя отклонения, то колко пóвече трѣба да е това за побратимството, непризнавано отъ църквата за каноническо.

Сродството отъ побратимство въ пó-старо врѣме се е свято пазило и тачило, безъ съмнѣние, наравно съ кръвното, и то дори и въ потомството на свързанитѣ по побратимски съюзъ:

Іас го сакам Іано куменджиіа
Оти ми ет от татка побратим.

(Мсб. II, стр. 118) Въ извѣстния ни епитимиенъ номоканонецъ, като се опрѣдѣля, че не бива да се женимъ прѣзъ 4-тѣ поста, защото въ тѣхъ трѣба да се очистимъ по заповѣдьта Божия, се казва: „всакь чл҃кь да не жени(тсе) без ѹпроса дх҃вна ѿца, да не вь мѹ҃ вьпаде҃, нь да йспитѹеть ѿ кѹмствѹ, ѡ братимствѹ, ѿ сьродствоѹ, да наследѹеть цр҃тво бж҃іе“. Споредъ туй и въ старозагорския обредъ свещеникътъ самъ настоява побратимяванитѣ да не забравятъ, че дори дѣцата на едногото не могѫтъ да стѫпватъ въ бракъ съ дѣцата на другия, защото сами тѣ сѫ въ найблизко сродство (*Бобчевъ* l. c. 38; ср. пó-горѣ у насъ). Ала двоесмисленото положение на църквата къмъ института се е исказало най-ясно въ отношение на сродството, пораждано отъ него. Така, отъ обнародванията на Цахария знаемъ, че споредъ единъ гръцки кодексъ отъ XI. в. (Πεῖρα) побратимяваньето се простира до побратименитѣ, и само между тѣхъ (побратимъ и посестрима) не се допуща бракъ, но не и между тѣхнитѣ сродници (*Tamassia,* op. c. 65. n. 4). По други гръцки кодексъ отъ XII. в., обвързанитѣ помежду си съ духовно братство, не могѫтъ напоконъ да свържѫтъ чрѣзъ бракъ синоветѣ и дъщеритѣ си, защото подобно дѣло е незаконно и непристойно (ib. n. 5.). Ала отъ друга страна институтътъ се удря съ пищожество и на монаситѣ се забранява да ставатъ побратими, защото и законътъ никакъ не приема тъй нареченитѣ побратимства (Γ. Α. Ραλλη καὶ Μ. Πότλη, Σύνταγμα.... 1852, V, 400 = *Tamassia,* op. c. 66 n. 4). Българския архиепископъ отъ XIII. в., Димитрий Хоматианъ, се е чудилъ, какъ е било възможно, щото побратимството да се смѣта за женидбена прѣчка.[1]) Още пó-любопитно е въ Номоканона на Мануила Малакса:

[1]) *Krauss,* Sitte und Brauch der Südslaven, 626; *Zhieshman,* Das Eherecht der orientalischen Kirche, S. 288 fg = *Д-ръ Балджиевъ,* M. Сб. V, 193; ср. и *Tamassia,* op. c. 66 n. 5; *Геннадиевъ,* Брачникъ, отд. „Браторворение“. Г-нъ Дриновъ, както стори добрината да ми спомене въ едно писмо, въ неотколѣ обнародвания мюнхенски сборникъ на Хоматиановитѣ нужди е намѣрилъ твърдѣ любопитни свѣдѣния за побратимството; за жалость, тѣ ми оставатъ непознати.

като се признава, че чрѣзъ побратимяванье надъ св. Евангелие и съ свещенически молитви свързващитѣ съюза ставатъ съвършенно братя църковно, забранява се побратимството, защото отсетнѣ прѣстжпвали туй братство и се вѣнчавали (Ржкоп. отъ XVI. в., цит. у *Zachariä*, Gesschichte, p. 97. nota 312.=*Tamassia,* ib. n. 6), какъвто мотивъ за забрана на обичая е изваждало и въ България грѣцкото духовенство (М. Сб. IV, нар. умотв., 274). Изложенитѣ ни свѣдения обаче не оставатъ никакво съмнѣние, че и вопрѣки тѣзи църковни забрани побратимското сродство е продължавало да се пази и че по сила на обичая и на народнитѣ традиции самото народно-българско духовенстно е трѣбало да се ржководи отъ старитѣ ржкописни трѣбници, като нашия, и да не позволява бракове между сродници по побратимство. Както и да е, поставено въ таквизъ условия, туй сродство постоянно е губило отъ силата и значението си съ отпадъка на обичая, та и прѣдъ нашитѣ очи още продължава отъ день на день да губи и това, що му е останжло.

9. Наслѣдствени права.

Като исключение отъ правилото за наслѣдство г. Георгиевъ отбѣлѣзва случая у помацитѣ отъ с. Турски Изворъ (Ловченско), дѣто при свързваньето съюза побратимитѣ си даватъ взаимно записи, подписани и подпечатани отъ кмета, чрѣзъ които си даватъ единъ другиму право, да търсжтъ наслѣдство, ако би починжлиятъ побратимъ дане остави законни наслѣдници, т. е. такива, които се опрѣдѣлятъ отъ мюфтията, съгласно съ турския законъ за наслѣдството. Но „ако побратимитѣ не сж си дали подобни записи, тѣ не могжтъ да се наслѣдятъ единъ другъ“ (Мсб. X, 210.) Отъ туй ясно личи, че наслѣдственото тукъ право не проистича отъ самото сродство на побратимството, а се длъжи на особенъ взаименъ договоръ, единъ видъ взаимно завѣщание.

Побратимството дѣйствително не поражда никавви взаимнонаслѣдствени права. При всичката интимность на съюза и при токуречи нераздѣлния животъ на побратимитѣ, въ южно-словѣнското право, до колкото знаж, нѣма примѣръ за наслѣдственость. А споредъ свѣдѣнията на г. *Tamassia* (op. c. 59), и на Истокъ нѣма примѣри за побратимяванье, което да се придружава съ общность на имотитѣ, каквото срѣщаме въ старо-сѣверното (скандинавското) побратимство. Тука, както въ първобитнитѣ фамилии, братята-другари иматъ всичко общо, между тѣхъ се установява една всеобнемаща общность на имоти настоящи и бждащи, на всичко придобито или

що има да се придобие, установява се единъ *félag;* при тая общность въ имотитѣ, тѣ нѣма защо и да наслѣдватъ единъ другиго, защото, ако умре единътъ, неговътъ дѣлъ въ обществото остава на най-близкитѣ му наслѣдници, дѣйствителни или фиктивни сродници (*Flash*, l. c. 147.—8.) Въ франц. chansons de geste, двамата братя — другари приживѣ иматъ равни права върху имота единъ на другъ. Ако умре единътъ и не остави дѣца, живиятъ взема вдовицата и имота му; ако има синъ, другарятъ дѣли съ него наравно имота (ib. 174—6.)

Въ нашето побратимство не сàмо не може и дума да става за таквозъ societas omnium bonorum, но дори наслѣдственото право не признава побратима за наслѣдникъ и въ имотно само отношение. По имащитѣ се свѣдѣния, наслѣдственость между побратими може да бѫде нàй-много таквази, каквато срѣщнѫхме у помацитѣ, и то само при нѣманье наслѣдници. Запазванието обичая у помацитѣ заслужва толкова пòвече внимание, че нѣма (азъ поне не виждамъ) основание да се приема той за турски. Въ него трѣба да имаме останка отъ нѣкогашни взаимни завѣщания, съ които побратимяванитѣ си давали наслѣдствени права и които въ византийското законодателство срѣщаме да се удрятъ съ нищожество, а покрай тѣхъ и самото побратимство да се забранява, навѣрно, като се е полагало, че тѣ могѫтъ да ставатъ и при синове у свързващитѣ съюзъ и тогава ще бѫдѫтъ въ ущърбъ на синоветѣ и въ врѣда на домашнитѣ отношения. Така, въ Базиликитѣ (XXXV, 13, 17) на Лъвъ Философъ, като се забранява да не се учреждава братство чрѣзъ адопция, казва, се, че и ако нѣкой се прѣдстави за наслѣдникъ, защото е билъ приетъ за братъ, такъвъ да се лишава отъ наслѣдство (*Tamassia*, op. c. 61.)[1])

10. Всенародность и тържественость на обичая.

Като всички съврѣменни „простонародни“ обичаи, и побратимството, нѣма съмнѣние, въ старина е било *всенародно*, т. е. съставяло е необходима принадлежность отъ живота не само на простия народъ, както сега, но и на висшитѣ класове на старо-българското общество, на князье, болѣри и войводи. Примѣритѣ въ народния епосъ за побратимство между исторически лица подкрѣпятъ това.

За тържественостьта на обичая въ старо врѣме, за жалость, нѣмаме писмени извѣстия. Но, като веземемъ на гледъ, че и сега

[1]) Авторътъ засѣга (ib. 57—63) доста сѫществено въпроса, като разглежда единъ законъ (въ сирийска, арменска и арабска рецензии) изъ юридическата римско-сирийска сбирка (*Bruns* und *Sachau*, Syrich-römisches Rechtsbuch) отъ V. в., въ свръзка съ единъ рескриптъ отъ Диоклетиана.

дори въ мѣстата, дѣто обичаятъ е въ силата си, той е забиколенъ съ голѣма тържественость, извършва се въ присѫтствие на народъ, съ обредни гощавки, веселби, въ опрѣдѣлено врѣме, съ повратки и съ дарове, като на свадба; като вземемъ на гледъ, че една блѣстеща тържественость отличава и самата цьрковна обредность на обичая, — ние можемъ съ пълно право да положимъ, че въ старо врѣме обичаятъ е извършванъ съ тържества, които не сѫ падали по̀-долу отъ свадбенитѣ. По нѣманье други дани, намирамъ за умѣстно да приведѫ слѣдния откѫслекъ изъ „Viaggio in Dalmazia dell' abate *Alberto Fortis*" (vol. I, in Venezia, 1774, p. 58, § 6 = *Tamassia*. op. c. 75—6), дѣто твърдѣ вѣрно и изящно се описва церемонията на побратимството на онуй врѣме: „Дружбата, тъй изложена у насъ на промѣна дори за на̀й-малки причини, е на̀й-постоянна у морлацитѣ. Тѣ сѫ си я направили комахай като религиозна догма, и тая свещена връзка се свързва прѣдъ подножието на олтаритѣ. Словенскиятъ ритуалъ има особито благословение (освещение) за тържествено съединение двама приятели или двѣ приятелки, въ присѫтствие на цѣлия народъ. Азъ присѫтствувахъ на свързваньето посестримство между двѣ дѣвойчета въ църквата на Перусичъ (Perussisch). Задоволството, що се четѣше въ тѣхнитѣ очи, слѣдъ като свързахѫ тая свещена връзка, доказваше на присѫтствуващитѣ, какви нѣжни чувства докарва въ необразованата, или, по̀-добрѣ да кажемъ, въ непокварената отъ обществото, което ние наричаме образовано, душа. Приятелитѣ, тъй тържествено съединени, се наричатъ *побратими*, женитѣ — *посестриме* . . . Дружбата между мѫжъ и жена на днешно врѣме не се свързва съ таквази тържественость: ала въ по̀-стара и по̀-невинна епоха може би е ставало сѫщото."

Главнитѣ отличителни черти, що отбѣлѣжихме въ побратимството, не сѫ исключително български, нито пъкъ и само словѣнски: въ главна основа тѣхъ ще срѣщнемъ вредомъ, дѣто тоя съюзъ се тачи свято.

V.

Епическо побратимство. — Побратимство съ стихии на природата. — Побратимство въ животния епосъ. — Посестримство на вили. — Побратимство въ легендарни прикази: съ Бога, съ светци, ангелъ и диавола. — Побратимство въ свадбения строй. — Военно-хайдушко побратимство. — Побратимство въ бита.

Отъ приведенитѣ ни до тукъ примѣри читателятъ вечь ще е забѣлѣжилъ, че тѣ се черпѭтъ прѣдимственно изъ областьта на

народния епосъ. Наистина нашиятъ институтъ е пуснжлъ толкозъ нашироко коренъ въ народния епосъ, че заслужва да се спремъ отдѣлно на *епическото побратимство*. Съ това прѣгледътъ ни би станжлъ пó-пъленъ и би спомогнжлъ да се прослѣди още пó-добрѣ обичая въ народнитѣ традиции и въ неговото историческо развитие.

Нáй-напрѣдъ примѣри отъ епическо побратимство срѣщаме съ стихии и олицетворения на природата. Така, въ п. изъ с. Врапащица (2 часа отъ Кичево), героятъ е побратимъ на мѣсечината:

Шетал Марко надвечер низ гора,
С' месечина Марко зборуеше:
„Месечино, верна посестримо!
Ти ми грееш открай докрай земьа,
Али имат от мене пòюнак,
От мене и от бързà коньа?

и мѣсечината въ отговора си нарича Марка побратимъ.

Мѣсецитѣ въ годината така сжщо сж побратими помежду си. Въ п. „Бабата и мѣс. Мартъ“ (Шапк. III ч., стр. 39; ср. Милад., стр. 527):

Март: „А'приле, Риле.
Мой побратиме,

дѣто побратимството навѣрно се длъжи на едно олицетворение годишнитѣ мѣсеци, подобно на олицетворението седмичнитѣ дни и годишнитѣ врѣмена, което е доста распространено явление въ митологията на европейскитѣ народи (гл. за подирното, напр., *Д-ръ Ив. Шишмановъ,* Приноси къмъ бълг. нар. етимол., Мсб. IX, 547). За забѣлѣжване е, че споредъ сърбската повѣрица побратимство може да се свърже и съ *мората*[1]) *(Máchal,* Nákres slov. bájesloví. Praha 1891, 178), което си обяснявамъ така, че мората се схваща като сжщество, като зълъ духъ, който съ побратимяваньето гледатъ да задобрятъ, за да не прави пакость човѣку; защото, както е знайно, въ словѣнскитѣ народни прѣдстави и болеститѣ иматъ зооморфически или антропоморфически образи.[2]) За това и въ баеньето за

[1]) За етимологията на д. гл. *Д-ръ Шишмановъ,* l. c. 553. Ни тукъ, ни у Máchal (стр. 175) не е отбѣлѣзана формата у насъ *морава* (МСб. IV, III), като у лужичанетѣ murava, mórava, myrava.

[2]) Гл., напр., *П. П. Карапетровъ,* Материали за описвание града Панагюрище и околнитѣ му села, Срѣдецъ 1893, 122 бѣл. — за баба шарка.

арменки-нави въ Добричко тѣзи *се братимѫтъ,* ако сѫ мѫжки, се *сестрѭтъ,* ако сѫ женски (Мсб. VII, 143). У сърбитѣ баячката *се́стри* и трѣвата, съ която бае (*Миликев.*, Жив. срб. сељ. 329).

Пó-нататъкъ побратимство бива и съ *животни.* Вили-посестрими иматъ не само людьето, но и нѣкои животни (елени, кошути, диви кози), които вилитѣ особно залибватъ (Вук пjес. I. 273—4 = *Máchal,* op. c. 113). Въ интересната по поетически образи п. № 288 у Илиевъ, Яна има „орли побратиме и змѣй първо либе“, и орлитѣ ѝ водѭтъ мъглитѣ, а змѣятъ ѝ полива цвѣтето. Споредъ щипската п. („Наука“ III. год., стр. 369—71; Шапк. № 560) младъ Янкула, оскърбенъ отъ братята си съ натякваньето, че той отъ гостье воденье ще разсипе кѫщата, казва имъ, че кѫща разсипва само черната чума,

Па си бегà младъ Янкула,
Отиде си у пустиня;
Тамъ нафакя побратими.
Побратими се соколи;
И нафакя посестрими,
Посестрими — кукувици.

Посестрима — кукувица служи Янкулу за пратеникъ, именно отива въ неговитѣ двори и му донася вѣстьта, че и 9-тѣ му братя биле умрѣли отъ чума. Соколъ — побратимъ на Марка и у Петранов. III, № 15 = РФВ т. 29, 329. — Въ п. „Тригодишно дѣте и Марко“ изъ Елена (Мсб. X, стр. 73—4.) Марко има за посестрима мечката, която играе ролата на самовила-посестрима при другъ подобенъ случай: като видѣлъ М., че ще бѫде надвитъ отъ дѣтето-юнакъ, провиква се помощь:

Мечку ле, пусестриму ле,
Чи де си някъде ли си?
Ила ми, ила нъ іърдъм,
Детиту шъ мъ нъдвиѭ!

Мечката се явила, но дѣтето се спуснѫло да я хване, и тя отъ страхъ избѣгала. Призована втори пѫть отъ М., тя се провикнѫла и обадила на побратима си „да извади ланско рибърце и да прободе дѣтето въ реброто. Така сторилъ Марко, и погубилъ дѣтето, което излѣзло сестрино му. Добрѣ развива побратимскитѣ отношения

и п. въ Мсб. I. стр. 53—5: Марко има за побратимъ кърстато орленце, на което пожаръ въ гората изгорилъ гнѣздото съ пилцитѣ му и на него самото — нозѣ до колѣнца и крилѣ до раменца. М. го намира на пѫтя и го отнася на майка си, да му излѣкува ранитѣ. За туй добро орлето счита вече М. за свой младъ побратимъ и, когато той заболѣлъ и отъ леженье окапалъ въ зеленета гора, та се събрали около юнака църни орли, да му извадѭтъ очитѣ и да му пиѭтъ чернитѣ кърви, — кърстатото орле ги разгонва и остава да прислужва побратиму си.[1]) — Въ една п. изъ с. Банско (Разлогъ) змията се нарича: „Мила змийо, мила посестримо!“ (ср. и пó-горѣ въ ср. п. за св. Недѣля въ образъ на змия). — За примѣръ изъ животинския епосъ посочвамъ прикаската (басната) за „ежа, попа, мечката и лисицата“ изъ Рѣсенъ (Мсб. VI, 140), дѣто ежето и межето се фатиле побратими (неискренно).

Много пó-развито е посестримството съ *вили, самовили* и *самодиви,* главнитѣ митически сѫщества на южно-словѣнския епосъ. Твърдѣ любима тема въ народната поезия съставятъ отношенията на тия женски сѫщества съ юнацитѣ: въ гората и полето юнакътъ живѣе съ вили и самовили, съ които е въ искрени или враждебни отношения, които люби или наказва, хваща за посестрими и свързва съ нихъ сѫдбата си. „Словѣнскиятъ геройски епосъ, като изгубилъ споменитѣ за главнитѣ божества на старо-словѣнския Олимпъ, зачувалъ, както сочи, доста ясни древни образи на митически сѫщества, що държали срѣдá между богове и герои и вземали прѣко участие въ живота и самия происходъ на подирнитѣ. Такива се явяватъ: *„змѣйове—юнаци, диви, вили* и *самодиви“ (Халанскій,* въ РФВ т. 29., 328), споредъ южно-словѣнската повѣрица, всѣки юнакъ и почетенъ човѣкъ си има вила посестрима, която му се притича на помощь въ всѣка бѣда, и посестримството съ вила принася доброчестина *(H. Máchal,* Nákres slov. bajesl. 113; *Веселовскій,* Разыскания XV, 289). Вилитѣ — посестрими помагатъ на побратима си юнакъ въ бой съ врага му (самовила, Муса кеседжия и пр.), като го научватъ, и какъ да го погуби (Шапк. I, № 16; Качан. № 168; Псп. XXXVII—XXXVIII, 246—7; Мсб. VIII, 100—1; Изв. Ак. Н. III, Памятн. и образцы нар. слов., 302—4 = РФВ т. 28, 294; Вук. III, № 6 = РФВ т. 33, 198); отърватъ го отъ хала, змия

[1]) За сюжета на п. гл. *Халанскій,* РФВ т. 33, 196.

(троеглава, яловита, небесница, — Качан. № 150, 197; Милад. № 142; Псп. XLIII, 148), привързватъ му ранитѣ и го лѣкуватъ съ събрани отъ нихъ билки (прѣдид. пѣсни и Милад. № 60) и на испроводякъ му даватъ муска, златна кутия съ всѣкакви магически трѣви (Сборн. Петранов. № 16 = РФВ т. 30, 293), даватъ му да пие безсмъртна вода и го правятъ безсмъртенъ (Шапк. I, стр. 372), подаряватъ му отъ своя смилъ, за да може съ него да вземе невѣстата (Псп. XLV, 468), посочватъ му водица, да напои себе и коня си, кога на ловъ ожеднѣе отъ горещина *(Теодоровъ,* Бълг. лит. 39), прѣдизвѣстяватъ го за прѣдстояща опасность или неприятность [че ламя се готви да иде въ негови кули и да му погълне мѫжкото дѣта — Шапк. I. № 15, или че противникъ (врагъ) му се заканва, да го хване живъ (робъ) и да го кара, да му носи вода и дърва — Псп. XXI—XXII, 541 и да му люля дѣцата — Изв. И. Ак. Н. III, 291—5 = РФВ т. 30, 307—8, или пакъ че ще бѫде вързанъ — *St. Mažuranić,* Hrvatske nar. p. I, стр. 11—15 = РФВ т. 30, 253—4)], откриватъ му, защо не е билъ поканенъ на годежъ (Мсб. VIII, 91—2; Трудъ I, 13), тълкуватъ му сънь (Српство 1888, стр. 149); горски самовили, вили самовили, диви посестрими му избиратъ и невѣста (Изв. И. Ак. Н. III, 298—300 = РФВ т. 31, 235—6; Безсоновъ, 45—6), благославятъ имота му *(Máchal,* l, c.) и тн. Вилитѣ съзнаватъ длъжноститѣ си къмъ свой побратимъ и не могѫтъ да останѫтъ равнодушни къмъ тѣхъ: Вела самовила, повикана на помощь отъ Марка, казва на сестра си Гюргя, че трѣба да отидѫтъ на помощь Марку, за да познае той че му сѫ *сестри — посестрими* (Псп. XXXVII—XXXVIII, 246—7).

Отъ юнацитѣ Марко е особно любимецъ на вилитѣ; той има и нáй-много посестрими отъ тѣхъ (пѣснитѣ ги искарватъ на 90 — *Бобчевъ,* l. c. 40). Слѣдъ него за побратими на вили се споменуватъ юнацитѣ Секула дѣтенце, Милошъ юнакъ, дѣте Малианче, Полугуна Спечена, Тодоръ юнакъ, Богданъ лютица. Побратимитѣ юнаци и тѣ винаги се притичатъ на помощь на посестримата си въ прѣмеждье и неволя. Тоя братски съюзъ до толкова свързва живота на юнацитѣ съ вилитѣ, че тѣ едни безъ други не могѫтъ, и въ случай на нужда както юнакътъ вика за помощь,

Леле виле, леле самовиле,
Леле мое посестриме!
Дека сте, тука да сте

(Качан. № 168),

така и вилата:

Ђе си Марко, мио побратиме,
Кад ваљаде тебе не имаде,
Кад не требаш, овуда се скиташ
(Петран. III, № 43)

Личнитѣ отношения въ туй побратимство, както е видѣть отъ примѣритѣ, добивать пълно развитие. Въ свадбата на Милошъ юнакъ (Псп. XLIII, 148) посестримата Юда самовила, която избавила побратима си Милоша отъ змията и съ билки му привързала ранитѣ, та го оздравила, получила даръ отъ невѣстата и сама дарила послѣднята.

Нека посочѫ, че побратимството между юнакъ и самовила е послужило за сюжетъ и на една литературна обработка въ нашата книжнина. Тя е стихотворението *„Побратимство“* (Бълг. Книжицы ч. III., 1859 год. ноемвр., стр. 739), написано отъ безименъ авторъ въ духа на народнитѣ пѣсни и на народна рѣчь. Въ основата му е лѣгнѫла, очивѣстно, нѣкоя народна п.: като поводъ за побратимяванье е притегленъ извѣстниятъ мотивъ за надварванье въ свирня и игра съ вила. Надварваньето — юнакътъ свири, самовилата̀ играе — става „среде горѫ, на рамнина, на ледина.“[1]) Кога на третия день самовилата се надвила, тя

По край мене (юнака) се навали
И ми велитъ: „я сумъ твоя
На се животъ посестрима“.
И отъ тога, мой другары,
Не ме гибетъ дивотіи
Сабя сечитъ, се излеква,
Оганъ горитъ, се оздрава,
Ми е вѣрна посестрима
Самовила самогорска.

Прикаската „Момче и петь сестри самодиви“ (Мсб. V, 134—7), на̀й-сетнѣ, ни дава примѣръ за приеманье юнакъ въ обществото на самодиви чрѣзъ свързванье братски съюзъ подиръ прѣкращаванье враждебнитѣ помежду имъ отношения, инакъ речено — съ поводъ за примиренье.[2])

[1]) Срб. лѧдина, terra inculta; рус. *лядина* — пашенная земля, запущенная подъ лѣсъ или траву (ЖМНП. 1894 ноябрь, 119; ср. и *Даль*, III, 291). Думата трѣба да живѣе още въ народната рѣчь, защото, както рекохме, езикътъ на стихотворението е чисто народенъ.

[2]) Тукъ ми иде на умъ примѣрътъ отъ такова побратимяванье въ нѣмск. поема за Лаурина, дѣто, подиръ примирие, Дитрихъ, Дитлейбъ и Лауринъ (цвергъ, джудженце, педячовѣкъ) свързватъ побратимство, и послѣдниятъ ги завожда въ своето подземно царство.

*

Както е знайно, за вѣрата на древнитѣ словѣни въ *нимфи* извѣстие ни е оставилъ още Прокопий (*Иречекъ,* Ист. болг. 126; *Д-ръ Шишмановъ,* l. c. 546). И нѣкои словѣнски писмени паметници свѣдочѫтъ, че митоветѣ у южнитѣ словѣни за вили сѫ старовремски (*Иреч.* ib. 130; *Máchal,* Nákres. . . 108; за руск. ркп. пам. гл. и *Веселовскій,* Разысканія XV, 290). Споредъ това, и прѣдставата за отношения изобщо съ вили трѣба да признаемъ за твърдѣ отколѣшна.

Въ изработваньето на тая прѣдстава възможно е да е имало намѣса и чуждо влияние, зещото тя намира съотвѣтствие, пóвече или пó-малко, и въ други митологии. Въ индийската митология на вили и нимфи съотвѣтствуватъ олицетворенията на облацитѣ: небесни моми, *апсараси* — „пазителки на *амритата,* безсмъртното питие, заключено въ облацитѣ“ и обитаващи въ въздушния океанъ водни жени — âpas, „които изъ своитѣ майчини цици поѭтъ и кърмѭтъ земята съ дъждъ“, които индуситѣ наричали „*майки, съпржги, родилници,* и почитали за възлюблени *дружки* на боговетѣ“. (*Афанасьевъ,* Поэт. воззр. III, 119—20; ср. *Máchal,* op. c. 123; *Nodilo,* Religia srba i hrv. VI, 26 = *Халанскій,* РФВ. т. 28, 7). Знае се още, че самата прѣдстава за вилитѣ е сходна съ прѣдставата за нимфитѣ (ср. Arkiv za pov. jugoslav. I, Vila; *Nodilo,* l. c. ч. VII и др. = РФВ. т. 27, 116): и тѣзи се явяватъ като кърмачки на юнаци, благодѣтелни питателки на растенията, плодоветѣ, стадата и людьето (*Preller,* Gr. Myth. I, 596, 104—5 = РФВ. т. 28, стр. 1, 6, 295); мотивитѣ за ослѣпяванье или осмъртяванье юнакъ отъ вили при надваряние въ пѣенье (гл. пó-горѣ) намиратъ сѫщо пълно съотвѣтствие въ старо-гръцкитѣ прѣдания а) за смъртьта на пѣвеца Лина, убитъ по такъвъ случай отъ Аполона и б) за ослѣпяванието Тамириса отъ музитѣ (РФВ. т. 29, 314—5, дѣто се излага послѣдниятъ мотивъ и споредъ Илиадата II, ст. 594—600). Проф. *Халанскій,* като расправя, че класичниятъ миръ е богатъ съ прикази (сказания) за сношения на герои съ нимфи, твърдѣ намѣсто бѣлѣжи, че да се прѣдполага влияние на класични сюжети отъ подобенъ родъ възъ южно-словѣнскитѣ прикази за вили, разбира се, е възможно; но да се докаже е трудно. Въ тоя пунктъ гръцко-римскитѣ влияния могле сѫ да съвпаднѫтъ съ словѣнски национални традиции, и точно да се разграничи сферата на взаимнодѣйствия е невъзможно“ (РФВ. т. 27, 116).

Казаното съ пó-голѣмо право може да се приложи и на посестримскитѣ отношения въ частность, които се явяватъ като обо-

собление на отношенията на вилитѣ изобщо къмъ юнацитѣ.[1]) И, ако култътъ на вилитѣ у южнитѣ славѣни се е разширилъ до тамъ, че тѣ испълнили гори и поля, смѣсили се съ други горски и полски (а така сжщо и водни) сжщества и приели тѣхната рола,[2]) — то, чини ми се, съвсѣмъ естествено е било, народната фантазия и самостоятелно да имъ създаде, покрай сглобилитѣ се веднажъ прѣдстави за либенье, жененье и задруженъ животъ, и родови отношения съ юнацитѣ, които, като тѣхъ, намиратъ постоянното си свърталище въ идилическата природа на гората съ нейнитѣ сѣнчести дървета и — на полята съ бистритѣ имъ извори.

Въпроса за посестримството на вилитѣ акад. Веселовскій засѣга въ статията си за валкириитѣ и вилитѣ (Разысканія XV, 288—9). Ученията изслѣдвачъ, като излиза изъ становището, че вилитѣ, както и рускитѣ русалки, сж олицетворение на прѣдцитѣ (manes), душитѣ на умрѣлитѣ, казва: „Южно-словѣнскитѣ вили не проявяватъ характеръ на мани, но въ словинско-хърватскитѣ приказки тѣ още се явяватъ въ рола на *рожденици* или сужденици (наржчници, орисници), които наричатъ сждбата на дѣвойче (Valjavec, Narodne pripoviedke стр. 56, 57)[3]) — а ние знаемъ отношенията на рожденицитѣ къмъ култа на прѣдцитѣ-дѣди (гл. Разысканія XIII, 177 и сл.). Вилитѣ сж моми отъ воинственъ типъ, тѣ иматъ опрѣдѣлена рола въ юнашкия епосъ; но бойниятъ периодъ, който е създалъ геройския епосъ на южнитѣ словѣни, могълъ е да повлияе за измѣнение пръвната прѣдстава за нихъ. Така и на скандинавския сѣверъ въ врѣме на викингитѣ валкириитѣ се обърнжли въ воинствени моми, които закриляли само витезитѣ, а пъкъ испървомъ тѣ, вѣроятно, сж биле просто филгии-рожденици... За туй възможенъ е въпросътъ: да ли извѣстното *посестримство* на вилитѣ съ юнаци не е послѣшна замѣна на други *родови* отношения, що свързвали човѣка съ неговата рожденица, филгия?"[4]) А по мнѣние на d-r Máchal, нито рускитѣ русалки, нито южно-словѣнскитѣ вили, колкото се отнася до сегашнитѣ прѣдстави за тѣхъ,

[1]) Вилитѣ помагатъ или услужватъ юнаку и безъ да имъ бжде той побратимъ. Самовила освобождава Секула дѣте отъ хала, задоява го и му дава сабя 9 растези (Мсб. IV, 64—5); Ерина самовила отърва Марка отъ зандани (Шапк. № 361); дива самовила съживѣва издъхнжлия Дойчина съ помощьта на безсмъртна вода (Мсб. III, 97). А както видѣхме, таквизъ услуги върши и посестримата вила къмъ своя юнакъ-побратимъ.

[2]) Ср., напр., въ приказката Мсб. V, 135—7, дѣто самодивитѣ се явчватъ въ образъ на ламя, мечка, мома.

[3]) Въ рола, очевидно, на наржчници се явяватъ и 3-тѣ самовили въ бълг. п. у Дозона № 6, макаръ че тая рола не се доисказва.

[4]) Гл. и *Веселовскій*, Исторія эпоса II, 134—7.

не сѫ творение просто и компактно, а сѫ произлѣзли съ врѣме отъ спояваньето разнообразни митични прѣдстави и особи; въ развитието имъ, разбира се, намѣсила се и вѣрата въ посмъртния животъ, и вилитѣ и русалкитѣ, като други свръхестествени сѫщества, биле свързвани съ душитѣ на умрѣлитѣ, съ култа на прѣдцитѣ (op. cit. 123). Въ всѣки случай обаче не можемъ да не признаемъ съ г. Веселовски, че пръвната прѣдстава за вилитѣ е отразявала и черти отъ характера имъ като рожденици и че воинствениятъ имъ типъ, какъвто тѣ проявяватъ и въ посестримството, е отсетнѣшно напластяване въ тѣхната формация, което води потеклото си отъ развитието на геройския епосъ. Че вилитѣ се явяватъ и като дѣви на сѫдбата, *„пророчици“*, споредъ старо-бълг. прикаѕъ за *Троянската война* (съдържащъ се въ прѣвод на лѣтоп. Манас. ок. 1350): *„три вилы пророчицѧ“*, — посочи проф. Халанскій (РФВ т. 29, 325). Споредъ народнитѣ повѣрици, всѣки човѣкъ си има *звѣзда = вила посестрима = ангелъ* — (който бива и) *побратимъ* (приказк. Мсб. VII, 162). Туй уравнение не сочи ли постепенното измѣнение на прѣдставата за образа на едно и сѫщо олицетворение? Тогава и друга догатка. Може би по-нататъкъ измѣнението въ образа да е повлияло отъ своя страна за прѣнасянье побратимскитѣ отношения: вилитѣ, напр., се явяватъ въ образа на ламя и мечка, а ние срѣщнѫхме посестримство съ змия, мечка, въ послѣдния случай даже, както отбѣлѣжихме, чисто въ рола на вила.

Посестримството на вили добива важность въ опрѣдѣлението възрастьта на обичая. Въ сказанията за главнитѣ тия митически сѫщества въ нашия епосъ не може да не се отразяватъ черти отъ нѣкогашния битъ и условия на врѣмето. Въ дълбока старина между битовнитѣ явления и митологическитѣ прѣдстави имало е тѣсна връзка и взаимодѣйствия. За това редомъ съ мотивитѣ въ народната поезия още отъ най-старо врѣме трѣбало е да се отразяватъ битовни черти.

Побратимството срѣщаме още въ народни прѣдания и прикази съ *легендаренъ* характеръ. По едно прѣдание (*Бобчевъ*, l. c. 38), св. Иванъ кръстилъ Христа, и тѣ станѫли побратими. Споредъ черногорската п. (Вук. II, 17, 81—4 = *Mách*. O bohat. ep. 22—3, Мсб. X, 15) съ козмогонична подкладка, царь Дуклянъ (Диоклетианъ) е побратимъ на св. Ивана Кръститель. — Въ грузинския

расказъ върху миротворението, Богъ и Самоелъ [1]) се побратимяватъ за направа на свѣта (*М. Драгомановъ,* Мсб. VII, 304; ср. и моя „Тиквешки ржкописъ“ ib. X, 131, отд. отпет. 91). Въ стихотворната Едда, както видѣхме, боговетѣ се побратимяватъ, като си смѣсватъ кръвьта.

Интересенъ примѣръ отъ побратимство между ангелъ и човѣкъ ни дава прилѣпската приказка „Синътъ на слѣпия богаташъ и неговиятъ другарь (пó-точно — побратимъ) — ангелътъ“ (Мсб. VIII, 178—80), за която станж дума и на друго мѣсто и която, както посочи редакцията на Сборника „прѣдставя версия отъ извѣстната приказка „Благодарниятъ мрътвецъ,“ версия твърдѣ близка до библейския изворъ (историята на Товия). Въ основа на приказката сж прокарани толкова си черти на побратимството, каквото 1) помощь поискана отъ побратимъ (свети-иоанъ) не може се отказа, 2) побратимството може да се тачи и на оня свѣтъ: „ако можиш тоа добро да ни го сториш . . . . брат кье те имам и на овоі век и на другьио, 3) ангелътъ-побратим става пó-стар девер на свадбата на побратима си и 4) въ заключението се показва цѣната на побратимството, именно, че то е пó-голѣмъ родъ отъ всички родове, що има човѣкъ. Бихъ посочилъ дори и кжпаньето въ рѣка на двамата побратими (ср. Товитъ 6; 2—5), макаръ че тó тукъ се мотивира съ голѣмата горещина, а не като поводъ за побратимяванье. Така че приказката може се взе като произведение, построено специално върху тема за побратимството. Интересно е прочее, че за развитие на тая тема приказката си е послужила съ разказа на сжщата библейска книга за Товита, съ която си е послужила и горѣпоменжтата апокрифна повѣсть за Прова.[2]) — Спородъ цитуваната пó-горѣ приказка „за смъртьта“ изъ Софийско (Мсб. VII. 162—4), на всѣки човѣкъ Богъ е далъ ангелъ, който ходи съ него да го пази,[3]) и който е побратимъ за човѣка си, но на отредения часъ му взема душата. Така и въ македоно-влашката приказка (Шапк. ч. II, № 275), архангелъ Михаилъ се побратимява съ момчето, комуто, по Божа повеля, отива да вземе душата.[4])

---

[1]) Ангелъ на смъртьта въ старозавѣтнитѣ еврейски апокрифи, тъждественъ съ Сатана.

[2]) Въ версията изъ Леринско „Змѣй и царската керка“ (Мсб. V, 143) побратимяваньето става между царския синъ и риба (прѣсторсна на човѣкъ), спасена нѣкога отъ побратима си.

[3]) Прѣдставата се срѣща въ апокрифнитѣ книги, напр., въ Павловото Видѣние (гл. „Тикв. рки.“. Мсб. IX, 101; отд. отпеч. 48).

[4]) Ср. ib. бълг. версия № 112 и макед.-влашк. № 276, дѣто арханг. Михаилъ се явява въ рола на *кумъ*, вм. побратимъ.

Като кулминационна точка въ идеализацията на побратимскитѣ отношения можемъ посочи приказката изъ Леринско „Гьавуло и Ветер-волк“ (Мсб. III, 153—5), дѣто дори дяволътъ-побратимъ за сторено нему добро се отплаща човѣку пакъ съ добро. Така сѫщо и въ пирдопската приказка за „Гявула, Димо и Мара“ или — и дяволътъ бѣга отъ зла жена (Трудъ II, стр. 796—800), дяволътъ, за дѣто Димо го освободилъ отъ злата жена Мара (Димовица), побратимилъ се съ него, научилъ го, отъ благодарность за доброто му, какъ да исцѣри царската дъщеря и да я вземе за жена. Въ приказката „Дедо Госпо(дь), гьавуло и еден курбетчиіа“ пакъ изъ Леринско (Мсб. VIII, 161—4), дяволската керка (пащерка) — посестрима на дѣтето, що билъ взелъ диаволътъ съ хитрость отъ баща му, скришомъ испълнява, вмѣсто дѣтето, всички задавки, прѣдложени отъ диавола съ цѣль да може да го затрие, най-сетнѣ му дава крила, та двамата съ дѣтето избѣгватъ тайно отъ диаволското живѣлище и съ Божата помощь се освобождаватъ отъ диавола.

Прѣди да свършѫ съ побратимството въ *митическо-геройския епосъ*, ще отбѣлѣжѫ, че присѫтствието му въ юнашкия епосъ е надѣжденъ бѣлѣгъ вече за неговата старина. Истина, юнацитѣ, що въспѣва нашиятъ епосъ, сѫ дѣйци на установенъ вече исторически битъ. Но посестримството на вилитѣ, въ което тѣ иматъ воинственъ типъ, добитъ, както видѣхме, вѣроятно още въ периода на създаваньето на юнашкия епосъ, — иде отъ своя страна да подкрѣпи мнѣнието, че побратитството у насъ трѣбва да се е появило още въ геройския периодъ на народния животъ.

* * *

Като минемъ на *геройско-историческия епосъ,* обичаятъ на побратимството срѣщаме още по́-често. И тукъ епическото побратимство се съсрѣдоточава главно около особата на Марка Кралевича, като главенъ и на́й-любимъ юнакъ на южно-словѣнския епосъ. Той има на́й-много побратими: дѣте Дукатинче (Безсоновъ, 121; Качан. № 152; Ястрб., стр. 64—5), Дойчинъ (Шанк. I, №338; Вук. II, 65). Андреашъ (Мсб. III, 98—9), левенъ Дука *(Теодор.,* Ист. на бълг. лит. 40), Иве (Мсб. I, 55—8) дебелъ Новакъ (Шанк. I, № 339), боленъ Новакъ (ib. № 341), царь Рудуслафъ (Илиевъ, № 316), бѣли Бѣлчо (Шапк. № 343; Мсб. II, 110—11), Милютинъ и Илия (Качан.

№ 174), Велчо („Нар. Учитель“ I, 348—50) Бойо *(Карав.,* „Знание,“ 287), Милошъ (Мсб. I, 58: Ястр. 209—10; Вук II, № 38, Filipov. № VII; Петран. III, № 15), Костадинъ бегъ (Вук II, №№ 60, 61) и войвода Драгишъ (по ср. п. = РФВ т. 29, 128—9), Янко Сибинянинъ и Змѣй Огненъ Ради (Петран. II, № 43). Отъ другитѣ юнаци Секула е побратимъ съ Алекса Етрополецъ, Радойна Кратовски, Груица войвода, Милошъ войвода и Шакерли Илия (С. Ив. Б., Сборн. № 4); Релю шестокрилъ — съ Марка и Дойчина (ib. № 9), или съ Марка и Милоша (Filipov. № LVIII); Мирче — съ плетикоса Павля, Груица дѣтенце, Секула лудечекъ и Гюро пияница (Милад. № 181); Малинъ войвода — съ Марка, Милоша и Груица (Псп. XXXVII—XXXVIII, 248); деспотъ Вукъ Огнени — съ Митра Якшича (по ср. п. = *Máchal*, O boh. ep. 127); Милошъ Обилиħ — съ Јово Играловиħ *(Гр. Николиħ*, Ср. п. из Срема № 39), и тн.

Личностьта на пóвечето отъ поменѫтитѣ юнаци далечъ още не е опредѣлена, поради малката изслѣдваность на южно-словѣнския епосъ. Ще се спрѫ на юнацитѣ, които се знаѭтъ за исторически лица или, въ всѣки случай, за които има какъвъ-годѣ исторически поменъ, колкото за посочванье, коя епоха засѣгатъ пѣснитѣ, въ които юнацитѣ се именуватъ побратими. Споредъ устното словесно творчество, епическо побратимство свързва, навѣрно по съсѣдство и обща участь, Марка съ синоветѣ на севастократора Дѣяна и царица Теодора, въ монашество Евдокия *(Иреч.*, Ист. болг. 435), именно съ Константина (Костадинъ бегъ), загинѫлъ заедно съ Марка въ Ровинската битка 1394 год. 10 октомврий, и съ Ивана Драгоша (войвода Драгиша), умрѣлъ въ 1379 год. (гл. *Халанскій*, РФВ т. 29, 129). Сѫщото епическо сродство свързва Марка съ Хреля (Реля крилати), макаръ че историческиятъ Хреля — протосевастъ и сетнѣ кесарь въ Македония, сподвижникъ на троица сръбски кралье: Милутина, Стефана Дечански и Душана, съврѣменникъ на Момчила (ib. 130—4, *Иреч.*, l. c. 396), е умрѣлъ въ 1343 год., та животътъ и дѣятелностьта му се отнасятъ къмъ периодъ, прѣдходенъ на Крали Марка. — Споредъ г. Милетича (Мсб. II, 208—9), подъ името „царь Рудуславъ“ — Марковъ побратимъ и другарь отъ дѣтинство — може да се разбира или краль Радославъ на дуклянската хроника (отъ XII. в.), или севастократоръ Радославъ, братъ на Смилеца (стѫп. на бълг. прѣст. ок. 1292 год.) или, нáй-сетнѣ, Радослава Хлапена, жупанъ на Македонска Верея и тъстъ Марковъ (господарувалъ слѣдъ смъртьта на Душана — 20 декемврий 1355 год.) Съгласно съ г. Халанский (РФВ т. 27, 312) на послѣдното сближение и азъ давамъ прѣдпоч-

тение, понеже роднинскитѣ отношения на Радослава Берейски къмъ Марка могле сѫ да дадѫтъ поводъ за народно-поетическото имъ прѣдставянье като другари и приятели отъ дѣтинство, по който начинъ трѣба да си обяснимъ и прѣдставяньето Марка за побратимъ съ Андреаша (гл. по̀-горѣ), ако подъ туй подирното име трѣба да разбираме Маркова братъ. — Милошъ *Обиликъ* или *Кобиликъ*, който е побратимъ на Марка и заедно съ него и съ Реля крилати съставя епически триумвиратъ, е герой отъ косовската битка 1389 г. Впрочемъ косовскиятъ цикълъ, както ще кажемъ по̀-долу, прѣдстава и по̀-ясни дири отъ войнишко побратимство. — Името на Янка Спибнянинъ ни прѣдставя Яна Хуниада (родомъ влахъ), маджарски войвода въ Седмиградско, съюзникъ на Владислава полски († 1444 г.) и разбитъ въ 1448 г. на Косово поле отъ Мурада II. Къмъ историческитѣ лица принадлежѫтъ сѫщо побратимитѣ деспотъ Вукъ Огнени († 1485) и Митъръ Якшичъ (сръбски войвода, † 1486 въ Смедерево).

По тоя начинъ имаме прѣдъ себе цѣла редица отъ исторически лица отъ XIV—XV в., т. е. отъ епохата, когато има основание да се прѣдполага, че южнословѣнскиятъ геройски епосъ е билъ достигнѫлъ значително развитие както откъмъ съдържание, така и откъмъ форма, че е успѣлъ на онуй врѣме да се вложи въ рамкитѣ на стихотворенъ размѣръ, така че, благодарение на туй, неговото по̀-послѣшно развиване е могло да става въ държелива традиция и приемствена връзка съ прѣдидещето (*Халанскій*, РФВ т. 29., 134). Разбира се, че само̀ указанието за *войнишкото* побратимство въ тѣзи пѣсни не е още достатъчно доказателство, че го е имало непрѣмѣнно въ посочената епоха. Ала, въ свързка съ съображенията, що излагамъ по̀-надолу, пѣсенната традиция добива извѣстно значение.

Не малка часть отъ горѣпоменѫтитѣ имена на юнаци навѣрно ще сѫ имена на хайдушки войводи, които въ народната паметь сѫ замѣстили нѣкои забравени юнаци. „Дебелъ“ Новакъ е отъ крѫга на хайдутитѣ отъ края на XVI. в. (*Теодооръ*, Бълг. литер. 45). За примѣръ отъ *хайдушкия епосъ* посочвамъ побратимството на хайдутъ Велка съ Милоша (Милад. № 215), отъ началото на настоящия вѣкъ.[1])

---

[1]) За Велка и побратима му, подъ име на когото пѣсньта, безъ съмнѣние, разбира Милоша Обреновича гл. *Д. Мариновъ*, Политич. движ. и възст. въ З. България, Мсб. II, 70—3.

Юнацитѣ побратими (крестовые или названые братья) въ руския епосъ сж посочени у Веселовскій (Гетеризмъ ... 304). Нѣкои споменувамъ и азъ.

* * *

За да свършж съ епическото побратимство, остава ми да го прослѣдьж и въ свадбения строй. И тука личжтъ сжщитѣ степени на развитие, сжщитѣ поетически и епически образи. Пѣсента за боленъ Костадинъ (*Таховъ,* Сборн. отъ мак.-бълг. пѣсни, стр. 122) си служи съ образитѣ:

Костадинъ на́ патъ се ожени
Мермеръ плоча не́веста;
Планините кумови
И горите побратими;
Да́боите девери
И буките свато'и.

Въ обработената метафора, която ни дава п. за свадбата на „куси врабецъ и невеста подмрежица“, имаме

Сто свато' и сколовранци,
Утицата старосватецъ,
Сто скакульци бжрзи коньи,
Орлищата побратими

т. е. дѣвери, както стои въ сл. п. № 24 ib. Въ свадб. п. изъ Дебърско (Мсб. VII, 75, № 54), побратими сж „два а̀рта бегови.“

Любимо въ народната поезия е сжщо дѣверството, както и кумството, на светци. Въ дебърската коледна п. „Женидба на св. Илия“ за Мария, дъщерята на будимския Краль (Ястреб., стр. 53—4), св. Илия поканилъ за старисватъ св. Никола, за честенъ кумъ — св. Иована, два ангела — два побратима. Споредъ свадб. п. изъ Призрѣнско за женидбата на св. Димитрия (ib., стр. 385), кумъ — св. Иованъ, старисватъ — св. Никола, дѣверъ — св. Архангелъ, момко — св. Андрей, домакинъ — св. Георги, одобаша — св. Илия. Въ друга п. за „Илиja Котарлиħ“ (Срп. н. п. у Срему скуп. *Гр. Николиħ.* Нов. Сад. 1888, № 33 = РФВ т. 27, 112—13; *Máchal,* op. c. 34), Илийца (= вила бродарица), кога да жени голѣмия си синъ за звѣзда Денница, избрала му за кумъ Бога Саваота, за сватъ — св. Димитра, за дѣверъ — св. Георгя и за вой-

вода — св. Никола. Така и при вѣнчаванието Стояна съ самодивата Марийка, св. Иванъ е кумъ на Стояна и сетнѣ кръстникъ на дѣтето му, добито отъ самодивата (Дозонъ, № 4). Св. Иванъ е кумъ и на Павелъ юнакъ (Мсб. II, стр. 9; V, стр. 13); а у Илиевъ № 99 кумъ на свадбата на светецъ Павля е самси Господь. Въ п. за женидбата на мѣсеца (Ястреб., стр. 202—3), силата на светиитѣ била събрала:

Сјајне звезде по ведроме небу,
Домаћина Бога свачијега,
Старог свата светога Николу,
Али кума светога Јована,
А девера самог светог Петра
А чауша светога Илију.

Въ другъ вар. (Рајковић Ђ. Срп. н. п. стр. 141), кумъ — Богъ истинний, подкумъ (прикумак) — светитель Ђурђа, старисватъ — св. Илия, млади дѣвери — св. Петъръ и св. Сава. Сѫщо и въ п. „Просиоци (сватовници) звезде Данице“ (Рајковић № 185), за кумъ поканенъ Богъ единий, за подкумъ (прикумка) — св. Илия, два дѣвера — два млади ангела, а дудаша — св. Андрияша. — Пѣснитѣ отъ занимаващия ни крѫгъ отразяватъ смѣсь отъ язически и християнски понятия: християнскитѣ образи сѫ замѣнили по асимилация други образи на народната, натурална религия (гл. по́подробно *Халанскій,* въ РФВ т. 31., стр. 160—5). Тѣзи мито-епически образи въ свадбената драма замѣстватъ по́-нататъкъ геройско-епически образи. Както обаче по́-горѣ въ побратимството, така и тукъ въ дѣверството, кумството и пр. на светци, на́ да ли всичко въ словѣнската прѣработка на християнско поетическото съдържание се е явило като оригиналенъ продуктъ на самостойна работа на национално-словѣнското религиозно-митическо творчество: много трѣба да е било внушено на словѣнитѣ отъ гърцитѣ въ готова форма на сглобена вече повѣрица и прѣдстава (ср. *Халанскій,* РФВ т. 31, 161).

Изобилни примѣри дава и тукъ геройскиятъ епосъ. Къмъ посоченитѣ по́-горѣ додавамъ слѣднитѣ. Шапк. I, № 366: Гюро юнакъ си хваща за по́-мали дѣверъ дѣте Голомѣше, за по́-старъ дѣверъ Марка Крал. ib. № 447: Иво поканилъ троица юнаци: „Маркоте е кума укумил, Момчила е остаросфатил, Груйоте е девер одеверил.“ Милад. № 179 Марко — кумъ, Вълкашинъ — старисватъ, двама гърци — дѣвери. Псп. XLIII, стр. 143 Милошъ

юнакъ има за кумъ Стефанъ добъръ юнакъ, за старекъ — младо Димитриче, за дѣверъ — дѣте Голомѣше. Ib. XXXVII — XXXVIII, 248 — 9, въ фиктивната юнашка свадба, устроена за погубванье краля Арапина, що не оставалъ 30 год. свадба да стане, — невѣста става Груица, младоженецъ — Секула отъ Сибина, кумъ — Крал. Марко, старисватъ — Милошъ отъ Призрѣнъ, а па дѣверъ — Малинъ войвода. У Милад. № 127 Митровица казва Марку:

„Добре дойде, Марко Кралевике,
Добре дойде, чесна кумашина!
Ке те фатамъ за свѣти Іоана".

Марко е кумъ и на Тодора юнакъ (Качан. № 197). Тукже № 160: дѣверъ — Марко, кумъ — Дукъ Латининъ, старосватъ Релю отъ Пазаръ, прикумак (подкумъ) — Милошъ Кобиличъ. Още по́-добрѣ истъкмява комплекса на дѣйствуващитѣ лица въ свадба п. „Женидба Ђурђа Смедеревца „(Вук II, № 79 = РФВ т. 31, 95), дѣто Гюро кани за кумъ Дебеличъ Новака, за прикумакъ — дѣте Груя Новаковича, за стари сватъ — Янка Сибинянинъ, за дѣверъ — Марка Кралевича, за чаушъ — Реля Крилатица, за войвода — Милоша Обилича, за байрактарь — Милана Топлица и за привѣнецъ (привенац) — Ивана Косанчича, и т. н.

Позволихъ си да посочѫ, покрай побратимството — дѣверство, главнитѣ дѣйствуващи лица въ епическата свадба, за да се види войнишко-дружинния характеръ на тази послѣдната, по което тя е идвала по вкуса и духа на военно-побратимския животъ на юнацитѣ, явявала се като отдѣленъ актъ на тѣхни подвизи, та покрай туй пѣснитѣ отъ една родъ побратимство се прѣнасяли на другия, заемали си единъ други мотиви и образи, така че се виждатъ като части на едно цѣло. „Въ срѣдневѣковния геройски епосъ, казва г. Халанский, мотивътъ за добиванье невѣста е билъ единъ отъ найлюбимитѣ. Туй е стояло въ връзка съ условията на бита на онуй врѣме, когато „храборство" т. е. героизъмъ, сила и сърдцатость се изисквали за свадба толкозъ, колкото и за война. Оттукъ е сходството на поетическитѣ образи *свадба* и *битка* (ср. Сл. о. п. Игоревѣ),[1]) *мѫжъ*, *женихъ* и *воинъ* (ср. гръцк. παλαιστής, сръбск. воино,[2]) рабар и друг.).[3]) Много пѣсни, що се пѣяли въ стари врѣмена на

[1]) Ср. и турското *düün* (свадба), навѣрно отъ *doeüeuntek*, *doeuveuntek*, se battre, бия се.

[2]) И бълг. — гл. по́-горѣ.

[3]) Додавамъ и самата дума *юнакъ*, ергенъ, мѫжъ, женихъ, и *юнакъ* — герои; гл. прим. у *Дювернуа* п. д.

свадбенитѣ пиршества, несъмнѣнно, сѫ биле въ сѫщо врѣме и геройски сказания. Съставлявани испървомъ за похвала на нѣкой женихъ-юнакъ или на свадбена дружина, що сѫ наддѣлѣли надъ спънкитѣ въ врѣме на похода за невѣста, тѣ съ врѣме, като се откѫснѫли отъ приспособението имъ къмъ свадбения ритуалъ, станѫли свободни епически сюжети и прѣминѫли въ геройския епосъ“ *(Халанск.,* op. cit. въ РФВ т. 31, 91). Отъ друга страна, словѣнскиятъ геройски епосъ, по съдържание и форма, се намира въ най-тѣсна връзка съ рицарския епосъ на срѣдневѣковна Европа; а, споредъ истия авторъ,“ може се рѣ, въ срѣдневѣковната свадба на пѣвцитѣ се падало таквозъ мѣсто, каквото и на рицаритѣ: пѣвцитѣ, като се надваряли въ искуството си съ рицаритѣ, съревнували си едни на други, а заедно съ туй, разбира се, и сподѣлѣли си едни съ други продуктитѣ на собственото си поетическо творчество и достояние“ (ib. 92).

Образътъ на епическото побратимство, както се прѣдставя въ горния прѣгледъ, не е работа исключително на словѣнското устно епическо творчество. Юнашкото побратимство вѣроятно не малко длъжи на заемания, взаимодѣйствия и чужди културни влияния, и развитието му необходимо трѣба да се е скопчвало съ вѣроятното разцъвтяване на устното епическо творчество у южнитѣ словѣни въ XIV—XV. в., което отъ своя страна ще се е свързвало съ развиваньето у нихъ на феодаленъ строй и установяваньето постоянни и трайни сношения съ рицарскитѣ господарства на Западна Европа. „Феодализмътъ и рицарството на срѣдневѣковна Европа имахѫ своето отражение и между многобройнитѣ независими владѣтели въ нашитѣ земи на западъ; така и тѣхниятъ исторически епосъ има голѣмо влияние върху съдържанието и формата на нашия юнашки епосъ. Пѣвцитѣ отъ дружинитѣ на ония владѣтели прѣдадохѫ на народа пѣснитѣ за тѣхни подвизи и ги распространихѫ нататъкъ“ *(А. Теодоровъ,* Бълг. лит. 49; ср. и *Халанск.,* РФВ т. 29, 134—5). Ала всичко това не прѣчи да считаме чертитѣ на епическото побратимство, като продуктъ на словѣнски народно-психологически процесъ, като дѣло на самостойно народно творчество, дѣто исказанитѣ възрѣния се явяватъ като чисто отражение на словѣнскитѣ понятия и схващания. Защото „народниятъ епосъ на всѣкой исторически народъ е по необходимость международенъ“ *(А. Н. Веселовскій,* Южно-русскія был. II, 401); и

покойниятъ А. А. Потебня говори, че „въ сложни психологически единици, като народъ, общество, заеманьето е току другата страна на самостоятелностьта“ (гл. пó-подробно за това у *Халанскій,* РФВ т. 28, 328—30).

— —

Отъ изложеното ни за епическото побратимство ясно личи неговиятъ военно-дружиненъ характеръ, който прѣнася нашия институтъ въ една специална сфера — въ военния и хайдушки строй, дѣто той се явява като важенъ факторъ.

Обичаятъ да се съединяватъ въ другарски групи нѣкога е истичалъ изъ необходимостьта за самозащита отъ съсѣди или отъ желание за грабежъ. У разни народи е сѫществувалъ обичай, храбри люде да свързватъ по между си побратимство отъ воененъ или хайдушки характеръ (*Сумцовъ,* Культ. Переж. 344). Па и опасноститѣ на едноврѣмешнитѣ войни сѫ прѣдизвиквали и давали животъ на войнишкото побратимство у тоя или оня воинственъ народъ.

Сѫществувало ли е войнишкото побратимство у българитѣ при появяванието имъ на историческото поприще? Извѣстно ли е било то, като юридически институтъ, въ войскитѣ на българскитѣ царье и въ дружинитѣ на отдѣлнитѣ наслѣдствени княжества и войводства, влизащи въ съставъ на българската държава? Не се ли явява пó-послѣшното побратимство у хайдутството, като продължение на първото? На тия питания историята не дава отвѣтъ. Ние ще се опитаме да набѣлѣжимъ чертитѣ на войнишко-хайдушкото побратимство въ пѣсенната традиция, и слѣдъ това ще си позволимъ да искажемъ нѣкои съображения.

Видѣхме вече, че тоя родъ побратимство развива прѣкрасно чертата за вѣрность и взаимна помощь. Братята по орѫжие въ хайдушкитѣ дружини сѫ си давали клетва, че ще бѫдѫтъ вѣрни единъ другиму и нѣма да се раздѣлѭтъ (*Иреч.,* Ист. болг. 616), че тѣ ще мрѫтъ и ще отмъщаватъ единъ за други въ своята „вѣрна и сговорна“ дружина. Тоя съюзъ се уякчавалъ още пóвече съ побратимството, свързвано нáй-често по клетва надъ орѫжието.[1])

[1]) Докждъ другитѣ юнаци се кълнѫтъ, кой въ братъ, кой въ сестра, Марко, по нѣманье такива, се кълне въ сабята и коня си (Качан. № 138); по други пѣсни, клетвата се обръща къмъ пушката, сабята и коня. — Къмъ казаното ни по-горѣ за клетвата (гл. побратимство по клетва) нека додадемъ, че за клетва надъ орѫжие у източнитѣ словѣни въ срѣднитѣ вѣкове имаме свидѣтелство въ договоритѣ на Олега съ гърцитѣ;руситѣ тукъ се кълнѫтъ надъ щита и въорѫжението си, съ призование

Трѣба да приемемъ, че побратимството по нѣкога до толкова се е расширочавало въ дружината, че тя вземала видъ на единъ общъ побратимски съюзъ или община; за сторено зло на едного отъ тѣхъ отмъщава цѣлата дружина.

Пò-нататъкъ, въ биткитѣ и случкитѣ, въспѣти въ хиляди пѣсни, другаритѣ по оржжие проявяватъ твърдѣ умилителна, рицарска черта (ср. *Иреч.*, l. c.). Ако единътъ побратимъ се рани, другиятъ не може да го напусне, да го остави да падне въ ржцѣ на неприятеля, а света длъжность му е да го принесе на безопасно мѣсто и тамъ да пристои за лѣкуваньето му (ср. *Bogišić,* Zbornik . . . 385). Хайдукъ Ненчо, раненъ отъ сеймени въ гората, слиза у побратима си Стояна, да го лѣкуватъ (Безсоновъ № XXV, 124—5). Нàй-често посестримитѣ (било и самовили) лѣкуватъ ранения си побратимъ — юнакъ (гл. пò-горѣ и Dozon № 3). Таквизъ нѣжни грижи и при заболѣваньето на брата по оржжие:

Стоіанъ дружинж посъбра,
И вѣрж, и клıатвж сторили:
„Кога на пжть-тъ тръгнеме,
Кой-то сж боленъ разболѣіе,
Поредомъ да го гледаме,
И на ржцѣ да го носимъ“ [1])
(Безсоновъ № XXIII).

Ако побратимътъ умре, живитѣ му побратими иматъ грижата и да го погребжтъ. Въ п. за смъртьта на Реля (Filip. № LVIII = РФВ т. 29, 131—2), Марко и Милошъ погребли побратима си Реля, убитъ подъ гр. Берутъ. За туй и Марко завѣщава на побратима си, стареца патриархъ, дѣ и какъ да го погребе (Милутиновъ., Пѣван. црног. и херцегов. № 121 = РФВ т. 33, 200). Така и въ руск. билина за Михаила Потикъ Ивановича (Гилф. № 52 = *Th. Volkov,* Mélusine t. V, № 8, p. 197), Илия Муромецъ и Добриня Никитичъ погребватъ побратима си Потика.

Споредъ пѣсенното прѣдание, единътъ побратимъ е могълъ да отиде въ редоветѣ на войската вмѣсто другия, ако този по една

Перуна и Волоса. — Ср. въ сѣверния епосъ (Пѣсента за Вйолунда, строфа 35 = *Весел.*, Ист. эпоса II, 105): „Мнѣ клянися, Бортомъ судна, И щита краемъ, И хребтомъ конскимъ, И мечемъ острымъ . . .“.

[1]) *Paul d' Estournelles de Constant,* La vie de province en Grèce (Revue des deux mondes, 1876, t. 14, p. 414), пѣсента „La mort du Klephte“: „Quarante Klephtes nous étions, quarante compagnons de joie — et nous avions fait serment sur le sabre, trois fois serment sur le mousquet, que si jamais tomvait malade un des nôtres, tous nous lui porterions secours“ (*Tamassia*, 69 *n.* 2).

или друга причина не е могълъ самъ да испълни тая длъжность. За таквази отмѣна на наумѣва народниятъ поетъ, кога пѣе:

Отъ царя ѥ абер дошло
Да ида, млади войници
Сите си войници найдоа,
Кой братец, кой побратимче
Стари бан си войник немаше,

та трѣбвало да прати дъщеря си Богдана (п. изъ Софийско, сПСп. I, стр. 164). Въ друга соф. п. (Чолак. № 76, 332—3); царь Ясенъ праща улаци да събиратъ войници: „Кой има сына, да прати, кой нѣма сына, онъ брата, кой нѣма брата, онъ самъ-си“. Банъ Петъръ, освѣнъ една дщерка — Тодорка, нѣма си никого, па и самъ старъ, та не знаялъ, какво да прави. Тодорка му казва:

Не мой са, тате, грыжи ти,
Вáни ми вѣренъ побратимъ,
Доведи вѣренъ берберинъ,
Коси-тѣ да ми обричи,
Язе че' идемъ за тебе.

Банъ Петъръ ѝ намѣрилъ вѣренъ побратимъ — берберинъ, и тя си обръснѫла коситѣ (ср. пò-горѣ), облѣкла си рухо войнишко и отишла въ Ясеновата войска, дѣто побратимътъ ѝ помага въ испълнение задавкитѣ, прѣдложени ней отъ войницитѣ съ цѣль, да познаѭтъ, да ли тя не е дѣвойка. Споредъ вар. Мсб. VI, 58—9, Крали Марко, като нѣмалъ ни синъ, ни внукъ, ни братъ за отмѣна, праща нàй-малката си дъщеря „Бѣла Рада книжовница“ на войска. — Посоченитѣ тукъ пѣсни принадлежѫтъ къмъ мотива „мома-войникъ“, който освѣнъ словѣнскитѣ, има западно-европейски и класически варианти (гл. за него *Антоновичъ и Драгомановъ,* Историческія пѣсни малоруск. народа I, 314—27; *Халанскій,* РФВ т. 31, 224—5 и изложенитѣ тамъ библиографични указания). Но при все това, може се допуснѫ, че тѣ отражаватъ и нѣкое прѣдание за реда на нѣкогашна войнишка отмѣна. Г. Тодоровъ (Бъл. лит. 51) полага че пѣснитѣ за походъ на юнакъ по царска заповѣдь на война могѫтъ да въспроизвеждатъ черти отъ дотурска епоха. Може би, при извѣстната родова организация у южно-словѣнитѣ, въ сѫщата епоха братътъ да е могълъ да отмѣня въ военната служба брата си, както въ турската войска до нàй-ново врѣме пò-малкиятъ братъ можеше

да отиде вмѣсто по́-голѣмия, — и тая функция да е била прѣнесена и на побратима.

Относително имотнитѣ права, проистичащи отъ военното побратимство, твърдѣ малко нѣщо можемъ каза. Хайдутъ Велко завѣщава на побратима си Милоша, да му носи дългата пушка и да му яха вранята коня (Милад. № 215). Въ п. изъ Разлошко „Султанъ Муратъ и Бановики Петъръ“ (Мсб. V, стр. 83—8), подирниятъ, като погубилъ турче потурначе и получилъ откупа за самаго Мурада, не щѣлъ да си иди дома,

Еми оди от града на града,
Да си траси свои побратиме:
Побратима Доiчин от Солуна,
И сue него Марко Кралевики.
Па си наiде свои побратиме,
Та испиа до десет товара,
Ду десет товара чисто имане“

(стр, 88). А съ осталитѣ 15 товара Бановики Петъръ градилъ надъ Масъра града мънастирь св. Петъръ. Види се, че въ общиятъ животъ на дружината никой отъ побратимитѣ не е стопанисвалъ нѣщо отдѣлно, а при распръсванието си плѣчката се е дѣлѣла братски. У хайдуцитѣ изобщо плѣчката се е дѣлѣла по равно, като се отдѣлялъ дѣлътъ и на загинѫлитѣ, било за да се прати на майкитѣ, женитѣ, братята или сестритѣ имъ, било за да му се струва поменъ (*Безсоновъ*, I. с. 121).

Обикновения животъ на военнитѣ побратими народната поезия свързва съ гощавки и веселби, често въ механата, дѣто тѣ пиѭтъ и се разговарятъ, чинѭтъ облогъ или разсѫждаватъ за юнашството си.

Сѫбрал ми бе Крали Марко
Седемдесе побратимьа,
Осемдесе посестрими
Да ги гости, да ги пои.
Гостил ги бе, поил ги бе
Мало много, три нидели.
Госба му са догостила
Вино му са дослужило.

(Мсб. VI, стр. 56; ср. Верков. 137 = *Дюверн.* п. д. *побратимъ)*. Въ мориовската водичка п. (пѣена на вдовецъ) се казва:

Нàел ми се дiмни Марко,
Да ми чу’а дiмна гора

Со Новака побратима
И со църна арапина
Да ми пиат ведро вино
И половиник баш ракьиа.[1])

(ПСп. XLVII, 810).

Троицата побратими Марко, Янко Сибинянинъ и Змѣй Огненъ Ради пили вино „у крај мора, на морској јалији“ и разсѫждавали, кой има нѝй-добро орѫжие, кой е нѝй-добъръ юнакъ (Петрановиħ II, № 43 = РФВ т. 30, 268).

Орѫжието е неразделния другарь на юнака, то му е за родъ и за всичко мило и драго, та и юнакътъ се братими съ него. Така въ п. „Дели-баша Марко и Черния Аранинъ“ (Трудъ III, стр. 693) Марко, като си откача саблята дипленица, прѣкръства се и я цѣлува сѣ тѣзи думи:

Ой та сабьо, мила посестримо,
Ти си за братъ и ти за сестрица,
Колко си ма пѫтя утървала
Отъ дилии, отъ каба-даии,
Помогни ми й сега да надвиѭ,
Да надвиѭ черна Арапина.

При неоцѣнимото значение на побратимството въ военно-хайдушкия животъ, при идеалнитѣ отношения на свързанитѣ съ него другари по орѫжие и по еднаква участь, съвсѣмъ понятно е, дѣто за радость и скърбь побратимътъ се туря въ реда на нѝй-близкитѣ до сърдцето роднини — баща, братъ. Така, споредъ п. за Янкула (Мсб. VIII, 103—4; ср. и Безсоновъ № XXXI);

Събрале са са набрале,
Кої братец, кої побратимец,
Кої сестра, кої посестрима,
На таіа хладна механа.

---

[1]) По-нататъкъ се додава: „Кога стана едно застро, Наіде гора соломена, Соломена, сокършена“. По другъ вар. (пѣенъ на мѫжъ отъ срѣдна пора) изъ сѫщата мѣстность (Мсб. V, 27) стои само:

Наел ми се димни Марко,
Да ми чува димна гора
Со негови приіатели,
Со негови побратими“.

Не могѫ обясни, какъвъ образъ се крие въ тѣзи пѣсни.

*

Іанкул си нема никого,
Ни братец, ни побратимец,
Ни сестра, ни посестрима,

та, като пожелава на дружината сладко да ѣде и пие, а за себе си — воля да си отиде, става и отива да пита майка си, да ли не е ималъ братъ-побратимъ, сестра-посестрима. — Стоянъ войвода, набитъ на колъ[1]) заедно съ 70 юнака, се провиква за помощь:

Немъ ли неіди іа маікъ,
Іа баштѣ, іа пубратимъ
Удицѣ да ми пудъдà?

(Мсб. X, 79—80).

Богданъ харамия-кеседжия, при сѫщия случай, вика:

Немѫм ли ниіде никугу
Не ут маікѫ, не ут пумаічинѫ,
Не ут башта, не пубащимѫ,
Не ут систрѫ, не пусестримѫ,
Не ут братиц, не пубратимѫ?

(Мсб. VII, 18—19).

Въ п. у Блъсковъ (Теменуга, стр. 61—3), двѣтѣ пъстри птиченца, нападнѫти отъ два сиви сокола, се обрѫщатъ до Бога да питатъ, дали нѣматъ братъ-побратимъ или сестра-посестрима, да дойдѫтъ да ги отървѫтъ отъ соколитѣ.

Къмъ казаното, като присъединимъ и приведенитѣ ни многобройни примѣри за побратимство съ черти отъ военenъ характеръ, намираме, че и военното побратимство не сàмо е оставило споменъ за себе въ народнитѣ традиции, но дори се и рисува като завършена форма въ народното съзнание. Това вече ни дава a priori да заключаваме за сѫществуваньето на туй побратимство прѣзъ историческия животъ на българитѣ. Но за подкрѣпа на тая мисъль идѫтъ и тия съображения. Институтътъ въ нáй-стария периодъ на историческото си развитие проявява, както ще видимъ пó-надолу, и воененъ характеръ, и военна цѣль, и подъ тоя видъ се срѣща у всички воинствении народи. Въ източна Европа той

[1]) Обикновено наказание на хванѫтитѣ живи хайдуци (гл. *Иречекъ*, Ист. болг. 617).

испъква именно, когато славѣнскитѣ народи се явяватъ на историческата сцена,[1]) и, слѣдователно, балканскитѣ словѣни сж донесли съ себе и обичая, а не сж го заели отъ новото си отечество. У тѣзи словѣни на византийска още военна служба има дири за побратимски съюзи. А феодалното начало, прокарано въ управлението на българската държава и по което българската войска се съставлявала часть отъ контингентитѣ, доставени отъ болѣритѣ, часть отъ наемници на царя *(Иреч.,* Ист. болг. 534 — 5) не само не противорѣчило на обичая, но още, по примѣръ на срѣдновѣковния феодализъмъ, го е правило необходимъ. Вситѣ тия съображения ни каратъ да мислимъ, че войнишкото побратимство е сжществувало у нашия народъ въ продължение на цѣлата му история до падането на българското царство подъ турцитѣ. Туй дава възможность да смѣтаме и пѣсенната традиция за военно побратимство между исторически лица отъ XIV — XV. в, като отразяваща споменъ за него отъ тая епоха, при исчезването на прѣданията отъ пó-ранна епоха. Сами пѣснитѣ чувствително подказватъ това. Побратимитѣ Марко и бѣли Бѣлчо отиватъ да помагатъ на царь Костадиновата войска противъ турцитѣ (Мсб. II, 110 — 11). Косовскиятъ цикълъ ни дава вече примѣръ отъ побратимски групи. Качан. №177: Милошъ Кобиличъ прѣдлага на побратима си Ивана Косача да отиде да каже на князь Лазара, да се не бои той, защото тѣ сж четворица побратими (Милошъ, Иванъ, Топлица Милано и банъ Голубано), иматъ голѣма войска и ще отидкѫтъ да се бижтъ за него на Косово. Пó-нататъкъ, между загиналитѣ въ боя юнаци се споменуватъ:

Бано изгина сосъ дванаесъ побратиме,
И загина Косаче Іовано
Сосъ десетъ побратиме.

Ср. и Мсб. III. стр, 88, ст. 261—6, 277—80.

Като дойдемъ до *хайдушкото* побратимство, за него можемъ да говоримъ вече пó-положително. Безсоновъ. (l. c. 121, 122), като бѣлѣжи, че обичаятъ на побратимяването особно свято се чува у южно-словѣнскитѣ хайдуци, началото му отнася, както станж дума на друго мѣсто, къмъ първитѣ врѣмена на хайдуцитѣ, когато се е появило пръвното съзнание на турското иго. Съгласно съ автора,

---

[1]) Ще споменж пжтемъ, че за сжществуването на обичая у словѣнитѣ подсѣща и извѣстното ни вече побратимство у скититѣ, тоя тъй малко опрѣдѣленъ агломератъ отъ разни племена, между които словѣнскиятъ елементъ навѣрно ще е игралъ важна роля, споредъ новитѣ издирвания на рускитѣ учени (Volkov въ Mélusine V, № 8, 195).

и азъ полагамъ, че началото на туй побратимство трѣба да възлиза къмъ прѣвитѣ врѣмена на хайдутството, но отнасямъ туй къмъ периодъ нѣколко по́-ранъ; защото началото на хайдутството у насъ спада още въ послѣднитѣ вѣкове на българската държава, и за първообразъ на нашитѣ хайдуци служи Момчилъ (*Теодоровъ,* I. с. 55; *А. Ишірковъ,* Момчилъ юнакъ — въ „Български Прѣгледъ II. год., кн. III, 68). А това дава до нѣйдѣ основание да се смятря занимаващето ни побратимство като продължение на войнишкото побратимство прѣзъ прѣдходнитѣ врѣмена.

Политическитѣ условия, въ които сѫ се намѣрили южнитѣ словѣни слѣдъ турскитѣ завоевания, сѫ дали мѣсто да се развие у сърби и българи хайдутството, а въ послѣдното институтътъ на побратимството е намѣрилъ благодарно поле за развитие и дълготраенъ животъ. Въ оня протестъ, който чрѣзъ хайдутството се исказвалъ срѣщу тиранията на вѣковното чуждо иго, побратимството е трѣбвало да уякчава връзкитѣ на вѣрность, нераздѣлимость и взаимна готовность за самопожертвуванье между юнацитѣ на хайдушкитѣ дружини, и то́ отъ XVI. до XIX. в. проявява, както личи отъ зачувалитѣ се прѣдания, голѣма жизнена мощь. Отпаданието му върви съ отпаданието на самото хайдутство. Освободителната война, която повика България на новъ политически животъ, тури край на хайдушкитѣ подвизи, и за войнишко побратимство у насъ вече и поменъ нѣма. Да ли то продължава да живѣе колко-го́дѣ въ Македония, дѣто харамийството намира още условия за сѫществуванье, — не могѫ каза.

Проф. Сумцовъ (Культ. Переж. 345) посочи, че военното побратимство на сегашно врѣме се срѣща срѣди осетинцитѣ (*Ковалевский,* Совр. обыч. и древн. зак. I. 314), черногорцитѣ и сърбитѣ (*Милићевић,* Живот срба сељака 14) Ала туй твърдѣние въ отношение на сърбитѣ, чини ми се, трѣба да приемемъ съ прѣдпазанье, защото въ второто (1894) издание на г. Миличевичева трудъ не се споменува вече за това въ отдѣла за побратимството.

За на́й-крупенъ исторически изразитель на военното побратимство и на развилитѣ се малко по малко изъ него военни и разбойнически общества уруситѣ се явява Запорожье. Съ падането на Запорожье побратимството продължава да живѣе въ хайдамачеството, прѣдимствено срѣди галицкитѣ „опрышки". Тѣзи, подобно на запорожцитѣ, се наричали единъ другъ „пане брате, товарышу, побратиме". Въ първата половина на XVIII. в. тѣхъ ги е имало още по цѣло Покутье (положението на тая покрайнина, на

прѣдѣлитѣ на три държави, пълни съ голѣми планини и непроходими гори, много помагало за разбойничество), и тѣ чакъ до самия Днѣстъръ по селата имали заклети побратими, съобщници и другари, що имъ носѣли храна и помагали въ нападанье и грабежъ. Съ развиванието на гражданството и културата обаче разбойническото побратимство минало въ областьта на прѣданията, като оставило нáй-живъ споменъ за себе въ пѣснитѣ на галицко-руското население *(Сумцовъ,* ib. 344—5).

Видѣхме, че побратимство съ сѫщия характеръ и назначение, съ сѫщо укчаванье чрѣзъ клетва за взаимно помаганье въ случай на болесть и пр., се явява и у гръцкитѣ клефти. Въ врѣме на послѣдната освободителна война на Гърция обичаятъ е добилъ особно распространение и всеобщность (гл. *Tamassia,* op. c. 69 и пос. тамъ извори).

Примѣри отъ военно побратимство или братство по орѫжие срѣщаме още у старитѣ народи. Въ индийската литература често се споменува за връзки на вѣрно и нѣжно приятелство между герои: тѣ се сражаватъ заедно, живѣѭтъ заедно, съ една рѣчь единътъ не може да живѣе отдалеченъ отъ другия (напр., Krishna и Arjuna).[1]

Омировитѣ поеми, като вече посочихме на друго мѣсто, и тѣ често отбѣлѣжватъ братя или другари по орѫжие и изброяватъ задълженията имъ за взаимна помощь, за отмъщение. Омировски тѣзи другари се наричатъ φίλοι ἑταῖροι, и просто ἑταῖροι, и Grimm (Geschichte der deut. Sprache, I, p. 138 = *Tamassia,* l. c. 7) приема ἑταῖρος за видъ побратимъ. Единъ пó-послѣшенъ примѣръ отъ братство по орѫжие се срѣща въ свещената тивѣнска кохорта *(Плутархъ,* Пелоп., XVIII), ала военнитѣ дружби въ стара Гърция не отиватъ пó-нататъкъ *(Tamassia,* ib. 8).

Като минемъ на обичаитѣ на италийскитѣ племена, ние намираме истински военни братства, сир. групи войници, свързани по особита клетва, която не имъ се налага отъ тѣхнитѣ началници, но се дава свободно и взаимно отъ войницитѣ (ib)

[1]) *Tamassia,* op. c. 6. Авторътъ тукъ бѣлѣжи: Сравнителната митология може справедливо да сматря честитѣ двойки (чивтове) юнаци, като митове или символи, исказващи дуализма на природнитѣ явления; но ако основата, първоначалниятъ зачатъкъ на нѣкой митъ е несъмнѣнно *натуралистиченъ,* то бива да се приеме, че схемата на *физическия* митъ се е напоконъ допълвала съ послѣдователни амплификаци и надавки, що прѣдставятъ една етико-историческа страна на първобитното врѣме. Каквото тълкуванье и да се даде, напр., за мита на Ахила и да се брои той, като тоя за Сигфрида, за слънчовъ митъ, не може се отрече, че тая личность очертава вѣрно условията на врѣмето. Ср. казаното ни пó-горѣ за посестримството на вили.

Между германскитѣ народи, наопаки, старитѣ исторически извори ни расправятъ, че войницитѣ набожно се групирали около своя вождъ въ мирно и военно врѣме, и бивали свързани съ него по тържествено обѣщание за вѣрность и прѣданна служба; тѣ сж извѣстни подъ разни имена *(Grimm,* op. c. I, 131). Между тѣзи другари по оржжие прочути сж ambacti'тѣ и soldurii'тѣ, за които нѣколко подробно говори Цезарь (De bello Gall, VI, 15; III, 22), и които можахж обаче да принадлежжтъ и на келтитѣ (ib.)

Въ броя на тѣзи вѣрни несъмнѣнно сж влизали и comites'итѣ, за които имаме точенъ расказъ отъ Тацита (Germania, cap. 13, 14). Тѣхната прѣданность къмъ „princeps'a" не трепва прѣдъ никоя опасность и се запечатва дори съ смърть, найдена на бойното поле, за избавянье възлюбления вождъ. Тѣ живѣжтъ съ него, сражаватъ се за него и само нему отдаватъ славата за одържанитѣ побѣди (ib. 9; за германск. комитатъ гл. и *Flach,* l. c. 143—6).

А въ скандинавското побратимство (fostbraedhralag), както знаемъ, ние имаме още пó-развита и юридически пó-опрѣдѣлена форма на германското побратимяванье.

За обичая при франкскитѣ кралье гл. Flach, пос. ст. 149 и нат.

Побратимството подъ форма на военното братство, се срѣща у всички народи отъ индо-европейско потекло. Нѣкои учени *(Tamassia,* l. c. 5, 77) въ тая именно форма виждатъ прототипъ на побратимството. Ала, споредъ образа на института въ българското обичайно право, наклоненъ съмъ да вѣрвамъ, че побратимството у насъ още въ най-старо врѣме не ще е прѣставало да носи и битовенъ характеръ. Другояче мжчно ми е да си обяснж примитивнитѣ му форми въ бита.

И така излиза, че военното побратимство и у българитѣ е било развито, както у сърбитѣ. Въ паметницитѣ на народната словесность то е дори съвсѣмъ затулило съ себе побратимството изъ обикновения животъ. Дѣйствително рѣдко нѣкоя и друга приказка или пѣсня ни спомнятъ за послѣдното побратимство. Посочвамъ, напр, приказката изъ Леринско „Двамина побратими се надлъгватъ, единътъ се прѣсторва умрѣлъ" (Мсб. VIII, 203—4) и прилѣпската приказка „Правина и кривина" (Мсб. IX, 152—4.[1]) Чирпанската п. „Кита мома" (Мсб. VII, 91—3 ни раскрива подвигъ, извършенъ отъ побратими за защита на християнската вѣра: побра-

[1]) Тамъ сж показани варианти и библиографични указания за мотива; въ вар. вм. *побратимъ* стои *братъ*.

тими Вълко Бояджията и Иванъ Кабадаията, при тръгванье за Св. Гора, като чули, че турци отвлекли българката Кита мома и съ насила искали да я потурчжтъ, оставатъ отъ пжтя си и отиватъ та освобождаватъ момата, за което биле обаче обѣсени.[1]) Нѣкои примѣри изъ пѣсни за побратимство, каквото у жетвари, лазарици и пр., се приведохж пó-горѣ.

Но за побратимството въ чисто битовната область оставатъ да свидѣтелствуватъ самитѣ практикувани многобройни форми отъ него, както и фактътъ, че името на обичая е влѣзло въ благословки, като тая изъ с. Котеновци (Берк. окр.) надъ повѣсмо, дѣто се молитствува да се носи „по кумство и побратимство" (Качан. № 25, стр. 96) и че думата „побратимъ" (сжщо и „посестрима") въ езика е добила широко употрѣбение, съ значение на приятель, господинъ: и българи, и сърби, кога не знаятъ нѣкому името, обръщатъ се къмъ него съ названието: *побратиме!* (ср. *Караджс.*, Рјечник п. д.)

За забѣлѣжване е само, че, при таквози силно развитие на института у насъ, народното творчество не ни е спазило ни една *обредна пѣсня* за него.

VI.

Побратимството — общословѣнски обичай. — Византийска ἀδελφοποιΐα; — нейниятъ словѣнски произходъ. — Причини за дълготрайностьта на южно-словѣнското побратимство. — Заключение.

Побратимството у българитѣ по развитие и форми не отстжпя[2]) на побратимството у сърби и черногорци и, като у тѣзи, сжществува и до днесь, като битовенъ фактъ. Странно е прочее, че при такава распространеность и жизненость на обичая у насъ, той е останжлъ незабѣлѣженъ отъ нѣкои пó-нови етнографи и изслѣдвачи,[3]) когато, наопки, не се е исплъзнжлъ отъ вниманието на други пó-стари.[4])

Побратимството ние срѣщнжхме и у мало — и велико-руситѣ. Нáй-малко се знае за него въ отношение на западнитѣ словѣни (поляци и чеси). Брюкнеръ (пост. ст. — въ Arch. f. sl. Phil. 314 — 5)[5])

[1]) Тая п. има новъ произходъ. До колкото си наумѣвамъ, за случката се приказва между населението и споменуванниятъ въ п. „Петко сандъкъ-емини" да 1872. год. живѣеше въ Чирпанъ.

[2]) Нáй-слабъ споменъ за себе е оставило у насъ сáмо побратимството, свързвано съ примирителна цѣль, за прѣкращение родовата мъсть.

[3]) „L'usage marqué par ce mot (pobratim), est encore en vigueur parmi les Grecs, et parait inconu aux Bulgares, qui donnent à pobratim le simple sens d'ami" (*Dozon*, Chans. pop. bulg. p. 336). И Сумцовъ не го споменува въ ст. за военното побратимство (Культ. Переж. 345).

[4]) Караджичъ, Безсоновъ; а Богишичъ, макаръ и повърхно, раскри ясно сжществуваньето му.

[5]) За извадката изъ тая статия длъжж благодарность на приятеля си г. Д. Матовъ.

показа, че още въ XVI. в. и тукъ е имало тоя обичай. Въ полски ржкописъ (писанъ на латински) отъ речения вѣкъ се казва, че нѣкои свързватъ дружба подиръ пасха (drusbyą syą), ut sint eis amici abanno adannum dicendo: sis mihi amicu, vel amico (ще рече, подновявана отъ година на година). Upominek vel drusbovanie за такива става чрѣзъ достойни людье. Терминътъ drusbovanie Брюкн. сравнява съ сръбското *дружичало,*[1]) *упоминекъ* — съ подаръкътъ, обмѣнътъ. Но тоя обичай ще да е билъ вече рѣдкость въ Полско: поетътъ Seb. Klonowic (XVI. в.) въ своята коховела, като описва народа и страната въ образи, нарича русски тоя обичай. Религиозната светость и нерушимостьта на обичая личжтъ отъ неговото описание.

Значи, побратимството не се е ограничавало, както сега, съ южнитѣ словѣни,[2]) а е сжществувало у цѣлото словѣнско племе.

За распространението на обичая у други народи ние имахме случай пжтемъ да посочваме въ статията си. Ще забѣлѣжимъ, че отъ всички свѣдѣния, що е могълъ да събере г. Tamassia върху нашия институтъ, излиза, че той ако не е билъ непознатъ на Западъ, както твърди Демеличъ (ор. с. 146), но не е и никога ималъ голѣмо распространение и важность, нито дори тамъ, дѣто влиянието на сѣверо-германскитѣ обичаи трѣба да е било голѣмо. Той не се върже хармонически съ всички правни институти така, дѣто да ни убѣждава, че се е развивалъ естествено и самостойно въ нѣдрата на народитѣ (съ исключение на сѣвернитѣ), дѣто го срѣщаме. А съвсъмъ инакъ е у словѣнитѣ и особито у южнитѣ (Tamassia, 70). Византийската ἀδελφοποιΐα се явява особно интересна за насъ, като тѣсно споена съ южно-словѣнското побратимство, и заслужва да се спремъ малко на нея, прѣди да свършимъ.

* * *

Побратимството, както видѣхме, въ срѣднитѣ вѣкове е имало мѣсто и въ византийския периодъ на гръцкия животъ, дѣто то е извѣстно подъ името ἀδελφοποιΐα (братотворение). За него има доста богата литература (гл. *Tamassia,* ор. с. 63, п. 1), но, за жалость, тя не дава отвѣтъ на питанието, да ли институтътъ дѣйствително има византийски происходъ. Zachariä von Lingenthal (Geschichte

[1]) Гл. за него ***Вук,*** Рјечник и. д.; ***Миликевић,*** Живот срба сел. 108; ***Безсоновъ,*** ор. с. 121—2; ***Волковъ*** — Мсб. VIII, 243 и Mélusine V, № 8, 200, и пр.

[2]) Отъ ст. на г. Волковъ (въ Melusine t. V, 1891, № 8) за побратимството въ Украина знамъ, че то до днесъ се срѣща въ нѣкои мѣста на Херсонската и Екатеринославската губернии. Ала фактътъ остава съвсѣмъ усамотенъ и авторътъ го обяснява съ туй, че обичаятъ е прѣнесенъ и се държи отъ сръбскитѣ колонисти, прѣселени въ 1752. г. въ означенитѣ мѣстности.

des gr.-röm. Rechts, 96) прѣдполага да е *старъ источенъ* обичай, при което учениятъ византологъ не дава пó-близко опрѣдѣление, какъ да се разбира изразътъ „источенъ“. А пъкъ Ducange (Diss. XXI, 260) съзира извора на туй битовно явление „parmi les princes barbares et septentrionaux“. Италиянскиятъ ученъ Tamassia въ познатия ни вече неговъ трудъ разглежда доста обстоятелно въпроса и дохожда до заключение, че византийцитѣ сѫ заели обичая отъ словѣнитѣ (стр. 6, 63);[1]) той вижда въ него още едно доказателство за огромното влияние на словѣнския елементъ върху гръко-ромеитѣ. Ще се опитамъ да прѣдамъ основнитѣ положения на туй издирванье, защото тѣ хвърлятъ историческо освѣтление и върху нашето побратимство.

Авторътъ приема, че въ Европа побратимството само у германцитѣ на Сѣверъ и у словѣнитѣ е имало пó-голѣма жизненость и е достигнѫло нáй-висока степень на съвършенство. Сѣверо-германското право съ своя *fostbrodhir* дава начало на военнитѣ братя въ латинскитѣ страни, а пъкъ словѣнското право распространява *побратимството* — подъ име ἀδελφοποιΐα — у гръко-ромеитѣ (6, 77).

Диоклетиановътъ рескриптъ[2]) (влѣзълъ въ Юстинианова кодексъ), който пръвъ ни запазва извѣстие за побратимството, е билъ твърдѣ вѣроятно отправенъ на нѣкой *чужденецъ* — словѣнинъ (peregrino slavo); слѣдователно нáй-стариятъ поменъ, който се срѣща въ римскитѣ извори за побратимството, го поставя като институтъ чуждъ за римското право и принадлежащъ на словѣнското. До VI. в. не намираме други спомени за обичая, но интересно е да отбѣлѣжимъ, че слѣдъ три вѣка мълчание вторият примѣръ отъ ἀδελφοποιΐα дава Юстинианъ,[3]) чиито adoptienes in fratrem свѣдочѫтъ за голѣмото распространение на обичая въ тая епоха, когато словенитѣ сѫ имали голѣма важность въ милицията и върховнитѣ служби на империята (63—4).

Отъ раскаиа на Прокопия се учимъ, че побратимството въ VI. в. достигнѫло една религиозна форма, поддържана и пó-нататъкъ, но и религиозната церемония не може да отърве ἀδελφοποιΐα'та

[1]) Съ влияние на словѣнския елементъ обяснява изслѣдвачътъ и побратимството (не често срѣщано) у маджаритѣ, толкова вѣкове заобиколени отъ словѣни (стр. 71, бѣл. 4).

[2]) Писанъ на 3. декемврий 285 сл. Христа, както се полага, въ единъ отъ укрѣпенитѣ градове на една отъ двѣтѣ Мизии и адресуванъ до нѣкой Зизони, за въстановяванье честьта отъ бащиното наслѣдство на подирния, която задържалъ, въ качеството си на наслѣдникъ, единъ бащинъ му побратимъ „adoptatus frater“. Гл. за него стр. 43 и нат.

[3]) Излишно е да наумѣваме на читателя, че авторътъ държи мнѣнието за словѣнския происходъ на Юстиниана, оборено вече прѣди малко отъ английския ученъ Брайса (гл. *А. Васильевъ*, пос. ст. въ „Визант. Временникъ“ т. I, вып. 3 и 4).

отъ остракизма, на който бѣ осѫдена отъ гражданскитѣ и канонически закони, макаръ повтарянието на забранителнитѣ за нея закони да показватъ отъ друга страна, че тя винаги с съхранявала чудесна жизненость не само у народа, но и въ благородния класъ, и че се срѣща до края на XIV. в. Тая враждебность на гражданското и каноническо право въ отношение на института трѣба да произлиза отъ самия му происходъ, като никога не ще да се е забравяло, че той принадлежи на ius peregrinorum. Дѣйствително не е за невѣрванье, поветето онъ примѣритѣ за него да сѫ били давани отъ словѣнитѣ, що образували главния нервъ на наемницитѣ войници на империята, та и споредъ това ἀδελφοποιΐ'та да се е прѣслѣдвала, като варварски институтъ (67).

Има и друго съображение. Диоклетиановътъ рескриптъ и византийскитѣ извори усвояватъ фразата „adoptare in fratrem", ала думата *adoptio* не изразява точно концепцията на побратимяванието. Римскиятъ законодатель, ненамирайки въ отечественото право нищо подобно на ἀδελφοποιΐα'та[1]) отнася го къмъ адопциитѣ и го смятря за адопция, като го обявява за нищоженъ и противенъ на истинската адопция, която е подражание на природата. Ала погрѣшностьта на тая класификация се лесно познава, защото въ адопцията (усиновлението) между усиновителя и усиновения не произлиза равенство въ правáта, както между побратимитѣ, а усиновителятъ баща добива надъ посиненика си „patria potestas", по сила на която този му става подчиненъ съ всичкитѣ си имоти. А подведенъ така подъ адопцията, институтътъ се е виждалъ на римския и византийския законодатель за несъстоятеленъ, нетраенъ и съ природата несъгласенъ. Туй погрѣшно смѣсванье на двата института логически е довеждалъ юрисконсултитѣ, между които и и нашия Димитрий Хоматианъ, да осѫждатъ побратимството, казвайки, че адопцията подражава природата, а природата ражда синъ, но не и братъ Каквото и да казватъ обаче византийскитѣ извори, институтътъ почива на подражение естественото братство: тѣсниятъ „fraternum foedus" между побратимитѣ поражда, по силата на една юридическа фикция, таквизъ връзки, каквито свързватъ и плътскитѣ братя (3, 56, 66).

Въ византийското право обичаятъ се прѣдставя подъ религиозенъ видъ;[2]) но прѣзъ врѣме на кръстоноснитѣ походи (гл. по-

---

[1]) Въ старото римското право побратимството се е спрѣло на една форма отъ клетвено военно братство (43).

[2]) За ново-гръцкото право ср. на стр. 69 бѣл. 4 цитата отъ Greid, дѣто е показане, че побратимяванието се свързвало винаги съ религиозни тържества.

горѣ въ „побратимство по кръвь“) се срѣща и побратимяванье чрѣзъ смѣсванье кръвь, като въ старото сѣверно побратимство (fóstbraedhralag), и за който обичай латинитѣ укорявать византийцитѣ. Като взема прѣдъ видъ, че примѣритѣ за побратимство по кръвь се срѣщать въ византийскитѣ войници, чийто съставъ знаемъ вече, авторътъ намира и тука подкрѣпа на мнѣнието си, и допуща, че езическиятъ обредъ въ аделфопията може да принадлежи на словѣнскитѣ обичаи (67—9).

Отъ друга страна, авторътъ признава побратимството за собственъ обичай у южнитѣ словѣни възъ слѣднитѣ основания: 1) распространението му между всички народи отъ тоя клонъ на великата арийска челедь, което нѣма какъ другояче да се обясни, освѣнъ чрѣзъ първоначалното и самобитно развитие на побратимството, като народенъ институтъ; 2) техническитѣ думи, що има, и слѣдователно липсата на перифрази за означението му, както у римлѣнитѣ и гръко-ромеитѣ, които неточно го прѣвеждать adoptio in fratrem или διὰ θέσεως ἀδελφότης, а само пó-късно може би ἀδελφοποιΐα ἀδελφοποίησις и пр.; когато у южнитѣ словѣни има *побратимство и посестримство, побратимъ* (и *братимъ)* и *посестрима, побратимявамъ се (братимж се)* и пр., и въ тая дума намираме винаги „bratrŭ“, „frater = brothar“, старъ германски изразъ. Тоя фактъ ни показва, че на собственото юридическо схващание на института и независимо за туй отъ адопцията отговаряла е и отговаря точенъ изразъ за исказванье; 3) нáй-сетнѣ, оправданието, що намира самиятъ институтъ, когато се разглеждать социалнитѣ условия на словѣнитѣ, че съ тѣхния войнишки животъ.

Тѣзи сж доводитѣ, възъ които Tamasia основава мнѣнието си за словѣнския происходъ на византийската ἀδελφοποιΐα, и които не можемъ да не признаемъ за важни и основни. За подкрѣпа на авторовото мнѣние могж прибави отъ своя страна слѣдното:

1) Въ Епиръ се е зачувала дори самата дума μπράτιμος = ἀδελφοποιητός — *братимь* (гл. *Д. Матовъ,* Гръцко-Бълг. студии 56; *Веселовск.,* Гетеризмъ .... 306 бѣл. 2.);

2) Цѣлото развитие на народното побратимство съ неговитѣ напълно езически и примитивни форми, а не само съ смѣсванье кръвь;

3) Посочваното отъ изслѣдвача отвращение на византийцитѣ къмъ института, който и въ религиозния си видъ имъ се показвалъ страненъ за гръцката цивилизация (стр. 68), се подкрѣпя, чини ми се, и отъ туй, че за побратимство съ сжщи гърци не сж останжли и толкова дири, отколкото за побратимство съ турци.

Както видѣхме, пѣснитѣ пѣѭтъ за побратимство съ латини и турци, но не — и съ гърци. А при такъво близко съсѣдство между гърци и българи, при вѣковни културни взаимноотношения, при току-речи непрѣкѫсвани враждебни дѣйствия още отъ идването на балканскитѣ словѣни на полуострова, би трѣбало обичаятъ да се явява пó-често и да остави пóвече споменъ, отколкото съ турцитѣ.[1])

Но при все това, докждъ не се изслѣдва пó-подробно обичаятъ у гърцитѣ, докждъ не се опрѣдѣли критически происходътъ на църковното братотворение, — пó-добрѣ ще бѫде, мислѭ, да се счита въпросътъ за отворенъ.

Както и да е, между южно-словѣнското побратимство и гръцката ἀδελφοποιΐα има голѣми сходства, които се длъжѫтъ на културни взаимноотношения. За обяснение на института въ неговата цѣлокупность, слѣдователно, трѣба да си служимъ и съ *историческия принципъ* (теорията на заеманията), а не само съ *антропологическия* или *психологическия методъ* (теорията на Андрю Ланга), който René Basset (Revue des trad. pop. t. VI, № 10 p. 577) поддържа за побратимството по кръвь.

* * *

Като издирваме причинитѣ за дѣто побратимството е хванѫло тъй дълбоко и широко коренъ у южнитѣ словѣни, че е могло да се крѣпи до днесь у нихъ, не можемъ да не съзремъ, че тѣзи причини лежѫтъ не сáмо въ пó-послѣшнитѣ политически условия, но и въ едноврѣмешни социални условия на южно-словѣнския народенъ животъ. Тукъ на първо мѣсто трѣба да стои родово-общинното устройство, въ което е прокаранъ принципътъ на старо-словѣнската задруга. Това се подтвърдява отъ факта, че побратимството съхранява още жизненость и мощь нáй-много именно у южнитѣ словѣни, у които се срѣща, макаръ вече въ съвършенъ отпадъкъ, и задругата. Послѣдната форма на асоциация сама е обуславяла първата и съ сѫществуването си крѣпѣла е живота и на тази. По тоя поводъ не могѫ да не приведѫ слѣднето интересно сѫждение на руския ученъ г. Максима Ковалевский: „Въ едно общество, въ което, вънъ отъ *влаката* (клана) и фамилията, не сѫществува

[1]) Могло би да се додаде още едно съображение. Споредъ добититѣ ми свѣдѣния у гърцитѣ и до нáй-ново врѣме църковното кумство се явява и съ рола на побратимство. Отъ високо пр. варн.-прѣсл. митрополитъ г-на г. Симеона, чухъ, че въ Елада за свързванье дружески съюзи прибѣгватъ до хващание кумци и че дори видни държавни мѫжье въ избирателнитѣ борби прибѣгвали до туй кумство и имали по 200 и пóвече *кумбари*.

никаква власть, която да брани мира, и въ което възмездието (le talion) се явява като едничко срѣдство за отбрана срѣщу произвола и насилието, естествено е човѣкъ да гледа да не се дѣли отъ своитѣ и да живѣе съ тѣхъ общъ животъ, каквото съ общи усилия да се противостои на неприятелитѣ „(цит. у *Volkov* — въ Mélusine t. V, № 8, 202;[1]) ср. и *Tamassia,* 3—5). При туй г. Волковъ отъ своя страна додава:“ Ако тая естествена фамилия, която съединението на лица свързани по кръвно сродство прѣдставя, е липсвала, нужда е ставало да се конституира тя *искуствено:* оттукъ усиновяваньето на дѣца и побратимяваньето, които и двѣтѣ (нáй-вече подирното) се спояватъ тѣсно съ домашното огнище и съ култа, съ който е заобиколено то . . . Побратимството се е развивало, държало се е и продължава още да съществува сáмо у народи, у които не сѫ още исчезнѫли ни фамилната (или на клановетѣ) организация, ни родовата мъсть (vendetta), и които, нахождайки се въ състояние на общо и непрѣкѫсвано обрѫжваньe, нѣмали още публична власть, достатъчно силна да закриля довачения и да исключава възмездието. То е сѫщеслвувало и у старитѣ славѣни, когато тѣ се намирали въ фазата на горѣпоказаната ни социална еволуция; напоконъ, като исчезвало постепенно у поляци, чеси, послѣ украинци, то се е едвамъ зачувало у великоруситѣ и сѫществува още подъ една твърдѣ смекчена форма у южнитѣ славѣни, които, благодарение на своитѣ политически условия, сѫ били принудени да поддържатъ една организация на общъ и войнишки животъ, а заедно съ това — и старитѣ обичаи“ (l. c. 202—3).

Като се има на гледъ, че родовитѣ връзки у словѣнитѣ сѫ били твърдѣ яки, и че братката любовь у тѣхъ и до нинѣ е пóнѣжна, отколкото на Западъ,[2]) то лесно зе разбира, защо и побратимската любовь у словѣнитѣ е пó-чувствителна. Тая черта вѣрно е схванѫлъ г. Tamasia (op. c. 71), като казва: „Нс трѣба да минемъ подъ мълчение, че братската любовь у словѣнитѣ е пó-нѣжна, пó-светá, отколкото у западнитѣ, а споредъ туй и връзката, що съединява побратимитѣ като естественни братя, отъ сравнението ѝ съ връзката на истинското братство, добива една важность, която Западъ не знае“.

---

[1]) Г. Волковъ погрѣшно посочва „op. c. = „Зак. и об. на Кавказѣ“, p. 28; тукъ нѣма подобно нѣщо.

[2]) Колко нѣжна е любовьта между братъ и сестра и какъ хубаво се искава идеята за нея въ произведенията на южно-словѣнската народна поезия, гл., напр.. *И. Созоновичъ,* op. cit. 185—6.

Съ горното и свършвамъ статията си. Нѣма да правѭ изводи и обобщения, защото задавката на скромната ми работа бѣ не да рѣшавамъ въпроса за побратимството, а да очертаѭ въ по́-главни черти физиономията на института въ българското обичайно право, поради което и трудътъ ми има повече описателенъ характъръ. А съображенията, що имахъ да правѭ, излагахъ на мѣстото имъ.

Ще забѣлѣжѫ само, че нашиятъ прѣгледъ нагледно раскрива, какво интересуващиятъ ни институтъ не само въ народнитѣ традиции и въ своето историческо минѫло, но и въ своята дѣйствителность прѣдстава форми, които се отнасятъ къмъ на́й-примитивнитѣ, и че въ обредностьта му личѫтъ черти и елементи безусловно архаични, още отъ прѣдисторическа епоха. Туй вече посочва, че обичаятъ е исконно явление въ нашия народенъ животъ. Както у други народи, той трѣба да се е явилъ още въ геройския периодъ на нашата история. Не подлежи, споредъ мене, на съмнѣние, че обичаятъ е прасловѣнски и че съ него сѫ дошле нашитѣ прѣдѣди, когато сѫ заселвали Староплaнинския полуостровъ.

Побратимството на нашитѣ очи се явява единъ крайно симпатиченъ и до висока степень хуманенъ обичай, че за паданьето му може само да се съжалѣва. Наистина, да вземешъ чуждъ човѣкъ и да го привържешъ къмъ себе така, че той да обича тебе и рода ти, като братъ, да е готовъ винаги и навсѫдѣ да ти помага и да те пази; не стига това, а да вземешъ единъ смъртенъ врагъ и да го прѣобърнешъ въ идеаленъ приятель, който да се сврърже съ тебе по на́й-нѣжни чувства на вѣрность и братска любовь, да дѣли съ тебе добро и зло и да е готовъ да положи и душата си за тебе, — това е такава морална сила въ института, че за него етиката на нашитѣ врѣмена може само да завижда на прѣдшественицата си. Тая морална мощь можемъ негли наподоби на силата на християнското учение въ началото на нашата ера, когато то е правило отъ християнското общество „едно тѣло и една душа“.

Побратимството добива особенъ интересъ и първоначалнитѣ му сѫдбини изглеждатъ подъ другъ видъ, когато се притегли то въ крѫга на енювденската (куналската) обредность, както го е сторилъ акад. Веселовскій съ изслѣдванието си, чието заглавие отбѣлѣжихъ още въ началото на статията си. Допѫти, ако ми прилегне, ще се потрудѭ да прѣдамъ резултатитѣ на тази интересна работа, когато надѣѭ се да могѫ да́ и нѣкои етнографически паралели.

Варна, 27 септемврий 1895 год.

Поправки и притурки.

(Къмъ статията „**За побратимството.**")

[Тучнитѣ цифри показватъ страницата, тънкитѣ до тѣхъ — реда, буквитѣ *г* и *д* — отгорѣ ли или отдолу е броенъ редътъ; *вм.* = вмѣсто].

Къмъ стр. 32. 18 *г.* Souis *вм.* Louis; 7 *д.* нѣкой *вм.* нѣкои. **34,** ч͠тныимь *вм.* чтныимь. **36.** 13 *д.* Тй *вм.* Гй; 6 *д.* прославлюиа *вм.* — люна. **41,** 13 *г.* *Medoković вм. Medaković*. **43,** 4 *д.* houneure *вм.* honneure.

Къмъ стр. 46. По съобщение отъ г. Ив. Церовъ, родството отъ побратимство по кжпанье въ Йорданъ се вардило и на практика въ женидбено отношение низъ Търновско и Свищовско. Съобщительтъ ми приведе и нѣкои случаи.

Къмъ стр. 48. Въ расказа „На расходка" отъ *Н. Начовъ* (Юбилеенъ Сб. на Славянск. Бесѣда 1895, стр. 60), баба Иваница два пжти близнила, и попътъ ѝ обадилъ, че ако още веднажъ стори тоя грѣхъ, трѣба да се побратимжтъ съ мжжа си и да се раздѣлжтъ.

Къмъ стр. 48. 6 *д.* смѣтка *вм.* смѣтка, по старото византийско право. **51.** 14 *д.* клона *вм.* клана. **53.** 14 *г.* корейшитѣ *вм.* корейшититѣ. **58.** 25 *г.* прѣстилката, (pagne) *вм.* прѣстилката (pagne),; 27 *г.* жбитѣ *вм.* зжбитѣ; 3 *д.* зода *вм.* Soga. **60.** 4 *д.* Знае се *вм.* Ще видимъ пó-нататъкъ.

Къмъ стр. 62. За обичая „Ходение на росенъ" *П. П. Карапетровъ* (Материали за описвание гр. Панагюрище и околнитѣ му села, 129) съобщава, че надъ с. Ферезлие (29 килом. на ю.-и. отъ Панагю.) се намирала могила *Куюнъ тепе,* при чиито поли имало мѣстность *Росенъ,* дѣто на Русаля (Петдесетница), рано-рано, прѣди да изгрѣе слънцето, ходили жителитѣ отъ това и отъ околнитѣ села да лежжтъ и да се търкалятъ по трѣвата за здравье, а пъкъ немощнитѣ, неджгавитѣ и *жени бездѣтки́ни* още отъ вечерьта дохождали за да прѣнощуватъ на самото мѣсто.

Къмъ стр. 64. *бѣл.* Amentacede *вм.* Amentaceae. Нáй на края на бѣлѣжката прибави: Впрочемъ, и ако се приеме сближението съ

ръса, значението може да си остане истото, защото въ слов. п. значенията на думата обйематъ и прѣдставата за изобилие *(Потебня,* Объясн. малор. и ср. н. п. II, 465—6).

Къмъ стр. 72. 16 *г.* усиновявания *вм.* усиновяващия.

Къмъ стр. 377. 6 *г.* укаванията *вм.* указанията. **378.** 16 *г.* црѫнодка *вм.* — ки; 25 *г.* Машно *вм.* Мошно.

Къмъ стр. 379. Къмъ примѣритѣ, дѣто дѣверътъ се посвещава въ съпрѫжественитѣ тайни и слѣдъ свадбата прибави и п. *Таховъ,* Сборн. стр. 141.

Къмъ стр. 379. 2 *д.* водате *вм.* водата. **380.** 21 *д. отецъ. вм. отецъ),.* **381.** 12 *г.* (Прилѣпъ) *вм.* (Прилѣпъ),. **382.** 6 *д.* ритиуалностьта *вм.* ритуалностьта. **385.** 6 *г.* служба *вм.* стрижба; 18 *д.* confirmatio) *вм.* (confirmatio). **386.** 19 *г.* факгъ *вм.* фактъ; 16 *д.* онъ *вм.* отъ, иея *вм.* нея. **393.** 20 *д.* сужика *вм.* стѫнка. **394.** 6 *г.* бѣбѣжи *вм.* бѣлѣжи; 15 *д.* постянъ *вм.* постоянъ; 12 *д.* Куч *вм.* Къ; 10 *д.* мамата *вм.* момата; 9 *д.* занимаваюющитѣ *вм.* — ващитѣ, хваща *вм.* схваща; 3 *д.* „свети-Йованъ — побратимъ *вм.* „свети-Йованъ“ = побратимъ; хваща *вм.* схваща; 2 *д.* исказванье *вм.* исказванье. **396.** 8 *г.* близка връзката *вм.* близката връзка; 5 *д.* Шароно *вм.* Шарено; 3 *д.* гемиитѣ повеля *вм.* гемиитѣ, по негова повеля. **399.** 6 *г.* название *вм.* название,. **402.** 16 *г.* Цариирада *вм.* Цариграда; 5 *д.* на синъ и баща *вм.* и синъ на баща. **403.** 11 *д.* ръгнѫла *вм.* тръгнѫла.

Студия върху стихосложението на нашитѣ народни пѣсни.

Пише Н. Начовъ

Всичкитѣ наши народни пѣсни и нѣкои пословици, гатанки, баяния, скоропоговорки, благослови́и, изговаряния при дѣтинскитѣ игри и забавления сѫ написани въ стихове, или пó-добрѣ *записани* въ стихове, защото съставителитѣ имъ не сѫ ги сами писали.

Ние тука ще разгледаме стихотворението у пѣснитѣ: туй у другитѣ прѣдставя слабъ интересъ.

Стихосложението въ народнитѣ пѣсни е *силлабическо*, стиховетѣ сѫ *бѣли* и въ рѣдки случаи — *волни*.

Напраздно бихме изисквали отъ стиха на народнитѣ пѣсни всичко, което намираме въ стиха на искусственитѣ пѣсни; но пъкъ — както ще се увѣримъ — и народния стихъ прѣдставя нѣкои характеристични отлики и голѣмо разнообразие.

Прѣдъ насъ стои материялъ отъ 3400 пѣсни.[1]) (Свадбарскитѣ припѣви въ министерскитѣ сборници изоставихме.) Върху тоя материялъ ще направимъ нашата студия.

Ще разгледаме:

I. **Строфитѣ.**
II. **Числото на слоговетѣ въ стиха.**
III. **Цезурата.**
IV. **Припѣвитѣ (рефренитѣ)**
V. **Волни стихове.**
VI. **Допълнение:**
   a. **Какъ се правѭтъ народнитѣ пѣсни.**
   b. **Правѭтъ ли се днесь народни пѣсни у насъ; нѣкои нови народни пѣсни.**
   c. **Подражания у нашитѣ стихотворци на народнитѣ ни пѣсни.**

---

[1]) Прѣгледанитѣ сборници съ народни пѣсни сѫ сѫщитѣ, изброени въ начало на статията ми: *Една екскурсия изъ нишата народна поезия.* Кн. кн. XLVIII, XLIX—L LI на туй списание.

I. Строфа.

Въ нашитѣ народни пѣсни нѣма *видимо* идѣлене на строфи; тѣ всички прѣдставятъ една цѣлокупна масса отъ 2—3 до 800—900 стиха. Както и трѣбва да се очаква, най-дълги пѣсни сж епоситѣ. Такъвъ най-дългъ (отъ 850 стиха) срѣщаме въ Мсб. III. 851.[1]) Но има много пѣсни, които могжтъ да се раздѣлжтъ на строфи съ по равно число стихове, 2, 3, 4, 5, 6. 7 и повече на строфи пълни стихотворни периоди. Ний не отдаваме туй на простия случай.

Такива нѣколко привеждаме тука.

Забѣлѣжка. Примѣритѣ избрахме 1) да отговарятъ на цѣльта, 2) съ добро съдържание и 3) кжси. А отъ тѣхъ въ сборницитѣ има толкова много и тъй добри въ всѣко отношение, щото се чудишъ, кои да прѣдпочетешъ.

1. Строфи съ по два стиха.

—Мóминеа рàнеат на стòдна вòда,
Шта си йда, кузỳм кѝпру, шта си йда.

—,Нѐаеа са моми òштеа ут вѐчеар,
Пòсиди мѝлу льỳбеа, пòспи ми!

—Пеатлѝнеа пеаіòт нах соавнуваньеа,
Шта си йда, кувỳм кѝпру, шта си йда.

—,Нѐаса са, пеатлѝ оштеа ут вѐчеар.
Пòсиди, мѝлу льỳбеа, пòспи ми!

—Тъужеàреа тоарнуват на Мускуфѝцку,
Шта си йда, мàшька мòмнеа, шта си йда.

—,Нѐаеа са тъужеареа òште ут вѐчеар,
Пòсиди, бре іунàчеа, пòспи ми!

Мсб. VII. 37,7.

[1]) Дълги епоси срѣщаме още у:

Бр. Мил. 143 (443 ст.), 145 (207 ст.), 174 (348 ст.); Кач. 119 (348 ст.), 130 (229 ст.,) 132 (290 ст.), 164 (295 ст.), 177 (601 ст.), 200 (382 ст.), 216 (293 ст.); Мсб; I. 55, 2 (307 ст.); 59, 3 (359 ст.); II. 97, 2 (353 ст.); 116, 2 (368 ст.); III. 100, 2 (305 ст.); 103, 4 (291 ст.); V. 77, 1 (574 ст.); 83, 2 (547 ст.); 89, 2 (441 ст.); VI. 50, 1 (265 ст.). VII. 86, 8, (210 ст.); IX. 20, -- (287 ст.); 81, 1 (265 ст.); X. 80, — (455 ст.); 87, 2 20 ст);3 90,)3 (352 ст.).

2. Строфи съ по три стиха.

— Леле Димо, леле Димо, леле тѫги голѣми!
Ти ке одиш, ти ке одиш чужда земя далеко;
Кому ке ме, кому ке ме мене оста̀ишъ?

— А невѣсто, добро мило, іоставамь те, іоставамъ,
Іоставамъ те, іоставамъ те на твой татко и мой,
Іоставамъ те, іоставамъ на твоя майка и моя.

— Леле Димо, леле злато, леле тѫго голѣмо!
Тешко менѣ, горко менѣ при две татка безъ тебе!
Тешко менѣ, горко менѣ при две майки безъ тебе!

— Не жаляй ме, не плачи ми, златна мила стопанко!
Ако пойдамъ на чужина, нѐ сѣ заба̀мъ да доидамъ,
Да са врата въ моя кукя, да си люба първа люба.

— Леле Димо, леле жалбо, леле тѫго голѣмо!
На̀ ти Димо, кла̀и Димо, мое лице въ пауза̀,
Кога тебе ке ти текнитъ за любовта венчана.

Тогай Димо, рѫка пикни, та извади икона.
Мене гледай, въ себе мисли, какъ душа въ една снѫга!

Бр. Мил. 494.

Вижъ още: Мсб. II. 4, 18.

3. Строфи съ по четири стиха.

— Оі девойче, бугарче,
Ти бугарско момиче,
Іа кажи си белото лице
Али да го видам ıа.

— Чему ти е тебе
А бре да и видуваш?
На бафча цѫрни череши
Али не си видел ти?

— Чему ти е тебе,
А бре да го видувам?
На пазар бело симитче
Али ен си видел ти?

— Оі девоіче бугарче,
Ти бугарско момиче,
Іа кажи си цѫрните веги
Али да и видам іа.

— Оі девоіче бугарче,
Ти бугарско момиче,
Іа кажи си цѫрнитѣ іочи,
Али да и видам іа.

— Чему ти е тебе
А бре да и видуваш?
Краі река цѫрни пиіавици
Али не си видел ти?

Мсб. II. 158, 14.

4. Строфи съ по деветь стиха.

Заспала іе Ма́ра
Пред амба̀р на о̀дар;
Ма̀кьа Ма̀ра буди:
— Стани, Маро, стани
Слана іе падна̀ла,
Слана девет пѐди,
Та іе попари́ла
Голѐмото ло̀зье,
Сос белото гро̀згье

Заспала іе Мара
Пред амбар на одар;
Макьа Мара буди:
— Стани. Маро, стани,
Слана іе паднала
Слана девет педи,
Та іе ознобӥла
Голѐмата ни́ва
С бѐлата пченіца.

Заспала іе Мара
Пред амбар на одар;
Ма̀кьа Ма̀ра буди:
— Стани, Маро, стани,
Слана іе паднала,
Слана девет педи,
Та іе попари́ла
Новата гради́на
Сос ро̀сното цвѐкье

Мсб. VII. 29,21.

5. Строфи съ по десеть стиха.

— А́іде, Гу̀го, да бѐгаме,
Да бѐгаме го̀ре въ го̀ра,
Ду̀ри го̀ра шу̀ма и̂ма
Шу̀ма и̂ма и ла̀стар,
Дури не іе окапа̀ла.
Окапа̀ла, опада̀ла.
— Посто̀і, лу̀до, почѐкаі ме,
Заборӥх си фӥна фѐса
Пред зивнӥко на држвнӥко
Да се вржна, да го зѐма.

— А́іде, Гу̀го да бѐгаме,
Да бѐгаме го́ре в го̀ра,
Ду̀ри го̀ра шу́ма и̂ма
Шу̀ма и́ма и ластàр
Ду̀ри не іе окапа̀ла
Окапа̀л, опада̀ла.
— Посто̀і, дудо, почѐкаі ме,
Заборӥх си свӥлен фуста̀н
Пред зивнӥко на држвнӥко,
Да се вржна, да го зѐма

А́іде, Гу̀го, да бѐгаме,
Да бѐгаме го̀ре в го̀ра,
Ду̀ри го̀ра шу̀ма и́ма,
Шу̀ма и́ма и ласта̀р,
Ду̀ри не іе окапа̀ла,
Окапа̀ла опада̀ла.
— Посто̀і, лу̀до, почѐкаі ме,
Заборӥх си жжти црѐвье
Пред зевнӥко на држвнӥко,
Да се вржна, да ги зема.

Мсб. VII. 29, 23.

Ако и не еднакви строфи иматъ още и тия пѣсни: Бр. Мил. 268, 464, 495; Ил. 157, 174; Мсб. II. 137, 12; 155, 11; III. 56, 27; 58, 4; IV. 27, 13; V. 30, 1; 32, 5; 105, 5; VI. 21, 4; 32, 5; 69, 3; 86, 4; VII. 23, 4, 5 и 6; 27, 17; 31, 28; 42, 22; 43, 23; 123, 10; VIII. 18, 18; 19, 19; 20, 22; 32, 1, 2 и 3; 33, 4; 111, 3; 132, 7; IX. 27, 7; 28, 11; 29, 12; 56, 10; 87, 3; 97, 1; 99, 5; X. 25, 2; 28, 5; 29, 7; 30, 13; 34, 4; 39, 23 и 25; 95, 1; 96, 2; 98, 5; 103, 14; 108, 2 и др.

II. Числото на слоговетѣ въ стиха.

У народнитѣ пѣсни нѣмаме туй строго мѣрило за измѣрвание на слоговетѣ, както туй е у искусственитѣ. Въ народнитѣ пѣсни нѣма музикалния ритмъ, който служи въ искусственитѣ за основа на метрическитѣ схеми.

У всички народни пѣсни стиховетѣ на една и сжща пѣсень иматъ по равно число слогове. Сравнително много малко сж пѣснитѣ съ *волни* стихове. Пó-послѣ — въ V гл. — ще обяснимъ както тоя законъ, сжщо и цезурата.

Слоговетѣ на стиховетѣ въ народнитѣ пѣсни биватъ отъ 4 до 15. Причината гдѣто нѣкои стихове сж кжси, а нѣкои дълги, сжщо и цезурата да попадне на едно извѣстно мѣсто въ стиха — мислж, трѣбва да се дири въ самия тѣхенъ напѣвъ и гдѣ и кога се пѣжтъ. Епическитѣ пѣсни, които се пѣжтъ по сѣдѣнки, на веселие присѣднжло състояние, сж пó-дълги, до когато хороводнитѣ, лазарскитѣ сж кжси. За туй, кога се опрѣдѣлятъ стиховетѣ на пѣснитѣ, не трѣбва да се гледа на съдържанието имъ, но — гдѣ и кога се пѣжтъ. Но пъкъ туй е невъзможно, когато се разгледватъ стари сборници на пѣсни, въ които не сж отбѣлѣжени случаитѣ, въ които се пѣжтъ пѣснитѣ.

Най-първо нѣколко думи по записванието на народнитѣ пѣсни:

Лесно е да се студуватъ пѣсни записани отъ самитѣ стихотворци; съвсѣмъ друга — доста деликатна и трудна — е работата съ народнитѣ пѣсни: другъ ги съчинилъ, другъ ги прѣдава въ пó-кратко или пó-дълго врѣме отъ уста въ уста и най-послѣ другъ ги записва. Тъй, пѣснитѣ сж изложени на пó-голѣма или пó-малка метаморфоза винаги гибелна и за тѣхната форма и за тѣхното съдържание. Тъй сж произлѣли вариантитѣ. Пакъ и записвачитѣ често иматъ разнокалибърна — а по нѣкога и съвсѣмъ слаба — подготовка. Макаръ и инструкции да сж давани, пакъ не може да се отстрани злото. При простата диктовка записвачътъ е принуденъ спроти своето усмотрѣние и подготовка да записва думитѣ на стихове, тъй че понѣкога той може да се забърка: даземе единъ дълъгъ стихъ за два и обратно, — два кжси за единъ, спроти каквото мѣсто въ стиха захваща цезурата, която тъй богато царува въ народния стихъ. Ето защо най-добрѣ е да се записва пѣсеньта, кога се пѣе; самий напѣвъ въ много случаи може да опжти записвача, защото много често мѣни ли се напѣвътъ, захваща се новъ стихъ.

У нѣкои сборници (Вл. Качановский, Самов. и Самод. на свещ. Любеновъ, ...) пѣснитѣ не сж добрѣ записани — та мжчно се

опрѣдѣлятъ слоговетѣ на стиха и мжчно се намира цезурата. Най-послѣ — нека кажемъ и туй: българскитѣ печатари не могжтъ безпогрѣшно да набиратъ стихове. Вмѣсто да внимаватъ много повече, отколкото при прозата, тѣ се отнасятъ много небрѣжно съ стиховетѣ. За доказателство служжтъ по̀-прѣдишнитѣ наши сборници на пѣсни и христоматии (читанки). Има, обаче сборници (напр. Съч. Карав. I т.) дѣто ясно личи, че пѣснитѣ сж избрани вѣщо и записани точно.

У Бончева срѣщаме коледарскитѣ пѣсни №№ 110, 111, 112, 115 записани съ стихове по 4 сл. + припѣвътъ.

Прувикна се, Колади, Колади ли.
Младу змейчи, „ „ „
Утъ мугилка, „ „ „
Ютъ височка, „ „ „
Кой и юнакъ, „ „ „
Тукъ да доди, „ „ „
Да се боримъ и пр. „ „ „

Бонч. 110.

В. още за тѣзи пѣсни у четирисложнитѣ.

Послѣ въ сжщия сборникъ срѣщаме №№ 117, 118, 119 и 120 записани:

Пуфали се, К. К. момина мама, Колади, Колади ли,
Снощи вечерь, К. К. на кладенци, К. К.
Придъ мумитѣ, К. К. придъ мумцитѣ, К. К,
Азъ си имамъ, К. К. малка мума, К. К.
Малка мума, К. К. хубавица, К. К.
По си грѣй, К. К. утъ слънциту, К. К. и пр.

Бонч. 118.

Сжщо Мсб. II, 2, 2 и др.

Въ кой случай пѣснитѣ сж по̀-вѣрно записани?

У Чол. 22 първитѣ два стиха на пѣсеньта сж записани тъй.

Замжчи сж, Колади — Коладиле!
Божѭ майка „ „

и слѣдъ тѣхъ всичкитѣ стихове записани тъй:

Отъ Игната, К. К., до Колада К. К.
Че си роди, К. К., Млада Бога, К. К. и пр.

Или тая съ нееднаквитѣ стихове:

Господъ гжрми, Господъ гжрми,
Зимята сж тжрси,
Царь Кустадинъ, царь Кустадинъ
Той си боленъ лижи и пр.

Бонч. 130

може се записа и тъй:

Господъ гжрми, (2) зимята се тжрси,
Царь Кустадинъ (2), той си боленъ лижи и пр.

Понѣкога вариантитѣ на една и сжща пѣсень сж разно записани. Тъй у Бог. книж. 25 срѣщаме:

Яно, море Яно! засвирили ми са
Два рога ковани и два нековани.
Та не ми сж были два рога ковани,
Токо ми сж были двѣ моми Загорки и пр.

В. още Мсб. IV 62.

Но у Мсб. V. 69, 6 имаме:

Іáно, мори Іáно,
Засвирили ми са
Два рога ковáни
И два нековáни и пр.

В. още и Мсб. VII. 94, 6.

У съч. Кар. I. 9, у Doz. 28 и у Чол. 38 срѣщаме:

Заплакала е гората,
Гората и планината
Заради Индже-войвода:
„Дѣ да е Индже да пойде и пр.

а у Бр. Мил. 220:

Заплакала ми гора-та, гора-та и планината
И отъ гора-та джрвіе-то, и отъ джрвіе-то листя-та и пр.

Сѫщо у Бонч. 26 срѣщаме.

Сѫлнци заиди, горо,
Задъ гора зелена.
Булка върви, горо,
Прѣзъ гора зелена и пр.

а у Чол. 1 намираме;

Булка вѫрви, булка вѫрви изъ гора зелена;
Като вѫрви, като вѫрви, жално милно плаче и пр.

Пѣсеньта

Мама Іанка, мама Іанка
Ситно дребно плите,
Ах, мама Іанка
Ситно дребно плете;
Хем ю плите и пр.
Мсб. V. 105, 5.

е записана въ Мсб. III. 65, 3 и тъй:

Маікьа Іанка (2) ситно дребно плете,
Ем ю плете (2) ем ю итром учи и пр.

Или у Чол. 74 тъй:

Мара майка ситно дребно плете;
Емъ я плете, емъ я тихо учи и пр.

Заради туй, ний като опрѣдѣляме числото на стиховетѣ, ще ги разгледваме тъй както сѫ записани, — право или криво.

За да се опрѣдѣли числото на слоговетѣ въ стиха на една народна пѣсень бъркатъ много и припѣвитѣ (рефренитѣ), защото тѣ не всѣкога лесно могѫтъ да се распознаѭтъ отъ разнитѣ *вметнѫти за попълняние стиха* думи.

При опрѣдѣление числото на стиховетѣ рефренитѣ не взимахме подъ внимание.

Примѣри.

1. Четиресложни стихове.

Сами тѣхъ не срѣщаме, нъ придружени съ рефрени. Тѣ сѫ почти всички коледарски. Въ тѣхъ има и лазарски. Отъ тѣхъ изброихме само 34. Можемъ да кажемъ, че тѣ сѫ половинитѣ на осмосложнитѣ стихове съ цезура въ срѣдата.

Тъй като чисти четиресложни нѣма, то за тия стихове ще спомене, когата се говори специално за рефренитѣ.

---

2. Петосложни стихове.

И тѣ сж малко: 68. И тѣхъ можемъ да отнесемъ къмъ десетосложнитѣ стихове, раздѣлени отъ цезурата на двѣ равни половини. Нѣкои отъ тѣхъ сж лазарски (Ил. Мсб. V. и пр.).

1.— Ой Герги, Герги,
Герги Злжтарче!
Тебé ми кажéт:
Тжнинку кувеш,
Димитну плèтеш,
Дж ти допржтé
Iêднж дукатж,
Дж ми искувешъ.
Пузлжтенъ гердань;
И шту устанê,
Дж гу ни скрииш,
Дж ми искувешъ
Пузлатни гримни;
И шту устанè,
Дж гу ни скрииш,
Да ми искувеш
Пузлатèн пржстèнь и пр.

Ил. 143.

— Тóте пóп Стáньувж,
Кói ти пи́сж, Тóте,
Таз чéрни iучи́ци,
Чéрни кжт чьурéши?
— Писжл, кoi ги пи́сжл,
Тéбе трьабж ли ти,
Ти защó мж питжш?
—Тóте пóп Стáньувж
Кoi ти пи́сж, Тóте,
Тез чéрни вéждици,
Черни кжту смулж,
Тжнки кжту гаiтáнки
Нж бьáлж жрти́iа?
—Пи́сжл, кoi ги пи́сжл,
Тéбе трьáбж ли ти,
Ти́ зжштó мж пи́тжш?
—Тóте поп Стáньувж,
Кói ти пи́сж, Тóте,
Тóiту бьалу ли́ци,
Бьáлу кжту мльáку,
Нж бьáлж жрти́iа,
Сжс. попску мжсти́лу? и пр.

Мсб. VI. 22, 5.

Радина маiка
Рано станала,
Дворье метела,
Рада будела:
„Стани ми, стани,
Галена Радо,
Твоiте другачки
Рано станале
На вода iодат,
Тебе чекаiатъ“.
Галена Рада
Не се iотзива.
И ми се откачи
Радина маiка
И ми iотвори
Шарена одаiа;
Кога iа виде
Галена Рада:
Радини очи
Мрежа фатиле,
Белото гжрло
Кжрф утунато,
Рушкото ноже
Преку перница.

Мсб. IX. 90, 9.

Вижъ още: Ил. 75, 131, 135, 137, 138, 150, 153, 156, 157, 158, 170, 171, 180, 183, 189, 190, 191, 295, 302, 303, 304; Кач. 101; Мсб. III. 125, 11, IV. 82, 2; 88, 2; V. 22, 1—3; 32, 6; VI. 21, 1 и 4; 25, 9; VII. 84, 4; VIII. 34, 9; 111, 3; 132, 7; 133, 12; IX. 56, 10; 88, 5; 92, 13; 93, 14; 103, 7; 116, 7; 117, 8; X. 39, 23.

И слѣдната пѣсень има петосложни стихове, само че тѣ сѫ повтарять:

Гуркáта бáба, гурката бáба,
Дiаду iа ниште, дiаду ю ниште.
Друʹги iа иʹска, други iа иска:
Кужуʹф и круиʹ, кужуʹф и круиʹ
Ут липуви кури, ут липови кури;
Кóпчита туʹрга, кóпчита туʹрга,
Луʹкуви главиʹ луʹкуви главиʹ
Первас му тéгли, пéрвас му тéгли
Чéрна капиʹна, чéрна капiʹна.

Мсб. VI. 71, 6.

Вижъ още и петосложнитѣ съ рефренитѣ.

3. Шестосложни стихове.

Тѣ вече пó-често се срѣщатъ: отъ тѣхъ изброихме тъкмо 150. И за нѣкои отъ тѣхъ — можемъ каза, че сѫ половини отъ дванадесетсложния стихъ съ цезура въ срѣдата.

Не вѣй, вѣтре, не вѣй,
Не вѣй, не ма люлѣй
Не ми гласъ отнасяй
Къмъ Стара-планина,
Че азъ братецъ имамъ,
Братецъ сегмалджия,
Либе шилегаринъ;
Братъ ми гласъ познава
Братъ ми ще да каже:
„То е наша Рада
На нива лѣнива
На даракъ дрѣмлива
На хурка пиплива
На хоро троплива“.

Съч. Кар. I. 22.

Яно, море Яно,
Соколъ долѣтѣло
Отъ далечна земя.
Соколъ Бога моли:
Боже, мили Боже,
Слънце, мило слънце,
Огрѣй мене, слънце,
Че сѫмь отъ далеко,
Царь ми е допратилъ
Книга сѫмь донесълъ,
Да не ходи Яна
По измракъ на вода
Сѫ ковани ибрици
Вутромъ у зарану

Бог. книж. 12.

Заспа́лж і Мари́нкж
До́лу фжф гржди́нкж,
Пут черве́н тржнда́фьл.
Мумче́нци сж чу́ди,
Как да ю сжбу́ди;
Ку́пилу и́ мумче́,
Агни да и́ бле́п,
Дано́ ю сжбу́ди.
Колко югни бле́и,
Мума́ по́ зжспи́вж.
Мумче́нци сж чу́ди,
Как да ю сжбу́ди;
Ку́пилу и́ мумче́
Слжве́і да и́ не́и
Дано́ ю сжбу́ди.
Ко́лко слжве́і пе́и
Мума́ по заспи́вж.
Мумче́нци сж чу́ди,
Как да ю сжбу́ди:
Наі іути́ди мумче́,
Бли́зу при мума́тж,
Чи іулуи́ мума́
За бпа̀лж ржчи́цж,
Че си ю сжбу́ди,
Да му исприка́жи,
Шту е́ сжну́жлж.

Мбс. III. 48, 2.

Ма́леа, ту́ста ма́леа,
Три ма мо́ми га́леат,
Три ми ки́тьки да́ват,
Поа́рвна беа ки́тька,
Ма́наха буси́лькува;
Фто́рана беа ки́тька,
Ма́наха не́венкова;
Тре́теана беа ки́тька
Беал чеарве́н треанда́феал.
Ма́леа, пу́ста ма́леа,
Кутра̀ ли да зьо́мам?
— Зьо́ми, сину, зьо́ми
Беал чеарве́н тренда́фееал.

Мсб. III. 48. 2 (долѣ).

Вижъ: Бр. Мил. 8, 109, 283, 313, 427, 438, 557, 558; Съч. Кар. I. 25, 29, 34; Чол. 116; Бонч. 5, 26 64, 67, 87, 92; Самов. и Сам. стр. 106, п. 2; Ил. 130, 139, 154, 159, 168, 169, 179, 182, 187, 188, 208, 209, 226, 249, 259, 273, 288, 289, 290, 292, 296, 301, 322; Мсб. I. 36, 1; 37, 3, 1, 2 и 3; 38, 2 и 3; 48 (горѣ); II. 30, 1; 41, 7; 42, 1; 48 — ; 55, 2; 61, 7; 77 (долѣ); 147, 3; 148, 4; 155, 11; III. 33, 2, 3 и 5; 40, 3; 45, 1 и 2; 47, 11; 56, 27; 85, 1; 130, 21; 132, 25; IV. 19, 11; 30, 2; 71, 2; 78, 6; 87, 1; V. 30, 1; 32, 5; 69, 6; VI. 22, 5. 27, 18; 47, 1; 48, 3; 49, 3; 65, 2; 77, 5; 84, 11; 86, 5; 88, 8; VII. 23, 6; 29, 21; 30, 26; 32, 30; 34, 8, 1; 81, 1; 93, 1 и 2; 94, 3, 6 и 7; 95, 9, 10 и 11; 122, 6; VIII. 10, 1; 32, 3; 113, 9; 117, 18; 121, 2; 134, 13; 135, 18; IX. 26, 4; 69, 6 и 7; 73, 6; 86, 2; 89, 7; 90, 8; 107, 14; 109, 18 и 1; 113, 1; X. 41, 29; 44, 37 и 39; 45, 6; 112, — и др.

Вижь още и шестосложнитѣ съ рефренитѣ.

4. Седмосложни стихове.

Отъ тѣхъ изброихме 136 — почти колкото и шестосложнитѣ. Почти всички отъ тѣхъ сѫ лазарски (у Жив. старина всичкитѣ и др.) Има отъ тѣхъ и изговаряния при дѣтински игри.

Тудорки ле, либили,
Кѫту мѫ си либилѫ,
Щу ми не си кѫзалѫ,
И азъ теби да либѫ,
И азъ теби, ти мени.
Снощи лигнѫхъ тѫ заспѫхъ,
На сънь ми сѫ присѫни,
Че си при менъ легнѫлѫ,
Рѫчицѫ си митнѫлѫ,
Прѣзъ юнашкѫ снѫжицѫ,
Га сѫ стриснѫхъ-сѫбудихъ,
Пусту празну безъ теби,
Студенъ камѫкъ при мени.
Тудорки ле, либели ле,
Ты ли си гу дунелѫ
И при мени турнѫлѫ.
Тудоркѫ каи Ивану:
Ивани ле, либи ле,
Мени мѫ мамѫ ни пущѫ,
Диня на вудѫ да одѫ,
Камо ли пущя да додѫ,
Камѫкъ да ти донесѫ,
При тебъ да гу уставѫ.

Чол. 43.

Излес, излес, невесто,
Посрещни ми ла́зарки!
Невеста и ги говори:
„Не можем си изле́на,
Брзам войну са́с риза
Са́с свила́ е сашивамъ,
Сас гевез е подбивамъ,
Сас вино я запирам,
Сас ракия отпирам“.

Жива ст. I 135.

Забѣлѣжка. Оттукъ нататъкъ не отбѣлѣжваме, гдѣ въ сборницитѣ се срѣщатъ разнитѣ видове по́-дълги стихове, защото за по́-умѣстно считаме да кажемъ това, кога говоримъ за цезурата у тия стихове и ги класифицираме спроти неѭ.

---

5. Осмосложни стихове.

Тѣ сѫ най-много: 2016! Отъ цѣлата обща сума пѣсни тѣ съставляватъ почти $^6/_{10}$. Въ тѣхъ влизатъ почти всички коледарски, тѫжачки — лирически и епически. Отъ тѣхъ има и малко лазарски. — Въ всѣка една сбирка народни пѣсни отъ тѣхъ срѣщаме най-много.

Отъ безбройнитѣ примѣри привеждаме за сега тия:

Мумичи банка аганжмъ,
Ни гледай горе, ни долу,
Най-гледаі банка въ учити,
Въ учитѣ между вѣждитѣ,
Пжкъ банку теби въ лициту;
Банку щи да та испиши
На турска бяла хартия;
Съсь цариграшку мастилу,
Съсь дренуполску калеми,
На мама ша та прувода,
На мама йоще на тетя:
Да види мама и тетю,
Какво съмь либи залибилъ:
На снага тжнку високу,
На лици бялу червену;
Учи му черни череши,
Вѣжду му вити гайтани,
Уста му чаша срѣбжрна,
Зжби му дребенъ маргарицъ,
Дума му сладка стафида. и ир.

Бонч. 107.

Стоянъ въ механа сѣдѣше,
Червено вино пиеше,
Кьмъ планината гледаше
И на планина думаше:
„Гьро ле, Мургашъ планино,
Много си Мургашъ хубава
За стадо за зимовище
А най-повече за паша!
Ала ме, Мургашъ, расплаквашъ,
Че ти ми земашъ, планино,
Сѣка година по овчарь,
А тазь година двамина,
Двамина сжсъ кехаята“!...
Мургашътъ мжлчи всѣкога—
Никому нищо не казва;
Ала Стояну продума:
„Стоене, младо юначе,
Азъ не ти зимамъ овчаре,
А вырхъ менъ има грамада,
Грамада съ сини камжне,
А въ камжнето — змѣица,
Змѣица пуста вдовица
Тя ти и зима овчарче
Тя ти зе и кехаята“.

Съч. Кар, I. 6.

---

6. Деветосложни стихове.

Срѣщнахме само 4 отъ тѣхъ.

Море, дали си се наспало
Два вечера, добро, безъ мене?
Море, трекьа вечер юз доідох,
Тебе дома, пиле, не наідох!
Мори, тебе наідох срет село,
Со селани, добро, лаф чиниш, —
Мене да ма, добро, загубат,
Тебе да те добро, зальубат!
Мори, дали знаеш, паметиш:
Босилок ю слатко девоіче,
Джунджуле ю млада невеста,
Чубрика ю цжрна вдовица.
На далеку, добро, мириса,
Лели ю цжрна, мори, па цжрна.

Мсб. X. 44, 38.

---

7. Десетосложни стихове.

Тѣ захващатъ второ мѣсто слѣдъ осмосложнитѣ. Отъ тѣхъ изброихме 676. Почти тѣ съставятъ епоситѣ отъ цикла за Краля-Марка и за другитѣ юнаци: Боленъ Дойчинъ, Груица, Дѣте Дукадинче, Църнъ Арапъ, Филипъ Маджаринъ, Момчилъ и др.

Примѣри:

Засакал ю Марко да се жени,
Па попитал неговата маікьа:
— Леле вараі, моя стара мале,
Іазе сакам мома да си земем,
Мома сакам от Солуна града,
Мома сакам мома, спроти мене,
И кум имам и старокьа имам,
Сал си немам премладо деверче.
А маікьа му пихом отговара:
— Море, Марко, море, мили сину,
И това ли ука да те учим!
Кога пеідеш от твоите двори,
Да си идеш по полье широко,
Кого сренеш, кали кого стигнеш,
Него земи премладо деверче.
Па си стана Марко Кралвовиче,
Та излезе нис шарени порти,
Нис шарени, нис чамшир порти,
Па си поіде нис полье широко,
Та достигна до Белото море.
Кога задзре Марко Кральевиче,
Па си виде Марко Кральевиче,
Па си виде Дета Голомеше,
Дака игра сѫс ситни песоци
Сѫс песоци, сѫс дребно каменье.
Проговара Кральавиче Марко:
— Помага Бок, Дете Голомеше!
Отговара Дете Голомеше:
— Дал Бок добро Марко Кральевиче,
Проговара Марко Кральевиче,
— Леле вараі, Дете Голомеше,
Іазе сакам тизе да ми станеш,
Да ми станеш премладо деверчи и пр.

Мсб. IX. 79, 1.

Ситен дъжд вали като маргарит,
Моіе-то либе коня седлаю
На кяр да иде на Каравлашко;

Áзе му дýмам и му ся мóлѭ:
Посѣдú, лúбе, тая годúна,
Тáя годúна и тáя зима,
Парú се, лúбе, снѣга печелѭт,
Млàдост ю, либе, еднáж на свѣтá,
Млáдост ю лúбе, кáто росúца,
Зáран ѭ úма, денѣ ѭ нéма.

Doz. 67.

Вижъ още десетосложнитѣ стихове съ рефрени.

---

8. Единадесетосложни стихове.

Отъ тѣхъ има епоси и лирически пѣсни. Изброихме ги 27.

Изрáснал ми бадéм дѫрво висóко,
Под дѫрвóто рóсна трáва зелéна
На трáвата аідýк Велко с млáдо девóiче.
Постúлка им рóсна трáва зелéна,
Зглáвница им дéсна рýка аідýк Вéлкова,
Завúфка им iáсно нéбо сос мéсец.
Над глáва им стáра мáiка аідýк Вéлкова,
Бóга мóли стáра мáiка аідýк Вéлкова:
— Да подýвне сúлни вéтѫр нис тихи Дунав,
Та да стрóши бàдем дѫрво вúсоко,
Да удáри аідýк Вéлкоте с млáдо девóiче.
Подýвнал с сúлни вéтѫр нис Дýнав,
Та строшúл е бадéм дѫрво висóко;
Не ударú аідýк Вéлкоте с млáдо девóiче,
Но ударú стáра мáiка аідýк Вéлкова,
Та ву строши дéсна рýка и лéва нога.

Мсб. IX. 71, 3.

Мърѝ мòмне, мàлкъ мòмне хýбъвъ!
Iа пудài ми тувà пѐру шàръну,
Дѐту ти съ нъ стрънѐтъ в'ътрѐн:
В'àтър дýхни, то съ свѝвъ, привѝвъ
Къту ф пулѐ трипирýшкѫ тупòлъ.
Ѣбрѐ мумчѐ, мàлку мумчѐ глýпъву,
Аз ни нòсъ тува пѐру шàръну,
Дъ гу давам нъ шту-гòд'ъ мунчѐтъ,
Аз гу нòсъ, дъ гу дàвъм нъ либи
Дѐту ми и баш бугàту търгòвчи,
Дѐту хòди дваш нъ л'àту ф Цàриград,
Дъ ми носи ърмъгàни с'àкъкви.

Даі гу нъ мѐн, баш ги̂здъву мумиче!
Зъръд тѐбъ штъ утѝдъ пра̀з-муре,
Шти ти ку̀пъ шту сърцѐ ти пус'а̀къ.

Мсб. IV. 526, 10 (н. ч.)

---

9. Дванадесетосложни стихове.

Тѣ сж на брой 84; сжщо — повечето епоси.

„Сонце, миле сонце, синокъ заранъ зайде,
Синокь заранъ зайде, сега си сѣ забай!“
Девейко, девойко, сум сѣ забавило,
Чудо сум гледало! Богданъ сѣ делеше
Отъ татка, отъ майка, отъ девет-те бракя,
И отъ осумъ сестри, и отъ седумъ снахи.
Татко му делеше сжжен и полъ кукя,
Майка му делеше единъ кравай восокъ,
Бракя му деле'а деветъ руди овни,
Сестри му деле'а пребѣло-то руво,
Снахи му деле'а шарени чораби.

Бр. Мил. 232.

Нека приведемъ исцѣло и тая прѣкрасна елегия:

Яно, мори Яно! гасвы̂рили ми са
Два рога ковани и два нековани.
Та не ми сж били два рога ковани,
Токо ми сж биле двѣ моми Загорки.
Отъ Загора идать за Загора плачать:
Загора, Загора, мило наше село
Лично то обично, яко хлѣбородно,
По дважъ въ годината жнеме и вършеме,
Жнеме и вършеме, косиме и береме,
По трижъ въ годината бѣлъ триндафилъ цавти,
По трижъ въ годината пчелитѣ са роятъ.
А ты Романія пуста останала,
Пуста останала, равна се сравнила,
Съ деветь братя дойдохъ, съ едного останахъ,
И той боленъ лежи горе въ планината.
Подъ дебела сѣнка при студена вода,
Ка щж дома диджъ, ка щж майки кажж.
Ка ще ли ми рече Яна мила щерка:
Камъ ти деветь братя? А я ще й рекж:
Мале, мила мале, изженихаса се.
Та ще ми рече: Яно мила щерко,

Камъ ти деветь дара отъ деветьтѣ снахи?
Па я ще ѝ рекѫ: мале, мила мале,
Дадоха ми, мале, деветь черни кърпи
И дадоха, мале, деветь черни перя.

Бог. книж. 25.

---

10. Тринадесетосложни стихове.

Само 4 намѣрихме. — Примѣри:

Сношти доде чужди іунак у нас на конак,
Ка го видья малка мома тьа го залиби,
Вос кон стои, сѫрменъ даржи на добра конья,
Су тевнина, без борина, без месечина.
Та па таргнѫ лудо младо да с иде.
Малка мома вос кон стои, сѫрмен му даржи,
Малка мома вос кон стои и тиомъ говори:
— Аідьа, аідьа, лудо младо и аз с теб д ида,
Да ти стана пѫрво либе — млада невьаста.
— Седи, седи, малка моме, не моі по мене,
Широко іе овче поле, не мош го минѫ.
А мома му тиом рече, льапом говори:
— Аідьа, аідьа, лудо младо, и аз с теб д ида,
Аз шта стана іаребица, префѫркна шта го и пр.

Мсб. III. 66, 5.

Дотекла е Струма вода вечерь по акшамъ,
И донесла едно дърво зиме зелено;
А дърво-то едно пиле съ перя шарено.
У листомь се сокривуе отъ зли времена,
Како мома у деверіе отъ тужно войно.
Оправила дилбер Стойна у родъ на госте;
У среща ю мили баю — отъ Стамболъ иде.
— Добро утро, дилберъ Стойно, каде че идешъ?
— Далъ Богъ добро, мили баіо, у родъ на госкѣ. —
— Че те пращамъ, дилберъ Стойно, право да кажешъ:
Живо ли са, здраво ли са, у наша дома?
— Се са здраво, се са живо, — първо либе много болно и пр.

Чол. 114.

---

11. Четиренадесетосложни стихове.

Отъ тѣхъ намѣрихме само 7. — Тѣ сѫ вече доста дълги стихове. Тѣхъ можемъ да смѣтахме два седмосложни стиха записани въ единъ.

*

Примѣри:

Мóри мóме Кáлешо, Бóг да бíет мáіка ти,
Бóг да бíет мáіка ти, шо те рóди убаво,
Шо те рóди убаво, ем бéло, ем цѫ́рвено,
Ем бéло, ем цѫ́рвено, ем тéнко, ем вíсоко,
Ем тéнко, ем вíсоко, ем шúшман и шúроко;
Бóг да убиет мáіка ти, шо те чéсто прóменат,
Шо те чéсто прóменат по два пóти в нéделья,
По два пóти в нéдела, дéвет пóти в мéсецот.

Мсб. VII. 33, 2.

Шту é лýда потлýдьáла тáıа мумá Пéна!
Ис сéлуту хóди, мáмо, мóмците вóди,
Шту е луда потлудьала таıа мума Пéна!
Ис сéлуту ходи, мамо, кýчита ıа лáıат,
Кучита ıа лаıат, мамо, на мечка ıа правьат.
Шту е луда потлудьала таıа мумá Пена!

Мсб. VI. 74. 10,

---

12. Пéтнадесетосложни стихове.

Тази е единствената:

— Леле Димо, леле Димо, леле тѫги голѣми!
Ти ке одиш, ти ке одишъ чужда земя далеко;
Кому ке ме, кому ке ме мене млада оста'ншъ?
— А невѣсто, добро мило, іоставамъ те, іоставамъ,
Іоставамъ те, іоставамъ те на твой татко и мои,
Іоставамъ те іоставамъ те на твоя майка и моя.
— Леле Димо, леле злато, леле тѫго голема!
Тешко менѣ, горко менѣ при две татка безъ тебе!
Тешко менѣ, горко менѣ при две майки безъ тебе!
— Не жаляй ми, не плачи ми, златна мила стопанке!
Ако пойдамъ на чужина, не сѣ заба'мъ да дойдамъ,
Да сѣ врата въ моя кукя, да си люба пѫрва гюба.
— Леле Димо, леле жалбо, леле тѫго голѣмо!
На ти Димо, кла'и, Димо, мое лице въ пазу'а,
Кога тебе ке ти текнитъ за любов-та венчана,
Тогай, Димо, рѫка пикни, тà извади икона,
Мене гледай, въ себе мисли, какъ душа въ една снѫга!

Бр. Мил. 494.

Забѣлѣжка: Въ сб. Бр. Мил., 220, срѣщнѫхме тая пѣсень съ шестнадесетосложенъ стихъ:

Заплакала ми гора-та гора-та и планина-та
И отъ гората джрвiето и отъ джрвiе-то листя-та и пр.

Навѣрно и тука два осмосложни стиха сѫ записани въ единъ. Вижъ слѣдъ гл. III приложената таблица.

III. Цезура.

Една важна характеристична особность на нашитѣ народни пѣсни е цезурата имъ. Рѣдко тя отсѫтствува въ стиховетѣ. Както се и споменѫ вече, въ гл. IV. ще обяснимъ нейното всегдашно присѫтствие.

Ний тукъ ще опрѣдѣлимъ едното или повечето мѣста, които тя завзема въ стиха.

Въ стиховетѣ на нашитѣ народни пѣсни срѣщаме една, двѣ и три цезури.

Намирание цезурата въ стиховетѣ само по себе си е деликатна работа. И тука се явяватъ сѫщитѣ неудобства изложени при опрѣдѣление числото на стиховетѣ въ една и сѫща пѣсень (гл. II).

За цезурата въ 4-, 5- и 6-сложнитѣ стихове нѣма какво да се говори; да минемъ къмъ пó-дългитѣ стихове.

1. Седмосложни.

У тия стихове цезурата пада слѣдъ четвъртия слогъ. (4 | 3). Туй е у всички лазарски пѣсни. Отъ 136-тѣ пѣсни само 2 намѣрихме съ цезура слѣдъ третия слогъ.

Примѣри:

Цжрнòока | девòiкьа
Цжрно лòзье | копáла
И на дòле | гледáла,
Сжгледала | татаре;
Бутна мома | да бѐга,
Татаре iи | òкаа:
„Цжрноока | девоiкьо,
Бре стоi моме | не бéгаi,
Нiiе не сме | татаре,
На сме нiiе | златаре;
Носиме ти | вит гаiтáн
И витото | прочéлье
И тоi гердан | позлàтен.“ и пр.

Мсб. II. 16, 3.

Заспалу му й | дитенце
Ф позлатенѫ | люлчицѫ.
Мамѫ му гу | будиши
Будиши и | викѫши:
— Я стѫни ми | детенце,
Дѫ пугледниш | лазѫрки,
Как хубѫву | играет:
Черни чехли | рѫстропвѫт,
Шити пули | рѫзвявѫт,
Рѫчиници | рѫзмятѫт.
Ил. 205.

Често пѫти послѣднѫта часть на стихотворението се повтаря:

Пипирудѫ | лятѫлѫ, | лятѫлѫ,
Тя се й Богу | молилѫ | молилѫ:
Я дай, Боже | дребин дѫш, | дребин дѫш,
Дѫ пурѫсте | житуту, | житуту,
Ут житуту | чумике, | чумике,
Ут чумикê | рѫжетѫ, | рѫжетѫ,
Ут рѫжету | прусоту, | прусоту,
Ут прусоту | увесе, | увесê,
Ут увесе | мисирê, | мисире!
Я дай, буле, | ситуту, | ситуту,
Дѫ ви й ситѫ | гудинѫ, | гудинѫ,
Кѫту бялѫ | купринѫ, | купринѫ.
Ил. 313.

Още: Мсб. V. 104, 2.

Peруниче | дѣвоiче, | девоiче!
Не стоiо, Перо, | на брего, | на брего:
Брег се роне, | кье паднеш, | кье паднеш.
— Ако паднам, | да умрам, | да умрам
Да не земам | турчина, | турчина: и пр. . .
Мсб. IX. 123, 2.

А бре дьадо | Сканзоле, | Сканзоле,
Ти не л ми се | хвалеше, | хвалеше:
Имам булка | хубава, | хубава.
Коги додох, | че видех, | че видех,
Пѫк тьа черна циганка, | циганка.
Мсб. VI. 86, 4.

Цезура слѣдъ третия слогъ (3 | 4).

Сечиром | темна магло,
Низ магла | ситна роса,
Низ роса | две девоки;
Двете се | поскарале;
— Ти мари | ти пó стара
Ти либиш | моiго брата!
— Та iа го | не либа!
Само се | то помами
По моiта | рамна снага,
По моiте | бели раце,
По моiто | бело лице
По моiте | черни очи,
По моiте | танки вежди,
По моiта | руса коса.
Мсб. IX. 24, 1.

Първата половина на стиха се потретя:

По квечер, | по квечер, | по квечер, | — темна магла,
По магла, | по магла, | по магла | — ситна роса,
По роса, | по роса | по роса | — лудо младо.
Лудото, | лудото, | лудо викум викаше:
„Постоі мом, | постоі мом, | постоі моме | почекаі,
Іас нешчо, | іас нешчо, | іас нешчо | да те прашам:
Дал имаш, | дал имаш, | дал имаш | тартар бунда?
— Ак немам, | ак немам, | ак немам | тартар бунда,
Ког имам | ког имам | ког имам | брат терзиіа.

Мсб. IX. 112, 2.

Пѣсни съ седмосложни стихове срѣщаме и у:

Бр. Мил. 25, 26, 190, 269, 272, 277, 338, 343, 359, 388, 422, 431, 445, 465, 478, 480, 487, 504, 584, 587, 595, 596, 609; Чол. 23; Бог. Книж. 49; Ж. стр. I. стр. 131 (двѣ), стр. 132 (двѣ), стр. 133 (двѣ), стр. 134, 135 (двѣ), стр. 136 (три), стр. 133 стр. 138, стр. 140 (три); Самов. и Самод. на свещ. Люб. стр. 102, п. 2, стр. 103, п. 4, стр. 108, п. 5; Ил. 149, 163, 166, 175, 176, 177, 181, 192, 193, 194, 199, 200, 201, 202, 204, 218, 220, 224, 283, 311, 315, 320; Кач. 30, 64; Мсб. I. 18, 1 и 2; 21, 11; II. 42, 2; 43, 3 и 5; 80, —; III. 34, 6; 44, 4; 52, 13; IV. 15, 4 и 6; V. 25, 4; 26, 6, 7, 8 и 9; 99, 6; VI. 9, 4; 16, 30; 17, 1, 2 и 3; 18, 4; 74, 11; 78, 7; 83, 8; VII. 23, 4; VIII. 30, 1 и 2; 31, 3; 35, 10; 106: 2, 3, 4, 5, 6, 7; 112, 5; 119, 3; IX. 26, 5; 28, 10; 106, 12 и др.

Вижъ и седмосложнитѣ стихове съ рефренитѣ.

---

2. Осмосложни.

Въ тия стихове цезурата се явява най-често слѣдъ петия слогъ; обаче не малко сѫ и пѣснитѣ съ цезура тъкмо въ срѣдата на стиха. Отъ 2016-тѣ пѣсни, 1055-тѣ сѫ отъ първия видъ и 951 — отъ втория. Нека забѣлѣжимъ, че има и такива пѣсни, въ които цезурата се мѣсти слѣдъ четвъртия и слѣдъ петия слогове на стиха за една и сѫща пѣсень.

Стиховетѣ иматъ по една цезура. Срѣщатъ се стихове и съ двѣ цезури, слѣдъ третия и слѣдъ петия слогове, но това го считаме повече за случайность.

Отъ многото примѣри привеждаме тѣзи.

Примѣри отъ 5 | 3.

Девоіче бело, | цървено
Шчо ти іе бело | гърлото,
Како на вилджан | даното?
Вилджан іе полн со | ракпіа
Подаі го да се | напіам,
Да піам да се | опіам,
На скуто да ти | преспиіам,
Снагата да ти | прегърнам,
Лицето да ти | целивам,
Тагатá да ми | отмине.

Мсб. IX. 91, 10.

Тудору либи, | Тудоро,
Мене ми й пътя | надъ село,
Пжкъ сеги вжрви — | срѣдъ село,
Край твойта мала | градинка!
Ти си въ градинка | сидеши,
Бяла кадефка | сждеши
Азъ ти кадефка | поискафъ,
Ти не ми даде | кадефя;
Юткжсна стржка | куприва,
Ни ми я дади | въ ржката,
Най ми я призъ плетъ | прифжрли;
Тя ни ми падна | де годѣ,
Ами ми падна | въ пазвата;
Тя мене, либе | изгури,
Пжкъ Господъ тебе | да йзгури.

Бонч. 63.

Примѣри отъ 4 | 4.

Стиховетѣ на всичкитѣ коледарски и тжжачни пѣсни иматъ тая цезура.

Стáненúне | господúне,
Господине | больáрине!
Бог се кáни | да ти доіде,
Мош ли Бога | поіи гостú,
И воз Бога | збор ангелье?
Стáненине | отговáрьа:
„Éле, éле | нéка доіде!
Іа си úмам | три сърпиі,
Три сърпиі | баш белúіа
И четвъртата | садé рапцал.
Още имам | три земнúци
Три земници | с добрó винó
И четвърти | баш ракúіа
Баш ракиіа | амберпіа.

Мсб. II. 3, 5.

Събрале са | три краля,
Триста краля, | двѣсте бана
Да си ѣдатъ | да си пиятъ
И веселба | да си чинатъ.
Задрѣмаль е | войводата,
Дрѣмка дрѣме, | сънь сънува
За маджарска | равна земя,
За хубаво | равно поле.
Проговарятъ | кралйовете,
Кралйовете, | бановете:

„Ей Янкуле, | добаръ юнакъ,
Разбуди са, | раздрѣми са,
Провикни са, | запѣй пѣсень“.
Янкула имъ | отговаря:
„Ей ви ваза | триста краля,
Триста краля, | двѣсте бана,
Кой е юнакъ | надъ юнаци —
Да измами | Крали-Марка,
Да му земе | Шаркулия,
Шаркулия | млада булка
Тѫнка сабля | самодивска? и пр.

Съч. Кар. I. 44.

Минахъ гора, минахъ друга
Настахъ гора | ясенова;
У ясенъ ми | славей пѣе
Като пѣе, | дори дума:
„Майка сына | не роди ли,
Сестра брата | не чува ли?
Да ме найде | у горица,
Да утепе | църнъ арапинъ,
Да си найде | да три добра:
Едно добро | — враня коня,
Друго добро | — сухо злато,
Трекьё добро | — малка мома“!

Чол. 78.

Срѣщатъ се пѣсни, въ които първата равна половина се повтаря, което можемъ изобрази тъй: 4 (2) | 4.

Примѣри:

Девóiчинья, | девóiчинья | гугýвчинья,
Пóт прáвите, | пóт прáвите | да зáмина,
Нíшчо зийан, | нíшчо зийан | не вí права:
Рóци ми се, | рóци ми се | во жéбови,
Жéбови се, | жéбови се | пѫлни рáвни,
Пѫлни рáмни, | пѫлни рáмни | леблéбии,
Нéгде гóде | нéгде гóде | бадем шéкер.
За Мáриiа, | за Мáриiа | — межíдиiа,
За Дýнава, | за Дýнава | мíнца дáва

Мсб. VII. 34, 6.

Сѫщо такава е и пѣсеньта (4) отъ тоя сб. на стр. 33.

Нéвен цвéке, | нéвен цвéке | в грáдина,
Нéма с кóго, | нéма с кого | да го бéра.
Сáде мóмче, | сáде мóмче | и дéвоiче
Фáти мóмче, | фáти мóмче | да си íграт,
Фáти мóме, | фáти мóме | да кáжуват.
И вíдела, | и вíдела | стара мáiка,
И пóкрила, | и пóкрила | со трéндафил.

Вижъ още и Мсб. II. 145, I.

Стихове съ двѣ цезури: 3 | 2 | 3.

Примѣри:

Троица | турци | минаха
И девет | були | караха;
Сите ги | девет | даваха
За една | бела | бугарка:
Бугарка, | мамо | та душа, —
Бугарска | душа | мерише
На това | ситенъ | босилiокъ;
Булина | душа | мерише
На това | бело | белило!

Чол. 108.

— Іанольу, | бьала | кадоно,
Каіно ми | тропкаш | іуроно,
Наі ли ми | тропкаш | платноно?
— Іоначе | лудо | гидпіо,
Іа си ми | тропкам | іуроно,
Маіка ми | тропка | платноно,
— Іано льу, | бьала | кадоно,
Каіно ми | миеш | луцено,
Наі ли ми | миеш | салане?

— Іуначе, | лудо | гидіо.
Іа си ми | миeм | лицено,
Маіка ми | мие | сахане.
— Іано льу | бьала | кадоно,
Каіно ми | редиш | кадрине,
Наі ли ми | редиш | каштана?
Іунач-, | лудо | гидпіо,
Іа си ми | реде | кадрине,
Маіка ми | реди | каштана.

Мсб. II. 41, 8.

Вижъ още: Съч. Кар. I. 12; Мсб. VIII. 131, 5.

Първата часть на стиха се повтаря:

Ти ли бе, | ти ли бе | синокь на вода?
— Іас си беф, | іас си беф | си нок на вода.
— Сіаеше, | сіаеше | како борина,
Грееше, | грееше | как месечина.
Искачиф, | накачиф | ушче по горе,
Си наідоф, | си наідоф | кьитка смилова,
Іа туриф, | іа туриф | десна пазува,
На кьитка, | на кьитка | велам, говорам:
„Вени се, | вени се | кьитка смилова,
Како се, | како се | вени млат Стоіан
Заради, | заради | Стоіна Попова“.
Искачиф,—накачиф | ушче по горе,
Си наідоф, | си наідоф | грутка снегова.
Іа туриф, | іа туриф | лева пазува,
На грутка, | на грутка | велам, говорам:
„Топи се, | топи се, | грутка снегова,
Така се, | така се | топи млад Стоіаан
Заради, | поради | Стоіна Попова“.

Мсб. IX. 101, 2.

Къмъ тоя типъ причисляваме и тия пѣсни записани тъй: първий стихъ 3 (2) сл., а вторий 5 сл.

Рет сидьáтъ. рет сидьáт
Мóми и мумцѝ
Рет дáвжт, рет дáвжт
По видрó вѝну;
Іа Драгóі, іа Драгóі
Двьа видра дáвж,
Да сéдни, да сéдни
При бьáлж Рáткж,

Чи ште ги, чи ште ги
Попж винчѐе
В кýрникж, в кýрникж
При кокóшкити.
Кoi шж им, кoi шж им
Бжди крж̌сникж?
Питéлж, питéлж
С кукóшкити.

Мсб. III. 44, 2.

Вижъ още: Мсб. VII. 123, 9.

Забѣлѣжка. За излишно считаме да отбѣлѣжиме тукъ гдѣ въ сборницитѣ се срѣщатъ пѣсни отъ типоветѣ: 5 | 3, 4 | 4, 5 | 5 и 4 | 6, — защото сѫ много на брой.

Вижъ и осмосложнитѣ съ рефренитѣ.

---

3. Деветосложни:

Въ една отъ тѣхъ (приведена вече), намираме двѣ цезури: слѣдъ четвъртия и слѣдъ шестия слогове на стиха: 4 | 2 | 3.

Море, дали | си се | наспало
Два вечера, | добро, | без мене?
Мори, трекьа | вечер | іаз доідох,
Тебе дома, | пиле, | не наідох!
Мори, тебе | наідох | срет село,
Со селяни, | добро, | лаф чиниш, —
Мене да ме, | добро, | загубат,
Тебе да те, | добро, | зальубат!
Мори, дали | знаеш, | паметиш:
Босилок іе | сладко | девоіче,
Джунджуле іе | млада | невеста,
Чубрика іе | цѫрна | вдовица,
На далеку, | добро, | мириса,
Лели іе | цѫрна | па цѫрна.

Мсб. X. 44, 33.

Първата часть на стиха се повтаря: 3 (2) | 6:

Пáднала, | пáднала | една тéшна мóгла,
А пó могла, | а пó могла | —една сíтна роса.
Пó роса, | пó роса | —една мóма бóса,
Пó мома, | пó мома | —едно лýдо і млáдо,
По лудо, | пó лудо | —една стáра бáба;
Гóворит, | гóворит | тáка стáра бáба:
— Дéвоіко, | девоіко | не лóжи ми сина
— Кóі ти лóжет сина? | сíн да би ти стóіал;
Гó ложет, | гó ложет | моіво бéло лíце,
Гó ложет, | гó ложет | мóіве цѫрни óчи,
Го ложет, | гó лóжет | мóіва рáмна снóга.

Мсб. VII. 33, 1.

Вижъ още: Мсб. X. 108, 2.

---

4. Десетосложни.

Въ тия стихово цезурата пада слѣдъ четвъртия слогъ или пъкъ дѣли стиха на двѣ равни половини. Отъ 676-тѣ пѣсни у 445-тѣ цезурата е 4 | 6, а у 231 — 5 | 5.

Отъ първия типъ сж всичкитѣ епоси за Крали-Марка и за другитѣ негови неотлжчни другари.

Примѣри:

Отъ типъ 4 | 6.

Да ли гърми | или са земя трьси,
Или мраморъ | у грамада пищи,
Или овца | за ягненце блѣе,
Или дѣте | за майчица плаче?
Нито гърми, | нито са земя трьси,
Нито овца | за ягненце блѣе,
Нито дѣте | за майчица плаче, —
Марко біе | първото си любне,
Хем го біе | хем го испитува:
Кажи, кажи, | кого си любила.
— Казувамъ ти, | Марко, млади Марко,
Казувамъ ти, | хичъ не ти ся боя:
Любила сжмь | бре младо чобанче,
Онъ ми даде | два вакли овена,
Единъ менѣ, | втори на майка ми;
Любила сжмь | бре младо златарче,
Той ми даде | два златни чепрага,
Единъ менѣ, | втори на сестра ми.

Бог. книж. 5.

Вжлко, Вжлко, | Вжлко башъ байректарь,
Свивай байрякъ | джждъ да го не вали.
— „Некъ го вали, | огжнь да го гори!
Ние бѣхме | деветина брата:
Осемтина | подъ байрякъ измрѣле, —
Добаръ господъ | и заради мене.“
Още Вжлко | това не изрѣкалъ,
Пушка пукна | изъ гора зелена,
Та удари | Вжлка въ клѣто сжрце.
Вжлко викна, | та гората ѣкна:
— „Ей ви ваве, | ви вѣрна дружино,
Носете ме | и занесете ма,
Занеста ма | на пжть, на кржстопжть;
На крака ми | байракътъ побийте,
За байрякътъ | коня ми вржжете.
Кой е младо, | коня да возсѣдне.

Да возсѣдне | тая враня коня
Да понесе | тоя крѫстатъ байрякъ,
Да спомене | Вълка башъ байректаръ.

Съч. Кар. I. 2.

Въ нѣкои пѣсни първата (четирисложна) часть се повтаря.

Жѐлти чѐхли, | жѐлти чѐхли | на спу́кани петѝ,
Мьа́за ли им, | мьа́за ли им, | іазѫк е за тьа́х.
Зла́тин кула́н, | злáтин кулáн | на счу́пину рибро́,
Мьа́за ли му, | мьа́за ли му, | іазѫкъ за нѐгу.
Зла́тин гирда́н, | зла́тин гирда́н | на бахлева шиа
Мьа́за ли му, | мьа́за ли му, | іазѫк е за нѐгу.
Жѐлта кѫ́рпа, | жѐлта кѫ́рпа | на кѐльава глава
Мьа́за ли ѝ, | мьа́за ли ѝ | іазѫк е за нѐіа.

Мсб. VI. 70, 5.

Маікьа Іанка (2) ситно дребно плете,
Ем іа плете (2) ем іа итром учи:
— Слушаі Іанко (щерко) (2) што те маікьа учи,
Куга идеш (2) на момкови двори,
Ти не варкаі (2) от кон да отседнеш,
На іа кланьаі (2) коньу до гривата,
А деверу (2) до злато сѫрмено,
Дур не доде (2) Ралинов баштица,,
Да ти дадс (2) златени откличе,
Дур не прости (2) дванаесе робе,
Дур не прости (2) толкова робини,
И два тула (2) из тевна тъмница,
Штото лежѫт (2) дванаесе годин.
Слушала іе (2) руса малка мома,
Куга било (2) Ралину на двори,
Кланьала се (2) коньу до гривата,
На девере (2) до злато сѫрмено,
Дур не доде (2) Ралинов баштица,
Та си прости (2) дванаесе робе,
Та си прости (2) толкова робини
И два тула (2) из тевна тевница,
Штото лежѫт (2) дванаесе годин.

Мсб. III. 65, 3.

Вижъ Жив. стар. I. стр. 176; Мсб. VII. 21, 10; Бонч. 81.

Къмъ тоя типъ пѣсни причисляваме и тия записани тъй: първий стихъ има 4 слога, а вторий — 6 и т. н. прѣзъ стихъ

Оі девоіко
Іубила те туга,
Земи мене,
Да ти бидамъ слуга
Да те слугам
И да те обличам;
Оі девоіко,
Іубила те туга,
Што не можам
Да си пдам дома:
Іас сум тугьо,
Тугьо тугьошанче —
Имам маіка,
И маіка и татка.

Мсб. VIII. 131, 3.

Вижъ още: сѫщи сб. 130, 2; 131, 4.

Още — и тия, въ които тоя пръвь четиресложенъ стихъ се повтаря:

Вину пие, | вину пие
Маламка войвода;
На планина, | на планина
На Агликувина.
Залива му, | залива му
Мумче харамия;
Кѫкъ залива, | кѫкъ залива,
Чаша ни дулива.
Дулива я, | дулива я
Съ дребни бистри сълзи:
Пѫкъ негува, | пѫкъ негува
Призъ раму прилива.
Сѫгледа гу, | съгледа гу
Маламка войвода:
Утгуваря, | утгуваря
Маламка войвода:
„Ой та теби, | ой та теби
Мумче харамия!
Кѫкъ заливашъ, | кѫкь заливашъ
Чаша ни дуливашъ.
Дуливашъ я, | дуливашъ я
Съ дребни бистри сълзи;
Пѫкъ твоята, | пъкъ твоъта
Призъ раму приливаш и пр.

Бонч. 25.

Бра́ла мома́, | бра́ла мома́
Са́ла іу градӣна,
Іу са́лата, | іу са́лата
Студе́но кла́денче,
Іу кла́денче, | іу кла́денче
Студе́на водӣца.
Помина́ло, | помина́ло
Едно́ лу́до мла́до
Па на мома́, | па на мома́
По́тномъ говори:
— Даі ми, мо́ме, | даі ми, мо́ме
Студе́на водӣца.
Іа мома́ му, | іа мома́ му
По́тном гово́ри:
— А́бре лу́до, | а́бре лу́до,
Та што тра́жиш ту́ка?
Іа си врви, | іа си врви
Оде́ка си доше́л!
Іа́ не да́ам, | іа́ не да́ам
На те́бека во́да!
Іа́ си ӣмам, | іа́ си ӣмам
Едно́ лу́до мла́до,
Едно́ лу́до, | едно́ мла́до
Едно́ като те́бе.

Мсб. X. 112, 10.

Вижъ още; Жив. Стар. I, стр. 129; Бонч. 130, 137; Кач. 222; Мсб. III. 39, 1, 44, 3; IV. 9, 16,

Отъ типъ 5 | 5.

Точила й Неда | вину червену,
Дѣту гу точи, | дрѣмка задрѣма,

Дрѣмка задрѣма, | крундилъ истжрва,
Вину источи, | вину червену,
Дѣту й истекло, | вину червено,
Тамъ поникналу | джрво зелену,
Вжрши вжршилу | ду синю нибо,
Клони клонилу | ду черна земя,
Листи листилу | кара грошови,
Цвѣтъ и цжвнало | желти желтици,
Пъкъ завжрзалу | дробенъ маргарицъ.—

Бонч. 79.

Разбега сж е | Влашка-та земя,
Влашка-та земя | и Богданска-та,
И Богданска-та, | сичка Доброжа,
Кой горе ходи, | кой долу бега
Отъ люти Турци, | страшни Маджари,
Стари сечеха, | млади робеха,
Млади девойки | отборъ земаха,
Та̀ ги правеха | млади робини;
И млади момци | отборъ земаха,
Та̀ ги правеха | 'се Яничаре. и пр.

Бр. Мил. 87.

Понѣкога първата половина на стиха се повтаря:

Прочул се идет (2) Андо базиргян,
Андо базиргян (2) отъ базиргянство,
Шчо си тераше (2) девет гемии,
Се товарени (2) темян и восок,
Темян и восок (2) свила коприна и пр.

Ил. 232.

Още у тоя сб. 234.

И у тоя стихъ срѣщаме двѣ цезури:

Типъ 4 | 4 | 3

О соколче, | пиленце | шарено!
Что тя питамъ, | право | да ми кажешъ.
Да ми кажишъ | право да | не лжжишъ.
Кой ти злати | криліе до | рамена?
Кой ти сребри | нозе до | коленіе?
Кой ти сади | трендафилъ | на глава?
Отговаря | пиленце | соколче:
„Нали питашъ, | право да | ти кажа:
Я си имамъ | до три мили | сестри;

Первата іе | у цара | царица,
Втората іе | у везиръ | везирка,
Третята іе | у паша | пашица.
Гдѣ-то мі́ іе | у цара | царица,
Тя ми злати | крило до | рамена;
Где-то ми іе | у везиръ | везирка,
Тя ми сребри | нозе до | колена;
Где-то ми іе | у паша | пашица,
Тя ми сади | трандафилъ | на глава

Бр. Мил. 324.

Типъ 4 | 4 | 2.

Бегли біатъ | у момини | дворіе,
Ке разбіатъ | момина-та | майка,
Ке расплачатъ | момини-отъ | тейко,
Ке расплачатъ | момина-та | майка,
Ке расплачатъ | момини-те | бракя.

Бр. Мил. 559.

Типъ 4 | 2 | 4.

Зажени се | Стефанъ | харенъ юнакъ,
Та заиска | дели | Магдалена,
Магдалена | плаче | та го не ще;
—„Не ща, мамо, | Стефанъ | харенъ юнакъ,
Че е Стефанъ | юнакъ | подъ юнаци,
А азе съмъ | мома | надъ момитѣ,“
А майка й | тихомъ | отговаря:
—„Калинко ле | дели | Магдалено!
Мари земи | Стефанъ | харенъ юнакъ, и пр.

Бр. Мил. 659.

Забѣлѣжка 1. Послѣднитѣ 3 пѣсни сѫ отъ типъ 4 | 6; втората цезура е случайно съвпадение, което може и въ други пѣсни да се срѣщне.

Забѣлѣжка 2. Вижъ десетосложнитѣ стихове съ рефренитѣ

---

5. Единадесетосложни.

Освѣнъ двѣ, всичкитѣ други 25 отбѣлѣжени пѣсни иматъ въ стиховетѣ си по двѣ цезури: слѣдъ четвъртия и слѣдъ осмия стихоре.

Примѣри.

Типъ 5 | 6:

Брѐ що се лѫска | на Стара планина?
Брѐ да ли ми е | тѝва бьали сньага?

О ели си е | това сиво стадо?
Брѐ нето ми е | това бьали сньага,
Брѐ нето ми е | това сиво стадо;
Брѐ да бе, Боже, | това бьали сньага и пр.

Мсб.

Още: Бр. Мил. 332.

Типъ 4 | 4 | 3.

Отваждамъ си, | бяла Радо, | отваждамъ!
Днеска, утрѣ, | бяла Радо, | на долу;
Тебъ іоставямъ, | бяла Радо, | іоставямъ
На двѣ майки, | бяла Радо, | мащехы
И на третя, | бяла Радо, | свекръвѫ.
А Рада му | тыхо ляпо | говори:
„Тежко менѣ, | Иване ле, | и горко!
На двѣ майки | мащехы и | на третя свекръвѫ,
Кога не е | самь-си Иванъ | при мене
Да ми свири | зарань вечерь | съ кавале,
Да хоратимъ | вѣрни думы | сговорни.
Иванъ Ради | тыхо ляпо | говори:
Оставямъ ти | вѣрна коня | храняна,
Оставямъ ти | чифте—кубуръ | пищове
И оставямъ | остро сабіе | френгіѭ;
Па кога ти | на умъ доде | за мене,
Ти облѣчи | сичкѫ моѭ | прѣмянѫ,
И запаши | червенъ силяхъ | на кръстътъ
И втикни си | чифтіе | пищове
И нарами | тънка пушка | бойліѭ
И намѣтни | остро сабіе | френгіѭ
Па се качи | на вран' коня | хранена
Та си излязъ | на върхъ Стара | планина и пр.

Чол. 36.

Вижъ още: Бр. Мил. 32, 326, 339, 459, 570, 635; Чол. 111; Doz. 66, 78; Бонч. 44, 47, 80, 133; Мсб. III. 132, 24; V. 18, 2; 96, 4; IX. 120, 12; X. 37, 15. 46, 7.

Послѣдната трисложна часть се повтаря:

Надвела се | честа гора | над море | над море,
Не ми била | честа гора | над море, | над море
Ток ми била | света дева | Мария, | Мария
Край неа се | седмокрили | ангели | ангели
Им говори | света дева | Мария, | Мария:
—„Ай ви вази | седмокрили | ангели, | ангели
Нел пойдите | ф темни кледи | камнени, | камнени,

Отворите | вити порти | железни, железни,
Наточите | две здравици | винени, | винени,
Позовите | свет Іована | зимнего, | зимнего,
Позовите | свет Гіоргия | пролетни, | пролетни,
Позовите | свет Илия | стретлетни, | стретлетни,
Ди ми крестит | млада Бога, | Божикя, | Божикя.
Позовае | свет Іована | зимнего, | зимнего'—
Се му войска | заиграла, | запея, | запея;
Позовае | свет Гіоргия | пролетни, | пролетни,—
Свет Гіоргию | се му цвекье | распуле, | распуле;
Позовае | свет Илия | стретлетни, | стретлетни,—
Свет Илию | се му цвекье | окапа, | окапа.

Ил. 81.

6. Дванадесетосложни.

Въ тѣхъ има една и двѣ цезури: 75 пѣсни иматъ по една цезура (тъкмо въ срѣдата на стиха), а 9 — по 2 цезури, слѣдъ четвъртия и осмия слогове, тъй че стихътъ е раздѣленъ на три равни (четиресложни) части.

Примѣри.

Типъ 6 | 6.

Коя ми е звезда, | Нане, огреяла,
Тая ми е звезда | слуга войводова,
Служила, служила, | дори задрѣмала,
Та е испустнала | чаша срѣбърница;
Дѣто е паднало | това ройно вино,
Тамо е никнѫло | едно вышо дьрво,
Выша е вышило | до синьото небе,
Стебла е стеблило | по сичката земя,
Листи е листило | се кара-грошове,
Цавтъ е цавтило | се жълти мангѫри,
Ахъ рожба е родило | се жълти жълтици.
Малка мома бере | въ кутия туря,
Та ги герданъ ниже | на бѣлото гърлье.

Бог. Книж. 6.

Мошне ми сѐ мили | Бугарски-тѣ моми,
Вьзденъ ми жніаетъ | на жеско-но сѫнце,
Отъ утро до вечеръ | на нодзе ми стоятъ;
Подлози креваетъ, | снопо'и ми вѫрзватъ.
Ставици ми пра'ѣтъ, | како славей пеатъ,
Како ласто'ици | тѫнко сборуваетъ.
Айде пакъ на вечеръ | дома се вращаетъ,

Како еребици ситно ми бѫрзаетъ,
Бѣли ми сѐ бѣли, | како бѣла книга,
Съ цѫрвени обрави, | Охритско яболко

Бр. Мил. 474.

Още: Бълг. Ст. 10; Бр. Мил. 2, 7, 75, 152, 169, 229, 238, 245, 254, 266, 267, 296, 321, 328, 336, 353, 366, 378, 379, 384, 390, 397, 408, 409, 410, 423, 429, 441, 447, 452, 469, 492, 493, 496, 565, 566, 616, 617; Чол. 24, 47, 69; Doz. 42, 74; Бог. кн, 39; Бонч. 48, 82; Мсб. II. 49, 2; 70, 4; 138, 2; 139, 2; III. 65, 4; 66, 6; 112, 1; 115, 6; 118, 2; 121, 7; 126, 13; IV. 62, —; VI. 23, 1; 25, 8; 47, 2; 84, 10.

Типъ 4 | 4 | 4:

Петре Бане | вино пие | съ кръчмарица,
Та си испи | мило добро | за единъ день,
И испи си | моръ долама | другый-о день,
И испи си | аловъ бенишъ | трекио день,
И испи си | чивъ пищоле | четвьртый день,
И испи си | враня коня | петый-о день.
Дочюлъ го ѥ | краль Маттея | отъ Будинъ-града,
Книже пише | краль Маттея | на Петъръ-Бана:
„Що се пропи, | Петре-Бане, | съсъ Крьчмарица?“
Книже враща | Петъръ-Бане, | на краль Маттея;
„Ты да видишъ, | краль Матею, | що азе любимъ;
Да му видишъ | цьрни очи, | Цари-градъ би далъ;
Да му видишъ | бѣло лице, | Бѣлый-градъ би далъ;
Да му видишъ | тьнки вѣжди, | Будинъ-градъ би далъ;
Да ты даде | чашѫ вино, | отъ столъ бы станалъ;
Да ти сѣдне | на колѣно, | душа би си далъ“.
Книже пише | краль Маттея | на Петъръ-Бана:
„Люби, люби | Петре-Бане, | дуръ ти прилѣга!

Чол. 92.

Забѣлѣжка: Тази пѣсень отъ седмия стихъ надолѣ е отъ типъ 4 | 4 | 5.

Вижъ още: Бр. Мил. 399, 544; Мсб. VIII. 127, 9.

Слѣдната, Мсб. VI. 84, 2, прѣдставя типъ: 5 | 4 | 3.

Мар Димитрольо, | русо, косо | момиче,
Мар иди речи | на мама си, | Димитро,
Мар да те пуща | сутре вечер | на вода,
Мар да те срѣщтам | в тесничката | улица,
Мар да ти грабвам | сминувата | китчица.

*

и слѣдната, Бр. Мил. 469 прѣставя типъ: 4 | 2 | 2 | 4.

Потекла ми | вода | вода | сунгерија,
Понесла ми | круша | круша шербетлија,
Потъ круша-та | имать | еденъ | шаренъ одаръ.
На одаръ ми | седитъ | мома | Ангелина.
Ми помина | старо, | старо | гурельо́:
—„Добро утро, | моме | моме | Ангелино!“
—Далъ богъ добро | старо, | старо | гурело́!—
—Алъ се піетъ | вода, | вода | сунгерија,
Алъ се ядитъ | круша, | круша | шербетлија
Алъ се любитъ | моме, | моме | Ангелина?
Тога зборвит | моме, | моме | Ангелино:
—„Ид' отъ тука, | старо, | старо | гурельо́!
Не се піетъ | вода, | вода | сунгерија
Не се ядитъ | круша, | круша | шербетлија,
Не се любитъ | моме, | моме | Ангелина и пр.

---

7. Тринадесетосложни.

4-тѣ познати пѣсни иматъ по двѣ цезури въ стиха: слѣдъ четвъртия и слѣдъ осмия стихове: 4 | 4 | 5.

Израстло ми | баденъ дрео́ | тенко високо,
Потъ дре́о іе | Айдутъ Велко | сосъ мала мома;
Душекъ му іе | чѫрна земя | съ трева зелена,
Ястакъ му іе | десна рака | Айдутъ Велко́а,
Іорганъ му іе | злато небо | со дробни дзвезди.
Го догледа | стара майка | Айдутъ Велко́а,
Люто кѫлнитъ | стара майка | Айдутъ Велко́а:
—„Да би далъ богъ | силенъ ветаръ | изъ Будинъ-града,
Да уборитъ | баденъ дре́о | тенко високо,
Да г' убодитъ | Айдутъ Велко | сосъ мала мома!“
Уще речь му | не дорече | стара му майка,
Ми пове́а | силенъ ветаръ | изъ Будинъ-града,
Го убори | баденъ дре́о | тенко високо,
Го убоди | Айдутъ Велко | сосъ мала мома.

Бр. Мил. 216.

Още Чол. 114.

Послѣдната петосложна часть се повтаря 4 | 4 | 5 (2):

Роса роси, | трева расти, | горо зелена! | вода студена!
Спрема ми се | мої мили драги, | на пат кье иди | на пат кье иди,
Невеста му | диван стои, | мило се моли, | милно се моли:
—„Молам ти се | мої мили драги, | за ден да доідиш, | за день да доідиш.“

Есен доіде, | пролет проіде, | драги не доіде, | драги не доіде.
Отишла іе | убава невеста | ружа да бери, | ружа да бери,
Како брала | убава невеста, | така заспала, | така заспала,
И ето го | лудо ле младо | буди невеста, | буди невеста:
—„Стани, стани | убава невесто | ружа ове(х)на | ружа ове на“.
— Аі от тука, | лудо ле младо, | не ме развудуі, | не ме развудуі
Каі го чекам | моі мили драги | за ден да доіде, | за ден да доіде.
—Стани, стани | убава невесто, | драги не иди, | драги не иди;
Тоі си има | убава невесто, | и убава льуба, | убава льуба!

Мсб. IX, 96, 19.

Тази пѣсень въ повечето си стихове се прѣдставя отъ типъ: 4 | 5 | 5(2).

8. Четиренадесетосложни.

И стихътъ на тия пѣсни има двѣ цезури: сжщо слѣдъ четвъртия и слѣдъ осмия стихове. Понѣкога стихътъ има и три цезури: слѣдъ четвъртия, слѣдъ седмия и слѣдъ единадесетия слогове. Пѣснитѣ отъ послѣдната категория ги смѣтаме съ седмосложни стихове, но погрѣшно записани два стиха въ единъ.

Отъ типъ: 4 | 4 | 6.

—Си́тно про́со, | цжрно о́ко, | не́ стоі спроти́ мене:
Се о́ддадов, се про́дадов, | се за́ради те́бе.
—Не о́ддаі се | не про́даі се, са́мо кьа ти до́ціда,
—Си про́дадов | бжрза ко́ньа, | се́ заради́ те́бе.
—Не о́ддаі се, | не про́даі се, | са́мо кьа ти до́іда.
—Си про́дадов | те́нка пу́шка, | се заради́ те́бе.
—Не о́ддаі се, | на про́даі се, | са́мо кьа ти до́іда.
—Си про́дадов | чи́вт пи́штоли, | се́ заради́ то́бе.
—Не о́ддаі се | не про́даі се, | са́мо́ кьа ти до́іда,
Да направи́ш, | да направи́ш | ша́рена о́даіа,
Да по́стелиш, | да постелиш, | у́бава по́стела
И че́каі ме | утре́ вечe̍р, | се́мо кьа ти до́іда.

Мсб. III. 58, 4.

Още: Мсб. III. 59, —; IX. 30, 2.

Отъ типъ: 4 | 3 | 4 | 3:

Течитъ река | студена | низъ средъ село | Вжрбяни,
Що налеа | река-та | до две вжрби | китени,
На вжрби-те | имаше | два одара | шарени,
На одар—отъ | седеа́ | до два млади | юнаци:
Еденъ бѣше | Яьо-ага, | други—отъ | Весел-ага,

Весел-ага | Пиперко, | Яьо-ага | Пустина.
Турци ту̂рски | зборве́е | Маса да ѣ | грабеетъ.
Маса иматъ | два брата | глава-та си | давае́,
Маса не іе | давае́, | имъ каза на | бракя си:
„Море, мили | братина, | Турци турски | що зборвѣтъ,
Мене да ме | грабеетъ“. Леле Масо | грабеетъ.
Бракя сѣ | зачуді е́, | кѫде сестра | да скріѣтъ,
Да не имъ ѭ | ограбитъ | Весел-ага | Пиперко;
Да не имъ ѭ | однеситъ | во некоѓ | планина,
Кѫдѣ люгіе | да нематъ. | Маса легна | да спіетъ.
Бракя на ловъ | пойдо́е; | дури бракя | дойдо́е,
Маса не ѣ | найдо́е. | Турци ми ѣ | грабне́е.

Бр. Мил. 74.

Въ стиховетѣ на тая пѣсень срѣщаме: послѣдната половина отъ прѣдидущия стихъ съставя съ първата половина на послѣдующия едно изречение — нѣщо което въ народнитѣ пѣсни не се срѣща. Туй не би трѣбвало да се срѣща даже и въ искусственнитѣ пѣсни. защото разваля благозвучието и ясностьта на стиха. — Туй оправдава прѣдложението, че горнята пѣсень е отъ седмосложенъ стихъ и не — отъ 14-сложенъ.

Още: Бр. Мил. 413; Самов. и самод. ст. 107, п. 2. Мсб. VII. 33, 2 (приведна за примѣръ на четиренадесетосложенъ стихъ).

9. Петнадесетосложни.

У единственаta приведена вече петнадесетосложна намираме двѣ цезури: сѫщо слѣдъ четвъртия и слѣдъ осмия стихове: 4 | 4 | 7.

—Леле Димо, | леле Димо, | леле тѫги голѣми!
Ти ке одишъ, | ти ке одишъ | чужда земя далеко;
Кому ке ме, | кому ке ме | мене млада оста́ишъ?“
—А невесто, | добро мило, | іоставамъ те, іоставамъ
Іоставамъ те | іоставамъ те | на твой татко и мои,
Іоставамъ те | іоставамъ те | на твоя майка и моя“
—Леле Димо, | леле злато, | леле тѫго голема!
Тешко менѣ, | горко менѣ | при две майки безъ тебе! и пр.

Бр. Мил. 494.

Забѣлѣжка. Ритмата (rime) е непозната въ нашитѣ народни пѣсни; ако тя понѣкога тукъ тамѣ се срѣща, то е повече случайно, за туй за излишно счетохме да отбѣлѣжимъ, гдѣ се срѣща. Тя е по́-присѫща на гатанкитѣ, пословицитѣ, дѣтинскитѣ изговаряния при игри, скоропоговоркитѣ и пр.

Синоптическа таблица

за слоговетѣ и цезуритѣ на всички пѣсни въ прѣгледанитѣ сборници.

№ по редъ	Слогове / Сборници	4	5	6	7		8		9	10		11		12		13	14			15	Не могатъ да се опрѣдѣлятъ	Всичко пѣсни
					4|3	3|4	4|4	5|3	4|5	4|6	5|5	4|4|3	5|6	4|4|4	6|6	4|4|5	4|3|4|3	7|7	4|4|6	4|4|7		
1	Бр. Миладинови.	—	1	8	27	—	184	174	—	117	77	7	1	2	45	1	1	1	—	1	15	662
2	Съч. Л. Каравел. I.	—	—	4	—	—	7	47	—	6	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	67
3	В. Чолаковъ . .	—	—	1	2	—	23	63	—	11	7	3	—	—	3	1	—	—	1	—	2	117
4	Dozon	—	—	—	—	—	12	58	—	3	10	2	—	—	2	—	—	—	—	—	1	88
5	В. Качановскій .	1	1	—	2	—	28	34	—	102	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	43	212
6	Бълг. Старина .	—	—	1	—	—	2	7	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	11
7	Н. Бончевъ . . .	4	—	13	—	—	16	84	—	6	13	4	—	—	2	—	—	—	—	—	1	148
8	Ат. Илиевъ . .	5	23	25	26	—	144	48	—	18	23	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13	325
9	Жива Старина .	—	—	—	19	—	15	4	—	2	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	45
10	Изъ Богор. книж.	—	—	1	1	—	7	23	—	15	5	—	—	3	—	—	—	—	—	—	1	56
11	Мсб. I. . . .	—	2	8	4	—	51	33	—	8	7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	114
12	Мсб. II. . . .	1	3	11	6	—	69	70	—	53	19	—	—	—	4	—	—	—	—	—	13	249
13	Мсб. III. . . .	2	2	16	3	—	76	74	—	21	13	1	—	—	10	1	—	—	2	—	8	229
14	Мсб. IV. . . .	3	7	5	2	—	38	54	—	12	7	1	—	—	1	—	—	—	—	—	16	146
15	Мсб. V. . . .	1	4	2	9	—	64	32	—	11	2	1	—	—	1	—	—	—	—	—	3	130
16	Мсб. VI. . . .	—	5	10	10	—	46	44	—	8	7	1	—	1	4	—	—	—	1	—	10	147
17	Мсб. VII. . . .	4	2	17	2	—	40	56	1	14	10	—	—	2	1	—	—	—	—	—	4	153
18	Мсб. VIII. . . .	12	8	8	15	—	54	30	—	9	9	—	—	1	—	—	—	—	—	—	20	166
19	Мсб. IX. . . .	1	9	13	5	2	43	58	—	13	11	2	—	—	—	1	—	—	1	—	4	163
20	Мсб. X. . . .	—	1	7	1	—	42	62	3	16	6	3	1	—	1	—	—	—	—	—	12	155
	Всичко . .	34	68	150	134	2	961	1055	4	445	231	25	2	9	75	4	1	1	5	1	171	3378
					136		2016			676		27		84			7					

IV. Припѣви (рефрени).

Една отличителна чърта на нашитѣ народни пѣсни сѫ припѣвитѣ — (рефренитѣ), които имъ придаватъ голѣма хубость. У късситѣ стихове припѣвитѣ биватъ поставени въ начало, или въ края, а у дългитѣ още и въ самия стихъ (при цезурата); едни сѫ съставени само отъ една дума, други — отъ повече; често пѫти тая дума или тия думи се повтарятъ; има рефрени пó-дълги и отъ самия стихъ; нѣкои припѣви биватъ поставени прѣзъ стихъ; съ една рѣчь — тия припѣви прѣдставятъ голѣмо разнообразие. Ний не намираме за толкова нуждно да разгледаме всичкитѣ възможни видове и положения на тия припѣви.

1. У четиресложнитѣ стихове.

a. Въ начало на стиха: типъ R + 4.

Добро ле, две се млади
„ „ залибили
„ „ от манички
„ „ до големи,
„ „ па се ниде
„ „ не видели.
„ „ срешнали се
„ „ снощи вечер
„ „ в улицата,
„ „ в тѫмнината,
„ „ па седели,
„ „ оратиле.
„ „ месечина

Добро ле, рог подала,
„ „ звезди в небе
„ „ осипале,
„ „ а две млади
„ „ оште седат,
„ „ та оратат.
„ „ менците им
„ „ котльасале,
„ „ стовните им
„ „ тѫньасале,
„ „ кобилици
„ „ стѫлб пусnале.

Мсб. III. 40, 2.

Още и: Мсб. VIII. 31, 39; VIII. 12, 7 и др.

b. Въ края, типъ 4 + R.

Ра́ну ржни́й, *кумíде*,
Ма́лкѫ мума́, „
Тѫс ву́тринѫ, „
В грѫди́нчица, „
При дьу́лчица, „
Дѫ си ши́и, „
Си́тни рѫка́ф, „
Как гу ши́и, „
Сѫн заіу́снѫ, „
Сѫн гле́джлѫ, „

Тѫ́мнѫ мѫгла́, *кумíде*,
Нóѫ ку́ла́ „
У кола́тѫ, „
Ду три ки́тки „
Пр̌вн̌ѫ ки́ткѫ „
Ран буси́лѫк, „
Втóрѫ ки́ткѫ „
Же́лтѫ ру́жѫ, „
Тре́тѫ ки́ткѫ „
Чирве́н злѫтóр „ и пр.

Мсб. IV. 1, 1.

Още: Ил. 29, 33, 63, 129, 198, Кач. 17; Мсб. III. 34, 7; IV. 10, 18; 23, 26 и 27; 25, 31 и 32; V. 16, 2; VII. 12, 16; 13, 17; 14, 18; VIII. 15, 14; 16, 15 и 16; 19, 21; 21, 24; 23, 26 и 27; 25, 31 и 32; 26, 36; 29, 2; 116, 15; IX. 119, 11 и др.

c. Прѣзъ единъ стихъ:

Куга ти умре, *мале,*
Кѫджн Тудорѫ,
Тѫ дѫ ми фаниш, *мале,*
Два гѫйдѫржии,
Тѫ дѫ зѫсвирѫт, *мале,*
Тѫ дѫ сѫ зберѫт
Малките моми *мале,*
Ору дѫ игрѫт.
Дѫ ни ре́че́т, *мале,*
— Мума умрялѫ;
Іе́ми дѫ ре́че́т, *мале,*
— Мума сѫ жени.
Секигу дари, *мале,*
Бялѫ махрѫмѫ,
Момѫкѫ дари, *мале,*
Че̂рнѫ махрѫмѫ,
Тѫ дѫ сѫ сяте̂т, *мале,*
Чи момѫк же́ли,
Чи момѫк же́ли, *мале,*
Кѫджн Тудорѫ.

Ил. 297.

---

2. У петосложнитѣ стихове.

a. Въ края на стиха: типъ 5 + R.

— Что си метнала, *Доне, Доне, девойко.*
На пѫть подъ ряхъ, „ „ „
И метнала си „ „ „
Чомберъ на глава? „ „ „
Майка си жалишъ, „ „ „
Баща си жалишъ? „ „ „ и пр.

Бр. Мил· 310.

Още: Мсб. I. 35 13; II. 35, 9; 38, 3; 135, 7; III. 50, 7; IV. 27, 13; VI. 14, 23; 15, 28; и др.

b. Прѣзъ единъ стихъ:

Сичка са і гора, *маiно ле,*
Раззеленила,
Сѫт едно дѫрво, *маiно ле,*
Не се зелснеі.
Под дѫрво лежи *маiно ле,*
Дос добѫр іунак
З девет ми рани *маiно ле,*
Се́ коршумени,
А десета іе, *маiно ле,*
Сѫс нош рѫгната.

Мсб. IV. 78, 7.

Още: Ил. 244, 278, 297; Мсб. I. 33, 5: II. 154, 10; 159, 15; V. 22, 1; 23. 2; 24, 3; VII. 36, 3; 118, 1; VIII. 112, 6; 124, 2; 125,-; 126, 14; IX. 89, 6; 108, 16; X. 96, 2.

3. У шестосложнитѣ стихове.

a. Въ края на стиха:

— Щу ми ни додишъ, *Продане!*
Вечерь на сѣденки, „
Сутринъ на кладенци, „
— Пуста ти остала, *Мини мари,*
Брястужтѫ дѫска, „ „
Куга кѫкъ ти дода, „ „.
Се на нея сѣдамъ, „ „
Гащитѣ си садрахъ, „ „
На самоту дѫну „ „

Бонч. 69.

Още: Бонч. 27, 72, 74, 97; Мсб. II. 35, 10; III. 53, 18.

b. Прѣзъ единъ стихъ:

Петру, пструвлеанку, *марй*
Гйздава деавóіку!
Снóшта шту ти рéках, *марй*
Пак ли да ти рéкам!
Йзвсади ми конеан, *марй*
Прис гóрнинеа вратá,
Прис гóрни, прис дольни, *марй*
Чи шта да патóвам,
Патóвам, друмóвам, *марй* и пр.

Мсб. III. 54, 23.

Още: Мсб. X. 109, 4 и др.

— —

4. У седмосложнитѣ стихове.

a. Въ срѣдата на стиха:

Пойдóх гóра, *нине,* зелéна;
Видóй сура, „ елéна,
Свалих пушка, „ да гáгям
Па ми срѫце „ не даде,
Защó іедно, „ у гора,
Та се махнáх, „ не гагях и пр.

Самов. и самод. стр. 108, п. 6.

b. На края:

Имаш іунáкъ не жéнен, *Лáзаре!*
Што го млад не ожéниш? „
Што му грймньи не ковеш? „

Што му пѫ́рстен не лѐiеш? *Лáзаре!*
Што му гаiтанъ не шйiеш? „
А маiкьа́ им говòре: „
И грѝмньи сам ковàла, „
И пѫ́рстен сам леiàла, „
И гаiта́ни сам ушила, „
Сал немога да наiда, „
Сйну лѝка прилѝка, „
Што на лицѐ прилѐга „
И на рода пригòда, „ и пр.

Мсб. I. 19, 1.

Още: Бр. Мил. 576, 577; Ж. Стар., стр. 130; Мсб. V. 18, 1; VIII. 29, 1; 129, 7; X. 100, 8.

Прѣзъ стихъ:

Чернаiока невьáсто, *Лáзаре,*
Што си не си помѐла!
Или чакаш Лазара, *Лáзаре,*
Лазаръ да ти помете и пр.

Мсб. V. 24, 4.

---

5. У осмосложнитѣ стихове.

Отъ типъ 5 | 3.

a. Въ начало на стиха — типъ: R+5+3.

Бонкье ле! У Загòре сам вечерàл,
„ „ Бѫ́рзо сам бѫ́рзал да дòiда
„ „ Вàша гьу̀зел седе́нка,
„ „ до тебе, Бонкье, да сѐдна;
„ „ До твои пòли шáрени
„ „ До пошиiени чорàпе
„ „ Скокнàла Бонкьа бегʼала,
„ „ Та па на Iовáн говоре:
„ „ „Iовáне, Iовáн делйiо!
„ „ Та тебе ли кьу да зѐма,
„ „ Че ти iе замáн минáло,
„ „ Като на коньѐ вѫршйдба,
„ „ Брезй биволе кирйiа,
„ „ Мáли волòве оранье“ и пр. . . .

Мсб. II. 36, 13.

b. Въ срѣдата:

Iáнка си пу двор, *лѐльо,* фòдеши,
С нова си митлá, „ митѐши,

С нова си митла́, *лельо,* пaза́рска.
Васил на чердак, „ сиде́ши,
Черве́ну ви́ну, „ пие́ши
И вжрла би́стра „ раки́ія,
Изва́ди Васи́л, „ изва́ди
Червена зла́тна „ іа́бжлка,
Чи си пуфжрли „ пуфжрли
Червена златна „ іа́бжлка,
Іуда́ри Іа́нка „ ф лице́ту
Ф лицету между́ „ ве́ждите.
Іа́нка са стори́ „ ни ви́дьа.
Извади вто́ра „ іа́бжлка,
Іудари Іа́нкэ „ ф гжрдите.
Іа́нка са стори, „ не ви́дьа
Извади тре́та „ іа́бжлка,
Іуда́ри Іа́нка „ в крака́та и пр. . .

Мсб. VI. 73, 8.

Още: Бр. Мил. 369; Мсб. III. 126, 12; V. 106, 8; VI. 23, 6.

c. На края:

Залибихъ либи юбаву, *мамо мари,*
Нийди му нѣма юбуста, „ „
Юбуста и приликата, „ „
То нима кждѣ да ходи „ „
Ами са болну разбуля, „ „
Мама му сѣди надъ негу „ „
Надъ негу надъ главата му, „ „
Китка босилекъ джржеший, „ „
Стойча ютъ муи вардеши „ „
Ютъ муи и отъ оводи, „ „

Бонч. 29.

Още: Бр. Мил. 219; Бонч. 32, 71; Мсб. II. 40, 1; III. 28, 4; 29, 6; 55, 26; VIII. 36, 17.

d. Припѣвътъ прѣзъ единъ стихъ:

Пустите наши две думи, *Дуде мари*
Пустите наши две думи.
Дето ги с тебе думахме, *Дуде мари*
Дето ги с тебе думахме,
Над вода над воденица, *Дуде мари*
Над вода над воденица, и пр.

Мсб. III. 41, 5.

Още: Мсб. VI. 69, 2.

Отъ типъ. 4 | 4.

a. Въ начало на стиха:

Мори іоі ле Не́до, бе́ла Не́до,
„ ти іаіду́чко, посестри́мче,
„ не́що, Не́до, ке те пи́там,
„ пра́во, Не́до, да ми ка́жеш,
„ да не ме си изла̀гала.
„ іутгувори́ бела Не́да:
„ іоі ле, аго, жиф да ми си,
„ жиф да ми си, здраф да ми си,
„ та тебе ле нас кьу ла́га! и пр. . . .

Мсб. VII. 115, 9.

b. Въ срѣдата:

— Бла́зе те́бе, *моме*, те́шко ме́не,
Ка́ко си се „ нау́чило,
Са́мо ле́гнеш „ са́мо, ста́неш!
Іа, си́рома, „ нена́учен,
Са́м да ле́гнам, „ са́м да ста́нам.
Са́нокь, се́дам, „ са́нокь пла́чам
Ча́ша сѫлзи, „ наро́нуıам
Та́нко кѫ́рпче, „ испе́руıам
На гра́ди го, „ ису́шуıам.
Пу́ста мла́дос, „ не се те́гне!
Не́ е о́гьин, „ да пре́гори,
Не́ е во́да „ да пре́тече
Не́ е ве́тер „ да пре́веіе.

Мсб. X. 38, 20.

Или:

— Пıанъ легнафъ, *шипирть мори Яно* ле, пıанъ заспафъ,
Та̀ седни ми, „ „ „ „ на скуте́и,
Отпетляй ми, „ „ „ „ чапрадзи-ве,
Чапрадзи-ве, „ „ „ „ отъ елекъ-овъ,
Види ми ѣ „ „ „ „ кошуля-ва,
Три години, „ „ „ „ неиспрана
— Немамъ вода, *лудо море*, да ѣ исперамъ
— Твойте очи, *шипирть мори Яно*, два кладенца,
Да исперишъ, „ „ „ кушуля-ва.
— Немамъ сапунъ, *лудо ле море*, да ѣ избѣлямъ.
— Твой-те ржце, *шипирть море Яно*, раки сапунъ
— Немамъ плоча, *лудо-ле море*, да исчукамъ.
— Твой-те нодзе, *шипирть мори Яно*, мраморъ плоча.

Мил. 456.

Още: Бр. Мил. 196, 593, 594, 605; Чол. 81; Бонч. 116; Ил. 128: Мсб. II. 40, 3 и 4; 54, 9; 123,—; 124, 3; V. 24, 1, 2 и 3; 32, 2; VII. 15, 20 и 22; 33, 3; VIII. 11, 5; 13, 10; 17, 17; 31, 2; X. 35, 6 и др.

с. Въ края:

Вила мома, до три венци, *коледо ле*
Калино ле, малино ле, „ „
Единъ вила за ката ден „ „
Фтори вила за ф неделя, „ „
Срети вила за коледа, „ „
От де са зе лубо-младо, „ „
Луло-младо, нежснено, „ „
Неженено, нечернено, „ „
Држпнê момê зелен венец, „ „
Мома викнê, мома кликне, „ „
— Я тичайте, мои братя, „ „
Мои братя деветмина, „ „
Та фанете лудо младо „ „
Лудо-младо неженено „ „
Неженено нечернено, „ „
Ни го бийте, нй карайте „ „
Сал го при мен доведете, „ „
Ас ште бия, ас ште карам, „ „
Ште го вржжѧ с руса косê, „ „
Ште го ковê с вити гривни, „ „
Ште го сêда с черни очи, „ „
Ште го карам с бело лице, „ „
Ште го бия с тêнка снагê „ „

Ил. 127.

Още: Бр. Мил. 297; Бонч. 70, 73, 85; Ил. 219, 223, 242, Мсб. III. 34, 2; IV. 5, 4 и 6; 6, 7 и 8; 11, 20; 83, 6; VI. 87; 6; VII. 120, 3; VIII. 11, 6; 20, 22; X. 97, 3; 107, 1; 110, 6.

д. Въ начало и въ края на стиха:

Аіде, стана Евра леп да меси, *Евро ле!*
„ стана Евра леп да меси, *іагне ле!*
„ заборави сол да стави, *Евро ле!*
„ заборави сол да стави, *іагне ле!*
„ што ми беѩ лебарите, *Евро ле!*
„ што ми беѩ лебарите, *таго ле!*
„ ѩ пишале на лопатите, *Евро ле!*
„ ѩ пишале на лопатите *таго ле!* и пр. . .

Мсб. IX. 118, 10.

d. **Дълъгъ припѣвъ между всѣки два стиха:**

Пропаднала тжмна мжгла,
Гиздава равна Романиiа
Не е била тжмна мжгла
Гиздава равна Романиiа.
Но ю била лоша ламю,
Гиздава равна Романиiа
Лоша ламю с девет глави,
Гиздава равна Романиiа,
Диха, диха, мжгла издава,
Гиздава равна Романиiа

Мсб. I, 12, 3.

Забѣлѣжка. Много подобни въздълги припѣви, поставени слѣдъ стиховетѣ, бихж могли да се запишжтъ отдѣлно и между два стиха.

---

6. У десетосложнитѣ стихове.

Отъ типъ 4 | 6.

a. Въ началю на стиха:

Мори, іоі Іелéно, Іелéне робúньо?
„ та што се ю Бóсна запалúла?
„ да ли си іе пашá джанаiлúiа?
„ та се ѳдiгаа дúмове прáiове?
„ нету се іе Бóсна запалúла,
„ нету си іе паша джанаiлúiа
„ туко си іе чума безрéдница и пр.

Мсб. VII. 117, 11.

b. Въ срѣдата:

Отъ какъ ся е,	*мила*	*моя*	*майко*	*ле,*	зора зазорило,
Отъ тогасъ е,	„	„	„	„	войска провжрвяло,
Конь до коня,	„	„	„	„	юнакъ до юнака;
Саби-ти имъ,	„	„	„	„	както ясно слжнце
Оганъ святка,	„	„	„	„	презъ гора зелена,
Войвода имъ,	„	„	„	„	самъ царь Иванъ Шишманъ,
Отговаря,	„	„	„	„	самъ царь Иванъ Шишманъ:
Боже силни,	„	„	„	„	боже създателю,
Помогни ни,	„	„	„	„	сила и юнаштво!
Бой щемъ да се біемъ,	„	„	„	„	на Совiйско поле,
Кржвъ ще леимъ,	„	„	„	„	за Христово име,
Ще прославимъ,	„	„	„	„	Християнска вѣра.

Мил. 58.

Още: Мсб. VII. 116, 10, донегдѣ и Чол. 1.

с. На края:

Па̀вел ма̀ми ста̀до през ливади, *дось, дось, дось, Бела Недо,*
През ливади, краі Ста̀нини дво̀ри, „ „ „ „ „
У сред двори мома̀ Ста̀на спала. „ „ „ „ „
Влезна̀ Павел у мала градина, „ „ „ „ „
Та откѝна два стра̀ка босѝльек, „ „ „ „ „
Шибна̀ Ста́на през бѐлото лицѐ, „ „ „ „ „
Бо́ме Ста̀на ни чу̀е, ни а̀е. „ „ „ „ „
Влезна Павел у мала градина „ „ „ „ „
Та откина ду̀нкьа меризлѝва, „ „ „ „ „
Та уда̀ри Ста̀на по главѝца, „ „ „ „ „
Па се Стана от сан не сабужда, „ „ „ „ „
Боме, Стана ни с но̀га, ни с ра̀ка. „ „ „ „ „
Навѐде се Павел да іа цуне, „ „ „ „ „
Тога̀і се іе Стана сабудила. „ „ „ „ „

Мсб. II. 33,3.

От типъ 5 | 5.

а. Въ срѣдата на стиха:

Годи мя, годи, *мамо,* годенъ да с'идж!
Сичко-то лято, „ по хоро ходьж,
По хоро ходж, „ момы-ты глѣдамь.
Вечерь си додж, „ тебѣ гы хвальж:
Давно ме годишь, „ годенъ да с'идж.
Да ма испрати, „ годеницата,
Годеницата, „ хубавицата,
И да ми даде, „ памукъ чорапе
И въ чорапетѣ, „ кыткж сминовж,
Китка сминовж, „ и босилковж
И на киткж-тж, „ жьлтж жьлтицж,
И при жьлтицж, „ дребни дуката.
—Не ми сж быле, „ дребны дуката,
Най ми сж быле, „ Пѣнини сльзы,
Дѣто ги рони, „ зарань и вечерь,
Зарань по росж, „ вечерь по водж.

Чол. 35.

Друга:

Игличинка се, *Лазаре,* по поле кланьа,
По поле кланьа, „ и Бога моли:
„Іа даі ми, Боже, „ Іунака-дьака,
Іунака дьака, „ попова сина,
Попова сина, „ попадіа свекжрва
Попадиіа свекржва, „ и попа свекар,

Рано да рана, *Лазаре,* в света неделья,
Света неделья, „ черкви де помета,
Черкви да помета, „ с оосилкова китка
Босилкова кичица, „ тратулова веічница“.
Де седьа Господ, „ и дека слуша
Даде й Господ, „ Іунака-дьака
Іунака-дьака, „ попова сина и пр.

Мсб. III. 31.1.

Още: Бр. Мил. 288, 289, 395, 414, 458, 460, 485, 499; 648; Чол. 110; Ил. 225, 237, 244; Мсб. II. 75, (долѣ) 128, 3, III. 32, 2; 43, 10; 64, 2; 67, 7; 78, 11: IV. 27, 12; V. 102, 9; VI. 26, 14; VIII. 36, 16;

b. На края;

Сьала і мома есено грозди *деі гиди де,*
И гу е сьала и сѫ і фатило, „ „ „
Та е родило есено грозде, „ „ „
Та і направила роінично вино, „ „ „
Роінично вино, льута ракіа „ „ „ и пр. . . .

Мсб. VIII. 33.4.

c. Дългъ припѣвъ на особно и между два стиха:

Боленъ ми, лежи *море,* Кара-Мустафа.
Дегиди боленъ Кара-Мустафо!
Боленъ ми лежи *море,* та ке да умритъ,
Дегиди боленъ Кара-Мустафа!
„Кой ке ти носи, *море,* дѫлга-та пушка,
Дегиди боленъ Кара-Мустафа!“ —и пр.

Бр. Мил. 217.

7. У дванадесетосложнитѣ стихове:

Отъ типъ 6 | 6.

a. Въ срѣдата на стиха:

Павли Нацки дума, *Нацкиле,* Павли Нацки дума:
„Отъ гдѣ какъ си дода „ се та заварвамъ,
Се си кахжрна, „ се си плакала,
Да ли пари нѣмашъ, „ и жьлти жълтици,
И жълти жълтици, „ и бѣли бешлици?
Нацка Павлу дума, *Павлюле,* Нацка Павлу дума:
„Пусти ти остали, „ жълтитѣ жълтици
Жълтитѣ жълтици, „ Бѣлите бешлици,
Кога си нѣмамъ, „ отъ сьрце рожба“,

Павли Нацки дума,	*Нацкилс,*	Павли Нацки дума:
„Азъ ща да отида,	„	ю въ Цариграда,
Ще си яптардисамъ,	„	отъ злато дѣти,
Отъ злато дѣти	„	отъ срѣбро люлкя“
Нацка Павлу дума,	*Павлюлс*	Нацка Павлю дума:
„Пусту ти осталу	„	отъ злато дѣти,
Отъ злато дѣти,	„	отъ срѣбро люлка,
Кога не грачи,	„	кога не плачи,—
И азъ да гу бавыѫ,	„	и да го гадыѫ“.

Чол. 3.

Още: Бр. Мил. 218, 363, 463, 486, 491; Мсб. I. 34, 8; III. 43, 8; 65, 4; 119, 3.

b. На края:

Вижъ Мсб. X. 109,5.

V. Волни стихове.

Макаръ че всичкитѣ стихове въ една и сѫща народна пѣсень иматъ по равно число слогове, — пакъ отъ туй има исключение. И въ нар. пѣсни се срѣщатъ *волни* стихове.

Примѣри:

1. Първий стихъ има 5 сл., вторий — 6 сл. и т. н. прѣзъ стихъ:

Ах, дѫ би знала,
Чи теб штьах дѫ земнѫ,
Фѫрлилѫ бих се,
В тихѫ бьала Дунаф.
Ах, дѫ мѫ носи
Три дни и три ношти,
Чи дѫ мѫ исфѫрли
У Влашку нѫ брьагѫ.
Там дету падне
Моітѫ тѫнкѫ снѫгѫ,
Там дѫ изникне
Зилена мурава:
Там дѫ си пасѫт
Царьови атови.
Там дету падне
Моітѫ русѫ кусѫ,
Там да изникне
Дѫрво іаворово;
Там дѫ си вѫржѫт
Царьови атови.
Там дету паднѫт
Моіте черни очи,
Там да си бликнѫт
Два бистри кладенци;
Дам да си поѭт
Царьови атови.

Мсб. X. 106, 2.

2. Първий стихъ има 4 сл., вторий 6 — и т. н. прѣзъ стихъ:

— Да знам, Лико,
Дека си ми расло!
— Іа сум расло,
Расло, пораснало
Іа сум расло
Високи планинье

Под сенки широки
Тамо има
Трева детелина,
Насадено
Цжрвен, бел трендафил,
Вишум, вишум
Вишум до небеси!
Нѫ вжрвьето —
Шарена одаіа,
Во одаіа —
Десет девоічинья!
Тамо има
И две невестици,
Шчо работатъ
Свила и клабодан.
Там сум расло
Расло, пораснало;
Там сум пило
Млеко іод планина;
Там сум пило
Вино тригодишно;
Там сум расло
Расло пораснало.

Мсб. VIII. 131, 4.

Още: Мсб. VIII. 130, 2; 131, 3.

3. Първий стихъ има 7 сл. (отъ типъ 4 | 3), а вторий — 5 и т. н. прѣзъ стихъ:

Ра́ну раніл млад іуна́к
Рану предъ зорі́.
Сжгле́да гу ма́лка мума́
Чи гу пуви́ка:
— Посто́і, посто́і, млад іунак,
Аз сжс теб ште до́іда
Утгува́рья млад іуна́к
На малката мума:
— Постоі, постоі, малка мо́ме,
Теб та аз ништѫ,
Аз си и́мам ло́ша ма́іка
Ни мош са спугоди́.
— Тьа е ло́ша, аз сжм дубра́
Ниі ште са спугуди́м;
Тьа ште хо́ка, аз ште мжлчѫ
Пак ште се спугуди́м.
— Аз си имам дру́гу льуби
По ху́баву ут теб
— Аз ште ста́на че́рна чума
Пак ште іа умурья.

Мсб. VI. 70, 4.

4. Първий стихъ има 8 сл. (отъ типъ 4 | 4), а вторий — 5 сл. и т. н. прѣзъ стихъ:

И́мам мо́мче на іа́бана
Мо́мне да́леку
Ми пра̀тило, една кніга
Мо́мне жа́лосна.
Іа́с му пра́тих дру́га книга
Іо́ш по жа́лосна:
„Прет ку́кьа ти ко́ло о́ро
Іа́с не го і́грам!
Коа кье до́іде мо́е лу́до,
С не́го кье і́грам:
Си́те пе́сна пе́іат,
А іас не́ пеіам!
Коа кье до́іде си, мо́е мило,
Два́іца кье пе́іеме;
У хо́даіа огле́дало
Іас не́ се гле́дам;
Коа кье до́іде си, мо́е ми́ло,
Два́та кье се гле́даме.
Антѐриіо, еле́миіо,
Іас не́ те но́сам;
Коа кье до́іде мо́е лу́до
С не́го кье ну́сам“.

Мсб. X. 35, 9.

Още: Мсб. IX. 113, 2.

*

5. Първий стихъ има сжщо 8 сл. (отъ типъ 4 | 4), а вторий — 6 и т. н. прѣзъ стихъ:

Горе долу Нижо-поле
Найдофъ мало моме;
Сѣ завжртифъ да го видамъ,
Що ми прилегаше!
Сѣ обзжрнафъ да го видамъ,
Що ми мило бѣше!
Ама иматъ клети татко,
Не ке ми го да'итъ;
Па си иматъ клета майка,
Не ке ми го да'итъ
Али за нихъ лесно бива,
Една овца, една кжрпа
Сами ке ме молятъ.

Бр. Мил. 392.

Още: Мсб. IV. 85, 9.

6. Първий стихъ има 10 сл. (отъ типъ 5 | 5), а втората — 5 сл. и т. н. прѣзъ стихъ:

Извикнала ми, извикнала ми
Бела Мария:
— Айде сласи, Гино офчарче,
Да би не дотол!
Ти я презеде Петра невеста
Язаджифчето,
Ти я презеде Язаджифчето
От войводата.
Офци остави Гино овчарче
На дружината,
Да си іе дойде Гино овчарче
Дома на дворье
Дома си дойде Гино овчарче
На среде ноки,
Клюкум си клюкат Гино овчарче
Вититѣ порти.
На час излезе Петра невеста
На вити порти
И отворила Петра невеста
Вититѣ порти и пр. . . .

Ил. 236.

7. Първий стихъ има 8 сл. (отъ типъ 4 | 4), а вторий — 7 сл. (отъ типъ 4 | 3) и т. н. прѣзъ стихъ:

Развѝла се, развѝла се
Бела лоза́ винева.
Не іе било́, не іе било́
Бе́ла лоза́ вѝнева,
Но са билѝ, но са билѝ
Два́ма мѝли и дра́гьи,
Што наіедно, што наіедно
Бе́ла кнѝга у́чеа,
Што наіедно, што наіедно
Црно пѝсмо у́чеа.

Доіде вре́ме, доіде вре́ме
Два́та да се разде́льат,
Па оідо́а, па оідо́а
Іу гори́ца зеле́на,
Там наідо́а, там наідо́а
Та́іа чешма́ шаре́на
Іу вода́та, іу вода́та
Таіа гру́да сне́жена.
Ка́ се то́пи, ка́ се топи
Та́іа гру́да сне́жена
Тжі се то́пат, тжі се то́пат
До две́ срца друга́рки!

Мсб. X. 104, 16.

Още: Бр. Мил. 364; Чол. 96; Мсб. X. 38, 18.

8. Първий стихъ се състои отъ 10 сл. (отъ типъ 5 | 5), а вторий — отъ 6 сл. (типъ 3 | 3).

Тръгнали ми са два милни брата
Тжрговци, булярци,
Натварили са твар ми желтици
Маджарски, кармянски;
Та ште си тжрсжт две милни сестри
Гжркинки, рубинки.
Тжрсили са ги малу и многу
Три годин, три годин;
Намерили са ги въ Исмаил паша
Свиштовлу, Свиштовлу
Два милни братя на паша думат,
На паша думат:
— „Ой ми та тебе, Исмаил паша
Свиштовлу, Свиштовлу
Ний да ти дадем твар ми желтици,
Маджарски, кармянски,
Ти да ни дадеш две милни сестри
Гжркинки, робинки“.
Утгуваря им Исмаил-паша
Свищовлу, Свищовлу:
— „Язи си имам твар ми желтици
Маджарски, кармянски;
Ас ни си давам две милни сестри
Гжркинки, робинки“.
Расжрдили са два милни братя
Тжрговци, булярци.
Рассякоха ми Исмаил паша
Свищовски, Свищовски.

Ил. 210.

VI. Допълнение.

Признаваме, че слѣднитѣ три въпроса сж важни за насъ, та трѣбва всѣки единъ да бжде разгледанъ по́-обширно, за всѣки единъ да се напише и отдѣлна статия.

А. Какъ се правжтъ народнитѣ пѣсни.

За да проучж тоя въпросъ, кога бѣхъ въ Калоферъ, азъ се отнесохъ до една менъ позната прочута пѣвачка въ Сватовска махала — Анна Милина. Та съ нея се и народяваме малко. Сама тя има пѣсень,[1]) която пакъ ми повтори съ нѣкаква въздишка за *младото връме*. Тя е и добра пѣснопойка и хороводка, безъ нея хорото не е ставало, тя го захващала и повеждала.

Нека ми бжде позволено едно фйолетонно обяснение:

У какини Аннини заварихъ други жени съсѣдки, че преджтъ на чакржкъ на сайванта. Избралъ бѣхъ сгоденъ моментъ. Каквато си е *майтапчийка,* кака Анна, щомъ ме зарнж на прага на вратнята, скочи, растича се, развика се и ме покани при тѣхъ на сайванта върху една възглавничка. Поздравихме се и се распитахме за здравието. Чудѣхъ се какъ да начнж. Кака А. изнесе въ една копанка гнили дрѣнки и покани мене и гоститѣ. Почнахъ да имъ обяснявамъ чистосърдечно и убѣдително цѣльта на моето посѣщение. Всички ме изгледахж смаяно и донегдѣ недовѣрчиво; трѣбваше доста думи, догдѣ ги накарамъ да проговоржтъ.

Узнатото подѣлямъ съ читателя:

Пѣснитѣ не се правжтъ съ перо въ ржка и въ стаята и да се четжтъ, но — наизустъ, на сѣдѣпка, наниви и другадѣ и се наизустъ пѣжтъ на готовъ вече гласъ. Немислимо е нова пѣсень безъ гласъ: той или е заетъ отъ нѣкждѣ понѣкога и малко модифициранъ, или пъкъ се създава едноврѣменно съ текста на пѣсеньта, но това сж рѣдки случаи. На всѣка народна пѣсень пó-напрѣдъ е готовъ гласътъ, и тогава се редятъ стиховетѣ. Лесно се обяснява това: създаванието на гласа е работа трудна, не за всѣкиго, тя изисква даже и нѣкаква подготовка, когато, напротивъ, на готовия гласъ да наредимъ стиховетѣ е пó-лесно; та и мнозина се занимаватъ (или пó-добрѣ сж се занимавали) *съ искарвание на пъсень.* — Тази е причината за гдѣто стиховетѣ въ нашитѣ народни пѣсни, — направени отъ хора, които нѣматъ и нáй-елементарнитѣ понятия отъ стихосложението — иматъ еднакво число слогове и строго запа-

[1]) Тая пѣсень начина тъй:

> Не ходи, мама, въ Сваговска махла!
> . . . .
> Мама Стоене нети подѣвецъ } (рефренъ)
> Анна Милина, дълга сновалка }

Кака Анна казва, че нѣкога се либили съ Стояна Аврамовъ (нетий най-малъкъ синъ на баща, но душмани развалили работата, да се не земжтъ.

зена цезура. Отъ туй правило има малко исключения. Самий гласъ на пѣсеньта изисква това; него можемъ уприличи на калѫпъ, който опрѣдѣля голѣмината и формира стиха: дългъ ли е, рѣже го; кѫсъ ли е, снадава го, като му добавя разни излишни на гледъ думи, нàй-вече разни междуметия и частици: *леле, брей, море, ле, си,*..... или сѫществителни имена въ звателенъ падежъ: *майко, синко, ѩщерко, либе,*.... или пъкъ нàй-сетнѣ испуща прѣдлозитѣ (ср. ти ке одишъ чужда земя далеко, Бр. Мил. 494, вм. ти ке одишъ во (у) чужда земя далеко; Тури го златна льулчица, Мсб. II, 44, 1, ст. 8, вм. тури го у златна льулчица). Сѫщото е ставало и съ цезурата: тамъ гдѣто се е извивалъ гласътъ, гдѣто е наставала една малка пауза, тамъ е трѣбвало да се прѣсѣче и стихътъ негдѣ по неговата дължина.

Едно извънредно природно явление, едно геройско дѣло, едно важно събитие, една скандалиозна случка — въобще една каква и да е случка, която се отдѣля отъ всѣкидневнитѣ обикновени, дава поводъ, тема за пѣсень. Въ всѣко село има жени — пò-рѣдко моми и мѫже — които вадѭтъ пѣсни. Новата пѣсень се яви по сѣдѣнкитѣ, тлъкитѣ, нивитѣ,.... отпослѣ тя се допълня, изглажда, отъ други лица и тъй достигне своя растъ и видъ. Една нова пѣсень е едно събитие за селския монотоненъ, безгриженъ и веселъ животъ, нàй-вече за момитѣ. Всѣка пита дружката си, чула ли е *новата пѣсень.* Отъ сѣдѣнката новата пѣсень отива на хорото, па видишъ, обиколила цѣлото село, прѣскочила и до ближното. Тя бързо странствува, ако гласътъ ѝ е добъръ и непознатъ и ако въспѣва нѣкое фамозно събитие. Но по нѣкога вадение пѣсень на мома се счита компрометирующе за самата неѭ. Нѣка отбѣлѣжимъ и тоя фактъ, че щомъ пѣсеньта достигне своя максималенъ растъ (обемъ), той съ течение на врѣмето почне да се смалява, защото нѣкои стихове се забравятъ. Ето на какви метаморфози сѫ изложени всичкитѣ народни пѣсни спазени до днесъ въ устата на народа.

— Съберѫтъ се, каже кака Анна, по сѣдѣнкитѣ, по нивитѣ жени и моми, па си кажѫтъ: „Хайде, мари, да искараме нѣкому пѣсень!...." Стоѭтъ, стоѭтъ, па като викнѫтъ та запѣѭтъ *новата....*

На въпроса ми, кой прави пѣснитѣ, тя ме изгледа второчено, засмѣ се и отговори:

— Кой?!... *Комуто иде отрѫки!...*

Тоя на гледъ простъ отговоръ, на още пò-простата жена ме удиви: той бѣше уменъ и поучителенъ, защото при искуственитѣ пѣсни туй не е тъй: пѣсни правѭтъ и тѣзи, *на които не иде отрѫки.*

Народнитѣ пѣсни се правѭтъ отъ хора неизвѣстни, прости, безъ наука и за това въ тѣхъ нѣма присторени, фалшиви чувства, въ тѣхъ говори сърдцето, раздвиженото до край чувство; проявението на пѣсеньта е било не само най-естествено, но и необходимо нуждно.[1]) Въ народнитѣ пѣсни виждаме нàй-чиста лирика, блѣстещи чувства и образи; никакви авторски претенции не ги развалили и направили кухи по съдържание.

— Ехъ, кѫдѣ сѫ староитѣ пѣсни, добави нàй-послѣ кака Анна съ въздишка, да ти се смае акѫлътъ отъ думитѣ!... Едни да те расплачѭтъ като дѣте, а други да те раздуматъ, да те развеселѭтъ, да те разсмѣѭтъ!... Пусти нявгашни пѣсни, дѣ ги, дѣ ги?!.... Много отъ тѣхъ знаяхъ, ама ги забравихъ. Колко се е пѣло едно врѣме по хорàта, по сѣдѣнкитѣ, по нивитѣ и лозята! Отъ Голѣма-Богородица (15 Авг.) почвахѫ сѣдѣнкитѣ, вечерь, и късно до срѣднощь грѫмваше цѣлото село. Всѣка недѣля и всѣки праздникъ прѣдъ нашата кѫща играеше хоро. Откѫдѣ се не сбирахѫ моми и момци! Азъ водѣхъ *пѫтта*. Да бѣхъ млада, да ти накажѫ до 200 и повече пѣсни, една отъ друга пó-хубави. Какви сѫ *сегашнитѣ* пѣсни?!... Либе ле, либе ле!... Само за прѣгрѫщания и за други безпѫтни работи се расправя въ тѣхъ. Пакъ и кой знае, сега и младитѣ не пѣѭтъ вече... Сега свѣтътъ, *удавенъ*, не пѣе!...

Свѣтътъ *удавенъ!*.. Тая дума е изразителна и многозначеща! Вѣрвамъ, всѣки лесно ѭ истълкува.

Спроти кака А., хороводнитѣ, лазарскитѣ... пѣсни ги правѭтъ жени, а пѣснитѣ на *мохабетъ* — повече мѫже.

Избрахъ Калоферъ за изслѣдване на тоя въпросъ, защото тукъ познавахъ много лица, които правѣхѫ пѣсни: Тана Тонкина, Тота Брайкова, Стойко Гената и др. Едно врѣме Пловдивский вѣстникъ „Народний Гласъ“ посвети едно ласкаво антрфиле на дѣда Стойка, когато той бѣ дошълъ въ Пловдивъ. Сега всички горѣпоменѫти лица сѫ измрѣли. Пакъ и въ паметьта ми сѫ остали откѫсляци отъ много чисто Калоферски пѣсни, които въспѣватъ събития и лица менъ много добрѣ извѣстни.

[1]) Тукъ на бърза рѫка отбѣлѣжваме само нѣколко пѣсни съ добро съдържание, освѣнъ многото вече приведени:

Съч. Кар. I. 2, 3, 6, 9, 22, 24, 26, 28, 32, 34, 38, 39, 46, 49, 51, 53; Чол. 36. 43, 44; Кач. 100; Бонч. 38. 46, 63, 64, 69, 75, 76, 79, 87, 93, 107; Самов. и самод. на св. Люб. стр. 106, 1; Ил. 296; Бог. Книж. 22, 38, 44, 45, 48, 51, 54, 55; Мсб. I. 4. 7; 60, – ; II. 74, 3; 35. 9; 57, 2; 137, 12; 158, 14; IV. 57, 2; 23, 1; V. 12, 3; 32, 6; VI, 21, 2; 82, 7; 84, 1; VII, 17, 1; 21, 11; VIII. 4, 1; 17, 17; 26, 36; IX. 91, 10; 101, 2; X. 29. 7; 33, 2: 38, 19 и 20; 97, ; много отъ пѣснитѣ въ сбор. на Бр. Мил. и много и много други, на които списъкътъ би станѫлъ извънредно дълъгъ!!...

В. Правѭтъ ли се сега народни пѣсни у насъ. Нѣкои нови народни пѣсни.

Не, или съвсѣмъ малко! Днесъ при новото врѣме, и самитѣ селяни не пѣѭтъ, камоли да правѭтъ нови пѣсни. И тѣ сами гледатъ на народнитѣ пѣсни като на нѣщо селашко. Подиръ 20—30 год. и туй, което е остало, ще се изгуби. Наистина, прѣходна епоха прѣживяваме: сега вече нови врѣмена, нови идеи, нови стремления и взискания, новъ вкусъ.... Изминѫхѫ нѣкогашнитѣ врѣмена, кога моми и невѣсти знаехѫ съ стотини пѣсни — повечето пѣсни у сбор. на Бр. Мил. сѫ диктувани отъ жени; въ Струга една дѣвойка казала до 150 добри пѣсни, повечето юнашки; когато въ всѣка махала на селото има и хоро всѣка недѣля и всѣки праздникъ, а на голѣмитѣ праздници: Великдень, Гергйовдень, и др. едно общо голѣмо хоро се съберс на главния мегданъ, прѣдъ церквата, или вънъ отъ селото и тамъ по 200, 300 моми и момци! Пакъ и селскитѣ свадби пó-глухи и пó-монотонни ставатъ отъ година на година. И момитѣ и невѣститѣ на тѣхъ не пѣѭтъ.

Пó-долѣ ний отбѣлѣжваме нѣкои нови народни пѣсни изъ разнитѣ прѣгледани сборници. Тѣзи пѣсни сѫ единъ слабъ импулсъ отъ физическия законъ на инерцията, единъ слабъ опитъ, единъ слабъ отгласъ (ехо) на нѣкой инвалидъ рапсодъ, бардъ, единъ анахронизмъ за днешното врѣме. Нáй-новитѣ отбѣлѣжени пѣсни сѫ епически; лирическитѣ пѣсни мѫчно се распознаватъ, пакъ и тѣхъ ги слабо има.

Новитѣ пѣсни сѫ важни за насъ: въ тѣхъ виждаме какъ народний поетъ схваща и доколко вѣрно прѣдава познатото намъ историческо събитие, подложено на историческа критика.

Този § не можемъ за сега напълно и както трѣбва да разгледаме, защото нѣма записани всичкитѣ нови народни пѣсни. Сравнително, въ прѣгледанитѣ сборници малко нови пѣсни срѣщаме. Прѣдполагаме, че тѣ сѫ доста изъ народа. Отпрѣди 20-30 год. до днесъ България прѣживя важни сѫдбоносни събития, които сѫ обърнѫли вниманието на народния поетъ, колкото той и да е билъ зашеметенъ отъ тѣхъ. За подробното изслѣдвание на въпроса би трѣбвало самъ човѣкъ да ходи и сбира новитѣ народни пѣсни, колкото малко и да сѫ — нѣщо невъзможно.

За да допълнимъ съ що-годѣ разискваннята си тукъ, ний прѣвеждаме и изъ сп. Искра г. г. I—V, защото въ него срѣщнѫхме доста нови пѣсни и пѣсни по народния мотивъ.

Тукъ придаваме на кратко съдържанието на нѣкои нови народни пѣсни. Отбѣлѣжваме и мѣстото, гдѣто сѫ записани, защото туй е важно. Разбира се, нѝй-добрѣ е да се запише пѣсеньта на мѣстото, гдѣто се е появила.

а. Изъ епохата на българскитѣ бунтовници отъ Влашко.

1. Панайотъ Хитовъ.

Събира се 12 души дружина, съ Панайота 13, на една равна поляна при Кумъ-Бунарь (кладенецъ) ядѫтъ шарени печени агнета и топли пити пазарски и пиѭтъ червено вино отъ *сливенска черна папазка* (лоза) и още — Ямболска върла ракия. Всички ядѫтъ и пиѭтъ, само П. Людсканоолу не яде и не пие. Той имъ тихо дума тѣ да ядѫтъ и пиѭтъ, а той ще въ Сливенъ да иде, че булката му родила едно момченце и на брата му го кръстила — дала му хубаво име Люцканчо. Да иде да го види, като е на брата му кръстено, ще ли бѫде като дѣда си: ще ли се бие съ турцитѣ, царството да имъ отнеме. Става П. прѣзъ нощьта и на Сл. отива. Като минува по тъмнина край кѫщата си, вижда на вратнята пазѭтъ двѣ забтиета. Той ги отминува, прѣхвърля се прѣзъ плета въ двора и спира се на вратата да послуша какво Бойка говори за него. Тя прѣспива Люцканча и му дума да спи и още — гдѣ ли сега бачко му яде и пие, подъ кои ли сѣнки дебели, при кои ли води студени. До гдѣ тя да издума това, потропва нѣкой на вратата и дума: „Булка Панайотице Люцканчина, ела отвори вратата да видѭ дѣтето, мѫжката рожба!“ Б. познава П. и му дума да се махне да не хлопа вратата, да не буди дѣтето, защото вчера забтии кѫщата обсаждали и питали, гдѣ е П. на каква пуста работа, на кои тежки търговии, и турили двѣ забтиета на вратнята да вардѭтъ, та ще го уловѭтъ, всрѣдъ Сливенъ ще го обѣсѭтъ. П. дума на Б. да отвори вратата и да се не бои: нищо му не става, догдѣ е тазъ сабя на него, тази пушка бойлия и тия чивте пищоли.

Записана въ Котель. Искра, г. I. стр. 325.

2. Смъртьта на Кючукъ Стефана (Караджата).

Припада тъмна мъгла, страшенъ облакъ. Не е тъмна мъгла, страшенъ облакъ, но — силна войска, все единъ народъ българи. Войвода имъ Хаджи Димитъръ отъ Сливенъ, водитель имъ Кючукъ Стефанъ отъ Тулча, музикантъ — Иванъ Сивовъ отъ Котелъ. Отиватъ татъкъ долѣ изъ Балкана, ще минуватъ Дунава, ще пристигатъ

въ с. Ясла(?). Достига ги зла потеря: цѣла тълпа агарянци — турци, татари и черкези. Раненъ пада Кюч. Стефанъ. Страшно изревава Хаджи Димитъръ като асланъ прѣзъ Балкана: „Напрѣдъ, братя, не бойте се!.. Богъ е съ насъ, азъ съмъ при васъ, само се на редъ наредѣте, прави пушки исправѣте и напраздно не хвърляйте: агарянци пари не струватъ — единъ фишекъ 8 пари, единъ турчинъ пара не струва.

Записана въ Котель. Искра, г. I. стр. 382.

3. Обискъ въ кѫщата на Хаджи Димитра.

Става юзбашиятъ, отива у Марийкини, бѣла българка, и ѝ дума: нѣщо ще ѭ попита, право да му обади — кѫдѣ е отишълъ батю ѝ Хаджи Димитъръ. М. дума на юзбашиятъ, че батю ѝ отишълъ долѣ въ полето да бере сиви говеда, отборъ крави ялови и бѣлоглави биволи. Той ще бѫде тукъ днеска и утрѣ до пладня. Юзбашиятъ ѝ дума, кога си дойде батю ѝ, да иде да имъ обади. Малъкъ ще трудъ да направи, голѣмъ ще *бакшишъ* да земе отъ него и отъ пашата. Юзбашиятъ си отива, а М. се качва горѣ въ кѫщата, отива при брата си Х. Д. и му расправя, какво ѝ порѫчалъ юзбашиятъ. Х. Д. дума на М. да му даде бойлията пушка, острата сабя френгия и чивте сребърни пищове, хубаво да се накичи, че ще *отсрѣща* да мине. Хаджи Д. облича дрехи юнашки, въорѫжава се и отива въ Влашко.

Записана въ Котель. Мсб. I. 70, 2.

Сѫщата и у Искра, г. I. стр. 326.

4. Величко.

Отива Величко при батя си Бонча и му дума да му даде храненото си конче, съ синето сѣдло и мешиненитѣ дисаги съ пиринчанитѣ куфари, че ще иде на Карнобатския панаиръ и ще му донесе цигарѐ и табакера и на булката — армаганъ. Б. изважда кончето, осѣдлава го, обюздава го, хубавѣ го накича и го дава на Величка. — В. дума на майка си да му даде турскитѣ дрехи, бойлия пушка и чивте пищоли. Тя го убѣждава да не ходи тази година на панаиря, че е годината размирна и лѣтото — хайдушко, та ще го убиѭтъ, и никога не ще да го прѣжали, защото е единъ на майка за синъ и за дъщеря. В. дума майци си, че ще иде и ще си дойде, чулъ че е желѣзото евтено, та ще иде да го прѣкупи. Облича турскитѣ дрехи, накривява аления фесъ, съ синя се кѫрпа

привързва, нарамя пушка бойлия, прѣпасва чивте пищови, възсѣда essay кончето и тръгва. Майка му го пита, кой му е другарь изъ пжтя. В. ѝ отговаря: — пушката и пищовитѣ и; още ѝ дума, да не тжжи: нему нищо не става. В. отива на панаиря. На връщание дохожда до Джбравата и захваща да пѣе турска пѣсень. Пуква пушка и го ударя въ челото между вѣждитѣ. Той пада отъ коня и извиква на български високо: „отидохъ сиракъ сиромахъ! клета душа томува, който майка си не слуша. Яжжъ за кого яжжъ, нáй-много яжжъ за моята майка, че не ще ме прѣжали, че съмъ едипъ за момче и за момиче“ Хайдутитѣ като чуватъ това, се стрѣсватъ и казватъ: „какво направихме? българинъ погубихми!..“

Записана въ Котель. Мсб. I. 68, 1.

Забѣлѣжка. Въ тая пѣсень се расправя за събитие отъ 1867 г. Хаджи-Димитровата чета се расхождала изъ Котленскитѣ балкани. Джбравата е кория между селата Градецъ и Мокрянъ. Величко билъ младо търговче, хубавецъ и почитанъ отъ всички. Билъ единъ на майка и баща. Хайдутитѣ го помислили за турчинъ по дрехитѣ и по пѣението. На погребението присжтствували нѣколко души отъ четата и открито исказали съболѣзнованията и раскаянието си на майката и прѣдъ всички хора за грѣшката. Майката на В. е още жива въ Казанлжшкия женски мънастирь; тамъ се моли за душата на едничкия си синъ.

5. Иванчо Сивовъ.

Става Хаджи Димитъръ прѣзъ нощьта и отива въ Русчукъ на тъмницата до прозорцитѣ и пита Иванча, като билъ хитъръ Котлянецъ, какъ се прѣдалъ на тѣзъ якоглави, друговѣрци (турци). Ив. му казва, че се разболѣлъ, излѣзълъ навънъ, на гйола да се окжпе. Тъкмо се облачалъ, срѣща му иде силна потера и му хвърля куршумъ. Той се въздържалъ надъ пушката си бойлия, на куршумитѣ се надѣвалъ. Тѣ се свършили, той хванжлъ револвера си, три пжти хвърлилъ, три пжти по 9 души паднжли. Свършилъ се барутътъ му, и тогава се прѣдалъ на друговѣрцитѣ, якоглавцитѣ. Съблѣкли му дрехитѣ, нишанитѣ му откачили. Свидѣли му се царскитѣ нишани и че ще самъ да отиде. Х. Д. му дума да се не бои, само да му каже, кога на пжть ще върви, на кждѣ ще го заведжтъ, изъ кой пжть ще го приведжтъ. Ив. дума на Х. Д. че утрѣ ще на пжть да върви, на Котелъ ще го заведжтъ да го обѣсжтъ, но не знае изъ кой пжть ще го приведжтъ. Х. Д. пакъ му дума да се не бои, караулъ ще турьжтъ, войски ще наредьжтъ, пжтища ще уловьжтъ и ще го отървьжтъ. Приготвя се Х. Д. и

дружината му и кого дѣ срѣщнѫтъ питатъ, срѣщали ли сѫ турски аскеръ, че кара затворникъ. Кога дохождатъ до грамадата камъни, Талимъ-таши, срѣщатъ едно овчарче, което имъ казва, че аскерътъ слѣзълъ отъ върха Илиница и влѣзълъ право въ Котелъ, та да вървѭтъ по̀-скоро дано го стигнѫтъ. Х. Д. се затича, по Иванчо вече въ Котелъ влѣзълъ. Тогава Х. Д. се провиква: „Язѫкъ, Иванчо, за твоята младость хубава, за твоята стара майка, че не могѫ да те оттървѫ отъ тия якоглави, друговѣрци.

Слушана въ Котелъ. Искра, г. I. стр. 90.

Забѣлѣжка. Иванчо Сивовъ, родомъ отъ Котелъ, билъ трѫбачъ въ четата на Хаджи Димитра. Той паднѫлъ, раненъ на нѣколко мѣста, робъ въ сражението съ редовната турска войска при с. Попово (Разградско). Той билъ осѫденъ въ Руссе на обѣсвание и испратенъ въ Котелъ за испълнение на присѫдата. Цѣли три дена седѣлъ на бѣсилката. Мало и голѣмо ходило да му цѣлува тѣлото като на светия, безъ да ги е страхъ отъ забтиетата. Отъ страхъ Котленский мюдюринъ десетина дена наредъ не смѣялъ да нощува у дома си, нито да седи въ конака, срѣщу който на мегданя обѣсили Иванча, ами нощувалъ въ кѫщата на икономъ попъ Коста. Погребението на Ив. станѫло много тържествено. Цѣлото население придружило тѣлото на покойния, което носили изъ всичкитѣ градски по̀-главни улици. Въ церквата на опѣлото единъ учитель държалъ много трогателна рѣчь, отъ която всички заплакали. Въодушевението на народа и настроението противъ турцитѣ било толкова голѣмо, щото старцитѣ явно проклинали турцитѣ и викали: „ще бѫдемъ ли живи да видимъ сѣтнината на това робство?!...“

6. Иванчо Пановъ.

Сбиратъ се трима, четирма даскали и вѣра и клетва старятъ да поддигнѫтъ народа. Първий — Иванчо Търновчето, вторий — Цанката Дюстабановъ (отъ Габрово), третий — учитель Киро Петровъ.[1]) Отиватъ въ Орѣховица на училището. Иванчо изважда пушки и сѣкиму дава и ги на талимъ (учение) учи. Самъ той съ двѣ пушки играе. Учи ги три недѣли. Като ги добрѣ изуча, дава имъ дрехи войнишки, обличатъ се, запасватъ тънки саби и развиватъ българско знаме съ надписъ „смърть или мила свобода.“ Отдѣ ги съзира жена, изѣдница, и обажда на Русчушкия паша. Той праща извѣстие за 300 черни арапи, за 300 башибозуци. Кога дохождатъ при пашата, той имъ дума по̀-скоро да идѫтъ въ Търново, града голѣма, Иванча при него да доведѫтъ. Арапитѣ отиватъ, хващатъ Иванча, завождатъ го въ Русчукъ и го прѣдаватъ на пашата. Пашата на чардакъ седи, наргиле пуши и като вижда

[1]) Бачо Киро Петровъ отъ с. Горни-Турчета.

Иванча му казва, че каквото е търсилъ, това е и намѣрилъ. Послѣ поржчва на арапитѣ да му турѭтъ букаи на краката и бѣлѣзици на ржцѣтѣ и да го хвърлѭтъ въ тъмницата. Лежи Ив. цѣли три мѣсеца. Тогава се пашата сѣща, че е Ив. затворенъ и дума на забтиитѣ пó-скоро да го доведѫтъ при него. Тѣ испълнятъ заповѣдьта. Пашата самъ сѫди Ив. и го пита, да каже, кой му е главата. Ив. право казва: *„народътъ* ми е главата!“ — Пашата го пита, кой му е войската, Иванчо право казва: *„народътъ* ми е войската!“ — Пашата го пита трети пѫть, кой му е ятакътъ, Ив. пакъ право казва: *„народътъ* ми е ятакътъ!“ — Пашата се люто разсърдя и дума на забтиитѣ пó-скоро да каратъ Иванча въ Търново и да го обѣсѭтъ всрѣдъ града на пазаря, да види мало и голѣмо и да се научи какъ се тъй царство събаря. Забтиитѣ взиматъ Ив. каратъ го и биѭтъ. Прѣкарватъ го прѣзъ голѣмата чаршия въ Търново и — покрай неговитѣ дворове и кѫща висока. Майка му седи на прозореца, памученъ чорапъ плете и му чете клуповетѣ. Кога на вънъ поглежда, вижда чудо голѣмо: забтии каратъ Ив. съ вързани и оковани отзадъ ржцѣ. Тя хвърля чорапа на страна, бѣла си глава улавя, бѣли си коси скуби, изъ стаята като луда тича и се о стѣната удря. Като ѭ вижда Ив., изважда си позлатения часовникъ дава ѝ го и дума, да гледа него вмѣсто Иванча. Довеждатъ го до бѣсилката. Тукъ седѭтъ два реда турци и българи. Турцитѣ думатъ, каквото търсилъ, намѣрилъ. Тукъ Иванчо съглежда и либето си Тодорка, че сълзи рони и къмъ него гледа. Той ѝ клюма съ глава, и тя при него отива. Той си изважда годенишкия пръстенъ, дава го на Тодорка и ѝ дума, него да гледа вмѣсто Иванча. Тогава го дигатъ, та го обѣсватъ. Вжжето се скжсва. Всички българи викатъ, че Ив. е праведенъ, че за правда отива. Втори пѫть го дигатъ. Ив. улавя вжжето, исковва на бѣсилката и дума на българитѣ, защо сж ржцѣ сгжрнжли, защо траѭтъ, какво гледатъ, защо не земѫтъ пушки да избиѭтъ турцитѣ и да освободѭтъ народа: до кога ще търпѭтъ тия черни неправди и тежкитѣ данъци. Като казва туй, той се спуска по вжжето, подрусва се и се обѣсва.

Записана въ с. Павликени. Мсб. VI. 64, 1.

b. Изъ послѣдната русско-турска война (1877—78 г.)

1. Въ Котелъ дошли казаци.

Въ Котелъ дошли казацитѣ. Котленци ги не щѫтъ, но искатъ млада дружина. Тя дохожда и кондисва на изворовата поляна.

Мсб. VI. 80, 3

2. Развала на Стара-Загора.

Иванчо дума майци си да излѣзе и погледне къмъ с. Гюнюлий, къмъ гюнюлийската махала, къмъ черковата, какъвъ се е облакъ задалъ: отдолѣ идѫтъ 500 върли черкези, 600 башибозули и 1000 черни манафи. Като влизатъ въ махалата и загърмяватъ. По земята педя крушуми пападали, 4 кървави рѣки потекли. Отдолѣ иде ингилишкий паша съ ингилишки консули. Той дума на черкезитѣ и на башбозуциитѣ, че ще ги свари московецътъ, та да копаѭтъ табии дълбоки и широки да заровѭтъ лѣшоветѣ. Ей го московецътъ — въ Еския (Ст.-Загора). Пашата пакъ дума на башибозуцитѣ и черкезитѣ да носѭтъ вода студена, черквата и зидоветѣ ѝ да измиѭтъ, да ги московецътъ не свари, че нѣма хаиръ отъ тѣхъ.

Записана въ Ново-Загорско. Мсб. III. 116, —.

3. Плѣвенский бой.

Мъгла пада по Плѣвенското поле, снѣгъ завалява на Петровдень. Духва силенъ вѣтъръ, та разниса тъмната мъгла. Провиква се дели Османъ паша да се съберѫтъ всички трѫбачи да надуѭтъ жълтитѣ бурии (трѫби), за да дойдѫтъ всичкитѣ табори войска. Извършено. Провиква се пакъ да идѫтъ въ ябълкова гора, да насѣкѫтъ ябълкови прѫти, да направѭтъ ябълкова ограда. Извършено. Провиква се пакъ, да прѣброѭтъ аскеря. Указва се, че единъ таборъ нѣма: порой и снѣгъ го затрупалъ. Пакъ се провиква дели Осм. паша да се съберѫтъ всички юзбашии и всички табори, пакъ ги распраща по Плѣвенското поле да дирѭтъ изгубения таборъ. Намиратъ войницитѣ въ равното поле, затрупани съ снѣгъ, чантитѣ имъ замръзнѫли на гърбоветѣ, пушкитѣ — на рамената, обущата — на краката имъ. Провиква се да се събере всичката войска, да наберѫтъ дърва, да накладѭтъ голѣмъ огънь да размразѭтъ чантитѣ отъ гърбоветѣ, пушкитѣ отъ рамената и обущата отъ нозѣтѣ. Пада мъгла по Плѣвенско поле. Не е мъгла, нъ черна мъгла, отъ която топоветѣ пукатъ и земята се трѫси. Провиква се пакъ дели Осм. паша да се съберѫтъ всички трѫбачи, да засвирѭтъ, за да се съберѫтъ всички табури. Извършено. Пакъ се провиква да дойдѫтъ всички при него, че руситѣ пристигатъ и Плѣвенъ ще земѫтъ. Турцитѣ вече нищо нѣматъ: храната изяли, припаситѣ свършили. Пакъ се провикна Осм. паша да направѭтъ зеленъ червенъ байракъ, ще привържѫтъ бѣла кѫрпа, та ще се прѣдадѫтъ вече. Дохождатъ казацитѣ. Биѭтъ се 5-6 дена; сабитѣ се лъскатъ като

ясно слънце, човѣци падатъ като снопове на нива, по тѣхъ като по мостъ ходишъ. Османъ паша заплаква догдѣ го връзватъ казацитѣ, доръ доближавать русскитѣ топове. Колчимъ пушкатъ, зданията се събарятъ. Разбѣгватъ се пуститѣ муаджири. Заплакватъ и се развикватъ женитѣ. Наскачатъ казацитѣ, влизатъ въ Пл. Провиква се русский капитанинъ да се прѣдаде Осм. паша, че ще муземе главата. Навръзватъ всички муаджири, избѣгватъ всички хубави моми. Осм. паша се прѣдава. Русситѣ го качватъ въ фаетонъ. Всичка турска войска остава само съ единъ капитанъ, да ги закара въ Россия. Всичка войска се прѣдава.

Слушана отъ *помакъ*. Записана въ с. Баня (Чепинско). Мсб. II. 124, 4.

с. Пожарътъ въ Котелъ.

Силенъ се огънь запаля въ Котелъ, на „кръстопжтя“, на голѣмата улица, въ кжщата на Христя Станювъ, прѣзъ горещитѣ лѣтни дни — на 15-й Юлий — слѣдъ пладня въ 4 ч. Страшенъ се екотъ разнася, като на топъ гърмежътъ, силенъ се пламъкъ издига, горѣ въ небето ударя. Чакъ въ Сливенъ и Шуменъ се вижда. Екватъ камбанитѣ отъ двѣтѣ градски черкови мало и голѣмо вика, всѣки на помощь да се притече, огъньтъ да се изгаси. Агенти, тулумбаджии стражари, войници, колари, калфи, чираци, майстори, търговци, дюканджии, попове, учители — всички къмъ пожара припкатъ. Всѣки носи, що може; всѣки отъ сърдце иска да помогне, да се спаси града отъ пожара. Момитѣ вода ваджтъ изъ дълбокитѣ кладенци, женитѣ ж съ мѣнци носжтъ тичешкомъ; дѣцата пищжтъ и търсжтъ майки и бащи; старци и бабички слисани тичатъ горѣ-долѣ и не знажтъ какво да правжтъ. Тѣ се на Бога молжтъ, да ги помилува, да имъ прости тежкитѣ грѣхове. Фучи и пламти огъньтъ прѣзъ една кжща на друга, подема се цѣла махала, приближава до черквитѣ. Смайватъ се всички люди, че нѣма помощь отъ нищо. Молба голѣма направятъ, икони въ огъня хвърлятъ, светена вода пръскатъ — дано се огъньтъ изгаси. Нищо не помага! Запалятъ се тулумбитѣ съ Коста тулумбаджията. Мало и голѣмо се исплашва и хуква вкупомъ да бѣга, накждѣ види и свѣрти. Всички хора се пръскатъ по околнитѣ поляни и хълмове и съ плахи очи гледатъ, какво ще стане съ К. Огъньтъ пламти, опасва цѣли махали, отъ „Горни порти“ до „Долни“ и на кръстъ до „Дигенчето“. Къмъ „Галата“ доближава. Високи кжщи, дюкани и магазии падатъ, бакалска и манифатурска стока гори. Силни пламъци фучатъ като порой и всичко измитатъ. Настава тъмна вечеря. Всички смаяни

гледатъ отъ околнитѣ хлъмове, какъ огъньтъ бързо напрѣдва и какъ се събарятъ кѫщитѣ и черквитѣ. Всѣки слисанъ и смаянъ, та никому тъга не дохожда да пролѣе една сълза. Всѣки се чуди и мае, какво ще чудо да стане: цѣлъ градъ да се затрие. Никой не осѣтва, какъ мръква и съмва. Догдѣто слънцето се издигне на „Куминчето“ отгорѣ, краищата на града догарятъ. Хората — не яли, не спали — се питатъ единъ други: „дѣ ни сѫ сега кѫщитѣ и покѫщнината, остали отъ дѣда и баба, отъ свекъръ и свекърва; дѣ ни е чутното имане, събирано отъ много години и вѣкове: злато сребро и мѣдь; дѣ ни сѫ тежкитѣ диплози тъкани и прѣтъкавани всѣка година съ ново, съ прочути килими и чулове и тифтичени прѣстилки; дѣ ни сѫ нанизитѣ съ златни чопрази; дѣ ни сѫ огърлицитѣ рубета съ нови голѣми пендари; дѣ сѫ скѫпитѣ момински товари съ сандѫци платно тъкано, за млади булки готвено; дѣ сѫ кическитѣ постелки и раваници, козеци и пластаници?!.. Всичко. трупано съ години, липсва въ 12 часа, обръща се на пепель. Никой не сѣща какъ минува деньтъ. Задава се тъмна нощь. Хората тукъ-тамѣ седѫтъ безъ кандило или лампа, безъ вечеря, безъ завивка, събиратъ се на гробищата, всички въ единъ гласъ викватъ та заплакватъ: „Излѣзте мъртви блажени, да влѣземъ ний грѣшни, горки злочести. Кѫдѣ сега ще идемъ, чеда, унуци, бащи — съ какво ще ги нахранимъ, какво ще си постелимъ, съ какво ще се завиемъ, коя порта ще бутнемъ, корица хлѣбецъ да испросимъ като сѣтни просеци?“....

Записана на 20-й Окт. 1894 г. въ с. Тича (Османъ-пазарско) отъ Б. Р. Слушалъ я отъ котленката А. Х. П.

Искра, г. V т. II. стр. 92.

Сѫщата пѣсень биде публикувана и въ подлистникъ на в. Миръ, г. I, бр. 27-й отъ 22-й Ноемврий, 1894.

Забѣлѣжка. Въ тая пѣсень се расправя за пожара, който на 15-й Юлий, 1894 г. съвсѣмъ опустоши хубавия градецъ Котелъ. Тя е, навѣрно, най-новата наша народна пѣсень. Кога е направена, точно не се знае, но е записана нѣщо слѣдъ *три мѣсеца* отъ катастрофата. Тази пѣсень е важна: по нея най-добрѣ може да се проучи въпросътъ. Благодаримъ г-ну Б. Р(айнову?) за гдѣто е прибързалъ да я запише, туку-щомъ се явила на бѣлъ свѣтъ. Както би трѣбвало и да се очаква, пѣсеньта е доста дълга, пълна съ подробности, защото е още въ пълния си първоначаленъ видъ. Рѣдко има у насъ друга, пѣсень запазена тъй цѣла. Нека се минѫтъ години да странствува по разни села и градове, нека тогава я запише нѣкой, и ще види, че се е промѣнила и скратила.

Още нови пѣсни вижъ:

Три пѣсни за минѫлитѣ русско-турски войни: Искра, г. I. стр. 43, I; Мсб. II. 134, 6; 135, 7.

Двѣ пѣсни за Саввата Бимбашиятъ отъ Сливенъ: Мсб. II. 140, 1; VI. 66, 4.

Двѣ пѣсни за Алтѫнлѫ Стоянъ войвода: Искра, г. I. стр. 225; г. V. т. II. стр. 478.

Пѣсень на г-нъ Г. Кръстевичъ: Искра, г. I. стр. 282.

Пѣсень за испѫжданието на търновския грѫцки владика: Мсб. II. 142, 3.

Други: Бонч. 84; Искра, г. I. стр. 573; Мсб. VI. 65, 2; 66, 3.

С. Подражания на нашитѣ народни пѣсни у нашитѣ стихотворци.

Нѣкои наши стихотворци се опитахѫ да съчиняватъ пѣсни по народния мотивъ. И добрѣ направихѫ. Прародителка на искуствената поезия е народната поезия. Тази е истинската, тя трѣбва да послужи като основа на първата. Винаги, когато искуствената поезия е упадвала, народната ѝ се е притичала на помощь: давала ѝ нова животворна сила, новъ полетъ, откривала ѝ нови сфери, нови поетически идеали и стремления, възраждала ѭ, подмладявала ѭ! Възпитанието на младежьта трѣбва да се почне отъ народната поезия. Но, прѣди всичко, трѣбва много внимателно да се изучи въ народната ни поезия дивната рѣчь и сладкия медоточивъ стихъ.

Подражавали на народнитѣ ни пѣсни:

П. Р. Славейковъ:

Изворътъ на Бѣлоногата. *Идиллия* (Хрис. Кост. и Миш. т. II, 119).

Бойка войвода Поема. (ibid. 46) и пр.

Хр. Ботевъ:

Хайдути. Недовършена поема. Съч. Хр. Б. № 1.

На прощаване. ibid, № 2 и пр.

Много отъ пѣснитѣ на Л Каравеловъ и Ц. Гинчевъ наподобяватъ народнитѣ.

П. П. Славейковъ:

Чумави. Баллада. Мисъль, II. 89. (В. Бр. Мил. 100).

Коледари. Поема. „ 217.

Ралица. Идиллия. „ III. 227.

Конярь. Пѣсень. „ IV. 113 и др.

П Ивановъ:

Пѣсень за паданието на Българското царство, 1393 година Искра, г. III. стр. 383.

Пѣсень за отиванието на Българския царь Симеона въ Цариградъ. ibid. стр. 541.

Пѣсень за избавянието на България исподъ гръцкото робство отъ Асѣня и Петра въ 1186 г. ibid. г. IV, стр. 76.

Сѫщий издаде въ 1891 г. книжката: *Пѣсни изъ Българската история* (Видинъ, Скоропеч. на Т. Х. Тошевъ. Видинъ — Орѣхово, м. 8-ни, ст. 23, ц. 30 ст.)—гдѣто отъ 6-тѣ пѣсни 4-тѣ сѫ направени по народния мотивъ, именно:

Сѫщий прѣвелъ:

Пѣсень за побѣдата на Българския царь Крума надъ Гръцския царь Никифора. Стр. 1.

Пѣсень за заробванието на Сръбския краль Владимира отъ Българския царь Самуила въ Прѣспа близо при Охридъ, стр. 7.

Пѣсень за Сръбско-Българската война въ 1885 г. стр. 13.

Пѣсень за битката при Видинъ 1885. стр. 18.

Сръбска пѣсень за възстанията на Сърбитѣ противъ Дахиитѣ. Искра, г. III. стр. 458 и др.

Е. Спространовъ:

Смъртьта на Ивица, послѣдния царь Самуиловъ войвода. Искра, г. IV. стр. 135.

Комити (поема въ бѣли стихове). Искра, г. IV, стр. 221.

Плѣнница (поема въ бѣли стихове). Искра, г. IV, стр. 611.

Стана и Божинъ. Искра, г. IV. 543.

Юнакъ Марко. Поема. Искра, г. V. т. I. стр. 287.

Рахманъ Баланца (поема изъ живота на албанцитѣ и българитѣ въ Македония). Искра, г. V. т. I, стр. 609.

Сѫщий е прѣвелъ и прочутата на хърватския поетъ Ив. Мажуранича поема: *Смъртьта на Исмаилъ-ага Ченгича* Искра, г. V. т. II. стр. стр. 513 и 628.

Ив. Вазовъ:

И въ туй отношение той се издигнѫ най високо: неговитѣ пѣсни по народния мотивъ сѫ истински народни пѣсни. Кой не се е въсхищавалъ отъ тия пѣсни въ *Майска китка:*

Майчинъ съвѣтъ, стр. 60 (Вижъ Бр. Мил. 328)

Калинкинъ сънъ, стр. 60 (Вижъ Бр. Мил. 291, 340)

Мома Ангелина, стр. 61. (Вижъ Бр. Мил. 354)

Сръднята, ст. 61 (Вижъ Бр. Мил. 387)
Катината, стр. 62
Влахиня, Гъркиня и Българка, стр. 63 (Вижъ Бр. Мил. 431 и 465)
Злата и майка й стр. 64.
Самодивска дружка. Мсб. I. стр. 190 (Вижъ Doz. 1 и Бълг. Стар. стр. 154).

Най послѣ и тази, срѣщу която — за параллелъ — привождаме и народната:

Орачъ-разбойникъ.

(Ив. Вазовъ).

Татунчо, страшенъ хайдутинъ,
Дошълъ на гости у майка.
Стисна го майка, прѣгърнѫ,
Зарони сълзи, завайка:
„Ела си, синко, въ селото,
Изъ тия пусти балкани,
Не ти ли, синко, омръзнѫ?
Хайдутинъ майка не храни.
Продай си пушка хайдушка
И остра сабя змейца,
Купи си рало, волове,
Ори, засѣвай, пшеница,
Пшеница бѣла на угарь,
Та татка, майка да хранишъ;
Катъ всички люди почтени,
Честитъ домовникъ да станешъ!"
Послуша майка разбойникъ
Мѣни френгия на рало —
Оре Татунчо и сѣе . . . .
Диви голѣмо и мало.
„Кждѣ се й, казватъ, видѣло
Хайдутинъ ниви да сѣе?"
Татунчо пори браздитѣ,
Хайдутска пѣсенъ той пѣе.
Полето равно широко,
Манафе чърни изъ друмътъ
Насамъ си ѣхатъ, прѣпускатъ,
Татунча питатъ и думатъ:
„Орачо, прости орачо,
Отъ Стамбулъ града чакъ идемъ,
Татунча силни войвода,
Юнакъ чутовенъ да видимъ.
Кажи ни, кой е Татунчо,
Далечъ оре ли отъ нази?"

Народна пѣсень.

Майка Татунчу думаше:
синко Татунчо, Татунчо,
хайдутинъ майка не храни;
продай си, синко, пушка-та
и остра сабя френгія,
па си купи, сино Татунчо,
два бързи бивола,
изори бащино угаре,
посѣй бѣла пшеница
да хранишъ, сино Татунчо,
майка, сино, й баща. —
Татунчо майка послуша,
продаде пушка бойлія,
и остра сабя френгія,
та купи бръзи биволи,
изора бащино угаре,
насѣя бѣла пшеница,
па му и то не стигнѫ,
но си заварди царски пѫтища.
Чу ся, прочу ся до царя.
Цар іе манафи испратил
до триста души дружина,
дѣка Татунчо намѣрѭт,
глава-та да му обземѫт.
Манафи ходѭтъ и питат,
за Татунча юнак разпитват
овчари и говедари,
овчари повече орачи,
че іе бил Татунчо орач.
Татунчо се сам обади,
манафи Татунчу думахѫ:
я бре Татунчо, Татунчо,
ние сми отъ цар пратени:
дѣка Татунча намѣрим,

Орачъ имъ тихо продума:
„Татунчо самъ е прѣдъ вази“,
Манафе чудомъ се чудѭтъ,
Дали орачъ ги не лъже . . . .
Бръкнѫхѫ въ скѫпи дисаги,
Развихѫ свилено вѫже.
„Я ставай съ нази, Татунчо,
Насъ царя тука испрати
Да хванемъ тебе да вържемъ —
Ще вземемъ, инакъ, глава ти“.
Татунчо нищо не рече —
Вдигнѫ копрало свѣтливо,
Въ манафе чърни удари,
Катъ вълкъ въвъ стадо плашливо.
Едни катъ пилци бѣгахѫ,
А други мрътви остахѫ.
Татунчо мрътви съблѣче,
Кемери тежки извлѣче,
Па рипнѫ вкѫщи отиде:
—„Вземи туй, мале, имане!
Ти право бѣше казала:
Хайдутинъ майка не храни!“

Малка Христ. т. II. Миш. и Костовъ.

тамо глава му да земем. —
Татунчо сами помисли,
па на копралка думаше:
мари копрало, копрало,
за три дни тя съм отсѣкъл
и за три дни довлекъл,
токо мя сега отъмни
от тия църни манафи.
Па завъртѣ ся Татунчо
на лѣво та па на дѣсно.
От триста души манафи
токо троица остали.
Тий ся Татунчу молѣхѫ:
по едничек сми на майка,
за нас ся, Татунчо, смили. —
Татунчо и тѣх погуби,
триста им кемера отпаса,
та ги майци си занесе:
нà ти, майко, иманю,
хайдутинъ майка не храни!

Doz. 31.

Д-ръ Францъ Рачки, първия прѣдсѣдатель на Югословѣнската академия.

(Критико-биографическа студия отъ **Т. Д. Флоринский**).

Прѣвелъ **И. Миларовъ.**

Извѣстния русски ученъ и българофилъ Т. Д. Флорински напечаталъ е прѣзъ послѣднитѣ мѣсеци въ „Киевскитѣ Университетски Извѣстiя" една статия върху живота и трудоветѣ на починалия миналата година Д-ръ Фр. Рачки, първия прѣдсѣдатель на югославянската академия въ Загребъ. Студията на г. Флоринский е едно съкратено извлѣчение отъ книгата „Život i djela D-ra Franje Račkoga" Zagreb 1895 год., написана отъ академика Таде Смичикласа. Съ прѣдаванието на български тая студия, ний бързаме да запознаемъ българската публика съ живота и научнитѣ трудове на единъ мѫжъ, който е билъ еднакво великъ и като възродитель и двигатель на науката, и като хърватски общественъ дѣятель и патриотъ, който е питаялъ и доказалъ горещитѣ си симпатии и къмъ насъ българетѣ.

Францъ Рачки почти прѣзъ половинъ вѣкъ билъ е на словѣнския югъ първия прѣдставитель на историческата наука. По едно врѣме когато, минѫлитѣ сѫдбини на южнитѣ словѣне бѣхѫ още скрити подъ булото на единъ легендаренъ мифъ, Францъ Рачки съсрѣдоточава своя гениялленъ духъ и своето неуморимо тродолюбие върху това поле, и успѣва да хвърли свѣтлина и научна ясность въ историческото минало и въ културно-битовия животъ на словѣнския югъ, съ което си е създалъ неувядаема слава както прѣдъ лицето на южнитѣ словѣне, така и прѣдъ европейската историческа наука.

Въ своитѣ многобройни трудове Рачки съ особенна любовь и внимание се спира върху миналата история и на българский народъ („Вѣкътъ и дѣятелностьта на словѣнскитѣ апостоли Кирилъ и Методий" т. I 1857; т. II 1859 г.) Сѫщеврѣменно възраждането на

българския националенъ духъ и книжнина, борбата ни за църковна самостоятелность срѣщу гръцката патриаршия — възбуждатъ нáй-живъ интересъ у хърватския историкъ и патриотъ, и той пише редъ статии по тогавашния български въпросъ. („Grčka crkva i narod bugarski“ 1860 г., „Još njekoliko rieči o novoj bugarskoj književnosti“ и пр.)

И въ частния си животъ като човѣкъ и като хърватски патриотъ, Рачки далеко се възвишаваше надъ обикновенния типъ на ученитѣ и на шаблоннитѣ обществении дѣятели. Ровението въ прашнитѣ пергаменти на дълбоката старина не могжх да заразжтъ съ сухость и педантизмъ неговия характеръ и чувства и да го отдалечатъ отъ живитѣ интереси на съврѣменностьта; душата му винаги оставаше свѣжа и отзивчива, сърцето му горѣщо тупаше за отечеството и неговитѣ нужди; а неговата вдъхновенна рѣчь, отражающа силата на дълбокъ мислитель, съединена съ неговата пословична скромность, сърдечно радушие и ангелска деликатность, въ която личното честолюбие и егоизмъ бѣхж нѣща съвършенно неизвѣстни, — произвѣждахж неизгладимо обаяние върху всѣкого, който се доближаваше до свѣтлата личность — до прѣдсѣдателя на югословѣнската академия — Рачки. Такива сж моитѣ лични възпоминания за Рачки, а полагамъ, че съ тия думи изразявамъ убѣждението на и сички оние млади българи, които въ битностьта си на Загребския Университетъ сж имали щастието да бждктъ приемани отъ незабравимия покойникъ.

И. Мил.

Мина се пóвече отъ година отъ смъртьта на знаменития прѣдсѣдатель на югословѣнската академия д-ръ Фр. Рачки. Това име ще остане винаги като едно отъ нáй-драгитѣ, незабравимитѣ имена въ новата история на хърватския народъ; но то си е заслужило почетна извѣстность и въ цѣлия словѣнски свѣтъ, както и въ европейската наука. Личностьта на Рачки е извънредно симпатична, знаменита е неговата научна дѣятелность, всецѣло посвѣтена на благото на народа си, велики сж неговитѣ заслуги въ словѣнската наука и въ дѣлото на литературното сближение и общение между словѣнскитѣ народи. Прѣждеврѣменната смърть на Рачки, (13 Февруарий 1894) която бѣше национална загуба за хърватитѣ, прѣдизвика съболѣзнователни отзиви въ сичкитѣ краища на словѣнството и особенно въ Русия. Между другото и въ стѣнитѣ на Киевския университетъ бѣше почетена паметьта на знаменития словѣнинъ.

Сега се появи една обстоятелна биография на Рачки, съставена по поржчката на югословѣнската академия отъ извѣстния историкъ академикъ Т. Смичикласъ. Това издание дава ни поводъ и възможность да съобщимъ тука пó-вече, или пó-малко точни свѣдѣния за живота и трудоветѣ на едного отъ нáй-виднитѣ западнословѣнски дѣятели въ ново врѣме.

Съставянието биографията на единъ знаменитъ общественъ дѣятель набързо слѣдъ смъртьта му е работа доволна тежка. Тая тешкотия чувствуваше и академика Смичикласъ. — „Не ми бѣше леко, казва той, да напишѫ биографията на драгия си старъ другарь Рачки, макаръ че ми бѣше извѣстна сѣка нитка на живота му. Чувството на уважение, което азъ питаяхъ къмъ него при живота му, растеше въ мене слѣдъ смъртьта му, колкото пó-вече азъ вниквахъ въ неговитѣ мисли и дѣла. Въ всѣка негова постѫпка азъ съглеждахъ благородната и ясна мисъль за народното благо, общия обликъ на неговия животъ испъкваше прѣдъ мене пó-живо и пó-свѣтло, отколкото пó-напрѣдъ, когато го азъ виждахъ прѣдъ очитѣ си.“ Авторътъ се бои да го не обвинѭтъ въ прѣкалени похвали. Но тие опасения сѫ напрасни. Г. Смичикласъ прѣкрасно е разрѣшилъ своята задача. Трудътъ му, разбира се, е проникнатъ отъ едно твърдѣ справедливо благоговѣние прѣдъ личностьта на Рачки; но при това той е запазилъ и сичката обективность; книгата не е заразена нито отъ панегирически тонъ, нито отъ излишна риторика; на първо мѣсто господствува фактическото изложение; даннитѣ за характеристиката, възгледитѣ на учениятъ, и въобще за духовната и нравственната страна на неговата личность, вематъ се отъ неговитѣ съчинения и писма, които сѫ се запазили въ голѣмо количество и отъ разни лица сѫ били дадени на расположението на академията и на биографа. Въ това отношение особенна важность прѣдставлява прѣписката на Рачки съ нáй-близкия му приятель и благодѣтель на цѣлия хърватски народъ епископъ *Щросмайеръ*. Не пó-малко сѫ цѣнни и писмата на Рачки до знаменития хърватски ученъ и патриотъ Кукулевичъ-Сакцински, напечатани отъ Смичикласа като прибавка къмъ книгата му. Истина, сичкия материялъ за пълната и всестранна биография на Рачки далеко още не е събранъ. Имѣвшата се въ рѫцѣтѣ на биографа обширна прѣписка на покойния академикъ не може да се употрѣби сичката, по причини понятни въ сегашно врѣме; а нѣкои моменти отъ живота му, на пр. стълкновението му съ правителството прѣзъ послѣднитѣ години на живота му, докоснати сѫ едвамъ мимоходомъ. При все това личностьта

на Рачки и неговата забѣлѣжителна дѣятелность обрисувани сѫ въ книгата на Смичикласа достатъчно ясно и рельефно. Дълбоко-симпатичния образъ на учения труженикъ и патриотъ, който винаги се въодушевляваше отъ нáй-доблестни и идеални стремления, явява се прѣдъ читателя въ сичката си външна простота и вѫтрѣшно величие.

Книгата е раздѣлена на петъ глави, съотвѣтствующи на петьтѣхъ периода, които авторътъ съглежда въ живота на Рачки. Отъ тѣхъ послѣднитѣ три иматъ и подраздѣления: въ всѣки периодъ общественната и политическа дѣятелность разглежда се отдѣлно, а научнитѣ и литературнитѣ трудове пакъ отдѣлно. Въ нашето изложение ние ще вземемъ единъ другъ редъ: нáй-напрѣдъ ще прѣдставимъ общъ биографически очеркъ, послѣ ще дадемъ характеристика на ученитѣ заслуги на писателя и, нáй-сетнѣ, ще съобщимъ единъ хронологически списъкъ на всичкитѣ негови трудове, който, прибяваме да кажемъ, липсва въ книгата на г. Смичикласа.

Колкото се касае до външната страна на изданието, ще кажемъ, че въ началото е помѣстенъ единъ прѣкрасно изработенъ портретъ на Рачки, и цѣлия доходъ отъ продажбата на книгата (напечатана въ 4000 екземпляря, цѣнà 1 фиоринтъ) се прѣдназначава за въздигание паметникъ на гробътъ на великия хърватинъ.

I.

Франьо Рачки родилъ се е на 25 Ноемврий 1828 год. въ единъ отъ очарователнитѣ кѫтове на Хърватското приморье, въ градеца Фужине. Тука баща му Грга (Георги) притѣжаваше нѣщо недвижимъ имотъ и се занимаваше съ търговия. Той бѣше человѣкъ уменъ, трудолюбивъ, пестеливъ, умѣренъ, набоженъ и се ползуваше съ уважение въ околията. Самъ той не е билъ грамотенъ, но разбираше ползата отъ образованието и е испратилъ и тримата си синове въ училището. Изъ между тѣхъ Франьо бѣше нáй-способния и благонравния; пóвече отъ другитѣ дѣца той доставяше радость на родителитѣ си, та за това за неговото обучение тѣ нáй-много харчехѫ. Слѣдъ като свърши основното училище и първия гимназически классъ въ Рѣка (Фиуме), Франьо постѫпва въ Вараждинската гимназия, и слѣдъ свършения тука шести класъ, той минава въ духовната семинария въ Сень. Обаче послѣднето училище съ своята раждясала програма и лоши прѣподаватели, не могахѫ да удовлетворятъ даровития юноша и неговата жажда къмъ науката: той мечтаеше да постѫпи въ нѣкой универститетъ. За сте-

пена на научната любознателность на Рачки въ 20-тата година на живота му свидѣтелствува любопитния каталогъ на неговитѣ книги: „Zapisnik knjiga narodne knjižnice Franje Račkija bogoslova g. 1848/9 u Senju“. Тука намираме 68 словѣнски книги, пóвечето хърватски, но между тѣхъ виждаме и съчиненията на Шафарика Národopis, Slovanské starožitnosti, три тома отъ Историята на Палацки, чешска граматика, чешски рѣчникъ и 86 „несловѣнски“ — богословски и църковно-исторически съчинения на езицитѣ латински, нѣмски и италиянски. По тоя начинъ Рачки е зналъ тогава, освѣнъ нѣмския езикъ, който е изучилъ още въ Вараждинъ, и латински, италиянски и чешски. Чувството на народностьта и живия интересъ къмъ словѣнството вече сѫ хванали дълбокъ коренъ въ душата му.

И тогавашното илирско движение не е останало безъ влияние върху неговитѣ политически убѣждения и научни стремления. Вече отъ 1845 г. той се подписва въ писмата си „Ilir iz Hrvatske“. Запознаванието му съ указанитѣ пó-горѣ съчинения на Шафарика, съ когото Рачки е влѣзълъ пó-късно въ лични сношения, сѫщо е оставило благородна слѣда въ умственното развитие на младия богословъ. Сѫщо въ 20-тата си година Рачки е дебютиралъ съ първитѣ си печатни произведения: въ вѣстника „Katolički List“ въ 1849 г., появихѫ се неговитѣ религиозни стихотворения „Cèrkvi“ и „Budi volja tvoja“ и богословския трактъ „Razum i vjera“ Прѣзъ есеньта 1849 г. Рачки, подпомогнатъ материално отъ епископа Ожеговича, дохожда въ Вѣна и постѫпва на богословския факултетъ. Веднага, слѣдъ дохожданието си, той се запознава съ Штросмайера, който току що бѣше назначенъ за дяковски епископъ. Младия, живия и умния клирикъ изведнъжъ завладѣ сърдцето на великия хърватски патриотъ; отъ тогава между тѣхъ се установи нáй-тѣсна дружба и братска любовь, и Рачки стана десната рѫка на Штросмайера при осѫществението на намисленитѣ отъ него велики народно-просвѣтителни прѣдприятия. Въ Вѣна Рачки ревностно изучваше богословскитѣ науки и се готвеше къмъ свещенническия санъ; сѫщевремено той изучваше езицитѣ — польски, русски и французски и сè повече се съсрѣдоточваше на историята; наскоро той съ успѣхъ издържа испитъ по австрийската история на философския факултетъ и написа нѣколко дребни исторически очерки. Слѣдъ свършванието теологическия факултетъ, Рачки въ 1852 бѣше рѫкоположенъ въ священнически санъ въ гр. Сень, и тамъ назначенъ за професоръ по физиката и математиката въ мѣстната гимназия. Въ 1853 г. той пакъ дохожда въ Вѣна за научни занятия, и въ течение на

двѣ години получава степеньта докторъ на богословието, пише съчинения по философията и богословието, и подъ влиянието на сношенията си на Кукулевичъ-Сакцински и Шафарика сѐ повече се отдава на изучванието южно-словѣнската история. Прѣзъ това врѣме той успѣва да приготви за печатание първото си голѣмо съчинение за Кирилла и Методия, което му достави голѣма извѣстность въ учения свѣтъ, а сжщо и да събере материали за другия си трудъ по историята на Богомилитѣ, който, обработенъ пó-късно, състави епоха въ изучванието на едно отъ нáй-забѣлѣжителнитѣ явления въ срѣдневѣковната история на южнитѣ словѣне.

Въ 1855 г. младия докторъ, пъленъ съ знания, сили и горещи патриотически стремления, връща се назадъ въ отечеството, въ Сень. Сега той получава въ симинарията катедрата на църковната история и на каноническото право, и още пó-ревностно се прѣдава на научнитѣ си занятия. Покровителството на мѣстния епископъ Ожеговичъ, приятелскитѣ сношения съ Кукулевича ободрявахѫ го и поддържахѫ въ него любовьта къмъ изучвание минпалитѣ сѫдбини на народа си. Прѣзъ това врѣме него прѣимущественно го занимава сѫдбоносната епоха на Кирила и Методия и въпроситѣ, свързани съ дѣятелностьта на св. първоучители на словѣнството. Въ 1857 въ Загрѣбъ излѣзе първия томъ на неговия, подготовенъ още въ Вѣна трудъ: „Viek i djelovanje sv. Ciryla i Methoda slovjenskih apostolov“, а въ „Katol. List“ появихѫ се цѣлъ редъ статии подъ заглавие „Crtice iz domaće crkvene povjestnice“ (Черти изъ отечественната черковна история“). Подъ влиянието на Шафарика, който исказа мисъльта за пó-голѣмата древность на глаголицата прѣдъ Кирилицата, Рачки се впуща въ изучвание паметницитѣ на глаголческата старина. Въ сеньската епархия намѣрихѫ се доволно такива паметници. Въ течението на двѣ години Рачки е испратилъ на Кукулевича пóвече отъ *сто* глаголически грамоти и е направилъ единъ прѣписъ отъ глаголческия надписъ, поставенъ на паметника на св. Луция въ Башка на остр. Керка. За да възбуди въ мѣстното духовенство любовь къмъ изучвание мѣстната църковна история особено глаголическата писменность, той напечатва въ „Katol. List“ статьята: „Pregled glagoljske crkvene književnosti s osobitim obzirom na sv. pismo i liturgičke knjige“. И въ послѣдствие глаголицата и глаголическитѣ паметници привличахѫ любознателната мисълъ на Рачки и послужихѫ като прѣдметъ за цѣлъ редъ студии и научни съобщения.

Въпрѣки постоянния си трудъ и ревностно испълнение на служебнитѣ си длъжности, Рачки се тѣготеше въ малкия провинциялень градецъ, който бѣше лишенъ отъ широки умственни и научни интереси. Сърцето му чезнеше къмъ библиотеки, ржкописи, къмъ общение съ прѣдставители на науката. Той искаше да се обогащава съ нови познания и да възобнови започнатитѣ въ Вѣна изслѣдвания по източницитѣ на южно-словѣнската история. За това не е за очудване, че когато въ 1857 г. му се прѣдстави възможность да отиде въ Римъ, той безъ колебание промѣни материално добрѣ обезпеченото си положение като професоръ на сеньската семинария, съ оскждното въ материално отношение мѣсто на канопикъ при хърватския капитулъ на св. Иеронима въ Римъ. Тритѣ години, прѣкарани въ Римъ, имахж огромно значение за сичката послѣдующа научна дѣятелность на Рачки. Учения каноникъ—ентузиастъ често търпѣше материална нужда, отъ която обикновенно го избавяше епископъ Штросмайеръ, който правеше щедри пожертвувания и за самия хърватски капитулъ въ Римъ; но за това пъкъ въ Вѣчния градъ Рачки имаше пълна възможность да удовлетвори своята научна жажда; той се формира като обективенъ критически, дълбокъ изслѣдователь, какъвто ни се явява въ 60-титѣ и 70-титѣ години. Прѣди всичко той се обръща къмъ богатитѣ римски библиотеки и архиви съ цѣль да търси въ тѣхъ нови материали за южнословѣнската история. Съ съдѣйствието на новия си познайникъ о. Тейнеръ и получената чрѣзъ него рекомандация до хранителя на Ватиканската библиотека архиепископъ Сармациано, Рачки си открива достжпъ къмъ съкровищата на почти сичкитѣ римски книгохранища. Постепенно и систематически той е прѣглеждалъ и изучвалъ ржкописитѣ въ „Касанатската библиотека на доминиканския мънастирь Св. Мария", въ „Корсинианската", ватиканската, въ „Bibliotheca Angelica p. p. Augustinorum", „Bibliot. Cister. monast. S. Crucis Hierosol." „Bibliot. princip. Ghigi", „Bibliotheca Barberiana", „Biblioth. Vallicelliana", като старателно забѣлѣзваше и прѣписваше намѣренитѣ въ тѣхъ материали и данни за историята на южнитѣ словѣне. Резултата отъ тия занятия бѣхж цѣла масса извлѣчения и забѣлѣжки, които нашия изслѣдователь искаше да свърже въ едно цѣло въ съчинението „Rim gledom na slovjensku književnost" (Римъ отъ гледна точка на словѣнската книжнина). Тоя трудъ не бѣше довършенъ вслѣдствие прѣждеврѣменното заминаване на автора отъ Римъ. При все това събранитѣ отъ Рачки материали не сж останали неоползотворени: една часть отъ тѣхъ, въ послѣдствие, били сж напечатани отъ самия

събиратель, а въ цѣлость всичкитѣ сѫ послужили като главни източници на прѣдприетитѣ отъ него учени трудове и издания, а сѫщо въ значителна степень опрѣдѣлихѫ характера, темата и сюжетитѣ на бѫдѫщитѣ му изслѣдвания. Втората книга на голѣмото му съчинение за Кирила и Методия (Viek i djelovanje Sv. Cirila i Methoda) появи се на свѣтъ въ 1859 год. въ Загребъ. Въ Римъ Рачки е доготвилъ и първата часть отъ третия томъ на сѫщото съчинение, която подъ заглавието „Slovjensko pismo“ бѣше издадена въ Загребъ въ 1861 г. Още по́-рано, въ първата година на прѣбиванието си въ Римъ, той е снелъ прѣписъ отъ глаголическото Асеманово или Ватиканско Евангелие, което бѣше издадено по́-кѫсно въ 1865 год. въ Загребъ. Тогава той се занимаваше и съ хрониката на Тома Сплѣтски (Spalato) и обмислювалъ е планътъ на единъ голѣмъ трудъ за критическата оцѣнка на старитѣ хърватски лѣтописи, а сѫщо е прѣдприелъ съставянието регести изъ старитѣ грамоти. Събиранието материали по историята на Богомилитѣ и Патаренитѣ бѣше прѣдметъ на постояннитѣ му старания и грижи. Появившия се по́-кѫсно územ неговъ классически трудъ, посветенъ на тоя въпросъ, бѣше въ главнитѣ си части, подготвенъ още въ Римъ. Къмъ сѫщото врѣме отнася се възникванието у Рачки идеята за голѣма една монография по движението на словѣнския югъ въ края на XIV и началото на XV ст. Нейното происхождение намира се въ връзска съ прѣдприетото отъ него изучвание въ Неапоаитанската архива 28,000 анжуйски грамоти, съдържащи данни за историята на южнитѣ словѣне. Слѣдъ това, по Ватиканскитѣ рѫкописи той изучваше съчиненията на Ст. Градича и Гревича, — дѣятели въ епохата на „Възражданието“ (ренесанса), съставяше за „Kat. List“ статии по историята на Хърватско и Далмация и оказваше дѣятелна помощь на от. Тейнера при обработванието извѣстнитѣ негови издания: *„Monumenta Slavorum meridionalium“* (т. I, Римъ 1863, т. II, Загребъ 1876) и „Monumenta Hungariae“.

Независимо отъ неуморнитѣ систематически изучвания въ римскитѣ библиотеки и архиви, които поглъщахѫ по́-голѣмата часть отъ врѣмето на нашия ученъ, твърдѣ важна е и другата страна на неговото прѣбивание въ Римъ. Тука той дѣятелно продължаваше и собственното си научно образование. Той изучваше палеографията, дипломатиката, римската епиграфика и другитѣ спомагателни исторически науки. Голѣма помощь и рѫководство въ тия си занятия, той намѣри въ римскитѣ „Akademia dei Guiriti“ и „Akademia della religione catholica“, а особенно въ нѣмския археологически инсти-

тутъ, въ който той бѣше избранъ за членъ. Приятелско научно общение съ такива видающи се учени като Тейнеръ, Мартинуци, Тости, Гулелмоти, Хензенъ и др., сжщо принесе голѣма полза на младия хърватски ученъ. Той е прѣкаралъ една сжщинска строго научна школа и стана отлично подготвенъ за самостоятелни исторически изслѣдвания.

Сичка тая неуморна, научна дѣятелность на Рачки бѣше сгрѣта отъ живо чувство на национално съзнание и любовь къмъ отечеството. Въ изучванието сждбинитѣ на своя народъ той съглежда светото национално дѣло. Вече и въ тая епоха на своя животъ, въ Римъ, той е обзетъ отъ мисъльта за важностьта и необходимостьта на словѣнско богослужение у католическитѣ словѣне. При аудиенцията си у папата той смѣло подига въпроса за словѣнска литургия, а нѣщо пó-късно, въ 1859 г., заедно съ Штросмайера съставлява за папата единъ мемоаръ по сжщия въпросъ. Прѣзъ цѣлия си животъ той остава горещъ привърженникъ на словѣнското богослужение у католицитѣ. Не малко грижи му причинява и жалкото положение на тогавашната хърватска литература, която въ онова врѣме бѣше стѣснена отъ Баховската германизация, и страдаеше, както и сега, отъ културното и политическо раздѣление на народа. „Нашата литература, пише той, не е нито жива, нито мъртва, нѣмаме добри писатели, а още пó-малко читатели, раздѣлени сме ний между двѣ азбуки — и това е нашето голѣмо злощастие“. . . . Спорѣдъ силитѣ си Рачки се старае да подпомогне отечественната литература и дѣятедно сътрудничи въ двѣ периодически издания „Katol. List“ и „Narodne Novine“. Между множеството негови статии, напечатени въ тия издания, особенно сж любопитни: „Poslanice o Rimu i naših stvarih“, въ които той се старае да подигне умственното развитие и националното чувство у хърватското духовенство, критико-библиографически забѣлѣжки за книжевнитѣ новости и *етюди по българския въпросъ* (Još njekoliko rieči o novoj bugarskoj književnosti, „Grčka crkva i narod bugarski (1860). Нáй-любопитното е, че Рачки въ тая епоха вече вѣрва въ бждащето на **южнословѣнската** литература съ хървато-сръбския езикъ на чело, който, по негово мнѣние, ще трѣбва да приематъ и Словенцитѣ и Българитѣ.

Въ м. Юний 1860 г. Рачки се възвръща въ отечеството си. Избранъ бѣше за депутатъ отъ Сеньската епархия въ църковното областно събрание въ Загребъ; освѣнъ това, той желаеше да се види съ роднинитѣ си и въобще да отджхне дома си подиръ усил-

нитѣ занятия и трудове. Своитѣ нѣща и книжа той остави въ Римъ въ пълна увѣренность, че пакъ ще се върне на прѣдишното си мѣсто, къмъ прѣдишнитѣ занятия. Но сѫдбата рѣши инакъ, и Рачки не се върна вече въ Римъ. Учения каноникъ принуди се да остане въ отечеството, и да се постави тукъ на чело на възникналото политическо и научно-литературно движение. Отъ това врѣме започва се единъ новъ периодъ въ неговия животъ, дългъ тридесеть и петь годишенъ периодъ на борба за народнитѣ правдини, периодъ на обширна и плодотворна научна дѣятелность.

Въ 1860 г. въ Австрия, която пѫшкаше подъ игото на абсолутизма и на Баховския германизаторски режимъ, завѣя нова струя. Вслѣдствие пораженията, прѣтърпѣни отъ имперскитѣ войски въ войнитѣ съ Наполеона и Италия, монархията на Хабсбургитѣ реформира се въ конституционна държава. Императорския дипломъ отъ 20 Октомврий 1860 г. обѣщаваше на всички народи свобода и равноправность. Въ Хърватско, както и въ другитѣ области пакъ се допусна въ училищата народния езикъ, вмѣсто нѣмския, а въ Загребъ започна да излиза първия независимъ политически вѣстникъ „Pozor“ (Внимание), за самоотверженнитѣ талантливи патриоти настана благоприятно врѣме за енергическо работение въ полза на народа. Епископъ Штросмайеръ и Рачки бѣхѫ на чело на тие патриоти. Штросмайеръ испъкна на политическото поле още въ Вѣнското събрание на прѣдставителитѣ на сичкитѣ народи въ монархията, гдѣто той доказваше, че на хърватитѣ трѣбва да имъ се възвърнатъ старитѣ имъ правдини. Когато при края на 1860 г. той обяви учреждаванието на югословѣнската академия на наукитѣ и искуствата, то съ тоя актъ той се възвиси въ очитѣ на народната масса като естественъ водитель на хърватския народъ. Къмъ това врѣме епископътъ встѫпи въ още по̀-тѣсно приятелство съ Рачки, къмъ когото той отдавна чувствуваше любовь и уважение. Той разубѣди каноника да не се връща вече въ Римъ, даде му жилище въ кѫщата си, като на свой „братъ и другарь“, посвети го въ сичкитѣ свои планове по устройството на академията, и го убѣди да земе дѣятелно участие въ защита на народнитѣ правдини. Отъ тоя моментъ и двамата патриоти работятъ съвмѣстно и единодушно въ полза на хърватския народъ. Рачки става *alter ego* на Штросмайера. И двамата сѫ излѣзли изъ простия народъ, и двамата сѫ въспитани въ идеитѣ на народното възраждание отъ „илирската“ епоха, и за това лесно се спроразумѣхѫ относително по̀-нататъшното развитие на хърватската идея отъ 1848 г. Създадената отъ тѣхъ

въ 1861 „narodna stranka“ (народна партия) основава своята дѣятелность върху программата отъ 1848 г.

Почти три години Рачки преживѣ въ Загребъ, безъ да вземa нѣкъква служба. Штросмайеръ много се трудеше да му издѣйствува духовната служба на каноникъ въ Загребъ, но тие трудове увѣнчахѫ се съ успѣхъ едвамъ слѣдъ 17 години.*) Въ м. Февруарий 1863 г. Рачки се назначава за инспекторъ на провинциялнитѣ училища, но вече въ 1867 г., той напуща тая служба, понеже бѣше избранъ за прѣдсѣдатель на югословѣнската академия. Въ тия първи седемь години на прѣбивяването си въ Загребъ, Рачки взема най-живо участие, както въ публицистиката така и въ научно-литературното движение въ хърватско.

Като политикъ той изработи программата на „народната партия“, и се стараеше да не вниса въ нея ни ученъ скептицизмъ, ни сухо доктринарство, а, напротивъ прояви въ нея живия и непрѣложния принципъ, че хърватския народъ трѣбва да си извоюва самостоятеленъ държавенъ животъ, какъвто имаше прѣди, въ старо врѣме. — „Епископъ Штросмайеръ и неговитѣ сътрудници, казва Рачки на едно мѣсто, гонѣхѫ въ своята политическа дѣятелность отъ 1860 г. една цѣль, една задача: съединение на хърватскитѣ области и тѣхната държавна независимость въ състава на Хабсбургската монархия“. Въ защита правата на народа и въобще въ уяснение съврѣменното политическо положение, Рачки е посветилъ огромно количество статии, печатани въ в. „Pozor“: тѣ сички се отличаватъ съ научно изложение, написани сѫ убѣдително и подкрѣпени съ доказателства. Много старания употрѣбилъ е той въ защита на цѣлостьта и единството на хърватскитѣ земи, за доказване историческото право на хърватитѣ върху Рѣка, Далмация и Сремъ. Горещо се борѣше той за самостоятелностьта на Хърватско спрѣмо Австрия и Унгария. Той не съчувствува нито на повикването хърватитѣ отъ централното правителство въ общия Вѣнски парламентъ, нито на дуализма, който желаяхѫ и постигнахѫ

*) Рачки се назначава за каноникъ въ 1877 год., когато хърватската народна партия успѣ да вземе властьта и *банъ* (вице краль) стана знаменития поетъ *Мажуранячь*. Но маджарското правителство не закъснѣ да подкопае положението на Мажуранича и слѣдъ неговото падание (1880), маджаритѣ и до днесъ упражняватъ прѣобладающе влияние върху работитѣ въ Хърватско. Отъ тогава Рачки, като непрѣклоненъ патриотъ, всячески се прѣслѣдваше отъ маджарското правителство, и императорътъ, слѣдъ това подъ давлението на маджаритѣ отъ Пеща, не искаше да утвърди Рачки за прѣдсѣдатель на югословѣнската академия, макаръ че той многократно бѣше избиранъ за такъвъ.

Заб. на прѣводача.

маджаритѣ, и искаше за Хърватско особенно народно прѣдставителство, снабдено съ функции на законодателна власть, и въобще пълната независимость на триединото кралство (Хърватско, Далмация, Славония) отъ унгарската корона.

Тия искания хърватския публицистъ основава върху подробния разборъ документитѣ на хърватското държавно право и особенно върху договора отъ 1527 г. и прагматическата санкция отъ 1712 г. Сѫщитѣ мисли той прокарва не само въ вѣстникарскитѣ си статии но и въ рѣчьта си, държана въ събранието, свикано отъ правителството въ 1861 г. за обсѫждание въпроса по отношенията на Хърватско къмъ Унгария, и въ адресътъ, прѣдставенъ отъ това събрание на императора. На́й-сетнѣ, за да възбуди въ хърватския народъ мисъльта за държавна независимость, той пише цѣла книга: Odlomci iz državnoga prava hrvatskoga za narodne dinastije (Вѣна 1861 год.).

Въпрѣки всички тия неуморими старания, идеитѣ на Рачки и на неговитѣ другари не се осѫществихѫ. Въ монархията на скоро възтържествува дуализмътъ и националната свобода на хърватитѣ значително се стѣсни отъ маджарското правителство. Любопитна е още една страна въ политическата и публицистическата дѣятелность на Рачки: той стана горещъ ратникъ за словѣнската солидарность. Хърватския народъ, по негово убѣждение, ще може да си гарантира *по́-добро бѫдѫще само подъ условието на тѣсно общение и духовно сближение съ на́й-ближнитѣ родственни народи.* Такова единство той счита, че е възможно на́й-напрѣдъ между тритѣ съсѣдни племена — сърбохърватитѣ, словенцитѣ и българитѣ, като имъ прѣдлага, щото тѣ всички да вематъ общо име югословѣни и общъ литературенъ сърбо-хърватски езикъ. По тоя начинъ въ замѣна на старата „илирска“ идея, отъ която се увличаше Рачка въ младитѣ си години, и която се гонеше отъ австрийския абсолутизмъ, той сега буйно проповѣдва „югословѣнската идея“. Първитѣ му статии по тоя прѣдметъ въ „Pozor“ иматъ заглавие „Jugoslovjenstvo“ и съдържатъ пламенни позиви къмъ солидарность и единство. На развитието на сѫщата югословѣнска идея бѣше условено да служи и академията, основана отъ Штросмайера. За това тя бѣше названа „Югословѣнска“, а не хърватска. Първоначалния проектъ за нейния уставъ, съставенъ отъ Рачки, който уставъ, впрочемъ, не бѣше утвърденъ отъ австрийското правителство, поставя слѣдующитѣ задачи: — „распространение и подпомагание наукитѣ на словѣнския югъ, между хърватитѣ, сърбитѣ, словенцитѣ и българитѣ; „поддържание

сѣки клонъ отъ знанията и искуствата, който може да служи въ полза на югословѣнския народъ“; сдѣйствие за постигание литературно единство на словѣнския югъ;“ „Официалния езикъ на академията е хърватски или сръбски, но трудоветѣ назначени за академическитѣ издания, могжтъ да бждхтъ написани и на езицитѣ словенски и български.“ „Академията трѣбва да служи за литературенъ центръ на цѣлия югословѣнски народъ отъ Соча до Дунавъ, отъ Адриатическо до Черно море“.

Стария раздоръ между сърбитѣ и хърватитѣ твърдѣ безпокоеше нашия патриотъ, той ревностно се стараеше за помирението на враждущитѣ страни. Своитѣ възгледи върху взаимнитѣ отношения на сърбитѣ и хърватитѣ, той е хубаво опрѣдѣлилъ въ една отъ своитѣ статии: Misli jednoga Hrvata o istočnom pitanju, „Pozor“ 1862. „Като хърватинъ азъ не отдѣлямъ ползата на хърватския народъ отъ оная на сръбския, тъй като по мое убѣждение, което е полезно за единия отъ тѣхъ, неможе да бжде врѣдно за другия. Какви области на Балканския полуостровъ сж заели хърватитѣ, какви — сърбитѣ, до кждѣ допира сръбския народъ, до кждѣ — хърватския — това сж въпроси, които могжтъ да рѣшжтъ sine ira et studio ученитѣ историци и езиковѣди. Азъ разглеждамъ хърватитѣ и сърбитѣ като два клоня на единъ и сжщъ народъ, раздѣлени отъ историята. Това сж двама братья, които въ VI и VII столѣтие сж напуснали бащиния си домъ, раздѣлили си бащината и сж основали два дома, два покрива, двѣ семейства; въ течението на вѣковетѣ тѣ къмъ наслѣдствения имотъ (езикътъ и пр.) сж прибавили спечеленото частно, лично (историята). Нека прѣдоставимъ на врѣмето да рѣши, не е ли по-полезно за двамата братья пакъ да се съединятъ въ едно семейство и да живѣжтъ подъ единъ покривъ. Ний пъкъ ще се стараемъ, щото и двамата, като вардятъ своя частенъ имотъ, да не забравятъ общото си наслѣдствено достояние и да не распалватъ сѣмето на раздорътъ.“ Подобни мисли исказва Рачки множество пжти въ своитѣ статии, рѣчи, писма, и на осжществлението братското единство и съгласие между сърбитѣ и хърватитѣ посвѣтенъ е цѣлия му труженически животъ.

Едноврѣменно съ такова широко участие въ публицистиката, Рачки продължаваше неуморно да работи за народното просвѣщение, науката и литературата. Като инспекторъ на училищата, той дѣйствуваше за съставяние учебници на народния езикъ, и между другото, пое инициативата за издавание голѣмо съчинение „терми-

нологически рѣчникъ", който имаше за цѣль да уведе въ учебнитѣ книги еднообразна терминология[1]).

Въ 1863 г. въ словѣнския свѣтъ тържествено се празнуваше хилядогодишнината на просвѣтителната дѣятелность Св. Кирила и Методия. Рачки изяви мисъльта, щото по тоя поводъ да се събере единъ „Словѣнски съѣздъ". Тая мисъль тогава не можá да се осѫществи. При все това великото словѣнско тържество ознаменува се въ Хърватско съ издаванието на юбилейния сборникъ: Tisućnica slovjenskih apostola sv. Cirila i Metoda (Zagreb 1863), въ който инициаторътъ на прѣдприятието помѣсти статията: Книжевната дѣятелность на св. Кирила и Методия". — Главната грижа на Рачки бѣше да се привършатъ подготовителнитѣ стѫпки за пò-скорошното откриване и организация на акемията. По желанието на Штросмайера той отъ самото начало става „душата" на учреждението. Той е изработилъ първия уставъ на академията, приетъ отъ законодателното събрание въ 1861 г. Основнитѣ положения на устава опрѣдѣляхѫ, че академията трѣбва да бѫде учреждение самостоятелно, колкото е възможно пò-малко зависимо отъ правителството, и да се опира на „югословѣнската идея". Тие принципи не се харесвахѫ на централното нѣмско правителство и утвърждението на уставътъ се протакаше. Вслѣдствие на тия закъснения Рачки, съ цѣль да събере дѣятели за бѫдѫщата академия, основа въ 1864 г. учения журналъ „Književnik", като привлече за сътрудникъ тогавашния професоръ на загребската гимназия, пò-късно знаменития академикъ В. Ягича и директора на реалното училище Н. Торбара. Журналътъ имаше за задача изучванието сърбо-хърватския езикъ и естественнитѣ науки, въ границитѣ на сърбо-хърватскитѣ земи. Макаръ и да имаше твърдѣ кратковрѣменно сѫществувание, тоя журналъ спечели си значението на строго наученъ органъ. Рачки бѣше единъ отъ усърднитѣ сътрудници: освѣнъ единъ редъ кратки исторически изслѣдвания и цѣлъ купъ критико-библиографически статии, той напечата въ журнала голѣмото си съчинение по критическия анализъ на най-старитѣ източници на сърбо-хърватската история — „Ocjena starih izvora za hrvatsku i srbsku poviest". Журналътъ „Književnik" проживѣ до утвърждението уставътъ на академията. Това радостно въ историята на хърватското възраждание събитие случи се въ 1866 г. Въ сравнение съ първоначалната си редакция уставътъ бѣше значително измѣненъ. Той прѣдставляваше копия отъ уставътъ

[1]) Тоя рѣчникъ подъ редакцията на Б. Шулека излѣзълъ е въ 1874 г. Той носи заглавието: „Rječnik znanstvenoga nazivlja".

на Вѣнската академия, която сѫществува исключително на държавни срѣдства, и значително ограничаваше проектираната отъ Рачки самостоятелность на академията. На 22 Юлий 1866 г. Рачки бѣше избранъ за прѣдсѣдатель на академията, но утвърждението му въ тая длъжность пакъ се отлагаше, и послѣдва едвамъ на 15 Априлий 1867 г. Заедно съ утвърждението му въ новата длъжность, той се уволни отъ служба директоръ на училищата. Рачки се постави на чело на хърватското учено дружество, но изгуби службата, която му даваше срѣдства за животъ. Въ трудното му положение пакъ му помогна епископа Штросмайеръ.[1])

На 28 Юлий 1869 г. въ деньтъ на тържественното откритие академията, Рачки пое прѣдсѣдателското мѣсто, и произнесе своята забѣлѣжителна рѣчь за цѣлитѣ и задачитѣ на новооткриваемото национално учреждение. Това прѣдсѣдателско кресло той заемаше безъ прѣкѫсване цѣли 22 годинъ; само прѣзъ послѣднитѣ години на живота му неговия изборъ бѣше касиранъ отъ правителството, което го гонеше като опасенъ опозиционеръ, така щото отъ тогава официалното му положение въ академията ограничаваше се съ прѣдсѣдателствуванието въ историко-филологическото отдѣление. Това обстоятелство, впрочемъ, никакъ не измѣняваше сѫщностьта на работата. До самата си смърть Рачки остана първо и главно лице въ академията, рѫководитель на нейния животъ и дѣятелность. Въ течение на 27 години той бѣше законодательтъ, организаторътъ и главния работникъ на академията — въ пъленъ смисълъ на думата „душа“ на това учреждение, на което отдаваше цѣлата си душа, всичкитѣ си сили. Извѣстно е, че юго-словѣнската академия завзема едно отъ първитѣ мѣста между подобнитѣ институти у словѣнитѣ; не може да има съмнѣние, че за тая слава и уважение, съ които тя се ползува въ учения свѣтъ, тя прѣди всичко има да благодари на незабравимия Рачки.

Прѣзъ всичкото врѣме на дългото си служение на академията, Рачки се е грижилъ, щото тя да не отстѫпя отъ началата, изработени въ първия ѝ уставъ, а именно: юго-словѣнската идея, народното единство между сърби и хървати, научно общение съ другия словѣнски свѣтъ, свобода на науката и на научнитѣ изучвания. Вече въ първата си академическа рѣчь той указва, че ака-

[1]) Съ дата 12 Юний 1867 г. Штросмайеръ пише на Рачки:
— „Братътъ нѣма да остави брата си. Заплатата, която получавахте до сега, азъ ви гарантирамъ и за напредъ, до гдѣто не получите служба. Ако се и съ мене случи нѣщо, ще живѣемъ заедно и ще дѣлимъ каквото имаме. По никой начинъ не трѣбва да се отказвате отъ прѣдсѣдателството на академията“.

демията, като поема върху си грижата за литературното единство на словѣнския югъ, заедно съ това ще слѣди и за развитието и прѣуспѣванието на другитѣ словѣнски литератури: руската, полската и ческата. Той е убѣденъ, че само словѣнската литературна взаимность ще достави на грамадния словѣнски народъ и на неговитѣ синове достойно мѣсто въ реда на романскитѣ и германски народи. Въ друга една рѣчь той заявява, че ако на южнитѣ словѣне е сѫдено да видятъ по̀-добро бѫдѫще, то е възможно само при условието на братско съглашение между хърватитѣ и сърбитѣ, които сѫ единъ народъ съ двѣ имена. Такива мисли той постоянно прокарва въ своитѣ рѣчи въ годишнитѣ събрания на академията. Въ пълно съотвѣтствие съ това бѣше и всичката му дѣятелность.

Като глава на академията и довѣрено лице на нейния основатель и покровитель еп. Штросмайеръ, Рачки до самата си смърть управляваше всички стопански и финансови дѣла на академията. Той непосрѣдственно нагледваше всичкитѣ подробности на академическитѣ финанси, пазеше всѣка стотинка и въ сѫщото врѣме неуморно се грижеше за вътрѣшния порядъкъ и благоустройството на учреждението. Той търсеше срѣдствата за постройката на академическото здание и самъ наблюдаваше извършванието на постройката; той е рѫководилъ и устройството на музея, библиотеката и картинната галерия. Когато, вслѣдствие на землетрѣсението (1880 г.), зданието на академията прѣтърпѣ значителни поврѣждания, Рачки най-много се постара за по̀-скорошното поправяние поврѣдитѣ. Всичкитѣ грижи по печатанието многочисленнитѣ издания на академията лѣжахѫ върху него. Достатъчно е да забѣлѣжимъ, че прѣзъ неговитѣ рѫцѣ сѫ минали по̀вече отъ 300.000 фиоринта (700.000 л.), употрѣбени за издаванието на различнитѣ книги и трудове на академията. Нему принадлежи иницизтивата и изработванието систематическия планъ за всичкитѣ научни прѣдприятия и издания на академията. А тия издания съставляватъ гордостьта на словѣнската наука. Да си припомнимъ само богатото по съдържание и днеска прѣвишающе *сто тома* издание „Rad Jugoslov. Akademije" драгоцѣннитѣ „Monumenta slavorum meridionalium", „Monumenta historico-juridica", „Starine", „Stari pisci hrvatski", прѣвъсходния „Rječnik" и др.

Организацията на ученитѣ сили на академията всѣкога бѣше прѣдметъ на особеннитѣ старания на Рачки. При избиранието на членове, неговото мнѣние винаги се считаше за главно, рѣшающе. Той дѣятелно търсѣше и въ отечеството си и въ словѣнския свѣтъ хора, които би могли съ научнитѣ си трудове да принесѫтъ

нѣщо за академията. Неговата прѣписка, която още ни приблизително не е приведена въ извѣстность, свидѣтелствува, че той се е намиралъ въ близски сношения съ много хърватски, сръбски, словенски, руски, полски, чески, нѣмски, французски и италиянски учени мѫжье. Напечатването на тая обширна кореспонденция не само че ще хвърли по́-ярка свѣтлина върху личностьта на Рачки съ неговитѣ домогвания за широка междусловѣнска литературна солидарность, но ще даде и цѣненъ материалъ за историята на словѣнската филология прѣзъ течението на четвърть столѣтие. Благодарение на личнитѣ старания на Рачки, академията е спечелила като членове или сътрудници такива видни учени като С. Любича, В. Ягича, В. Богишича, Ив. Църнчича, Будмани, Смичикласа и др. На неговия горещъ призивъ отзовахѫ се на́й-извѣстнитѣ сръбски учени като Даничичъ, Ст. Новаковичъ, арх. Ник. Дучичъ, архим. Илaverionъ Руварацъ, които вземахѫ дѣятелно участие въ трудоветѣ на академията и поддържахѫ приятелски сношения съ нейния прѣдсѣдатель. Сичкитѣ професори по славистиката въ рускитѣ университети отъ 70-титѣ години насамъ, като започнемъ отъ И. И. Срезневски и В. Н. Ламански намирахѫ се въ прѣписка съ Рачки. Въ на́й-близски и сърдечни отношения стоеше Рачки съ В. С. Соловьева. Много руски учени числятъ се въ списъцитѣ на академията.

Отличенъ организаторъ на академията, Рачки чрѣзъ своитѣ учени трудове съдѣйствува̀ за нейната слава и процъвтаванне. Чрезмѣрно голѣмо е числото на трудоветѣ, написани отъ него прѣзъ послѣднитѣ 27 години на живота му. Това бѣше на́й-високия расцвѣтъ на неговата учена дѣятелность, която даде твърдо основание за критическото изучване историята на южнитѣ словѣне, а особено на хърватитѣ. Характеристика на съдържанието и значението на тия съчинения ний разглеждаме въ отдѣлна глава по́долѣ, а тукъ ще се ограничимъ съ простото указванне по̀-важнитѣ отъ тѣхъ. Двѣ академически издания пълнеше Рачки прѣимуществено съ своитѣ трудове: „Rad Jugosl. Akad“ и „Starine“. Въ първото се помѣствахѫ неговитѣ голѣми монографии и частни изслѣдвания, и само на рѣдко исторически материали. Между монографиитѣ особенно важни сѫ: Pokret na slovenskom jugu (кн. II — IV), Bogomili i Patareni (кн. VII, VIII, X), Borba južnih Slavena za državnu neodvisnost u XI vieku (кн. XXIV, XXV, XXVII, XXVIII, XXX, XXXI), Nutarnje stanje Hrvatske prije XII stoljeća (кн. LVI, LVII, LXX, LXXIX, XCI, XCIX, CV, CXV, CXVI). Отъ частнитѣ ислѣдвания особенно сѫ важни: O slovjenskoj chronografiji sred-

njega vijeka“ (кн. XIII), O dalmatinskih i ilirskih novcih najstarije dobe (кн. XIV), Kako i kada se preobrazi hrvastka kneževina u kraljevinu (кн. XVII), Iztraživanja u pismarah dalmatinskih (кн. XVI), Hrvatska dvorska kancelarija i njezine izprave za vladavine narodne dinastije (kn. XXXV), Stari priepisi hrvatskih izprava do XII vieka prema maticam (кн. XXXVI), Podmenute, sumnjive i preradjene listine do XII vijeka (кн. XLV), Scriptores rerum croaticarum pred XII stolećem (кн. LI), Biela Hrvatska i biela Srbija (кн. LII), Prilozi za poviest humanisma i renaissance u Dubrovniku, Dalmaciji, Hrvatskoj (kn. LXXXVI) и др.

Между материалитѣ, помѣстени въ „*Rad*“ най-цѣнни сѫ сръбскитѣ и босненски грамоти (кн. I) и „Popisi rukopisa po rimskim knjižnicam“ („Списъкъ на ржкописитѣ въ римскитѣ библиотеки“) кн. XVIII. резултатътъ на прѣдишнитѣ занятия на Рачки въ Римъ.

Не по́-малко старания и грижи е положилъ Рачки за събиране и издавание източницитѣ по историята на южнитѣ словѣне. Прѣдназначения за тая цѣль особенъ периодически сборникъ на академията, Starine, съдържа множество цѣнни вкладове на прѣдсѣдателя. Почти сѣка книжка на сборника донасяше ту едни ту други, всѣкога нови, всѣкога любопитни материали, изнамѣрени и изслѣдвани отъ неуморимия ученъ. И колко сѫ разнообразни по съдържание тие материали! Между тѣхъ срѣщаме и грамоти босненски, сръбски, хърватски, и папски були и писма, (намѣрени въ Лондонъ), които ни разкриватъ живота и дѣятелностьта на св. Кирила и Методия и историята на словѣнската църква въ IX—XI в., и данни за историята на богомилската ересь, и Дубровнишки паметници и извлечения отъ Марина Сануда, и източници за историята на хърватскитѣ ускоци, и материали за историята на хърватско-словѣнския бунтъ на селенетѣ (1573 г.), и такива исторически записки, като донесението на Комуловича (1573—74) за пѫтуването въ Турция, Ердель, Молдавия и Полша, или описание пѫтуването на архиепископа Марини Бицци по Албания и Стара Сърбия въ 1610 г., и критически ислѣдвания за такива древни паметници, като глаголския надписъ въ църквата св. Луция на остр. Керкъ и мн. др. Въ Starine помѣствахѫ се само отдѣлни и частни паметници. Едновремѣнно съ указанитѣ многочисленни съобщения той подготвяше и обработваше систаматическото издание източницитѣ на югословѣнската история. Между трудоветѣ отъ тоя родъ на първо мѣсто трѣбва да бѫде поставенъ неговия сборникъ: Documenta historiae croaticae periodum antiquam illustrantia (За-

гребъ 1877), който съдържа критическо издание на всичкитѣ паметници отъ хърватската история до 1102 г. Тоя сборникъ на редъ съ изслѣдването на Рачки „за вътрѣшното състояние на хърватската държава подъ народната династия“ — състави епоха въ изучванието на̂й-древната история на хърватски народъ. Слѣдъ това той приготви за печатание втория томъ отъ сборника на Тайнера Monumenta Slavorum meridionalium (1875); прѣди това (1873 г.) той, заедно съ Любича издаде документитѣ, относящи се до заговора на Бана Петръ Зрински и Княза Фр. Франкопана (Acta conjurationem Bani P. a Zrinio et Com. Frangepani illustrantia) и внесе важна лепта въ академическия сборникъ Monumenta historico-juridica съ публикуванието на Винодолския законъ и статутитѣ Каставски, Вепрински и Терсатски. За другия академически сборникъ „Scriptores rerum croaticarum“, той успѣ да приготви само едно критическо издание — хрониката на Тома Сплѣтски. Тоя трудъ бѣше напечатанъ слѣдъ смъртьта му. Освѣнъ това Рачки е написалъ биографиитѣ на нѣколко хърватски и далматински писатели (Ник. Нэлешковича, Г. Лучича, М. Пелегримовича, С. Бобалевича, Бурина, М. Бабулиновича), съчиненията на които академията печаташе въ сборникътъ „Stari pisci hrvatski;“ съставяше рѣчи, съобщения и изслѣдвания по поводъ на разни исторически праздници и чествувания, които се извършвахѫ въ академията, и пишеше въ „*Rad*“ критико-библиографически статии и некролози за починалитѣ членове на академията Между трудоветѣ отъ тая категория особенно внимание заслужаватъ: рѣчьта, държана по случай 50-годишнината отъ възраждането на хърватската книжнина, съставения за тоя празникъ „Очеркъ на хърватската историография отъ 1835—85,“[1]) студията „Boj na Kosovu. Uzroci i posljedice“, написана по случай чествуването 500-годишнината отъ Косовската битка,[2]) и рѣчьта казана на праздника за 25-годишната дѣятелность на академията (Ljetopis Akad. VII za god. 1882). Отъ некролозитѣ забѣлѣжваме симпатичнитѣ биографии на русскитѣ учени: Погодинъ, С. М. Соловьевъ, А. А. Котляревски, Н. И. Костомаровъ и П. А. Лавровски.

Толкова много се е трудилъ Рачки за академията. Тая велика дѣятелность не може да не възбуди удивление, особенно ако си припомнимъ, че въ нея се отражаваше само часть отъ зани-

---

[1]) И двѣтѣ статии въ юбилейната книга: U proslavu pedeset-godišnjice preporoda hrvatske knjige “. Rad kn. LXXX.

[2]) Въ отдѣлна книга: Petstogodišnjoj uspomeni Kosovskoga boja na Vidov dan 1389. Rad XCVI. 1889.

мавшитѣ го мисли и грижи за своя народъ. При разнообразнитѣ си научни трудове и сложни длъжности въ академията, той не забравяше и широкото поле на общедостѫпната, популярната литература, ни политическата дѣятелность за защита народнитѣ правдини. Въ първото десетилѣтие на своето прѣдсѣдателствувание въ академията, Рачки не занимаваше никаква платена държавна служба, Стаониянята на еп. Штросмайера да му достави мѣсто, което да съотвѣтствува на неговитѣ заслуги и санъ, дълго врѣме оставахѫ безуспѣшни. Най-сетнѣ на 6 Юний 1877 г. Рачки бѣше назначенъ за Загребски каноникъ. Едвамъ на 49-тата година отъ живота си, той се видѣ въ собственно жилище и постигна осигурено и материално положение. Сега той можеше да дихѫ пò-свободно и още съ пò-голѣма енергия да се отдаде на своето дѣло. Вратата на дадения му капитулски домъ, обкрѫженъ отъ хубава и гѫста градина, широко се отворихѫ за ученитѣ слависти и всички истински приятели на словѣнството и на хърватския народъ. Кой отъ южнословѣнскитѣ и руски гости, посѣтивши Загребъ, не си спомня приятната кѫща на учения хърватски каноникъ, чисто словѣнското гостоприимство и радушие на нейния господаръ.[1]) Но службата на Загребски каноникъ, като членъ на капитулътъ, който управлява духовнитѣ дѣла на цѣлъ милионъ хърватски католици, не е лека. Рачки по своя навикъ стана главенъ работникъ въ учреждението, и взе върху си сума длъжности и обязанности, които испълняваше съ свойственната нему точность: той бѣше и главенъ докладчикъ на „духовната палата“, и експедиторъ на лицата, които търсѣхѫ духовна служба, и прѣдсѣдатель на консисторията по бракоразводни дѣла, и главенъ секретарь на капитула и пр. Той се грижеше и за реставрацията на катедралната църква, която подъ негово рѫководство бѣше прѣстроена отъ ново. Добъръ, високообразованъ духовенъ пастирь, той бѣше не пò-малко ревностенъ служитель на Божия домъ.

Въ политическата дѣятелность на Рачки настѫпихѫ цѣлъ редъ разочорования и огорчения още прѣзъ първитѣ години слѣдъ откриването на академията. Баронъ Раухъ, който стана банъ въ 1867 г., съ незаконно произведени избори въ „соборътъ“, много ослаби голѣмата народна партия, на чело на която стоеше Рачки, и унищожи органа на тая партия „Pozor.“ Членоветѣ отъ народната партия, слѣдъ като протестирахѫ противъ незаконнитѣ избори, напустнахѫ залата на хърватското народно събрание. Започна се

---

[1]) Сравни казаното въ уводътъ на наст. статия.

Заб. на прѣводача.

борба, която се свърши съ свалянието на Рауха и съ ревизия на държавната спогодба, сключена съ маджаритѣ въ 1868 г. Условията на тая спогодба („nagoda“), приети отъ хърватската „регниколарна депутация“ съ водителитѣ и́ Мразовичъ и новия банъ Мажураничъ, не удовлетворихѫ Рачки, тъй като съ тѣхъ не се гарантираше напълно хърватското държавно право; въ новото събрание той, съ още нѣколко другари, мина въ опозицията, и на́й-сетнѣ въ 1874 г. даде си оставката отъ депутатския мандатъ. И въ тоя тревоженъ периодъ на своята обществена дѣятелность, той никакъ не забравяше насѫщнитѣ нужди на народното просвѣщение. Твърдѣ важния законъ за учреждаванието въ Загребъ университетъ бѣше приетъ при неговото дѣятелно участие. Се пакъ той даваше на правителството и на събранието съвѣти, гдѣ и какъ да се намѣрятъ достойни професори за новосъздадения университетъ и всѣчески се трудеше за по̀-скорошното откритие на тоя разсадникъ на висшето образование въ Хърватско.

Слѣдъ шесть години, въ 1880 г. Рачки пакъ се връща къмъ политиката. Въ това врѣме Дим. Мразовичъ напуща правителствената партия, като не съчувствуваше на намѣрението на правителството да уведе маджарския езикъ въ финансовитѣ учреждения на страната, и потърси сближение съ Рачки. И тѣ двамата се съгласихѫ да зематъ за програма старитѣ начала на народната партия, които бѣхѫ мѣродавни прѣди договора отъ 1872 г. По тоя начинъ се образува тъй наречената „независима народна партия.“ Рачки до края на живота си отказваше се отъ депутатски мандатъ, и не посѣщаваше неговитѣ засѣдания; при все това той прѣзъ сичкото врѣме бѣше сѫщинската глава на партията. Съ редъ статии, напечатани въ в. „Obzor“ той опрѣдѣли програмата на партията; споредъ тая програма необходимо е да се измѣнятъ отношенията къмъ Унгария въ смисълъ на фактическото признание държавното право на Хърватия и на нейната вѫтрѣшна самостоятелность. Сѫщитѣ мисли сѫ изложени и въ адресса на независимата народна партия, поданенъ въ събранието въ 1884 г.; тоя адресъ цѣлъ е написанъ отъ Рачки. Въ 80-титѣ години Рачки пакъ се увлѣче въ публицистиката, както и прѣди въ първия периодъ на своята обществена дѣятелность. Органътъ на независимата народна партия „Obzor“ съдържа множество негови статии по политическитѣ въпроси и злобата на деньтъ. Сички тѣ се отличаватъ съ ясность, доказателность на доводитѣ, искреность на тонътъ, прѣкрасно изложение и горещa любовь на автора къмъ своя народъ.

Малкото си свободно врѣме, което му оставаше, Рачки посветяваше на общедостѫпната литература съ цѣль да съдѣйствува за най-широко распространение въ народа полезни знания и литературно образование. Той взема участие при основанието на найдобрия въ Хърватско литературенъ журналъ „Vienac“ (Вѣнецъ 1871 г.) и прѣзъ сичкото врѣме остана най-дѣятеленъ сътрудникъ на това издание. Тука той помѣщаваше съставенитѣ на основание на словѣнскитѣ журнали, очерки по сичко, което считаше любопитно и полезно за хърватската книжнина, критико-библиографически извѣстия за нови книги и популярни статии по историята на литературата. Между множеството отъ тия статийки трѣба да отбѣлѣжимъ хубавитѣ разкази за Франкопанитѣ, биографията на Марка Антония Dominis, на Божидара Петрановича, Катанчича, Ю. Данича и Андрея Качича-Миошича, описанията на Лакрома, Лесина (Хваръ), Солина, Дубровникъ, очерки по археологическитѣ изслѣдвания въ Далмация, студия за Гундулича, обща характеристика на научното и литературно движение въ Хърватско и пр. Много отъ тие журнални статии запознаватъ хърватскитѣ читатели съ Руссия, съ успѣхитѣ на руската наука, съ виднитѣ прѣдставители на русската литература. Така въ 1871 г. той написа прѣкрасната статия „По изучванието на русскитѣ народни пѣсни и тѣхнитѣ издания“, въ 1875 г. описа археологическия конгресъ въ Киевъ, и въ 1881 г. — сѫщо такъвъ конгресъ въ Тифлисъ; въ разно врѣме е напечаталъ литературни характеристики за Достоевски, А. Писемски, Гр. Данилевски, И. Аксаковъ, М. Катковъ. Освѣнъ това въ сѫщия журналъ „Vienac“ той написа твърдѣ любопитно и богато по съдържанието си описание на своето пѫтуванис въ Русия (Putne uspomene o Rusiji 1887 г. 13, 14, 15, 16, 19, 20, 21, 22, 23); за съжаление това описание не се появи въ отдѣлни книги и за това е останало почти неизвѣстно въ Русия.

Упоменатото пѫтувание въ Русия съставлява важенъ фактъ въ живота на Рачки. Ето що казва за него биографътъ на славния хърватски ученъ, акад. Смичикласъ: „Рачки отдавно желаеше да посѣти могѫщата словѣнска държава. Много се труди той, за да изучи русския езикъ до толкова, щото да има възможность да бѣсѣдува съ русскитѣ си приятели като съ братья. Най-много му попрѣчи постройката на академическото здание. То бѣше довършено и картинната галерия устроена въ него. Може смѣло да се каже, че сега Рачки „полетѣ“ въ Руссия. Поводъ за пѫтуванието даде му археологическия конгресъ въ Одеса. Днитѣ, прѣкарапи въ Руссия,

бѣхѫ за него едни отъ нáй-щастливитѣ. На 12 Октомврий 1884 г. той пише отъ Москва епископу Штросмайеру: „Моето дохаждание тука направи на русскитѣ учени нáй-голѣмо удоволствие. На всѣка крачка ме посрѣщать нáй-любезно, и не само ученитѣ, но и прѣдставителитѣ на русската администрация и дворянство. Въ Одеса, щомъ пристигнахъ, бѣхъ посѣтенъ отъ градоначалникътъ, отъ губернския прѣдводитель на дворянството и отъ др. Малкото недоразумѣние съ полицията, за което ще Ви разкажѫ когато се видимъ, даде поводъ за демонстрация. Въ конгресътъ, на мене се падна честьта да прѣдсѣдателствувамъ една секция въ публично засѣдание, и когато привѣтствувахъ събранието на русски езикъ, рѫкоплесканията на многобройната отбрана публика бѣхѫ нескончаеми. Руситѣ сѫ твърдѣ радушни, азъ получихъ множество покани въ нáй-висшето общество“. — „Въ Одеса азъ останахъ двѣ недѣли. Оттука тръгнахъ за Киевъ. Киевъ е единъ отъ нáй-хубавитѣ градове въ Европа, които азъ познавамъ. Положението му до брѣгътъ на Днѣпръ и надъ Днѣпра е величественно. Архитектурата на кѫщитѣ е чисто русска и прѣкрасна. А нáй-забѣлѣжителното нѣщо сѫ — Киевскитѣ църкви и пещери; не напрасно поради тѣхъ Киевъ е получилъ названието русски Иерусалимъ. Често мислѣхъ на Васъ и казвахъ на приятеля си професоръ Ягича, колко би Вий останали очаровани отъ красотата на Киевскитѣ светини: църкви построени въ византийски стилъ, но съ извѣстни русски черти. Софийския съборъ е копия на едноименната цариградска църква, и построенъ въ XI в. Раскошеството на стародревната мозаика, живописътъ и др. под. на истина поражаватъ човѣка. А такива църкви отъ XI—XV вѣкъ можешъ да срѣщнешъ на всѣка крачка“.

— „Вчера вечеръ пристигнахъ въ Москва. Огроменъ оригиналенъ градъ. Сега дохождамъ отъ Кремля, който набързо прѣгледахъ. Оттука е чудесенъ изгледъ върху градътъ, който завзема пространство пó-голѣмо отъ онова на Парижъ. Огромно множество куполи и звънърници, сички се издигатъ високо надъ покривитѣ на кѫщята. — Заслужва да види човѣкъ Русия. При насъ мислятъ, че у нея сѫ останали малко въспоменания отъ миналото, но и въ това отношение тя има прѣимущества. Азъ додохъ тука съ доста добри книжовни свѣдѣния, но трѣба да кажѫ, че сичко, което видѣхъ, далеко надминава моитѣ прѣдишни прѣдставления. Да вземемъ за примѣръ тие обикновенни огромни размѣри въ сичко; „какъ земля наша пространна,“ така по русската пословица и „русская натура широкая.“ Всѫду виждашъ чисто народенъ типъ, въ

народа, въ учрежданията Русскитѣ управници сѫ направили доволно грѣшки, но въ бѫдѫщето тѣхъ ще ги отстрани и поправи великия народъ. При такъвъ просторъ и голѣмитѣ грѣшки и недостатъци исчезватъ.“ Писачътъ на тие редове имаше щастието да бѫде водитель на Рачки при разглежданието киевскитѣ старини, и той живо помни въсторгътъ на Рачки къмъ нашитѣ светини, и нашитѣ красоти, който, междо другото, се изрази и въ цитираното по́-горѣ писмо до еп. Штросмайера. Цѣлото описание на пѫтуванието въ Русия прѣдставлява високъ интересъ. Твърдѣ би било желателно то да се издадѣше въ русски прѣводъ.

Като говоримъ за отношенията на Рачки къмъ Русия, не можемъ да не споменемъ за единъ фактъ, който свидѣтелствува съ каква извѣстность и уважение се е ползувалъ знаменитиия прѣдсѣдатель на югословѣнската академия не само между русскитѣ учени, но и въ висшитѣ правителствении сфери въ Петербургъ. Въ 1881 г., слѣдователно прѣди пѫтуванието на Рачки въ Русия, въ Петербургъ бѣше подигнатъ въпроса за поканванието на Рачки да завземе санътъ на католически архиепископъ въ Могилевъ. По тоя въпросъ водехѫ съ Рачки прѣписка и прѣговори. Но той се отказа отъ това високо и почетно прѣдложение: той мислѣше, че нѣма кому да остави академията и че въобще въ Загребъ той може да принесе на словѣнството по́вече полза, отколкото гдѣто и да било на друго мѣсто. Въ тая мисъль поддържахѫ го и на́й-блискитѣ му приятели. Може би, впрочемъ, като причина на Рачки да се откаже отъ служба въ Русия, да е влияло съзнанието, че не ще му бѫде възможно да осѫществи своя любимъ проектъ за увеждание словѣнско богослужение у католическитѣ словѣне, въ което той виждаше вѣрно срѣдство за сближение между источната и западната църква. Останѫхѫ безуспѣшни и неговитѣ послѣдующи настоявания, щото поне въ деньтъ на хилядогодишнината отъ смъртьта на Методия да се позволи на сичкитѣ слов. католически църкви да отслужатъ словѣнска литургия. За словѣнското богослужение Рачки бѣше готовъ да пожертвува и живота си, та за това нежелателно му бѣше да ходи въ Русия безъ надѣжда, че ще може да подготви на ввѣреното си католическо паство прѣминаванието къмъ словѣнската народна църква. На́й-сетнѣ той, както съобщава проф. Смичикласъ, бѣше свързанъ въ извѣстни обязателства къмъ Римъ и папата.

Пѫтуването въ 1884 г. въ Русия бѣше за Рачки истински отдихъ и утѣшение слѣдъ душевнитѣ потрѣсения, трудоветѣ и грижитѣ, поднесени отъ него въ прѣдшествующето петилѣтие. Той

бѣше свидѣтель и участникъ на страшното бѣдствие, което постигна градътъ Загребъ на 9 Ноемвр. (н. ст.) 1880 г. Когато сутреньта на тоя ужасенъ день загърмѣхѫ подземнитѣ удари и се отпочна землетресението, което разруши по́-голѣмата часть отъ зданията въ градътъ, Рачки служеше литургия въ единъ отъ олтаритѣ на катедралната цьрква. Той съ очитѣ си видѣ, какъ се клатехѫ колонитѣ на величественния храмъ, какъ се сруши часть отъ сводътъ и се расипа штукатурата отъ сичкитѣ стѣни, като напълни цѣлото здание съ мракъ и прахъ; въ тоя моментъ на смъртенъ ужасъ той запази пълно присѫтствие на духътъ и прояви забѣлѣжителна покорность прѣдъ волята Божия.[1]) Рачки остана живъ, цѣлъ и неврѣдимъ излѣзе той отъ храмътъ, но послѣдствията отъ землетресението бѣхѫ за него твърдѣ тежки. Едва що построеното изящно здание на академията прѣтърпѣ силни поврѣждания, за поправянието имъ имаше се нужда отъ външна помощь, трѣбваше да се прави заемъ. Рачки пакъ прѣживя много тревожни и беспокойни дни. Изисквахѫ се много усилия и енергия отъ страна на прѣдсѣдателя, и то въ течение на нѣколько години, догдѣто дворецътъ на академията се възстанови въ надлѣжната си пълнота. Най-сетнѣ въ 1884 г. сичко бѣше приведено въ порядъкъ и при завръщанието на Рачки отъ Русия стана тържественното откритие на картинната галерея. На тоя праздникъ Рачки произнесе една прѣкрасна рѣчь за съюзътъ между науката и искуството, а еп. Штросмайеръ всенародно исказа благодарностьта си на „своя братъ и своя старъ другарь," прѣдсѣдателя на академията за сичкитѣ положени отъ него велики трудове.

Послѣднитѣ десеть години отъ живота на Рачки забѣлѣжителни съ проявлението на усиленна умственна дѣятелность и обширна научна производителность, изминахѫ се посрѣдъ тежки лични испитания и огорчения. Мѣстнитѣ маджарофилски власти и централното правителство отдавна гледахѫ съ криво око патриотическата дѣятелность на славния хърватски историкъ и ползувахѫ отъ всѣки случай, да му пакостятъ и да отслабятъ неговото значение въ народа. Не се мина и мѣсецъ, слѣдъ откриванието на картинната галерея, и правителството запрѣти намисления отъ Рачки конгресъ на южнословѣнскитѣ писатели въ Загребъ. Наскоро слѣдъ това въ хърватската диета стана дума за академията. Единъ депутатъ ко

[1]) Сравни описанието на тие злокобни минути въ статията на Рачки въ „Obzor" 1880 № 262. Пълно описание на землетресението гледай въ изданието на академ.: Izvješće o Zagrebačkom potresu 9 stud. 1880. Sastavio J. Torbar. 1882.

недостоенъ начинъ нападна академията. Рачки му отговори и нарѣче постѫпката на нападателя „непатриотична.“ Докачения депутатъ обръща се къмъ сѫдилището и Рачки бѣше осѫденъ на глоба за оскърбление на честьта. Прѣзъ есеньта на 1885 г. Рачки *седмий пѫть* бѣше избранъ за прѣдсѣдатель на академията, но императорътъ отказа да го утвърди. Това бѣше вече тежко и незаслужено докачение, както къмъ великия патриотъ, така и къмъ националното учреждение, на което той бѣше отдалъ всичката си душа. Слѣдъ двѣ години, въ 1887, общото събрание на академията пакъ осмий пѫть избра Рачки за прѣдсѣдатель. Но сега той самъ се отказа отъ избора, като не искаше да раздражава правителството. Като благодареше за направената му честь, той казваше на своитѣ другари избиратели: „считамъ за своя свещенна обязаность да отдалечавамъ отъ нашето учреждение всѣки малъкъ облакъ, който би могълъ да въспре неговото мирно развитие.“ Като отстѫпи прѣдсѣдателското си мѣсто на друго лице и задържа за себе си прѣдсѣдателствуванието на историко-филологическата секция, Рачки въ сѫщность както и пó-прѣди управляваше всичкитѣ дѣла на академията и до смъртьта си остана неинъ главенъ рѫководитель и работникъ. При това всичкитѣ тежки трудове по управлението на академията сега, както и пó-прѣди въ врѣме на прѣдсѣдателството му, всичкитѣ ѝ порѫчки доброволно земани отъ него върху себе си, той испълняваше съвършенно безкористно, безъ да се ползува и съ една стотинка отъ срѣдствата на академията. А пъкъ финансовитѣ отношения на академията нерѣдко му причиняваха голѣми грижи и тревоги. Той бѣше огорченъ гдѣто, съ расширението дѣятелностьта на академията, липсваха парични срѣдства за много издания. Тоя недостатъкъ стана още пó-чувствителенъ когато, вслѣдствие конверсията на правителственнитѣ цѣнни книжа, срѣдствата на академията значително се съкратихѫ. Като търсеше срѣдства да увеличи доходътъ отъ капиталитѣ на академията, той се спрѣ на мисъльта за постройката на кѫщя, които да се даватъ подъ наемъ и се завзе за осѫществението на това толкова трудно и отвѣтственно прѣдприятие.

Огорчавахѫ го много и раздоритѣ между двѣтѣ партии на хърватската опозиция, независимата народна партия и партията на правото: той усърдно работеше за изглаждание недоразуменията между тие партии, и даже взе върху си съставлението программата за тѣхното сливание. Къмъ всички тия треволнения и неприятности присъединихѫ се и домашни неволи и болѣсти. Майка му,

която живѣеше при него, помина се въ 1887 г., и съ това усилихѫ се несъгласията между неговитѣ роднини, които той поддържаше. Въ 1890 г. Рачки заболѣ отъ инфлуенца; тая болѣсть подкопа неговото до тогава отлично здравие, останахѫ тежко излѣчими слѣди, които наскоро го завлѣкохѫ въ гробътъ. Рачки умрѣ на 13 Февр. 1894 година, погребенъ въ Загребъ и оплакванъ отъ хърватския народъ и отъ всички истински приятели на словѣнството и словѣнската наука. Надъ неговия гробъ между многото други съболѣзнователни слова, чу се и руската дума на професора отъ Варшавския университетъ П. А. Кулаковски.

Да свършимъ тоя биографически очеркъ съ заключителнитѣ слова на Смичикласа, които отлично характеризиратъ високо-идеалната личность на Рачки: — Цѣлия му животъ носеше печатъ на священнитѣ чувства на дългътъ. Прѣзъ всичкото врѣме на своята разнородна дѣятелность, даже и при нáй-трудни обстоятелства, той ни на минута не се двоумеше какъ да постѫпи въ данния случай: да ли съгласно съ трѣбованията на личната полза, или споредъ гласътъ на съвѣстьта си. Прѣзъ 40 години той не си даде отдихъ нито единъ мѣсецъ, винаги той работеше нѣщо за книжнината на народа си. Тоя непрѣкѫснатъ, неутолимъ, трескавъ четиресеть-годишенъ неговъ трудъ всѣкога се вдѫхновява отъ чиста съвѣсть, ясенъ умъ и свѣтълъ погледъ върху бѫдѫщето на народа си. Той не живѣеше за себе си, а всецѣло за народа си. Дълбоки и силни чувства не търсѣте въ неговитѣ думи, а въ дѣлата му. Той и не е човѣкъ на словото, а на дѣлото. Той не отстѫпваше никога прѣдъ противницитѣ на истината и на приятелитѣ си никога не измѣняваше. Да служи на Бога и на народа си, да служи съ всичката си душа, съ сърцето и съ всичкитѣ си сили, бѣше главния и единственния законъ на неговия животъ.“

II.

Да се спремъ сега върху научната страна на дѣятелностьта на Рачки и да отбѣлѣжимъ неговитѣ заслуги въ областьта на историческитѣ знания.

Като ученъ, Рачки бѣше всѣкога прѣди всичко историкъ. Любовьта къмъ историческитѣ занятия той е придобилъ още въ младинитѣ си и се срасна съ нея и до смъртьта си. Строго научната школа, усвоена отъ него въ Римъ, даде му отлична подготовка за самостоятелното изучване историята, а всичката продължителна общеизвѣстна и политическа дѣятелность, свързана съ грижитѣ му

за събуждание у хърватитѣ национално съзнание и борба за политическа самостоятелность, естественно поддържахѫ въ него стремлението къмъ изучване миналото на своя народъ. За това по̀-голѣмата часть отъ на̀й-важнитѣ му учени трудове е посветена на историята: прѣдъ насъ мина вече дългъ редъ отъ неговитѣ исторически монографии, изслѣдвания, издания на паметници, критически етюди върху източницитѣ и оцѣнки на нови исторически съчинения. Изучването историята на своя народъ, Рачки, съгласно съ началата на югословѣнската си идея, свързваше съ изслѣдването сѫдбинитѣ и на другитѣ южнословѣнски народи. Той бѣше историкъ не само национално-хърватски но и югословѣнски. Много монети и явления въ историята на Сърбия, Босна, Далмация, България получихѫ надлежащего разяснение и освѣтление въ неговитѣ трудове. Изобщо малко изслѣдваната история на южнитѣ словѣне има да благодари на Рачки за много цѣнни вкладове. А нѣкои негови съчинения, като напр. изслѣдването за епохата на Кирила и Методия, иматъ още по̀-широко общо-словѣнско значение. Обширна ерудиция, строго научни приеми въ изслѣдването, самостоятелность и ясность на мислитѣ, широкъ крѫгозоръ, точно схващание и испълнение сѫщественнитѣ нужду на историческата наука, — това сѫ основнитѣ качества на всичкитѣ многочисленни съчинения на Рачки отъ казаната категория. Тѣ справедливо му спечелихѫ славата на единъ отъ видающитѣ се словѣнски учени въ ново врѣме.

На първо мѣсто трѣбва да се поставятъ трудоветѣ по историята на хърватския народъ. Когато Рачки се появи на научно-литературното поле, въ хърватско едва се зараждаже ново критическо напраление въ изучването домашната история. Центърътъ му бѣше основаното въ 1850 г. въ Загребъ „Družtvo za jugoslavensku povestnicu i starine,“ а като инициаторъ дѣйствуваше знаменития хърватски патриотъ и ученъ Иванъ Кукулевичъ — Сакцински. До 50-титѣ години хърватската историография се намираше въ пъленъ застой, историческата литература ограничаваше въ нѣколко школски учебници и биографии на историческитѣ дѣятели, и се хранеше отъ съдържанието на стари латински и нѣмски съчинения; източницитѣ не бѣхѫ приведени въ извѣстность, критически издания на лѣтописитѣ, хроникитѣ, актоветѣ не сѫществувахѫ, монографическитѣ изслѣдвания бѣхѫ рѣдки и не се отличавахѫ съ научни достоинства. Съ създаванието на „Историческото Дружесто“ подхваща се значително съживяване въ разработването националната хърватска история: прѣдприемать се архивни изслѣдвания,

съставятъ се сборници отъ исторически паметници като извѣстнитѣ трудове на Кукулевича: Jura regni Croatiae, Dalmatiae, et Slavoniae (Zagreb. 1861—62) „Listine hrvatske“ (Zagreb. 1863. Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae (Zag. 1874—5), появява се ученъ журналъ на „дружеството“ — Arkiv za povestnicu jugoslavensku (12 книжки), възниква монографическа разработка на прѣдмета.

Рачки се присъедини към това ново направление и скоро стана неговъ на́й-виденъ прѣдставитель. Въ качеството си на сътрудникъ на „Arkiv“, а послѣ редакторъ на „Književnik“, глава на академията и организаторъ на нейната издателска дѣятелность, той се отличи като горещъ енергиченъ продължатель на дѣлото на Кукулевича, и постигна твърдѣ важни резултати. Въ основата на своитѣ занятия той постави всестранно и дълбоко изслѣдвание на източницитѣ, т. е. търсение нови материали, критическо издание и изучвание на сѫществующитѣ данни; при това внесе въ работата нови точни методи и приеми, достигнати отъ съврѣменната наука, а сѫщо особенна старателность и систематичность въ наблюденията и анализитѣ. Отъ източницитѣ той минуваше къмъ исторически монографии, написани съ голѣмо умѣние, и къмъ систематическа обработка на цѣли периоди отъ националната история. При такъва система и направление на своитѣ занятия, Рачки естественно стана на́й-добрия, на́й-дълбокия познавачъ историята на своя народъ. Той изучваше непосрѣдственно отъ източницитѣ всичкитѣ на́й-важни епохи на хърватската история, и почти въ всѣка отъ тѣхъ успѣ да допринесе нѣщо ново и сѫщественно. Така той написа забѣлѣжителна критическа оцѣнка[1]) на древнитѣ източници по срѣдне-вѣковната история на хърватитѣ X—XII ст., въ която особенно внимание обърна на извѣстията на Константина Багрянородний (X в.), и хроникитѣ: на Дуклянский священникъ, на Тома Сплетски (XIII в.) Иоанна, архидяконъ Горицкий, и приготви за печатъ излѣзлото вече слѣдъ смъртьта му критическо издание на на́й-важната отъ тия хроники — Historia Salonitana на Тома архидяконъ Сплѣтски.[2]) Въ IV томъ на академическия сборникъ Monumenta historico-juridica той направи критическо издание на драгоцѣннитѣ паметници отъ старото хърватско право — Винодолский законъ — (XIII в.) и статутитѣ Каставски, Непрински и Терсатски (XIV в.) Къмъ XIV в. се

[1]) „Književnik“ кн. I, II.

[2]) Scriptores rerum croaticarum T. III, 1894 (Monumenta spec. hist. sl. mer. T. XXVI).

отнася и издадения отъ него любопитенъ паметникъ на културния животъ въ Загребъ: „Rashod grada Zagreba 1362“,[1]) къмъ XIV—XVI вѣкъ — Popis župa Zagrebačke biskupije od g. 1334—1501[2]) (Списъкъ на енориитѣ въ Загребската епархия отъ 1334—1501“) къмъ XIII—XVI в., извлѣчения изъ Трогирскитѣ градски книги.[3]) Твърдѣ разнообразни и богати по съдържание сѫ издаденитѣ отъ Рачки материяли, освѣтляющи историята на хърватитѣ въ XVI в. Тука прѣди всичко трѣбва да се забѣлѣжи расказътъ на италиянски езикъ за „ускоцитѣ“[4]) отъ втората половина на XVI в., който особенно е любопитенъ въ това отношение, че е написанъ съ съчувствие къмъ хърватскитѣ хайдути и рисува тѣхния животъ и дѣла въ по́-привлекателенъ видъ, отколкото старитѣ венециянски писатели Минучи и Сарпи.

Слѣдъ това заслужватъ внимание материялитѣ за историята на хърватско-словѣнското *селско възстание* 1573 г., взети отъ Люблянскитѣ и Градецки архиви и съпоставени съ описанията на това събитие отъ съврѣменницитѣ,[5]) и извлѣченията отъ дневника на Марино Сануда отъ 1526—1533 г.[6]) — Къмъ историята на XVII вѣкъ отнасятъ се: 1) Огроменъ сборникъ отъ документи, откриващи подробноститѣ по извѣстния заговоръ на бана Петра Зрински и Фр. Франкопана,[7]) и популярното изложение на трагическата развязка на тоя заговоръ[8]) и 2) твърдѣ любопитната, както по съдържание така и по народния си езикъ, прѣписка между пограничната турска и хърватска стража, относящи се на́й-много до прѣдаванието и откупванието на плѣнници.[9])

Постоянно занятъ съ съобщението нови данни по срѣдния и новия периодъ на националната история, като разясняваше и тълкуваше ходътъ на модерното хърватско възраждание,[10]) Рачки, при това, съсрѣдоточаваше своитѣ специални изслѣдвания на́й-много

---

[1]) Starine, IV.

[2]) Ibid.

[3]) Ibid.

[4]) Starine IX.

[5]) Ibid VII, VIII.

[6]) Starine XV, XVI, XXI, XXIV. XXV.

[7]) Acta conjurationem Bani P. a Zrinio et com. fr. Frangepani illustrantia. Zagreb 1873. Въ съставянието на тоя сборникъ участие взималъ е извѣстния С. Любичъ.

[8]) Ban Petar Zrinjski i Frankopan na stratištu, „Vienac“ 1871 № 17.

[9]) Starine XI. XII.

[10]) Osvrt na 25-godišnje djelovanje akademije. Ljetopis jugosl. akad. VII, „Vienac“ 1892 № 50. Svečani govor. Nacrt hrvatske historiografije od 1835—85. U proslavu 50-godišnjice prieporoda hrvatske knjige „Rad“ LXXX.

*

върху нáй-древния и нáй-тъмния периодъ, който обема епохата на управлението народната династия до съединението на хърватско съ Унгария (1102 г.). Тоя периодъ той изучи съ забѣлѣжителна обстоятелность, като употрѣби много врѣме на събирането, критическата оцѣнка и разяснението на съхранившитѣ се отъ това далечно врѣме оскѫдни исторически свидѣтелства и паметници, на въспроизвеждането съ помощьта на тоя материялъ картината на състоянието, въ което се е намирала хърватската държава въ VIII - XII в. Трудоветѣ на Рачки, посветени на тоя периодъ, не само даватъ прѣкрасна обработка на нáй-заплетения и важния отдѣлъ отъ хърватската история, но сѫ твърдѣ цѣнни и въ методологическо отношение: въ тѣхъ авторътъ е примѣнилъ нáй-новитѣ точни приеми на историческата критика и далъ отличенъ образецъ за строго научното изслѣдвание на нáй-труднитѣ исторически въпроси.

Двѣ капитални съчинения съставляватъ твърдия наученъ фундаментъ, който е поставилъ Рачки при въспроизвеждането древната история на хърватитѣ: Documenta historiae croaticae periodum antiquam illustrantia[1]) (1877) и Nutarnje stanje Hrvatske prije XII vieka;[2]) първото съдържа критическо издание на истотницитѣ, второто прѣдставлява монография за вътрѣшното състояние на древната хърватска държава. Къмъ тия двѣ голѣми съчинения трѣбва да прибавимъ значително число частни изслѣдвания.

„Documenta" — сборникъ на паметници отъ хърватската история до 1102 г. — е важно явление въ словѣнската историческа наука, наржчна книга за всѣкого, който се занимава съ нáй-далечнитѣ сѫдбини на южното словѣнство. За съставянието тоя сборникъ Рачки се труди много години; авторътъ бѣше принуденъ да прави систематически изслѣдвания въ архивитѣ на Далмация, Венеция и Вѣна, при много прѣдварителни частни изучвания. Обработенъ съ забѣлѣжителна старателность, той напълно отговаря на трѣбованията на съврѣменната наука и стои на висотата на всѣка дипломатическа критика. Обширния сборникъ е раздѣленъ на три части. Първата съдържа въ себе си „Acta" — всичкитѣ съхранивши се отъ врѣмето до XII в. грамоти и новели на хърватскитѣ владѣтели и частни лица, на брой 143. Всички тия грамоти пóвече или пóмалко бѣхѫ извѣстни отъ старитѣ сборници на Лучича (Lucius), Фарлати, и пó-новитѣ на Керчелича, Катони, Прея, Микоци, Файера

[1]) Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalum vol. VII Zagrebiae XXIV+545.

[2]) Rad jugosl. akad. LVI, LVII, LXX, LXXIX, XCI, XCIX, CV, CXV, CXVI.

и Кукулевича — Сакцински, но пó-вечето въ неточенъ текстъ. Рачки прѣдприе критическото издание на тие нáй-драгоцѣнни паметници на хърватската старина. За всѣка грамота той се постара да намѣри оригиналътъ, а ако оригиналътъ не сѫществуваше, то нáй-древнитѣ нáй-близни до оригинала, копии. Въ сборникътъ сѫ помѣстени само оригиналитѣ и нáй-древнитѣ прѣписи; отъ пó-новитѣ копии съобщени сѫ подстрочно, въ отдѣлни забѣлѣжки, всичкитѣ и нáй-малки отстѫпления и разночтения съ древния текстъ. Ако по нѣкои критически съображения издательтъ се е рѣшавалъ да вмѣсти въ издаваемия текстъ нѣкоя дума или буква, на мѣсто истрититѣ и не добрѣ читаемитѣ думи въ оригинала, то тия поправки винаги сѫ поставени въ скоби. Въ забѣлѣжкитѣ, които съпровождатъ текстоветѣ на паметницитѣ, привождатъ се данни по историята на всѣка грамота съ други необходими разяснения къмъ текстоветѣ. Така съобщава се: кой е получилъ грамотата, гдѣ се е тя съхранявала, прѣминавала ли е и кога къмъ друго лице, или на друго мѣсто, кога и отъ кого е била издадена пó-рано и до колко вѣрно. По отношението къмъ недатиранитѣ паметници, правятъ се цѣли разслѣдвания, при което врѣмето на паметникътъ, на основание на прѣдставляванитѣ отъ него външни и вътрѣшни признаци, опредѣля се съ приблизителна точность. Всичкитѣ собственни имена и названия, лични и мѣстни, обясняватъ се чрѣзъ строго научни съображения. Въ втората часть — Rescripta et synodalia — събрани сѫ документи (на брой 19), относящи се къмъ съборитѣ, прѣимуществено църковнитѣ. И тоя отдѣлъ е обработенъ съ сѫщата обстоятелность както и прѣдидущия. Така напр. постановленията на извѣстнитѣ сплѣтски събори 924 и 927 г. появяватъ се въ правилна и ясна редакция нáй-напрѣдъ въ това издание. Третята часть - Excerpta e scriptoribus — съдържа извлечения изъ византийски, венециянски, нѣмски, унгарски и туземни хроники и други исторически трудове. Историческитѣ свидѣтелства отъ тоя родъ сѫ расположени въ хронологически порядъкъ отъ 548 г. до началото на XII в., въспроизведени сѫ по нáй-добритѣ, нáй-точни текстове и съпровождани си прѣкрасенъ критически коментарь и библиографически указания. Важното значение на цѣлия трудъ се увеличава отъ приложения подробенъ указатель.

Въ връзска съ тоя голѣмъ трудъ на Рачки виждаме цѣлъ редъ други пó-малки трудове и изслѣдвания, относящи се къмъ критическото изучване източницитѣ отъ нàй-древния периодъ на хърватската история. Четире измежду тѣхъ съставляватъ основата на

хърватската дипломатика. Въ едната — Iztraživanja u pismarah i knjižnicah dalmatinskih[1]) авторътъ съобщава свѣдѣния върху изслѣдванитѣ отъ него далматински архиви и върху съхраняванитѣ въ тѣхъ оригинали отъ най-древнитѣ грамоти. Другитѣ двѣ — *Hrvatska dvorska kancelarija i njezine izprave za vladavine narodne dinastije*[2]) и *Stari prepisi hrvatskih izprava do XII vieka prema maticama* — запознаватъ ни съ устройството на придворната канцелария на хърватскитѣ кралье и нейната дѣятелность отъ гледна точка палеографическа и дипломатическа. Тукъ се разглеждатъ любопитни въпроси за съставътъ и длъжностнитѣ лица на канцеларията, за редътъ и обичаитѣ, практикувани при съставянието и прѣписката на грамотитѣ, за отношенията на снетитѣ по̀-късно прѣписи отъ тия грамоти къмъ оригиналитѣ и т. н. На̀й-сетнѣ въ четвъртия трудъ — *Podmetnute, sumnjive i preradjene listine do XII vieka*[3]) — установяватъ се външнитѣ и вжтрѣшни признаци, по които могжтъ да се отличатъ грамоти дѣйствително достовѣрни, излѣзли отъ кралската канцелария, отъ съмнителнитѣ, прѣправенитѣ и фалшивитѣ. Отъ гледна точка на дипломатическата критика, разглеждатъ се всичкитѣ сжществующи текстове на древнитѣ хърватски грамоти.

Като допълнение къмъ втория отдѣлъ на сборника служи трудътъ, извършенъ заедно съ Миклошича: *Novonadjeni spomenici iz IX i XI vieka za panonsko-moravsku, bugarsku i hrvatsku poviest*. Това е изданието на извѣстнитѣ документи, намѣрени въ Лондонъ въ 1880 г.; тѣ освѣтляватъ живота на св. словѣнскитѣ първоучители, а сжщо подтвърждаватъ прѣдишнитѣ свидѣтелства за хърватскитѣ събори. Текстоветѣ сж доставени отъ Миклошича, а Рачки е написалъ уводътъ и коментаритѣ къмъ паметницитѣ.

Въ връзска съ третия отдѣлъ на сборника влиза, освѣнъ двѣтѣ специални изслѣдвания (*„Pisan spomenik iz dobe hrvatskoga vojvode Branimira“*[4]) и *„Starohrvatski glagolski nadpis u crkvi sv. Lucije kod Baške na Krku“*[5]) още единъ трудъ отъ по̀-общъ характеръ

[1]) Rad XXVI.

[2]) Rad XXXV.

[3]) Rad XLV и XLVIII (въ послѣднята книжка правятъ се поправки къмъ изслѣдванието помѣстено въ XLV книжка).

[4]) Rad XXVI.

[5]) Starine VII. Тоя единственъ по родътъ си паметникъ, прѣдставляющъ издълбана на камъкъ глаголическа грамота на краля Звонимира, бѣше за пръвъ пжть правилно прочетенъ и обясненъ отъ Рачки.

— *Scriptores rerum croaticarum pred XII stoliećem* — въ който се опрѣдѣля достовѣрностьта на източницитѣ, които сѫ внесени въ тоя дѣлъ на сборника. Сѫщия трудъ пакъ е свързанъ и съ указаното по̀-горѣ по̀-прѣдишно негово съчинение — *Ocjena starijih izvora za hrvatsku i srbsku poviest* („Književnik" I, II), посветенъ на разбора древнитѣ свидѣтелства за хърватитѣ и сърбитѣ.

На „Documenta" Рачки гледаше като на начало на своята дѣятелность по критическото издавание източницитѣ на хърватската история. Въ течение на двадесеть години него го занимаваше мисъльта за други двѣ капитални съчинения, които по своето съдържание и значение трѣбваше да съотвѣтствуватъ на знаменититѣ *Monumenta Germaniae.* Той изработи планъ на сборника *„Scriptores rerum Croaticarum",* който щѣше да обема всичкитѣ исторически свидѣтелства по историята на хърватитѣ, срѣщани у срѣдневѣковнитѣ писатели отъ XII до началото на XVI вѣкъ; съставянието на тоя сборникъ той пое върху си, и даже бѣше готовъ да даде срѣдства за неговото издание. Но испълнението на такъвъ трудъ, който изискваше дълги прѣдварителни изслѣдвания въ библиотекитѣ и архивитѣ и критическо сличение на рѫкописнитѣ текстове на писателитѣ, надминаваше силитѣ на единъ човѣкъ, който при това бѣше обремененъ и съ сумма други дѣла. Рачки успѣ да приготви за печатъ и то не напълно само единъ авторъ — Тома, архидиаконъ Сплитски. Тоя трудъ *(Thomas Archidiaconus: Historia Salonita.* Zagrebiae. 1894) появи се слѣдъ смъртьта му и при това безъ прѣдговорна статия за писателя, която остана недовършена. Второ фундаментално издание трѣбваше да бѫде *„Codex diplomaticus".* Върху осѫществлението на тая задача работилъ бѣше и Кукулевичъ-Сакцински, както споменахме по̀-горѣ. Но негоритѣ опити на това поле не отговарятъ на трѣбованията на съврѣменната дипломатическа критика. Идеята на Рачки се касаеше за едно строго научно издание, подобно на неговитѣ „Documenta" до XII стол., но дълго не можа да намѣри хора, които би поели върху си тоя тежъкъ и заплетенъ трудъ. На̀й-сетнѣ, като повика за сътрудникъ академика Ткалчича, той самъ се залови за тая работа и отпочна да събира и прѣписва нуждния материалъ изъ старитѣ исторически книги и сборници на грамоти отъ XIII в. Слѣдъ тая първоначална работа трѣбваше да се отпочне друга — търсение оригиналитѣ, сличението имъ съ направенитѣ прѣписи, подробенъ критически анализъ на текстоветѣ, изнамѣрвание на нови, до сега не извѣстни актове и пр.

За всичкото това сложно и трудно дѣло живота на Рачки не бѣше достатъченъ.[1])

Дълбокото изучвание източницитѣ естественно привождаше Рачки къмъ изслѣдвание разнитѣ тъмни въироси на старата хърватска история. Така се появихѫ неговитѣ специялни трудове а) Biela Hrvatska i biela Srbija,[2]) монография, съдържаща анализъ на извѣстията на Костантина Порфирородний за Бѣла Хърватия и Бѣла Сърбия въ връзска съ разборътъ на новитѣ мнѣния, появивши се въ литературата по тоя въпросъ;[3]) б) Kako i kada se preobrazi hrvatska kneževina u kraljevinu[4]) — изслѣдвание, въ което се доказва, че първи хърватски краль не е билъ Держиславъ, както до сега се приемаше, но Томиславъ (920—930); в) Dopunjci i izpravci za stariju povjest hrvatsku, — редъ частни исторически и хронологически изслѣдвания, между които особенно е важно установяванието хронологическия порядъкъ въ наслѣдванието властьта и родословието на хърватскитѣ владѣтели.[5])

Обаче между сичкитѣ ислѣдвания особенно се отличава указания по горѣ трудъ — Nutarnje stanje Hrvatske prije XII stoljeća („Вътрѣшното състояние на Хърватско прѣди XII столѣтие".)[6]) Рачки работи върху него въ течение на 15 години и го довърши едвамъ нѣколко мѣсеци прѣди смъртьта си. Тоя забѣлѣжителенъ трудъ състои отъ редъ културно-исторически очерки, въ които послѣдователно и всестранно се разглежда вътрѣшното състояние на старата хърватска държава. Богатото му съдържание се опрѣдѣля и отъ слѣдующитѣ заглавия на отдѣлнитѣ очерки: обемъ и граници на държавата; народътъ; обществото; хърватската църква; висшата държавна власть; отношенията между църквата и държавата; държавното устройство; владѣтельтъ и неговата власть; жупа и градъ; имущественнитѣ и стопански отношения; състояние на просвѣщението: училищата и писменностьта; искуството.

---

[1]) За това още при живота на Рачки академията се принуди да започне печатанието на посмъртния трудъ на Кукулевича „Regesta documentorum Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae seculi XIII", съставляющъ продължение на издадения отъ него по-рано Codex diplomaticus (Starine XXI—XXIV).

[2]) Rad LII.

[3]) Сравни нашата студия „Константинъ Порфирородний като писатель на южнитѣ словѣне прѣдъ сѫдътъ на най-новата критика". Журн. Мин. Нар. Просв. 1879 година.

[4]) Rad XVII.

[5]) Rad XIX.

[6]) Rad. LVI. LVII, LXX, LXXIX, XCI, XCIX, PV, CXV, CXVI.

Като материалъ за построението на тоя трудъ на автора сѫ служили историческитѣ данни, събрани въ неговото издание „Documenta" и паметницитѣ на древното искуство, изучени отъ него на самото имъ мѣстонахождение. Сѫществувавшата до тогава литература по тоя прѣдметъ, не му е дала почти никаква помощь. Написания отъ него строго наученъ и майсторски очеркъ за вътрѣшното състояние на хърватската държава до XII в. е исключително плодъ на неговитѣ самостоятелни дълбоки ислѣдвания въ источницитѣ, на неговата критическа проницателность и огромна историческа дарба. Между многото важни страни на тоя ученъ трудъ особенно трѣбва да отбѣлѣжимъ умѣлата постановка и обективното рѣшение на любопитния въпросъ за влиянието на старата латинска образованость и западно-римската цьрква върху сичкитѣ страни на държавния, народния и културния животъ на хърватитѣ още въ нáй-древния периодъ на тѣхната история. Отдѣлнитѣ части на своя трудъ, распрьснати въ академическия журналъ Rad за много год., Рачки искаше да издаде въ отдѣлна книга, но не успѣ да направи това, за което трѣбва да съжаляваме. Академикъ Смичикласъ съобщава сѫщо, че Рачки се е готвилъ да напечата и пълна история на хърватската държава подъ управлението на народната династия, но това намѣрение не можá да се осѫществи. На писалището му въ портфеля намѣрени сѫ само наброски за първитѣ страници на проектираната отъ автора книга. Но и безъ тие неосѫществивши се съчинения, Рачки направи такви цѣнни вкладове въ националната историография, щото справедливо може да се счита като нáй-великъ хърватски историкъ. Огромното влияние на неговитѣ трудове върху ходътъ и направлението на историческитѣ изучвания въ Хърватско не подлежи на никакво съмнѣние.

Не пó малко велики сѫ заслугитѣ на Рачки и въ областьта на изучванието историята на другитѣ южни словѣне. И тука той вървеше по сѫщия строго наученъ пѫть, прѣслѣдваше сѫщитѣ широки задачи, както и при изучванието сѫдбинитѣ на своя народъ: много се труди той както по събиранието и издаванието на нови исторически материали, така и по систематическото изслѣдвание нáй-важнитѣ моменти отъ историята на Босна, Далмация, Сърбия и България. Прѣди всичко трѣбва да повторимъ, че толкова важнитѣ за историята на всички балкански словѣне академически сборници и исторически материали; Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, Monumenta historico-juridica Starine, Stari pisci hrvatski — възникнахѫ по инициативата на Рачки и се съставяхѫ и изда-

вахѫ при на́й-близкото негово участие. Сѫщо трѣбва да се каже. въ значителна степень и за сборника на на́й-важнитѣ документи на Тайнера: „Vetera monumenta slavorum meridionalium“, особенно за втория томъ.

Като рѫководеше сички тия издания, които доставихѫ въ распорежданието на южно-словѣнския историкъ сума драгоцѣнни източници изъ ватиканския, венециянския, дубровицкия, разни сръбски и хърватски архиви, Рачки сѫщеврѣменно и самъ даваше крупни вкладове въ областьта на събирането и издаванието на нови данни, разяснающи историята на родственнитѣ страни и народи. Той издаде значително количество босненски и сръбски грамоти отъ древния и срѣдния периодъ,[1]) нѣколко долматински и македонски надписи,[2]) писмото на краля Стефанъ Първовѣнчаний до папата Хонорий III 1220 г.,[3]) извѣстия изъ анжуйскитѣ документи въ неаполския архивъ,[4]) материали за историята на босненскитѣ Патарени,[5]) дубровнички паметници осветляющи отношенията на дубровничката община къмъ Босна и Турция въ епохата на паданието на Босненското кралство.[6]) Къмъ по́-новото врѣме отнасятъ се данни за географико-статистическото описание на босненския пашалъкъ,[7]) донесения и писма на Комуловича за пѫтуване въ Турция, Ердель, Молдавия и Полша,[8]) откъслеци отъ историческото съчинение на дубровчанина Червича,[9]) съобщение на Барския архиепископъ Маринъ Бицци за пѫтуванието въ 1601 г. по Албания и Стара Сърбия.[10]) Почти сичкитѣ изброени материали сопровождатъ се съ уводни статии, често прѣдставляющи цѣли критически изслѣдвания. Така въ материалитѣ за историята на босненскитѣ Патарени прѣдшествува обстоятелна статья за книгитѣ на богомилската секта и за контра-патаренската литература въ Италия, Франция и на словѣнския югъ. Изданието на Добрувачкитѣ свидѣтелства за отношенията на Дубровникъ къмъ Турция

[1]) Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina. Rad I. Povelja bosanskoga kralja Tvrdka od-god. 1366. starine XXI.

[2]) Prinosi za epigraficu jugoslavensku „Knjiżev.“ I.

[3]) Starine VII.

[4]) Izvadci za jugoslavensku poviest iz Kralj. osriednjeg arkiva u Napulju. Arkiv za povestnicu jugoslavensku VII.

[5]) Prilozi za poviest bosanskih Patarena. Starine I. Dva nova priloga za poviest bosanskih Patarena. Starine VII.

[6]) Starine VI.

[7]) Starine XIV

[8]) Ibid.

[9]) Starine IV.

[10]) Starine XX,

и Босна прѣдшествува се отъ цѣла студия за съврѣменната византийска историография и оцѣнка на турскитѣ и сръбски летописци, особенно на хрониката на Михаила Островицки. Въ своя пó-прѣдишенъ историографически трудъ Ocjena starijih izvora za hrvatsku i srbsku poviest, Рачки е написалъ и единъ прѣкрасенъ етюдъ за сръбскитѣ лѣтописи.[1])

Между многографиитѣ на Рачки по историята на южнитѣ словѣне особенно важни сж слѣдующитѣ четире:

1) Bogomili i Patareni.[2]) Това е забѣлѣжителенъ трудъ по историята на богомилската ересь, авторътъ е работилъ надъ него 15 г. и е сумѣлъ да го довърши като едно стройно и капитално дѣло въ сичкитѣ му части. Твърдѣ е важенъ прѣдметътъ на работата и нейното научно испълнение. Богомилството, както е извѣстно, съставлява крупно явление въ историята на южното словѣнство; особенно дълбоки корени хвана то въ България и Босна; тамъ и тука то упражни огромно влияние върху народния и държавния животъ, отрази се даже и въ сждбата на тия държави, съдѣйствува за развитието и распространението на тъй наречената апокрифическа и легендарна литература, прояви се въ множество народни вѣрования и поетически сказания и пр. Между тѣмъ, до появяването труда на Рачки, това явление бѣше изучено твърдѣ недостаточно. Рачки първий го изслѣдва всестранно и дълбоко по строга научна метода. Той се ползува отъ голѣмо количество неизвѣстни до тогава източници, извадени отъ него отъ части изъ иностраннитѣ архиви и библиотеки въ Римъ, Вѣна, Венеция, Болоня, отъ части изъ домашнитѣ, южнословѣнскитѣ. Цѣлото съчинение състои отъ двѣ части: въ първата критически е изложена външната сждба ни сектата, въ втората вжтрѣшната организация и вѣроучението на Богомилитѣ. Като слѣди стжпка по стжпка възникването и развитието на сектата въ България, а слѣдъ това распространението ѝ и сждбата ѝ въ Босна, авторътъ се докосва до много общи въпроси изъ историята на двѣтѣ държави, ислѣдвани отъ него отъ непосрѣдственни источници, и съ това уголѣмява значението на своето дѣло. Въобще тоя трудъ на Рачки, веднага слѣдъ появяването си, стана необходима книга за всѣкого, който се занимава не само съ изучването на Богомилитѣ, но и изобщо съ историята на южнитѣ словѣне. Такъвъ остава тоя трудъ и днесь.

---

[1]) Književnik II.
[2]) Rad. VII. VIII, X.

2) Borba južnih slovena za državnu neodvisnost u XI vieku.[1]) Това съчинение има за цѣль критическото изслѣдвание и изложение въ цѣлокупна монография сложната и запустена история на южнитѣ словѣне въ XI в. Общата черта въ положението на сичкитѣ южни словѣне въ данни периодъ авторътъ съглежда въ наобходимостьта за сички тѣхъ да защищаватъ своята държавна самостоятелность противъ притязанията на съсѣдитѣ си. Едни — като българитѣ и сърбитѣ — водятъ борба съ Византия, други — хърватитѣ защищаватъ се срѣщу Нѣмската империя, Унгария и Венеция. Освѣнъ това, въ XI в. се по̀-вече окрѣпва и се развива антогонизмътъ между гръцкия истокъ и римския западъ, между источната и западната църква, който пагубно се отзова върху сѫдбѫта на южнитѣ словѣне. Рачки започва съ историята на българския царь Самуила, разсказва подробноститѣ отъ борбата на тоя царь съ Византия и обстоятелствата на покорението на България отъ императора Василия Българоубийца въ 1018 г. Слѣдъ това разглежда се положението на българитѣ и сърбитѣ подъ византийското владичество въ връзка съ общото състояние на источната империя, и се описватъ опитванията за възстание на българитѣ и политическото движение въ сръбскитѣ крайморски земи. Нàй-сетнѣ паралено съ разсказа за сръбско-българскитѣ работи прави подробно изложение историята на хърватската държава до прѣкращението на националната династия, при което нàй-много страници сѫ посветени на врѣмето на кральетѣ Крешимира II, Петра I, Крешимира и Звонимира. И това съчинение както и прѣдидущото основава се на тщателното изучвание византийски, венециянски и нѣмски источници. То съдържа обстоятелно разяснение на много заплетени исторически въпроси и дава за първъ пѫть ясна и нагледна характеристика на единъ отъ любопитнитѣ но сѫщеврѣменно и твърдѣ тъмнитѣ периоди отъ историята на южното словѣнство.

3) *Pokret na slovenskom jugu koncem XIV i početkom XV stoljeća.*[2]) Тая монография е намислена отъ автора още въ врѣме на прѣбиванието му въ Римъ, подъ влиянието на разработенитѣ отъ него анжуйски документи на неаполския архивъ. Тя майсторски излага настаналото между южнитѣ словѣне въ края на XIV и началото на XV ст. национално-политическо движение, въ което Рачки съглежда у словѣнскитѣ владѣтели събуждание на отдавно заспа-

[1]) Rad. XXIV, XXV, XXVII, XXVIII, XXX XXXI. Отдѣлна книга Загребъ 1875, 333.

[2]) Rad II, III, IV.

лото държавно съзнание. На словѣнския югъ образува се нѣщо като федерация между бошнацитѣ, сърбитѣ и хърватитѣ за организация на борбата противъ общитѣ врагове — турцитѣ и унгарцитѣ. На чело на тая федерация стоеше босненския банъ Стефанъ Твърдко, който се бѣше отцѣпилъ отъ върховната власть на Унгария и се бѣше коронясалъ (1376) за краль на Сърбия, Босна, Приморската земя и Западнитѣ земи. Цѣль на неговата политика бѣше да създаде голѣма югословѣнска държава отъ Адриятика до Дунава и Драва. Той присъедини къмъ Босна и Далмация, сключи съюзъ съ сръбския князь Лазара, и поддържаше хърватитѣ въ тѣхното въстание противъ унгарското правителство, като имаше на видъ съединението на Хърватско съ Босна. Когато сърбитѣ бѣхѫ принудени да посрѣщнатъ турцитѣ на Коссово поле въ 1389 г., на помощь тѣмъ пристигна босненски отрядъ. Тоя кратковрѣмененъ периодъ на съгласие между разнитѣ клонове на южното словѣнство, не можеше да не привлѣче особенното внимание на такъвъ привърженникъ на югословѣнската идея, какъвто бѣше Рачки. Не е за чудо, че той съ любовь се вдълбочи въ изучванието на тоя периодъ, като за тая цѣль широко се възползува отъ източницитѣ както по̀-рано открититѣ, така и отъ него изнамѣренитѣ, и обогати историческата литература съ достойно съчинение.

4) Boj na Kosovu. Uzroci i posljedice.[1]) Тоя трудъ, написанъ по поводъ 500 годишнината отъ Косовската битка, намира се въ връзка съ прѣдшествующия. Той описва и разяснява събитията отъ епохата въ 1389 г. отъ гледна точка историко-критическа. Автора си е поставилъ за цѣль не само да разясни обстоятелствата на Косовската битка, но и да установи причинитѣ, които доведохѫ сърбитѣ до това страшно стълкновение съ турчина, и обусловихѫ нейния печаленъ за словѣнството исходъ, както и да опрѣдѣли нещастнитѣ послѣдствия, които тоя бой имà специялно за народитѣ на Балканския полуостровъ. Тия задачи сѫ разрѣшени отъ Рачки съ свойственното му знание на прѣдмета, основано на дълбокото изучване източницитѣ и литературата по въпроса, макаръ че нѣкои отъ неговитѣ положения не могѫтъ да се признаѭтъ за доказани.[2])

Освѣнъ тия четири голѣми изслѣдвания, Рачки остави доста внушително число по̀-малки трудове, посветени на издаванието нѣкои по̀-частни въпроси въ изучванието на южнословѣнската история.

---

[1]) Petstogod. uspomeni Kosovskoga boja 1389. Rad XCVII.

[2]) Сравни нашата статья по това съчинение на Рачки, Унив. Из. 1890.

Така той писа за стария босненски гербъ,[1]) за отношенията на сръбскитѣ деспоти и прѣселенци къмъ хърватската и унгарска корона,[2]) за зараждането на хуманизма въ Дубровникъ,[3]) за българскитѣ и хърватскитѣ пѫтешественници по Италия въ втората половина на IX в.,[4]) за словѣнската хронография въ среднитѣ вѣкове, за древнитѣ далматински и илирски монети. Слѣдъ това вървятъ мрогобройни биографии на южнословѣнскитѣ писатели, учени, общественни дѣятели: Н. Налешковича,[5]) Г. Лучича,[6]) С. Мишетича-Бобалича,[7]) М. Пелегреновича,[8]) Ф. Лукаровича-Бурина,[9]) Бабулиновича, Мажибрадича, М. Бурешича,[10]) M. A. Dominis,[11]) А. Качича,[12]) историка Лучича,[13]) Мартина Астролога,[14]) Иосифа Бошковича,[15]) Б. Петрановича,[16]) Ю. Данича[17]) и др. На́й-сетнѣ въ разни периодически списания Рачки е помѣстилъ множество бѣлѣжки, съобщения, критико-библиографически статии, прѣмо или косвенно относящи се до изучването политическата и културна история на южното словѣнство. Указания за тѣхъ, даватъ се по́-долу въ приложения пъленъ списъкъ на съчиненията на Рачки. Сички тие по-малки трудове на Рачки свидѣтелствуватъ, колкото за разнообразието на научнитѣ интереси, за широкия исторически крѫгозоръ на автора, толкова и за горещото му стремление да прокара по́-дълбоко въ литературата, науката и живота любимата си югословѣнска идея.

Впрочемъ съ приведенитѣ данни още не се исчерпватъ заслугитѣ на Рачки въ областьта на словѣнската историческа наука. Въ заключение на тоя кратъкъ библографически обзоръ, необходимо е да укажемъ на още негови трудове, въ които се разработватъ въ-

---

[1]) Rad CI.
[2]) „Književnik“ II.
[3]) Rad LXXXIV.
[4]) Rad XLII.
[5]) Stari pisci hrvatski V.
[6]) Ibid. VI.
[7]) Ibid. VIII.
[8]) Ibid. VIII.
[9]) Ibid. X.
[10]) Ibid. XI.
[11]) „Vienac“ 1874 № 48—52.
[12]) „Vienac“ 1890 № 30.
[13]) Rad XLIX.
[14]) Vienac 1878 № 24.
[15]) Rad LXXXVII, LXXXVIII, XC.
[16]) Rad XXX.
[17]) Vienac 1877 № 22.

проси, които завзематъ първостепенно мѣсто въ най-древната история на сичкото словѣнство, които сѫ близки и скѫпи на сичкитѣ словѣне. Тука се прибронватъ изслѣдванията за живота и трудоветѣ на словѣнскитѣ апостоли св. Кирилъ и Методий. Вече въ раннитѣ години на своята научна дѣятелность, Рачки бѣше намислилъ да напише съчинение, което би обемало тая важна тема въ сичката ѝ пълнота. Още 1857 и 1859 появихѫ се въ Загребъ два тома отъ неговото съчинение „Viek i djelovanje sv. Cyrila i Methoda slovjenskih apoštolov.“ Първия томъ съдържа сжатъ, но прѣкрасенъ очеркъ за политическата и културна история на народитѣ отъ словѣнското плѣме до IX. в., до появяването въ срѣдата имъ двамата знаменити братья — проповѣдници.[1]) Въ втория томъ ислѣдватъ се критически подробности на живота и дѣятелностьта св. Кирила и Методия и се дава нагледна характеристика за цѣлата тогавашна епоха на словѣнскитѣ апостоли, съ разяснения върху отношенията на словѣнетѣ съ Римъ, Византия и Германия. Въ третия томъ автора имаше намѣрение да покаже, какъ плодоветѣ отъ дѣятелностьта на Кирила и Методия въ полза на литература и църквата, сѫ станали достояние не само на тоя клонь отъ словѣнството, въ срѣдата на който работѣхѫ св. братья, но и на цѣлото словѣнство; тука щѣше да се изложи и историята на словѣнската литургия. Обаче, тоя томъ остана недовършенъ. Въ печата се появихѫ само нѣкои негови части: „Slovensko pismo“ (Zagreb 1861) и „Književan rad sv. Cirila i Metoda“ въ сборника „Tisućnica slovjenskih apostola sv. Cirila i Metoda (Zagreb 1863).

Въ първата отъ тия студии Рачки изслѣдва въпроса за происхождението на словѣнското писмо, при което дохожда къмъ заключение, че глаголицата е по́-стара отъ кирилицата и е изобрѣтена отъ св. Кирила. Въ второто изслѣдване, което самъ автора нарича извлѣчение отъ другъ, голѣмъ трудъ, като подвъргва на критика словѣнскитѣ и иностраннитѣ свидѣтелства, разрѣшава въпроса за това, какви именно църковни книги сѫ прѣвели на словѣнски езикъ св. солунски апостоли. По́-късно, въ 1880 г. Рачки пакъ се повръща къмъ биографията на Кирила и Методия, и то по поводъ на новооткрититѣ Лондонски документи,[2]) но пълна история на словѣнската литургия, горещъ привърженикъ на която

[1]) Една часть отъ тоя трудъ била е напечатана въ „Arkiv-a“ на Кукулевича, подъ заглавието: „Nacrt jugoslavenske povjestij do IX vieka.“

[2]) Novonadjeni spomenici iz IX и XI vieka za panonsko-moravsku, bugarsku i hrvatsku poviest. Starine XII.

той остана прѣзъ цѣлия си животъ, пакъ не успѣ той да напише; него го отвличахѫ въ разни страни другитѣ зети отъ него върху си работи.[1])

Прѣзъ послѣднитѣ тридесеть години литературата по Кирило-Методиевския въпросъ достигнала е голѣми размѣри. Нѣкои части отъ трудътъ на Рачки сѫ вече застарѣли, нѣкои негови възгледи и сѫждения не сѫ съгласни съ нáй-новитѣ изслѣдвания, при все това „Viek i djelovanje sv. Cirila i Methoda" остана като забѣлѣжително явление и до днеска запазва своето значение въ литературата на тоя прѣдметъ: това не е проста биография на словѣнскитѣ учители, а дълбока по замисълтъ и ясна по испълнението история на словѣнското плѣме въ периода на присъединението му къмъ християнската образованость.

Така разнообразни и велики сѫ заслугитѣ на Рачки като историкъ. Да ги сгрупираме въ едно цѣло. Въ своитѣ многобройни изслѣдвания и издания на източницитѣ, Рачки не само е разяснилъ и освѣтилъ цѣли периоди и много явления отъ историческия животъ на хърватитѣ, българетѣ и сърбитѣ, но е поставилъ и твърда основа за строго научното и систематическо изучвание историята на южнитѣ словѣне. И за напрѣдъ не едно поколѣние слависти въ самостоятелнитѣ си изслѣдвания ще иматъ за исходна точка трудоветѣ на Рачки. Тие трудове дълго още ще служатъ на южнословѣнскитѣ историци като образци за това, какъ трѣба да се изучва историята на родния народъ и плѣме.

III.

Хронологически списъкъ на трудоветѣ на Рачки.[2])

1849 г. 1. Razum i vjera. Katolički List № 25.
2. Cerkvi. Katolički List № 25.
3. Budi volja tvoja. Katolički List № 26.

1850 г. 4. Svečenik. Katol. List № 40.

1851 г. 5. Sredotočje povjestnice. Katol. List №№ 14, 15, 19—26.

[1]) Да отбѣлѣжимъ още три статьи на Рачки, относящи се къмъ Кирило-Методиевския въпросъ: 1) Pregled glagoljske crkvene književnosti s osobitim obzirom na sv. pismo i liturgijske knjige. Katol. List 1856, № 34, 35; 2) Stara slika slovenskih apoštolov.

[2]) Тоя списъкъ може да се нарече само относително пъленъ. Учепитѣ трудове на Рачки внесени сѫ всички, а отъ политическитѣ статии указани сѫ само ония, които сѫ указапи въ книгата на акад. Смичикласа, която, до колкото се вижда, не исчерпва тая страна на библиографията.

1852 г. 6. Okostnica sadašnje špekulacije. Katol. List № 16—18.
7. Poganska špekulacija. Katol List № 30, 31.
8. Pokus narodno-lučbenog nazivlja. Kolo IX.
1853 г. 9. Zapad i istok s obzirom na djelce „Slovo katoličeskago pravoslavija rimskom katoličestvu". Katol. List № 26—32.
10. Crkva i umstvovanje. Kat. List № 42, 43.
11. Poslanica o razvoju filozofie. Katol. List.
1854 г. 12. Nabožne misli o sv. Cirilu i Metodu. Katol. List № 12.
1855 г. 13. Prvi dolazak Rusa u Carigrad. Neven № 8—10.
14. Slavi slavenskih apoštola. Katol. List № 10—24, 26.
1856 г. 15. Pregled glagoljske crkvene književnosti s osobitim obzirom na sv. pismo i liturgičke knjige. Katol. List № 34—35.
1857 г. 16. Crtice iz domaće crkvene povjestnice. Katolički List, I, Prabiskupi dalmatinsko-hrvatski № 1—3; II, O premještenju biskupske stolice iz Krbave u Modrušu, № 8; III, Još nješto o prabiskupih dalmatinsko-hrvatskih, № 20; IV, Katerina Zrinjska pobožna spisateljica hrvatska, № 28; V, Njekoliko primjetbe na legendu: Passio st. Quatuor Coronatorum, № 29—31.
17. Kristof biskup Modruški. Katol. List № 46—47.
18. Pismo iz Rima. Katol. List № 48.
19. Poslanice o Rimu i naših stvarih. Katol. List № 48—49.
20. Život Tome arcidjakona splitskoga. Neven № 65—70.
21. *Viek i djelovanje sv. Cirilla i Metoda slovjenskih apoštolov* u Zagrebu. I Svezak.
22. Nacrt jugoslavenske povjesti do IX vieka. Arkiv za povjestnicu jugoslavensku, kn. IV.
23. Jeli podmetnuta poslanica Hadriana II na Rostislava i Kocelja što se nalazi u panonskoj legendi? Arkiv za povjestnicu jugoslavensku. IV.
1858 г. 24. Starodavni križ u bribirskom sboru modruškoga kaptola. Katol. List № 30.
25. O Zmajevićevu rukopisu лѣтописа црковнога старога и новога закона света и крепостна држава словинско-латинсква. Katol. List № 30.
26. Poslanice o Rimu i naših stvarih. Katol. List №№ 6, 7, 8, 15, 16, 24, 25, 40, 41, 42.
27. Разборъ труда о. Мартынова: Les Manuscrits slaves dans la bibliotheque Nationale à Paris. Narodne Novine № 113, 114.

28. Разборъ изданія Миклошича и Фидлера: Slavische Bibliothek. Bd. II. Narodne Novine №№ 173, 174, 175, 178, 179.
29. Разборъ книги: *Jukić-Martić,* Bosanske i hercegovačke narodne pjesme. Narodne Novine № 274—279.
1859 г. 30. Poslanice o Rimu i naših stvarih. Kat. List № 1, 2, 3, 22.
31. Monumenta Hungariae Theinera. Katol. List № 14, 15.
32. Stari hrvatski molitvenik XIV ili XV vjeka. Katolički List № 46.
33. Marko Križevčanin blaženi mučenik crkve g. 1614. Katol. List № 51.
34. Naša književnost. Narodne Novine № 60—65, 67.
35. Za što pišem Slovjen, a ne Slovjan ili Slaven. Narodne Novine №№ 141—144, 146, 148, 149.
36. Iz Rima u Napulj. Narodne Novine № 226, 261, 262.
37. *Viek i djelovanje sv. Cyrilla i Methoda, slovjenskih apoštolov.* Svezak II. Zagreb. 420.
1860 г. 38. Poslanice o Rimu i naših stvarih. Katol. List. № 3, 4, 5.
39. Još njekoliko rieči o novoj bugarskoj književnosti. Katolički List № 13.
40. Četiri nadpisa latinska na džamiji u Baru. Katolički List № 44, 45.
41. Iz Rima u Napulj. Narodne Novine № 11, 12, 24.
42. Tri rimska nadpisa. Narodne Novine № 82, 85, 87.
43. Miklošićeva radnja o Glagolita Clozianus. Narodne Novine № 199.
44. Serbska beseda u latinskom pismu. Narodne Novine №№ 201, 202, 203, 205, 206, 209, 212.
45. Jugoslovjenstvo. Pozor № 27—29.
1861 г. 46. Život sv. Šimona Kožičić-a Begne, biskupa modruškoga i pisca. Katol. List № 1—6.
47. Grčka crkva i narod bugarski. Katol. List № 46—52.
48. *Odlomci iz državnoga prava hrvatskoga za narodne dinastije.* U Beču. 126.
49. *Slovjensko pismo.* U Zagrebu. 114.
50. Dalmacija po istoriji je sastavni dio hrvatske kraljevine. Pozor. 15, 98.
51. Magjari i Rieka. Pozor. 63, 71, 72.
52. Sriem i Hrvati. Pozor 133—136, 173.
53. Govor na saboru. Pozor 144.

54. Sabor trojedne kraljevine od god. 1848 prema Austriji. Pozor 203, 205, 206 223, 228.
55. Adresa sabora. Pozor 213, 215.
56. Slike iz sabora trojedne kraljevine. Pozor 233—236.
57. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Pozor № 271—273.
58. Misli o kraljevskom odpisu. Pozor 287—289.
1862 г. 59. Centralizacija, dualizam i federacija. Pozor 10, 11, 13, 14.
60. Jugoslavenska akademija znanosti naprama povjestničkom družtvu i matici ilirskoj. Pozor 141.
61. Misli jednoga Hrvata o istočnom pitanju. Pozor 198, 199, 202—207, 210—214.
62. Rieč o jugoslavenskoj akademiji, o sveučilištu, o narodnom muzeju i o zemaljskom arkivu. Pozor 258—260.
1863 г. 63. Jedinstvo austrijske carevine. Pozor 23—25.
64. *Književni rad sv. Cirila i Metoda* Tisućnica slovjenskih apoštola sv. Cirila i Metoda. Zagreb.
65. Izvadci za jugoslavensku povjest iz kr. osrednjega arkiva u Napulju. Arkiv za poviestn. jugosl. VII.
1864 г. 66. Prinosci za jugoslavensku epigrafiku. Književnik I.
67. Borba Hrvatah s Mongoli od I. Kukuljevića (рецензия). Književnik I.
68. Hrvatska povjestnica od I. Tkalčića (рец.). Književnik I.
69. Prospetto chronologico della storia della Dalmazia. 1863. (рец.). Književnik I.
70. Гласник Дружтва српске словесности (рец.). Književnik I.
71. Studii istorico-critici sopra l'isola e l'antica citta di Lissa (рец.). Književnik I.
72. Историја српскога народа од Крстића (рец.). Književnik I.
73. Jihoslovane. Obraz národopisno-literávni v Praze. 1864. (рец.). Književnik I.
74. *Ocjena starijeh izvora za hrvatsku i srpsku poviest srednjega vieka.* Književnik I.
1865 г. 75. *Ocjena starijih izvora za hrvatsku i srbsku poviest.* Književnik II.
76. Odnošaj srbskih despota i doseljenika napram kruni i kraljevini hrvatskoj i ugarskoj. Književnik II.
77. *Assemanov ili vatikanski evangelistar. U Zagrebu.*
78. P. J. Šafařik's Geschichte d. süd-slavischen Literatur (рец.). Književnik II.

*

79. Abel Lukšić „Slavische Blätter" (рец.) Književnik II.
80. Ристић, Дечански споменици (рец.). Književnik II.
81. Arkiv za jugoslavensku poviestnicu (рец.). Književnik II.
82. Rozpravy z oboru věd slověnských v Praze (рец.). Književ. II.
83. S. Ljubić, Vladanje mletačko u Rieci (рец.). Književ. II.

1866 г. 84. Obrana hrvato-slavonske granice s gledišta državnopravnoga. Književnik III.
85. Jagić, Primeri starohrvatskoga jezika (рец.). Književ. III.
86. Живот краљева и архиепископа српских, изд. Даничић (рец.). Književnik III.
87. Mesić, Životopis Nikole Zrinjskoga (рец.). Književnik III.
88. Hrvatska pragmatička sankcija. Pozor 39, 40, 48.
89. Adres sabora. Pozor 50.
90. Govor na saboru. Pozor 70.
91. Ustavna razmirica u Ugarskoj i trojednoj kraljevini. Pozor 111, 112, 113, 115, 117, 119.
92. Dualizam i trojedna kraljevina. Pozor 244, 245, 247, 248, 252, 255.
93. Državno pravo trojedne kraljevine po tumačenju magjarskom i po našem. Pozor 300, 301, 302.
94. Jedna ili dvie krunitbene zajednice. Pozor 301.
95. Otvoreno pismo narodnim zastupnikom. Pozor 307.
96. Predlozi o državopravnih pitanjih na stolu našega sabora. Pozor 329, 330, 332.

1867 г. 97. *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina.* Rad I.
98. Rieka prema Hrvatskoj. Zagreb 134+CVIII.
99. Петрановић, Богомили, црква босанска и крстјани (рец.)

1868 г. 100. *Pokret na slovenskom jugu koncem XIV i početkom XV stol.* Rad II, III, IV.
101. Riedko slovensko pismo u Vatikanskom rukopisu. Rad II.
102. L. Leger, Cyrille et Méthode. (рец.). Rad V.
103. Arkiv za poviestnicu jugoslavensku kn. IX (рец.). Rad V.
104. Besjeda u Akademiji. Rad V.

1869 г. 105. *Bogomili i Patareni.* Rad VII, VIII, X.
106. Prilozi za poviest bosanskih Patarena. Starine I.
107. Besjeda u akademiji. Rad IX.

1870 г. 108. O slovjenskoj chronografiji srednjega vijeka. Rad XIII.
109. Besjeda u akademiji. Rad XIII.
110. Listovi jednoga antiunioniste. Zatočnik.

1871 г. 111. O dalmatinskih i ilirskih novcih najstarije dobe. Rad XIV.
112. Karl Jaromir Erben. Rad XIV.
113. Najnovija izdanja izvora za život sv. Cirila i Metoda. Rad XV.
114. Kako i kada se preobrazi hrvatska kneževina u kraljevinu. Rad XVII.
115. Ljubić, Spomenici o Stjepanu Malom (рец.). Rad XVII.
116. Besjeda u akademiji. Rad XVII.
117. Knez Krsto Erankopan nepoznat do sada pjesnik. Vienac 3.
118. Ban P. Zrinski i Fr. Frankopan na stratištu. Vienac 17.
119. Crtica o hrvatskih i talijanskih Frankopanih. Vienac 37.
1872 г. 120. Rukopisi tičući se južnoslovinske poviesti u arkivih srednje i dolnje Italije. Rad XVIII.
121. Dopunjci i izpravci za stariju poviest hrvatsku. Rad XIX.
122. Besjeda u akademiji. Rad XXI.
123. Razhod grada Zagreba 1362. Starine IV.
124. Iz djela E. L. Crievića Dubrovčanina. Starine IV.
125. Popis župa Zagrebačke biskupije od g. 1334 i 1501. Starine IV.
1873 г. 126. Jan Erazm Vocel. Rad XXII.
127. *Borba južnih slovena za državnu neodvisnost u XI vieku.* Rad XXIV, XXV, XXVII.
128. *Acta conjurationem Bani P. a Zrinio et com. Fr. Frangepani illustrantia.* U Zagrebu. 1873. X+595.
129. Život Nikole Stjepka Nalješkovića. Stari pisci hrvatski V.
130. Besjeda u akademiji Rad XXV.
131. Ivana Gundulića Jeruzolim oslobodjen. Vienac 34.
132. Na Lokrumu. Vienac 34.
1874 г. 133. *Iztraživanja u pismarah i hnjižnicah dalmatinskih.* Rad XXVI.
134. Pisan spomeuik iz dobe hrvatskoga vojvode Branimira. Rad XXVI.
135. *Borba južnih slovena za državnu neodvisnost u XI vieku.* Rad XXVII, XXVIII.
136. Besjeda u akademiji. Rad XXIX.
137. *Dubrovački spomenici o odnošaju dubrovačke občine naprama Bosni i Turskoj godine rasipa bosanske kraljevine.* Starine VI.
138. Život Hanibala Lučića. Stari pisci VI.
139. Marko Antonij Dominis. Vienac 48—52.

1875 г. 140. *Borba južnih Slovena za državnu neodvisnost u XI vieku.* Rad XXX, XXXI.
141. Dr. Božidar Petranović. Rad XXX и Vienac 15.
142. Theiner, Monumenta Slavorum meridionalum T. II. Zagrabiae.
143. Pismeni spomenici iz dobe hrvatskoga kralja Krešimira II. Starine VII.
144. *Starohrvatski glagolski nadpis u crkvi sv. Lucije kod Baške na Krku.* Starine VII.
145. Pismo prvovjenčanoga kralja srbskoga Stepana I papi Honoriju III. god. 1220. Starine VII.
146. Gradja za poviest hrvatsko-slovenske seljačke bune god. 1573. Starine VII.
147. Dubrovnik. Vienac 10—13.
148. *Sastanak u Kijevu.* Vienac 12.
149. Književne obznane. Vienac 7, 19, 28, 36, 43.
150. Besjeda u akademiji. Rad XXXIII.
1876 г. 151. *Hrvatska dvorska kancelarija i njezine izprave za vladavine narodne dinastije.* Rad XXXV.
152. *Stari priepisi hrvatskih izprava do XII vieka prema maticam.* Rad XXXVI.
153. Besjeda u akademiji. Rad XXXVII.
154. Saba Mikšetić Babulić i Mikša Pelegrinović. Stari pisci VIII.
155. Lesina (Hvar). Vienac 2.
156. Solin. Vienac 11, 12, 13.
157. *O izučavanju ruskih narodnih piesama i njihovih izdanjih.* Vienac 18, 19.
158. Skok u Križevce i stara crkva sv. Križa. Vienac 38.
159. Naš književni i naučni rad. Vienac 51.
160. Književne obznane. Vienac 4, 16, 25, 51.
1877 г. 161. *Documenta historiae Croaticae periodum antiquam illustrantia.* Zagrabiae.
162. *Mihajlo Petrović Pogodin.* Rad XXXVIII.
163. Besjeda u akademiji. Rad XLI.
164. Prilog za poviest hrvatskih uskoka. Starine IX.
165. Gjuro Daničić. Vienac 22.
166. Književne obznane. Vienac 12, 25.
1878 г. 167. Slovenski a napose bugarski i hrvatski u Italiji putnici ponajviše druge polovice IX vieka. Rad XLII.

168. *Podmetnute, sumnjive i preradjene listine do XII vieka.* Rad XLV.
169. Besjeda u akademiji. Rad XLV.
170. Život Franje Lukarevića Burine. Stari pisci hrvatski X.
171. Novija odkrića u Solinu. Vienac 3.
172. Arkeologiško družtvo u Sisku. Vienac 4.
173. Stolna crkva u Spljetu. Vienac 9.
174. Kanonik Martin astrolog. Vienac 25.
175. Naša akademija pred bibliografskim kongresom u Parižu. Vienac 28.

1879 г. 176. Matija Mesić. Rad XLVIII.
177. Izpravak k razpravi: Podmetnute, sumnijve i preradjene listine. Rad XLVIII.
178. Povjestnik Ivan Lučic Trogiranin. Rad XLIX.
179. *Dopisi izmedju krajiških, turskih i hrvatskih častnika.* Starine XI.
180. Besjeda u akademiji. Rad XLVIII.
181. Pismo Stanka Vraza Vuku Karadžiću. Vienac 43.
182. Svečana besjeda. Rad L.

1880 г. 183. *Scriptores rerum Croaticarum pred XII stoljećem.* Rad LI.
184. *Biela Hrvatska i biela Srbija.* Rad LII.
185. Novo nadjeni spomenici iz IX i XI vieka za panonsko-moravsku, bugarsku i hrvatsku poviest. Starine XII.
186. Život Miha Bunića Babulinovića, Mar. Mažibradića, Marina Burešića. Stari pisei XI.
187. Besjeda u akademiji. Rad LIV.
188. Sa što i na što promjena. Obzor 150—153.
189. Mane u organizmu naše crkve. Obzor 289, 290, 293,
190. *Sergij Mihajlović Solovjev.* Rad LIV.

1881 г. 191. *Nutarnje stanje Hrvatske prije XII stoljeća.* Rad LVI, LVII.
192. Notae Joannis Lucii. Starine XIII.
193. Najstarija hrvatska ćirilicom pisana listina. Starine XIII.
194. Čitanje u Petrogradu o dubrovačkom pjesniku A Gledjeviću. Vienac 3, 9.
195. *Aleksij Pisemski.* Vienac 11.
196. *Todor Dostoevski.* Vienac 11.
197. Matija Petar Katančić. Vienac 16, 17.
198. Spomenik Nikole Gogola. Vienac 42.

199. Peti arkeologijski kongres ruski. Vienac 42.
200. *Vaso Vereščagin.* Vienac 47.
201. Književna zanovietanja Deželićeva Obzor 6—10.
202. Stranka prava. Obzor 27—31.
203. Uzpostava katoličke hierarhije u Bosni i Hercegovini. Pozor 21, 22.
204. Kamo spada Rieka. Pozor 28—30.
505. Čemu borba za Rieku. Pozor 42—43.
206. Krpana nagodba. Obzor 146, 147, 148, 149, 152.
207. Svečana besjeda u akademiji. Rad LIX.

1882 г. 208. *Aleksandr Aleksandrović Kotljarevskij.* Rad LX.
209. Svečana besjeda u akademiji Rad LXIII.
210. *L. Komulovića izvještaj i listovi* (god. 1593—94) *o poslanstvu u Tursku, Erdelj Moldavsku i Poljsku.* Starine XIV.
211. Prilozi za geografsko-statistički opis bosanskoga pašalika. Starine XIV.
212. *Dva nova priloga za poviest bosanskih Patarena.* Starine XIV.
213. *I. S. Aksakov i M. N. Katkov.* Vienac 23.
214. Germania irredenta. Obzor 26, 27, 29, 31.
215. Buncanja Fridrika Pestya. Obzor 46. 47, 50, 52, 53, 54, 56, 57, 59, 60.
216. Germania contra Hungariam. Obzor 65, 68, 72.
217. Kako danas stoje stvari u Rusiji. Obzor 112, 113.
218. Nagodba za Rieku. Obzor 159, 160.

1883 г. 219. Vaclav Aleksandro Maciejovskij. Rad LXVIII.
220. Svečana besjeda u akademiji. Rad LXVIII.
221. Izvodi iz Marina Sanuda (1526—1533). Starine XV.
222. Antisemitizam u Dubrovniku 1622. Vienac 1.
223. Najnovije magjarsko pisanje o Rieci. Obzor 107.

1884 г. 224. *Nutarnje stanje Hrvatske prije XII stoljeća.* Rad LXX.
225. Besjeda u akademiji. Rad LXXIII.
226. Izvodi iz Marina Sanuda 1526—1533. Starine XVI.
227. Mletci. Vienac 1, 2, 3.
228. Književna pisma. Vienac 15, 16.
229. Program neodvisne narodne stranke pred službenim listom. Obzor 63. 64. 65, 66.
230. Srbski predlog od 18 lipnja. Obzor 145—148, 150, 151.
231. Riegerov govor. Magjari pred Slovenima. Obzor 283—287.

1885 г. 232. *Prilozi za poviest humanisma i renaissance u Dubrovniku, Dalmaciji i Hrvatskoj I.* Ivan Ravenjanin učenik Petrarkin dubrovački kancelar kano predteča humanisma u Dubrovniku. Rad LXXIV.

233. *Šesti arkeološki sastanak u Odesi.* Rad LXXVI.

234. Besjeda u akademiji. Rad LXXVII.

235. Svečani govor u proslavu pedeset-godišnjice prieporoda hrvatske knjige. Rad LXXX.

236. *Nacrt hrvatske historiografie od 1835 — 1881.* Rad LXXX.

237. Proslava tisućgodišnjice sv. Metoda. Vienac 12.

238. Stara slika slovjenskih apostola u Rimu. Vienac 14.

239. Novo buncanje Friderika Pestya. Obzor 159.

240. Ustavno licumjerstvo. Obzor 184, 185.

1886 г. 241. *Nutarnje stanje Hrvatske prije XII stoljeća.* Rad LXXIX.

242. Svečana besjeda u akademiji. Rad LXXXII.

243. *Putne uspomene o Rusiji.* Vienac 3—52.

244. Zablude srpske politike. Obzor 39—42.

1887 г. 245. *Životopis i korespondencija Rugjiera Josipa Boškovića.* Rad LXXXVII.

246. Svečana besjeda u akademiji. Rad LXXXVI.

247. *Poljska. Putne uspomene.* Vienac 13—16, 19, 21—23.

1888 г. 248. *Izvještaj barskoga nadbiskupa Marina Bizzia o svojem putovanju god. 1610 po Arbanaskoj i Staroj Srbiji.* Starine XX.

249. Svečano slovo. Ljetopis jugoslavenske akademije, za godinu 1888.

250. *Nikolaj Ivanović Kostomarov.* Ljetopis III za g. 1888.

251. *Životopis i korespondencija Rugjera Josipa Boškovića.* Rad LXXXVIII, XC.

252. *Nutarnje stanje Hrvatske prije XII stoljeća.* Rad XCI.

1889 г. 253. *Boj na Kosovu. Uzroci i posljedice.* Rad XCVII.

254. Izvodi iz Marina Sanuda. Starine XXI.

255. Povelja bosanskoga kralja Tvrtka od g. 1366. Starine XXI.

256. Besjeda u akademiji. Ljetopis IV.

257. Dr. Ivan Subotić. Ljetopis IV.

258. Dr. L. Geitler. Ljetopis IV.

259. Hrvatskí Kninski spomenici. Vienac 6.

260. Novo odkriti spisi Jurja Križanića. Vienac 13.

261. Kopija Rafaelovih slika u našoj galeriji. Vienac 13.

1890 г. 262. *Monumenta historico-juridica T. IV. Statuta lingua croatica conscripta.* Zagrabiae.
263. *Nutarnje stanje Hrvatske prije XII stoljeća.* Rad XCIX.
264. Stari grb bosanski. Rad CI.
265. *P. Al. Lavrovskij.* Ljetopis V.
266. Josip Jireček. Ljetopis V.
267. Štrosmajerova galerija slika, 2 izdanje.
268. Najnovija stečevina naše galerije. Vienac 27.
269. Glagolitica. Vienac 30.
270. Andrija Kačić prema slovinstvu. Vienac 30.
271. Besjeda u akademiji. Ljetopis V.
272. Matematička politika. Obzor 248—253, 255, 256, 258, 260, 262, 264, 266, 267, 269.

1891 г. 273. *Natarnje stanje Hrvatske prije XII stoljeća.* Rad CV.
374. Romuald Hube. Ljetopis VI.
275. *Grigorij Petrović Danilevskij.* Vienac 1.
276. Glagolski spomenik vojvode Hervoja. Vienac 29.
277. Izvodi iz Marina Sanuda. Starine XXIV.

1892 г. 278. Osvrt na 25-godišnje djelovanje akademije. Ljetopis VI. и Vienac 50.
279. Izvod iz Marina Sanuda. Starine XXV.
280. Oporuka Marka Marulića. Starine XXV.
281. Franjo Glavinić. Vienac 1.
282. *Josip Josipović Pervolf.* Vienac 5.
283. Etruščanski nadpis našega Muzeja. Vienac 38.

1893 г. 284. *Nutarnje stanje Hrvatske prije XII stoljeća.* Rad CXV, CXVI.

1894 г. 285. *Thomas Archidiaconus: Historia Salonitana.* (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium. Vol. XXV).

Екскурсия по Калоферската планина.

Отъ Д. Ияковъ.

I.

Азъ рѣкохъ да позапознаж читателитѣ тука съ Калоферската планина, висока и величественна, по върховетѣ на която се катерихъ и спахъ прѣзъ цѣлата ваканция тази година.

За исходенъ центъръ си бѣхъ избралъ Калоферския мжжски мънастирь Рождество Прѣсветия Богородици, съграденъ въ равното дъно на една скрита долинка между планинитѣ, висока 540 m. надъ морето, презъ която протича и овлажава Мънастирската рѣка (Курнидица, Акъ-дере, Бѣла-рѣка), на́й-голѣмъ лѣвъ протокъ на Стрѣма.

Отъ тука тръгнахме една зарань рано, азъ и трима опитни водачи (Кара-Колю Матьовъ, Иванъ Хр. Ризановъ и игуменътъ на Калоферската обитель — Иларионъ Василевъ Тухлевъ) и поехме пжтя на горѣ възъ балкана. Планината приличаше на гола искжпана дѣвица, едва излѣзла изъ водата, която чакаше слънцето да некне, да ж осуши. Ний прѣбродихме съ коньетѣ Бѣлата-рѣка и, почти безъ пжть, тръгнахме къмъ истокъ отъ мънастиря, прѣзъ гората на Бѣли-брѣгове.

Мънастирската-рѣка е буйна. Тя се искубва изъ гжрдитѣ на балкана и съ трѣсъкъ и шумъ слиза на долу къмъ Карловската долина, дѣто, подъ селото Богазътъ, на Ю. Ю. Изтокъ отъ Калоферъ, и на изтокъ отъ с. Михилци, се излива въ Стрѣма. Коритото на Курнидица е много наведено при горното течение, за това и водитѣ ѝ тамъ се стрѣлкатъ съ голѣма бързина, и често пжти прѣдъ себе си търкалятъ огромни канари, когато придоджтъ. Почти цѣлото рѣчище на Акъ-дере, отъ изворитѣ му дори до устието, е напълнено съ балвани, отъ разни форми и голѣмина, натрупани безъ редъ единъ връзъ другъ. По́-къмъ устието на рѣката, скалнитѣ балвани съвсѣмъ се сдребняватъ, изгубватъ своитѣ ржбове, ставатъ гладки и завржглени, и на много мѣста се прѣкъсватъ отъ пѣсъчливи би-

стрини, които е драго човѣку да ги гледа и да имъ се любува. Горното течение на рѣката се пада дълбоко на вѫтрѣ въ планината. Тамъ то е пó-шумно, пó-страшно, и коритото е пó-дълбоко. На много мѣста надъ Калоферския мънастирь Курнидица се изгубва между високитѣ и стръмни скалисти вишини, пакъ слиза дълбоко въ тъмнитѣ пропасти балкански, надъ които може само орелъ да надникне. Такова е коритото на рѣката, напр., въ мѣстностьта Джендема (Елли-дере), на югъ отъ в. Малъкъ-Купенъ, дѣто никой до сега не е можа̀лъ да отиде и дѣто, споредъ казванието на моитѣ водачи, се втичатъ въ Курнидица петдесетъ (50) буйни горски рѣкички. На́й-голѣмъ шумъ въ планината прави рѣката тамъ, дѣто течението си е издълбало въ рѣчището дълбоки вирове, надъ които огромнитѣ скални балвани сѫ се много награмадили, слѣгнали сѫ се и водата, като се провира между празнинитѣ имъ или тече надъ тѣхъ, буйно и шумно пада въ вировеtѣ, на половина прѣвърната въ воденъ прахъ и пѣна. Въ тѣзи дълбоки вирове на Курнидица, подъ скалитѣ, се въдѫтъ рояци пъстърви, мрѣни и лешки. Въ тази рѣка се въдѫтъ, така сѫщо много водни змии, раци и видри. Мънастирската рѣка извира изъ на́й-високото мѣсто на в. Дюзъ-чалъ (въ Карловската планина), близу до Дипсизъ-гьолъ, край който минава Троянската пѫтека и дѣли водитѣ на Карловската-рѣка (Стара-рѣка) и Мънастирската-рѣка. Зимѣ, отъ половината на Декемврий до началото на Априлий, водитѣ на Курнидица сѫ сковани въ ледове, по които се тътратъ глутници гладни вълци, толкозъ много *привилигирани* въ Калоферската планина и толкозъ многочисленни. Името на Курнидица е погрѣшно написано на русската генерална карта: р. Курдейница.

Когато навлѣзохме въ гората на Бѣли-брѣгове, рано сутриньта, Целзиюва топломѣръ показваше 22° надъ нулата. Врѣмето бѣше тихо и приятно, а въздухътъ чистъ и прозраченъ.

Бѣли-брѣгове сѫ стръмни бѣли стѣни, отвъдъ Курнидица, срѣщу източната страна на Калоферския мънастирь. Тѣзи сипкави брѣгове се състоятъ повече отъ бѣлъ ронливъ пѣсъкъ, който на мѣстѣ се е вканарилъ и зажълтялъ, а на мѣстѣ е запазилъ хубаво бѣлината си и прилича на изпръхнала таханъ-халва. Надъ лѣвия брѣгъ на Курнидица Бѣли-брѣгове сѫ много стръмни, почти отвѣсни, и страната имъ, обърната срѣщу Калоферския мънастирь, е съвсѣмъ гола. Билото и наведенитѣ склонове на тѣзи възвишения сѫ покрити съ букова гора.

Кждѣ срѣдата на лѣсътъ, на прѣдѣ ни се показа една тѣсна козья пжтека, която се подемаше стръмно възъ върха на Бѣли-брѣгове, и по която сега трѣбваше да вървимъ. Тя бѣ прокопана отъ горскитѣ порои, които по нея си бѣхж проправили пжть на долу — къмъ Курнидица. Единъ отъ водачитѣ ми расказа, че пролѣть, въ началото, когато се случи топлия вѣтъръ да свари снѣгътъ по Бѣли-брѣгове, тогазъ по тазъ пжтека не може да се върви, не може и да се прѣмине прѣзъ тукъ, понеже по цѣлата дължина на пжтеката тече буйна рѣка, съ размжтена вода, която съ трѣсъкъ слиза въ Бѣлата-рѣка. Тогазъ тазъ буйна поройна рѣка изскубва много букаци изъ земята и ги свлича на грамади долу — срѣщу мънастирската аязма. Ние съ мжка ѣздехме коньетѣ нагорѣ възъ върха, понеже клоньето на дърветата на много мѣста се бѣхж гжсто сплели надъ пжтеката и ни прѣчехж да се промъкнемъ подъ тѣхъ. Лѣсътъ състоеше повече отъ млади джбови, букови, лѣскови и липови дървета. На мѣстѣ, гдѣто пороитѣ бѣхж разширочили пжтеката и пó-дълбоко я бѣхж издълбали, край двѣтѣ ѝ страни бѣхж нацъвтѣли множество бурени и разновидни хубави цвѣтя: равнецъ, дивъ-каланфиръ, папрать, дивъ-копъръ, синчецъ, дива-мирудия, пусни-кръвчица, кучи-дрѣнъ, трифилъ, ягоди, кжпини, лѣпенка и разни видове млѣчни и отровителни гжби. На много мѣста прѣдъ пжтеката се изтъквахж малки красиви полѣнки, отвредъ обградени съ гора и порасли съ висока гжста трѣва. Нѣколко отъ полѣнкитѣ, по това врѣме, бѣхж вече покосени, и сѣното имъ бѣ старателно наплъстено на купни. Туку подъ самия връхъ на Бѣли-брѣгове пжтеката става пó-тѣсна и пó-равна, но пó-отворена отъ горѣ и пó-удобна. На това мѣсто, именно, малко на лѣво отъ пжтеката се намѣрва *Хайдушкото-кладенче*, на което водата е много студена (3° ц.), приятна на вкусъ и бистра като сълза. Много години прѣди освобождението на България, на това кладенче рѣдко е смѣялъ пжтникъ да се отбие да пие вода, понеже горскитѣ хайдути често пжти сж се навъртали тадѣва, когато сж оставали безъ хлѣбъ.

Нáй-високото мѣсто на Бѣли-брѣгове, в. *Попска-могила* (750 m.), се пада надъ Хайдушкото-кладенче, на изтокъ отъ Калоферския мънастирь. На сжщата страна отъ мънастиря се пада и в. *Параджѝйска-полѣна,* десеть метра пó-низкъ отъ първия. Тѣзи два срѣдно-високи върха се покрити пó-вече съ ниви и ливади, които принадлежжтъ на калоферци. Върхътъ Попска-могила е заграденъ отъ три страни съ листова гора, а в. Параджѝйска-полѣна има вълнисто било и южнитѣ поли на склоноветѣ му се допиратъ до сѣверната страна

на другъ единъ връхъ — *Ралчовецъ.* Въ жгъла между последния вързхъ и в. Параджиiйска-полѣна, отъ долу подъ пжтя, извира *Аязменското-дере* (Аязменско дере), лѣвъ протокъ на мънастирската-рѣка. Това малко дере опасва южното нанадолнище на в. Параджиiйска-полѣна, сетнѣ се възвива и спуща къмъ мънастирската-рѣка, и при самата язма св. „Пантелеймонъ", се излива въ сжщата рѣка. Въ Аязменското дере не се вжди никаква риба, но раци има доста много подъ каменяка.

Като се изстжпимъ на в. Параджиiйска-полѣна и гледаме къмъ югъ, виждаме в. *Ралчовецъ,* приличенъ по формата си на орало (отъ дѣто е получилъ вѣроятно и името си), цѣлъ прошаренъ съ ниви, ливади и листова гора. Този вързхъ се пада на сѣверъ отъ Калоферъ, между Мънастирската-рѣка, р. Тунджа, в. Параджиiйска-полѣна и лозята „Тръникатa". Отъ источния склонъ на в. Ралчовецъ, отъ горѣ надъ пжтя, отъ „Генчовска-ливада", изъ „Сивото-кайначе", извира една малка буйна рѣка — *Гроздана,* дѣсенъ протокъ на Тунджа. Извора на Гроздана се намѣрва въ дънера на едно старо лѣскаво дърво, а устието ѝ се пада до самия „Студенъ-кладенецъ", край пжтя, който върви отъ Калоферъ къмъ в. Заногата. Главата на Гроздана — *Сивото-кладенче,* заслужено е получило своето име, понеже цвѣтътъ на водата въ кайначето е наистина сивъ. Тази сивота на водата е придадена отъ лѣсковитѣ стѣни на кайначето, които сж много сиви. Въ врѣме на освободителната война, при устието на Гроздана, е станалъ страшенъ бой, между казаци и българи отъ една страна, и турския аскеръ и башибузуцитѣ отъ друга, на което мѣсто сж паднали убити и ранени и отъ двѣтѣ страни, и 60 души турци роби.

Пжтя, който минава край Студения-кладенецъ, за който споменахме и пò-горѣ, иде отъ Калоферъ и, прѣзъ Русалскитѣ гробища и долината на р. Тжжа, отива за Ново-село, въ Севлиевския окржгъ. Този пжть е колникъ и тукашното население го нарича още и *Севлиевски-пжть.* Той е единствения нáй-удобенъ пжть, който съединява, прѣзъ балкана, долината на Стрѣма съ Ново-село и Севлиево. И за това, едно пò-подробно описание на тоя колникъ пжть тука, би било много на мѣстото си.

II.

Когато наваляхме отъ в. Параджиiйска-полѣна къмъ хубавата долина на Тунджа — по источна посока, ний вървимъ безъ пжть: прѣзъ росни покосени ливади и прѣзъ млади шубръкови горички.

Прѣди да стигнемъ до брѣговетѣ на Тунджа, трѣбва прѣко да прѣминемъ прѣзъ два колника, които идѫтъ отъ Калоферъ. Тѣзи два коларски пѫтя сѫ тѣсни, колкото едни волски кола да могѫтъ да вървѫтъ по тѣхъ и прѣдполагамъ, че слѣдъ дъждъ, тѣ трѣбва да сѫ пълни съ локви и батакъ, и да затрудняватъ много пѫтуванието, съ каквото и да било. Подъ Мънастирската-ливада, тѣзи два коларски пѫтя се много доближаватъ и вървѫтъ така около единъ километръ мѣсто паралелно единъ на другъ. Пó-сетнѣ, единия отъ тѣхъ, слѣдъ като прѣмине прѣзъ в. Ралчовецъ, поема върлото на в. Параджйкска-полѣна и отива къмъ Параджйкския-рѫтъ, р. Бъзьовица и в. Купенъ. Втория се пръска и загубва по нивитѣ на Параджйкския-рѫтъ. Тѣзи два пѫтя азъ споменахъ и описахъ нарочно, каквото, да не би нѣкой пѫтешественникъ слѣдъ мене, съ картата на русския генераленъ щабъ въ рѫка, да заблуди по тѣхъ, и да помисли, че върви по пѫтя, който отива отъ Калоферъ прѣзъ Русалскитѣ гробища, за Ново-Село.

Севлиевския пѫтъ е други. Той тръгва отъ Калоферъ, върви нѣколко врѣме, изъ далеко, паралелно съ дѣсния брѣгъ на Тунджа, минава край Студения-кладенецъ, сетнѣ доближава до рѣката и като я прѣсече при Радивчовъ-мостъ, на лѣвия ѝ брѣгъ се раздвоява. Първия отъ раздвоенитѣ пѫтища върви прѣзъ в. Заногата, в. Пирова-ливада, прѣзъ Русалскитѣ гробища и стига долината на рѣка Тѫжа. Втория върви прѣзъ в. Червенковецъ, прѣзъ Дълбока-рѣка, в. Козята-стѣна, в. Кара-гергьовица и стига пакъ долината на Тѫжа, при Стария-говедарникъ. На това мѣсто двѣтѣ пѫтеки се сливатъ въ едно и отиватъ прѣзъ Мара-гидикъ за Ново-Село.

Сега, до като седимъ още при бистритѣ кристални води на Студенъ-кладенецъ, нека расправимъ на любознателния читатель, гдѣ кои върхове и мѣстности се падатъ, за да има той прѣдставление за тѣхъ и да го не затрудняватъ имената имъ сетнѣ, ако, пó-нататъкъ, при пѫтуванието, ги споменемъ още на нѣколко пѫти.

Да, ний ще прѣминемъ прѣзъ тѣзи мѣста, и ще се искачимъ на много отъ споменѫтитѣ върхове, за да видимъ отъ тамъ други пó-високи, пó-недостѫпни и пó-величественни, и ще се понарадваме на тѣхнитѣ чудни форми и хубости неописуеми.

1) *Параджйкския-рѫтъ,* напр., се пада срѣщу Калоферския мънастирь, на сѣверъ отъ него, подъ в. Пилешки-пологъ, в. Рудинàта и между рѣкитѣ Тунджа и Курнидица. Гледанъ отъ мънастирския чардакъ или отъ мънастирската ливада, Параджйкския-рѫтъ има чудесенъ изгледъ, и може да се каже, че самъ той много

спомага, да бѫде толкозъ хубава малката долинка, въ която е съградена свещенната обитель. Този рѫтъ, излеко се подема нагорѣ отъ лѣвия брѣгъ на Мънастирската-рѣка, растила се въ срѣдата, като килимъ, на длъжъ, послѣ пакъ се свива къмъ върха на дипли на дипли, като сукманя въ кръста на нѣкоя панагюрка, и се прикрѣпя съ нáй-сѣвернитѣ си краища у стѣнитѣ на пó-високитѣ отъ него ближни върхове. Ако погледнемъ отъ далечъ Параджѝкския-вързъ, повръхностьта му прилича на огромна шахъ-матова дъска, нарѣзана на кутии на кутии, и всѣка една отъ тѣзи кутии е испълнена или съ ниви и ливади, или съ буйно и високо порастнали папради. Ниско около склоноветѣ на рѫта се е проточила, като зелена тантела, широка ивица листова гора и канари, която прѣпасва приножията му почти отъ вредъ.

Въ днешно врѣме, на пó-зàвѣтнитѣ мѣста по рѫтътъ, Каракачанитѣ сѫ установили своитѣ овчи полугари, които нѣкоги сѫ били пó-многочисленни. Подъ турското владичество, напр., Параджѝкътъ е билъ хубаво обработванъ и хубаво засѣванъ, и на пó-много мѣста по него тогава е лѣжалъ добитъкъ, да го наторява. Споредъ както можахъ и самъ да се увѣрѭ, по онова врѣме е нѣмало тука нито педя земя, която да не е била употрѣбена въ полза. Обаче, слѣдъ освободителната война, тукашнитѣ хора се пръснали, кой на кѫдѣто можалъ — за пó-лесни и пó-голѣми кярове. Едни се заловили за държавна служба и отъ нищо станали „бая“ голѣми чиновници; други, замѣстили ралото и сърпа съ други тънки занаяти и прѣдприятия, и отъ тогава този хубавъ кѫтъ земя зарасалъ съ трѣви и папради и запустѣлъ. И ако да не сѫ каракачанитѣ да го оживляватъ всѣко лѣто, той може единъ день и да обезлюдѣе. А какво прѣлестно мѣсто е Параджѝкътъ, и колко много хора и добитъци би можалъ той да исхрани всѣка година, ако да имаше кой да се погрижи за обработванието на неговитѣ отдавна зарастнали нивя!

2) Рѣката *Бъзьовица* е лѣвъ притокъ на Мънастирската рѣка. Тя не е нѣкоя голѣма рѣка, но водата ѝ не спада прѣзъ цѣлата година. Само пролѣть, когато снѣговетѣ се топѭтъ, и слѣдъ извънредно силни лияци — лѣтѣ, тя става пó-буйна. Устието ѝ се пада тъкмо подъ Кавалджийницата. Подъ изворътъ ѝ и край брѣговетѣ ѝ на много мѣста има порастнали едри бъзьови дървета, отъ дѣто рѣката, вѣроятно, е получила името си.

3) Върхътъ *Малъкъ-купенъ* (1370 m.) не се вижда добрѣ отъ Калоферския мънастирь, понеже го затуля в. Голѣмъ-купенъ, който

стои прѣдъ него. Малъкъ-купенъ се пада на сѣверо-западъ отъ Калоферския мънастирь. Неговитѣ крайни синори сѫ: в. Юмрукъ-чалъ, рѣка Бъзьовъ-дѣлъ, пропастьта Джендемътъ и р. Пръскалото. На източния му склонъ, въ срѣдата, има една широка полянка — Папратлйвица, порастнала съ висока папрать. Темето на върха е голо и скалисто, а почти отвѣснитѣ му склонове сѫ обкичени съ листова гора. Малкия и Голѣмия купенъ сѫ срастнати съ основитѣ си, тѣ много си приличатъ по формата единъ на другъ — и двата „мязатъ" на двѣ огромни купи сѣно, на върхътъ малко нѣщо расплъстено. *Голѣмия-купенъ* е пó-стръменъ, пó-високъ и почти никакъ недостѫпенъ. Всѣко опитване да се искачимъ на послѣдния върхъ е свързано съ голѣми опасности за живота ни.

4) Студения-кладенецъ, при който сѣднахме на почивка, се пада край пѫтя, който иде отъ Калоферъ къмъ в. Заногата, срѣщу устието на р. Гроздана, между Тунджа, р. Бряза, в. Ломътъ и двѣтѣ Сàдини. Водата на кладенеца извира изъ пѣсъка край пѫтя, тя е бистра като сълза и много студена. На картата на русския генераленъ щабъ този кладенецъ е отбѣлѣзанъ съ малка четвъртита точка, но не тамъ, дѣто е мѣстото му.

Тукъ трѣбва да кажемъ нѣщо и за Тунджа.

Срѣдното и долното течение на Тунджа сѫ пó-извѣстни. Изворитѣ на тази рѣка и до сега още не сѫ точно опрѣдѣлени. Азъ ходихъ на самата глава на Тунджа. Изворътъ ѝ не е голѣмъ, нито много малъкъ. Той се пада тъкмо въ ѫгъла между в. Юрушка-грамада и в. Пилешки-пологъ. Още въ горното си течение, Тунджа изобилствува съ пъстърва, раци, видри и водни змии.

5) Радивчовъ-мостъ, който и пó-горѣ споменѫхме, е построенъ надъ р. Тунджа, въ продължението на коларския пѫть, който върви отъ Калоферъ къмъ Русалскитѣ гробища. Собственно, самия мостъ вече отдавна не сѫществува. Той е завлѣченъ отъ водата прѣди много години, и никой до сега не се е погрижилъ да го въздигне нàново. А когато водитѣ на Тунджа, въ горното течение, прийдѫтъ, пѫтницитѣ идящи отъ къмъ Калоферъ за Ново-Село и обратно, трѣбва да чакатъ по нѣкоги съ часове и съ дни на редъ — едни на лѣвия, други на дѣсния брѣгъ на рѣката, до като спадне водата и Тунджа стане лесна за прѣгазвание. По нàвикъ, хората наричатъ днесъ мѣстото, дѣто е стоялъ нѣкоги мостътъ — Радивчовъ мостъ. Този мостъ е билъ съграденъ отъ околното население — ангария, по инициативата на нѣкой си турчинъ Радивъ-чаушъ. Тамъ, дѣто е стоялъ мостътъ, коларския пѫть прави малка завивка

и сетнѣ пакъ взема първата си посока. Именно това мѣсто, на което е билъ съграденъ Радивчовъ-мостъ, се счита за синоръ, който дѣли полянитѣ Са̀динитѣ на двѣ: Горната-Са̀дина и Долната-Са̀дина. Источнитѣ синори на мостовата мѣстность се падатъ между в. Попска-могила, Горната-Са̀дина, Долната-Са̀дина и р. Алаванъ-дере.

6) Върхъ *Занбгата,* прѣзъ който минава Севлиевския пѫть, се пада на сѣверъ отъ Калоферския мънастирь, между в. Червенковецъ, р. Алаванъ-дере, Горната-Са̀дина, р. Тунджа, в. Селски-букъ и Калоферската-кула. Този върхъ има по̀вече вълнисто би́ло, напъстренъ е съ ниви, ливади, пасбища и папратливи полянки. Само источнитѣ и западнитѣ му поли сѫ гѫсто залѣсени. Тукъ-тамѣ по полянкитѣ на върха се забѣлѣжватъ глогове и трънко-сливки.

7. И в. *Пирова-ливада* се пада на сѣверъ отъ Калоферския мънастиръ, между Тунджа, Русалската пѫтека, Калоферската кула и в. Юрушка-грамада. Тозъ върхъ почти цѣлъ е покритъ съ сура и плъстива трѣва и служи за пасбище. На този върхъ има единъ много студенъ кладенецъ, покритъ отъ горѣ съ плочи, който е близу до *Камънската-мандра.*

8. *Русалски гробища.* До сега, когато се е споменяло това име, винаги сѫ се разбирали три нѣща на веднъжъ: самитѣ *Русалски-гробища, Русалската-пѫтека,* която върви отъ Калоферъ, минава балкана прѣзъ Русалскитѣ гробища и се спуща къмъ Ново-село, и на́й-сетнѣ *Русалската поляна,* която се пада надъ долината на Тѫжа, и която би могла да изкърми съ трѣвата си, за една година, по̀вече отъ 10,000 брави едъръ добитъкъ. За да се не правѭтъ грѣшки и въ бѫдѫще и да се не мѣшѭтъ тѣзи три разни нѣща едно съ друго, считамъ за нуждно тукъ да ги поясня.

Русалската-поляна се пада въ Калоферския балканъ, между в. Юрушка-грамада, в. Козята-стѣна, в. Кара-гергьовица и главата на р. Тѫжа. Това пространно трѣвисто поле държи на дължина и на широчина по нѣколко часа, обаче дължината му е по̀-голѣма отъ широчината. Повърхностьта на поляната е намѣстѣ равна, намѣстѣ вдлъбната и вълниста, а въ срѣдата е набраздена на много мѣста отъ пороитѣ и потоцитѣ. Русалската поляна къмъ една страна е наклонена, а къмъ три страни спада медленно. Нейното на́й-високо мѣсто (2190 м.) е близу при Русалскитѣ-гробища.

Русалскитѣ-гробища се падатъ на на́й-високото мѣсто на Русалската поляна. Тѣ прѣдставляватъ десетина побити камънье дълбоко въ земята, които по всичко напомнять отдавна запустѣли турски гробища. Какви хора почиватъ тука подъ пръстьта и подъ камъньето,

отъ каква народность сж тѣ и каква религия сж исповѣдали и отъ кои далечни врѣмена сжществуватъ тѣхнитѣ гробища? За това никой не знае да ни расправи нѣщо пó-подробно и пó-положително. Обаче, упазило се е и до днесь едно прѣдание между тукашнитѣ овчари и куруджии, които съ особенна охота го расправятъ на всѣки пжтникъ, който ги запита и който любопитствува да знае историята на Русалскитѣ гробища. Менѣ ми расказахж, напр. моитѣ водачи и тукашнитѣ овчари, че Русалскитѣ-гробища принадлежжтъ на „Русалцитѣ“, султански поданници, хора привилигирани, рудничари, които, прѣзъ едно опрѣдѣлено врѣме на младенческата си възрасть, сж били задлъжени отъ законитѣ на царщината, да напустнжтъ домоветѣ и семействата си, и да отидатъ, за извѣстенъ периодъ врѣме, да копажтъ руда въ султановитѣ рудници безъ заплата. Една подобна компания хора, русалци, слѣдъ като отслужили опрѣдѣленото си врѣме въ султановитѣ рудници, завръщали се прѣзъ зимата по домоветѣ си и пжтя имъ билъ — прѣзъ тази поляна. Обаче, въ срѣдъ Русалската-поляна ги застигнала силна виялица и тѣ забъркали пжтя. Лутали се насамъ, лутали се на татъкъ, до като студения вѣтъръ вкочанилъ ставитѣ имъ, фъртуната ги затрупала съ снѣгъ, и тѣ останали тука мъртви подъ снѣга, дори до началото на идущата пролѣть. Горскитѣ овчари намѣрили тѣлата имъ разложени, прѣзъ пролѣтьта, но ги познали по дрѣхитѣ, че сж русалци, понеже русалцитѣ носяли особена носия. Овчаритѣ закопали мъртвитѣ тѣла въ земята на сжщото мѣсто, гдѣто ги сварили разложени. И отъ това врѣме, ужъ, гробищата се наричатъ Русалски-гробища; поляната — Русалската-поляна, а пжтеката — Русалската-пжтека.

На тази легенда азъ погледнахъ изъ начало съ голѣмо недовѣрие и прѣдполагахъ, че е измислена и скроена. Сега, обаче, слѣдъ като ми разясни. г. Несторъ Марковъ (старъ учитель и добъръ познавачъ на турски, персидски и арабски езици), значението на думата „рухсатлж въ турския езикъ, наклоненъ съмъ вече да вѣрвамъ, че расказътъ не е изфантазиранъ, но че подобно нѣщо е могло да бжде и е било.

Господинъ Несторъ Марковъ казва така:

„Думата *русалж* е турска, нъ испорчена. Тази дума трѣбова да е *рухсатлж*, и то тогава ще има значение: *привилигиранъ, пълномощенъ, авторизиранъ*, или пъкъ, *уволненъ* нѣкой отъ нѣкоя работа (отъ коренната дума *рухсатъ*“).

*

Има още една дума *русъ,* която значи *глава,* отъ нея може да стани *русалж,* та да значи *началственъ,* или снабденъ нѣкой съ *чинъ, улема.* Но втората дума ще да е много отдалечена отъ нашата дума *русалж*".

Отъ всичко пó-горѣ казано, азъ правж едно, наистина, малко смѣличко заключение:

1) *русалцитѣ* трѣбва да сж били непрѣменно българи, защото не е мислимо да сж били отъ друга народность хората, родени по тѣзи краища, които сж напущали огнищата си, за да слугуватъ султану безъ платка.

2) Възможно е да е имало разлика въ наименованията на безплатнитѣ султански работници, споредъ работата, която имъ е била отредена, слѣдов., — възможно е, че рудокопцитѣ сж били именувани — *русалци,* както ни показватъ примѣри изъ Бълг. История, че други подобни служители сж се именували: коняри, войници, соколи, косачи и пр.

Изъ сегашния животъ и обичаи — на българитѣ, за *русалцитѣ* можемъ да приведемъ и други примѣри, които иматъ друго значение.

Въ околноститѣ на Кукушъ, напр., въ Македония, тамошнитѣ български селени иматъ обичай да се маскиратъ (да се обличатъ въ кожи, да навличатъ на себе си парцаливи дрѣхи и да осукватъ главитѣ си съ кожи отъ разни звѣрове, като се стараятъ да дадатъ на главата си такава форма, каквато е главата на животното, съ кожата на което сж прикрили лицето си) винаги, прѣзъ едно опрѣдѣлено врѣме на годината, и да ходятъ отъ кжща на кжща и отъ село на село, да благопожелаватъ на домакинитѣ „берекетъ" въ всѣко отношение. Домакинитѣ подаряватъ тѣзи маскирани тайфи съ пари, храна и щото дáлъ Господъ. Подобни маскирани хора се именуватъ тамъ, а на много мѣста и у насъ, *русалци.*

Ако двѣ *русалски* тайфи се посрѣщнжтъ на пжтя си, тѣ не си сторуватъ пжть една на друга, свободно да се разминжтъ, а се сбиватъ и нападватъ много мъртви тѣла на земята, но боятъ се продължава до тогава, до като едната тайфа съвсѣмъ унищожи или принуди втората да се повърне назадъ, и продължи пжтя си слѣдъ нея.

Обаче, Русалскитѣ гробища не могжтъ да бждатъ гробища на подобни *русалци,* понеже Русалската-поляна и мѣстото гдѣто сж Русалскитѣ-гробища, никога не сж били заселени, а нѣма така сжщо и на близу край-тѣхъ никакви селища. Едно прѣдположение е възможно само въ дадения случай, а то е: да е тръгнала една

русалска тайфа отъ къмъ Ново-село за тукашнитѣ овчарски мандри; друга подобна тайфа пъкъ да е тръгнала отъ къмъ Калоферъ пакъ за сѫщото мѣсто, та да сѫ се посрѣщнали двѣтѣ тайфи на пѫтя на срѣдъ поляната, да сѫ се сбили и избили и труповетѣ на загиналитѣ да сѫ били заровени на това мѣсто. Но азъ пакъ оставамъ да поддържа първото прѣдположение, понеже то ми се вижда за пó-възможно и по приемливо, а съ второто не съмъ съгласенъ, понеже тó съ мѫка би трѣбвало да се прокара и приеме, ако нѣкой би настоялъ на него.

Колкото се отнася пъкъ до *Русалската-пѫтека*, работата е много лесна; *Русалска-пѫтека*, въ тѣсенъ смисълъ на думата, трѣбва да се нарича само тази пѫтека, която се подема отъ къмъ Калоферъ, прѣсича на длъжъ Русалската-поляна, наваля къмъ долината на р. Тѫжа, минава край Стария-говедарникъ и стига Ново-село. Русалската-пѫтека прѣзъ Русалската-поляна не личи на вредъ добрѣ: тя или е зарастнала на много мѣста съ трѣва, или пъкъ на мѣстѣ е до толкози тѣсна, щото едва може да върви единъ конь свободно по неѭ. За да не изгубватъ пѫтницитѣ посоката ѝ, край неѭ на дължъ, прѣзъ цѣлата Русалска-поляна, сѫ побити въ земята високи камънье, на често на често, по които се управятъ пѫтницитѣ прѣзъ мъгливо и лошо врѣме на годината, да не се заблудѭтъ. Тѣзи побити камънье край пѫтеката не прѣсѣкватъ и при краищата на Русалската-пѫтека, но продължаватъ и пó-нататъкъ — надлъжъ по двѣтѣ ѝ срѣщуположни наклонения. Както подъ турското владичество, така сѫщо и днесь, за побиванието на тѣзи камъняци сѫ виновни нáй-вече горскитѣ овчари и коруджиитѣ, които, слѣдъ обикновеннитѣ пѫтници, нàй-много боравѭтъ по тѣзи мѣста прѣзъ годината. За запазванье побититѣ каманье отъ счупванье, наистина, никой се не грижи,. но тѣ вѣчно оставатъ на мѣстата си побити и непокътнати, понеже тѣзи, които би могли всѣка минута да ги разбиѭтъ и захвърлятъ, тѣмъ тѣ сѫ нáй-нуждни и тѣ ги нáй-много вардѭтъ.

Прѣзъ лошо и мъгливо врѣме на годината, увѣрявахѫ ме моитѣ водачи, прѣзъ тука лесно може да заблуди и нáй-опитния водачъ, и да побърка пѫтя прѣзъ поляната дори и този, който отъ малъкъ е порасналъ по тѣзи мѣста.

Подъ турското владичество, Русалската поляна и пѫтеката сѫ били свърталище на купъ свирепи обирачи и разбойници, и търговцитѣ сѫ прѣминавали прѣзъ тука винаги придружавани отъ въоржжени пандури и турски заптиета. Овчаритѣ не сѫ смѣяли да ги

издаватъ на властитѣ, а, напротивъ, често пѫти сѫ ги избавяли (разбойницитѣ) отъ явна прѣдада и сѫ ги снабдявали съ храна и др. потрѣби, понеже сѫдбата на стадата имъ, както и тѣхния собственъ животъ, по тѣзи глухи безлюдни мѣста, е почивала въ рѫцѣтѣ исключително на тѣзъ люти грабежници.

9. *Върхъ Червенковецъ* се пада на сѣверо-истокъ отъ Радивчовъ-мостъ, и именно тази му страна е долѣпена съ политѣ си до едина край на Горнята-Са̀дина. Крайнитѣ синори на върха сѫ: в. Седльовицъ, в. Заногата, в. Пожара и р. Алаванъ-дере. Вижда се, много отдавна, че цѣлия в. Червенковецъ е билъ една гола скална грамада, на която повърхнината съ врѣме, лека полека, се покривала съ пѣсъкъ и черноземъ. И днесь, този върхъ, освѣнъ високи голи скали, покритъ е още съ ниви, пасбища, лѣсове, дива миродия и високи жълти лѣпенки.

10. *Вадата* е върхъ на сѣверъ отъ Радивчовъ-мостъ, между Калоферската-кула, в. Заграденица, в. Пожара и р. Вадата. По́-високитѣ му мѣста и склоноветѣ сѫ покрити съ едра трѣва и ардъчъ, а политѣ му сѫ порѫбени съ листова гора. Гледанъ отъ далечъ, в. Вадата прѣдставлява една огромна грамада, прилична на тепсия съ парастасъ, отъ горѣ нашаренъ съ множество лехи и купчинки, между които сѫ набодени, на гѫсто, на гѫсто, неправилно положени скални кѫсове. И всичко това стои положено на една свѣтло-зелена повърхность.

11. Върхъ *Заградѐница* (Загардѐница) е на сѣверо-истокъ отъ Калоферската-кула, между в. Вадата, в. Кулата, р. Вадата, р. Загардѐница и в. Срѣдорѫта (Сердорѫта). Темето на върха е вдлъбнато отъ горѣ и е обрасло съ трѣва, кукурякъ, лѣпенки и папрати, а инакъ, върха цѣлъ и отъ всѣкѫдѣ е заобиколенъ съ висока листова гора, отъ гдѣто е и получилъ името си — Заградѐница.

12. Върхъ *Рахманица* се пада на сѣверо-истокъ отъ върхъ Заградѐница, между в. Срѣдорѫта, р. Заградѐница, пѫтеката на в. Пирова-ливада, и пѫтеката на Светото-кладенче. По би́лото на този върхъ растѫтъ: ардъчи, диво-грозде, папрати, дива миродия и трѣва. Склоноветѣ и политѣ му сѫ лѣсисти.

Дълбока рѣка е дѣсенъ притокъ на Курнидица. Тя извира изъ поляната Лападецътъ (понеже почти цѣлата поляна е обраснала съ дивъ лапа́дъ) на в. Юрушка грамада. Тя има стръмно и дълбоко корито и буйно течение. Устието ѝ се намѣрва при самитѣ поли на върхъ Козя-стѣна.

Върхъ *Козя-стѣна* се пада на сѣверо-истокъ отъ в. Срѣдорѫта, между р. Тѫжа, р. Чучурката, в. Кара-Гергьовица и Дълбоката-рѣка. Този върхъ е почти цѣлъ скалистъ и е много стръменъ. Само тукъ-тамѣ по скалитѣ му растѫтъ ардъчи и трѣва. Пѫтечкитѣ по в. Козя-стѣна сѫ много тѣсни, стръмни и опасни да се ходи по тѣхъ. На всѣкждѣ подъ пѫтекитѣ зѣжтъ пропасти дълбоки и страшни. Само малко подхлъзванье на кракътъ, човѣкъ се изгубва за винаги въ гърлото на пропаститѣ. Азъ никого не съвѣтвамъ да минава прѣзъ пѫтекитѣ на този върхъ безъ опитенъ водачъ и безъ здрави желѣзни котки на краката. Тѣзи опасни мѣста сѫ свърталище само на дивата коза, по които тя припка безъ страхъ, да лиже солената кора на „Сѡлищата.“ И много сполучено е дадено името на върха Козя-стѣна.

Върхъ *Кара-Гергьовица* се пада на сѣверъ отъ в. Козя-стѣна, между р. Тѫжа, Стария-говедарникъ, р. Чучурката и Русалскитѣ гробища. Сѣверо-источната страна на върха, при политѣ, е само буковъ лѣсъ, а останалата му часть цѣла е покрита съ ардъчи, трѣва и безчисленно множество разновидни горски цвѣтя, съ твърдѣ ярки бои. Отъ този върхъ вече можемъ лесно да се спуснемъ въ долината на Тѫжа и да стигнемъ Стария-Говедарникъ. Това нѣщо го правимъ съ нарочна цѣль, да можемъ да прѣведемъ читателя по единъ пѫть, по който нáй-лесно се пѫтува прѣзъ Калоферската планина, и при пѫтуванието може хубаво да се изгледа цѣлия този великолѣпенъ и грамаденъ балканъ. Сетнѣ, когато извървимъ този дългъ и труденъ пѫть и когато до наситка се нагледаме на хубости природни, уморени, ние ще се спремъ въ гората на Стария-говедарникъ, край веселата Тѫжа, да починемъ и да прѣспимъ.

III.

И тъй, ние си прѣдставляваме, че продължаваме още да сѣдимъ край Студения-кладенецъ, въ долината на Тунджа, и оглеждаме цѣлата дължина на този хубавъ, зеленъ, широкъ улей, по наклоненото дъно на който буйно се плъзгатъ водитѣ на рѣката и като че бързатъ пó-скоро да стигнатъ Марица.

Моитѣ трима водачи въ това врѣме мълчѫтъ, като занѣмяли, сърбатъ лаксмо — ямаче слѣдъ ямаче, студена вода и люта ракия, и пушатъ цигара слѣдъ цигара. Само нáй-младия отъ тѣхъ, не привикнѫлъ още добрѣ, види се, на „ичкията,“ слѣдъ всѣко ямаче ракия пъшка, растваря си устата, стиска си устнитѣ, жуми, чумери се, маха съ рѫцѣ и се потърсва. Другитѣ двама сѫ спокойни

и прѣдъ и слѣдъ питието, и на младия си другарь се подсмиватъ мълчаливо, подъ мустакъ.

Срѣщу насъ — на югъ, се издигатъ прѣдъ очитѣ ни върховетѣ: Гола-могила (Попъ-Хрисандовата кория), в. Иванчовецъ, в. Драмоветѣ и в. Старчовецъ, на които плещитѣ сѫ напъстрени съ листови гори, трѣва и камъняци. Къмъ източна посока се вижда и в. Ломътъ, къмъ който върви коларски пѫть отъ долината на Тунджа и се пръска изъ лѣсоветѣ, нивитѣ и ливадитѣ на сѫщия върхъ. Помежду послѣдния върхъ и в. Старчовецъ лъскатъ на слънцето изъ далеко водитѣ на р. *Рачкй-долъ,* лѣвъ притокъ на Тунджа.

Тази малка, но буйна и пълноводна горска рѣкичка извира изъ в. Старчовецъ, но си е проправила корито тамъ, между двата поменѫти върха, гдѣто тѣхнитѣ крайни рѫбове се долѣпятъ единъ съ другъ. Коритото на р. Рачкй-долъ е доста наведено и е пълно съ камънякъ. Името си рѣката е получила отъ извънмѣрно многото раци, които сѫ се плодѣли нѣкога въ нея. Устието ѝ е близу до аязмата св. „Кирикъ."

Между в. Иванчовецъ и в. Старчовецъ тече и друга малка горска рѣкичка — *Иванчовското-дере,* лѣвъ притокъ на р. Рачкй-долъ. Нѣкоги, тази рѣкичка се вливала направо въ Тунджа, но сега, собственнитѣ ѝ нáсипи при устието ѝ отбили течението ѝ и я направили притокъ на пó-малка рѣка. Устието на Иванчовското-дере е туку до самото устие на р. Рачкй-долъ, и азъ много вѣрвамъ, че пролѣть, когато водитѣ на Тунджа се издигнѫтъ пó-високо, устията на тѣзи двѣ малки рѣкички се сливатъ въ едно, и като устие на голѣмъ нѣкой горски потокъ, достигатъ Тунджа. И двѣтѣ поменѫти рѣкички текѫтъ доста шумно, понеже коритата имъ сѫ пълни съ балвани, прѣзъ които водата прѣскача и шуми. Иванчовското-дере извира изъ едно кайначе, между върха Иванчовецъ и Драмоветѣ.

За да бѫде пó-лесно на бѫдѫщия пѫтешественникъ, който ще посѣти тие мѣстности, да распознава хубаво горѣпоменѫтитѣ четири върха единъ отъ другъ, азъ ще опрѣдѣля тука тѣхнитѣ положения и синоритѣ имъ пó-добрѣ:

Върхъ *Гола-могила* (Попъ-Хрисандовата кория) се пада на истокъ отъ в. Ралчовецъ, между р. Тунджа, г. Калоферъ, в. Иванчовецъ и аязмата св. „Кирикъ." Този върхъ има двѣ бйла — едното пó-низко, другото пó-високо. Пó-високото е скалисто и голо, пó-низкото бйло, както и склоноветѣ на върха, сѫ прошарени съ трѣвисти полянки, ниви, листови горички и ливади.

Върхъ *Драмоветѣ* се пада на юго-истокъ отъ в. Параджикска-поляна, между р. Иванчовско-дере, в. Старчовецъ, р. Рачкй-долъ и Вълчово-кладенче. Пó-голѣмата часть отъ повърхнината на този върхъ е чисто лѣсиста, а само нѣкждѣ по бйлото има малки нивички и ливадки. Обаче, този върхъ почти цѣлъ е посипанъ съ безчисленно множество дребни, гладки и закржлени червеникави и плѣсениви камъничета, които, по формата си, напомнятъ ни много едновремешнитѣ, у насъ, каменни драмове. Спорѣдъ както ме увѣрихж водачитѣ ми, върхътъ е наименуванъ именно за туй — *Драмоветѣ*.

Третия върхъ — *Старчовецъ* има повърхность пòвече лѣсиста, а ниви и ливади по него пó-нарѣдко се забѣлѣжватъ, отъ колкото на втория върхъ. Така сжщо и Старчовецъ се пада на юго-истокъ отъ в. Параджйкска-поляна, между в. Драмоветѣ, р. Рачкй-долъ, в. Радобрѫшъ и с. Кючукъ-Кобà (Борисово-Село).

Четвъртия върхъ е *Ломътъ*. Той се пада на истокъ отъ в. Параджйкска-поляна, между р. Рачкй-долъ, р. Алаванъ-дере, р. Тунджа и Гьòловетѣ. Ломътъ е покритъ съвсѣмъ малко съ лѣсове, а е напъстренъ пòвече съ ниви и ливади. Четвъртия синоръ на Ломътъ съставляватъ Гьòловетѣ. Тѣ сж два голѣми гьола, винаги пълни съ вода, които завзематъ пространство, на длъжъ, пòвече отъ сто иврата. Водата имъ се събира отъ дъждоветѣ — лѣтѣ, а пролѣть, когато се топжтъ снѣговетѣ по околнитѣ върхища — отъ пороитѣ. Дъната на Гьòловетѣ сж плитки и тинясти и лѣтѣ порастватъ съ сазъ. Между сазътъ въ Гьòловетѣ се крижтъ множество диви патици, и зимѣ, когато ледътъ скове водата имъ, тука идватъ ловцитѣ отъ околнитѣ мѣста да бижтъ вълци и лисици.

Аязмата св. *Кирикъ* има сладка ледена вода. Тозъ студенъ изворъ е обграденъ съ два метра високи хоросанени стѣни. Той отстои 5 килом. на сѣверъ отъ Калоферъ, между Попъ-Хрйсандовата кория, р. Тунджа и Попъ-Цвѣтковата кория. Всѣко лѣто, на деньтъ св. Кирикъ (15 Юлий), около този изворъ се събира населението отъ цѣлата Калоферска околность, и отъ цѣлия гр. Калоферъ жителитѣ идватъ тука на този день, да присжтствуватъ на водосвѣта. Слѣдъ свършванието на водоосвѣщението, всички присжтствующи се пръскатъ по околнитѣ горички и морави, и почватъ гощавкитѣ и веселбитѣ. Подъ турского владичество, на този день, тука сж се струпвали десеторно пòвече хора, надошли и отъ пòдалечни мѣста, и веселбитѣ тогава сж били пò-шумни и пò-сърдечни отъ сегашнитѣ. Днесь, не само че хора се не събиратъ тука много, както пò-прѣди, но и веселби не ставатъ почти никакви. Днешнитѣ

хора въ Калоферско сж уголѣли, усиромашели и едва съ голѣма мжка искарватъ прѣхраната си. Освѣнъ това, голѣмата сиромашия е принудила една значителна часть отъ населението на тукашната околность да напусне родното си гнѣздо и да бѣга другадѣ за прѣпитание — по Анадолъ, Цариградъ и по голѣмитѣ български градове. Обаче, и при тази голѣма сиромашия на тукашното население, деньтъ св. Кирикъ не се минава никоя година безъ молитви, веселби, пѣсни, гощавки, викове и благопожелания. И като наблюдава човѣкъ отъ страна веселящата се сиромашия, окжсана и гола, какъ се прѣсиля съ викове и пѣсни да задуши теглото, наливатъ му се очитѣ съ сълзи и сърцето му се раздира отъ жалость.

Отъ Студения кладенецъ къмъ в. Козя-стѣна пжтьтъ върви сѐ край Тунджа, противъ течението на рѣката, и като завива малко въ дѣсно, прѣминава Радивчовъ-мостъ и стига до р. Алаванъ-дере.

Алаванъ-дере е малка рѣка. Лѣтѣ водата ѝ до толкова спада, щото въ нея едва остава вода, да не измржтъ жабитѣ на сушата. Тя идва буйна само слѣдъ проливни дъждове и тогава прави голѣми пакости на околнитѣ ниви и ливади; а по нѣкога завлича и издавя хора и много добитъкъ. Извора на Алаванъ-дере точно не можахъ да опрѣдѣлж, понеже рѣкичката бѣ почти прѣстанала да тече, когато азъ бѣхъ по тѣзи мѣста. Обаче, върховетѣ: Вадата и Милковецъ, можжтъ смѣло да се вcovered за нейни изворни мѣста. Устието на Алаванъ-дере се пада надъ Радивчовъ-мостъ; тя е лѣвъ притокъ на р. Тунджа.

Върхъ *Милковецъ* е на сѣверъ отъ в. Ломътъ, между в. Заногата, в. Червенковецъ, р. Изворътъ и р. Алаванъ-дере. По този върхъ на малко мѣста има ниви и ливади, той почти цѣлъ е обрасалъ съ гжсти листови гори.

Отъ лѣва страна, въ Алаванъ-дере се вливатъ двѣ горски дерета. По̀-малкото отъ тѣхъ нѣма име, и то извира изъ в. Бѣлатаглина. Второто е доста буйно и се казва *Бряза*. Изворътъ на послѣдното дере е Маноловското кладенче. По пжтя си, Бряза отъ лѣво прибира рѣка Ломътъ, а отъ дѣсно — рѣка Митовското-дере. Изворътъ на Бряза се пада на источната страна на Горната-Са̀дина, а устието ѝ е въ срѣдата на сжщата Са̀дина.

Митовското-дере извира отъ в. Червенковецъ, изъ мѣстностьта Бичовитѣ-ниви, а р. *Ломътъ* — изъ в. Ломътъ.

Пжтя, отъ Радивчовъ-мостъ на горѣ, пъпли много криволично и, като прѣсича една голѣма ливада и нѣколко малки ниви, завожда ни при *Митовскитѣ-кошари,* или както тукъ имъ казватъ: *Митов-*

скитѣ-жгъли. Отъ кошаритѣ, като се гледа къмъ истокъ, вижда се в. *Алаванското* (Аламанското), прѣзъ който върви стария колелникъ пѫть за Голѣмо-селския мънастирь, Казанлѫшка околия. Алаванския върхъ се пада на юго-истокъ отъ в. Червенковецъ, между в. Старчовецъ и в. Седльовица.

Мѣстностьта Митовски-кошари прѣдставлява обширна поляна, наведена къмъ коритото на Бряза, по която има съвсѣмъ малко ниви и лѣсове, а почти цѣла е обраснала съ едра трѣва и служи за пасбища на дребенъ добитъкъ. Тази хубава мѣстность се пада на сѣверъ отъ в. Ломътъ, между Седльовския пѫть, Митовското-кладенче, р. Свиноветѣ и Старото-джеде, което върви отъ Калоферския мънастирь — прѣзъ балкана, къмъ Голѣмо-село.

Свиноветѣ е малка пълноводна рѣка, дѣсенъ притокъ на рѣка Тѫжа. Устието ѝ се намѣрва подъ Голѣмо-селския мънастирь, а изворътъ ѝ е едно бистро кайначе на в. Червенковецъ. Въ тази рѣкичка има много раци, а риби се не вѫдѭтъ почти никакъ.

На югъ отъ рѣка Свиноветѣ се подема в. Алаванското, а на сѣверъ е в. *Радовъ-бръшъ*. Послѣдния върхъ се пада на юго-истокъ отъ в. Червенковецъ, между Седльовската-поляна и р. Свиноветѣ.

Радовъ-бръшъ (Радо-бръшъ) е цѣлъ лѣсистъ и отъ далечъ изглежда рунтавъ и малко нѣщо тъменъ. На него има само една трѣвиста поляна, която е дълга около 15 уврата.

Отъ Митовскитѣ-кошари, като се пѫтува по сѣверно направление, минава се прѣзъ в. Червенковецъ. Отъ послѣдния върхъ се вижда в. *Сѣчимекътъ*, изъ юго-източнитѣ склонове на който върхъ извира р. Елхово-дере, лѣвъ притокъ на р. Свиноветѣ. До скоро се е мислило, че р. Елхово-дере извира изъ в. Червенковецъ, и че се излива въ р. Тѫжа. Почти цѣлия десенъ брѣгъ на р. Елхово-дере е обхванатъ отъ в. Радовъ-бръшъ, а лѣвия ѝ брѣгъ — отъ в. Седльовския-кайрякъ.

Върхъ *Седльовски-кайрякъ* се пада на сѣверъ отъ в. Старчовецъ, между Елхова-поляна, Свѣтото-кладенче, р. Тѫжа и нивитѣ на Голѣмо-селския мънастирь. Билото на този върхъ прѣдставлява равна трѣвиста поляна и служи за пасбище, а политѣ и склоноветѣ му сѫ покрити съ хубави гори. Седльовския-кайрякъ се нарича още: Седльовецъ и Седльовица.

Отъ върхътъ Червенковецъ пѫтекитѣ и коларскитѣ пѫтища се пръскатъ по различни посоки. Отъ този върхъ се отдѣля единъ колелникъ пѫть, който върви по сѣверо-източна посока, прѣзъ Елхови-поляни, прѣзъ в. Седльовица, спуща се къмъ долинитѣ на р. Вадата

и р. Загарденица и, като поема Мечитския-ржтъ, отива право на Светото-кладенче.

Рѣката *Загардѐница* е дѣсенъ притокъ на р. Тжжа. Тя събира първоначалнитѣ си води между Мечитския-ржтъ и в. Заградѐница, но заличава, че е рѣка тепърва подъ Широви-ливади. Водата на Загардѐница е постоянна. Въ тази рѣкичка се въджтъ само раци.

Елхова-полянка (Елхови-поляни) се пада на юго-истокъ отъ в. Сѣчумекътъ (Сѣчимекътъ), между в. Седльовица, в. Червенковецъ, в. Сѣчумекътъ и р. Свиновитѣ. Тази широка и хубава поляна служи за пасбище. Тя цѣла е покрита съ едра зелена трѣва, а наоколо е заградена съ букова гора. По нея се пасе пòвече едъръ рогатъ добитъкъ.

Мечитския-ржтъ е на юго-истокъ отъ Калоферската кула, между в. Срѣдоржта, в. Заградѐница и р. Тжжа. Само юго-източнитѣ склонове на този грамаденъ ржтъ сж лѣсисти, а останалото пространство е сè ардъчи и трѣва. И тука пасе само едъръ рогатъ добитъкъ.

Светото-кладенче се пада на юго-истокъ отъ Козя-стѣна, между в. Седльовица, Дълбоката-рѣка, в. Срѣдоржта и р. Тжжа. Водата на кладенчето е много студена, бистра и приятна на вкусъ. Тя шурка изъ едно продълбано мѣсто въ скалитѣ (широко единъ метръ) и се стича долу въ Дълбоката рѣка. Светото-кладенче е прочуто по цѣло Карловско, Казанлжшко, Севлиевско, Калоферско и пр. Хората вѣрватъ, че водата му е лѣковита за всѣкакви болки, и тука идватъ отъ много далечни мѣста неджгави и болни, да се миятъ и да пиятъ тази вода, за да получжтъ изцѣление. Расказвахж ми моитѣ водачи и ме убѣждавахж да имъ повѣрвамъ, че раненитѣ кошути прѣзъ деветь планини прѣлитатъ, да доджтъ на Светото-кладенче, отъ водата на което, като се напижтъ, ранитѣ имъ съвсѣмъ заздравяватъ.

Като възвиемъ къмъ сѣверо-западъ отъ мѣстото, отъ което пжтищата на в. Червенковецъ се разиждатъ: единъ камъ сѣверо-изтокъ, втори къмъ сѣверо-западъ, то, като поемемъ послѣдния пжтъ и извървимъ 200 крачки отъ пжтьораздѣла, ще стигнемъ до *Студената-чешмичка,* на в. Сѣчумека.

Водата на чешмичката е студена като ледъ и се излива въ р. Алаванъ-дере.

Върхъ *Сѣчумекътъ* се пада на югъ отъ в. Вадата, между в. Червенковецъ, в. Седльовица и р. Алаванъ-дере. Този върхъ е много урвестъ, низко край петитѣ е покритъ съ гжста букова гора, по

склоноветѣ му гората изсѣчена още въ турско врѣме, и на мѣстото на едритѣ нѣкогашни дървета, сега стърчѫтъ дебели черни дънери, нѣкои кухи, нѣкои едва загнили и пълни съ мравки. Бѝлото на Сѣчумекътъ е пб-вече голо, скалисто, но има и мѣста покрити съ ардъчи, къса и суха трѣва и разни планински цвѣтя и билки: чубрица, желти-високи лѣпенки, магарешко-трънье, трѣвисти растения съ стъбла космати и сочни и съ листя дълги, дебели, прилични на магарешки уши.

Като застанемъ на темето на в. Сѣчумекътъ и гледаме къмъ юго-западъ, виждаме почти цѣлата долина на Гьопса, Казанлъшкото поле, всичкитѣ малки долинки и котловинки около Калоферъ, прѣзъ които лакатушѫтъ: Тунджа и Мънастирската-рѣка. Съ далекогледъ, отъ Сѣчумекътъ се виждатъ Карловскитѣ лагери на Марино-поле, вижда се Банянската-кория, Срѣдна-гора (Мраченишката-планина), вижда се Аджарския-балканъ, Овчеларската и Турийската-планини, с. Турия, гр. Казанлъкъ. с. Скобелево, с. Шипка, с. Енина и почти цѣлата Казанлъшка околия. Отъ тукъ се гледа — къмъ юго-западна посока, най-хубаво долината на Алванското-дере, на сѣверъ отъ Радивчовъ-мостъ, и къмъ югъ — Голѣмата-Сàдина и долината на Горня-Тунджа.

Тука му е мѣстого сега да кажемъ нѣщо и за р. Вадата, за Голѣмата-Сàдина и за Марино-поле.

Рѣка *Вадата* е дѣсенъ протокъ на р. Тѫжа. Тя извира изъ в. Заградѐнци, близу до Калоферската-кула. Устието ѝ се пада надъ Голѣмо-селския мънастирь. Тази рѣкичка лѣтѣ много спада, но никоги не прѣстава да тече. Въ нея се въдѭтъ само раци. Буйна става само пролѣтъ и слѣдъ проливни дъждове.

Голѣмата-Сàдина прилича по формата си на вѫтрѣшната часть на дъното на голѣмъ нѣкой морски корабъ, послано цѣло съ рунтавъ зеленъ губеръ. Ливадитѣ на Сàдината даватъ много хубаво сѣно. Тя се пада на югъ отъ в. Вадата, между Тунджа, р. Алаванъ-дере, Радивчовъ мостъ и в. Заногата. Гора по Сàдината има твърдѣ малко. Край брѣговетѣ на Тунджа мѣстата ѝ сѫ мочорливи и не на всѣкѫдѣ лесно проходни. Прѣзъ пб-сухитѣ и пб-наведени мѣста на Сàдината върви Севлиевския коларски пѫть, който иде отъ къмъ Калоферъ и минава прѣзъ Руссалскитѣ гробища.

Марино-поле се вижда отъ темето на Сѣчумекътъ, ако гледаме по юго-западна посока. То е растлано въ долината на Гьопса, между рѫтътъ и Михилскитѣ-лозя, Мънастирската-рѣка, в. Чаталъ-тепе (при с. Маджери), Карловската-рѣка и сѣвернитѣ гористи поли на Чафа-

дарица. Полето е равно като дъска и е напъстрено съ ниви, ливади и пасбища. Маринополския лагеръ е построенъ на источния кѫтъ на полето, близу край Калоферското шосе. По това врѣме, когато азъ минавахъ край Маринополския-лагеръ, той бѣше пустъ. Дръвчетата край алеитѣ му бѣхѫ изгорѣли отъ слънцето и шумата имъ се бѣше спаздерила. Жаловитъ, плачевенъ изгледъ прѣдставляваше сега този лагеръ. Печалния му изгледъ разля тѫга неволна и голѣма въ сърцето ми. Кой знай колко трудъ, колко потъ и мѫки, и колко много пари е жертвувало отечеството, да въздигне и послѣ да разори това грозно войнишко градище! Прѣзъ свѣтлитѣ лунни нощи, зрѣлището на Маринополския лагеръ кой знай каква чудно хубава балада би навѣело въ душата на поета!

IV.

Сѣдѭ на почивка съ водачитѣ си подъ *Юрушкитѣ-колиби* и подъ Калоферската-кула. Юрушкитѣ-колиби (Юрушкитѣ-ѫгъли, Юрушкитѣ-игрѐци, Юрушкитѣ-кошари) сѫ съградени подъ темето на в. Заградѐница, надъ пѫтеката, а Калоферската-кула, която вече не сѫществува, била е съградена отсрѣща — на в. Заногата. По срѣдъ двата върха тече р. Вадата, която ги отдѣля единъ отъ другъ. Юрушкитѣ-колиби се падатъ на лѣвия брѣгъ на рѣката, на югоистокъ отъ темето на в. Занòгата. По тѣзи мѣста държѭтъ юруцитѣ лѣтѣ своя дребенъ добитъкъ, отъ началото на пролѣтьта, до Кръстовъ-день, а зимѣ тукъ е пущинякъ. Почти цѣлата тукашна околность е трѣвиста и служи за пасбище, само при политѣ и на двата върха, много низко, има дѫбови и букови гори. По склоноветѣ на двата върха се срѣщатъ цѣли пространства покрити съ капини, диво-грозде, ягоди и здравецъ.

Отъ Юрушкитѣ-колиби пѫтя взема сѣверно направление, прѣсича р. Загардѐница и стига в. Срѣдорѫта.

Върхъ *Срѣдорѫта* (Сердорѫта) се пада на югъ отъ в. Козястѣна, между р. Рахманица, Дълбоката-рѣка, р. Тѫжа и в. Широваливада. Този върхъ е трѣвистъ и служи за пасбище. Само тукътамѣ по него срѣщаме да растѫтъ малини диво-грозде и рѣдко на рѣдко — дебели букови дървета. Сухитѣ дерета и пороитѣ сѫ набраздили богато почти всичкитѣ страни на Срѣдорѫта и сѫ уприличили повръхнината му на прѣзрѣлъ, напуканъ пъпешъ.

Пѫтеката къмъ сѣверъ става тѣсна, скалиста и не удобна. Пѫтникътъ срѣща затруднение на всѣка стѫпка. На много мѣста камъняцитѣ сѫ се вплели между ардъчитѣ, а ардъчовитѣ лѣхи сѫ

скрили пжтеката подъ себе си на голѣма далечина. На таквизъ мѣста вече конетѣ не могжтъ да вървжтъ свободно, колкото и да сж опитни, често се пънжтъ и падатъ на прѣднитѣ си колѣнье, и яздението става съвсѣмъ не възможно.

По сжщото направление (сѣверно) пжтеката прѣсича още на едно мѣсто рѣката — Рахманското-дере.

Рѣка Рахманица (Рахманското-дере) е дѣсенъ протокъ на Тжжа. Тя извира изъ едно пропукната варовито скалище между в. Рахманица и в. Срѣдоржта. Устието ѝ е срѣщу поляпката Светицата. Веднага слѣдъ прѣгазванието на тази рѣка, започва се вече Рахманския-ржтъ.

Отъ *Рахмарския-ржтъ* (1435 m.) изгледатъ е чудесенъ. Срѣщу него на сѣверъ се възвишава единъ грамаденъ върхъ — Кадемлия.

Кадемлия (Везиръ-тепе, Торба-котаранъ) се пада на сѣверо-истокъ отъ Срѣдоржта, между поляната Пѝшовица, в. Зелениковецъ, поляната Светицата, р. Кору-дере и р. Барòвница (Софуларската-рѣка). Бѝлото на Кадемлия прилича на гробница. Той е длъгнесъ върхъ; източната и западната му страни сж издигнати, срѣдата вдлъбната, южната и сѣверната страни — малко полѣгнали. Отъ изтокъ къмъ западъ Кадамлия е дългъ, а е стѣсненъ отъ сѣверъ къмъ югъ.

На западъ отъ Кадемлия е извора на Дълбоката-рѣка, дѣсенъ притокъ на Тжжа, а на изтокъ отъ Рахманския-ржтъ е Светото-кладенче.

Отъ Рахманския-ржтъ пжтеката наваля на долу, слиза въ долината на Дълбоката-рѣка, върви край дѣсния ѝ брѣгъ, послѣ се прѣхвърля на лѣвия брѣгъ, върви малко нѣщо и край него, и пакъ се подема на горѣ — възъ в. Козята-стѣна. До като пжтеката слѣзе въ долината на Дълбоката-рѣка, тя прави много завивки по стръмното починто нанадолнище на ржтътъ. Завивкитѣ причиняватъ едритѣ скални балвани, наскачали отъ височинитѣ, на често на често, край пжтеката, край стѣнитѣ на които е порасалъ гжстъ и едъръ миризливъ здравецъ. Въ този здравецъ човѣкъ може да лѣгне и да се загуби.

Отъ долътъ на Дълбока-рѣка пжтеката става не сигурна. Тя се подема право на горѣ възъ една много страшна стръмнина и ту се изгубва, ту изпъква пакъ, за да се изгуби нàново. Стръмнината е нарѣзана и набраздена отъ пороитѣ на много мѣста. Дълбоки ями сж изкопали водитѣ по туй направление, по което пжпли пжтеката, и тѣзи страшни ями пжтникътъ, като не може да прѣ-

скочи, отклонява се отъ пжтеката и прави дълги забиколки, до като намѣри мѣсто да прѣмине напрѣдъ. Стръмната рмтлина е скалиста и скалитѣ ѝ сж пó вече варовити. Конетѣ страшно се изморватъ, до като изкачатъ този стръменъ ржть, а на пѣшеходецътъ се растреперватъ краката подъ коленитѣ.

Обаче, като възлѣземъ отъ горѣ на стръмнината, вече нѣма опастность. Наистина, тукъ пжтеката съвсѣмъ се изгубва, и ний вървимъ безъ пжть, но водачитѣ сж опитни, и ний сега тжпчимъ едра мека трѣва. И колкото пó-нататъкъ, трѣвата става пó-буйна и пó-мѣка и ардъчовитѣ лѣхи започватъ да ставатъ пó-гжсти. Като вървимъ сé по сѣверно направление, прѣгазваме на двѣ мѣста малки горски рѣкички, извънредно бистри и извънредно студени, на които изворитѣ сж двѣ бѣли голѣми прѣспи единъ хвърлякъ съ пушка въ лѣво надъ насъ. Тѣзи двѣ рѣкички текжтъ паралелно и на близу една до друга и се изливатъ долу въ Тжжа.

Едната отъ поменжтитѣ прѣспи, пó-голѣмата, е обърната къмъ сѣверо-истокъ, срѣщу Кадемлия. Тя лъщи отъ далеко на слънцето и има величественъ изгледъ. Надъ нея се вижитъ постоянно, на търкало, малки орлета, на които гнѣздата сж, вѣроятно, близу на около. Тази прѣспа е рѣзъкъ прѣдѣлъ между послѣдната варовита стръмнина надъ Дълбоката-рѣка и в. Козята-стѣна. Когато се стигне вече хубаво подъ самата прѣспа, на срѣща ни наново се изтъква затуления до сега в. Кадемлия, и блѣсва прѣдъ очитѣ ни шумния водопадъ на Пенчовската-рѣка.

Пенчовския-водопадъ (Пенчовското-пръскало) пáда 25 метра изъ високо. Пръскалото е величественъ водопадъ на Пенчовската-рѣка. Между в. Кара-Гергьовица, ливадата Бѣла-трѣва и западната страна на в. Козя-стѣна, течението на Пенчовската рѣка се изгубва въ една огромна скална пещеровидна ванна, и отъ тамъ сетнѣ скача въ друга подобна, пó-малка ванна. Надъ пръскалото отгорѣ стръмно е надвѣсенъ в. Козя-стѣна, гжсто на гжсто набитъ съ дребни варовити камъчета, прѣстѣгнжти съ низка загорѣла трѣва. Тукашнитѣ говедари не веднъжъ прѣзъ пролѣтьта докарватъ рогатия добитъкъ тука на паша, да го каратъ на сила да възлѣзва стръмнината и да скуби рѣдката трѣва.

Пенчовската-ръка е лѣвъ притокъ на Дълбоката-рѣка. Тя взема началото си отъ извора Чучурката, не далеко отъ Русалскитѣ гробища, а събира вода така сжщо и отъ прѣспитѣ между в. Юрушка грамада, Русалската-поляна и в. Лападеца. Устието ѝ се пада подъ ливадата Бѣла-трѣва, срѣщу Светото-кладенче. Срѣщу устието на

рѣката се падатъ и Тритѣ-купна, южни поли на в. Козя-стѣна. Срѣщу Козя-стѣна, отъ на́й-малката дѣсна ржтлина до сжщия върхъ, извира една малка буйна рѣкичка, дѣсенъ притокъ на Пенчовската рѣка, на която устието е 50 крачки надъ Пръскалото.

Чучурката има на́й-слатка вода въ цѣлата Калоферска планина. Това изворче е далечъ отъ Русалскитѣ-гробища около 500 крачки, като се върви по Русалската-пжтека отъ гробищата къмъ Калоферъ. Чучурката се пада въ едно дълбоко и за́вѣтно трапче, десетина крачки на дѣсно отъ Русалската-пжтека. По формата си мяза на гаванка.

Хълмоветѣ *Три-купна* сж на́й-южнитѣ поли на в. Козя-стѣна. Тѣ приличатъ по формата си на три купи сѣно, различни по голѣмина. По тѣхъ нѣма никаква едра растителность, понеже и тритѣ хълма изъ цѣло сж скалисти и стѣнитѣ имъ покрива сива плѣсень. Три-купна се падатъ между ливадата Бѣла-трѣва, в. Козя-стѣна, Тжжа и Пенчювската-рѣка.

Поляната *Бѣла-трѣва* е свърѣна низко въ политѣ на в. Козя-стѣна, всрѣдъ огромни високи върхове. Тя се пада на сѣверо-истокъ отъ Светото-кладенче, между Дълбоката-рѣка, Пенчовската рѣка, Тжжа и хълмоветѣ Тритѣ-купна. Поляната наоколо е заградена съ гиздави зелени лѣсове, надъ които сж се надвѣсили страшни распукани скали, а въ срѣдата тя е покрита съ гжста бѣла трѣва.

Отъ тука, отъ гдѣто наблюдавахме в. Кадемлия и се радвахме на Пенчовското-пръскало, пжтеката върви по сѣверна посока, сетнѣ се спуска низко къмъ долината на Пенчовската-рѣка, върви нѣколко врѣме параленно съ дѣсния брѣгъ на поменжтата рѣка (противъ течението ѝ) и послѣ поема на горѣ възъ Кара-гергьовския ржтъ. Пжтеката сега пъпли по сѣвернитѣ ребра на Кара-гергьовския-ржтъ. И до като извърви, на широчина, цѣлата сѣверна страна на ржта, прѣсичатъ ж на двѣ мѣста двѣ буйни горски рѣкички, които нѣматъ имена, и които извиратъ изъ кайнаци отъ на́й-високитѣ мѣста на сжщий ржтъ. Тѣзи двѣ буйни и шумливи рѣкички се сливатъ при политѣ на ржта въ една рѣка, и така се изливатъ въ Тжжа, срѣщу Ганьовъ-камъкъ.

Ганьовъ-камъкъ е гористь ржтъ, и на на́й-високото мѣсто на ребрата му природата е забола една огромна гола скала, нарѣчена Ганьовъ-камъкъ. По името на тази скала и цѣлия ржтъ се нарича така. Ганьовъ-камъкъ, собственно Ганьовъ-ржтъ, се пада на истокъ отъ в. Козя-стѣна, между Па́шовица, Тжжа, поляната Светицата и

Стария-говедарникъ. Прѣзъ този рътъ върви конска пѫтека отъ Марагидинския проходъ къмъ Голѣмо-село.

Ганьовъ-камъкъ (скалата) е скритъ въ лѣсътъ и не се вижда отъ никѫдѣ другадѣ, освѣнъ отъ билото на в. Козя-стѣна, и то пакъ, когато опаде шумата на гората, въ която е скритъ. И понеже пѫтеката прѣзъ Ганьовъ-камъкъ прави много завивки, и ту се спуща на долу, ту възлиза на горѣ, то пѫтникътъ прѣзъ тука не може да види скалата дори до тогава, до като не се доближи до самата нея.

Пѫтеката, по която вървимъ, ни довежда до самата нáй-крайна рѫтлина на Кара-гергьовския върхъ. На това мѣсто ний спираме да починемъ и да разгледаме околнитѣ гледки и височини.

Ако гледаме отъ тукъ къмъ истокъ, прѣдъ насъ стои потъналъ въ небесата върхътъ Кадемлия, високъ, хубавъ, величественъ, на който сѣверо-источната страна прилича на огромна пещь, отъ горѣ плоска. На сѣверо-истокъ отъ Кадемлия се разстила сложния балканъ Пáшовица, който се свършва чакъ при в. Зелениковецъ. Като се обърнемъ и погледнемъ право къмъ сѣверъ, виждаме, въ дъното на хоризонта, в. Деве-боюнъ, на който има скалиста мѣстность — *Плочитѣ*. Тази скална мѣстность вече много отдавнашни врѣмена означава синоритѣ на три околии: Карловска, Казанлѫшка и Севлиевска.

Между Пáшовица и Плочитѣ тече р. *Зелениковецъ*, лѣвъ притокъ на р. Тѫжа. Тази рѣкичка събира водитѣ си отъ в. Зелениковецъ и Плочитѣ, и се излива въ Тѫжа при Стария-говедарникъ.

Пакъ при Стария-говедарникъ въ Тѫжа се излива и втора една малка рѣкичка *Пожаръ-дере*, която извира изъ в. Деве-боюнъ и тече между мѣстностьта Плочитѣ и послѣдния върхъ.

Върхъ *Деве-боюнъ* се пада на сѣверъ отъ в. Кара-Гергьовица, между в. Зелениковецъ, в. Мара-гидикъ, р. Тѫжа и мѣстностьта Плочитѣ. Билото на върха е заострено, малко понавалено и покрито съ хубава зелена трѣва. Сѣверната му страна прѣдставлява една цѣла, висока, стръмна и непристѫпна скала, обърната къмъ Ново-село. Южната страна на сѫщия върхъ спада не толкозъ стръмно въ Тѫжа. Крайнитѣ и нáй-долнитѣ граници на политѣ му сѫ покрити съ буковъ лѣсъ.

Мѣстностьта *Плочитѣ* (Тритѣ-синора) се пада сѫщо така на сѣверъ отъ в. Кара-гергьовица, между в. Деве-боюнъ, в. Зелениковецъ и р. Тѫжа. Самото име на тази мѣстность показва, че тя е вѫзелъ, който свързва тритѣхъ крайни синора на тритѣ горѣ-

поменжти околии. Името не е ново, слѣдов. и врѣмето е много отдалечено, когато е дадено на мѣстностьта наименованието *Тритѣ-синора*.

Плочитѣ — е малко фантастично име. Околното население и овчаритѣ сж нарѣкли мѣстностьта съ това име не затуй, че тя е скалиста, или че е покрита съ плочи, но понеже трѣвиститѣ плещи на тази мѣстность лъщжтъ на слънцето изъ далеко, като изгладени смарагдови плочи. Само двата склона на тази много висока мѣстность, при политѣ, сж гористи, а останалата ѝ часть е цѣла трѣвиста и служи за пасбище.

Върхъ *Зелениковецъ* се пада на сѣверо-истокъ отъ в. Карагергьовица, между Пашовица, Плочитѣ, р. Мокра-бѣла и р. Суха-бѣла. Сѣверната страна на Зелениковецъ е гола, скалиста, стръмна и непристжпна. Южния му склонъ е стръменъ и лѣсистъ; а цѣлото бѣло и останалитѣ склонове сж трѣвисти и служжтъ за пасбище.

Малкитѣ рѣкички: *Мокра-бѣла* и *Суха-бѣла* извиратъ изъ сжщия върхъ и образуватъ началото на Батовската рѣка. Нарѣчени сж тѣ така: едната *суха*, а другата *мокра*, понеже послѣдната никога не прѣсъхва, а първата лѣтѣ спира да тече. Водата на тѣзи рѣкички е много бѣла, понеже тече прѣзъ бѣли варовити мѣста. Овчаритѣ не пиятъ водата ни на едната, ни на другата, понеже ги „заболявало сърдце“.

Пашовица е равна трѣвиста поляна, дълга 7 км., широка 5 км., която медленно се наклонява къмъ всички страни. Тя се пада на сѣверо-истокъ отъ в. Кара-Гергьовица, между в. Кадемлия, в. Зелениковецъ, р. Тжжа, мѣстностьта Тритѣ-плочи и ржтъ Ганьовъ-камъкъ. По равното трѣвисто ширине на Пашовица, подъ турското владичество, сж се пасли много хиляди беглишки овце. Днесь, обаче, малкото каракачански добитъци, които кръстосватъ Пашовица, не сж въ състояние да опасжтъ всичката ѝ трѣва. Тази е причината, вѣроятно, че ардъчовитѣ лѣхи по поляната, отъ година, на година зематъ все пó-голѣми размѣри. Пó-прѣди, когато по тази поляна сж се пасли пó-много овце, и когато трѣвата едва е стигала за беглишкия добитъкъ, тогава ардъчи по поляната е нѣмало никакъ. Есень, ако би да се поникняли нѣкждѣ по поляната ардъчи, овчаритѣ сж ги подпаляли нарочно да изгорятъ, за да направятъ мѣсто, за идущата година, за пóвече трѣва.

На това мѣсто е нуждно да прѣдопрѣдимъ читателитѣ и бждащитѣ пжтешественници отъ кривия изговоръ името на Пашовица. Нашитѣ българи, по цѣло Калоферско, наричатъ поляната *Пашóвица*. Дори и нѣкои отъ пó-младитѣ и пó-малко опитнитѣ водачи

*

и коруджии сѐ Пашо̀вица ѝ казватъ. Обаче, азъ намѣрихъ въ планината стари каракачани, които изговаряхѫ името на поляната правилно и ясно: *Па̀шовица.*

На моето питание: защо Па̀шовица, а не Пашо̀вица? тѣ ми отговорихѫ, че така сѫ запомнили това име още отъ дѣди и пра̀дѣди, и че — „какъ може друга тюрлия да се каже на добро *па̀сище!*" И азъ неволно се съгласихъ съ старитѣ каракачани, че наименованието на поляната трѣбва да произлиза отъ *па̀сище,* а не отъ *паша́,* както се мѫчеше да ми докаже на́й-младия отъ моитѣ водачи.

Поляната Па̀шовица е залѣпена за хълбоцитѣ на в. Кадемлия. Послѣдния върхъ се нарича още Везиръ-тепе. Моя на́й-младъ водачъ твърдеше, че Кадемлия е нарѣченъ Везиръ-тепе, понеже е по́високъ отъ Пашо̀вица, и понеже това име, като на по́-голѣмъ отъ пашата, по́-му прилича.

Смръкваше се наврѫхъ день Илинъ-день, когато прѣдъ очитѣ ни се откри една хубава котловинка, посрѣдъ която свѣтулкаше и шумѣше Тѫжа. Ние наваляхме по стръмното нанадолище на Кара-Гергьовския рѫтъ. Пѫтеката криволичяше прѣзъ гѫсти и високопораснѫли папрати и трънаци. Ние стигнахме Стария-говедарникъ и брѣговетѣ на Тѫжа. По́-нататъкъ вече не можеше да се върви, понеже настана нощь.

V.

Спрѣхме да прѣнощуваме въ гората на Стария-говедарникъ. Посрѣдъ лѣсътъ владѣе таинственность голѣма. Много-високи букаци сѫ наисправили навредъ изъ околностьта и надъ главитѣ ни увиснѫли зелени свиле-подобни фъндаци, които украсяватъ клоньето на букътъ. Изъ нашето отечество се срѣщатъ на много мѣста стари шумести лѣсове, украсени съ този гиздавъ накитъ.

Прѣдъ насъ слѣдъ малко букна буенъ огънь. Водачитѣ ми го накладохѫ отъ хубаво испръхнали букови дървета. Пушакътъ и пламъцитѣ се подемахѫ на горѣ къмъ небето и пърлѣхѫ зелената шума по върховетѣ на околнитѣ букаци. Сухитѣ дървета приятно пращѣхѫ на кладата и пламъцитѣ бърже ги смилахѫ на жарь. Коньетѣ, спѫнати тѣсно за двата прѣдни крака, лакомо хрупахѫ трѣва около насъ, а водачитѣ дѣлахѫ шишове за кебапътъ, който носѣхме още отъ Юрушкитѣ-колиби.

Слѣдъ вечерята, послахме си дебелъ пластъ папратъ надъ буковитѣ клонки, завихме се съ дългитѣ си пѫтнически палта, обър-

нахме гърбоветѣ си къмъ огъня, и подъ сладкото шумолениe на Тѫжа, уморени и грохнѫли отъ пѫть, заспахме като мъртви.

Когато се сипваше зората, водачътъ, който стоя цѣла нощь на стража, ми шепнеше на ухото да стана и да видя какъ хубаво изгрѣва слънцето отсрѣща, на Мара-гидикъ. Азъ трепнѫхъ и си възвихъ главата къмъ този хубавъ върхъ, който никога прѣзъ живота си не бѣхъ виждалъ. Челото му бѣше много чисто и сияеше отъ лѫчи и блѣсъкъ. Огъньтъ край мень едва маждѣеше още; той бѣ побѣлѣлъ, както и ние ще побѣлѣемъ единъ день, когато годинитѣ изминѫтъ на живота, а пламъка загасне въ гѫрдитѣ.

Стария-говедарникъ е красива дългнеста поляна (единъ килом. дълга, половинъ килом. широка), порасналà съ кѫса мегка трѣва, заобиколена отъ вредъ съ високи букови гори и малко понаведена къмъ Тѫжа. Тази поляна се пада на западъ отъ Пàшовица, между Тѫжа, в. Кара-Гергъовица, Мънастирчето и пещерата Циганска-дупка. Подъ турското владичество на тази поляна е лѣжалъ, прѣзъ цѣлото лѣто и цѣлата пролѣть, едрия добитъкъ на Калоферци. Сега, пó-голѣмата часть отъ калоферскитѣ добитъци се пасѫтъ по Русалската-поляна и тамъ нѣкѫдѣ лѣжѫтъ, а тукъ лѣжи добитъкътъ само на Ново-село. Край наведенитѣ крайни рѫбове на Стария-говедарникъ живописно се увива Тѫжа и се изгубва между настръхналитѣ стръмни стѣни на околонитѣ вишини. Тѫжа на това мѣсто е още много малка, понеже тя едва надъ Стария-говедарникъ се съвзема и заприличва на рѣка.

На Стария-говедарникъ се събиратъ четири конски пѫтеки:

Една иде отъ къмъ Русалскитѣ-гробища; друга отъ къмъ в. Козя-стѣна, по която и ние вървѣхме; третия изъ долината на Тѫжа, отъ къмъ Ганьовъ-камъкъ; а четвъртата иде отъ къмъ Пàшовица. И четиритѣхъ пѫтеки се събиратъ тука на едно мѣсто, при развалинитѣ на нѣкогашния спасителенъ домъ — Мънастирчето.

Прѣди да спомѣнѫ какъ се пръскатъ отъ тука помѣнѫтитѣ четири пѫтеки, и коя отъ тѣхъ къмъ кѫдѣ отива и гдѣ стига, считамъ за нуждно да побавя читателя малко нѣщо при развалинитѣ на Мънастирчето.

Мънастирчето било нѣкога спасителенъ домъ за пѫтницитѣ, които минавали прѣзъ тука, и които лошото врѣме и виялицитѣ застигали ненадѣйно по тѣзи глухи, затънтени и отдалечени отъ

свѣта мѣста. Сградата не била нѣщо особенно, по своята якость и по своята голѣмина, но тя била достатъчна да спаси живота на много стотинъ пѫтници. Основата на сградата имала форма на правоѫгъленъ четвероѫгълникъ. Тритѣхъ ѝ стѣни биле вкопани въ глинесто-пѣсъчния хълмъ надъ Тѫжа, а прѣдницата ѝ цѣла гледала къмъ малкото дворче и къмъ рѣката. Къмъ таяи сграда, отъ страна, била залепена и втора — пó-малка, пó-ниска дървена сграда, съ сламенъ покривъ, която служила за оборъ. И това било всичко.

Тѣзи двѣ малки сгради биле съградени на разноски и по инициативата на Голѣмо-селския мънастирь. Лѣтѣ тукъ живѣялъ единъ калугеръ, а зимѣ двама и трима. Длъжностьта на калугеритѣ е била — да указватъ помощь на пѫтницитѣ.

Мънастирчето сега е съвсѣмъ разсипано, дори и мѣстото му не личи. Стѣнитѣ му сѫ засипани и затрупани съ пръсть, а по срѣдата, гдѣто е била едно врѣме голѣмата сграда, тамъ е дълбока яма, пълна съ застояла вода.

Мънастирчето се пада подъ Стария-говедарникъ, между Загорската-кула, в. Деве-боюнъ, р. Тѫжа и проходътъ на в. Мара-гидикъ, пѫтеката на който минава край самото Мънастирче.

И така, на Стария-говедарникъ се събиратъ четири конски пѫтеки:

a) Ако пѫтникътъ желае да пѫтува отъ Мънастирчето къмъ Калоферъ, той трѣбва да тръгне по пѫтеката, която прѣзъ Стария-говедарникъ се извива къмъ югъ, върви прѣзъ букакътъ и излѣзва на Русалскитѣ-гробища.

b) Ако пѫтникътъ желае да пѫтува отъ Мънастирчето къмъ Калоферъ прѣзъ в. Козя-стѣна, той трѣбва да поеме пакъ прѣзъ букакътъ на Стария-говедарникъ, но не ще върви вече по горѣпоменѫтата пѫтека, а по друга — по-тѣсна и пó-долу отъ първата, която държи юго-източно направление и излиза на в. Кара-Гергьовица.

c) Ако пѫтникътъ иска да пѫтува отъ Мънастирчето къмъ Голѣмо-село (Казанлъшка окол.), той ще трѣбва, изъ начало, да върви сé по теченението на Тѫжа — край лѣвия ѝ брѣгъ, ще прѣмине прѣзъ Ганьовъ-камъкъ и прѣзъ полянката Светицата и отъ тамъ ще се спустне въ Голѣмо-село.

d) Ако ли пъкъ пѫтникътъ желае да посѣти Пàшовица, Зелениковецъ и Кадемлия, той, като тръгне отъ Мънастирчето, ще трѣбва да поеме пѫтеката край лѣвия брѣгъ на Тѫжа — по източно направление ще прѣгази р. Пожаръ-дере и р. Зеленишко-дере, и ще тръгне сетнѣ по отсрѣщната пѫтека, която възлиза на Пàшовица.

Слѣдъ като напустнемъ сега лѣсътъ, въ който прѣнощувахме, тръгваме отъ Мънастирчето по сѣверна посока и полазваме на горѣ, по една тѣсна каменлива и не удобна пѫтека, която ни извежда на *Прѣсѣката* — прохода на в. Мара-гидикъ. Тази тѣсна пѫтека е насѣена съ дребни варовити камъчета, които пънѫтъ коньетѣ и насъ на всѣка крачка. Тя се придържа сѐ у лѣвия брѣгъ на р. Челеби-егрекъ и върви параленно съ брѣгътъ ѝ дори до самата Прѣсѣка.

Челеби-егрекъ е лѣвъ протокъ на Тѫжа и е твърдѣ малка рѣка. Тя извира изъ източнитѣ склонове на в. Мара-гидикъ, но далеко отъ прохода, а устието ѝ се намира при развалинитѣ на Мънастирчето.

Подъ турското владичество, край пѫтя на Мара-гидикската прѣсѣка (1430 m.) е имало турско беклеме — Загорска-кула, Новоселска-кула, дѣто е стояла постоянна турска стража, да пази проходящитѣ прѣзъ тѣснината пѫтници отъ разбойници. Но и тука, както щемъ помена по̀-долу и за Калоферската кула, сàмитѣ стражари отъ беклемето сѫ били нáй-голѣмитѣ разбойници, които, прѣдрѣшени, нападали сѫ проходящитѣ търговци и сѫ имъ ограбвали стоката и паритѣ. Турскитѣ стражари отъ Загорската кула сѫ нападали, по *романскò врѣме,* загорскитѣ жътварки, връщайки се слѣдъ жетва отъ Тракийскитѣ полета, ограбвали сѫ имъ паритѣ и дрѣхитѣ, а често пѫти — нáй-хубавицитѣ отъ тѣхъ сѫ отвличали по долищата и сѫ ги обезчестявали.

Загорската кула днесь прѣдставлява грамада пусти развалини, които напомнѭтъ на проходящия пѫтникъ опасното нѣкогашно гнѣздо на турскитѣ заптиета. Прѣзъ тукъ пѫтникътъ е прѣминавалъ винаги полу-опростенъ съ живота си и съ имота, който е искалъ да прѣвезе прѣзъ Прѣсѣката.

Въ врѣме на освободителната война, около Прѣсѣката и около Загорската кула сѫ били въздигнати яки шанци и валове, да запрѣчѭтъ пѫтя на русситѣ отъ Ново-село къмъ Калоферъ. Тѣзи укрѣпления днесь още личѭтъ, а личѭтъ така сѫщо и мѣстата, дѣто сѫ били распънати палаткитѣ на турския аскеръ. Вече двѣ десетолѣтия сѫ се изминѫли отъ надвечерието на Турско-Русската война, и българскитѣ овчари, по тази планина, далеко сѫ разхвърляли по пропаститѣ каманьето, които сѫ прикрѣпяли пръстьта на нàсипитѣ, а пороитѣ горски сѫ заличили отдавна крѫглитѣ обкопи на турскитѣ шатри. Едно нѣщо само ще остане тука вѣчно да живѣе, което поколенията ще прѣдаватъ едно на друго прѣзъ вѣковетѣ — а то е: паметьта за невинно погубенитѣ жертви по тѣзи мѣста.

Още прѣди да тръгнемъ отъ Мънастирчето къмъ Мара-гидикската Прѣсѣка, мене ми идѣше на умътъ да посочѫ на читательтъ мѣстото на полянката Светицата, но понеже се унесохъ да расправямъ за други нѣща, изпустнахъ неволно Светицата.

Полянката *Светицата* се пада на изтокъ отъ в. Козя-стѣна, между в. Кадемлия, Пàшовица, Гоньовъ-камъкъ и развалинитѣ на Голѣмо-селския мънастирь. Полянката е заградена отъ вредъ съ гора, обрасла е съ едра хубава зелена трѣва, съ нáй-разноцвѣтни горски цвѣтя, и служи за пасбище.

Маро-гидикската прѣсѣка (Маро-гидикския проходъ) се пада между в. Деве-боюнъ, в. Мара-гидикъ, Мънастирчето и р. Студения-улей.

Ний вече прѣцапахме Тѫжа, още прѣди да тръгнемъ отъ Мънастирчето къмъ Прѣсѣката. Когато спахме на Стария-говедарникъ край брѣговетѣ ѝ, нейното приятно шумоленье ни унесе въ прѣгрѫдкитѣ на тихия и сладкия сънъ. Сега, когато наблюдаваме Тѫжа отъ високо, какъ се съвзема отъ поточетата и какъ се увива като змия между планинитѣ, длъжни сме да кажемъ нѣщо и за нея.

Тѫжа (Голѣмо-селската рѣка, Голѣмо-мънастирската-рѣка, Мънастирската-рѣка, Мънастирь дереси) се съвземе, при главата си, отъ извънредно голѣмо множество поточета, рѣкички, вадички, долчинки и водички, които се стичѫтъ изъ разнитѣ мѣста отъ околнитѣ планински върхове. Но нейния нáй-главенъ, нáй-буенъ и нáй-началенъ потокъ извира изъ източния склонъ на в. Юрушка-грамада. Тѫжа е лѣвъ протокъ на Тунджа. Тя е получила своето настояще име по двѣ причини: едно, че когато ще да вали дъждъ, балкана заплаква (растѫжава се) при нейната глава нáй-първо; и второ, понеже началото на Тѫжа се образува отъ множество твърдѣ слаби — *сълзливи* поточета и изворчета. Въ горното течение на Тѫжа се срѣщѫтъ пъстърви, раци, видри и змии. Коритото ѝ въ равнитѣ планински долинки е плитко и е пълно съ пѣсъкъ и дребни камъчета, а между високитѣ рѫтове — то е много дълбоко и пълно съ едри камъняци.

Изкачванието на в. Мара-гидикъ отъ *Прѣсѣката* не е свързано съ никакви опасности, но е доста трудно. Отъ *Прѣсѣката* къмъ върха нѣма пѫть. Пѫтникътъ върви на горѣ безъ пѫть, но, до като се изкачи на самото теме на Мара-гидикъ, той срѣща на прѣдя си множество пѫтеки, правилно отъпкани отъ добитъцитѣ — напрѣчно по склоноветѣ, на талази на талази, и на крѫгове на крѫгове, досущъ прилични по правилностьта си на параленнитѣ крѫгове на земното кѫлбо. Тѣзи съвсѣмъ тѣсни пѫтечки едрия до-

битъкъ е отъпкалъ съ прѣднитѣ и заднитѣ си крака въ дъждовно врѣме, като сж е движилъ по размѣкналата земя, съвсѣмъ правилно, сè по една посока. По този начинъ, добитъцитѣ, като сж се движили, съ едната си страна на тѣлото, по една или друга посока, отъпквали сж на веднажъ двѣ пжтеки, правилни и параленни една на друга. По рлтищата на Стара-планина срѣщаме безчисленно множество подобни пжтеки, които не извождатъ пжтника на никждѣ, но които улесняватъ само добитъцитѣ при пашата, когато вали дъждъ и земята е плъзгава. Добитъка се задържа у тѣзи пжтечки — съ двата си прѣдни крака у едната, съ двата си задни крака у втората, и пасе така свободно.

Ржтлината, по която трѣбва да се катеримъ, за да възлѣземъ на Мара-гидикъ, не е много наведена, но тя е гжсто обрасла съ ардъчи, които ни спъватъ и ни изморяватъ. Нáй-високото мѣсто на първото прѣдрлтие на Мара-гидикъ е 2065 m. надъ морето. Това е източното прѣдржтие на върха.

Слѣдъ това настава една дълга вдлъбната поляна, покрита съ гъста кжса трѣва, съ рѣдки ардъчи, между които сж напластени дребни варовити камъчета. Между всѣки двѣ ардъчови ляхи, краката на пжтникътъ затъватъ въ нѣкой купъ мравунякъ, на червенитѣ едри мравки. Много стотинъ подобни мравуняци имаше по тоя ржтъ, и ни единъ отъ тѣхъ не бѣ покътнжтъ. Споредъ думитѣ на моитѣ водачи, това свидѣтелствувало ужъ, че мечка тъдѣва не е стжпвала още.

Сжщинския в. *Мара-гидикъ* (2220 m.) се пада на сѣверъ отъ Русалската-поляна, между Прѣсѣката на Мара-гидикъ, в. Турски-ржтъ, пжтеката Кривинитѣ и р. Тжжа. Муцуната на върхътъ е обърнатъ къмъ Ново-село. Върхъ Мара-гидикъ, на нáй-високитѣ си раменье, носи три огромни, орлообразни канари, отъ които двѣтѣ гледатъ къмъ западъ, а третята — къмъ сѣверъ. Послѣдната е и нáй-високата. Нейния върхъ е нáй-високата точка на в. Мара-гидикъ; тя се спуска много стръмно къмъ Ново-село. Отъ върха на тази скала се вижда цѣлото Ново-селско поле, растлано подъ насъ, като панорама. Ако погледнемъ отъ тукъ право къмъ сѣверъ, виждаме в. Острецъ, забитъ съ острилото си въ небесата и обвитъ въ тъмно-синкава омара. Острецъ е прикрѣпенъ яко за земята, между Черни-врьхъ и Ново-село, и по формата си прилича на конусъ. При политѣ на този врьхъ сж бѣлѣжтъ кжщичкитѣ на махалата Острецъ и лъщи кубето на черквицата ѝ. Ново-селската долина е хубаво обработена, и между зажълтелитѣ ниви и зеленитѣ горички, бѣлѣятъ

се низкитѣ къщички на нѣколко десетки дребни колибки. Прѣзъ долината пълкжтъ живописно, по различни направления, безъ брой рѣкички, които слизатъ отъ околнитѣ височини.

На сймата срѣда на върха, на скалата, която гледа къмъ Ново-село, има една дълбока, конусообразна трапчина, съ острото въ земята, която вжтрѣ е съвсѣмъ суха и може да послужи на пжтникътъ да си спусне краката въ неж, и като сѣдне надъ перваЗитѣ ѝ, яко да се крѣпи и безъ страхъ да разглежда отъ тука, въ вѣтровито врѣме, околностьта. На нáй-високото мѣсто на в. Мара-гидикъ нѣма день и часъ прѣзъ годината, да бжде съвсѣмъ тихо. Тука вѣе вѣтъръ постоянно, само че прѣзъ разнитѣ дни на годината, температурата, силата и посоката на вѣтара биватъ различни. Мене тръпки ме побивахж отъ страхъ, колкото врѣме прѣстояхъ на темето на тоя върхъ, да не би да ме дигне вѣтърътъ и да ме хвърли отъ страшната висока стръмнина на долу. Мѣстото, дѣто е конусообразната трапчина е много тѣсно, и на всѣкждѣ около неж сж спускатъ отвѣсни стръмнини, на които края не може да се види.

Моитѣ водачи ми расказахж, че сухата конусообразна трапчина, за която е сега думата, не е ископана нарочно отъ нѣкой човѣкъ, но че тя е била, не прѣди много години, кладенче, на което водата се е скрила въ една скална пукнатина, слѣдъ едно силно землетресение.

Втората скала, нáй-близку лѣжащата до нáй-високото мѣсто на в. Мара-гидикъ, е висока 2190 m. надъ морското равнище. Тя гледа къмъ западъ, склоноветѣ ѝ не сж всички еднакво стръмни, но почти всички сж покрити по високитѣ мѣста съ едра свѣтло-зелена трѣва, съ ярдъчи, диво грозде, чемерика и др.

Височината на третята скала е сжщата, както и на втората. И нейнитѣ сколонове, така сжщо, сж покрити съ сжщата растителность, както сколоноветѣ и на втората скала. Срѣщу *втората скала*, по юго-западна посока, сж бѣлѣятъ 12 голѣми прѣспи, наредени като орлови гнѣзда надъ стръмнинитѣ, и почти изъ всѣка една отъ тѣхъ ручи вода на долу къмъ пропаститѣ. На сѣверната страна на в. Юмрукъ-чалъ сж гледатъ двѣ огромни прѣспи, които се топжтъ много бавно и даватъ началото на р. Бъзьовъ-дѣлъ. На сжщата страна на в. Юмрукъ-чалъ, въ мѣстностьта *Бъзьовъ-дѣлъ*, виждатъ сж още шесть прѣспи, изъ които извира р. Турски-ржтъ и притокътъ ѝ Сухото-пръскало.

Рѣка *Турски-ржтъ* е дѣсенъ притокъ на р. Маричница. Тя извира изъ една голѣма прѣспа на в. Турски-ржтъ.

Върха *Турски-рѫтъ* се пада на юго-западъ отъ в. Мара-гидикъ, между р. Сухото-пръскало, пещерата Циганска-дупка, Русалската поляна и в. Юрушка-громада.

Рѣка *Сухото-пръскало* е дѣсенъ притокъ на р. Турски-рѫтъ. Тя извира изъ една отъ горѣпоменѫтитѣ шесть прѣспи, но нейното начало се счита единъ високъ и буенъ водопадъ: Сухото-пръскало, който скача отъ една прѣспа, разположена на в. Юрушка-громада. Името на водопада и на рѣката произлизатъ отъ това, че тѣ прѣсъхватъ и прѣставатъ да текѫтъ лѣтѣ, ако прѣспата, отъ която черпѭтъ вода, се стопи. Прѣспата, изъ която извира р. Сухото-пръскало, стои на една огромна скала, на изтокъ отъ в. Бъзьовъ-дѣлъ.

Мѣстностьта *Бъзьовъ-дѣлъ* се пада на западъ отъ в. Юрушка-громада, между в. Юмрукъ-чалъ, в. Пилешки-пологъ и непристѫпната стръмна скала Арманъ-кая, на която билото е равно като гумно. По Бъзьовъ-дѣлъ се пасатъ Калоферски овци и едъръ рогатъ добитъкъ. Най-високото мѣсто на тази мѣстность не надминава 2490 м. надъ морето. Отъ тукъ се вижда вече и в. Чафадарица, надъ Калоферския мънъстиръ.

Върхъ *Юрушка-громада* е огроменъ. Той се пада на изтокъ отъ в. Юмрукъ-чалъ, между Бъзьовъ-дѣлъ, Пирова-ливада, извора Чучурката, Русалската-поляна и в. Турски-рѫтъ. Билото на тозъ върхъ прѣставлява пространно пасбище, на около отъ вредъ закрѫглено. Само сѣверния му склонъ е голъ и скалистъ, при политѣ на който има букови лѣсове.

На сѣвернитѣ наклонения на Русалската-поляна се гледа отъ тука (отъ *третята-скала* на в. Мара-гидикъ) една голѣма прѣспа, изъ която извира единъ отъ най-началнитѣ потоци на Тѫжа. Близу при помѣнѫтата прѣспа има малко изворче, отъ което започва една тѣсна пѫтека, върви прѣзъ в. Турски-рѫтъ и слѣзва въ Ново-село. Тази тѣсна пѫтека е едно много прѣко отклонение на Русалската пѫтека къмъ Ново-село По нея може да се ходи, само когато врѣмето е сухо. По пѫтеката, съ товарено добиче, почти е невъзможно да се пѫтува.

Между първата и втората скала на в. Мара-гидикъ се намѣрва едно доста голѣмичко бистро кладенче, изъ което извира р. *Марина-пизда*. Устието на тази малка рѣка е срѣщу пещерата Циганска-дупка. Марина-пизда е лѣвъ притокъ на Тѫжа. Тя е получила името си отъ формата на кайначето изъ което извира. Кайначето е скалисто и скалитѣ му изъ вѫтрѣ иматъ тъмно-червеникъвъ цвѣтъ.

Отъ в. Мара-гидикъ се стига на Русалскитѣ-гробища по една тѣсна и каменлива конска пѫтека. Пѫтеката се спуща отъ върха на долу, върви между гѫсто порастнало диво-грозде, опасва източнитѣ наклонени страни на Турски рѫтъ и Юрушка-грамада и възлѣзва на Русалската-поляна. Щомъ пѫтеката възлѣзе на Русалската-поляна, тя се загубва вече.

Отъ Русалскитѣ-гробища, по южна посока, пѫтува се по Русалската-пѫтека, и, прѣзъ Пирова ливада, слѣзва се на Калоферската кула. Русалската пѫтека по това направление, прѣсича р. *Капаклия-кладенецъ*. Послѣдната рѣка е лѣвъ притокъ на Тунджа. Тя извира изъ мѣстностьта между Пирова ливада, Каманска мандра и в. Заногата, и отдѣля послѣдния върхъ отъ в. Селски букъ. Рѣката Капаклия-кладенецъ се излива въ Тунджа при Власьовия пѫть, срѣщу в. Параджйкъ.

На сѣверъ отъ Параджйкската-поляна, почти на срѣдата на Русалската-пѫтека, или пó-добрѣ — на срѣдата на Русалския-проходъ, между изворитѣ на р. Вадата, в. Селски букъ, в. Пирова-ливада и *изворътъ на в. Сечумекътъ,* падатъ се развалинитѣ на едноврѣмешната Калоферска кула. Както и пó горѣ загатнахме, Калоферската-кула е сѫществувала подъ турското владичество, и е служила за стражарница на Русалския проходъ. Въ нея сѫ стояли турски заптиета, на които длъжностьта е била да обхождатъ Русалската-поляна и околнитѣ тѣснини и рѫтове, и да прѣслѣдватъ разбойницитѣ и обирачитѣ. Обаче, както при Загорската кула, пó-горѣ, така и тука, — самитѣ турски стражари сѫ прѣсрѣщали търговцитѣ и пѫтницитѣ по Русалската-поляна, и сѫ ги убирали до риза. Тѣхъ никой не е смѣялъ да прѣслѣдва, и никой не е смѣялъ явно да го наклевети прѣдъ властьта, понеже тѫжителя винаги е подпадалъ подъ тежка отговорность, за набѣдяване на „вѣрнитѣ царски служители". Отъ тѣзи привилигирани правителственни разбойници, нáй много сѫ си испащали, лѣтѣ, *Загорскитѣ романки,* когато сѫ се завръщали, слѣдъ жътвата, отъ полетата на Тракия по домоветѣ си. Тогава турскитѣ стражари отъ Калоферската-кула сѫ се прѣдрешали, запазвали сѫ тѣснинитѣ на балкана на нѣколко мѣста, и сѫ нападали на момичетата. Слѣдъ като сѫ ги убирали, тѣ сѫ обезчестявали, често пѫти, пó хубавицитѣ отъ тѣхъ и тогава сѫ ги пущали да си отидѫтъ.

Честитѣ обири по този начйнъ, сѫ принудили драгоманитѣ на романкйтѣ въ послѣднитѣ години, да искатъ отъ агитѣ, чиито полета сѫ женѫли, да имъ откупуватъ пандури и войска, които да

ги придружавать по пѫтя и да ги пазѭть отъ разбойницитѣ — при пѫтувинието прѣзъ балканътъ. Загорскитѣ ромѫнки сѫ били изложени на двойно ограбвание прѣзъ Калоферския балканъ: при Калоферската кула и при Загорската-кула.

Лошото държание на турскитѣ стражари, по беклеметата въ Калоферската планина, спрямо романкитѣ, на нѣколко пѫти е извиквало по балкана въоржжени хайдушки банди, състоящи се сé отъ роднини и близски приятели на пострадавшитѣ момичета, които банди сѫ отмѫщавали жестоко на турскитѣ вероломници. На нѣколко пѫти кулата е бивала изгаряна до основитѣ, и пó-свирѣпитѣ стражари сѫ бивали искалани.

Калоферската кула днесь има печаленъ изгледъ. Развалинитѣ ѝ сѫ трѣвясали и служѭть за скривалище на змиитѣ и гущеритѣ. Обаче, пѫтникътъ сега безгрижно минава край тѣзи печални развалини.

Важно е да се спомне на това мѣсто, че пѫтя край Калоферската кула, подъ турското владичество, е билъ многократно пѫти пò оживенъ отъ сега, понеже на онова врѣме гайтанджилъкътъ и абаджилъкътъ въ Калоферъ сѫ цъвтѣли и сѫ привличали грамада търговци. Наистина, движението на абаджиитѣ и гайтанджии търговци е било винаги джедето къмъ Пловдивъ, но вече тогава, когато сѫ натоварали гайтана и абитѣ и сѫ потегляли съ тѣхъ къмъ брѣговетѣ на Босфора и къмъ Анадолъ. Обаче, търговцитѣ сѫ идвали и отвъдъ балкана — прѣзъ Русалския проходъ.

На южната страна на в. Юрушка-грамада (2440 м.) сѫ изворитѣ на р. Тунджа. Началото на тази рѣка съставляватъ шесть извора, които сѫ падатъ между южнитѣ склонове на в. Юрушка-грамада и в. Пилешки пологъ.

Върхъ *Пилешки-пологъ* се пада на сѣверъ отъ Калоферския мънастиръ, между в. Арманъ-кая, в. Юрушка-грамада, р. Тунджа и в. Рудинáта. Тритѣ поли на в. Пилешки-пологъ сѫ гористи, само сѣверната му страна, която се продължава къмъ в. Юрушка-грамада, е тревиста и служи за пасбище. Темето на този върхъ е скалисто, и само тукъ тамѣ покрито съ трѣва и ярдъчи. По стръмнитѣ распукани скални стѣни на този върхъ гнѣздѭть безбройно множество дребни птички, отъ дѣто е произлѣзло и името му: Пилешки-пологъ.

Между в. Юрушка-грамада и в. Бъзьовъ-дѣлъ извира едно малко буйно-поточе, дѣсенъ притокъ на Тунджа, което нѣма име, и на което устието се намѣрва при политѣ на в. Пилешки-пологъ.

На западния край на в. Бъзьовъ-дѣлъ (2490 м.) има гробища, неизвѣстни никому, по тѣзи мѣста, на какви хора и отъ кои врѣмена. Побититѣ каменье на гробищата сѫ покрити съ плѣсенъ и наоколо сѫ обрасли въ трѣва.

Пó долу отъ тѣзи гробища има една вдлъбната трѣвиста поляна, отъ която — безъ пѫть, лесно се искачваме на в. Юмрукъ-чалъ. Тази поляна е прѣдѣлъ между в. Юмрукъ-чалъ и в. Бъзьовъ-дѣлъ. При политѣ ѝ, изъ една прѣспа, извира р. Бъзьовъ-дѣлъ, лѣвъ притокъ на р. Акъ-дере.

Искачването на в. Юмрукъ-чалъ пѣшки, отъ тази поляна, е много прѣко. Искачването съ конь е сѫщо така лесно и удобно, само че трае пò-дълго врѣме, понеже прѣднитѣ спускове на Юмрукъ-чалъ — отъ поляната нагорѣ, сѫ доста наведени, които коньтъ не може да искаче прѣко, а съ дълги и голѣми витлообразни завивки, къмъ лѣво и къмъ дѣсно. Само князъ Фердинандъ се е опиталъ до сега, за пръвъ пѫть, да се искачи съ конь отъ тази полянка прѣко на върха, но когато е застигнѫлъ вече нáй-високото мѣсто на Юмрукъ-чалъ, коньтъ му паднѫлъ отъ умора на земята и не станѫлъ вече.

Отъ поляната къмъ върха се възлиза по сѣверо-източно направление. Наистина, пѫтека никаква нѣма, но възлизанието става много лесно, понеже нанадолището, по което се подемаме къмъ върха, е обрасло съ кѫса рѣдка трѣва, гѫсто набита съ дребни варовити камъчета. Тѣзи сплъстени въ трѣвата камъчета яко закрѣпятъ крака на коня и на пѣшия пѫтникъ, и той като стѫпа здраво, възлиза къмъ върха, като по стѫпала.

По тѣзи мѣста вода нѣма. Тукъ нѣма нито поточета, нито изворчета, а прѣспата, изъ която извира р. Бъзьовъ-дѣлъ, е далечъ и много ниско долу — при политѣ на поляната.

Вече надъ самото нанадолище отъ горѣ започева една хубава, дълга и пространна трѣвиста поляна, която излека и неусѣтно се подема и ни завежда на темето на в. Юмрукъ-чалъ.

И ний изстѫпваме нáй-сетнѣ на темето на товъ грамаденъ исполинъ — *Юмрукъ-чалъ* (2680 m), спираме тукъ да починемъ и да се нарадваме на хубавитѣ гледки, които като рой, една слѣдъ друга, се върволичѫтъ прѣдъ очитѣ ни, на близо подъ насъ и много на далеко, до дѣто се свършватъ хоризонтитѣ на нашето очарователно отечество. На много мѣста, хоризонтитѣ не бихѫ ни попрѣчили никакъ, да видимъ очертания красиви и величествени и още пò-далеко; но тукъ ни прѣчи омарата, която е прѣбулила и хори-

зелените и хубавитѣ гледки задъ тѣхъ, съ своето тънко, свѣтливо и тъмно-синкаво мантило, и ни показва всичко, като прѣзъ мъгла. И ний слисани и умаяни отъ тѣзи прѣлести, забравяме се на мѣстото си, и не се усѣщаме, че стоимъ на нáй-високия върхъ на Стара-Планина.

Върхъ Юмрукъ-чалъ не е закрѫгленъ отъ горѣ и не е скалистъ, както пишѫтъ за него нѣкои пѫтешественници, които сѫ гледали върха отъ далеко, или отъ Калоферския мънастирь, а не сѫ се искачвали на него. Гледанъ отъ далечъ, неговото теме се прѣдставлява, наистина, малко закрѫглено отъ горѣ. Но когато се покачимъ на този върхъ, прѣдъ нашитѣ очи се растила една дълга трѣвиста поляна, равна, съвсѣмъ малко наведена и покрита съ гѫста, мѣка и зелена трѣва, по която се търкѫтъ и пасѫтъ много стотинъ каракачански овци. Почти на срѣдата на поляната се пада и нáй-високата точка на Юмрукъ-чалъ. На това мѣсто Калоферскитѣ общинари сѫ побили въ земята една тѣсна и висока плоча, съ слѣдующия надписъ:

„Ф 1888. 25 Юний г. Калоферъ.

Фердинандъ“.

Освѣнъ горния надписъ, по плочата имаше написани и още много други имена, но азъ не можахъ да ги прочетѫ, понеже ги бѣ покрила плѣсень. Водачитѣ ми не разбирахѫ отъ писмо много, та ми обяснихѫ, че другитѣ многобройни имена принадлѣжѫтъ на Калоферскитѣ общинари и първенци, които сѫ станѫли *себепъ* да се побие поменатия камененъ стълбъ.

Обаче, отъ горния надписъ се вижда, че князъ Фердинандъ се е искачилъ на Юмрукъ-чалъ прѣзъ лѣтото, на 25 Юний 1888 г.

Азъ се намѣрихъ на върха на 24 Юлий, 1895 год., въ три часа слѣдъ обѣдъ. Край мене бѣхѫ насѣдали моитѣ трима водачи и петь души каракачани, на които стадата се пасѣхѫ около насъ. Отъ тѣзи каракачани научихъ азъ, че тъдѣва наблизу никѫдѣ нѣма вода, и че тѣ сáми, често пѫти сѫ принудени, когато ги мързи да ходѭтъ далеко за вода, да лижѭтъ снѣгъ вмѣсто вода.

А туку подъ нáй-високото мѣсто на Юмрукъ-чалъ, има огромна прѣспа, съ вѣченъ снѣгъ.

Юмрукъ-чалската прѣспа (2650 m.) е обърната срѣщу Калоферъ. Отъ тамъ тя изглежда много малка и като че е надвѣсена надъ сáмия Калоферски мънастирь. По това врѣме, когато азъ бѣхъ на нея, тя бѣше вече доста много стопена отъ слънцето, но дъл-

жината ѝ пакъ мѣряше 105 метра, а широчината 88 метра. Дебелината ѝ не бѣ на всѣкждѣ еднаква, обаче, виждаше се, че въ срѣдата е нáй-дебела. Дебелината на прѣспата не можеше да се измѣри по никакъвъ начинъ, първо, понеже прѣспата бѣ лъзгава отъ горѣ и не можеше да се ходи по нея, и второ, понеже снѣгътъ ѝ се бѣше вледенилъ, та и тамъ, дѣто имаше възможность да се направи измѣрвание, съ тояга не можеше да се пробие коравия снѣгъ. По формата си, Юмрукъ-чалската прѣспа прилича на огроменъ конски хамутъ, какъвто русситѣ употрѣбяватъ при запрѣгната *тройка*.

Двама мои другари, отъ Софийската гимназия, даровити писатели и филолози, за които отчето не можи да намѣри конье, да се искачатъ и тѣ на Калоферската планина, останахж долу въ мънастиря. Азъ добрѣ знаяхъ, че тѣ и двамата, въ 3 ч. слѣдъ обѣдъ, непрѣменно ще бждятъ на чардака въ мънастиря и ще четжтъ нѣщо. А отъ мънастирския чардакъ се виждаше Юмрукъ-чалската прѣспа много хубаво, и азъ искахъ да ги изненадамъ съ моето пристигание на Юмрукъ чалъ. За тази цѣль, накарахъ едного отъ нáй-едритѣ каракачани, да се намѣтне съ своята дълга, черна и рунтава гуня, а другитѣ каракачани го сързахж съ вжжета и го спуснахж до срѣдата на прѣспата. Черния каракачанинъ, въ срѣдъ бѣлата прѣспа, щѣше веднага да се забѣлѣжи и отъ Калоферъ и отъ Калоферския мънастирь. Обаче, азъ накарахъ тримата мои водачи да налѣгатъ около прѣспата, и да испразнжтъ три пжти наредъ пушкитѣ си. Като си мислѣхъ, че гръмътъ ще се чуе въ Калоферския мънастирь, вѣрвахъ, че ще сполучж да накарамъ приятелитѣ си, да ме погледатъ малко съ биноклитѣ си.

Каракачанинътъ всрѣдъ прѣспата, съ гуня на гърбътъ, гърмежитѣ, пушекътъ, — всичко това ми напомни Синайската-гора, надъ която се носялъ Богъ, въ бѣлъ облакъ обвитъ, и съ гръмъ и трѣсъкъ извѣстявалъ на израилтянитѣ, че прѣдава Мойсею десетьтѣхъ Божи заповѣди. Въ коя галерия бѣхъ виждалъ, на западъ, тази картина, и отъ кой знаменитъ живописецъ бѣ нарисувана тя — сега не могж да си спомнж добрѣ.

Когато се върнахъ въ мънастиря слѣдъ нѣколко дена, моитѣ добри другари ми съобщихж, че тѣ, когато азъ съмъ ги изненадвалъ, били на в. Чафадарица.

Изъ Юмрукъ-чалската прѣспа извира голѣмъ водопадъ — *Пръскалото*. Около 500 m. по̀-долу отъ прѣспата, този водопадъ скача отъ една страшна скала, близу 200 m. дълбоко, надъ пещерата

Ханъ-марасж. Водата на водопада сетнѣ образува буйна рѣка, която се излива въ Акъ-дере.

Отъ прѣспата изгледътъ е хубавъ, но само къмъ една страна. Гледкитѣ не сж така широки отъ тука, както ако стоимъ на темето на в. Юмрукъ-чалъ.

Отъ Юмрукъ-чалъ се вижда острия и скалистия в. Купенъ, подъ който зѣе Джендема, нáй страшната пропасть въ Калоферската планина. Пò на югъ отъ в. Купенъ, надъ дѣсния брѣгъ на Курнидица се вижда лѣсистия склонъ на върхътъ Чафадарица. На истокъ отъ в. Чафадарица се вижда Калоферския мжжски мънастирь, расположенъ въ хубава, равна котловинка, между Бѣли брѣгове, Чафадарица и Параджйка. Още пò нататъкъ къмъ югъ, вижда се и гр. Калоферъ, сгугушенъ между хълмоветѣ, въ дълбоката долина на Тунджа. Срѣдня-гора се вижда отъ тука като нисъкъ планински гребенъ, като почнемъ отъ Софийско, чакъ до кждѣ Казанлъшко. Отъ тукъ се вижда цѣло Казанлъшкото поле, съ обтѣгнжто като тъпанъ дъно; гледа се Кадемлия, Габровския балканъ и Севлиевскитѣ възвишения.

Къмъ истокъ, отъ Юмрукъ-чалъ, се гледа Пàшовица, съ една голѣма бѣла прѣспа на сѣверо-источната ѝ страна. Право къмъ сѣверъ отъ върха се вижда почти цѣлата Севлиевска околия и една часть отъ Ловчанскитѣ ниски възвишения.

Като се обърнемъ къмъ сѣверо-западъ, виждаме часть отъ Троянската околия и троянския балканъ. На западъ се вижда и Клисурския балканъ.

Отъ Юмрукъ-чалъ, много на далеко къмъ юго западъ, се синѣятъ върхищата на Витоша-планина, които се сливатъ съ синината на небето и лъжжтъ погледътъ ни. На югъ и юго-западъ се гледатъ високитѣ Срѣдно-горски върхове, Пловдивското поле и полето на Гьопса.

Изъ прѣспитѣ на Юмрукъ-чалъ и ниско изъ склоноветѣ на този върхъ извиратъ множество рѣкички и потоци. Пó-голѣмата часть отъ тѣхъ сж безъ имена, и би могли да сж помѣстжтъ всички само на една карта. Тука ще споменемъ нѣщо само за пó-буйнитѣ и нáй-важнитѣ отъ тѣхъ:

Изъ южнитѣ склонове на Юмрукъ-чалъ извиратъ слѣдующитѣ води: р. *Пръскалото* съ водопадъ *Пръскалото;* р. Канлж-Мандрадереси; р. Хайдутъ-тепе; р. Сухото-пръскало и др.

Изъ източнитѣ склонове на сжщия връхъ не извиратъ никакви рѣки, само двѣ голѣми снѣжени прѣспи вѣчно сж бѣлѣятъ тамъ, а почвата около тѣхъ е съвсѣмъ суха.

Изъ сѣвернитѣ склонове на този върхъ извиратъ: Шайтанската-рѣка, р. Пръскалото на Купнитѣ и др.

Изъ западнитѣ склонове на върха извира само една рѣкичка, много буйна и много шумна, която съ голѣмъ трѣсъкъ слиза на долу, прѣзъ камънякътъ, и се излива въ Пръскалото.

Спусканието отъ в. Юмрукъ-чалъ на долу, по западнитѣ му склонове, е много мѫчно, понеже нѣма никакъвъ пѫть. Ний сега при слизанието държимъ посока право къмъ западъ. Западнитѣ склонове на Юмрукъ-чалъ сѫ пó-вече скалисти — червеникаво-кафениени скали, раздробени на дребни парченца, или распукани и разѣдени отъ пороитѣ и мразоветѣ, — но не сѫ много стръмни. Между камънядитѣ, тукъ-тамѣ, расте и трѣва — на снопчета на снопчета, растѫтъ и ардъчи.

Спущанието ни на долу става почти паралелно съ течението на р. Тритѣ-купна. Прѣдъ насъ се растваря засмѣна продълговата полянка, обрасла гѫсто съ свѣтло-зелена трѣва. Сѣверо-източната страна на тази полянка е много наведена и много продълбана отъ пороитѣ. Всичкитѣ ѝ вдлъбнатини сѫ надръстени съ снѣгъ и, по този начинъ, образуватъ една дълга дълбока прѣспа. Една отъ прѣспитѣ прилича, по формата си, на растворени ножици. Всѣки ножъ отъ тѣзи голѣми снѣжни ножици е дълъгъ 150 метра и, въ срѣдата, е широкъ 30 метра. По повръхностьта на всичкитѣ прѣспи, въ тази поляна, се ходи свободно, и безъ всѣка опасность, понеже тѣ отъ горѣ сѫ яко затвърдѣли, странитѣ имъ се опиратъ о спусковетѣ на вдълбнинитѣ, и още — понеже повръхностьта имъ е грапава, и не е лъзгава и ледясала, както повърхностьта на Юмрукъ-чалската прѣспа. Повечето отъ тукашнитѣ прѣспи иматъ жълтеникаво-червено-бѣлъ цвѣтъ. На брой тука прѣспитѣ сѫ петь. Обаче, четиритѣ отъ тѣхъ, наредени една до друга, не ще завзематъ пространство нито на половината, колкото пространство завзема първата, която измѣрихме.

Споредъ увѣренията на моитѣ водачи и на единъ отъ Юмрукъ-чалскитѣ каракачани, който тръгна съ насъ отъ върха, да ни изпроводи до нѣкѫдѣ, — не се помни да е имало друга година прѣспи въ поменѫтата поляна. И, слѣдователно, петьтѣ прѣспи сега сѫ съвсѣмъ нови, тази годишни, и първо-годишни.

И наистина, по всичко се вижда, че по Калоферската планина прѣминѫлата зима сѫ духали силни юго-западни вѣтрове, буйни и продължителни, както рѣдко пѫти други години. Именно тѣзи вѣтрове сѫ смъкнали снѣговетѣ отъ околнитѣ рѫтове и сѫ ги на-

хвъргали въ ямитѣ и вдлъбнатинитѣ къмъ сѣверо-истокъ. Този случай не ще бѫде съвсѣмъ новъ въ Калоферската планина, както той не е новъ и въ другитѣ планини на нашето отечество. Но понеже той сега пръвъ пѫть се констатира за Калоферската планина, хубаво е да се отбѣлѣжи, и да се знае за напрѣдъ, че въ Стара планина прѣспитѣ сѫ тъй сѫщо подвижни и зависѭтъ отъ силата и посоката на вѣтроветѣ зимѣ, както това е фактъ вече за прѣспитѣ на Рила.

Численностьта и образуванието на прѣспитѣ по нашитѣ планини зимѣ, зависи исключително отъ посоката, силата и дълготрайностьта на зимнитѣ вѣтрове. Отъ това зависи тѣхната голѣмина — размѣрътъ имъ, и тѣхната дебелина, или дълбочина. Но численностьта на прѣспитѣ, по българскитѣ балкани, лѣтѣ, зависи тъй тъй сѫщо отъ посоката силата, и продължителностьта на пролѣтнитѣ вѣтрове, но главно — отъ тѣхната температура. Ако пролѣтнитѣ вѣтрове сѫ случѫтъ топли и подухатъ пó-дльжко врѣме, снѣгътъ по планинитѣ бърже се стопява, и на тѣзи топли вѣтрове ставатъ жертва всички тънки и малки прѣспи. На пролѣтнитѣ топли вѣтрове устояватъ само вѣчнитѣ и много голѣмитѣ снѣжни прѣспи, които иматъ и старъ снѣгъ, и които сѫ расположени въ пó-усойничави дълбоки мѣста. Прѣспитѣ на припекъ сѫ топѭтъ и лѣтѣ, но това топение е пó-бавно, и то става, почти винаги, отъ краищата къмъ центра. Цвѣтътъ на прѣспитѣ по нашитѣ планини бива различенъ: едни сѫ съвсѣмъ бѣли — ако тѣхнитѣ околности сѫ трѣвисти и лѣсисти; други сѫ желтеникаво-бѣли; трети желтеникаво-червено-бѣли и т. н. То зависи винаги отъ това, какъвъ е цвѣта на почвата или на скалитѣ които сѫ близу около прѣспитѣ. И когато вѣтроветѣ духатъ, тѣ навѣватъ на повръхностьта на прѣспитѣ, въ сухо врѣме, прахъ отъ околнитѣ височини, и боядисватъ снѣгътъ различно. Боядисванието на прѣспитѣ зависи често пѫти, и отъ водитѣ слѣдъ дъжда, които сѫ отичатъ, край прѣспитѣ, къмъ политѣ на планинитѣ. Цвѣтътъ на прѣспитѣ по Алпитѣ зависи още и отъ боята на едни дребни микроорганизми, които буйно вирѣѭтъ надъ и подъ снѣга, но този случай не е констатиранъ още у насъ.

Отъ трѣвистата засмѣна полянка тръгва, по юго-западна посока, една тѣсна, много тѣсна пѫтека, къмъ в. Дюзъ-чалъ (въ Карловския балканъ). Ако слѣдваме посоката на пѫтеката, прѣзъ в. Дюзъ-чалъ, тя може да ни заведе въ гр. Карлово. Къмъ Карлово пѫтеката минава и прѣзъ в. Чафадарица, като се отклонява отъ Дюзъ-

*

чалъ. Сжщата пжтека, прѣзъ Дюзъ-чалъ, слѣзва въ с. Митиризово, за което ж и наричатъ още — *Митиришка пжтека*.

Като се пжтува отъ трѣвистата полянка къмъ Дюзъ-чалъ, тѣсната пжтечка прѣсичатъ на три мѣста горски деренца. Първото деренце извира изъ едно кайначе, тече по южна посока между в. Хайдутъ-тепе и Диреклийската-пещера и се влива въ Акъ-дере.

Второто деренце извира отъ Карловската планина, изъ единъ много стръменъ върхъ, срѣщу в. Поленѝца и Кривинитѣ. Течението и на второто деренце има сжщото направление, както и на първото. То е притокъ на Акъ-дере и устието му се пада между в. Хайдутъ-тепе, Канлж-мандра и Горното-пръскало.

Третьото дере е вече начало на самата рѣка Курнидица. Тя извира изъ нáй-високитѣ мѣста на в. Дюзъ-чалъ, близу до Дипсизъ-гьолъ, край който гьолъ минава Троянската пжтека. Курнидица изъ начало тече къмъ югъ, между Троянската пжтека, Канлж-мандра и Хайдутъ-тепе. И като не промѣнява никждѣ посоката си, Курнидица стига в. Дюзъ-чалъ, сетнѣ възвива къмъ истокъ, тече между в. Чафадарица, в. Хайдутъ-тепе, в. Купенъ и прѣзъ пропастьта Джендема, и, като достигне Кьоравия-мостъ, приема въ себе си р. Бъзьовъ-дѣлъ, а тази послѣдната рѣка, пакъ на сжщото мѣсто, приема пъкъ тя въ себе си р. Бъзьовица.

До сега се е мислило и вѣрвало, че р. Курнидица извира изъ Калоферската планина, а не изъ Дюзъ-чалъ — въ Карловската планина, както имахъ случай да констатирамъ сега.

Ханъ-марасж (1280 m.) е нáй-голѣмата пещера въ цѣлия Калоферски балканъ. Прѣдницата на пещерата, отъ вънъ, прилича на огроменъ скаленъ вѣнецъ, въ срѣдъ и подъ който зѣе тъмна страшна дупка. До входа, отъ лѣва страна, има три малки скални свода, подъ които могжтъ се скри въ дъждовно врѣме 400 овци. Пещерата вжтрѣ побира около 3000 овци. Като влизаме въ пещерата, прѣдъ насъ се истъква една отвѣсна скална стѣна, въ дъното на пещерата Задъ тази стѣна се чува страшно бучение. Това е една подземна рѣка, съ стръмно и скалисто корито, пълно съ едри камъняци, водата на която рѣка, като се провира между балванитѣ и скача отъ скалитѣ, причинява страшенъ шумъ и бучение. Изворътъ на тази рѣка не е извѣстенъ. Цѣлото ѝ течение е скрито подъ скалитѣ. До брѣгътъ ѝ може да се доближи човѣкъ само прѣзъ едно мѣсто: прѣзъ дупката, която се намѣрва подъ отвѣсната скала, що се пада въ дъното на пещерата. Човѣкъ съ мжка се провира пълзешкомъ прѣзъ тази кална, мръсна и тъмна дупка, за да се

добере до брѣгътъ на рѣката. Ако се разсвѣтжтъ нѣколко феневя, коритото на рѣката може хубаво да се разгледа, доста на далеко. Въ тъмницата, прѣдъ очитѣ ни блѣщука само водата и страшно шуми. Пролѣтно врѣме рѣката бива много буйна. Тогава не само че не може никой да се доближи до подземнитѣ ѝ брѣгове, но тя прилива прѣзъ дупката, прѣзъ която се отива къмъ брѣговетѣ ѝ, дори, често пжти, залива и пещерата, и водата ѝ буйно излиза прѣзъ входътъ и се стича въ рѣка Пръскалото. Доближавание до брѣговетѣ на тази рѣка е възможно само зимѣ, есень и лѣтѣ, но и тогава пакъ, ако отдавна не сж валяли буйни дъждове.

Като стоимъ при брѣгътъ на рѣката, при хубаво освѣтление, виждаме какъ водата ѝ шурка отъ скалитѣ и какъ течението ѝ излѣзва изъ едни тѣсни и страшни скални кривини, и сетнѣ, подъ насъ, изгубва се пакъ въ една дълбока, тѣсна и недостжпна за никого скалиста пропасть. Около 100 крачки на юго-истокъ, подъ входа на пещерата, водата на сжщата рѣка извира изъ земята и се излива направо въ р. Пръскалото.

Рѣката *Пръскалото* извира изъ Юмрукъ-чалската прѣспа, образува водопада „пръскалото", минава подъ Ханъ-марасж, и слѣзва въ Джендема.

Вжтрѣ въ пещерата Ханъ-марасж, на лѣва страна, има двѣ дупки, по около три метра високи надъ земята. Тѣзи дупки се растварятъ на вжтрѣ доста много, разширочаватъ се и приличатъ на стаи за живѣенье. Тѣ като че сж нарочно изкопани въ канаритѣ отъ нѣкого. Таванътъ на едната отъ тѣзи скалисти стаи е много низъкъ, и тя прилича по̀вече на вжтрѣшностьта на нѣкоя фурня. Таванътъ на втората е високъ, каминообразенъ, и въ нея зимѣ се прибиратъ овчаритѣ и козаритѣ отъ планината, и прѣкарватъ зимата тамъ чакъ до кждѣ Великдень.

Като влѣземъ въ пещерата вжтрѣ, отъ дѣсната си страна забѣлѣжваме, че стѣната на пещерата, при основанието, е продънена на̀длъжъ. Дължината на този коридоръ се простира на вжтрѣ до 40 метра. Таванътъ му не е по̀-високъ отъ единъ метръ, а на мѣстѣ е и по̀-низъкъ. Подътъ на коридора е настланъ съ дебелъ пластъ мокаръ торъ, отъ добитъцитѣ, които съ години сж лѣжели и още лѣжжтъ тука.

Пещерата Ханъ-марасж е скрита дълбоко подъ планинитѣ, на сѣверъ отъ върхътъ Чафадарица, между Пръскалото (Калоферското-пръскало), в. Юмрукъ-чалъ, полянката Рая и пжтеката отъ в. Дюзъ-чалъ къмъ Калоферския мънастирь.

Джендема (Елли дере, петдесеть рѣкички) е нáй голѣмата, нáй-недостѫпната и нáй-страшната пропасть въ цѣлата Калоферска планина. Овчаритѣ по Калоферската планина наричатъ пропастьта Елли-дере, защото наистина вѣрватъ, че въ нея се втичатъ 50 рѣкички. Но тѣ ѝ казватъ още и Джендема, защото си прѣдставляватъ, че тя е страшна като *пъкала* на небето, и както отъ *адътъ* човѣкъ не може да се избави, щомъ влѣзе веднъжъ въ него, така и изъ тази пропасть не може да се излѣзе, ако пропадне човѣкъ въ нея. И това е твърдѣ справедливо:

Когато сѣдимъ високо надъ Джендема, чуваме подъ насъ страшно тътнение, страшно бучение и голѣмъ трѣсъкъ, като че се намѣрваме нейдѣ близку до нѣкой голѣмъ морски водовъртежъ. Този страшенъ ревъ причиняватъ многобройнитѣ дерета, които се изсипватъ направо въ пропастьта отъ околнитѣ високи и стръмни рѫтове. Човѣкъ не може нито да доближи, нито да надникне надъ Джендема. Това удоволствие могѫтъ да си направѭтъ само орлитѣ и другитѣ хвъркати. Водачитѣ ми ме увѣрявахѫ, че изъ Джендема е немислимо да се излѣзе, ако пропаднемъ случайно въ него. Тѣ казвахѫ, че колкото добитъци сѫ се отплъзвали отъ околнитѣ височини и сѫ пропадали въ Джендема, овчаритѣ този часъ сѫ ги реситявали отъ рѫбоша, и считали сѫ ги вече за съвсѣмъ изгубени. Тѣ ми казахѫ още, че не много отдавна, воловетѣ на единъ селянинъ се подлъзнали и се търколили въ пропастьта заедно съ *двоеколника*, въ който били запрѣгнѫти. Селенинътъ не се нито опиталъ да отиде слѣдъ тѣхъ да ги търси.

Пропастьта Джендемътъ се пада низко подъ южнитѣ поли на в. Малъкъ-купенъ, между върхътъ Голѣмъ-купенъ, в. Узунъ-белъ, Чамлъкътъ на в. Чафадарица и р. Калоферското-пръскало.

Върхъ *Дюзъ-чалъ* се пада на юго-западъ отъ в. Юмрукъ-чалъ, между в. Хайдутъ-тепе, Канлѫ-мандра, в. Узунъ-белъ, прохода къмъ Троянския мънастирь, височинитѣ Дипсизъ-гьолъ и Стара-рѣка (Карловската-рѣка). Билото на този върхъ прѣдставлява пространна равнина, цѣла обрасла съ едра сочна трѣва. Само на двѣ мѣста политѣ на върха сѫ порастли съ листова гора. По в. Дюзъ-чалъ пасѫтъ Каракачански овце отъ началото на пролѣтьта, дори до срѣдата на лѣтото. Кѫдѣ Илинъ-день, овчаритѣ оставятъ на Дюзъ-чалъ само млѣчнитѣ овце да се пасѫтъ, оставятъ тамъ колибитѣ си и семейството си, а тѣ — мѫжетѣ, прѣкарватъ шилетата и овнитѣ на пàша по Юмрукъ-чалъ и по другитѣ околни чалове. Прѣзъ туй врѣме — отъ Илинъ-день до кѫдѣ Кръстовъ-день, пò-старитѣ кара-

качани и каракачанкитѣ, солѭтъ сирене на колибитѣ и го испращатъ отъ тамъ на мущериитѣ си. Когато настане врѣме овцетѣ да се пàрѭтъ, тогазъ пакъ се смѣсватъ всичкитѣ овце и пàшата става пакъ по Дюзъ-чалъ, дори до Димитровъ-день.

Живота на каракачанскитѣ овчари по планинитѣ лѣтѣ е и приятенъ и кучешки. Прѣзъ сухитѣ лѣтни мѣсеци, каракачанитѣ насѣдватъ на нѣкое зàвѣтно мѣсто край стадото си и се лъжѫтъ единъ други за туй и онуй, или слушатъ приказки и небивалици отъ устата на нѣкой пò-старъ свой другарь. Тѣ често пѫти, за да убиѭтъ врѣмето си, събиратъ камъчета по поляната, па която се намиратъ, трупатъ ги на купчини и, като малкитѣ дѣца, мислѭтъ че сѫ си направили столчета, и сѣдатъ на тѣхъ, за да гледатъ отъ високо. Обаче, тѣ съ нàй-голѣма захласнатость и любовь играѭтъ на *дама,* която начертаватъ на гладка каменна плочка и постоянно носѭтъ плочката въ торбитѣ си, или се пощѫтъ на припѣкъ и чукатъ бѣлитѣ бълхи на гърба на сѫщата плочка.

Животътъ имъ е жалъкъ; въ началото на пролѣтьта и въ края на лѣтото, когато по цѣли недѣли на редъ биватъ постоянно изложени на дъждоветѣ, на виялицитѣ и на студътъ. Тогава тѣхнитѣ вълшкави и непромокаеми *гуни* ставатъ десеть пѫти пò тежки, отъ колкото, когато сѫ сухи, но каракачанитѣ ги търпѭтъ на гърбоветѣ си, понеже безъ тѣхъ е пò-лошо.

Каракачанскитѣ колиби вѫтрѣ сѫ мръсни, и сѫ пълни съ всѣкакви плъстени черги, гуни, кожуси, ведрици, котли, котлета и съ гуреливи и сополиви дѣца.

На тѣзи небетични височини и на тозъ чистъ и здравъ планински въздухъ, каракачанитѣ изобщо не се радватъ на нѣкое нечуто и завидно здравие. Азъ намирамъ причината па това, главно, въ не доброто хранение и въ не чистото държение на тѣлото. Ако се подоближите до нѣкой каракачанинъ (жена или мѫжь) и ги подушите, вий съ отвращение ще отвърните главата си отъ тѣхъ и ще побѣгнете нѣколко крачки на далеко, защото киселината, която испускатъ тѣлата имъ и дрѣхитѣ имъ, ще ви задави. Малкитѣ каракачанчета и женитѣ страдатъ много често отъ очеболъ, което, прѣдполагамъ, да е отъ димътъ, съ който сѫ напълнени колибитѣ имъ постоянно. Стомашната болесть у каракачанитѣ е обща почти за всичкитѣ, и азъ отдавамъ това на водата, която постоянно пиѭтъ, и която, често пѫти, бива много варовита и студена като ледъ.

Тѣлесно, каракачанитѣ сѫ сухи, испечени и иматъ пò-често пѫти нисъкъ ръсъ; лицата на всички сѫ сухи, испити, измѫчени;

кожата имъ стои желта, мазна, опушена, нечиста и набръчкана. Очитѣ имъ сѫ пó-вече черни и вдълбнати. Физиономията имъ не е весела, а замислена и меланхолична.

За каракачанитѣ въ България азъ мислѭ да кажѫ другадѣ нѣщо пó-вечко, а сега нека ги оставѭ и да продължѭ описанието на върховетѣ и рѣкитѣ, както слѣдватъ по реда си.

Върхъ *Хайдутъ-тепе* се пада на изтокъ отъ пещерата Канлѫ-мандра, между Диреклийската пещера и Мънастирската-рѣка. Прѣзъ този върхъ минава пѫтеката, която иде отъ къмъ Дюзъ-чалъ и върви къмъ пещерата Ханъ-марасѫ. Южната страна на върха прѣдставлява отвѣсна и не достѫпна скална стѣна, отъ която скача р. Голѣмото-Калоферско пръскало. Източния му склонъ е тъй сѫщо стръменъ, но не е голъ, както южния. а е покритъ съ трѣва и ардъчи. Билото на Хайдутъ-тепе е остро и извито, като персийски ятаганъ. За това, вѣроятно, овчаритѣ го наричатъ — *Калъчътъ*. Това било е наведено малко само къмъ изтокъ, покрито е съ гѫста и хубава зелена трѣва и служи за пасбище. Името си върхътъ е получилъ отъ това, че нѣкоги по него сѫ се крияли хайдутитѣ.

Шайтанската-рѣка е лѣвъ протикъ на р. Маричница. Тя извира изъ сѣверо-западнитѣ склонове на в Юмрукъ-чалъ, изъ сѫщата мѣстность изъ която извира и р. Пръскалото на купнитѣ.

Рѣката *Канлѫ-мандра-дереси* е лѣвъ протокъ на Мънастирската-рѣка. Тя извира близу край южнитѣ склонове на в. Юмрукъ-чалъ, вече въ Карловската мерà. Устието ѝ е при политѣ на в. Хайдутъ-тепе.

Върхъ *Поленица* се пада на сѣверо-западъ отъ в. Юмрукъ-чалъ, между Купнитѣ, Шайтанова-махала и р. Шайтанска. Билото на този върхъ прѣдставлява тѣсна (400 крачки) и дълга (2000 крачки) равна поляна, покрита съ едра зелена трѣва, а на около отвредъ заградена съ буковъ лѣсъ. Надъ полѣнката отъ горѣ, въ скалитѣ, е *Шейтанския-говедарникъ*.

Прохода *Кривинитѣ* се пада на сѣверо западъ отъ в. Юмрукъ-чалъ, между в. Купнитѣ, в. Поленица и Шайтанския говедарникъ. Пѫтеката на този тѣсенъ проходъ иде отъ къмъ в. Дюзъ-чалъ. Тя се отклонява отъ Троянската пѫтека, прѣхвърля Мънастирската-рѣка, опасва западнитѣ поли на в. Юмрукъ-чалъ, наваля къмъ в. Купнитѣ и навлѣзва въ самия проходъ Кривинитѣ. И Ив. Вазовъ споменува на едно мѣсто въ сп. „Денница“ за срѣщата му съ В. Левски въ Кривинитѣ. Обаче, той описва тамъ пѫтеката въ Троянската планина.

Зимѣ Кривинитѣ е съвсѣмъ не проходимъ. Подъ турското владичество той, наистина, е билъ свърталище на хайдутитѣ и на „кеседжиетѣ“. Азъ случайно се срѣщнахъ въ Калоферския мънастирь съ едно 60 годишно калоферско старче, дѣдо Стоянъ, което на младини хайдутувало по тия мѣста и клало турцитѣ. Старчето ми расправи, че не веднъжъ то̀ спало съ Василия Левски на Шайтанския говедарникъ, като сѫ крияли и двамата отъ турцитѣ. „По тѣзи опасни мѣста“, казваше дѣдо Стоянъ, „азъ не пропущахъ турска птичка да прѣхвъркне, безъ да ѝ хвърля баремъ едно коршумче. Василчо бѣше много сърдчено момче, и окото му не мигаше отъ нищо. Ама дѣ ги онѣзи врѣмена!“

На западъ отъ изворчето на *Самодивската-чукара* (на изтокъ отъ в. Орлякътъ), между в. Голѣмъ-купенъ, пропастьта Джендема и в. Орлякътъ, пада се така нарѣчения *Кьоравия-мостъ*. Името на моста произлѣзва отъ прѣкорътъ на притежателя на бечкийницата, която, подъ турското владичество, била съградена близу подъ Джендема. Днесь вече нито Кьоравия-мостъ, нито бечкийницата сѫществуватъ. Останѫло е само мѣстото да се нарича по името на бившия мостъ. Кьоравия-мостъ не е билъ нѣщо солидно и яко. Той билъ направенъ само отъ едно дърво, дълго и дебело, проснато на̀прѣко надъ рѣката и закрѣпено яко за двата ѝ брѣга. Дървото е стояло около 10 метра високо надъ водата. Името на този мостъ се е запазило въ паметьта на тукашнитѣ хора, защото той е билъ единственъ на това мѣсто, прѣзъ който сѫ прѣминавали всички: и козари, и говедари, и работници на бечкийницата, и прѣвозницитѣ на нарѣзания дървенъ материялъ, и овчаритѣ. Сега мостътъ е завлѣченъ отъ водата и рѣката на това мѣсто не може вече да се прѣминава. Всички съзнаватъ нуждата отъ мостътъ и всички много забикалятъ, когато искатъ да дойдѫтъ тука, насрѣщния брѣгъ на рѣката, но никой отъ тѣхъ се не завзема да възстанови този мостъ.

На това сѫщото мѣсто, дѣто е билъ мостътъ се събиратъ три рѣки: Курнидица, Бъзьовица и Бъзьовъ-дѣлъ.

Върхъ *Каняж-мандра* (2340 m.) се пада на западъ отъ в. Хайдутъ-тепе, между Мънастирската-рѣка и линията, която върви отъ върхътъ Голѣмъ-купенъ къмъ в. Дюзъ-чалъ. При политѣ на Каляж-мандра има натрупани цѣли камари дребни камачета, а горѣ върха е голъ, скалисть, и скалитѣ му сѫ зѫбести. Тѣзи едри скали горѣ отпущатъ отъ себе си клонове къмъ югъ и къмъ сѣверъ, които клонове прѣдставляватъ дълги, тѫпи и сложни низки рѫтове, покрити съ ардъчи и трѣва.

Отъ в. Канлж-мандра пжтеката, по която вървимъ, възвива къмъ югъ, дълго врѣме върви край дѣсния брѣгъ на р. Канлж-мандра и слѣзва на *Канлж-мандренската поляна.* Тази поляна е покрита съ едра широка трѣва и е обградена отвредъ съ високи скалисти ржтове.

Като прѣсѣче Калнж-мандренската поляна, пжтеката възвива къмъ истокъ, прѣсича и една стръмна трѣвиста ржтлина и навлиза въ стара и тъмна букова гора, надъ която сж се надвѣсили страшно скалитѣ на юго-източния Юмрукъ-чалъ.

На тази страна в. Юмрукъ-чалъ е извънредно много разбразденъ и разѣденъ отъ пороитѣ. Скалнитѣ му спускове сж распукани на много мѣста отъ студоветѣ, поддълбани сж отъ водитѣ и готови сж, сѣкашь, да сж искубжтъ всѣка минута отъ лѣглата си и да се потъркулжтъ съ трѣсъкъ на долу къмъ дълбочинитѣ.

Въ поменжтия буковъ лѣсъ, при вечерь, въ въздуха хвъркатъ цѣли рояци *мечешки мухи* (мечи-мухи), които сж нѣколко пжти по́-едри отъ комаритѣ, и които страшно жилжтъ. Споредъ думитѣ на моитѣ водачи, мечитѣ-мухи нападатъ съ хиледи мечката лѣтѣ, навиратъ се подъ козината ѝ и ж страшно хапжтъ. Тя, да се отърве отъ тѣхъ, скача въ калнитѣ вирове да се кжпи, слѣдъ което козината ѝ се сплъстѣва и мечитѣ мухи не могжтъ лесно да се провиратъ подъ руното ѝ.

До като сме още отъ вънъ буковия лѣсъ и се взираме въ пропуканитѣ скали на в. Юмрукъ-чалъ, на много мѣста край стѣнитѣ забѣлѣзваме дупки, една слѣдъ друга наредени, като че сж нарочно правени отъ човѣкъ. Наистина, природата не е направила тѣзи дупки сама, но тѣхната основа е пакъ работата на стихиитѣ, а сетнѣ, дивата коза се е възползувала отъ тѣзи заправени вече трапчинки въ канаритѣ, и си е издълбало въ тѣхъ за́вѣтно и безопасно лѣгловище за прѣзъ зимата. До тѣзи опасни дупки надъ стръмнинитѣ не може да припре ни човѣкъ, ни никоя друга горска гадина, освѣнъ дивата коза. Тѣхъ дивата коза си е провъртѣла въ такива не пристжпни мѣста въ канаритѣ, щото ако нѣкой опушне козата въ тѣхъ случайно, нейния трудъ пакъ не става плѣчка на ловецътъ, нито на вълкътъ, а само на орлитѣ.

Туку при навлизанието въ буковия лѣсъ, край двѣтѣ страни на пжтеката, забѣлѣжваме порастнала една особенна трѣва: длъгнеста, месната, сочна и дебела, която овчаритѣ наричжтъ *Самосждникъ*. Тази трѣва, споредъ думитѣ на моитѣ водачи, се дава на нервноболнитѣ хора да ж яджтъ за лѣкъ, за да се успокожтъ нервитѣ

имъ. Тя се давала и на пиянъ човѣкъ (сварена), който лудува въ пиянството си, да пие чорбата ѝ.

При самия входъ въ буковия лѣсъ, прѣгазваме Хайдушката рѣка. Тя шумно тече на долу прѣзъ лѣсътъ. На това мѣсто нейдѣ е щѣлъ да бѫде убитъ отъ коньтъ си князь Фердинандъ, връщайки се отъ Юмрукъ-чалъ, ако да не билъ единъ отъ моитѣ водачи, съ Херкулесовска сила, наистина, да приграбчи и коня, и княза, и да прѣдварди нещастието.

На дѣсно отъ пѫтеката, почти въ срѣдата на букувия лѣсъ, има една огромна скала, която се нарича *Спасителна-скала*. Тази грамадна канара се е отронила отъ в. Юмрукъ-чалъ и при падането си на долу, забила се е на това мѣсто въ земята и е останала тука неподвижна. Каракачанскитѣ овчари сѫ ископали широка и дълбока яма подъ канарата и сѫ направили удобно мѣсто за пѫтницитѣ, да можѫтъ въ лошьо врѣме да се скриятъ и да си починѫтъ подъ нея. Гърбътъ на канарата, къмъ пѫтеката, е наклоненъ и полѣгнѫлъ, а долнитѣ первази и рѫбоветѣ му сѫ яко закрѣпени за земята. Надъ скалата отъ горѣ, въ срѣдъ лѣсътъ, има крѫгла полянка, въ срѣдата на която сѫ израстнали много на високо двѣ букуви дървета, които закриватъ хубаво полянката съ своитѣ високи корони. Подъ тѣзи два бука вържѫтъ добитъка си онѣзи пѫтници, които дъждоветѣ и бурата сѫ принудили да търсѭтъ спасение подъ Спасителната-скалà.

Още пó-къмъ истокъ отъ Спасителната-скалà, пѫтеката се вие като змия край южнитѣ поли на в. Юмрукъ-чалъ, сетнѣ се покатеря по стѣнитѣ и по скалнитѣ бърчини на планината, и ни довежда до входа на Дирекли-пещера.

Диреклийската-пещера е нарѣчена така, понеже въ срѣдата на входътъ ѝ има единъ естественъ скалистъ дирекъ, който дѣли входа на двѣ крила. Тази пещера се намира на южния склонъ на в. Юмрукъ-чалъ, на сѣверъ отъ Чафадарица, между в. Хайдутъ-тепе и пѫтеката, по която вървимъ ний сега, и която води отъ Спасителната-скала къмъ пещерата Ханъ-марасѫ.

Диреклийската-пещера е около 12 метра дълга, 8 м. широка и три метра висока. Вѫтрѣ тя е много удобна и суха, и може да побере около 300 овци. Извънъ, надъ входътъ на пещерата, шурти вода, която извира надъ нея изъ едно кайначе. На лѣво отъ входътъ на пещерата има още една пó-малка пещерка, въ която прѣзъ лошьо врѣме могѫтъ се скри 2—3 хора.

Отъ Диреклийската пещера нататъкъ пжтеката слѣдва сé източна посока, криволичи помежду скалитѣ, прѣхвърля Диреклийското-дере и дълго врѣме се губи, слѣдъ туй, между огромни скални балвани, отронени отъ върховетѣ и застанали по склоноветѣ на планината.

Ако копае човѣкъ дълбоко около первазитѣ на тѣзи балвани, той винаги ще изрови цѣли купове човѣшки кости. Коститѣ сж останжли тука отъ изгнилитѣ трупове на Каракачанскитѣ овчари.

Подъ турското владичество, Каракачанскитѣ овчари сж били задлъжени, ако умрѣ случайно на планината нѣкой тѣхенъ другарь, да извѣстяватъ за това на нáй-близския до тази планина каймаканлъкъ, и то — на кадията въ каймакамството. Но понеже работата се е касаяла тука до кесиитѣ на Каракачанитѣ, тѣ сж избѣгвали да обаждатъ смъртнитѣ случаи. За всѣкъ починжлъ на планината каракачанинъ, другаритѣ му сж били длъжни да заплатжтъ на турския кадия 1200 гроша. Защо сж се вземали тѣзи пари отъ каракачанитѣ, и кждѣ сж ги дѣвали кадиитѣ, това никому не е било извѣстно. И естественно е тогава че каракачанитѣ сж скривали смъртьта на своитѣ другари.

За тази цѣль, тѣ не сж закопвали труповетѣ на своитѣ другари на открито мѣсто, а сж ги заравяли обикновенно на такива мѣста, дѣто е нѣмало никаква опастность, че ще бждатъ намѣрени. И тѣ сж подкопавали скалнитѣ балвани дълбоко на около, въ дълбоко ископанитѣ ями сж влагали труповетѣ на починжлитѣ, затрупвали сж ги хубаво съ пръсть отъ горѣ, отжпквали сж пръстьта добрѣ, и, надъ отжпканото, насипвали си голѣма купчина дребни камачета. Слѣдъ 3—4 мѣсеци, дребнитѣ камачета сж обрасвали въ трѣва и буреняци, подъ скалнитѣ гробници сж заглъхвали и, много пжти, слѣдъ нѣколко години, тѣ сж оставали тайна и за самитѣ каракачански овчари.

Пролѣть, когато каракачанитѣ сж поемали планината, тѣхнитѣ вóдители сж били длъжни да се явжтъ прѣдварително прѣдъ турския кадия и да запишатъ имената на хората си. Есень, когато сж слизали съ стадата си отъ балкана, тѣ пакъ сж се явявали на кадията, да му поднесжтъ нѣкакъвъ „бакшишъ“, и да му рапортиратъ, да ли всички овчари сж останжли живи и здрави прѣзъ лѣтото. Това нѣщо се е правило за контролъ, ужъ, да не би нѣкой каракачански овчаръ да е починжлъ, и смъртьта му да не е била óврѣме извѣстена.

Обаче, когато врѣмената сж се размжтвали — а това се е случавало много на често въ турската империя, тогава и каракачанскитѣ овчари сж се подлагали на всѣкакви истезания и глоби отъ страна

на турцитѣ. Ако сѫ пасѣли стадата си близу край нѣкое турско беклеме, отъ врѣме на врѣме, трѣбвало да занесѫтъ „бакшишъ“ по единъ—два овна на турскитѣ стражари, за да ги не набѣждаватъ, че сѫ „ятаци“ на размирницитѣ и хайдутитѣ.

Турскитѣ конни стражари, които сѫ ходѫли на „бюлюци“ на „бюлюци“ по планинитѣ, да прѣслѣдватъ, ужъ, разбойницитѣ и размирницитѣ, въртяли сѫ се обикновенно сѐ около каракачанскитѣ мандри, дѣто горкитѣ овчари цѣло лѣто сѫ били длъжни да ги хранятъ съ тлъсти агнета, съ „бѣлъ-мѫжь“, хубаво кисело млѣко и съ баници.

Къмъ края на лѣтото, когато сѫ се прибирали стражаритѣ отъ планината въ града, принуждавали сѫ каракачанитѣ да имъ подаряватъ по нѣколко гърнета масло и сирене, да занесятъ „армаганъ“ и на дѣцата си.

И тъй, ако разбойници сѫ се появявали по планинитѣ, каракачанскитѣ овчари сѫ тегляли; ако е било мирно и е нѣмало разбойници, тѣглото имъ пакъ е било сѫщото.

Сега, когато каракачанскитѣ овчари не сѫ длъжни вече да плащатъ глоба на българското правителство за случайната смърть на нѣкой свой другарь, тѣ и днесь продължаватъ да заравѭтъ мъргъвцитѣ подъ сѫщитѣ балвани. Обаче, тѣ вършѫтъ днесь това вече отъ нáвикъ.

Надъ скалнитѣ каракачански гробища, пѫтеката се подема право нагорѣ, прѣсича нѣколко мокри търсища, порасли съ висока трѣва и буренаци, и ни извежда на върха на Диреклийската-могила.

Диреклийската-могила (1480 м.) се пада по между южнитѣ склонове на в. Юмрукъ-чалъ и източнитѣ склонове на в. Хайдутъ-тепе. Бѝлото на Диреклийската-могила е пó-вече голо, скалисто, и само тукъ тамѣ е порастнало съ рѣдка суха трѣва. Политѣ на могилата сѫ лѣсисти. Нѣкоги, по тази могила сѫ кърмили съ „Ярма“ овцетѣ си каракачанитѣ, и сѫ имъ подлагали каменна соль да лижѫтъ. Сега тука е пущинякъ: нѣма овчари, нѣма добитъци. Но, по *солѝщата* на Диреклийската-могила, когато и да мине пѫтникътъ лѣтѣ, винаги ще види стадо диви кози, натрупани около нѣкоя скала, че лакомо лижѫтъ солената ѝ повърхность.

Отъ нáй-високото мѣсто на Диреклийската-могила, прѣдъ очитѣ на пѫтникътъ се растварятъ хубави гледки. Отъ тамъ се вижда източния склонъ на в. Хайдутъ-тепе, гѫсто обрасѫлъ съ букова, борова, яворова и дѫбова гора. и прѣсѣченъ отъ седемь малки рѣкички, които извиратъ изъ гърдитѣ му и се вливатъ отъ дѣсно въ

Хайдушката-рѣка. Темето на в. Хайдутъ-тепе се вижда гладко и зелено, покрито съ ардъчи, трѣва и диво грозде.

Отъ върха на сѫщата могила, по юго-източна посока, се вижда западната гола стѣна на в. Купенъ. Срѣщу него е зѫберътъ *Узунъ-белъ* (турск. дългия-гребенъ), а срѣщу послѣдния пъкъ е зѫберътъ на Ханъ-марасѫ, покритъ съ гора. Между тритѣхъ помензти вишини, зѣе страшното гърло на Джендема.

Отъ Диреклийската-могила пó-нататъкъ, пѫтеката държи източна посока. Тя, на много мѣста, съвсѣмъ се изгубва между високо порастналитѣ папрати, трѣви и нáй-разновидни цвѣтя, по *Чалж-оглувото-пасбище*, което прѣсичж на ширъ, и сетнѣ се спуща на долу и слѣзва при входътъ на пещерата Ханъ-марасѫ.

Пещерата Ханъ-Марасѫ описахме пó-горѣ, та сега можемъ да посѣднемъ само прѣдъ входътъ ѝ, да починемъ. Ако да се бѣхме случили на днитѣ на Одисея прѣдъ този входъ, кой знай какви чудни фантазии щѣше да роди главата ни за тази тъмна пещера! Сега, когато до мене, колѣно до колѣно, сѣдѫтъ: отчето и Кара-Колю, които сдва ли ще сѫ пó-малки на ръстъ отъ Одисейовия циклопъ, азъ спокойно почивамъ до тази пещера, защото знамъ, че се намирамъ подъ закрилата на двамата горски царье, на Калоферския балканъ. Кара-Колю и отчето сѫ плашилото за всички обитатели въ Калоферската планина, обаче, тѣ сега сѫ мои нáй-покорнейши слуги, понеже сѫ подкупени отъ моя голѣмъ билникъ, пъленъ съ люта ракия, отъ стотѣхъ солени скомрии въ дисагитѣ, отъ многото пакети тютюнъ, отъ бъклицитѣ съ виното и отъ обещаното парично възнаграждение.

Срѣщу пещерата Ханъ-марасѫ, отвъдъ рѣката Пръскалото, е мѣстностьта *Рая* или *Райската-поляна*, както ѝ казватъ тукашнитѣ овчари още. Поляната се пада туку подъ самия в. Юмрукъ-чалъ, между в. Малъкъ-купенъ, Ханъ-марасѫ и Джендемътъ. Надъ самата поляна, отгорѣ отъ в. Юмрукъ-чалъ, отъ една много висока и много стръмна скала, скача водопадътъ Пръскалото (Калоферското-пръскало). Водата на Калоферското пръскало е страшно буйна и, на това мѣсто, тя би могла да тури въ движение 20 воденични камъка. Цѣлата буйна струя на водопада, както скача отъ височинитѣ, потъва въ една бездънна бездна въ земята. Ако стоимъ близу надъ бездната, подъ насъ чуваме силно ручение. Всичката тъзи вода на Пръскалото сетнѣ пакъ извира изъ земята, на сѣверъ отъ Райската полѣна, и дава повторно началото на р. Пръскалото, лѣвъ притокъ на Мънастирската-рѣка.

Въ срѣдата Райската-поляна е вдлъбната и прѣдставлява широко разлато казанче, обрасло съ рѣдки букаци, съ трѣва и е напъстрено съ сиви, плѣсниви, едри камъняци. Южната и западната страни на поляната покрива рѣдъкъ буковъ лѣсъ, който допира до Джендема. Надъ сѣверната ѝ страна сѫ се надвѣсили високитѣ стръмни скали на в. Юмрукъ-чалъ, по первазитѣ на които скали орлитѣ сѫ си направили много стотини гнѣзда. Райската-поляна, съ своитѣ околности, служи за пасбище на оня добитъкъ, който лѣжи въ пещерата Ханъ-марасѫ.

Отъ пещерата Ханъ-марасѫ, пѫтеката, като прѣхвърли рѣка Пръскалото, тя попъплува по ребрата на Райската-полѣна. По́-горѣ надъ пѫтеката стоѭтъ надвѣсени двата южни скални юмрука на в. Юмрукъ-чалъ, — единия надъ самата бездна, въ която потъва водата на Калоферското-пръскало, а втория — надъ срѣдата на Райската-полѣна. Юмруцитѣ сѫ голи и страшни, и на тѣхната форма дължи името си в. Юмрукъ-чалъ.

Щомъ като прѣсѣче ребрата на Райската-поляна, пѫтеката се отбива малко въ лѣво и започева да пълзи и да се увива по върхъ Малъкъ-купенъ (1370 m.). Подъ южнитѣ поли на този върхъ се пада пропастьта Джендема.

Отъ темето на в. Малъкъ-купенъ, къмъ сѣверо западна посока, се гледа ясно гигантската скала на в. Арманъ-кая, която се спуща стръмно въ коритото на р. Бъзьовъ-дѣлъ. Ако се гледа право къмъ истокъ, виждатъ се двѣтѣ Бъзьовски дерета, между които се падатъ двата върха: Пилешки-пологъ и Арманъ-кая. Все по сѫщата посока, отъ в. Малъкъ-купенъ се гледа пасбището Рудина́та, което е заловено, на юго-истокъ, съ върхъ Параджи́къ. Право по южна посока, съглежда се острото, конусообразно теме на в. Голѣмъ-купенъ, като че е прикрѣпено нарочно въ въздуха, и стои тамъ неподвижно. Върхътъ Голѣмъ-купенъ, по формата си и по геологическото си строение, прилича на Малъкъ-купенъ, само че е малко нѣщо по́-високъ отъ послѣдния.

Върхътъ *Малъкъ-купенъ* (1370 m.) се пада на западъ отъ в. Параджи́къ, между в. Юмрукъ чалъ, в. Голѣмъ-купенъ, Райската-полѣна и рѣка Бъзьовъ-дѣлъ. Темето на върха е скалисто, рѣдко покрито съ суха зажълтѣла трѣва; по формата си, отгорѣ, прилича на калпакъ съ остро дъно. Южнитѣ склонове на този върхъ се спущатъ къмъ Джендема; тѣ сѫ скалисти и много стръмни, само тукъ-тамѣ сѫ облѣчени въ рѣдка шуместа гора. Останалитѣ три

склона: сѣверния, източния и западния, сѫ по-малко стръмни и тѣ сѫ покрити, цѣли, съ гъстъ буковъ лѣсъ.

Върхътъ *Голѣмъ-купенъ* се пада на сѣверо-западъ отъ Калоферския мънастирь, между Мънастирската-рѣка, рѣка Бъзьовъ-дѣлъ, в. Малъкъ-купенъ и Джендема. И на този върхъ формата е конусообразна и прилича на купа̀, както и на Малъкъ-купенъ. Западния склонъ на Голѣмъ-купенъ е скалистъ, голъ, стръменъ съвсѣмъ не пристѫпенъ, и, както южния склонъ на Малъкъ-купенъ, спуща се право въ Джендема. Цѣлата източна страна на Голѣмъ-купенъ е трѣвиста, дори до брѣгътъ на р. Бъзьовъ-дѣлъ. На срѣдата на източния склонъ има окрѫгла поляна, порастла цѣла съ висока папрать и заобиколена отвредъ съ гора. Тази полянка се нарича *Папратливица*.

Отъ Малъкъ-купенъ, пѫтеката се спуща, по източна посока, все надолу, лакатуши витлообразно, ту на дѣсно, ту на лѣво, прѣзъ старъ и гъстъ буковъ лѣсъ, минава прѣзъ така нарѣченото *Бурсклиовоторище* и слѣдъ малко слѣзва въ долътъ, при *Блювата-стружна* (бичкийница), при дълбокия виръ, и при разваления отъ водата дървенъ мостъ.

Надъ *Дълбокия-виръ* сѫ увиснѫли високи клонести букаци, прѣзъ гъстата шума на които мѫчно проникватъ свѣтливитѣ слънчеви лѫчи. Екътъ и бученето на водата въ виръть заглушаватъ говорътъ на пѫтницитѣ, които сѫ насѣдали по скалитѣ, край растурения мостъ, на почивка. Рѣката буйно стрѣлка своитѣ бистри води изъ високо, и тѣ се разбиватъ на воденъ прахъ о скалнитѣ балвани, съ които е прѣпълнено коритото ѝ. Тука лесно може да се простине и прѣзъ на̀й-горѣщото лѣтно врѣме. Една влажна прохлада владѣе въ това тъмно и усамотено усое, и тази влага неусѣтно прониква чакъ до коститѣ на запотения и заморения пѫтникъ.

Безъ четъ тлъсти агнета и сладки пъстърви сѫ унищожени, край този шуменъ виръ, отъ калоферскитѣ интелигентни младежи и бездѣлници. Клонето на букацитѣ, на врѣдъ около виръть, сѫ испочупени и опърлени отъ буйнитѣ пламъци на огньоветѣ, които сѫ кладени на това мѣсто.

Едноврѣмешната стружна вече отдавна не сѫществува, дори и мѣстото ѝ се не познава, гдѣто е била построена, но нейното име още живѣе, въ устата на Калоферци, и вѣчно ще живѣе това име, до като въ Калоферъ живѣѭтъ лакоми чревоугодници, и до като Калоферската интелигентна младежь се не залови за каква-

годѣ пó-сериозна работа, отъ колкото постоянно да мисли да се въсхищава само отъ гуляитѣ при Боювата-стружна.

Отъ Боювата-стружна пѫтеката възпира пакъ на горѣ, върви лакатушчо прѣзъ старъ буковъ лѣсъ и ни извежда на в. Рудинáта.

Пѫтеката прѣзъ този лѣсъ не е никакъ удобна. На много мѣста, буритѣ и гръмотевицитѣ сѫ повалили на земята много стотинь букови дървета, труповетѣ на които сѫ налѣгали нàпрѣко прѣзъ пѫтеката и сѫ я направили досущъ непроходима. Буйнитѣ горски порои сѫ ископали дълбоки ями, вредомъ край пѫтеката, или сѫ навлѣкли и натрупали на неѭ купища изгнила шума, камънякъ, съчки и изгнили дървени трупове. Зимѣ, по тази пѫтека, е немислимо да се пѫтува; но пѫтуванието и лѣтѣ, слѣдъ дъждъ, трѣбва да е много мѫчно. Азъ прѣминахъ лѣсътъ прѣзъ нáй-приятното врѣме на годината, но до като да възлѣзъ на Рудинáта, почивáхъ поне на 20 мѣста. Да се язди прѣзъ този лѣсъ е просто немислимо. Покрай пѫтеката е пораснѫлъ едъръ здравецъ, който пѫтникътъ кѫса, мирише, само да отвлича вниманието си и да забравя умората.

Върхътъ *Рудинáтa* (1120 m.) се пада на сѣверъ отъ Калоферския мънастирь, между р. Бъзьовица, р. Тунджа, в. Пилешки-пологъ и в. Параджѝка. Тритѣ склона на този върхъ (сѣверния, западния и източния) сѫ обрасли съ гѫсти букови и липови гори, и не сѫ много стръмни. Само южния склонъ на Рудинáта е малко нѣщо пóвечко наведенъ къмъ Параджѝкътъ и е почти цѣлъ трѣвистъ.

Лѣсоветѣ на Рудинáта сѫ стари. Тѣ сѫ запазени още отъ турско врѣме. Прѣди освобождението, и нѣколко години слѣдъ освободителната война, въ липовитѣ лѣсове на Рудинáта е имало нѣколко работилници за правение на похлупци и бъклици. Бъкличаритѣ тогава сѫ работяли почти 7 мѣсеци прѣзъ годината и сѫ печеляли добри пари отъ своя занаятъ. Сега тѣ идватъ по тѣзи мѣста само тогава, когато останѫтъ безъ работа.

Отъ темето на в. Рудинáта, пѫтеката започва да наваля по южна посока, и поема нанадолището на Параджѝкския върхъ, къмъ Калоферския мънастирь, и къмъ долината на р. Курнидица. Ако разглеждаме околноститѣ на Рудинáта отъ оня пунктъ, гдѣто пѫтеката напуща послѣдния върхъ и навлѣзва въ Параджѝкътъ, гледкитѣ сѫ широки, ясни и хубави.

Ако погледнемъ по юго-западна посока, виждаме в. *Óрлова-стъна,* или както му казватъ още *Óрлскътъ,* който се спуща стръмно на долу, отъ нáй-крайнитѣ източни поли на Чафадарица.

Върхъ Орлекътъ се пада на сѣверо-западъ отъ Калоферския мънастирь, между Самодивската-чукара, в. Голѣмъ-купенъ, в. Узунъ-белъ, р. Люлешко-дере и Чафадарица. Името си върхътъ е получилъ отъ това, че по стѣнитѣ му гнѣздятъ, може би, съ хиляди орли, които, ако гръмнемъ съ пушка право въ гнѣздата имъ, изхвъркватъ изъ тѣхъ като рояци и образуватъ цѣли орлеци. Азъ никога прѣзъ живота си не съмъ виждалъ толкозъ много орли на едно мѣсто, колкото при Орлекътъ. Слѣдъ като се изгърми два-три пѫти въ орлитѣ гнѣзда, изъ скалитѣ на Орлека изхвъркватъ толкозъ много орли и орлета, щото орлекътъ имъ заприличва на облакъ, който хвърля сѣнка на земята.

Сѣверо-западния склонъ на Орлекътъ, рѣдко покритъ съ борови дървета, е досущъ непристѫпенъ. Юго-источната му страна е полегнѫла и трѣвиста, само политѣ му сѫ порѫбени съ гори. Юго-западната страна на този върхъ е споена съ върхъ Чафадарица, а сѣверо-источната се събира и закрѫгля срѣщу в. Голѣмъ-купенъ, при Кьоравия-мостъ.

На югъ отъ в. Орлова-стѣна слѣдватъ: Люлешкото-дере, Граднишкото-дере и Княжеската-гора, въ политѣ на която е расположенъ Калоферския мѫжки мънастирь — св. „Богородица“.

Люлешкото-дере е дѣсенъ протокъ отъ Мънастирската-рѣка. То извира изъ източнитѣ склонове на Чафадарица, а устието му се намѣрва при скалата *Острогътъ*. Край брѣговетѣ на това малко дере има много люлекови дървета, отъ което е произлѣзло, вѣроятно, името му — Люлешко-дере.

Граднишкото-дере е тъй сѫщо дѣсенъ протикъ на Мънастирската рѣка. То извира на близу при главата на Люлешкото-дере, но още на сѫщото мѣсто двѣтѣ дерета сѫ раздалечаватъ едно отъ друго. Граднишкото-дере се излива въ Мънастирската-рѣка подъ Овчия-мостъ, въ *Голѣмия-виръ*. Името му — *Граднишко*, е дадено отъ бѣжанцитѣ на блиската стара крѣпость *Звъни-градъ,* които, споредъ прѣданието, когато турцитѣ ги изгонили изъ крѣпостьта имъ, въ долината на това дере сѫ побѣгнали да се скриятъ и тука сѫ намѣрили спасение. Граднишкото-дере никога не прѣсъхва. Коритото му е твърдѣ стръмно и пълно съ камъняци. Въ него се развъждатъ само раци.

Подмолътъ или Кавалджийницата е огромна скала, надвѣсена надъ коритото на р. Бъзовица, подъ сводътъ на която могѫтъ сѫ скри, въ лошо врѣме, около 2000 овци. Тази скала се пада на сѣверъ отъ Калоферския мънастирь, като се върви по *Долнята*

пѫтека, подъ *Родовото,* между *Изворътъ,* поляната Папратливица, в. Параджйкътъ и в. Голѣмъ-купенъ.

Въ турско врѣме, подъ свода на Подмола е било и овчи полугаръ и Кавалжийница: на едно кюше подъ този сводъ е била работилницата на кавалжиитѣ, които сѫ изработвали хубави свирки и кавали. Освѣнъ кавали, майсторитѣ кавалжии сѫ изработвали отъ липово дърво и бъклици и буренца, и лажици, и други дървени издѣлия. Тѣзи издѣлия сѫ се разнасяли сетнѣ по сборове и панаири за продань. Обаче, на́й-много нѣщо се е изпродавало тогава, когато е билъ храмътъ на Калоферския мънастирь.

Тъкмо срѣщу Кавалжийницата, на отвъдния брѣгъ на р. Бъзьовица, се пада пещерата *Циганска-дупка,* въ която пастиритѣ запиратъ овци и говеда.

Отъ в. Рудина̀та, по западна посока, спуща се на долу една козя пѫтечка, която минава край Параджѝкския изворъ и слиза право на Кавалджийницата.

Отъ Кавалжийницата, по Долната пѫтека, като се върви по южна посока, слиза се на Калоферския мънастирь, отъ дѣто прѣдприехме пѫтуванието по Калоферската планина.

Ний сѣдимъ сега расположено на чардакътъ въ мънастиря, моитѣ двама добри колези и азъ, и гледаме какъ мъглитѣ пъплѭтъ по Юмрукъ-чалскитѣ височини, какъ вѣтърътъ ги подмѣта и си играе съ тѣхъ, и какъ великанския Юмрукъ-чалъ, прѣди малко величественъ и ясенъ, е заприличалъ сега на адска пещь, димътъ на която вѣтроветѣ повръщатъ прѣзъ коминътъ и распиляватъ. Срѣщу насъ е хубавата Чафадарница, цѣла зелена, цѣла облѣчена съ гѫсти букови, лѣскови и липови гори.

Чафадарица срѣщу насъ е високъ и длъгнесть рѫтъ, наметнѫтъ добрѣ съ липови и букови гори, който се спуща къмъ Калоферский мънастирь, като нѣкое огромно мегко зелено канапе. Бѝлото на този хлъмъ е полегато, трѣвисто, и на много мѣста е напъстрено съ високо порастнѫли желти лепенки.

До като гората надъ Калоферский мънастирь е принадлѣжала на Калоферската община и на мънастиря, по бѝлото на Чафдарица сѫ се пасли овци и много др. добитъци. Сега овчаритѣ сѫ побѣгнали съ стадата си много далечъ отъ Чафадарица, понеже въ запазената Чафадарска гора е прѣпълнено съ привилигирани мечки, вълци и др. хищни звѣрове, които нападатъ и раскъсватъ сиромашкитѣ добитъци прѣзъ всѣко врѣме на годината, и за които запазената Чафадарска-гора е цѣлъ *Минервинъ храмъ.*

*

Чафадарица се пада на юго-истокъ отъ в. Юмрукъ-чалъ, между канаритѣ *Чамлъкътъ,* пропастьта Джендема, в. Инджe-борунъ, р. Сърбеница и полянката при Калоферския мънастирь. Чафадарската гора, надъ Калоферския мънастирь, е пространна, буйна, гжста и мжчно проходима.

На́й-високото мѣсто на Чафадарица е в. *Узунъ-белъ,* между синоритѣ на с. Митиризово и гр. Калоферъ. По формата си Узунъ-белъ прилича на шията на жирафата. Темето му е покрито повече съ дребни варовити камъчета, а склоноветѣ му, отъ страни, сж обрасли съ чамови дървета. Прѣзъ Узунъ-белъ минава пжтека, която отива отъ Калоферъ къмъ Дюзъ-чалъ.

Ний завръшваме пжтуванието си вече. Обаче, въ края на статията си, ний си спомняме още веднъжъ за изминжтия отъ насъ дългъ пжть, и за чудно хубавитѣ мѣстности, които видѣхме въ Калоферската планина. И върху едно нѣщо само още, считаме за нуждно, да обърнемъ вниманието на любознателния читатель.

По цѣлата Калоферска планина, обърнѣте се къмъ която страна щете, надъ вашитѣ глави висжтъ небесата — чисти, ясни, дълбоки и прозрачни, но пусти. Само орлитѣ плуватъ бавно и на високо, въ бездъннитѣ и безкрайно широки вишини. Птички дребни, пѣснопойни и игриви, по цѣлата планина, никждѣ нѣма да забѣлѣжите. Причината на това сж, отъ една страна, крайно безплоднитѣ околности, дѣто за дребнитѣ птички нѣма житни зърна, но на́й-главната причина за тази птича пустота, трѣбва да отдадемъ на извънредно многото грабливи птици по тази планина.

Законитѣ на страната ни прѣдвиждатъ добро възнаграждение за ловцитѣ, които истрѣбляватъ звѣроветѣ и грабливитѣ птици по нашитѣ планини. Обаче, българския селенинъ счита за непростенъ грѣхъ, да стрѣля върху орлитѣ, които, споредъ него, винаги прѣдвождатъ градушкитѣ и могжтъ да му напакостжтъ, кога какъ поискатъ. И право е, дѣто днешнитѣ учени гледатъ на всѣка страна на земното кжбо за толкозъ по́-малко културна, колкото по́-много въ нея има звѣрове и грабливи птички.

Забѣлѣжка. Измѣрванията на височинитѣ по Калоферската планина извършихъ съ Годардовия анероидъ-барометъръ, който биде провѣренъ прѣдварително отъ г. М. Бъчеварова, профессоръ при Висшето училище. Полученитѣ отъ мене числа на височинитѣ, на много мѣста се не съгласяватъ съ числата на русския генераленъ щабъ. Обаче, азъ съ на́й-голѣмо внимание и прѣдпазливость направихъ всички измѣрвания и бихъ твърдо настоялъ на полученитѣ

отъ мене резултати, ако, при края на екскурсията ми, не бѣхъ забѣлѣзалъ, че моя барометъръ бѣ малко нѣщо развитленъ. Това развитляванье на барометъра азъ отдавамъ на едно паданье, което се случи при завръщанието ми, вече много близу при Калоферския манастирь.

Но като се основавамъ на това, че едно и двѣ измѣрвания не сѫ достатъчни, за да се дойде до единъ положителенъ и установенъ край, за височинитѣ на българскитѣ балкани, отбѣлѣзахъ тука полученитѣ отъ мене резултати, които ще считамъ за вѣрни до тогава, до като се не направѭтъ още нѣколко измѣрвания на Калоферската планина.

Дано измѣрванието височинитѣ на Калоферската планина, отъ бѫдѫщитѣ наши млади работници и любознателни пѫтешественици, бѫдѫтъ пó-сполучени отъ моитѣ, и дано тѣзи млади хора располагатъ съ пó-вече врѣме и пó-вече срѣдства отъ мене!

Взаимното училище въ Копривщица прѣзъ 1837/8 и 1838/9 учебни години.

Отъ I. Груевъ.

Взаимната метода или пó-право взаимний начинъ за обучение, както го показва самото название, състои отъ уредба да се учатъ дѣцата взаимно, едни други, подъ ржководство и надзоръ на учителя. Тоя начинъ за обучение, едно врѣме много прѣхваленъ, даваше възможность да се ржководи съ единъ учитель училище дори и когато числото на ученицитѣ надминаваше пó-вече отъ сто.

Взаимното обучение замѣсти така нареченото у насъ *килийско* или *наустничарско* училище. То е въведено въ България отъ отца Неофита Рилский нáй-напрѣдъ въ Габрово, въ 1835 г., послѣ въ Копривщица въ 1837 г., и оттамъ вжтрѣ въ десетина години се прѣнесе и въведе въ пóвечето голѣми общини. Като ученикъ въ тогавашното Копривщенско взаимно училище, азъ мѣржж да очъртаж тука уредбата, каквато му бѣ далъ отецъ Неофитъ.

За да ржководи обучението на 200 и пó-вече дѣца и за да пази реда, учительтъ въ взаимното училище бѣ принжденъ да прибѣгне до помощьта на посрѣдници отъ разни категории. Такива помощници бѣхж: *главни показователи, показователи, дверници* и *надзиратели*. Всички тия помощници на учителя имахж си опрѣдѣлени длъжности и права, и въ врѣме на службата си носехж на гржди отличителни знакове, единъ видъ ордени, отсѣчени отъ лъскава жълта тенекия. Главнитѣ подназиратели ржководехж обучението на писание и четение, и пазехж тишината и реда; показателитѣ обучавахж всѣки единъ по нѣколко дѣца на писание и четение; дверницитѣ пазехж на вратата влизанието и излизанието на ученицитѣ; надзирателитѣ надзиравахж дѣцата на излизание изъ училището по пжть до дома и въ църква. Всички тия служби подъ върховний надзоръ на учителя или на неговъ помощникъ подучитель се вършехж съ единъ строгъ и точенъ редъ: ни едно прѣмѣщание, ни едно движение на

ученици не може да се извърши, безъ да се даде команда или знакъ съ удряние звънецъ отъ главний показователь и безъ да излѣзе на чело да поведе нѣкой отъ показователитѣ.

Помѣщението на училището трѣбваше да бжде нагодено да отговаря на уредбата на взаимното обучение. За това и въ Копривщица, ако и да имаше до тогава общо училище, съгради се въ 1837 г. ново. То състоеше отъ едноетаженъ правожгленъ салонъ около 250 к. м. съ петонъ високъ 6 м.; въ дъното на салона отпрѣдъ имаше издигнжта на 0.65 м. естрада (кйошче) длъга до 2 м. и широка 2 метра; оттамъ учительтъ надзираваше връвежа на обучението, и главний показатель даваше команди.

По срѣдата на салона имаше наредени 14 *чинове* или столове съ сѣдалища и съ полегати дъски отпрѣдъ за писание: двата прѣдни чина бѣхж за нови дѣца, които пишехж на пѣсъкъ, насипанъ на единъ столъ прѣдъ тѣхъ; послѣ идехж 10 чина отредени за дѣца, които пишехж на плочи; и на́й-надирѣ 2 чина за напрѣднжли ученици, които пишехж на хартия по образци отъ краснописание. При прѣднитѣ крайща на 10-тѣ стола, дѣто се пишеше на плоча, имаше по една исправена дъска, на която се окачаше таблица, и зади нея *телеграфъ,* т. е. единъ исправенъ изгладенъ пржтъ, завършенъ на лопатка, на която отъ една страна бѣ забѣлѣжено нумеро на чина, а отъ друга страна дума: *исправи.*

По край стѣнитѣ на салона имаше заковани около 20 желѣзни *полукржга,* нагодени да се окачатъ по стѣната и да се свалятъ, когато трѣбуваше да се наредятъ около тѣхъ дѣцата прави, за да учатъ да четжтъ по таблица, окачена прѣдъ тѣхъ на стѣната. При естрадата стоехж окачени дървени *показалци,* съ които показователитѣ на четението прокаѕвахж; тамъ бѣхж окачени и отличителнитѣ знакове за награди, както и чернитѣ дъски за наказание. Знаковетѣ за награди бѣхж тъкалца отъ мукава, облѣпена съ позлатена хартия и на нея забѣлѣжено: *прилѣжателенъ, внимателенъ, благочиненъ* и пр.; тѣ бѣхж вързани съ разноцвѣтни кордели за окачание на шия. Чернитѣ пъкъ дъски за наказание носехж забѣлѣжки на вината като: *невнимателенъ, безчиненъ, непослушенъ* и пр., и бѣхж навръвени на върви за окачание. Подъ естрадата отдолѣ мѣстото служеше за затворъ, и бѣ оградено отпрѣдъ съ дървени прѣчки, за да се гледа отвънъ кои сж запрѣни.

Ученицитѣ се събирахж сутрена рано въ училищний дворъ и, като се удареше звънецъ въ опрѣдѣленъ часъ, всички влѣзехж въ училището та се наредехж по край стѣнитѣ — махала по махала. Въ

присжтствие на учителя главний показователь на писанието поставеше на двѣтѣ врата *дверници,* които съ по една нарочито за това направена тояга пазехж входа; послѣ, съ отличителний си знакъ на гржди, той излѣзеше та прѣгледаше чистотата по ржцѣ, по ногтие, по образъ, а послѣ и косата на ученицитѣ, па дадеше команда: *внимайте!* за да си свалятъ шапкитѣ, и послѣ пакъ съ такъвъ знакъ, за да си ги надѣнжтъ. Назначенитѣ дверници забѣлѣжвахж показанитѣ нечисти. Слѣдъ това главний показователь отъ естрадата прочетеше *каталога* на ученицитѣ, отъ които всѣки, щомъ си чуеше името, отговаряше: *здѣ,* за нѣкой недошълъ отговаряше *нѣсть* слѣдующий по него нареда ученикъ, а дверницитѣ записвахж отсжтствующитѣ. Слѣдъ каталога надлежний дверникъ кажеше имената на отсжтствующитѣ прѣжний день, за да имъ се опрѣдѣли наказание. Послѣ главний показователь покажеше по единъ списъкъ, кои щжтъ бждятъ за оня день показователи на писанието и при команда: *показ ватели на писанието,* тѣ излѣзехж съ мѣренъ вървежъ, та се наредехж прѣдъ естрадата. Той имъ окачеше по единъ отличителенъ знакъ, на който бѣ отпечатанъ номерътъ на чина, за дѣто бѣхж назначени, а на двата показователя за писание на пѣсъкъ дадеше по единъ дървенъ показалецъ, и съ удряние звънецъ щомъ дадеше знакъ, тѣ тръгнехж, влѣзехж всѣки въ чина, за който бѣхж опрѣдѣлени, исправехж се на прѣдний му край и обърнехж телеграфа, за да гледа нумерото къмъ чина. Тогава главний показователь извикаше: *въ чинове писания,* и ученицитѣ при удара на звънецъ обърнехж се и тръгнехж стройно, та заобиколехж и навлѣзехж всѣки въ чина, дѣто му бѣ опрѣдѣлено мѣсто за писание. Ударъ на звънеца дадеше знакъ да се обърнжтъ всички изеднъжь къмъ естрадата и при команда: *плочитѣ,* ученицитѣ си свалехж отъ рамената плочитѣ и ги сложехж едновремѣнно на дъската за писание. Главний показователь извикаше: *внимайте!* ученицитѣ си свалехж шапкитѣ, а той отчетеше опрѣдѣлената молитва. По даденъ знакъ, откакъ се надѣнехж шапкитѣ той, за да ги приготви да насѣдатъ, простреше си ржцѣтѣ хоризонтално, дѣсната напрѣдъ, лѣвата назадъ, и ученицитѣ, обърнжти къмъ показователя си на чина, сложехж си дѣсната ржка на чина, който бѣ зади тѣхъ, а лѣвата на своя чинъ, и щомъ главний показователь дадеше знакъ съ махание дѣсната си ржка отдолѣ нагорѣ, тѣ се мѣтнехж та насѣдахж. Откакъ си истриехж плочитѣ и си извадехж писалкитѣ, главний показователь извикаше: *начнѣте,* и показователитѣ начнехж да диктуватъ отъ таблицата прѣдъ тѣхъ всѣки на чина си що да пишжтъ: най-

напрѣдъ издиктуваше показовательтъ на 12-й чинъ едно кратко предложение, слѣдъ него показовательтъ на 11-й чинъ кажеше: *пишите,* напр. *четиресложна рѣчь: воденица,* и така редомъ и другитѣ показователи като намаляваха отъ чинъ на чинъ сричкитѣ на думитѣ, достигнеха до 3-й чинъ, дѣто се пишеше само букви. На двата послѣдни чина показователитѣ прави съ чисто поканяние: *внимайте* — показваха на новаци ученици да пишѫтъ съ прѫстъ на пѣсъкъ буквитѣ, които имъ сочехѫ съ показалецъ по дългата дъска прѣдъ естрадата, дѣто бѣхѫ написани доста едро. Откакъ се уредеше по тоя начинъ диктуванието по всички чинове, главний показователь изново подканяше съ команда: *начни!* и показователитѣ начнехѫ пакъ редомъ да диктуватъ както и пó-напрѣжъ. Слѣдъ като напишехѫ ученицитѣ по три диктовки, показователитѣ обърнехѫ телеграфитѣ къмъ естрадата съ страната, на която бѣ забѣлѣжено: *исправи!* и главний показователь отъ естрадата извикаше: *показователи!* тѣ станехѫ та редомъ отъ ученикъ на ученикъ въ чина си прѣгледахѫ всѣки, що е писалъ и дѣто трѣбуваше поправехѫ; послѣ по знакъ, даденъ съ удряние звънецъ, завърнехѫ се на мѣстата си, обърнехѫ телеграфитѣ съ нумерата напрѣдъ и начнехѫ изново да диктуватъ.

Като се изредеше три пѫти по горѣказаний начинъ писание и оправяние, главний показователь се качеше на естрадата и извикаше: *показователи совсѣмъ!* сир. свършено и тѣ излѣзехѫ за послѣденъ пѫть та прѣгледахѫ кой какъ е писалъ, и, ако намѣрехѫ нѣкого да е писалъ нехайно, лошо или недописалъ, показваха го съ вдигание рѫка надъ главата му и главний показователь съ високъ гласъ кажеше му името съ прибавка: *невнимателенъ,* или *неприлѣжателенъ,* а дверникътъ го запишеше. Сѫщо тъй въ врѣме на писание и на четение главний показователь, ако съгледаше нѣкого да не мирува или да бъбре, кажеше му името съ прибавка: *безчинникъ, невнимателенъ, блядословецъ, непокоренъ* и пр., и дверникътъ го запишеше да бѫде наказанъ въ врѣме на отпустъ.

Като се свършеше писанието, което обикновено траеше $1\frac{1}{2}$ часъ, главний показователь при това обучение трѣбуваше да се прѣдаде службата на другъ *главенъ показователь на четението.* Тоя послѣдний си закачеше на гърди отличителний знакъ, покажеше отъ единъ списъкъ имената на нови два дверника, за да замѣстятъ прѣжнитѣ, и имената на показователи на четението за всѣки полукрѫгъ, дѣто се нареждахѫ дѣцата да четѫтъ. При команда: *показователи на четението,* тѣ излѣзехѫ та се наредехѫ прѣдъ естрадата,

новий главенъ показователь имъ раздадеше знакове съ нумера на полукржзитѣ и по единъ показалецъ въ ржка, па ги поведеше съ мѣренъ връвежъ, за да се спре всѣки при полукржга си, а той се искачеше на естрадата. По команда: въ *чинове чтения!* ученицитѣ станехж и излѣзехж изъ чиноветѣ чинъ по чинъ, та тръгнехж покрай стѣната и се спирахж всѣки при полукржга, дѣто му бѣ опрѣдѣлено да учи. Показователитѣ на писанието, които въ това врѣме стоехж исправени на чиноветѣ си, по знакъ, даденъ съ ударъ на звънеца, слѣзехж и стройно излѣзехж изъ чиноветѣ си, а въ сжщото врѣме полукржзитѣ се свалехж и ученицитѣ се наредехж прива около тѣхъ. Тогава главний показователь на чтението начнеше службата си съ команда: *начнѣте!* и всѣки показователь вжтрѣ въ полукржга си начнеше да проказва по таблица, окачена прѣдъ него на стѣната, а ученицитѣ го слѣдвахж, като повтаряхж съ нисъкъ гласъ проказаната буква, сричка или дума.

Четението траеше $1\frac{1}{2}$ часъ и се дѣлеше на три *образа,* всѣки по половина часъ. По първий образъ ученицитѣ учехж да сричатъ думитѣ; по вторий образъ четѣхж цѣли думи и изрѣчения, а третий образъ бѣ за прѣслушвание и испитвание ученицитѣ отъ показователитѣ имъ и за провѣрка отъ главний показователь. Слѣдъ половина часъ отъ началото на четението, главний показователь свирнеше съ свирчица четението се спираше и той извикваше: *втори образъ!* Ученицитѣ начнехж да четжтъ цѣли думи, безъ да ги сричатъ; слѣдъ другъ половина часъ се свирнеше за команда: *трети образъ!* Показователитѣ начнехж да испитватъ, а главний показователь, откакъ провѣреше испититѣ, раздадеше за всѣки полукржгъ по единъ знакъ за отличие, който показовательтъ окачваше на шията на найотличний ученикъ.

Тогава главний показователь отъ естрадата свирнеше два пжти, показователитѣ окачехж полукржзитѣ, а ученицитѣ се наредѣхж покрай стѣната. При команда: *показователи съ первитѣ!* по удара на звънеца всѣки показователь съ отличний си ученикъ излѣзеше една стжпка напрѣдъ. Главний показователь слѣзеше та раздадеше на показователитѣ и на отличнитѣ имъ ученици за награда по единъ *билетъ* отъ извѣстна стойность. По знакъ даденъ съ удряние звънеца, показователитѣ съ *первитѣ* се оттеглѣхж на мѣстата си. Тогава дверницитѣ при четението обиколехж та приберехж показалцитѣ и отличителнитѣ знакове, па прочетехж съ високъ гласъ записанитѣ: забавени, нечисти, безчинни, невнимателни и пр. Виновнитѣ излѣзехж, та се наредѣхж прѣдъ естрадата, отъ гдѣто

учительтъ опрѣдѣляше всѣкиму наказание съ затворъ, или съ безобѣдъ. или съ окачванието на шията черна дъска; за тежки прѣстѫпки не рѣдко употрѣбяваше и пръчка.

Слѣдъ наказанието на виновнитѣ, главний показователь дадеше команда: *надзиратели благочинно!* и тѣ излѣзехѫ. та се качехѫ всѣки на чело на единъ отъ чиноветѣ, опрѣдѣлени за ученици отъ всѣка махала, които надзирательтъ имаше да наглежда по пѫть до дома имъ. При знакъ съ ударъ на звънецъ, ученицитѣ се обърнехѫ и тръгнехѫ съ мѣрна стѫпка, та всѣки влизаше въ единъ отъ чиноветѣ, опрѣдѣлени за махалата му. Щомъ навлѣзехѫ всички, главний показователь удареше звънецъ, за да се обърнѫтъ къмъ него, па извикваше: *внимайте!* за да си свалѭтъ шапкитѣ и отчетеше опрѣдѣлена молитва. Съ ударъ на звънеца дадеше знакъ да се обърнѫтъ къмъ надзирателитѣ си, които ги и поведехѫ за навънъ отъ училището, гдѣто съ плочи на рамо, наредени подъ надзора на надзирателя, се отправяхѫ тихо и чинно у дома си и при срѣщание нѣкого отъ гражданитѣ, поздравлявахѫ съ сваляние на шапка.

Отпускъ за обѣдъ се даваше на 12 часа по европейски.

Слѣдъ обѣдъ, ученицитѣ изново се събирахѫ въ училището и занятията начевахѫ и вървѣхѫ по сѫщий редъ и начинъ, както и прѣди обѣдъ, съ разлика само, че подиръ обѣдъ врѣмето за писание бѣ опрѣдѣлено за писание цифри и числа.

Надзирателитѣ на благочинието извънъ училището имахѫ длъжность да надзиравать ученицитѣ и въ църква въ праздничнн дни, и да забѣлѣжвать немирнитѣ и отсѫтствующитѣ. Тъй сѫщо тѣ всѣка света Недѣля обикаляхѫ та распитвахѫ родителитѣ на ученицитѣ, да ли тѣ у дома си мирувать и слушать, и забѣлѣжвахѫ показанитѣ немирници, непослушници и пакостници

Всѣка сѫббота, при вечерний отпускъ, главний показователь прочиташе училищний *уставъ* или правилникъ, въ който бѣхѫ изложени длъжноститѣ на ученицитѣ, и учительтъ даваше устни наставления. Слѣдъ това, надзирателитѣ обадехѫ всички ония, които прѣзъ седмицата се били провинили извънъ училището въ недобро поведение и които не ходили или не мирували въ църква. Исправени прѣдъ учителя отъ тѣхъ които не сполучехѫ да се оправдаѭтъ, бивахѫ наказвани съ затворъ, а по нѣкога и съ пръчка по рѫцѣ или по задница.

Наказанието въ тоя както и въ други случаи можеше да се откупи съ така нарѣченитѣ *билмети*. Така наричахѫ малки тръкалца,

отсѣчени отъ жълта тенекия въ видъ на монети и по тѣхъ набити по една, двѣ и повече звѣздици, съ които се означаваше стойностьта имъ. Тия биллети раздаваше учительтъ за възнаграждение на главни показователи, на второстепенни показователи, на прилѣжни и отлични по поведение ученици, и нáй-послѣ, като подаръкъ на ония, които, споредъ гостолюбивий обичай въ онова врѣме, му принесехѫ нѣкаква покана, като кравай, млинъ, кокошка и пр. Биллетитѣ вършехѫ голѣма работа при откупъ отъ наказание; за това и всички ученици се надпрѣварвахѫ кой повече да спечели, било съ прилѣжание и добро поведение, било съ приноси на учителя. Това лакомство за обогатявание съ биллети довеждаше нѣкои и до искушение да си правятъ сами биллети; фалшификаторитѣ, когато се уловехѫ, теглехѫ строго наказание.

За чистотата въ училището имаше опрѣдѣлени отъ пó-възрастни ученици, така наречени *пътачи,* които редомъ по двойца вечерь слѣдъ отпускъ, остаяхѫ та метѣхѫ училището, а зимѣ дохождахѫ рано та кладѣхѫ и палѣхѫ пещитѣ.

Такъва бѣше въ общи черти уредбата, която бѣ дадена на взаимното училище. Споредъ неѭ, както се види отъ горѣизложеното, двигатели и рѫководители на взаимното училище бѣхѫ главнитѣ показователи; отъ тѣхъ зависяше всичко: и редъ, и тишина, и успѣхъ; чрѣзъ тѣхъ единъ учитель на голѣмо множество дѣца гледаше, говореше, дѣйствуваше. За главни показователи, учительтъ избираше измежду нáй-способнитѣ ученици около 12 души, за да могѫтъ да се смѣн́яватъ въ службата си, каќвото и сами тѣ да не губѭтъ отъ уроцитѣ си. За показователи на писание и на четение имаше избрани по 30 до 40 души измежду ученици, които умѣехѫ да четѫтъ и да пишѫтъ, колкото да рѫководѭтъ пó-слабитѣ отъ тѣхъ.

По взаимний начинъ за обучение, както се каза, дѣцата съврѣменно учехѫ и да четѫтъ и да пишѫтъ; намѣсто панакида, наустница и псалтирь. тѣ имахѫ за учебникъ *таблици,* около 70, нагодени отъ отца Неофита по начинъ да се върви постепенно отъ пó-лесно къмъ пó-мѫчно, и написани на Български езикъ, какъвто можехѫ да разбиратъ дѣцата. Двѣ години бѣхѫ достатъчни и за нáй-малко способнитѣ да прѣкаратъ таблицитѣ и да се научатъ да четѫтъ и да пишѫтъ свободно, когато тая сполука едва въ петь, шесть и пóвече години се постигаше съ нѣкогашното килийско обучение по църковни книги. Слѣдъ таблицитѣ, на ученици, които останехѫ да продължаватъ, даваше се да учѫтъ Българска грамматика, Аритметика и Краснописание, а слѣдъ врѣме и Славянска грамматика.

Организацията на взаимното училище силно дѣйствуваше на въображението; а полученйи успѣхъ и възможностьта да се върши работа съ единъ учитель и при голѣмо число ученици, спомогнахѫ на бързото въвождание взаимно обучение почти въ всички голѣми общини. Слѣдъ врѣме, обаче, когато на началното учение се погледна инакъ, а не само като на срѣдство за обучение на механическо четение и писание, тогава и взаимний начинъ се намѣри недостатъченъ и се замѣни съ така нарѣчений *едновръмешенъ* начинъ, по който учительтъ сàмъ учи дѣцата, подѣлени и размѣстени, споредъ възрастьта и развитието имъ въ нѣколко купчини или отдѣления.

Отецъ Неофитъ, покрай главний надзоръ и рѫководство на взаимното училище въ Копривщица прѣподаваше отдѣлно църковно-славянский езикъ, Катихизисъ и География на нѣколцина възрастни ученици, между които бѣхѫ: Христо В. Пулековъ, Найденъ Геровъ, отецъ Аѳанасий Чолаковъ, Калистъ Луковъ отъ Сопотъ, Кесарий Василиевъ отъ Казанлѫкъ и други. Прѣзъ послѣдната година на учителствуванието си въ Копривщица, той прѣподаваше въ видъ на публични лекции, пространенъ катихизисъ съ нравственни поучения. На тия лекции, всѣка срѣда прѣдъ обѣдъ, се събирахѫ многобройни слушатели и отъ двата пола. Освѣнъ училищната си работа, отецъ Неофитъ се занимаваше и съ прѣвода на Новий-Завѣтъ, за който дохождà въ Копривщица единъ отъ Американскитѣ миссионери. Така сѫщо въ Копривщица той работеше и прочутий си рѣчникъ, за който пó-възрастнитѣ ученици съ зѫби отъ глиганъ му гладехѫ грапавитѣ сини хартии, на които пишеше.

Слѣдъ една година учителствувание въ Копривщица, отецъ Неофитъ пожелалъ да се прибере пакъ въ мънастиря си; нъ влиятелний чорбаджи Вълко Теодоровичъ, който го бѣше довелъ въ Копривщица, прѣдумалъ го да остане, и сключилъ съ него изново контрактъ още за шесть мѣсеца.

Отецъ Неофитъ напустна Копривщица едва прѣзъ Септемврий 1839 година и си замина за Рилский мънастирь, слѣдъ като остави за учитель нáй-старий отъ ученицитѣ си Христо В. Пулековъ.

КНИЖНИНА.

I. КРИТИКА.

Г-нъ Д. Д. Агура като защитникъ на своята „Най-нова история“.

Подъ заглавието *„Отговоръ г-ну Д-ру Цвѣтанову“*, г. Д. Агура е напечаталъ въ декемврийската (XII) книга на *„Български Прѣгледъ“* една статья, въ която се опитва да защити една часть отъ книгата си срѣщу нашата критика, помѣстена въ кн. XLIX-L на „Периодическото Списание“. Казваме една часть, защото г. Агура самъ заявява, че се отказва да полемизира съ нашата критика по втория дѣлъ на книгата си, който съдържа най-много невѣрности и карикатурни положения. По тоя начинъ отъ 80-тѣхъ точки, които се разглеждатъ въ нашата критика, г. Агура е благоволилъ да си избере 35 и отговаря само на тѣхъ.

Ще разгледаме сега на кратко, каква е стойностьта на тоя избранъ отговоръ на г. Агура. Задачата ни се упростява и отъ това, че по точкитѣ 4, 5, 9, 11, 14, 21, 23, 25, 28 и 29 г. Агура самъ признава основателностьта на нашата критика. Оговоркитѣ, съ които той тукъ-тамъ съпровожда тие точки, ще оцѣнимъ своеврѣменно.

Вече и въ първитѣ редове на своя отговоръ г. Агура ни поднася единъ образецъ на своя чудноватъ и недозрѣлъ стилъ, който толкова неистовствува въ втората часть на книгата му. Професорътъ пише: „редакцията на Периодическото Спис. отъ години вече наредъ си е зела обичай да помѣстя **за членове на книжовното дружество критики** (курс. нашъ) съ личенъ и нападателенъ характеръ подъ лъжовни авторски имена“ и пр. . . . . Отъ това излиза, че нашата критика се е удостоила съ високата и неочаквана честь да бѫде приета за *членъ на Българ. Книжовно дружество*. Ний сме въсхитени отъ това неочаквано и несънувано отличие, и отъ своя страна горещо желаемъ, щото книгата на г. Агура „Най-нова История“, да бѫде избрана *за членъ на Британската академия на наукитѣ въ Лондонъ*. Сичко е възможно: единъ римски императоръ бѣше назначилъ любимия си конь за сенаторъ . . . .

Г. Агура заявява, че нашата критика била написана съ *„такъвъ тонъ и страсть“*, щото той едва се рѣшилъ да ни отговори. Признаваме си грѣхътъ, че нашата критика е написана съ единъ страстенъ тонъ. Обаче бързаме да прибавимъ, че личностьта на г. Агура не е играла положително никаква роля въ тая наша страстность. Въ ли-

тературно-научнитѣ въпроси ний се ржководимъ отъ вѣрното правило: *non quis, sed quid*, и можемъ да увѣримъ г. Агура, че „тонътъ“ на нашата критика нѣмаше да бжде въ нищо измѣненъ, ако на книгата му вмѣсто неговото извѣстно име фигурираше какъвто и да било другъ авторъ. Даже ако вмѣсто името на г. Агура подъ тая „Найнова история“ фигурираше името на г. Драгоманова или Одена, то нашата оцѣнка щѣше да излѣзе още пó-остра и пó-страстна, защото колкото единъ авторъ стои пó-високо въ научната лѣствица, толкова пó-взискателна е къмъ него критиката, толкова повече ще се възмути тя отъ допустнатитѣ отъ него абсурдни и невѣжественни положения и умственна ограниченость.

Много се сърди г. Агура, защото „отъ нѣколко години насамъ въ Пер. Списание се появявали критики подъ лъжовни авторски имена“. На това нека отговори редакциата на Пер. Списание, тъй като ние заварихме тоя обичай и зехме псевдонимъ по нейно изрично желание.[1]

Въ уводътъ на критиката си ний бѣхме указали, че въ книгата на г. Агура не се споменува, да-ли Австрия и Сърбия иматъ конституционно управление. Г. Агура отговаря, че за конституцията въ Австрия въ учебника се говори, и за доказателство на това цитира ни единъ пасажъ, който третира конституционното управление въ . . . **Унгария**; тука той пакъ попада въ конфузия, тъй като въ вжтрѣшно отношение (къмъ което принадлѣжи конституционното управление) Унгария е напълно *сувеpенна и независима отъ Австрия държава.* Нашия професоръ не може да си уясни държаво-правнитѣ отношения между Австрия и Унгария, та наивно си позволява да смѣсва конституционното управление на едната съ онова на другата. А между тѣмъ въ конституционния животъ на тие двѣ държави сжществува едно радикално различие: Унгария е държава чисто

[1]) Сжалявамъ дѣто г. професоръ Агура се залавя за нѣщо съвсѣмъ незначително, а че и при такъвъ случай, който нѣма никаква връзка съ оцѣнение достоинствата на книгата му „Най-нова История“. Не отъ нѣколко години само, ами отъ самóто основание на „Пер. Списание“ все се появяватъ и до сега не малко разни статии, снабдени или съ псевдоними, или сж оставени даже и безъ подписитѣ на авторитѣ имъ. Това става отъ едно твърдѣ просто съображение — отъ скромность – ,което не е никакъвъ кусуръ нито нáй-малко врѣди комуто и да било. Даже въ книжкитѣ на „Пер. Списание“ издадени въ Браила, множество отъ трудоветѣ сж печатани подъ псевдоними, или просто съвсѣмъ неподписани отъ авторитѣ имъ. Въ казанитѣ книжки такива сж статиитѣ отъ г. Василя Николаевича Друмева (сега прѣосвященнѣйший митрополитъ Търновский Климентъ), отъ мене и отъ други. И сега, като се появи новъ сътрудникъ при Бъл. Книжовно Дружество, той съ благодарение заé си онова мѣсто на истинската скромность, о която се придържа поменатото дружество, за да избѣгва, до колкото е възможно, отъ всѣкакво кокетничанье съ имената на сътрудницитѣ си. Ако има хора, на които не е угодна тази скромность на Книж. Друж., ний не можемъ да имъ помогнемъ, защото нашия девизъ е да оцѣняваме появяющитѣ се въ книжнината ни литературни и научни трудове, и никога не се занимаваме съ лични нападки. Но който оставя на страна сжщественната работа и се залавя пó-скоро за дреболии и още пóвече за личността на другитѣ хора, той въ нашитѣ очи е единъ твърдѣ несъстоятеленъ дребнякъ, който се мжчи съ нищожни работи да закрие своята невѣжественна голота прѣдъ обществото, като счита това общество пó-невѣжественно отъ себе си, защото инакъ не би дързналъ да изказва такива крайно плитки и безосновни сжждения.

В. Д. Стояновъ.

парламентарна по примѣра на Англия и Белгия, до гдѣто въ Австрия конституционното управление е значително пó-консервативно и прерогативитѣ на короната сѫ пó-значителни, и по буквата на основния законъ, и на практика. Даже, строго зето, цѣлия цитиранъ отъ г. Агура пасажъ за Унгария е неточенъ и неопрѣдѣленъ по съдържанието си, но не ни остава врѣме да се спираме по него и да отваряме още нови въпроси, недокоснати въ критиката ни. Колкото се касае пъкъ за Австрия, работата никакъ не се разрѣшава съ двѣтѣ думи, че „и Цислайтания имала свой парламентъ", особенно ако се земе прѣдъ видъ, че учебникътъ е много пó-глаголивъ, кога говори за Патагония и за южно-американскитѣ полудиви републики.

Още пó-нещастенъ е отговорътъ на г. Агура по другия споренъ между насъ въпросъ за постоянната армия на Лудовика XIV. Въ критиката си (Пер. Сп. кн. 49—50, стр. 157), ний бѣхме казали, че твърдѣнието на г. Агура какво **Лудвигъ XIV ималъ 400.000 души постоянна армия** е една груба грѣшка, която и на първъ погледъ, безъ сѣка провѣрка, се явява като нѣщо невѣжественно въ очитѣ на сѣки образованъ човѣкъ. Съ голѣмо очудване виждаме, че г. Агура се е нагърбилъ да отговаря и на тоя въпросъ, по който той, отъ собственъ свой интересъ, трѣбваше непрѣмѣнно да мълчи. Но какъ отговаря той? — Съ хитростьта на птицата щраусъ г. Агура затваря очитѣ си прѣдъ въпросътъ, подигнатъ отъ насъ, задава самъ на себе си единъ другъ, **новъ** въпросъ и отговаря на него! Читательтъ знае, че подигнатия отъ насъ въпросъ бѣше за **постоянната** армия на Люд. XIV. Г. Агура въ отговорътъ си (точка 2) острожно и неувѣренно гледа да заобиколи въпросътъ съ слѣдующия маневръ: — „за армиитѣ ли на Лудвика XIV говоримъ? Тѣ сѫ били значителни, на пр. (слѣдва цитатъ отъ Дюрюи) въ врѣме на Холандската **война** (к. н) той ималъ 180.000, въ втората война, която се свърши съ Ризвикския миръ 300.000, въ **войната** за испанското наслѣдство — 450.000".

Тукъ г. Агура пакъ е попадналъ въ една безисходна конфузия, защото невѣжественно смѣсва постоянната армия на една държава въ мирно врѣме съ войскитѣ, подигани въ врѣме на война, когато и малкитѣ дѣца знаѭтъ, че това сѫ двѣ съвършенно различни работи. Постоянната армия на България е 35.000 души, но въ врѣме на война е 250.000. Какъ ще погледнете, читателю, на тогова, който ще земе да ви увѣрява, че *постоянната* армия на България е 250.000 души? Тя би поглъщала не единъ, а цѣли три наши бюджета. Ето, сѫщото нѣщо прави г. Агура съ епохата на Лудвика XIV! По тая логика на г. Агура азъ ще твърдѭ, че постоянната армия на днешна Франция е **1,500.000** души, като ви посочѫ, сè както прави г. Агура, на франко-германската война отъ 1870—71 г., когато Франция при напрѣгание послѣднитѣ си сили, бѣше извадила на бойното поле до милионъ и половина ратници.[1]) Неужели г. Агура е толкова неспособенъ къмъ самостоятелно мисление, та не може да си уясни, че 400.000 души войска на Лудвига XIV въ войната за наслѣдството,

[1]) Jules Claretie. Histoire de la révolution de 1870—71. Paris 1872, p. 523.

при тогавашнитѣ условия и тогавашната феудална система, бѣхѫ нáй-послѣднитѣ крайни сили на французския народъ, който бѣше на косъмъ отъ катастрофа и распадение прѣдъ побѣдитѣ на Малборо? И това той смѣсва съ редовната армия въ мирно врѣме!

Сега имаме прѣдъ себе си едно специално-военно съчинение, което по категорически разрѣшава тоя въпросъ. Думата ни е за книгата на *Н. Михневича: Исторія военнаго искуства* С.-Петербургъ 1893. Въ това обширно съчинение срѣщаме единъ отдѣлъ, който специялно трактува за *постояннитѣ армии,* и тамъ на стр. 262 четемъ, че Лудвигъ XIV въ апогея на своята мощь е ималъ **150.000** *души постоянна армия.* Значи, че г. Агура по собственната си великодушна фантазия и историческа ученость е благоволилъ да надари Людовика XIV съ още 250.000 постоянна армия.[1]) Дѣйствително величественъ подаръкъ! Да бѣше тоя невъобразимъ абсурдъ истина, то Людвикъ XIV можеше вѫтрѣ въ шесть мѣсеца прѣспокойно да завладѣе цѣла Европа, тъй като неговитѣ 400.000 постоянна армия щѣхѫ да прѣвишаватъ съвукупнитѣ сили на всичкитѣ други европейски държави, постояннитѣ армии на които не бѣхѫ тогава пó-голѣми отъ 30—70.000.

И по въпроса за *комунитѣ* (т. 3 на отговора) г. Агура не умѣе да се защити. Къмъ фразата на г. Агура „призванието на абсолютизма отъ своето начало въ XV вѣкъ бѣше да подигне положението на *комунитѣ* за да запази цѣлостьта на държавата противъ властьта на дворанството и на духовенството“, ний забѣлѣжихме, въ два реда, че пó-правилно ще бѫде вмѣсто думата *комуни* да се употрѣби думата *муниципии,* тъй като понятието „комуна“ е пó-обширно, означава община градска, или селска, а пъкъ кральетѣ търсѣхѫ съюзници само въ градскитѣ общини — муниципиитѣ, а не въ селскитѣ, които тогава нѣмахѫ никакво юридическо сѫществувание. Сѣки вижда, че тука сичкия въпросъ се касае за една дума, за единъ терминъ: ний искахме терминътъ *комуна,* който е общъ, да се замѣни съ терминътъ *муниципиумъ,* който специялно се употрѣбява за срѣдневѣковнитѣ автономни градски общини. Нашитѣ доказателства за това слѣдватъ въ свое врѣме, пó-долу. Вмѣсто да се държи на почвата на спорътъ, г. Агура размахва се да расправя на цѣла страница за социялно-политическото значение на срѣдневѣковнитѣ градски общини, като забравя, че спорътъ не е тамъ, а само за единъ терминъ. Г. А. казва, че той не говорялъ за „прости“ (!) градища; ами ний за какви градища говоримъ, когато имъ придаваме атрибутитѣ че сѫ „държали наемни войски и воювали противъ феодалнитѣ барони“? Правото да държишъ войска и да воювашъ, на ли е нáй-велико, суверенно право, което иматъ само независимитѣ държави и кральетѣ? за какво е тогава това Донъ-Кихотско напѫвание, когато въ самия си учебникъ г. Аг. не прави никаква характеристика на муниципалния строй, та да има сега поводъ да я защищава, разбира се въ случай, че тая не-

[1]) Ний държимъ отговоренъ тука г. Агура (който смѣло и пое отговорностьта), тъй като покойния Григоровичъ лесно можеше да се избави, като заяви, че той не отговаря за глупоститѣ, направени отъ прѣписвачитѣ на неговитѣ записки.

това оцѣнка бѣше отъ насъ нападната? Пълна неразбранщина! Като се сѣща на́й-сетнѣ за какво е спорътъ, г. А. атакува прѣдлагания отъ насъ терминъ по единъ начинъ, който изобличава сичката плиткость на неговитѣ исторически познания и неговата умствена ограниченость. Той ни цитира единъ вѣренъ пасажъ отъ „Histoire Générale" на Лависа и Рамбо, въ който се употрѣбява думата *комуни* за означение срѣдневѣковнитѣ автономни градища. Много хубаво, ний сме съгласни съ това. Но, о нещастие, защо г. Аг. не спря тукъ? Защо той, подмаменъ отъ демона на отмъщението, се впуща да атакува нашия терминъ, та въ вълнението си испуща отъ ръцѣтѣ си нитката на цитатитѣ, които го закриляхѫ и стремглавъ попадва въ двѣ нови глупости. Въоруженъ съ „обширната" си ерудиция по историческата наука, г. Агура не е чувалъ за терминътъ *муниципии*, и му отказва сѣко значение на генерално понятие въ историята на срѣднитѣ вѣкове. Но, да го изслушаме до край, ний не можемъ да се начудимъ на неговата подготвеность за научна полемика. Въ раздражението си той се изплъзва и отправя къмъ насъ слѣдующата, ахъ, крайно *неосторожна* тира́да: — „За какви муниципии приказва тукъ г-нъ Цв., за римскитѣ ли? (Ний не сме ни сънували да говоримъ за римскитѣ муниципии, но нейсе). Римскиятъ муниципаленъ строй исчезна заедно съ римската история. Думата „муниципии" се употрѣбляваше дѣйствително въ срѣднитѣ вѣкове, особенно за означение градоветѣ отъ южна Франция, но само по *подражание* на древнитѣ римски наименования на общинитѣ (!); тя не означаваше *нищо друго, освенъ градъ*, а пакъ ние тукъ говоримъ не за *прости градове* (sic!), а за градове, които достигнахѫ да си извоюватъ въ срѣднитѣ вѣкове гражданска и политическа автономия и послужихѫ на́й-много за унищожението на феодалния строй".

Ако анализираме тоя пасажъ отъ г. Агуровата ученость, то намираме слѣдующитѣ три положения: I) Думата муниципии за обозначение срѣдневѣковнитѣ самостоятелни и суверенни градища въ историческата наука не се употрѣбява; мѣродавенъ билъ само терминътъ комуна; II) Римскиятъ муниципаленъ строй исчезналъ заедно съ римската история, а съ него прѣстанала да се употрѣбява и думата муниципии като генерално понятие; III) Въ срѣд. вѣкове въ южна Франция думата муниципии се употрѣбявала, но само за обозначение *прости градове,* т. е. такива, които не бѣхѫ се освободили отъ подчиненностьта си къмъ феодалнитѣ сеньори и кральетѣ. — Слѣдъ като така опрѣдѣлихме твърдѣнията на г. Аг., ний заявяваме, че двѣтѣ (I и III) отъ тия твърдѣния сѫ невѣжествени и фалшиви и приличатъ повече на берберски каламбури, отколкото на научни доводи, а едното (II-то) е погрѣшно и неточно.

Пристѫпаме къмъ доказателствата си. Знаменитий съврѣмененъ руски историкъ професоръ *Н. Карѣевъ* написалъ е едно капитално съчинение *„Исторія западной Европы въ новое время.* Развитіе культурныхъ и соціальныхъ отношеній", което по великитѣ си научни достоинства и дълбоки анализи на културно-историческия животъ състави събитие въ руската историческа литература. Въ първия томъ

на това съчинение професоръ Карѣевъ разглежда историята на срѣднитѣ вѣкове. Цѣлъ единъ отдѣлъ е посвѣтенъ на *срѣдневѣковнитѣ автономни градища* и тѣхната роля въ феудалната иерархия. Знаете ли, читателю, какво заглавие е далъ професоръ Карѣевъ на тоя отдѣлъ? Заглавието гласи: „**Муниципальный** бытъ“[1]) (кѫдѣ останахѫ комунитѣ на г. Агура?) На всѣкѫдѣ въ тоя отдѣлъ професоръ Карѣевъ употрѣбява прѣимуществено терминътъ *муниципии*: — „рядомъ съ феодальнымъ суверенитетомъ сталъ суверенитетъ **муниципальный**;“[2]) „государственные чины, т. е. мѣстныя феодалныя и **муниципалныя** власти;“[3]) „на сословныхъ собраніяхъ, рядомъ съ феодальными сеньорами, и города, имѣвшіе самоуправленіе, были прѣдставленни своими **муниципальными** властями;“[4]) „по мѣрѣ того какъ короли разрушали феодальный и **муниципальный** сепаратизмъ;[5]) „составъ гражданства средневѣковыхъ **муниципій** не былъ однороднымъ.“[6]) „Взаимноотношеніе этихъ двухъ элементовъ — феодальнаго и **муниципальнаго** — составляетъ одну изъ видныхъ сторонъ исторіи европейскихъ народовъ“ (стр. 50), и пр. и пр. Терминътъ комуни проф. Карѣевъ употрѣбява много на рѣдко и счита за нужно да го пояснява,[7]) до гдѣто терминътъ муниципии господствува неограничено и не се нуждае отъ спомагателни пояснения. Освенъ това терминътъ комуни употрѣбявалъ се е специялно за градскитѣ републики въ сѣверна Франция.[8])

Второто твърдѣние на г. Агура, че „римския муниципаленъ строй исчезналъ заедно съ римската история“ е безразлично за спорътъ ни, тъй като ний никакъ не мислѣхме да говоримъ за латинскитѣ градища; обаче това твърдѣние пакъ е неоснователно, защото прѣзъ сичкото врѣме на срѣднитѣ вѣкове съглеждаме, особенно въ цѣла Германия и въ южна Франция, единъ процесъ на пълно усвоение сичкитѣ норми на римското право заедно съ латинския езикъ.

Това копиране на римския юридически строй е извѣстно въ историята подъ названието *рецепция на римското право въ Германия;* латинския езикъ стана господствующъ въ законодателството, въ международнитѣ сношения, въ науката, въ висшия общественъ животъ, а заедно съ това въдворихѫ се и латинскитѣ термини, между които и неизвѣстнитѣ на г. Агура *муниципии*. Съчинението на знаменития нѣмски юристъ **Савиньи:** Geschichte des römischen Rechts im Mittelalter“ („История на римското право въ срѣднитѣ вѣкове“) въ т. I. осо-

---

[1]) Н. Карѣевъ. „Исторія Западной Европы“, томъ I, глава V стр. 50—76.

[2]) Ibid. стр. 64.

[3]) Ibid. стр. 63.

[4]) Ibid. стр. 69.

[5]) Ibid. стр. 65.

[6]) Ibid. стр. 59.

[7]) „*комуни* т. е. **общини**“, ibid. стр. 52.

[8]) Maurer. „Geschichte der Städteverfassung in Deutschland“, Erlangen 1869—71, стр. т. I. 78: . „In den bischöflicheu Städten von *Nordfrankreich* traten die unteren Ständen zu Vereinigungeu *(Kommnnen)* zusammen, nahmen den Kampf gegen ihre Bischöfe auf uud fanden dabei bei den Königen lebhafte Unterstützung“.

бенно се занимава съ нормитѣ, които отъ римския муниципаленъ строй сѫ прѣминали въ утройството на германскитѣ градски републики.

Третето твърдѣние на г. Агура, че думата *муниципии* се употрѣбявала въ южна Франция само за означение „прости градища", т. е. такива, които не сѫ се освободили още отъ робство къмъ феудалнитѣ барони и кральетѣ, — е явна безсмислица! Истината е тамамъ *противоположното* отъ това, което твърди г. Агура!! Проф. Карѣевъ (т. I на цит. съчинение стр. 53) казва, че **муниципии** въ южна Франция се назовавахѫ ония градища, които сѫ спечелили *пъленъ политически суверенитетъ и независимость и сѫ образували за себе си държави*, равни съ правата на другитѣ феудални фактори. Сѫщото слѣдва и отъ даннитѣ изложени отъ насъ пó-горѣ, при критикуванието първото твърдѣние на г. Агура. А ония „прости градища", които не бѣхѫ политически фактори, а се причислявахѫ къмъ кралскитѣ непосрѣдственни владѣния, назовавахѫ се въ Франция *„villes du roi", „bonnes villes du roi"*; а въ Германия названието имъ бѣше *Landstädte*, въ отличие отъ Reichsstädte — имперскитѣ градища — муниципиитѣ, които бѣхѫ градища — държави.[1])

Освенъ това, проф. Карѣевъ въ другитѣ томове (II, III, IV) на съчинението си щомъ говори за градищата, на всѣкждѣ употрѣблява исключително само нашия терминъ и, и израженията: „муниципальныя вольности", муниципальное движенiе", „фактори средневѣковой жизни: феодальное дворянство и муниципiи", „муниципальный суверенитетъ", — повтарятъ се постоянно, по стотина пѫти. Мислимъ, че съ това сме доказали пълната вѣрность на нашето становище по тоя споръ; другитѣ заключения по тая точка ще си направи читательтъ самъ. Ний се боимъ, г. Агура да не ни обвини пакъ въ страстенъ тонъ.

Нáй-сетнѣ, за да дадемъ още едно доказателство за своето безпристрастие, ний ще поемемъ ролята на защитникъ на г. Агура и ще му покажемъ какъ той „съ честью" можеше да се защити въ тоя споръ. Да бѣше г. Агура пó-версиранъ въ въпроса, за който споримъ, той можеше твърдѣ успѣшно да ни отговори слѣдующето: — „Дѣйствително прѣдлагания отъ г. Миларова терминъ муниципии сѫществува въ историческата наука и особенно се употрѣбява отъ английскитѣ, нѣмскитѣ и русскитѣ историци; но понеже французскитѣ историци за сѫщия прѣдметъ употрѣбяватъ повечето думата комуна, а и азъ черпѭ своитѣ познания нáй-много отъ френски автори, то не е никакъвъ голѣмъ грѣхъ, ако и азъ съмъ помѣстилъ само тоя послѣденъ терминъ". Ний не сме виновни, ако г. Агура не е могълъ да се домисли до тая защита; вмѣсто това, той легкомисленно се впусна да атакува насъ и — читательтъ видѣ какво излѣзе . . .

По въпроса за отвлеченностьта на франц. философия въ XVIII в. и за нейната отчузденость отъ реалния животъ на обществото, г. Агура въ отговора си (т. 5) самъ признава вѣрностьта на нашия възгледъ

[1]) Карѣевъ т. I стр. 58; сѫщо т. III стр. 50. Въ Франция тие суверенни градища изгубихѫ привилегиитѣ си съ усилванието на абсолутизмътъ при Лудовика XIV. Но въ Германия, гдѣто феудализмътъ бѣше се вкорѣнилъ нáй-длъбоко, още въ навечерието на франц. революция имаше 51 такива *градове — държави.*

като повтаря нашитѣ думи: „Нѣма съмнѣние че една отъ **главнитѣ причини** за тая отвлеченость на френската литература е, че *на франц. списатели имъ бѣше отнета сѣка възможность за обществена дѣятелность*". Ето това ний и искахме да установимъ, че двѣ главни причини спирахѫ въздѣйствието на литературата върху обществено-политическия животъ на Франция: 1) Отвлеченностьта и неопитностьта на самата литература, която изучваше общественнитѣ злини отъ точка зрѣние на абстрактнитѣ си принципи; 2) Тогавашния деспотически режимъ и феодаленъ гнетъ, които безпощадно истребявахѫ сѣки опитъ за критика срѣщу тогавашната обществено-политическа наредба.[1]) Въ книгата на г. Агура, т. е. въ литографиранитѣ записки на Григоровича, тая втора *главна* причина е пропусната и за това ний се спрѣхме върху тая грѣшка.

И точка 6 отъ отговора на г. Агура възлага голѣми трѣбования върху нашето самообладание и търпѣние, защото и тамъ виждаме такава неподготвеность по прѣдмета, отъ която би се зачервилъ сѣки гимназиаленъ учитель. Г. Агура намира, че нашия възгледъ какво „французската литература и философия отъ XVIII в. сѫ се намирали подъ силното влияние на английската литература" (Пер. Спис 49—50 стр. 161), билъ *много широкъ*, съ което той не могълъ да се съгласи. И гледайте какъ той дълбоко мотивира своето несъгласие:—„Франц. литература отъ XVIII в. е плодъ на прѣдшествующето общо развитие на мисъльта у западно-европейскитѣ народи, тя стои въ тѣсна връзска съ двѣтѣ нáй-важни движения въ ново врѣме хуманизма и реформацията и върху нея има влияние английската литература отъ XVII в. до толкова, до колкото тя прави часть отъ общото движение за свободата на мисъльта отъ врѣмето на възраждането и реформацията. Слѣдователно ако е въпросъ да се дири чуздото влияние върху франц. просвѣтит. литература, не трѣба да се спираме само върху английската литература. (Значи че сѫщитѣ претенции могѫтъ да подигнѫтъ и литературитѣ нѣмската, италиянската, скандинавската и испанската! Поразително мнѣние!) Възгледътъ на г. Ц. прочее е *много тѣсенъ* (чудно, пó-горѣ възгледътъ ни бѣше много широкъ, сега пъкъ изведнъжъ段 станалъ много тѣсенъ!) като ограничава въпросното влияние само съ английската литература".

Въ тоя пасажъ г. Агура пакъ се е опиталъ да разсѫждава самъ, и пакъ показва до колко недостатъчни и конфузни сѫ неговитѣ познания за културноисторическото развитие на Европа.

Че хуманизмътъ (XIV—XV в.) и реформацията (XVI в.) сѫ двѣ звѣна, халки въ умственното развитие на европейското человѣчество, това е една банална, азбучна истина, подобна на оная, че слѣдъ вчерашния день дохожда днешния. Важното е, че между хуманизма и реформацията отъ една страна и английската философия отъ XVII в. отъ друга сѫществува едно дълбоко различие.[2]) Послѣдната станѫ

---

[1]) Сѫщата мисъль на пространно развива и проф. Карѣевъ въ цитир. съчинение т. III, стр. 240.

[2]) Гледай сѫщото въ книгата на Н. Карѣева: „Философія культурной и соціальной исторіи новаго времени" С.-Петербургъ 1893; стр. 74, 75, 152 и др.

носителка на принципитѣ на алтруизма, на общественното благо, политическата и економическа еманципация на народитѣ, пълната свобода на съвѣстьта — все начала нови и велики, които при реформацията и хуманизма бѣхѫ едва въ зачаточно състояние. Първа английската литература отъ XVII. в. даде на тие зачатъци научно-теоретическа обработка, възведе ги въ велики обществено-политически принципи.[1])

По тая причина исказаната отъ насъ въ критиката ни мисъль, че французската философия отъ XVIII в. се е намирала подъ силното влияние на английската литература, не само че не е прѣкалена, но даже не е достатъчно силно изразена, и ний се ползуваме отъ поводътъ, който ни даде г. Агура, за да ѭ обострим още по-вече. Ний ще кажемъ сега, че онова епохално и грандиозно влияние което упражни французската революция върху социално-политическитѣ отношения на континентална Европа, сѫщото това грамадно влияние е упражнила английската литература и английския политически животъ отъ XVII в. върху самата франц. революция и просвѣтителна философия отъ XVIII в.

Знаменитиятъ русски историкъ *М. М. Ковалевски* въ новото си съчинение „Происхожденіе современной демакратіи“, посвѣтява цѣлъ отдѣлъ въ книгата си на въздѣйствието на английската литература върху Франция отъ миналото столѣтие и озаглавява тоя отдѣлъ съ слѣдующето крайне характеристично (особенно за нашия споръ съ г. Агура) заглавие: „**Англоманія** и американофильство“ (т. I, стр. 543—611). Значи, увлѣчението къмъ английския животъ и английската литература е било въ Франция толкова грамадно и всеобщо, щото Ковалевски го сравнява съ една умственна болѣсть, *манияя*. Идеитѣ на английския философъ Локъ (Locke) за естественитѣ права на человѣка, за общественната свобода и за происхождението на правителствата отъ народа, влизатъ като основенъ принципъ, като рѫководяща нитка въ сичкитѣ учения на франц. политически писатели отъ миналия вѣкъ Монтескье, Русо, Мабли, Мирабо, д'Аржансонъ, Брисо, Дюпонъ де Немуръ и др.; сѫщитѣ идеи влизатъ като съставна часть въ знаменитата декларация за правата на человѣка, въ първата француз. конституция отъ 1791 г., въ декларацията за независимостьта на американскитѣ съедин. щати.[2]) Множество най-първостепенни франц. списатели и политически дѣятели специално сѫ ходили въ Англия да изучватъ тамъ обществено-политическитѣ отношения и философията на Лока.[3]) Въ учредителното събрание 1789—91) политическите водители Мирабо, Барнавъ, Дюпоръ, Ламетъ, Андре прямо пропагандирахѫ въсприемането на англ. конституция.[4])

---

[1]) „Въ время реформаціи все общественное движеніе (не исключая и стремленія къ политической свободѣ) шло подъ знаменемъ *теологическихъ ученій*“. Карѣевъ Ист. Зап. Евр. т. III, стр. 16.

[2]) Ковалевски, т. I, стр. 572, 577.

[3]) Ibid. стр. 549.

[4]) Ibid. стр. 576—7; сѫщо т. II. стр. 262.

Даже нещастния Людвикъ XVI се оплакваше, че сичкитѣ французи бълнуватъ само за Англия.

Да видимъ още какво казва по сѫщия прѣдметъ професоръ Карѣевъ. У него четемъ слѣдующето положение, което е по́-категорично и отъ нашето: — *„Английская философская и политическая литература оказала* **громадное** *вліяніе на культурное и соціально развитіе Франціи“*.[1]) Франц. конституция отъ 1791 г. е била копия на английскитѣ конституц. учреждения, само въ по́-демократическа обвивка.[2]) Въ XVIII ст. Франция е заимствувала своитѣ идеи отъ Англия.[3]) Английската конституционна наредба е проникнала въ европейскитѣ държави чрѣзъ французската революция.[4]) Въ XVIII в. Англия затвърди своята политическа свобода, и въ слѣдующия вѣкъ нейната конституция станѫ за Франция **образецъ**, по който и послѣдната реформираше своя държавенъ строй.[5]) Значи, че Англия за цѣлъ единъ вѣкъ по́-рано е минала оня пѫть, въ който Франция влѣзе едвамъ въ XVIII столѣтие. **Французската философия отъ XVIII вѣкъ получи своето идейно съдържание изъ Англия, защото именно въ тая страна се зароди най-напрѣдъ просвѣщението на XVIII в.**[6]) Даже и памфлетната литература, която въ врѣме на франц. революция игра такава важна роля при възбужданието на общественнитѣ страсти, се прѣдшествува отъ примера на Англия. Въ врѣме на първата английска революция (1641—60) въ Англия бѣхѫ напечатани и распространени въ публиката повече отъ 30,000 брошури и памфлети.[7]) Въ 1644 г. гениалния английски поетъ *Милтонъ* бѣше написалъ едно съчинение за свободата на печата, което за всички врѣмена ще остане като на́й-силната защита на свободата на пресата.[8])

За да свършимъ по тоя пунктъ, ще прибавимъ още, че на́й-драгоцѣннитѣ плодове на цивилизацията като: идеята на равенството, личната неприкосновенность на гражданина, конституционни гаранции, свобода на мисъльта, науката и пресата, разрушение на социалния феудализамъ, които въ континентална Европа бѣхѫ осѫществени едвамъ въ днешното столѣтие, въ Англия бѣхѫ постигнати още въ епохата на първата англ. република 1649—60. Отъ политическия феудализмъ английския народъ бѣше се избавилъ много по́-рано, въ врѣме на Тудоритѣ въ XVI в. Даже парламенталното министерство — тоя краеуголенъ камъкъ на днешната конституционна ера — бѣше създадено въ Англия още въ 20-титѣ години на XVIII вѣкъ. Значи

---

[1]) Н. Карѣевъ. „Исторія Западной Европы“ т. II стр. 617. По́-горѣ на стр. 616 авторътъ казва, че XVIII в. се открива съ философията на англичанина Лока.

[2]) Ibid. т. III стр. 533—534.

[3]) Ibid. т. II стр. 357; сѫщо т. III стр. 205 и 403.

[4]) Ibid. т. II стр. 383—84; т. III стр. 533.

[5]) Ibid. т. II стр. 461.

[6]) Блѣскава мотивация на това положение гледай ibid. т. стр. 597; сѫщо стр. 596, 602, 604, и др. на тоя томъ.

[7]) Ibid. т. II стр. 461.

[8]) Ibid. т. II стр. 476.

за цѣли 70 години прѣди избухването на френската революция.[1]) Не е ли очевидно слѣдъ това, че въ миналото столѣтие въ Европа очитѣ на сички общественни дѣятели, писатели, държавни мѫжье, които работихѫ за възражданието на отечествата си, бѣхѫ *безусловно* и *исключително* обърнати само върху Англия, гдѣто тѣхнитѣ идеални вождления бѣхѫ не само научно и теоретически разработени въ една богата и велика литература, но бѣхѫ и реализирани въ политическия и социялния животъ на една свободна страна? Отъ изложеното до тукъ читательтъ ще се убѣди, че заключителнитѣ думи, казани отъ насъ по тоя пунктъ въ критиката ни, оставатъ въ пълна сила. Тия думи гласятъ: — „Отъ горѣказаното явствува, че въ началото на XVIII вѣкъ Англия е била на чело на европейското умственно развитие и прогрессъ, че по тая причина множество въ Англия народивши се идеи сѫ влѣзли като съставна часть въ ученията на французската философия, които отъ послѣ сѫ били прѣработени и усъвършенствувани подъ влиянието на французския гений, и въ новата си форма сѫ станали културенъ елементъ въ континентална Европа. За това игнорирането на английската литература, при характеризиране на французското умственно движение отъ миналия вѣкъ е една важна грѣшка, която извращава дѣйствителното положение на тогавашната епоха".

И сичко това е тѫмно за г. Агура, той за тая знаменителна епоха не е намѣрилъ достаточни упѫтвания въ своитѣ литографирани записки, та мисли да се избави съ смѣлата си импровизация, че Англия въ XVII в. дѣйствително имала литература, но тя не била нищо особенно, влиянието ѝ върху Франция не значило много, тамъ влияли и *много други фактори*, та кой да расправя за сичко. Колко оргинално и леко разрѣшава г. А. въпроситѣ! Ний заедно съ читателя се удивляваме на тая лекость, която е и не малко красноречива за научнитѣ възгледи на г. Агура.

Сѫщата лекость, сѫщото повръхностно дилетантство съ съпровождающето ги красноречиво значение продължаватъ и въ по́-нататъшнитѣ редове на г. Агуровата защита. Въ критиката си ний заявихме, че твърдѣнието на г. Агура (или на вдъхновляющитѣ го литографирани записки) какво „*Волтеръ и Монтеские сѫ били прѣдставители на два класа на обществото: аристокрацията и висшето чиновничество*" — е плоско, несъстоятелно, **абсурдно** Ний се въздържаме тогава отъ по́-обстоятелна мотивоция на своята оцѣнка, понеже считахме и считаме, че г. Агуровото положение, прѣдадено още въ такава категорична форма, е *очевидно глупаво* — за всѣкого, който има понятие отъ историята и особенно отъ културнитѣ сѫдбини на человѣчеството прѣзъ последнитѣ два вѣка. Когато земахме въ рѫка книжката на „Бъл. Прѣгл.", гдѣто е помѣстенъ отговора на г. А., ний полагахме, че една отъ първитѣ точки, по които той ще *мълчи*, ще бѫде и жалкото положение за аристократската философия на Волтера и Монтеские. Голѣмо бѣше нашето очудване, когато видѣхме, че г. А. се е

[1]) Ibid. т. II стр. 465; т. III стр. 15.

нагърбилъ да ни отговаря и по тоя пунктъ. Въ такъвъ случай ний сме прѣдизвикани да се спремъ по́-обстоятелно и върху тоя въпросъ, и не сме виновни, ако резултатътъ ще излѣзе май нещастенъ за г. А.

Сѫщественъ недостатъкъ у г. Агуровитѣ разсѫждения е умственна ограниченость, неспособность къмъ теоретически анализъ; а пакъ именно широкитѣ теоротически обобщения, психологическото вникване въ вѫтрѣшнитѣ дълбоки причини на явленията и събитията, и изваждането отъ тамъ общи виводи и закони, свезующи разглежданитѣ явления — е главната сила на сѣко научно разсѫждение, на сѣки умственъ трудъ. Но тая способность, кой знае по какви причини липсва у г. А.; за това той се лута изъ тъмнината, спъва се въ частни безразлични подробности, на които неумѣло придава рѣшающе, принципиялно значение, което тѣ никакъ нѣматъ, така щото историческитѣ материали намиратъ се у него въ сѫщото положение, както остриятъ ножъ въ рѫцѣтѣ на едно неопитно дѣте. Да илустрираме това съ единъ примѣръ. Сички знаѭтъ, че прѣзъ 1886—87 г. зимата бѣше много топла. По дъждоветѣ си, по южнитѣ вѣтрове и високата си температура тая зима бѣше топла като нѣкой отъ лѣтнитѣ мѣсеци. Ако вий сега кажете, че казаната зима бѣше топла като лѣтото, вий фактически имате право. Но ако вий се опитате да генерализирате тоя (самъ по себе си) вѣренъ фактъ и да правите отъ него общъ виводъ, че зимата въобще е топла като лѣтото — вие ще попаднете въ абсурдъ.

И ето въ сѫщото нещастно положение попадва и г. Агура съ своето твърдѣние за Волтера и Монтеские, споредъ което първия билъ прѣдставитель на аристокрацията, а втория на — висшето чиновничество въ Франция. Повече отъ очевидно е, че когато г. А. въ краткия си учебникъ за гимназиститѣ говори за Волтера и Монтеские, той може да даде само една на́й-обща характеристика за тие писатели, да очертае само тѣхнитѣ на́й-общи признаци като дѣятели въ живота на XVIII вѣкъ. Отъ тая гледна точка Волтеръ и Монтеские явяватъ ни се като *на́й-блъскави* водители на онова свободолюбиво и просвѣтително движение, което буйно щурмуваше тогавашния феудаленъ режимъ, католическия гнетъ и умственния мракъ на обществото. А ако сега г. Агура, основанъ на нѣкои частни и отдѣлни мнѣния на философитѣ (ще видимъ по́-долу, че и тия цитирани отъ г. А. мнѣния биѭтъ него самаго) се опитва да рисува Волтера и Монтеские като прѣдставители на аристократическото и чиновническо съсловия, — тие смъртни врагове на сѣки прогресъ и свобода, то съ това той извращава и фалшифицира, прѣобрѫща въ галиматия сичкитѣ прѣдставления и понятия, които сѫ се съставили въ европейското обществено мнѣние за личноститѣ и дѣятелностьта на Волтера и Монтеские. Кому не е извѣстно, че още до началото на настоящий вѣкъ прозвището **„Волтериянецъ“** се прикачаше сѣкиму, който проповѣдваше *крайни либерални и радикални идеи?* Споредъ възгледътъ на г. Агура това прозвище не трѣбаше да се дава на хора съ либерални убѣж-

дения, а да се прикачи само на хора реакционери и клерикали![1]) Читательтъ вижда, че основното положение на г. А. приведе ни къмъ абсурдъ.

Ако нѣкои отдѣлни и частни мнѣния на единъ писатель би били достатачни да съставимъ по тѣхъ *обща характеристика* за неговитѣ идеи и значение, то на основание на такава операция азъ съ сѣки писатель и общественъ дѣятель могѫ да направя каквото искамъ. Съ такива частични извлѣчения и буквоедски цитати ний би могли найгениалния поетъ на новото врѣме **Шекспира** да назовемъ — *срѣдневѣковенъ мистикъ*, философа **Русо** да обърнемъ на — *аристократъ*,[2]) **Виктора Хиго** — на *мракобѣсенъ католикъ*, германския велаканъ **Гете** — *сантименталенъ мечтатель*, **Тургенева** — *реакционеръ*, **Князя Бисмарка** — *социалистъ*, **Рошфора** — *буржуа*, **графа Л. Толостой** — *анархистъ* и пр. и пр.

До такива каламбури ще доде сѣки изслѣдователь, който забрави, че за правилна характеристика на единъ писатель, мѣродавенъ е общия анализъ на неговитѣ идеи въ връзска съ състоянието на епохата, въ която е той дѣйствувалъ и ролята, която е той игралъ въ съврѣменното му общество. Ако земешъ да напишешъ цѣло съчинение специално за Волтера, то, разбира се, въ подробното разслѣдвание можешъ да търсишъ аристократизмъ въ нѣкои негови отдѣлни възгледове; но да земешъ и да генерализирашъ тоя частиченъ възгледъ и твърдишъ, че Волтеръ е прѣдставитель на аристократическото съсловие, то е просто да не знаешъ какво говоришъ, да произведешъ невъобразимъ хаосъ въ сичкитѣ понятия у хората.

Минаваме сега къмъ аргументацията, съ която г. Агура защищава своето положение за Волтера и Монтеские. Тая аргументация, която се простира почти на двѣ страници (131—33), е отъ край до край несъстоятелна, фалшива и побъркана. Причината на това е, че и тука г. А. е билъ принуденъ самъ да разсѫждава и да групира материалитѣ. Ний изнесохме заключението, че за г. А. е съвсѣмъ мѫгловита епохата отъ миналото столѣтие и факторитѣ, които сѫ дѣйствували въ нея; той защищава своето положение съ доводи, които прямо исключаватъ самото му това положение! То е сѫщо ако би искалъ нѣкой да защищава исламизма съ доводитѣ на християнството. Хубава защита!

Прѣди всичко аргументацията на г. А. не е логично построена Когато той поставя твърдението, че Волтеръ и Монтеские сѫ прѣдставители на аристокрацията и висшето чиновничество (noblesse de robe), то каква е първата длъжность на неговата аргументация? Той бѣше длъженъ *най-напрѣдъ* да ни изложи какви идеи, принципи и тенденции сѫ пропагирали въ миналото столѣтие съсловията на ари-

---

[1]) Въ врѣме на реставрацията на Бурбонитѣ въ Франция (1818 г.) бѣснитѣ аристократи нападнахѫ Пантеона, раскопахѫ гробницата на Волтера и хвърлихѫ коститѣ му въ рѣката. Чудно е, какъ сѫ се рѣшили тѣ на такъвъ вандализмъ когато, спорѣдъ г. Агура, Волтеръ е билъ тѣхенъ партизанинъ!

[2]) Въ една часть на своя „Contrat Social“ Руссо защищава избирателната аристокрация. Гл. Ковалев. Происх. Сов. Демократ. т. I. 637.

стокрацията и висш. чиновничество; да констатира сжщитѣ начала и тенденции и у Волтера и Монтеские, и тогава чакъ да прави виводътъ, че първия отъ тие писатели е билъ прѣдставитель на аристократическото съсловие а втория на висш. чиновничество. Но г. А. не постжпя така, оставя прѣдварителната посилка като неизвѣстна величина, скача прямо къмъ Волтера, снабдява го съ нáй-противоположни възгледи демократически, анти-религиозни и консервативни и тогава наивно пита, не е ли доказалъ, че Волтеръ билъ прѣдставитель на аристокрацията? Что за чепуха? Значи и аристократическото съсловие е било краенъ противникъ на духовенството, пламенно защищавало свободата на съвѣстьта и на индивида и очаквало спасение отъ „просвѣтения абсолутизмъ", ратувало за уравнение гражданитѣ прѣдъ закона, за съразмѣрно расхвърляние на данъцитѣ между сички жители, за унищожение католицизма?! Това сж сичко безмислици една подиръ друга, но така излиза, когато г. А. се е завзелъ да доказва едно положение, което въ самата си основа е безмисленно и тжпо.

Аргументътъ на г. А. за Волтера че билъ поклонникъ на просвѣтения абсолутизмъ е съвършенно безмисленъ за неговата теза — какво Волтеръ билъ прѣдставитель на аристокрацията, тъй като просвѣт. абсолутизмъ и аристократическото съсловие сж били въ миналий вѣкъ елементи *противоположни* и взаимно *крайно враждебни*. Просвѣтения абсолютизмъ бѣше прѣдшественникъ на франц. революция, той имаше за задача да разруши феудализма и варварскитѣ аристократически и клерикални привилегии. Просвѣт. абсолутизмъ казва проф. Карѣевъ, отпочна оная освободителна работа, която въ голѣми размѣри извърши отъ послѣ франц. революция.[1]) А аристократическото съсловие прѣзъ всичкото врѣме водеше жестока опозиция противъ свободолюбивитѣ реформи на просвѣт. държавна власть и всячески гледаше не само да спре либералното движение но и да тласне Франция назадъ въ мракътъ на срѣднитѣ вѣкове, като възстанови зловѣщия феудализмъ въ всичката му цѣлость.[2]) Отъ това ясно се установява, че просв. абсолутизмъ и аристокрц. бѣхж два елемента враждебни, та Волтеръ като поклонникъ на първия отъ тѣхъ, никакъ не може да се назове прѣдставитель на втория. Като борецъ за духовната свобода и человѣческото достоинство, мировъззрѣнието на Волтера бѣше въ оная епоха толкова грамадно и революционно, щото само по едно невѣжественно недоразумѣние „извѣстния у него аристократизмъ на интелигентностьта", може да се постави на единъ редъ съ инстиктитѣ наа ристократическото съсловие, което, зето като социаленъ класъ, живѣеше въ единъ на Волтера съвършенно чуждъ миръ и духъ, — духъ на срѣдновѣковното социално безправие и умственъ мракъ.[3]) Отдѣлни аристократ. кржгове опоявахж се отъ идеитѣ

---

[1]) Карѣевъ: Исторія Зап. Европы въ нов. время т. III стр. 15 и др.

[2]) Ibid. т. III стр. 343 и въобще въ цѣлия отдѣлъ за просвѣтения абсолутизмъ.

[3]) Че Волтеръ никакъ не уважаваше и не расчитваше на съврѣменния му аристократически класъ, вижда се и отъ това, че той още въ 1764 г. прѣдсказва революцията

на Волтера, и въ такъвъ случай тѣ бѣхѫ негови послѣдователи, заедно съ многото хиляди други европейци. Но обратното, че Волтеръ билъ тѣхенъ прѣдставитель и послѣдователь е безмислица. Когато въ врѣме на революцията теориитѣ на Волтера се турихѫ въ дѣйствие, тие аристократи (съ исключение на нѣколко личности) ударихѫ назадъ и съединихѫ се съ цѣлото си съсловие въ борбата противъ Волтеровитѣ идеи и революцията.

А сега къмъ Монтеские. Г. А. казва, *че Монтеские е билъ прѣдставитель на висшето чиновничество* (магистратурата, парламентитѣ) *въ Франция.* Прямия и безусловния смисълъ на това положение е, че Монтеские и като писатель и общественъ дѣятель е проповѣдвалъ и прѣдставлявалъ идеитѣ и възгледитѣ на висшето чиновничество. И тука се намираме прѣдъ сѫщата галиматия като и при Волтера, защото г. А., както ще докажемъ, съ това си твърдѣние уличава Монтеские като единъ отъ най-реакционнитѣ, и иезуитски писатели каквито е виждало земното кѫлбо! За да обоснове своето положение, г. А. бѣше длъженъ да ни изложи политическитѣ доктрини и възгледи на висшето чиновничество и слѣдъ това да търси тие възгледове въ ученията на Монтеские. Но той това не прави, та въ такъвъ случай, вмѣсто него ний ще се постараемъ да направимъ прѣдъ читателя една харакстеристиката за възгледоветѣ и тенденции на тогавашното више чиновничество, и да видимъ какво ще остане отъ фамозното положение на г. А.

Отъ както въ врѣме на Людовика XV и въ Франция се отпочна просвѣтителното движение, въ което държавната власть подъ натиска на новитѣ идеи прѣдприе реформи за постепенното освобождение народа отъ феудално робство и духовенъ гнетъ на католицизма, висшето чиновничество (съсловно-сѫдебнитѣ учреждения — парламентитѣ) явихѫ се като *най-яростни и смъртни противници на сички нововведения и реформи.* — Когато правителството отпочна реформи, парламентитѣ се испрѣчихѫ на пѫтя, ударихѫ въ опозиция и станахѫ главния оплотъ на консервативнитѣ интереси.[1] — „При новото царствование (Лудов. XVI), парламентитѣ станахѫ *главни противници* на реформитѣ и водехѫ борба противъ свободолюбивата кралска власть.[2] — Парламентитѣ се възбунтувахѫ кагато Тюрго издаде едиктъ за распредѣление даждията върху сички жители на държавата.[3] — Сѫщо едиктътъ за свободата на трудътъ бѣше посрѣщ-

---

и срутването на стара Франция. Съ дата 2 Априлий 1764 г. четемъ у него: — „Tout ce que je vois jette les semences d'une **Révolution** qui arrivera immanpuablement, et dont je n'aurais pas plaisir d'être témoin. Les Français arrivent tard á tout, mais enfin ils arrivent. La lumimière s'est tellement répandue de proche en proche qu'on éclatera á la premiére occasion, et alors ce sera un beau tapage. Les jeunes gens sont bien heureux; ils verront de belles. choses.“ (Voltaire. Oeuvrs choisi. 10 издание, Парижъ 1879, стр. 998,)

[1]) Карѣевъ. Исторія Зап. Евр. т. III стр. 414.

[2]) Ibid. стр. 419; сѫщо стр. 518, и др.

[3]) Ibid. стр. 434.

натъ съ протестъ отъ парламентитѣ.[1]) — Когато правителството искаше да издаде указъ за даване граждански права на протестантитѣ, парламентътъ *яростно протестира* и единъ отъ неговитѣ членове д'Епременилъ каза чудовищната фраза, че *даване граждански права на протестантитѣ щѣло да бѫде равносилно на вторично распятие на Христа!!*[2]) (И нашия г. А. навовава Монтеские прѣдставитель на тие варвари!) — Като регистрираше едикта, чрѣзъ който кральтъ пускаше на свобода своитѣ робове (serfs), парламентътъ направи оговорката, че съ тоя едиктъ никакъ не смѣѭтъ да се накърняватъ правата на аристокрацията върху нейнитѣ робове.[3]) Когато въ 1776 г. писательтъ Бонсерфъ издаде брошурата си „За неудобството на феудáлнитѣ права", то парламентътъ подигна гонение противъ нея, прогласи я за мѫтежна и заповѣда да я изгорятъ на ауто-да-фе,[4]) и пр. и пр.

Отъ това читательтъ ще се убѣди, че висшата франц. чиновническа класа въ мин. столѣтие олицетворяваше въ себе си сичкитѣ нáй-диви прѣдразсѫдъци и социална неподвижность на срѣднитѣ вѣкове, та е странно щото за прѣдставитель на това отживѣло съсловие (което въ врѣме на революцията бѣше съвършенно унищожено) да се поставя единъ генияленъ писателъ като Монтеские, който по своя напрѣдвалъ духъ, своята гореща любовь къмъ английската конституцията, къмъ личн·та и политическата свобода,[5]) своята рационалистическа философия бѣше въ първия редъ между великитѣ реформатори на миналото столѣтие. Въ доктрината на Монтеские, казва проф. Карѣевъ, *главната, основната* идея е, че *едно правилно държавно устройство е немислимо безъ гарантиране личната неприкосновенность на гражданина.*[6]) Идѣте и намѣрѣте сега тука нѣщо общо съ указанитѣ горѣ чудовищни и прѣдпотопни възгледи на франц. дореволуционна магистратура! Кой е чувалъ щото властвующата въ миналия вѣкъ франц. магистратура кога и да било да се е позовавала на учението на Монтеские за защита на своитѣ привилегии? Тя еднакво мразеше и бѣсно прѣслѣдваше и Монтеские и Волтера и сички енциклопедисти; единъ отъ нейнитѣ прѣдставители бѣше се изразилъ, че доволно горили до сега философски книги, врѣме било да почнатъ да горятъ и самитѣ философи. Теорията на Монтеские (изложена въ неговия капиталенъ трудъ „De l'esprit des lois") за монархията и за наслѣдственната аристокрация, черпани сѫ отъ английската конституция, и основани сѫ на пълната политическа свобода на гражданетѣ, на философията на Лока (а какво нѣщо е учението на Лока видѣхме пó-горѣ), на подчинението изпълнителната властъ подъ законодателната,[7]) на личната свобода и нáй-радикална вѣротърпимость — сé

[1]) Ibid. стр. 437.
[2]) Ibid. т. III стр. 444.
[3]) Ibid. стр. 441.
[4]) Ibid. стр. 431.
[5]) Ibid. стр. 159.
[6]) Ibid. т. III стр. 134.
[7]) Ковалевски. Происх. совр. демокр. т. I стр. 572.

нѣща, които нѣматъ нищо общо съ мрачния феудализмъ и рабовладѣлческитѣ инстинкти на французското тогавашно висше чиновничество.

Да бѣше съчинението на Монтеские прѣдставлявало идеитѣ на власвующата тогава магистратура, то той нѣмаше нужда да го печати въ иностранство и послѣ като контрабанда да го внася въ Франция,[1]) и главно нѣмаше да има оная слава и почеть въ потомството, съ която се още ползува, а щѣше да бѫде хвърленъ въ архивата подобно на нѣмеца Пуфендорфъ, общественнитѣ идеи на когото бѣхѫ дѣйствително примитивни и тѫпи. *Главната сила и значение на Монтеские е, че той е билъ апостолъ на свободата, учитель на английското конституционно управление, дълбокъ изслѣдователь на естественното и историческо развитие идеята на държавата, главенъ източникъ на цѣлото модерно учение за раздѣление на властитѣ,* и като такъвъ неговитѣ учения сѫ били въ устата на сичкитѣ дѣятели на франц. революция. Въ врѣме на революцията учредителното събрание (1789—91) като искорени и послѣднитѣ остатъци на старата съсловна магистратура,[2]) сѫщеврѣменно широко черпеше въ ученията на Монтеские за създаването новия държавенъ и общественъ строй на Франция. *Първия потикъ на революцията,* казва проф. Карѣевъ, *извърши се подъ влиянието на идеитѣ на Монтеские и Волтера*".[3]) — Въ самата знаменита декларация за правата на человѣка („Declaration des droits de l'homme") съглѣждаме *влиянието на Монтеские.*[4]) — Сѫщо по идеитѣ на *Монтеские,* Русо, Мабли бѣше изработена първата французска конституция отъ 1791 година.[5]) Даже модерния либерализмъ отъ XIX в. ималъ е като исходна точка идеитѣ на Лока, *Монтеские,* Мирабо.[6])

Но безсмисленностьта на положението на г. Агура ще испъкне още повече, ако земемъ да разгледаме учението на Монтеские за сѫдебната власть. „Сѫдебната власть (la puissance de juger) казва великия философъ,[7]) не трѣбва да бѫде дадена на единъ постояненъ сенатъ, а трѣбва да се врѫчи на хора, взети отъ срѣдата на народа въ извѣстно врѣме на годината по начинъ прѣдписанъ отъ закона, за да съставятъ сѫдъ, който не трѣбва да трае повече, отъ колкото изисква нуждата".

„По тоя начинъ сѫдебната власть, толкова *ужасна* (terrible) сега за хората (тука Монтеские напада прямо онова съсловие, на което той по мнѣнието на г. А. билъ прѣдставитель) като не ще бѫде вече исключително достояние на извѣстно съсловие, или на извѣстна професия, става, тъй да се каже, невидима и несѫществующа (invisible

---

[1]) Гледай нашата критика „Пер. Спис." кн. 49—50 стр. 160; въ първитѣ 15 мѣсеци отъ появяването си, съчинението на Монт. доживя 20 издания.

[2]) Карѣевъ Истор. Зап. Европы т. III стр. 531.

[3]) Карѣевъ. Истор. Запад. Европы. т. III стр. 478.

[4]) Ibid. стр. 523.

[5]) Ibid. стр. 527, 529, 530.

[6]) Карѣевъ т. IV стр. 295.

[7]) Montesquieu. „De l'esprit des lois" издание отъ 1871 год. книга XI, гл. VI, стр. 144. (Paris, Garnier Frères).

et nulle). Сѫдиитѣ не сѫ вече непрѣстанно прѣдъ очитѣ на гражданетѣ; и тия ще се боятъ тогава отъ учреждението, а не отъ лицата, които го съставляватъ".

„Нуждно е даже, щото при особенно важни обвинения, обвиняемия самъ да си избира сѫдии, или, поне, да има право да отвежда толкова отъ тѣхъ, щото останалитѣ да могѫтъ да се считатъ като сѫдии избрани отъ него".

Отъ тоя цитатъ нагледно виждаме, че Монтеские пропагира и прѣдставлява системата на демократическитѣ английски присяжни сѫдилища, които се разликувахѫ отъ тогавашната франц. феудална магистратура като небото отъ земята, като рая отъ пъкъла.

На друго мѣсто[1]) философътъ говори, че политическата свобода състои въ личната сигурность на гражданина; понеже тая сигурность най-много се застрашава при едно публично углавно обвинение, то слѣдователно отъ добри углавни закони зависи главнимъ образомъ политическата свобода на гражданина (C'est donc de la bonté des lois-criminelles que depend principalement la liberté du citoyen) и пр.

По тая причина и виждаме че революционното фран. учредително събрание, като *истреби до коренъ* старитѣ съсловни сѫдебни учреждения, организира новата сѫдебна власть въ Франция *тъкмо по теорията на Монтеские.*[2])

Мислимъ, че отъ изложеното отъ насъ до тукъ читательтъ нагледно ще се убѣди колко безсмисленно е твърдението на г. А., че Монтеские билъ *прѣдставитель* на висшето чиновничество въ Франция, както и колко плитъкъ и несъстоятеленъ е неговия отговоръ по тоя въпросъ.

Странно е защо г. А. се е опиталъ да отговаря и по въпроса, изложенъ въ неговия пунктъ 8. Въ книгата си (стр. 25) той бѣше писалъ, че първата франц. конституция послужила за образецъ на конституциитѣ, въведени отпослѣ въ Холандия, *Германия* и Испания. Въ критиката ний казахме че относително Германия г. А. неправилно се е изразилъ, тъй като Германия състоеше отъ 38 суверенни и независими една отъ друга държави, а пъкъ конституции бѣхѫ въведени само въ 7—8 отъ тѣхъ. Сега г. А. признава това, но добавя за свое оправдание, че понеже тие 7—8 държави влизали въ състава на Германия, то не било грѣшка, ако той отнесе въвеждането на конституц. управление къмъ цѣла Германия. Що трѣбваше на г. А. да отговаря и по тая точка, та да ни кара сега да приведемъ неговото оправдание *ad absurdum.* За тая цѣль ний ще поставимъ слѣдующето твърдѣние: „Въ Австрия конституцията е въвела общо право на гласоподаване". Голѣмо очудване у читателя и възражение:

---

[1]) Ibid. кн. XII, гл II, стр. 171.

[2]) Сѫдебната власть дава се на лица врѣменно избрани отъ народа — прямо копиране доктрината на Монтеские. Карѣевъ Ист. Зап. Евр. т. III, стр. 527.

— „Господине, вий се заблуждавате, не познавате държавното устройство на Австрия, въ която никога не е било въвеждано общо право на гласоподавание“. На това ний, основани върху чудесната логика на г. Агура, ще отговоримъ слѣдующето: истина въ Австрия не съществува общо право на гласоподавание, но понеже това общо гласоподавание съществува въ Унгария, а пъкъ послѣдната съставлява часть отъ австро-унгарската монархия, то защо ний да не кажемъ, че и въ Австрия има тая благодатна реформа? Виждате, глупавостьта на тая аргументация е нагледна и тя точно въспроизвежда указаното горѣ оправдание на г. Агура.

По въпроса да ли въ врѣме на Наполеона I въ Франция „полека-лека се въстановили прѣдишнитѣ дореволюционни учреждения и обичаи“, г. А. признава, че неправилно се изразилъ, но се оправдава, че Наполеонъ *„секвестиралъ* личната и обществена свобода на французина“. Съ това си оправдание г. Агура аргументира само въ наша полза. Защото и ний казахме, че Наполеонъ е **злоупотрѣблявалъ** съ испълнителната власть, която бѣше въ ржцѣтѣ му, но това още е далеко до дореволюционния феудализмъ, гдѣто личната и обществена свобода на французина бѣше секвестирана на основание **на закона** и на принципитѣ на държавното устройство. Читательтъ вижда, че тука има едно сжществено различие. Г. Агура казва още, че Наполеонъ въстановилъ *монархията;* ще възразимъ че това само по себе си не дава основа за нѣкой опрѣдѣленъ виводъ, тъй като имаме монархии (като Англия, Белгия), гдѣто сжществува на́й-широка обществена и политическа свобода, а отъ друга страна виждахме републики (като Венециянската, Генуезската), гдѣто феудализмътъ и деспотическия произволъ господствувахж неограничено.

Сжжаляваме, че по въпроса за *„свещенния съюзъ“* се принуждаваме да уличимъ г. А. въ дилетаинство, въ наивность, въ заплитание въ малозначущи подробности и въ неразбирание епохата, въ която е дѣйствувалъ тоя нещастенъ съюзъ. Разсжжденията си по тоя въпросъ (стр. 135—37) г. А. самъ резюмира по слѣдующия начинъ: *„отъ начало свещенния съюзъ нѣмаше никакъ тоя ретрограденъ характеръ* какъвто той получи по́-сетнѣ“. „По наше мнѣние въ зародиша на тоя съюзъ лѣжи *на́й-благородна цѣль, а не никакви пъклении замисли срѣщу свободата на народитѣ* (к. н.), каквито вижда г. Ц. Тоя е смисълътъ на оня пасажъ така злѣ звучащъ на нашия критикъ, който не допуща да могжтъ и владѣтелитѣ нѣкога да помислятъ за доброто на своитѣ народи“. — Прѣпорждчваме на читателя послѣдната яко-би духовита диатриба на г. А. срѣщу насъ; тя е характеристична за неговитѣ приеми въ една научна полемика, въ която той внася стилътъ на единъ неопитенъ фельетонистъ. Колкото за мнѣнието на г. А., изложено въ горнитѣ два цитирани пасажа, че свещ. съюзъ отъ началото си не е ималъ ретрограденъ характеръ и че въ зародиша на съюза лежала „най-благородна цѣль“, ний заявяваме, че това мнѣние е несъстоятелно и че то уличава непознавание значението на това явление и историческата епоха въ началото на настоящий вѣкъ. Г. Агура наивно се е увлѣкалъ отъ мистическо-сан-

тименталнитѣ фрази, въ които е съставенъ тоя своего рода „съюзъ", който, сравненъ съ дѣйствителното течение на тогавашната епоха и културно историческа реакция, която потресе цѣла Европа, не бѣше друго освѣнъ единъ комически инцидентъ, единъ фарсъ въ тогавашната трагическа сѫдба на европейското человѣчество. Г. Агура се въсхищава отъ тоя съюзъ, когато, както ще видимъ, самитѣ му съставители сѫ се подигравали съ него и сѫ го считали за играчка („ce document vide et sonore", както казва за него Метернихъ[1]). Въ критиката си ний къмъ тоя съюзъ употрѣбихме и епитетътъ „фамозенъ". Г. Агура се възмутилъ отъ това и къмъ нашата дума фамозенъ прибавилъ въпросителенъ знакъ (?). Подканваме го сега да отправи два въпросителни знака къмъ професора Карѣева, защото послѣдния се произнася още пó-енергически отъ насъ: у него има изражение „печальный съюзъ".[2])

За правилно оцѣнение на свещенния съюзъ трѣбва да хвърлимъ единъ погледъ върху историческата епоха, върху обществено-политическитѣ стремления, които сѫ господствували при неговото появление. Отъ началото на XIX вѣкъ въ Европа настана една поражающа, една най-жестока реакция противъ всичкитѣ революционни идеи и просвѣтителната философия на XVIII столѣтие. Слѣдъ падането на Наполеона I, считано за поражение на цѣлата франц. революция, тая реакция още се усили и стана една отъ **най-жестокитѣ, които помни новата история.**[3]) Тя може да се сравни само съ грозната католическа реакция, настанѫла въ XVI—XVII в. слѣдъ реформацията, злокобнитѣ гении на която бѣхѫ Филипъ II, Алба, Торквемада и Фердинандъ II австрийский. И новата реакция бѣше всестранна: *социална, религиозна, феудално-легитимистическа, политическа* и *културна*. Абсолютизмътъ, който въ миналото столѣтие играеше реформаторска роля, по която причина доде въ стълкновение съ властвующитѣ консервативни елементи и католицизма, сега устрашенъ отъ революционната буря, стѫпи въ тѣсенъ съюзъ съ феудалнитѣ елементи и църквата, и тогава всички заедно ударихѫ въ настѫпление и бѣсно истрѣбявахѫ и послѣднитѣ слѣди отъ реформитѣ и духътъ, внесени въ Европа прѣзъ XVIII вѣкъ. Тая реакция се прояви въ всичкитѣ полета на политическия и обществения животъ, въ философията и литературата, а побѣдата надъ Наполеона осигури ѝ желѣзното и неограничено господство въ Европа. Въ философията се появихѫ и играяхѫ първенствующа роля писатели като Бональдъ, Де Местръ, Халеръ, Адамъ Милеръ, въ литературата възтържествува нѣмския романтизмъ, и всичката тая фаланга (отечески протежирана отъ абсолютнитѣ правителства, аристокрацията и католицизма) хвърли се да възстановява и възвеличава оживѣлата старина, да прогласява разума за прѣстѫпление, а мрачнитѣ срѣдни вѣкове и католицизма за идеалъ на человѣческия животъ и блаженство. Картината ще бѫде пълна като прибавимъ, че на всѣкѫдѣ се отпочнѫ

[1]) Карѣевъ. Ист. Зап. Евр. т. IV, стр. 317.
[2]) Ibid. стр. 316.
[3]) Карѣевъ. Ист. Зап. Евр. т. IV, стр. 5, 6, 7. 243, 246, 247, 251, 308 и др.

пълно възстановление на дореволюционния феудализмъ, съ инквизицията, иезуитския орденъ и всичкитѣ дворянски привилегии, и съ съотвѣтственното гонение, убивание, мѫчение и горѣние („бѣлий терроръ“ въ Франция, звѣрствата въ католическа Германия, Австрия, Испания, Италия и пр.) „волтериянцитѣ“ и „либералитѣ“. Прѣдставѣте си, читателю, какво значение могѫтъ да иматъ сантименталнитѣ фрази на свещ. съюзъ прѣдъ тая грандиозна, повална и стихийна реакция, която бѣше обзела тогава всичкитѣ правителства, династии, народи и общества въ Европа?[1]) Тя бѣше толкова елементарна и всеобща, щото въ нея бѣхѫ увлѣчени и проститѣ народни масси.

Инициятивата на свещ. съюзъ всецѣло принадлѣжи на Александра I. Въ своето мистическо религиозно настроение той е мачтаялъ за нѣкакви принципи на християнска справедливость, но тия му мечти *нѣмахѫ никаква реално-политическа форма* и бѣхѫ въ пъленъ разладъ съ тогавашното фаначическо ретроградство въ цѣла Европа. Когато въ 1815 г. Александръ пръвъ пѫть заговори съ съюзницитѣ си за своя проектъ, то Францъ I и Фридр.-Вилхелмъ III не разбирахѫ даже какво иска той да каже, и въ сѣки случай не одобрявахѫ тая „прищевка.“[2]) Тогава въ работата се вмѣсва Метернихъ, който разбра, че въ тоя замисълъ нѣма нищо сериозно и се постара да уреди дѣлото на „всеобщо удоволствие.“ Той отива при Александра I и го накарва да направятъ *измѣнения* въ текста, съ което документътъ изгуби сѣко значение на политически трактатъ. Съ така *исправения* текстъ Метернихъ се връща при двамата нѣмски монарси, и като имъ разяснява, че въ *сѫщность документътъ нѣма никакво значение и не обврьзва никого въ нищо,* склонява ги да го подпишатъ и „да направятъ невинно удоволствие на руския царь“. — „Той (документътъ) казва Метернихъ[3]) даже по мисъльта на своя виновникъ не бѣше друго, освѣнъ една проста морална манефестация, а *въ очитѣ на другитѣ двама монарси нѣмаше и това значение.*“

Свещенний съюзъ едва ли заслужва и името трактатъ, защото всѣки международенъ договоръ трѣба да има за прѣдметъ политиката и правото, а пъкъ въ него се говори само за религия и моралъ, нѣща които могѫтъ да се разтягатъ на сички начини, тъй като и испанската инквизиция и иезуититѣ се основавахѫ на религията и моральтъ. Общия му духъ именно благоприятствуваше на стремленията на реакцията, па въ онова врѣме той и не можеше да има другъ смисълъ, щомъ подъ него е подписанъ главния ревнитель на католическия деспотизмъ Францъ I, а тълкуватель му билъ Метернихъ. Свършваме съ прѣкрасния анализъ, който прави за него проф. Карѣевъ:[4])

---

[1]) Тая реакция господствуваше тогава даже и въ Англия, но поради незиблемата политическа свобода въ Албиона, ретроградпитѣ изстѫпления не вземахѫ тука такива голѣми размѣри както на континента.

[2]) Карѣевъ Ист. Зап. Евр. т. IV стр. 316.

[3]) Mémoires, documents et écrits divers de prince de Metternich, chancelier de cour et d'état, т. I стр. 210—12..

[4]) Т. IV стр. 318.

— „Декументътъ изхожда отъ легитимистическия принципъ за божественното происхождение властьта на владѣтелитѣ и прави оттука вивода, че отношенията между владѣтелитѣ и народнитѣ трѣба да бѫдѫтъ чисто патриархални: еднитѣ трѣба да управляватъ въ духътъ на „религията, мирътъ и справидливостьта", а другитѣ сѫ длъжни само да се покоряватъ, тъй като *за правата на поданницитѣ документа нищо не споменува.* Отъ друга страна международния съюзъ въ тоя актъ разглеждаше се като една и сѫща християнска нация, т. е. възобновяваше се чисто срѣдневѣковната гледна точка, създадена отъ папския католицизмъ, и пр." Практическото примѣнение на Св. Съюзъ, продължава Кавѣевъ, бѣше, че правителствата си обѣщавахѫ взаимна помощь въ случай, че подданницитѣ се *бунтуватъ* противъ легитимнитѣ си владѣтели. На основание на тоя принципъ и гърцитѣ се оставихѫ безъ помощь, като бѣхѫ обявени за бунтовници срѣщу легимтимния си владѣтель — Султана.

Отъ изложеното до тукъ нека читательтъ оцѣни каква е стойността на наивнитѣ излияния на г. А., че „отъ начало свещ. съюзъ нѣмалъ никакъ ретроградень характеръ" (той нѣмаше просто никакъвъ характеръ!) и че „въ зародиша му лежала най-благородна цѣль" (срѣдневѣковно-мистически мечтания не могѫтъ да се нарекѫтъ държавническа цѣль въ сврѣменния модерень животъ г. А!) Така щото и тука оставатъ въ пълна сила слѣдующитѣ заключителни думи на нашата критика по тоя пунктъ: — „За да може да се говори за *не до тамъ* послѣдователно прилагани християнски начала, трѣбаше прѣдварително да се покаже, че такива прилагания и начинания сѫ опитвани и започвани; а това е работата, че никакви подобни начинания не сѫ били прѣдприемани, та отъ самото начало хубавитѣ излияния за християнската любовь, братство и справедливости бѣхѫ само една доволно неудачна маска, подъ която грубо стърчахѫ истинскитѣ тенденции на оригиналния съюзъ, които бѣхѫ и се прилагахѫ дълго врѣме съ желѣзна послѣдователность: всестранно затвърдяване въ Европа деспотическата власть на абстолютнитѣ монарси и реакционни правителства и безпощадно затривание сички опити на народитѣ къмъ свобода и человѣчески правдини. Цѣлата тая система за насилствено потѫпкване движението на европейския обществено-политически прогрессъ рухнѫ най-напрѣдъ въ Франция (съ юлската революция 1830), а въ останалата западна Европа въ 1848 г."

По въпроса за революционнитѣ движения въ Руссия при въцаряването на Никола I, г. Агура, въ отговора си (стр. 137-8 на Български Прѣгледъ кн. XII) старае се да защити своето несъстоятелно положение, което ний назовахме неправилно и лишено отъ вѫтрѣшна логическа мотивация. Най-напрѣдъ г. Агура съвършенно напразно се оплакава, че ний сме били „поскастрили и стѣснили" неговия текстъ по тоя въпросъ (?). Това не е истина. Ето текстътъ на г. Агура, както го прѣдава и той самъ въ отговора си: — „Стълкновенията съ французитѣ, войнитѣ задъ граница и вслѣдствие на това близкото запознавание съ политическитѣ идеали и учреждения на западна Европа не останали безъ влияние върху умоветѣ на много офицери

отъ руската армия. Въ втората половина отъ царуването на Александра I, между младитѣ офицери се образували нѣколко тайни дружества, които имали за цѣль да прѣобразятъ държавното устройство на Русия“. Тоя текстъ на г. Агура ний прѣдадохме съ слѣдующитѣ думи: — „Казва се тука простодушно, че рускитѣ офицери като ходили задъ граница въ врѣме на войната и като се запознали съ французскитѣ и западнитѣ идеали, при връщанието си рѣшили да прѣобразуватъ и своето отечество, и съставили нѣколко тайни дружества за извръшване прѣвратъ.“ [1]) Кажѣте, читателю не прѣдадохме ли ний съ тия думи нáй-точно и даже подробно цѣлото положение на г. А., и не е ли праздно неговото оплакване, че ний сме били нѣщо „поскастрили и стѣснили“?

Въ оцѣнката си ний казахме, че това положение е плоско, крайно повръхностно и се базира само на единъ външенъ фактъ, тъй като вълнението на офицеритѣ бѣше само единъ рефлексъ на едно поважно движение което имаше дълбоки корени въ цѣлото тогавашно образовано русско общество. Г. Агура въ отговора си, като лавира насамъ-нататъкъ, склонява се пакъ къмъ това, че сичкото революц. движение било дѣло на офицеритѣ и за подкрѣпление цитира на слѣдующия пасажъ отъ **французского** популярно съчинение на Файфа: — Офицеритѣ, които бѣхѫ служили при нашествието въ Франция въ 1815 г., и въ слѣднитѣ три години отъ окупацията, върнахѫ се отъ западна Еврота съ идеи за социаленъ прогресъ и за конституционни права, *отъ които тѣ никога не бихѫ могли да се проникнѫтъ у дома.*“

Послѣдната подчеркната фраза (която за свое нещастие е подчерквалъ и самъ г. А.), че рускитѣ офицери не би могли да се проникнѫтъ отъ либерални и просвѣтителни идеали у дома си, — е едно невѣжество, авторътъ открива тука, че той ни понятие нѣма за историята и развитието на руското общество. Но това, което е извинително за французина Файфа (познато е, че за западнитѣ писатели още и днеска вѫтрѣшния животъ и умственното развитие на Русия сѫ нѣщя неизвѣстни и тъмни), не е извинително за българина Агура, който по въпроситѣ за русската история и за русския животъ трѣба, а и дълженъ е да черпи и да прави изслѣдвания изъ русски източници. Да бѣше г. А. загледалъ въ такова общеизвѣстно съчинение, каквото е онова на Пыпина: „Общественное движенiе въ Россiи при Александрѣ I“ (издан. II Спб. 1885) или даже въ „Исторiя русской литературы“ отъ П. Полевой, той щѣше да се ужасне, какво нѣщо е прѣписалъ отъ Файфа. Сѣмената на просвѣтителната епоха отъ XVIII в. дълбоко залѣгнахѫ въ съзнанието на русското общество, и въ началото на днешното столѣтие ний виждаме, че сичкитѣ онис културно-социални движения и перипетии, които е прѣживѣвала западна Европа, не пó-малко сѫ вълнували и сѫ се отпечатали и върху живота на русското общество. Литературно-политическата борба между псевдо-класицизма и романтизма бушуваше съ не пó-малка сила и въ Руссия. Първия периодъ отъ творчеството на русския гениаленъ поетъ

---

[1]) Пер. Сп. кн. 49—50 стр. 172.

Пушкинъ намираше се подъ пълното влияние на Байроновата велика поезия: а руското общество обожаваше и разбираше своя поетъ Пушкина, значи, то е разбирало и идеитѣ на Байрона. Комедията на Грибоѣдова „Горе отъ ума“ бѣше цѣла обществення програма, социално откровение, съ сѫщото значение за Русия, каквото „Разбойницитѣ“ на Шилера имахѫ въ Германия. Днешнитѣ руски критици Н. Михаиловски и Кн. Оболенски твърдятъ, че Кантъ може почти да се назове и русски философъ, толкова неговата философия се изучваше отъ русската интелигенция още въ началото на XIX в. Така щото мнѣнието на Файфа, какворуситѣ не могли дома си да се проникнѫтъ съ просветителни идеи и високо образование, почива на пълно непознавание отношенията на развието въ Русия. Странно е само, че се намира и единъ български професоръ, който не познава Русия повече, отъ колкото французитѣ Файфъ и Марешалъ.

По въпросътъ за затвърдяванието на третята република въ Франция г. А. казва, че се билъ изразилъ само изобщо и че работа било на прѣподавателя да даде въ класа устно пó-подробни свѣдѣния за тия събития. Това хубаво. Но ний въ критиката си не осѫждахме сжатостьта на неговото изложение, а констатирахме, че употрѣбената отъ него по тоя въпросъ фраза е побъркана и лишена отъ смисълъ. Фразата гласи, че Макъ-Махонъ *„прѣди истичанието на срока отстжпилъ президентската си длъжность* **въ полза** (?!!) *на републиканеца Жулъ Греви“*. Тая фраза е крайно тѫпа, неинтелигентна и конфузна — нѣщо очевидно на пръвъ погледъ за сѣки образованъ човѣкъ. Отъ нея излиза, че въ Франция президентската длъжность е прѣдметъ на трампа, та Макъ-Махонъ по кефа си могълъ да я отстѫпя комуто иска! Противъ такова злоупотрѣбление съ историческата истина и съ литературнитѣ требования и протестирахме ний.

Неумѣнието да отличишъ политическо-географическитѣ термини отъ етнографическитѣ г. Агура назовава „въпросъ на навикъ“ (стр. 144 на Бълг. Пр.) и се утѣшава съ това. Утѣшение колкото оригинално, толкова незавидно!

Въ 28 пунктъ на отговора си г. А. признава, че въ учебника си билъ казалъ много малко за нáй-новата история на Австрия слѣдъ дуализма, но прибавя, че това не трѣбвало да ни се покаже чудно, понеже той и за други държави казалъ малко. Тоя си пасажъ г. Агура украсява и съ яко-би язвителното замѣчание, че ний трѣбва да сме чели много вѣстникарски статьи за Австрия, та казаното отъ него за Австрия не могло да ни удовлетвори. Не разбира ли г. А., че той съ това замѣчание иронизира само върху себе си? Кой знае, да бѣше г. А. повече челъ макаръ и вѣстникарски статьи, той може би щѣше да избѣгне помѣстванието въ книгата си такива нелѣпости както на пр. че „Гете и Шилеръ били писатели за буржуазията“, че „главния принципъ за историята като наука се основава на *автентични документи*“, че „Волтеръ билъ прѣдставитель на аристокрацията“ и много други. А по самия прѣдметъ на спорътъ, ний ще забѣлежимъ, че въ критиката си упрѣквахме г. А., защото той не е далъ въ учебникътъ повече свѣдѣния за **австрийскитѣ словѣне**, *които по кръвь* и миналото

си стоятъ твърдѣ близско до насъ и сждбата на които много пóвече ще ни интересува, отколкото подробната история на други държави включително и южно-американскитѣ испански републики. Това е смисълътъ на отправения отъ насъ къмъ г. Агура упрекъ, но той като е *буквално* прѣвождалъ литографиранитѣ записки на Григоровича, не е могълъ да ни разбере, забравилъ е че програмата на единъ учебникъ по историята въ България сé трѣбва да има извѣстна разлика отъ подобенъ учебникъ въ Русия и другадѣ. Григоровичъ като професоръ въ великата русска империя могълъ е да гледа твърдѣ повръхностно върху историята на дребнитѣ словѣнски народи сърбитѣ, хърватитѣ, словенцитѣ, чехитѣ, словацитѣ; не е наше дѣло да го упрекаваме въ това. Но ний имаме пълно право да укоримъ единъ български професоръ, когато той подражава сжщата небрежность на Григоровича, и забравя, че въ програмата на единъ *български* учебникъ историята на родственнитѣ словѣнски народи трѣбва безусловно да се третира съ пóвече внимание, отколкото историята на пр. на далечнитѣ страни Португалия, Холандия или Скандинавия. Мислимъ че това е ясно за всѣкого.

Въ критиката си (стр. 186 на цитираната кн. на „Пер. Спис.") ний писахме: — „Като говори за прѣустройството на австрийската империя въ дуалистическа австроунгарска монархия, г. Агура казва, че единството между двѣтѣ половини на монархията се е запазило *само въ военно отношение*. Това не е точно. Единството се запази още и въ *двѣ* други отношения: въ *вънншнитѣ работи и митническия съюзъ*". — Въ отговора си (пунктъ 29) г. А. признава вѣрностьта на нашата бѣлѣжка, но, за свое нещастие, впуща се въ нѣкои пояснения, съ които пакъ попада въ новъ абсурдъ. Истина казва той, единството се запази още въ вънншнитѣ работи, въ митнишкия съюзъ, па и по отношение къмъ **дълговетѣ** (??). Това е нова грѣшка казана отъ г. А. Никаква общность между дълговетѣ на Австрия и Унгария не сжществува. При учреждаванието на дуализма *държавнитѣ дългове бидоха нормирани веднжжъ за винаги*, и всѣка отъ половинитѣ на монархията започна свое *съвсѣмъ самостоятелно финансово хозяйство*. За подигание своята индустрия, своитѣ културни сили и утвърдяванието политическата си хегемония надъ подвластнитѣ словѣнски народи, унгарцитѣ отъ 1867 сж направили единъ държавенъ дългъ отъ нѣколко милиярда, въ който Австрия нѣма положително никакво участие, сжщо както и Унгария не участвува въ правенитѣ отъ Австрия дългове. Само издатъцитѣ за войската, за вънншнитѣ работи и за митницитѣ сж общи, и въ тѣхъ двѣтѣ части на монархията участвуватъ процентуално: Австрия съ 70%, а Унгария съ 30%.

Два общи аргумента употрѣбява г. А. на много мѣста въ отговора си. Първия е, че по много въпроси учительтъ въ класа трѣбало устно да допълва краткитѣ указания на учебникътъ; на тоя аргументъ особенно напира г. А. при нашата забѣлѣжка, че той като описва упадъкътъ на Франция при Лудовика XIV, нищо не споменува за отмѣната на Нантския едиктъ. Какви допълнения трѣба да се правятъ устно отъ прѣподавателя ний имахме прѣдъ видъ. Но ний

гледахме на работата и отъ една друга, не по̀-малко важна точка. Г. А. е издалъ своя учебникъ като *книга,* като литературенъ трудъ, и въ такъвъ случай тя трѣбва да има ония условия, които се поставятъ на сѣко литературно произведение, т. е. то трѣбва както изцѣло, така и въ отдѣлнитѣ си части да бѫде построено правилно, хармонично, да сѫдържа сѫщественнитѣ моменти на сѣко разглеждано явление. А тука именно и грѣши г. А. Като фактори за упадъкъ на Франция при Лудовика XIV г. А. споменува кралския деспотизмъ, чрезмѣрното раскошество на дворътъ, изнурителнитѣ войни, а забравя да каже за отмѣната на Нантския едиктъ (1685), чрѣзъ която се разсипа 2.000.000 отъ на̀й-трудолюбивото и на̀й-богатото французско население. Това е грѣшка. То е сѫщото, ако би нѣкой писалъ за революционното движение въ България прѣди освобождението, па би забравилъ да спомене за организуванитѣ въ Румѫния български революционни комитети. Втория на-често употрѣбяванъ отъ г. А. аргументъ е, че въ единъ учебникъ не било мѣсто да се даватъ широки обобщения и културно-общественни виводи и анализи. На това ще възразимъ, че именно тие културно-социални анализи, (които г. А. счита за излишни) вематъ все повече и повече първенствующе положение въ съврѣменната историческа наука, а механическото описание на битки, династии и териториялни заграбвания, които до сега съставляваха сѫдържанието на историческитѣ съчинения, — все повече се изоставятъ и хвърлятъ на заденъ планъ. За новата посока на историческата наука свидѣтелствуватъ ни въ Франция трудоветѣ на Тарда, Лакомба, Лависа, Рамбо, въ Германия на Онкена, Вебера, Фламе, Хонегера, въ Русия на Карѣева, Ковалевски и др. Капиталното съчинение на професора Карѣева, *„История Западной Европы въ новое время“* е цѣло построено върху идеята за културно-социалното развитие на европейскитѣ народи. Професоръ Карѣевъ толкова систематически и блѣскаво е разрѣшилъ своята задача, щото по наше мнѣние, днеска неговия трудъ се явява като образецъ въ цѣлата европейска историческа литература.

Г. Агура свършва съ заявлението, че се отказва да полемизира съ насъ по втората часть на книгата си (гдѣто се говори за културата въ Европа), оцѣнена въ нашата критика на стр. 186—200 на кн. 49—50 отъ „Пер. Списан.“. Двѣ точки само докосва г. А.: едната по въпросътъ за класицизма, а втората за происхождението на романтическата школа. Г. А. казва тука, че завладѣлото въ Франция (не само въ Франция г. А., а въ цѣла Европа) въ XVII и XVIII литературно направление носи името, особенно при французскитѣ автори, *класицизмъ,* та ний не сме имали право, като сме искали да се употрѣби терминътъ *псевдо-класицизмъ.* Истина е, терминътъ псевдо-класицизмъ се употрѣбява по̀вечето въ нѣмската и руска литератури. Но и отъ това г. А. нищо не печели. Защото, ако има мѣсто гдѣто трѣбва да се употрѣби прѣдлагания отъ насъ терминъ, това мѣсто е именно единъ *учебникъ,* тъй като за несвѣдущитѣ инакъ ученици названието *„псевдо* (лъжливъ) *класицизмъ“* е по̀-специялно и прямо пояснава за

какво се говори, отколкото простата дума *„класицизмъ“*, която може при ученицитѣ да породи недоразумѣние и заблуждение.

По втората точка г. А. казва, че ний сме извъртали неговитѣ думи, като сме намѣрили че той счита Гете и Шилера за родоначалници на роматическата школа, а при това **самъ признава**, че неговитѣ думи иматъ два смисъла!! Ето думитѣ му: *„германскитѣ поети, които послѣдвахѫ Гете и Шилера, се нарѣкохѫ романтици*, защото намѣсто да се придържѫтъ у древностьта, тѣ вземахѫ своитѣ образци отъ романитѣ на срѣднитѣ вѣкове. Романтическата школа се роди въ Германия (Шлегелъ и др.“) Г. А. самъ признава че изражението: „които послѣдвахѫ“ е твърдѣ *„неопрѣделено“*, а пакъ обвинява насъ въ извъртание! Что за сумбуръ! Тогава излиза, че г. А. нѣма хаберъ какво нѣщо значи извъртание, изопачавание на единъ текстъ. Извращение значи да дадешъ умишленно друго значение на единъ текстъ, който самъ по себе си е изразенъ *ясно, точно, опрѣдѣлено* и има единъ смисълъ. А какво ще измѣняваме ний въ текста на г. А., когато той, както вижда читательтъ, е *самъ по себе си сакатъ и изопаченъ!* Сѣкой читатель вижда, че прямото заключение отъ горния текстъ на г. А. е, какво Гете и Шилеръ сѫ били родоначалницитѣ на романтизма. Но г. А. иска да не се вади това заключение отъ пасажътъ му а друго, т. е. думитѣ „поетитѣ *които послѣдвахѫ* Гете и Шилера“, да се четѫтъ: „поетитѣ *които дойдохѫ* слѣдъ Гете и Шилера“. Обаче нещастието на г. А. е, че втория (даденъ отъ него) смисълъ е пòнетърпимъ и отъ първия. Защото ако първия е грѣшка и незнание (вижъ расѫжденията въ нашата критика), то сегашния, втория е една логическа галиматия; по втория, исправения отъ г. А. смисълъ излиза, че поетитѣ, които сѫ се явили *слѣдъ* Гете и Шилера нарекли се романтици. По тоя начинъ получава се безмислицата, че щомъ единъ поетъ се е родилъ *слѣдъ* Гете и Шилера, то той е непрѣмѣнно романтикъ; принадлежностьта му къмъ романтическата школа се постави въ зависимость отъ единъ чисто-вънщенъ, чисто физически фактъ, че се явилъ слѣдъ Гете и Шилера! Освѣнъ това съ тая си версия г. Агура е изнамѣрилъ една нова метода за характеризирание на поетитѣ. Отъ сега щомъ искашъ да опрѣдѣлишъ къмъ коя школа принадлежи нѣкой писатель, не ти трѣбва вече да изучвашъ неговитѣ списания и направление, а просто питай: родилъ ли се е той слѣдъ Гете и Шилера, и съ отговора веднага, съ електрическа бързина и безъ трудъ ще разрѣшишъ въпросътъ.

И. Миларовъ.

II. РЕЦЕНЗИИ.

1. **Французската революция,** *кратко историческо изложение отъ* **И. Карно,** прѣвелъ отъ френски *Р. Славейковъ;* издание на книжарницата и печатница „Просвѣщение", София 1895.

Съ появяванието на книжката на И. Карно въ българский прѣводъ, нашата литература се сдобива съ едно талантливо и популярно изложение за историята на ония знаменателни събития, които избухнали въ Франция въ края на минжлия вѣкъ, въ течението на нѣколко десетилѣтия успѣхж да прѣобразятъ цѣлия политически и социяленъ строй на континентална Европа. Книгата е раздѣлена на два главни отдѣла: първия носи заглавието *„периодътъ на създаванието"* и обема началото на революц. 1789 год. до 1792 год., когато възтържествува терора и се прогласи република; втория е озаглавенъ *„периодътъ на защитата"* и обема врѣмето отъ 1792 г. до възцаряванието на Наполеона въ 1804 г.

Авторътъ (баща на трагически загиналия въ 1894 г. прѣдсѣдатель на републиката Карно) е голѣмъ ентузиастъ на французската революция и нейнитѣ принципи; въ тая смисъль книгата му е написана тенденциозно и е проникната отъ едно възторженно увлѣчение къмъ „великитѣ идеи на 1789 г.", които разрушихж феудална Европа, свързана въ умственъügraкъ и социално робство и на нейно мѣсто създахж новъ свѣтъ, основанъ върху свобода на личностьта, гражданска равноправность, свобода общественна, свобода на мисъльта и науката. Като говори за идеята на прогреса въ историята, авторътъ се провиква: — „прогресътъ има само два вѣрни пжтя: всеобщото образование и революциитѣ" (стр. 24). Въобще книгата е написана съ сжщата оная страстность и ентузиястически тонъ, които сж ни добрѣ извѣстни отъ съчиненията на французскитѣ историци на революцията Мишле, Едгаръ Кине и Луи Бланъ. По нѣкога авторътъ се въодушевява отъ прѣголѣмъ оптимизмъ и полага, че републиканскитѣ конституции разрѣшаватъ не само въпроситѣ на политическата свобода, но и сичкитѣ економически и социални питания (стр. 228) Признаваме, че тоя оптимизмъ за насъ не е достатъчно убѣдителенъ. Въ книгата на г. Карно липсва критическа оцѣнка на революционнитѣ събития и анализъ на економическитѣ отношения на тогавашната Франция, каквито анализи срѣщаме у историцитѣ Зибелъ, Онкенъ,[1]) Карѣевъ, които гледатъ на революционната епоха пó-обективно и хладнокръвно.

Като цитира, както прави и Луи Бланъ, интересното мнѣние на г-жа де Сталъ за терора, авторътъ прибавя отъ себе си: — „ние можахме да додемъ до прагътъ на революцията съ ужасающъ обвинителенъ актъ (противъ стария режимъ), съставенъ отъ свидѣтелски показания, за туй че тя е била необходима, и съ жестоки оправдания за нейната свирѣпость". Карно намира, че *терорътъ* е билъ прѣмо

[1]) *W. Oncken:* „Das Zeitalter der Revolution des Kaiserreichs und der Befreiungskriege", два тома. Това съчинение е часть отъ голѣмото издание на сжщия авторъ, което подъ заглавието „Всеобща История" е било напечатано въ течението на 15 години отъ 1879 до 1894 г. (сичко 46 тома).

послѣдствие на безчисленнитѣ вѫтрѣшни и външни опасности, на които бѣше изложена тогавашна Франция. Пó-нататъкъ (стр. 202) авторътъ обвинява жирондиститѣ, че тѣ съ своето провокаторско поведение и непримиримость (водителитѣ на жирондиститѣ не искахѫ ни да чуѭтъ за съвмѣстно работение съ грубитѣ и невъспитани монтаняри) нáй-много способствувахѫ за распалването на народнитѣ страсти и звѣрска вражда между партиитѣ, което въ резултата доведе терорътъ. — „Съюзътъ на жирондинцитѣ съ Монтаняритѣ щѣше да осигури побѣдата на революцията. Но веднѫжъ борбата между тѣхъ почната, трѣбваше непрѣмѣнно една отъ тѣхъ да загине и сѣки историкъ държавенъ мѫжъ ще да признае, че *пó-добрѣ е било да загинѫтъ жирондинцитѣ.* Духътъ на съперничеството бѣше завлѣкълъ жирондинцитѣ по единъ лъзгавъ пѫть, а реакционеритѣ стояхѫ вече задъ гърба имъ, готови да се въсползуватъ отъ свободата имъ, за да повърнатъ революцията на друга страна и да я затриѭтъ". — „Що щѣше да стане обаче, ако въ описаната пó-горѣ борба бѣхѫ надвили жирондинцитѣ? Ако бѣхѫ поели отговорностьта за безопасностьта на републиката, която тѣ обичахѫ не пó-малко пламенно отъ противницитѣ си, щѣхѫ ли да бѫдѫтъ въ състояние посрѣдъ угрожающитѣ опасности да развиѭтъ сѫщата революционна сила, както и послѣднитѣ? Какъ можахѫ тѣ да извършатъ чрѣзъ справедливитѣ закони това, което монтаняритѣ извършихѫ съ помощьта на насилието? Какъ можахѫ тѣ да побѣдятъ външнитѣ врагове безъ фанатизмъ, да подобрятъ партиитѣ безъ заплашавание, да хранятъ масата безъ maximum и да съдържатъ армия безъ реквизиция" (стр. 220—221). Карно прибавя, че не иска да оправдава терора, но се старае да го обясни, да го прѣдстави въ реалното му значение.

Много увлѣкателно и вѣрно е съставенъ въ книжката отдѣлътъ за величественната и почти невѣроятната по своитѣ размѣри дѣятелность на конвента. Конвентътъ като висше провидѣние, като всемогѫщо божество обемаше въ своитѣ грижи и дълбоко обмислена дѣятелность сичкитѣ полета на политическия, държавноправния, економическия, индустриялни и умственно-научния животъ на Франция. Тая дѣятелность е нѣщо феноменално, едва постижимо за човѣческия умъ. Само въ растояние на три години, той е издалъ повече отъ *11.200* различни закони и декрети! По срѣдъ нáй-голѣмитѣ си финансови мѫчнотии, Конвентътъ намѣри възможность да асигнува за художницитѣ, ученитѣ и литераторитѣ една сумма отъ 605,500 франка, когато Лудовикъ XIV и въ нáи блѣскавитѣ си дене не харчеше за тая цѣль пó-вече отъ 112,000 фр. Конвентътъ простираше дѣятелностьта си на всичко, като почнешъ отъ висшитѣ философски теории и до практическитѣ подробности на земледѣлието и индустрията. Той порѫча да се прѣведѫтъ отъ английски съчиненията на Бакона за индуктивната философия, създаде академия на наукитѣ, устрои астрономическа и метереологическа станция, бѣше учредилъ единъ комитетъ за народното образование, раздѣленъ на 13 подкомитети; поддържаше художествата, и при това издаваше съвѣти и практически наставления

за занаятчиитѣ, земледѣлцитѣ пчеларството и даже за овчаритѣ! Метрическата система сжщо е дѣло на конвента.

При края на книгата си авторътъ се старае да ослаби антагонизма, който днеска сжществува въ французската народна маса противъ буржуазията и навожда, че буржуазията има голѣми заслуги въ дѣлото на свободата и въ успѣхж на революцията. Това е вѣрно. Но съврѣменната историческа наука намира, че буржуазията, въ течението на днешното столѣтие богато се е възнаградила за оказанитѣ на революцията услуги, че е даже надзела пó-голѣмо възнаграждение въ ущербъ на народната маса; това „надзето възнаграждение" е главната причина за сегашнитѣ социални неуредици въ западна Европа.

Като минаваме къмъ прѣводътъ на книгата ще кажемъ, че той изобщо е удовлетворителенъ. Срѣщатъ се обаче и нѣкои грѣшки и неточности, пó-крупнитѣ отъ които ще укажемъ тука. На стр. 63—66 прѣводачътъ бърка събитията, които сж ставали въ мѣсецъ Юний 1789 г. съ ония отъ мѣсецъ Юлий сжщата година; а на стр. 69 пише, че Бастилията била прѣвзета на 14 Юний, което не е вѣрно, тъй като паданието на Бастилията е станало единъ мѣсецъ пó-късно, именно на 14 Юлий. На стр. 85 четемъ, че върху конфискуванитѣ църковни имоти е билъ направенъ единъ националенъ заемъ съ издаванието 400.000.000 фр. асигнации подъ залогъ на тие имоти, „които стрували *сто пжти* (?) пó-вече отъ сумата на издаденитѣ асигнации". Това не е истина. Ако прѣсметнемъ това, което се твърди въ цитираната фраза, ще излѣзе (100 умножено на 400,000,000) че дѣйствителната стойность на конфискуванитѣ държавни имоти е била *40 милиярда* — цифра съвсѣмъ чудовищна и невъзможна, тъй като при края на миналото столѣтие цѣлото национално богатство на Франция не е струвало 40 милиярда.[1]) А работата стои инакъ. Конфискуванитѣ и прогласени за националенъ имотъ църковни имущества струвахж около *2 милиярда,* така щото стойностьта на заложенитѣ обекти е надминавала сумата на заема само 5 пжти, а не 100 както погрѣшно е казано въ книгата. На стр. 16 се казва, че царуванието на Лудовика XIV се свърши въ 1710 г. Това не е вѣрно, защото реченото царувание се свърши на 1715 г., когато Лудовикъ XIV и умрѣ. Голѣма часть отъ съдържанитѣ въ книгата имена сж прѣдадени отъ прѣводача побъркано и неточно. Още отъ началото срѣщнахме, че единъ отъ дѣятелитѣ на революцията получава отъ г. Славейкова името *Белли,* и ний не разбрахме за кого се говори, макаръ че епохата ни е доста добрѣ позната. Пó-късно, когато четохме че сжщия Белли се избралъ за прѣдсѣдатель на първото национално събрание, разбрахме за кого е думата. Името на знаменития прѣдсѣдатель и първи Парижки кметъ се пише по французски *Bailly* и трѣбва да се изговаря и пише по български *Байли* или *Байи,* но никакъ не Белли, което е съвсѣмъ погрѣшно; може това име по английски да се чете Белли, но английското изговаряние не е никакъ мѣрило за френскитѣ имена. Освѣнъ

---

[1]) Днешното национално богаство на Франция въскача се на 226,000,000,000 фр. Сравнително съ миналото столѣтие то се е увеличило повече отъ *петъ* пжти.

това г. Славейковъ пише: Буланвилие (вм. Буленвилие), Богарне (вмѣсто Бохарне), Жозефъ де Мейстеръ (вмѣсто Жозефъ де Местръ), Монтескио (вм. Монтеские; при това име трѣбва толкова повече да се внимава, че сѫществува още една франц. аристократическа фамилия съ име Монтескиу́). Сенъ-Жуенъ (вм. Сенъ-Жустъ), Отелъ-Дио (вм. Отелъ-Дие), Пантоазъ (вм. Понтоазъ), Кюстинъ (вмѣсто Кюстенъ), Хохенлинденъ (вм. Хоенлинденъ), Перигьо (вм. Перигье), Шпейеръ (вм. Шпайеръ), Боа-Гилберъ (вм. Боа-Жилберъ), Ришелио (вм. Ришелие) и пр. и пр. На́й-сѣтнѣ и прѣводътъ на г. Славейкова не е избѣгналъ печалната участь на почти сички издавани у насъ книги: той е значително отрупанъ съ печатни грѣшки, които на нѣкои мѣста изопачаватъ и смисъла на израженията.

Край тия малки грѣшки и неточности, трудътъ на г. Славейкова има достоинството на добъръ прѣводъ, и книгата по своята тенденция и популярно изложение, ще може да послужи като здрава духовна храна за нашата по́-широка публика.

Невѣнъ.

---

2. **Упѫтвание къмъ разумно въспитание на въспитателитѣ** отъ *Залцманъ,* прѣвелъ отъ нѣмски *Мицинъ.* (Педагогическа библиотека, книга I. Издава редакцията на педагогическото списание *„Основно училище").* Ломъ, скоропечатница на Ценовъ, Божиновъ и Лиловъ 1895.

Задно съ широкото развитие на народното образование у насъ, явява се нуждата да се обърне сериозно внимание и върху педагогията, т. е. въспитанието на младото поколѣние. Голото натъпкване младитѣ умове съ научни фактове не е прогресивно, не постига цѣльта, ако паралелно съ него не върви и въспитанието, което е *образованието на душата.* Колкото е науката необходима за умътъ, толкова въспитанието е необходимо за душата, за нейното облагородяване, очеловѣчване. Колкото нѣкой да е образованъ и научно подготвенъ, той е все полу́-человѣкъ, ако е лишенъ отѣ душевна дисциплина, въспитание. По тая причина въспитанието трѣбва да се постави въ основата на развитието на младото поколѣние; още отъ самото начало грубитѣ инстинкти на анималната природа трѣбва да се замѣняватъ съ нравственни принципи, съ алтруистически чувства на дългътъ и любовьта към ближнитѣ.

Въ Европа първитѣ основи на въспитанието се даватъ на дѣцата у дома отъ самата фамилия, и съ това много се облѣгчава трудътъ на професионалнитѣ педагози — учителитѣ. У насъ при почти пълно отсѫтствие на домашно въспитание, всичката тежесть на въспитанието се стоварва въ у́чилищата, и трудътъ на учителя е двоенъ: хемъ да всажда въ ученицитѣ началата на едно хуманно поведение, хемъ да ги чисти отъ грубитѣ навици, които тѣ носѫтъ отъ домоветѣ си, гдѣто открито сѫ гледали всичкитѣ непрѣгледни страни на частния животъ въ нашитѣ семейства. Наблюдавали сме, че въ Европа десетьгодишни дѣца иматъ по́-вече тактъ въ поведението си и обноската

си, отколкото у насъ одраснали гимназисти. Липсватъ, значи, и нáй-примитивнитѣ основи на домашната подготовка и упжтвание, и за това въспитанието у насъ има да се бори съ огромни трудности. Но съ горещото завземание на ржководящитѣ крѫгове, съ постепенното проникване на образованието въ пó-широкото общество, и особенно чрѣзъ усърдния трудъ на самитѣ учители, които практически държатъ дѣлото въ ржката си, съ врѣме и въ това отношение ще се постигне успѣхъ. Всѣко начало е трудно, а особенно е то трудно въ дѣлото на въспитанието, което нáй-много се базира върху чисто нравственно въздѣйствие.

За да имаме въспитано юношество, необходимо е прѣди всичко да имаме въспитани учители. Това е работа на самитѣ учители и на педагогическата литература. Напослѣдъкъ педагогическата ни литература се е обогатила съ нѣколко цѣнни, пó-вечето прѣводни съчинения. Къмъ тия трѣбва да причислимъ и находящата се прѣдъ насъ книжка на педагога отъ епохата на великитѣ европейски реформи Залцмана, която носи заглавието *„Упжтвание къмъ разумно въспитание на въспитателитѣ“*. Основната теза на книжката е излагание началата на естественното, разумното въспитание, както сж тѣ били обширно и теоретически развити въ съчиненията на знаменития енциклопедистъ Жанъ Жакъ Руссо. Трудътъ на Залцмана има голѣми прѣимущества. Книжката е написана съ лекъ и увлѣкателенъ стилъ, проникната съ такъвъ искренъ тонъ и любовь къмъ истината и дѣлото на въспитанието, при това тя е избавена отъ всѣки тежеловесни доктринални разсжждения и сложни теоретически доводи, и за това горещо я прѣпоржчваме за прочитъ на всички български родители, които иматъ при сърце бждащето на дѣцата си, на младото поколѣние. За образецъ на прѣкрасния стилъ на това съчинение, цитираме наугадъ слѣдующия пасажъ, който съдържа колкото вѣрни, толкова и хубаво изразени мисли: „При никоя класса человѣци не се намира толкосъ въсприемчивость за всичко, което е добро, колкото при дѣцата. Сърцето имъ прилича на истинска дѣвственна почва, въ която всѣко сѣме хваща бърже кóренъ и пораства; то приема, както восъкътъ, всѣкоя форма, която му дадемъ. Сърдцето на възрастнитѣ прилича на земя, която е посадена вече съ растения, които сж хванжли дълбоки корени въ неѭ, и които трѣбва да се искоренжтъ съ голѣмъ трудъ, за да може да вирѣе сѣмето, което искаме да хвърлиме въ неѭ; то прилича на мряморъ, който трѣбва да се обработва съ голѣма прѣдпазливость, и въ който често, слѣдъ дълга и трудна работа, достигаме до нѣкоя жила, която прави всѣкоя пó-нататъшна работа безцѣлна. Ако изучишъ дѣйствително основно искуството на въспитанието и ако го упражнявашъ съвѣстно, то ти ще бждешъ блаженъ, да видишъ съ врѣме хора, хора отъ тебе образовани, благодѣтели на человѣцитѣ“.

Похвалитѣ, които отправихме къмъ оригиналътъ на книжката, напълно заслужва и прѣводътъ на г. Мицина. Езикътъ на прѣвода е гладъкъ и литературно обработенъ. Обаче ний не можемъ да одобримъ употрѣбената отъ г. прѣводача дума *„нагонъ“*, когато говори

за вроденото у дѣцата стремление къмъ дѣятелность. **Истина български** езикъ днеска нѣма дума, която напълно да прѣдава нѣмската дума *„Trieb“* (ний нѣмаме нѣмския оригиналъ на Залцмановото съчинение, но полагаме, че именно тая дума „Trieb“ ще е, която г. Мицинъ прѣдава съ „нагонъ“), но употрѣбената отъ прѣводача дума *не е никакъ българска.* Думата „нагонъ“ е чисто *сръбска* и обстоятелството, че тя на сръбски езикъ точно прѣдава нѣмското понятие *Trieb.* мислимъ, не дава още право на г. прѣводача току тъй да я прѣсажда на българска почва. Сжщо г. прѣводача нѣмаше да сгрѣши, ако вмѣсто *„шишлерска* работа“ (стр. 45) бѣше казалъ *столарска* работа и пр. Край тия незначителни упущения прѣводътъ на г. Мицина заслужва всѣка похвала, и желателно е „Педагогическата Библиотека“ да ни зарадва съ прѣводътъ на още нѣкое хубаво съчинение.

Леринъ.

3-4. **Дѣтински драми и комедии,** прѣвелъ *Д. Х. Брзицовъ.* Книжка първа стр. 63, книжка втора, стр. 68. Издание на книжарницата К. Г. Самарджиевъ. Солунъ, 1895 г.;

5. **Маминото дѣтенце,** отъ Л. Каравеловъ. Издава книжерницата на К. Г. Самарджиевъ, Солунъ 1895 г.;

6. **Календарче св. Кирилъ и Методий за 1896 г.** Издава книжерницата на К. Г. Самарджиевъ, Солунъ, 1896 г.;

7. **Съ какво живѣятъ хората,** расказъ отъ гр. *Л. Толстой,* прѣводъ отъ руски (книжки на Битолското недѣлно училище № 4). Издава Бълг. недѣлно училище въ Битоля.

Съ голѣма сърдечна радость трѣба всѣки български родолюбецъ да поздрави напрѣдванието на българската книжовность въ Македония — тая още неосвободена страна отъ нашето отечество. Цитиранитѣ горѣ петь книжки, часть отъ появившитѣ се миналата година издания свидѣтелствуватъ, че българската книжнина въ Македония макаръ и въ скромни размѣри, но се́ се движи въ едно направление, което е днеска на́й-плодотворно за тамкашното население, въ направление — популярно — въспитателно. Македонскитѣ издатели добрѣ съзнаватъ задачитѣ си и обръщатъ на́й-много внимание върху книги възпитателни, приспособени за подрастающето поколѣние, тъй като добритѣ основи, заложени въ крѣхкитѣ и въсприимчиви дѣтски души, даватъ въ послѣдствие събудена интелигенция и доблестни граждани. — Прѣведенитѣ отъ г. Бързицова „Дѣтски драми и комедии“ сж редъ дидактически разскази прѣдадени въ диалогическа форма. Въ всѣки отъ тѣхъ лѣжи една нравственна основа, на́й-разумливо приспособена, за да развива въ дѣцата душевна отзивчивость, съзнание на длъжноститѣ си и любовь къмъ истината и человѣцитѣ.

„Маминото дѣтенце“ на Л. Каравелова е една битова картина отъ нашитѣ нрави прѣди освобождението. Достоинствата и недоста-

тъцитѣ на Каравеловата белетристика сѫ извѣстни. Талантъ у Каравелова имаше и то не малъкъ, но тоя талантъ не бѣше школувалъ, въ него бѣше изоставено художественното чувство, занемарени художественнитѣ приеми, и той бѣше завлеченъ въ едностранчивость отъ разъѣдающия русски скептицизмъ, отъ който Каравеловъ се бѣше прѣмного и неумѣло нагълталъ. Сѫщото съглеждаме и въ разсказътъ „Маминото дѣтенце“. Въ него художественното испълнение страдае отъ прѣкаления сатирически тонъ на автора, който забравя, че сѫществува разлика между едно белетристическо произведение и една критическа статья, че е неумѣстно тогавашнитѣ наши крайнѣ примитивни нрави да се мѣрятъ съ високо-тенденциозния мащабъ на руската критика, требованията на която надминавахѫ даже и европейската съврѣменность.... Пó-вече литературни достоинства има другата повѣсть на Л. Каравелова *„Българи отъ старо врѣме“*, която е прѣведена и на нѣкои други словѣнски езици. — Народния разсказъ отъ графъ Л. Толстой „Съ Какво живѣѭтъ хората“ е хубаво прѣведенъ и прѣводачътъ се е постаралъ да запази простонародния езикъ и тонъ, съ който е написанъ оригиналътъ. Книжката „Св. Кирилъ и Методий“ съдържа край нѣколко удачно избрани и добрѣ прѣдадени разсказчета и една интересна статистика за производителностьта и износната търговия на Македония; отъ тая статистика заключаваме, че Македония ще има голѣмо економическо бѫдѫще, само ако оврѣме се зематъ мѣрки да се заварди отъ чужда експлоатация.

Горещо прѣпорѫчваме на македонскитѣ издатели да продължаватъ неуморно своята полвотворна дѣятелность за просвѣщавание българското население въ Македония. Надѣваме се, че тие издатели въ съзнание на своята висока задача, ще сумѣѭтъ да запазятъ книжнината ни въ Македония отъ появяванието на такива гнили и безсмисленни романи като „Мъртвитѣ Сибирски полета“, „Всемирни побѣдители Наполеони“, „Воденчарски усойки“ и пр., които напослѣдъкъ вьрлуватъ въ литературното тържище у насъ въ Княжеството.

Св.

---

8. **История на деветнадесетия вѣкъ** отъ *Павла Каролиди*. Томъ I, книжка 1—3; прѣвелъ отъ гръцки *Д. В. Македонский*. София централна печатница на П. Калѫчевъ и С-iе.

Отъ началото на настоящата година г. Д. В. Македонски е прѣдприелъ прѣвожданието на *Историята на XIX вѣкъ*, съчинение на гръцкия професоръ Каролиди; прѣводътъ излиза въ мѣсечни книжки отъ по 7 коли, първитѣ три отъ които се намиратъ прѣдъ насъ. Тия три книжки (сичко на 336 страници) излагатъ ни историята на западна Европа отъ 1815 до 1825 г. — Вѣнския конгрессъ и свързаната съ него анти-революционна и абсолутистска реакция, настанала повсемѣстно у сичкитѣ западно-европейски страни. Нашата оцѣнка по това съчинение ний ще ограничимъ съ имѣющитѣ се прѣдъ насъ три

книжки отъ прѣводътъ, тъй като цѣлий трудъ на г. Каролиди не ни е познатъ.

Че нашата едвамъ начинающа книжвина има необходна нужда отъ исторически съчинения, — това е очевидно истина, аксиома, за доказванието на която е излишно да се хабятъ думи. И за това сѣко историческо съчинение, колкото недостатъци и да прѣдставлява то, се́ е печалба за нашата крайнѣ оскѫдна литература. А пъкъ дѣлото на Каролиди изобщо съдържа и хубави достоинства. Едно нѣщо само, което неприятно ще подѣйствува на българския читатель е, че авторътъ — гръкъ, още отъ самото начало се впуща въ едно самохвалско прѣвъзнасяние на гърцизма, та можемъ да си прѣдставимъ какви размѣри ще вземе тоя шовинистически тонъ по́-късно, когато ще се говори специално за Гърция и за Балканския полуостровъ. Вмѣсто да се принуждава да полемизира съ своя авторъ, г. Макед. щѣше да стори по́-добрѣ да прѣведеше нѣкое историческо съчинение отъ французски, нѣмски или русски, гдѣто имаме обширенъ изборъ. По всѣка вѣроятность г. Макед. се е остановилъ на Каролиди по непознавание езикътъ и историческата литература на другитѣ европейски народи. Па даже и прѣводътъ отъ Каролиди г. Макед. не трѣбаше да прави *самъ*. Защо? — За това, защото прѣводътъ му въ нѣкои отношения носи явни слѣди на работа повърхностна и неподготвена, като ни открива, че прѣводачъ е голѣмъ лаикъ въ историята, по която той не притѣжава сериозна ерудиция. Да прѣвождашъ едно капитално съчинение отъ коя и да било наука, прѣдполага да имашъ и самъ значителни познания по прѣдмета, за който трактува съчинението. Безъ тая ерудиция по прѣдмета, прѣводачътъ непрѣмѣнно ще попадне въ голѣми грѣшки и неджгавости. Кой български (па ако щѣте и другъ европейски) читатель ще разбере на пр. слѣднитѣ названия, употрѣбени отъ г. Македонски въ прѣвода му: *„Акуисгранъ, Базилия, Олсатия, Шалда“?* Тѣхъ не ги разбира ни г. Макед., а пъкъ тѣ сѫ въ сѫщность имена на днешни европейски градове и земи, извѣстни инакъ и на гимназисти отъ I-ий класъ!

— Въ образованитѣ страни тия литературни прѣдприятия се вършатъ инакъ. Когато единъ лаикъ прѣведе нѣкое съчинение по прѣдмета, за което той нѣма специални познания, той отива при нѣкой специялистъ по тоя прѣдметъ, който му исправя прѣвода и тогава пристѫпва къмъ изданието. Въ русската литература имаме много примѣри за това: тамъ маса прѣводи се публикуватъ съ забѣлѣжката — прѣводъ подъ редакцията на еди кой си професоръ или специялистъ. По тоя начинъ трѣбваше да постѫпи и г. Мак., и тогава задачата на критиката щѣше да бѫде по́-лесна; вмѣсто да исправя множество допуснати грѣшки въ названията, имената, хронологията и терминологията, тя щѣше да изрази само похвални отзиви, тъй като г. Мак. доста хубаво владѣе съ литературния езикъ и е далъ за това доказателства и въ прѣводътъ си.

Съчинението на г. Каролиди може да се причисли къмъ по́-старитѣ прагматически истории, които се отличаватъ съ художествено изложение, съ критическа оцѣнка на отдѣлни явления, съ духовити

политически рефлексии и реторическа дикция; обаче у него липсватъ ония широки културно-философски и социялни анализи, ония възвишенни научни кржгозори, които срѣщаме у съврѣменнитѣ първокласни историци, трудоветѣ на които съставихж новъ периодъ въ прогреса на историческата наука. Съчинението на Каролиди е построено пó-вечето върху нѣмскитѣ пó-стари, но достойни източници, каквито сж Гервинусъ, Шлосеръ и Ротекъ. При това Каролиди не е забравилъ и свойсвенната още и на старитѣ гръцки историци декламация и риторически излияния, които не винаги сж умѣстни. Блѣскаво е изложенъ очеркътъ за свещенния съюзъ, за състоянието на Франция въ врѣме на Бурбонската реставрация,[1] за реакцията и либерализмътъ въ Германия. Авторътъ дълбоко и твърдѣ справедливо прави разлика между Германия и Австрия, и тая негова характеристика има особенно важно значение за народитѣ отъ Балканския полуостровъ, които и до сега невѣжественно смѣсвахж тия двѣ страни подъ общата кличка Нѣмция, нѣмци. Особенно цѣнна е характеристиката на мракобѣсната и антикултурна австрийска политика и чудовищно-деспотическия режимъ на Метерниха, който бѣше въплотения демонъ на тогавашната реакция. Обаче въ своето страстно порицание на австрийската политика, Каролиди до толкова се увлича, щото попадва въ двѣ грѣшки, една формална, а другата историческа. На стр. 219 авторътъ забравя приличния и безпристрастния тонъ, който трѣба да владѣе въ единъ исторически трудъ и назовава Метерниха *„евнухъ“!*, а на стр. 209 до толкова се сбръква щото казва, че Австро-Унгария и въ нáй-ново врѣме подъ дуализмътъ останала все такава азиятска, деспотическа държава, каквато била въ врѣме на Метерниха! Послѣдното твърдѣние е явна безмислица, глупостьта на което, мислимъ, е излишно да доказваме.

Като описва Бурбонския режимъ въ врѣме на реставрацията, авторътъ (на стр. 240) прави една характеристика за наслѣдника на прѣстола графъ Карлъ Д' Артуа (пó-сетнѣ Карлъ X.), която е невѣрна и противорѣчива. Каролиди казва: — „Отъ чувство или страсть за отмъщение не се движеше и Карлъ, напротивъ подиръ единъ много труденъ и скитнически животъ, по причина на изгнанието и на страданията, той бѣ станалъ наистина благочестивъ и умѣренъ (?!), а политическитѣ му дѣйствия бѣхж диктувани повече отъ политическото благоразумие (?) както той мислеше“. Но редомъ съ тая характеристика, която ни прѣдставя Карла като човѣкъ уменъ, разсждителенъ и благочестивъ, нѣколко реда пó-долу, *въ пълно противорѣчие съ горнето* се разсказва, че Карлъ е билъ главния ржководитель и вдъхновитель на кръвожаднитѣ бѣсни роялисти, които, заедно съ католическото духовенство, считалъ за „единственната истинска опора на прѣстола“. „Киоскътъ на Карла въ Лувръ, който

[1] На стр. 7 (кн. I) срѣщаме една забѣлѣжка въ която се казва, че думата реставрация (Restauration) буквално означавала *„възвржщание“* Това не е истина. Французската дума restauration значи *възстановление, подновяванис* на прѣдишното. А възвржщание се казва по франц. retour.

се наричаше павильонъ Марсанъ (Марзанъ?) бѣше станалъ центръ и сборище на сичкитѣ реакционери". Читательтъ вижда, че тия двѣ характеристики си противорѣчатъ и се взаимно исключаватъ. А пакъ вѣрна е само *втората*, тъй като и ний знаемъ, че графъ д' Артуа бѣще сжщинския глава на непримиримитѣ реакционери. Той бѣше, казва проф. Карѣевъ (Ист. Зап. Европы, т. IV стр. 396.), сжщинский фанатикъ на контръ-револуцията, който организува въ своя Pavillou de Marsan — още отъ първитѣ дни на реставрацията — бждащата ултра-роялистическа партия, създателката на бѣлия терорь; абсолутистъ, клерикалъ, приятель на емигрантитѣ, гр. д' Артуа често сурово нападаше брата си (Лудовика XVIII) поради неговата миролюбива и просвѣтена политика. Той насърчаваше роялиститѣ къмъ сички иступления и бѣснувания. Като стана краль (1824) той продължи сжщата безразсждна отмъстителна политика, и прѣдизвика революцията отъ 1830 г., която за винаги истри Бурбонската династия отъ лицето на Франция.

Като разправя за свещения съюзъ (1815 год.) и за „гнусното светотатство", което тритѣ съюзни държави Прусия, Русия и Австрия извършили спрямо нещастна Полша, авторътъ исказва и слѣдующето крайнѣ подозрително положение: „тѣ (тие три държави) още **прѣди двѣ столѣтия** *бѣхж се съюзили и споразумѣли помѣжду си за раздѣление на Полша*" (?!). Не знамъ отъ какви източници е могълъ да черпи авторътъ това съвършенно фалшиво положение. Прѣди двѣ столѣтия, значи въ 1615 год. Прусия бѣше едно дребно херцогство (Курфюрство Брандебургъ), което бѣше васалъ на Полша, та не можеше ни да сънува да прави равноправенъ политически съюзъ съ римския императоръ, а камо ли да се готви за завладяване на могжщата тогава Полша, която бѣше 30 пжти пó-голѣма отъ него! Сжщо въ 1615 г. Русия не играеше никаква политическа роля въ западно-европейскитѣ отношения; по онова врѣме тя едва се бѣше избавила отъ 8-годишната анархия, която настанж въ страната слѣдъ измирането на Рюриковската династия (1598) и слѣдъ смъртьта на царя Бориса Годунова (1606), и когато поляцитѣ и иезуититѣ бѣхж господари въ Москва. Русия тогава не само че не можеше да мисли за заграбването на Полша, но бѣше извънмѣрно щастлива, че се избави да стане *сама* полска провинция.

На стр. 119 се казва, че „въ 1799 г. т. е. въ *седмата* година, отъ револуцията и пр.". Това не е вѣрно. Въ 1799 г. бѣше седмата годишнина отъ *републиката*, а не отъ револуцията.

Когато говори за гърцитѣ, авторътъ не забравя да напомня, че гърцитѣ сж *голѣмъ народъ, нация;* но като е думата за словѣнетѣ въ Австрия, той намира, че въ Австрия имаше *„много малки народчета и плѣмена"*. Чудно, ний пъкъ намираме, че 8-милионния чески, 3-милионния полски и 2-милионния хърватски „народчета", заслужаватъ повече названието нации и народи, отъ колкото $1^1/_2$ милиона гърци, особенно ако се вземе още прѣдъ видъ, че тия „народчета" иматъ такъвъ културенъ напрѣдъкъ и економически сили, съ които гърцитѣ никога не ще могжтъ да съперничатъ. — Инакъ оцѣнката на вжтрѣшния

животъ и отношения въ Австрия е направена отлично и съ пълно знание на дѣлото.

На стр. 15 срѣщаме слѣдующето рисковано изражение: — „Обаче Бурбонитѣ никога не се отчаяхѫ за своя *подвигъ* (?), а възлагахѫ надеждитѣ си на Бога и на правотата на самото дѣло, ядѣхѫ „черния хлѣбъ на изгнанието и пр.“. — Полагаме, че е неумѣстно да се назовава „подвигъ“ дѣлото на едни хора, които ходѣхѫ отъ държава въ държава да канятъ чузди войски да навлѣзатъ и разсипятъ отечеството имъ. Знаемъ, че Бурбонскитѣ принцове емигранти прѣдлагахѫ на иностраннитѣ войски да разрушатъ и уничтожѫтъ съвсѣмъ градътъ Парижъ!

На стр. 129 отъ „Въведението“ четемъ чудовищната фраза че „*Бурбонската династия е дошла на испанския прѣстолъ въ* **700 г. сл. Христа!!**“ Това е сѫщото да рече нѣкой, че Наполеонъ I и Карлъ Великий сѫ обѣдвали у императора Августа въ Римъ! Тая грѣшка е толкова невѣжествена, щото тя непрѣменно ще е дѣло на нашия прѣводачъ, а не на автора. Г. Макед. се е излъгалъ само съ 1000 години! За печатна грѣшка тукъ ни дума не може да става, тъй като прибавенитѣ думи „*слѣдъ Христа*“ безусловно указватъ, че се е ималъ прѣдъ видъ единъ древенъ периодъ. А пъкъ Бурбонската династия въ Испания е нѣщо твърдѣ ново. Нея ѭ създаде Лудовикъ XIV, който въ началото на XVIII вѣкъ, натрапи на Испанцитѣ за краль своя внукъ херцога Анжуйский.

Сега къмъ прѣводътъ. За прѣдаванието на български такова обширно съчинение, каквото е дѣлото на Каролиди, прѣводачътъ трѣбва да има сигурни познания по прѣдмета, да е версиранъ въ сичкитѣ имена на лицата и градищата, да знае историческата география, хронологията и сичкитѣ литератуно-научни термини. А г. Македонски въ своя прѣводъ дебютира съ такива каламбурни наивности и неразбранщина въ названията, имената и терминитѣ, щото еднакво е за удивление както неговата смѣлость да прѣдприема дѣло, което малко разбира, така и показаното чрѣзъ тая смѣлость неуважение къмъ българската читающа публика. Съчинението на Каролиди не е нѣкое специално изслѣдване, или кропотливъ исторически материалъ, прѣдназначенъ за нѣколцина кабинетни учени. Сѣко дѣте разбира, че това е книга написана за народа, за широката читающа публика. Въ такъвъ случай защо въ прѣводътъ множество модерни имена и названия се прѣдаватъ въ единъ варварско-латински жаргонъ, въ една *прѣдпотопна латинщина*, която за днешния читатель е цѣла безмислица? Можете да си прѣдставите каква галиматия би излѣзала, ако нѣкой започне да дава на градищата, държавитѣ и мѣстноститѣ ония имена и названия, които сѫ тѣ имали прѣди 2000 г., въ врѣме на римскитѣ цезари! Ако г. Македонски, както става явно, самъ не разбира тия имена, той трѣбваше да се отнесе къмъ хора, които ще му ги разяснятъ и напишатъ правилно, и тогава можеше да се каже, че той се отнася добросъвѣстно къмъ труда си и разбира интереситѣ на нашата читающа публика и книжнина; тогава, вѣроятно и прѣводътъ му нѣмаше да съдържа, както ще видимъ

*

пó-долу, такава огромна маса грѣшки и карикатурности въ прѣдаванието имената, названията, терминитѣ, а сѫщо и въ стилътъ.

Въ прѣводътъ си г. Макед. на десетина пѫти говори, че въ 1818 г. въ градъ **Акуисгранъ** станалъ конгресъ отъ европейскитѣ държави, въ който се рѣшавало какъ да се постѫпи съ Франция слѣдъ поражението на Наполеона. Може ли да ни каже г. Макед. колко читатели ще се намѣрятъ въ България, вкупомъ съ него, които ще разбератъ, какъвъ е тоя градъ *Акуисгранъ*? А между тѣмъ, както казахме, тоя градъ е извѣстенъ и на дѣцата! Това е градътъ **Ахенъ** (по французски Aix la Chapelle) въ Германия, който сички знаеме, а г. Мак. го прѣдава съ римското му название прѣди 2000 години отъ латинск. *Urbs Aquensis, Aquisgranum*. За какви дяволи тая прѣдпотопна латинщина се внася въ живота и отношениата на XIX вѣкъ е съвършенно непостижимо!

Сѫщата гламавщина и при имената на други инакъ общеизвѣстни днешни имена, градища и страни: „Олсатиа“, „Базилиа“, „Шалдъ“, „дукъ Аврелский“, „Августодунскии“, „Мелита“, „Бремъ“, „Амвиански й“. Какъ ще може тукъ читательтъ да разбере че „Олсатия“ означава германската държавица *Холщтайнъ, Холщиния;* „Базилия“ — швейцарския градъ *Базелъ;* „Шалдъ“ — рѣката *Шелда* въ Германия; „Аврелский дукъ“ — *Орлеанский дукъ*; „Августодунский“ — *Отенский;* „Мелита“ — *Остр. Малта;* „Бремъ“ — *Бременъ*, герм. градъ; „Амвианский“ — *Амиенский*, франц. градъ.

И на друго мѣсто нашитѣ авторъ и прѣводачъ забравятъ, че Франция не е днеска римскó-гръцска провинция, та ни расправятъ, че градътъ Нимъ се казвалъ *Nemausus*, гр. Блуа — Blesus, а Бордо — Burdigalla!

Тая страсть у гърцитѣ ушъ да елинизирватъ и исковеркватъ по своему всичко, което виждатъ на свѣта, е твърдѣ стара. За да не бѫдемъ обвинени въ пристрастие, ний ще апелираме къмъ авторитета на *Волтера*, който по слѣдующия остъръ начинъ се произнася за тоя пороченъ недостатъкъ у гърцитѣ въобще и у тѣхнитѣ историографи въ особенности: — „Нашитѣ гърци обичатъ да обличатъ цѣлата вселенна по гръцки. Ни единъ отъ градоветѣ, завладѣни отъ Александра Великий *не е познатъ подъ своето сѫщинско име*, гръцката фантазия фалшифицираше всичко по своему. И името на рѣката Индъ е тѣхна измислица; правото име бѣше Одху. И градищата въ Египетъ тѣ кръстихѫ сами и се получихѫ нѣкакви си Хелиополисъ, Крокодилополисъ и др. Щомъ измислятъ едно громко име и да звучи по гръцки, тѣ сѫ доволни и кръщаватъ на лѣво и дѣсно. По тоя начинъ тѣ *лъжатъ цълия свътъ* и много врѣдѫтъ на историческитѣ, етнографическитѣ и народно-битовитѣ изучвания въ разнитѣ страни“.[1])

Сума грѣшки и въ другитѣ имена въ прѣводътъ. Г. Македонски пише: Аншалтъ (вмѣсто Анхалтъ), Хораций Вернетъ (вм. Хор. Верне), Херголандъ (вм. Хелголандъ). графъ отъ Бруншвикъ. (вм. гр. отъ Брауншвайгъ), Манхаимъ (вм. Манхаймъ). Лаипцигъ (вм. Лайпцигъ),

[1]) Voltaire: Essai sur les moeurs et l'Esprit des nations.

Щаинъ (вм. Штайнъ), Хаилбронъ (вм. Хайлбронъ), Камбрея (вм. Камбре), Камбасера (вм. Камбасересъ), Ардембергъ (вм. Харденбергъ), Анспашъ (вм. Анспахъ), Хохенцолернъ (вм. Хоенцолернъ) Естъ (вм. Есте), Герри (вм. Гересъ — нѣмския писатель Görres), Оранжский (вм. Оранский), Вуолъ (вм. Буолъ) Вартещаинъ (вм. Бартештайнъ), Фридландия (вм. Фридландъ), Перигордъ (вмѣсто Перигоръ), Саксъ-Веймаръ (вм. Саксенъ-Ваймаръ), Веродунъ (вм. Верденъ), и пр. и пр.

Други пъкъ имена прѣводачътъ съвсѣмъ не се е погрижилъ да ги прѣдаде въ нашия езикъ, а просто ги е оставилъ по френски, като прѣдоставя на публиката да ги чете както иска. Ето редъ отъ такива имена: Royer — Collard, Dupont de l' Eure, Clausel de Cousergue, Comte, Baglica di Monreale, Londonderry, Vaulabelle, Enghien, Moreau, Pichegru, Cadoudal, Regnault. и пр.

За да се отсрами съ нѣщо за тая французщина, г. Македонски пó-нататъкъ прѣдава на български едно важно французско име, но толкова прѣкалява съ това побългаряване, щото сто пѫти щѣше да бѫде пó-добрѣ и него да не бѣше закачалъ! На стр. 256 четемъ, че въ 1819 год. роялиститѣ въ Парижъ много негодували, за гдѣто за депутатъ се билъ избралъ и епископъ *Григорий*, който билъ отъ партията на Якобинцитѣ. Чудихме се кой ще е тоя „Григорий", и едва послѣ отъ нататъшния расказъ разбрахме, че се говори за абата **Грегуара**, който засѣдаваше въ революционния конвентъ и бѣше въ числото на депутатитѣ, гласували смъртната присѫда върху Лудовика XVI. Ще кажемъ, че такова буквално побългаряване на историческитѣ имена е съвършенно недопустимо, тъй като утрѣ може да се яви нѣкой прѣводчикъ, който ще поиска да примѣни въведения отъ г. Макед. обичай и върху други имена, и тогава ще имаме че на пр. името на франц. краль Карлъ X ще се обърне на български въ „*Драгни X*", защото Karl, Charles е равно на българското име Драганъ.

Не знаемъ по какво вратоломно истезаване българскитѣ граматически форми г. Макед. е могълъ да напише „**Ангулемний** дукъ", „**Ангулемна** дукиня" (вмѣсто Ангулемский, Ангулемска, duc, duchesse d'Angoulême)! По тая крайнѣ оригинална конструкция той трѣбваше да напише и другитѣ имена: „дукъ Орле*анний*, графъ Арто*анний*, графъ Пари*жний*, народъ францу*зний*, князъ Шварценберг*ний*", а сѫщо и себе си г-нъ *Македонний*. Трѣбва, пáй-сетнѣ и въ правописанието да сѫществува логика и послѣдователность!

Стилътъ на прѣвода е на много мѣста тяжеловѣсенъ, неудобочитаемъ и неугладенъ. Дългитѣ и цвѣтисти периоди и декламаторски тиради на оригиналътъ изисквахѫ отъ прѣводача пó-старателно обработвание и изглаждание. Примѣри отъ такъвъ небреженъ стилъ срѣщаме на всѣка страница, та се получава впечатлението, че прѣводътъ е току-така нахвърлена, твърдѣ прибързана работа.

На стр. 119 четемъ: — „Това прѣдложение на Лафайета биде прието отъ двѣтѣ камари и всѣко опитвание за растурвание се прогласи за *прѣстѫпление отъ послѣдне прѣдателство*". (?)

— „Голѣмитѣ политически обрати отъ 1792—93, които бѣхѫ съборили династията и *въскачили кралъ и кралско семейство и всѣка аристокрация*“ и пр. (Въ тая фраза думата „въскачили“ обръща всичкото на безсмислица!) стр. 237.

Стр. 109—110 — „Вмѣсто да обърне сега (говори се за Наполеона) срѣщу Европа, която бѣ се заклѣла да го съсипе съвършенно, всичкото си внимание на Франция съ надежда на нея за всичко и чрезъ всичко да приготовлява, продължаваше да се движи слабо между двѣтѣ, изнурявайки се въ мѣрки и дѣла половини“ и пр. (Стилъ близъкъ до Вавилонския!)

Като говори за изстъпленията и звѣрствата, вършени отъ върнавшитѣ се въ Франция емигранти, книгата (стр. 247—8) продължава така: — „Всички тия нѣща се считахѫ отъ дворцовитѣ госпожи, *както нѣкога подобни събития отъ съпровождающитѣ Екатерина отъ Медичитѣ,* като станали отъ Бога за наказание на ония, които се бѣхѫ отцѣпили отъ Бога и отъ краля“. Тая фраза е твърдѣ грубо стилизирана и съвършенно се губи намекътъ, който прави въ нея авторътъ на книгата. Каролиди иска тукъ да направи едно сравнение съ епохата на Вартоломеевската нощь (1572 година), когато на втория день слѣдъ кланьето кралицата-майка Катарина Медичи, като бѣше излѣзла съ своитѣ дворски дами на расходка изъ Парижскитѣ прѣдградия, взема участие въ руганието и неистовствуванието върху лешоветѣ на избѣсенитѣ и изсѣчени хугеноти.

Стр. 313: — „Отъ края на VI вѣкъ слѣдъ Христа и отъ когато още (отъ XI вѣкъ) малко по малко се създаде *политическото единство* на Италиянския народъ, никога, нито въ врѣмето на французската хегемония, не се извърши *политическо обединение*“. Иди и разбери каква е тука тая разлика между *политическо единство* и *политическо обединение!*

Стр. 303: — „Тогава студентътъ Карлъ Сандъ (Зандъ?)... благъ, благороденъ и отъ участницитѣ въ Вартбургския *университетъ*“ (?!). Въ Вартбургъ нѣма никакъвъ университетъ, защото той не е ни градъ, ни даже село, а просто една усамотена срѣдневѣковна кула, построена на една гора, въ околностьта на градъ Айзенахъ. Тя е знаменита по това, че въ нея се е билъ крилъ Лютеръ отъ прѣслѣдванията на католицитѣ (1521—22). Въ тая кула нѣмскитѣ студенти на 18 Октомврий 1817 г. направихѫ знаменитото празденство въ честь 300-годишнината отъ реформацията и освобождението Германия отъ папското владичество. Студентътъ Зандъ е билъ участникъ въ това празденство, та въ тоя смисълъ трѣбва да се исправи и горнята фраза на стр. 303 въ книгата на Каролиди.

При описанието духовната реакция въ Западна Европа, г. Мак. употрѣбява терминътъ „романтисти“, „романтични“, намѣсто *романтици,* какте е литературното изражение на тоя терминъ. Има и фрази, като: *„самитѣ австрийски нѣмски народи“*, *„каменьтъ на скандала“*, *„императорски градове“* и пр. Освѣнъ това г. Мак. пише: „ефимерно“, „теоритически“, което никакъ неочаквахме отъ единъ бивши учитель, като него. — Армията, съ която Наполеонъ I е ходилъ въ Русия

спечелила си е въ историята особенно име; тя се вика: *„Великата армия“* (La grande armée), та за това г. Макед. неправилно я назовава: *„голъмата войска“* (стр. 11).

Споредъ прѣводътъ на г. Мак. дукъ Енгиенский (duc d'Enghien) е убитъ тъкмо *три пѫти*, тъй като въ книгата на три мѣста даватъ се три различни дати за това убийство.

Неточно и съвършенно нелитературно е прѣведено изражението „l'aimable roué“ съ *„обичний разсипникъ“*, (говори се за Метерниха). Думата „roué“ буквално прѣведена значи по български *„развратникъ“*. Съ литературенъ езикъ прѣдадено на български това изражение трѣбваше да гласи: *„любезния съблазнитель, оболститель“*. Рецензента отъ „Български Прѣгледъ“ г. М. П. прѣдлага думата **чапкънинъ** (!!). Чудни вкусове иска да внася г. М. П. въ нашата литературна рѣчь! Богъ да му прости!

Настоятелно съвѣтваме прѣводача да напусне двойната бухгалтерия съ датитѣ. Какви сѫ тие $\frac{20}{2}$ Мая, $\frac{24}{6}$ Априлий, $\frac{26}{10}$ Марта и пр.? Хронологията и безъ това е трудна работа, а прѣводача отива да утомлява читателя съ двойни дати, толкова повече, че нито въ русската, нито въ сръбската историческа литература не сѫществува подобенъ обичай. Ако такъвъ обичай сѫществува у гърцитѣ, той може тамъ и да си остане, ний нѣма да му завиждаме; повтаряме, че тия двойни дати сѫ единъ безпорядъкъ въ книгата, а при това въ тѣхъ се спѫва и самия прѣводачъ.

Не ни остава врѣме да разгледаме сега и „Въведението въ историята на XIX вѣкъ“ отъ сѫщия авторъ и прѣводачъ. Това ще направимъ дó-пѫти.

Невенъ.

---

9. **Писма отъ Римъ,** написалъ Константинъ *Величковъ*. София, издание и печатъ на Ив. Г. Гоздаровъ и С-ие 1895.

Книгата на г. Величкова въ много отношения е забѣлѣжително, даже извънредно явление въ нашата литература. Тя като да е повикана да попълни въ нашата книжнина една празднина, да удовлетвори една насѫщна нужда на интелигентното ни общество — нуждата отъ естетическа храна, отъ художественно освѣщение паметницитѣ на искуството и на човѣческата история. Отъ нея̀ вѣе единъ култъ на художественна красота, култъ на въплотения въ искуството човѣчески гений съ всичката му благородна и възвишающа сила — и тия ѝ качества особенно сѫ драгоцѣнни и симптоматични у насъ, гдѣте и до сега общественното развитие се движи по една крайнѣ *материялистическа* посока.

Книгата е написана въ форма на писма (всичко XXII) и прѣдставлява редъ майсторски испълнени очерки, както по историята на старото и срѣдневѣковно искуство: живописътъ, пластиката, архитектурата, така и по културната история и умственния прогресъ на европейското човѣчество. За одухотворението си тоя огроменъ ма-

териялъ изискваше перото и вдъхновението на единъ поетъ, дарованието на единъ художникъ, широкия погледъ на единъ мислитель, и г. Величковъ дава въ книгата си за това всички доказателства. Съчинението му не е салонска *causerie* съ праздни фрази и риторически бомбасти, не е нѣкой сухъ кабинетенъ трудъ на единъ археологъ, или на нѣкой ръждясалъ нѣмски естетикъ. Напротивъ то е повечето увлѣкателенъ расказъ, пъленъ съ поетически краски, съ високо изященъ єзикъ и художественна дикция, които въ съвършенство се съединяватъ съ богатството на идеитѣ съ нѣкои културно исторически погледи и духовити рефлексии.

Подъ вѣщото перо на автора прѣдъ насъ възкръсватъ и ни озаряватъ величественнитѣ образи на старата Гърция, на всемогѫщия императорски Римъ, съ тѣхнитѣ грандиозни паметници на искуството, тѣхната слава и всемирна сила, тѣхния животъ и нрави. Но съ особенно блѣскави краски и жизненна вѣрность е изложена историята на *папството,* — тоя главенъ лостъ на политическо-социялния и художественния животъ на Европа въ срѣднитѣ вѣкове. Папството бѣше усвоило и наслѣдило отъ императорския Римъ идеята за всемирно владичество; за това и християнството въ неговитѣ рѫцѣ не бѣше друго. освѣнъ *едно удобно орѫдие, едно срѣдство за постигание горнята намѣтена цѣль и идея.* За това прѣзъ цѣлата история на паството съглеждаме неодолимото стремление къмъ *политическа мощь, къмъ свѣтска власть.* Промени се само името: вмѣсто императоръ и цезаръ, повелителя на Римъ се викаше сега *папа,* началникъ на християнския миръ. Даже титулътъ на папата **Pontifex maximus** е сѫщинското име на *върховния жрецъ* отъ езическия Римъ. Папитѣ се окрѫжихѫ и съ раскошеството и външния блѣсъкъ на римскитѣ императори, и тоя блѣсъкъ е главната характеристика на великолѣпнитѣ издигнати отъ тѣхъ паметници на искуството. Много духовито забѣлѣзва авторътъ, че поражающитѣ по своитѣ грандиозни форми и раскошество католичеки църкви въ Римъ повече правятъ впечатлѣние на велики паметници на искуството въобще, отколкото на храмове на християнската религия. — За да покаже до колко папитѣ сѫ се увличали отъ политически интереси, авторътъ ни цитира примѣра на Урбана VIII., който въ врѣме на тридесетъ-годишната война, поради съперничеството си съ Австрийския домъ, исказваше симпатиитѣ къмъ протестанскитѣ побѣди въ Германия. Ний ще прибавимъ обаче, че сѫщия папа е билъ и не по́-малко фанатиченъ и кървожаденъ католикъ. Въ 1643 г. Урбанъ VIII. е испратилъ на ирландскитѣ католици една *була,* въ която имъ прощаваше сичкитѣ грѣхове за *звѣрски избититѣ и изсѣчени отъ тѣхъ стотина хиляди протестанти* въ Ирландия! Да наведемъ още единъ примѣръ за тогавашнитѣ безчеловѣчни и диви нрави. Въ 1562 год. *папа Пий IV* пише едно писмо до регентката на Франция Катарина Медичи и ѝ обѣщава 100.000 зл. екю (талера), ако тя *избие и истреби сичкитѣ протестанти* (хугеноти) *въ Франция!* Кралицата веднага поискала паритѣ, но папата като хитъръ калугеръ, праща ѝ само 25.000 екю въ задатъкъ, а другитѣ ще плати като бѫде извър-

шена *„работата“*. Резултатътъ на тая гнусна, канибалска търговия бѣше Вартоломевската нощь въ Парижъ!

Ний ще се повърнемъ да разгледаме още нѣкои страни отъ книгата на г. Величкова, която по високо-художественнитѣ си оцѣнки на паметницитѣ на искуството, по изящния си и увлекателенъ стилъ и по интереснитѣ си и широки погледи и сравнения, заслужва всичкото внимание на публициста и критика. Горещо я прѣпоржчваме на нашата интелигентна читающа публика, която ще намѣри въ нея богатъ изворъ отъ художественна храна и културно-исторически познания.

Бенковъ.

---

10. **„Желѣзнопжтенъ Сборникъ“,** ежемѣсечно списание, издава Министерството на Общ. Сгради, Пжтищата и Съобщенията. Год. I, Януарий 1896 г., стр. 64.; Февр. кн. стр. 64—128.

Техническата литература постепенно започва и у насъ да получава право на гражданство. Появившитѣ прѣзъ послѣднитѣ години технически издания: журнала на инжинерното дружество, Сборника на Пощитѣ и телеграфитѣ, както и имѣющия се прѣдъ насъ „Желѣзно-пжтенъ Сборникъ“, свидѣтелствуватъ, че и въ нашето отечество се съзнава вече грамадното значение на техническата наука, на която Европа най-много дължи своето материално богатство. Истина, за техническа наука въ истинска смисъль на думата, особенно при отсжтствието на висши технически факултетъ, у насъ не може ни да се говори, но цитиранитѣ издания се̂ прѣдставляватъ единъ зачатъкъ, едно начало, което, покрай очевидната си полза за образованието на персонала въ техническитѣ служби на държавата ни, обѣщава да даде единъ потикъ къмъ научното разработвание на техниката въ България.

I-вата книжка на новия журналъ съдържа два отдѣла: първия отдѣлъ (стр. 1—48) състои отъ единъ изработень отъ Минист. на Общитѣ Сгради правилникъ за издаванието на „Сборника“, и отъ множество министерски окржжни, които отъ 1888 г. насамъ сж биле издавани за подобрѣнието на службата и за сѫдѣйствие на търговията и нейното развитие въ страната. — Въ втория (неофициялния) отдѣлъ интересна е статията на г. инжинера Хашнова: „Проектъ за постройка на една нова гара въ София“. Съ чисто инжинерска краткость г. Хашновъ развива своя планъ за необходимостьта на една градска гара въ столицата, която да се построи на Дондуковъ булевардъ, като съпровожда статьята си съ нѣколко обяснителни чертежи и проекции. Ползитѣ отъ такава градска гара сж очевидни за сѣки Софиянецъ, и належаще е правителството и градския съвѣтъ да обърнатъ внимание на тоя въпросъ; г. Хашновъ исчислява, че разноскитѣ на тая постройка не ще надминаватъ 450,000 лева. Февруарската книжка на новия журналъ сжщо така е съставена старателно. Въ нея срѣщаме, край официялния и търговския отдѣлъ и нѣколко занимателни статьи за „економическото значение на желѣзницитѣ“, за „голѣмитѣ бързини

на желѣзнопѫтнитѣ линии и силата на локомотивитѣ“, за „сесията на желѣзнопѫтния конгресъ въ Лондонъ“ и др.

Драгановъ.

---

11. **Секретно прѣдписание,** картина отъ лагеренъ животъ, въ едно дѣйствие. Съчинение на Викторъ Криловъ. Прѣвелъ Ю. Я. К. Издание на Плѣвенский книжовенъ комитетъ. Плѣвенъ 1895 г.

За съжалѣние е, гдѣто „Плѣвенский Книжовенъ Комитетъ“, въпреки громкия си титулъ, ознаменува своето сѫществувание съ издаванието на такава литературна дреболия, каквато е бездарната комедийка на В. Крилова „Секретното предписание“. Чудно е какъ тоя „Книжовенъ Комитетъ“ между богатия изворъ отъ хубави драматически произведения въ русската литература се е остановилъ върху тая нищожна комедийка, която прилича на копия отъ карикатурнитѣ фарсове на сатирическия журналъ „Стрекоза“. Отсѫтствието на литературни достоинства, което характеризира оригиналътъ, точно е запазено и въ прѣводътъ, който самъ се оцѣнява съ слѣдующата фраза: — „*Разваление по цѣлия фронтъ*“ (стр. 35). Глупаво по цѣлия фронтъ!

Лировъ.

БЪЛГАРСКИЙ ТЕАТРЪ.

Драматургически очерки.

I.

Безъ съмнѣние Викториенъ *Сарду*, съ исключение на Скриба и стария Дюма, е нáй-плодовития драматически писатель на новото врѣме; неговата плодовита муза господствува върху вкуса на съврѣменната Парижка публика, защото той е майсторътъ на театралнитѣ ефекти, на нáй-изумителнитѣ сценически сензации. Другъ е въпросътъ каква е литературната стойность на тая негова чрезмѣрна плодовитость. Той толкова много напрѣга източникътъ на своитѣ мисли, щото изворътъ почва да се истощава и да прѣсъхва; вмѣсто истински мисли получаватъ се блѣдни, безжизненни сѣнки, вмѣсто вдъхновение и поезия получава се охтичава фразеология — здравия етически елементъ замѣнява се съ ефтено булевардно остроумие и фриволни двусмисленности. Но прославения Сарду неотстжпва и продължава да произвежда и произвежда. Той вика на помощь своята неизсякаема рутина, и всичкитѣ ефекти на шаблонната театралность, за да влѣе нѣщо животъ въ своитѣ безжизненни фигури. Съ тие блѣскави външни срѣдства, които почватъ да се обръщатъ въ главно съдържание на таланта му, и съ свойственната на французитѣ духовитость — той успѣва да създаде нѣщо тамъ, гдѣто въ сжщность нищо нѣма, той успѣва да прикрие вжтрѣшната си празнота съ великолѣпно еталирани външни ефекти. Послѣднитѣ правятъ впечатлѣние и върху развитата интелигенция, и какъ да не заслѣпятъ голѣмата масса на публиката?!

Тая страсть къмъ чисто външни ефекти създала е цѣла школа между съврѣменнитѣ драматически писатели. Само по себе си това е невинна работа — даже дѣло на вкусътъ. Обаче Сарду и други отъ неговитѣ послѣдователи въ новитѣ си произведения, т. е. въ извѣстнитѣ адюлтерни драми прѣмо внасятъ деморализиране въ обществото. Тѣ фриволно и безмисленно излизатъ прѣдъ публиката съ нáй-хлъзки експирименти, на пр. съ половитѣ отношения и игражтъ съ тѣхъ въ едно съблазнително освѣщение; това не е друго освѣнъ засладяване на грѣхътъ. Тука лѣжи безнравственното и недостойното въ тоя родъ отъ модерната драматическа литература.

Едно похвално исключение отъ тия указани горѣ съврѣменни сценически произведения съставлява драмата **„Отечество“** (La Patrie), едно отъ пó-староитѣ творения на *Сарду* (написана въ 1869 година). Въ нея виждаме ний идеи, чувства, характери. Тя съдържа хубаво рисувани фигури, дѣйствието се развива и происхожда отъ даденитѣ характери и въ цѣлость е построено върху вѣрна историческа основа.

Вече първитѣ сцени прѣдставляватъ примѣръ на художествено съвършенство. Тѣ ни даватъ една въ грандиозна обстановка изрисувана и потрѣсающа картина на оная епоха, — епоха на испанското владичество въ Нидерландия, която по извършенитѣ въ нея злодѣяния и звѣрства хвърли позорно петно върху цѣлото человѣчество. И не е ли това позоренъ атентатъ върху человѣческия разумъ, когато въ името на Бога, който по думитѣ на Христа е Богъ на любовьта и милосердието, се лѣяхѫ потоци кръвъ и се убивахѫ хиляди християнски души безъ разлика на полъ и възрасть! Мѫченическата смърть на тие хиляди невинни жертви взиваваше къмъ отплата и искупление. Въ тая страна, обърната на касапница отъ фанатизмътъ на една християнска секта, породи се основателно съмнѣние въ сѫществуванието и всеправедностьта на самото провидѣние! Пиедесталътъ на Божеството почна да се колебае и въ самата народна масса, человѣческия разумъ се обърна на абсурдъ. Това появивше се и въ простия народъ съмнѣние въ Бога и вѣрата е прѣкрасно въплотено въ фигурата на Сара Матисонъ. (I актъ, сцена 6).

Тая катострофа послужи за исходна точка на едно ново развитие на человѣческия духъ и съвѣсть. Кървавия фактъ на убиванието стотина хиляди, даже милиони хора отсамъ и отвъдъ океана, подѣйствува върху человѣчеството: слѣпата вѣра на католицизма *падна* — пробуди се *духътъ,* вѣрата на разумътъ — *реформацията.* Тоя новъ духъ на реформацията дава идеалното съдържание и на драмата на Сарду, той проявява нáй-благородни убѣждения и беззавѣтна самопожертвуваность. *Горящитѣ дръвници на инквизицията запалихѫ факела на разумътъ.* Разумътъ и съвѣстьта веднажъ освободени съ неудържима сила привлѣкохѫ къмъ себе си сички, мѫжье и жени, старо и младо: всички бѣхѫ опоени въ въодушевлението за свобода и отечество. Това събуждание на разумътъ, това въодушевление за свободата на съвѣстьта, гигантската борба за освобождението на отечеството отъ робски окови, и създаванието за него ново, достойно сѫществувание, — това ни прѣдставя Сарду съ вѣрни краски при грандиозна външна обстановка и съ художественъ драматизмъ въ своето творение.

Идеалнитѣ личности на графа Ризора, Ванъ-деръ Нотъ, Ионасъ, Рафаела сѫ позитивнитѣ величини въ пиесата, а Долоресъ, Алба, Ноаркармъ и пр. — негативни фигури. Пó-нататъкъ като показва, че человѣкътъ — животно въ своя саможивъ фанатизмъ и страсти — не се спира прѣдъ никаква кръвожадность на хищнитѣ звѣрове, авторътъ полага, че вѣрата и догмитѣ не сѫ въ състояние да приведѫтъ человѣчеството къмъ етически принципи, къмъ пó-високо нравственно съвершенство; той открива перспективата, че силата на человѣческата цивлизация и напрѣдъкъ състои въ господството на разумътъ.

Жално е, че съ тая пиеса се свършватъ пó-дълбокитѣ и благородни мотиви въ произведенията на Сарду. Другитѣ му пиеси показватъ голѣмото му майсторство като сценически художникъ, като рисувачъ на жанрови ескизи отъ Парижския животъ, въ конто театралната шаблона и насилственнитѣ ефекти сѫ главното съдържание. Той се подвизава съ пиеситѣ „Les vieux garçons", „Nos intimes", „La

famille Benoîton", „Les bons villageois" и безчисленни други, и свършва съ извѣстнитѣ сиа дюлтерни драми, à la „Odette", „Fernande", Theodora", Féodora, „Dora", „Divorçons" и пр.

„Отечество" може да се причисли къмъ перлитѣ на нашия драматически репертуаръ. За съжалѣние е само, че тая пиеса, която изисква величественна външна експозиция, много губи въ тѣснитѣ простори на Слав. Бесѣда. Ще се надѣваме, че не е далеко врѣмето, когато за драматическитѣ литературни произведения на отечественитѣ и чужди автори и у насъ ще се устроие динъ храмъ, достоенъ за тѣхното прѣдставяние. Това го изисква и постигнатия отъ българското драматическо дружество напрѣдъкъ. Прѣдставлението на „Очечество", като се зематъ въ смѣтка сегашнитѣ условия, може да се нарече че бѣше прѣвъсходно; то възбуди всеобщо одобрѣние. Но какъвъ щеше да бѫде още успѣхътъ, ако поне отчасти бѣхѫ употрѣбени нуждхнитѣ сценически срѣдства — защото „Очечество" е пиеса обставена съ голѣми външни ефекти и помпа, а постигание това въ Слав. Бесѣда, както показахме, е невъзможно.

Между испълнителитѣ отличихѫ се на първо мѣсто г. Ив. Поповъ като графъ Ризоръ и г. Кирковъ като Карло ванъ-деръ Нотъ. Г. Поповъ запазваше благородството въ тонътъ и държанието си, сѫщо имаше вѣрна маска и костюмъ. Той располага съ огроменъ органъ, и тоя му силенъ гласъ е щастливо съчетанъ съ приятенъ тембръ; при постепенното си усъвершенствувание гласътъ му ще може да достигне сичката подвижность и детайлна изразителность, които изискватъ сложнитѣ роли отъ единъ артистъ. Той прѣстави графа Ризора съ чувство и естественность, и при края на III-й актъ (при прощаванието си съ Карла) повдигна се до извѣстна трагическа височина. Съвѣтваме му обаче, щото прѣзъ цѣлия първи актъ да бѫде пó-въздържанъ; подъ стоическото спокойствие и въздържаность крие се съзаклѣтникътъ; благородното спокойотвие на аристократа толкова пóвече импонира на враждебно настроенитѣ противъ него сѫдии. Колкото пó-вече той е безстрастенъ въ първия актъ, толкова пó-вече се оттѣнява и характеризира силното избликвание на страстьта и борбата въ послѣдующитѣ дѣйствия. Чрѣзъ това фигурата получава пóвече свѣтлина и сѣнка, и тогава извѣстно нюансирание въ рѣчьта и държанието се явява само отъ себе си. Истина, и първая актъ не е лишенъ отъ страстни моменти и потрѣсающи изненадвания, но тѣ трѣба да се поборватъ чрѣзъ самообладание, като се запази избухванието за пó-късно, при кулминацията на дѣйствието. Това сѫщеврѣменно изискватъ и естественната економия на гласътъ и физическитѣ сили. Съ сичко това трѣба да се смѣта; истина г. Поповъ располага съ такъвъ голѣмъ запасъ, щото външно той не е принуденъ да държи економия съ силитѣ си. Но чрѣзъ направенитѣ отъ насъ указания, прѣдставенитѣ роли печелятъ въ колоритность и се явяватъ пóвече одухотворени. Все пакъ неговия графъ Ризоръ е едно испълнение закрѫглено и отлично характеризирано.

Колкото се отнася до економията на срѣдствата, сжщото важи и за г. Киркова, който, както казахме на друго мѣсто,[1]) притѣжава сички вжтрѣшни и външни елементи за трагически герой и любовникъ. Правилното расирѣдѣление на силитѣ у него е още пó-нуждно, тъй като по нѣкога при края на прѣдставлението на „Отечество", гласътъ му охрипваше, и го спираше съ „киксове". Неговия амплуа държи го постоянно въ вълнение и възбуждение, а възбуждението хаби гласътъ, и опасностьта за подхлъзванието на тонътъ е голѣма — опасность съ която трѣбва да се смѣта. Единъ единственъ „киксъ" е въ състояние да растрои пó-нѣкога настроението на слушателитѣ, да обезцѣни заслугата на актера, колкото старателно той и да е игралъ инакъ сцената си. Съ това ний излагаме само нѣкои общи указания, тъй като въ послѣднето (5-тото) прѣдставление, г. Кирковъ, прѣдаде ролята на Карла съ голѣма страсть и въ границитѣ на художествената мѣра. Недостатъкъ е, гдѣто играта въ послѣднята сцена се развлича, се бави; едно „presto", пó-бързо играние можеше да я въздигне до майсторско испълнение.

За очудвание е, че ролята на Алба е дадена г-ну Сапунову, а не Антонову, чиято външна индивидуалность е безусловно пó-близка до ролята на злокобния испански херцогъ. Истина въ тая драма Алба е повече характерна фигура, отъ колкото интригантъ; при все това той и тука е и остава исторически засвидѣтелствувания кръвожаденъ фанатикъ, палачътъ на тогавашното общество. Алба има една точно опрѣдѣлена маска въ сичкитѣ театри на свѣтътъ, и не търпи никакви произволни измѣнения. У насъ му е даденъ шарения костюмъ на нѣкой тамбуръ-мажоръ отъ Кромвеловата армия, когато той трѣбваше да носи черното облѣкло на испански грандъ. Маската на г. Сапунова е съвсѣмъ погрѣшна, исторически невѣрна; тя пó-би приличала за началника на джелатския сждъ Ноаркарма. Г. Сапуновъ е старъ, рутиниранъ актеръ и знае да държи ролята си, но нито неговата индивидуалность, нито маската му сж въ състояние да отразятъ главнитѣ черти на Албовата фигура — неговата демонска мрачна натура, неговото ужасъ-вселяюще безчеловѣчие. Ако г. Антоновъ, се отвикне отъ прѣбързо говорение, което накърнява достоинството на Алба, той ще е нáй-успособенъ за интерпретирането на тая роля. Впрочемъ г. Антоновъ добрѣ бѣше схваналъ и своя Ноаркармъ; сжщо и неговитѣ трабанти разбирахж задачата си, и увеличихж неизгладимото впечатлѣние въ тая картина на джелатския трибуналъ, което е и намѣрението на автора на драмата. Съвершенно пропадна епозодътъ съ 14-годишното дѣте, който колкото и да е малъкъ, отлично илустрира ужаситѣ на испанското владичество въ Нидерландия.[1]) Едно момче, което по легкомислие забравя да си

---

[1]) *„Бълг. Прѣгледъ"* 1896 г. кн. III.

[1]) Заявяваме, че поетътъ (Сарду) въ нищо не се отклонявалъ отъ историческата истина. Въ 1574 г. Херцогъ Алба, като заминаваше отъ Нидерландия, хвалеше се, че по негова заповѣдь испанскитѣ джелати сж отсѣкли главитѣ на 18.000 души!! А неговия достоенъ повелитель Филипъ II явно търсеше злодѣйци, които да убиятъ Вилхелма Орански, за което прѣдлагаше 25.000 екю. Това кралско прѣдложение не остана не-

свеме шапката прѣдъ една католическа процесия, хваща се отъ джелатитѣ и се води на разстрѣлвание, и вика съ отчаянъ дѣтски писъкъ: „мамо, мамо!“ Единъ мѫжки гласъ при тая сцена (ролята се бѣ дала на единъ доволно дрътъ момъкъ) е съвършенна безмислица и противорѣчи на идеята на автора. Тая роля безусловно изисква дѣтински или женски гласъ. Г-ну Ковачеву повече прилѣгатъ типове отъ руската купеческа срѣда, отколкото ролята на французския grand seigneur маркизъ де Тремуй съ неговитѣ въ висша степень и истънчени дворски мѣниери, неговата елегантна и свободна аристократическа обноска, неговото чарующе французско остроумие. Сѐ пакъ и при тоя новъ за него салонски амплуа, г. Ковачевъ играеше обмислено и не правеше дисонасъ въ общия ходъ на дѣйствието. Похвално се държахѫ и г. Шаекчиевъ (лѣкарьтъ Алберти), г. Стояновъ (звънарьтъ Ионасъ) г. Ивановъ (офиц. Ринкорнъ).

Между дамитѣ на г-жа А. Попова се падна извънредно тежката роля на Долоресъ, която изисква твърдѣ много душевенъ огънь, темпераментъ, страсть. Роли отъ по́-обикновенна общественна срѣда, каквато е оная на г-жа Милингъ въ Зудермановата драма „Честь“ много по́-съотвѣтствуватъ на г-жа А. Попова, и ний съ удоволствие забѣлѣзахме нейната хубава игра въ „Честь“. Но при наличния дамски персоналъ ролята на Долоресъ трѣбваше да се играе отъ нея. Г-жа М. Попова като Рафаела, и при отсѫтствието на по́-дълбоко чувство, създаде отъ своята роля едно явление мило и симпатично; сѫщо и нейното държание бѣше елегантно и хубаво. Прѣпорѫчваме на театралната дирекция г-жа Кѫнева. Нейния гласъ е силенъ и симпатиченъ, въ нея има трагическа жилка, но не за любовници, а за характерни роли. Нейната рѣчь като Сара-Матисонъ бѣше прочувствувана и произведе дѣйствие.

Общото испълнение трѣбва да се назове удачно, и ний питаемъ на́й-голѣми надежди за нашата млада българска Талия.

При послѣдното прѣдставление на „Отечество“ въ ролята на Галена взема участие и едина дебютантъ, който нѣколко деня прѣди това се бѣше подвъргналъ на испитъ прѣдъ една коммисия. Съ съжалѣние констатираме, че той не оправда възлаганитѣ върху него надежди. Въ противорѣчие съ другитѣ испълнители той бѣше цѣла неестественность, даже карикатура. Галена е съзаклѣтникъ, фламандски патриотъ, дворянинъ — но не уличенъ бандитъ. Движенията на дебютанта бѣхѫ колкото отвратителни, толкова и нелогични. Единъ съзаклѣтникъ трѣбва да притѣжава лично мѫжество, което независимо отъ нуждната прѣдпазливость, не трѣбва да се обръща въ малодушна страхливость и маймунски гримаси; имахме прѣдъ себе си фигурата на единъ контрабандистъ, разбивачъ на каси, разбойникъ отъ на́й-долна сорта, но не единъ патриотъ и пр. . . . . Но като оставимъ на страна неуспѣхътъ му въ сериозни амплуа, дебютанта притежава темпараментъ, и трѣбва да се опита въ нѣкои комически

испълнено. Въ 1584 год. единъ фанатикъ, католикъ Жераръ уби Вилхелма Оранский прѣдъ очитѣ на жена му!

еписодически роли. — Въ нѣмата фигура на тръбачътъ Кортадила, г. Канели ни прѣдстави единъ майсторски образецъ на сценическото умѣние.

II.

Между ония, които сѫ постигнѫли голѣмъ успѣхъ въ модерната поетическа школа, въ тъй наречената школа на *парнаситѣ* (les parnassiens), безъ друго принадлѣжи и Франсоа *Копе*. Успѣхътъ му, обаче, е пó-голѣмъ въ лириката, отколкото въ драматиката. Сѫщо и неговата „La couronne" е повече поема, отколкото драма, но като поема тя е едно съвършенство по поетическото си вдъхновение, по недосягаемо изящната си форма и божествення си стихъ. Въ прѣдаванието ѝ на български тя изгуби вече и за това, че е прѣведена въ проза. Оригиналностьта ѝ пострада отъ това, блѣсъкътъ на поетическитѣ образи и настроението се изгуби, отъ чудесната дикция на оригиналътъ не остана ни слѣда. А именно въ дикцията, въ несравненната прелесть на формата лѣжи *главната сила* на тая драматическа поема. Увѣрени сме, че успѣхътъ на „La couronne" щѣше да бѫде у насъ много пó-голѣмъ, ако нѣкой отъ нашитѣ даровити поети бѣше се завзелъ да я прѣдаде въ съотвѣтственна стихотворна форма.

Отъ външна страна драматическото построение, връзката между различнитѣ моменти на дѣйствието сѫ хубаво прокарани, но слаба е мотивацията и вѫтрѣшната стойность на драмата. И въ това произведение виждаме неопитностьта на французитѣ да драматизиратъ правилно чуждестранни исторически сюжети; тука у тѣхъ реалното рисувание и историческия анализъ се замѣнява съ поетическа фантазия, съдържанието се поглъща отъ хубавата и блѣскава форма. Това е изобщо Ахилесовата петà на французскитѣ списатели, когато тѣ обработватъ сюжети, неотносящи се непосрѣдственно къмъ Франция. Сѫщо и Франсоа Копе не се е прѣмного утруждавалъ съ изучванието нашитѣ исторически факти. Българския животъ му е послужилъ само като единъ фонъ, едно платно, на което той е нарисувалъ една прѣлестна романтическа легенда отъ чисто собственно произведение; инакъ много малко общо има между драмата и нашитѣ исторически факти. Да кажемъ, че това е право на поетътъ — licencia poetica.

Копе изнася прѣдъ насъ единъ ужасенъ конфликтъ. Младия болfärинъ Константинъ за да спаси отечеството, убива баща си, който подмаменъ отъ жена си (хубавицата гъркиня Василида) и за да спечели царската корона, се рѣшилъ да прѣдаде Балканскитѣ проходи на турцитѣ. Чрѣзъ смъртьта му прѣдателството се осуетява и името на Бранкомира, като герой и славенъ защитникъ на отечеството, остава неопѣтнено. Чрѣзъ интригитѣ на мащехата си Василида, Константинъ е поставенъ въ безисходното положение, или да стане орѫдие на планираното отъ неѭ ново прѣдателство, или да опозори паметьта на баща си чрѣзъ раскриванието извѣстнитѣ нему страшни обстоятелства. Василида да си отмъсти за отказътъ и прѣзрѣнието оказано ѝ отъ Константина, обвинява го прѣдъ краля и велможитѣ въ сѫщото онова прѣдателство, което е извършилъ баща му, като показва и султанския ферманъ, гдѣто фигурира и печатътъ на Бранкомировцитѣ.

За да запази името на баща си, Константинъ и прѣдъ това нáй-подло обвинение избира — *мълчанието.* Сразенъ отъ тоя безисходенъ конфликтъ, истезаванъ отъ фуриитѣ на съвѣстьта, той съ резигнация и мълчаливо очаква искуплението за извършеното отъ него прѣстѫпление противъ естеството. Прикованъ къмъ позорния стълбъ, той умира отъ рѫката на любовницата си, която съ това го избавя отъ мѫкитѣ му и слѣдъ това пробожда и себе си.

Въ произведението на Копе, както казахме, *романтиката* слави своето пълно въскресяване. Че Парижската публика се е вече наситила отъ владѣющия въ Франция *натурализмъ,* доказва огромния успѣхъ на тая драма, която въ кратко врѣме доживѣ пóвече отъ 120 прѣдставления.

И у насъ тя постигна значителенъ успѣхъ. Направенитѣ приготовления бѣхѫ голѣми, даже отъ една страна прѣ-голѣми: — и послѣдния войникъ бѣше облѣченъ въ дрѣхи отъ коприна и кадифе и съ златни украшения. Това е хубаво за окото, но е прѣ-много театрално и съвсѣмъ невѣрно. Простия народъ, както и войницитѣ носятъ вълнени дрѣхи. Тоя лукскъ можеше да се избѣгне.

Колкото се касае до интерпретацията на ролитѣ, то актьоритѣ направихѫ всичко зависяще отъ тѣхъ, но до висотата и до идеализираното настроение, съ което е проникната тая поема, тѣ не можахѫ да достигнѫтъ. Г. *Кирковъ като баща* бѣше прѣмного бързъ въ говорътъ и движенията, нѣщо прѣкаляваше въ жестикулацията, но вѣрно схванѫ трагическия тонъ, и даде едно цѣлно, симпатично испълнение. Г. *Канели* (като синъ на Бранкомира, Константинъ) талантливо схванѫ задачата си, и въ III-й актъ имаше моменти отъ художественно съвършенство, — но той е отъ школата на „модернитѣ“, т. е. неговия елементъ сѫ ония роли, които пóвече *мислѭтъ,* отколкото *говорѭтъ,* ония които не декламиратъ, а чувствуватъ и при които е исключенъ „костюмътъ“. Неговото поле не е класичностьта, за което му липсватъ и нуждиитѣ външни срѣдства. Модернитѣ писатели Скрибъ, Ожие, Дюма Синъ, Потѣхинъ, Островски, Ибсенъ, Зудерманъ даватъ му задачи, които отговарятъ на неговитѣ индивидуални качества; отъ класическия репертуаръ за него сѫ само роли като Хамлетъ, Уриелъ Акоста — защото Канели е лармоянтенъ и духовитъ, распаленъ безъ геройско мѫжество, апатиченъ съ темпераментъ, нѣщо à la fin de siècle, въ което прѣобладава сантименталната черта.

Г-жа Златарова, като Василида, бѣше великолѣпно облѣчена, държеше се сигурно, но все е нáй-добрѣ тя да се откаже отъ тоя родъ роли; гласътъ ѝ е силенъ, но е лишенъ отъ всѣка звучность и мелодичность, първо условие за трагическа любовница, безъ да говоримъ за другитѣ трѣбования; нейната грѣшка е въ езика, т. е. честото спъване при буквитѣ *ц* и *с* както напр. въ фразата „азъ съмъ царица“ произвежда неволно комично дѣйствие и, разбира се, не е въ полза на даваната роля. Вече и тия причини ѝ прѣпятствуватъ за амплуа любовница. Но тя има дарба за характернитѣ роли; тия прѣдставляватъ благодарно поле за нейното прилѣжание, което трѣбва да се назове образцово.

Поетическия колоритъ, който трѣбва да озарява цѣлата тая драма, даде ни се на нашата сцена съ появяването и играта на г жа Канели. Като циганка Милка тя бѣше прѣлестна — защото въ нейната индивидуалность има грация и сърдечность, тя има звученъ и мелодиченъ гласъ, и, което е най-главното, въ нейния гласъ вибрира душевенъ огънь, чувство. Истина рѣчитѣ у болшинството отъ испълнителитѣ, както и нейнитѣ, страдахѫ отъ недостатъкъ на психологически акцентъ, отъ което страда и нюансирането на ролитѣ, но съ усилено прилѣжание и съ врѣме ще се постигне и това. Повтаряме, че неуморното прилѣжание е първото условие да се излѣзе отъ посрѣдственостьта.

Ролята на Уроша (старъ войникъ) г. Стояновъ говорѝ добрѣ, но здравия разумъ трѣбваше да му подскаже, че той съ своята голѣма, цѣла педя дълга рана, никакъ не може да се расхожда като съвсѣмъ здравъ човѣкъ. Това едно. Второто е, че тая кървава рана прѣкалено дълго се показва на публиката, което поврѣжда естетическото чувство, особенно въ единъ салонъ (каквато е сцената на Славянската Бесѣда), гдѣто зрительтъ е лишенъ отъ искусно устроената перспектива на единъ дѣйствителенъ театръ, — та има сичко непосрѣдственно прѣдъ носътъ си. По сѫщата причина — прѣголѣмата близость на зрителитѣ къмъ сцената — актьоритѣ не трѣбва да злоупотрѣбляватъ съ бѣлилата, защото не е хубаво, когато нѣкой отъ тѣхъ изглежда, като да е излѣзалъ отъ нѣкоя ракла съ брашно. При това цѣлия нашъ драматически персоналъ е още младъ, та нѣма нужда да прѣкалява съ „подмладяването“.

Понеже споменахме за богатството на костюмитѣ, ще хвърлимъ единъ погледъ и върху декорациитѣ. Да бѣхѫ въ това прѣдставление употрѣбени нѣкои стари и поправени за случая декорации, ний нѣмаше да губимъ думи за тѣхъ, колкото и да би били тѣ лоши и несъответственни. Дѣлото на искуството у насъ е бѣдно, въ началото си, както и всичко друго, та е несправедливо да сме претенциозни. Въ дадения случай, обаче, за тая пиеса направихѫ се значителни разноски и се набави всичко *ново*. Въпросътъ е да-ли всичко това ново е и *добро*, цѣлисходно? Принудени сме да отговоримъ на тоя въпросъ съ *не*. — Каква е цѣльта на декорациитѣ въ единъ театръ? — Да възбуди у зрительтъ илюзия на дѣйствителностьта, да помогне на поетическото творение и съ външни атрибути. И декоративната живопись е единъ видъ искуство, което подлѣжи на художественно-технически закони. Сцената на единъ театръ не е никакъ квадратъ, но единъ четверожгълникъ, задната часть на който все пòвече и пòвече се стѣснява. Това само по себе си е едно указание, че декоративната живопись трѣбва да се управлява по птичья перспектива (Vogel-perspective); това е и нейното първо и елементарно условие. Въ декорациитѣ, направени за пиесата на Копе, правилата на указаната горѣ перспектива едва сѫ взети въ внимание. Въ III-й актъ, на мѣстото на дуелътъ между баща и синъ, гдѣто се виждатъ сигналнитѣ огньове и Балканския пейзажъ, сценерията можеше и трѣбваше да възбуди у публиката едно всеобще ентузиястическо удивление и

очарование, щомъ е тя художественно правилна и хубава, както сме виждали, че една прѣкрасна декорация знае да изтъргне бурни апплодисменти отъ публиката. Но именно тука въ кулминационния пунктъ (въ III-й актъ) сценерията не прѣдставлява друго, освѣнъ една груба четвероъгълна ограда, и дѣйствува просто отегчително на зрителя. Жално за прахосанитѣ пари. Но сега и на това ще може да се помогне. Както узнаваме, единъ младъ българинъ г. Златаревъ, подпомогнатъ отъ Министерството на Просвѣщението, прѣкаралъ е половинъ година въ Хърватския националенъ театръ въ Загребъ, гдѣто е изучвалъ техниката на машинериитѣ, ефектитѣ на декоративната живопись, както и цѣлокупния сценически апаратъ. Г. Златаревъ се е завърналъ сега съ нáй-добри свидѣтелства отъ интенданта на хърватския театръ и съ маса изработени отъ него на мѣстото хубави рисунки отъ декорации и сценически приеми. Желателно е пó-скорошното ангажиране на г. Златарева въ нашата трупа, гдѣто той може да стане дѣсната ржка на двамата режисьори г. г. Канели и Поповъ, особенно като е билъ вече прѣзъ нѣколко години членъ на сжщата трупа.

III.

Нищо не влияе толкова живо и непосрѣдственно върху читателя или слушателя на едно литературно произведение, колкото концентрацията на дѣйствието, наблъскване на множество събития въ тѣсни рамки и сгъстяване на характеристиката, — особенно при една непрѣситена отъ духовни наслаждения, наивна публика. А тая концентрация на дѣйствието ни въ единъ другъ родъ отъ литературата не се проявява толкова силно, колкото въ драмата. Това ще е причината за ентузиястическия приемъ, който нашата публика оказа на двѣтѣ дадени прѣзъ миналия мѣсецъ пиеси *„Корзаръ“*, и *„Парижскитѣ Бѣдни“*. Тия двѣ, инакъ остарели драми произведохж върху масата на нашата публика едно всеобщо, елементарно впечатлѣние. Ний изговаряме и двѣтѣ тия пиеси едноврѣменно, защото бѣхж дадени една слѣдъ друга. — Колкото се касае обаче до тѣхната литературна стойность, то тя е твърдѣ различна.

„Корзаръ“ е една твърдѣ сценична пиеса, но построена върху старата романтическа шаблона. Нейния интересъ състои въ дѣйствието, което расте въ драматични перипетии, и слѣдователно има сценически достоинства. Тя е и до днеска репертуарна пиеса на сичкитѣ срѣдни театри, защото съдържа нѣколко ефектни и благодарни роли, особенно за млади, начинающи артисти. Нáй-много ни изненади г. Кирковъ съ своето испълнение. Отъ начало ний бѣхме недоволни съ распредѣлението на ролитѣ: Жоржъ Латуръ (Корзарътъ) е характерна роля, а Шарлъ д' Арвелъ е любовникътъ на пиесата; слѣдователно, спорѣдъ индивидуалната дарба, първия трѣбваше да се играе отъ г. Канели, а втория отъ г. Киркова. Но скоро видѣхме, че г. Кирковъ расте съ ролята и я завърши съ достойна пълнота и изразителность. Обаче трѣбва да обърнемъ вниманието на г. Киркова върху това, че Жоржъ Латуръ е закаленъ въ буритѣ на живота, опитенъ

морякъ, характеръ твърдъ, съсрѣдоточенъ въ себе си, който не може да плаче като изнеженъ юноша или сантименталенъ любовникъ. Неговия плачъ е само *една* конвулсивно изтръгната сълза; една суха сълза, която е още по́-мѫчителна. Сѫщо и своитѣ страдания, съобразно съ характера си, той трѣбва да прѣдава съ повече достоинство и стоическо самообладание. — Г. Ковачевъ като Шарлъ д'Арвелъ бѣше слабъ; той обладава съ приятна външность, младъ е, има възможность да се образува; въ ролята на Шарла той забравя, че единъ сериозенъ любовникъ не трѣбва да става жалъкъ, колкото инакъ и да е жалка сѫдбата му. Неговото испълнение на станалия отъ тежка болѣсть Шарлъ е лишено отъ естественность. Человѣкъ съ Шарловата интелигенция и социално положение не стене и не пѫшка като жена; а той още посърта и пада, като подкосено цвѣте. Така той се лишава отъ всѣка мѫжественность, а освѣнъ това душата му е растерзана отъ единъ дълбокъ трагически конфликтъ. Това е твърдѣ деликатенъ моментъ за актера, защото du sublime au ridicule il n'y a qu'un pas, тежко е запазванието на художественната мѣрка.

Г. Антоновъ има сичка нидивидуалность за интригантъ, и се държа сигурно като Антонъ Косадъ; само той е длъженъ именно въ тоя амплуа да отвикне отъ прѣбързо говорение, и ще си облѣгчи нюансиранието на рѣчьта и ролята. Страстното, бързо говорение не е на мѣсто при хладнокръвния, бездушния хитрецъ, какъвто е интригантътъ на драмата.

Г-жа М. Попова показва голѣмо старание при интерпретиранио ролята на Хортензия. Само че старанието тука не е достатъчно, ролята е несъотвѣственна за нея. Хортензия е роля всестранно трагическа, и за това по всѫду тя се прѣдава отъ трагедката, т. е. отъ оная актриса, която играе Мария Стюартъ, Ифигения, Медея, Федра — все роли, които се базиратъ върху голѣми външни срѣдства.

И въ какво състоятъ тия външни срѣдства, които сѫ толкова мѣродавни при распрѣдѣлението на ролитѣ, и отъ които зависи по́-голѣмия, или по́-малкия успѣхъ на пиесата? — Това сѫ фигурата (растътъ), лицето и, на първо мѣсто, органътъ т. е гласътъ. Както е невъзможно съ единъ кабинетенъ, макаръ и сребъренъ звънецъ да се свика народа на молитва, както е невъзможно на тънкитѣ струни на виолината да се испълняватъ тържественни маршове и фанфари — сѫщо така и единъ малъкъ, само въ висшитѣ тонове работящъ гласъ, не е въ състояние да изобрази прѣдъ насъ велики душевни движения и страсти, да ни покори като ураганъ, да ни растрепери сърцата. Такъвъ мощенъ ураганъ събужда въ насъ нови чувства и мисли, които до тогава безсъзнателно спѣхѫ, прѣобръща духовния миръ на человѣка, тѣлото е обзето отъ трепетни осѣщания — та поражда състрадание и страхъ за героя и неговата сѫдба. — Тие външни срѣдства съединени съ необходимитѣ вѫтрѣшни сили — интелигенцията и таланта, постигатъ висшата задача на искуството, неговата етическа цѣль, т. е. душевното облагородяване и просвѣтяване на слушателя и обществото.

Колко по́-пълни и по́-живненни сѫ употрѣбенитѣ срѣдства, толкова по́-съвършенно е постигнатото дѣйствие. Дѣйствието, т. е. събудения чрѣзъ художественното дѣло въ человѣка вѫтрѣшенъ процесъ на самосъзнание, който го подига на една по́-висока степень на умствено развитие, на душевно просвѣтление.

За това въ цѣлия цивилизуванъ свѣтъ се отдава огромна важность на сценическото искуство,[1]) защото въ него поетътъ говори къмъ обществото не чрѣзъ мъртви букви, а чрѣзъ живи организми. Слѣдователно, тоя живъ организмъ е актьорътъ, който отдава своето око, своето лице, фигура, духъ и талантъ за въплотяванис на единъ поетически ликъ, който чрѣзъ неговата душа и сърце говори на душата и сърцето на народа.

Актьорътъ е интерпретъ на едно поетическо творение; ако е той художникъ, тогава става коментаторъ. Поетическото дѣло минува чрѣзъ неговия духъ и сърце въ человѣческия гласъ, и тамъ се манифестира въ живи думи. По причина, че той въспроизвежда поетическитѣ творения, актьорътъ се нарича и *репродуктивенъ* художникъ. За това сценическия поетъ е върsанъ къмъ актьора, безъ когото нѣма въплощение. По тоя начинъ пакъ се върнахме къмъ исходния пунктъ, именно къмъ въплощението на една поетическа фигура, което се извършва чрѣзъ вѫтрѣшни и външни срѣдства на актьора. Тия срѣдства сѫ рѣшаюцщи за успѣхътъ. Но ако срѣдствата сѫ малки, както напр. при г-жа М. Попова, то вече прѣдварително, независимо отъ всичко старание и може би лично чувствованнс, — едно щастливо прѣдавание ролята на *Хортензия* въ „Корsаръ“ е *невъзможно*. Нейния малъкъ, ограниченъ въ високитѣ регистри гласъ, може да бѫде достатъченъ за салонна пиеса или комедия, но никога не за сериозния конфликтъ на една драма. По тая причина II-й актъ отъ „Корsаръ“ не даде у насъ нито сѣнка отъ оная сила и достойнство, които той въ сѫщность притѣжава. II-й актъ е пъленъ съ високо трагически външни и вѫтрѣшни конфликти, съ потрѣсающи ефекти, които се още увеличаватъ съ декоративната прибавка на громътъ и свѣткавицата. Въ прѣдставлението бурята бѣше испусната, това е за съжаление, защото пиесата се даде именно поради своитѣ сценически ефекти. Хортензия, въ деньтъ на свадбата си съ Жоржа Латуръ, пѫтува съ мѫжа си за домътъ му. Появява се една силна буря и тѣ търсѭтъ прибѣжище въ гостилницата, въ която се намира и Шарлъ д’Арвелъ, бившия любовникъ и годеникъ на Хортензия. Тѣ случайно се срѣщатъ въ стаята сами. Нейното отчаяно извикване и ужасяване при това е потрѣсающе. Тоя викъ, обаче, може да излѣзе само отъ единъ хубавъ, пъленъ и силенъ гласъ и тогава произвежда грандиозно впечатлѣние, както и въобще тая сцена прѣдставлява най-благодарна задача за една трагедка. По́-прилѣгаше на г-жа М. Попова ролята на Маргарита, живата, самоувѣрена и наивна Парижанка, която не се интерпретира изразително отъ г-жа Чолакова.

---

[1]) За различнитѣ направления и школи въ драматическата поезия ще говоримъ въ една отдѣлна статия.

Също необходимо е нейното (на Хортензия) по̀-бърао появявание въ послѣдната сцена на IV-й актъ, защото инакъ Жоржъ Латуръ се намира въ опасность да бѫде съвсѣмъ удушенъ. Невѣрни сѫ и костюмитѣ на двѣтѣ дами, които дохождатъ отъ пѫть и се появяватъ прѣдъ насъ въ парадни бални тоалети. Антонъ Косадъ, интригантътъ, е работникъ и трѣбва да бѫде облѣченъ въ блуза, а не въ салоненъ рединготъ. Изобщо първото прѣдставление направи впечатлѣние на нѣщо неподготвено, особенно отъ началото много се чуваше подземния гласъ на суфльора, а положението на испълнителитѣ бѣше невѣрно; г. Поповъ бѣше попадналъ задъ една маса, та публиката не го виждаше, и можеше само по гласътъ му да прѣдполага че той е на сцената. И модерното сценическо направление изисква, щото зрительтъ да вижда ясно какво се върши на сцената. Инакъ г. Поповъ добрѣ схвана тонътъ на трагическия баща. Само джентлменътъ въ ролята трѣбва да се истъкне повече; по̀-голѣмо самообладание и резервираность отличаватъ аристократътъ. Г. Сапуновъ като нотариусъ и покоренъ мѫжъ, държа се удачно. При другъ поводъ, ще кажемъ за него по̀вече.

По своитѣ външни срѣдства: високъ сопрано-гласъ, малъкъ ръстъ, приятно лице съ нѣжни чърти, г-жа Попова има свой амплуа въ конверзационни пиеси и комедии, и нѣма нужда да ѝ се дава да играе трагически задачи. Както всѣки човѣкъ не може да върши всичко, така и единъ актьоръ не може да постигне всичкитѣ родове на сценическото испълнение. Обикновенно трагикътъ не може да бѫде комикъ; оня, който притѣжава само комическо дарование, не може аа играе трагически. Трагикътъ и любовникътъ прѣдполагатъ сангвинически темпераментъ, огънь и страсть, съединени съ хубавъ, силенъ гласъ и приятна външность; характерния испълнитель изисква надмощенъ духъ, спокойна кръвь и пр. Често една отъ тия способности исключава другата. Колко сѫ рѣшающи външнитѣ срѣдства при избора на ролитѣ, можемъ да сѫдимъ отъ това, че единъ човѣкъ съ поврѣдено око, съ искривено лице или съ охрипналъ гласъ, никога не може да играе герои или любовници, но отлично може да се приспособи къмъ интригантски роли, щомъ, разбира се, притѣжава сценически талантъ.

Сценическия талантъ, т. е. талантътъ за пластично и жизненно въспроизвеждание създадени отъ писателя образи, е едно Божие дарование, както е дарованието на поета, живописеца, композитора.— Тая способность има нужда отъ развивание и школувание, но въ основата си тя е даръ на природата, и ако липсва, не може да се замѣни съ никакви усилия и старания. Наистина, прилѣжанието, упражнението, рутината могѫтъ да направѭтъ нѣщо, но тѣ сами никога не могѫтъ да създадѫтъ единъ художникъ.

По нѣмание тука по̀вече мѣсто, ний ще оставимъ за другъ пѫть разглежданието въпроса, да-ли и въ какъвъ размѣръ нашитѣ актьори притѣжаватъ вѫтрѣшнитѣ срѣдства за художественно сценическо испълнение.

IV.

„Парижскитѣ бѣдни“ въ 7 акта е едно литературно чудовище (или „литературно прѣстѫпление“, както удачно се изрази г. Михаиловски въ една отъ своитѣ рецензии), нѣщо съвършенно невъзможно. Успѣхътъ му прѣдъ массата на публиката се дължи на това, че е натъпкано съ всичкия баластъ на слезливата романтика à la Еженъ Сю и Поль Февалъ и е написано отъ французинъ съ свойственната на французитѣ духовитость и остроумие. То е една булевардна пиеса съ ефекти отъ нáй-тежъкъ калибъръ, единъ въ сцени написанъ раздирателенъ романъ, който чрезмѣрно страда въ построението, защото е невъзможно да се натъпчатъ толкова събития въ концентрическитѣ рамки на една драма. Нáй-раздирателнитѣ моменти сѫ истръгнати отъ романа и грубо пришити къмъ сценическото дѣйствие, но духовито експлоатирани за постигание на ефекти, за раздражение слезливитѣ жлѣзди на добрата публика.

Тая пиеса (ний посѣтихме послѣдното 7-то прѣдставление) вървѣше пó-правилно, отколкото „Корзаръ“. Причината ще бѫде, вѣроятно многото повторения, които доживя тя. Характеритѣ бѣхѫ развити отъ актьоритѣ съ нуждната сценичность, рѣчитѣ живи и психологически нюансирани. Г. Поповъ като Плантрозъ и г. Кирковъ като Андрей Берние държахѫ се отлично — първия въ характеризирането, — втория въ отлично налучения трагически тонъ. Играната отъ Киркова сцена прѣдъ черковата бѣше покрътвающа и носеше печатъ на истински трагизмъ въ тонътъ и движенията. Трѣбва да споменемъ и хубавата игра на г. Антонова, като Вилблонъ и на г. Сапунова като Петръ Берние; задачата бѣше тѣжка за г. Сапунова, защото неговата главна черта е комизмътъ. Не безъ успѣхъ бѣхѫ и старанията на г. Дюлгерова да изобрази западналия аристократъ графъ де Рокфей. Г-нъ Шаякчиевъ ни даде твърдѣ живъ типъ на Парижския работникъ Биго; въобще г. Шаякчиевъ съ умѣние и старание изработва своитѣ епизодически роли. Дамитѣ г-жи М. Попова, Ш. Попова, Кѫнева съ обмисленята си игра достойно поддържахѫ развитието на драмата — така щото общото впечатлѣние на тая пиеса може да се назове прѣкрасно.

Не знаемъ защо ролята на продавачката на цвѣтя Клавдия е дадена на г-жа А. Попова. Тая роля сама по себе си е твърдѣ незначителна и е като създадена да се играе отъ нѣкоя отъ начинающитѣ артистки за упражнение.

Нашия театръ трѣбва да стане школа за чистия народенъ и литературенъ езикъ. За това съвѣтваме артиститѣ, и особенно артисткитѣ да избѣгватъ и се отучатъ отъ такива неблагозвучни и некнижовни изражения като: „Буже муй“, „истена“, „твуйтѣ“, „слааа Богу“, „мужете“ (вм. можете), „нящо“ и пр. и пр.

И. Мил.

ПОЗДРАВИТЕЛНА ТЕЛЕГРАММА

отъ Българското Книжовно Дружество до Императорското Русско Географическо Общество въ Петербургъ по случай на 50-лѣтний му юбилей, станжлъ на 21 Яннуарий т. г.

Въ края на минжлата година Императорското Русско Географическо Общество въ Петербургъ съ окржжно писмо имá добрината да прѣдизвѣсти Управителний Съвѣтъ на Бълг. Книжовно Дружество, че ще има сжщото Общество юбилей на 21 Яннуарий т. г. за 50-годишнината отъ основанието му. По тойзи случай отъ страна на Бълг. Кн. Дружество испрати се на врѣме слѣдната поздравителна телеграмма до помен҃жтото Общество въ Петербургъ:

Président de la Société Impériale russe de Géographie

à Petersbourg.

Болгарское Книжевное Дружество съ глубокой радостью привѣствуетъ 50-лѣтній юбилей Императорскаго Русскаго Географическаго Общества, которое съ такимъ блестящимъ успѣхомъ работаетъ на пользу науки и на возвеличеніе славянскаго племени.

Срѣдецъ, 21 Яннуарий 1896.

Председательствующій: Стояновъ.

642—96

МАРИЯ СТЮАРТЪ.

Трагедия въ петь дѣйствия

отъ

Шиллера.

Прѣвежда Л. И. Поповъ.

Дѣйствующи лица:

Елисавета, Английска кралица.
Мария Стюартъ, Шотландска кралица, пленена въ Англия.
Робертъ Дъдлей, графъ Лейстъръ.
Жеоржъ Талботъ, графъ Шрюсбъри.
Уйлемъ Сесилъ, баронъ Бърлей, велики съкровищникъ.
Графъ Кентъ.
Уйлемъ Девисънъ, държавенъ секретарь.
Амиасъ Поулетъ, рицарь, пазачь на Мария.
Мортимъръ, неговъ внукъ.
Графъ Обеспинъ, французски посланникъ.
Графъ Беллиевръ, извънреденъ посланникъ на Франция.
Океллu, Мортимъровъ приятель.
Дръджънъ Дръри, втори пазачь на Мария.
Мелвилъ, хофмайстеръ на Мария.
Ханна Кеннеди, нейна дойка.
Маргарита Кърлъ, нейна камариерка.
Шерифъ на Графството.
Офицеръ на тѣлохранителитѣ.
Французски и Английски придворни.
Трабанти,
Придворни слуги на Английската кралица.
Слуги и слугини на Шотландската кралица.

ДѢЙСТВИЕ ПЪРВО.

Стая въ Фодерингейския замокъ.

ЯВЛЕНИЕ ПЪРВО.

Ханна Кеннеди, дойка на Шотландската кралица, въ буйна расправа съ Поулетъ, който се тъкми да отвори една ракла. Дръджънъ Дръри, неговъ помощникъ, съ желѣзни сечива за разбиване.

Кеннеди.

Що правите, Съръ? Що за дързость нова!
Назадъ отъ тая ракла!

Поулетъ.

Този накитъ
Отъ дѣ се зе и какъ той дойде тука?
Отъ горния етажъ бѣ спуснжтъ долу,
Та градинаря да подкупжтъ с' него —
Проклета женска хитрость и коварство!
При толкозъ мой надзоръ и обискъ строги
Пакъ драгоцѣнности! се *пакъ* укрити
Съкровища! (Като се мжчи да отвори раклата).
Кждѣто е било
Това укрито, ще да има й още!

Кеннеди.

Назадъ безсрамникъ! тайнитѣ на леди
Се пазжтъ тука.

Поулетъ.

Тъкмо тѣхъ азъ дирж (изважда разни книжа).

Кеннеди.

Книжа безъ всѣка важность, на перо̀то
Салъ упражненья прости, на затво̀ра
Печални часове да съкратжтъ.

Поулетъ.

Духъ зълъ въ праздни часове твори.

Кеннеди.

И писани по френски.

Поулетъ.

Толкозъ по-злѣ!
Языка го английски врагъ говори.

Кеннеди.

Черновки отъ писмата, назначени
За господарката на Вашто царство.

Поулетъ.

Щѫ ги прѣдàмъ — я виждъ! що свѣти тука?
(отваря единъ скришенъ изпакъ и изважда отъ вѫтрѣ женски накити).
Наглавье царско, с' камъне безценни
И с' лилийтѣ на Франца украсено!
(Подава го на помощника си).
Пазѝ при другитѣ и него, Дрѫри!

Кеннеди.

Какво позорно ний тѫрпимъ насилье!

Поулетъ.

Дордѣ владѣе, може се да вреди,
Понеже всичко ѝ служи за орѫжье.

Кеннеди.

Бѫдете добъръ, Съръ. Не дѣйте зема
Отъ насъ и сѣтний накитъ на живота!
Нещастната се радва при видътъ
На стари блѣсъкъ и величье, тъй катъ
Отнехте ни насила всичко друго.

Поулетъ.

Въ сигурни ржцѣ е повѣрено.
Притрѣбва л', съвѣстно ще Ви се върне!

Кеннеди.

Отъ тия голитѣ стѣни човѣкъ
Узналъ ли би, че тукъ живѣй кралица?
Надъ нейни столъ кждѣ е балдахина?
На мѣко свикнжтия нѣженъ кракъ
По пода голъ ли трѣбва той да стжпя?
В' оловени паници прости й служжтъ —
Прѣзрѣла би ги й сѣтнята болярка.

Поулетъ.

Така гощаваше мжжа си в' Стерлинъ,
С' любовника си пиящецъ изъ злато.

Кеннеди.

И огледало — вѣщь потрѣбна — й липсва.

Поулетъ.

Догдѣто вижда своя ликъ тшеславенъ,
Надѣжда и рѣшителность не губи.

Кеннеди.

И книги й липсватъ, духъ свой да разведря.

Поулетъ.

Сърдце си да поправи — Библья има

Кеннеди.

А сжщо и гитарата й отнехж.

Поулетъ.

Защот' любовни пѣсни с' нея свири.

Кеннеди.

Такава участь бива ли за нея,
Въспитана тъй нѣжно, тя, която
Кралица в' люлката си още бѣше,
Отрасла в' домъ раскошни на Медичи
Въ пълно изобилие на радость!
Не стига л', силата че ѝ отнехѫ,
Та ѝ за дребулий завиждатъ бѣдни?
В' бѣда голѣма сърдце благородно
Най-послѣ свиква и се примирява;
Но тѣжко му е, ако се лишава
Отъ дребни украшенья на живота.

Поулетъ.

Сърдцето къмъ штеславье само тикатъ,
Което трѣбва в'себе да се кае.
Животъ раскошенъ и с'пороци пъленъ
Въ бѣдность, униженья се свѣстява.

Кеннеди.

Въ нѣжна младость ако е грѣшила,
Некъ дава смѣтка Богу ѝ на сърдце си.
Надъ нея сѫдия въ Англья нѣма.

Поулетъ.

Тамъ, дѣто е грѣшила, ще я сѫдѭтъ.

Кеннеди.

За да грѣши, я тѣсни узи свързватъ.

Поулетъ.

Но пакъ умѣ изъ тѣзи узи тѣсни
Рѫка си да простре навънъ в'свѣта,
Война гражданска в'нази да запали,
Противъ кралицата ни, Богъ да пази!
Въоружи́ убийци цѣла чета.
Изъ тѣзъ стѣни не тя ли ѝ, що подбуди
Злодѣя Парри, още Бибингтона,

Къмъ дѣло тъй позорно — цареубийство?
Въспрѣ ли я желѣзната ржшетка
Сърдцето благородно да вплете
На Норфолкъ? И подъ ножа на джелата
За нея жертва паднж най-добрата
Глава на този островъ — примѣръ жалки
Стрѣснà ли повилнелитѣ, които
Съперничатъ за нея да загинватъ?
Съ нови жертви сѣвга ешафота
Се пълни зарадъ нея, и едвамъ ли
Ще край да има туй, дору и сàма
Не падне жертва тамъ, катъ най-виновна.
— Проклѣтъ да бжде оня день, въ който
Брѣгътъ на тазъ земя гостоприемство
На тазъ *Елена* втора даде.

Кеннеди.

Що?
Гостоприемство Англия ли даде
На тазъ нещастница кралица клѣта?
Която отъ деньтъ, когато стжпи
На тазъ земя, да търси при роднини
Защита, катъ прокудена, изгнана,
Робиня себе вижда противъ всѣко
Народно право и достойнство царско,
В' тъмница тѣсна трѣбва да оплаква
На младини благаткитѣ години —
Тя, що сега горчивини тъмнични
Кога испита, катъ злодѣй послѣденъ
На сждъ я влачатъ и тѣло й обричатъ
На смърть позорна — на една кралица!

Поулетъ.

Тя дойде въ страната катъ убийца,
Изгнана отъ народа си, свалена
Отъ трона, що опозори съ свирепства.
Катъ врагъ на щастьето английско дойде,
Да върне кървави дни па Мария
Испанска, да покатоличи Англья

И на Французи да я прѣдаде.
Защо тя договора Единбурски
Отказа да подпише й отъ права си
Надъ Англья се не отрѣче, па отвори
Съ проста само драска на перóто
Вратитѣ на затвора часъ по-скоро?
Робиня прѣдпочете да остане,
По-скоро унижена да се види,
Отъ колкото да иска да се откаже
Отъ титлата на пусти блѣсъкъ, слава.
Защо постжпа тя така? Защото
В' коварства и въ пъклени искуства
На съзаклятието посвятена,
И зло като крои, тя цѣлий островъ
Надѣй се да завлада отъ затвора.

Кеннеди.

Подгавряте се, Сѫръ, — къмъ грубостьта
Прибавяте и присмѣха горчивъ!
Могла ли е мечти таквизъ да има,
Тя, що катъ погребена тукъ живѣе,
И на растуха сладки звукъ, и гласъ
Приятелски изъ милата родина
До нея не прониква, тя, която
Отдавна не е виждала лицé
Човѣшко, освенъ мрачното челò
На своя дверникъ, тя що неотдавна
Получи новъ пазачъ — вашъ грубъ роднина,
И вмрѣжена се в' нови прѣчки вижда —

Поулетъ.

Ржшетка отъ желѣзо е безсилна
Отъ хитростьта й да спира и да брани.
Увѣренъ ли съмъ дал' не сж прѣтрити
Тѣзъ пръчки, и на тази стая пода
И тѣзъ стени отвънъ тъй здрави, кухи
Отвътрѣ да не бждѫтъ, и пропустнжтъ
Измѣната, кога ме сънь налегне?
Проклѣта й службата, що ми се даде,

Да вардѫ хитрата, бѣди що ѝзмисля.
Страхътъ ми дрѣмка пѫди; нощѣ ходѭ
Катъ нѣкой духъ измѫченъ, па опитвамъ
Ключалки, брави, вѣрность на пазачи,
И всѣко утро с' тръпки азъ очаквамъ
Да дойде и да потвърди страхътъ ми.
Но слава Богу! Наближава края;
Надѣжда има, да се свърши скоро.
Защото по-бихъ прѣдпочелъ да пазѭ
Стоейки буденъ прѣдъ врати на ада
Тълпата на осѫденитѣ вѣчно,
Отколко тазъ кралица с' хитрость пълна.

Кеннеди.

А ето че самà ѝ тя иди!

Поулетъ.

С' кръстъ
В' рѫка, в' сърдце — с' похоти свѣтски ѝ с' гордость.

ЯВЛЕНИЕ ВТОРО.

(Мария подъ було и съ кръстъ въ рѫка. Прѣдишнитѣ).

Кеннеди (спуща се къмъ нея).

Съвсемъ с' нозѣ ни тъпчѫтъ о, кралице!
На грубость и тиранство свършекъ нѣма,
И всѣки день страданья и позори
Върху глава Ви царска нови трупа.

Мария.

Ела на себе! Кáжи, що се ѝ тука
Случило ново?

Кеннеди.

Твоя писменъ столъ
Разбихѫ, я погледай! И книжа ти,
Едничкото съкровище, що с' мѫка

Спасихме, и послѣднитѣ останки
Отъ твоя браченъ накитъ, що получи
Изъ Франция, сега сѫ въ рѫцѣ му.
Обрана си, вечъ нищо царско нѣмашъ.

Мария.

Смири се, Ханно. Тѣзи дребни вѣщи
Не сѫ, що правѭтъ кралското достойнство.
Съ нази могѫтъ ниско да се обнасѭтъ,
Ала не могѫтъ да ни унижаватъ.
Азъ свикнѫхъ в' Англья много да търпѭ,
Ще могѫ й туй да понесѫ. Съръ, Вие
Насила присвоихте туй, що искахъ
Да Ви прѣдамъ йощъ днесь. Мѣжду книжата
Се писмо йдно намѣрва, назначено
За мойта царската сестра на Англья —
Че ще го на самата ней врѫчите,
А не в' рѫцѣ невѣрни на Бърлея,
Съ дума честна ми се обѣщайте.

Поулетъ.

Що трѣбва да се прави, ще помислѭ.

Мария.

Вий можите да знайте, Съръ, какво
Съдържа. В' него молѭ за една
Голѣма милость — срѣща с' нея сàма —
Която въ очи не видѣхъ нивга —
Прѣдъ сѫдъ отъ мѫжи мене призовахѫ,
Кои на мене равни не признавамъ,
Не могѫ искренна прѣдъ тѣхъ да бѫдѫ.
Елисавета е отъ мой колѣно,
Отъ моя родъ и чинъ — прѣдъ нея само,
Катъ прѣдъ сестра, кралица и жена
Ще могѫ да се откриѭ.

Поулетъ.

Твърдѣ често,
Миледи, повѣрявахте сѫдба си,
Па и честьта си на мѫжѣ, които
Не сѫ били за тази честь достойни.

Мария.

И още една втора милость просѭ,
Салъ безчовѣчность може я отказа.
В' тъмницата отдавно се лишавамъ
На черквата отъ утѣшенье сладко,
Отъ благодать на тайнитѣ святи,
Тазъ, що корона й свобода ми грабнѫ,
Коя и самий ми животъ заплашва,
Не ще затвори мень врати небесни.

Поулетъ.

По ваша воля тукашния пасторъ —

Мария (живо го прѣкъсва).

Не, нищо азъ отъ пастора не искамъ.
Отъ мойта черква викамъ азъ свещеникъ.
— А сѫщо и писци й нотари искамъ,
Послѣднята си воля да напишѫ.
Тѫгата и неволята тъмнична
Отдавна мень живота подкосяватъ,
Боѭ се; днитѣ ми сѫ прѣброени,
И като умирающа се считамъ.

Поулетъ.

Добрѣ Вий правите, това сѫ мисли,
Които в' този часъ Вамъ подобаватъ.

Мария.

И знамъ ли, бърза нѣкоя рѫка
Да н' ускори на тѫга дѣло бавно?
Завѣта си желаѭ да направѭ,
И да усигорѭ туй, що е мое.

Поулетъ.

Свободна сте. Английската кралица
Не ще да богатѣй отъ Вашта плячка.

Мария.

Отъ мене вѣрнитѣ придворни дами,
Отъ моитѣ слуги ме отдѣлихѫ —

Кѫдѣ сѫ тѣ? Каква е участьта имъ?
Азъ могѫ и безъ тѣхната прислуга;
Ала спокойна искамъ азъ да бѫдѫ,
Да н' страдатъ тѣ, да н' бѫдѫтъ утѣснени.

Поулетъ.

Подъ грижа се слугитѣ Ви намиратъ (иска да си отиде).

Мария.

Отивате си, Сѫръ? И ме отново
Оставяте в' мѫчителна нейзвѣстность,
Безъ да облегчите сърдце боязливо.
Хвала на ваштѣ шипиони будни,
Отъ цѣли свѣтъ съмъ ази отдѣлена,
Вѣсть никаква до мене не достига
Прѣзъ тѣзъ стѣни тъмнични, участьта ми
На мойтѣ врагове в' рѫцѣ лѣжи.
Цѣлъ мѣсецъ се мѫчителенъ изминѫ,
Отъ какъ ме четирийсетъ комисари
Нападатъ в' този замокъ, сѫдъ подигатъ
И скоро с' неприлична бързина
Прѣдъ тозъ нечуванъ нивга сѫдъ исправѭтъ
И искатъ неприготвена, смѫтена,
Безъ помощь прокурорска да отговарямъ
На тѣжки обвинения, скроени
Лукаво, що на умъ въвъ мигъ ми дойде —
Катъ духове се тѣ прѣдъ менъ явихѫ
И пакъ изчезнѫхѫ. Отъ тоя день
Ни йдна уста ми дума не продума,
Напраздно ази в' погледа Ви търсѭ
Да прочетѫ, дал' моята невинность,
Дал' на приятели усърдье жарко
Или съвѣтътъ лоши на душмани
Е побѣдилъ. Мълчанье нарушете —
Кажете, страхъ ил' надѣжь мене чакатъ.

Поулетъ (слѣдъ къса пауза).

С' небето смѣткитѣ си Вий сключете.

Мария.

На неговата милость се надѣѭ —
Надѣѭ се й на справедливость строга
На мойтѣ земнитѣ сѫдии, Сѫръ.

Поулетъ.

Че ще да Ви отсѫдѭтъ справедливо —
В' това не дѣйте се съмнѣва.

Мария.

Сѫръ,
Процесътъ ми рѣшенъ ли е?

Поулетъ.

Не знаѭ.

Мария.

Осѫдена ли съмъ?

Поулетъ.

Миледи, нищо
Отъ туй не знаѭ.

Мария.

Тукъ обичатъ бързо
Да пипатъ. Зеръ джелата, ненадѣйно,
Катъ сѫдиитѣ, ще да ме *нападне?*

Поулетъ.

Мислѐте всѣки случай, че е тъй.
И той ще по-готова да Ви свари.

Мария.

Каквато й да се осмѣли присѫда
Да издаде Вестминстерския сѫдъ,
Що Бърлей съ умраза, а пакъ Хатонъ
Съ ревность рѫководѭтъ, никакъ мень

Не ще зачуди, Съръ — азъ се пакъ знаѭ,
Какво си би позволила да *стори*
Английската кралица.

Поулетъ.

На Британья
Владалцитѣ не се боѭтъ отъ друго,
Освенъ отъ съвѣстьта си й парламента.
Това що правосѫдьето е йзрѣкло,
Безъ страхъ прѣдъ цѣлъ свѣтъ силата ще йспълни.

ЯВЛЕНИЕ ТРЕТЬО.

Прѣдишнитѣ. Мортимъръ, племянникъ Поулетовъ, влиза и безъ да покаже нѣкакво внимание къмъ кралицата, обръща се къмъ Поулетъ.

Мортимъръ.

Васъ търсѭтъ, вуйчо.

(Отдалечава се по сѫщия начинъ. Кралицата забѣлѣзва това съ негодование и се обръща къмъ Поулетъ, който иска да го послѣдва).

Мария.

Йощъ една молба, Съръ.
Отъ Васъ азъ могѫ много да понасямъ,
Почитамъ Вашта старость. Не търпѭ
Надмѣнностьта на този момъкъ; молѭ,
Щадете ме отъ грубитѣ му нрави.

Поулетъ.

Туй що прѣдъ Вази го противенъ прави,
Прѣдъ менъ го прави вреденъ и достоенъ.
Не е отъ тѣзъ глупци той мекушави,
Сълза фалшива женска що стопява —
Пѫтувалъ е, и отъ Парижъ и Реймсъ
Завръща се, сърдце старо-английско
Обратно носи; Вашто искуство, Леди,
Изгубено й, прѣдъ него не минава!

(Излиза).

ЯВЛЕНИЕ ЧЕТВЪРТО.

Мария. Кенеди.

Кеннеди.

Да смѣе дебелака туй в' лице Ви
Да каже! О, това е много грубо!

Мария (замислена).

На наши блѣсъкъ в' днитѣ, добра Ханно,
Ний слушахме с' голѣма благосклонность
Лъскателя, сега е право, мислѭ,
Корави гласъ на укора да чуемъ.

Кеннеди.

Какъ? тъй сломена, тъй убита духомъ?
О драга Леди! Вие бѣхте инъкъ
Тъй весела, растуха азъ у Васъ
Намѣрвахъ, принудена бѣхъ по-скоро
Да мъмрѭ легкия Ви умъ, отколко
Замисленний Ви тѫженъ видъ.

Мария.

Познахъ го —
На краль Дарнлей е кървавата сѣнка,
Коя изъ гробница си гнѣвно става
И нивга миръ тя с'мень не ще да сключи,
Дор' мѣрка на бѣди ми се не йспълни.

Кеннеди.

Чудати мисли —

Мария.

Ханно, ти забравяшъ —
Обаче ази имамъ вѣрна памятъ —
Годишний день на туй нещастно дѣло
Изново днесъ се пакъ завръща, него
Съ постъ и покаяние празднувамъ.

Кеннеди.

Пратете този зълъ духъ Вий на мира.
Туй дѣло Вий искупихте съ тѣжки
Терзания и с' дълго покаянье,
И черквата, коя държи ключа
На всѣки грѣхъ, небето — сж простили.

Мария.

Грѣхъ, който бѣ простенъ отдавна още,
Изново окървавенъ се издига
Отъ своя гробъ, така заринжтъ леко!
Мъстителния призракъ на съпругътъ
Не може в' гробница да се повърни
Нето чрѣзъ камбаната на клисаря,
Ни чрѣзъ священодѣйствьето на попа.

Кеннеди.

Не Вий, а други бѣхж, що го убихж!

Мария.

Азъ знаяхъ, а позволихъ да се йзвърши
И с' ласки го примамихъ в' смъртна мрѣжа.

Кеннеди.

Грѣхътъ Ви младини го облегчаватъ.
Вий бѣхте още в' толкозъ крѣхка възрасть.

Мария.

Тъй крѣхка — а съ тѣжъкъ грѣхъ натварихъ
Азъ моя толкозъ младъ животъ.

Кеннеди.

Вий бѣхте
Чрѣзъ кървава обида раздразнена
И чрѣзъ надмѣнностьта на оня мжжъ,
Кого изъ неизвѣстность любовьта Ви
Извлече като съ божа ржка,
Когото Вий прѣзъ брачната си стая
Доведохте на трона и когото

С' цвѣтущата си личность и с' корона
Наслѣдственна направихте щастливъ.
А мигаръ можеше той да забрави,
Че славната му участь бѣ творенье
На Вашата любовь великодушна?
И пакъ го недостойния забрави!
Съ ниско подозрѣнье, с' груби нрави
Той Вашта нѣжность оскърби, та стана
Противенъ прѣдъ очи Ви. Прѣлестьта
Исчезнѫ, погледа Ви що обмами,
Съ гнѣвъ отбѣгвахте прѣгрѫдки срамни
И го прѣзрѣхте — той же — той опита л'
Да си спечели Вашта благосклонность?
Молй ли се за милость? Прѣдъ нозѣ Ви
Фърлй ли се раскаенъ, обѣщайки,
Че ще да се поправи? Упоритость
Къмъ Васъ умразния показа — той, що
Творенье Ваше бѣше, царска роля
Желаеше прѣдъ Вази да играе,
Накара прѣдъ очи Ви да убиѭтъ
Пѣвеца Рицци́о, любимецъ Ваши —
Съ кръвь пакъ отмъстихте кръвно дѣло.

Мария.

И кръвно мень то ще си отмъсти,
Катъ ме тѣшишъ, присѫда ми изричашъ.

Кеннеди.

Когато позволихте да се йзвърши
Туй дѣло, Вий на себе господаръ
Не бѣхте. Бѣсъ на слѣпи жаръ любовенъ
Ви бѣ обзелъ, на прѣлъстителъ страшенъ,
На окаяни Бодвелъ подчинилъ —
Той владаше с' надмѣнна мѫжска воля
Надъ Васъ, и с' чародѣйни пития,
Съ адски йскуства слисайки сърдце Ви,
Разпали го —

Мария.

Искуствата му бѣхѫ
Салъ мѫжската му сила й мойта слабость.

Кеннеди.

Не, казвамъ. Всички духове на Ада
На помощь трѣбваше да призове,
За да примрѣжи бистритѣ Ви чувства.
Не слушахте гласътъ ми прѣдпазливъ,
Нето пакъ виждахте, що бѣше пѫтно.
Човѣшки нѣженъ страхъ Ви бѣ напустнѫлъ;
И бузи Ви, дѣ срамежлива скромность
Царѣше, салъ отъ страстенъ пламъ горѣхѫ.
На тайната Вий булото открихте;
И дързския простъпкъ на мѫжа
Надви и потъмни и вашта съвѣсть;
Изнесохте с' безочливо челó
Позора Ваши, цълъ свѣтъ да го види.
Накарахте в' триумфъ прѣдъ Васъ да носи
Изъ улицитѣ Единбургски, той,
Злодѣя, слѣдъ когото йощъ ечахѫ
Народни клѣтви, царски мечъ Шотландски,
С' орѫжье оградихте Парламента,
И тукъ, на правосѫдието в' храма,
Принудихте сѫдийтѣ да оправдаѭтъ
Виновния в' убийство — Туй не стигнѫ —
О Боже!

Мария.

Довърши! И му рѫка
Подадохъ клѣтница азъ прѣдъ олтаря!

Кеннеди.

Покрийте съ мълчание туй дѣло!
Ужасно, възмутително е то,
Достойно за изгубена съвсемъ —
Но Вий не сте загубена — нали Ви
Познавамъ, азъ съмъ, що отъ малка Ви
Въспитахъ. Вамъ сърдцето Ви е мегко,
И срамежливостьта е откровенна —
Порока Ви е само лекоумье.
Повтарямъ, духове зли, лоши има,
Кои в' гѫрди човѣшки слаби в' мигъ

Се втурнжтъ, па извършжтъ нѣщо страшно
И бързатъ пакъ къмъ Ада, катъ оставятъ
В' гждитѣ опятнени страхъ и ужасъ.
Слѣдъ туй дѣлò, живота Ви що черни,
Не сторихте Вий нищо вечъ порочно,
На Вашто поправленье сьмъ свидѣтель.
Дерзайте! Миръ съ сама Васъ сключете!
Отъ що й да имате Вий да се кайте,
Въ Англия не сте се провинили;
Нето Елисавета, ни Английски
Парламентъ имжтъ право да Ви сждятъ.
Насилье само тукъ Ви угнетява;
Прѣдъ тозъ високомѣренъ сждъ ще смѣйте
Да се явите смѣло катъ невинна.

Мария.

Кой иди? (Мортимъръ се показва на вратата).

Кеннеди.

Племянника й. Влѣзте вътрѣ.

ЯВЛЕНИЕ ПЕТО.

Прѣдишнитѣ. Мортимъръ влиза плахо.

Мортимъръ (къмъ Кеннеди).

Отдалечете се и прѣдъ вратата
Пазете стража, имамъ да говоря
С' кралицата.

Мария (важно).

Ти, Ханно, тукъ ще останешъ.

Мортимъръ.

Миледи, не се бойте. Ще ме узнайте.
(Подава й една картичка).

Мария (разгледва я и смаена отстжпва назадъ).

Ха! що е туй?

Мортимъръ (къмъ дойката).

Вървете си, Госпожо
Кеннеди, грижа имайте, вуйка ми
Да не ни свари!

Мария (къмъ дойката, която се двоуми и въпросително гледа кралицата).

Хай върви, върви!
Стори, каквото казва.

(Дойката се отдалечава съ знакъ на очудвание).

ЯВЛЕНИЕ ШЕСТО.

Мортимъръ. Мария.

Мария.

Отъ вуйка ми,
Отъ Лотрингския кардиналъ изъ Франца! (Чете).
„На Съра Мортимъръ се довѣрете,
Туй писмо който ще Ви връчи, тъй кать
Приятель другъ въ Англия по-вѣренъ
Вий нѣмате.“ (Като гледа Мортимъра зачудено).
Възможно ли е туй?
Не е ли призракъ нѣкой, що ме мами?
Приятель толкозъ близо да намирамъ,
Кога оставена се вече мислѣхъ
Отъ цѣлъ свѣтъ — и у Вази да го найдѫ,
На моя тъмничарь въ внука, в' който
Най-върлия си неприятель —

Мортимъръ (пада на колѣнѣ прѣдъ нея).

Прошка,
Кралице, за умразната мень маска,
Която ми борбя голѣма стори,
За да я носѭ, но на нея имамъ
Да благодарямъ, че се приближихъ
До Васъ и могѫ да Ви донесѫ
Спасение и помощь.

Мария.

Съръ, станете —
За мень е туй голѣма изненада —
Тъй бързо азъ не могѫ да прѣминѫ
В' надѣжда изъ неволя си дълбока —
Съръ, говорете и ми обяснете
Туй щастие, за да повѣрвамъ в' него.

Мортимъръ (се исправя).

Времето бързо бѣга, изминава.
Вуйка ми скоро пакъ ще бѫде тука,
Придруженъ отъ единъ човѣкъ умразенъ.
Прѣди тѣ още да Ви изненадѫтъ
С' порѫчката си страшна, чуйте Вие,
Небето какъ спасение Ви праща.

Мария.

Провожда го чрѣзъ нѣко чудо дивно!

Мортимъръ.

Отъ себе си да почнѫ, позволете.

Мария.

Съръ, захванете!

Мортимъръ.

Азъ брояхъ, кралице,
Години двайсетъ, бѣхъ въспитанъ и
Отрастнѫлъ в' строги длъжности, закърменъ
Къмъ папството с' ненависть черна, гато
Ламтение неудолимо мень
Застави отвъдъ материка да минѫ.
И проповѣдническа стая глуха
На Пуритане, родното си мѣсто
Задъ себе си оставихъ. В' бързъ полетъ
Обидихъ Франция, с' желанье жарко
Прочутата Италья като дирѣхъ.

Великъ черковенъ праздникъ бѣ тогава,
Гъмжахѫ пѫтищата отъ тълпи
Поклонници, и всѣка йдна икона
С' цвѣтя бѣ украсена, сѣкашъ цѣлъ свѣтъ
Се бѣ опѫтилъ къмъ небесно царство
На поклонение — И мень обхванѫ
На вѣрующата тълпа порбя
И ме в'оградата на Римъ отвлече —
Какво почувствувахъ кралице!
Кога раскошностьта на стълбоветѣ,
На арки триумфални се испречи
Предъ мень, величьето на Колизея
Мень, смаений, обгърнѫ, висши духъ
Скулпторски мене в' своя миръ чаровенъ
Зароби и заключи! Нивга ази
Мощьта на йскуствата не бѣхъ усѣщалъ;
Защото черквата, що ме въспита,
Картини, чувства що плѣняватъ, мрази,
Безсплътно слово уважайки само.
Какво почувствахъ, в' черквитѣ катъ влѣзохъ
И музика да слиза отъ небето
И отъ стѣни и сводове йзобилно
Да йзвиратъ ликове и да се движи
Прѣдъ чувствата омайни всичко, що е
Възвишено и славно, а когато
Божественнитѣ самъ си азъ съгледахъ:
На Ангели привѣта, на Христа
Рожденьето, святата Матерь Божа
Святáта Тройца да се спуща отгорѣ,
Прѣображението свѣтло — Annoslѣ
Катъ видохъ папата въ велелѣпье
Да служи литургия и народа
Да благославя. О, що е на злато,
На камане безцѣнни сяйностьта,
С' които се царѣ красѭтъ! Салъ той
С' божественното е окрѫженъ. Сѫщо
Небесно царство й домътъ му, понеже
Тѣзъ образи не сѫ отъ този миръ.

Мария.

О стига! Пощадете ме! Не дѣйте
Разстила свѣжий губеръ на живота
Прѣдъ мене — азъ съмъ клѣта и робиня.

Мортимъръ.

Кралице! й азъ затворникъ бѣхъ катъ Вази,
Ала тъмницата ми се раствори,
И наведнажъ свободенъ се духа
Усѣти, зорницата на живота
Като привѣства. Отъ тогазъ умраза
Заклѣхъ се азъ на тѣсна книга мрачна,
Челó си с' прѣсенъ да украсѫ вѣнецъ,
Съ веселитѣ радостенъ и ази
Да се сдружѫ. Мнозина благородни
Шотландци се около мень сплютихѫ
И весели дружини на Французи.
При Ваши благороденъ вуйчо ме
Доведохѫ, при Кардинала Гизски —
Какъвъ човѣкъ! Съ бистъръ умъ великъ! —
Съвсемъ роденъ, да влада умоветѣ!
Примѣръ на царски жрецъ, черковенъ князъ,
Какъвто втори ази не видѣхъ!

Мария.

Вий самъ видѣхте милото му лице,
На тоя обиченъ, възвишенъ мѫжъ,
Водителя на мойта младость крѣхка.
О, прикажете ми за него? Дал' е галенъ
Отъ щастьето, цъвти ли му живота,
Той, стълбъ на черквата, сé тъй ли й славенъ?

Мортимъръ.

На вѣрата в' учения високи
Да ме опѫти, самъ прие отличний
И на сърдце съмнѣнье да распръсне.
Показа ми, че разумъ що мѫдрува,
Човѣка вѣчно в' заблужденье вкарва,
Че той с' очи си длъженъ е да вижда,

Туй що сърдцето трѣбва да повѣрва,
Че Черквата отъ видима глава
Нуждай се, че на правдата духътъ
Връхъ догмитѣ почива на отцитѣ.
На дѣтска ми душа понятья луди
Изчезнѫхѫ като по нѣко чудо
Прѣдъ побѣждающия неговъ умъ
И прѣдъ уста му пълна с' сладкодумство!
Въ лоното на черквата се върнѫхъ
И заблужденье си му исповѣдахъ.

Мария.

Отъ множината сте единъ, що той,
Катъ славний на гората проповѣдникъ,
С' мощьта на свойта рѣчь небесна трогнѫ
И къмъ блажество вѣчно Ви отведе!

Мортимъръ.

Когато званьето му го повика
Въ Франция, той ме въ Реймсъ испрати,
Дѣ дружеството на Христа набожно
Священници за Черквата Английска
Въспитва. Благородния Шотландецъ
Моргана тукъ намѣрихъ, сѫщо й вѣрний
Вамъ Леслей, учений владика Росса,
Кои въ Френската земя прѣкарватъ
Дни скърбни на изгнанието — къмъ тѣзи
Достойни люди се привързахъ тѣсно —
И се въ вѣрата азъ укрѣпявахъ —
Единъ денъ на владиката въ дома
Катъ се озъртахъ, образъ единъ женски
Отъ дивна мила прѣлесть ми вниманье
Привлѣче и дълбоко ми плѣни
Душата, безъ да могѫ да се владамъ,
Останѫхъ като прикованъ прѣдъ него.
Тогазъ владиката ми рѣче: с' право
Обаянъ вий прѣдъ този ликъ стоите.
Най-красната отъ всичкитѣ жени
Е сѫщо най-окаяна отъ всички:
За нашта вѣра клѣтница търпи,
И в' татковнината ви тя страдае.

Мария.

Почтенний! Не, не, всичко азъ не йзгубихъ,
Такъвъ приятель в' нужда като имамъ.

Мортимъръ.

Па с' поразително си сладкодумство
Почна́ да ми описва Ваштѣ мѫки
И на врази Ви кръвожадностьта.
Показа ми и Ваштo родословье
И Ваштo потекло отъ славний домъ
На Тюдоровци, убѣди ме самъ,
Че Вамъ се само пада да владѣйте
Надъ Англия, не тазъ лъжекралица,
Родена отъ легло прѣлюбодѣйно,
Коя отфърли самъ баща ѝ Хенрихъ,
Като незаконородена щерка.
Не вѣрвахъ само в' неговитѣ думи,
Съвѣтвахъ се с' учени правовѣди,
Въ много древни родословни книги
Се ровихъ, всички знающи, що питахъ,
На вашто право святость потвърдихѫ.
Вечь знаѭ, че доброто Ваше право
Вамъ в' Англия неправедно оспорватъ,
Че като Ваша собственность туй царство
По справедливость вамъ принадлѣжи,
Дѣ чезните невинно катъ робиня.

Мария.

О туй нещатно право! То е изворъ
На всичкитѣ ми мѫки и тегла.

Мортимъръ.

В' това врѣме до мене вѣсть пристигнѫ,
Че ви отвели отъ Талботовъ замокъ
И на вуйка ми въ рѫцѣ прѣдали —
Помислихъ, че небето тъй устройва,
Рѫка спасителна да Ви протегне,
Че сѫдбата избира мойта мишца
Да Ви помогне и освободи.

Приятелитѣ с' радость се съгласятъ,
А Кардинала благословъ ми дава,
Като ме наставлява и ме учи
На йскуство мѫчно, какъ да се прѣструвамъ.
Скроенъ бѣ бързо плана, азъ потеглямъ
Назадъ в' роднината си да се върнѫ,
Дѣ, знайте, прѣди десеть дни пристигнѫхъ. (спира).
Кралице видѣхъ Ви — самата Васъ!
Не вече Ваши ликъ! — О, този замокъ
Какво съкровище у себе крие!
Не! затворъ туй не е! Чертогъ Божественъ!
По-блѣскавъ и отъ царския дворецъ
На Англья. О щастливъ е оня, който
Единъ и сѫщий воздухъ с' вази диша!
Да, право има тая, що Ви тъй
Дълбоко крие! Цѣлата младежь
На Англия повдигнѫла се би,
Не би останѫлъ нето единъ мечъ
Лениво в' ножница си да почива,
И бунта съ глава си исполинска
Прѣзъ този миренъ островъ щѣше крачи,
Британеца ако да бѣше видѣлъ
Кралица си!

Мария.

Блазѣ й, ако я всѣки
Британецъ бѣше гледалъ съ очи Ви!

Мортимъръ.

Катъ мене ако бѣше той свидѣтель
На Вашитѣ страдания, свидѣтель
На кротостьта и твърдостьта, с' които
Поносяте обиди недостойни.
Защот' неизлѣзохте ли катъ кралица
Отъ всички тѣзъ страдални испитни?
Тъмничния позоръ отне ли нѣщо
Отъ блѣсъкътъ на Вашта хубость? Всичко,
Живота що краси, Ви липсва, но
Се пакъ Ви вѣчна свѣтлина, животъ
Огражда. Нивга този прагъ не щѫ

Прѣстѫпх, безъ сърдце ми да не бѫде
Раскъсано отъ мѫки, безъ плѣненъ
Да н' бѫдж отъ наслада, катъ Ви глѣдамъ! —
Ала ужасно наближава края,
Опасностьта растейки, всѣки часъ
Напира; и по-дълго да се бавж
Не смѣж — ни по-дълго азъ отъ Васъ
Да скривамъ страшното, що Ви очаква —

Мария.

Присѫдата ми йзрѣчена ли й вече?
Кажете явно. Могж да го чуж.

Мортимъръ.

Изрѣчена е. Четирийстѣхъ двама
Сѫдии Ви признахж за виновна.
На Лордоветѣ домътъ, общинитѣ
И цѣлъ градъ Лондонъ силно настояватъ
По-скоро да се йспълни тазъ присѫда;
Кралицата забавя само още
— Отъ хитрость, колкото да я принудятъ,
Не отъ човѣчно чувство и пощада.

Мария (твърдо).

Тазъ вѣсть ме не йзненадва нето плаши.
За нея бѣхъ приготвена отдавна.
Познавамъ мойтѣ сѫдий, Съръ Мортимъръ.
Слѣдъ лошитѣ обноски, що прѣтеглихъ,
Разбрахъ, че свободата ми не искатъ
Да ми повърнятъ — знамъ, кѫдѣ тѣ мѣрятъ.
Въ вѣченъ затворъ искатъ да ме вардятъ
И мойта мъсть, законното ми право,
В' тъмнична нощь съ мене до погребятъ.

Мортимъръ.

О не, Кралице! — тукъ не щѫтъ се спрѣ.
Тиранството се не задоволява
Дѣлото си наполвинъ да извърши.
Дордѣ сте жива, сé ще страхъ да има

Английската кралица. Нѣма затворъ
Що Васъ дълбоко доста да погребе.
Смъртьта Ви само й заздравява трона.

Мария.

Глава ми коронована ще дързне л',
Позорно връхъ джелатски пънь да сложи?

Мортимъръ.

Ще дързне. В' туй не дѣйте се съмнѣва.

Мария.

Зеръ би могла тя своето величье
И туй на всичкитѣ царье в' прахътъ
Да стжпче? Не бои ли се на Франца
Отъ отмъщеньето?

Мортимъръ.

Тя вѣченъ миръ
Сь нея сключва, на Анжуйски дукъ
Ржката си и трона подарява.

Мария.

Испански краль не ще л' се въоружи?

Мортимъръ.

Не се бои отъ цѣлъ свѣтъ въоруженъ,
С' народа си дордѣто в' миръ живѣе.

Мария.

Туй зрѣлище би дала на Британци?

Мортимъръ.

Миледи, тазъ земя в' послѣдне врѣме
Е виждала не рѣдко какъ отъ трона
Кралицитѣ й връхъ ешафота слизатъ.
Самата майка на Елисавета
По тозъ пжть мина й Катерина Ховардъ.
И Леди Грей вѣнчна бѣ глава.

Мария (слѣдъ малко мълчание).

Не, Мортимъръ! Васъ празенъ страхъ заслѣпя
Сърдце Ви вѣрно, с' грижа пълно, само
Създава Вамъ тѣзъ ужаси напрасни.
Не се отъ ешафота, Съръ, страхувамъ.
И други йощъ по-мирни срѣдства има
Английската Кралица миръ да найде
Отъ моето домогване на трона,
Прѣди джелатъ за мене да се найде,
По-скоро ще убиецъ да се откупи.
— Това е, прѣдъ кое настръхвамъ, Съръ!
И нивга чашата азъ не допирамъ
До устни си, безъ тръпки да не ме
Побиѭтъ, да не би ми се поднася
Отъ любовьта на моята сестра.

Мортимъръ.

Ни явно, нето тайно ще сполучи
Убийството на вашия животъ
Рѫка да тури. Вий безъ страхъ бѫдете!
Вечъ всичко е готово. Азъ спечелихъ
В'съюзътъ си дванайсетъ благородни
Младежи мѣстни, що се причестихѫ
И клѣхѫ, още днесъ да Ви извадѭтъ
Отъ този замокъ с'крѣпкитѣ си мишци.
Графъ Обеспинъ, Французския посланникъ,
За тозъ съюзъ той знай и самъ помага.
И негови палатъ е, що ни сбира.

Мария.

Съръ, да треперамъ правите ме Вие,
Но не отъ радость. Прѣзъ сърдце ми клѣто
Лети прѣдчувствье лошо. Знайте л', що
Вий прѣдприемате? Не Ви ли плашатъ
Главитѣ кървави на Бабингтона
Нето на Тичбърнъ, върху мостоветѣ
На Лондонъ за примѣръ, урокъ побити?
Ни гибельта на толкозъ много други,
Що смърть ги в'туй опасно дѣло найде

И само ми оковетѣ по тѣжки
Направихѫ? Нещастний, заблуденъ
Юноша — Бѣгайте! доръ още й време,
О бѣгайте! докътъ съгледникъ нѣкой
На Бърлей още Ви не е подушилъ
И мѣжду Васъ прѣдатель нѣкой вмѣсилъ.
Отъ Царството избѣгайте по-скоро!
Мария Стюартъ никой йощъ щастливецъ
Не е могълъ да брани.

Мортимъръ.

Менъ не плашатъ
Главитѣ кървави на Бабингтона
Нето на Тичбърнъ върху мостоветѣ
На Лондонъ за примѣръ, урокъ побити,
Ни гибельта на толкозъ много други,
Що смърть ги в'туй опасно дѣло найде;
Тѣ найдохѫ въ него й вѣчна слава,
И щастие й за Вашто избавленье,
Човѣкъ да мрѣ.

Мария.

Напраздно! Менъ не може
Избави нето сила нето хитрость.
Врагътъ е буденъ и рѫка му й силна.
Не само Поулетъ и роякъ стражари,
Но й цѣла Англия ми затворъ варди.
Елисаветина свободна воля
Би могла само да ми я раствори.

Мортимъръ.

О, нивга туй не чакайте отъ нея!

Мария.

Единъ мѫжъ само има, който може
Да я отвори.

Мортимъръ.

О, кажете, кой е —

Мария.

Графъ Лейстъръ.

Мортимъръ (отстжпва очуденъ).

Лейстъръ! Ваши врагъ най-кървъвъ,
Елисаветиний любимецъ — мигъръ —

Мария.

Ако спасение за мене има,
Чрѣзъ него само могж се избави —
Идете Вий при него, и му се
Открийте явно, а пъкъ за доказъ,
Че азъ съмъ, що Ви пращамъ, туй писмо му
Прѣдайте. Моя образъ то съдържа.

(Изважда отъ пазвата си една хартия, Мортимъръ отстжпва назадъ и се двоуми да я приеме).

Вземете го. Отдавна с'менъ го носж,
Защото будность строга на вуйка Ви
При него всѣки пжть ми бѣ припрѣчилъ —
Мой добъръ Ангелъ Васъ при мене прати. —

Мортимъръ.

Кралице — тазъ загатка — ми раскрийте —

Мария.

Графъ Лейстъръ ще Ви я разгатне. Нему
Се довѣрете, той ще Ви повѣрва —
Кой иди?

Кеннеди. (Която влиза бързишката).

Сѫръ Поулетъ се доближава
С'единъ отъ двора господинъ.

Мортимъръ.

Това е
Лордъ Бърлей. Смѣлость имайте, Кралице!
Съ равнодушье чуйте, що Ви носи.

(Отдалечава се прѣзъ една бочна врата. Кеннеди го послѣдва).

ЯВЛЕНИЕ СЕДМО.

Мария. Лордъ Бърлей, велики съкровищникъ на Англия, и рицаръ Поулетъ.

Поулетъ.

Желаехте сѫдба си да узнайте,
Тазъ вѣсть Ви славний Милордъ Бърлей носи.
Покорно чуйте я и пренесете.

Мария.

Надѣѭ се, с' достоинство, което
Прилича на невинностьта.

Бърлей.

Азъ идѫ
Като сѫдебенъ пратеникъ.

Мария.

Лордъ Бърлей
С'готовность на сѫда е тълкователь,
На тоя сѫдъ, на който й самъ душата.

Поулетъ.

Говорите, като че вече знайте
Присѫдата.

Мария.

Защот'я Бърлей носи
Извѣстна ми е. — На прѣдмета, Сьръ.

Бърлей.

На сѫдъ прѣдъ четирийсеттѣхъ и двама
Се подчинихте, Леди —

Мария.

Прошка, Милордъ,
Че трѣбва йощъ в'начало да прѣкѫснѫ
Рѣчьта Ви — на сѫдебното рѣшенье

На четирийсеттѣхъ и двама азъ съмъ
Се подчинила, казвате? Не, никъкъ
Не съмъ се подчинила — нивга туй
Не можахъ стори — жертва тъй голѣма
Не можахъ азъ да дамъ на моя чинъ,
На достолѣпието на народа
И на синътъ си и на вси князѣ.
В'английския законъ е наредено,
Че всѣки обвиняемъ трѣбва само
Отъ нему равни да се сѫди. Кой е
На мене равенъ в'тайния съвѣтъ?
Менъ равни могѫтъ салъ царѣ да бѫдѫтъ.

Бърлей.

Вий чухте обвинителнитѣ точки,
И произнесохте се прѣдъ сѫда —

Мария.

Подведохъ се отъ хитростьта на Хатонъ
И просто за честьта си, като вѣрвахъ
Въ побѣдителната сила й мощь
На мойтѣ доводи, ухо азъ дадохъ
На обвинителнитѣ точки, само
За да докажѫ безосновностьта имъ —
Това отъ почитъ сторихъ къмъ лицата
На Лордове достопочтенни, ала
Не сторихъ къмъ чинътъ имъ, що отфърлямъ.

Бърлей.

Признавате ли ги, ил' не, Миледи,
Това е салъ една формалность праздна,
Що ходътъ на сѫдътъ не може спрѣ.
Вий дишате на Англия въздуха,
Отъ полза и защита на закона
Вкусявате, тъй че сте подчинена
И подъ властьта му!

Мария.

Азъ дишамъ само
Въздуха на единъ Английски затворъ.
Това ли значи да живѣйшъ въ Англья

И да се наслаждавашъ на закони
Отъ добринитѣ? Нàда ли ги знаѭ.
И нивга азъ не бихъ се съгласила,
Да имъ се подчинѭ. Не съмъ гражданка
На тазъ държава, азъ кралица съмъ
Свободна на йдно друго царство чуждо.

Бърлей.

А мислите л', че царско име може
Да служи катъ свободно писмо, в'чужда
Земя да сѣе безнаказно кръвни
Раздори? Що би станало тогава
Съ безопасностьта държавна, ако
Темидинъ мечъ на правдата не стига
Виновното чело̀ на царский гостъ,
Главата просяшка както засяга?

Мария.

Не се отказвамъ отчетъ азъ да давамъ,
Сѫдиитѣ сѫ, що не припознавамъ.

Бърлей.

Сѫдиитѣ! Какъ, Миледи? Да не бѫдѫтъ
Тѣ сбирщина негодна на тълпата,
Бъбрици безобразни, що търгуватъ
Тъй евтино съ правда и съ право,
Които доброволно се наематъ
Като орудие, да притѣсняватъ?
Не сѫ ли първитѣ мѫжѣ в' страната,
Доволно самостойни за да дързнѫтъ
Да бѫдѫтъ справедливи, да стоѭтъ
По-горѣ отъ страхътъ прѣдъ князоветѣ,
По-горъ отъ подкупъ низъкъ? Нали тѣ сѫ
Едни и сѫщитѣ, що управляватъ
Свободно и правдиво благороденъ
Народъ, чиито имена е доста
Да споменешъ и скоро да направишъ

Да млъкни всѣки омисълъ, съмнѣнье?
На чѐло имъ стои народни пастиръ,
Благочестиви Примасъ Кентербурски,
Прѣмѫдри Талботъ, що печата чува
И Ховардъ, Адмиралъ на нашта флота,
Кажете! Господарката на Англья
Какво ли повечь можеше да стори,
Освѣнъ най-благороднитѣ сѫдии
Да избере отъ цѣлата държава
И назначи въ тази царска распря?
И ако би могло да се помисли,
Че партийна омраза всѣкъ отдѣлно
Ще да подкупи — може л' се допусти,
Четирсетъ отборъ мѫжи да се здружѫтъ,
Да издадѫтъ пристрастна йдна присѫда?

Мария. (Слѣдъ кѫсо мълчание).

Азъ слушамъ смаяна устата мощна,
Що ми отъ време толкозъ зло нанесе —
Неука азъ жена, какъ ще се мѣрѭ
С'единъ ораторъ тъй искусенъ! — Харно!
Тѣзъ лордове надѣло ако бѣхѫ,
Каквито ги описахте сега,
Би трѣбвало да онемѣѭ, мойто
Дѣлò пропаднѫло би безнадѣждно,
Ако ме би признали за виновна.
Но тѣзи имена, що тъй хвалебно
Вий поменѫхте, що чрѣзъ свойта тяжесть
Ще трѣбва да ме смажѫтъ, Милордъ, виждамъ
Съвсѣмъ тѣ друга роля да играѭтъ
В' историята на тазъ страна. Азъ виждамъ
Тѣзъ висши благородни на Британья,
Величественния сенатъ държавенъ,
Катъ роби на Сарая, да лъскаѭтъ
Султанскитѣ прищевки, леки нрави
На Хенрихъ Осмий, мойтъ правуйка —
Азъ виждамъ, бла́городний домъ върховенъ
Еднакво леко с'общини подкупни

Закони да кове и отмѣнява,
Да сключва бракове и да развожда,
По заповѣдь на силний на деня,
Днесъ княжескитѣ дъщери Английски
Обезнаслѣдва, съ бастардно име
Позори, а пакъ утрѣ ги вѣнчава
С'корона царска. Виждамъ тѣзъ боляри
Достопочтени, с'убѣждены бързо
Мѣнливи, вѣра си четвърти пѫть
При четире правителства мѣняватъ —

Бърлей.

Вий казахте, в'държавнитѣ закони
На Англия биле сте чужда, ала
В'неволитѣ й сте много посвятена.

Мария.

И туй сѫ мойтѣ сѫдии! — Милордъ!
Азъ искамъ справедлива с' Васъ да бѫдѫ!
Бѫдете й вий къмъ мене. — Казватъ, че
Желайте благото на тазъ държава,
На Вашата кралица, неподкупни,
Неуморими, будни Вий че сте —
Азъ искамъ да го вѣрвамъ. Не облаги
Васъ лични рѫководѭтъ, Васъ ви води
Салъ ползата монарша и държавна.
А именно за туй бѫдете Вие
Недовѣрчиви, благородний лорде,
Да н' Ви се стори ползата държавна
Катъ справедливость. В' туй се не съмнявамъ,
Че с'Васъ наредъ сѣдѭтъ и благородни
Мѫжѣ по между моитѣ сѫдии,
Но тѣ сѫ *протестанти*, що отъ ревность
За благото на Англья, противъ мене,
Папистката, кралица на Шотландья,
Ще да гласуватъ! Справедливъ не може
Британецъ къмъ Шотландеца да бѫде,
Това отдавна вече е познато —

За туй обичай е остало още
Отъ старо врѣме, че прѣдъ съдъ не смѣе
Британецъ за Шотландецъ и обратно
Да се допуща за свидѣтель. Този
Законъ, тъй страненъ, нужда го създаде;
Дълбокъ е смисълътъ на старъ обичай,
Милордъ, и нуждно е да се зачита —
Природата тѣзъ два народа буйни
Подфърли върху тая дъска тѣсна
На океана — като я между имъ
Неравно подѣли, и ги на вѣчна
Борба обрѣче. Салъ леглото тѣсно
На Твида буйни духове дѣли;
Кръвьта на ратницитѣ не веднъждъ е
Обагряла вълнитѣ й. Съ ръка
Връхъ меча заплашително се гледатъ
Отъ двата брѣга йощъ отъ вѣкове.
И нѣма врагъ, що е заплашвалъ Англья,
Кому Шотландецъ да не е помагалъ,
Нито война гражданска не запалва
Шотландски градища, безъ да не бъде
Раздухвана отъ Англичанинъ. Нѣма
Умразата да угасне нивга, доръ
Единъ парламентъ ги не слѣе братски,
Единъ самъ скиптъръ влада цѣли островъ.

Бърлей.

И Стюартъ на държавата би дала
Туй щастие?

Мария.

Защо да го отказвамъ?
Да, исповѣдвамъ, че надѣжда храняхъ,
Два благородни народа да слѣятъ
Подъ сѣнка на масличното дърво,
Свободно й радостно да си живуватъ.
Не вѣрвахъ жертва ази да имъ станъ
На вѣчната вражда народнà;

Съперничество дълго, жаръ нещастни
На стари крамоли за вѣчно врѣме
Надѣяхъ се 'да потушѫ и, както
Мой прадѣдъ Ричмондъ двѣтѣ рози свърза
Слѣдъ кървава борба, да задомѭ
Шотландската й Английската корона.

Бърлей.

По лошъ пѫть гоняхте вий тази цѣль,
Държавата ни като размирихте,
И искахте да стигнете до трона
Прѣзъ пламацитѣ на война гражданска.

Мария.

Това не искахъ — Богъ ми е свидѣтель!
Кога съмъ хранила подобни мисли?
Дѣла да ми посочѭтъ!

Бърлей.

Азъ не дойдохъ
Да спорѭ. Дѣлото не подлѣжи вѣчь
На словопрѣние. Отъ четирийсетъ
Гласа́ противу два се припозна,
Че ланский актъ сте Вие нарушили
И прѣдъ закона сте се провинили.
Споредъ една отъ лани распоредба:
„Ако в' държавата се бунтъ повдигне
Въ име й полза на едно лице́,
Което и да би било, кое
Се до короната домогва, трѣбва
По редъ сѫдебенъ с' него да постѫпѭтъ
И доръ до смърть виновний да прѣслѣдватъ" —
А тъй катъ се доказа —

Мария.

Милордъ Бърлей!
Не се съмнѣвамъ, че за мень изрично

Законъ създаденъ, и нарочно писанъ
Да ме погуби, противъ мень е лесно
Да се употрѣби — Ахъ, тѣжко й горко
На жертвата нещастна, ако
Една и сѫщата уста, която
Закона прави, и присѫда йзрича!
Моглѝ ли бихте, Лордъ, да отрѣчете,
Че оня актъ за мойта само гибель
Измислихѫ?

Бърлей.

За Вашта прѣдохрана
Той трѣбваше да ви послужи, ала
Сама се в' него влетохте катъ въ примка.
Прѣдъ Вази виждахте да зѣе пропасть,
И фърлихте се в' нея, безъ да чуйте
Тѣзъ, искренно що Ви прѣдупрѣдихѫ.
Съ Бабингтона, най-голѣмъ прѣдатель
И с' негови убийци се сдружихте,
Вий знаяхте за всичко, й отъ затвора
Съ планъ Вий рѫководяхте комплота.

Мария.

Кога съмъ сторила това? Да ми
Покажѫтъ документи.

Бърлей.

Прѣдъ сѫда
Показахѫ Ви се тѣ на послѣдньо.

Мария.

Какъ? прѣписитѣ, писани отъ чужда
Рѫка! Азъ настоявамъ, да докажѫтъ,
Че азъ съмъ ги подсказвала самà,
Че тъкмо тъй подсказвала, както ги
Прочетохѫ.

Бърлей.

Че тѣ сж сжщи, що
Отъ Васъ получилъ, самъ призна Бабингтонъ
Прѣдъ свойта смърть?

Мария.

Защо го тѣ прѣдъ мене
Не йзведохж кога бѣ още живъ?
Защо тъй много бързахж да го
Прѣмахнжтъ отъ свѣта, прѣди съ мене
Да бѣше той се лйце с' лйце срѣщнжлъ?

Бърлей.

А сжщо и писци Ви Кърлъ и Нау
Съ клѣтва потвърдихж, че писмата
Сж писани подъ Вашата диктовка.

Мария.

И само по свидѣтелство на мойтѣ
Домашнитѣ слуги ме осжждатъ? Само
Връзъ вѣра й клѣтвата на тѣзи, що
Ме издаватъ, мене, тѣхната кралица,
Които в' сжщи мигъ ми измѣнихж,
Кога свидѣтелствоватъ противъ мене?

Бърлей.

За Кърлъ, Шотландеца, налй самà
Вий заявихте, какъ той билъ човѣкъ
Съ добродѣтель и съ съвѣсть?

Мария.

Като
Такъвъ го азъ познавахъ — ала само
В' минути на опасность се испитва
До колко добродѣтеленъ е мжжа.

Боялъ се й, може-би, отъ истезанье,
Па е исказалъ и призналъ това,
Което й самъ не знаялъ! Чрѣзъ лъжовно
Свидѣтелство е вѣрвалъ да се йзбави,
А мене, на кралицата, не много
Че ще повреди.

Бърлей.

Съ свободна клѣтва
Се той заклѣ.

Мария.

Но не и прѣдъ лице ми! —
Сѫръ, какъ? тѣзъ двоица свидѣтели сѫ
И двама още живи! Нека ги
Прѣдъ мень извадѭтъ, нека въ лице ми
Свидѣтелството си тѣ да повторѭтъ!
Защо да ми отказватъ тая милость,
Коя и на убийца не отказватъ?
Азъ знаѭ отъ прѣдишния си дверникъ,
На Талботъ отъ устата чухъ самà,
Че имало рѣшение държавно
Отъ сѫщото правителство, гласяще,
Тѫжитель с' обвиняемъ да се срѣща.
Какъ? Или съмъ погрѣшно чула? — Поулетъ!
Като почтенъ човѣкъ Ви сѣвга знаяхъ,
Сега го докажете. Тъй не е ли?
Въ Англия такъвъ законъ нал' има?
Кажете съвѣстно.

Поулетъ.

Миледи, тъй е.
Това у насъ законъ е. Що е право,
Не могѫ да го скриѭ.

Мария.

Е, Милордъ!
Като се толкозъ строго с' мень отнасятъ

Споредъ Английско право, дѣто трѣбва
Туй право да ме угнетява, що ли
Туй право на страната се обхожда,
Когато може то да ми помогне? —
Отговорете! Бабингтънъ защо
Не йсправихѫ прѣдъ мене, прѣдъ очи ми,
Закона както заповѣдва? Що не
Писцитѣ ми, кои сѫ още живи?

Бърлей.

Не се гнѣвете Леди, само Ваштѣ
Сношенья с' Бабингтънъ не сѫ —

Мария.

Салъ тѣ сѫ,
Които ме прѣдъ меча на закона
Излагатъ, отъ които само имамъ
Да се оправдавамъ. Стойте на прѣдмета,
Милордъ. Не дѣйте се отбива.

Бърлей.

Че Вий сте прѣговаряли с' Мендоза,
Испанския посланикъ —

Мария (живо).

На прѣдмета Лордъ!

Бърлей.

Че противъ праотеческа ни вѣра
Сте заговори правили, кроили
И всички господари на Европа
Подбуждали сте на война съ Англия.

Мария.

Па ако й да го сторѣхъ? Ази го
Не сторихъ. — Но да кажемъ, че го сторихъ! —

Милорде, тука ме държѫтъ пленена
Противъ международно всѣко право.
Не с' мечъ в' рѫката дойдохъ въ тазъ земя,
Като просителка азъ влѣзохъ в' нея,
Гостоприемното священо право
Катъ дирѣхъ, въ обятьята се фърлихъ
На мене еднокръвната кралица —
Така на силата в' ногтитѣ паднѫхъ,
Вериги найдохъ, дѣ защита дирѣхъ —
Кажете! Обвързана ли й мойта съвѣсть
Къмъ тазъ държава с' нѣщо? Дългъ ли нѣкой
Къмъ Англия азъ имамъ? Нищо друго
Освенъ священно право упражнявамъ,
Искайки тѣзъ окове да разбиѭ,
И сила пакъ съ сила да отблъснѫ,
На тазъ свѣтовна часть царствата всички
Побунвамъ, движѫ, да ме защищаватъ.
И всичко що е рицарско и право
Въ честна йдна война ми й позволено.
Ала убийство, скришно кръвно дѣло,
Мень запрѣщаватъ мойта гордость, съвѣсть,
Убийство би ме опѣтнило, би ме
Обезчестило. Да, обезчестило
Казáхъ — но никакъ нѣма да ме осѫди,
Да ме подвъргне нá една присѫда,
Защото мѣжду Англия и мене
Не правда е посрѣдникъ, а насилье.

Бърлей (важно).

Миледи, Вий не дѣйте се домогва
На силний до ужасно право! То
Облàги на робиня не принася.

Мария.

Азъ слабата съмъ, тя е силна. — Харно!
Тогазъ съ сила нека си послужи
Да ме погуби, нека ме въ жертва

На свойта безопасность принесе.
Но да признае, че насилье само
Е упражнила, а не правосѫдье.
И отъ закона мечътъ неинъ сила
Да н' черпи, да прѣмахне своя врагъ,
И не в' одѣжда свята да облича
На груба сила кървавата дързость.
Свѣтътъ таквозъ притворство не измамя!
По-скоро може тя да ме убие,
Но не и да ме сѫди! Некъ прѣстани,
В' едно да свързва блѣсъкътъ священъ
На добродѣтельта с' дѣла прѣстѫпни,
И нека има смѣлость прѣдъ свѣта,
Каквато си е тя, да се покаже!

(Излиза).

ЯВЛЕНИЕ ОСМО.

Бърлей, Поулетъ.

Бърлей.

Упорствува — дору до стѫпалата
На ешафота ще упорства, Поулетъ —
Туй гордото сърдце се не сломява —
Присѫдата стрѣсна́ ли я? Видѣхте л'
Сълза тя да пролѣе? Ил' поне
Лице си да мени? Не нашта милость
Призва на помощь. Харно тя познава
Характеръ слабъ на нашата кралица,
И само наший страхъ я смѣла прави.

Поулетъ.

Туй праздното упорство, Милордъ,
Ще йзчезне, щомъ му повода отнемѫтъ.
При тази распря, ако ми й простено,
Да кажѫ, неприличья се случйхѫ.
Тозъ Бабингтънъ и Тичбърнъ би трѣбвàло

Прѣдъ сàма нея лично да прѣдставыжтъ,
Писцитѣ ѝ съ нея да се срѣщнжтъ.

Бърлей (бързо).

Не, рицарь Поулетъ, не, не бѣ възможно,
Опасно бѣше, туй да се направи.
Велика ѝ силата ѝ надъ сърдцата,
Велика женска сила на сълзи ѝ.
Писеца ѝ Кърлъ ако да бѣ застанжлъ
Прѣдъ нея, надал' би смѣялъ тазъ дума
Да каже, на коя живота ѝ виси —
Признанье си с' боязънь би оттеглилъ —

Поулетъ.

Така на Англия вразитѣ цѣль свѣтъ
Съ слухове ненавистни ще пълныжтъ,
И празничния блѣсъкъ на процеса
Въ дързско святотатство ще се обърне.

Бърлей.

Това угрижва нашата кралица —
Какъ тази причинителка на зло
Не бѣ умрѣла, йощъ прѣди да стжпи
Крака ѝ в' Английската земя!

Поулетъ.

Аминъ!

Берлей.

Какъ болесть я в' затвора не скоси!

Поулетъ.

Земя ни отъ бѣди би отървала.

Бърлей.

Па даже й нѣкоя случайность проста
Да бѣше я прѣмахнѫла — пакъ нази
Като убийци бихѫ обвинили.

Поулетъ.

Да, право. На човѣцитѣ не може
Се възбрани, да мислѭтъ както искатъ.

Бърлей.

Не би могло да се докаже, па й
По-малко шумъ то щеше да подигне.

Поулетъ.

Па може й глъчъ да дигне. Що отъ туй?
Не шумний, само справедливъ укоръ
Вреда донася.

Бърлей.

О, и правда свята
Не може се укри отъ хорски укоръ.
Общественното мнѣнье на нещастний
Ще бѫде на страната, завистьта
Щастливия ще да прислѣдва сѣвга.
Сѫдийски мечъ, съ който се краси
Мѫжътъ, в' рѫката женска е умразенъ.
Свѣта не вѣрва в' справедливость женска,
Една жена щомъ падне жертва. Всуе
Ний, сѫдийтѣ, присѫдихме по съвѣсть!
Тя има царско право да помилва,
И длъжна е да си послужи с' него!
Несносно е, ако свободенъ ходъ
Дадеше на закона!

Поулетъ.

Е тогазъ —

Бърлей.

Тогазъ, ще трѣбва л' жива да остане?
Не! Тя не смѣе да живѣе! Нивга!
Това е, именно това е, що
Задава страхъ на нашата кралица.
Четѫ борба й душевна азъ в' очитѣ,
Устата й не смѣѭтъ да искажѫтъ,
Какво в' душа си крие, що желае;
Но нѣмия й погледъ сѣкашъ пита:
Мѣжду слугитѣ ми ни йдинъ ли нѣма,
Отъ грозенъ изборъ мене да избави:
Ил' вѣчно да треперямъ в' страхъ на трона,
Или кралица мене еднокръвна
Жестоко подъ сатъра да подложѫ.

Поулетъ.

Така го нужда иска, другъ край нѣма.

Бърлей.

Кралицата ни мисли пакъ, че има,
Слуги й по-внимателни да бѣхѫ.

Поулетъ.

Какъ по-внимателни?

Бърлей.

Кои да умѣѭтъ,
Една порѫчка нѣма да йстълкуватъ.

Поулетъ.

Порѫчка нѣма?

Бърлей.

Да не пазѭтъ строго
Като святиня змията отровна,
Врагътъ, що имъ прѣдадохѫ да чуватъ.

Поулетъ (важно).

Святиня скъпа е доброто име,
Кралицината неопѣтнена честь,
Голѣма бдиделность изискватъ, Сѫръ!

Бърлей.

Кога отнехѫ Леди отъ Шрюсбъри
И я на рицаръ Поулетъ повѣрихѫ,
То мисляше се —

Поулетъ.

Ще ми се да вѣрвамъ,
Сѫръ, мисляше се, че в' рѫцѣ най-чисти
Желаяхѫ най-трудната порѫчка
Да повѣрѭтъ. Кълнѫ се в' име Божи!
Не бихъ приелъ тазъ длъжность на стражаръ,
Ако не мисляхъ, че най-вредний мѫжъ
На Англия изисква тя. Не дѣйте
Ме кара да помислѭ, че на друго
Длъжѫ честьта си, чистото си име.

Бърлей.

Да пуснимъ слухъ, че всѣки день линѣе,
Че болѣдува и починѫ тихо;
Така свѣта ще помни и ще знае —
И вашто име чисто ще остане.

Поулетъ.

Но не и съвѣстьта ми.

Бърлей.

Ако вие
Не щете да заемните рѫка си,
То чуждата поне не дѣйте спира —

Поулетъ.

Убиеца не ще се доближи
До прага й, дору я боговетѣ
На мойта стрѣха чуватъ. Святъ е нейни
Животъ за мене, по-святà не ми е
Главата на Английската кралица.
Сѫдии Вие сте! Присѫда издайте!
На смърть я осѫдете! Доръ е време,
Повикайте дюлгеръ с' трионъ и с' брадва
Да дойде и издигне ешафота —
Врати на моя замокъ ще да бѫдѫтъ
Открити за шерифа и джелата.
Сега на мой надзоръ е повѣрена,
И вѣрвайте ми, че ще да я пазѭ,
Ни зло да стори, ни да пати нѣщо!

(Излизатъ).

(Край на първото дѣйствие).

ПЕРИОДИЧЕСКО СПИСАНИЕ

НА

БЪЛГАРСКОТО КНИЖОВНО ДРУЖЕСТВО

ВЪ СРѢДЕЦЪ.

ПОДЪ РЕДАКЦИЯТА НА В. Д. СТОЯНОВА.

ГОДИНА ДЕСЕТА.

КНИЖКА LIV (54).

Умъ царува,
Умъ робува,
. . . . .
Нар. пословица.

СРѢДЕЦЪ
ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА
1896.

Безъ прѣдплата никому не се отпущатъ книжкитѣ на Период. Списание, нито другитѣ издания на Бълг. Книжовно Дружество.

СЪДЪРЖАНИЕ.

Книжка LIV (54). Стр.

Съ настоящата (54-та) книжка отъ „Периодическо Списание“ абонатитѣ на това списание получватъ въ даръ драмата „Единъ Прѣдатель“ отъ Ибсена, прѣведена отъ Гр. Д. Начовича.

Студии по българската история.

Отъ В. Н. Златарски.

Приемницитѣ на Омортага.

Отъ началото на IX в. се почва новъ периодъ въ българската история: отъ това врѣме се прѣкратяватъ ония вѫтрѣшни династически междуособици, оная борба на етническитѣ партии, които расѫсвахѫ млада България въ течение на цѣли петдесеть години, и се начева бързото политическо издиганье и териториално расширение на българската държава; сблъскванията на Българитѣ отъ това врѣме не се ограничавать съ една само Византия, но се насочвать и къмъ западния свѣтъ, а тѣхнитѣ походи и войни не сѫ били вече съ една само цѣль за грабежъ, но и за завоевания, въ които ясно се отпечатвать завѣтнитѣ стремления на българскитѣ князье спрѣмо своитѣ съсѣди. Този обратъ въ политиката на България се длъжи исключително на новата династия, която се покачи на българския прѣстолъ въ първитѣ години на IX в. Но при всичко, че тази династия съ своето мѫдро 150-годишно управление е оставила най-добъръ споменъ на страницитѣ на нашата отечественна история, обаче генеалогията на нейнитѣ прѣдставители, а сѫщо и наслѣдственното прѣминаванье на прѣстола въ тѣхнитѣ рѫцѣ се явявать твърдѣ неясни и забъркани поради противорѣчията на извѣстията, които въ настояще врѣме притежаваме.

Родоначалникътъ на тази династия, князъ Крумъ, се покачилъ на българския прѣстолъ въ първитѣ години на IX в., приблизително около 803 г. Нему наслѣдвалъ въ 814 год. неговиятъ синъ и приемникъ Омортагъ, който князувалъ до 831 или 832 год.[1])

[1]) Дали Омортагъ е билъ непосрѣдственъ приемникъ на Крума, до скоро бѣше въпросъ трудно разрѣшимъ поради разнорѣчията на извѣстията. Така, въ менология на импер. Василия (въ славянски прѣводъ въ единъ синаксаръ отъ 1340 год. вж. *В. И. Ламанскій*, „О нѣкоторыхъ славянскихъ рукописяхъ въ Бѣлградѣ, Загребѣ и Вѣнѣ, СПБургъ 1864, стр. 109 и слѣд.) подъ 22 Януария ние четемъ, че слѣдъ убийството на еп. Мануила Крумъ грѣха ради щсльпе, възненавидѣнь бы ѿ люеи своихъ и ѿ нихъ оудавлень

Но ако въ настояще врѣме ние можемъ да кажемъ съ извѣстна достовѣрность, че непосрѣдственниятъ приемникъ на Крума е билъ синъ му Омортагъ, то това не сме въ състояние да твърдимъ за близкитѣ приемници на послѣдния. Напротивъ, отъ смъртьта на Омортага и до покръщението на Българитѣ се почва, както въ генеалогията на българскитѣ князье и тѣхната наслѣдственность въ управлението, тъй и въ хронологията и послѣдователностьта на събитията, отново тъменъ периодъ, който неволно обръща внима-

бы ѹмжемь. Прием же власть бльгарьскжа Цокь безбожныи, който така сжщо жестоко се обнасялъ съ християнитѣ (*Голубинскій*, Краткій очеркъ исторіи православныхъ церквей, Москва 1871, стр. 212, примѣч. 6. *Х. М. Лопаревъ,* „Двѣ замѣтки по древней болгарской исторіи“ въ „Запискахъ Импер. Русскаго Археол. Общ. т. III, стр. 341—362, отдѣл. отпеч. стр. 8). Споредъ другъ единъ прологъ отъ XIV в. подъ 22 Януарий работата се прѣдставя другче: „Кроумѹ же злѣ животъ изверг шѹ, Доукоумъ началіе пріатъ, и томѹ такожe страстнѣ оумершѹ, Діценгъ воевода бысть над Болгары сьровъ и безчеловѣченъ: . . . . и беззрачіемъ оуѧзвенъ бывъ и ѿ своихъ сѹщихъ оубіенъ бысть; Мургагонъ же началіе пріимъ“ (*Лопаревъ,* пакъ тамъ). И тъй, споредъ едното отъ тѣзи извѣстия излиза, че слѣдъ Крума управлявалъ *Цокъ,* а споредъ другото — *Дукумъ,* слѣдъ него *Диценгъ* и тогава *Омортагъ.* Обаче това разнорѣчие до нейдѣ се отстранява съ сполучливата догатка на г. Лопарева. „Новитѣ учени (напр. Иречекъ), пише той, считатъ за възможно управлението на двата послѣдни воеводи (Дукума и Диценга), обаче надали иматъ достатъчно основание. Менологиятъ е источникъ безнадежденъ, той е съставенъ сто години пó-късно отъ разгледваната отъ насъ епоха, и освѣнъ това носи върху си печатъ на твърдѣ очевидно религиозно усърдие при поясняването на историческитѣ фактове. Крумъ не е ослѣпялъ, той е билъ любимъ отъ своитѣ подданници до края на живота си и не е билъ задушенъ. Отъ друга страна ние имаме три свидѣтелства гръцки — на Констан. Багрепородни (въ Vita Basilii. Theoph. Contin. ed. Bon. p. 217), на Кедрина (ed. Bon. t. II, p. 185) и (непрѣкото указание) на Теофилакта, архиепископа български (Migne, Patrologia, ser. graec. t 126, p. 192), че διάδοχος на Крума билъ синъ му Омортагъ. Що се отнася до Цока, то, може би, трѣбва да се съгласимъ съ архиеп. Филарета (Святые южныхъ славянъ, стр. 40), че Цокъ никога не е билъ владѣтеленъ князъ, а е билъ само военачалникъ. Вѣроятно, че и Дукумъ, и Диценгъ сж били нищо друго, освѣнъ военни управители, на което, по видимому, посочва и самото название на първия отъ тѣхъ (Δοῦξ) (?). Слѣдъ смъртьта на Крума тѣ по своето положение могли сж да играижтъ видна роля въ прѣслѣдването на християнитѣ, и това обстоятелство, може би, е дало поводъ за погрѣшното заключение на гърка, че лицата, които сж продължавали жестоката расправа слѣдъ Крума, сж били негови приемници и на прѣстола“. (Лопаревъ, пакъ тамъ стр. 8—9). Тѣзи обяснения на г. Лопарева, ни се струва, за сега сж достатъчни, за да признаемъ, че Омортагъ е билъ непосрѣдственъ приемникъ на Крума. Що се отнася до въпроса: до кога е князувалъ Омортагъ, точно не е извѣстно; обаче свидѣтелствата на западнитѣ лѣтописци, които въ този случай се явяватъ единички извори, даватъ ни възможность съ извѣстна достовѣрность да опрѣдѣлимъ послѣдната година отъ Омортаговото князуванье. Както е извѣстно, сношенията на Омортага съ импер. Людовика Благочестиви по въпроса за опрѣдѣлението границитѣ между България и Франската държава се свършихж безрезултатно, което и принуди българския князъ да почне война съ франкитѣ. Тази война, до колкото може да се сжди по извѣстнитѣ намъ данни, се е продължавала отъ 827—829 год., къмъ която година се отнася послѣднето нахълтванье на българитѣ въ франкскитѣ владѣния. Какви сж биля пó-нататъшнитѣ отношения между българитѣ и франкитѣ, ние не знаемъ. Извѣстно е само, че въ 832 год. български пратенници идвали при Людовика съ дарове, (вѣроятно и да извѣстятъ императора за покачването на новия князъ), което ясно посочва на мирнитѣ отношения въ това врѣме. Но това се е случило несъмнѣнно при приемника на Омортага, защото послѣдниятъ едвали би се рѣшилъ на подобна постжпка при тогавашната вѣроломна политика на Людовика спрѣмо него; поради това ние отнасяме смъртьта на Омортага къмъ 831 или 832 год.

нието на историка. И наистина, кой е билъ приемника на Омортага? До колкото е важенъ този въпросъ, до толкова се явява той труденъ за разрѣшение. Ние тукъ нѣмаме претенция да дадемъ нѣкое окончателно рѣшение на поставения въпросъ, но искаме, като се разгледатъ още веднъжъ извѣстнитѣ намъ данни, да искажемъ нѣкои съображения, които, може би, ще помогнѫтъ за бѫдащето му разрѣшение.

Всичкитѣ извѣстия, които намираме въ расказитѣ на византийскитѣ писатели за дадената епоха и които могѫтъ колко-годѣ да дадѫтъ отговоръ на поставения по́-горѣ въпросъ, сѫ слѣднитѣ:

а) *Продължательтъ на Георгия Амартола* въ расказа си за происхождението и дѣтството на импер. Василия I Македонецъ ни прѣдава слѣдния интересенъ епизодъ:

„Василий се родилъ въ Македония въ околноститѣ на Одринъ при импер. Михаила Рангаве, бащата на патриарха Игнатия и зетьтъ на импер. Никифора по Прокопия, неговата дъщеря. Въ туй врѣме излѣзе Крумъ, князътъ на България, срѣщу християнитѣ; и, когато слѣдъ обрьщането на Михаила на бѣгъ (въ сражението съ българ. князъ) и слѣдъ тираническото му сваленье царуваше Лъвъ Арменецъ, Крумъ пристигна и заобиколи столицата; но раненъ съ стрѣла отъ Лъва Арменца, като се връщалъ въ България, той испратилъ (войска) къмъ църквата св. Мамантъ, като ограбилъ тамошнитѣ малки мѣдни статуи. Когато пъкъ достигнѫ до Одринъ, той го прѣвзе, откара 12,000 души, освѣнъ женитѣ, и ги посели до Дунава. Въ днитѣ на импер. Теофила билъ въ Македония воински началникъ (στρατηλάτης), на име Кордила (Κορδύλης). Той ималъ съвършенно възрастенъ синъ Варда, когото той оставилъ вмѣсто себе си да управлява македонцитѣ, които живѣяли отвъдъ Дунава (πέραν τοῦ ποταμοῦ Δανουβίου). Той съ нѣкаква-си хитрость добралъ се до Теофила. Послѣдниятъ го приелъ съ радость и, като узналъ, какво той желае, испратилъ кораби, за да ги (македонцитѣ) вземать и прѣкаратъ въ столицата. *А князъ на България бѣше Владимиръ* (Βαλδίμερ), *внукътъ на Крума, бащата на Симеона, който господарувалъ слѣдъ него.* И тъй населението (т. е. ромейскитѣ плѣнници) взело рѣшение да се върне съ женитѣ и дѣцата си въ Романия (т. е. отечеството си). *Когато Михаилъ български тръгнѫлъ за Солунъ,* тѣ почнѫли да прѣминаватъ (рѣката) на собственни срѣдства.“[1])

---

[1]) Georg. Hamart. ed. Muralt. p. 724—5. Сѫщия расказъ само съ нѣкои варианти, на които ще посочимъ по́-долу, ни прѣдава и Лъвъ Грамматикъ (ed. Bon. p. 231 и 232).

*

б) *Константинъ Багренородни* въ 32 гл. на съчин. „За управлението на империята" ни расказва слѣднето:

„Въ управлението на (сръбския) князъ Властимира тръгнжлъ съ войска срѣщу сърбитѣ *Пресиамъ, князътъ на България* (Πρεσιάμ ὁ ἄρχων Βουλγαρίας), като искалъ да ги подчини; но слѣдъ тригодишна война, той не само нищо не достигнжлъ, но даже погубилъ повечето отъ войската си. Слѣдъ смъртьта на князя Властимира властьта надъ Сърбия получихж тримата му синове: Мунтимиръ, Строимиръ и Гойникъ, които раздѣлихж страната по между си. *Прѣзъ това врѣме станж князъ на България Михаилъ-Борисъ* (Μιχαὴλ ὁ Βορίσης), *който поискалъ да отмъсти за поражението на баща си Пресиама.* Когато той почнжлъ войната, сърбитѣ му нанесли такова поражение, щото дори взели въ плѣнъ сина му Властимира (вѣроятно вм. Владимира) съ дванайсетьтѣ велики болѣри (μετὰ τῶν Βολιάδων δώδεκα μεγάλων)."[1])

в) *Теофилактъ, архиепископъ български,* въ съч. за „Мжченичеството на 15-тѣ Тивериуполски мжченика" начева 31 глава така:

„При смъртьта си той (Омортагъ, или, както го нарича самъ Теофилактъ, Омвритагъ) оставилъ трима синове. Името на найголѣмия отъ тѣхъ било *Енравота* (Ἐνραβωτᾶς), на втория — *Звиница* (Ζβηνίτζης), а на третия — *Маломиръ* (Μαλλωμηρὸς); на послѣдния се паднжла властьта на баща имъ."[2])

Доста е сега да сличимъ само приведенитѣ тукъ цитати, за да се убѣдимъ, до колко нагледъ разнорѣчиви извѣстия ние имаме за дадената епоха. Поради това разнорѣчие и новитѣ историци сж дошли до различни изводи за приемницитѣ на Омортага. Така, Гебхарди и Енгель,[3]) опирайки се въвъ извѣстията на Амартоловия продължитель и Лъва Грамматика, считатъ за наслѣдникъ на Омортага нѣкого-си Владимира; Шафарикъ и съ него Палаузовъ, като считатъ извѣстието на Констант. Багренородни за най-достовѣрно, мислятъ, че слѣдъ Омортага е князувалъ въ България Пресиамъ;[4]) Гилфердингъ пъкъ иска да примири Константиновото извѣстие съ

---

[1]) De admin. imp. ed. Bon. p. 154. — *К. Гротъ,* Извѣстія Константина Багрянороднаго о Сербахъ и Хорватахъ, СПБургъ, 1879, стр. 178.

[2]) *Migne,* Patrologia, ser. graec. t. 126: „Martyrium ss. quindecim illustrium martyrum qui imperanti impio Juliano Apostata Tiberiopoli, qua Strumitza bulgarice dicitur, passi sunt". Cap. 31. — *М. Соколовъ,* Изъ древней исторіи болгаръ, СПБургъ, 1879, стр. 242 и слѣд. Ние се ползувахме отъ този послѣдния по нѣманье на първия.

[3]) *С. Палаузовъ,* Вѣкъ болгарскаго царя Симеона, СПБургъ, 1852, стр. 16. Забѣлѣжка 17.

[4]) Славян. древн. t. II. кн. 1. стр. 287, забѣл. 90. О Шафариковото мнѣние се придържатъ Соколовъ, каз. съч. стр. 88, и Гротъ, Моравія и Мадьяры, СПБургъ, 1881, стр. 230.

Теофилактовото и прѣдполага, че Теофилактовия Маломиръ и Константиновия Пресиамъ сѫ една и сѫща личность, понеже „у Българитѣ е сѫществувалъ, казва той, обичай да присъединяватъ къмъ българското име още и славянско;“[1]) най-сетнѣ Голубински, при всичко че се колебае, кое извѣстие — на Константина ли, или на Теофилакта — да счита за пó-справедливо, обаче повече е склоненъ да вѣрва на Теофилакта, „защото, ако послѣдниятъ се рѣшава да противорѣчи на своя прѣдшественникъ, то, мисли Голубински, не безъ достатъчни основания.“[2]) Иречекъ, макаръ и да съобщава извѣстията на Константина и на Теофилакта, но не се произнася въ полза нито на едина, нито на другия и счита въпроса за неразрѣшенъ.[3]) — Причината на това разногласие у новитѣ историци трѣбва да се търси въ туй, че тѣ, като оставяли безъ внимание извѣстието на Амартоловия продължатель (а сѫщо и на Лъва Грамматика), давали прѣдпочтение едни на Константина, други на Теофилакта, а трети пъкъ сѫ се стараяли да примирѭтъ извѣстията на тѣзи послѣднитѣ. Но намъ ни се струва, че извѣстията на тѣзи трима писатели трѣбва да се разгледватъ въ съвмѣстно съпоставление, за да може да се опрѣдѣли, до колко тѣ се взаимно оправдаватъ или отрицаватъ, и по този начинъ да се отстрани тѣхното видимо разнорѣчие и да се установи, какъ трѣба да гледаме на всѣко отъ тѣхъ.

Споредъ продължателя на Георгия Амартола (и Лъва Грамматика), съврѣменникъ на императора Теофила (829—842), при когото Кордила замислилъ да върне плѣненитѣ отъ Крума въ 813 г. ромеи въ отечеството имъ, се явява на българския прѣстолъ нѣкой-си *князъ Владиміръ,* който билъ внукъ на Крума и баща на Симеона, който господарувалъ подиръ него.[4]) А слѣдъ това се продължава: „населението взело рѣшение да се върне съ женитѣ и дѣцата си въ Романия. Когато *Михаилъ български* тръгнѫлъ за Солунъ, тѣ почнѫли да прѣминаватъ на собственни срѣдства“. И тъй, тукъ се обозначени единъ слѣдъ други двама български князя, дѣятелностьта на които се отнася не къмъ 30-тѣ години на IX в., а къмъ много по-късна епоха, ако само тукъ трѣба да разбираме Михаила-Бориса (843 или 845—885) и сина му Владимира (885—888). На това противорѣчие бѣше обърнѫлъ внимание още проф. К. Гротъ и поиска

---

[1]) Собран. соч. т. I, стр. 52.
[2]) Краткій очеркъ и пр. стр. 6.
[3]) Исторія Болгаръ, Одесса, 1878, стр. 182.
[4]) У Лъва Грамматика тази послѣднята фраза липсва, отъ което може да се мисли, че тя е вмѣтнѫта отъ продължателя на Амартола.

да го отстрани. „Прѣди всичко, пише той, трѣба да се забѣлѣжи, че извѣстието за Владимира съдържа въ себе си двѣ сѫществени погрѣшки. Владимиръ не е билъ, както е извѣстно, нито внукъ на Крума, нито баща на Симеона, а билъ братъ на послѣдния и най-голѣмия синъ на Бориса. Царувалъ е той твърдѣ малко, и за неговия развратъ и злодѣяния баща му го лишилъ отъ прѣстола, ослѣпилъ и затворилъ въ мънастиръ, на неговото мѣсто билъ покаченъ пó-малкиятъ му братъ Симеонъ (888). По този начинъ споменуваньето на Владимира въ нашия расказъ е съвършенно неумѣстно. Трѣба да се прѣдположи, че или това име стои погрѣшно, вмѣсто името на другъ князь (Пресиамъ?), или прѣдставя, може би, покъсна вмѣтка".[1] Разбира се, ние не можемъ да не приемемъ тази справедлива и сполучлива поправка на г. Грота, но дали тукъ вмѣсто Владимира трѣбва да се тури Пресиамъ, това е още въпросъ. Наистина г. Гротъ счита за възможно и друго прѣдположение: „не е ли побъркалъ тукъ, пита той, продължательтъ на Георгия съ Владимира името, доста близко по звуковетѣ — Маломиръ, който е билъ дѣйствително, споредъ свидѣтелството на Теофилакта, внукъ на Крума и най-малъкъ синъ на Омортага".[2] Но г. Гротъ се съмнѣва въ това, понеже мисли, че на това прѣдположение ще противорѣчи извѣстието на Конст. Багренородни. За това той, като прѣдава, както се види, значение на Теофилактовото свидѣтелство, опитва се да го примири съ това противорѣчие и прѣдполага, че, може би, Маломиръ да е билъ въ това врѣме князь-намѣстникъ въ сѣверна, заддунавска България. Но въпросътъ за сѫществуваньето на нѣкакви-си князье-намѣстници и до днесь още не е разрѣшенъ, защото новитѣ историци, които сѫ се исказали въ негова полза, опиратъ се на изворъ, достовѣрностьта на който въ настояще врѣме е силно расклатена,[3] така щото остава да се провѣри първото прѣдположение, т. е. че тукъ продължательтъ на Георгия Амартола или неговиятъ първоначаленъ изворъ е сбъркалъ името Маломиръ

[1]) Вж. Моравія и Мидьяры, стр. 229 и слѣд.

[2]) Пакъ тамъ, стр. 230, забѣлѣжка 1.

[3]) Тукъ ние разбираме знаменититѣ Gesta Hungarorum Anonymi Bellae regis Notarii, възъ основата на които Палаузовъ (каз. съч. стр. 37), Гилфердингъ (каз. съч. стр. 92 и слѣд.) и отчасти Дриновъ (Южные Славяне и Византія въ X вѣкъ, Москва, 1875 стр. 9) сѫ се исказали въ полза на това мнѣние. Обаче слѣдъ най-новитѣ изслѣдвания анонимътъ се оказа не само тенденциозенъ изопачитель на историята, но още и безсъвѣстенъ компиляторъ отъ книжки, които нѣматъ никаква историческа цѣна и никакво отношение къмъ прѣдмета, па още и безграниченъ фантазьоръ. Ср. *W. Wattenbach*, Deutchlands Geschichtsquellen im Mittelalter, Berlin, 1894. t, II. S. 210 seqq. — *H. Marcsali*. Ungarns Geschichtsquellen in Zeitalter der Arpaden, Berlin, 1882 S. 84 seqq. — К. Гротъ, ibidem, стр. 181, забѣлѣжка.

съ Владимиръ, и да се види, да ли то противорѣчи на Констатина. Че тукъ има бъркотия въ имената, това се види отъ анахронизма и погрѣшната генеалогия на означенитѣ князье, на които вече посочва и г. Гротъ. На продължателя на Амартола, като на писателя отъ втората половина на X в., е било извѣстно, както се види, името на Владимира, сина па Бориса, и той е знаялъ, че той е управлявалъ прѣдъ Симеона; но като не е ималъ ясно прѣдставление за родственнитѣ отношения на българскитѣ князье, означилъ е Владимира, като прѣдшественникъ на Симеона, за неговъ баща. Но трѣба ли дѣйствително да поставимъ вмѣсто Владимиръ у продължателя на Амартола името Маломиръ? Ще се убѣдимъ във вѣроятностьта на това прѣдположение, ако вземемъ във внимание сходство въ звуковетѣ на двѣтѣ имена, и главно, ако разгледаме извѣстието на Теофилакта.

Теофилактъ е писалъ въ края на XI и въ началото на XII вв., но въ неговитѣ извѣстия изобщо има много подробности, които не сѫ извѣстни на лѣтописцитѣ. Това обстоятелство ни кара да мислимъ, че той е могълъ да се ползува отъ мѣстнитѣ български записки, въ които сѫ били отбѣлѣзани българскитѣ князье.[1] Затова, ако и да се явява той по́-късенъ писатель, заслужва довѣрие още повече въ българскитѣ работи. Споредъ свидѣтелството на Теофилакта Маломиръ е билъ наистина внукъ на Крума и най-малъкъ синъ на Омортага, и че той е наслѣдвалъ прѣстола веднага слѣдъ смъртьта на послѣдния, а пъкъ Владимиръ у продължателя на Амартола се явява съврѣменникъ на импер. Теофила, слѣдов. както единътъ, тъй и другиятъ хронологически се отнасятъ къмъ една и сѫщата епоха. Освѣнъ това, да повѣрваме на Теофилакта ни кара още и туй, че името па Маломира ни е извѣстно отъ единъ надпись, написанъ на гръцки езикъ, съдържанието на който е приблизително слѣднето: При Μαλαμήρ ὁ ἐκ θεοῦ ἄρχων, неговиятъ старъ болѣринъ Исвулъ Кавханъ (ὁ Ἤσβουλος ὁ Καυχανός) построилъ τὸ ἀνάβρυτον — фонтанъ, чешма, и ѭ подарилъ на князa, по случай на което князътъ далъ голѣмо угощение (φάγην καὶ πίνην) на българитѣ и голѣми подаръци на болѣритѣ (τοὺς βοιλάδας) и първенцитѣ (βαγαίνους — голѣмцитѣ).[2] Както по съдържанието, тъй и по мѣсто-

[1]) *Голубинскій,* каз. съч., стр. 6. -- *Соколовъ,* каз. съч., стр. 139.

[2]) Вж. Corp. Jnscrip. Graec. t. IV, № 8691, B. Този надписъ е билъ изрѣзанъ на мраморна колонна и намѣренъ въ Шуменъ. Blankenburg го прѣписалъ и испратилъ въ 1831 год. на извѣстепния германски филологъ и археологъ Boeckh, който тогава урежяалъ IV томъ отъ Corpus'a. Гдѣ се намира за сега този надписъ, не е извѣстно - но отъ туй, както го е обнародвалъ Boeckh, се види, че колонната е била добрѣ запа;

нахождението на надписа се види, че тукъ се говори за работи, които сж ставали въ България и при князь Маламира, и че този князътъ Маламиръ носи титлата ὁ ἐκ θεοῦ ἄρχων, т. е. че той е билъ дѣйствително владѣтеленъ български князь, защото тази титла е била официална титла, която обикновенно византийцитѣ сж давали на българскитѣ князье.[1]) Но дали ние трѣба да считаме Маломира отъ надписа за сжщата личность, за която ни говори Теофилактъ?

На първъ погледъ се показва невъзможно да се даде положителенъ отговоръ на този въпросъ, защото обикновенно се мисли, че титлата ὁ ἐκ θεοῦ ἄρχων се е давала само на властители-християни,[2]) а пъкъ отъ Теофилакта ние знаемъ, че Маломиръ е прѣслѣдвалъ християнитѣ, както ще видимъ по-долу, слѣдов. той е билъ езичникъ. Обаче намъ ни се струва, че едва ли може да се направи такова ограничение за тази титла. И наистина, ако Маламиръ, за когото ни говори надписътъ, е билъ князь на България слѣдъ приеманьето на християнството отъ българитѣ, то този надписъ билъ би написанъ не на гръцки езикъ, а на слявянски, защото слѣдъ покръщаньето официалниятъ езикъ на българскитѣ князье е вече билъ славянскиятъ, а още повече слѣдъ Бориса, подиръ когото въ такъвъ случай несъмнѣнно трѣба да се постави Маламиръ. За това едва ли може да се мисли, че нашиятъ надписъ се отнася къмъ врѣмето подиръ покръщанъето на българитѣ, т. е. че при опрѣдѣлението хронологията на надписа ние не трѣба да отиваме по-нататтъкъ отъ 864 год. Нѣма никакво съмнѣние, че този надписъ е билъ написанъ въ това врѣме, когато българитѣ сж нѣмали още писменъ езикъ, а слѣдов. той е билъ поставенъ отъ князъ-езичникъ. А пъкъ че гръцкиятъ езикъ е билъ распространенъ въ България прѣди покръщаньето и се е употрѣбявалъ отъ българскитѣ князье въ подобни случаи, за какъвто ни говори и нашиятъ надписъ, подтвърдяватъ първо, надгробнитѣ стълбове съ гръцки надписи, — два въ г. Правадия и единъ (фрагментиранъ), намѣренъ въ развалинитѣ при с. Абоба (Ново-Пазарска околия), — които се отнасятъ къмъ врѣмето на Омортага[3]) и второ, извѣстниятъ Омортаговъ стълбъ

зена, но прѣписвачътъ, вѣроятно, е скопиралъ надписа лошо, така щото нѣкои редове (25 и 26), не могжтъ да се възстановжтъ и да се прочетжтъ, поради това трудно е да се разбере и смисълътъ на послѣднитѣ петь реда (25—30). Обаче туй, което е нуждно за нашата цѣль, е достатъчно ясно.

[1]) Constan. Pophyrog. De ceremoniis, I ed. Bon. p. 681, 682 и 690.

[2]) *А. Куникъ и В. Розенъ.* Извѣстія Ал-Бекри и другихъ авторовъ о Руси и Славянахъ. СПБургъ 1878, стр. 153.

[3]) Вж. *Kanitz,* Donau-Bulgarien, 1. Aufl. Bd. III, S. 354. — Archäologisch-Epigraphische Mittheilungen, Bd. XVII, 2, S. 199 и 200 №№ 71 и 72. За тѣзи надписи

въ Търновската църква Св. 40 Мѫченици.[1]) Постояннитѣ сношения — политически и търговски — между България и Византия, които се почвѫтъ почти отъ самото възникванье на българското княжество, сѫ много способствували за проникваньето на грѫцкия езикъ между българитѣ, така щото твърдѣ е възможно, че още въ VIII в. сѫ се срѣщали българи, които сѫ успѣли да усвоѭтъ езика на съсѣдната тѣмъ империя; но несъмнѣнно главенъ проводникъ на грѫцкия езикъ въ България е било християнството, което още отъ врѣмето на Крума се е проповѣдвало на този езикъ отъ ромеитѣ-плѣнници. По-нататъкъ, не е трудно да се убѣдимъ така сѫщо и въ туй, че нашиятъ надписъ по своя характеръ стои твърдѣ близко къмъ търновския и, ако нѣмаме право да считаме, че той е излѣзълъ отъ рѫката на единъ и сѫщъ авторъ, то поне че тѣ и двата се отнасятъ къмъ една и сѫщата епоха. Така, тукъ ние срѣщаме, както и тамъ, сѫщата разница съ литературния езикъ на съврѣменната Византия, сѫщата безграмотность, която се изразява въ смѣшението на еднаквитѣ звукове, както напр. ι съ η (πολαχης вм. πολλάκις); αι съ ε (παλεὸς вм. παλαιός); οι съ υ (ἐπύισε вм. ἐποίησε); ω съ ο (ἄρχον вм. ἄρχων) и пр.; τὸν ἄρχονταν вм. τὸν ἄρχοντα и др., така щото, ние неволно трѣбва да повторимъ наедно съ г. Лопарева, че и авторътъ на нашия надписъ е „билъ българинъ, който, ако и да е знаелъ грѫцкия езикъ, но не и литературния езикъ и при това лошо се е изразявалъ на него,“[2]) и да признаемъ, че Бланкенбурговиятъ надписъ се отнася така сѫщо къмъ IX вѣкъ. И тъй, нашиятъ надписъ е билъ написанъ въ периода между князуванията на Омортага и Бориса, а слѣдоват. и споменуваниятъ въ него князъ Маламиръ се отнася между 831—832 и 843—845, а това именно се схожда съ свидѣтелството на Теофилакта и ни кара да признаемъ, че Теофилактовиятъ Маломиръ и Маламиръ на надписа сѫ една и сѫщата личность, и че въ надписа върви дума именно за Омортаговия синъ.

Що се касае до титлата ὁ ἐκ θεοῦ ἄρχων, то надали може да се счита, че това е било исключително титла на християнскитѣ князье. Авторътъ на надписа, вѣроятно, е заелъ тази титла, като

споменува и проф. Иречекъ въ „Archäologische Fragmente aus Bulgarien“, вж. Archäol.-epigraph. Mittheil. Bd. X. S. 193 и 194.

[1]) За този надписъ вж. *Х. С. Даскаловъ*, „Открытіе въ древней столицѣ Болгарской Терновъ“ въ Чтен. общ. Исторіи и Древностей Російскихъ кн. 2. и отдѣлно; *Гильфердингъ*, Собр. съч. т. I, стр. 41; *Иречекъ*, Ист. Болгаръ, Одесско изд. стр. 181; най-сетнѣ споменатата по-горѣ статия на г. *Лопарева*.

[2]) *Лопаревъ*, пакъ тамъ, стр. 20.

официална, отъ писменнитѣ договори на българскитѣ князье съ византийскитѣ императори, които сѫ се писали несъмнѣнно на гръцки езикъ (както напр., договоритѣ съ русскитѣ князье), и гдѣто това изражение е било поставено отъ византийска гледна точка; освѣнъ това, нѣма да ни се покаже това изражение странно, ако допуснемъ, че авторътъ на надписа е могълъ да бѫде християнинъ, което е било твърдѣ възможно, защото, както ще видимъ пó-долу, християнството въ България въ дадената епоха бѣше проникнало дори въ князовия дворецъ.[1]) Но какъ е могълъ да допусне българскиятъ князъ, който е прѣслѣдвалъ християнитѣ, въ титлата си такова едно християнско изражение? Трѣбва да се забѣлѣжи, че както българскитѣ князье, тъй и болѣритѣ-българи сѫ гонили и избивали християнитѣ не по нѣкой закорепѣлъ фанатизмъ къмъ езичеството, а чисто по политически съображения, за това тѣ сѫ могли да гледатъ и да се отнасятъ къмъ такива външности, щомъ тѣ не имъ врѣдѭтъ, напълно индиферентно.[2])

И тъй, отъ сличението на приведенитѣ пó-горѣ извѣстия и слѣдъ отстранението на допустимитѣ погрѣшки и видими противорѣчия става ясно, че Владимиръ на Амартоловия продължатель. Маломиръ на Теофилакта и Маламиръ на надписа сѫ една и сѫща личность, именно най-малкиятъ синъ на Омортага, който наистина се явява съврѣменникъ на импер. Теофила. Този изводъ, освѣнъ това, не противорѣчи и на свидѣтелството на Конст. Багренородни. Константинъ, като говори за Пресиама, не отбѣлѣзва нищо както за родственнитѣ, тъй и за наслѣдственнитѣ му отношения спрѣмо Омортага; отъ неговитѣ думи се види само, че Борисъ е билъ синъ на Пресиама, а пъкъ това не ни дава никакво право да мислимъ, че Пресиамъ е билъ непосрѣдственъ приемникъ на Омортага, но че е билъ само единъ отъ неговитѣ приемници, както ще покажемъ пó-долу. По този начинъ ние видимъ, че извѣстието на Теофилакта

---

[1]) Въ полза на това прѣдположение говори и Христовата монограмма ☧, която е начъртана въ началото на двата правадийски надписа.

[2]) За да се убѣдимъ въ това, доста е да си спомнимъ за обстоятелствата, които сѫ послѣдвали при сключванието на 30-годишния миръ съ Византия при Омортага въ 816 год. Продължательтъ на Теофана ни расказва слѣдното за този миръ: тъй като мирнитѣ съглашения трѣбвало да се утвърдѭтъ и скрѣпѭтъ съ клѣтва, то Лъвъ Арменецъ не приложилъ при това византийскитѣ (християнскитѣ) обряди, но „като нѣкой варваринъ, лишенъ отъ благочестие, употрѣбилъ за свидѣтели на извършваното кучета, съ които беззаконнитѣ народи принасятъ жертва, и ги разсѣкълъ; и не се погнусилъ да произнесе прѣзъ устата си въ подтвърждение това, което тѣзи (българитѣ) произнасятъ, а пъкъ християнската вѣра довѣрилъ на ония, които трѣбва, както обикновенно става, до нѣкога да бѫдѫтъ принудени къмъ нея“ (Theoph. Contin. ed. Bon. p. 31). Този разказъ ни ясно показва, до колко българитѣ въ дадената епоха сѫ били склонни да се подчиняватъ на християнскитѣ обряди и изражения.

за приемника на Омортага отъ една страна се схожда съ извѣстието на Амартоловия продължатель, отъ друга — се подтвърдява отъ Бланкенбурговия надписъ, а отъ трета — не противорѣчи на Константиновото. Поради това ние мислимъ, че Теофилактовото свидѣтелство трѣбва да се вземе като основа при разгледваньето на въпросната епоха.

Споредъ Теофилакта, Маломиръ, най-малкиятъ синъ на Омортага, се покачилъ на българския прѣстолъ слѣдъ смъртьта на баща си, слѣдов. началото на неговото князуванье се отнася къмъ 831 или 832 год. Но защо прѣстола е наслѣдвалъ най-малкиятъ, а не най-голѣмиятъ синъ на Омортага? Теофилактъ не дава никакъвъ отговоръ на този въпросъ; обаче отъ по-нататъшния му расказъ може да се заключи, че расположението на Енравота къмъ християнитѣ и християнската вѣра го е лишила отъ право на наслѣдство. — Както е извѣстно, распространението на християнството въ България се усили въ князуваньето на Крума. Многобройнитѣ тълпи плѣнници-християни, които Крумъ е откарвалъ прѣзъ врѣмето на войнитѣ си съ Византия и ги поселвалъ въ България, не прѣставали не само да исповѣдватъ, но и да проповѣдватъ Христовото учение въ съсѣдната тѣмъ езическа страна. Още Крумъ обърнжлъ вниманието си върху бързото присажданье на християнството и принуденъ бѣ да почне гонение срѣщу него, защото той се боялъ, да не би духътъ на новата вѣра да ослаби въ войската му фанатизма и наслѣдваната вражда къмъ византийцитѣ, и съ това да му попрѣчи да достигне завоевателнитѣ си стремления спрѣмо неговата съперница. Обаче при неговия синъ и наслѣдникъ прѣслѣдваньето на християнството въ България взело съвсѣмъ другъ характеръ. Понеже християнската религия намѣрила плодотворна почва въ массата, а най-вече въ славянското население на държавата, то болѣритѣ-българи, които съставяли едно сключено и силно съсловие въ държавата, но които бѣхж изгубили силата и значението си прѣзъ врѣмето на монархическото князуванье на Крума, видѣли въ прѣслѣдваньето на християнитѣ най-добро срѣдство за да си върнжтъ онова високо положение въ държавата и силно влияние върху държавнитѣ дѣла, което тѣ имахж и съ което дѣйствувахж почти прѣзъ цѣлия VIII вѣкъ. Поради това за да се избавжтъ отъ нѣкои влиятелни славянски велможи, които бѣхж издигнжти отъ Крума, и изобщо за да парализиратъ издиганието на славянския елементъ въ княжеството, тѣ веднага слѣдъ смъртьта на Крума, ползувайки се отъ слабостьта на Омортага, когото тѣ

успѣли така сжщо да настроятъ враждебно къмъ християнитѣ, почнжли нáй-жестоко гонение срѣщу послѣднитѣ, за ужаситѣ на които ни расказва споменатиятъ вече прологъ.[1]) И тъй, въ распространението на християнството се явявала за болѣритѣ двойна опасность: отъ една страна тѣ се лишавали отъ своето важно значение, като отдѣлно съсловие въ държавата, а отъ друга — губили привилегиитѣ си, съ които тѣ се ползували като властители спрямо покоренитѣ славяни, а слѣдоват. губили и своята национална особенность между многобройното славянско население. Естественно е, че главната задача на болѣритѣ е била да отстранятъ всѣка възможность за закрѣпата на християнството въ България и за проникваньето му въ княжеския родъ. Но тѣхнитѣ старания не достигнжли цѣльта си. Нáй-голѣмиятъ синъ на Омортага, Енравота, още при живота на баща си, почнжлъ да исказва наклонность къмъ християнската вѣра, вѣроятно, подъ влиянието на Крумовия плѣнникъ Кинама, който се е ползувалъ, както е извѣстно, отъ расположението на Омортага и другитѣ българи.[2]) Разбира се, болѣритѣ не сж могли да бждятъ доволни отъ направлението на Енравота, и, може би, още когато е билъ живъ Омортагъ, сж принудили последния да го лиши отъ наслѣдство и да назначи за свой приемникъ нáй-малкия си синъ Маломира, когото болѣритѣ не се забавили да хванжтъ въ ржцѣ и да го направятъ свое орждие.[3])

За дѣятелностьта на княза Маломира изобщо ние имаме твърдѣ оскждни извѣстия. Относително външната му политика мълчанието

---

[1]) Вж. Лопаревъ, каз. ст. стр. 11.

[2]) Ето какъ ни разказва Теофилактъ за положението на Кинама въ плѣна: „Въ числото на тѣзи прѣселенци (откарани слѣдъ прѣвземаньето на Одринъ отъ Крума) билъ единъ мжжъ, на име Кинамъ, който по външность билъ блѣскъвъ и изященъ, а по душевнитѣ качества е надминавалъ всичкитѣ си другари. При раздѣлата на плѣнницитѣ той се паднжлъ на Омвритага (чт. Омортага), сина на Крува (чт. Крума). Той билъ обикнатъ отъ своя господарь и отъ всички други, тъй като безспорно прѣвъсхождалъ всичкитѣ; само едно ги печалило въ него: той се отличавалъ отъ тѣхъ по религията. За това варваринътъ употрѣбилъ всички старания, за да го отлжчи отъ Христа. На пръвъ пжть той испиталъ неговата вѣра по слѣдния начинъ: слѣдъ като извършилъ едно блѣскаво жертвоприношение и приготвилъ при това раскошенъ обѣдъ, той заповѣдва на благородния Кинамъ да сѣдне наедно и да обѣдва съ другитѣ началници. Но той, наученъ отъ Павла, или пó-справедливо, помняйки, че у Христа нѣма нищо общо съ Велиара и че на вѣрующитѣ въ Христа не е възможно да пиятъ чаша Господня и чаша бѣсовска, отхвърлилъ прѣдложението да обѣдва съ тѣхъ." — Варваринътъ настоявалъ на своето. Кинамъ, вмѣсто повиновение, почнжлъ да доказва празнотата на езичеството и да проповѣдва за Христа. Омортагъ не прѣтърпѣлъ това и заповѣдалъ да затворятъ Христовия слуга въ тъмница, въ която той останжлъ до смъртьта на Омортага. (Вж. *Соколовъ*, каз. съч. стр. 243 и слѣд.).

[3]) За втория синъ на Омортага, — Звиница, ние нѣмаме никакви извѣстия; но вѣроятно и той, ако е билъ живъ въ това врѣме, билъ е прѣмахнжтъ отъ управлението по сжщата причина.

на византийскитѣ хроники за това врѣме ни кара да мислимъ, че Маломиръ е живѣялъ въ миръ съ Византия, т. е. че той е пазилъ сключения при баща му въ 816 год. миръ съ византийския императоръ. Сѫщото трѣба да кажемъ и за отношенията му спрѣмо франкитѣ. Западниятъ аналистъ *Saxo* (XII в.) ни е запазилъ едно извѣстие, че въ 832 год. български пратенници идвали съ дарове при императора Людовика.[1]) Това извѣстие право посочва на мирнитѣ и дружелюбни отношения на българитѣ спрѣмо франкитѣ. — Нѣщо повече знаемъ за вѫтрѣшнитѣ дѣла на Маломира, именно за неговитѣ отношения къмъ християнитѣ. Теофилактъ ни го прѣдставя като върлъ гонитель на християнитѣ. Това се ясно показва въ разказа за обръщаньето на брата му Енравота въ християнство. Ето какъ ни прѣдава този расказъ Теофилактъ:

„Енравота, който така сѫщо се наричалъ Воинъ (Βοΐνος), по провидѣние Божие, спомнилъ си за християнина Кинама: той се обърнѫлъ къмъ брата си Маломира и го молилъ да намѣри Кинама и, като го намѣри, да му го испрати. Маломиръ не оставилъ безъ внимание просбата на брата си и почнѫлъ да търси този човѣкъ; той го намѣрилъ въ тъмницата гладенъ, кирливъ, поблѣднялъ, отслабнѫлъ, тъй да се каже, (намѣрилъ) призракъ отъ прѣдишния Кинамъ; той го извадилъ и, като го понатъкмилъ, до колкото е било възможно, испратилъ го при брата си Енравота. Щомъ послѣдниятъ го видѣлъ да иде съ всичкитѣ признаци отъ испитаното въ тъмницата мѫчение и до толкова измѣненъ въ цѣлото тѣло, щото не можалъ веднага да го узнае, попиталъ го за причината на промѣната. Кинамъ, слѣдъ като расказалъ за мѫчението въ тъмницата и веригитѣ, почнѫлъ най-сетнѣ да говори за празнотата на плотската мѫдрость“. Попитанъ отъ Енравота, защо е той прѣтърпѣлъ всичко това, Кинамъ отговорилъ, че едничката причина на всичко това е била вѣрата въ Христа, да пострада за която, прибавилъ той, е висшето благо за единъ християнинъ.

„Поради това, продължава Теофилакъ, Енравота, сѣкашъ ли раненъ въ сърдцето съ сладкото копие на любовьта къмъ сладчайшия Исуса, въсприелъ думитѣ на мѫдрѣйшия Кинамъ като храна и пламнѫлъ отъ стрѣмление къмъ Христовата вѣра. Той обикнѫлъ тогози човѣка и постоянно въ разговоритѣ си го распитвалъ за вѣрата въ Христа. Слѣдъ като разбралъ достатъчно таинството на

[1]) Pertz. Mon. Germ. t. VIII, p. 574: Legati Bulgarorum cum muneribus venerunt (sc. ad Lodowicum Pium imperatorem).

благочестието и като сравнилъ неговата чистота съ нечистотата на българското суевѣрие и твърдостьта на божественното слово съ ничтожеството и безсмисъла имъ (на българитѣ?) и отхвърлилъ безбожието, увлича се отъ богопочитанието, става вѣрующъ и приема кръщение. И отъ това врѣме захваща той да съблюдава пости и молитва и всичко друго, което характеризира и отличава истинския християнинъ.

„Когато узналъ за това братъ му Маломиръ, билъ крайно незадоволенъ и повикалъ при себе брата си Енравота. И отъ ревность къмъ отеческитѣ богове, той приелъ Енравота не като братъ, но като отстжпникъ отъ прѣдадената отъ бащитѣ имъ вѣра и му казалъ: „или тозчасъ се отречи отъ чуждия Богъ, или пъкъ (посочва на слугитѣ и меча си) веднага ще имъ бждешь прѣдаденъ“. Но той (Енравота), като избралъ смърть за Христа и ламтѣлъ за нея повече, отколкото братъ му за кръвь, отговорилъ веднага на своя братъ слѣднето: „нищо нѣма да ме отстрани отъ любовьта къмъ Христа: нито мечь, нито огънь, нито камшикъ, нито нѣкое друго ужасно мжчение. За мене е по-добрѣ да умрж за името Христово, отколкото ничтожно и беззаконно да живѣж съ нечестивитѣ.“ — Понататъкъ Енравота привожда текстове отъ псалмитѣ на Давида, отъ притчитѣ на Соломона и сравнения, заимствувани отъ Св. Писание. „Но защо много да говорж? продължава Енравота. Съ една рѣчь: светилищата на Елинитѣ, като безбожни и нечисти, азъ отхвърлямъ съ цѣлата имъ служба, но Христа, като истински Богъ и Творецъ, почитамъ и му отдавамъ надлѣжното поклонение“. Като чулъ това неговиятъ безбоженъ и беззаконенъ братъ, веднага му обявява смъртно наказание. Когато Енравота билъ доведенъ на мѣстото, гдѣто трѣбало да бжде убитъ, той се испълнилъ отъ божественния духъ и заговорилъ пророчески за бждащето: „тази вѣра, за която азъ умирамъ сега, ще се распространи и расшири по цѣлата българска земя, макаръ вие и да мислите да ж притиснете съ моята смърть. Въ всѣки случай ще се въдвори знамението на кръста и ще се построжтъ църкви Божии, и чисти свещенници чисто ще служжтъ на чистия Богъ, и ще се принасятъ „жертви хваления и исповѣдания“ на Животворящата Троица. Идолитѣ пъкъ и жертвенницитѣ и нечиститѣ храмове ще бждатъ унищожени и ще се прѣобърнжтъ въ нищо, като че ли не сж сжществували. Па и ти самъ подиръ малко години ще изгубишъ нещастната си душа, безъ да получишъ нѣщо въ награда за своята жестокость“. Като прѣдсказалъ това тържественно, Христовиятъ поборникъ наклонилъ глава

прѣдъ джелатина и отъ мечь приелъ тѣлесна смърть, като прѣдалъ честната си душа въ ржцѣтѣ на Бога".[1])

Тава ни расказва Теофилактъ за мжченическата смърть на Енравота. До колко сж вѣрни подробноститѣ, съ които е окиченъ този разказъ, трудно е да се каже; но въ всѣки случай той ясно ни говори за успѣха на християнството въ България прѣзъ князуването на Маломира: ние видимъ, че то вече проникнжло въ князовия дворецъ и даже членоветѣ на княжеския родъ го приематъ. Що се отнася до прѣдсказанието на Енравота за продължителностьта на Маломировия животъ, то, споредъ Теофилакта, то наистина се испълнило. „Подиръ три години (слѣдъ смъртьта на Енравота), досвършва Теофилактъ, невидимата коса на справедливостьта донесе жетвата на неговия (Маломировия) животъ. Управлението надъ българитѣ поелъ синътъ на Звиница, неговиятъ братанецъ".

Въ коя година е умрѣлъ Маломиръ, не е извѣстно; но отъ това, което ни дава Теофилактъ, може да се заключи, че той не е князувалъ дълго врѣме. Споредъ думитѣ на архиепископа излиза, че Енравота е поискалъ освобождението на Кинама не дълго врѣме слѣдъ смъртьта на Омортага, а пъкъ Маломиръ умрѣлъ подиръ три години слѣдъ смъртьта на брата си, така щото едва ли ще бжде погрѣшно, ако отнесемъ смъртьта на Маломира приблизително къмъ 836 или 837 год., още повече че около това врѣме ние срѣщаме на българския прѣстолъ другъ князь.

Кой е билъ този князь?

Споредъ свидѣтелството на Теофилакта, както видѣхме, слѣдъ Маломира „управлението надъ българитѣ поелъ синътъ на Звиница, неговиятъ (Маломировиятъ) братанецъ", и веднага слѣдъ тѣзи думи въ началото на слѣдната (34) глава четемъ слѣднето: „Когато горѣ-споменжтиятъ достославни Борисъ получилъ властьта, облакъ отъ франки покрилъ цѣла България и пр." Отъ тази фраза на Теофилакта обикновенно се извежда, че той счита Бориса за синъ на Звиница и го помѣстя веднага слѣдъ Маломира; но това едвали може да се счита за вѣроятно, защото князъ Борисъ, както е извѣстно, се е покачилъ на прѣстола въ 40-тѣ години на IX в. (не по-рано отъ 843—845 год.); нѣма никакво съмнѣние, че между Маломира и Бориса е князувалъ още единъ князь. На въпроса: кой е билъ този князь? ще ни отговори извѣстието на Константина Багренородни, който се явява едничъкъ разрѣшитель въ този случай.

[1]) Theophyl. cap. 29—33. *Соколовъ,* каз. съч. стр. 243 и слѣд.

Константинъ ни разказва, че „въ управлението на (сръбския) князь Властимира повдигнжлъ война срѣщу сърбитѣ българскиятъ князь Пресиамъ, като искалъ да ги подчини; но слѣдъ тригодишна война той не само нищо не достигнжлъ, но даже погубилъ повечето отъ войската си“. При синоветѣ на Властимира, които раздѣлили помежду си сръбскитѣ земи, „станжлъ князь на България Михаилъ-Борисъ, който поискалъ да отмъсти за поражението на баща си Пресиама“. И тъй, споредъ Константина, Борисъ е билъ синъ на Пресиама, който князувалъ прѣдъ него и воювалъ съ сръбския князъ Властимира три години приблизително около 837—840 или 838—841 год.,[1]) слѣдов. Пресиамъ се явява правъ приемникъ на Маломира и е останжлъ неотбѣлѣзанъ отъ Теофилакта вѣроятно за това, защото неговото князуванье не е извѣстно съ никакви дѣла за или противъ християнската вѣра въ България. Освѣнъ това и самитѣ думи на Теофилакта не ни право говорятъ, че дѣйствително подъ „синъ на Звиница“ трѣба непрѣменно да разбираме Бориса, още повече че този изводъ се строи възъ основата на една само дума и то още съмнителна.

Въ текста ние четемъ: Ἐπεὶ γὰρ τὴν ἀρχὴν ὀριθῆς διεδέξατο Βωρίσης ὁ θαυμάσιος, Φράγγων νέφος и пр. Тукъ думата ὀριθῆς се поправя на ὁ ῥηθεὶς = речени, споменжти.[2]) Но такава коньектура, която, разбира се, фонетически е най-близката и най-вѣроятната, би могла да се направи, ако да бѣше дѣйствително по-рано споменжто името Борисъ. Не е ли тукъ Теофилактъ употрѣбилъ сжщата форма на изложението, каквато е стояла въ извора, отъ който той се е ползувалъ при съставеньето на тази (34) глава, и гдѣто, може би, дѣйствително се е споменувало пó-рано името Борисъ? Най-сетнѣ, ако приемемъ, че Борисъ е билъ синъ на Звиница, а слѣдов. и непосрѣдственъ приемникъ на Маломира, то ще трѣба да признаемъ противорѣчие въ извѣстията на самия Теофилактъ, защото той ни прѣдставя Бориса, когато послѣдниятъ се обърнжлъ въ 863 год. къмъ императора Михаила III съ прѣдложение за миръ и исказалъ „готовность да приеме божественното кръщение,“ като младъ още момъкъ.[3])

Възъ основа на горнитѣ съображения ние считаме въ този въпросъ извѣстието на Конст. Багренородни за по-подходно и по-близко до истината и го разгледваме като допълнение къмъ Теофилактовото, така щото подъ „синъ на Звиница“ у Теофилакта трѣба да

---

[1]) За годинитѣ на тази война гл. по-долу.
[2]) *Соколовъ*, каз. съч. стр. 246. Впрочемъ у него е поправено ὁ ῥηθεὶς (?)
[3]) Theophyl. cap. 34.: ἀλλ' ὅ γε Βωρίσης καίτοι παῖς ὤν, и пр. *Соколовъ*, пакъ тамъ.

се разбира Константиновия Пресиамъ, синъ на когото е билъ дѣйствително Борисъ. И тъй, приемникътъ на Маломира е билъ князъ Пресиамъ, който почнжлъ да управлява около 836 или 837 год. и комуто по право на наслѣдство принадлежалъ българскиятъ прѣстолъ, като на едничкия прѣдставитель отъ рода на Крума.

Князуваньето на Пресиама се отбѣлѣзва въ нашата история съ нова посока въ външната политика на България. При него се усилва единъ новъ съсѣдъ, който до сега не бѣше проявявалъ никаква активна дѣятелность въ сждбинитѣ на Балканския полуостровъ. Това сж били сърбитѣ. „До Властимира, казва Багренородни, сърбитѣ и българитѣ, като съсѣди (ὡς γείτονες καὶ συνορῖται) живѣяли мирно и се обичали едни други, понеже тѣ се намирали въ робство и подчинение спрѣмо ромейскитѣ императори и се благодѣтелствували отъ тѣхъ".[1]) И тъй, споредъ Конст. Багренородни, българитѣ и сърбитѣ, като съсѣди, живѣяли сж въ миръ, и, повидимому, сж сжществували между тѣхъ сношения много отрано (ἀγαπῶντες ἀλλήλους) за туй, защото се намирали подъ властьта на Византия. Но това не може да се приеме, защото българитѣ никога не сж били нито въ робство, нито въ подчинение на ромейскитѣ императори, а пъкъ сърбитѣ сж признавали само върховната власть на византийския императоръ, но и то въ даденото врѣме само номинално. Освѣнъ това не по-малко странно се явява и туй: какъ тъй българитѣ и сърбитѣ живѣяли дълго врѣме мирно и дружески, и веднага се явява у българския князъ мисъль да подчини сърбитѣ. Нѣма съмнѣние, че причината за сблъскванията на българитѣ съ сърбитѣ е била друга, която обаче за сега остава неизвѣстна поради отсжтствието на точни данни, и докато не се разясни, въ какво сж се изразявали прѣдишнитѣ дружественни отношения между България и Сърбия, ако, разбира се, тѣ дѣйствително сж сжществували.[2])

---

[1]) De admin. imp. cap. 32, ed. Bon. p. 154.

[2]) Тукъ обаче трѣба да посочимъ мнѣнието на г. Грота, който се опитва да разясни тази причина. „Този миръ, казва той, разбира се, не е билъ слѣдствие отъ нѣкое особенно, дружественно расположение между тѣхъ (българи и сърби), а се обяснява просто съ това, че интереситѣ имъ не бѣхж още дохождали до сблъскване: Сърбитѣ въ това врѣме не проявявахж воинственни стрѣмления и спокойно се отнасяхж къмъ политическото усилванье на своитѣ съсѣди, а интереситѣ на българитѣ бѣхж насочени въ друга страна: въ продължение на цѣлия VIII в. и началото на IX в. тѣхнитѣ сили се съсрѣдоточвали въ непрѣкжсната борба съ Византия, а послѣ (при князя Мортагона) тѣ се обърнжли къмъ сѣверъ и влѣзли въ борба съ франкитѣ, съ които били съсѣди на Дунава; тукъ тѣ успѣли да завладѣжтъ часть отъ Панония, а именно Посавска Хърватия (между другото и Сремъ). Като се утвърдили по този начинъ на срѣдни Дунавъ, българитѣ, за да закрѣпжтъ властьта си, не сж могли да нѣматъ притезания и върху Сърбия, която раздѣляла сега тѣхнитѣ владѣния. И ето наистина, споредъ свидѣтелството на Константина, при сръбския князъ Властимира,

Както и да било, но тази война на Пресиама срѣщу сърбитѣ не достигнѫла цѣльта си. Слѣдъ тригодишни несполучливи военни дѣйствия, въ които той изгубилъ повечето си войска, той билъ принуденъ да се откаже отъ мисъльта си и да се върне въ България. Що се отнася до годинитѣ, когато е вървѣла тази война, то трѣба да ѭ отнесемъ къмъ 837—840 или къмъ 838—841 год., понеже къмъ това врѣме се отнася и князуваньето на сръбския князь Властимира.[1])

Къмъ князуваньето на Пресиама трѣбва още да се отнесѫтъ и първитѣ сношения на българитѣ съ угритѣ или маджаритѣ, които въ това врѣме кочували по степитѣ на южна Русия между Донъ и Днѣпъръ, отъ гдѣто тѣ нападали и грабили съсѣднитѣ страни. Поводъ за тѣзи сношения било споменѫтото пó-горѣ опитванье на прѣселенитѣ отъ Крума въ задунавска България ромейски плѣнници, да се върнѫтъ отново въ отечеството си, което събитие е станѫло така сѫщо при Пресиама.

Отъ приведения пó-горѣ расказъ на Амартоловия продължатель, ние видѣхме, че Кордила, инициаторътъ на движението между ромейскитѣ плѣнници отвѫдъ Дунава, сполучилъ да пристигне тайно въ Цариградъ и да се прѣдстави на импер. Теофила, който на драго сърдце го изслушалъ и му обѣщалъ да испрати кораби за да прѣкаратъ плѣнницитѣ въ столицата, и че това се случило при българския князъ Владимира. Но до като това се вършило въ Цариградъ, „населението (т. е. плѣнницитѣ), расказва пó-нататъкъ продължательтъ на Амартола, взело рѣшение да се върне съ женитѣ и дѣцата си въ Романия (т. е. отечеството си). Когато Михаилъ български излѣзълъ за Солунъ (ἐξελθόντος δὲ τοῦ Μιχαὴλ Βουλγάρου ἐν Θεσσαλονίκῃ), тѣ почнѫли да прѣминаватъ (рѣк. Дунавъ)

тръгнѫлъ срѣщу сърбитѣ съ война българскиятъ князъ Пресиамъ, който желаялъ да ги подчини". (Извѣст. Конст. Багр. о серб. и хорв. стр. 181 и слѣд.). При всичко че ние признаваме за доста вѣроятенъ възгледа на г. Грота за отношенията на българитѣ къмъ сърбитѣ до Пресиама, обаче едва ли може да се приематъ обясненията му за причината на сблъскванията между двата съсѣдни народа. Ние нѣмаме засега нѣкакви данни, които да подтвърдѭтъ, че българитѣ въ 30-тѣ години на IX в. наистина сѫ владѣяли Посавска Хърватия, а отъ това, което ни е извѣстно, по-скоро може да се мисли, че Посавска Хърватия слѣдъ смъртьта на Омортага е отново била завоевана отъ франкитѣ, така щото Пресиамъ, като нарушавалъ мира съ сърбитѣ, едвали е можелъ да мисли за закрѣпата на властьта си въ тази страна. (Вж. *Шафарикъ,* каз. съч. II, кн. 1. стр. 286. *Ljubić,* o Posavskoj Hrvatskoj, въ Rad jugoslav. Akad. kn. XLIII, стр. 134). Напротивъ, ако си припомнимъ успѣхитѣ на франкитѣ въ това врѣме въ Хърватско, по-скоро може да се прѣдположи, че походътъ на Пресиама срѣщу сърбитѣ е ималъ обратна цѣль. И наистина, не е ли искалъ Пресиамъ съ завоеванието на Сърбия да прѣдупрѣди распространението на франкската власть и надъ балканскитѣ славяни?

[1]) *Шафарикъ,* II кн. 1. стр. 413, го поставя между 836 и 843. *Гротъ,* каз. съч. стр. 182., счита, че войната се е продължавала отъ 836—839 год.

на собственни срѣдства. Щомъ узналъ за това (българскиятъ) управитель,[1]) прѣминѫлъ на срѣщния брѣгъ за да воюва срѣщу тѣхъ. Македонцитѣ пъкъ отчаяни избрали си за главатари Цанца (Τζάντζην) и Кордила и, като дали сражение, избили много отъ тѣхъ (българитѣ), а нѣкои взели въ плѣнъ. Българитѣ, които нѣмали възможность да прѣминѫтъ (обратно), обърнѫли се къмъ Унгаритѣ (Οὔγγροις) и имъ расказали всичко, що се отнася до Македонцитѣ. Пристигнѫли и корабитѣ на императора, испратени да ги прѣкаратъ въ столицата. Но въ това врѣме се показали Уннитѣ (Οὖννοι т. е. унгаритѣ) въ безбройно множество; а тѣ (македонцитѣ), като ги видѣли, съ сълзи въскликнѫли: „о Боже св. Адриане, помогни ни!“ и се наредили въ боевой порядъкъ. Турцитѣ (т. е. унгаритѣ) пъкъ имъ казали: „дайте всичкия си имотъ и тогава вървете си съ Богомъ, кѫдѣто искате.“ Това тѣ не приели, но въ течение на три дена стояли готови за бой; на четвъртия захванѫли да се качатъ на корабитѣ. Като забѣлѣзали това, Турцитѣ почнѫли битката, която се продължавала отъ 5 часа до вечерьта. Отрядътъ имъ нáй-сетнѣ обърнѫлъ тилъ и билъ прѣслѣдванъ отъ македонцитѣ. На другия день, когато послѣднитѣ искали вече да потеглѭтъ, Уннитѣ пакъ се появили и нападнѫли на тѣхъ. Отпоръ обаче показалъ единъ младъ македонецъ, на име Лъвъ, отъ рода на Гомоститѣ, който слѣдъ това станѫлъ главатарь (ἑταιρειάρχης), и другитѣ знатни македонци обърнѫли ги на бѣгъ и прѣслѣдвали. Слѣдъ като се върнѫли назадъ, тѣ се покачили на корабитѣ и благополучно пристигнѫли при императора и, приети отъ него милостиво, върнѫли се въ Македония, въ родната си страна. Васили (бѫдѫщиятъ императоръ) билъ младъ човѣкъ, когато се върнѫлъ отъ плѣна, който се продължавалъ при Лъва и Михаила Амория и се свършилъ при импер. Теофила, така щото тогава той билъ на 25 години“.[2])

---

[1]) Въ текста стои κόμης — воевода. Вѣроятно управительтъ на прилѣжащата отсамъ Дунава область, въ която е влизала вѣроятно и страната, гдѣто сѫ били поселени ромейскитѣ плѣнници. Вж. *Дриновъ*, каз. съч. стр. 81.

[2]) *Geor. Hamart.* ed. Muralt. pag. 725 seq. Освѣнъ продължателя на Амартола и Лъва Грамматика разказва ни за това възвръщанье и Конст. Багренородни въ „Vita Basilii“ (Theoph. Contin. ed. Bon. pag. 216 seq.), отъ когото сѫ заимствували и по-сетнѣшнитѣ писатели (напр. Cedrenus, ed. Bon. t. II, pag. 184 seq.) при описанието на дѣтството на Василия. Но Константинъ ни прѣдставя работата иначе: безъ да споменува нѣщо за унгаритѣ, той твърди, че това възвръщанье на ромейскитѣ плѣнници е станѫло по миренъ начинъ и при това въ князуваньето на Омортага, който уж поради несполучливитѣ си войни съ византийцитѣ принуденъ билъ да върне откаранитѣ отъ Крума плѣнници. Но това извѣстие, о което сѫ се придържали дълго врѣме новитѣ историци, даже и Голубински (каз. съч. стр. 20), а сѫщо и цѣлиятъ разказъ на Константина за дѣтскитѣ години на Василия, разказъ, който е прѣпълненъ съ невѣроятни подробности, възбуждатъ голѣмо съмнѣние въ тѣхната истина и не издържатъ

И тъй, отъ този разказъ на Амартоловия продължатель става ясно, че движението между поселенитѣ отвждъ Дунава ромейски плѣнници се е почнжло при единъ български князь, именно Владимира, въ когото трѣба да видимъ Маломира, сина на Омортага, както бѣше по-горѣ показано, а самиятъ фактъ на обратното имъ прѣселение станжлъ вече при другъ князъ, неговъ приемникъ, който и билъ, споредъ горѣ-приведения откжелекъ, нѣкой-си Михаилъ, когато той тръгнжлъ за Солунъ. Обаче да ли тукъ подъ името Михаилъ ние трѣба да разбираме княза Михаилъ-Борисъ? По-горѣ вече видѣхме, че най-близкиятъ приемникъ на Маломира е билъ Пресиамъ, слѣдов. а priori можемъ да кажемъ, че тукъ Михаилъ, ако е възможно само да се мисли за Михаила-Бориса, е поставенъ не на мѣсто. Но най-добъръ отговоръ на поставения тукъ въпросъ ни даватъ историческитѣ данни, които ние четемъ въ края на приведения разказъ.

Ние вече имахме случай да споменемъ, че цѣлиятъ този епизодъ, за възвръщаньето на ромейскитѣ плѣнници на родината си. се разказва по поводъ и поради импер. Василия I Македонецъ, т. е. при описанието на неговото происхождение и дѣтскитѣ му години, които сж свързани съ сждбата на тѣзи плѣнници. Васили се родилъ въ царуваньето на импер. Михаила I Рангаве (2-й Октомври 811—11-й Юли 813) и билъ откаранъ въ плѣнъ заедно съ родителитѣ си въ 813 год., когато той билъ още дѣте — пеленаче; а върнжлъ се той отъ плѣна, който се продължавалъ прѣзъ царуванията на импер. Лъва V Арменца (813—820), Михаила II Амория (820—829) и се свършилъ при импер. Теофила (829—842), когато той билъ на 25 години момъкъ, слѣдов. възвръщаньето на ромейскитѣ плѣнници е станжло въ 837 или 838 год.[1]) Като считаме за сега тази дата за най-вѣрна, ние не можемъ да допуснемъ, че въ това врѣме е князувалъ Борисъ, защото прѣди всичко той никога не е билъ съврѣменникъ на импер. Теофила, и годинитѣ на неговото князуванье не отиватъ по-рано отъ 843—845 год.; освѣнъ това, за нѣкакъвъ походъ на княза Михаила-Бориса срѣщу Солунъ прѣзъ това врѣме ние нѣмаме никакви други данни, които да подтвърдятъ това. И тъй, очевидно е, че тукъ вмѣсто Михаила

критика поради тенденцията, съ която Конст. Багренородни е написалъ биографията на своя дѣдо. (Вж. *F. Hirsch,* Bysantinische Studien, Leipzig, 1877, S. 230 и слѣд.). За това ние не се спираме върху това извѣстие.

[1]) *Hirsch,* каз. съч. стр. 232, забѣл. 2.

ние трѣба да поставимъ Пресиама, за когото знаемъ, че дѣйствително е билъ български князь въ 838 год.

Като имаме прѣдъ видъ горнитѣ съображения, а сѫщо и всичко по-горѣ казано по въпроса за възврѫщаньето на ромейскитѣ плѣнници, ето какъ си прѣдставяме и обясняваме, кога и по какъвъ начинъ е станѫло въпросното събитие. — Нѣма никакво съмнѣние, че поселенитѣ отъ Крума плѣнници-ромеи въ такова голѣмо количество и въ такова близко съжителство, така щото тѣ винѫги сѫ били въ състояние да образуватъ една компактна сила, никога не губили надѣжда да се върнѫтъ въ родната си земя. Тази надѣжда се усилвала въ тѣхъ все повече и повече при несамостоятелнитѣ приемници на Крума, до като най-сетнѣ не било рѣшено да се осѫществи въ слабото князуванье на Маломира. Този князь, както видѣхме, оставилъ на заденъ планъ или даже съвсѣмъ занемарилъ интереситѣ на държавата въ външната политика на България, и както се види, е билъ заетъ само съ вѫтрѣшни дѣла, защото отъ една страна прѣслѣдваньето на християнитѣ, а отъ друга — обхожданьето на по-старитѣ си братья при получваньето на властьта не се забавили да породѭтъ незадоволства въ страната, които, вѣроятно, сѫ достигнѫли до вѫтрѣшни раздори. Отъ тѣзи именно безредици сѫ искали, може би, да се въсползуватъ и ромейскитѣ плѣнници. Тѣ влѣзли тайно въ сношения съ правителството на импер. Теофила прѣзъ Кордила, инициаторътъ на това движение и по сетнѣ тѣхенъ главатарь, който сполучилъ да пристигне въ Цариградъ, да се прѣдстави на императора и да му изложи желанието на сънародницитѣ си. Теофилъ го приелъ на драго сърдце и му обѣщалъ да испрати кораби за да прѣкаратъ плѣнницитѣ въ Цариградъ. Това станѫло още при княза Маломира, слѣдов. въ 836 или 837 год. т. е. въ послѣдната година на князуваньето му, защото самото възврѫщанье се случило вече при слѣдния князъ, Пресиама. — Понататъкъ лѣтописецътъ ни разказва, че плѣнницитѣ не дочакали пристиганьето на императорскитѣ кораби и „почнѫли да преминаватъ на собственни срѣдства". Този фактъ ни ясно показва, че въ това врѣме българския князь е билъ отвлеченъ съ нѣкое военно прѣдприятие, отъ което плѣнницитѣ искали да се въсползуватъ, понеже се надѣвали, че нѣма да срѣщнѫтъ голѣмо съпротивление поради отдалечението на българскитѣ военни сили.[3]) Това военно прѣдприятие е била несъмнѣнно българо-сръбската война,

[3]) *Гротъ,* Моравія и Мадьяри, стр. 231.

която, както видѣхме, се е почнѫла именно въ това врѣме, а не нѣкакъвъ-си съвсѣмъ неизвѣстенъ походъ на княза Михаила срѣщу Солунъ. И тъй, осѫществението плана на ромейскитѣ плѣнници за възвръщаньето въ отечеството имъ се отнася къмъ началото на Пресиамовото князуванье и въ царуваньето на импер. Теофила, въ 838 год.

Движението на плѣнницитѣ отвѫдъ Дунава и тѣхнитѣ сношения съ Цариградъ вървѣли тайно отъ българското правителство, поради това и първитѣ имъ опитвания били за българитѣ неочаквано явление. Българскиятъ воевода — управительтъ на страната,[1]) щомъ се научилъ за намѣрението на поселенцитѣ, веднага прѣминѫлъ на срѣщния брѣгъ и почнѫлъ военнитѣ дѣйствия, но билъ разбитъ и изгубилъ много отъ войницитѣ си, убити и плѣнени. Въ тази критическа минута българитѣ, на които билъ отрѣзанъ пѫтьтъ на отстѫплението, рѣшили да търсѭтъ външна помощь. Тѣ се обърнѫли къмъ наблизо живущитѣ унгарски пълчища, които дали съгласието си. Обаче и съ намѣсата на унгаритѣ българитѣ не могли да удържѭтъ движението на бунтовницитѣ. Поддържани отъ пристигнѫлитѣ въ това врѣме императорски кораби, послѣднитѣ разбили и унгаритѣ два пѫти. Слѣдъ това тѣ спокойно се покачили на корабитѣ и благополучно пристигнѫли въ Цариградъ, отгдѣто били распратени по тѣхнитѣ мѣстоживѣлища въ македонската тема.

Това сѫ всичкитѣ извѣстни намъ събития, които се отнасятъ или могѫтъ да се отнесѫтъ къмъ князуваньето на Пресиама. Що се касае до вѫтрѣшната му дѣятелность и въ частность до отношенията му къмъ християнитѣ въ България, то намъ не е извѣстно нищо; обаче отсѫтствието на каквито и да е извѣстия за прѣслѣдваньето на християнитѣ, а сѫщо и станѫлото при сина му Бориса покръщение на българитѣ, ни каратъ да мислимъ, че той е прѣкратилъ гонението срѣщу християнитѣ, а може би и самъ е билъ тайно християнинъ, както и баща му Звиница, ако само това е допустимо. Както и да е било, но постѫпката, на която се рѣшилъ пó-сетнѣ Борисъ, ни ясно говори, че е прѣдшествувалъ периодъ, който е подготвилъ здрава почва за това толкова важно събитие въ историята на нашия народъ — приеманьето на християнството.

---

[1]) Ние сме наклонни да мислимъ, че този воевода е билъ управитель на областьта Малка Скития (Добруджа) и че плѣнницитѣ сѫ били поселени на противоположния брѣгъ на Дунава (въ Влашко), защото отъ разказа се види, че тѣ съдѣйствували близко до устието на Дунава.

Споредъ свидѣтелството на Константина Багренородни, Борисъ се покачилъ на българския прѣстолъ слѣдъ смъртьта на сръбския князъ Властимира, въ управлението на синоветѣ му, т. е. слѣдъ 843 г., а отъ друга страна фулденската лѣтописъ ни дава извѣстие, че въ 845 год. идвали при Людовика въ Падерборнъ пратенници отъ българския князъ,[1]) вѣроятно да извѣстжтъ франкския господарь за покачваньето на новия князь, за когото обикновенно считатъ Бориса.[2]) Ако това прѣдположение е вѣрно, то и смъртьта на Пресиама трѣба да се отнесе между годинитѣ 843 и 845.

Генеалогическа таблица на българскитѣ князье отъ началото на Крумовата династия до Бориса.

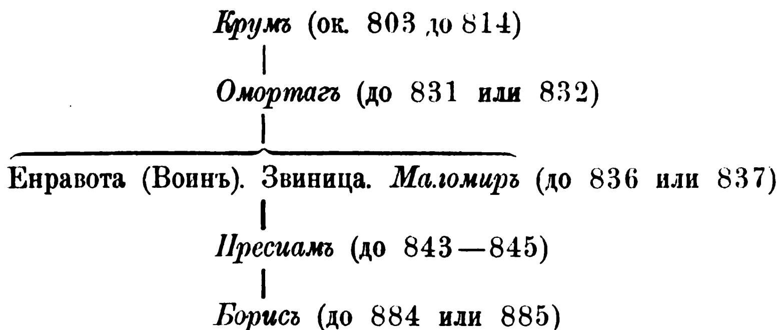

София, Юний 1896.

---

[1]) *Pertz.* Monum. Germ. t. I, pag. 364; *Ruodolfi Fuldensis annales:* Hludowicus ..... apud Padrabrunnon generale placitum habuit, ubi fratrum suorum et Nordmannorum, Sclavorum quoque et Bulgarorum legationes suscepit, audivit et absolvit.

[2]) *Ljubić,* каз. стат. стр. 131. Забѣлѣж. Донѣйдѣ се схожда съ това извѣстие и свидѣтелството на Теофилакта (36 гл. *Соколовъ,* каз. съч. стр. 248.). Послѣдниятъ наброява годинитѣ на Борисовото князуванье 36, слѣдов. Борисъ е почнжлъ да управлява приблиз. отъ 847 или 848 год.

Календаръ-рабошъ.

Съобщава С. Аргировъ.

Всѣки знае, че нашиятъ селянинъ е държалъ, па и до днесъ още на много мѣста държи смѣткитѣ си на рабошъ. Системата на рабошитѣ е добрѣ изложена отъ г. Н. Начовъ.[1] Никой обаче до сега не е писалъ и навѣрно малцина отъ нашата интелигенция знаѭтъ, че нашето простолюдие е броело на рабошъ днитѣ, седмицитѣ и мѣсецитѣ на годината. Прѣзъ м. Ноември на 1883 г. нѣкой си сѫдия К. Д. Тонджоровъ изпратилъ отъ Т.-Сейменъ въ Пловдивската Народна Библиотека и Музей такъвъ единъ рабошъ, въ който сѫ отбѣлѣзани всички дни и праздници прѣзъ годината. Г-нъ Тонджоровъ, за жаль, при изпращанието на този календаръ-рабошъ, не е проводилъ никакви данни за него, освѣнъ туй, че билъ взетъ отъ единъ селянинъ отъ сѫщия градъ; толкова има отбѣлѣзано поне въ архивата на Библеотеката. Рабошътъ е дрѣнова пръчка, дълга 1 метъръ и $31^1/_2$ сантиметра; формата му е

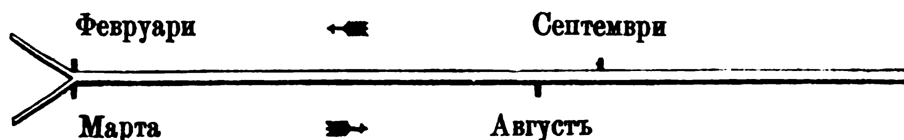

Мѣсецитѣ отъ Марта до Августъ завзематъ 70 сант. отъ цѣлата дължина на рабоша, а мѣсецитѣ отъ Септември до Февруари 74 сант. Между отдѣлнитѣ мѣсеци има по 1 сант. или $1^1/_4$ праздно мѣсто. Както се вижда отъ образеца, отъ всѣка страна на рабоша сѫ изрѣзани по 6 мѣсеца. Обикновеннитѣ дни отъ всѣки мѣсецъ сѫ отбѣлѣзани съ прави рѣзки |; недѣлнитѣ дни сѫ отбѣлѣзани съ ⍋, а праздничнитѣ дни съ прави рѣзки и надъ тѣхъ различни

[1] Нѣщо за нашитѣ рабоши и цифри. Мсб. VII. 426 и слѣд.

знакове, както ще се видятъ отъ образцитѣ, които пó-долу ще подамъ за всѣки мѣсецъ отдѣлно. Отъ праздницитѣ сѫ отбѣлѣзани само постояннитѣ, подвижнитѣ липсватъ. Освѣнъ това, цѣлата година, като почнемъ отъ Септември е раздѣлена по на 10 дни съ една пó-дълга (двойна) рѣзка на долу |. Че мѣсецитѣ сѫ наредени на рабоша тъй, както съмъ показалъ горѣ на образеца узнахъ, като сравнихъ праздницитѣ, изрѣзани въ всѣки мѣсецъ на рабоша съ тѣзи на обикновеннитѣ печатани календари.

При проучванието на този календаръ-рабошъ изникватъ нѣколко въпроса, на които мѫчно може да се даде положителенъ отговоръ. Ето тѣзи въпроси, които ще се помѫчѭ, колкото ми е възможно, да разрѣшѫ.

1. Отъ кое врѣме е нашиятъ календаръ-рабошъ? Въ отговоръ на този въпросъ могѫ да укажѫ само на най-късната дата, отъ която може да произхожда календаръ-рабошътъ, и то като се опирамъ о слѣднитѣ данни. Знакътъ, съ който е означенъ праздникътъ св. Кирилъ и Методи на 11-и Май (+) въ сравнение съ другитѣ изрѣзи е много пó-новъ; освѣнъ това, този знакъ не се употрѣбя никѫдѣ изъ цѣлия календаръ-рабошъ за означение и на другъ нѣкой праздникъ, когато напротивъ виждаме, че много други знакове се повтарятъ; слѣдователно въ врѣмето, когато се е правилъ нашиятъ календаръ-рабошъ, праздникътъ св. Кирилъ и Методи не е билъ прѣпознатъ още отъ църквата, и за това не е билъ отбѣлѣзанъ; пó-късно обаче, когато праздникътъ св. Кирилъ и Методи е билъ вече въведенъ отъ църквата, друго нѣкое лице, въ чиито рѫцѣ се е намиралъ рабошътъ, изрѣзало знакътъ + надъ 11-и Май. Праздникътъ св. Кирилъ и Методи, споредъ устното съобщение на г. Н. Герова, почнѫлъ е да се празднува въ цѣла България на 1855 или 1856 г.,[1]) слѣдователно нашиятъ календаръ-рабошъ е билъ направенъ прѣди тази година. Както ще видятъ читателитѣ отъ самия образецъ на календаръ-рабоша, който ще подамъ пó-долу,

[1]) Споредъ I. Груевъ, Епархийското въ Пловдивъ училище „св. Кирилъ и Методи“ (Бъл. Прѣгледъ, VII—VIII, 1896 стр. 128—29) „Посветено на покровителството на св. Кирила и Методия, училището прѣзъ лѣтото на 1856 г. се сдоби и украси съ иконата имъ: ученицитѣ тогава се задоволихѫ само съ нѣколко църковни пѣснопѣния прѣдъ иконата имъ въ училището, и посветихѫ оня день на благоговѣйно възпоминание за началото на българската книжнина и на народното просвѣщение.“ „Тая дописка и частни мои покани до учители по околни главни общини намѣрихѫ благоприятенъ отзивъ и 11 Май 1858 и въ слѣдующата 1859 г. се празднува въ Пловдивъ и въ нѣкои общини като училищенъ праздникъ вѫтрѣ въ училищата безъ участие отъ народъ и духовенство. Блѣскаво празднуване на св. Кирилъ и Методи се начнѫ въ Пловдивъ на 1860 г. когато градътъ се сдоби съ българска църква.“

1-и Марта се пада въ сѫбота (може да се вземе и друга нѣкоя дата). Отъ изчисленията, които направихъ, понеже нѣмахъ при рѫцѣ православни календари пó-стари отъ 1857 г., прѣди 1855/56 г. 1-и Марта се пада въ сѫбота на 1852 г., слѣдователно нашиятъ календаръ-рабошъ най-късно е направенъ на 1852 г.

2. Отъ кой мѣсецъ почва годината въ нашия календаръ-рабошъ? Ако се сѫди по туй, че дѣлението годината по на 10 дни съ една пó-дълга рѣзка на долу почва отъ Септември и че нѣкое лице е отбѣлѣзало съ думи на самия рабошъ срѣщу м. Септември, че годината почва отъ този мѣсецъ (не е ли това лице самъ г. Тонджоровъ и не е ли се полъгалъ по дѣлението на 10, което почва отъ Септември?), трѣбва всички да се съгласиме, че дѣйствително годината въ нашия календаръ-рабошъ почва отъ Септември. Но тукъ има друго едно обстоятелство, което ни кара да се усъмнимъ въ горнето твърдѣние. Отъ прѣсмѣтанието което направихъ, всичкитѣ мѣсеци отъ Марта до Августъ (гл. горниятъ образецъ) и отъ Септември до Декември сѫ отъ една и сѫща година напр. 1852 г. Само мѣсецитѣ Януари и Февруари сѫ отъ една слѣдня година 1853 г. Тогава, ако годината почва отъ Септември, ще излѣзе, че отъ Септември до Декември върви една година (1852), послѣ отъ Януари до Февруари дохажда втора (1853), а отъ Марта до Септември пакъ почва първата (1852 г.), което не е за вѣрвание. Споредъ мене, годината въ нашия календаръ-рабошъ, тъй както сѫ наредени мѣсецитѣ, почва отъ Марта, както почва лунната година у мохамеданитѣ и у други нѣкои народи. Въ тази мисъль ме закрѣпи още повече обстоятелството, че намѣрихъ единъ печатанъ български календаръ отъ 1842 г., въ който сѫщо тъй годината почва отъ Марта.[1])

Остава да отговоримъ още на въпроситѣ: 3) да ли нашиятъ календаръ-рабошъ е служилъ за една или повече години и 4) до колко е той билъ и още е распространенъ между народа? Споменахъ още въ началото, че при изпращанието на самия календаръ-рабошъ въ Библиотеката не сѫ дадени никакви данни за него. Да могѫ да узнаѭ нѣщо пó-подробно, като напр. обяснения на токо що зададенитѣ въпроси, азъ помолихъ редакцията на в. Новини да извѣсти

---

[1]) Мѣсецословъ или календарь вѣчный собранъ отъ различны дрѹги, оукрашенъ сосъ многѹ назначѣнїѧ потребны сѣкомѹ человѣкѹ, и изданъ на Болгарски за потрѣба на единороднытѣ, сосъ иконыте на седмьтѣ Планїты и два-надесетьтѣ Зодїи. Отъ Христодѹла К: Х: Сичанъ Николовъ. Изданїе второ. Въ Бѹкѹрѣщъ. Въ Типографїата на Захарїа Каркалѣки, и сына его. 1842. Стр. 140.

въ единъ отъ бройоветѣ си за този календаръ-рабошъ и да помоли учителитѣ, които сж най-близко до народа, да поразпитатъ и известжтъ нѣкои подробности върху него. Редакцията на в. Новини бѣ тъй любезна, че помѣсти въ брой 13 отъ тази година едно антрефиле съ подобно съдържание, но до сега, за жаль, нито единъ учитель не се е обадилъ. Въ отговоръ на третия въпросъ нека изкажж тукъ едно прѣдположение: обикновеннитѣ рабоши за зиманье-даванье се правжтъ все отъ меко дърво (гл. Начовъ, ор. с. стр. 497), защото скоро се пълнжтъ и слѣдъ това замѣнжтъ съ нови; нашиятъ календаръ-рабошъ е издѣланъ на твърдо дрѣново дърво, не може ли, тогава, отъ тукъ да се заключи, че той е билъ назначенъ да служи за повече години? Къмъ тази мисъль води и обстоятелството, че въ него не сж изрѣзани подвижнитѣ праздници.

Ето и самитѣ „чрътъı и рѣзъı" на календаръ-рабоша:*)

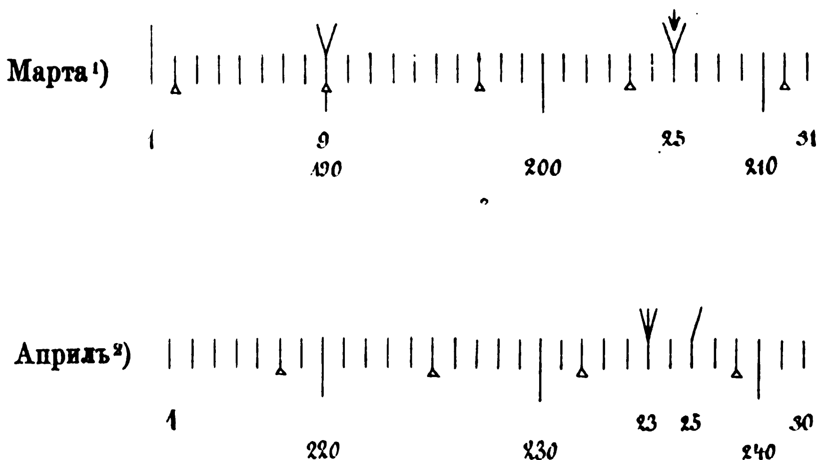

*) За по-лесно ориентиране на читателя, подъ праздницитѣ на всѣки мѣсецъ съмъ турилъ на пръвъ редъ числата прѣзъ които се тѣ падатъ; числата на втория редъ означаватъ дѣлението на годината на децении, което захваща както вече споменахъ, отъ Септември. Отъ Марта до Августъ (включително) днитѣ вървжтъ отъ лѣво на дѣсно, отъ Септември до Февруари отъ дѣсно на лѣво.

¹) Праздницитѣ прѣзъ Марта сж: 1. Св. прѣпод. мжч. Евдокия. 9. Св. 40 мжченици. 25. Благовѣщение на св. Дѣва Мария.

²) 23. Св. Георги. 25. Св. еванг. Марко.

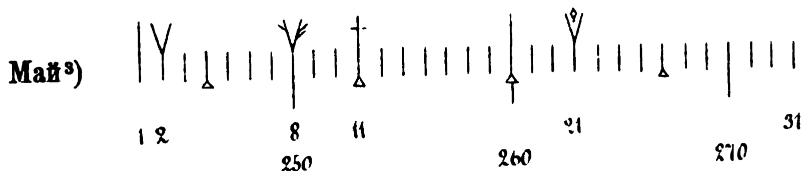

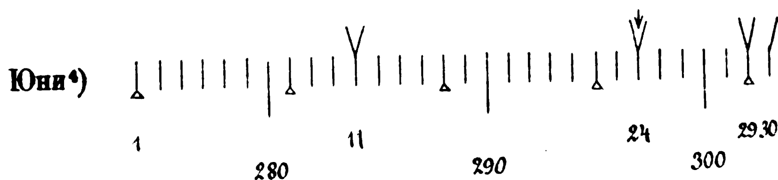

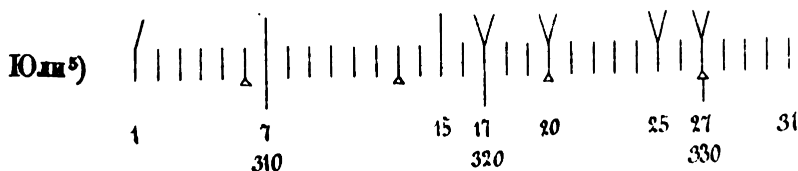

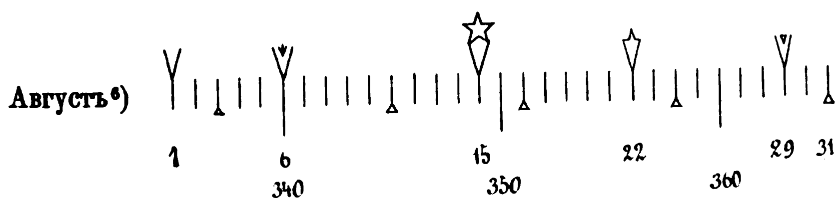

---

[3]) 1. Св. пророкъ Еремия. 2. Св. Атанасъ Велики. 8. Св. Иоанъ Богословъ. 11. Св. Кирилъ и Методи. 21. Св. Константинъ и Елена.

[4]) 11. Св. Апост. Вартоломей и Варнава. 24. Рождение на св. Иоанъ Кръститель. 29. Св. Апост. Петъръ и Павелъ. 30. Св. 12 апостоля.

[5]) 1. Св. Безсребърници Козма и Дамянъ. 7. Прор. Тома и Акакса. 15. Св. мжч. Кирикъ и Юлита. 17. Св. мжч. Марина. 20. Пророкъ Илия. 25. Успѣние на св. Анна. 27. Св. Пантелеймонъ и св. Бълг. седмочисленници.

[6]) 1. Происхождение на Животворящия кръстъ и Богор. пость. 6. Прѣображение Христово. 15. Успѣние на св. Богородица. 22. Св. мжч. Агатоникъ. 29. Отсичание главата на св. Иоанъ Кръститель. Пость. 31. Честни поясъ на св. Богородица.

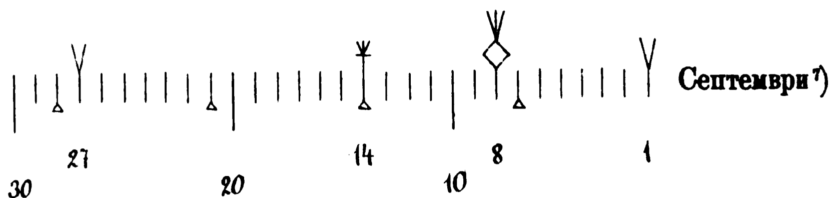

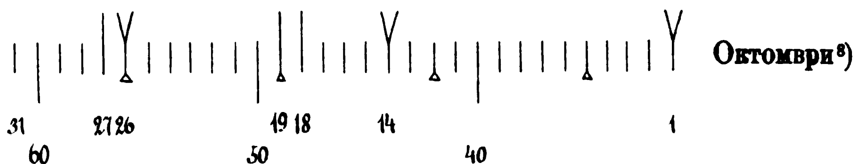

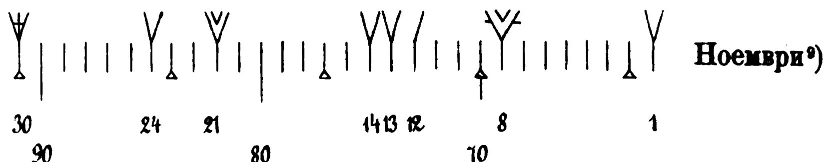

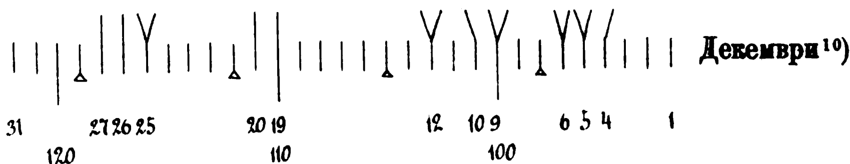

---

[7]) 1. Начало на индикта, Съборъ Богородиченъ и Симеонъ стълпникъ. 8. Рождество на св. Богородица. 14. Въздвижение на честния кръстъ. Постъ. 27. Св. Калистратъ.

[8]) 1. Покровъ на св. Богородица. 14. Св. Петка. 18. Св. еванг. Лука. 19. Св. Иванъ Рилски. 25. Св. Димитъръ. 27. Св. мѫч. Несторъ.

[9]) 1. Св. безсребърници Козма и Дамиянъ. 8. Св. Архангелъ Михаилъ. 12. Св. Иоанъ Милостивъ. 13. Св. Иоанъ Златоустъ. 14. Св. Апостолъ Филипъ. 21. Въведение на св. Богородица. 24. Св. мѫч. Екатерина. 30. Св. Андрей.

[10]) 4. Св. Варвара и св. Иванъ Дамаскинъ. 5. Св. Сава. 6. Св. Никола. 9. Зачатие на св. Анна. 10. Св. мѫч. Мина. 12. Св. Спиридонъ. 19. Св. Бонифаци. 20. Св. мѫч. Игнати. 25. Рождество Христово. 26. Съборъ на св. Богородица. 27. Св. Стефанъ.

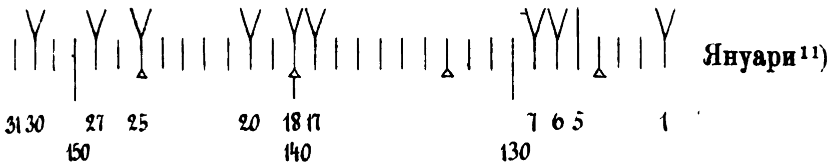

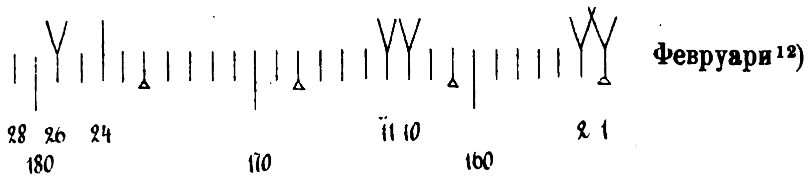

[11]) 1. Обрѣзвание Христово и св. Васили. 5. Св. Теопемпти. 6. Богоявление. 7. Св. Иванъ Кръститель. 17. Св. Антони. 18. Св. Атанасъ. 20. Св. Евтими. 25. Св. Григори Богословъ. 27. Прѣнасяние мощитѣ на св. Иванъ Златоустъ. 30. Св. три светители: Васили велики, Григори Богословъ и Иванъ Златоустъ.

[12]) 1. Св. мжч. Трифонъ. 2. Срѣтение Господне. 10. Св. Харалампи. 11. Св. Власи. 24. 1-во и 2-ро обрѣтение главата на св. Иванъ Кръститель. 26. Св. Порфири.

Ив. Вазовъ като драматически писатель.

Критическа студия.

Отъ И. Миларовъ.

I. **Руска,** драма въ 4 дѣйствия. отъ *Ив. Вазовъ;* второ издание. Пловдивъ, Д. В. Манчовъ, 1889.

II. **Хѫшове,** драма (?) въ 5 дѣйствия, отъ *Йв. Вазовъ.* Издава централната книжарница на Т. Ф. Чипевъ. София, 1894.

Да можѣше чистия разумъ да има рѣшающъ гласъ въ всичкитѣ стремления и дѣйствия на хората, да можеше ясния умъ да има всѣкога надмощие надъ бушующитѣ страсти, своекористнитѣ побуждения и необузданитѣ груби инстинкти, то възвишенитѣ умове на человѣчеството щѣхѫ да бѫдѫтъ избавани отъ необходимостьта да търсѧтъ свезующе срѣдство, — панацея —, съ което да лѣкуватъ и отстранѭтъ произведенитѣ въ человѣческото общество брутални раздѣления и заблуждения. Именно на́й-добритѣ и на́й-благороднитѣ духове чувствуватъ въ себе си призванието да распространяватъ на около си просвѣтление, и тѣ сѫ, които открихѫ онова могъщественно срѣдство, що има силата да сближава человѣцитѣ, да облагородява тѣхната природа и да създава отъ тѣхъ културно общество. Това велико свезующе срѣдство е — *искуството.* Значението му е всемирно, неоцѣнимо. Колкото повече е напрѣдвалъ человѣкътъ въ културата, колкото повече е расалъ той въ съзнанието си и общественностьта, толкова повече сѫ се усъвършенствували и развивали искуствата.

Въ нашето тѣсно отечество, ний българетѣ бѣхме толкова изоставени отъ сѫдбата, щото изобщо нѣмахме възможность да разберемъ и развиемъ у себе си кой и да било родъ отъ искуството Ако у насъ за сега въобще може да се говори за искуството, то на първо мѣсто дохажда *поезията* и свързанитѣ съ нея отрасли, тъй като тука притѣжаваме вече нѣколко дѣйствителни таланти, които работятъ на умственното поле. По тая причина и задачата

на критиката е, да се спре прѣди всичко върху тия духовни произведения, и да оцѣни тѣхнитѣ литературни достоинства, да опрѣдѣли тѣхното мѣсто и роля въ общия ходъ на нашата национална книжнина. Въ настоящата си статья ний ще се занимаемъ съ зачатъцитѣ на българската драматическа литература, както се тѣ проявяватъ въ творенията на Ив. *Вазова.*

ОТДѢЛЪ I.

„Р у с к а“.

I.

Драматическата литература у насъ въведена отъ Друмева, намѣри въ Вазова своето продължение, и то въ смисълъ на *напрѣдъкъ,* което българската критика трѣбва да констатира съ голѣмо удоволствие.

Вазовъ е забѣлѣжителния български националенъ поетъ. Вазовъ като лирикъ, като епически поетъ и романистъ и напослѣдъкъ като авторъ на битовитѣ ескизи „Драски и шарки“ прѣдставлява важенъ и интересенъ материялъ за критиката и нейнитѣ обобщения. Оцѣнката на неговата поезия отъ указанитѣ горѣ родове, ний ще се опитаме да направимъ въ послѣдующитѣ статьи.[1]) Въ настоящата статья задачата ни е да разгледаме неговитѣ драматически произведения, които състоятъ отъ драмитѣ *„Руска“* и *„Хжшове.“*

Вазовъ е оригиналенъ, поетически талантъ — и това признание за единъ писатель, значи много. Значи много, защото напр. въ Европа виждаме не рѣдки случаи, гдѣто писатели слѣдъ многогодишни борби и най-силенъ умственъ трудъ, пакъ срѣщатъ критика, която имъ оспорва оригиналенъ талантъ и вродено дарование. Така щото всеобщото и неоспоримо признание на таланта, има важно значение и съставлява за писателя голѣмо удовлетворение.

Аксиома е обаче, че и най-крупния талантъ има нужда отъ подготовка, развивание, тъй да кажемъ школуване. Отъ степеньтъ на тая подготовка и школувание зависи качеството на поетическия продуктъ. Тая подготовка, която трѣба да прѣмине талантътъ, е двояка: тя състои отъ теоретически познания и рутина — техниката на искуството, въ което работи писательтъ. Сѣки писатель, или поетъ,

---

[1]) Наскоро ще се появи една наша книга върху Вазовитѣ романи „Подъ Игото“ и „Нова Земя“.

публицистъ или художникъ въ днешното столѣтие не смѣе да занемари тая двояка подготовка, безъ да доде въ опасность да нанесе врѣда на своитѣ духовни продукти. Духовнитѣ трѣбования, които въ Европа се поставятъ на висшитѣ интелигентни класи, а особенно на указанитѣ горѣ труженици на мисъльта и искуството, сѫ толкова голѣми, щото ний, гледащецъ отъ тѣсния крѫгозоръ на нашето отечество, едва ли можемъ и да си ги прѣдставимъ. За това пъкъ оння таланти, които успѣѭтъ да се издигнѫтъ надъ тия тежки условия и да побѣдятъ, наслаждаватъ се тамъ съ всеобщо уважение, съ нáй-голѣми морални и материялни вигоди и съ едно влияние, което е инакъ достояние само на коронованитѣ глави. Ний не говоримъ хиперболически като кажемъ: тѣ сѫ богове на обществото. На Виктора Хиго и на Тенисона оказвахѫ се кралски почести.

„Doch, warum in die Ferne schweifen, denn das gute liegt so nahe?“ ще кажемъ ний съ Шилера. Защо да се отдалечаваме въ чужбина, когато и у себе си имаме талантъ, който е украшение на нашата скромна литература и залогъ за нейното пò-блѣскаво бѫдѫще. Въ Вазова притежаваме, единъ сѫщински поетъ. Въ него се съединяватъ голѣми лирически красоти и оригиналность, но сѫщеврѣменно и ограниченостьта и недостатъцитѣ на нашето народно развитие. Сѫдбата е поставила отечеството ни въ тѣсни граници, които спиратъ крѫгозорътъ на нашитѣ дѣятели. Широкия погледъ, който разбива границитѣ и съ пророческо око обхваща бѫдѫщето; мировъззрѣнието на поета, което съ смѣла мисъль и дълбочина възвишава чувствата на человѣцитѣ, влива въ тѣхъ новъ душевенъ миръ и висше съзнание, та съ това движи цѣли епохи и води человѣческото общество къмъ цѣльта му: съвършенството и щастието, — такъвъ масштабъ ний не можемъ, а и несмѣемъ да употрѣбимъ къмъ Вазова. Ний трѣбва да сме благодарни и на това, което имаме, което е изникнѫло на наша национална почва, защото само като строимъ върху него, ний ще можемъ да постигнемъ своя оригинална литература и да влѣземъ достойно въ пò-широкитѣ хоризонти на общественното развитие.

Не сме чели до сега нѣкой критически отзивъ за драмата на Вазова „Руска,“ та се чини, че тя и въ обществото не е оставила нѣкое пò-трайно впечатлѣние. Макаръ че на пръвъ погледъ тя се прѣдставлява като нѣщо отривочно и недовършено, но се пакъ направеното ѝ игнориране не е оправдано. И двѣтѣ драматически произведения на Вазова носятъ отпечатъкъ на значително

поетическо даровавие. Послѣднето обстоятелство открива за критиката благодарната задача да констатира у единъ български писатель значителенъ драматически талантъ, като при това укаже и слабоститѣ и недостатъцитѣ на тия пиеси, както и начинътъ за тѣхното исправяние въ бѫдѫще. Главното, което на пръвъ погледъ се съглежда у тѣхъ, е недостатъкъ въ теоретическата подготовка, непознаванне сцената и въобще театралния апаратъ. Това непознаванне е въ състояние да изложи на смѣхъ и да провали едно инъкъ хубаво поетическо творение; въ самото художественно дѣло това не сѫ голѣми работи, но на сцѣната зрительтъ почва да клати съ глава и губи настроението си. По̀-голѣмъ недостатъкъ е недостатъчното познаване техниката на драмата като наука. Впрочемъ всичко това сѫ тежкотии, които Вазовъ ще може да свлада, щомъ неговата муза му вдѫхне огънь и ентусиазмъ за драматическото творчество. Защото, както ще видимъ, той има за това талантъ, и може би на̀й-голѣмъ.

Неговата „Руска", драма въ 4 акта е написана прѣди дванадесеть години. При нашата и безъ това бѣдна драматическа продукция, тая пиеса се́ заслужва внимание, защото тя има хубави нѣкои моменти, даже и нѣколко високо поетически красоти, безъ да считаме вѣрностьта на дѣйствието и жизненно намѣтенитѣ характери. Но, за да получи всестраненъ успѣхъ като драма, тя има нужда отъ сериозно прѣработване.

Сюжетътъ на драмата е слѣдующия. Руска, млада, хубава селска дѣвойка, люби Ангела, — добъръ но бѣденъ момъкъ, инакъ събуденъ и надаренъ съ благородни задатъци. Той горещо сподѣля тая любовь, но е принуденъ да бѣга, понеже е заподозрѣнъ въ бунтовничество. Неговия прѣдатель е Куздо, на̀й-богатия чорбаджия въ селото, който прѣдава на турцитѣ по̀-събуденитѣ и свободолюбиви младежи, и чрѣзъ това си спечелилъ богатство и голѣмо влияние прѣдъ турскитѣ власти. Тоя чорбаджи Куздо иска Руска за жена, но Руска не ще ни да чуе за него, и отказва да се покори на увѣщанията и съвѣтитѣ на баща си. Тогава Куздо пуща въ дѣйствие интригата. Той денунцирва Ангела, който успѣва да избѣга, и на това Куздо распространява слухътъ за Ангеловата смърть въ Влашко. Съ това той се избавя отъ съперникътъ си; но Руска още не може да спечели. За да разбие съпротивлението на Руска, той прави фалшивъ доносъ противъ баща ѝ Първана, и накарва заптиетата да го арестуватъ, което въ тогавашнитѣ размирни врѣмена бѣше равнозначуще съ осѫждането му на смърть. Слѣдъ това

*

Куздо се явява *публично* като неговъ избавитель, освобождава го отъ затвора и го връща на домашнитѣ му. Куздо спечелва по тоя начинъ нáй-голѣми права на Първановата благодарность, и Руска съкрушена и разбита, мълчаливо покорява се на бащината воля и става Куздова жена.

Това е съдържанието на първия актъ съ прѣвращението. Въ началото на втория актъ Куздо въ монологътъ си много добрѣ самъ се характеризира и признава своитѣ злодѣйства. Руска го мрази и прѣзира, и не иска да прислужва на неговитѣ гости турци, които тя отъ душа ненавижда; тя е открила неговитѣ коварства съ Ангела и баща ѝ, и разбрала, че мѫжътъ ѝ е довѣренно лице на мѫчителитѣ и джелатитѣ на нейното отечество. Дълбоко възмутена и оскърбена въ нáй-светитѣ си чувства, тя замишлява отмъщение. Лулчо (резонерътъ въ пиесата), бивши хайдутинъ и старъ патриотъ, склаия Руска да убие Кърджи-Османа, главния джелатинъ и покровитель на Кузда. Тя извършва това прѣзъ нощьта въ момента, когато пияния турчинъ иска да навлѣзе въ нейната стая. Куздо дотичва, но като вижда бездиханния трупъ на Кърджи-Османа, полудява.

Третия актъ показва ни Руска въ балканскитѣ урви: тя се спасява отъ прѣслѣдвание; изнурена, полумъртва отъ гладъ, защото нѣколко деня не е имала залъкъ въ устата си. Тя търси Лулча, който ѝ обѣщалъ, че ще я чака въ Балкана; нáй-сетнѣ тя срѣща хора: овчаря Иванъ и неговия синъ Стояна. Но щомъ плашливия овчарь съглежда по нея петна отъ кръвь и узнава, че това е турска кръвь на убития Кърджи-Османа, бързо избѣгва съ сина си, и остава Руска въ крайно отчаяние и безпомощность. Въ нáй-голѣмата ѝ неволя, когато тя вече мисли на самоубийство, явява се Ангелъ като спаситель, а съ него и дѣдо Лулчо. И тримата тръгватъ за Сърбия, за напрѣдъ да живѣѭтъ за себе си и за щастието си, до гдѣто не ги повика отечеството.

Въ четвъртия актъ, който е чисто епизодически и нѣма връзска съ дѣйствието, слушаме отъ събраната тълпа селене, че България е освободена отъ руситѣ. Сѫщеврѣменно пристигатъ отъ Сърбия Ангелъ и Руска; а при това и баба Първаница (която въ втория актъ бѣше умрѣла) е възкръснѫла и прѣдъ нашитѣ очи пада въ обятията на зетя си Ангела и дъщеря си Руска.[1])

[1]) Послѣднето възкръсяване не е друго, освѣнъ една небрежность, извършена отъ автора при писанието на драмата. Тя лесно се исправя като се исчеркне баба Първаница отъ четвъртия актъ и се остави да лежи спокойно въ гробътъ си. Но

II.

Събитията въ драмата сж изложени живо, интересно и доволно послѣдователно; това, което се явява прѣдъ очитѣ ни тука, не е нѣщо банално, а съдържа драматически интересъ и поетически достоинства. Дѣйствието съвършенно естественно се развива отъ прѣдставенитѣ характери, и тия съотвѣтствуватъ на перипетиитѣ на дѣйствието. Руска, героинята, е внучка на хайдукъ-Дима; въ нейнитѣ жили тече възстанническа кръвь, — въ нея живѣжтъ патриотически осѣщания. Чрѣзъ подлото издайство на Кузда, тя е лишена отъ Ангела, и това прави, че въ нея буйно се разгаря страстьта за лично отмъщение, която подклаждана още пòвече отъ дѣда Лулча, привожда я къмъ убийството, къмъ кризата.

Както виждате, употрѣбения въ „Руска" сюжетъ е кратъкъ, безъ никакви усложнения, компликации. Истина, въ драмата и нáй-простата фабула има своето оправдание, но тя трѣба бжде старателно художественно обработена. А въ „Руска" фигуритѣ както сж тѣ дадени, дѣйствието както се то движи, — сж само маркирани, намѣтени; -- това сж само контуритѣ на единъ рисунокъ, който има нужда отъ допълвание и изработвание. Ний сѐ пакъ съ удоволствие се спираме на тия контури въ „Руска". Тѣ сж характеристични очертания, фигури типично български и цѣлото сé не е лишено отъ драматически моменти и драматическа послѣдователиость въ испълнението. За това независимо отъ сжществующитѣ примитивни недостатъци, „Русска" може да се счита като драма.

Да вникнемъ въ въпроса пó-отблизо.

Въ I-ий актъ имаме нáй-нужднитѣ елементи на експозицията, и той свършва съ единъ ефектенъ и мотивиранъ моментъ, който указва на готвящитѣ се въ II актъ събития. Думитѣ на дѣда Лулча: „Хж Куздо прави добро: нѣщо лошо ще да стане . . . . . . Разбирамъ . . . . . Клета Руске!" даватъ на тоя свършекъ единъ напряженъ погледъ въ бждащето, тъкмо както изисква техниката на драмата. При все това експозицията е непълна, по причина на липсванието на Куздо въ I-й актъ. Защо? — *Куздо е важенъ факторъ въ развитието характера на Руска и нейнитѣ душевни конфликти;* той самъ трѣбаше въ една пó-широка сцена да ни изложи своето „азъ"; сжщеврѣменно тува бѣше случая да се даде

непростителна небрежность е отъ страна на автора и на издателитѣ на *второто* издание, гдѣто тѣ повтарятъ сжщата грѣшка, когато тя бѣше вече извѣстна на сички и съ едно зачеркване можеше да се поправи, или пъкъ да се зачеркнжтъ нѣкои фрази въ II-ия актъ и да се остави Първаница да живѣе.

една пó-пълна картина за оня типъ хора, които подъ името *чорбаджии* играхѫ такава печална роля въ живота на нашия народъ прѣди освобождението. Сѫщо I актъ бѣше мѣсто, гдѣто въ една или повече сцени да се обрисува патриотическото движение на народа, което въ Руска и въ дѣда Лулча доста живо се проявява. По тоя начинъ Руска щѣше да стане носителка на едно велико чувство, което тогава одушевляваше обществото и младитѣ сърца. Тука, както и въ IV-й актъ автора имаше мѣсто да освѣтли тогавашната епоха и исторически, и да остави за потомството една интересна културна картина.

Силата на дѣтинската любовь и благодарность, разбиванието на личнитѣ надѣжди (съ прѣдполагаемата смърть на Ангела) принуждаватъ Руска къмъ рѣшението да се покори на родителската воля и стане жена на Кузда. Низостьта на неговитѣ постѫпки, прѣдателството извършено отъ него лично къмъ нея и къмъ отечеството, както и наслѣдения отъ Русска дѣдо-Димовъ страстенъ темпераментъ и патриотизмъ, — всичко това сѫ стимули, вѫтрѣшни фактори за убийството на Кѫрджи-Османа. Можеше да съвпаднѫтъ два мотива, които неодолимо сѫ я тласкали къмъ кризисътъ. Но въ пиесата доволно успѣшно е проведенъ само личния конфликтъ; — идеята — да се прѣдстави Руска като българска патриотка — не е постигнѫта.

II-ия актъ удачно се открива съ монолога на Кузда; обаче слѣдующата веднага слѣдъ това сцена съ Лулча не е мотивирана. Тука дѣдо Лулчо пада като отъ небото и започва своитѣ страстни филипики противъ Кузда безъ никакво прѣдшествующе уяснение на тая негова, въ данния случай, крайне смѣла рѣшимость. Сцената прилича на една музикална пиеса, въ която липсватъ интродукционнитѣ акорди. Сѣко излизане, както и сѣко появяване на фигуритѣ, трѣба да е прѣдизвикано отъ една неотклонима, *вѫтрѣшна* необходимость. Никакъ не зависи отъ произвола на автора да изважда на сцената сѣко лице както му скимне. Ходътъ на дѣйствието изисква това или онова, т. е. появяванието на единъ извѣстенъ характеръ, който, въ нашия случай, твърдѣ добрѣ може да бѫде дѣдо Лулчо. Мотивиранието бѣше лесна работа. Лулчо въ своята нераждясала, чувствующа душа е дълбоко развълнуванъ отъ нещастието на Руска и мерзкото поведение и прѣдателство на Кузда. Тя, внучката на неговия другарь Димо, така пострадала въ личното си щастие, още да продължава да бѫде въ рѫцѣтѣ на Кузда орѫдие за подлоститѣ му? — Да стане неволна помагачка

на неговитѣ прѣдателства? Дѣдо Лулчо не може да издържи това повече, жлъчката му се прѣлива, и той отива при Кузда. И когато послѣдния го пита: — „Какво те гони насамъ?“, то Лулчо трѣбаше само да му отговори: — „идѫ да ти кажѫ това, което отдавно ми гризе сърдцето“, — и съ нѣколко думи, съгласно съ външната техника, щѣше да се оправдае появяванието на Лулча, и сцената получаваше нуждната си интродукция.

Както драмата е едно опрѣдѣлено цѣло, което има своето начало — експозицията на фигуритѣ, дѣйствието, въвеждание въ конфликта, своята срѣда — развитието на поставения *конфликтъ* до кризата, *перипетията,* т. е. обратътъ на щастието, и *катастрофата,* или своя конецъ — така сѫщо и сѣки актъ, даже сѣка сцена, трѣба да бѫде едно цѣло за себе си, съ растяще напрѣжение, съ начало срѣда и край. Това сѫ закони, обязателни за сѣко драматическо произведение, ще бѫде ли то въ *единъ, три* или петь акта. *Четири*-актнитѣ драми трѣба по възможность да се избѣгватъ, тъй като при испълнението горнитѣ распрѣдѣления пó-тежко се запазватъ.

Ако разгледаме пó-нататъкъ ходътъ на сценитѣ, то слѣдъ Лулча, имаме между Кузда и Руска една сцена, която още повече обострява пропастьта между съпрузитѣ и усилва душевния конфликтъ у Руска. Сичкото послѣдующе дѣйствие съдържа нуждното растяще напрѣдвание; а съ убийството на Османа и внезапно умопобъркавшия се отъ страхъ Куздо, II-ия актъ се свършва съ единъ потрѣсающъ и ефектенъ моментъ.

Тоя кризисъ владѣе почти въ цѣлия III-ий актъ. Или пó-добрѣ казано, драматическата вина и искуплението вървятъ веднага едно слѣдъ друго. Руска се лута изъ горскитѣ урви, безъ да намѣри излѣзъ; тя е прѣмалѣла и почти на умирание отъ гладъ и неволя — това е искуплението. Нáй-сетнѣ тя бива спасена отъ Ангела, който слѣдъ като участвувалъ въ Ботевата чета, ходи сега изъ Балкана и търси пѫть, за да мине въ Сърбия; въ това си странствувание той *случайно* намира Руска. И дѣдо Лулчо, като ходи изъ гората да търси Руска, настига двамата любовници. Появяванието на Лулча е оправдано; защото прѣди убийството, той съвѣтваше Руска да бѣга въ Балкана, гдѣто тѣ ще се намѣрятъ. Слѣдователно ако старецътъ я намира, това е нѣщо естественно и логично.

Обаче срѣщата ѝ съ Ангела е дѣло на *случая.* Това е капитална грѣшка. Въ една *драма* случая не смѣе да играе рѣшающа роля въ сѫдбата на героитѣ; въ срѣдата на драмата (III-ий актъ)

е кулминационния пунктъ на характерите и действието, и сѫдбоносна роля на случая е тука недопустима. Пó-голѣма свобода на случая е позволена само въ комедията.[1]) Па и начинътъ, по който е станала срѣщата между Руска и Ангела, е пòвече отъ подозрителенъ и безвкусенъ: изнемощѣлата Руска въ отчаянието си провиква се всрѣдъ Балкана: „Охъ Ангеле! Дѣ си сега!“ На това за наше нáй-голѣмо очудвание, отъ хрълсталака чува се гласъ: „тукъ съмъ, моя гълѫбице!“ и Ангелъ искача. Това е съвършенно неумѣстенъ театраленъ фокусъ, който трѣба да се исхвърли. Както и да е, авторътъ е употрѣбилъ тука случая, по причина на външния ефектъ, който се постига чрѣзъ него. Не можеше ли да се постигне сѫщия ефектъ и безъ прибѣгванието къмъ *случай,* на основавание на законна техническа база? Непрѣмѣнно. — Не е ли Лулчо бивши хайдукъ, който познава всѣка стѫпка и пѫтека въ Балкана, и който при търсението на Руска не е оставилъ никой кѫтъ непретърсенъ за да я намѣри? Нѣматъ ли хайдуцитѣ нѣкои сигнални знакове, за да се извикватъ и си помагатъ? И да ги нѣмахѫ поетътъ има привилегията да ги измисли и да избѣгне употрѣблението на случая. Лулчо издава своя сигналъ, Ангелъ, младия възстанникъ, който сѫщо така се скита по горитѣ, отговаря му, — тѣ се намиратъ. Срѣщатъ слѣдъ това Стояна, който имъ расправя, че горѣ има една жена, която умира. — И че Лулчо я намира, при неговото познавание гората, не е никакво вълшебство, никаква игра на случая. Съ техническа вѣщина и умѣние, сценическитѣ прѣвращения могѫтъ да се избѣгнѫтъ; и III-ий актъ се свършва цѣлно и правилно съ срѣщата между Ангела и Руска, които заедно съ Лулча заминаватъ за Сърбия да търсятъ новъ животъ.

Собственно цѣлата пиеса би трѣбвало тука да се завърши, тъй като и действието се свършва.

Четвъртия актъ ни донася извѣстието за освобождението на България — нѣщо, за което въ цѣлата пиеса нищо не се споменува, и за това то дѣйствува като паднало отъ облацитѣ, като настоящо deus ex machina. Да имаше въ началото на пиесата, въ I актъ една — двѣ ансамблъ — сцени, въ които да се споменува за русската акция въ полза на България, или да бѣше патриотическото чувство и увлѣчение у Руска и у Лулча пóвече вплетено въ дѣйствието и пò-силно изразено, — то IV-ий актъ щѣше да бѫде ако не необходимъ, то поне допустимъ и понятенъ. Съ расказва-

[1]) Ще се повърнемъ къмъ тоя прѣдметъ пò-нататъкъ при оцѣнката на „Хѫшоветѣ.“

нието на горнитѣ събития и фактове, смѣсенъ е епоса съ излияния на лични чувства, внесенъ е въ IV-ий актъ лирически елементъ, — а тия елементи нѣматъ оправдание при началото или при края на една драма. Непонятно е съживяванието на умрѣлата вече баба Гмитра (Първаница), която заедно съ стария Първанъ още въ втория актъ е причислена къмъ мъртвитѣ, безъ надлежната мотивировка.

А работата се исправяше съ нѣколко рѣзки. Трѣбаше само Рускината фраза за смъртьта на Гмитра да се зачеркни, и ний заедно съ тѣхъ щѣхме да се радваме при свижданието имъ въ IV-ий актъ. Напротивъ Руска въ нейната сцена съ Кузда (II-ий актъ, 3 сцена) трѣбваше само да прибави едно прѣдложение, съ което да обвини Кузда и въ смъртьта на баща си, — който, вслѣдствие прѣтърпѣния страхъ при арестуванието му, и при старческата си слабость се разболѣва и слѣдъ нѣкое врѣме умира. Това — мотивацията на смъртьта му. Всѣка веднѫжъ въведена фигура има право на сѫществувание. Тя може да бѫде пожертвувана, само ако съ това се ускорява развитието на дѣйствието, нѣщо умѣстно въ данния случай, тъй като чрѣзъ тоя фактъ Руска по̀-силно се стрѣми къмъ кризата.

Ний разгледахме тая пиеса отъ по̀вече страни. Остава ни още да кажемъ нѣщо за *диалогътъ* и *езикътъ* ѝ.

Драмата е на̀й-тѣжкия и между всичкитѣ родове на поезията, и тя произвежда на̀й-силно дѣйствие върху обществото. Причината на това е нейното своеобразно построение и нейния диалогъ. Живата рѣчь — за и противъ — възбужда по̀вече отъ всѣка друга поетическа форма. Мислитѣ по̀-пластично и непосрѣдствено бликатъ отъ нея. Сѫщо и въ епоса съглеждаме драматически свързано дѣйствие и характери, но липсватъ диалози, терцети, квартети и пр.

Дѣйствието на драмата трѣба да бѫде концентрирано — „Съ краткостьта се отличава майстора,“ казва Гете. Само че „Руска“ май прѣкалява съ краткостьта, тъй като диалектическото развитие на дѣйствието не е изработено, прѣмного е сжато и стегнато, и отъ това страда общата сила и картинность на драмата; това е просто непонятно при лирично-епическия талантъ на Вазова. И се пакъ тази сжатость и концентрираность дава ни основание да вѣрваме, че Вазовъ би могълъ да бѫде по̀-голѣмъ драматургъ, отколкото лирикъ или епикъ.

При една радикална прѣработка съ съотвѣтсвенното расширение на дѣйствието и отстранение чисто външнитѣ технически недоста-

тъци, „Руска“ би могла да завземе подобающето ѝ мѣсто въ литературата и на сцената[2]). Нашата национална литература би се обогатила съ една дѣйствителна и отлична народна драма.

А езикътъ?

Вазовъ не би билъ поетъ, ако той не располагаше съ хубавъ езикъ, който съ удоволствие срѣщаме и въ неговата „Руска.“ Съответственно съ срѣдата, гдѣто играе драмата, езикътъ е простъ, но звученъ и колоритенъ и на нѣкои мѣста (III-ий актъ 1-ва и 7-ма сцена) той се възвишава и до поетическа красота и драматическа сила.

Да, езикътъ е нѣщо извънрѣдно важно за единъ поетъ. Усъвършенствуванието и облагородяванието на езика е негова задача. — Поетитѣ и писателитѣ сѫ повикани нови и сложни понятия, които растящата култура донася съ себе си, да ги обличатъ въ нови, но съотвѣтственни и звучни думи. Но създаванието на тия нови понятия и думи трѣба да се основава върху народна почва. Само оня писатель може да създаде нѣщо оригинално и трайно, който дълбоко черпи въ първоизворътъ на собственната народна поезия и народенъ хуморъ. Само върху тоя чисто народенъ духъ ще може да расте и да зрѣе нашия езикъ, подобно на сочно, богато съ корени и съ яко стебло дърво, което ще донесе миризливи цвѣтья и прѣкрасни плодове. Коренитѣ му осигуряватъ това. *Единъ така отъ нѣдрата на народната душа развитъ езикъ ще бѫде непобѣдима стѣна противъ всички чузди посъгателства, сигуренъ факторъ на нашето политическо сѫществувание и единство, ще бѫде главния, светия зилогъ на нашата национална свобода.*

ОТДѢЛЪ II.

„Хѫшове“.

I.

Погледнати отъ точка зрѣния на интереситѣ на нашата съврѣменна литература, „Хѫшоветѣ“ несъмнѣнно съставляватъ една „патриотическа заслуга“. Но до колко тѣ сѫ и едно хубаво поетическо творение, едно добрѣ испълнено драматитеско произведение ний ще се постараемъ да разгледаме въ настоящата си оцѣнка. —

[2]) Съ съгласието на почитаемия авторъ ний прѣвождаме „Руска“ на хърватски езикъ, и тамъ правимъ нуждните технически поправки, нѣкои отъ които се указватъ въ настоящата статья.

Вече и поставената въ заглавието имъ название *„драма“* не може да получи нашето одобрѣние, защото, на кратко казано, *„Хжшоветѣ“* не сж никаква драма!

Въобще драмата, начиная отъ Аристотела и до нáй-новитѣ съврѣменни драматурги, прѣдполага слѣдующитѣ основни условия: 1) една фабула; 2) концентрирано дѣйствие; 3) едно органически свързано построение, и сичко това одухотворено отъ една идея. *Въ „Хжшоветѣ“ липсватъ и тритѣ тия точки.* Ако фабулата има сериозно съдържание, то изъ нея се развива трагедия или драма; ако съдържанието е весело, ако извѣстни страни на живота сж освѣтлени отъ комична страна, то имаме комедия.[1])

Сичкитѣ лица въ „Хжшоветѣ“ сж пóвече или пó-малко комически типове, колкото тѣ по нѣкога и да попадватъ въ жестокитѣ и немилостиви клѣщи на практическия животъ. Да бѣше въ пиесата вплетена поне една любовна или друга опрѣдѣлена интрига, около която би се групирали изнесенитѣ фигури, да бѣше авторътъ още внесълъ въ своя трудъ и едно извѣстно міровъззрѣние или идея, — то вѣроятно „Хжшоветѣ“ можехж да се развижтъ въ едно безупречно, цѣлно драматическо произведение.

Нито формата на диалогътъ, нито подвежданието на извѣстно дѣйствие къмъ театраленъ ефектъ, не сж въ състояние сами да ни създадктъ една драма; послѣдната се постига само чрѣзъ *вжтрѣшната* и *външна* техника, т. е. чрѣзъ логическото изображение на характеритѣ и свързаното построение на дѣйствието. Драмата е нáй-тежкия измежду сичкитѣ литературни родове.

Между множеството видове, на които се подраздѣля драматическото творчество (трагедия, комедия, фарсъ, мистическа драма, драма идеалистична, реалистична, социална, историческа, и пр.) въ

---

[1]) Старата класическа школа, която годствувà до края' на минжлото столѣтие, познаваше само два рода въ драматическата поезия: *трагедията* и *комедията*, които бѣхж заглахнжли въ фалшивата риторика, чрѣзмѣрната искуственность и неестественность на франц. псевдо-класицизмъ. Просвѣтителната литература дълго врѣме не бѣше се докосвала до формитѣ на поетическото творчество, та и самъ Волтеръ въ своитѣ драматически произведения остава послѣдователь на надутия и неестественъ Версалъски класицизмъ. — Пръвъ *Дидеро*, тоя всеобемлющъ гений на XVIII вѣкъ, прокара осязателна реформа въ драматическото творчество. Той възстана противъ високопарната фразеология и вѣчното стихотворство на трагедията и доказваше, че трѣба да се създаде единъ новъ родъ (genre serieux), който да рисува непосрѣдственния общественъ и семѣенъ животъ, за което той и въведе въ употрѣбление думата *драма*, като поясиляваше че това означава tragédie doméstique, tragédie bourgeoise. При това Дидеро се увличаше въ прѣкалена тенденциозность и твърдѣше, че единствената задача на драмата трѣба да бжде обществената полза, тъй като театра билъ *морална школа*. (Oeuvres de Diderot, t. VII, 134—150). По тоя начинъ Дидеро ни се явява като прѣдшественникъ на Лесинга и родоначалникъ на съврѣменната социална драма.

на́й-долнята степень се приброява единъ видъ, който само по външната си форма е драматическо произведение, а това сѫ тъй нареченитѣ драматически сцени, *характерни сцени* (Charakter-Bilder, както казватъ нѣмцитѣ), които срѣщаме и въ французскитѣ писатели отъ минѫлото столѣтие Мариво̀, Детушъ и Нивелъ де ла Шосѐ (Marivaux, Destouches, Nivelle de la Chaussée).

„Хѫшоветѣ“ въ сегашната си форма могѫтъ да се причислятъ къмъ указанитѣ горѣ *характерни сцени*. Въ тая си класификация тѣ притѣжаватъ достоинства, които заслужватъ признание. Тѣ сѫ една характерна картина, изрисувана съ поражающи *натуралистически приеми*. Външната форма е несвързана, несглобена, както и самото съдържание, както и прѣдставенитѣ фигури. Несвързано вървятъ една подирь друга сценитѣ, които ни изобразяватъ посветившитѣ се на дѣлото на отечеството хѫшове.

Хѫшоветѣ сѫ по́вечето млади хора, които поради своята пожъртвувателность за отечеството и своето беззавѣтно увлѣчение за една идея, съединени често съ груба и неодѣлана външность, се гледатъ съ криво око отъ самодоволната буржуазиа срѣда, завзематъ незавидно положение въ обществото, вслѣдствие на което тѣ дохождатъ въ непрѣстанни колизии съ практическитѣ условия на живота. За това тѣ не сѫ много взискателни и скрупулозни въ избирание срѣдствата за своитѣ цѣли. Тѣхната конечна цѣль, тѣхния идеалъ е освобождението на духовно заспалото и политически поробеното отечество! Наистина възвишенъ идеалъ! Но какъ и на́йблагороднитѣ убѣждения често пропадватъ и търпятъ крушение въ борбата за сѫществувание, въ борбата за ежедневния хлѣбъ, това ни рисува Вазовъ натуралистически непосрѣдственно и ефектно въ своитѣ „Хѫшове“. Натуралната непосрѣдственность и вѣрность на прѣдставенитѣ характери произвеждътъ дълбоко впечатление върху ония, които познаватъ епохата на българската емиграция въ Румѫния. Но за жалость това впечатление се ограничава само въ насъ, познавачитѣ на епохата, защото „Хѫшоветѣ“ страдатъ отъ недостатъци въ външната и вѫтрѣшна техника, защото тѣ не сѫ нито драма, нито комедия. При все това, тѣ криѭтъ въ себе си елементи и отъ двата тия вида на драматиката.

За да се създаде отъ „Хѫшоветѣ“ комедия, то характеритѣ на бѣдния учитель и „хѫшь“ Владиковъ, на чорбаджийската дъщеря Евгения, на богатия Крецулеско, на румѫнизираната, елегантна г-жа Добровичъ, — прѣдставляватъ достатъченъ материалъ за сюжета

и интригата на пиесата, около която би могли да се групиратъ и развиѭтъ изброенитѣ фигури.

Експозицията на първия актъ е правилно проведена. Въ II-ий актъ трѣбаше да се въведе любовната или друга нѣкоя интрига, която се заплита въ слѣдующитѣ дѣйствия. Искането отъ Крецулеско ржката на Евгения привожда къмъ *кризата;* разбиванието на касата, въ което е компрометиранъ и Владиковъ, създава *обрата* въ заплитанието, и Владиковъ вслѣдствие лѣжащето върху него петно става невъзможенъ въ „обществото", бива отстраненъ отъ кжщата на Добровича, — тука правилно ще кулминира *перипетията.* Законитѣ на комедията изискватъ рехабилитацията на Владикова, за да могжтъ любовницитѣ да се съединятъ. Това сж изобщо трѣбованията на комедията.

Фигуритѣ на Бръчкова, Владикова, Странджата съдържатъ сжщевременно и трагически моменти, тѣхнитѣ характери носятъ сериозенъ отпечатъкъ, и за това въ тѣхъ се съглеждатъ елементи за драма. Но въ такъвъ случай Странджата трѣбаше да се изработи, да се испъкне повече неговия героизмъ, да се развиѭтъ по-смѣло богатитѣ задатъци на неговата пламенна душа и любяще сърце. Странджата е Нестора на хжшоветѣ — една истинска идеална фигура; трогателна е до сълзи неговата беззавѣтна прѣданность на дѣлото, неговата геройска твърдость и резигнация прѣдъ жестокитѣ удари на сждбата. Той — физически вече съкрушенъ отъ непосилни страдания и борби, истощенъ отъ лишения и тежки странствувания по Балканскитѣ урви, — тоя освободитель на отечеството, *сега* се е подвъргналъ на най-незавидно занятие. Вече осжденъ на смърть отъ тежката си болѣсть, той още съзнателно служи на дѣлото, знае, че съ своето готвачество е още полѣзенъ на хората, които работятъ за свободата на отечеството. Цѣлия му животъ е едно мжченичество за бждящето на България, той е самобитенъ, народенъ герой; кальта и низоститѣ на животътъ не сж могли да нащърбятъ неговия силенъ и великъ характеръ. И като човѣкъ Странджата стои високо надъ другитѣ: имѣющъ идеята на отечеството като пжтеводна звѣзда на живота си, той никога не е запетнилъ нравственното си „азъ" съ нѣкоя недостойна постжпка. Фактътъ, че Странджата е излѣзълъ отъ простата народна масса, е упование и залогъ за насъ, неговитѣ потомци, че българския народъ притѣжава неуморенъ духъ и жизненни сили да направи отечеството си велико и независимо.

Обаче въ самата пиеса на Странджата сценически е дадена една незначителна задача; ний виждаме само обриси, контури, които иматъ нужда отъ изработвание. Вече въ I-ий актъ трѣбаше да се оттѣни повече неговата самопожертвованость, тѣлесното му отпадвание, и грижитѣ, съ които го окржжаватъ храненитѣ въ кръчмицата му хжшове. Инакъ експозицията на фигуритѣ въ I-ий актъ е добра, дѣйствието се развива и расте правилно и се сключва жизненно и ефектно. Експозицията на фигуритѣ се продължава и въ II-ий актъ, гдѣто освѣнъ това испъкватъ отношения, които служатъ за характеризиране на лицата.

Но тука бѣше крайно врѣме да се вплете интригата, която въ комедията се строи върху простъ конфликтъ, а въ трагедията води къмъ сложенъ нравственъ конфликтъ. Обаче, както вече казахме, въ пиесата това не е испълнено, и „Хжшоветѣ“ не сж нито драма, нито комедия.

II.

III-ий актъ донася ни дилетантското прѣдставление, което е прѣдадено съ много хуморъ, духовитость и реализмъ; само че тоя реализмъ, или по̀-добрѣ казано, натурализмъ толкова грубо се еталира, щото прави впечатлението, че авторътъ никакъ не си е давалъ смѣтка за художественнитѣ трѣбования и естетическа правда, на които трѣба да отговоря всѣко произведение, което иска да му се признае литературна стойность. Но върху естетическата страна на Вазовото произведение ний ще се спрѣмъ специялно по̀-нататъкъ, и ще видимъ, че то въ нѣкои отношения се е заблудило въ областьта на грубия фарсъ.

Тоя III-ий актъ има елементи за сценически успѣхъ но, — както признава и самъ почитаемия авторъ —, той е *епизодиченъ,* и слѣдователно нищо не допринася за характеризиранието на фигуритѣ и развитието на пиесата. Вмѣсто епизодическото прѣдставление, III-ий актъ трѣбаше да ни въведе въ кулминацията на драмата съ Странджата като централна фигура. Актътъ съ прѣдставлението трѣба съвсѣмъ да се исхвърли, а вмѣсто него да се построи единъ новъ актъ. Ний ще дадемъ тука една малка скица, какъ трѣбаше това да стане. III-ий актъ играе въ колибата на Странджата. Прѣдставлението (за което само се расказва) е тъкмо свършено и хжшоветѣ донасятъ остатъкътъ отъ бюджета при Странджата, — *тука* ще правятъ смѣтката. Нѣкои сцени и диалози отъ „прѣдставлението“ могжтъ да се прѣнесжтъ тука, раз-

бира се като се прѣдадѫтъ въ минѫло врѣме. Македонски — тоя типиченъ прѣдставитель и смѣсь на истинска доблесть и не по-малко истинско фанфаронство, — може да се яви въ костюмьтъ и орѫжието си, съ които е вземалъ участие въ прѣдставлението, и отъ които възвърща принадлѣжащитѣ на Странджата реквизити. Физическитѣ сили на Странджата видимо отпадатъ, Странджата се приближава къмъ конецътъ си. Но както свѣщьта прѣди изгасванието си избликва въ силни пламъци, — така и завѣтнитѣ въспоменания на Странджата трѣба да въскръснѫтъ въ една пламенна драматическа рѣчь, него го обзема едно небивало въодушевление, въ което духътъ и сърцето му, цѣлата му геройска душа за послѣденъ пѫть пламва въ въсторженни думи. . . . . Слѣдъ това послѣдва едно онесвѣстяване, което указва, че силитѣ на Странджата исчезватъ, и чрѣзъ което зрительтъ ще се подготви за послѣдующата въ края на акта смърть на героятъ. Съ това като ще се възбуди у зрителя състрадание и съчувствие, — въвежда се въ пиесата и трагическия мотентъ,[1]) който като ни изнася пластично прѣдъ очитѣ смъртьта на Странджата, порасва до най-висока кулминация на трагизмътъ и при това по единъ твърдѣ естественъ начинъ произвежда единъ потресающъ драматически ефектъ. Смъртьта на Странджата е една логическа бръчка въ неговата характеристика, защото той отъ самото начало трѣба да бѫде рисуванъ не комично, а сериозно.

Но, да развиемъ до края цѣлия въведенъ отъ насъ актъ. Странджата като се съвзема отъ онесвѣстяванието си, дѣйствието се продължава. Онесвѣстяванието му бѣше едно интермецо. — Правятъ се смѣткитѣ отъ прѣдставлението. Материалната печалба — слѣдъ изваждание разноскитѣ — е толкова нищожна, щото Владиковъ, разсърденъ отъ това, излиза отъ кръчмата. Малко слѣдъ това Попчето и Мравката стрѣмително влизатъ. Странджата дава изразъ на своето негодувание съ думитѣ: — „Това значи, че Абдулъ Азисъ е спасенъ!“ — Попчето и Мравката (които носѧтъ ограбенитѣ отъ турчина пари) казватъ тихо на Странджата:

— „Той не е спасенъ, — ето пари!“

Въ сѫщия моментъ въ стаята втичва единъ хѫшъ и извиква: „Полицията иде!“ Попчето, безъ да му мисли много, искача прѣзъ

[1]) Аристотелъ казва: „Трагедията е подражание на едно дѣйствие, което не чрѣзъ разсказътъ на поетътъ, а (като прѣдставя самото това дѣйствие) чрѣзъ страхъ и състрадание лѣкува ни отъ порочни страсти.“ (Lessing's Werke, VI. стр. 353, издание на Richard Gosche 1884 г.).

прозорецътъ съ думитѣ: „Азъ ще спасѭ паритѣ.“ Влиза полицеинътъ и заявява, че ще арестува всичкитѣ присѫтствующи, ако не му се прѣдадѫтъ двоицата, които послѣдни влѣзохѫ тука. За да избави отъ прѣслѣдвание Попчето, който носи паритѣ, Странджата обявява че *той* и Мравката сѫ виновнитѣ. Мравката се провира до вратата и измъква, полицеинътъ подиря му. Излизатъ и Бръчковъ и Македонски, който има да се готви за Руссенската си експедиция. Странджата остава и се готви да отиде въ полицията, съгласно дадената си дума. Той мисли, че е сé едно гдѣ ще легне на почивка: тука или на полицията. Главното е да се спаси Попчето, а него се ще го пуснѫтъ, защото е невиненъ и не знае нищо, а „Абдулъ Азисъ сé ще загине!“ — Това е вѣчния рефренъ на знаменосецътъ. — Внезапно на Странджата става лошо, той се опитва да отиде до лѣглото си, но, прѣди да достигне тамъ, пада на колѣнѣ до кревата. — Бръчковъ се връща да търси забравения си тука рѫкописъ, който му трѣба утрѣ, — и намира Странджата паднѫлъ при лѣглото. Потичва му на помощь. Тука слѣдва сцената на умиранието. По такъвъ начинъ става излишна VI-та сцѣна въ IV-ий актъ — т. е. онова, което се тамъ расказва само отъ Бръчкова, тука се прѣдава пластично въ една самостоятелна сцена. Полицеинътъ влиза съ думитѣ, че бездѣлникътъ му избѣгалъ; а Бръчковъ като показва на мъртвия Странджа съ задушенъ гласъ:

— „Виновникътъ е свършилъ!“

Съ това III-ий актъ би получилъ своя драматически свършекъ. Сѫщо чрѣзъ такова прѣдавание епизодически неважното било би исхвърлено, а характеристиката на хѫшътъ Странджата изработена, и хѫшоветѣ, независимо отъ тежащитѣ върху тѣхъ пороци прокарватъ се като „мѫченици за идея.“ Странджовото самопожъртвование за отечеството и неговата доблесть до послѣднето му издъхвание, хвърля една златна лѫча върху всичкитѣ други хѫшове, и покрива съ своя блѣсъкъ недостойнитѣ страни на хѫшовския животъ . . . . . .

III.

Борбата за идея и борбата за сѫществувание, — тоя конфликтъ се заплита още повече слѣдъ Странджовата смърть. Хѫшоветѣ се прѣслѣдватъ, нѣкои сѫ хванѫти и затворени, и тия събития създаватъ единъ видъ криза. Конфликтътъ съ живота и съ окрѫжающето общество изостря се още и прѣзъ цѣлия IV-ий актъ.

Тоя IV актъ ни дава твърдѣ интересни и типични подробности за хжшовскитѣ треволнения и прѣвратности. Сцената между Македонски и Хаджиятъ съдържа черти отъ поразителна жизненность и вѣрность; неизсякаемия хуморъ на Македонски достига тука върхътъ си, фигуритѣ сж рисувани съ такава колоритность и пластичность, щото ни напомнюватъ подобни сцени у французския класикъ Молиера.

Но, за жалость, както въ тоя актъ така и въ цѣлата пиеса естетичнитѣ изисквания, на които трѣба да отговаря едно съврѣменно художественно произведение, сж немилостиво истезавани. Авторътъ не е прѣработилъ материала си чрѣзъ своето поетическо мировъззрѣние, въ дѣлото му липсва художественното „чутье", което е едно отъ сжщественнитѣ елементи на модерната поезия. Г. Вазовъ притѣжава чудесенъ талантъ за копиране, за пластично въспроизвеждание на видѣното. Той поразително реалистично е фотографиралъ хжшовския животъ, безъ да напрѣга при това своето поетическо въображение; а пъкъ послѣднето трѣбва силно да работи, ако се иска щото *суровия материалъ* да се прѣврати въ едно цѣльно художественно произведение, което да отговаря на законитѣ на поетиката. Подивѣлостьта и цинизмътъ на хжшовската срѣда можеше достатъчно рельефно да се обрисува въ една или двѣ сцени, и това бѣше достаточно да се запазятъ изискванията на реалната правда. Но сериозна грѣшка е когато тоя цинизмъ и площадни грубости се повтарятъ и прѣповтарятъ прѣзъ цѣлата пиеса и, вмѣсто едно органически проведено дѣйствие, почти въ сѣка сцена получаваме по едно сокашко сбивание и хамалски скандалъ между фигуритѣ на пиесата. Това вече не е реалната правда въ едно поетическо дѣло, а безвкусие и оскърбление естетическото чувство на зрителя. Освѣнъ това, тая безразборна распасаность въ испълнението прѣпятствува на автора да прокара каква и да било идея въ драмата си, нѣщо, което е сжщо така необходимо трѣбование на модерната литература.[1])

Съврѣменната поезия като изисква реално рисувание на живота сжщеврѣменно е поставила такива високи требования отъ къмъ естетическата, идейната и художественната страна, каквито до сега не сж сжществували ни въ една друга историческа епоха.

---

[1]) Густавъ Фрайтагъ въ своето съчинение „*Die Technik des Dramas*" изрично казва: — „Суровия материалъ трѣба да бжде одухотворенъ чрѣзъ една поетическа идея". (Глава I Драмат. дѣйствие и идеята стр. 9 и слѣд.; цитираме по 7-мото издание отъ 1894 год.)

И въ Молиеровата муза ний срѣщаме циркусни фарсове, груби провиквания и недостойни фриволности. Но това бѣхѫ проявления не на Молиеровия гений, а на тогавашната епоха, епоха, когато литературата и общественното развитие робувахѫ при двороветѣ на Лудовика XIV и Карла II, и бѣхѫ послушни испълнители на аристократическата груба чувственность и примитивенъ вкусъ. Днеска сѫществува въ публиката едно ходяще мнѣние, че въ прѣдишнитѣ врѣмена имало повече нравственность, отколкото сега. Това мнѣние е крайно невѣрно и исторически фалшиво. Вкусътъ, нервната система, взглядоветѣ на съврѣменний зритель сѫ далеко пó-сложни, истънчени и пó-развити, отколкото у зрителитѣ въ прѣдишнитѣ вѣкове. И първостепеннитѣ поети отъ тогавашното врѣме изобилствуватъ съ дѣтински наивности, примитивности и бруталности, които ний сега игнорираме и посрѣщаме съ съжалителна осмивка.

Съ реставрацията на Стуартитѣ въ 1660 г., въ Англия настанѫ такова разложение на общественнитѣ нрави и подивяване на художественния вкусъ, което едва ли е възможно днеска и да си прѣдставимъ. Дворътъ на Карла II се обърнѫ въ цѣла вакханалия, гдѣто господствуваваше отвратително безсрамие, разюзданность и гдѣто цинизмътъ и развратътъ се прогласявахѫ за добродѣтели, а добродѣтельта за глупость. Това бѣше една безсмисленна реакция противъ пуританскитѣ строгости, въ която се увлѣкохѫ и обществото и литературата. На държавнитѣ дворски театри се давахѫ такива гнусни пиеси, които днеска не би били допуснати ни въ подземнитѣ клоаки на нѣкой шантанъ! Въ 1677 год. прѣдставена е била комедията на поета Вичерлей „The plain dealer", която има такова съдържание: Една дѣвойка влюбва се въ единъ капитанинъ, който ималъ друга любовница. Дѣвойката, за да прѣдизвика неговата любовь къмъ себе си, облича се въ мѫжки дрѣхи, като пажъ, и отива да слугува при капитанина. Една дама се влюбва въ младия пажъ, (който е самъ жена) и въ една сцена се опитва насилственно да го .... съблазни! Пажътъ съобщава работата на капитанина, който отива да го замѣсти при страстната дама и пр. Валтеръ Скотъ въ своята биография на Свифта разсказва, че една херцогиня въ ложата си е водила открито съ писателя Конгревъ единъ такъвъ циниченъ разговоръ, какъвто днеска ни единъ мѫжъ не би си позволилъ ни въ интименъ крѫгъ. Таа епоха породи цѣла плеяда поети, драматурги и романисти, каквито бѣхѫ Wycherley, Congreve, Ravenscroft, Aphra Behn и др., които повлѣкохѫ художествения вкусъ на обществото въ кальта, а литературата направихѫ проводница на най-

нискитѣ инстинкти и на възмутителната нравственна разузданность. Катэ се има прѣдъ видъ, че Молиеръ бѣше съврѣменникъ на тая епоха, и че литературата, особенно изящната, нѣмаше още самостоятелно сѫществувание, а получаваше тонътъ си отъ дворовета на Лудовика XIV и Карла II, то е лесно обяснимо присѫтствието у французския поетъ нехудожественни приеми и груби фарсове, които днеска ний исхвърляме отъ чистия източникъ на неговата муза. Но съ паданието на Стуартитѣ, затвърди се политическата и общественната свобода въ Англия, което се отрази благотворно и върху съдържанието и художественнитѣ приеми на изящната литература. Занемарения прѣзъ цѣлъ вѣкъ Шекспиръ пакъ завзе подобающето си мѣсто и заедно съ побѣдоносното шествие на просвѣтителната философия, той минѫ на континента, и тука вдъхновенитѣ отъ него гении на Лесинга и Шилера създадохѫ господствующитѣ днеска принципи и техника на драматическото творчество. Съобразяванието съ тия принципи и техника сѫ наложителни за всѣко съврѣменно драматическо произведение. До колко е изучванъ Шекспиръ, може да се сѫди отъ факта, който ни съобщава знаменития европейски критикъ Георгъ Брандесъ, че книгитѣ и студиитѣ, написани само върху едната Шекспирова трагедия „Хамлетъ“, прѣвишаватъ цѣлата литература на нѣкой отъ дребнитѣ словѣнски народи.

IV.

Хѫшътъ Македонски е една извънредно жизненно създадена сценическа фигура и прави честь на таланта на автора. Като комическа фигура, той е рисуванъ прѣвъсходно, и съединява въ себе си сичкитѣ маркантни особенности на хѫшовската срѣда. И въ неговото сърце гори искрата отъ патриотическо чувство, и той рѣшително отива въ опасното прѣдприятие да мине нощно врѣме на турския брѣгъ и да донесе извѣстия отъ Левски. Но съ още по́-голѣма пълнота Македонски въплотява въ себе си негативнитѣ черти на хѫшовския интересенъ типъ. Въ своя вѣчно скиталчески животъ, пъленъ съ всевъзможни прѣвратности, той не се тревожи отъ никакви морални съображения. Той съ еднаква лекость обира до кожа наивния ентузиястъ Бръчкова, задигва дрѣхитѣ и покѫщнината на спящия Владиковъ; напипва паритѣ въ колибата на Попчето и прѣспокойно отива съ Хаджиятъ въ хот. Петербургъ да гуляе и пие шампанско. При това изъ него блика единъ истински комизмъ, неговото макаръ и грубо остроумие и духовитость про-

извеждатъ заразителенъ смѣхъ у зрителитѣ. Сѫщо така жизненно и пластично сѫ очертани и другитѣ нѣколко хѫшове.

Обаче не можемъ да кажемъ сѫщото за пó-сложнитѣ фигури на пиесата Бръчкова и Владикова, чиито физиономии сѫ мѫгловити и повърхностни. Частнитѣ епизоди отъ хѫшовския животъ доминиратъ въ всичко и поглъщатъ онова мѣсто, което трѣбаше да се употрѣби за обрисуване главнитѣ позитивни характери на пиесата и конфликтитѣ между тѣхъ, чрѣзъ което въ нея би се внесло драматическо дѣйствие, що липсва. Владиковъ е хѫшъ, учитель и любовникъ на пиесата. Авторътъ го поставя въ тежкото положение да избира между любовьта си къмъ Евгения и отечеството. Очевиденъ е психологическия конфликтъ, който се развива въ него подъ влиянието на тия двѣ различни чувства. Но въ пиесата тая проблема въ характера на Владикова не е разработена, и неговата фигура остава блѣдна и неясна.

Евгения, любовницата на пиесата е характерна и умственно развита дѣвойка, и е рисувана съ повече послѣдователность, макаръ и далеко не съ оная творческа сила и художественна пълнота, които би създали отъ нея една видающа се драматическа героиня.

Срѣщата на Евгения съ Владикова въ 5-тото явление на IV актъ, е наистина нуждна и мотивирана; но тая сцена щѣше да спечели въ естетическо и етическо отношение, ако съобщението на Евгения (че родителитѣ ѝ рѣшили да я дадѫтъ на Крецулеска) послѣдваше въ една трѣскава, стрѣмителна бързина — ако цѣлата сцена се играеше въ бурна наглость — която намира психологическото си оправдание въ страха на дѣвойката, да не бѫде заварена. Чрѣзъ това въ разговора на любовницитѣ се вниса вѣрна, драматическа живость — дохождането на Евгения получава отпечатъкъ на дѣйствие, което и безъ това много на рѣдко е посѣто изъ пиесата.

Думитѣ, съ които Евгения открива тая сцена като дотичва при Владикова: „какво мисли той за Крецулеска и за какъвъ човѣкъ го счита" — сѫ неестественни, блудкави, даже тѣ не сѫ въ съгласие съ откровенния характеръ на дѣвойката. Та тя не прави на Владикова нѣкоя обикновенна етикетна визита, та да отваря съ него разговоръ за характера на Крецулеска, който е и на двамата прѣмного добрѣ извѣстенъ. Не, тя е въ трѣскаво възбуждение и съ крайна стремителность дотичва да му съобщи ужасний фактъ, че я присилватъ да земе единъ нелюбимъ човѣкъ; тя изисква отъ него съвѣтъ, излѣзъ отъ това фатално положение. —

Исходътъ не закъснѣ да се намѣри. Владиковъ устройва работата съ прочутия разбивачъ на каси Шандоръ Новицки, и Крецулеску бива обранъ толкова радикално, щото забравя на женидбата си съ Евгения.

Развръзката на това донася ни 13-тото явление на V актъ. Тукъ Евгения узнава истината за обира на Крецулеску, и се старае да задържи Владикова при себе си, като му прѣдлага любовьта си и богатството си. Но той, при всичката си любовь към нея, не е въ състояние да остави другари да заминжтъ сами за бойното поле, и въ послѣдния моментъ скача въ вагона и отива за Сърбия.

А сега къмъ Бръчкова. Бръчковъ е нáй-интелигентното лице въ пиесата и като такова той би билъ повиканъ да играе първата виолина въ тоя концертъ. Бръчковъ, както е рисуванъ въ книгата е хжшъ и поетъ — една застѣнчива и непрактична натура; вече при първото си появяване той попадва въ опитнитѣ ржцѣ на Македонски, и се оставя тоя да му исчисти джобоветѣ отъ всички земни блага. Той е поетъ, и при това лирически т. е. едно съвсѣмъ субективно чувствующе сжщество; като такъвъ той не е подготвенъ за ролята на политикъ или отваженъ революционеръ, който беззастѣнчиво, а при случай и безсъвѣстно, се впуща въ всевъзможни вратоломности, като неуклонно върви само по единъ пжть — практическото достижение на поставената си цѣль. За такава реална политика Македонски изглежда като да има повече талантъ. Македонски съ една пò-голѣма прибавка отъ интелигентность, билъ би единъ отъ ония, отъ които врѣмето прави реалнитѣ политици.

Жално е, че именно Бръчковъ въ пиесата не е друго освѣнъ една безжизненна, риторическа фигура! Той повече отъ всѣкиго другиго билъ би повиканъ да бжде душата на „Хжшоветѣ,“ да бжде герой на една драма, щомъ той не е само поетъ, но и мислитель. Поетътъ е прѣди всичко художникъ, тъй като той притѣжава единъ талантъ, кой му е вроденъ. Ако при това той располага и съ сериозенъ наученъ капиталъ и широко умствено развитие, — то въ неговитѣ произведения ще пулзиратъ пò-високи осѣщания, всепокоряюща духовна сила, пламенни и дълбоки мисли — прѣдъ които еднакво ще се покланятъ и послѣдователитѣ му и противницитѣ му — и пророчески погледи въ бждащето, които не сж дадени на обикновеннитѣ смъртни.

И когато поетътъ не е повиканъ да води непосрѣдственна практическа акция, — той може да бжде възвѣститель на нови,

пò-добри идеи, той може да възбуди нови умственни стрѣмления, новъ животъ, реформаторско движение въ духоветѣ, а — движението е животъ! Движение прѣдизвикано отъ идеи е и залогъ за всѣко достойно бѫдѫще.

Защо авторътъ не е създалъ отъ Бръчкова единъ българинъ, който да бѫдѣше сериозно проникнатъ отъ културната сила на европейската образованность и свободомислие, самъ да си е създалъ на тая основа едно дълбоко и искренно мировъззрѣние за освобождението и възраждането на България, и съ беззавѣтно увлѣчение и пламенни думи — подобно на Шиллеровия Поза — вълнува сърцата и просвѣтлява и облагородява душитѣ на своитѣ съврѣменници, като съ своето слово и примѣръ имъ открива хоризонтитѣ на едно свѣтло и человѣческо бѫдѫще? Пуснатитѣ отъ него искри би се разгорѣли въ великъ свещенъ огънь и би събуждали и направлявали духовния животъ на много послѣдующи поколѣния.

„Хѫшоветѣ" сѫ стереотипна картина на тогавашната съврѣменность на българскитѣ изгнанници. Защо между тѣхъ не можеше да се яви единъ такъвъ надмощенъ духъ, който съ смѣлъ погледъ да открива завѣсата на бѫдѫщето? И защо Бръчковъ да не бѫде тоя? Античнитѣ драматици търсѣхѫ своитѣ типове и герои въ своето митическо минало, модернитѣ, много пò-богати съ велики идеи и широки познания — въ съврѣменностьта и въ бѫдѫщето. Бръчковъ можеше, разочерованъ отъ материализмътъ на окрѫжающия животъ, отъ невѣжеството и суровостьта на обществото, изобщо отъ тъмнитѣ страни на тогавашното сѫществувание, — да прояви едно ново мировъззрѣние, да атакува и дойде въ конфликтъ съ окрѫжающия свѣтъ — въ името на оня великъ идеалъ, отъ който той очаква свобода за отечеството и щастие и прогресъ за обществото.

По такъвъ начинъ Бръчковъ щѣше да прѣдставлява единъ *новъ* типъ, герой за сериозна драма. А въ пиесата на г. Вазова той остава само една блѣдна, неопрѣдѣлена фигура, безъ собственно мировъззрѣние, безъ raison d'être за хода на дѣйствието.

Декламациитѣ, съ които ни угощава Бръчковъ въ IV актъ, сѫ блудкави и неудобосварими, защото сѫ крайно недраматични. Декламациитѣ въ IV актъ сѫ допустими само тогава, когато чрѣзъ тѣхъ се извършва перипетията (както е на пр. случая въ драмитѣ „Gringoire" или Adrienne Lecouvreur). Това за IV актъ.

V. актъ слѣдъ $3\,^1/_2$ години събира хѫшоветѣ отъ всички страни на единъ пунктъ — Букурешката гара. Като доброволци, тѣ тръгватъ за започнѫлата се между Сърбия и Турция война (1876).

Тоя промежутъкъ отъ $3^{1}/_{2}$ години още повече забърква и разстройва слабата драматическа концентрация и единството на дѣйствието въ пиесата. V актъ би трѣбало да бжде заключение и логическо послѣдствие отъ всичко прѣдшествующе. Но това той не е.

Простъ е *случай,* че се е открила война и че Руссия се готви да се вмѣси; така случаятъ дава възможность на хжшоветѣ да се присъединятъ къмъ войната като доброволци, и да се рехабилитиратъ.

Голѣмо естетическо и етическо удовлетворение лѣжи въ *„драматическото искупление“* Dramatische Sühne, както казватъ нѣмцитѣ) — което е драматически законъ, щомъ се желае създаването на една сжщинска драма. За да се прибави побѣда на идеята, героятъ (тука героятъ сж хжшоветѣ) се излага на най-смѣли експерименти, дохожда чрѣзъ това въ конфликтъ съ владѣющия законъ, и погибва физически като жертва на послѣдния. *Тѣлото пада — но идеята побѣждава.* Това е драматическото искупление.

По тая причина заключителната *жива картина* по никой начинъ не смѣе да бжде изоставена; ний никакъ не можемъ да се съгласимъ съ почитаемия авторъ, който въ една отъ бѣлѣжкитѣ си съвѣтва, да се исхвърли живата картина, ако се срѣщнатъ декоративни прѣпятствия за даването й. Въ тая форма, въ която сега се прѣдставляватъ „Хжшоветѣ,“ живата картина е *необходимото етическо заключение,* което единственно дава на пиесата една сѣнка отъ драма. Въ картината ний виждаме страданията и смъртьта на падналитѣ на бойното поле хжшове. Тая смърть искупва калнитѣ страни на живота имъ, възвишава ги въ чистата сфера на героизмътъ. Слѣдователно въ интереса на пиесата, каквато е тя сега, е необходимо безусловното запазвание на живата картина.

И ако „Хжшоветѣ“ по приведенитѣ до тукъ причини не сж ни драма ни комедия, но зети като драматически сцени, тѣ сж една прѣвъсходна характеристика изъ хжшовския животъ, който днеска вече принадлѣжи на историята. Като реално въспроизвеждание на тогавашната епоха, тѣ иматъ несъмнѣнно историческа стойность и заслужватъ да се прѣдпрпеме прѣработването имъ въ художественната форма на една драма, чрѣзъ което много би се възвисило и тѣхното литературно значение. По тоя начинъ тѣ би възбудили интересъ и въ по̀-далечния свѣтъ, защото въспроизвеждатъ съвършенно нови, неизвѣстни въ Европа типове.

V.
Външна техника.

За да може едно драматическо дѣло да постигне пълния си размахъ и сила, мѣродавна е не само вжтрѣшната му техника, вжтрѣшната му литературна стойность, но и външната му техника; даже послѣднята въ повечето случаи е много пó-рѣшающа, отколкото се прѣдполага обикновенно. Тая „външна техника" е, която *рѣшава* до колко едно литературно произведение е зрѣло и способно за сценически животъ. Тая външна техника е, която отъ мъртвата книжна драма създава едно блѣскаво, пълно съ драматическа жизненность дѣло, като му осигурява траенъ успѣхъ на сцената. Безъ тая съвършенна външна техника, която, разбира се, трѣба да съвпада и съ вжтрѣшната, едно драматическо произведение не може да претендира на дългъ животъ на сцената. Примѣри за това имаме и въ нѣмскитѣ тъй нарѣчени Kraftdramatiker Хебелъ, Крабе и др., произведенията на които нѣматъ траенъ успѣхъ на сцената, при всичката имъ неоспорима вжтрѣшна литературна стойность. Благороденъ патосъ, дълбоки мисли, съвършенна дикция и възвишенни осѣщания, които се проявяватъ въ чудесни лирически пасажи — отличаватъ произведенията на тие нѣмски драматици. Но тѣ страдатъ отъ недостатъци въ външната техника. Тѣмъ имъ липсва ритмическо чувство, липсва имъ дарбата за ефектно комбинирани и жизненни ситуации, липсва имъ въспламеняюща инспирация и оригинално остроумие и оная възбуждающа и плѣнителна духовитость, оная дълбока страстность, която съ молниеносна сила ни обхваща, побѣждава и увлича съ себе си; тѣмъ имъ недостава това, което французитѣ притѣжаватъ въ излишекъ — съ една дума тѣмъ имъ липсва душевния огънь, оня „feu sacré", който трѣба да притѣжава сѣки художникъ, ако иска да произведе елементарно впечатление. Остроумно комбинирано съвпадение на различни мисли и нитки въ единъ възелъ т. е. ефектъ, произвеждание потрѣсающе и блѣскаво впечатление, безъ искуственна махинация, безъ тяжеловѣсна фразеология и нарушение на художественната мѣра — това сж днеска изобщо качества, които въ висока степень сж свойственни на множество французски поети.

Пита се сега въ какво състои външната техника. Модерната 5-то актна драма распрѣдѣля построението на слѣдующитѣ дѣлове: първий актъ — въведението (експозицията), вторий — растящето заплитание, третий — кулминацията на дѣйствието, четвъртий —

обратътъ, петий — катастрофата. При всичкото вънкашно различие между тия дѣлове, тѣ сѫ въ органическа зависимость отъ вѫтрѣшната конструкция на драмата.

Вънпната техника обема множество различни подробности, които могѫтъ да се съберѫтъ подъ общото име сценическа рутина и опазванието на които допринася тъй нарѣчения „вънщенъ успѣхъ“ на драматическото произведение. Своитѣ бѣлѣжки по тоя прѣдметъ ний ще илустрираме съ примѣри отъ „Хѫшоветѣ“, което ще е и попонятно за читательтъ. Не е ли тягостно за литературно образования зритель, когато фигуритѣ на пиесата дохождатъ и излизатъ безъ всѣко вѫтрѣшно побуждение? Не е ли логично и необходимо, щото ако на сцената происхожда страшенъ шумъ, то домакинътъ, който влиза, ще се отнесе съ думитѣ: — „чувамъ шумъ, — какво се е случило?“ — Разбира се това е само *вънишната* мотивация, която може да удовлетвори логически разсѫждающия зритель, но не и естетикътъ; *вѫтрѣшната* мотивация е отъ друго много по-сложно естество. Тя е тѣсно свързана съ фабулата, съ вѫтрѣшната нужда на дѣйствието, съ характеристиката на лицата. Правилната вѫтрѣшна мотивация е трудна задача. Да бѣше това лесно нѣщо, то на драматическото поле щѣхѫ да пъплѫтъ се́ Шилеровци и Лесинговци.

Въ наше врѣме единственния е само скандинавския гений *Ибсенъ,* който въ съвършенство обладава художественната форма на драмата както отъ вънпна тъй и отъ вѫтрѣшна страна. Дюма-синъ и Ожие сѫ сѫщо първостепенни художници, а Пайеронъ майсторъ на комедията. Младата германска школа, заченатa подъ влиянието на Ибсена, завзела е вече достойно мѣсто въ свѣтската драматическа литература. Прѣдводителствувана отъ нѣколцина първокласни таланти като Герхардъ Хауптманъ, Лудвигъ Фулда, Зудерманъ, Максъ Халбе, тя съ увлѣчение е настѫпила въ посоката (която отдавно е усвоена отъ руската литература) да разработва въ художественна форма социалнитѣ проблеми на съврѣменностьта. Ней ѝ прѣдстои велико бѫдѫще.

По причина на едва начинающето се у насъ умствено и художествено развитие, а и по други фактори, било би неумѣстно ний да прилагаме горнитѣ масштаби къмъ нашитѣ отечественни писатели. Но постигването поне изискванията на външната техника и главнитѣ елементи на една драма е нѣщо лесно достижимо и у насъ. Съвѣтътъ, който дава Густавъ Фрайтагъ въ своята драматургия, еднакво се отнася къмъ сички драматически поети.

И нашитѣ отечественни писатели трѣба да се запознаѭтъ по-отблизо съ театралния апаратъ, да влѣзатъ въ постоянни сношения съ сценическитѣ испълнители — актеритѣ; послѣднитѣ располагатъ съ единъ забѣлѣжителенъ художественъ инстинктъ и театрална рутина, които могѫтъ да бѫдѫтъ отъ голѣма полза за продуктивния художникъ, поетътъ, и които липсватъ у оня поетъ, който се изолирва отъ театрътъ. Това непознавание на сцената съглеждаме ний и въ „Хѫшоветѣ“ отъ начало и до край.

Почти сичкитѣ дохождания и излизания на сичкитѣ фигури сѫ *немотивирани;* а пъкъ въ повечето случаи това мотивирание можеше да се постигне съ нѣколко думи. Сѫщо сѣки излизающий сблъсква се на вратата съ входящия; или пъкъ слѣдъ излизанието на едного, до влизанието на другиго настава една *дълга пауза,* която е нарушение на техниката. Тия стереотипно повторяющи се слѣдъ сѣко излизание продължителни паузи много разстройватъ впечатлението и настроението у зрителя. А въ случай че исходящия не трѣба да бѫде видѣнъ отъ входящия, то цѣлото събитие става нелогично и невѣроятно. На това би могло да се помогне чрѣзъ прибавянието на втори врата. Разбира се и това е невѣроятно, че на пр. Странджовата мизерна кръчмица ще располага съ два входа отъ улицата: вижъ излизанието на полицейския комисарь и влизанието на Владикова I актъ 4 сцена, и I актъ 5 сцена излизанието на Македонски и сѫщеврѣменното влизание на Мавроди. Понеже въ Странджовата колиба нѣма два входа, то *необходимо е слѣдъ излизанието на едного, да се продължи разговора между присѫствующитѣ,* съ което ще се испълни паузата, и ще се избѣгне стълкновението при вратата, тъй като тогава нововходящия ще влѣзе слѣдъ изминуванието на извѣстно врѣме. За това сѫ достатъчни и нѣколко само фрази казани отъ едного отъ присѫствующитѣ.

Въ IV актъ 3 сцена излизающитѣ Македонски и Хаджия абсолютно сѫ принудени да се срѣщнѫтъ съ входящитѣ слѣдъ тѣхъ Владиковъ и Деребѣевъ — и ако не на вратата, то безусловно вънъ прѣдъ кѫщата. Но както излиза отъ послѣдующия диалогъ, то първитѣ не смѣѭтъ да бѫдѫтъ видѣни. Ето пакъ една грѣшка противъ техниката и логиката. За да се даде на работата естественность, то настанѫлата пауза слѣдъ излизанието на първитѣ и до влизанието на вторитѣ ще бѫде огромна (—, именно за да се направи вѣроятно, че Македонски и Хаджиятъ сѫ излѣзли и сѫ си отишли, и чакъ слѣдъ врѣме сѫ дошли Владиковъ и Дерибѣевъ). А такава пауза, и особенно на праздната сцена, сценическата техника никакъ

не позволява. Тогава какво да се прави? — Просто избѣгване чрѣзъ прозорецътъ, щомъ чуватъ, че нѣкой иде и не желаѭтъ да бѫдѫтъ видѣни и хванати съ ограбения кемеръ, — това е и инакъ твърдѣ съобразно съ распасанитѣ характери на Македонски и Хаджиятъ.

Въ сѫщия актъ 6 сцена съ думитѣ „позволявашъ" Владиковъ съпровожда Евгения на вънъ, а сѫщеврѣменно Бръчковъ и Дерибеевъ трѣба да влизатъ. Пакъ — или сблъскване при вратата или огромна пауза; а пъкъ ясно е, че Евгения не смѣе да бѫде видѣна отъ никого.

Сѫщо въ II актъ 5 сцена стария Бръчковъ трѣба да говори нѣщо, за да испълни паузата, която настава слѣдъ излизанието на Катинка, и пр.

Паузата на сцената е позволена само тогава, ако на самата сцена происхожда едно нѣмо важно дѣйствие; сцената може да остане праздна т. е. да прѣдставлява сама една пауза, — само въ такъвъ случай, ако *задъ* сцената происхожда едно важно събитие.

Въ техниката влиза и това, че *едно и сѫщо дѣйствие* да не се поднася *два пѫти* на публиката.

Сички фигури въ една сцена длъжни сѫ да земѫтъ участие въ общия разговоръ, макаръ и съ нѣкои отдѣлно хвърлени думи. Евгения въ II актъ сѣди прѣзъ цѣлото течение на 7, 8 и 9-тото явление, безъ да каже и една дума, което не е съобразно и съ нейния събуденъ характеръ и съ нейното доволно независимо положение, което тя завзема въ семейството.

Ако една фигура има да влѣзе, както на пр. Евгения въ II актъ 2 сцена, — то нейното появявание не смѣе да се интродуцира съ тропание съ крака (както става въ книгата съ забѣлѣжката: „чуватъ се стъпки") — но Владиковъ трѣба да подготви появяванието ѝ съ думитѣ: „чувамъ стъпки — тя иде! ." — Кѫдѣ ще отидемъ, ако сѣко появявание на лицата ще се прѣдхожда отъ тропание съ кундуритѣ, което трѣба да се чуе чакъ до публиката? Това би било подигравка съ вкусътъ и съ естетическото чувство на зрителитѣ.

Ако сички тия сценическо-технически грѣшки се отстранятъ, като сѫщеврѣменно се прѣдприеме и една радикална прѣработка на вѫтрѣшното построение на пиесата, то „Хѫшоветѣ" би могли да постигнѫтъ така сѫщо и вѫтрешенъ успѣхъ на нашата сцена.

София, Май 1896 г.

Старо българско домостроителство въ Велико-Търновско.

Съобщава Д. Уста-Генчовъ.

За прѣдметъ на настоящата статия не сж ни послужили нѣкои сгради въ на́й-послѣдната стара столица на Българското царство, построени прѣди паданьето му подъ турцитѣ, а други такива по-нови, които много приличатъ на първитѣ. Тамшнитѣ стари църкви Св. Димитрий, Св. 40 Мжченици, Св. Апостолъ Петъръ и Павелъ, Св. Параскева, Св. Георгий, Успѣние Прѣсвятия Богородици и др. иматъ византийски стилъ и, като такива, отъ тѣхъ нека черпи материялъ архиологътъ и архитектътъ, — хора които сж въ състояние на пълно да ги разбержтъ. Построената прѣди 6—7 столѣтия Митрополия, бивша резиденция на Българскитѣ патриарси, за да бжде сгодна за живѣянье на митрополита и въ настояще врѣме, поправена е, може би, десеть пжти до сега. На нея сж останали непокжтнжти само едни външни стѣни, подземия и дръвя по конструкцията на покрива; всичко друго изъ вжтрѣ личи доста добрѣ, че не е старо, а поправено въ различни послѣшни врѣмена. Въ такъвъ случай тая историческа сграда може да ни даде само едно повърхностно понятие за старото българско домостроителство. Но, прѣди да започнемъ да говоримъ за послѣдньото, необходимо е да направимъ тука описание на една стара кжща, която е по чисто българскы стилъ. Всѣка кжща въ Велико-Търновско, построена прѣди половина столѣтие, има слѣдующитѣ отличителни бѣлѣзи: широка стрѣха, съ подпори, прозорци съ капаци и дървени или желѣзни мрѣжи, надсоченъ чардакъ и корнизи, изрѣзани отъ дърво. Конструкцията на покрива, греди, тавани, подове, врати, дулапи — всичко е отъ джбъ, букъ, брѣстъ, габъръ, и др. Въ такъва кжща нѣма *нито една клечка чамъ,* защото послѣдния нито се ражда татъкъ, нито се е продавалъ тогава отъ другадѣ. Употрѣблението на чама въ домостроителството въ Велико-Търновско води началото си отъ 60—70 години насамъ, и той се доставя тамъ не отъ нашенско (Татаръ-

Пазарджиски окржгъ), а отъ Австрия и Ромжния прѣзъ Галацъ.[1]) Ключалки, гвоздѣи, мàндала, куки, — всичко металическо отвънъ и отвжтрѣ е изработено отъ мѣстенъ ковачъ и златарь. Едничкото чуждо произведение въ материяла на старата кжща въ Велико-Търновско сж само стъклата на прозорцитѣ ѝ. Тъй като нѣмаме възможность да придружимъ бѣлѣжкитѣ си съ фотографически снимъкъ отъ такъва кжща по чисто български стилъ, за да си я прѣдставятъ читателитѣ пò-ясно, нека ни бжде позволено да привидемъ тука описанието, което ѝ прави покойния нашъ етнографъ Цани Гинчевъ. Въ разсказа си изъ стария ни народенъ животъ подъ заглавие „Ганчо Косерката", помѣстенъ въ „Трудъ",[2]) многоуважаемия авторъ, като говори за Рашидъ-бея, „родомъ търновчанинъ, потомецъ отъ истурченитѣ при паданьето на България, български болѣри, а може би и князъ", ето какъ описва неговитѣ сараи въ подчиненото му тогава село Гиранъ, край Янтра, не далечь отъ Лѣсковецъ: „Рашидъ-бей имаше два сарая, едина бѣше старъ, по старата Търновска архитектура, съ дълги стрѣхи, съ малки желѣзни прозорци, съ граничеви дъски вжтрѣ посланъ, съ голѣмъ тропозанъ на джбови балякини стълбове, съ лавици на около и съ широка наклонена джбова стълба, съ *коркулуци* отъ двѣтѣ страни и долу съ *гауши*. Той бѣше останжлъ отъ дѣдитѣ му, и почернелитѣ джбови стълбове и греди, както и дебелитѣ черни, обковани съ пуллни гвоздѣи, врати, съ голѣми мандала и зàключи, и желѣзнитѣ, съ ябалки прѣки на прозорцитѣ, го показвахж, че е остапалъ още отъ българскитѣ врѣмена, отъ прѣдкитѣ на Рашидъ-беьова сой — отъ българскитѣ князе, които сж приели Исляма, да завардятъ славата, властьта и богатството си, заедно съ подчиненитѣ отроци — селени". За другия сарай Гинчевъ пише, че билъ по „Цари-градско-багдатска архитектура", съвсѣмъ различна отъ нашата, българска. Да ли сжществуватъ и сега тия стари сараи на Рашидъ-бея въ Гиранъ, — това ний не можихме да узнаемъ. Но подобни на тѣхъ се намиратъ и по други нѣкои села, не далечъ отъ Велико-Търново.

На растояние 4—5 километра отъ В.-Търново къмъ сѣвероисточна страна е расположено по каменистото Арбанашко бърдо селото Арбанаси (по турски Араутъ-кьой, а по гръцки Арванитохори),

---

[1] Слѣдъ свързваньето на источната съ централната желѣзница съ клона Поликрание—Нова-Загора, внасяньето на чамовъ материалъ въ Велико-Търновско отъ Галацъ навѣрно ще прѣстане.

[2]) Вижъ год. III, к. I стр. 15—16.

за което свѣдѣния отъ 17 столѣтие говорятъ, че жителитѣ му произхождали отъ епархията Погонияни въ Епиръ, и се занимавали въ старо врѣме съ търговия по Мала Азия, Унгария, Полша и Руссия. Тѣ били извънредно богати, владѣяли грамадни мушии въ Ромжния, гдѣто лѣтѣ прѣкарвали отъ Великъ-день до Димитровъ-день, облѝчали се въ прѣмѣни потжнали въ злато, сребро и коприна, особенно женския полъ, отличавали се по стройното си тѣлосложение и по хубавитѣ черти на лицето си, повѣрявали въспитанието на чедата си на грѫцки учители, обичали да се прѣкорватъ сами гърци, макаръ и да не владѣяли добрѣ грѫцки езикъ. Велико-Търновския владика ималъ тогава въ Арбанаси своята лѣтна резиденция, сѫщо и своята митрополия. Спóредъ народнитѣ прѣдания, тамъ прѣкарвали лѣтото болѣркитѣ семейства отъ близката стара българска столица. Като навлѣзите въ селото, прѣдъ васъ се откриватъ не равни улици, послани съ хубавъ калдаржмъ, и редъ грамадни кѫщя по чисто български стилъ, изградени пó-вечето отъ камъкъ, съ керемидени покриви, високи комини, голѣми стрѣхи, яки прозорци и открити коридори. Едни отъ тѣхъ сѫ здрави и обитаеми, а пъкъ други сѫ пусти и вече полусрутени. Като доста богати хора, старитѣ арбанасчени си построили въ отколѣшни врѣмена голѣми и красиви кѫщя, архитектитѣ на които сѫ, нѣма съмнѣние, отъ околноститѣ на близкитѣ градове Елена, Дрѣново, Трѣвна и Габрово, гдѣто главния поминъкъ на населението е дюлгерство. Слѣдъ едно грижливо прѣглеждание, всѣкой може да забѣлѣжи сходството въ стила на митрополията въ Велико-Търново и на тия кѫщя въ Арбанаси. Прѣзъ обиколката ни въ него домакинитѣ на нѣкои отъ попървитѣ кѫщя отсѫствувахѫ, та нѣмахме възможность да ги разгледаме отвѫтрѣ. Дървения имъ материялъ е пó-вечето дѫбовъ, буковъ и брѣстовъ, безъ никакъвъ примѣсъ отъ чамъ. Ключалки, мандала, гвоздѣи, — всичко металическо въ тѣхъ е изработено по стара мѣстна система. Прѣзъ 1798 г. цвѣтущото това село било нападнѫто и ограбено отъ върлующитѣ тогава кърджелии, слѣдъ което всички пó-богати хора сѫ се изселили въ Свищовско и по мушиитѣ си въ Ромѫния. И сега въ Арбанаси ще ви посочѫтъ кѫщята на знатнитѣ семейства Гика, Кантакузинъ и Бранковени, нѣкои отъ членоветѣ на които сѫ политически дѣйци въ горѣпоменѫтата съсѣдна държава.[1]) Двороветѣ на кѫщята сѫ заградени отвредъ съ високи

[1]) Учительтъ г. Ламбриновъ ни разсказа, че влаката на бившия военень министръ въ България, Князь Кантакузинъ, била отъ това село, а пъкъ прѣди година единъ ромѫнинъ дохаждалъ тука, да ископае и прибере нѣкаква си надгробна плоча на жена отъ семѣйството Бранковени.

дувари и въ тѣхъ се влиза прѣзъ голѣми порти, здраво изработени. Понеже Арбанашкото бърдо е каменисто, то по него не могѫтъ да се копаѭтъ кладенци, та вмѣсто такива, като никѫдѣ другадѣ въ Княжеството ни, старитѣ жители сѫ построили дълбоки систерни, отъ които пó-вечето сѫ сега праздни. Нѣкой отъ по-голѣмитѣ кѫщя въ селото, като необитаеми, започнѫли сѫ вече да се срутяватъ, а пъкъ въ други живѣѭтъ или бѣдни коренни арбанасчени, или прѣселенци отъ околнитѣ градове. Гръцкия говоръ е вече тука на исчезванье и обикновенния е вече български. И тъй отъ нѣкогашното цвѣтущо и шумно Арбанаси днесъ имаме едно запустѣло и тихо село. Едничкитѣ прѣлѣстни мѣста по настоящемъ тука сѫ двата му мънастиря, Св. Богородица и Св. Никола, (единътъ мѫжски, а другия дѣвпчески) гдѣто посѣтительтъ намира и добъръ приемъ, и прѣсенъ въздухъ, и чудни панорами наоколо.

Пѫтували сме и по други градове въ Велико-Търновско, но прѣди да започнимъ да изучаваме тамшното домостроителство, та не можемъ да си спомнимъ, гдѣ именно сме виждали още типове отъ него като въ споменѫтитѣ. Хубави кѫщя се намиратъ въ Лѣсковецъ, чието население, поради ходянье на печалба въ странство, е доста богато.

Стари кѫщя по чисто български стилъ сѫществуватъ за сега нáй-много въ Трѣвна, и се намиратъ или на вѫтрѣ въ дворовеѣтѣ, или пъкъ на второстепеннитѣ улици. Тѣ сѫ изработени на долния катъ отъ камънье, а на горния катъ отъ дръви, и сѫ измазани вредъ съ глина и варъ. Тѣ иматъ на около, подобно на ония въ Арбанаси — високи дувари, обраснѫли съ брашленъ, и голѣми порти, обковани съ едри гвоздѣи. Дебелитѣ греди, смокове и дирецп въ зимницитѣ имъ и искустно издѣланитѣ дуврами въ стаитѣ имъ произвеждатъ чудно впечатление. Тия кѫщя сѫ останѫли отъ нѣкои стари първенци, които сѫ стрували и добрини на раята, и сѫ я скубяли по нѣкога. Така на примѣръ, започвалъ ли е въ старо врѣме влиятелния чорбаджия да си строи кѫща: той е прибѣгвалъ къмъ помощьта на селското население, като го е принуждавалъ да му подарява материялъ и да му работи *миджия*. Освѣнъ това, около Трѣвна е имало тогава хубави гори, та дръвитѣ сѫ били въ изобилие. При такавато сгода, нѣма съмпѣние, човѣкъ съ малко пари е можалъ да въздигне голѣма кѫща. Сега ний знаемъ тамъ такива, запазели съ чисто българския си стилъ, само 4—5. Пó-голѣмата часть сѫ прѣправени — или твърдѣ малко или коренно, та вече прѣдставляватъ нѣщо съвсѣмъ друго. Старитѣ кѫщя въ Трѣвна сѫ

много пó-хубави отъ оння въ Арбанаси, и се отличаватъ отъ тѣхъ по покрива си, който е отъ едри гранитни плочи.

Прѣди 6—7 години съ събиранье свѣдѣния по народната ни архитектура и скулптура, бѣ се завзелъ англичанинътъ Д-ръ Граевцъ, (ако се не лъжемъ, професоръ въ Робертъ-Колежъ или въ друго американско учебно заведение), който за тая цѣль дохажда въ Трѣвна, гдѣто посѣти всички църкви и пó-хубави стари кѫщя; но, да ли той е обнародвалъ до сега своитѣ издирвания, това не можехме да се научимъ.

Макаръ и населението въ околностьта на сжсѣднитѣ до Велико-Търново градове Дрѣново и Габрово[1]) да се занимава пó-вечето съ дюлгерство, тамъ не се намиратъ красиви кѫщя по чисто български стилъ. Извѣстно ни е, че до прѣди Освободителната война, гдѣто пѫтищата сж работяли много, гдѣто е прѣминавала турска войска, тамъ пó-заможнитѣ българи не сж смѣяли да си строятъ голѣми и хубави кѫщя . . . . . Турцитѣ се располагали съ нашитѣ сънародници, както сж щѣли, — и не само съ личностьта имъ, но и съ имуществата имъ. „Всичко гяурско“, пише приснопаметния П. Р. Славейковъ, „се е сматрѣло, като тѣхна собственность, и клетий българинъ не му оставало нищо друго, освѣнъ да повтаря затаено тѫжната пѣсень, създадена отъ безотрадно тежкитѣ обстоятелства:

Не сади лозье голѣмо,
Не гради кѫщя висока,
Не води жена гиздава,
Не храни чеда хубави,
Да ти е мирна главата,
Да си не найдеш белата“[2])

Дѣдо Семо отъ Габрово ни е расправялъ, че когато въ старо врѣме единъ българинъ започнжлъ да си строи голѣма кѫща въ градината си надъ града, у турцитѣ се породило съмнѣние, да не би тая кѫща да послужи за крѣпость . . . . , та го дали подъ сѫдъ и го накарали да я напусне . . . . . . Прѣзъ годинитѣ-си като работяли майстори отъ Трѣвненско куполата на една църква въ Вратца, турцитѣ възнегодували страшно, и даже стрѣляли върху

[1]) Макаръ и тоя градъ да спада административно въ Севлиевско, инакъ той се счита, както пó-прѣди въ Велико-Търновско.

[2]) Вижъ „Исторически разкази отъ минжлитѣ врѣмена“, „Периодическо Списание“ к. XV, стр. 351.

тѣхъ, защото отъ тамъ се виждало хубаво въ дворoветѣ имъ . . . . . .
Ето коя е причината, гдѣто до прѣди освобождението ни, българитѣ не сѫ смѣяли да строятъ великолѣпни здания.

Нека сега разгледаме въпроса, какъ е станѫло, щото нашитѣ самоуци-архитекти да зарѣжѫтъ полека-лека народния ни стилъ и да заловятъ другъ съвсѣмъ различенъ отъ него. Извѣстно ни е, че, както едно врѣме тъй и сега, въ сѫсѣдната Ромѫния намиратъ прѣхраната си мнозина майстори-зидари отъ Велико-Търновско и отъ другадѣ. До прѣди половина столѣтие, тѣ сѫ ходѣли и въ Цари-градъ, но не да строятъ здания а военни пѫтища, фортове и крѣпости. Всичко ново по домостроителството, което нашитѣ самоуци-архитекти сѫ виждали въ Ромѫния и турската столица, побързвали сѫ го да го принесѫтъ въ България. Освѣнъ това, съ течението на врѣмето дървения материялъ по сѣвернитѣ поли на Стара-Планина ставалъ все пó-скѫпъ, а въ крайдунавскитѣ градове започнѫлъ да излиза отъ Галацъ доста евтенъ чамъ, който полека-лека замѣстилъ тукашния дѫбъ, букъ, брѣстъ и пр. Съ развитието на търговията въ Европейска Турция, започнѫлъ да се принася отъ странство и нуждния при постройката на кѫщя металически материялъ, като разни гвоздѣи, ключалки, прибори за печки и др. Тая е горѣ-долу причината на исчезваньето на оригиналното българско домостроителство въ Велико-Търновско и замѣстваньето му съ друго, съвсѣмъ разнообразно, такова, отъ което се срѣщатъ на стотини въ всѣко едно засѣлено мѣсто.

Че нашитѣ доморасли архитекти и майстори-зидари сѫ въобще хора наклонни къмъ самоусъвършенствувание, прѣдприемчиви и трудолюбиви, това го констатира учредената не отдавна при министерството на Народното Просвѣщение индустриялна коммиссия, задачата на която бѣ да изучи сѫществующитѣ въ Княжеството ни занаяти и да прѣдложи цѣлесъобразни мѣрки за повдиганието на тия отъ тѣхъ, що иматъ добро бѫдѫще. Въ излѣзнѫлата прѣзъ 1889 год. брошура подъ заглавие „Кратко изложение по земледѣлието и занаятитѣ въ България“, написано по събранитѣ свѣдѣния отъ поменатата коммиссия. ето какво срѣщаме:[1]) „Единъ отъ нáй-бързитѣ ничини за повдиганьето занаятитѣ безъ съмнѣние е този, когато на работника, който вече е доста вѣщъ и приготвенъ въ нѣкое занятие, се покаже какъ може да се усъвършенствува и да приготовлява пó-цѣнни продукти. Той за кратко

[1]) Вижъ стр. 21—22.

врѣме усвоява всичко и се усъвършенствува. Нагледенъ примѣръ имаме съ нашитѣ дюлгери. Всѣкиму е познато, че прѣди десетина години кѫщитѣ въ София се градѣхѫ исключително отъ италианци. Нашитѣ дюлгери бѣхѫ принудени да чиракуватъ при тѣхъ и да се учѫтъ. Не се минахѫ нѣколко години, и нашитѣ дюлгери се научихѫ да сѣкѫтъ и дѣлатъ камънье, да зидѫтъ кѫщи и да правятъ по стѣнитѣ имъ всевъзможни украшения отъ хорозанъ; научихѫ се да разбиратъ отъ планъ, да го испълняватъ, да смѣтатъ количеството на необходимитѣ тухли за направата на кѫща по дадения планъ. Съ една дума прѣвзехѫ съвършенно занаята на Италиянцитѣ и ги направихѫ невъзможни. По сѫщия начинъ Италиянцитѣ бѣхѫ замѣстени отъ нашитѣ дюлгери и по шосетата. Тѣзи два факта ни посочватъ вече пѫтя, по който трѣба да се върви, за да се достигне часъ по́-скоро къмъ цѣльта." Горнитѣ мисли на неизвѣстния намъ авторъ сѫ на пълно приспособими и за майсторитѣ-зидари въ Велико-Търновско, гдѣто на́-скоро, слѣдъ освободителната война, тоже се разви широка строителна дѣятелность.

Като прѣгледахме въ началото на 1894 год. общия планъ на първата българска изложба въ Пловдивъ, заедно съ поясненията къмъ частитѣ му, намѣрихме отъ лѣвата страна на главния входъ мѣсто за българска селска кѫща съ „чисто национална архитектура", гдѣто да бѫде изложена нашата рѫчна, домашна индустрия. Четохме по́-сетнѣ въ протоколитѣ на управителната коммисия, че грижата за изработваньето проекта на българската кѫща вземалъ доброволно върху си инжинеръ-архитекта Неновъ, но когато на есеньта посѣтихме офицално отворената вече изложба, за жалость, не намѣрихме никаква българска кѫща, нито на прѣдвидѣното ѝ мѣсто въ общия планъ, нито другадѣ. Както се научихме отпослѣ, поменѫтия инжинеръ-архитектъ прѣдставилъ доста сполучливъ проектъ, за който билъ добрѣ възнаграденъ, но управителната коммисия, не извѣстно по какви съображения, не го турила въ испълнение. И тъй отъ нашето чисто народно домостроителство не фигурираше нищо въ първата българска изложба въ Пловдивъ.[1]) Каква противоположность между нея и миналогодишната изложба въ Прага, гдѣто нашитѣ еднокръвни братья прѣдставили цѣло „Ческо село", което красноречиво говоряло за високото развитие на ческата селска архитектура![2])

---

[1]) Увѣряватъ, че павилиона на Татаръ-Пазарджикския окрѫгъ приличалъ отъ части на българска кѫща, та затова не била построена такава.

[2]) Вижъ „Впечатления отъ Пражката народописна изложба", отъ Д-ръ Ив. Д. Шишмановъ, „Български Прѣгледъ" к. IX—X.

Въ цѣлото ни Княжество първо мѣсто по хубость и здравина заема селското домостроителство въ Велико-Търновско и отъ части въ Родопитѣ. Прѣгледайте всичкитѣ доста сполучливи типове отъ селски кѫщя на извѣстния живописецъ Ив. Мърквичка (едни приложени къмъ разни книги на „Министерски Сборникъ", а други още не обнародвани), и ще видите, че кѫщята въ Софийско (Осиково), Цари-бродско (Държина), Ломско (Вълчидрѣмъ), Берковско (Главановци, Бѣли-мелъ) и Ихтиманско стоятъ много пó-долу отъ ония въ Габровско (Жѫлтешъ, Болтата) и Родопитѣ (Чепелари, Чаушево). Пишущий настоящитѣ редове се очудва на грозното селско домостроителство около столицата, та и на много мѣста по провинцията. Въ южнитѣ поли на Емине-дагъ, кѫдѣ брѣговетѣ на Черно-море, селскитѣ кѫщя сѫ пъкъ исключително еднакви, особенно въ Св. Власъ и Емона; тѣ иматъ само формата, но не и украшенията на кантонерка и сѫ расположени все по една посока.

Желателно е щото, ако нѣкой нашъ инжинеръ или архитектъ се залови да изработи рѫководство съ планове и фасади за селското ни домостроителство, да му даде националенъ характеръ, като вземе за образецъ старото ни домостроителство въ Велико-Търновско. Сѫщото ний виждаме да сѫ направили хората и другадѣ. Въ Руссия сѫществуватъ разни „Сельско-хозяйственная архитектура" и „Сельское строительное искуство,"[1]) които сѫ съставени все по подражание на старото русско домостроителство.

Кѫщя по чисто народенъ стилъ прѣдполагаме да се намиратъ още въ Срѣдня-Гора, Родопитѣ, Котленско и нѣкои пунктове, гдѣто населението се занимава съ дюлгерство. Както говорихме и на друго мѣсто,[2]) никога не можемъ да се съгласимъ съ мнѣнието на Д-ръ К. Иречека, че домостроителството е принесено у насъ — въ България отъ Албанцитѣ. Въ списанието „Библиотека"[3]) срѣщаме една статия подъ заглавие „Жилищата на селското население въ вилаетитѣ", отъ В. Кѫнчева, при която има и типъ отъ нáй-хубава селска кѫща въ Костурско, Леринско, Каиларско, Битолско Демиръ-хисарско, Дебърско, Неврокопско, Разлогъ, Драмско и пр. Като сравнимъ тоя типъ съ оня въ Велико-Търновско, ний ще видимъ, че между тѣхъ *нѣма никакво сходство*. Понеже албанецътъ и македонецътъ сѫ

---

[1]) Отъ Скрябучински, Леве, Шулцъ, Каролевъ и др.

[2]) Вижъ „Приносъ къмъ нашата техническа терминология", „Списание на Българското инжинерно-архитектно дружество въ София", год. II к. I.

[3]) Вижъ к. IX, год.

*

на́й-близки съсѣди и владѣятъ, може да се каже, на равно строителното искуство, то, нѣма съмнѣние, че и селскитѣ имъ кѫщя сѫ еднакви въ архитектурно отношение. Тъй като кѫщитѣ, проектирани и изработени отъ тамшнитѣ майстори-зидари, въ нищо не приличатъ на ония, проектирани и изработени отъ сѫщитѣ въ сѣвернитѣ поли на Стара-Планина, то възможно ли е да се прѣдполага, че еднитѣ сѫ усвоили строителното искуство отъ другитѣ? Впрочемъ, това доказателство не е достатъчно силно, щото да ни докара безспорно да приемимъ, че българинътъ въ Мизия е научилъ домостроителството отъ живущия много далечъ отъ него албанецъ задъ Шаръ-Планина и Охридското езеро. По сѫщия прѣдметъ остава да говоримъ по́-обширно другъ пѫть.

Увѣрени сме, че на́й-късно слѣдъ едно столѣтие въ Велико-Търновско и на други мѣста въ Княжеството ни нѣма да остане ни диря отъ старото българско домостроителство. Нѣколкото десетки кѫщя по чисто народенъ стилъ, като изградени по́-вечето отъ дървенъ материялъ, или ще се срутятъ до дъно, или пъкъ ще дочакътъ коренни прѣправки. За да бѫде една кѫща здрава, колкото и добрѣ да е съградена, тя трѣба да се подкрѣпя на всѣкои 5—10 години. Старитѣ кѫщя въ Арбанаси, като запустѣли, започнѫли се вече да се разсипватъ, а ония въ Трѣвна, както казахме по́-горѣ, губятъ полека-лека оригиналния си изгледъ. Намираме за умѣстно да споменемъ тука, че чудно красивия *сукай* съ скѫпи мисали и огърлици, който, може би, сѫ носили старитѣ български болѣрки и които носяхѫ селенкитѣ въ Велико-Търновско, отъ освободителната война насамъ е изоставенъ съвсѣмъ, никакъ не се вижда по тамшнитѣ сборове, ла́зарни и пазарни дни, и по настоящемъ е станѫлъ толкова рѣдкость, щото не може да се намѣри поне единъ пъленъ екземпляръ за столичния музей. Благодарение на отличния нашъ народенъ живописецъ г. Ив. Димитровъ и г. Мърквичка, че уцѣнили важностьта на сукая и нарисували отъ натура селенки, примѣнени съ такъвъ сукай, та картинната ни галерия може да се сдобие поне съ снимъкъ отъ сукаи.[1]) Нѣма съмнѣние, че както на́й-оригиналнитѣ нѣща отъ селската носия въ Велико-Търновско вече не се срѣщатъ, — тъй ще исчезнатъ тамъ и всѣкакви типове отъ народното ни домостроителство. Тъй като старитѣ кѫщя, за които говорихме по́-горѣ, сѫ рѣдкость, а прѣдставляватъ що-годѣ интересъ въ архитектурно и архио-

---

[1]) Отъ първия живописецъ има два, а отъ втория единъ само, и всичкитѣ различаватъ по видъ, поза и форматъ.

логическо отношение желателно е да се снематъ планове, фасади и детайли отъ тѣхъ. Сѫщото трѣба да се направи и съ всички други сгради въ страната ни, останѫли отъ врѣмето на второто Българско старо царство, каквито сѫ напр. църквата св. Пантелеймонъ въ Бояна, църквата Успѣние Прѣсвятие Богородици въ Драгалевски мънастирь, църквата Св. Иванъ Богословъ въ Погановски мънастирь, митрополията въ Велико-Търново, бивша резиденция на българскитѣ патриарси, и всичкитѣ други исторически църкви тамъ. Въ послѣдната (III) книжка на „Свѣтлина“ извѣстнитѣ архиолози братья Шкорпилъ ни даватъ планове на църквата Св. 40 мѫченици. Но не само такова, а и фотографически снимъци сѫ необходими за всичкитѣ архитектурни паметници въ Княжеството, като ония, които поменѫтитѣ учени направихѫ за Византи́скитѣ църкви въ Месемврия.[1]) Въ сѫсѣдната намъ държава Сърбия, гдѣто се намиратъ пó-вече стари сгради, много отдавна е била уцѣнена важностьта имъ. По инициативата на ученото дружество, което издава и „Гласникъ“, още прѣзъ 1871--1872 год. двама архитекти снели плановетѣ на всички стари църкви и мънастири, като ги и придружили съ подробно описание.

Върху значението на старото българско домостроителство и на всички въобще паметници по него обръщаме вниманието нáй-първо на почитаемото министерство на Народното Просвѣщение и послѣ на г. г. членоветѣ на „Българското Инжинерно-архитектно дружество“ а тъй сѫщо и на „Дружеството за поддържание искуството въ България“.

София, 1 Май 1896 год.

---

[1]) Вижъ „Министерски Сборникъ“, книга III, статията „Черноморското крайбрѣжие и съсѣднитѣ подбалкански страни въ Южна България (Археологически изслѣдвания“) и картинитѣ къмъ нея.

Обичаи и обреди по свадби въ Копривщица.

Като придавъ при досегашни сбирки отъ народни обичаи прилагамъ слѣдующий описъ на староврѣмски обичаи и обреди, каквито съмъ ги запомнилъ, вършени по свадби въ Копривщица прѣди 60 години.

1. Прѣди свадбата.

Копривщенци, като не намирахѫ както и сега не намиратъ, лесенъ поминъкъ въ родното си планинско мѣсто, бѣхѫ принудени да прѣминуватъ повече отъ половина година по чужди страни, като абаджии въ Цариградъ и по Азия, като скотовъдци и браничаре по Одринско и като бегликчие по цѣла Европейска Турция. По-вечето отъ тѣхъ се прибирахѫ у дома си пролѣтъ, за да прѣкаратъ лѣтото при своитѣ си; оттова и свадби въ Копривщица се правѣхѫ обикновено лѣтѣ, отъ Петровъ-день до богородично заговѣвание (1 Авг.), нарѣдко есень и зимѣ. Млади момци на 20—25 годишенъ възрастъ трѣбваше, по тогавашния обичай, да се погрижатъ во врѣме да си изберѫтъ другарка на живота и да се задомятъ. За това, щомъ се приберѣхѫ у дома си пролѣтъ, засновѣхѫ и зачестѣхѫ по извори, по люлки и по хорà, за да оглеждатъ и си избирѫтъ годеници измежду нахвалени и прѣпорѫчани отъ родителитѣ имъ дѣвойки. Люлки се връзвахѫ пролѣтъ по високи върби на широки расколи (мегдане), гдѣто момци и дѣвойки се събирахѫ да се люлѣѭтъ, да се шегуватъ, а главно да се оглеждатъ и аресватъ. Голѣми хорà се събирахѫ всѣки праздникъ на двѣ три мѣста изъ село; на тия хорà набрани момци и дѣвойки, наловени за пояси единъ до другъ, нáй-отпрѣдъ момци, а по тѣхъ млади невѣсти и дѣвойки, — по свирнята на гайда залюлѣехѫ длъга верига хорò. Тамъ пò-възрастни, бащи и майки, насѣдали въ срѣдата или на около хорòто, изглеждахѫ и оглеждахѫ напрършенитѣ момци и нагизденитѣ дѣвойки, та си пробирахѫ зетьове и снахи. Слѣдъ такова повтаряно оглеждание родителитѣ на момъка, ако му одобрѣхѫ избора, пратѣхѫ *удумница,* нѣкоя стара жена, за да поиска аресаната мома. Мо-

мини родители поблагодарѣхѫ за честьта, която имъ сторили, и ако имъ бѫдѣше угодна поканата съ съгласие на дъщеря си, давахѫ дума. Удумницата, кога сполучѣше въ посланието си, завръщаше се у момкови съ радостна вѣсть, че поканата била приета на драго сърце. На другия день или въ слѣдующия праздникъ сутреньта момкова майка или по̀-стара роднина идѣше у момини *за цвѣте*. Тамъ дѣвойката прѣдъ родителитѣ си попитана, ако склоняше въ знакъ на съгласие, идѣше въ градината, наберѣше здравецъ, боже-дърво, та увиеше съ червена нищка китка, въ която втикнѣше и глава лукъ за сполука, па я прѣдадѣше на годежарката, за да я занесе и прѣдаде на момъка.

Слѣдъ тая прѣдварителна работа родителитѣ на момъка, придружени отъ него и отъ роднини и приятели, идѣхѫ у момини съ китка, накитена съ нанизани на нея разни жълтици, на брой отъ 10 до 20, съ които годеникътъ споредъ състоянието си дарява годеницата си. У момини почерпѣхѫ годежаритѣ, извадѣхѫ годеницата да целува рѫка на бѫдѫщитѣ си свекъръ и свекърва, на юнака и на всички годежари, които я дарявахѫ съ жлътиче или нѣкое грошѐ, а тя имъ раздаваше китки. Така почетени и почерпени, годежаритѣ се завръщахѫ у момкови, та се гощавахѫ и веселяхѫ.

Въ сѫщия день, слѣдъ годѣвката, у годеницата се съберѣхѫ роднински моми, та нанижѣхѫ подаренитѣ отъ годеника жлътици на *огърлица*, която честитата годеница окачѣше на шия и идѣше за вода на нѣкой изворъ; тамъ приятелки и връстници се навалѣхѫ да ѝ гледатъ и броятъ жлътицитѣ, и по числото имъ да я ублажаватъ или окайватъ. Годѣвки обикновенно ставахѫ до Еневъ-день (24 Иун.). За това, когато се кажѣше за нѣкого *енясалъ*, разбирахѫ, че той прѣкаралъ Еневъ-день, безъ да се сгоди, та оная година нѣма да се жени.

Въ слѣдующата по годѣвката Св. Недѣля правѣхѫ голѣмъ *годежъ* или *запивъ:* момкови родители, роднини и приятели отидѣхѫ у момини, гдѣто се гощавахѫ и запивахѫ, и послѣ се договаряхѫ за деня на свадбата и за *даровет*ѣ, каквито щѣхѫ си дарятъ взаимно. Дарове отъ момкова страна бивахѫ обикновенно ботуши на свата и обуща на свахата и на всички имъ ближни роднини; а отъ момина страна за дарове давахѫ: ризи на свекъра и на свекървата и рѫкави на ближнитѣ имъ женски роднини. Неточно прѣдавание уговоренитѣ дарове често даваше поводъ на сръдни и расправии, а нерѣдко даровет ѣ се и повръщахѫ назадъ.

Слѣдъ запива заготвѣхѫ се и отъ двѣтѣ страни за свадба. Една отъ пръвитѣ грижи бѣ да се приготви пченица за *каша*, — ѣстие, съ което се завършаше всѣка гощавка по свадбата. Въ единъ праздникъ се съберѣхѫ у момкови, както и у momини, млади булки и моми, та съ пѣсни и шеги очистѣхѫ пченица, и послѣ, придружени отъ млади момци и отъ годеника, нарамѣхѫ въ цѣдилници очистената пченица и я занесѣхѫ на единъ отъ селскитѣ кутели, издълбани отъ камъкъ и поставени на широки расколи, гдѣто да може да се събере много свѣтъ и да се играе хорò. Тамъ донесѣхѫ и отъ момини очистена пченица и доведѣхѫ годеницата. Въ врѣме, доклѣ едни момци — двама по двама — тлъчѣхѫ пченицата, за да се олущи отъ луспи, други вротѣхѫ хорò, на което се събирахѫ и всички сгодени моми, както и които чакахѫ своя *орисаникъ*. Сгоденитѣ моми, за да се распознаватъ отъ несгодени, посѣхѫ втикнати на пояса си една шита бѣла крѫпа (чевре) и на хорòто се хващахѫ прѣди негоденитѣ. Тлъчението пченица за каша бѣше единъ другъ случай за веселби, които се свършвахѫ у дома на годеника съ черпение и съ хорò.

Слѣдъ годежа заготвѣхѫ и уговоренитѣ дарове; у momини особенно се съборахѫ на *тлъка* роднински и приятелски дѣвойки, та съ пѣсни и разни шеги *тлъкувахѫ*, сир. помагахѫ да се ушиѭтъ ризи, рѫкави и други такива потрѣбни за булката и за дарове. У момъка пакъ готвѣхѫ щото щѣше да трѣбува за ѣдение и пиение по свадбата: едно двѣ говеда, овни, агнета, бъчва вино и пр., и се распореждахѫ да направятъ *сѣнници*. Сѣнници се правѣхѫ на двора отъ зелена букова връшина и служѣхѫ за пазение гостието въ врѣме на гощавкитѣ отъ слънце и отъ дъждъ. По срѣдата на сѣнника на длъжь слагахѫ широки дъски за трапеза, а отъ странитѣ имъ — други дъски за столове. Въ сѫщото врѣме се нагодѣше на двора и готварница, оградена съ зелена връшина. Слѣдъ всички тия приготовки, като се минѣше Петровъ-день, захванѣше свадбата. Отъ деня на годѣвката до свадбата годеникътъ, придруженъ отъ майка си и отъ нѣколко роднини, всѣки праздникъ навѣждаше си годеницата у дома ѝ, гдѣто го и гощавахѫ, а той я даряваше съ нѣщо.

2. Въ врѣме на свадбата.

Свадбата се начинаше въ четвrътъкъ прѣди Св. Недѣля, въ която щѣше да стане вѣнчавката. Въ Четвrътъкъ засвирѣхѫ съгласени за свадбата свирци и се замѣсеше *квасъ*. За кваса се съ-

берѣхѫ у момкови както и у момини млади роднини — булки, дѣвойки и дѣвери; постелѣхѫ на срѣдъ одъра *чопкень* (връхна дрѣха за намѣтание), пръснѣхѫ по него ечимикъ; сложѣхѫ нощви, сито, сѣдло и крина, пълна съ брашно. На сѣдлото сѣднѣше на́й-първѣ *прѣпорчията,* комуто турѣхѫ на глава вѣнецъ, прѣзъ рамо червенъ поясъ, а въ неговия поясъ втикнѣхѫ жегълъ и желѣзенъ топузъ. Така накитенъ, той земѣше да сипва въ ситото брашно и да сѣе като люляше ситото, безъ да го тупа, за да се не тупатъ младоженцитѣ. Слѣдъ прѣпорѫчията се изредѣхѫ и другитѣ дѣвери, та по сѫщия начинъ накитени посѣехѫ. На́й-послѣ сѣднѣше на сѣдлото на́й-голѣмата калина, момкова сестра или друга ближна роднина; ней окачѣхѫ на шия *ривцето* (нанизъ отъ стари сребърни монети), на рѫцѣ ѝ налъзнѣхѫ гривнитѣ, а на поясъ ѝ опояшѣхѫ чапразитѣ, които момъкътъ е приготвилъ за булката. Въ такъвъ накитъ тя посѣеше. па замесѣше отсѣтото брашно. Около сѣячитѣ наредени дѣвойки пѣехѫ:

Запѣваме, засѣваме
Прѣз три сита копринени
В три корита чемширени.
Изгрѣяло ясно слънце,
Огрѣяло всички дръвйе,
Едно дръво на́й-огрѣя.
Че кой бѣше под дръвото?
Стоян (име на юнака) бѣше под дръвото,
Дѣ си коня сѣдлаеше,
Сѣдлаеше, 'буздаеше,
А Рада му диван стои,
Диван стои, стръмен[1]) дръжи
Стръмен дръжи, слъзи рони.
А Стоян я прѣговаря:
Я мълчи Радо, не̏ плачи!
Не отхождам бой да боювам,
А отхождам да кумувам,
И ти с мене млада кума;
Да вѣнчавам млади булки
Да крьщавам мѫжски дѣца.

Отъ замесеното тѣсто калината направѣше тутманикъ (единъ видъ баница), който сложѣхѫ съ медъ на столъ посрѣдъ двора, и около него залюлѣяхѫ хорò. Послѣ момкова майка расчупѣше тутманика та раздадѣше на набранитѣ, а една часть пратѣше у момата. Слѣдъ като се замесѣше квасътъ и се развдигнѣхѫ нощви и сѣдло, тръ-

[1]) Стръменъ старобългарско стрьмѧ (узенгия).

колѣхѫ по чопкена мѫжско дѣте камъ вратата, ако е да иде юнакътъ на *приводъ* у булчината си кѫща, или на вѫтрѣ, ако е да остане у бащината си кѫща, Въ деня на кваса се нагодѣше и *прѣпорецъ;* той състоеше отъ бѣлъ и червенъ платъ съ нѣколко бѣлужки (шарки) по него; плата прикововахѫ или завързвахѫ на дълъгъ изгладенъ прѫтъ, на връха на който налъзнѣхѫ вѣнецъ съ кравайче. Съ прѣпореца прѣпорчията, какъвто обикновенно биваше синътъ на старисвата, поведѣше хорòто около сложения тутманикъ слѣдъ кваса, а въ врѣме на свадбата придружаваше свадбаритѣ съ булката по вѣнчавката и по гощавкитѣ.

Въ Четвъртъкъ момкова майка съ пахуръ ракия идѣше да калеса *кумъ, стари-сватъ, побащими и помайчими,* на които младитѣ синове се готвѣхѫ да връшѫтъ служба на *дѣвери,* а момичетата имъ — служба на *калини.* Кумъ и кума бивахѫ кръстникътъ или кръстницата на момъка, побащими — пò-голѣмитѣ братия на момъка, стрикитѣ му или други роднини; нáй-стария отъ тѣхъ бѣ *стари-сватъ;* помайчими бѣхѫ стопанкитѣ на побащимитѣ.

Въ Петъкъ у момини изваждахѫ на показъ *прѣмѣната,* съ която родителитѣ прикосвахѫ дъщеря си. Прѣмѣната изобщо състоеше отъ нѣколко *сукмани,* ушити отъ сини димии (тънъкъ шаякъ), отъ нѣколко памучни ризи отъ домашно платно съ кенета по поли, рѫкави и наградки, отъ нѣколко обуща, чехли, чорапе и терлици, крѫпи за забраждание и отъ сукненъ кожухъ съ копринена рокля за вѣнчилници; при това за покѫщнина плъсть, черга, възглавници, цѣдилници (торби) и други такива. Прѣмѣната се прострѣше на вѫже изопнѫто на двора, а роднини, приятелки и съсѣдки дохаждахѫ да гледатъ прѣмѣната, да играѭтъ наоколо хорò, и принасяхѫ на булката дарове: крѫпи, чорапи, прѣстилки и пр.

Въ Сѫббота у момкови постелѣхѫ на двора чопкенъ, и на столъ възъ него сѣднѣше младоженецътъ, за да го обръснѫтъ и му омиѭтъ главата; по него се изредѣхѫ и побащими и дѣвери. Въ врѣме, доклѣ се бръснѣше юнакътъ, около него събрани роднински моми и булки припѣвахѫ пѣсеньта: *Изгрѣяло ясно слънце* и пр. Въ сѫщия день у момини се съберѣхѫ булки и калини, та омиѣхѫ и уплетѣхѫ косата на невѣстата, като припѣвахѫ между други и слѣдующитѣ пѣсни:

Сливи цьвтят и ябълки
У момини равни двори,
Не сѫ сливи, ни ябълки,
А сѫ зълви и дѣвери.
Дѣвери чакат махрали,

А злъви чакат ржкави.
Не е мома дар готвила,
Най е мома овце пасла,
Овце пасла с мили брата,
С мили брата по планини,
По планини и по гори.

Друга:

Яребице златокрила,
Не пѣй рано по ливаде,
Не буди ми мили брата:
Хвали ти се да те хване,
Ако ли те пак не хване,
Оти-ще си у златарин,
Искова-ще злати примки,
Тури-ще ги по ливаде,
По ливаде да те хване.

Въ сжщия день уплетѣхж и вѣнци за булката и за дѣверитѣ, а надвечеръ момкови роднини и приятели идѣхж у момини съ *мѣна*. Мѣна наричахж даровете, съ които момъкътъ дарѣше невѣстата си: именно сребърни гривни и чапрази (похти), ривце (нанизъ) отъ вехти бабки и други стари грошове, и пръстенъ. Съ тия дарове занесѣхж и уговоренитѣ дарове за свахитѣ — момини родители и роднини. А срѣщж тѣхъ у момини, откакъ почерпѣхж и нагостѣхж гостието съ тутманикъ, прѣдадѣхж имъ уреченитѣ дарове за момкови родители и роднини.

Въ Сжбота кумътъ, стари-сватътъ и побащимитѣ калесвахж роднини и приятели, за да ги придружаватъ въ утрѣшния день на свадбата. Тъй сжщо и момкови калесари, възседнжли на коне съ бъклици вино въ дисаги, обикаляхж отъ кжща на кжща та калесвахж за свадбата.

Вечерьта калесаритѣ и други *пристойници* по свадбата съ роднински моми се съберѣхж, та се веселяхж докъсно у момкови и у момини.

Въ Недѣля сутреньта рано отъ момини испратятъ у момкови булчината прѣмѣна, натоварена на конь, накитенъ по глава съ цвѣтя; а кумътъ, стари-сватътъ и побащимитѣ, придружени отъ събрани у тѣхъ гостие, отиватъ у момкови и оттамъ, като земжтъ свекъра, свекървата, юнака и събранитѣ тамъ свадбари, отиватъ у момини за да земжтъ булката. Спрятъ се на двора, посрѣщнжти отъ сватове и свахи, и помайчимитѣ съ дѣверитѣ влѣзжтъ въ стаята

при булката, която прѣмѣнена ги чака, заобиколена отъ другарки и отъ посестрими калини, надарени отъ майка й съ ржкави. Помайчимитѣ исправятъ прѣдъ булката дѣверитѣ, които обикновенно биватъ двама, и тя имъ цѣлуне ржка; дѣверитѣ се наведжтъ та й обужтъ чехлитѣ, подарени отъ юнака. Булчина майка подари на дѣверитѣ по единъ пошъ; тѣ го хванжтъ за единъ край, вързанъ съ коприненъ клупъ, а другия край съ клупъ подадатъ на булката и й го налъзнжтъ на едната ржка единий пошъ, а на другата другия: Дѣверитѣ поведжтъ булката, а калинитѣ около нея пѣжтъ жални пѣсни за раздѣла. Една такъва е слѣдующата:

Ела се свива, прѣвива[1])
Мома се с род прощава;
Прощавай роде голѣми,
И ти майчице рождена.
Аз ида при друга майка,
При други майка и баща.
Момкова кжща хубава
Момкови двори широки.

Булката, съ поклони отъ врѣме на врѣме, умждрена прѣстжпя бавно къмъ кума и кумата, които я чакатъ на двора; поклони имъ се три пжти, и тѣ й надѣнжтъ було, та и забулятъ. За було служеше червенъ коприненъ платъ, тънъкъ като мрѣжа и накитенъ съ лъскави луспи (тетремета). Слѣдъ това свадбаритѣ потеглятъ за цьрква, напрѣдъ мжжие, по тѣхъ жени, а нáй-послѣ момъкътъ и по него булката, умждрена и придружена отъ калини съ наведени къмъ земята очи прѣстжпя бавно. Прѣдъ пжтнитѣ врата, когато да излѣзе свадбата, излѣжтъ котелъ вода, а слѣдъ булката майка й пръска пченица, размѣсена съ шекерчета и съ дрѣбни пари. Изъ пжтя булката прѣстжпя тъй бавно, щото свадбаритѣ сж принудени отъ врѣме на врѣме да се спиратъ по пжтя, за да я чакатъ; въ това врѣме, на почивка, отредени черпаче изъ оловенъ *крондилъ,* прѣвръзанъ съ бѣло чевре, черпятъ на около свадбаритѣ съ ракия съ нарочито за това употрѣбявана срѣбърна чаша. Слѣдъ доста бавенъ вървежъ, нáй-сетнѣ свадбата пристига въ църква, гдѣто прѣдъ цьрковнитѣ врата се свърша отъ свещеницитѣ обрядътъ на обржчението и обржченитѣ се въвождатъ въ цьрква, гдѣто се извършва вѣнчалний обрядъ.

[1]) Тая пѣсень както и много други пѣсни, които се пѣяхж по свадби, сега сж иззабуравени; само по нѣколко остатъци отъ тѣхъ се помнятъ и пѣжтъ, и то нееднообразно.

Слѣдъ вѣнчавката свадбаритѣ по сѫщий редъ завождатъ вѣнчанитѣ у момкови. Тамъ свекърътъ и свекървата на двора посрѣщатъ младоженцитѣ съ подскачание прѣдъ тѣхъ на *посѣдникъ*, втикнѫтъ имъ по глави здравецъ, запоятъ ги съ вино изъ *ухаче*, накитено съ вѣнецъ, и ги засладятъ съ шекерче. Послѣ свекървата си отпаше поеса, та прѣпаше младоженцитѣ прѣзъ вратоветѣ имъ и тъй свързани ги поведе за въ кѫщи. Булката не рачи да тръгне; свекърътъ и свекървата обрекѫтъ ѝ крава, овца или другъ нѣкакъвъ даръ и тя тръгне, та мине заедно съ юнака и по бѣло платно простренo отъ двора до входа на кѫщата. Тамъ младоженецътъ се спрѣ на прага, протегне колѣно, на което свекървата посипе соль; булката лизне отъ сольта и мине подъ колѣното на юнака, а той я тупне по гръба. А прѣди да прѣмине подъ колѣното, доведѫтъ ѝ мѫжско дѣте; тя го прѣгърне и го пусти да се провре между нея и младоженеца. Вѫтрѣ въ кѫщи поведѫтъ булката да помаже съ медъ горнитѣ прагове на вратата, за да не влиза зло, да бръкне въ брашнавитѣ вретища и въ качетата съ масло и сирене (дѣто ги има), за да бѫдѫтъ пълни; послѣ я заведѫтъ да погледне на горѣ изъ комина, за да ѝ бѫдѫтъ дѣцата черноокu, и я оставятъ въ стаята съ калинитѣ. Свадбаретѣ почерпени честитяватъ на мадоженцитѣ, на родителитѣ и роднинитѣ имъ съ благослови; *„да сѫ честити* и *дълговѣчни“* и на юнака: *„тасъ година съ булка, до година съ люлка“*. Слѣдъ това свадбаретѣ заведѫтъ кума и побащимитѣ по домоветѣ имъ, дѣто почерпени изново разотиватъ си по дома, за да се готвятъ за гощавка вечерьта у момкови.

Подъ вечерь калесанитѣ свадбари се съберѣхѫ у кумови, у побащимови и у момини, кой дѣ обичаше. Всѣки свадбарь носѣше по бъклица съ вино, и по него жена му съ кравай или съ прѣсна пита и сиренце. Моминитѣ родители, кумътъ и побащимитѣ поведѣхѫ всѣки своята дружина свадбаре, та ги заведехѫ у момкови съ по едно печено агне. Тамъ всѣка дружина насѣдаше на отдѣлни трапези подъ сѣнници. На кума се прѣдоставяше нáй-почетно мѣсто на чело. Гощавката обикновенно състоеще отъ двѣ-три гостби: говеждо месо сготвено съ лукъ, съ зеленъ бобъ или съ другъ зеленчукъ, печено агне и каша. Всѣки отъ свадбаретѣ си начупеше кравая, та си раздадѣхѫ единъ другому съ по малко сиренце и начнехѫ да ѣдѫтъ отъ гостбитѣ, които имъ се поднасяхѫ едно по друго въ калени паничета. Черпаче отъ страна на момъка, на кума и на побащимитѣ черпѣхѫ редомъ съ вино, и послѣ и самитѣ свадбаре

се черпѣхѫ отъ своитѣ бъклици. Между това свирци веселѣхѫ свадбаритѣ съ разни свирни и пѣсни и берѣхѫ подаръкъ по десетаче или нѣкоя пара, които всѣки веселъ гость забаждаше въ кравайче, прѣдавано отъ едного на другиго. Въ това врѣме булката, поведена отъ помайчими и дѣвери, цѣлуваше на свадбаретѣ рѫка редомъ като начнеше отъ кума; всѣки гость пинѣше вино изъ поднесеното му отъ помайчимата ухаче, честитѣше и дарѣше булката съ нѣкое грошѐ. Тая гощавка у момкови се наричаше *момини,* защото на́й-много свадбари придружавахѫ момовинитѣ родители. Свадбаретѣ помрѫкнало заведѣхѫ кума, побащимитѣ и моминитѣ родители у домоветѣ имъ и се разотидѣхѫ. За честь на кума самий младоженецъ го испращаше у дома му и тамъ му стоеше почтително правъ, докѣ да му дозволѣше кумътъ да се завьрне у дома си. Нѣкои шеговати кумове държѣхѫ кумцитѣ си до късно и ги карахѫ да имъ раскопчаватъ дрѣхитѣ. Посрѣщачитѣ и шътачитѣ остаяхѫ вечерьта у момкови да вечерятъ и да се веселятъ дори до срѣдъ нощь, когато младоженецътъ расчупѣше приготвенъ тутманикъ и го раздадѣше на останѫлитѣ си гостие, повечето роднини; тѣ го изѣдѣхѫ съ медъ и се разотидѣхѫ по домоветѣ си.

Въ понедѣлникъ сутреньта роднини и приятели идѣхѫ у момкови да пиѭтъ *сладка ракия* и да честитятъ на младоженцитѣ. Свекърътъ, свекървата и други роднини даряваха невѣстата съ по една жълтица, а тя отъ своя страна ги даряваше съ ризи, а зълвитѣ си, етървитѣ си и други посестрими (калини) съ по едни рѫкави; на дѣверитѣ пакъ връжѣше на дѣсна рѫка съ червена нищка жълтиче или грошѐ за *огледало;* така се наричаше тоя даръ. Слѣдъ това нѣколцина момци отидѣхѫ да занесѫтъ у момини сладка ракия на сватове и свахи, и за поклонъ носѣхѫ нарамень на едного отъ тѣхъ овенъ, навитенъ съ вѣнецъ и съ варакюсани рога.

Слѣдъ обѣдъ въ понедѣлникъ дойдѣхѫ отъ момини нѣколко жени *каначки,* придружени отъ двама-трима момъка, та донесѣхѫ покана отъ разни ѣстия, за да канятъ булката, като си прѣдполагахѫ, че тя се е свѣнувала да ѣде у свекрови. По пладнѣ булката, придружена отъ посестрими, идѣше на нѣкой изворъ за вода, съ която у дома послужѣше свекъръ, свекърва, мѫжа си и други роднини; това ходение не бѣ толкова за вода, колкото да се порасходе булката изъ село за да я видятъ булка прѣмѣнена.

Надвечерь въ сѫщий день у момкови се сберѣхѫ кумъ, побащимъ и калесани гостие, та оттамъ отидѣхѫ на *отвръти* у момини родители, гдѣто ги гощавахѫ. Всѣки свадбаръ носѣше у момкови

по нѣкакъвъ *поклонъ*. Подъ това име се разбираше какъвто и да билъ приносъ за ѣдение. Обикновенно поклонътъ състоеше отъ агне, шаранъ или друга риба, половякъ вино, сплитка лукъ и пр. Тоя обичай е установенъ билъ, по всѣка вѣроятность, за да се помогне на младоженеца за разноскитѣ му по свадбата. Събранитѣ за отвръткп носѣхѫ си по кравай и бъклица вино. При посрѣщание свадбаретѣ съ *добрѣ дошли*, поставенитѣ посрѣщачи както у момкови така и у момини се рѫкувахѫ съ свадбаретѣ, и слѣдъ рѫкуване досягахѫ се съ рѫка до устата и послѣ я слагахѫ на сърцето си. Тоя начинъ за здрависване бѣ запазенъ само при посрѣщание по свадби и по други гощавки. Свадбаретѣ на отвръткп у момини насѣдахѫ на трапези, сложени подъ сѣнници и се гощавахѫ сѫщо тъй, както вчера у момкови. Булката съ мѫжа си сѣдаше отдѣлно вѫтрѣ въ кѫщи. Слѣдъ вечерята заведѣхѫ младоженцитѣ у дома имъ, дѣто посрѣдъ двора се постелѣше черга и възъ нея на възглавници сѣднѣхѫ свадбаретѣ та гайтанявахѫ свадбата съ пиение здравици.

Въ вторникъ момъкътъ сложеше обѣдъ на кумъ, на побащими, дѣвери, пó-близкни роднини и приятели. Слѣдъ като се нагостѣхѫ на тоя обѣдъ, изобиленъ отъ отбрани ѣстия, гостието продължѣхѫ веселбата съ хорà дори до вечерьта. Тогава момъкътъ надарѣше готвачитѣ и шътачитѣ по свадбата съ по риза, а свирцитѣ съ по единъ пошь, и свадбата се гайтанѣше.

3. Слѣдъ свадбата.

Въ четвъртъкъ слѣдъ свадбата младата булка идѣше у майка си на *миение;* тя не биваше да се омие у свекръвини, до когато *говѣе*. За това както първата седмица по свадбата, така и слѣдующитѣ седмици всѣки четвъртъкъ отиваше на миение у майка си, дѣто я и гощавахѫ. Въ сѫббота вечерь идѣше заедно съ мѫжа си на вечеря и спание у майка си, а сутреньта въ недѣля идѣхѫ въ църква за *разрѣшена молитва*.

Булката *говѣеше* на всички мѫжеви роднини, на кумъ, на побащими, на помайчими, на дѣвери и пр. До когато говѣеше, тя мълчеше прѣдъ тѣхъ, не отговаряше дори и когато я питахѫ за нѣщо, пазѣше се още да я не видятъ гологлава или боса. Тя *отговѣеваше,* сир. проговорваше едва когато я викнѣхѫ на *прошка,* та я простѣхѫ. Нáй-напрѣдъ свекърътъ и свекръвата щѣхѫ да простятъ булката, сир. да ѝ дозволятъ да говори прѣдъ тѣхъ, като ѝ подарѣхѫ котелъ, или другъ нѣкакъвъ мѣденъ сѫдъ. Послѣ редомъ

викахѫ булката на *прошка* кумътъ, побащимитѣ, помайчимитѣ и други роднини, и всѣки единъ отъ тѣхъ даряваше ѝ по мѣденъ сѫдъ, а тя отъ своя страна ги дарѣше съ риза, рѫкави и пошове (кръпи). Тия прощки се придружавахѫ съ гощавки и се продължавахѫ редомъ цѣли седмиси и мѣсеци подиръ свадбата, доклѣ се изрѣдѣхѫ всички роднини да простятъ булката, за да имъ отговѣе. На Коледа и на Великдень булката трѣбуваше да покаже своя почетъ на кумъ, побащими и пр., за това отиваше и занасяше имъ, както и на майка си, по кравай съ по едно свинско ребро или наденица на Коледа, а на Великтень съ ейца.

Първата година на месно заговѣвание булката отиваше у майка си съ *месникъ,* сир. носѣше млинъ съ печена кокошка, или мисирка и пр. и тамъ заговѣваше съ своитѣ и прѣспиваше. На бабинъ день, 8 Януар. първата година дойдѣхѫ у дома ѝ кумътъ, побащимитѣ и дѣверитѣ, та я поканѣхѫ да я окѫпятъ; заведѣхѫ я на рѣката и я барнѣхѫ въ студената вода, като просѣчѣхѫ леда та отворѣхѫ голѣма дупка; нѣкои неразбрани кумове и дѣвери не се благодарѣхѫ съ едно потопяване въ водата, а го повтаряхѫ нѣколко пѫти. Тоя лошь обичай е коствувалъ живота на много млади булки.

Кумоветѣ бѣхѫ на голѣмъ почетъ; за това твърдѣ нарѣдко се случваше да посѣгне нѣкой да си промѣни кума, или кумъ да се отрѣче отъ правото си да кумува. Кумството както и кръстничеството вървѣше наслѣдственно отъ баща и майка на синъ и дъщеря. Само съ устѫпка или съ съгласие на правоимѣѭщитѣ можеше да се промѣни кръстникъ и кумъ. Въ случай на произволно мѣняване кръстникъ или кумъ, повдигаше се даже и процесъ прѣдъ владиката, който всѣкога рѣшаваше въ полза на кръстника, или на наслѣдника му. Кумството по тоя начинъ се почиташе като едно право, което и нáй-сиромахътъ пазѣше свето и не жалѣше никакви разноски, за да си го упражни; оттова е и пословицата: *„продалъ си юница, та си добилъ комица"*.

Пловдивъ 10 Юлий 1896 г. **І. Груевъ.**

Пакъ по нашитѣ гори!

Въпросътъ, който се бѣше повдигнжлъ, прѣди 3—4 години за въ полза на нашитѣ гори, като че пакъ замрьзнж и то, вижда се, затова, защото не намѣри никакъвъ откликъ отъ тамъ, отъ кждѣто зависѣше неговото разрѣшение. Сега даже и онѣзи, които бѣхж нáй-голѣмитѣ любители на горитѣ, млъкнжхж, като че оставихж този отъ прѣголѣма важность за страната въпросъ да се разрѣши отъ врѣмето, т. е. тогава, когато злото заване да чука на вратата. Но това зло е отдавна вече станжло всеизвѣстно и днесъ, вѣрвамъ, рѣдко ще се намѣри у насъ човѣкъ, който да милѣе за отечеството си и който по единъ или другъ начинъ да е привързанъ къмъ горитѣ, комуто, като се спомене думата „гора", да се не свиватъ космитѣ му на главата, да се не позамисли върху този клонъ отъ държавното ни стопанство, отъ което зависи не само икономическия, но и културния напрѣдъкъ на една държава, прѣдъ видъ на лошото положение, въ което днесъ се намиратъ нашитѣ гори, респективно, нашето горско дѣло. Азъ съмъ твърдилъ не единъ пжть, че ний нѣмаме гори, а колкото ги имаме, тѣ сж съвършенно съсипани, опустошени и се опустошаватъ, за жалость, и още днесъ, когато България се мисли, че и тя се числи въ реда на културнитѣ държави! До когато отечеството ни се намираше подъ турското владничество, имахме пълно право да говоримъ, че горитѣ се опустошавахж безъ милость и контролъ, но, за онова врѣме, може да се каже, че бѣше извинително, понеже тогава нѣмаше ни законъ, ни правилници, ни добри чиновници, ни купове министерски распореждания; нѣмаше и много други работи, които днесъ ги има, при все това, обаче, нашитѣ гори все се опустошаватъ и изчезватъ — отъ повръхностьта на земята. Пó-прѣди едно имаше, което защищаваше горитѣ, а то бѣше страхътъ отъ Бога, но днесъ и то изчезнж измежду нашитѣ селяни. Че днесъ у насъ горитѣ сж вече на свършване, е безспорно, което нáй-ясно се потвърдява и отъ това, че отъ много години насамъ пó-голѣмата часть отъ Сѣверна

България и една часть отъ Южна си купуватъ дървенъ материалъ отъ Алпитѣ, Карпатитѣ, Диварскитѣ, Трансилванскитѣ и др. гори. Нѣма дълго да трае, ако все така върви нашето горско дѣло, както е сега, и ще се унищожжтъ и още тукъ-тамѣ останжлитѣ пó-запазени горици, пó-вечето изъ непристжпнитѣ мѣста, и тогава цѣла България ще бжде принудена да купува дървенъ материалъ за нáй-необходимитѣ си нужди отъ странство.

Ами само това ли е? На кого не сж извѣстни огромнитѣ загуби, които, почти всѣка година, прѣтърпява нашето земледѣлие, индустрия и др. отъ порои, наводнения и пр., които сж безспорно слѣдствие отъ опустошаването и унищожаването на горитѣ!

Кой не помни минжлогодишната Божия проклѣтия, която постигнж почти цѣла Южна България, кждѣто токуречи цѣли градове, села, полета и пр. бѣхж потжнали въ вода? — Много мостове, пжтища, желѣзници, кжщи и пр. съвършенно съсипани, загубитѣ отъ което се оцѣнявахж на нѣколко десетки милиона лева! За голѣмо щастие обаче, за нашитѣ земледѣлци, това наводнение се случи, прѣзъ есеньта, когато полскитѣ плодове бѣхж прибрани, инакъ, Богъ знае какви щѣхж да бждатъ загубитѣ! А безспорно виновникътъ на това нещастие е отсжтствието на гори въ Южна България.

Достатъчно е да хвърлимъ единъ погледъ възъ Южна България и възъ окржжията: Софийско и Трънско отъ Сѣверна, за да видимъ, че нѣкогашнитѣ прѣкрасни и пространни гори, днесъ се показватъ само стръмни върхове, проплѣтени съ грозни бразди и пропасти отъ порои, вмѣсто уродна и дълбока пръсть по тѣхъ, днесъ сж останжли само голи скали; нѣкогашнитѣ уродни полета днесъ сж покрити съ камъне, пѣсъкъ и пр., донесени отъ пороитѣ. И тежко и горко сега на онази държава, която прѣдприеме подобни мѣста изново да залѣсява, кждѣто нѣма вече да има работа съ послѣдователнитѣ закони на природата, а съ небесната молния! — Важното е единъ край да се не лиши никакъ отъ гората си и пръста, единъ пжть това станжло, тежко е, пъкъ даже и невъзможно обратното имъ възвръщание.

Често пжти у насъ се привеждатъ като примѣри отъ послѣдствия на опустошение на горитѣ Италия, Испания, Гърция, Турция и др. Тѣзи страни дѣйствително сж се славили едно врѣме съ хубави и пространни гори, днесъ обаче, горитѣ тукъ сж съвършенно опустошени, нѣкои мѣста даже сж заприличали на пустиня. Но за съжаление и нашето отечество много не се различава отъ тѣхъ, то гигански напрѣдва въ унищожаването на горитѣ и прѣобръщанието на хубавия край полека-лека въ пустиня.

Историята на́й-ясно ни показва, че Италия, Испания, Гърция и др., до като сѫ били покрити съ пространни и хубави гори, земледѣлието, търговията, индустрията и пр. сѫ се намирали въ на́й-цвѣтуще състояние, но съ постоянното опустошение на горитѣ, днесъ се намиратъ въ на́й-мизерно икономическо положение, па ако щете, и въ културно.

Естествено е, че какъ тѣ ще напрѣднѫтъ икономически, когато всѣка година хиляди уврати посѣви се затлачватъ отъ порои, убиватъ се отъ градъ или изгарятъ отъ непрѣкъснѫти горещини, вслѣдствие на което се лишаватъ стотина хиляди семейства отъ насущния си хлѣбъ. Нанасятъ се още много други загуби, за които правителството е задължено да харчи милиони, за да ги острани.

Географическото и топографическото расположение на тия страни, както и на България, като земледѣлчески страни, изисква за тѣхний напрѣдъкъ — да иматъ достатъчно и добри гори. Въ противенъ случай, тия страни рискуватъ, при каквито и да е други условия да отиватъ къмъ упадъкъ.

При всичко, че правителствата на казаннитѣ държави харчатъ почти всѣка година милиони, за поправяние на станѫлитѣ вече грѣшки, срѣщатъ обаче голѣми спънки, вслѣдствие на закъсняванието си.

Много умѣстно е казалъ единъ ученъ италиянецъ, че „една отъ главнитѣ причини за упадъка на Италия е унищожаванието на горитѣ, тя само тогава може да мисли за възвръщанието на древното си величие, когато разведи нови гори, каквито сѫ били при онова ѝ величие“.

При все, че у насъ всѣкой вече съзнава огромнитѣ загуби, вслѣдствие опустошаванието горитѣ, но за голѣмо съжаление, на този толкозъ важенъ въпросъ за икономическия ни напрѣдъкъ, се е гледало и се гледа още и днесъ твърдѣ повръхностно даже отъ страна на нашитѣ заинтересувани отъ горското дѣто крѫгове; може да се каже, че на горитѣ до сега у насъ се е гледало не като на единъ отъ на́й-важнитѣ клонове отъ поминъка на нашето население, но като на нѣщо второстепенно — отъ нѣмай кѫдѣ, като петото колело на нашия държавенъ строй.

Положението, въ което се намиратъ днесъ нашитѣ гори, както и направеното до сега за тѣхъ, много ясно доказва, че твърдѣ малко е обръщано внимание за тѣхното подобрение. Ако вземете още отъ началото на създаванието на нашето горско дѣло чакъ и до днесъ, ще видите, че то е вървѣло безъ никакъвъ редъ, безъ никаква

*

систематичность, безъ никакво прѣдварително и сериозно обмислювание и изучвание. Отъ всичко на́й-фатално за нашитѣ гори бѣ дѣйствието на „горскитѣ коммиссии". Споредъ турския законъ за земитѣ, селата и градоветѣ не се признавать за собственници на гори, тѣ иматъ само право на ползувание — въ размѣръ на нуждитѣ имъ — безъ да плащатъ за това нѣщо на хазната. Това ползувание на селата отъ държавнитѣ гори бѣше сервитутъ за извѣстни гори, отъ който сервитутъ правителството искаше да се отърве, основающе се на турския законъ за горитѣ. Съ назначаванието на горскитѣ коммиссии, правителството искаше да откупи този сервитутъ, като въ замѣна на това даде на селата извѣстно пространство гори, което да може да покрива домашнитѣ имъ нужди. Цѣльта бѣше такъва. Коммиссиитѣ, като бѣхѫ натоварени съ извършванието на тази работа, вървѣхѫ, по неистинския пѫть — вижда се, че Министерството не имъ истълкува добрѣ закона и не имъ даде добри упѫтвания. Тѣ постановявахѫ и давахѫ на селата извѣстно пространство гора, което надминаваше нѣколко пѫти нуждитѣ имъ, а остатъкътъ отъ горитѣ записвахѫ като излишекъ, който се туряше подъ правителственъ надзоръ. Отъ това постановление на коммиссиитѣ се разбираше, че отъ общинската гора на извѣстно село се даваше на селото като негова собственность извѣстно пространство гора, която да служи за удовлетворение на домашнитѣ му нужди, а пакъ другата часть отъ общинската гора (която съгласно турскитѣ закони не сѫществува) се тургаше подъ надзора на правителството. Единъ пѫть направена грѣшката и въпросътъ така подведенъ, не закъснѣ измѣнението на закона за горитѣ прѣзъ 1890 год. и тѣзи излишеци се дадохѫ на селата, и по този начинъ селата и градоветѣ, отъ 100—200 кѫщи, безъ никакво законно основание, станахѫ собственници по на 50—100 хиляди декара гори, когато въ дѣйствителность тѣзи села нѣмахѫ нужда, за свое собственно употрѣбление, на повече отъ 1000—2000 декара гора.

Не ми е цѣльта да критикувамъ съ настоящето дѣйствията на горскитѣ коммиссии, но само щѫ забѣлѣжѫ, че тѣзи коммиссии се назначихѫ много рано, прѣди да бѣше въпросътъ всѣстранно изученъ и подготвенъ; прѣди да бѣхѫ се разбрали добрѣ турскитѣ и нашитѣ закони; прѣди да се съберѣхѫ достатъчно данни, а главно, прѣди да се снабдѣхме съ способни чиновници, които да се натоварѣхѫ съ изучваньето на този важенъ въпросъ.

Слѣдствията отъ дѣйствията на коммисиитѣ не закъснѣхѫ да се отразѭтъ злѣ за нашитѣ гори, и днесь въпросътъ за правовладѣние и ползувание отъ горитѣ се намира въ нáй-голѣмъ хаосъ, резултатитѣ отъ което сѫ: постоянни убийства и наранявания, опустошавание на горитѣ, хиляди процеси прѣдъ сѫдилищата — между частни лица, общинитѣ и държавата, загубитѣ отъ което сѫ неуцѣними, и пр.

Не така разрѣши този важенъ въпросъ Босненското правителство, кѫдѣто сѫ били сѫщитѣ закони, както у насъ (тур. закони). То още отъ начало обърнѫ сериозно внимание на него, понеже отъ неговото справедливо и умѣло разрѣшение зависѣше главно напрѣдъкътъ на горското дѣло.

Босненското правителство, като се е придържало строго къмъ турскитѣ закони, е разрѣшило този въпросъ безпрѣпятственно въ смисълъ, че признава само държавни и частни гори, а никакви гори на общинитѣ на които обаче е признало само право на ползувание отъ тѣхъ, и то ако сѫ се ползували отъ тѣхъ ad antiquo. Оставало му е отпослѣ да разрѣши въпроса още по спорнитѣ гори измежду държавата и частнитѣ стопани, по начинъ, както съмъ изложилъ това въ рапорта си, публикуванъ въ „Държавенъ Вѣстникъ“, брой 261, 1895 г.

Азъ оставамъ върху този въпросъ да се произнесѫтъ нашитѣ законодатели и тълкуватели на законитѣ, т. е. да-ли Босненското правителство е пó-справедливо рѣшило този въпросъ или нашето?

Какво остава да се говори по другитѣ въпроси на уреждането нашитѣ гори. Дѣйствително, правителството почти всѣка година прѣдвижда въ бюджета си доста крупна сумма за поддържането на горския персоналъ, развъждание на нови гори, уреждание и правение пѫтища, редовно експлоатирание и пр.; но, за жалость, тѣзи расходи малко се оправдаватъ. То мисли, че щомъ изиска отъ Събранието извѣстенъ кредитъ за расходи по горитѣ, всичката работа е вече свършена, и горитѣ напрѣдватъ гигантски. Но да ли тѣзи пари падатъ дѣйствително на мѣстото си, да ли персоналътъ е справедливо распрѣдѣленъ, да ли е подготвенъ той за назначението си, да ли има той възможность да испълнява всички распореждания, и да ли тѣ сѫ справедливи и на мѣстото си; и послѣ, да ли той се контролира въ неговитѣ дѣйствия и пр. — може да се каже, че почти никои отъ нашитѣ държавни мѫже не е обърналъ внимание на това. Да вземемъ за примѣръ — слѣдующето: въ цѣла България сѫ назначени сумма инспектори

и то така, че едному се падатъ 2 милионаuврата гора, когато другиму едва 30—40 хиляди дулюма, съ еднаква заплата, съ еднакъвъ персоналъ при канцелариитѣ, и пр. Но, както казахъ и по̀-горѣ, у насъ се гледа на горитѣ като на нѣщо второстепенно, което може и да търпи отлагание. Става вече 20 години, отъ какъ сѫществува горско управление, но почитаемото правителство ни на̀й-малко не се е погрижило да се снабди съ хора специалисти, съ хора способни за извършване на горската служба. По другитѣ специалности, като по рисуванието, ветеринарството, химията, правото, рѫкодѣлието и пр., испращаме почти всѣка година сума степендианти, а по горската специалность — нѣмаме. Отваряме училища по другитѣ специалности и свършившитѣ се назначаватъ на горска служба, а за специално училище по горитѣ и не се помисляше. Ако стане нужда да се направи економия по бюджета, то това жребие, непрѣменно се пада на нещастнитѣ гори и пр. и пр. Естественно е, че при тѣзи условия, нашето горско дѣло нѣма никога да се подобри.

Босна и Херцеговина нѣматъ по̀-голѣмъ бюджетъ за горитѣ отъ нашия, но какъвъ абсурдъ е да се сравнява Босненското горско дѣло съ нашето!

Днесъ Босна, при сѫщото почти пространство гори, има повече отъ 130 души чиновници, съ специално образувание по горитѣ и дълга практика, а пъкъ ние едвамъ ли имаме 8—10 души свършивши или слѣдвавши въ странство надвѣ-натри. Та и тѣ бѣхѫ много, щото вмѣсто нѣкои отъ тѣхъ, назначихѫ се хора безъ никаква специалность, а пъкъ специалиститѣ трѣбваше да търсятъ други служби!..

Вземѣте другитѣ работи на горската власть. Издавахѫ се много окрѫжни, едно отъ друго по̀-неприложимо; инспекторитѣ и тѣхнитѣ помощници се натоварвахѫ съ такива работи, които освѣнъ че нѣмахѫ врѣме и възможность но и нѣмахѫ нуждната подготовка, за да извършатъ това, което се изискваше отъ тѣхъ. И дѣйствително, може ли единъ инспекторъ да изслѣдва и урежда гори, когато знае само четиретѣ артметически дѣйствия, а пъкъ да измѣрвашъ гори ще каже, да бѫдешъ по тази специалность подготвенъ като инжинеръ, па даже и нѣщо по̀-вече. Тази работа се довѣрява по другитѣ напрѣднали въ горско отношение държави само на лица, които, освѣнъ че иматъ висше образувание по горитѣ, но и нѣколко годишна непрѣкѫсната практика по измѣрванието, и като за спомагало винѫги иматъ разни карти отъ по̀-

прѣдишни измѣрвания. Тежко и горко на нашитѣ гори, които ще се измѣрватъ отъ сегашния нашъ персоналъ! Погледнѣте по канцеларинитѣ на инспекторитѣ, и Вий ще намѣрите инструменти за мѣрение, които още не сѫ отворени, — па да ли не и рѫждясали, съ които тежко могѫтъ да мѣрятъ и нáй-добритѣ инжинери. Но распорежданията отъ министерството трѣбваше да се правятъ, инакъ можеше то да се обвини въ бездѣйствие, та макаръ и да бѣше въ нѣкой случай увѣрено въ несполукитѣ си.

Зеръ министерството не знаеше, че сѣянието на нови гори по този начинъ, както го прѣдвижда настоящия законъ, е невъзможно да стане. Харчехѫ се обаче сумма пари по засѣванието, искарвахѫ селянитѣ да сѣѭтъ гори и пр., но горитѣ не поникваxѫ. Въ такъвъ случай, кой отъ селянитѣ имаше хаберъ отъ сѣяние и садение на гори? Казваше се „подъ надзора и рѫководството на горски стражаръ", но какво разбиратъ и самитѣ горски стражари отъ сѣяние на нови гори, разнитѣ условия при които растѫтъ дърветата, и пр.; турнѣте и плюсъ насилственното искарвание на селянитѣ и отъ всичко това ще получите, че всичко било на мѣстото си, но само Господъ не помагалъ.

Въ случай, че нѣкѫдѣ се хванеше нѣкое дърво, селянитѣ не закъсняваxѫ да пустнѫтъ добитъка си и да опасе такивато горици, на които нови култури селянитѣ гледатъ съ прѣзрѣние.

Сѫщото и съ експлоатиранието на горитѣ. При днешното распрѣдѣление на горитѣ, при тѣзи права, които законътъ дава на нашитѣ селяни; при този редъ, по който селянитѣ сѣкѫтъ горитѣ, а особенно при тази подготовка, която има днешния персоналъ по надзора на горитѣ, е просто абсурдъ да се говори за правилна експлоатация на нашитѣ гори.

Каква редовна експлоатация може да се мисли, че става на нашитѣ гори, когато тѣ се експлоатиратъ направо отъ селянитѣ, които на тѣхъ гледатъ съ прѣзрѣние — на нѣщо, което трѣбва да се истрѣби? Може ли да се мисли, че една гора се правилно експлоатира, когато въ нея влизатъ да сѣкѫтъ селянитѣ отъ едно и повече села, кой кога иска, като изсичатъ нáй-правитѣ и здрави дървета за дърва за горение, а кривитѣ и гнилитѣ ги оставятъ да образуватъ бѫдѫщитѣ Български гори?

Какъ могѫтъ да се сѣкѫтъ горитѣ по правилата на горската наука, когато експлоатацията се рѫководи отъ хора, които хаберъ нѣматъ отъ гори, — обикновенно хора кундараджии и терзии? Но да положимъ, че тѣзи лица сѫ вѣщи по горитѣ, но могѫтъ ли тѣ

да издържжтъ, щото денѣ и нощѣ да се намиратъ на участъка си въ нáй-лошитѣ врѣмена, безъ никакъвъ подслонъ, далечъ нѣколко часа отъ селата и да чакатъ селянитѣ, да се вървжтъ на когото кога скимне и да имъ указватъ, какъ да сѣкжтъ правилно горитѣ; който персоналъ, като знае, че въ нѣкои случаи, ако би искалъ да приложи законнитѣ си задължения, може да му костува и живота въ тѣзи осамотени мѣста? Но за прѣмахвание на това голѣмо зло, много малко е направено до сега.

За всичко това, ако запитате почитаемото министерство, то ще ви непрѣменно отговори, че така диктува законътъ за горитѣ. Вѣрно е, че то прилага напълно закона така, както той диктува. Но има ли пó-необмисленъ и неприспособимъ другъ законъ отъ сегашния нашъ законъ за горитѣ, заедно съ неговитѣ нѣколко кръпки и нѣколкото правилничета, въ които пó-вечето се прѣдвиждатъ само излишни работи. Разбира се, какъ ще може да бжде тоя законъ добъръ, когато той, по искането на нѣкои заинтересовани прѣдставители се направи за една нощь, като при това се отхвърли единъ законъ, който бѣше приготвенъ отъ нарочно за тази цѣль свикана коммиссия отъ горски инспектори и други компетентни лица? Обаче, за голѣмо съжаление, при всичко, че грознитѣ послѣдствия отъ този законъ и да станахж всеизвѣстни, но той ще продължава да е въ сила, и почитаемото министерство, което напълно е, мислж, увѣрено въ неговата врѣдность за нашитѣ гори, още не може да се рѣши за отмѣнението му и замѣстванието му съ новъ такъвъ, който напълно да отговаря на нашитѣ нужди, обичаи и нрави.

Съ настоящия законъ за горитѣ вмѣсто да се изпишатъ вѣжди, извадихж се очи. — За нашитѣ гори бѣше много пó-полѣзно да си останеше първия законъ отъ 1883 год. или пакъ стария турски законъ, които ако да не принесехж голѣма полза, на нашитѣ гори, то нѣмаше поне да разбъркатъ нашето горско дѣло така, както това се направи съ сегашния законъ.

Босненското правителство много добрѣ оцѣни турския законъ за горитѣ и не намѣри за нуждно да го замѣнява съ новъ. И днесь въ Босна, съ малки измѣнения, е въ сила стария турски законъ за горитѣ.

Нашитѣ законодатели, като че иматъ мания, щото законитѣ, нуждни за насъ, да ги копиратъ отъ онѣзи на нáй-напрѣдналитѣ държави, кждѣто сж съвсѣмъ други обичаи, нрави, нужди и пр. Австрийския, Германския и Французския закони за горитѣ, могжтъ

да бѫдѫтъ едни отъ на́й-либералнитѣ, при това полѣзни за тия страни, обаче за насъ — врѣдни. Тѣзи държави сѫществуватъ отъ хиляди години, тѣ още прѣди хилядо години сѫ имали закони за горитѣ и лова, и още тогава сѫ наказвали онѣзи, които унищожаватъ дърветата съ на́й-тѣжки наказания. Тѣ още тогава сѫ правили распореждание за сѣяние и садение на дървета, а особенно е интересно било въ нѣкой провинции, кѫдѣто никой не е можалъ да се ожени, до като прѣдварително не насади извѣстно количество дървета; та казвамъ, тѣзи държави могѫтъ сега да иматъ на́й-либерални закони по горитѣ, но у тѣхъ хората иматъ страхъ и уважение къмъ законитѣ. Нашитѣ законодатели, ако искатъ да се ползуватъ отъ чужди закони, тѣ би трѣбвало да взиматъ не сегашнитѣ, а онѣзи, които сѫ сѫществували тогава, когато тѣзи държави сѫ били въ подобно положение, въ което се намираме ние днесь, а главно нашитѣ сегашни нужди, обичаи и прави.

Както казахъ и по́-горѣ, сегашния законъ за горитѣ се състави, така, както го искахѫ нѣкои заинтересовани депутати, които за да угодятъ на своитѣ си избиратели, а отъ друга страна и тѣ да се осигурятъ за бѫдѫщи избори, прѣзрѣхѫ интереситѣ на отечеството си. Каква необмислена постѫпка бѣше съ даванието на по́-вечето отъ горитѣ въ рѫцѣтѣ на неграмотнитѣ селски кметове? Кой ще бѫде онзи доблестенъ кметъ, който, като залови въ нарушение на закона за горитѣ своя съвѣтникъ или избиратель, ще му състави актъ, или кой ще бѫде онзи общински горски стражаръ, който се назначава по благоволението на кмета, да се осмѣли да състави актъ срѣщу него или неговитѣ съпартизани? Тежко и горко на този общински стражарь, който би се осмѣлилъ да извърши това: той веднага, отъ на́й-примѣрния горски пазачъ ще стане послѣдния безобразникъ; или пъкъ, ако нѣкой съвѣстенъ кметъ би искалъ да приложи законнитѣ си права, той бързо се увѣрява въ горчивата истина, че е невъзможно да извърши това, но, разбира се, слѣдъ като го бламиратъ или му запалятъ кѫщата, плѣвнята и пр. — Злото е именно тамъ, че кметоветѣ си разбиратъ интереса и оставатъ закона на страна, като тѣ по́вече крадѫтъ и поврѣждатъ горитѣ отъ другитѣ.

Контрольтъ отъ страна на правителственния горски персоналъ, върху общинскитѣ гори е много слабъ; той е даже недостатъченъ и за самитѣ държавни гори. Но при все това, съставляватъ се сумма актове, които прѣдъ сѫдилищата падатъ като круши. Нѣкои ще кажатъ, че актоветѣ падатъ, понеже лошо се съставляватъ отъ

горската стража. На това съмъ съгласенъ, но щж добавых още, че тѣ на́й-многото падатъ затова, защото, както казахъ и по́-горѣ, днешния ни законъ е направенъ, безъ да се вематъ прѣдварително въ внимание нашитѣ обичаи, нрави и въобще да се изучи нашия селянинъ. Нашия селянинъ не е вече онзи, какъвто е билъ прѣди години — набоженъ, боящецъ се отъ Бога, непороченъ и пр. Той е сега станжлъ съвсѣмъ другъ: той днесъ се заклѣва и казва противното за една чаша ракия, и затова главно падатъ актоветѣ. Този новъ занаятъ на селянитѣ е станжло навикъ въ тѣхъ, и тѣ правятъ нарушения безъ никакъвъ страхъ, като сж напълно увѣрени, че нищо немогжтъ да имъ направятъ горскитѣ власти. Той (селянинътъ) винаги, когато му стане нужда, ще намѣри нѣколко платени свидѣтели, които се заклѣватъ прѣдъ сждилището, и то тѣ днесъ за него, а той — утрѣ за тѣхъ. Ако ли въ случай туй не помогне, тогава той прибѣгва къмъ друго срѣдство, а то е: да се обърне къмъ своя избранникъ, който отъ своя страна съ заплашвание къмъ респективния министъръ, че нѣма да му гласува бюджета, или по нѣкой другъ начинъ виновникътъ се отървава отъ глобата, което, разбира се, за въ бждяще му служи като насърчение за да прави нови нарушения.

На́й-сѣтнѣ да се зададе този въпросъ: защо толкозъ селянитѣ дигатъ гюрултия и искатъ всичкитѣ гори да бждятъ тѣхни? и па да ли и не тургатъ и условие, при избиранието на всѣкой депутатъ горния въпросъ да се гледа въ тѣхна полза? или отъ голѣма обичь ламтятъ къмъ горитѣ съ горещо желание да ги подобрятъ и пр.? — Отговорътъ е много ясенъ. На селянитѣ е много добрѣ извѣстно, че щомъ горитѣ сж въ ржцѣтѣ на общината, тѣ могжтъ да ги сѣкжтъ и опустошаватъ безконтролно, а пъкъ щомъ сж държавни, контрольтъ е по́-строгъ и тѣ сж по́-ограничени. Това е — едничката причина. — Да се мисли, че нашия селянинъ, както казахъ и по́-прѣди, милѣе къмъ общото си богатство, както сж въ тоя случай горитѣ, е единъ абсюрдъ.

Но, да ли това тѣхно дѣйствие не е прѣстжпно, то затова никой неспоменва. На́й-сетнѣ, сегашнитѣ гори — създадени отъ природата съ вѣкове, — не сж само тѣхни, тѣ сж на сегашното и бждящето поколѣние; съ изсичанието горитѣ отъ сегашното поколѣние, то краде дѣльтъ на бждящето, което има еднакво право на ползувание като и сегашното.

Защо селянитѣ не дигатъ гюрултия за гори, които сж изсѣчени и опустошени, а само за онѣзи които сж възрастни? Тѣ си

мислятъ, че иматъ само едно задължение срѣщу горитѣ, а то е само да ги сѣкжтъ или, съ други думи, тѣ сж стопани само на възрастни гори, които могжтъ да се експлоатиратъ. Ами кждѣ оставатъ другитѣ тѣхни задължения, т. е. да сѣжтъ нови гори, да ги отглеждатъ, измѣрватъ, да имъ правятъ пжтища, за което се искатъ пари и трудъ и др. работи, които закона еднакво прѣдписва; или за послѣдното тѣ ще кажатъ, че това не е тѣхна работа, понеже тѣ се мислятъ стопани само на възрастни гори! Но не трѣбва ли да се мисли, че възрастнитѣ гори ще се свършатъ бързо, а пъкъ нови гори кой ще сѣе? — Сѣянието не е така лесно както сѣченето! Едно дърво израства за 50—100 години, а се отсича за нѣколко минути. Отъ освобождението до сега селянитѣ сж отсѣкли и опустошили милиони дървета, а не сж насадили нито едно; не сж направили поне единъ пжть, въобще не сж направили нищо добро за горитѣ. Въ такъвъ случай какъ могжтъ тѣ да се считатъ за стопани на милиони уврата гори?!

Ако законътъ се приложеше напълно, то въ такъвъ случай кое отъ нашитѣ села ще може да израсходва почти всѣка година по 20—30 хиляди лева за развъждание и въобще уреждание на горитѣ си? — разбира се — никое. Тѣ сега, когато още изъ горитѣ имъ се намѣрватъ възрастни дървета за сѣчение, не могжтъ да покриjжтъ расходитѣ за тѣхъ, и то всичкитѣ расходи се състоятъ въ поземления данъкъ на горитѣ и нѣколко лева за пазачъ. А какво ще стане отъ послѣ, когато и тѣзи дървета изсѣкжтъ послѣ имъ се наложи да направятъ и нѣкое подобрѣние на горитѣ и пр.? Но за това никой отъ тѣхъ не помислюва.

Често пжти съмъ слушалъ да се казва, че ако не бѣхж селянитѣ, нѣмаше да имаме сега гори. Това обаче могжтъ да поддържатъ само онѣзи, които, за да спечелjжтъ нѣщо отъ селянина, лъжатъ го безконтролно. Селянинътъ отъ старо врѣме си е сѣкълъ и опустошавалъ горитѣ, безъ да мисли какво ще стане въ бждѫще. Че сега сж останжли тукъ тамъ пó-запазени нѣкои гори, е причината, че тѣ сж били отдалечени отъ населенитѣ мѣста, и че селянитѣ не сж имали нужда тогава всичко да изсѣкжтъ, понеже сж били малочислени, а гори е имало много. А инакъ щѣше всичко да бжде унищожено, както е направено и съ пó-голѣмата часть отъ горитѣ въ България, а особенно сега, когато отъ день на день се намаляватъ горитѣ, а населението нараства.

Като се вземе отъ една страна недобрия законъ и правилника му, отъ друга — индиферентностьта на министерството по

този толкозъ важенъ клонъ отъ държавното ни устройство, ще се получи днешния хаосъ, въ които се намиратъ нашитѣ гори, и който мѫчно може да се оправи. Горитѣ се изсичатъ и вече не останахѫ; а селянитѣ се глобяватъ, нараняватъ, убиватъ, разсипватъ се икономически по процесси прѣдъ сѫдилищата за спорни гори, по нарушението на закона за горитѣ, за поддържание на горски пазачи и пр. Горския персоналъ е постоянно занятъ съ прѣслѣдвание на нарушители, съставляване на актове и съ расправии на селянитѣ, и нищо по специалностьта си, — и всичко това като че нѣма цѣръ.

Днешното лошо икономическо положение на страната, упадъкътъ на търговията, занаятитѣ, земледѣлието и пр. принуждава нашитѣ селяни да вършатъ всичко, безъ да мислятъ за утрѣ. Обаче и тѣ при всичкото имъ невѣжество захванѫхѫ да прѣдвиждатъ опасностьта, която ги грози съ унищожаванието на горитѣ. Тѣ много добрѣ виждатъ, че нашето горско дѣло не върви добрѣ, и като незнаѭтъ какъ друго-яче да си помогнѫтъ, хвърлятъ вината главно на това, че горитѣ били държавни, че държавата турнала надзоръ на тѣхъ и пр., а немогѫтъ да разберѫтъ, че грѣшката е именно въ противното, и че главно грѣшката е, дѣто никой отъ тѣхнитѣ избранници не се е още заинтересувалъ, въ този отъ прѣголѣма важность въпросъ, както за страната, така и частно за селянитѣ, да го разчепка и го изучи както трѣбва, и единъ пѫть за винѫги да се турне край на това зло.

Може да се каже, че въпросътъ за нашитѣ гори е единъ отъ нáй-тежкитѣ, та затова и никои отъ нашитѣ прѣдставители не си дава трудъ да го изучи. Но, трѣбва да се признае, че почитаемитѣ народни прѣдставители неправятъ законитѣ, а тѣ ги само одобряватъ. Азъ се надѣвамъ, че какъвто и строгъ, но справедливъ законъ за горитѣ и да имъ бѣше прѣдставило почитаемото министерство, то тѣ, съ надѣжда че ще се турне край на горския въпросъ, щѣхѫ да го приематъ: но министерството не взима никаква инициатива, за да приготви и внесе новъ законъ въ камарата, а отлага работата днесь за утрѣ, и само да се мине врѣме. Може би, че министерството се страхува да внесе новъ законъ въ камарата, за да не би Събранието да го отхвърли и послѣ съ това нѣщо да не пострада и сегашния законъ за горитѣ. Азъ не вѣрвамъ, че това може да стане, а особенно като се знае, че Народното Събрание минѫлата година имаше желание да направи всичко по горитѣ, каквото би поискало министерството, отпускаше и пó-голѣмъ кредитъ, само и само да се уреди горския въпросъ,

но то не намѣри за нуждно да го приеме — вижда се, че не е имало нужда отъ него. . . . .

Съ изработванието отъ страна на министерството новъ законъ за горитѣ и нужднитѣ правилници, които напълно да отговарятъ на нашитѣ нужди, които прѣдварително да е било изложило на общественното мнѣние, министерството щѣше да извърши своята длъжность, щѣше да омие своя грѣхъ, и тогава имаше пълно право да се извинява и хвърля вината на Народното Събрание. То (събранието) можеше да го приеме или отхвърли. Това мълчание и страхувание е врѣдно за нашитѣ гори, и много пó-полѣзно ще бѫде, ако въ случай че и за напрѣдъ се остави горския въпросъ както е и до сега билъ, да се махне надзора по горитѣ, понеже горитѣ така и така се унищожаватъ, въ такъвъ случай, надзорътъ е излишенъ.

Съ статията си „нашитѣ гори", публикувана прѣди четире години въ в. „Свобода", азъ се опитахъ да прѣдставѭ положението, въ което се намиратъ нашитѣ гори и въобще горското ни дѣло, като и посочихъ на нѣкой важни мѣрки, които трѣбваше да се зематъ за подобрѣнието имъ. Статията допълнена и съ критикитѣ, които прѣтърпѣ отъ нѣкои любители на горитѣ, посочваше на доста важни мѣрки, отъ които се нуждаеше нашето горско дѣло — но, за жалость, всичко останѫ гласъ въ пустини. При все това азъ не губѭ надѣжда, а отъ друга страна се считамъ за длъженъ и съ настоящата си статия пакъ да подновѭ въпроса за нашитѣ гори, дано поне сега бѫдѫ чуенъ отъ онѣзи, отъ които зависи неговото разрѣшавание, което вече не е никакъ за отлагание.

За да може да се помогне на нашитѣ гори, е необходимо нуждно за сега да се направи слѣдующето:

1) Горския персоналъ да се раздѣли на административенъ и технически, като на всѣкой чиновникъ въ отдѣлни инструкции да му се опрѣдѣлятъ неговитѣ длъжности, а така сѫщо и горитѣ въ България да се раздѣлятъ по равно, безъ да се гледа на днешното административно распрѣдѣление на България; и

2) Сегашния законъ за горитѣ да се замѣни съ новъ, съ който горитѣ да се отнематъ отъ общинитѣ и се дадатъ подъ прямия надзоръ на държавата.

Азъ се помѫчихъ да направѭ распрѣдѣлението на персонала, а така сѫщо да изработѭ и единъ законопроектъ за горитѣ, който си позволявамъ тукъ да прѣдставѭ на онѣзи, отъ които зависи тѣхното приемание, а така сѫщо и на общественното мнѣние.

При сегашното горско отдѣление, да се образува едно бюро за измѣрвание и уреждание на горитѣ, начело съ единъ главенъ горски инжинеръ и единъ помощникъ инжинеръ както и единъ главенъ горски инспекторъ, като ревизоръ.

Сегашнитѣ 22 горски окрѫзи да се сгрупиратъ въ 9 участъка или района (административни горски окрѫзи) и то както слѣдва: 1) Софийский районъ съ Кюстендилский и Трънский окрѫгъ, 2) Т.-Пазарджикский — съ Пловдивски, 3) Старо-Загорски — съ Хасковски, 4) Сливенски — съ Бургазски, 5) Варненски — съ Шуменски, 6) Разградски — съ Руссенски и Силистренски, 7) Търновски — съ Севлиевски, 8) Ловчански — съ Плѣвенски и Свищовски и 9) Ломски — съ Видински и Вратчански.

На чело на всѣкой горски районъ да се постави по единъ районенъ горски инспекторъ, който ще се занимава само съ административна работа.

Послѣ, въ всѣка административна околия да се постави по единъ околийски лѣсничей, помощникъ на районния гор. инспекторъ, който направо да се съобщава съ него.

Забѣлѣжка. Въ нѣкои околии, кѫдѣто има пóвече гори, може да се прѣдвидятъ единъ или двама помощници; а пакъ тамъ, кѫдѣто нѣма много гори или нѣма много работа, — единъ помощникъ на двѣ и пóвече околии.

За тази цѣль да се прѣдвидятъ 50 души околийски лѣсничеи, отъ които 20 първостепенни и 30 второстепенни.

При всѣкой районенъ инспекторъ да се постави по единъ таксаторъ (горски инжинеръ), които ще се занимаватъ исключително съ измѣрванието и таксирванието на горитѣ. Тази служба е една отъ нáй-деликатнитѣ и се изисква, освѣнъ висше образувание по горитѣ и дълга инжинерска практика, а такива подготвени хора ние нѣмаме. Затова ще бѫде нáй-умѣстно, ако тѣзи 9 души горски таксатори се повикатъ отъ странство, които да бѫдѫтъ вѣщи по тази специалность, понеже отъ тѣхъ ще зависи бѫдѫщето наше лѣсоустройство.

При всѣкой районенъ горски инспекторъ да се прѣдвиди по единъ секретарь и по единъ писарь.

За пазение, отглеждание и пр. на горитѣ да се поставятъ 70 души старши горски пазачи или помощници на околийски лѣсничеи, и 320 души младши, отъ които 140 първостепенни и 180 второстепенни, които да бѫдѫтъ подъ прямия надзоръ на околийскитѣ лѣсничеи. Всѣкой пазачъ да получи своя участъкъ,

за който ще бѫде лично отговоренъ и, разбира се, ще живѣе вѫтрѣ въ участъка си, кѫдѣто ще трѣбва да се направятъ и нуждните помѣщения.

Азъ мислѭ, че това распрѣдѣление на горския персоналъ за сега ще бѫде нáй-практично и напълно ще отговаря на сегашнитѣ ни нужди. По сѫщия начинъ е направено распрѣдѣлението и на Босненския горски персоналъ. Босна има повече отъ 26 милиона уврата гори, които сѫ раздѣлени на 6 административни окрѫзи, а ний едвамъ ли имаме 15 милиона уврата гори распрѣдѣлени на цѣли 22 окрѫга.

Инструкциитѣ, които отъ послѣ ще се дадѫтъ на този персоналъ, трѣбва да бѫдѫтъ такива, щото ясно да се опрѣдѣли тѣхната служба, да знаѭтъ при разни случаи какво да вършѫтъ и по този начинъ да може да се прѣмахне отпослѣшното разяснявание съ окрѫжни, съ които само се затруднява вървежътъ на горскитѣ ни дѣла.

Този персоналъ, мислѭ, че за сега ще бѫде достатъченъ, а особенно ако се изберѫтъ за казаннитѣ служби, лица които напълно да отговарятъ за тѣхъ, като бѫдѫтъ и осигорени въ службитѣ си. При сегашнитѣ условия и това распрѣдѣление на персонала и три пѫти да се увеличи, той пакъ нѣма да принесе особенна полза на нашитѣ гори. Сега има повече отъ 1000 души общин. и държавни стражари, но повече отъ половината и не виждатъ горитѣ, а сѫ кафеджии и касапи на кметоветѣ или прислужватъ при канцелариитѣ на горскитѣ инспектори, на помощницитѣ имъ, на старшиитѣ, — сѣдятъ да пазятъ горскитѣ градини и другадѣ. А пъкъ онѣзи, които сѫ поставени по участъцитѣ, на да ли ще имъ се набере единъ день въ недѣлята да бѫдѫтъ въ тѣхъ, а особенно зимно врѣме, когато нѣма кѫдѣ да се подслонятъ.

За да може този персоналъ да испълнява честно и съвѣстно своята си длъжность и да има всичко присърце, трѣбва и да получава съотвѣтстяующето възнаграждение. До сега може да се каже, че горския персоналъ се възнаграждава нáй-малко, и на да ли това не бѣше една отъ причинитѣ за лошия вървежъ на горитѣ, а така сѫщо и може би на много кражби. Единъ горски инспекторъ, който трѣбва прѣзъ годината да направи обиколка повече отъ 3000 километра, получава само 300 лева пѫтни, а пъкъ единъ фелдшеръ, който има да направи въ годината 200—300 километра получава 500 лева. Прѣдъ видъ на това и много инспектори, вмѣсто тѣ лично да отидатъ, възлагахѫ важни работи да ги извършватъ

помощницитѣ имъ и горскитѣ стражари, понеже, ако тѣ отидѣхѫ на да ли щѣхѫ да имъ стигатъ и скромнитѣ заплати за пѫтни разноски.

При опрѣдѣлянанието заплатитѣ на горския персоналъ и въобще на бюджета, ще бѫдѫ пó-прѣдпазливъ, прѣдъ видъ на икономиитѣ, които трѣбва да се направятъ по бюджета, но отъ друга страна да не страдатъ пъкъ и интереситѣ на дѣлото ни.

1) Началникъ на горското отдѣление .	6,000=	6,000 л.
2) Главенъ горски инспекторъ . . .	5,580=	5,580 „
3) Горски инспекторъ.	4,800=	4,800 „
4) Помощникъ на инжинера	4,200=	4,200 „
5) Двама помощници на началника .	4,200=	8,400 „
6) Архиваръ-регистраторъ	2,400=	2,400 „
7) За писари	5,000=	5,000 „
8) Деветъ души районни горски инспектори.	4,800=	43,000 „
9) Тѣмъ пѫтни и дневни безотчетни .	1,200=	10,800 „
10) Деветъ души таксатори	3,600=	32,400 „
11) Тѣмъ пѫтни и дневни безотчетни .	609=	5,400 „
12) 20 първостепенни окол.-лѣсничеи .	3,000=	60,000 „
13) 30 второстепенни „ „ .	2,400=	72,000 „
14) Тѣмъ пѫтни и дневни безотчетни .	300=	13,000 „
15) 30 първокласни помощ. на окол. лѣсничеи	1,400=	43,200 „
16) 40 второкласни помощ. на окол. лесничей	1,200=	48,000 „
17) 140 първокласни горски пазачи. .	900=	126,000 „
18) 180 второкласни „ „ . .	720=	129,600 „
19) 9 секретари на горскитѣ инспектори.	1,200=	10,800 „
20) 9 писари при районнитѣ инспектори.	840=	7,560 „
21) Наемъ за здания за канцеларийтѣ .	7,000=	7,000 „
22) За правение на горски бараки . .	50,000=	50,000 „
23) За засѣвание нови гори, ограждание, мѣрение, таксувание, ограничение на горитѣ, покупката на разни инструменти, експлоатирание и отглеждание на горитѣ и пр. . .	70,000=	70,000 „
24) За поддържание на степендианти въ странство по специалностьта на горитѣ. . .	10,000=	10,000 „
	777,140=	777,140 л.

Пó-малъкъ отъ този бюджетъ по горитѣ за сега е невъзможно да се направи, а особенно по персонала.

Ако сравнимъ прѣдлагаемия отъ мене бюджетъ съ бюджетитѣ отъ минѫлитѣ години, ще видимъ, че той съ нѣколко стотина хиляди лева е пó-малъкъ отъ тѣхъ.

Напримѣръ:

Прѣзъ 1893 год. бюджета по годите е билъ	.	963,000 л.
„ 1894 „ „ „ „ „ „	.	1.031,000 „
„ 1895 „ „ „ „ „ „	.	742,080 „
„ 1896 „ „ „ „ „ „	.	789,080 „

Като притуримъ къмъ този бюджетъ и расходитѣ, които сѫ правили и правятъ общинитѣ за горитѣ, а особенно за послѣднитѣ двѣ години, отъ когато имъ се възвърнахѫ повече отъ горитѣ, който ще бѫде не пá-малко годишно отъ 200—300 хиляди лева, ще получимъ, че бюджетътъ за горитѣ въобще, както за минѫлитѣ години, така и за настоящата е повече отъ 1 милионъ лева. Прѣдлагаемия отъ менъ бюджетъ за идущата година е само 777,140 лева т. е. отъ 200—300 хиляди лева пó-малъкъ отъ миналогодишнитѣ. Този бюджетъ, разбира се, се отнася за всичкитѣ сегашни общински и държавни гори.

Проектъ—законъ за горитѣ.

I. Общи распореждания.

Чл. 1.

Общински гори, притежавани на основание давностно владѣние, за напрѣдъ ставатъ държавна собственность.

Включенитѣ въ подобни гори пасбища, съставляватъ нераздѣлна часть отъ тѣхъ и се считатъ за държавни.

Забѣлѣжка. Държавни гори сѫ и онѣзи, които сѫ били отдѣлени отъ общински гори и сѫ биле пазени като училищни, черковни и пр.

Чл. 2.

Общини, които отъ старо врѣме и до сега сѫ се ползували отъ извѣстни гори, както и отъ пашата въ тѣхъ, иматъ това право и за напрѣдъ, въ размѣръ на своитѣ нужди, безъ да плащатъ за това нѣщо на държавата. Размѣрътъ на това ползувание ще зависи отъ състоянието на гората, съгласно изработения за всѣка гора стопански планъ.

Ако интереситѣ на горското стопанство изискватъ, щото правоползующитѣ отъ означенитѣ въ горний чл. гори, да се не допускатъ

въ извѣстни гори да влизатъ и сѣкатъ дърва, горската власть може да имъ забрани, обаче, правата на жителитѣ трѣбва да се удовлетворятъ по другъ начинъ. Сѫщо горската власть може да забрани сѣчението на пó-цѣннитѣ дървета отъ правополузующитѣ се, като въ замѣна на тѣхъ имъ даде други дървета, отговаряющи на тѣхнитѣ нужди.

Чл. 4.

Ако една община има право на ползувание (сервитутно право) отъ извѣстна гора или отъ горитѣ, находящи се въ нейното землище, нѣма право да се ползуватъ отъ други гори или отъ гори, находящи се въ чуждо землище.

При извънредни нужди или ако това го изискватъ интереситѣ на стопанствуването на горитѣ, общината може да сѣче и въ друго землище, но само съ разрѣшение на министерството.

Чл. 5.

Общия надзоръ на всичкитѣ гори въ държавата принадлѣжи исключително на министерството на Търговията и Земледѣлието, което и назначава нуждния за тази цѣль горски персоналъ.

Чл. 6.

Стопанствуванието на държавнитѣ гори се възлага на министерството на Търговията и Земледѣлието.

Нему се прѣдставя право да изработи всички нуждни правилници и инструкции за рационалното стопанствувание на държавнитѣ гори, тъй както го изисква съврѣменната горска наука и интереситѣ на страната, които правилници и инструкции трѣбва да бѫдатъ Височайше утвърдени.

Чл. 7.

Стопанствуванието на частнитѣ гори, както и общинскитѣ, черковнитѣ, училищнитѣ и др., става по начинъ, който е най-износенъ на стопанитѣ имъ, стига то да не е противъ общитѣ интереси на страната и въ врѣда на съсѣда, — така щото да не послѣдва опустошение на гората.

Министерството ще изработи отдѣленъ правилникъ, относително начина за стопанствуванието на тѣзи гори.

Чл. 8.

Частни гори, които сѫ отъ общъ интересъ на страната или на интереситѣ на сжсѣдитѣ, такивато гори се признаватъ за „охранителни“ и като такива се стопанствуватъ.

За такива гори се считатъ ония, които служатъ за запазвание на около лѣжащитѣ гори, ниви, желѣзни-пѫтища, пѫтища, разни постройки, за запазвание изворитѣ на рѣкитѣ, за запазвание отъ срутвание, измивание отъ порои и пр.

Такивато гори ще се стопанствуватъ по особенни правила, които ще се прѣдвидятъ въ правилника.

Кои частни гори ще трѣбва да се причислятъ къмъ охранителнитѣ, се опрѣдѣля отъ една коммисия, състояща отъ: окрѫжний инжинеръ, околийский началникъ, околийский лѣсничей и единъ членъ отъ постоянната коммисия на респективнитѣ окрѫжия и околии.

Забѣлѣжка. Ако отъ такивато гори притѣжателитѣ имъ неще могѫтъ да извличатъ никаква полза, то тѣ се освобождаватъ отъ поземленъ данъкъ.

Чл. 9.

Всички спорове за граници на гори и пасбища се разрѣшаватъ въ първа инстанция отъ околийска коммисия, въ която влизатъ: околийский мировий сѫдия за прѣдсѣдатель и членове — околийски началникъ, околийски лѣсничей, мѣстния кметъ и двѣ вѣщи лица; а въ втора инстанция — отъ окрѫжна коммисия състояща отъ: прѣдсѣдателя на окрѫжний сѫдъ, и членове: окр. управитель, районния горски инспекторъ и двѣ вѣщи лица. Въ случай, че нѣкоя страна остане не доволна, то тя може да се оплаче въ министерството на Земледѣлието, като въ послѣдна инстанция.

Забѣлѣжка. Ще се изработатъ особенни инструкции за дѣйствието на коммиситѣ.

По сѫщия начинъ се разрѣшаватъ и недоразумѣнията, които могѫтъ да възникнѫтъ по приложението на членоветѣ 1 и 2.

Чл. 10.

Цѣнитѣ, по които ще се прѣмѣта стойностьта на горскитѣ материали, се приготовлява отъ околийския лѣсничей, за всѣка околия или мѣстность (гора) отдѣлно, която, слѣдъ като се разгледа отъ окрѫжната постоянна коммисия въ присѫтствието на окрѫжний управитель, районний горски инспекторъ и на финансовия чиновникъ, испраща се въ министерството на Земледѣлието на утвърждение.

Чл. 11.

Въ горитѣ и близо до тѣхъ е строго забранено да се кладѣ огънь. Въ случай на нужда, може да се кладе, но само съ прѣдварително разрѣшение на горския чиновникъ или пазачь, съ условие отъ послѣ да се изгаси.

Въ случай на голѣма суша, прѣзъ лѣтото, горската власть може да забрани съвършенно кладението огънь изъ горитѣ, а така сѫщо ходението и работението изъ тѣхъ.

Чл. 12.

Който съгледа въ гората или наблизо нея неугаснѣлъ огънь, е длъженъ по възможность да го изгаси. Въ случай, че огъньтъ вземни голѣмъ размѣръ и грози опасность на гората, длъженъ е да съобщи на нáй-близкитѣ горски, полицейски или общински власти.

II. Наказателна часть.

Чл. 13.

Който безъ разрѣшение на горската власть искорени гора, наказва се съ глоба до 80 лева за всѣкой декаръ. А ако гората има охранително значение, глобата се удвоява.

Добититѣ отъ искореняванието дървета или кютуци конфискуватъ се за въ полза на притѣжателя.

Ако искоренената гора надминува единъ декаръ или съставлява една цѣлокупность съ гората, залѣсява се на ново отъ страна на правителството за смѣтка на нарушителя.

Чл. 14.

Който безъ разрѣшение на горската власть строи въ държавнитѣ гори или пасбища каквито и да били постройки, прѣкарва по забранени пѫтища и рѣки каквито и да биле материали, наказва се съ глоба до 200 лева и се растуря постройката му.

Чл. 15.

Който безъ разрѣшение на горската власть сѣче или изработва дървета или съ разрѣшение, но не онѣзи, указани отъ горския чиновникъ, или пъкъ сѣче въ неопрѣдѣленитѣ за сѣчение мѣста, или поврѣжда по какъвто и да е начинъ дърветата, осѫжда се да заплати причинената поврѣда и една глоба въ двоенъ размѣръ отъ

стойностьта на материала, съгл. съ тарифата, а отсѣчения или изработения материалъ се конфискува за въ полза на стопанина.

Забѣлѣжка. Отъ това наказание се освобождаватъ лица, които крѣтърпятъ въ гората или по пѫтя нѣкое нещастие, като счупвание на кола и пр. Тѣ сѫ свободни да отсѣкѫтъ потрѣбното дърво, което да отговаря на нуждитѣ имъ, съ исключение на дърветата, които сѫ посадени по пѫтищата.

Чл. 16.

Който поврѣжда горскитѣ огради, табли, гранични знакове, разни бѣлѣзи по лѣжащитѣ и стоящи дървета, пѫтища, мостове и др., наказва се съ глоба до 50 лева.

Чл. 17.

Който безъ да има право, вкарва добитъкъ въ гората, или отъ невнимание допусне добикъка да ходи и пасе изъ горитѣ, наказва се съ глоба до 20 лева.

Ако добитъкътъ е вкаранъ въ забранени за паши гори или вкаранъ забраненъ добитъкъ, наказва се до 40 лева глоба, като и въ двата случая виновния се осѫжда да заплати причиненитѣ поврѣди и то на конь, катъръ, магаре — по 30 ст., за рогатъ добитъкъ по 20 ст., за коза 50 ст., за овца и свиня по 10 ст. За недораснѫлъ добитъкъ се плаща на половина.

Забѣлѣжка. Отъ глобата се освобождава онзи добитъкъ, за когото се докаже, че той (добитъкътъ) прѣдъ видъ на страхъ отъ дъждъ, грѫмотевица и пр. се е скрилъ въ гората.

Намѣрения на мѣстото на прѣстѫплението добитъкъ се задържа до като се яви стопанина му.

Чл. 18.

Стопанитѣ на гори, които не ги стопанствуватъ съгласно съ прѣдписанията на закона за горитѣ и правилника, както и онѣзи, които прѣнебрѣгнѫтъ да вcase мѣрки противъ грозящитѣ за горитѣ стихийни нещастия (каламитети) и др., глобяватъ се за пръвъ пѫть до 300 лева глоба. Но, ако и слѣдъ това не вcase мѣрки, такивато гори министерството взима подъ свой прямъ надзоръ и ги стопанствува за смѣтка на притѣжателя имъ до тогава, до като се туре редъ или се прѣкратѭтъ опасноститѣ.

Чл. 19.

За всѣко нарушение закона по горитѣ се съставлява актъ срѣщу нарушителя отъ чиновника или отъ длъжностното лице, който (актъ) се испраща веднага околийскому лѣсничею, и тоя послѣдния, слѣдъ като се увѣри въ вѣрностьта на съдържанието му, испраща акта на респективния сѫдия за прѣслѣдване нарушителя на общо основание.

Чл. 20.

Всички други нарушения, които не се прѣдвиждатъ въ настоящия законъ, прѣслѣдватъ се по общитѣ наказателни закони.

Чл. 21.

Съ настоящия законъ се отмѣнява закона за горитѣ отъ 1889 година и измѣненията му отъ 1890 год. и 1894 год., както и всички распореждания по тѣхъ.

Този е законо-проекта за горитѣ, съ който мислѭ, че ще може да се турне редъ въ нашето горско дѣло, а особенно, ако прѣдвидѣнитѣ въ него правилници се приготвятъ отъ почитаемото министерство така, както го изисква закона, горската наука и сегашнитѣ ни нужди.

При приготовляванието на закона гледалъ съмъ, щото ни нáй-малко да се не накърнятъ интереситѣ на нашитѣ селяни, но отъ друга страна, не и онѣзи на горитѣ. Може нѣкой да ми възрази, че какъ се не накърняватъ интереситѣ на селянитѣ, като съ чл. 1 имъ се отниматъ горитѣ и се прѣдаватъ въ рѫцѣтѣ на държавата. Да, ако тѣзи Господа вникнѫтъ сериозно въ въпроса, ще видятъ, че именно тоя членъ е, който нáй-много ще защити интереситѣ на селянитѣ и горитѣ, а нáй-малко интереситѣ на държавата.

Съ сѣчението на горитѣ за продань, селянитѣ на-да-ли искарватъ половината отъ гюндулука си, а горитѣ се сѣкѫтъ, като че тѣ сѫ безъ пари — намѣрено богатство. Съ експлоатирането на горитѣ отъ цѣлото население и продавание на изработения материалъ, тѣ си конкурирать единъ на други и дървения материалъ се продава за една нáй-нищожна цѣна.

Селянитѣ, особенно въ Пазарджикско, взиматъ пари съ лихва 50—60 %, строятъ дъскорѣзници, наематъ работници македонци и каракачене да имъ дѣлятъ греди, прѣкарватъ материала и пр., и нáй-сѣтнѣ излиза че почти всичкия кяръ и капиталъ даватъ на кираджиитѣ и работницитѣ, а тѣ, естественно, губятъ; но тѣ мислятъ, че губятъ за това, защото миналата година имъ било малко разрѣшено да сѣкѫтъ и дигатъ гюрултия да сѣкѫтъ по-вече.

Какво ще да изгуби нашия селянинъ, ако той прямо се не допустне да сѣче горитѣ, а експлоатирането да имъ се даваше на публиченъ търгъ? — мислѭ, че абсолютно нищо. Онзи прѣдприемачъ, който ще прѣдприеме извѣстна гора да експлоатира, ще наеме работници за сѣчение, прѣкарвание и пр. пакъ тѣзи селяни, а печалбата на селянитѣ се състои именно въ това.

Азъ мислѭ, че нашия селянинъ ще бѫде много по́-спокоенъ, ако се отърве отъ горскитѣ гюрултии, а съ всичко се натовари държавата, — тя да се расправя съ тѣхъ.

Селянинътъ пакъ ще се ползува отъ горитѣ, както що се е ползувалъ до сега, но само съгласно науката, по единъ извѣстенъ редъ. Ако държавата и нейнитѣ чиновници си биѭтъ главитѣ съ горитѣ и треперать за едно дръвче да се не поврѣди, на ли пакъ се́ за този селянинъ?

Ако нѣкой си мисли, че държавата щомъ вземе горитѣ, ще спечели Богъ знае какво богатство, — много се лъже. Може да се каже, че сега, когато повечето мери сѫ общински, държавата има на́й-голѣма печалба отъ тѣхъ, и то безъ голѣми расходи, безъ много трудъ и расправии. Но цѣльта на държавата не е да печели отъ горитѣ, а да ги отглежда за всеобщо благо на страната, което селянитѣ не могѫтъ да направятъ.

На́й-сетнѣ, ако селянитѣ непрѣменно би трѣбвало да бѫдѫтъ притѣжатели на гори, то нека да имъ се признае това право, нъ самия надзоръ на горитѣ нека се даде на държавата, и тя да ги развъжда, урежда и въобще стопанствува за смѣтка на общинитѣ, и чистия приходъ отъ тѣхъ да се дава на селата, ако ли пакъ стане нужда, то селата трѣбва да доплащатъ.

Но както казахъ и по́-горѣ, ние нѣмаме гори и колкото ги имаме, тѣ не сѫ здрави, та за това не може и да има и никакъвъ приходъ. Даже и до сега при тѣзи малки расходи за тѣхъ, приходитѣ отъ горитѣ никога не сѫ можали да покриѭтъ расходитѣ, когато напрѣднѫлитѣ въ горско отношение държави отъ такова пространство гори печелатъ милиони. Особенно това се отнася сега за общинскитѣ гори. Приходътъ отъ тѣхъ за сега едвамъ ли може да покрие само расхода по исплащание на данъка (поземления налогъ на горитѣ), а другитѣ расходи по тѣхъ трѣбва да ги разхвърлятъ на селата да ги плащатъ.

Азъ щѫ приведѫ тукъ примѣръ: Т.-Пазарджикския окрѫгъ, който въ горско отношение е пръвъ въ България, кѫдѣто става

най-голѣма експлоатация на горитѣ и кждѣто повечето отъ горитѣ сж общински, приходътъ и расходътъ сж слѣдующитѣ за 1895 год.:

Пещерска	околия	приходъ	40,992.40,	расходъ	51,035.90	л.
Ихтиманска	„	„	14,220.55,	„	36,113.81	„
Панагюрска	„	„	5,722,	„	12,955.61	„
Т.-Пазардж.	„	„	29,401.55,	„	30,486.25	„
		Общо . .	90,336.50	„	130,591.57	„

Когато въ Т.-Пазарджикския окржгъ приходътъ е тъй значително пó-малъкъ отъ расхода, какво остава за другитѣ окржзи въ България?

Нáй-сѣтнѣ, съгласенъ съмъ, слѣдъ като горитѣ се измѣрятъ, уредятъ, ограничжтъ съ постоянни гранични знакове, да се проплѣтжтъ съ добри горски пжтища и разни други способи за прѣкарвание на матéриала; сегашнитѣ закелявели гори, а особенно близу до селата, да се замѣнятъ съ здрави, и слѣдъ като нашия селянинъ дойде въ съзнание да гледа на горитѣ съ страхопочитание и пр., — тогава, казвамъ, нека на всѣко село, което има право, да му се даде по извѣстно число уврата гора, разбира се, здрава, възрастна и уредена, но това да става сега, при този хаосъ, въ който се намиратъ нашитѣ гори, е една непростима грѣшка.

Въ заключение на всичко изложено до тукъ, като поднасямъ на общественното мнѣние този скроменъ мой трудъ, апелирамъ къмъ всички онѣзи, отъ които зависи разрѣшаванието на горския въпросъ, а така сжщо и къмъ онѣзи, които, по единъ или по другъ начинъ сж привързани къмъ горитѣ, ако тѣ милѣжтъ за България, ако не искатъ скоро да я видятъ заприличала на пустиня и да не послѣдва примѣритѣ на Италия, Гърция и пр.; ако желаjжтъ да се подобри България економично и да отървжтъ нашия бѣденъ селянинъ отъ постоянни кавги, наранявания, убивания, влачения по сждилища и губение на сумма пари и врѣме и пр. и пр., нека се притекжтъ на помощь, и по единъ или другъ начинъ да помогнжтъ на нашитѣ гори. А главно апелирамъ къмъ почитаемитѣ народни прѣдставители, на които мислж, че е и длъжность да искоренжтъ пó-скоро злото и турнжтъ редъ въ горското ни дѣло.

Т.-Пазарджикъ, Септемврий 1896 год.

Т.-Пазарджикский Гор. Инспекторъ: **К. Байкушевъ.**

КНИЖНИНА.

—

I. КРИТИКА.

Научния багажъ на единъ гръцки историкъ.

„Hüte dich vor Metaphysik.“
Newton.

I.

Атинския професоръ П. Каролиди е написалъ една *„История на XIX. вѣкъ,“* първия томъ отъ която е вече прѣведенъ на български отъ г. Македонски въ 6 книжки. По книжкитѣ I—III на тоя томъ ний се произнесохме въ рецензията си помѣстена въ кн. LII—LIII на „Пер. Спис.,“ а за останалитѣ 3 книжки говоримъ по-долу въ отдѣлътъ на рецензиитѣ. Тая своя история г-нъ Каролиди прѣдшествува отъ едно отдѣлно съчинение *„Въведение въ историята на XIX вѣкъ,“* което има да служи като ключъ и уяснение на материалътъ, разглежданъ отъ него въ главната история на XIX вѣкъ. Въ 1894 г. г-нъ Македонски е прѣвелъ и това *„Въведение,“* което сега присъединява къмъ I томъ на съчинението на Каролиди.

Това *„Въведение въ историята на XIX в.“* ще бѫде прѣдметъ на настоящата ни критика. Както вижда читательтъ, вече самото заглавие на тая книга обѣщава много, затрогва извънредно важния и интересенъ въпросъ — за културно-историческитѣ стремления и идеи, които по завѣщание отъ миналитѣ вѣкове сѫ влѣзли като основни фактори въ историята и развитието на днешното столѣтие. Прѣдъ видъ на интересътъ на прѣдмета, и още насърдчени отъ громкитѣ похвали, съ които книгата на Каролиди се прѣпорѫчваше недавно въ антрифилетата на нѣкои наши вѣстници, ний съ любопитство се завзехме да прочетемъ това съчинение и да вникнемъ въ неговата стойность и полза за младата българска литература.

Книгата се съпровожда и отъ единъ прѣдговоръ и ний, разбира се, прѣди всичко прочетохме него. За жалость обаче нашата охота къмъ интересното четиво се поспрѣ отъ нѣкои не особенно апетитни примѣси, които ни разстроихѫ вкусътъ, и които по тонътъ си и лекостьта си бѣхѫ извънредно сходни съ похвалнитѣ антрфилета въ указанитѣ горѣ наши вѣстници.

Прѣдговорътъ си авторътъ започва съ заявлението, че той си е взелъ за примѣръ *„великия историкъ“* (!) Гервинуса,[1]) който сжщо билъ написалъ едно подобно въведение въ истор. на нашия вѣкъ. Слѣдъ това Атинския историкъ скромно продължава така: — „Не казвамъ, че моето въведение е по́-сериозно отъ онова на Гервинуса. Казвамъ обаче, че то като си прѣдстави *по́-важна* цѣль, занимава се съ *по́-важни* въпроси и съдържа *по́-важни* глави и прѣдмети отъ историческия животъ на Европа, така щото има по́-широкъ кржгъ и хоризонтъ исторический.“

Тука г. прѣводачътъ се вмѣсва съ авторитетната си забѣлѣжка, че съчинението на Каролиди се е одобрило и отъ сериозната критика (?!) и било прѣпоржчено за четение на англичане, французи, нѣмци и на други още народи. Подпомогнатъ отъ такъвъ ученъ съюзникъ, авторътъ става още по́-смѣлъ въ скромностьта си и навежда че неговото дѣло имало „добродѣтельта на първообразие (оригиналность) на дѣлото въ начина на схващанието и излаганието прѣдметитѣ и идеитѣ. Тая добродѣтель я слѣдватъ по логическа свързка вжтрѣшната сила и *ясность* на идеитѣ и единството на схващанията и съдържателностьта, която се свързва съ *ясность*, които всички правятъ тука излаганата история *ясна* и лесно разбираема отъ ума и разсжжденията на четеца.“

Нашия читатель може малко да се намръщи прѣдъ тоя първобитенъ псалтирски стилъ на това гръцко „първообразие,“ но ний го молимъ да потърпи, по́-нататъкъ той ще има случай да се развесели, когато влѣземъ въ самото сърце на „идеитѣ,“ „ясностьта“ и „историческата ученость“ на г. Каролиди. Ний бѣхме малко смжтени и отъ обстоятелството, че автора нарича Гервинуса „великъ“ историкъ, което е нѣщо ново и за насъ, а и въ Германия, гдѣто, при всичко че Гервинусъ е нѣмецъ, никому още не е паднало на умъ да нарича неговитѣ исторически трудове „велики;“ за да може единъ ученъ да си заслужи прозвището „великъ,“ той трѣбва да прояви такава гениална самобитность и сила, съ каквито Гервинусъ никакъ не разполагаше. И тогава тая расточителность на г. Каролиди съ громки и декламаторски епитети — е твърдѣ двусмисленна прѣпоржка за дълбочината и съдържателностьта на неговитѣ исторически изслѣдвания. Гервинусъ повече се е отличилъ като историкъ на литературата и коментаторъ на Шекспира, а съ своята „История на XIX вѣкъ,“ той не е внесълъ нищо ново въ науката и самъ е прѣкъсналъ трудътъ си прѣдъ видъ на всеобщото охлаждение на публиката къмъ тая книга. Истина въ IV томъ на своята история Гервинусъ много е писалъ за гръцкото възстание, и това може да е било достатъчна причина, щото въ Гърция да го причислятъ къмъ ликътъ на *генинтѣ;* но, за зла честь, въ старата Европа сж много по́-взискателни и много по́-скжперници въ това отношение, та иматъ съвсѣмъ другъ масштабъ за величие и гениалность...

[1]) „Einleitung in die Geschichte des XIX. Jahrhunderts“ von G. Gervinus. Leipzig 1853.

При всички тия малки разногласия съ прѣдговорътъ, ний търпѣливо продължихме четението на книгата. Обаче тука нашитѣ разногласия отъ страница до страница ставахѫ се по́-остри и тежки и ний свършихме четението си съ на́й-рѣшителна неудовлетвореность. По нѣкога даже ний се принуждавахме да се обърнемъ изново къмъ заглавния листъ и да си спомнимъ за какво се е наелъ авторътъ да пише, — толкова съдържанието въ нѣкои свои части противорѣчи на поставения въ заглавието прѣдметъ.

Не, г-нъ Каролиди не е написалъ никакво „Въведение въ историята на XIX вѣкъ“! Подобно едно съчинение вече по самото си естество трѣба да бѫде трудъ теоретически и аналитически. Между тѣмъ г. Каролиди ни расправя за старитѣ келти, гали, кимври и тевтони, за образуванието на франкската държава при Карла Великий, за Вестфалския миръ, за дългитѣ войни между Хабсбургитѣ и Бурбонитѣ, за прѣобладание въ Европа, за паданието на Византия и пр., и всичко това се разглежда отъ чисто външно-политическа точка зрѣния. А на́й-сѫщественнитѣ фактори на културно-историческото движение на Европа, ония фактори, които играѭтъ рѣшающа роля прѣзъ настоящия вѣкъ, авторътъ *съвсѣмъ е забравилъ*. Главнитѣ идеи, завѣщани отъ XVIII в. на XIX, бѣхѫ: економическото освобождение на народнитѣ маси отъ феудална зависимость, свобода на съвѣстьта и мисъльта, конституционната идея, т. е. народна контрола въ управлението на държавата, която трѣба да бѫде общо достояние на нацията, а не частна собственность на монаркътъ, както бѣше до тогава. Прѣдставетѣ си читателю, че въ книгата на Каролиди *ни съ една дума* не се споменува за економическото положение на народнитѣ маси прѣди революцията, ни дума не се говори какво нѣщо бѣше феудализмътъ, неговиятъ социаленъ и юридически характеръ, сѫщностьта на неговитѣ привилегии и строй въ разнитѣ европейски страни. А пъкъ днеска безусловно е признато, че економическитѣ условия сѫ едни отъ главнитѣ лостове въ живота на народитѣ, и тогава каква е стойностьта на едно историческо съчинение, въ което економическитѣ отношения се съвършенно игнориратъ?

XVIII вѣкъ изработваше единъ радикаленъ поворотъ въ умственния, общественния и господарственно-политическия строй на европейското человѣчество. Старитѣ социални, религиозни и държавни основи се разлагахѫ подъ ударитѣ на единъ могѫщественъ противникъ, който побѣдоносно прѣдвождаше знамето на модерната освободителна мисъль. Великия водитель и вдъхновитель на новото движение бѣше **просвѣтителната литература** — тая на́й-главна историческа сила на минѫлия вѣкъ. И за тая литература, която бѣше душата, краеѫголния камъкъ на сичкия животъ въ минѫлия вѣкъ, г. Каролиди *не говори нищо въ своята книга!* нищо за принципитѣ и тенденцитѣ на тая литерура; нищо за нейното происхожение и развитие, за нейното распространение и срѣдства за борба, за нейнитѣ сѫдбоносни моменти и фазиси, за обектитѣ на нейнитѣ атаки, нищо за нейнитѣ прѣдставители и проповѣдници. Не само че идеитѣ на тая

епоха не се анализиратъ, но даже ни имената на първостепеннитѣ и дѣятели не се споменуватъ!

И за още единъ епохаленъ моментъ отъ нáй-новата история книгата на г. Каролиди ни хаберъ нѣма. Тоя моментъ е великото *стълкновение* на просвѣтителното движение съ настанжлата въ началото на настоящия вѣкъ всеобща европейска реакция, — стълкновение, което наложи своя отпечатъкъ и игра главна културно-историческа роля прѣзъ цѣлата първа половина на XIX столѣтие.

Изобщо дѣлото на Каролиди принадлѣжи къмъ типътъ на ония застарѣли съчинения, въ които исключително се расправя за географически дѣления на държавитѣ, за войни и завоевания, за съревнувания между разни династии, за политиката на разни владѣтели, съ една дума, — докосва се само външната, дипломатическата страна на европейската история. А за вжтрѣшната, сжщественната страна на исторический процесъ, за умственното движение на Европа, за идейно-общественнитѣ стрѣмления, които съставляватъ важна ядка въ живота на сѣка епоха, а прѣзъ послѣднитѣ два вѣка бѣхж даже исключителнитѣ водители и властители на европейския исторически процесъ — въ книгата на Каролиди нищо не се говори. А тамъ, гдѣто самия прѣдметъ го принуждава къмъ това (на пр. по въпроса за англ. и французската революции), той гледа да ивбѣгне сѣка сериозна оцѣнка съ двѣ три истъркани, охтичави фрази, че науката било хубаво нѣщо, че повѣялъ билъ пó-свободолюбивъ духъ въ Франция, че идеялността на естественното право се сразила съ идеялността на историческото право и др. подобна чепуха. Тука поне далъ нѣколко празни фрази, но за вжтрѣшния социаленъ животъ на народитѣ, за организма на феудалната и теократическа хиерархия, за економическия строй и материалния битъ на населението, — г. Каролиди счита за излишно да каже и една дума.

Тая ограниченость въ изложението и отсжствието на сѣки аналитически методъ неволно ни кара на прѣдположението, че атинския професоръ едва ли ще е запознатъ съ новитѣ кржгозори, които прѣзъ послѣднитѣ десятилѣтия реформирахж историческата наука. Той блаженно и лѣниво почива върху удобната и несложна пжтека на старата школа, която ограничаваше задачата на историата само въ послѣдователно, прагматическо изложение на външнитѣ събития, до гдѣто новото направление противопоставя на тая школа *културно-социалната история*, прѣдметътъ на която е изучванието *материалния, духовно-общественния битъ на народитѣ.*

При края на книгата си, въ връзска съ историята на Турция и на источний въпросъ, г. Каролиди — напространно расправя и за Византийската империя. И прѣдставѣте си, читателю, въ тая глава, авторътъ не съобщава нито единъ фактъ отъ тогавашния социаленъ животъ и културни отношения на Византия! А това сж въпроси отъ нáй голѣмъ интересъ и важность, които даватъ на историкътъ възможность както да нарисува вѣрна картина за епохата, така и да открие каузалнитѣ причини на постигнжтата Византия фатална участь. А неговото изложение не е нищо друго освѣнъ голъ хроно-

логически протоколъ за Цариградскитѣ гръцки династии и за борбитѣ имъ отъ една страна съ славянскитѣ народи и латинцитѣ, а отъ друга съ турцитѣ.

Сжщата ограниченость владѣе и въ сичкитѣ други части на книгата, гдѣто на сѣка стжпка срѣщаме само несъстоятелни разсжждения, застарѣли мисли, борнирани до наивность виводи, и раждясали спиритуалистически рефлексии, обвити сички въ една пустозвонна декламация и крайно тяжеловѣсенъ, просто дървенъ стилъ.

За човѣкъ свѣдущъ по прѣдметътъ тая книга не прѣдставлява друго освѣнъ единъ архаически баластъ отъ безпочвенна риторика, отъ празно словоизвержение и мухлясали метафизически възгляди, които се исхвърлятъ отъ съврѣменната наука; а за оногова, който търси въ нея поучение и просвѣтление, тя не дава никакво жизненно изложение и анализъ на европейския исторически прогресъ. Тя не събужда мисъльта, не изострюва съзнанието на човѣка, а го успива и затжпѣва . . . .

II.

Слѣдъ като свършимъ оцѣнката си по тая книга ние ще се постараемъ отъ своя страна да направимъ въ кратцѣ едно *въведение въ истор. на XIX в.*, както и да опрѣдѣлимъ прѣдметътъ на съврѣменната историческа наука, чрѣзъ което читательтъ още пó-нагледно ще се убѣди каква е стойностьта на съчинението на гръцкия професоръ. Тука ще дадемъ само общия планъ на нашата студия. На прагътъ на XIX в. нахлуватъ културно-социални и политически елементи, които сж резултатъ на *три* фазизи въ развитието на европейската мисъль. Тия три главни фазиса въ културното движение сж: 1) *Ренесансътъ* (хуманизмътъ), който се опочва въ Италия въ началото на XIV в. и трае прѣзъ двѣ столѣтия до появяванието на реформацията; 2) *Реформацията*, която избухва въ Германия и вниса ново съдържание въ религиозното мировъззрѣние на народитѣ;[1]) 3) *Просвѣтителното движение* на модерния духъ и наука, което се отпочва въ Англия прѣзъ втората половина на XVII вѣкъ и въ главнитѣ си основи дава характеръ и на нашето врѣме.

Но да се вързнемъ за сега къмъ книгата на гръцкия професоръ, тъй като желаемъ още пó-нагледно да мотивираме изрѣчения отъ насъ върху нея сждъ. Ний напразно се трудихме да намѣримъ въ нея идеи, вѣски теоретически виводи или научно обоснование на прокарванитѣ сжждения. Нищо подобно въ нея нѣма.

Духовития афоризмъ на Волтера, че само на философътъ приличествува да пише история, никакъ не е примѣнимъ къмъ тая книга, защото въ нея *нѣма философски мисли*, или дълбоки теоретически обобщения, а има само философска *риторика* и гръцки декла-

[1]) Нѣкои първостепенни европейски мислители като *Ницше*, *Лоранъ*, *Андре Лефевръ*, *Дюрингъ*, *Карѣевъ* намиратъ, че реформацията е била единъ **застой**, реакция въ прогреса на човѣчеството. Тѣ казватъ, че реформацията е запазила християнството отъ распадение. Пó-нататъкъ ний ще се запознаемъ пó-отблизо съ тия нови и твърдѣ интересни сжждения за ролята и значението на *реформацията*.

маторски излияния, които въ едно съврѣменно съчинение сѫ признакъ на вѫтрѣшна пустота. Ония мѣста, въ които се прокарватъ нѣкои теоретически виводи, не сѫ друго освѣнъ жалъкъ наборъ отъ мухлясали метафизически и quasi — философски положения, които произвеждатъ у насъ съжалителна усмивка, особенно като прибавимъ утегчителния дървенъ стилъ, въ който се тѣ прѣдаватъ.

Край научната неподготвенность на автора, още единъ отчаянъ недостатокъ на книгата му е, гдѣто той за нейното съставяние се е ползувалъ *слѣпо и исключително* само отъ *нѣмски* и то застарѣли източници; сички тие сѫ писани въ първата половина на наст. вѣкъ, когато нѣмската научна мисъль, прѣслѣдвана отъ общата политическа реакция, отъ философията на Шелинга и фамозната историческа школа на Савиньи, едвамъ започваше да проявява първитѣ проблески отъ едно пó-сериозно направление.

За това въ тия писатели напраено ще диримъ ония широки крѫгозори на историческия анализъ, голѣмото богатство на нови самостоятелни изслѣдвания и новитѣ научни методи, които реформирахѫ историята въ втората половина на нашия вѣкъ. Г. Каролиди не знае, че и „великий" Гервинусъ и „сладкодумний" Ротекъ и „отличний" Цинкайзенъ сѫ днеска далеко задминѫти отъ неблагодарната европейска наука, която никакъ не сподѣля неговото въсхищение къмъ тѣхъ. Да пишешъ въ 1890 г. въведение въ истор. на XIX в. исключително върху застарѣлитѣ съчинения на Шлосера, Гервинуса и Цинкайзена, е работа повърхностна, то е сѫщеврѣменно подигравка съ науката, а и показва значителна уметвенна ограниченость и лѣность. Такива познавачи на културната история като Дюрингъ,[1]) Хетнеръ,[2]) Карѣевъ,[3]) произнасятъ се, че и достойния инакъ трудъ на Шлосера днеска въ много отношения е устарѣлъ.

До колко гръцкия професоръ е билъ лишенъ отъ самостоятелни „първообразни" сѫждения, и до колко той е билъ хипнотизиранъ отъ своитѣ „сладкодумни" авторитети, вижда се и отъ това, че той въ книгата си робски е подражавалъ и другия сѫщественъ недостатъкъ на нѣмскитѣ историци: тѫжеловѣсенъ, безживненъ стилъ, мѫгловита метафизическа дикция и безпочвенна фразеология. Като поразителенъ примѣръ за тая мѫгловитость на нѣмската философия може да ни служи Хегелъ. Възъ основание на неговитѣ доктрини, образували сѫ се двѣ школи (*лѣвото* и *дѣсното* крило на Хегелиянизма), които като исхождатъ отъ сѫщия източникъ (Хегеловата философия), дохождатъ къмъ двѣ диаметрално противоположни направления; прѣдставителитѣ отъ лѣвото крило Файербахъ и Марксъ отидохѫ въ посоката на крайния материализмъ, а пъкъ ония отъ дѣсното крило не сливахѫ отъ пѫтя на още по крайния спиритуализмъ на

---

[1]) D-r Eugen Dühring. Die Grössen der modernen *Literatur*. *Leipzig* 1893; томъ II стр. 359.

[2]) Hermann Hettner. L. Geschichte des XVIII. Jahrhunderts. 5-то издание, Braunschweig 1894; томъ I. стр. 8.

[3]) Н. Карѣевъ. Исторія западной Европы въ новое время. С. Петербургъ 1893, томъ III стр. 3.

Шелинга. Само че подъ тъмния покривъ на Хегеловия езикъ криехѫ се мисли, дълбоки идеи, които създадохѫ славата на неговия диалектически методъ въ историята. А пъкъ г. Каролиди ни дава тъкмо една нещастна пародия на нѣмския непроходимо досаденъ и буквоедски жаргонъ, безъ научно съдържание, безъ идейна ядка.

Но като истински синъ на Елада, г. Каролиди не се е задоволилъ съ слѣпото копиране на своитѣ нѣмски образци; за да внесе малко разнообразие и игривость въ заспалия нѣмски стилъ, той го е украсилъ и съ една *специфическа гръцка примѣсь:* той е натъпкалъ съчинението си съ множество суперлативни възклицания, празни декламаторски тиради и риторически нѣжности, които сѫ само игра въ думи безъ смисъль, и които още повече увеличаватъ владѣющия въ книгата му сумбуръ.

Какво друго освѣнъ празни декламаторски словоизверженія сѫ слѣдующитѣ фрази, които пълнятъ книгата на гръцкия професоръ:

— „*Идеялната* гръцка държава“; „облагородява се човѣкъ отъ *идеялностьта* на поезията“; „*славния* наслѣдникъ на императора“; „Вестофалския миръ е осветилъ въ Европа едно *идеялно* съставено господарство“ (въобще злоупотрѣбленията съ думитѣ „идеялно“, „велико“, „славно“, „великолѣпно“ сѫ безчисленни); „като се отрѣче отъ римската императорска корона Францъ I (1806 г.) нарѣче своята многоплеменна и *славна* Хабсбургска държава;“ „*великолѣпнитѣ и славни* кръстоносни походи“ (въ това ли се състои тѣхното великолѣпие г. Кар., че въ тие походи загинахѫ 2,500.000 европейци, а Франция и Англия бѣхѫ разорени за прѣзъ цѣлъ единъ вѣкъ? Вий не излагате история, а рицарски романъ); „Ришелие и Мазаринъ, *отлични кардинали на католическата църква*“ (не, г. Каролиди, Ришелие и Мазаринъ бѣхѫ само отлични *държавни мѫжье* на Франция, а отношенията имъ къмъ папската столица не бѣхѫ никакъ интимни); „*идеялностьта* на гръцката философия“; „*идеялния* гръцки свѣтъ“ и пр. и пр. безконечни идеялни идеялности! . . .

III.

Ето ви сега и нѣкои образци отъ назидателния псалтирски стилъ на гръцкия професоръ. Да почнемъ съ това, което се говори за важностьта на историята:

— „*Голѣми сѫ притезанията, които иматъ върху насъ сериозностьта и важностьта на историята и достоинството на человѣчеството.* Прѣдставлението на духа голѣми исторически периоди трѣба да възбуди най-дълбоко чувство и фантазия жива толкова, колкото и вдъхновенната поезия, която ни показва силата на человѣческия духъ подъ най-разнообразни отношения въ идеялното. (Какъвъ стилистически букетецъ!!) Никакъ не е достатъчно да търсимъ и да разбираме съ простъ умъ скрититѣ много пѫти нишки, чрѣзъ които се свързватъ вѣкове съ вѣкове, отношенията на причината и слѣдствието и отличителнитѣ знакове на самитѣ периоди. Дълбоко изучвание и разбиране характера на человѣческото съзнани, е точно оцѣняване на условията, подъ които голѣми исторически характери

сѫ се въздигали до висотата на историческата слава или сѫ намѣрили смъртьта си, могѫтъ да се считатъ като първи условия, подъ които ще ни бѫде възможно да постигнемъ най-главнитѣ цѣли на историческитѣ изучвания и да имъ отдадемъ съвършенно високо значение относително правилното разбиране и сѫдение на настоящето“ (стр. 27—28).

Разбрахте ли нѣщо, читателю, отъ тоя снотворенъ жаргонъ, въ който бѣдни откъслеци отъ нѣкои мисли се давятъ въ тинята на празната фразеология? Особенно цѣнни сѫ „прѣдставлението на духа“, „най-разнообразнитѣ отношения въ идеялното“, „съвършенното високо значение относително правилното сѫдение на настоящето“ и пр.

Като расправя, че въ исхода на срѣднитѣ вѣкове въ Европа се образували държави, които се еманципирали отъ всемирната католическа империя, г. Каролиди разглежда това явление по слѣдующия повърхностенъ начинъ:

— „Всемірната политическа Римска държава бѣше исчезнѫла отъ свѣта заедно съ политическия животъ, който бѣше ѭ произвелъ, и съ системата на императорския Римъ. Всемірната църковна Римска държава не можеше да обеме въ себе си, да развие и да насочва цѣлия исторический животъ, още и политическия, спорѣдъ собственнитѣ си влияния и наклонности. Каквото въ тая система имаше високо и идеялно политически и осѫществимо нравственно, идеята, сирѣчь на духовното единство на християнския свѣтъ и нравственната свързка на единството между народи и държави, то прѣживѣ разрушението на системата на католическата християнска държава и се усили въ системата на многото държави. Комбинацията на политическото раздѣление и разнообразие въ политически центрове съ достатъчно собственни сили, въ господарства и особенни държави, съединени помежду си чрѣзъ нравственна свързка на единство, съставлява сѫщностьта на системата на европейската федерация. Тая система имаше голѣмото прѣимущество да остава отдавна явно или скрито въ хармония съ естественното въ много народи раздѣление на Европа, каквато послѣдната се появи отъ растурванието на западната римска държава. Но бързото, правилно и редовно развитие на системата удари, както вече казахме, на двѣ противоположни, както по между имъ, така и съ самата система влияния; отъ една страна сирѣчъ на едно начало на християнската империя по-горно отъ естественното раздѣление и различие на народи и националности, което клонѣше къмъ католическо господарство; отъ друга страна на феодалната полиархия, която прѣпятствуваше на всѣко национално и главно политическо развитие. Но именно отъ разновидното стълкновение на тия противоположни влияния и наклонности и на сѫществующитѣ въ самото естество на политическия животъ на Европа сили и отъ съставляющитѣ го народи произлѣзе, малко по малко, надъ феодалската полиирхия и противъ европейската империя една система на държави свързани по между си чрѣзъ връзкитѣ на взаимното признавание правата си, и това върху

основа на общо европейско право и обичай, *международното право.* Чрѣзъ тая система Европа се възвърнж почти точно на оная политическа система, която сжществуваше и прѣобладаваше въ историческа Европа прѣди римската всемірна държава, на системата сирѣчь на старитѣ гърцки господарства.“

Происхождението на тая европейска федерация отъ държави г. Кар. обяснява съ *„сжществующитѣ въ самото естество на политическия животъ на Европа сили“* — фраза, както виждате, извънредно тъмна и неопредѣлена. Сжщо и нататъкъ въ книгата си той не умѣе да ни въспроизведе и изложи ония идеи и сили, които сж разрушили срѣдневѣковното теократическо-феудално мировъзврѣние. Между тѣмъ новитѣ исторически изслѣдвания сж дали точенъ и дълбоко съдържателенъ отговоръ на тоя въпросъ, върху който пó-нататъкъ ний ще се спремъ пó-обстоятелно. Ето сжщностьта на въпросътъ. Слѣдъ хиляда-годишното непрѣкъснато господуване на срѣдневѣковния свѣтъ, противъ него възстана единъ могжщественъ противникъ: събудената човѣческа мисъль, идеята на индивидуализмътъ, цѣльта на който бѣше освобождението на човѣческата личность отъ умственно-общественното порабощение, въ което тя гниеше. Срѣдневѣковната общественна организация имаше двама главни фактори: *католицизмътъ* и *феудализмътъ;* първия държеше въ окови съвѣстьта и духовния животъ на чоловѣческата личность, а втория поробощаваше нейнитѣ политическо-общественни права и економическа свобода. Тая борба на човѣческата личность срѣщу католико-феудалния свѣтъ е капиталната черта въ културно-историческия процесъ на Европа отъ XIV в. насамъ.

А въ книгата на Каролиди тоя въпросъ не само че не е развитъ, но нѣма тамъ даже и такава обща схема по него, каквато ний сега дадохме. Вмѣсто това той ни угощава съ безвкусни философски екскурсии въ древнята гръцка история, като на пр.:

— „Въ стария еллинизмъ, въ общия духовенъ животъ на стара Гърция, който съставляваше не само началото и основата, но и най-съвършенната идеялность (Безъ идеялности не минава ни една фраза!!) на духовния животъ на образованото човѣчество, както чрѣзъ хармоническото въ всичко развитие на естеството и на художеството, дѣйствителностьта и идеялностьта тѣсно и нераздѣлно сж се свързвали и съединявали; така и идеята за народъ и националность, както тя се разви въ пó-новия исторический животъ на Европа, се свърза нераздѣлно съ пó-главната и пó-общата идея за човѣческото общество и господарство въ *Гърция* и *Гърцко.* Идеята, на която осжществлението търси новий просвѣтенъ свѣтъ и въ федерацията на християнскитѣ държави, осжществи Гърция въ политическото единство на цѣло Гърцко. Националната идея се възвиши въ еллинизма въ по-общата идея на гърцкия свѣтъ, безъ да изгуби въ тоя пó-широкъ свѣтъ особенното гърцко свойство на гърцкото отечество и на гърцката народность.“

И това утомително и безсолно словоизвержение се продължава 4—5 страници съ единственната цѣль да докаже мършавото поло-

жение, че старитѣ гърци не сѫ считали другитѣ народи за хора, та по тая причина у тѣхъ не сѫ могли да се развиѭтъ идеи за общечеловѣчески интереси. Тѣ сѫ считали себе си за единственъ избранъ народъ, който билъ повиканъ да господува надъ другитѣ народи „варвари“; мислимъ, че съ това тѣ само доказвахѫ своята умствена ограниченость.

На стр. 97 авторътъ се подвизава върху трийсеть-годишната война, Вестфалския мирь и договоръ, чрѣзъ който Европа се обърнѫла на „федерация отъ държави.“ И въ тая глава безпочвенно и утомително разглаголствувание е първото достоинство на авторовитѣ доводи.

— „Най-главна причина за тая война бѣше голѣмия религиозенъ въпросъ, който отъ XV вѣкъ бѣше раздѣлилъ Европа на два голѣми лагера. Но тоя голѣмъ религиозенъ въпросъ, освѣнъ особенното му значение и важность и влиянието, което упражняваше върху цѣлия общественъ животъ на Европа, даже и върху политическия, като прѣдизвика голѣма война, именно чрезъ тая война даде причина да се сблъскатъ множество интереси, да се възобнови и даже усили развитието на сблъсквани политически тенденции и притезания, а така и за пораждането на много въпроси отъ пó-общъ и пó-частенъ политически характеръ. Именно голѣмитѣ и отъ общъ характеръ исторически въпроси, на които пораждането произтичаше отъ общия исторически животъ, а развитието имъ става незабѣлѣжено прѣзъ цѣли вѣкове; такива, казваме, въпроси, когато влѣзатъ въ периода на узрѣванието имъ за разрѣшавание, упражняватъ влияние върху всички голѣми въпроси отъ обществения животъ, свързватъ се и се заплитатъ непосрѣдственно или посрѣдственно съ тѣхъ, владѣятъ явно или тайно мисъльта и волята на людьето, които управляватъ сѫдбинитѣ на народитѣ и чрѣзъ тѣхъ, както и чрѣзъ самитѣ работи, намиратъ окончателното имъ рѣшение, особенно въ голѣмитѣ прѣходни периоди на историята. Такъвъ прѣходенъ периодъ, който имаше посрѣдственно отношение къмъ въпроса на европейското равновѣсие и федерация, бѣше тридесетгодишната война и Вестфалский миръ. Тая война за непосрѣдственна причина и поводъ имаше религиозното отцѣпление (схизма). Но самото религиозно отцѣпление, като докачаше *единството на църквата и основаюащата се на това единство сила на папската власть и на свързаната съ нея католическа християнска монархия на святата римска държава*, се свързваше посрѣдственно съ въпроса за европейската федарация.

— „Но благочестивитѣ желания на ония, които гледатъ на идеалностьта, твърдѣ малко се испълняватъ въ положителното поле на историята. Вестфалский миръ не бѣше възможно да освѣти въ историята на свѣта периодъ отъ вѣченъ миръ, както не освѣти периодъ на свобода въ Гърция наложения отъ Лисандра на Атинянитѣ унизителенъ миръ, както не унищожи войната отъ свѣта Августовата монархия. Самъ Богочеловѣкътъ съдатель и осъвършенствователь на духовната държава на мира е дошелъ за да тури ножъ на дѣйствителната държава на историята. Но идеитѣ усилватъ не пó-малко всичко щото е велико и добро и идеално въ дѣйствителностьта,

въ логиката на вѣщитѣ, въ логиката на историята, всичко щото е постижито и исторически осѫществимо. И споредъ това Вестфалский миръ освѣти въ историята *системата на европейската федерация*, която се счита вече въ съзнанието на европейския свѣтъ като най-здравата система на политическия животъ на Европа. Войни и разорения не прѣстанаха чрѣзъ новата система. Вестфалский миръ надминува другитѣ голѣми прѣходни периоди съ това, че положителното въ него надминува отрицателното. Съмнителната свобода на Гърция, която бѣше се сполучила ужъ чрѣзъ Пелопонезската война, се искупи съ опропастяванието на оная политическа сила, която докара и извърши най-хубавия и най-добрия периодъ отъ духовния животъ и духовната държава на Гърция и на человѣчеството. Кратковрѣменний всемирний миръ на Августа се искупи съ изгубванието на римската свобода и съ разорението на римската държава, като държава на голѣмитѣ политически и военни борби, които ставахѫ въ свободно господарство. Напротивъ върху развалинитѣ отъ опустошенията на тридесетгодишната война Вестфалский миръ заздрави до нѣкѫдѣ вѣроисповѣдната свобода, омаломощи опастната за всѣка свобода и за всѣка благородна человѣческа борба хабсбурска държава и събра Европа званично въ едно сѣмейство и умножи и заздрави сѫществующитѣ между християнскитѣ държави продължителни връзки отъ християнското и европейско единство. Така, чрѣзъ Вестфалския договоръ незабѣлѣжено искараната и утвърдената пó-естественно послѣдствие на работитѣ политическа система въ положителния, историческия и политическия животъ на Европа, се възведе въ съзнанието на християнския свѣтъ въ принципъ, идея и учение на политическия животъ. А това съставлява идеялностьта, която се осѫществи въ историята на онова събитие." (Малко още липсва щото тоя сnотворенъ жаргонъ да се обърне съвсѣмъ на Семковщина!)

Ето и мъгловитото резюме, което прави авторътъ за тая епоха:

— „Общата европейска хегемония бѣше идея, която проистичаше отъ исторически прѣдания подъ влиянието и освѣтяванието на началата за господарство на църквата. Напротивъ, европейската федерация бѣше происхождение на естественни сили и дѣйствителна нужда и на *война на всички противъ всички*. Но именно защото бѣше нужда естественна и логическа на самитѣ вѣщи, за това се свърши най-послѣ съ освѣтявание на политически учения, съгласни съ истинската идея на господарството и съ правата на националности и народи и на цѣлото цивилизовано человѣчество. Естественното происхождение, принципътъ и постепенното развитие на системата управлявахѫ незабѣлѣжено прѣзъ цѣлата срѣдневѣковна история; възвишението и пó-съвършенното развитие е дѣло на пó-новитѣ врѣмена до Вестфалския договоръ; а званичното освѣтявание и приспособяванието му отъ тогава, като учение на международната политика, захваща отъ Вестфалския договоръ, слѣдва съ усилвание и се затвърдява въ политическото съзнание на държавитѣ и народитѣ на Европа."

*

Както виждате, авторътъ тука се е забатачилъ въ външно-политическата страна на въпросътъ, въ дипломатическата история. А главната, идейната, вѫтрѣшната страна на реформационното движение той съвсѣмъ и не подозира, тя му е неизвѣстна!

А пъкъ ний знаемъ, че оная страна на въпросътъ, която у Каролиди съвсѣмъ отсѫтствува т. е. *идеитѣ* за общечеловѣческия прогресъ и за разумно социално устройство, сѫ главнитѣ двигатели въ историята на новитѣ врѣмена. Още въ миналото столѣтие философитѣ *Волтеръ, Юмъ* и *Хердеръ* твърдѣхѫ, че историята състои въ развитието идеята на прогресътъ и свободата. Сърѣменния руски ученъ *Милюковъ* твърди, че днешната историография си е създала съвършенно нова посока и много пó-обширни задачи, че сега изучванието на *външната*, или тъй наречената прагматическа история, която се занимава само съ политическитѣ събития, е оставена на заденъ планъ, а на първо мѣсто се разработва и изучва *вѫтрѣшната*, битова и културна история.[1]) Другия знаменитъ руски историкъ Карѣевъ изрично казва по тоя прѣдметъ: — *„Идеитѣ иматъ грамадна сила върху человѣкътъ и рѫководятъ неговото поведение, както рѫководятъ и цѣли обществении движения. Отъ тука слѣдва мисъльта, че идеитѣ съставляватъ историята, че идеитѣ управляватъ историята и създаватъ всичкитѣ ѝ измѣнения.“*[2])

IV.

Минаваме сега специално къмъ историческитѣ вэглядове и виводи, които прокарва г. Каролиди въ своята книга. И тука неговитѣ прѣдпотопни наивности, неговитѣ стълкновения съ логиката, ограниченитѣ му познания, а и недоразумѣнията му съ собственнитѣ му авторитети (на пр. съ Шлосера) отнѣматъ положително всѣко научно значение на трудътъ му. Полюбувайте се, за начало, на слѣдующето *сантиментално-схоластическо разглаголствувание* за прѣдметътъ на историята на XIX в. Като навожда, че новата днешна наука много поддържала и благоприятствувала на разни притезания и политически начала, които сѫ опасни за правилния социаленъ и политически строй, гръцкия професоръ продължава така (стр. 24—5):

— „Политика, наука, философия, всички заедно, като дохождатъ на помощь на такивато нови притезания, проповѣдватъ теории за *козмополитизмъ и социализмъ*, които заплашватъ основитѣ на господарството и прѣмрачватъ идеята на истинското отечестволюбие. Така влизатъ въ историческия животъ необработени елементи съ притезания да управляватъ тоя животъ повече споредъ случайнитѣ отъ колкото дѣйствително истински и здрави начала отъ науката за человѣческия социаленъ и политически животъ. На това много способствува и отсѫтствието на нравственно благоразумие и нравственно обуздание на горделивия прогрессивенъ духъ на науката особенно

[1]) М. Милюковъ. Очерки по исторiи русской культуры; стр. 3.

[2]) Н. Карѣевъ. Философiя культурной и социальной исторiи новаго времени (1300—1800) С. Петербургъ 1893, стр. 18.

прѣзъ XIX вѣкъ. Науката на тоя вѣкъ не е само наука, която се бори противъ простотата и духовния мракъ, но и наука на человѣческата мисъль, която притезава само чрезъ себе си да разбере и да управлява свѣта и человѣческия животъ. Растящата всѣкий день голѣмина на силата на науката способствува за распространение егоизма на человѣка, който освѣнъ себе си, освѣнъ собственния си духъ, не вижда вече никаква дѣйствителна сила въ свѣта и не приема никаква друга истина освѣнъ положителното знание и науката. Абсолютната свобода на единъ гордаливъ духъ, който притезава да разрѣши чрѣзъ человѣческата мисъль цѣлия естественъ и нравственъ миръ и да го сглоби и създаде отново само чрѣзъ положителното знание, чрѣзъ человѣческата мѫдрость, безъ вѣрата, която се въздига надъ знанието и допълня послѣднето, се бори да разруши самитѣ основи на *нравственния строй* на нееобходимото това начало и основа и върховната цѣль на историята. Положителната наука на XIX вѣкъ не воюва само, чрѣзъ историческитѣ истини, противъ освѣтеното чрѣзъ папското начало въ църквата духовно и религиозно робство, но прогласява война противъ самата църква, противъ самото християнство, противъ самата религия и противъ *философията на идеитѣ*. (Пусти фрази! *Философията на идеитѣ* толкова неумѣстно е приплетена тука, щото ни кара да вѣрваме, че самъ автора не знае какво значи това.) И при все това съ вѣрата въ Бога и нравственния строй на свѣта, съ религията тѣсно и нераздѣлно се свързва обществения и политически строй, върху който се държи и чрѣзъ който расте истинския исторически животъ. А историята на XIX вѣкъ ни учи, че именно науката, която изгонва Бога отъ историята и отрича духовния характеръ и прѣдназначението на историческия животъ, е способствувала нáй-много за създаванието на нáй-опасни политически и социални въпроси, които заплашватъ да разрушатъ всѣки строй и всѣко благоденствие социално и политическо."

И прѣдставѣте си че тая бездарна и схоластическа болтовня се продължава още на 5—6 страници се въ сѫщия срѣдневѣковно-проповѣднически стилъ! Тя убѣждава мислящия читатель, че умственния крѫгозоръ и научния погледъ на г. Каролиди е останѫлъ назадъ за цѣли 200 години, тъй като, както ще докажемъ, и писателитѣ отъ XVII ст. имахѫ пó-правилни и пó-научни взглядове за отношенията между религията и науката.

Вече главното положение на г. Каролиди показва, че за него културната история на Европа е въпросъ тъменъ. Той говори, че „положителната наука на XIX в. прогласява *война* противъ самата църква, противъ самото християнство, противъ самата религия и (охъ!) противъ *философията на идеитѣ* „(тежко ни пада да запазимъ сериозностьта си при тая „философия на идеитѣ," която отлично можеше да се замѣни и съ философията на бубеното сѣме" или на „кожарскитѣ издѣлия!") Това разсѫждение на гръцкия професоръ е несъстоятелно и твърдѣ *закъснѣло*.

И ето защо.

Въ днешната епоха *война между науката и религията не съществува.* Науката на XIX в. е вече постигнала това, къмъ което се стрѣмеше — пълна независимость въ областьта на своитѣ изслѣдвания и своята мисъль и вслѣдствие на това тя вече не се бърка въ доктринитѣ на християнството и религията. Нѣмаме днеска нито единъ видающъ се ученъ, който да си е поставилъ за девизъ борбата срѣщу основитѣ на християнството. Нито Бентамъ, нито Молешотъ, Миль, Боклъ, Дарвинъ, Спенсеръ, Бенъ, Клодъ Бернаръ, Хеклъ, Фехнеръ, Ардиго, Мечниковъ, Сѣченовъ и пр. не сѫ си давали трудъ да завзематъ воинствено становище срѣщу религиознитѣ учения. Това нѣщо, както казватъ нѣмцитѣ е вече überwundener Standpunkt — застарѣлъ въпросъ, който е слѣзълъ отъ дневния редъ на позитивната наука, като отдавно разрѣшенъ.

Гръцкия професоръ не знае какви исторически сѫдбини е прѣминала науката до сега, и за това той невѣжествено приплита тоя въпросъ къмъ съврѣменната епоха, гдѣто науката завзема едно *спокойно и затвърдѣно положение.*

Имаше врѣмена, когато науката и свободната мисъль се намирахѫ въ *открита вражда и война съ християнството,* **но това бѣше въ миналия, въ XVIII вѣкъ,** когато научната мисъль се борѣше да си извоюва независимо сѫществувание, което ѝ се отричаше отъ господствующата религия.

Науката, обогатена отъ новитѣ открития въ естествознанието и съединена съ идеитѣ на рационализмътъ, срѣщаше на пѫтьтъ си като главенъ противникъ католическюто мировъзрѣние, което отъ 14 столѣтия насамъ бѣше навикнѫло да поробощава умственния животъ на Европа и безпощадно да затрива всѣка свобода на личностьта и обществото. Подъ видъ на защита на религията католицизмътъ извършваше нáй-звѣрски злодѣяния и *человѣчески жертвоприношения.*

Въ минѫлитѣ вѣкове нáй-ужаснитѣ наказания се налагахѫ за дѣяния, които днеска не съставляватъ никакво прѣстѫпление!! Несъгласието съ господствующитѣ догми на църквата се наказваше съ късание месата и езикътъ на човѣка съ клѣщи, четвъртувание на колело и изгаряние живъ на дръвникътъ;[1]) това бѣхѫ врѣмена, когато бѣсилката се считаше за помилвание . . . ; ѣдене блажно въ постенъ день се наказваша съ *смърть!*[2])

Въ 1624 г. Парижския парламентъ бѣше издалъ едно постановление, съ което угрожаваше съ *смърть* сѣкого, който би се осмѣлилъ да пише нѣщо противъ учението на Аристотела![3]) Такова постановление бѣше издадено по поводъ на това, че се бѣхѫ появили двама учени химици, които писахѫ, чо 4-тѣхъ елементи на Аристо-

---

[1]) Може читательтъ да запита, защо църквата наказваше „еретицитѣ“ именно съ *изгаряние.* Ето теологическото обяснение на това: понеже на другия свѣтъ Господь горилъ еретицитѣ въ вѣченъ огънь, то за това тѣ и отъ тоя свѣтъ трѣбало да се испращатъ съ огънь.

[2]) Oeuvres choisi de Voltaire. Paris 1878. 10 издание, стр. 547.

[3]) Ibid. стр. 571.

тела не издържатъ никаква критика. Ний не поменуваме за инквизицията и нейното свирѣпо върлувание прѣзъ цѣли VI вѣка (отъ XIII — XIX.). но и отъ тия данни читательтъ ще се убѣди, че не туку-така по прищѣвка науката била „обявила война на религията и християнството.“

Отъ XVII столѣтие, по́-независимитѣ писатели, подготвени отъ хуманистическата мисъль, почнахѫ, отъ начало твърдѣ благо, да протестиратъ противъ тия безчеловѣчни изстѫпления на вѣрския фанатизмъ. Трѣба да прибавимъ, че вѣрския фанатизмъ, макаръ и въ по́-слаби размѣри, бѣше заразилъ и протестанскитѣ църкви.[1])

Ученитѣ намирахѫ, че е жалка оная религия, която се поддържа съ джелати, дръвници и кръвь.

На това защитницитѣ на папската теокрация отговаряхѫ съ цитати отъ Тома Аквинский, Св. Францискъ и Савонарола, че християнетѣ не се нуждаѭтъ отъ наука, че свѣтътъ е царство на сатаната, и че тѣ сѫ получили отъ Бога власть да истрѣбяватъ разумътъ и „еретицитѣ“. Тая крайно груба и безмисленна защита, и при това упорството на църквата да продължава безчеловѣчнитѣ си насилия (напр. отмѣнението на Нантския едиктъ и изобщо католическата реакция въ XVI и XVII. вѣкъ) и гонения противъ свободата на мисъльта и науката — *прѣдизвика прѣдставителитѣ на послѣднята да отидатъ и тѣ по́-далеко въ своята критика.* Борбата се постави на принципиялна почва и трѣбваше да се свърши съ поражението на едного отъ противницитѣ. Тогава съ напрѣдванието на естественнитѣ науки и опитната философия въ Англия, испъкнахѫ на срѣдата въпроситѣ, че разумътъ е висшия критерий на човѣческитѣ дѣйствия, че догми и чудеса, които противорѣчатъ на разумътъ и на естественнитѣ закони сѫ прѣдразсѫдъци, че нравственностьта е независима отъ вѣрата, че истинския принципъ на християнството трѣба да бѫде търпимостьта къмъ сички мнѣния и убѣждения. Съ дълбоки научни познания и модеренъ критически погледъ разработвахѫ тие въпроси първокласнитѣ мисли на XVII в. Локъ,[2]) Толандъ,[3]) Байлъ,[4]) Шефсбюри.[5]) Обаче тие учени не отивахѫ до крайна негация на религията и намирахѫ, че основнитѣ начала на християнството сѫ съгласими съ трѣбованията на разумътъ и на нравственностьта.

---

[1]) Учения испански медикъ Михаилъ *Серветъ* избѣгва отъ Франция поради своитѣ протестантски убѣждения и дохожда въ Женева, въ надѣжда, че тука ще е въ безопасность между едновѣрцитѣ си. По буйния и всесилния Калвинъ, за да си отмъсти на Сервета, когото мразялъ поради безсмисленни теологически прѣпирни, които по́рано ималъ съ него, заповѣда да го арестуватъ, осѫждатъ го и го *изгарятъ живъ.* (1547 г.) Калвинъ е запетнилъ паметьта си и съ прѣслѣдванието на другъ единъ знаменитъ ученъ — Кастилионе.

[2]) Въ главното си дѣло „Essay concerning human understanding“ („Опитъ върху человѣческия разумъ“), както и въ другитѣ си по́-малки съчинения.

[3]) Въ съчиненията си „Християнството безъ тайни“, „Letters to Serena“ и др,

[4]) Въ знаменития си „Dictionnaire historique et critique“, Байлъ горещо доказване, че невѣрующия може сѫщо така да претендира върху висша нравственность както и най-вѣрующия християнинъ.

[5]) Шефсбюри учеше, че добродѣтельта се базира въ сѫществото на човѣкътъ и не произтича отъ свърхестественни внушения.

Висшия си разгаръ получи тая борба въ XVIII в. въ Франция, гдѣто просвѣтителната философия подвъргнѫ на унищожающа критика не само догмитѣ на католицизмътъ но и самитѣ основи на християнството, учението за безсмъртието на душата и Божеството. Никога християнството не е било нападано съ такава страсть и съ такава безпощадна логика. Списанията на днешнитѣ религиозни критици Щраусъ, Ренанъ, Файербахъ сѫ невинни шеги въ сравнение съ бѣснитѣ атаки, на които бѣше изложено християнството въ втората половина на минѫлия вѣкъ и то отъ първостепеннитѣ водители на просвѣтителното движение Дидеро,[1]) Волтеръ,[2]) Холбахъ,[3]) Кондилякъ,[4]) Ламетри, Хелвеций и др.

Слѣдъ избухванието на французската революция и слѣдъ възтържествуванието на нейнитѣ идеи по цѣла Европа, утихна и борбата между науката и религията. Науката постигнѫ главнитѣ си цѣли: прѣмахванието на варварския религиозенъ фанатизмъ отъ живота на народитѣ и спечелвание пълна независимость въ своето поле. Вслѣдствие на тия печалби борбата ѝ съ църквата станѫ безпрѣдметна и тя прѣстана да се занимава вече съ какви, и да било религиозни въпроси. Науката се борѣше съ църквата само до тогава, до когато послѣднята за прокарвание на своитѣ учения се ползуваше съ насилия, звѣрства, инквизиция, мѫчилища, убийства и горѣние на живи хора![5]) Но днеска, когато тие варварски приеми сѫ исчезнали въ безвъзвратното минало, то и науката е прѣстанѫла да гони религията, и за това упрѣкътъ, който г. Каролиди отправя къмъ науката на XIX. в., е колкото смѣшенъ, толкова и невѣжественъ. . . .

Сѫщо така схоластически — примитивни и незрѣли сѫ и другитѣ разсѫждения на гръцкия професоръ въ тая глава, за абсолютната свобода на днешната наука, която угрожавала да разруши самитѣ основи на нравственния строй, за человѣческата мѫдрость и вѣрата и пр. Напрасно напада г. Каролиди человѣческата мѫдрость и науката. Защото именно *науката* и *человѣческата мѫдрость* бѣхѫ, които въ края на минѫлото столѣтие произведохѫ великъ спасителенъ прѣвратъ, чрѣзъ който именно тѣ очистихѫ религията отъ многовѣковната ѝ гнилость и указахѫ истинското призвание на хри-

---

[1]) Въ неговитѣ „Pensées philosophiques“; „De l'intepretation de la nature“: „Rêve de D'Alambert“ и др.

[2]) Нáй-знаменитото му съчинение въ това отношение е „Examen important de milord Bolingbroke ou *le tombeau du fanatisme*“. Това дѣло Волтеръ е издалъ подъ псевдонимъ, и вѫтрѣ го е снабдилъ съ всевъзможни забѣлѣжки и хитрости, за да накара да мислятъ, че то е писано отъ англичанинъ. Опасность за него имаше голѣма

[3]) „Système de la nature“ развива една твърдѣ тѣсногрѫда теория за нравственностьта: „L'intérêt ou le désir du bonheur est l'unique mobile de toutes nos actions“; Холбахъ и Хелвеций сѫ прѣдшественници на съврѣменния материализмъ.

[4]) Condilac: „Traité de sensations“; съ пó-голѣма смѣлость и научна послѣдователность развива принципитѣ на Локовата философия на познанието.

[5]) Терорътъ на теологията срѣщу науката бѣше се започналъ твърдѣ отъ рано. Така виждаме, че вече въ VIII-то столѣтие **папата** наказва Салцбургския епископъ Климента, защото тоя се осмѣлявалъ да пише, че земята не е неподвижна и че тя е кълбо.

стиянството. Католицизмътъ въ течението на 1400 години се е основавалъ на насилието, невѣжеството и економическото робство на народитѣ и едвамъ въ новитѣ врѣмена трѣбаше да доде *науката* и *„человѣческата мждрость“*, за да му докажатъ, че истинскитѣ принципи на християнството сж добродѣтельта, равноправностьта, търпимостьта и просвѣщението.

Много се лъже схоластикътъ Каролиди, ако полага, че основитѣ на християнството стоятъ вънъ отъ историята и отъ человѣческитѣ сждбини. . . Съврѣменнитѣ научни изслѣдвания сж установили безусловно, че индийската Веда е много пó-стара отъ Мойсеовитѣ книги, че цѣлата религия на евреитѣ е заимствувана — по-нѣкога съ варварски извращения, — отъ асирийцитѣ, халдейцитѣ, финикийцитѣ и египтянетѣ. Култътъ на слънцето у старитѣ арийци, мистиката на Будизмътъ, божествата на Изида и Озириса у египтянетѣ сички — тѣ сж внесли своята лепта въ догмитѣ и литургията на християнскитѣ църкви. Християнството нáй-напрѣдъ се распространи между нáйдолнитѣ и невѣжественни класове на населението. Метафизическото си и теоретическо обоснование християнството получи отъ философията на Платона (грънки езически философъ, който е живѣлъ 300 години прѣди Христа), която се вплѣте въ него отъ Юстина, Климента Александрийский, Оригена и пр.

Днеска наблюдаваме, че религиозното чувство нáй-дълбоко е вкорѣнено тамъ, гдѣто (на пр. въ Англия и Сѣв. Америка) религията се старае да върви паралелно съ просвѣщението и не прѣпятствува на развитието на науката и на критиката. Католицизмътъ за това станж толкова умразенъ и прѣзренъ, защото гонѣше умственната свобода и не позволяваше никаква критика противъ своитѣ догми. Деспотизмътъ винжги прѣдизвиква крайности въ негацията. Истина, между трансценденталнитѣ начала на религията и даннитѣ на науката сжществуватъ неискорѣними противорѣчия, но именно и заслугата на днешния прогресъ е, че тѣзи противорѣчия не даватъ вече поводъ за гонения и звѣрски безчеловѣчия, а се разглеждатъ съ спокойствие и взаимна търпимость; законитѣ осигуряватъ пълна свобода на науката и съвѣстьта.

Религия, която не се освовава на просвѣщението, е тѣло безъ душа, тя бързо загрубява въ нещастни суевѣрия и е осждена на неподвижность и изгнивание, както става сега съ исламизмътъ.[1]) Петръ Великий бѣше добрѣ разбралъ тая сждбоносна истина и за това той, воденъ отъ своята гениална проницателность и желѣзна воля, побърза въ началото на XVIII в. да започне насаждането въ Руссия европейското просвѣщение и културни начала, съ което, по собственнитѣ му думи, отечеството му се запазваше отъ сждбата на азиятскитѣ държави. Съ своята реформаторска дѣятелность Петръ Великий бѣше прѣдвѣстникътъ на просвѣтения абсолутизмъ.

---

[1]) Съврѣменния русски мислитель *С. С. Соловьевъ* напространно развива това положение въ своитѣ историко-философски студии, печатани прѣзъ послѣднитѣ десеть години въ журналътъ „Вѣст. Европы.“

V.

На стр. 123—128 г. Каролиди ни говори за Англия и нейното политическо устройство. Но възгледитѣ на авторътъ по тоя прѣдметъ сж толкова неправилни, несистематични и пълни съ карикатурни недоразумѣния и наивности, щото ний се убѣдихме, че всѣкой колко-годѣ порядоченъ учебникъ български по всеобщата история съдържа много по́-точни и ясни данни за английската история, отколкото специално учената и „философска“ книга на гръцкия университетски капацитетъ.

Като говори за първата английска революция въ XVII вѣкъ, чрѣзъ която бѣше съборена монархията и проглсена република, г. Каролиди ни прѣподнася слѣдующия литературенъ букетецъ: —

— „Това събаряние и разваляние на монархията бѣше, безъ съмнѣние, съвсѣмъ **пародическо** (!) като происходяще отъ врѣменна революционна бура.“

Что сей сонъ означаетъ? Отъ тая чудесна фраза излиза нѣкакъ, че въ 1641 английския народъ нѣкакъ за развлѣчение е дигнжлъ революция противъ кралътъ си Карла I Стуартъ, слѣдъ това се́ за чисто удоволствие англичанетѣ сж водили жестока война съ тоя краль и армията му, и на́й-сетнѣ нѣкакъ на шега е билъ хванатъ тоя краль и на 21 Януарий 1649 г. на шега му отрѣзали главата на ешафота! Една трагедия никогя не може да бжде пародия, мнима игра, г. Каролиди! А английската револуция бѣше трагедия, която имаше капитално значение за цѣлото европейско политическо — общественно развитие. Тя бѣше първото рѣшително стълкновение между два враждебни исторически принципа; борцитѣ бѣхж: отъ една страна божественното право на кралската власть, а отъ друга пародившия се новъ принципъ на народния суверенитетъ и на свободата на съвѣстьта. Принципътъ на народния суверенитетъ одържа побѣда въ тая борба, и въ течението на послѣдующитѣ два вѣка той озари съзнанието и на другитѣ европейски народи и прѣобразува и тѣхното политическо-социална сждба.

Веселото настроение, което произведе Каролиди въ насъ съ своята пародия, той се старае да го поддържа и нататъкъ съ нови курпозности и комично-научни разглаголствувания. Така на стр. 126 той се чуди какъ е могълъ *Монтеские* да се възхищава отъ английскитѣ политически учреждения, когато новитѣ системи на управлението отъ Франц. революция насамъ биле много по́-усъвършенствувани и напрѣднали. На-ли, читателю, гениаленъ упрекъ отправенъ къмъ Монтеские! Това е сжщото, ако да кажеше нѣкой, че Лудовикъ XIV е постжпилъ много глупаво, гдѣто като е строилъ своя Версальски дворецъ и похарчилъ за него *900 милиона,* [1]) не се е сѣтилъ да го снабди съ електрическо освѣтление, съ телеграфи и телефони! Чуденъ е аслж и Монтеские! Що му трѣбаше да умира прѣди 150 години; той можеше да почака до наше врѣме и да се наслади отъ истинска консти-

---

[1]) Alfred Rambaud. Histoire de la révolution française, Paris 1895. „Louis XIV trônait à Versailles, cet immense palais qui, parmi les misères du dix-septième siecle, avait coûté près *d'un milliard*“. (стр. 4).

туциона система напр. въ Гърция, Сърбия или въ България отъ 1879 г. насамъ.

Отъ тия курмозности, въ които се заплита г. Каролиди, ясно става, че той малко си е уяснилъ какво нѣщо е историческа перспектива и логическа свръзка и послѣдователность въ разглеждането на разни исторически фазиси и явления. Обратно отъ г. Каролиди ний намираме, че въсхищението на Монтеские отъ английската конституция е именно неговата велика заслуга прѣдъ насъ потомцитѣ му и доказателство за неговата научна сериозность и дълбока философска мисъль. Въ онова врѣме, началото на XVIII вѣкъ,[1]) Англия бѣше единственната страна въ Европа, гдѣто гражданетѣ не бѣхѫ робове, а литературата имаше свобода да развие едно ново направление на человѣчаския духъ и наука, безъ да обръща внимание върху теологията и схоластическото узкомислие, безъ да се бои, че за своитѣ нови учения писателитѣ ще се угрожаватъ отъ инквизиция, мѫчилища, Бастилия, четвертуване или изгаряние на дръвницитѣ. Нимà Монтеские трѣбаше да търси вдъхновение за своята реформаторска дѣятелность въ отечеството си, въ Франция, която той самъ сравнява съ азиятскитѣ султанати,[2]) или въ Германия, която слѣдъ 30-годишната религиозна война бѣше заспала въ пълна умственна и политическа неподвижность, или въ Италия, гдѣто папския деспотизъмъ бѣше затрилъ сѣка клица отъ духовенъ животъ и обществено самосъзнание, или въ Испания, гдѣто инквизицията и вѣрския фанатизъмъ бѣхѫ обърнали страната въ срѣдневѣковенъ мънастиръ и разбойнически вертепъ, или, нáй-сетнѣ въ Австрия, която никога не се е помръдвала отъ своя срѣдневѣковенъ маразмъ а слѣдъ селскитѣ възстания бѣше издала *законъ*, съ който селенитѣ се осѫждахѫ на *вѣчно робство* — mera et perpetua servitus? Разбира се, че въ тия западнали страни Монтеские не можеше да намѣри никаква привлѣкателность за своя развитъ умъ и свободолюбиви идеи, и той се обърна къмъ пó-събуденитѣ страни, нáй-напрѣдъ къмъ Швейцария и Холандия, а слѣдъ като узна Англия, той окончателно се привърза къмъ философската мисъль и свободнитѣ политически учреждения на това огнище на новата европейска цивилизация.[3]) *Слабоститѣ и недостатъцитѣ, които сѫществувахѫ въ английскитѣ учреждения, губѣхѫ се съвършено прѣдъ повалното безправие и духовенъ мракъ, въ който гнияхѫ тогава другитѣ европейски народи.* Сентъ-Бевъ цитира едно писмо на Монтеские отъ 1730 г., въ което философътъ въсторженно се провикна: „Въ Англия единъ гражданинъ може да има неприятели толкова, колкото косми на главата си, но пакъ нищо лошо не

---

[1]) Монтеские роденъ въ 1689 г.

[2]) Въ своитѣ „*Персийски писма*“ Монтеские прямо говорѣше, че Франция е деспотия, която има само една подпорка — войската и католицизмътъ. Като критикува и злоупотрѣбленията на църквата, той, при това, започва и първата атака противъ основитѣ на християнството.

[3]) Още въ 1693 г. въ Англия бѣше за винаги унищожена цензурата върху книги и вѣстници.

може да му се случи".[1]) Отъ тогава за цѣль на живота си Монтеские постави задачата, щото да распространи и върху континенталнитѣ народи онова съзнание отъ политическа и духовна свобода, която го толкова бѣше опоила въ Англия.

Основитѣ на английското управление Монтеские облѣче въ теоретическа форма и анализъ, и по тоя начинъ станѫ първия учитель на конституционното държавно право. Слѣдъ връщанието си отъ Англия (1731 г.) Монтеские е изложилъ въ двѣ съчинения резултатитѣ на своитѣ изслѣдвания: едното е „Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence“ въ което той се явява като основатель на модерната историография;[2]) второто му капитално съчинение „De l'esprit des lois“, върху което е той работилъ дълги години, появи се въ 1748 г. въ Женева.

VI.

Но да се върнемъ къмъ г. Каролиди и да видимъ, какви още пародии ни готви той нататъкъ. Пародиитѣ нарастватъ до пълно невѣжество и галиматия въ слѣдующия пасажъ на Королидиевата ученость: — „Английската конституция не прогласи нито великото начало (принципъ) на човѣшкитѣ права на Америка и на Французската република, нито основающето се на това начало господство на народа, *като основно начало на свободното управление и источникъ на всѣка властъ*. Даже, напротивъ, основнитѣ начала на английското управление сѫ до днесь теоретически поне, *божественното право на монархията и нейнитѣ исторически права* (?!). Това историческо право не се замѣни по начало съ естественното или философско наречено право и управлението не се е създало отъ господствующия народъ чрѣзъ учредително събрание върху основитѣ на философското политическо право. Оттукъ то е запазило множество гнили социални и политически елементи отъ миналото, и узаконения средневѣковни, и право и привилегии исторически и *феодални класове*“ и пр. стр. 126—7.

Тука бѣдни и жалки трохи отъ истината се давятъ въ цѣло блато отъ изопачения и незнание. Само човѣкъ, който нѣма ни понятие за английската история, може да мисли, че английското управление се основава на божественното право! Съ това си пирамидално положение г. Каролиди просто обвинява въ идиотство и *Монтеские* и *Волтера* и *Д'Аржансона* и *Мабли*, които всички се въсхищавахѫ отъ английскитѣ учреждения, именно поради това, че въ тѣхъ *народния суверенитетъ господствува надъ божественното право на кральтъ*. Но понеже ний не можемъ да обвинимъ Монтеские и Волтера въ невѣжество и незнание, то г. Каролиди ще ни извини, ако се принудимъ да потърсимъ у него причинитѣ на това противорѣчие и незнание.

---

[1]) Sainte-Beuve. Causeries du lundi. т. VII стр. 57.

[2]) Въ тоя си трудъ Монтеские исхождаше отъ новото тогава положение, че благоденствието или пропадванието на единъ народъ не зависи отъ случая или отъ произвола на нѣкоя могѫща личность, а отъ сѫщностьта на общественнитѣ и държавни условия и отношения.

Не, гения на Монтеские и Волтера въ нищо не сѫ виновни за това сумбурно замѣшателство и недоразвитость, която владѣе въ главата на бѣдния грѫцки професоръ.

Да влѣземъ сега въ прѣдметътъ и да видимъ Монтеские ли е правъ, който твърди, че Англия може да се назове република[1]) поради пълното ограничение на кралската власть отъ народа, или е правъ новоиспечения атински оракулъ Каролиди, споредъ когото основата на управлението въ Англия било божественното право на кралската власть.

Ний ще изложимъ нѣкои интересни данни отъ касателния периодъ на английската история, отъ които читательтъ ще се убѣди, че г. Каролиди нѣма никакви правилни понятия за теорията и основитѣ на английското конституционно право. Надѣваме се, че нѣма да бѫдемъ утомителни, тъй като събитията и явленията, за които ще говоримъ, се намиратъ въ нáй-тѣсна свръзка съ културно-историческитѣ сѫдбини на Европа прѣзъ послѣднитѣ два вѣка.

Въ 1641 год. английския народъ подигнѫ революция противъ кральтъ си Карлъ I Стуартъ, който чрѣзъ своитѣ деспотически замашки и привърженность къмъ католицизмътъ се опитваше съвсѣмъ да унищожи парламента и да прѣмахне всѣка народна контрола въ управлението. Въ течението на настаналия 20-годишенъ периодъ на революционнитѣ бури и прѣвратности, въ литературата почнахѫ да се появяватъ съчинения, които обсѫждахѫ правото на народътъ къмъ възстание и теоретическата основа на кралската власть. Гениялния Милтонъ по порѫчка на диктатора Кромвела писалъ е нѣколко политически съчинения въ защита на революцията и на народния суверенитетъ.[2])

Но особенно силно се разгоря *теоретическо-научния споръ за кралската власть* въ врѣме на реставрацията на Стуартитѣ въ 1660—88. Образувахѫ се тогава двѣ остро противопоставени теории за държавното право: едната искаше да докаже *научното оправдание на деспотизмътъ,* а другата прокарваше *научното оправдание на народния суверенитетъ.*[3]) Прѣдставительтъ на първата теория бѣше писательтъ *Филмеръ,*[4]) а на втората *Алджернонъ Сидней.*[5]) Нѣщо пó-рано важна

---

[1]) „Une nation, ou la république se cache sous la forme de la monarchie“, казва Монтеские.

[2]) Пó-забѣлѣжителнитѣ отъ тия политически съчинения на Милтона сѫ: „The tenure of king and magistrates. (За властьта на кральетѣ и правителствата) и „Defensio pro populo Anglicano“ (Защита на английския народъ) 1651 г.

[3]) H. Hettner. „Lit. Geschichte des XVIII. Jahrhunderts“ Braunscsweig 1894 г., 5-то издание т. I стр. 43 и слѣд.

[4]) Главното съчинение на Филмера е „Patriarcha or the natural power kings“ (Патриархътъ или естественната власть на кральетѣ). То е написано още въ врѣме на революцията и е било разпасяно въ рѫкописъ отъ кралскитѣ привърженници; напечатано въ 1680.

[5]) Въ съчинението му „Discourses concerning governement“. (Изслѣдвания върху формата на управлението). Алджернонъ Сидней е единъ отъ героитѣ на свободомислието. Макаръ и отъ високо происхождение (синъ на графа Лестера-Leicester) той прѣзъ цѣлия си животъ остана нáй-горѣщъ привърженикъ на републиката. За нея той загина на ешефота. Въ 1683 г. (при Якова II) Сидней бѣше замѣсенъ въ единъ комплотъ и

роля играхѫ съчиненията на философа Хобса (Hobbes)[1]), но той не завземаше рѣшително становище по тоа споръ, защото макаръ и да искаше щото всичката законодателна сѫдебна и испълнителна власть да се даде въ рѫцѣтѣ на монархътъ, при все това не признаваше, че кралската власть има божественно происхождение.

Доказателствата на Филмера за божественностьта на кралската власть почиватъ повече върху теологическа подкладка. Той растяга библията на всички начини и намира, че Адамъ е билъ първия владѣтель на свѣтътъ, чрѣзъ него и въ неговото лице Богъ билъ създалъ неограничената власть. Той е упражнявалъ тая власть върху жена си и дѣцата си, а послѣ тя е минавала отъ патриархъ на патриархъ, безъ да сѫ народитѣ имали право да избиратъ монархътъ си и да поставятъ условия на неговото владичество. Понеже кральтъ получавалъ властьта си отъ Бога, то тя не могла да се подчинява на человечески закони. Кралската власть по сѫществото си е неограничена. За това парламентътъ може да сѫществува само по волята на кральтъ. Ако кральтъ върши нѣщо противъ законитѣ, той за това не е отговоренъ прѣдъ своитѣ подданници, *а само прѣдъ Бога.*

На тоя фанатиченъ защитникъ на деспотизма, отговори не по-малко фанатичния привърженникъ на народния суверенитетъ Алдж. Сидней. Сидней доказваше, че доводинѣ на Филмера сѫ несъстоятелни софизми, които даже сѫ противни на Християнското учение. Всѣка власть происхожда отъ договоръ и има своята основа въ народа. При всички условия и при всички правителственни форми законодателната власть се базира върху народната воля. А за носителя на тая власть тя не е природно право, а само прѣнесена служба. Сидней прави още обширни сравнения съ стария Римъ и Гърция и дохожда къмъ заключението, че никой народъ не е длъженъ да търпи насилия отъ кральтъ си; *само приетитѣ отъ народа по договоръ закони сѫ задължителни; ако кральтъ наруши тия закони той е наказуемъ както и всѣки други гражданинъ.* (Какво ще рече г. Кароциди? Това май съвсѣмъ не мирише на „божественно право", на „срѣдневѣковни привилегии" и „феодални класове", а удивително много прилича на „философско-научно право", происхождението на което Вий напрасно дирите въ Сѣв. Америка).

VII.

Отъ казаното до тукъ читательтъ вижда, че още въ врѣме на второто владение на Стуартитѣ (1660—88) въпросътъ за кралската власть като божественно право, или като народенъ мандатъ, бѣше поставенъ на принципална почва въ англ. литература и общественно мнѣние. Общественното мнѣние много се вълнуваше и увличаше въ тия въпроси, и когато Яковъ II, чрѣзъ новитѣ си деспотически насилия прѣдизвика втората революция, то обществото имаше вече опрѣ-

---

макаръ че нѣмаше доказателства за вината му, той, вече въ прѣкалена възрасть (повече отъ 60 години), биде обезглавенъ на ешефота.

[1]) Въ неговитѣ трактати „Левиатанъ" и „Разсѫждения за гражданина".

дѣленъ планъ за устройството на бждащата върховна власть. Яковъ II биде изгоненъ и отиде да прѣкарва послѣднитѣ си дни при фаталния си подстрѣкатель и съвѣтникъ Лудовикъ XIV.

Съ окончателното прѣмахвание на Стуартитѣ отъ английския тронъ, *продъни се и пропаднж за винаги и теорията за божественното право на кралската власть.* Идеитѣ на Алджернонъ Сидней възтържествувахж и донесохж възмездие за неговата мжченическа смърть.

Хетнеръ[1]) казва слѣдующето за това промѣнение: — „An die Stelle des Königs von Gottes Gnaden trat ein König, frei durch das Volk gewählt" (На мѣстото на кральтъ владѣющъ по Божия милость, встжпи единъ краль свободно избранъ отъ народътъ"). И пó-нататъкъ:

— „Резултатътъ на тая революция бѣше, че *кралството по Божия милость т. е. вѣрата въ божественното происхождение и въ божественното право на кральетѣ бѣ разрушена* (gestürzt)"[2]) Сжщо и нáй-знаменития историкъ на английската революция *Маколей*[3]) твърди, че тая революция развѣнча кралството отъ таинственната му божественность, и вмѣсто нея остави принципътъ, че кральетѣ при всички условия владѣжтъ на основание на сжщитѣ закони, *по които се избиратъ градскитѣ сждии отъ общинскитѣ заседатели.* Напълно къмъ тия виводи дохожда и извѣстния нѣмски историкъ *Гнайстъ,* който си е поставилъ като специалность изучванието на английската история.[4])

Възъ основание на прогласения народенъ суверинитетъ разви се и нататъкъ английското държавно право. Въ декларацията на правата (Decraration of rights), която бѣше изработена отъ двата парламента (камарата на общинитѣ и кам. на лордоветѣ) туряхж се основитѣ на новата конституция. Въ нея[5]) изрично се казва, че принцъ *Вилхелмъ Орлеанский и съпругата му се* **назначаватъ** за английски краль и кралица. Така Вилхелмъ III и Мария дохохж на прѣстола не по божественно право или по право на наслѣдство, а по свободния изборъ и по назначение отъ парламента. Въ тоя фактъ лѣжи *рѣшителната побѣда на народния суверенитетъ и на построения върху идеята на народовластието, конституционализмъ.*[6])

Че и самия краль Вилхелмъ III е така разбиралъ своята власть, вижда се отъ думитѣ му (казани въ отговоръ на прочетения му въ тържественно засѣдание изборенъ актъ), че той винаги ще пази правата на народа и въ съмнителни случаи *ще се подчинява на рѣшенията на парламента.*

Да наведемъ тука и единъ примѣръ, който нáй-добрѣ ни илустрира основитѣ на английското конституционно право. Въ 1709 г.

---

[1]) Стр. 43 на цитираното пó-горѣ съчинение.

[2]) Ibid. стр 122.

[3]) Ний имаме подъ ржка русския прѣводъ на неговитѣ Essaiss — изслѣдвания върху анг. революция.

[4]) Gneist. „Englische Verfasungsgeschichte" Berlin 1882; „Das englische Parlament". Ber. 1886.

[5]) Двѣтѣ камари съединени като учредително събрание, издадохж тая декларация на 13 февр. 1689 г.

[6]) Хетнеръ, въ цит. съчинение стр. 123.

свещенникътъ Д-ръ Сахверелъ, фанатиченъ привърженникъ на високата англиканска църква, държалъ е двѣ проповѣди, въ които е нападалъ принципитѣ на революцията и поддържалъ, че народътъ трѣба безусловно да се покорява на кралската власть. По искането на министерството, свещенникътъ бѣше даденъ подъ сѫдъ, защото като официялно лице, публично е нападалъ конституцията. При разглеждание на дѣлото, което произвело голѣма сензация, доде да присѫтствува и сама кралица Анна (,която пое властьта слѣдъ смъртьта на кральтъ въ 1702 г.). Въпрѣки явнитѣ симпатии на кралицата къмъ обвиняемия, въ сѫдътъ, както обвинителя, така и защитницитѣ казахѫ, че *кральтъ дължи своята корона исключително на волята на народа, и че послѣдния винаги има право да испжди една династия, която прибѣгва къмъ насилия и нарушава законитѣ.* — Тия начала, исказани въ присѫтствието на кралицата, нагледно ни убѣждаватъ, че божественното право на кралската власть за винаги е било отмѣнено въ Англия чрѣзъ революцията въ 1688 г.

Не пó-малко строго се проведе принципътъ на народовластието и въ финансовитѣ и бюджетни закони. Континентална Европа едвамъ слѣдъ 150 години можá да въведе въ себе си тие английски закони. На пр. въ Франция сé до великата революция *държавата и държавнитѣ доходи се считахѫ като частна собственность на кральтъ.*[1]) Сé по тая теория на неограничената царска власть и на божественното право и въ другитѣ континентални страни държавата се считаше като собственность на монархътъ.

А въ Англия веднага слѣдъ декларацията на правата, въ 1693 г., държавата се прогласи за самостоятеленъ финансовъ организмъ, управляванъ отъ парламента, а на краля се назначи една заплата — *цивилна листа.* А съ въведеното въ 1727 г. чисто парламентарно министерство и испълнителната власть прѣминѫ отъ короната върху парламента.[2])

За какво божественно право може да се говори тука, когато на краля се опрѣдѣля заплата като на чиновникъ?

Това рѣшително възтържествувание на идеята на народовластието върху кралскитѣ прерогативи даде право на Монтеские, а слѣдъ него и на много днешни историци и политици, да сравнятъ английското управление съ една република, въ която монархътъ играе роля на едно декоративно украшение. Даже князь Бисмаркъ въ една отъ рѣчитѣ си въ германския райхстагъ въ 1886 г. бѣше казалъ: — „Не ми давайте за примѣръ Англия, защото тя не е монархия, а *република*“. Ако въ Английското положително законо-

---

[1]) *Alfred Rambaud.* Histoire de la Revolution française, стр. 74. Рамбо цитира слѣдующия чудовищенъ примѣръ за грабежитѣ на французския дворъ. Въ 1785 год. Франция бѣше страшно истощена и държавнитѣ каси бѣхѫ празни. Слѣдъ дълги усилия министра *Калонъ* успѣва да направи единъ заемъ отъ 100,000,000 фр. Но едвамъ пристигатъ паритѣ, двамата братья на кральтъ, *графъ д' Артуа* и *графъ Провансккй* хвърлятъ се върху тѣхъ, та първия *заграбва за себе си 56,000,000 а втория 25,000,000!!* Какво остана тогава отъ тоя заемъ за нещастнитѣ държавни финансии?

[2]) Hallam. „Constitutional history of England“ II, гл. 15.

дателство не сѫ усвоени сичкитѣ демократически тенденции на французската революция, то причинитѣ на това се криѭтъ съвсѣмъ другадѣ, и нѣматъ нищо общо съ срѣдневѣковната идея на *божественното право.*

VIII.

Вѣрваме, че отъ казаното до тукъ, читательтъ ще се убѣди, какво въ Англия още въ края на XVII в. *идеята на божественното право е исчезнѫла безслѣдно,* и че противното твърдение на г. Каролиди уличава само неговото незнание на историята и на културното европейско движение.

Явно невѣжество е и другото твърдѣние на г. Каролиди, че „историческото право не се замѣнило въ Англия *по начало* съ естественното или философско наречено право". Защото именно Англия е *източникътъ на модерното научно и философско движение.* Тука нáй-напрѣдъ, въ края на XVII в. науката и философията се освобождаватъ отъ теологическата опека и откриватъ епохата на рационалистическо-просвѣтителното и политическо направление на XVIII в.[1]) Просвѣщението на XVIII в. започва се съ английския деизмъ и съ емпирическата (опитната) философия на *Лока* и отъ тукъ французската философия отъ XVIII в. е *черпила своитѣ идеи.*[2])

Въ Англия нáй-напрѣдъ философията напуща теологическата почва и встѫпва въ пѫтьтъ на рационализмътъ и на социалната критика. Инакъ аслѫ и не можеше да бѫде, казва професоръ Карѣевъ: въ сѫщото това врѣме, когато въ другитѣ главни европейски страни културния животъ падаше или се угнетяваше подъ съединенитѣ усилия на католическата реакция и политическия деспотизмъ, въ сѫщото това врѣме, когато хуманизмътъ окончателно загинѫ въ Италия, гдѣто папството, иезуититѣ и испанското владичество искорѣнявахѫ всѣка независима мисъль, въ сѫщото това врѣме, когато Германия съвсѣмъ подивѣ подиръ ужаситѣ на трийсеть-годишната война, а въ Франция философията, науката, литературата и искуството бѣхѫ поставени подъ развращающата опека на абсолутизмътъ, Англия въ XVII в. съ успѣхъ се бореше за своята религиозна и политическа свобода, развиваше въ своята духовна култура нáй-свободолюбивитѣ протестантски начала и въ своята философска и политическа литература изработваше идеи, на които се паднѫ въ слѣдующия вѣкъ да рѫководятъ историческото движение на континента.[3])

Който е челъ Волтера знае, че английския деизмъ бѣше неговото Евангелие, и че той се кълнеше въ Бога на Нютона и на Лока.[4]) — Съврѣменния французски позитивистъ Андре Лефевръ

---

[1]) Карѣевъ. „Ист. Зап. Европы", т. II, стр. 595—6.

[2]) Ibid, стр. 597, 601, 606, 612, 616. Сѫщо и въ томоветѣ I, III и IV. Карѣевъ многократно се връща къмъ тая мисъль.

[3]) Карѣевъ, томъ II, стр. 597.

[4]) Oeuvres choisi de Voltaire, стр. 876.

намира, че главнитѣ си идеи за въспитанието *Русо* е черпалъ отъ книгитѣ на Лока.[1])

Не пó-малко фалшиво е и послѣдното твърдѣние на г. Каролиди, че „въ Англия се запазили множество гнили социални и политически елементи отъ миналото, срѣдневѣковни права и привилегии исторически и феодални класове“. Професоръ Карѣевъ въ I, II и III томъ на своето съчинение, възъ основание на едни колосални и систематично изслѣдвани материали, констатира, че разрушението на феодалния строй е започнато *нáй-напрѣдъ въ Англия,* че това разрушение е довършено тамъ нѣколко вѣка пó-рано отъ останалата Европа; че прѣхода отъ феодалното натурално хозяйство къмъ модерното, капиталистическо е послѣдвало въ Англия още въ началото на XVIII в. Пó-обстоятелно ще се спремъ ний върху тоя интересенъ въпросъ въ приготовляваното отъ насъ въведение въ историята на XIX вѣкъ. И въ IV томъ на книгата си Карѣевъ посвѣтява на тоя въпросъ нѣколко глави. Още отъ миналитѣ вѣкове социалнитѣ класове въ Англия се различувахѫ по економическитѣ си отношения, *а не по съсловно-феодални привилегии.* Вече въ началото на XV вѣкъ (въ 1429 г.) избирателно право получава въ Англия сѣки гражданинъ, който има единъ годишенъ доходъ отъ 40 шилинга; съ това окончателно се подкопа феодалното начало на съсловността.[2]) Съ прокараното така чисто модерно начало на *париченъ цензъ*, въ края на XVII в. *половината* отъ английското население се ползуваше съ избирателни права.[3]) Свободата на печата е прогласена въ Англия въ 1693 г. и остава и до сега незаблема основа на английското управление. Въ Франция великата революция сѫщо прогласи свободата на печата и общото право на гласоподавание, но отъ тогава Франция цѣли 15 пѫти е промѣнявала и конституциитѣ си, и законитѣ за печата съ и безъ цензури и избирателнитѣ закони съ и безъ цензове. Злоупотрѣбленията и недостатъцитѣ на избирателната система въ Англия бѣхѫ подобрѣни съ парламентската реформа въ 1832 г., сé съ 50 години пó-рано отъ Франция, която едвамъ отъ 1878 г. (слѣдъ паданието на Макъ-Махона) е встѫпила въ пѫтя на единъ истински парламентаренъ режимъ.

Главния въпросъ, който въ XIX вѣкъ вълнува политико-економическата наука е пролетариатътъ, неволята на работническата класа; тая неволя е резултатъ на сърѣменната капиталистическа система, която е обща за сичкитѣ западно-европейски страни.[4]) Станѫ ясно сега, че политическата свобода, къмъ която исключително се стрѣмеше XVIII вѣкъ, не може *сама* да гарантира благо-

[1]) André Lefevre, La Philosophie (Bibliothéque des sciences contemporaines) II издание, Paris 1884, стр. 322.

[2]) Карѣевъ т. I стр. 97.

[3]) Карѣевъ т. II, стр. 579.

[4]) Прѣзъ послѣднитѣ десятилѣтия и Русия бързо крачи къмъ капиталистическия строй, купечеството се повече се обрьща въ буржуазия.

денствието на сичкитѣ обществени класове; тая свобода излѣзе много благодатна за буржуазията, а народътъ още повече стегнѫ въ економическа зависимость и неравенство. Критиката установи, че между политическитѣ и економическитѣ отношения на новото общество, сѫществуватъ дълбоки противорѣчия: ако принципътъ на равенството и свободата се гледатъ отъ чисто политическа точка зрѣния, то тѣ съотвѣствуватъ на своята цѣль — висшето развитие на сичкитѣ граждани; но погледнати отъ економическа страна, тѣ привождатъ къмъ съвършенно *противоположенъ резултатъ.* — къмъ порабощение и неравенство. Тоя въпросъ, както казахме, е общо-европейски, и той буйно хлопа на вратата на XX вѣкъ и изисква непремѣнното си рѣшение.

Но, както вече споменахме, за тоя капиталенъ проблемъ на европейската история — социално-економическитѣ отношения, — въ книгата на Каролиди нито дума не се говори. Той неподвижно е замрѣзнѫлъ въ своята пустозвонна метафизика.

Ако се върнемъ къмъ общо-културното движение, ще видимъ, че както XVIII вѣкъ се откриваше съ философията и науката на Нютона и Лока, така и XIX вѣкъ получи своето идейно съдържание отъ двама англичане: *Бентама* и *Байрона.* Съ своя могѫщественъ и неустрашимъ гений Байронъ спря и разби мракобѣсния порой на реакцията и на свещенния съюзъ[1]) А уталитаризмътъ на Бентама замѣни отвлечението естественно право на Русо, и даде главния потикъ на днешното демократическо движение.[2]) За сѫщностьта на Бентамовото учение за нравственостьта ще говоримъ на друго мѣсто. Тукъ можемъ да прибавимъ само, че утилитаризмътъ на Бентама, който е всецѣло билъ усвоенъ отъ русскитѣ критици Бѣлински и Добролюбовъ, още и сега дава отпечатъкъ на етиката и на социалнитѣ идеи въ Европа.

IX.

Трѣба да укажемъ на още едно важно заблуждение въ книгата на г. Каролиди. На нѣколко мѣста като говори за грѫцката история и особенно когато расправя за паданието на Византия, г. Каролиди

---

[1]) Георгъ Брандесъ. „Главныя теченія литературы XIX-аго столѣтія“. Москва 1893 г. стр. 12 (Русски прѣводъ на Невѣдомски).

[2]) Карѣевъ т. IV стр. 487 и др. Съ особенна слава се е ползувалъ Бентамъ въ Франция. Въ 1829 г. билъ е даже основанъ въ Парижъ единъ специаленъ журналъ за пропагиране високо-хуманитарнитѣ и демократически идеи на Бентама. Още порано французския конвентъ (въ 1792.) е назначилъ Бентама за почетенъ гражданинъ на едината и нераздѣлима франц. република, сѫщо билъ е избранъ и за членъ на Jnstitut de France. Русския императоръ Александръ I сѫщо е билъ увлѣченъ отъ неговитѣ идеи и е водилъ съ него прѣписка. Законодателството на нѣкои отъ Сѣверо-американскитѣ щати се е изработвало подъ влиянието на неговитѣ учения. Южноамериканскитѣ републики слѣдъ освобождението си отъ Испания обрѫщали сѫ се къмъ него за съвѣти и указания. Па и грѫцкото революционно правителство въ началото на 20-титѣ години, обрѫщало се е къмъ него за помощь и застѫпничество. Най-сетнѣ той е много спомогналъ и за успѣхътъ на английската парламентарна реформа въ 1832 г.

*

исказва самодоволно мнѣнието, че *хуманизмътъ и просвѣщението въ Италия било е започнато и посадено отъ гърцитѣ,* които слѣдъ падането на Цариградъ прѣнесли своята образованость въ Италия и съ това тѣ сѫ турили основа на новата европейска наука и просвѣщение.

Това положение може да е много лъскателно за гръцкото честолюбие, но то страда отъ единъ капиталенъ недостатъкъ, именно че то е — **лъжовно и несъстоятелно.**

Сърѣменната наука доказала е безусловно, че *Византийскитѣ гърци не сѫ играли никаква роля въ развитието на хуманизмътъ въ Италия.* Така се прѣмахна едно заблуждение, което дълго врѣме фигурираше въ сички учебници и въ много исторически съчинения.

Да докажемъ нашето твърдѣние.

Прѣди всичко хуманизмътъ въ Италия се започва още въ началото на XIV ст. съ поетътъ *Петрарка* (1304—1374), философътъ *Петръ д'Абано* (1300) и др., а пъкъ гърцитѣ дохождатъ въ Италия слѣдъ цѣли 150 години *по́-късно,* въ врѣме на Флорентинската уния (1438 г.) и посмѣ паданието на Византия (1453). Въ течението на тия 150 години прѣди дохожданието на гърцитѣ, хуманистическото движение закрѣпна и се разви самостоятелно въ едно направление *рационалистическо* и критическо.

Важно влияние върху хуманистическото движение упражни цвѣтущата тогава арабска култура, отъ която хуманиститѣ почерпахѫ първитѣ си критически мисли срѣщу срѣдневѣковното теократическо мировъзрѣние. Родоначалникътъ на това направление бѣше арабския философъ-натуралистъ *Авероесъ,* който учеше, че науката е независима отъ теологията, че на́й-добрата религия е философията, че безсмертието на душата не е доказано, и пр.

Врьзъ тая рационалистическа основа италиянскитѣ хуманисти, като изучвахѫ дрѣвно-римската и гръцка образованость по латински источници, не оставахѫ слѣпи поклонници на класицизмътъ, а внисахѫ въ дѣлото елементи модерни и критически, чрѣзъ което създавахѫ една философия **нова,** много отлична отъ оная на Аристотела и Платона. За тѣхъ философията на гръцкитѣ класици бѣше само *срѣдство* съ негова помощь за да развиятъ едно собственно и ново мировъззрѣние.[1])

Така щото когато гърцитѣ надодохѫ въ Италия, тука вече хуманистическото течение бѣше сформирувано и то съ такова свѣтско направление и наученъ характеръ, който далеко надминаваше духов-

---

[1]) До колко италианскитѣ хуманисти бѣхѫ надминали срѣдневѣковнитѣ схоластико-теологитески възгледи, можемъ да се убѣдимъ отъ учението на хуманиститѣ *Помпонацо* и *Полициано.* Въ своя трактатъ „De immortalitate animae" (За безсмертието на душата) Помпонацо твърдѣше, че у Аристотела нѣма доказателства за безсмъртието на душата, че послѣднето е измислено отъ законодателитѣ, за да сдържватъ народнитѣ страсти; той учеше още, че между науката и теологията сѫществува *остра* граница, и че това, което е вѣрно теологически може да бѫде лъжливо отъ философска точка зрѣния. — Помпонацо пъкъ бѣше толкова равнодушенъ къмъ теологията, щото когато веднѫжъ го запитали, челъ ли е той Библията, той отговорилъ, че единъ пѫть билъ прѣдприелъ тая работа, но счита, че е напрасно изгубилъ врѣмето си.

ния кръгозоръ на византийскитѣ гости; послѣднитѣ изучвахѫ Аристотела и Платона само формално, **папагалски** и търсѣхѫ въ тѣхъ доказателства за своитѣ *схоластико-теологически* догми и казуистика.

Разбира се, че въ тая гръцка „ученость“ имаше сичко друго, само не наука и рационалистическа мисъль, и професоръ Карѣевъ справедливо забѣлѣзва, че хуманиститѣ сѫ се отнасяли къмъ гърцитѣ съ **присмѣхъ и прѣнебрѣжение.**[1])

Византийцитѣ въ Италия бѣхѫ само *даскали* по гръцкий езикъ, но за унапрѣдяванието на науката тѣ не сѫ нищо прѣнесли. Ето и категоричеcкитѣ думи на професора Карѣева по тоя въпросъ:

— „Византийцитѣ като дохождахѫ въ Италия, донасяхѫ съ себе си гръцки книги и учехѫ италиянцитѣ на гръцкия езикъ, но *съ това се ограничаваше и сичкото имъ влияние:* сами учителитѣ често **не разбирахѫ това което прѣподавахѫ.** Тѣ се отнасяхѫ къмъ прѣдмѣтътъ на своето прѣподавание чисто **външно**, *не проникваххѫ въ духътъ на изучванитѣ писатели,* до гдѣто италиянскитѣ хуманисти бѣхѫ пó-прѣдрасположени къмъ пó-добро разбиране на класическия свѣтъ.

„По тоя начинъ сичкото значение на византийскитѣ прѣселенци (виходци) заключаваше се само въ *формалното* учение на гръцкия езикъ и въ прѣподаванието на това, което тѣ сами разбирахѫ съвсѣмъ не въ хуманистически смисълъ.“[2])

Слѣдъ това не е за очудвание, че хуманиститѣ пó-добрѣ сѫ разбирали философията на Платона, отколкото самитѣ гърци,[3]) умственния кръгозоръ на които не се възвишаваше надъ узкомислието и формализмътъ на срѣднѣвѣковнитѣ схоластици. Нáй-сетнѣ кàкво да търсимъ отъ срѣднѣвѣковнитѣ гърци, когато виждаме че и въ края на XIX столѣтие гръцкитѣ професори à la Каролиди въ много отношения не стоятъ пó-горѣ отъ ония свои рѫждясали прѣдци.

Ний установихме колко ограничени и конфузни сѫ понятията на г. Каролиди върху сѫщностьта на английското конституционно управление и върху връзкитѣ на английското умствено развитие съ обще-европейския културенъ прогресъ. Сѫщо неправилно и конфузно освѣщение дава той и за пó-новитѣ периоди на английската история отъ края на миналия и началото на настоящия вѣкъ. Това, което той разсказва за вѫтрѣшното състояние на Англия въ годинитѣ 1780—1830 (въ IV книжка, стр. 427—438) прилича повече на политически памфлетъ, отколкото на обективно и аналитично историческо изложение. Върванъ като слѣпецъ при застарѣлото съчине-

[1]) Карѣевъ. Ист. Западн. Европы. Томъ I, стр. 377. „Въ общемъ гуманисти относились къ византийцамъ съ **насмѣшкой и прѣнебрѣженiемъ**“.

[2]) Карѣевъ. Томъ I, стр. 337—338.

[3]) Ibid. T. I, стр. 377.

ние на Шлосера,[1]) г. Каролиди се лута въ ирелевантни явления и второстепенни подробности, и не е въ състояние да възсъздаде общата, генерална характеристика на епохата, въ фонътъ на която събитията и фактоветѣ могжтъ само да получатъ своето истинско мѣсто и освѣщение.

Оная епоха на вжтрѣшенъ застой, развратъ въ управлението и беззаконието въ Англия, не бѣше отдѣлно, изолирано явление на английския животъ. То се намираше въ **най-тѣсна връзска** съ едно могжщественно, стихийно движение, което бѣше обзело тогава цѣлото европейско човѣчество. Това движение бѣше **всеобщата, безпощадна реакция на абсолутизмътъ,** който прѣдприе послѣдния си и нáй-отчаянъ опитъ да затрие поникналитѣ отъ французската революция сѣмена на новата европейска демократическа цивилизация.[2]) Така щото вършенитѣ отъ английското торийско правителство въ началото на днешното столѣтие жестокости, бѣхж само отражение на всеобщата бѣсна реакция, която повално владѣеше тогава въ цѣла Европа.

Като говори за угнетенията, на които били изложени католицитѣ въ Англия, г. Каролиди до толкова забравя сѣка историческа перспектива, щото прави галиматиозното сравнение, че Англия била сжщо така западнала и варварска страна като Китай! Едва ли сме срѣщали нѣкога пó-неудачно сравнение отъ това. Ахъ, г. Кар. страната на Шекспира, на Лока, Нютона, Свифта и Юма никакъ не може да се сравни съ Китайската империя. Защото ако допустнемъ, че Вашето сравнение е вѣрно, то ще додемъ къмъ глупавия виводъ, че Англия е останала нáй-назадъ въ цивилизацията между другитѣ европейски страни въ оная епоха; а това ще рѣче да обърнешъ историческата истина на горѣ съ краката, а на долу съ главата. Чини се, че Вий сте разбрали Шлосера толкова, колкото и Вашитѣ прѣдци отъ XV столѣтие сж разбирали Платона.

А сѣки, който изучва историята не папагалски знае, че положението на католицитѣ въ Англия е било *сто пжти пó-добро* и посигурно, отколкото положението на протестантитѣ въ католическитѣ страни Испания, Франция, Италия, Австрия.

Въ Франция слѣдъ отмѣната на Нантския едиктъ настана повално истрѣбление на протестантитѣ въ цѣлата страна. И прѣзъ цѣлия XVIII вѣкъ франц. правителства насъсквани отъ католическото духовенство, издавахж непрѣстанно нови и нови чодовищнозвѣрски закони, насочени противъ протестантитѣ.

Така, единъ едиктъ отъ 1724 г. постановляваше, че ония, които умржтъ безъ католическо причѣстение, ще бждѫтъ завлѣчени и хвърлени на салханата! Другъ едиктъ отъ 1730 г. постановява, че щомъ протестанти бждѫтъ заварени на публична молитва, то свещеницитѣ ще

---

[1]) Главното съчинение на Шлосера „Geschichte des XVIII. Jahrhundert's und des französischen Kaiserreichs", появило се е прѣди повече отъ 60 години.

[2]) Повече говоримъ ний за тая реакция въ друга една наша историческа статья, напечатана въ кн. LII—LIII на „Периодич. Списание", стр. 715—717.

се осѫждатъ на **бѣсилка**, мѫжьетѣ се испращатъ като робове на морскитѣ кораби, а женитѣ ще се затварятъ до животъ въ тъмница.[1]) Прѣзъ 1745—6 г. само въ провинцията Дофине 287 протестанти бѣхѫ осѫдени на вѣчно робувание на корабитѣ, а множество жени публично бѣхѫ подвъргнати на *тѣлесно* наказание! Другъ едиктъ заповѣдаше щото на протестантитѣ *насилственно* да имъ се отнематъ дѣцата и да се въспитаватъ въ католически манастири.

— „Тъй като цивилнитѣ регистри, казва Рамбо̀,[2]) се държехѫ отъ католическитѣ патери, та протестантитѣ *не можахѫ да констатиратъ ни своитѣ бракове, ни раждането на дѣцата си: браковетѣ имъ и дѣцата имъ се считахѫ като* **незаконни**. При възшествието на прѣстолътъ (11 Май 1774) Лудовикъ XVI се кълнѣше, че ще *истрѣбява* осѫденитѣ отъ църквата еретици.[3])

Нѣма никакво съмнѣние, че въ сравнение съ тия ужаси, положението на католицитѣ въ Англия бѣше завидно и сигурно въ всѣко отношение, тъй като тѣмъ имъ бѣхѫ гарантирани естественнитѣ и личнитѣ граждански права.

За това и виждаме, че *Волтеръ* въ своето забѣлѣжително съчинение „*Essai sur la tolérence*“[4]) искаше щото на протестантитѣ въ Франция да се дадѫтъ *сѫщитѣ права, съ които се ползувахѫ католицитѣ въ Англия,* т. е да имъ се даде защита на естественнитѣ имъ права, да имъ се гарантира личната свобода, да имъ се признае законностьта на браковетѣ и на дѣцата, происходящи отъ тие бракове, както и да имъ се признаѭтъ наслѣдственни права върху имотитѣ на родителитѣ си.

Нека слѣдъ това читательтъ да обсѫди кѫдѣ по̀-прилѣга *китайското* сравнение на г. Каролиди.

Поразителенъ бѣлегъ за хаосътъ, който сѫществува въ понятията на г. Каролиди, ни даватъ неговитѣ разсѫждения за Сѣверо-Американскитѣ Съединени Щати, които той счита като **„люлка на новия политический животъ“**. (стр. 136—140). Отъ безпорядочната и наивно-примитивна фразеология на тия разсѫждения откриваме чудовищната новость, че Сѣверна Америка е била люлката на съврѣменния културенъ и политически прогресъ въ Европа!

— „Въ Сѣверна Америка идеята на човѣщината въ общото идеално единство на човѣчеството надмина границитѣ на всѣка историческа противоположность“ (!), казва гръцкия авторъ. И още „за висша цѣль на управлението се тури защищаванието и пазението свободата на гражданина упражнявана споредъ началата на естествен-

---

[1]) *Rambaud.* Histoire de la Révolution française Paris 1895, стр. 8.

[2]) Ibid.

[3]) Тая часть на клѣтвенната формула гласеше: — „Je jure de m'appliquer sincérement et de tout mon pouvoir á **exterminer** de toutes les terres soumises á ma domination les ***hérétiques*** nommément condamnés par l'Eglise“.

[4]) Това съчинение Волтеръ е издалъ въ 1763 г., когато министра на Лудовика XV, Сенъ Флорантенъ се готвѣше да истреби до единъ сичкитѣ протестанти въ Франция.

ното право и която създаваше *идеялния* образецъ на политически устроено човѣческо общество“.

Съ тая декламация г. Каролиди ни учи, че Сѣв. Америка прѣдставлявала идеалътъ и съвършенството на държавното и обществено устройство! И така само идеялни идеялности е открила риторическата глава на г. Каролиди въ държавното устройство на Сѣв. Америка! Ехъ, да бѣше това истина! Но за жалость, като оставимъ на страна декламаторскитѣ бомбасти и вникнемъ пó-дълбоко въ въпросътъ, то виждаме, че картината съвсѣмъ не изглежда толкова идеална. И Сѣверо-Американската република страда отъ сжщата тежка болѣсть, която разяда и старата Европа. И тамъ политическата свобода, неограничено распространена върху сичкитѣ полета на животътъ, приведе къмъ економическо неравенство и експлоатация на народната маса отъ буржоазията. Казаното отъ насъ пó-горѣ за капиталистическата система въ Европа има пълното си приложение и къмъ Сѣв. Америка, та украсяванието на послѣдната съ сички възможни „идеялности“ е въ сѣки случай наивно.

Желали бихме да ни обясни г. Каролиди, по кой начинъ Сѣв. Америка е станжла изворътъ и люлката на европейската култура и умственно-политически прогресъ? Обще извѣстна аксиома е, че извършеното прѣзъ днешния вѣкъ социално-политическо прѣобразование на Европа се дължи на 200-годишната подготвителна работа на научната мисъль и рационалистическата философия, мощното огнище на която въ минжлото столѣтие бѣше Франция. Нека ни каже г. Каролиди, какво нѣщо е внесла Сѣвер. Америка въ минжлитѣ два вѣка за развитието на естественнитѣ науки, за критическата мисъль, за философията, за литературата, кждѣ сж у нея гениалнитѣ поети, които, по мнѣнието на Брандеса сж главнитѣ двигатели на идеята на свободата? Нимá прогласената въ 1787 г. американска конституция въ нѣколко години вжтрѣ е подготвила французската революция и разсѣяла мракътъ, който тежеше върху Европа отъ 15 вѣка насамъ? Нимá Монтеские, Бейлъ, Леклеркъ, Абе де Сенъ Пиеръ, Фонтенелъ, Масилонъ, Д'Аржансонъ, Мопертюи, Бюфонъ, Кондилакъ, Кабанисъ, Волтеръ, Дидеро, Русо, Мабли — сички тие водители на свѣтлия XVIII вѣкъ[1]) сж черпали своята наука и идеи отъ Сѣв. Америка?

Това е просто абсурдно, защото Сѣв. Америка сé до началото на днешното столѣтие бѣше страна съ *неразвити, патриархални отношения, безъ пó-висока култура, безъ интезивни умственни интереси и безъ литература.* Борбата на американцитѣ за свобода бѣше само единъ епизодъ въ минжлия вѣкъ, и се посрѣщна съ симпатия отъ прогресивнитѣ кржгове, а конституцията имъ бѣше копиране на идеитѣ, които европейската мисъль отдавно бѣше достигнжла и пропагирала. Въ тѣхната декларация на правата и въ конституцията

---

[1]) „Le siècle le plus éclairé qui fut jamais“, казва за него Волтеръ.

имъ съглеждаме идеитѣ на Лока,[1]) Монтеские, Бентама.[2]) Така щото нѣкое капитално или рѣшающе значение върху европейския духовенъ животъ американската революция нито е имала, нито е могла да има. Цѣлата постановка на тоя въпросъ у г. Каролиди е фалшива, лишена отъ историческа перспектива и логическа свръзка.

Както ний вече видѣхме по́-горѣ, развитието на философската и революционна литература въ Франция имаше за мощенъ източникъ и люлка *английската философска мисъль* и рационалистическа критика отъ края на XVII и началото на XVIII в., за което ни свидѣтелствува сѣки редъ въ съчиненията на Волтера. Но даромъ такъвъ сериозенъ изслѣдователь като Хетнера казва за оная епоха въ Англия: — „тукъ лѣжахѫ плодоноснитѣ сѣмена, отъ които израстнахѫ демократическитѣ конституции на **сѣв. Америка, Французската революция,** *както и сичкитѣ религиозни, политически и обществени реформи на днешното врѣме*".[3]) Професоръ Карѣевъ така се произнася по сѫщия прѣдметъ: — „Английската философска и политическа литература упражни **грамадно** влияние върху културното и социално развитие на Франция".[4]) Въ XVII в. Англия затвърди своята политическа свобода и въ слѣдующето столѣтие нейната конституция станѫ за Франция *образецъ*, по който и послѣдната реформираше своя държавенъ строй.[5]) Въ миналия вѣкъ Франция е заимствувала своитѣ идеи отъ Англия.[6]) Сѫщо днешния французски позитивость Андре Лефевръ въ своя трактатъ по философията изрично казва, че зарята на новото европейско развитие се започва съ философията на Лока.[7]) По тоя начинъ французитѣ сѫ били въ щастливото положение да усвоятъ английскитѣ идеи и отъ своя страна да ги прѣдадѫтъ на цѣлото европейско человѣчество.[8]) Но всичко това е тъмно и мъгливо за атинския ученъ Каролиди, и той угощава своята търпѣлива гръцка публика съ бомбастични и пустозвонни декламации, въ които полудивитѣ въ миналия вѣкъ американски щати — Масачусетъ, Пенсилвания и Делаваръ фигуриратъ като висши центрове на европейската култура и философия![9])

И фиктическитѣ данни, които дава г. Каролиди за заселванието на сѣвероамериканскитѣ щати, сѫ твърдѣ подозрителни. Тука ний, за наше на́й-голѣмо учудвание, узнаваме, че първитѣ прѣселенци въ сѣверна Америка били **нѣмцитѣ!!** Подиръ нѣмцитѣ гръкътъ споменува

---

[1]) Ковалевски. „Происхожденіе соврѣменной демократіи" т. I стр. 572, 577.

[2]) Карѣевъ. „Ист. Запад. Европы" т. IV. стр. 486.

[3]) Hettner. L. Geschichte, т. I. стр. 123.

[4]) Карѣевъ. „Ист. Зап. Европы" т. II стр. 617.

[5]) Карѣевъ. т. II стр. 461.

[6]) Карѣевъ. т. II стр. 357, сѫщо т. III стр. 205 и 403.

[7]) A. Lefévre, La philosophie. II изд. Paris 1884 стр. 315.

[8]) Като начнемъ отъ Монтеские и Волтера цѣла плеяда французски писатели и обществени дѣйци сѫ ходили въ Англия да изучватъ философията на деиститѣ и на свободнитѣ мислители (freethinkers) и английския парламентаризмъ.

[9]) Още до срѣдата на миналия вѣкъ не бѣше добрѣ изслѣдвана ни географията на сѣв. Америка.

холандцитѣ и шведитѣ, а чакъ най на края благоволява да спомене и английцитѣ! За англичанете прибавя и слѣдующата пояснително — пирамидално — карикатурна фраза: — „англичане отъ чиститѣ англосаксонци; подчиненитѣ въ Англия на *феодалното благородство на Норманцитѣ*". Что за сумбуръ! Какво общо има английската аристокрация съ норманитѣ, които сж исчезнали прѣди много вѣкове? То е сжщото сега ако бихъ азъ почналъ да ви расправямъ, че русския царь Николай II. е императоръ на скититѣ, сарматитѣ и селджуцитѣ, или че Вилхемъ II е повелитель на кимвритѣ, тевтонитѣ и готитѣ!

Колкото се касае до въпросътъ, кои сж били първитѣ прѣселенци въ Сѣв. Америка, то даже и отъ школскитѣ учебници знаемъ, че тие сж били англичанетѣ, а никакъ не нѣмцитѣ. Въ хубавитѣ изслѣдвания на *Лабуле*[1]) и *Капа*[2]) подробно е изложена историята на откриванието и заселванието на Сѣв. Америка. Слѣдъ като английскитѣ мореплаватели открихж нѣкои части на тоя континентъ, то въ края на XVI ст. (1584 г.) министра на кралица Елисавета, сиръ Валтеръ Ралейгъ испрати два кораба, които пристигнахж на брѣговетѣ на Сѣверна Каролина и окупирахж тая страна въ името на английската държава и я нарѣкохж Виргиния. Но вслѣдствие неприятелското държание на туземцитѣ, трайно колонизиране на Сѣв. Америка не можá тогава да се постигне. Сжщинското колонизиране се започна въ началото на XVII вѣкъ, когато въ 1606 г. въ Англия се образувахж двѣ дружества (Лондонското и Плимутското), които получихж отъ държавата привилегии за колонизиранието на Сѣвероамериканскитѣ страни. Отъ начало тие английски колонисти бѣхж изложени на извънрѣдни трудности, вслѣдствие вѣчнитѣ нападения на туземцитѣ и борбата съ природата за прочистване първобитнитѣ лѣсове и създавание почва за земледѣлието. Числото на колониститѣ значително се увеличи, когато по причина на гоненията, на които бѣхж изложени въ отечеството си множество религиозни сектанти дисиденти, пуритани и квакери, потърсихж си ново отечество въ Сѣвѣро-американскитѣ колонии. Отъ тука слѣдва, че първитѣ европейци, които трайно сж се заселили въ Сѣв. Америка, сж били англичане. А *нѣмцитѣ* сж почнжли да се заселватъ тамъ много пó-късно, едвамъ въ втората половина на XVII в., слѣдъ 30-годишната война и особенно прѣзъ XVIII столѣтие. Огромни размѣри е зелъ напливътъ на нѣмцитѣ въ Сѣв. Америка прѣзъ XIX вѣкъ; въ течението на тоя вѣкъ около 10,000.000 нѣмци сж се прѣселили въ Съединенитѣ Щати, но една третя отъ тѣхъ се прѣтопяватъ въ англо-американското население.

X.

До колко малко разбира г. Каролиди духътъ на европейския прогресъ и неговото значение, вижда се и отъ слѣдующитѣ негови

[1]) Laboulay: „Histoire des Etats-Unis". 6-то издание, Paris 1876.

[2]) Kapp. „Geschichte der deutschen Einwanderung in die Vereinigten Staaten". Leipzig 1868.

сумбурни разсѫждения. Като говори за пробуждание на националното чувство у европейскитѣ народи въ врѣме на борбата имъ противъ Наполеона, г. Каролиди пише слѣдующитѣ тиради.

— „И наистина въ тая обща борба на владѣтели и народи не само народното чувство се подигна, но се разви и политическото чувство (политическото чувство!), по простата причина, че *духътъ на свободата, който силно се сѫбужда и повдига гдѣто и да е въ обществения животъ, простира се по-малко на всъкъдѣ въ него.* (Прѣпорѫчваме на читателя тоя несравненъ стилъ и още по-несравненъ смисълъ!) Никой народъ който се бори съ въодушевление за националната си свобода, слѣдъ благополучния край на такъва война не се подчинява своеволно на абсолутната държава на владѣтеля, който олицетворява националната му свобода. Тоя народъ иска да земе участие въ извѣстенъ размѣръ и въ управляванието сѫдбинитѣ на основаното чрѣзъ подвигитѣ му национално управление, иска политическа свобода, за която е станалъ достоенъ. Оттукъ войнитѣ за свобода на Нѣмцитѣ, Испанцитѣ и Италиянцитѣ и други европейски народи по необходимо послѣдствие се свършихѫ съ въпроса за политическата свобода на тия народи".

Тия разсѫждения резюмиратъ се въ чудесното принципиялно положение, че стига единъ народъ кога и да било да се бори за националната си свобода, то веднага слѣдъ успѣшния исходъ на войната, той постига и политическата си свобода и взема участие въ „основаното чрѣзъ подвигитѣ му национално управление". Колко проста била тая работа, а пъкъ ний не знаехме! Значи, че никакви други условия и елементи въ тоя народъ не се изискватъ, а стига той да постигне националното си обединение, и ето той вече се прониква отъ „политическо чувство" и спечелва политическа свобода!

Странно е само, че историята не ни дава никакви примѣри за подтвърждението на тоя прѣкрасенъ принципъ на г. Каролиди. Въ нея ний виждаме, че държавното обединение на единъ народъ и вѫтрѣшното му политическо развитие и свобода нѣматъ никаква каузална връзка помежду си. Въ XV вѣкъ французитѣ слѣдъ дългогодишни войни успѣхѫ да побѣдятъ англичанитѣ и да ги испъдятъ отѣ територията си; но ний нищо не знаемъ, щото тогава французския народъ да е възразявалъ нѣщо противъ божественното право и неограничимата власть на кральтъ и да е искалъ политическа свобода. Въ сѫщия вѣкъ и испанцитѣ испъдихѫ окончателно мавритѣ и се обединихѫ подъ една испанска династия, но никакви проявления на политически духъ и на свободолюбиви идеи у тѣхъ не се забѣлѣжихѫ; напротивъ и ония малцина селени, които до тогава се ползувахѫ съ лична собственность и нѣкои права, бѣхѫ обърнати въ крѣпостни и робове. Въ сѫщитѣ вѣкове и русския народъ се избави отъ татарското иго, но нищо не сме чували, щото московцитѣ като благодарность за своитѣ подвиги да сѫ искали отъ царя си конституционни правдини. Въ края на XII столѣтие българитѣ възстанахѫ и се освободихѫ отъ гръцкия яремъ, но кждѣ сѫ политическитѣ правдини и участие въ управлението, съ което Асѣнювцитѣ сѫ на-

дарили народътъ за подвигитѣ му? — Нищо подобно въ никой отъ тия случаи нѣмаше, феудализмътъ си остана феудализмъ, социалното безправие на народътъ, дѣление обществото на касти и всеобщото духовно невѣжество пакъ си останахѫ сѫщитѣ както бѣхѫ и до освобождението. А развивание на политическо съзнание въ единъ народъ и стремление къмъ обществении реформи, изискватъ други елементи, крѣпки идейни сили, други вѫтрѣшни революции, за които погрязлия въ риторическа фразеология г. Каролиди малко понятие има. Той не знае, че националния принципъ въ XIX. вѣкъ води началото си отъ французската революция и отъ нея черпи главнитѣ си сили и съдържание, и че по тая причина той е дѣло модерно, та се радикално различава отъ примитивния национализмъ на минѫлитѣ вѣкове.

Какво да кажемъ за прѣводътъ на книгата? Ний приведохме достатъчно образци отъ безцвѣтния и наркотически стилъ, който е до отвращение еднобразенъ въ цѣлата книга. За неподготвенностьта на прѣводачътъ свидѣтелствуватъ ни и изражения като: „духовна живость“ (вм. умствено развитие), „общински класове“ (вм. обществени класове), „социално ругателство“, „убийственна смъртъ“ и пр.

На стр. 141 четемъ въсхитителната фраза: — „Папа Климентъ XIV унищожи званично ордена на иезуититѣ, *който се считаше че прѣдставлява и произвежда системата на отпадването на робството, както въ църквата така и въ управлението*“. (!!) Тая фраза безподобно съотвѣтствува на въсклицанието на Дикий Баринъ въ Вазовата „Нова Земя“: „Станахме жертва за развитие православной религии изъ мохамеданской полкъ!“ Аслѫ иезуититѣ се за „отпадването на робството“ работѣхѫ! Въ южна Америка (въ Парагвай) тѣ си бѣхѫ устроили една иезуитска държава, въ която всичкитѣ жители, отъ първия до послѣдния, бѣхѫ тѣхенъ товаренъ добитъкъ!

Освенъ това въ прѣводътъ пакъ се срѣщатъ имена на градове и страни, които сѫ били за г-на Македонски асирийски иероглифи, и които инакъ *сѫ извѣстни и на гимназисти отъ II класъ*. Такива неотгадани отъ прѣводачътъ имена сѫ: **Могунтинъ** (градъ), **Галатия** (страна), **Медиоланъ** (градъ), **Августинъ** (градъ), **Керхадонъ** (страна), **Краль Карлъ Андегавский, Ремъ** (градъ). Тия имена ученицитѣ всѣки денъ повтарятъ и даватъ по тѣхъ уроци, но виновенъ ли е г. Македонски, че не ги е разбралъ? Виновенъ ли е той, че пустия гръкъ ги е прѣдалъ съ прозвищата имъ прѣди 2000 години? Истина нѣкой неотстѫпчивъ читатель могълъ би да намекне, че човѣкъ, който познава историята твърдѣ лесно ще отгадае тия имена по събитията, въ които сѫ тѣ вплетени, по хронологическитѣ дати, по държавитѣ и странитѣ за които се говори. Ний обаче ще се ограничимъ съ казаното до тукъ, тъй като не намираме никакъвъ интересъ да се занимаваме съ историческитѣ познания на г-на Д. Македонски. . .

Юлий 1896 г.

И. Миларовъ.

Найденъ Геровъ, „Рѣчникъ на българскъій языкъ съ тлъкувание рѣчиты на българскы и на русскы“.

Часть I, А—Д. Пловдивъ 1895 г., стр. LII+396, въ г. 8-ни.

(Прѣводъ отъ русски. Виж. Т. I, 2 кн. Изв. отд. рус. яз. и слов. Имп. Ак. Наукъ).

Въ означената книга имаме началото на отдавна обѣщания отъ г. *Герова* рѣчникъ. Тя обема първитѣ петь букви (а, б, в, г, д) на българската азбука, останалитѣ букви на която авторътъ смѣта да вмѣсти въ четире други книги голѣми като издадената, която има 450 страници. По този начинъ, трудътъ на г. *Герова* по числото на страницитѣ си ще отстжпа прѣдъ българския рѣчникъ на *Дювернуа*, гдѣто тѣ сж 2738, нъ въ сжщность ще го малко надмине по външния си обемъ, тъй като се печата въ по-голѣмъ форматъ и въ по-хубавъ шрифтъ.

Буквитѣ *а, б, в* до думата *выкамъ*, които заематъ около половината на разгледваната книга, бѣхж издадени отъ автора и по-рано, въ „Приложеніяхъ къ Извѣстіямъ Императорской Академіи Наукъ“ отъ 1855—1856 г. Като сравняваме тия двѣ издания, намираме, че истеклото между тѣхъ врѣме, около четиредесеть години, не сж изминжли напраздно за сравняватата часть отъ труда на г. *Герова*, която въ новото издание заема двойно повече мѣсто отъ прѣдишното. За това врѣме авторътъ сжществено увеличилъ материала на рѣчника, като го допълнилъ и съ думи, и, особено, съ обяснителни примѣри, каквито въ първото издание се срѣщатъ твърдѣ рѣдко. Между допълненията, направени въ думитѣ, намираме не малко областни думи и синоними прѣимуществено за названията на животни и растения. Такива названия въ новото издание се прѣвождатъ и на латински езикъ, което не бѣше въ първото.

Къмъ помѣстената въ разгледваната книга часть на рѣчника си г. *Геровъ* прибавилъ двѣ приложения, именно: не голѣмо прѣдисловие (стр. I—VII) и доста голѣма статия за българското правописание, която се завършва (на стр. LII) съ благодарность къмъ българското правителство за даденитѣ автору материални срѣдства за да издаде *педесетгодишния* си трудъ. Съ тия приложения ний и ще начнемъ да разгледваме лежащата прѣдъ насъ книга.

Върху статията за българското правописание нѣма да се спираме много, само ще забѣлѣжимъ, че въ нея, която завзема повече отъ четиредесеть страници, авторътъ, съвсѣмъ незапознатъ, на видъ, съ доста многочисленитѣ работи по историята на българския езикъ и съ историческитѣ му паметници, доказва, че сегашния български езикъ, по звуковия си съставъ и пр., е сходенъ съ тоя езикъ, на който сж говорили българитѣ въ началото на славянската писменость, и че затова и се-

гашното българско правописание трѣбва да бѫде *почти еднакво* съ древнеславянското. О такова архаично правописание, почерпнѫто изъ нѣкои устарѣли учебници, и се придържа г. *Геровъ* въ рѣчника си.

Пó-долѣ ний пакъ ще се върнемъ къмъ тая своеобразна ортографическа система и тамъ ще можемъ нагледно да се убѣдимъ въ нейната пълна несъстоятелность и зловредно влияние на цѣлия огроменъ трудъ на автора.

Колкото за прѣдисловието, то заслужва пó-подробно разглеждание. Въ него, слѣдъ нѣколко исторически забѣлѣжки за своя *педесетгодишенъ* трудъ, авторътъ ни запознава съ задачата на тоя трудъ и неговитѣ източници. „Цѣльта ми“, говори той тукъ, „открай е била да прѣдставѭ въ рѣчника си българский езикъ такъвъ, какъвто е той въ народа. и само съ ония чужди думи, които народа употрѣбява. Затова отъ книгитѣ, що имаме сега, азъ не съмъ земалъ нито една рѣчь, нито едно изречение за примѣръ на нѣщо, и всичко, що имамъ внесено въ рѣчника си, имамъ записано отъ устата на народа и отъ народнитѣ творения: пословици, пѣсни и пр. та безпогрѣшно да могѫ да кажѫ, че изваждамъ *Рѣчникъ на живий Български народенъ езикъ,* и така оставямъ единъ паметникъ, отъ който да се види какъвъ е билъ Българский езикъ въ народа прѣдъ началото на новата Българска книжнина.“ [1]) Рѣшението си, да не събира думи и примѣри изъ българскитѣ книги, г. *Геровъ* оправдава съ това, че всичкитѣ книги „сѫ плъны съ чуждицѫ“ и т. н. (Вижъ стр. II, IV).

Съ приведения тукъ отзивъ, който обхваща всички, безъ изключение, български книги, ний не можемъ да се съгласимъ. Между българскитѣ издания, които въ сегашно врѣме се насчитатъ вече съ хиляди, освѣнъ лошитѣ и по съдържание и по езикъ книги, има и не малко такива, съ които е дълженъ да се запознае съставительтъ на такъвъ българ. рѣчникъ, за какъвто прѣдставя намъ труда си г. *Геровъ*. Не ще се спираме на много оригинални и прѣводни трудове на български писатели, не ще говоримъ и за това, че въ разни български издания е обнародвано вече грамадно число паметници на народното творчество — пѣсни, приказки, пословици, гатанки и др. т. пó-голѣмата часть прѣкрасно записани, — ще напомнимъ само, че въ българскитѣ книги има и голѣмо число лексикографически работи по българския езикъ. Въ нашия разборъ за рѣчника на *Дювернуа* е приведенъ доста голѣмъ списъкъ на такъвъ родъ работи, издадени прѣди появението на капиталния трудъ на покойния московски славистъ. Тоя списъкъ сега можемъ допълни и съ други пó-сериозни лексикографически трудове, издадени прѣзъ послѣднитѣ десеть години отъ разни български писатели, именно: *Шивачевъ*, *Вацовъ*, *Офейковъ*, *Тошевъ*, *Стоиловъ* (въ Периодическото списание на Българ-

---

[1]) Тая фраза, която отнася началото на новобългарската писменность къмъ петдесеттѣ години на сегашния вѣкъ, искарва наявѣ въ автора едностранно запознавание съ историята на тази писменость. Безъ да говоримъ за туй, че сега сѫ извѣстни много рѫкописни сборници написани съ най-чистъ народенъ българскя езикъ въ XVIII и даже въ XVII вѣкъ, ще укажемъ на печатнитѣ трудове на Кирила Пейчиновичъ, Хаджи Иоакимъ, Кипиловски, Петра Беровичъ и пр. издадени още въ първата четвъртина на нашия вѣкъ и които сѫщо се отличаватъ съ доста чистъ народенъ езикъ.

ското Книжевно Дружество 1885—1894), *Шапкаревъ* (Тамъ и въ прѣдговора на неговия грамаденъ сборникъ, XX—XXII), *Матовъ* и *Тошевъ* (въ Солунското списание „Книжици“ отъ 1889), *С. Н. Шишковъ* (въ неговото издание „Родопски страни“), *Георгиевъ, Христовичъ, Сталийски, Башевлиевъ, Матовъ, С. Христовъ, Ночевъ, Гяуровъ, Гжбювъ, Мариновъ* (въ огромнитѣ десеть „сборници за народни умотворения, наука и книжнина 1889—1894). Ний тукъ посочваме само трудоветѣ, които имаме подъ ржка. Тия трудове, макаръ понѣкога и незначителни по обема си, заедно прѣдставляватъ богатъ запасъ повечето рѣдки и любопитни въ едно или въ друго отношение думи, събирателитѣ на които се трудили и да запазжтъ диалектическитѣ особености на своя материалъ. Освѣнъ това, тѣ всѣки пжть почти отбѣлѣжватъ съ пó-голѣма или пó-малка обстоятелность и мѣстноститѣ, отгдѣто е взета тая или оная дума. Нѣкои отъ споменжтитѣ почетни писатели не се задоволяватъ само съ обяснения на събранитѣ отъ тѣхъ български думи, нъ ги прѣвождатъ и на русски езикъ (Матовъ, Тошевъ), а имената на животнитѣ и растенията и на латински (Тошевъ, Георгиевъ, Христовичъ). Ето какъвъ родъ скжпоцѣнно за съставителя на общия български рѣчникъ материали има въ тия български книги, за които наший авторъ се отзовава съ таково прѣнебрѣжение. Пълното прѣмълчавание на г. *Герова* за тия лексикографически трудове е още пó-чудно, че съ нѣкои отъ тѣхъ, както ще видимъ пó-нататъкъ, той е запознатъ и даже доста близо. Отъ издаденитѣ пó-рано лексикографически трудове по българския езикъ той споменува въ прѣдговора си само за рѣчника на Дювернуа и рѣчницитѣ на Богорова, при което си позволилъ нова тенденциозна маниера, като забѣлѣжва, че рѣчникътъ на *Дювернуа* билъ съставенъ по нѣколко недобри за лексенографическитѣ български книги и че съставительтъ, като незнаелъ българския езикъ, истълкувалъ много думи невѣрно. Тая забѣлѣжка е съвсѣмъ несправедлива, както за покойния славистъ и съставителитѣ на рѣчника му, между които е и българский писатель *Влайковъ*, прѣкрасенъ познавачъ на родния си езикъ, така и за източницитѣ на тоя рѣчникъ, между които освѣнъ произведенията на *Славейковъ, Михаиловски, Блъсковъ, Митрополитъ Климентъ, Бончевъ* и др., се намиратъ и такива сборници отъ народни пѣсни и пр. каквито сж сборницитѣ на *Миладинови, Чолаковъ, Верковичъ, Каравеловъ, Дозонъ* и пр. Отъ тия сборници, както ще видимъ пó-долѣ, се е ползувалъ, безъ съмнѣние, и самъ г. *Геровъ*, и при това се ползувалъ отъ тѣхъ по указванията на *Дювернуа*, а често и по неговитѣ издадки, Трудътъ на *Дювернуа* оказалъ и други немаловажни услуги г. *Герову*. Толкова е пó-удивително да слушаме отъ послѣдния такъвъ високомѣренъ отзивъ за тоя трудъ, за който, трѣбва да кажемъ, съвсѣмъ инакъ се отзоватъ другитѣ български лексикографи.

Да се обърнемъ сега къмъ въпроса: наистина ли въ разгледвания рѣчникъ, както увѣрява авторътъ му, българский езикъ е прѣдставенъ именно такъвъ, какъвто е въ устата на народа?

Езикътъ българский, както е извѣстно, се распада на много говори, понѣкога доста различни единъ отъ другъ. Отъ лексинографа, който се завзима да въздигне на тоя езикъ такъвъ паметникъ, за какъвто прѣд-

ставя намъ г. *Геровъ* своя *петдесетгодишенъ* трудъ, ний сме въ правото си да очакваме и даже да искаме не само пълния, колкото е възможно, описъ на думитѣ, употрѣбявани въ разнитѣ говори, нъ и привождането имъ въ такъвъ именно видъ, въ какъвто тѣ се произнасять въ единъ или въ другъ говоръ, т. е. съ спазванието на мѣстнитѣ фонетични и морфологични особености, и при туй съ указание, макаръ и общо, на мѣстото, гдѣто сѫ записани поне пó-рѣдкитѣ и интересни думи, въ каквото и да било отношение. Колкото до обяснителнитѣ примѣри, за такъвъ лексикологъ е задължително сѫщо и спазванието народния складъ на рѣчьта.

Г-нъ *Геровъ* се грижилъ, може да се каже, само за първото отъ тия изискания, а на другитѣ той почти никакъ не обърналъ внимание и даже постѫпалъ съвсѣмъ прѣзъ купъ за грошъ. Въ разгледваната часть на рѣчника му, съ исключение на три-четире случая, нѣма указано мѣстото, отгдѣто происхожда привожданий материалъ. Това пропущание е толкова пó-малко извинително за автора, защото между думитѣ, земени, както той увѣрява, все изъ източници, свободни отъ всѣкакви влияния на книжевния езикъ, се срѣщатъ често думи, които прѣдизвикватъ разни недоумѣния. Такива сѫ, напримѣръ: *благоговѣние, благоговѣйный, благовѣж, безпечялный, блядословеніе, блядословѣж, геровска* (юнашка) *пѣсень, виновный, достовѣрный, дрьжіаливый* и пр. и пр. които авторътъ привожда само съ кѫси тълкувания, безъ всѣкакви обяснителни примѣри.

Обясняемитѣ думи авторътъ обикновено пише не тъй, както тѣ звучѫтъ въ устата на народа, а съгласно своитѣ ортографически и граматически правила. Тъй напримѣръ: *агня* и *іагня* (*я* у него означава малкий юсъ), вмѣсто *агне* и *іагне*, както изговаря народътъ и както самъ г. *Геровъ* пише въ първото издание; *брѣмя, врѣмя*, вмѣсто — *бреме, време*, или *бряме, вряме; гыгы, ходули*, вм. г'иг'е (вижъ въ материалитѣ, събрани отъ Вацова въ Пиротъ и обнародвани въ Пер. Списание на Бълг. Книж. Друж. кн. XVI, стр. 165, год. 1885). Тая рѣдка дума безъ съмнѣние стои въ свръзка съ γίγας, което, както е извѣстно, и въ древнославянскитѣ паметници се прѣдавало не чрѣзъ *ы (гигантъ, гигово поле)*. Да забѣлѣжимъ още и прилагателнитѣ форми *горкый, горкъ, горъкъ*, приведени отъ автора въ единъ и сѫщъ редъ въ означения тукъ видъ и редъ. Първитѣ двѣ отъ тѣхъ не сѫществуватъ, та, по твърдѣ явни причини, и не могѫтъ да сѫществуватъ въ народния български езикъ, който знае само скритата тукъ на третйо мѣсто форма *горъкъ*, като ѭ видоизмѣнява, въ говоритѣ, въ *горокъ, горакъ*, нигдѣ не указани. Г-нъ *Геровъ* се распорежда по този начинъ сь всички прилагателни имена, като никакъ не отбѣлѣжва при туй сѫществующитѣ имъ въ дѣйствителность членни форми, между които, освѣнъ доста распространенитѣ нови образования съ мѣстоимението *тъ* и, отчасти, *овъ, онъ, сь* попадатъ и тукъ-тамѣ и любопитни останки на старото окончание: *доброй, добри день* и др. т.

На вариантитѣ авторътъ съ охота дава мѣсто въ рѣчника си, нъ това той прави тогава, когато е работата за неговитѣ ортографически, тъй да кажемъ, варианти, които даватъ искривено понятие за народното произношение. Напримѣръ, на думата *врѣтено* и произведенитѣ нея той

отстлия 18 отдѣлни реда въ азбучния редъ, като пише всѣко отъ тѣхъ два пѫти, еднажъ съ ь въ крайния слогъ, и послѣ съ ѣ, тъй:

на стр. 160—161	на стр. 169.
врьтено.	врѣтено.
врьтенарка.	врѣтенарка.
врьтенарскъй.	врѣтенарскъй.
врьтенарчя.	врѣтенарчя.
врьтенарь	врѣтенарь.
врьтенце.	врѣтенце.
врьтенѭ.	врѣтенѭ.
врьтенювамь.	врѣтенювамь.
врьтенюванье.	врѣтенюванье.

При туй, нигдѣ не е показано, обаче, че основната часть на всички тия 18 искуствени думи въ народнитѣ говори звучи като *вретен*, *врятен*, *въртен* и, рѣдко, *вpътен*.

Доста много щедъръ на такива варианти, авторътъ твърдѣ рѣдко привожда чистонародни диалектични видоизмѣнения на думи; тъй, напримѣръ, той отбѣлѣжва *бльха* и *бълха*, нъ никакъ не споменува и доста распространенитѣ въ западнитѣ говори варианти *болха*, *болва*, *болфа*, извънредно важни въ фонетично отношение. Думитѣ *въшка* и *гълѫбъ* привожда само въ означения тукъ видъ, безъ да отбѣлѣжи видоизмѣненията имъ *вошка*, *вашка*, *голап*, *галап*, и пр. Освѣнъ своя ортографически вариантъ *гряда*, той привожда и народнитѣ — *греда*, *гренда* (съ ринезмъ), нъ думитѣ: *бѫзъ*, *дѫбъ*, *вѫже*, *глядамъ*, *девять* и пр. привожда само въ означения имъ видъ, макаръ тѣ споредъ народнитѣ говори да се видоизмѣняватъ въ *базъ*, *бозъ*; *дабъ*, *добъ*; *важе*, *воже* и, освѣнъ туй, негдѣ въ *бъиз*, *дъмб*, *вънже*, *глендамъ*, *девент* (съ ринезмъ).

Що се отнася до обяснителнитѣ примѣри, то въ тѣхъ не намираме и тия слаби отражения на народната областна рѣчь, които попадатъ, макарь и рѣдко, въ списъка на думитѣ. Всички тия примѣри, земени, както увѣрява авторътъ, направо изъ устата на народа, се отличаватъ удивително съ еднообразенъ езикъ и при това сѫщо такъвъ, съ какъвто е написана и статията на г. *Геровъ* за българското правописание. Точно всички тѣ сѫ вземени изъ устата на едно лице и при туй таково, което строго съобразявало рѣчьта си съ учението изложено въ казаната статия.

Види се, г-нъ *Геровъ* систематически, се трудилъ да унищожи въ рѣчника си особеноститѣ на народната рѣчь, които противорѣчѫтъ на неговото учение за българското правописание и писмения езикъ. Въ своето усърдие къмъ обединение, въ извѣстенъ смисълъ, на внесения въ рѣчника му материалъ, той отива тъй далечь, щото прѣработва по своему и тоя материалъ, който, безъ съмнѣние, е взелъ изъ книгитѣ.

Че авторътъ, въпрѣки неговото толкова рѣшително заявление, се е ползувалъ отъ книгитѣ и се ползувалъ отъ тѣхъ по такъвъ именно своеобразенъ способъ, въ това, надѣемъ се, не оставятъ никакво съмнѣние долѣприведенитѣ параллели на неговия трудъ съ рѣчника на *Дювернуа*

и съ материалитѣ на нѣкои отъ помензтитѣ български лексикографи. Материала за тия паралели, които нагледно ни запознаватъ съ всички въобще достоинства и недостатъци на разгледвания трудъ, ний ще взимаме прѣимуществено изъ първата половина на тоя трудъ, която обхваща буквитѣ **а**, **б** и **в**, които, както вече знаемъ, бѣхѫ издавани отъ автора и пó-рано.

На съюза **а** г. *Геровъ* въ първо издание отдѣлилъ всичко осемь редчета, а въ новото издание му посветилъ цѣли два стълбца, повече отъ сто реда, гдѣто отбѣлѣжва петь разни оттѣнъка на значението му и, освѣнъ това, указва на постояннитѣ съчетания на тоя съюзъ съ разни други частици: *а не, а па, а то, а че, а что.* Такова доста обстоятелно въ новото издание на г. *Герова* расширение значението на съюза *а* и разнитѣ му съчетания се е явило безъ съмнѣние подъ влияние на рѣчника на *Дювернуа*, гдѣто туй е изложено въ сѫщность съвършенно тъй, нъ съ още пó-голѣма пълнота, на шесть страници. Между обяснителнитѣ примѣри на г. *Герова* тукъ, при съчетанието *а что бѣше,* е приведенъ и единъ откѫслякъ изъ народната пѣсень, безъ да се спомене, откѫдѣ е взетъ. Оказва се, сбаче, че тоя сѫщъ примѣръ и подъ сѫщото съчетание *а що бѣше* е приведенъ и въ рѣчника на *Дювернуа* съ прѣпращание на *Миладиновия* сборникъ, № 173. Любопитно е да погледнемъ въ какъвъ видъ Миладиновската пѣсень е прѣдадена у единия и другия.

У *Дювернуа:*	У *Герова*, на 2 стр.
а *що* бѣше дете Голомеше!	а *что* бѣше дѣтя Голомѣше,
Тѫргна дете на нишанъ застана...	Тръгнѫ дѣтѧ на нишанъ застанѫ...
а що бѣше детевата коня!	а *что* бѣше дѣтевата коня,
Легна коня ничкумъ коленички:..	Легнѫ коня ничкомъ колѣничкы...
Милад. 173.	*Пѣсень.*

Като сравняваме тия извадки съ оригинала, ний забѣлѣжваме, че послѣдний е прѣдаденъ у *Дювернуа* съ буквална точность, а у *Герова* съ унищожение на характернитѣ фонетични особности на народната рѣчь. Да отбѣлѣжимъ още единъ, показанъ тукъ отъ г. *Герова* характеренъ начинъ. Къмъ горѣприведенитѣ четире стихчета той прибавилъ отъ тази, показана въ рѣчника на *Дювернуа,* Миладиновска пѣсень още три, които нѣматъ нищо общо съ обясняваното съчетание — *а что бѣше* и затова изоставени отъ покойния *Дювернуа.* Подобенъ родъ излишности доста често се срѣщатъ въ обяснителнитѣ примѣри на разгледвания рѣчникъ, който безъ такъвъ баластъ би излѣзълъ не толкова общиренъ по обемъ и повече достѫпенъ по цѣна.

Подъ влияние на рѣчника на *Дювернуа,* безъ съмнѣние, сѫ разработени доста обстоятелно въ новото издание на г. *Герова* и много други думи, особно толкова важнитѣ въ новобългарския езикъ частици, на които въ първото издание авторътъ малко обрѣщалъ внимание. Нъ съ това далечъ още не се ограничаватъ услугитѣ, оказани отъ труда на московския славистъ г. *Герову.* Въ разглежданата книга ний срѣщнахме не малко думи, взети изъ рѣчника на *Дювернуа* исцѣло, заедно съ обясни-

телнитѣ примѣри. Въ туй лесно ще се убѣдимъ изъ слѣднитѣ паралели, въ които ний срѣщаме редъ нови доказателства на това, съ каква немилость наший авторъ унищожава характернитѣ чърти на живия български єзикъ.

У *Дювернуа:*

Аинкъ, турецк. слово âhenk, по словарю Кюффера и Бянки, entreprendre une chose et se divertir, удовольствіе . . . . .

Да си ядатъ, да си піятъ
Добаръ аинкъ да си чинатъ

Милад. № 206

У *Герова:*

**Аинкъ,* веселба, веселеніе, дроченіе, р. увеселен*іе:*

Да си іадѫтъ, да си пиѭтъ
Добъръ аинкъ да си чинятъ

Пѣс.

У *Дювернуа:*

Бегли, производное отъ турецк. *бег,* въ значеніи др.-русскаго — „княжой мужъ", употребительное въ пѣснѣ, произносимой сватами при входѣ въ домъ невѣсты, содержащей шутливую угрозу плѣномъ и разграбленіемъ:

Бегли біатъ у момини двоpіе,
Ке разбіатъ момината майка,
Ке расплачатъ моминіотъ татко.

Милад. № 559.

У *Герова:*

Бегли. Въ пѣсень; когато ся пѣе, кога идѫтъ сватови-ти да земѫтъ булкѫ-тѫ:

Бегли биѭтъ у момины дворы,
Щѫтъ разбиѭтъ моминѫ-тѫ майкѫ,
Щѫтъ разплачѭтъ момин*ъіа* татко.

Пѣс.

Изъ направенитѣ тукъ отъ г. *Герова* поправки заслужва особно внимание способътъ на замѣната на западно-македонскитѣ форми: *ке* разбіатъ, *ке* расплачатъ, момин*іотъ.*

Бекярщина, холостой бытъ:

Веке ми сѣ здодеало
Отъ овоа бекярщина,
(Само легни, само стани
Со рѫце-ве во пазу'и,
Со нодзе-ве во скуте'и).

Милад. 344.

Бекіарщина, холостьба,
холостая жизнь:

Вяке ми ся сдод*ѣ*яло
Отъ ов*ѫѭ* бек*іа*рщинѫ:
Само л*ѣ*гни, само стани
Со рѫц*ѣ*-в*ѣ* во пазу*хы,*
Со ноз*ѣ-вѣ* во скуто*вы.*

Пѣс.

Отбѣлѣженитѣ съ скоби стихове сѫ испуснѫти у *Дювернуа;* отъ *Герова* тѣ сѫ тукъ прибавени много на мѣсто.

Дювернуа.	*Геровъ.*
Безчадка, бездѣтная женщина: Хубава, Добро, болярко, Болярко, Добро, безчадко *Милад.* № 80.	*Безчядка,* бездѣтная, безчядная: Хубава, Добро, боліарко, Боліарко, Добро, безчядко *Пѣс.*
Бракъ, бракъ, пиръ: Міе на бракъ те канифме, Да ми ядешъ, да ми піешъ, Големъ аинкъ да ми чинишъ. *Милад.* 28.	*Бракъ,* бракъ: Мые на бракъ тя канихмы Да ми іадешь, да ми пиешь Голѣмъ аинкъ да ми чинишь. *Пѣс.*
Бранъ, хлябь, сильная волна. Въ загадкѣ: старци со бѣли ради не можѣтъ да сѣ стигнѣтъ (брано'и), т. е. *бѣлобородые старики другъ друга не догонять* (волны). *Милад.* 511. (Гатанка).	*Бранъ,* волна. *Старцы съ бѣлы́ брады́ гонятся, не могжть ся стигнжть* Гат. Бранове на море.

Тукъ г. *Геровъ* не се ограничилъ само съ разваляние фонетичнитѣ особености на езика на западно-македонската гатанка, нъ турилъ въ нея и глагола *гонятся,* та при туй мѣстоимѣнието *ся* турено отпослѣ, когато, споредъ свойствата на българската народна рѣчь, въ дадения случай трѣбва да върви прѣдъ глагола: *се гонетъ,* или *сѣ гонѣтъ,* по правописанието на Миладинови, които, трѣбва да забѣлѣжимъ, чрѣзъ ѣ прѣдаватъ йотованото *е.*

Дювернуа.	*Геровъ.*
Вала (ср. серб. вал. бурунджук) полотно: Бела Рада поробихж: Вжрзахж й бело лице, Бело лице съ бялж валж, Чөрны очи съ чернж валж, Тънкы вѣжде съ тжнкж валж. *Чолаковъ.* 298.	*Вала,* родъ головнаго убора у женщинъ, покрывало: Бѣлж Радж поробихж: Врьзахж й бѣло лице, Бѣло лице съ бѣлж валж, Черны очи съ чернж валж, Тьнкы вѣжды съ тьнкж валж. *Пѣс.*

Думата **вала** има и въ първото издание на буква **в,** нъ безъ всѣкакви обяснителни примѣри.

Да приведемъ още нѣколко думи и обяснителни примѣри изъ тоя материалъ, туренъ подъ буквитѣ *г* и *д,* за пръвъ пжть издадени сега отъ г. *Герова.*

Дювернуа подъ д. **горкий, горъкъ**	*Геровъ* подъ д. **горкъій ркъ, ръкь:**

Горкиятъ Стоянъ, горкиятъ,
Какъ си на правдѫ загинѫ.
Дозонъ, 48, 51—53.

Растурай, мале, годежо;
Горокъ си сонакъ санувахъ
Чолаковъ 331.

Подъ д. **гѫзно, гѫзъ, гѫзецъ:**
Варви старчекъ при мостецъ,
Тиква носи на газецъ,
Поарна старчекъ на мостецъ,
Удри тиква на газецъ.
Баяние за уроки, Чолак.: 119.

Дювернуа.

Дарба, милостыня:
Така ли Рада мислила,
Бѣла промѣна готвила,
Черно Циганче да земе,
На дарба Рада да ходи
По село и по друмове.
Милад. 71.

Даровенъ, прѣдназначенный для даровъ:
Винари лепи Вардари!
Не прашете ми платно-то,
Оти е платно даровно.
Милад. 416.

Дювернуа.

Дарданъ с. муж. р. Дардана с. ж. звуконодражательное слово въ слѣдующей загадкѣ: „а Дарданъ татка, а Дарданъ майка, шеребе-рести деца“ (Елемія, вѫртешка).
Милад. 531.

Подъ д. **дебелъ**
(Премладъ Стоянъ назадъ стои,)
Ка си юзе добелъ каменъ,
Ка си микна добелъ каменъ,
Натф'рльи го добелъ каменъ.
Верковичъ II. М. Б. 161.

Горкыя Стоянъ, горкыя
Какъ си на правдѫ загыня.
Пѣс.

Разтурiай, мале, годежа:
Горъкъ си сънъкъ сънувахъ.
Пѣс.

Подъ д. **гѫзецъ:**
Врьви старчецъ прѣзъ мостецъ,
Тыквѫ носи на гѫзецъ,
Прьднѫ старецъ на мостецъ,
Удри тиквѫ на гѫзецъ.
Баянье за урокы.

Геровъ:

Дарба, милостыня, подаяние:
Така ли Рада мыслила,

Черно Циганчя да земе,
На дарбѫ Рада да ходи
По село и по друмовы.
Пѣс.

Даровнъiй, — вьнъ, — венъ, предназначенный для даровъ:
Винари, лѣпи Вардари!
Не прашѣте ми платно-то
Оти е платно даровно.
Пѣс.

Геровъ.

Дарданъ. Въ гатанкѫ за врь-тюшка: „а дарданъ татка́, а дар-дана майка, шеребисты дѣца“.

Добелъ:
Прѣмладъ Стоянъ назадъ стои,
Ка си юзе добелъ камень
Ка си мыкнѫ добелъ камень,
Надврьли го добелъ камень.
Въ ед. пѣсень.

Дюверну[illegible]

Безчадка, бездѣтн[illegible]
Хубава, Добро, боля[illegible]
Болярко, Добро, бе[illegible]

Милад. № 80.

Бракъ, бракъ, пи[illegible]
Міе на бракъ те к[illegible]
Да ми ядешъ, да м[illegible]
Големъ аинкъ да [illegible]

Милад. 28.

Бранъ, хлябъ, [illegible]

Въ загадкѣ: ст[illegible] бради не можѣтъ [illegible] (брано'и), т. е. *бп*[illegible] *рики другъ друг*[illegible] (волны). *Милад.*

Тукъ г. *Ге*[illegible] нитѣ особености [illegible] въ нея и глагол[illegible] послѣ, когато, сп[illegible] дения случай трѣ[illegible] по правописаниет[illegible] ѣ прѣдаватъ йот[illegible]

Дюве[illegible]

Вала (ср. серб[illegible] полотно:
Бела Рада поро[illegible]
Вързахѫ ѝ бело[illegible]
Бело лице съ б[illegible]
Черны очи съ [illegible]
Тънкы вѣжде с[illegible]

Чолаковъ.

Думата в[illegible] какви обясните[illegible]

Да приве[illegible] материалъ, [illegible] отъ [illegible]

[illegible] отъ българскитѣ пи атели, което, обаче, [illegible]

Като се обрѫщаме къмъ материалитѣ [illegible] струва ни се, нѣма да се излъжемъ, ако [illegible] съ такава самостоятелность, каквато ѝ пр[illegible] вори си. Поне оныя сѫществителни и, нека [illegible]

еровъ допълнилъ находящия се у него прѣди че-
части обяснителнитѣ примѣри, се явяватъ въ зна-
одъ отъ събрани и издадени отъ разни други пи-
ългарския рѣчникъ. Тоя сводъ, както е явно отъ
равнения, никакъ не удовлетворява въ извѣстни
и не е пъленъ. — Ний обаче не се съмнѣваме,
ь заетитѣ отъ други материали, има и много думи
отъ самия авторъ, конто можемъ да припишемъ
уга, че на мѣста е подвигналъ нѣколко по-далечъ
ния *Дювернуа* всестранното обяснение на българ-

ката часть на рѣчника, ний ще се ограничимъ само
-нъ *Геровъ*, който нарича, въ заглавието, своя трудъ
чникъ, оставилъ доста много думи безъ никакъвъ
ния. Само подъ една буква *г* ний, безъ нѣкакви
етохме нѣколко десетки такива думи, а именно:
ніе, гавана, гаваница, гиганица, гаро, гачка, гачкамъ,
ивгирлиіа, гивгиръ, голѣ, голѣвкы, голина, головрьцала,
ь, грездж, грижь, гришка, гроніе, грохота, грохотъ,
ото), *грохотьніе, грухамъ, грухци, грядьлъ, гуджюкъ,*
. и пр. Тия праздноти толкозъ повече обрѣщатъ на
вторътъ постоянно почти прѣвожда на русски такива
ито и по коренъ и по окончание по нищо не се от-
питѣ при тѣхъ русски думи, или се отличаватъ отъ
значителни правописни особености. Напр. бълг. *глина,*
ый, русск. *глина, глинистый, глиняный,* б. *глупость,*
ть, глупѣть; б. *глухый,* р. *глухій, глухой;* б. *гной,*
оеніе; б. *гнѣвъ, гнѣвный,* р. *гнѣвъ, гнѣвный* и пр. и пр.
да нѣкои думи, особено названията на животнитѣ и
ьтъ, както отчасти видѣхме, пада въ неточности и дори
шки. Такива неисправности забѣлѣжихме и въ нѣкои
пр. българското изражение *гади ми ся* авторътъ прѣ-
нить. — Впрочемъ, такива праздноти и неисправности
ж много въ русската часть на рѣчника, която, можемъ
на доста внимателно. Като българско-русски рѣчникъ,
ерова, споредъ нашето мнѣние, се явява полезна книга,
ия, които почнатъ да се ползуватъ отъ него слѣдъ нѣ-
ние съ особеноститѣ на българския езикъ и съ свое-
ікографични приеми на автора.

30 Майя 1895 год.

М. С. Дриновъ.

Отъ приведенитѣ вече паралели читательтъ, мислимъ, лесно може да си състави понятие каква услуга е оказалъ г. *Герову* словарьтъ на *Дюверну* и неговитѣ източници, за които той се отзовава толкова неодобрително въ прѣдговора си. — Като вземешъ подъ внимание характера на тия поправки и прѣправки, които наший авторъ си позволява да прави въ материала, черпенъ отъ тия недобри, споредъ неговия отзивъ, книги, неволно си задавашъ въпроса, не за туй ли той нарича послѣднитѣ недобри, защото тѣ не сѫ написани съ споредъ неговитѣ ортографически и граматически правила?

Да се обърнемъ сега къмъ трудоветѣ на българскитѣ лексикографи, за които г. *Геровъ* никакъ не споменува. Такива трудове, както казахме по-горѣ, има не малко. Ний тука ще се спремъ само на нѣкои отъ тѣхъ, най-главно на трудоветѣ на *Матовъ* (въ Солунскитѣ „Книжици“ 1889 г. и въ Сборн. за народни умотвор., т. VII, 1892); *Тошевъ* (въ Солунски „Книжици“ и въ Пер. Сп. на „Б. Кн. Др.“, кн. 35, 1889, кн. 39, 1892); *Христовичъ*, (въ Сб. за нар. умотв., т. II, 1890) и *Георгиевъ* (въ Сб. за нар. умотв., т. IV, V, 1891—1892). Трудоветѣ на *Тошева, Христовича* и *Георгиева* се отличаватъ по специялния си характеръ и сѫ посветени за изучване на българската флора и фауна, а тъй сѫщо и за тѣхната народна терминология, сравнена съ латинската, — а трудоветѣ на *Матова* съдържатъ материали за областния български рѣчникъ. Въ всички тия трудове е обърнѫто особно внимание на събиране еднаквозначащи названия, употрѣбявани въ разни български краища. Отъ такива думи тукъ, особно у *Тошева* и *Матова*, сѫ съставени доста много групи, понѣкога отъ двадесеть и повече, синоними.

Разгледваната книга на г. *Герова*, сѫщо се отличава, както вече казахме, съ изобилни синоними и прѣдставлява най-богатъ материалъ, за сравнение съ трудоветѣ на четире български писатели. За да не се затрудняваме въ избора на такъвъ материалъ, ний ще се спремъ само на този, който се срѣща въ четиретѣ страници посветени на буквата *б*, и който, трѣбва да кажемъ, никакъ се не срѣща въ първото издание на тая буква.

Въ сравненията ний тукъ сме длъжни да правимъ нѣкои прѣкъсвания въ сравнявания материалъ, който у г. *Герова* е изложенъ на азбученъ редъ, а у други лексикографи — по други начини. Тия прѣкъсвания ще ги правимъ въ полза на системата у г. *Герова*, съ изключение само на единъ случай, на който, за това, и ще се спремъ найнапрѣдъ.

Тошевъ II сп. Б. книж. Др., кн. 35, стр. 638:	*Геровъ*, подъ д. „Бабины гниды“:
Capsella bursa pastoris, рус, пастушья сумка.	Draba verna, Capsella bursa pastoris, пастушьи сумки, Ярутка пастушья,
Овчарска торбичка (Ист. Бълг.),	овчарска торбичка.
Лютиче (Бобица, въ Македония),	лютиче
Попови въшки (М. Търновско),	попови въшки

Бала трева (Сопотъ),	бѣла трѣва
Бабини гниди (Гевгелие, въ Мак,),	бабины гниды
Raphanus sativus L., рѣпа,	
Рапа (Ист. Бълг. и Г. Броди, въ Македония),	рѣпа
Реапа (Зарево, Висока, Сохо въ Македония),	рупа
Рапонъ (Враца),	рапонъ
Рипаня (Гумендже въ Макед.),	рипаня
Ѫрдоква (Кавадарци, Неготинъ въ Македония),	ѫрдоква
Рѫдоква (Щипъ въ Мак.)	рьдоква
Трупка, турск. (Прилѣпъ, Скопие),	
Репа (Воденъ въ Мак.).	рѣпа.

Приведенитѣ тукъ разни български названия въ списъка на *Тошева* се отнасятъ къмъ разни прѣдмети, именно: първитѣ шесть къмъ *овчарската торбичка*, capsella bursa pastoris, другитѣ — къмъ *рѣпата*, raphanus sativis. *Геровъ* смѣсилъ всички на единъ купъ и, безъ да споменува никакъ за *рѣпата*, или raphanus sativus, отниса ги къмъ capsella bursa pastoris. У него безъ съмнѣние се намиратъ нѣкакви си латинско-русски книги, изъ които той къмъ приведенитѣ у *Тошева* названия capsella bursa rastoris и „овчарска торбичка" — прибавилъ още draba verna и „ярутка пастушья". Нъ каквито и да бѫдатъ тия таинствени книги, мѫчно е да допустнемъ въ тѣхъ такова пълно отождествение на *рѣпата* съ *овчарската торбичка*, каквото намираме въ разглежданата книга. Това смѣсване на двѣ съвсѣмъ разнородни растения е станало у г. *Герова*, на гледъ, отъ туй, че въ списъка на *Тошева* българскитѣ названия на *рѣпата* идѫтъ веднага слѣдъ названията на *овчарската торбичка*, отдѣлени отъ тѣхъ само съ думитѣ — „raphanus sativus, рѣпа", които сѫ турени тамъ не съвсѣмъ отчетливо, тъй че, при най-малкото тамъ затулянпе, твърдѣ лесно може да се сбъркатъ Всичкитѣ споменѫти отъ насъ думи, г. *Геровъ* привожда безъ никакви поправки или допълнения, още веднъжъ подъ буквата *б* именно при думата *бѣла трѣва*.

Геровъ.	*Христовичъ,* Сборн. II, 220.
Баба, птица, pelicanus	**Баба,** pelecanus onocrotalus
несъгтъ	неситъ (с. Неговань Софийско)
непасъгтъ	непаситъ (Радомирско)
батланъ (турска д.)	сака кошу
русск. пеликанъ, баба.	

Означенитѣ тукъ названия заедно съ русскитѣ и латинскитѣ *Pelicanus* г. *Геровъ* дава слѣдъ нѣколко страници още веднъжъ, при думата *батланъ*, нъ, за жалость, ни тукъ, ни тамѣ не привожда Христо-

вичовитѣ указания, гдѣ сѫ се запазили древнитѣ любопитни названия *несъть непасъть*, отъ които послѣднйото, ако само е прѣдадено правилно, е дошло до насъ до нѣкждѣ въ развалень видъ.

Геровъ, подъ д. „Бабинъ квасъ"	*Георгиевъ*, Сборн. IV, 577.
Sempervivum tectorum u Sagina	Semporvivum tectorum L.
Бабинъ квасъ	Бабинъ квасъ (Ахж-Челебийско)
дебелецъ	дебелецъ (Калоферъ)
кашличиавчя	кашличавче (Кюстендилско)
нежито	нежито (Айтоско и Калоферъ)
нежитъ	нежитъ (пакъ тамъ)
тлъстига	тлъстига (Трѣвна)
тученица	
тучница	тучница (Прилѣпъ, Охридъ)
русск. *очитогъ, жируха.*	

Липсалата тукъ у *Георгиева* дума *тученица*, както се види отъ предидѫщата, 576-та страница на статията му и отъ материалитѣ на Тошева, въ Пер. Сп. 35, 644, е простъ вариантъ на названието *тучница.* По тоя начинъ, къмъ приведенитѣ тукъ названия у *Георгиева* г. *Геровъ* не прибавилъ ни едно. Нъ защо той отнася всички тия названия не само къмъ sempervivum tectorum, както прави *Георгиевъ*, въ и къмъ Sagina, и защо пъкъ смѣсилъ по този начинъ и русскитѣ названия — *очитокъ* и *жируха?* Тази тайна бихѫ могли да ни отгатнѫтъ само таинственитѣ русско-латински книги на автора. — Въ Анненковия Ботанически словарь (1878 г.), който имаме на рѫка, думата *жируха* се срѣща между русскитѣ названия Saginae procumbentis, нъ между тия названия ний не срѣщнѫхме и думата *очитокъ.* Тѣзи думи Анненковъ привожда подъ латинското название Sedum на стр. 223, гдѣто забѣлѣжва, че „Sempervivum" сѫщо се наричалъ пó-прѣди Sedum. Ако тая забѣлѣжка е вѣрна, то можемъ да си мислимъ, че таинственитѣ книги на нашия авторъ, съ помощьта на които той по нѣкога поправя младитѣ български лексикографи, не се отличаватъ съ особена прѣснота.

Геровъ, подъ д. „Бабинъ прѣшленъ"	*Тошевъ*, Пер. Сп. 35, стр. 651.
veronica	veronica triphyllos
бабинъ прѣшленъ	бабинъ прѣшленъ (Кукушъ, Петричъ въ Македония)
великденчя	великденче (Горно Броди въ М.)
любичица	любичица (Скопие въ М.)
р. вероника трилистная, —	вероника трилистная, —
Подъ д. „Бабинъ пуешь"	Сѫщо тамъ, стр. 669:
Lycoperdon	Licoperdon porlatum
бабинъ пуешь	Бабинъ пуешъ (Прилѣпъ)
гѫба бѫдѫрутка	бѫбѫрутка (Бобища)
пампуръ	пампуръ (Пищигово)

папавица	папайца (Рѣсенъ—Охридъ)
папушнаръ	папушнаръ (Г. Джумайско)
прахуница	прахуница (Копривщица)
прахутка	пѫтжица (Охридъ)
прьхуда	пѫрхуда (М. Търновско)
пувка	пуфка (Петричь)
рус. дожжевикъ, дождяникъ.	дожевикъ.

Въ тѣзи двѣ групи г. *Геровъ* урѣзалъ латинскитѣ названия тъй, че приведенитѣ подъ тѣхъ български названия получили такова широко, родово значение, каквото Тошевъ не имъ придава, като има на гледъ, законни основания.

Материалътъ, сравненъ въ послѣднитѣ петь-шесть групи, ний взехме все отъ стр. 18 на г. *Геровата* книга. На тая сѫща страница, подъ думитѣ: *бабино винце, бабино врътенце, бабина душица, бабина риза,* има и другъ такъвъ материалъ, нъ ний не ще се спираме на него, а ще прѣминемъ на други двѣ-три страници.

Геровъ, стр. 21, подъ думата „Байнова булчица“:	*Тошевъ*, „Солунски Книжици“ IV, 290 и Пер. Сп. 39,393. Христовичъ, Сборникъ VII, 418
mustela nivalis, животно	mustela vulgaris (Христовичъ) Foetorius vulgaris (Тошевъ)
байнова булчица	байнова булчеца (Христовичъ)
батева булчица	батюва булка (Христовичъ)
байновка	байновка (Търновско)
власица	власица (Прилѣпъ)
ласица	ласица (Призрѣнъ, Крушово)
невѣстулка	невѣстулка (Сухо, Враца, Енидже, Гумендже, Воденъ)
попадийка	попадийка (Сопотъ)
попова булчица	попова булка (Христовичъ)
Енева булчица	йенюва булчица
калманка	калманка (Ахѫ-Челебийско)
каджнка	каджнка (Сливенъ, Ямболъ, Кукушъ)
пиши попадийка	пиши попадийка (Копривщица)
царева невѣста	царева невеста (Воденъ) царие нестица (Струга)
царева невѣстулка	царе невѣстулка (Охридъ) царева невѣстулька
царева щерка	царева керка (Велесъ)
русск. ласица, ластка ласочка, норокъ.	*ласица.*

У *Христовича* намираме още двѣ любопитни названия на това животно: *неврѣска* и *чумова сестра*. Г. *Геровъ*, кой знае, не пожелалъ да се въсползува и отъ тѣхъ.

На стр. 59 подъ думата *божюръ*, papaver rhoeas и argemone, авторътъ привожда повече отъ двадесеть други български названия на това растение. Всички тѣхъ има и у *Тошева* съ указвание на мѣстата, гдѣто всѣко е записано (Пер. Спис. 35,637 и „Солунски Книжици" IV, 294). Освѣнъ народнитѣ названия, *Тотевъ* привожда (въ Сол. Кн.) и книжовнитѣ, които се срѣщатъ въ разни български учебници по Ботаниката: *вълчи макъ, полски макъ, дивъ макъ* и пр. При това той указва, че всички тия многочислени названия, както народнитѣ тъй и книжовнитѣ, се отнасятъ къмъ papaver rhoeas. Защо г. *Геровъ*, като не прибавилъ къмъ тѣхъ ни едно ново, ги отнася не само къмъ papaver, нъ и къмъ argemone? Туй пакъ така остава за насъ тайна.

Геровъ на сѫщата стр. 59, подъ д. „Божіа кравица"	*Тошевъ*, Пер. Сп. кн. 39, 389 и Солунски „Книжици" IV, 289
Chrysomela	Coccinella septempunctata
Божіа кравица	Божия кравица, крава (Струмица)
	Божия кравичка (Гевгелие)
Божіа бубалка	Божия бубалька (Енидже Вардаръ)
калинка-малинка	Калинка (учебникъ Макакова)
великденчя	Велигденче (Велесъ, Охридъ)
	Веливденче (Рѣсенъ)
господёва момичка	господюва момичка (Айватово)
гуролъ	гуроль (Горно-Броди)
даскалчя	даскалче (Сухо)
каліа бубаліа	каля-бубаля (Воденъ)
каліа маліа	каля маля (Рѣсенъ)
кукумара	кукумара (Бобица, Загоричане)
литмара	Литъ-мара (Петричъ)
мара	Мара (Дойранъ, Кавадарци)
невѣстица	Невѣстица (Галичникъ, Крушево)
путмара	Путмара (Скопие)
р. *Божья козявка* (?), *божья коровка*.	*Божья коровка*.

Тукъ, безъ да говоримъ за пропустнѫтитѣ и развалени мѣста, г. *Геровъ* замѣнилъ поставеното отъ *Тошева* название coccinella septempunctata съ друго латинско название Chrysomela. Сѫщото туй название правилъ и подъ думитѣ *брболка Божіа* и *великденчя*, гдѣто още два пѫти прибавя тия 14 български названия заедно съ русскитѣ и латинкото. Нъ подъ думата *даскалчя*, гдѣто четвърти пѫть привожда всичкия този материалъ, той вмѣсто Chrysomela, туря coccinella, сир. връща се къмъ названието, казано у Тошева. Въ това лутание ний имаме доказателство, че у г. *Герова* се намиратъ и по номенклатурата на фауната нѣкакви русско-латински книги, съ помощьта на които той се старае да внася нѣкакви си поправки въ споменѫтия тукъ материалъ на младитѣ български лексикографи. Нъ по́-добрѣ ли е излѣзло това?

Геровъ, на стр 81:	*Матовъ*, Сол. „Книжици“ IV, 281:
бугада	бугада (Сливенъ)
вогава	Вогава (Курудере)
зола	зола (Пищигово, Т.-Пазарджикъ)
лешия	лешия (отъ фр. lessive)
лисива	лисива (Ст.-Загора)
лисида	лисида (Воденъ въ Македония)
луга	луга (Охридъ въ Макед.)
люта вода	люта вода, (Враца)
пепелница	пепелница (Прилѣпъ въ Мак.)
пепеляна вода	пипиляна ода (Ямболъ), п. уда (Ст.-Загора).
проте	портйо (Зарово, въ Мак.)
цвикъ, цекъ	цвикъ, цвикь, цекь (Дойранъ, Велесъ и пр. въ М.)
русск. *щелокъ, букъ*	*щелочь.*

Геровъ на сѫщата стр. 81	*Матовъ*, Сол. „Книжици“ I, IV и Сборн. VII, 458.
Будакъ	Бодакъ (Рупско, Сопотъ, Пищигово)
глуждъ	глуждъ,—ждби (Битоля)
глужь	глужъ—глужйе (Прилѣпъ)
	глюжъ, глюш (Битолско, Охридъ, Рѣсенъ)
глѣзенъ	глезенъ
глюджь	глючъ, глюджотъ (Леринъ)
	грежь (Бобица)
	розъ (Айватово)
	сгрежъ (Воденско, Кайларско)
	сакъ (Горна Джумая)
сѫкъ	сѫкъ (Враца, Пищигово)
сѫкъылъ	сѫнкъ (Висока, Солунско)
чекоръ	чекоръ (Пищигово)
чепоръ	чепоръ
чепъ	чепъ (Ст.-Загова)
члѣнъ	чланъ (Щипъ, Струмица, Велесъ, Гевг., Крат.)
	чляпъ (Серско)
чворъ	чворъ (Куманово)
	чваръ (Скопие)
	чвъръ (Куманово)
р. сукъ въ бревнѣ или вь доскѣ.	Бодакъ на дърво или на гранка, nodus.

Тѣзи дванадесеть български названия г. *Геровъ* привожда още на двѣ мѣста (подъ думитѣ *глужъ* и *грежъ)*, като притуря при тѣхъ, въ

двата случая, и названията — *грежъ, розъ, сгрежъ* — пропуснати тукъ нѣкакъ. Излишно би било да прибавимъ, че както тукъ, така и тамъ, той никакъ не отбѣлѣжва любопитнитѣ народни варианти на нѣкои отъ тия названия у *Матова*, каквито: *сакъ, сжнкъ, чиянъ, чланъ, чвъръ, чваръ*.

Съ приведенитѣ тукъ сравнения, материалътъ на които, повтаряме, взехме изъ четиретѣ страници на разгледаната книга, ний ще се ограничимъ, като прѣдполагаме, че тѣ достатъчно освѣтляватъ отношенията на г. *Герова* къмъ трудовете на *Тошева, Георгиева, Матова* и *Христовича*. Ще прибавимъ само, че въ тия трудове има около двѣ-три хиляди все такива рѣдки, пó-голѣмата часть първообразни (относително) думи и че почти всички отъ тѣхъ, които иматъ нѣкакво отношение къмъ буквитѣ *а, б, в, г, д*, се срѣщатъ, даже по нѣколко пжти, и въ занимающия насъ новоизданъ трудъ на г. *Герова*. Врѣмето не ни позволи да се занимаваме съ пó-обстоятелствено сравнително изучвание на тоя трудъ и съ трудоветѣ на другитѣ български лексикографи, нъ и тия бързи сравнения, които ни се удаде да направимъ тукъ, ни каратъ да заключимъ, че нашия авторъ, безъ съмнѣние, се е ползувалъ и съ нѣкои отъ тѣхъ, и се ползувалъ все по сжщия намъ вече добрѣ познатъ начинъ. Той, напримѣръ пише *бъльвица, вягавый* и т. н. вм. *белвица, вегавъ* у *Шапкарева* (Сборникъ за нар. ум.); *врѣжъ, връждакъ, дрьліе*, вмѣсто *врежъ, върждакъ. дърлье* у *Сталийски* (Сборн. за нар. ум. V); *вѣтка, велнь*, вм. *ветка, велне*, у *Илиева* (Сборн. 94, 394); *гади ми ся* вм. *гадимй се* у Сим. *Христова* (Сб. VII, сравни пакъ тамъ у *Матова згади мисе); гъгъі* и *гроніе* вм. *г'иг'е* и *грон'е* у *Вацова* (Пер. Сп. кн. 16); *грохота, сыпей, отъ іадры камьніе*, вм. *грохота, сипей отъ едри камънье*, у *Бешевлиева* (Сборн. VI); *джврькапина, брьлокъ* вм. *джвъркапина, бърлога* (пакъ тамъ); *драгася* вм. *драгасе*, у *Гяурова* (Сборн. VIII); *дуля* вм. *дуле* у *Габюва* (Трудъ IV, 1); *велка, рьзьнь*, у *Габюва — велкv ръзенъ*, пакъ тамъ, по говора по македонското село Велмевци.

Забѣлѣжителната послѣдователность, която г. *Геровъ*, както видѣхме, показва при унищожението на характернитѣ особености на българската народна фонетика и, отчасти, на морфологията, стои въ пълно противорѣчие съ неговото толкова рѣшително увѣрение, че се билъ стремилъ да създаде съ рѣчника си такъвъ „паметникъ, който да показва, какъвъ е билъ българский езикъ въ устата на народа прѣди началото на новата българска писменость“ (пó-просто и пó-точно казано, въ втората половина на 19-ия вѣкъ). Споредъ нашето мнѣние, тоя рѣчникъ, разглежданъ отъ формална страна, не заслужда названието рѣчникъ на живия народенъ български езикъ. Съ своето граматическо еднообразие, доста строго прокарано, той пó-скоро напомнюва тъй нареченитѣ ортографически рѣчници (съ фразеология). Като такъвъ, трудътъ на г. *Герова* би могълъ да има важно практическо значение, ако ортографичнитѣ и граматичнитѣ правила на автора срѣщнѣхж съчувственъ приемъ отъ страна на българскитѣ писатели, което, обаче, мжчно се очаква.

Като се обръщаме къмъ материалната страна на тоя рѣчникъ, ний, струва ни се, нѣма да се излъжемъ, ако кажемъ, че тя не се отличава съ такава самостоятелность, каквато ѝ приписва авторътъ въ прѣдговора си. Поне ония сжществителни и, нека прибавимъ, твърдѣ важнитѣ

добавки, съ които г. *Геровъ* допълнилъ находящия се у него прѣди четиредесть години и отчасти обяснителнитѣ примѣри, се явяватъ въ значителна мѣрка като сводъ отъ събрани и издадени отъ разни други писатели материали за българския рѣчникъ. Тоя сводъ, както е явно отъ приведенитѣ по-горѣ сравнения, никакъ не удовлетворява въ извѣстни отношения, и при това и не е пъленъ. — Ний обаче не се съмнѣваме, че въ рѣчника, освѣнъ заетитѣ отъ други материали, има и много думи и изречения събрани отъ самия авторъ, комуто можемъ да припишемъ и тая несъмнѣна заслуга, че на мѣста е подвигналъ нѣколко по-далечъ наченѫтото отъ покойния *Дювернуа* всестранното обяснение на българскитѣ думи.

Колкото до русската часть на рѣчника ний ще се ограничимъ само съ тия забѣлѣжки. Г-нъ *Геровъ*, който нарича, въ заглавието, своя трудъ българско-русски рѣчникъ, оставилъ доста много думи безъ никакъвъ прѣводъ или обяснения. Само подъ една буква *г* ний, безъ нѣкакви особни усилия, прѣчетохме нѣколко десетки такива думи, а именно: *габамь, габвамь, габаніе, гавана, гаваница, гаганица, гаро, гачка, гачкамь, гачь, гебря, гевезе, гивгирлиіа, гивгиръ, голѣ, голѣвкы, голина, головрьцма, головрьцмѣ, грежделъ, грездж, грижь, гришка, гроніе, грохота, грохотъ* (различно отъ русското), *грохотьніе, грухамь, грухци, грядълъ, гуджюкъ, гуила, гыдюлъ* и пр. и пр. Тия праздноти толкозъ повече обрѫщатъ на себе внимание, че авторътъ постоянно почти прѣвожда на русски такива български думи, които и по корень и по окончание по нишо не се отличаватъ отъ туренитѣ при тѣхъ русски думи, или се отличаватъ отъ послѣднитѣ съ незначителни правописни особности. Напр. бълг. *глина, глинистый, глиніаный*, русск. *глина, глинистый, глиняный*, б. *глупость, глупьнѫ*, р. *глупость, глупьть*; б. *глухый*, р. *глухій, глухой*; б. *гной, гноеніе*, р. *гной, гноеніе*; б. *гнѣвъ, гнѣвный*, р. *гнѣвъ, гнѣвный* и пр. и пр.

Като прѣвожда нѣкои думи, особено названията на животнитѣ и растенията, авторътъ, както отчасти видѣхме, пада въ неточности и дори доста груби погрѣшки. Такива неисправности забѣлѣжихме и въ нѣкои други случаи. Напр. българското изражение *гади ми ся* авторътъ прѣвожда: *мнѣ тошнитъ*. — Впрочемъ, такива праздноти и неисправности сравнително не сѫ много въ русската часть на рѣчника, която, можемъ каза, е изработена доста внимателно. Като българско-русски рѣчникъ, трудътъ на г. *Герова*, споредъ нашето мнѣние, се явява полезна книга, разбира се, за тия, които почнѫтъ да се ползуватъ отъ него слѣдъ нѣкакво запознавание съ особеноститѣ на българския езикъ и съ своеобразнитѣ лексикографични приеми на автора.

Харковъ, 30 Майя 1895 год.

М. С. Дриновъ.

II. РЕЦЕНЗИИ.

1. **Међународно право у односима јужних Словена,** од Д-ра *Милана Весника.* Београд 1895 г. стр. 62.

Между по-младитѣ изслѣдователи по юридическия битъ на югословѣнскитѣ народи успѣшно се труди напослѣдъкъ и младия сръбски юристъ г. Д-ръ Весничъ. Въ своитѣ очерки и студии г. Весничъ талантливо и съ критически погледъ излага резултатитѣ, постигнати отъ историческата наука по тъмнитѣ до сега въпроси за културния и юридически строй на южното словѣнство въ срѣднитѣ вѣкове.

Очеркътъ му *„Международното право у южнитѣ словѣне"*, който е прѣдметъ на рецензията ни, съдържа маса интересни материяли и изводи, значително освѣтляющи нѣкои страни отъ живота на Византия, Турция, Венеция, както и на словѣнскитѣ държави България, Сърбия, Босна и Дубровнишката република. За източници на своя очеркъ г. Весничъ е ималъ авторитетнитѣ трудове на Миклошича, Богишича, Даничича, Макушева, Иречека, Новаковича и др.

Византия е била въ много отношения учителка на младитѣ словѣнски народи, а сѫщо и на турцитѣ. Турскитѣ султани очитахѫ себе си за единственни законни господари на свѣтътъ, но тая мисъль тѣ сѫ заимствували отъ византийскитѣ царье. Послѣднитѣ се до паданието си бѣхѫ проникнати отъ утопията, че сѫ изключителнитѣ властители на вселенната, и че всичкитѣ други царье и държави на свѣтътъ сѫ само тѣхни намѣстници и васали. Византийскитѣ царье отказвахѫ да признаѭтъ юридически суверенитета и независимостьта на образувавшитѣ се около тѣхъ нови държави. По тая причина наблюдаваме интересния фактъ, че сръбскитѣ, хърватскитѣ а и българскитѣ владѣтели сѫ получавали своитѣ кралски и царски титли не отъ Цариградъ, а отъ Римъ.

Освѣнъ това гърцитѣ сѫ поддържали, че царското достоинство (съ титулъ *василеосъ)* принадлежи само на Византийскитѣ императори, а за всичкитѣ други владѣтели достатъченъ е титулътъ *краль* (rex). Единственно исключение отъ това правило гърцитѣ сѫ допускали за *българскитѣ владѣтели,* на които тѣ още отъ X вѣкъ даватъ титулътъ *„василеосъ"*, съ което ги въздигахѫ надъ всичкитѣ други „варварски" господари.

За да вселѭтъ у варваритѣ удивление и страхопочитание къмъ себе си, гърцитѣ се стараехѫ да прѣдставятъ императора си като надземно сѫщество. За тая цѣль при приеманието на варваритѣ въ Цариградъ, устроявахѫ се въ царския дворъ разни таинственни фокуси и театрални прѣвращения и машинации, съ които днеска се залъгватъ дѣцата въ циркуситѣ. Щомъ иностранецътъ стѫпи въ тронната зала, тука веднага започватъ да свирятъ невидими органи, които прѣставатъ и започватъ подиръ всѣко прѣклонение прѣдъ тронътъ, подиръ всѣка рѣчь на логотета или на посланникътъ. Щомъ тоя си дигне главата къмъ царя, тоя му се прѣдставлява като *висящъ въ въздухътъ*, носенъ отъ облацитѣ. Въ сѫщото врѣме, когато органитѣ повторятъ свирението, златнитѣ левове, които лѣжатъ на постелята, скачатъ на

заднитѣ си крака и почватъ да ревѫтъ, листата отъ искуственнитѣ дървета трепервѫтъ, а златнитѣ птици, скрити въ вѣйкитѣ пѣѭтъ различни пѣсни. Наведнѫжъ всичко това внезапно занѣмява, за да почне послѣ пакъ. Византийцитѣ често се ползувахѫ съ тия чудеса, за да удивятъ варваритѣ и да имъ вселятъ вѣра въ своитѣ свърхестественни сили и магии. И тѣ често постигахѫ цѣльта си (стр. 9).

Всички пó-важни господарственни работи сръбскитѣ и български владѣтели сѫ извършвали въ *държавнитѣ събори* (събрания). Тия сѫ се свиквали по случай на промѣнение въ прѣстолонаслѣдието или за издавание закони. За сега не може да се установи въ точность какъвъ е билъ, и имало ли е точно опрѣдѣленъ съставъ за тия събрания. Любопитно е въведението въ Душановия законникъ, въ което се казва: — „Тоя законникъ се установлява въ православния нашъ *съборъ* отъ просвѣщенния патриархъ Киръ Иоаникий, и отъ всички архиереи и висши и низши цырковници, и отъ мене благовѣрний царь Стефанъ съ всичката ми властела (дворянство) малка и голѣма". Въ всѣки случай край византийски нововъведения виждаме тука и остатъци отъ патриархално семейно „вѣче" отъ словѣнетѣ, въ което работитѣ се рѣшаватъ отъ старѣитѣ на плѣмето. Фактъ е че въ много международни договори, свързвани отъ България, Сърбия, Дубровникъ, Босна и пр. край подписътъ на монарха фигуриратъ още и подписитѣ на други държавни великаши.

Дипломатическо прѣдставителство у словѣнскитѣ държави въ срѣднитѣ вѣкове не бѣше развито. Прѣпятствували сѫ на това много и гърцитѣ съ своето надменно поведение къмъ словѣнскитѣ народи, наричани отъ тѣхъ *варвари*. Посланници се испращахѫ само за нѣкоя специална мисия и обикновенно се придружавахѫ отъ духовни лица като пó-вѣщи въ книжовни и писменни работи.—Договоритѣ обикновенно се сключвахѫ чрѣзъ пълномощници. Но има случаи, гдѣто договоритѣ се подписватъ и ратифициратъ лично отъ владѣтелитѣ. Така на пр. въ 924 г. слѣдъ обсадата на Одринъ отъ българитѣ, сключения между гърци и българи миренъ договоръ е билъ утвърденъ и подписанъ отъ самитѣ царье българския Симеонъ и гръцкия Романъ.

По сроковетѣ си договоритѣ за миръ или примирие едва се различавахѫ едни отъ други. Българския владѣтель Мортогонъ (встѫпилъ на прѣстола въ 820 г.) е билъ сключилъ съ гърцитѣ едно примирие за 30 години. За пó-добро осигуряване на договоритѣ тѣ се подтвърждавахѫ и чрѣзъ клѣтва. Клѣтвата се полагаше както между едновѣрцитѣ, така и между християне и мухамеданци, само че християнскитѣ господари се клѣхѫ на евангелието, а султанитѣ на коранътъ.

Другъ видъ гаранция за испълнение на договоритѣ бѣхѫ заложницитѣ. Като заложници българскитѣ владѣтели сѫ испращали въ Византия и своитѣ разставени жени. Сръбския краль Милутинъ даде своя синъ Стефанъ за заложникъ на татарския ханъ Ногай. Сѫщо християнски княгини сѫ били давани на турскитѣ султани като заложници. Изобщо въ срѣднитѣ вѣкове се считаше че послан-

ницитѣ и заложницитѣ сѫ неприкосновенни. Турцитѣ малко се грижехѫ за тая неприкосновенность и често звѣрски се расправяхѫ и съ заложникътъ. Обаче тая неприкосновенность не се почиташе ни отъ Византия и Венеция, — двѣ държави, които трѣбваше да учатъ и цивилизоватъ другитѣ съ своя примѣръ. Въ 912 г. Византийския царь Александръ е осакатилъ посланницитѣ на бълг. царь Симеонъ Велики, които бѣхѫ дошли въ Цариградъ да подновятъ сключения по̀-рано договоръ. Рафинирано и любимо срѣдство на гърцитѣ бѣше да вадятъ очитѣ на чуждитѣ посланници, както направихѫ въ края XII вѣкъ съ посланникътъ на Венецианската република Енрико Дандоло: на тогова изкопахѫ очитѣ въ тържественна ауденция (стр. 9).

Особенно интересни свѣдѣния ни се съобщаватъ за живота и правното положение на чуздитѣ посланници въ Цариградъ слѣдъ усвояванието му отъ турцитѣ. За нѣкакво *международно правно* положение на посланницитѣ турцитѣ нѣмахѫ ни понятие. Тѣ си бѣхѫ съставили свои ориенталски възгледи по тоя въпросъ, о които се придържахѫ прѣзъ цѣли вѣкове, за това и чуждитѣ посланници въ Цариградъ често търпѣхѫ голѣми притѣснения, бивахѫ изложени на малтретирания и опасности. Тѣ нѣмахѫ право да се посѣщаватъ и да говорятъ единъ съ други безъ разрѣшението на Високата Порта, и понеже такова разрѣшение се даваше твърдѣ на рѣдко, то посланницитѣ се събирахѫ *тайно*. Споредъ доброто или лошо расположение на везирьтъ зависѣше доброто или лошо отношение спрямо посланницитѣ; ту̀ имъ се опрѣдѣляше колко коньe могѫтъ да впрягатъ въ колата си, ту̀ пъкъ се забраняваше на женитѣ имъ да се возятъ, а веднѫжъ, въ 1617 г., наложихѫ имъ даже данъкъ като на другитѣ султански подданници. Европейскитѣ държави въ договоритѣ си съ Турция внасяхѫ и точката, че „посланницитѣ нѣма вече да бѫдѫтъ затваряни даже и въ случай на обявявание война“. Но и тия етипулации не можѣхѫ да измѣнятъ турската практика, та и слѣдъ това съ посланницитѣ се постѫпяше безчеловечно, тѣ бѣхѫ затваряни въ замъкътъ „Еди Куле“, отъ който нѣкои и не излизахѫ вече. По понятията на турцитѣ посланницитѣ бѣхѫ *заложници*, които лично отговаряхѫ за всички нарушения на договоритѣ, извършени отъ тѣхнитѣ суверени; а пъкъ послѣднитѣ се сматряхѫ като васали на *падишахътъ*, който подобно на гръцкия *василеосъ* е билъ „царь на царьетѣ“.

Слѣдъ встѫпванието на единъ посланникъ на турската територия всичкитѣ разноски за неговото издържание сѫ били плащани отъ султанската хазна. На границата го е посрѣщалъ единъ особенъ чиновникъ (махмадаръ) който се грижилъ за всичкитѣ разноски на посланникътъ. Тоя обичай билъ е въведенъ въ 1538 г. Въ 1700 г. на германския имперски посланникъ графъ Етингенъ Портата даваше всѣки день по 100 пилета, 3 пуйки, 10 гѫски, 30 гълѫби, 150 оки нáй-хубаво брашно, 10 оки зеленчукъ, 30 оки овощие, 3 вола, 10 овни, 1000 оки ечмикъ, 10 квинтали слама, 3 кола сѣно, 30 товара дърва, 110 оки вѫглища, една ока сладко, едно теле и нáй-сетнѣ 150 гроша, а всѣки тогавашенъ грошъ струваше колкото германския талеръ. При

все това посланницитѣ на мусулманскитѣ държави ползувахѫ се съ повече преимущества и почитъ, отколкото ония на християнскитѣ. Тоя обичай за издържание чуждитѣ посланници бѣше отмѣненъ въ края на XVIII вѣкъ, когато и Турция установи свои дипломатически мисии въ Европа.

Развитието на търговията и на международнитѣ сношения въ срѣднитѣ вѣкове най-много прѣпятствия посрѣщахѫ въ феудализмътъ. Сѣки феудалъ се считаше за пълновластенъ суверенъ върху своя имотъ и събираше, доброволно или насилно, данъкъ отъ сички стоки, които минувахѫ прѣзъ землището му. По тоя начинъ единъ търговецъ, който пѫтуваше съ своята стока, бѣше задълженъ да плаща при сѣки замъкъ или кула, край които мине на пѫтя си; колкото замкове срѣщаше търговецътъ по пѫтя си, толкова *митници* имаше за него. При това трѣба се иматъ прѣдъ видъ и безчисленнитѣ разбойнически шайки, които сновяхѫ тогава по сички направления. За това търговцитѣ обикновенно пѫтувахѫ въ голѣми каравани, придружени отъ въоружени стражи, па наемахѫ и феудални ратници да ги съпровождатъ отъ районътъ на единъ замъкъ до другъ. Но и съ пристиганието въ градътъ прѣмеждията на търговецътъ не се свършвахѫ; тука го очаквахѫ цѣлъ редъ други плащания и берии. По феудалното мировъззрѣние, ако нѣкой търговецъ умрѣ на чужбина, то сичкия му имотъ и сичко, каквото се намѣри върху му, ставаше собственность на феудалътъ, въ землището на когото той е умрѣлъ.

Съ заякванието на кралската власть, въ нѣкои държави постепенно започнѫ до негдѣ да се подига вѫтрѣшната и международна търговия и се появихѫ и търговски трактати. Международната търговия на истокъ бѣше тогава почти исключително въ рѫцѣтѣ на Венецианската и Дубровнишка република. Търговската политика на Венеция клонеше къмъ това да съсрѣдоточи у себе си и да монополизира за своя полза цѣлата тогавашна търговия сѫщо и индустрията. За тая цѣль Адриатическото море бѣше прогласено за притѣжание на Венецианската република. За тая цѣль било е строго забранено на индустриялнитѣ работници да се изселватъ отъ републиката, и съ смъртно наказание се угрожаваше на ония, които би съобщили занаятчийската си тайна на нѣкой иностранецъ. Сѫщо на сички иностранци, които би дошли да продаватъ нѣщо въ Венеция, правѣхѫ се всевъзможни спънки. Единъ иностранецъ можеше да се настани въ републиката, само ако се оженеше за венецианка. Само подданницитѣ на държави, които сѫ сключили съ републиката търговски договори, можехѫ да се ползуватъ въ Венеция съ нѣкои малки правдини и облѣкчения. Силата и престижътъ на Венеция бѣхѫ толкова порасн̂ѫли, щото нѣкои сръбски владѣтели, между които и царь Душанъ, сѫ ходатайствували да бѫдѫтъ приети за граждани на адриатическата република.

Сключванитѣ тогава търговски договори между словѣнскитѣ държави и двѣтѣ републики съдържатъ много любопитни черти и ни уясняватъ характера на тогавашнитѣ търговски сношения. Съ тие договори двѣтѣ републики (Венецианската и Дубровнишката) бѣхѫ

спечелили въ България и Сърбия значителни привилегии, които пазехѫ много ревниво и енергично. Въ 1253 г. Дубровнишката република е сключила съ българский царь Асѣня единъ търговски договоръ, въ който се съдържа и ново важно постановление, относително наслѣдството на поданницитѣ на едната държава, които сѫ умрѣли въ територията на другата. Особенно много договори е свързалъ Дубровникъ съ Сърбия, въ която той почти исключително имаше въ рѫцѣтѣ си цѣлата търговия.

Привилегированото си положение въ търговията на словѣнскитѣ страни, Дубровчанетѣ запазихѫ и слѣдъ прѣвземанието на Балканский полуостровъ отъ турцитѣ. Съ турскитѣ султани Дубровникъ се намираше въ приятелски отношения още отъ 1365 год., а пó-късно спечелихѫ нови важни концесии, за които плащахѫ по 12,500 венециянски дукати (минцове). Тоя данъкъ сѣка година е билъ носенъ въ Цариградъ отъ специални Дубровнишки посланници, които сѫ били приемани отъ султана въ тържественна ауденция. Дубровчанетѣ имахѫ свои фактории и складища въ сичкитѣ балкански градища, и тѣхнитѣ каравани безпрѣпятственно кръстосвахѫ по царството. Едно мито отъ 2% плащахѫ тѣ само въ царскитѣ градове Цариградъ, Одринъ и Бруса, а въ разни врѣмена още въ Пловдивъ и Кратово. Поради свободата и правдинитѣ, съ които се ползувахѫ дубровчанетѣ, много отъ жителитѣ на тие и други градове минавахѫ въ католичество и ставахѫ Дубровнишки подданици. Знамето на Св. Влахъ (патронътъ на Дубровникъ) развѣваше се по сичкитѣ морета, а въ градищата тѣ имахѫ свои квартали и складове. А въ българскитѣ и сръбски градища имаше Дубровнишки колонии още отъ нáйстари врѣмена. Така на пр. въ Бѣлградъ, Руссе, Силистра, Бабадагъ, Сакча, Исмаилъ, Тулча, Бендеръ, Килия, Варна, Шуменъ, Пазарджикъ, Одринъ, Пловдивъ и София; още въ Скопие (гдѣто се занимахѫ съ винодѣлие и вѫжарство), Нови-Пазаръ, Прокупле и Сараево.

Кѫдѣ края на XVIII в. Дубровнишкитѣ колонии изгубихѫ своитѣ привилегии, а слѣдъ като въ 1815 г. пропаднѫ и самата република, то отъ сичкото това минало величие и слава останѫ само едно въспомѣнание въ литургията на Св. Влахъ, която се държи сѣка година на 3/15 Февруарий въ Цариградъ.

И въ словѣнскитѣ страни въ срѣднитѣ вѣкове войската е била организирана на чисто феудални начала. Сѣки болѣринъ въ врѣме на война обвързанъ е билъ да достави на царя си извѣстно число ратници. Въ мирно врѣме монарситѣ държахѫ една гвардия отъ наемници. Такива наемни войски въ Балканскитѣ държави се върбувахѫ обикновенно отъ албанцитѣ (арнаутитѣ). Особенно много се ползуваше отъ наемни войски византийската империя. Даже въ XIII и XIV столѣтие тамъ наемницитѣ съвсѣмъ прѣобладаватъ и *гръцка национална войска почти липсва.* Тия наемни войски се събирахѫ отъ сичкитѣ краища на свѣтътъ; това бѣхѫ бездомни авантюристи, или просто казано разбойници, които служехѫ на оногова, който имъ плати повече и обѣщае пó-голѣмъ грабежъ; не бѣше рѣдкость тѣ въ

една и сжща война да минуватъ отъ едната воююща страна къмъ другата, щомъ имъ се обѣщае пó-голѣма плячка. Въ сѣки случай наемнитѣ войски бѣхж постоянно явление въ срѣднитѣ вѣкове, което се държа дълго и въ новитѣ врѣмена и окончателно исчезна само слѣдъ французската революция.[1])

Съ военно-плѣннитѣ се постжпаше твърдѣ свирѣпо. И тукъ гърцитѣ запазвахж незавидно първенство. Тѣ имахж обичай да оскопяватъ заробенитѣ, а особенно ако тие бѣхж отъ болѣрски фамилии. Извѣстенъ е и случая, когато императоръ Василий II извади очитѣ на сички заробени българи. Византийския историкъ Маврикий разсказва, че първитѣ словѣне на Балканский полуостровъ сж се отнасяли доволно благо къмъ заробенитѣ; тѣ не сж ги държали въ вѣчно робство, както правѣхж другитѣ народи, а сж имъ давали срокове за да се откупятъ, или да останжтъ при тѣхъ и да живѣьжтъ свободно и приятелски. Пó-кжсно у Богумилитѣ виждаме, че и убийството въ врѣме на война се счита за смъртенъ грѣхъ, защото чрѣзъ това на убития се отнемахж възможность да се поправи и да спечели Божието милосердие.

Въ 1345 г. византийската царица Анна е сключила съ повелителя на турцитѣ Оркана единъ договоръ, съ който разрѣшила на турцитѣ да хващатъ робове въ държавитѣ на нейнитѣ противници, и да ги продаватъ гдѣто искатъ. И Оркановитѣ войници се ползувахж отъ тая привилегия и дохождахж даже и въ самия Цариградъ да хващатъ чузденци.

Пó-късно, когато турцитѣ усвоихж цѣлия полуостровъ, хващанието и продаванието на робове се разви въ обширна *търговия*. Главното тържище за военно-плѣннитѣ бѣше *Одринъ*. Въ мемоаритѣ на Пилотия (писани въ 1441 г.) описва се какъ сж се купували робове за Египетския султанъ. Търговцитѣ водѣхж по нѣкога по 100 и по 200 робове кждѣ Галиполъ, гдѣто бѣхж товарени на кораби и возени въ Дамиета или въ Каиро. Когато се доведжтъ прѣдъ султана въ Каиро, изливатъ оцѣнители и цѣнятъ робоветѣ, при което се взема въ съображение народностьта. По тоя начинъ, казва се въ мемоаритѣ, мжсърския султанъ купуваше годишно по 2000 християнски души, които обръщаше въ мухамеданство.

Въ мемоаритѣ на Михаила отъ Остървица описва се какъ се е прѣдалъ градътъ Ново-Бърдо на турския султанъ. Султанътъ бѣше обѣщалъ, че ще остави сичкитѣ жители въ кжщята имъ, и нѣма да взема ни момчета ни дѣвойки въ робство. Но когато Ново-Бърдо се вече прѣдаде и когато турцитѣ навлѣзохж вжтрѣ, царьтъ заповѣда да се затворятъ сичкитѣ градски врати, и само една да се остави отворена. Тогава заповѣдахж на бащитѣ на семейсвата, да оставятъ имотитѣ си въ кжщята, и съ сичката си челядь, мжжска и женска да излѣзатъ прѣзъ отворената врата вънъ отъ градътъ. Тѣ вървѣхж единъ подиръ други. Самъ султанътъ стоеше при вратата

---

[1]) Можемъ да споменемъ тука, че Лудовикъ XVI държеше нѣколко полка наемни войски, между които и единъ полкъ словѣне — *хървати*.

*

и отбираше момцитѣ на една страна, мъжьетѣ на друга, а женитѣ на третя страна. Ония, които бѣхѫ първенци между гражданетѣ той заповѣда да имъ отсѣкатъ главитѣ. Останѫлитѣ жители повърна свободно въ градътъ и нищо не е било закачано отъ имотитѣ имъ. А отъ момцитѣ 320 души, както и 100 отъ женитѣ раздаде на своитѣ поганци. Юношитѣ зема съ себе си за еничери и ги испрати въ Анадолъ на отхрана. Така постѫпахѫ турцитѣ почти съ сичкитѣ градове, които имъ се прѣдавахѫ на капитулация.

Чедомилъ Миятовичъ въ книгата си „Деспотъ Ђурађ Бранковић“ (I стр. 279—283) дава ни нѣкои пó-точни подробности за търговита съ робоветѣ. Въ сичкитѣ турски градове имало една особенна класа търговци, единственната работа и занятие на които състоеше въ купуванието и продаванието на хора. Както и другитѣ търговци и тѣ иматъ за това отъ султана еснафски писма. И своята търговия тѣ не вършехѫ само по градищата, а ходѣхѫ и слѣдъ войскитѣ и носѣхѫ съ себе си вѫжета и окови и отъ рѫцѣтѣ на разбойницитѣ и войницитѣ купувахѫ робове. Защото тия често заробвахѫ толкова много хора, щото не можѣхѫ сами да ги вардятъ и държатъ. Продавахѫ ги съ пó-голѣма или пó-малка цѣна споредъ численностьта на робитѣ: по-нѣкога единъ робъ се продаваше за една шапка. Тия търговци като купувахѫ робитѣ връзвахѫ ги по 10 и по 20 души на единъ синджиръ. Продавахѫ ги слѣдъ това споредъ стойностьта имъ, споредъ красотата и здравината на тѣлото; момъкътъ пó-скѫпо отъ старецътъ, изучения пó-скѫпо отъ нѣкой селски хлапакъ. Въ сѣки градъ имаше площадь, нарочно прѣдназначена за търговия съ робове; тука ги събличатъ и прѣглеждатъ като добитъкъ. „Срамно е да се разсказва, какъ тѣ стояхѫ голи на тоя пазаръ, и мѫжье и жени. *Голия* робъ трѣбаше да ходи прѣдъ покупателя, да скача и тича . . . Сѫщо се вършеше и съ момичетата . . . Ако нѣкой отъ срамъ не искаше да прави сичко, каквото му се заповѣдва, принуждавахѫ го съ скорпиони и камшици . . . Тука синътъ се продаваше прѣдъ очитѣ на майка си, . . . жената съ поругание прѣдъ очитѣ на мѫжьтъ си . . . Дѣцата се отнѣмахѫ отъ прѣгръдкитѣ на майкитѣ имъ. Никакво съсловие, никакво достоинство не се щадеше“.

Книжката на г. Веснича съдържа още и важни податъци за економическия животъ въ сръбската държава въ срѣднитѣ вѣкове, но мѣстото не ни позволява да се спрѣмъ повече върху тоя прѣдметъ. Ний прѣпорѫчваме на читателитѣ, запознати съ сръбския езикъ, тая умѣло и обективно написана монография на младия сръбски ученъ.

---

2. **„Земледѣлческата криза у насъ и срѣдства за нейното прѣмахвание“**, отъ Д. М. Яблански. (Отпечатъкъ отъ 4 книжка на „Спис. на Българск. Икономическо Дружество“. София, 1896 г., страници 17).

Въ малката си брошурка г. Яблански докосва нáй-жизненния въпросъ въ съврѣменното економическо положение на България. Тоя въпросъ е — *земледѣлието*, което днеска се намира у насъ въ

такъва западнжлость и неподвижность, щото това му състояние съставлява опасность за цѣлокупното бждаще на нашия народъ. При сегашния огроменъ прогресъ и усъвършенствувано производство, което сж достигнали другитѣ страни въ земледѣлието, България е останжла въ една неподвижность, въ която Франция се е намирала прѣди два вѣка, а Англия прѣди 4 вѣка! Ако ни е позволено да употрѣбимъ едно сравнение, можемъ да кажемъ, че въ това отношение ний се намираме въ положението на една войска въоружена само съ копья и срѣдневѣковни аркебузи, когато противницитѣ ѝ сж въоружени съ Крупови топове и лебелови и манлихерови пушки!

При такова отчаянно положение на нашето земледѣлие, сѣки и нáй-малъкъ гласъ, сѣки опитъ за неговото подигание и възраждание заслужва внимание и насърдчение. А доводитѣ изложени въ брошурата на г-на Ябланскн сж отъ естество да накаратъ сѣки българинъ сериозно да се замисли върху економическото бждаще на нашата страна. Прѣдъ видъ важностьта на прѣдмета, ний ще се спрѣмъ да видимъ какъ се произнася авторътъ за съврѣменното състояние на земледѣлието у насъ, а слѣдъ това ще се опитаме да оцѣнимъ стойностьта на прѣдлаганитѣ отъ него мѣрки за подобрѣние.

Г. Ябланскн започва разсжжденията си съ нѣкои цитати отъ статьята на французкия депутатъ Естурнелъ де Констанъ, въ която нагледно се изобразява настаналата сега въ цѣла Европа обща земледѣлческа криза, причинена главнимъ образомъ отъ грамадната конкуренция на задморскитѣ страни Америка, Индия, Австралия. Земитѣ въ тия страни сж още дѣвствени, неистощени, стойностьта имъ е несравнено пó-малка отколкото поземелната собственность въ Европа; при това трудътъ е крайно евтенъ и чрѣзъ употрѣбенитѣ модерни технически усъвършенствувания и лекитѣ морски съобщения, тия страни стоварватъ на европейскитѣ тържища баснословни количества земледѣлчески продукти, прѣдъ които мѣстнитѣ произведения окончателно се убиватъ. Като се прибави още, че тая задморска агрикултура е още въ началното си развитие и че тя отъ день на день се повече се усилва, то вече само отъ себе си се явява заключението, че сегашната земледѣлческа криза въ Европа не е нѣщо врѣменно и прѣходяще, (както се случваше въ прѣдишнитѣ врѣмена), а е едно явление трайно, което неуклонно води къмъ разрушението на европейското земледѣлие. Слѣдъ като съ тия общи разсжждения на французския депутатъ, г-нъ Ябланскн прѣдрасполага читателя къмъ сериозностьта на въпросътъ, той минава къмъ приложението на тия разсжждения къмъ нашата страна. Кризата, и сега вече опасна за Европа, става двойно пó-угрожающа за България, въ която земледѣлието се обработва по единъ нáй-примитивенъ и западналъ начинъ, и която не може да търси компензация въ нѣкой другъ родъ производство, каквато на пр. има Западна Европа въ развитата си индустрия. По мнѣнието на автора, нашата економическа сила пакъ лѣжи въ земледѣлието, но то трѣба да бжде извадено отъ сегашния си маразмъ, то трѣба *радикално да*

се реформира и да се постави на съвършенно нови начала. Тука е спасението. Не стане ли това, ний въ скоро ще станемъ економически робове на чужденцитѣ.

Българския селенинъ като работна сила, притѣжава отлични качества. Той е трудолюбивъ до неимовѣрность — нощьта обръща на день, има енергия въ избитъкъ, и прѣдъ никакви трудности и лишения не се спира; той е пестеливъ, повече отколкото трѣба, даже и въ ущербъ на здравието си, и не е лишенъ отъ съобразителность. Г. Ябландски констатира и негативнитѣ страни на българския селенинъ, а тѣ сж, че той е „недовѣрчивъ къмъ сичко ново, плаши се отъ сичко нѣщо, което не е съобразно съ установената му отъ вѣкове рутина; инициятивата, тази добродѣтель, на която дължи образования свѣтъ за своя напрѣдъкъ, слава и могжщество, му почти липсва". — Отъ тая фраза читательтъ би могълъ да си състави невѣрното заключение, че „инициятивата и довѣрие къмъ новото", които липсватъ у българския селенинъ, сжществуватъ и сж развити у европейския селенинъ. Въ сжщность, въ отношение къмъ инициятивата и любовь къмъ новото и западния селенинъ не е билъ поставенъ пó-добрѣ отъ нашия. Французския селенинъ прѣзъ 2.000 години е билъ безправенъ робъ, вѣчно угнетяванъ и експлоатиранъ. Ний ще се повърнемъ къмъ тоя въпросъ пó-нататъкъ, когато ще разгледаме недостатъцитѣ на брошурата на г-на Ябландски.

За да покаже какво може да се направи за подигание и усъвършенствувание на земледѣлческото производство, г. Ябландски цитира ни примѣра на Дания, страна два и половина пжти пó-малка отъ България и съ население единъ милионъ пó-малко отъ нашето. Прѣзъ послѣднитѣ нѣколко години Дания е изнасяла срѣдно за *234,000.000* лева масло, яйца, свине, рогатъ добитъкъ, месо, жамбони. А износътъ на България отъ сжщитѣ видове продукти съставлява само 2,700.000 лева. Дания изнася само масло за 140 милиона, а нашия износъ въ масло е едва 52,000 л. Главната причина на тая западналость е, че както едрия, тъй и дребния добитъкъ у насъ се е изродилъ, никой не обръща на него никакво внимание, за това и полза отъ него нѣма никаква. На да ли има на свѣта страна, гдѣто добитъкътъ тъй лошо се гледа и храни, както въ България, вслѣдствие на което нито месото му е вкусно и сочно, нито млѣкото му е тлъсто и продуктивно. Освѣнъ добитъка за работа, който горѣ-долу се гледа малко пó-добрѣ, другия е изоставенъ положително на произвола на сждбата. Авторътъ е на мнѣние, че за въ бждяще трѣба нáй-голѣмо внимание да се обърне върху скотовъдството и цитира единъ циркуляръ на французския министръ-президентъ до земледѣлческитѣ инспектори, въ който се казва, че при днешнитѣ нищожни цѣни на зърненитѣ произведения, нáй-добрѣ ще направятъ земледѣлцитѣ да хранятъ добитъкъ съ тия жита, чрѣзъ което ползата за тѣхъ при пó-малко трудъ, ще бжде пó-голѣма.

И ний полагаме, че тоя съвѣтъ е отъ огромна важность и основателность, и трѣба да се вземе като краеуголенъ камъкъ при рефор-

мата на нашето земледѣлческо производство. Но г. Ябланскн е испусналъ отъ видъ, че има едно обстоятелство, което силно прѣпятствува да се достигнѫтъ капитални резултати въ това отношение, а това е *чрѣзмѣрната раздробенность на нашитѣ поземелни владѣния*, които, както признава и самъ авторътъ, се намиратъ исключително въ рѫцѣтѣ на нáй-западналата селска класа, у която отсѫтствува сѣка инициятива и довѣрие къмъ новото и рационалното. Ний ще развиемъ тоя си възгледъ пó-късно, тъй като той се намира въ връзка съ главния прѣдметъ на брошурата на г. Ябланскн къмъ излаганието на който ний сега и минуваме.

Практическитѣ мѣрки, които авторътъ прѣдлага за подиганис на земледѣлието и скотовъдството у насъ, сѫ слѣдующитѣ:

— „При истината, че нашия земледѣлецъ е невѣжъ и рутинистъ, за да може да му се помогне да излѣзе отъ това си положение и проникне въ неговата срѣда лѫчата на земледѣлческиятъ съврѣмененъ прогресъ, необходимо е да се създадѫтъ практически школи, гдѣто всѣки лично да може на практика да види и испита всичко, което проповѣдва земледѣлческата наука. Нашия земледѣлецъ низащо нѣма да повѣрва на никакви теории и расказн; той съ подигравка гледа на всички поучения, които му даватъ земледѣлческитѣ надзиратели и учители, но види ли на дѣло и убѣди ли се въ добротата и полезностьта, не закъснява да имитира всичко веднага, не жали ни трудъ, ни врѣме, стига да се е убѣдилъ, че отъ това неговитѣ интереси ще спечелатъ.

„Споредъ насъ, школата, която трѣбва да прѣмине нашия земледѣлецъ и която да послужи като разсадникъ на всичко модерно и усъвършенствувано по земледѣлието и скотовъдството, сѫ *модернитѣ земледѣлчески ферми (чифлици)*.

„Цѣлата страна да се раздѣли на десеть и повече земледѣлчески района, и въ всѣки районъ да се уреди по една практическа ферма. Въ тѣзи ферми да се обработва и показва нагледно всичко, което се отнася по земледѣлието. Споредъ качеството и производителностьта на почвата въ района, да ставатъ и посѣвитѣ и да се прилагатъ и съотвѣтствующитѣ начини за обработвание. Тамъ именно нашия земледѣлецъ ще има случай да види какво е направила науката въ земледѣлческата индустрия. Ще види на една и сѫща нива, въ продължение на лѣтния сезонъ, че може да слѣдватъ едно по друго два и три видове посѣви. Ще види, че, благодарение на усъвършенствувания способъ за торение съ химически състави, нивата бива въ десеть пѫти пó-производителна, отъ колкото съ обикновения досегашенъ начинъ за торение. Ще види тъй сѫщо, че не само обикновенното диво сѣно, съ което е хранилъ добитъка си до сега, нъ има и други трѣви, които се сѣѭтъ и даватъ възможность два пѫти да се косятъ и че добитото сѣно е много пó-хранително отъ колкото обикновенното. Тѣзи ферми ще бѫдѫтъ разсадници на всичко, което земята произвожда. Тамъ земледѣлеца не само ще се научи какъ трѣбва да работи и произвожда, нъ ще може и да си купи всичко, отъ което има нужда. Държавата ще има възможность да набави

всичкитѣ видове земледѣлчески сѣмена при условия много по́-износни. На мѣсто да бѫде оставенъ нашия земледѣлецъ да бѫде експлоатиранъ отъ разни комисионери, когато пожелае да си достави нѣщо отъ Европа, — било сѣмена, инструменти или машини земледѣлчески, — да намира за купувание всичко, което му е нуждно и което му се прѣпорѫчва въ фермитѣ. Фермитѣ ще бѫдѫтъ единъ видъ доставчици (депа) на земледѣлцитѣ въ района и заедно съ това и тѣхни кредитори. Този е кредита, който ще бѫде уползотворенъ и такива сѫ кредититѣ, които сѫ подигнѫли европейския земледѣлецъ на днешната висота на съвършенство въ производството. Това, което му се кредитира отъ фермата, той нѣма да отиде да го продаде или злоупотрѣби, той го зема да го уползотвори и отъ добитото произведение той ще плати още сѫщата година на фермата и самъ ще бѫде богато възнаграденъ за труда си.

„Ако на тѣзи ферми единственно възлагаме надѣжда, че ще могѫтъ помогна да се развие и усъвършенствува земледѣлческото производство, то надѣждата ни ще бѫде въ десеть пѫти по́-оправдана по отношение развитието и усъвършенствуванието на скотовъдството, което умно и правилно рѫководено, ще ни даде сѫщитѣ резултати, каквито е дало и въ Дания. Това което ще ни помогне да избѣгнемъ земледѣлческата криза, трѣбва да го търсимъ въ скотовъдството, както справедливо забѣлѣзва по́-горѣ цитирания циркуляръ на французския министръ Господ. Мелинъ: „трѣбва да жъртвуваме земледѣлческитѣ произведения въ полза на отхранванне добитъка, защото той е много по́-възнаградителенъ, сравнително при много по́-малко трудъ и средства“.

„Тѣзи ферми трѣбва да бѫдѫтъ една школа за нашия скотовъдецъ, да види и се научи какъ се отглеждва и отхранва добитъка, знания, които положително му липсватъ. Нашия земледѣлецъ, самъ като не живѣе добрѣ, защото незнае, че добриятъ животъ, добрата храна иматъ за резултатъ пълното здравие, ни на́й-малко не се грижи за добитъка си — оставя го положително на произвола на сѫдбата. Той игнорира всѣкакви знания, не ще да знае за системи за хранение и гледание на добитъка си, зимно врѣме го оставя да си търси храна подъ снѣга или му дава суха храна — слама и шума, колкото да не умре отъ гладъ. Всѣки е, вѣрвамъ, видѣлъ въ какво жалко положение се намира добитъка на края на зимата и благодарение само на добритѣ пролѣтни пасбища той се съживява и добива душа. Той незнае, че съ сухата зърнена и друга храна, съ които располага, ако имаше и добри хигиенически помѣщения, можѣше да отгледа и угои добитъка си по начинъ, щото да не чака пролѣтьта да се съвзема отъ па̀шата, па тогава да го продава, нъ въ всѣко врѣме прѣзъ зимата да го продаде съ много по́-висока цѣна. Образцовитѣ помѣщения (ахѫри) за отглеждание на добитъка въ формитѣ трѣбва да бѫдѫтъ направени колкото е възможно прости и евтини, разбира се, като се има прѣдъ видъ исключително тѣхната хигиеничность — да бѫдѫтъ сухи, топли, свѣтли и пр. Това е много важно за да види и бѣдния селянинъ, че за отглеждване добъръ добитъкъ не се изискватъ палати и че съ скромнитѣ си срѣдства и домашния материалъ,

той може да има добри хигиенически помѣщения и да отгледа добитъка и отъ нáй-изнежената раса. — Тамъ трѣбва да бѫде развита сиренната и маслена индустрия. Нашия селенинъ има нужда да види и се научи какъ се произвежда хубавото сирене: Швейцарско, Холандско и много други, които се даватъ килото 3—4 лева, а не 50—60 стотинки, каквото той сега произвожда; сѫщо — какъ се прави хубавото жълто европейско масло, за което се плащатъ 4—5 лева за килото на всѫдѣ по европейскитѣ пазари, и което днесъ съставлява главния износъ на Дания, а не каквото е нашето, което се купува 1—1 $1/2$ лева килото и не може и да видя европейскитѣ пазари, понеже по качеството си стои много долу. Ще се убеди, че намѣсто да държи хамбаритѣ и кошоветѣ си пълни съ храни и да чака да добие цѣна, или както често пѫти се случава — оставя да я изѣдатъ мишкитѣ и да се спари и развали отъ дълго стоение въ хамбаритѣ, или намѣсто да я продава за безцѣние, да храни добитъка си съ нея и да бѫде въ десетъ пѫти повече възнаграденъ отъ това.

„Въ фермитѣ скотовъдеца трѣбва да намѣри да си купи какъвто добитъкъ иска да развъжда: крави, бикове, кобили, овци, свине и пр. Нѣма съмнѣние, че държавата ще има възможность да избере нáй-добритѣ породи, каквито именно могѫтъ да вирѣятъ при нашия климатъ и сравнително за цѣни много пó-евтини".

За пó-скорошното обучване на нашитѣ селени, г. Ябланскы прѣдлага, щото ежегодно по нѣколко хиляди души отъ новобранцитѣ да работятъ прѣзъ лѣтото на тия ферми, прѣзъ което практически и непосрѣдствено ще се запознаѭтъ съ новото рационално хозяйство, което тогава ще могѫтъ да прилагатъ у себе си. Тая мѣрка за вземание войницитѣ като работници на фермитѣ едва ли е осѫществима при днешната система на двѣ годишната военна служба, която и безъ това се счита за едва достатъчна да обучи солдатитѣ въ военното искуство. Така щото тая прѣдлагана отъ г. Ябланскы мѣрка не ще може да има никаква практическа стойность.

Да видимъ сега въ какви отношения ще се постави нашия селенинъ къмъ новосъздаденитѣ ферми, и да ли ще могѫтъ тѣ да реформиратъ неговото рутинно мировърѣние и да подигнѫтъ материалното му благосъстояние? На тоя въпросъ ний сме принудени да отговоримъ съ *не*, защото г. Ябланскы испуща отъ видъ нáй-сѫщественния факторъ, безъ който никакво сериозно подобрѣние на земледѣлческото производство и на земледѣлецътъ е непостижимо. Да приемемъ за минута, че нашия селенинъ ще усвои и ще разбере ония усъвършенствувания и рационално хозяйство, което ще види на фермитѣ, и ще пожелае сериозно да ги приложи у себе си. Това значи чисто и просто, че той ще устрои и у себе си една малка *ферма*, по образеца на голѣмата, държавната. Но като приемемъ даже, че у него сѫществува умѣнието и подготовката, ще попитаме само гдѣ сѫ у нашия единиченъ селенинъ материалнитѣ срѣдства, за да устрои и поддържа едно фермерско хозяйство? Неговата годишна продукция и оборотъ не привишаватъ 200—300 лева, и тогава отъ кѫдѣ ще земе той пари за да направи нужднитѣ за фермата му здраво и рацио-

нално построени хамбари, яхъри и други земледѣлчески сгради и да ги снабди още и съ необходимитѣ агрикултурни машини?

Класическата страна на фермерското хозяйство е Англия. Още въ миналото столѣтие французскитѣ физиократи считахѫ английското фермерско хозяйство като идеалъ, къмъ който бѣхѫ устрѣмени всичкитѣ имъ помисли и желания. И дѣйствително тогава английското земледѣлие при пълната свобода на трудътъ и на частната инициятива, и при строго рационално обработвание на земята и обширно водено скотоводство бѣше достигнало цвѣтуще състояние, въ сравнение съ което францускoто земледѣлие се намираше въ нáй-първобитна западналость. Но блѣскавия резултатъ на английското земледѣлие и скотоводство зависеше отъ единъ факторъ, който г. Ябланси съвсѣмъ е забравилъ въ своитѣ расѫждения. Тоя факторъ е **крупното земледѣлие.** Английското законодателство въ течението на XVII и XVIII вѣкъ, всячески съдѣйствуваше за *за унищожението на дрѣбнитѣ поземелни участъци* и образуванието отъ тѣхъ *крупни хозяйства*, владѣтелитѣ които иматъ достаточни средства да водятъ дѣлото систематически и научно, да държатъ нуждния технически персоналъ, да прокарватъ сичкитѣ рационални опити и подобрѣния и да произвеждатъ въ обширни размѣри. Сѫщо и днеска въ Дания има около 15.000 имѣния, сѣко отъ които струва 60—70 хил. лева. И ето тия пó-крупни ферми, поставени въ много отношения и на кооперативни начала, произвеждатъ оная маса масло и хубавъ рогатъ добитъкъ съ годишния износъ въ 200 милиона. Данското законодателство като прѣпятствува на образуванието чрѣзмѣрно крупни владѣния, сѫщеврѣменно прѣпятствува и на обратната крайность и недопуща щото имѣнията да се дробятъ на части пó-малки отъ 6 хектара.

А у насъ при чрѣзмерната раздробеность на поземлнитѣ участъци, при отсѫтствието на капитали и ефтенъ кредитъ, бързото реформирание и подигание на земледѣлието ще върви много мудно. По наше мнѣние, бърза помощь въ това направление могло би да даде пропагирането въ нашето земледѣлческо население *кооперативното начало.* Съ създаването на *земледѣлчески съюзи*, между самитѣ производители ще може въ скоро врѣме да се подигне земледѣлието на пó-висока степень и да даде възможность за минаванието, спорѣдъ нуждата, отъ една култура къмъ друга, отъ единъ видъ производство къмъ друго, пó-износно. За отдѣленъ нашъ селенинъ сградитѣ и приспособленията, които той вижда въ правителствената ферма, винаги ще останатъ като недостижима утопия. Но 50 селени съединени въ единъ земледѣлчески съюзъ, ще могѫтъ да построятъ сичкитѣ нуждни за съюзната ферма сгради, да прокаратъ рационално подобрѣнията и да играятъ важна роля въ продукцията. Образуванието на нѣколко хилѣди такива земледѣлчески съюзи въ цѣлата страна, при дѣятелното съдѣйствие и упѫтване отъ страна на мѣродавнитѣ правителствени органи и на образцовитѣ ферми, и при доказаното трудолюбие на нашия селенинъ, полагаме, донесло би бързи и радостни резултати. Отъ нѣколко години насамъ и въ Сърбия много се работи по устройството на такива селски кооперативни съюзи.

На стр. 16 на своята брошура г. Яблански се оплаква, че нашитѣ земледѣлчески училища (въ Садово и Русе) не принесли никакви практически резултати. Отъ 217 души, които сѫ свършили Садовското училище, само 8 сѫ се прѣдали на земледѣлието, а останалитѣ сѫ чиновници и учители. Ний намираме, че въ тоя печаленъ резултатъ нѣма нищо за очудвание, той е логическо послѣдствие отъ днешнитѣ условия, въ които е поставено нашето земледѣлие. Единъ младежъ (отъ което съсловие и да билъ той), който е свършилъ подобно улилище, живѣлъ е прѣзъ нѣколко години въ единъ животъ отъ пó-високъ, културенъ типъ, и за него е вече невъзможно възвръщанието въ типътъ на селската маса. Той излиза отъ училището съ пó-развити потрѣбности и има нужда отъ издържки въ 800—1000 лева годишно. Той обича дѣлото си, жаднѣе да приложи познанията си, но сé остава безъ работа, защото гдѣ е у насъ селското хозяйство, което ще плаща 800—1000 л. годишно на единъ изученъ агрономъ? Въ другитѣ страни такива хозяйства има съ хилѣди, и възпитаницитѣ на земледѣлческитѣ училища иматъ тамъ възможность да прилагатъ своитѣ познания и да подигатъ и усъвършенствуватъ производството. Но ако земледѣлческото население у насъ се проникне отъ кооперативния принципъ, ще възникнатъ сериозно водени земледѣлчески ферми и възпитанницитѣ на двѣтѣ земл. училища ще могѫтъ да принесѫтъ тамъ дѣйствителна полза.

Ний напълно симпатизираме на другъ единъ важенъ въпросъ, докоснатъ отъ г. Яблански. И ний подѣляме мнѣнието, че нашата страна не трѣба да се стрѣми á tout prix да развива у себе си фабричната индустрия; тя трѣба да устрѣми сичкитѣ си сили къмъ запазвание своя земледѣлчески характеръ, като въздигне натуралното си производство до висока култура. Индустрията, фабричното производство безусловно води къмъ пролетариятъ, а ний виждаме каква язва е тоя въ западнитѣ държави, по слѣдитѣ на които въ нáй-ново врѣме е тръгнала и Русия. Европейскитѣ мислители отъ день на день се пó-силно издигатъ гласътъ си противъ молохътъ на индустрията, а ний се намираме още въ щастливото положение да избѣгнемъ грѣшкитѣ, които разядатъ западния капиталистически строй.

По наше мнѣние има още едно питание, на което трѣбва да се обърне *особенно внимание* отъ всички фактори, които сѫ повикани да рефирмиратъ нашия економически битъ. Това е въпросътъ за **праздницитѣ.** На да ли има днеска въ Европа страна, която да чествува толкова излишни праздници, колкото България; ний сме заостанали даже и задъ автократичéската Руссия, гдѣто държавната власть е вземала вече мѣрки за да не се злоупотлѣбява съ чрѣзмѣрно много праздници, които толкова много *врѣдятъ* на народната продукция.

Въ цивилизованитѣ страни на Европа, даже и въ нáй-католическитѣ (като Австрия, Италия, Белгия) освенъ недѣлнитѣ дни, прѣзъ цѣлата година празднуватъ се още само 5—6 дни. Прѣзъ всичкото друго врѣме се *работи* и съ това се увеличава националното и частно богатство на населенията. У насъ, въ това отношение владѣе чисто ориенталска безпечность и лекомислие. Съ нашитѣ безчисленни празд-

ници, ний имаме на годината поне **60 дена** въ които дембелуваме и празднуваме, а въ които въ цѣла друга Европа се **работи и произвежда.**

Тия 60 деня прѣкарани въ праздность нанасятъ **огромна загуба** за нашата народна производителность. Тая загуба е толкова въпиюща и сѫщественна, щото каквито срѣдства и да употрѣбимъ за економимическото си повдигание, никога не ще постигнемъ сериозни резултати, ако ще губимъ прѣдъ Европа 60 работни дни въ годината. Слѣдующата смѣтка ще ни покаже наглядно какво ний губимъ съ нашитѣ срѣдновѣковни праздници. Да прѣдположимъ, че въ България имаме *500,000 души,* които се занимаватъ съ производителенъ трудъ; въ сѫщность числото на работящитѣ трѣбва да е пó-голѣмо, но ний земаме пó-малкото число. Всѣки отъ тия работници произвежда на день работа въ стойность поне въ $1^1/_2$ лева. Умножете нашитѣ 60 дена праздници на 500,000, като считате стойностьта на трудътъ по $1^1/_2$ левъ на день и вий ще получите грамадната сума **45,000 000 лева,** *която България ежегодно губи* по причина на своитѣ архаически праздници! Това е едно прѣдпотопно състояние, за поправянието на което трѣбва да се мисли, колкото е възможно пó-скоро. Инакъ щеше да стои въпросътъ ако въ праздничнитѣ дни хората не се нуждаяхѫ отъ храна и други издатъци. Но неудобството състои въ това, че тѣ не само че ядѫтъ и въ праздничли дни, но даже именно тогава правятъ нáй-много непроизводителни издатъци, чрѣзъ което пасивътъ въ народния трудъ още повече се уголѣмява.

Въ миналия вѣкъ подъ натиска на католицизмътъ и въ Европа цъвтѣхѫ злоупотрѣбленията съ праздницитѣ. Самъ *Волтеръ* се занимаваше съ тоя въпросъ; той исчисляваше, че Франция е губила тогава *нѣколко стотинъ милиона франка* годишно поради тия неработни дни. Франция послуша съвѣтитѣ на своя мислитель Волтера и по тоя пѫть достигна великата си економическа сила и благосъстояние.

---

3. **История на деветнадесетия вѣкъ** отъ Павла Каролиди. Томъ I (1814—1830 г.) книжки 4, 5 и 6; прѣвелъ отъ гръцки Д. В. Македонски. София, 1896.

По първитѣ три книжки на прѣводътъ на г, Македонски ний се произнесохме въ рецензията си помѣстена въ миналата книга на „Период. Списаниэ.“ Сега ще разгледаме послѣднитѣ три книжки съ които се свършва I томъ; чини се че тукъ се свършва и цѣлия прѣводъ на г. Македонски, тъй като ставатъ ето вече 6 мѣсеца, а никакво продължение на тая история не се е появило.

Ако прѣводътъ спрѣ съ тоя I томъ, то българската книжнина нѣма нищо да изгуби, тъй като нито книгата на гръцкия професоръ нито прѣводътъ ѝ отъ г. Македонски не прѣдставляватъ сериозенъ наученъ интересъ или литературни достоинства. Тяжеловѣсния стилъ и наивнитѣ декламации които ни успиватъ при четение *„Въведението“*, не пó-малко господствуватъ и въ послѣднитѣ три книжки отъ I томъ.

Въ V и VI книжки на повече отъ 100 страници се развлича едно прѣдълго разглаголствувание за Тилзитския таенъ договоръ

между Франция и Руссия, за срѣщитѣ, разговоритѣ и разходкитѣ между Наполеона I и Александра; задкулиснитѣ политически и фантастически проекти за раздѣлата на Турция, дворскитѣ интриги и контра-интриги, пълнятъ тука книгата съ единъ баластъ отъ излишни подробности и утомителни повторения, които читательтъ нѣма търпѣнието да прочете до край. Тукъ-тамъ само читателя докожда въ по́-весело настроение отъ нѣкои комични инциденти, въ които изблекватъ дълбокитѣ историко-литературни познания както на автора, тъй и на прѣводача.

Така на стр. 638—640 (книжка 6) се излага зачалото на русската държава и то съ такава необорима историческа достовѣрность, която е способна съвсѣмъ да затъмни славата на дѣтинскитѣ сказки отъ „Хиляда и една нощь". Спорѣдъ „изслѣдванията" на г. Каролиди излиза, че русската държава „мощна и силна" е съществувала още 1000 години *прѣди Христа* (!!), та и *Хомеръ* другарувалъ съ Русситѣ, а пророкъ *Иезекиилъ* „страшната сила на сѣвернитѣ завоеватели на народа *Росъ* считалъ като испратена отъ Иехова за наказание на еврейскитѣ неприятели, а по нѣкога пъкъ заплашвалъ съ нея гнѣва на Иехова" (!). Сѫщо по русскитѣ страни билъ пѫтувалъ и грьцкия поетъ Аристея, който е описалъ своето **„баснословно, но напълно историческо пѫтувание"** (!) Руссо-скититѣ прѣди Христа били завоевали **цѣла** Азия и владѣли тамъ прѣзъ 1500 години (!).

Тия баснословно-исторически разглаголствувания на г. Каролиди напомнюватъ ни подобнитѣ бълнувания на сръбския „историкъ" Милоевича, който пишеше че господаритѣ на цѣла Азия прѣди Христа сѫ били **Сърбитѣ**; че Сърбитѣ завоювали били и *Китайската империя* и основали тамъ една *сръбска* династия, която щастливо господарувала тамъ много вѣкове. Но като имъ досадило това дълго щастие, сърбитѣ напуснали Китай и като чули за благодатната природа на Балканский полуостровъ, благоволили да се прѣселятъ тука, гдѣто (сѐ много вѣкове прѣди Христа) основали сръбската династия Дървановичи. Съ помощьта на стари циганки г. Милоевичъ открилъ, че династията Дървановичи е дала до 30 владѣтели, и подробно разказва какво е било управлението напр. на Дървановичъ XXIX, Дървановичъ XXXI и прочее.

Чудно е само какъ за тия *„баснословни, но напълно исторически"* издирвания нищо да не знаятъ русскитѣ историци Карамзинъ, Погодинъ, Полевой, Костомаровъ и Соловьевъ. Тѣ намиратъ, че името *„Россъ"*, *„Россия"* произхожда отъ норманското племе *„Russ"* и испъква на историческата арена едвамъ *въ IX вѣкъ слѣдъ Христа.* Пълна неразбранщина и непростително невѣжество е, гдѣто г. Каролиди идентифицира скититѣ и старитѣ славяне съ *русситѣ,* които сѫ само едно племе отъ славянската раса и въ дрѣвнитѣ врѣмена (подъ съвсѣмъ друго име) сѫ съставлявали едно семейство съ чехитѣ, полјацитѣ, хърватитѣ, сърбитѣ, българитѣ, словацитѣ и пр. Да се говори за русски народъ и русска държава прѣди Христа е — чисто идиотство.

А колкото се касае за самостоятелна русска държава, то Полевой въ прѣдговорътъ на своята **Исторія русскаго народа** казва: — „Го-

сударство русское начало существовать только со времени сверженія ига **монгольскаго.**“ Значи, че като самостоятеленъ държавенъ организмъ подъ една власть Русcия е почнала да сѫществува едвамъ въ края на XV вѣкъ. Пó-рано, по системата на „удѣлитѣ“ (семейния феудализмъ) тя бѣше раздѣлена на много дребни княжества. Когато въ XVI вѣкъ тия княжества се съединиха въ едно царство подъ скиптра на Ивана Грозний, то цѣлото това русско царство *нѣмаше повече отъ 2,000,000 жители* (т. е. толкова, колкото е днешното население на Сърбия).

До колко се простира историко-литературната ерудиция на г. прѣводачътъ виждаме и отъ слѣдующия пасажъ на стр. 440 (кн. 4). Като говори за либералното движение въ Англия въ началото на днешното столѣтие, г. прѣводачътъ продължава така:

— „Сѫщеврѣменно пъкъ романтическата поезия на Валтеръ Скотъ и поезията на поета (кой?!) отъ *училището за поезия* (!!) наречено *езерско* **училище** отъ Кумберландското езеро, около брѣговетѣ на което живѣяхѫ корифеитѣ отъ това училище (Wordswoort, Coleridge, Suthey) *пó-малко наистина тѫжно и повече нѣжно* (стилъ галиматиозно-нѣженъ и глупаво-тѫженъ!) но и така здраво подпомагахѫ на дѣлото за духовна революция (?), която се вършеше въ обществения животъ на английский народъ.“

Отъ това излиза, че при Кумберландското езеро било открито нѣкакво *учебно заведение*, *училище,* гдѣто млади хора ще сѫ ходили да учатъ стихотворство и да получаватъ дипломи за званието *поети.* Г. Македонски толкова добрѣ е разбралъ това „**училище**“ щото заслужваше да бѫде професоръ въ Кумберландското езеро. А пъкъ работата стои съвсѣмъ иначе! Касае се тука за едно **литературно направление,** за английската романтическа **школа,** която въ началото на днешния вѣкъ получи названието *езерната школа.* Г. Македонски като не е доразбралъ за какво се говори, обърналъ романтическата школа въ *училище, учебно заведение!*

Несъстоятелно е и другото положение въ тоя посажъ, че езерната школа е подпомагала „духовната и общественна революция въ английския народъ“. *Вордсвортъ, Колжиджъ* и *Соути* иматъ значение повече като новатори въ лириката, въ която внисахѫ реалистични мотиви, почерпнати изъ непосрѣдственно съзерцание на природата; тѣ разбивахѫ послѣднитѣ остатъци на класическата школа и ги замѣнявахѫ съ новия романтизмъ, смѣсенъ съ своеобразния английски натурализмъ въ поетическото творчество. Но въ това чисто художественно новаторство и се ограничаваше сичката имъ роля. Въ *идейното* си съдържание тѣхната поезия бѣше реакционна, пропитана отъ ненависть къмъ французската революция; въ общественитѣ въпроси тѣ бѣхѫ самодоволни сибарити, литературни прѣдставители на тържествующата всеобща реакция, поклонници на протестанското ханжество и на среднѣвѣковнитѣ традиции, остървенѣли партизани на Метерниховата система. Байронъ прѣзъ цѣлия си животъ е водилъ ожесточена полемика противъ главатаря на езерната школа *Соути* и противъ него е сочилъ нй-язвителнитѣ си сатири. Отъ това читательтъ ще се

убѣди, че прѣдставителитѣ на сэерната школа сѫ били сичко друго, само не проповѣдници на свободомислението и на демократическитѣ идеи.

Стилътъ на прѣвода е толкова побрѫканъ и тѫжеловѣсенъ, щото би могълъ да се прѣпорѫчи като лѣкарственно срѣдство за хора страдающи отъ безсънница. Ето нѣкои образци отъ него:

— „На крайнитѣ либерали отъ французската камара, както прѣди нѣколко години осѫдихѫ въ наше врѣме сичкитѣ монаси отъ разнитѣ ордени, хора повечето учени, които се занимавахѫ съ въспитанието и науката, именно тогава, когато чрѣзъ обща амнистия поканвахѫ да се завърнатъ отъ изгнанието страшни злодѣйци, подпалвачитѣ и убийцитѣ на Парижския народъ, бѣхѫ и тогава противъ всѣко публично религиозно дѣйствие и всѣко добро намѣрение отъ страна на двореца за религиозно образование, характеризирахѫ като убийственно за свободата и за свѣтлината на вѣка на философията“ (стр. 397).

Стр. 402: — „Тогава осемдесетъ души адвокати се събрали на съвѣтъ и се произнесли, че понеже прѣбиванието на иезуититѣ въ Франция било *нарушение на станалото прѣзъ 1682 г. разглашение противъ французския клиръ*, което имало сила на законъ, за това съставлявало прѣстъпление противъ държавата“. (Нарушение на разглашение противъ франц. клиръ — чиста галиматия!)

Въ каква безпробудна схоластика е погрѣзналъ гръцкия *„историкъ“* вижда се и отъ пасажътъ на стр. 400, въ който той разправя, че франц. революция, като срутила цѣлото историческо здание, изгонила била отъ Франция и *самия Богъ!* Значи, че до 1789 г. *Богъ* е щастливо живѣлъ въ Франлия посрѣдъ социалното и економическо раскапвание на тая държава! Но и изгоненъ отъ Франция бѣдния Богъ пакъ не билъ оставенъ на спокойствие: хванала го католическата църква и го употрѣбила за орѫдие на своитѣ религиозно-политически цѣли; най-сетнѣ работата се завзелъ да разрѣши днешния „даровитъ и прѣдприемчивъ папа Леонъ XIII., който смѣло прѣдприелъ да *освободи църквата* и въ Франция и на всѣкждѣ отъ таковъто унизително къмъ политическото партизанство отношение и да я възвиси въ духовното ѝ положение, което се възвишава въ человѣческия животъ и общество надъ политиката и поличическитѣ партии.“ (??) Тука г. Каролиди се опитва да ласкае на католицизмътъ и да надари папството съ високо-хуманни и нравственни принципи. Но това показва само, че г. Каролиди непознава нито зараждането и историята на католицизмътъ, нито вѫтрѣшнитѣ елементи на папската власть. Църквата като духовенъ факторъ не смѣе да се мѣси въ политическия животъ на паството си, а пъкъ католицизмътъ е просто немислимъ безъ политически тенденции, отъ които той никога и въ никоя страна не се е отказалъ; като се стрѣми къмъ политическо господство той съ това поробощава и спира умственното и социално развитие на народитѣ; имаме примѣри за това въ жертвитѣ на католицизмътъ Испания, Австрия, Полша, Ирландия, Хърватско и пр,

Ако Леонъ XIII дѣйствително е обзетъ отъ желание да възроди католическата църква и да я постави високо въ нравственното ѝ значение, то той е длъженъ прѣдварително да испълни слѣдующитѣ

3 точки: 1) да се откаже отъ притѣзанията си за *свѣтска* власть върху бившата папска държава; 2) да унищожи *целибатътъ* на католическото духовенство, който е най-поворенъ разсадникъ на развратътъ въ католическитѣ страни; 3) да отмѣни сегашната деспотическа централизация на католическата църква.

Обаче папството никога не е правило нѣкои опити въ това направление и слѣдователно, по принципъ, то продължава да живѣе въ старитѣ си срѣдневѣкввни традиции; и за това въсхищението на г. Каролиди отъ политическо — декламаторскитѣ енциклики на папата е смѣшно и само компрометирающе умственния капиталъ въ главата му.

Покрай гламавия стилъ въ който е направенъ прѣводътъ и множество имена сѫ написани погрѣшно и изопачено. Особенно нещастенъ е г. Македонски при прѣдаванието на русскитѣ имена; почти сички русски имена, конто срѣщаме въ тия 3 книжки (4—6) сѫ написани побъркано. На пр. г. Македонски пише: Просоровский, (вм. Прозоровский), Черничевъ (вм. Чернишевъ), Синиявинъ (вм. Синявинъ), Церемешевъ (вм. Шереметьевъ), Новолшицевъ (вм. Новосильцевъ), княгиня Наришкинъ (вм. кн. Наришкина), Таганрокъ (вм. Таганрогъ), Биалистокъ (вм. Бѣлостокъ), и пр. Въ края на 6 книжка г. Македонский е помѣстилъ единъ дългъ списъкъ за поправенитѣ печатни грѣшки, но нито едно отъ горнитѣ русски имена не е поправено; той е мислилъ, че ги пише правилно. Сѫщо сума грѣшки и въ прѣдаванието западнитѣ имена. Г. Макед. пише: Викландъ (вм. Виландъ, знам. нѣмски поетъ), Кузинъ (вм. Кузенъ), Роае Коларъ (вм. Ройе Коларъ), Селлей (вм. Шели, велик. англ. поетъ), Мануилъ (вм. Мануелъ, депутатъ въ врѣме на Бурбонската реставрация), Траицке (вм. Трайчке), Кянингъ (вм. Канингъ), Олдембургъ (вм. Олденбургъ), Веймаръ (вм. Ваймаръ), Хербургъ (вм. Шербургъ), Леибницъ (вм. Лайбницъ) и пр. и пр. А пъкъ на стр. 349 г. Македонски е обърналъ аристократическото първородство (майоратъ) въ **майоритетъ!** Това е достойно допълнение къмъ другата негова фраза: *„мрътвецътъ на отличний политический мѫжъ“*.

Въ края на I томъ (6 книжка) г. Мак. е прибавилъ единъ прѣдългъ списъкъ на поправкитѣ, и макаръ че тоя списъкъ обема цѣли 9 страници, то указанитѣ горѣ важни погрѣшки не сѫ исправени. Причината е, че прѣводачътъ вслѣдствие недостаточнитѣ си познания не е съзнавалъ грѣшкитѣ си.

Общото заключение отъ сичко това е, че дѣлото на г. Каролиди и прѣводътъ му отъ г. Македонски не принасятъ никаква полза за българската книжнина.

Въ края на 6 книжка на своя прѣводъ г. Македонски е прѣпечаталъ нашата рецензия отъ „Период. Списание“,[1]) и слѣдъ това се запрѣтналъ да ни отговаря. Ний прочетохме тоя отговоръ на г. Мак. като едно развлѣчение и дивертисментъ подиръ утомителното боравение съ тѫпата проза на неговия патронъ Каролиди; ний се разве-

[1]) „Период. Списание“ кн. LII—LIII, стр. 729—737.

селихме, защото отговорътъ на г. Мак. има сичкитѣ качества на единъ циркусенъ фарсъ или комична пантомима. Въ рецензията си ний упрѣкнѫхме г. Мак. че той не притѣжава нуждната *ерудиция* за да прѣдприеме прѣвождането на единъ обширенъ исторически трудъ. Какво значи понятието *ерудиция* г. Макед. не е схванѫлъ добрѣ, но отъ общия тонъ на нашето прѣдложение сѐ е разбралъ, че той се укорява въ неподготвенность по историята. Това бѣше за него червения парцалъ, който въ испанската арена възбужда до висша степень яростьта на четвороногитѣ герои......

Распаленъ така въ своята ярость до невмѣняемость г. Макед. кѫса и тъпче около си сѣка логика и разсѫдъкъ и, за да докаже, че притѣжавалъ исторически познания, прибѣгва къмъ невъобразими акробатски фокуси, къмъ сичко: и къмъ островъ Суматра, къмъ африканскитѣ орангутани, къмъ сънищата и прѣдсказанията на Мартина Задека, цариградскитѣ гръцки бавачници,[1]) Рѣчницитѣ на Брокхауза и Лависа, поличическото партизанство, исчисление топлитѣ бани въ Европа (ний полагаме, че *студенитѣ* бани пó би били полезни за историческата ученость на г. Македонски), избиранието на Луегера за Вѣнски кметъ, и пр.

Това невъобразимо врѫцкание г. Мак. сѫпровожда съ съотвѣтственната комедиянтска и примитивна фразеология, въ която има сичко друго, само не основателность и историческа ерудиция.

Сега, когато пишемъ горнитѣ редове, получихме послѣдната (VII—VIII) книжка на *„Български Прѣгледъ“*, отъ която се убѣдихме, че г. Макед. не е само исторически акробатъ, но и *акробатъ политическо-националенъ*. Въ статьята на г. Н. Еничеровъ (стр. 247 на „Бълг. Прѣг.“) доказва се, че въ битностьта си въ Македония г. Македонски се е подвизавалъ като агентъ на гръцката пропаганда въ тая българска страна, та си промѣнилъ и името *Василиядисъ*. Подобно едно *прѣвращение* се е случило съ г. Македонски и тука прѣди четири години, когато въ разговорътъ си съ една *сръбкиня*, нашия политически комедиянтъ казалъ, че той е билъ въ Македония **„славянски“** учитель!

Но да се върнемъ къмъ историческото харлекинство на г. Македонски — Василиядисъ, което и ще раскриемъ накратко тука, тъй като инакъ нито личностьта, нито духовния кръгозоръ на г. Мак. не прѣдставляватъ за насъ никакъвъ интересъ.

Както се вижда отъ приложения къмъ 6-тата книжка списъкъ на поправкитѣ, г. Македонски се възползувалъ *буквално отъ сичкитѣ* указани му отъ насъ поправки. При сичкитѣ си изувѣрски подскачания и кувиркателства той до толкова **рабски и слѣпо** се е подчинявалъ на нашитѣ указания, щото безъ да мисли е прѣписвалъ отъ насъ и поправки неправилно дадени, и осѫкатилъ думи и термини, които

---

[1]) На едно мѣсто г. Мак. се опълчава срѣщу насъ съ удивителния аргументъ, че той билъ прѣвождалъ исторически статьи още по онова врѣме, когато ний сме били въ нѣкоя Цариградска бавачница. Тукъ г. Мак. вика на помощь напрѣдналитѣ си години да му дадѫтъ атестатъ за историческитѣ му познания. Чудесенъ аргументъ! Ний въ Карнобатъ познавахме единъ пазаринъ дядо Вѫндю, който бѣше на 90 години, но никаква историческа ученость не забѣлѣжихме у него.

въ неговия текстъ бѣхѫ правилно написани!! Това е вече връхъ на невѣжеството и Семковщината. Полюбувайте се, читателю, на слѣдующия примѣръ. Думата **Бранденбургъ** на всѣкѫдѣ въ прѣводътъ на г. Македонски е точно и правилно написана и върху нея *въ никоя критика не му е била правена никаква забѣлѣжка.* Въ нашата рецензия (стр. 732 на Период. Спис. кн. LII—LIII) ний като говорихме за старата Прусия, казахме, че тя се викала „херцогство **Брандебургъ**", словослагателя е пропусналъ тука буквата н та излѣзе *Брандебургъ,* когато слѣдваше да бѫде написано **Бранденбургъ,** както е и въ текстътъ на г. Македонски. Но какво направи тогава бѣдния и трижди злощастния г. Македонски — Василиядисъ. Като видѣлъ, че у насъ написано *„Брандебургъ"* той, слѣпо пълзящъ прѣдъ нашия авторитетъ и безъ да разбере, че това е печатна грѣшка, побързва и заличава своята правилно написана дума и я замѣнява съ нашата, която погрѣшно е написана!! Ето ви тая негова пирамидална „поправка", която се намира на стр. VIII на списъкътъ за поправкитѣ:

Стр.	Редъ	Написано	Да се чете
560	38	Бранденбургъ	**Брандебургъ**
565	28	Бранденбургский	**Брандебургский**

Съ това той слѣпешката изопачава своята правилно написана дума, защото го е заблудила нашата печатна грѣшка! И слѣдъ сичко това, той си въобразява, че ще намѣри нѣкой, който да прѣдполага у него сериозно образование или ерудиция по историята и литературата!

На едно мѣсто въ отговорътъ си г. Макед. се опитва да ни учи какъ се пишела по български нѣмската дума *Aachen,* та бълнува, че и у насъ тя трѣбало да се пише съ два *а — Аахенъ.* Кой законъ на българската граматика прѣдписва това? Ний сме си зели за правило да не удвояваме буквитѣ при писанието иностраннитѣ имена, та пишемъ камара, а не ка*мм*ара, опозиция, а не о*пп*озиция, раса, а не ра*сс*а и пр. За това писахме и Ахенъ, а не Аахенъ. Но г. Макед. като не може тука да полемизира върху сѫщинската етимологическа почва, ударя се пакъ въ акробатство и осъмва на островъ Суматра на другата страна на земното кълбо! А знае ли г. Македонски, че и въ русския езикъ, гдѣто се пази най-строга формалистика въ правописанието, знае ли той че и по русски думата Ахенъ се пише съ едно *а*? Въ сичкитѣ нови русски географии и исторически съчинения навсѣкждѣ четемъ **Ахенъ,** а не Аахенъ. И тѣхъ ли г. Македонски ще испраща на остр. Суматра? Какво невѣжество, какво жалко акробатство!

Отъ такъвъ жалъкъ родъ сѫ и сичкитѣ други аргументи на г. *Македонски — Василиядисъ,* и ний не намираме ни интересъ, ни охота да се занимаваме повече съ него.

И. Миларовъ.

---

4. **Учебникъ по всеобщата История (стара история),** съставилъ *Р. М. Каролевъ.* Второ поправено издание. София 1895. стр. 278.

5. **Всеобщи История** за първи класъ на гимназиитѣ, петокласнитѣ и трикласнитѣ училища и пр. (Учебникътъ е одобренъ и прѣпорѫченъ отъ Министерството на Нар. Просвѣщение съ Окрѫжно отъ 7 Юлий 1894 г. № 8265). Съставилъ *Р. М. Каролевъ*. Издание 5-то поправено. Търново 1897. стр. 121.

Нашата учебна литература отъ година на година, количественно поне, расте въ удивителни размѣри. Въ началото на сѣка школска година, книжния пазаръ се наводнява отъ маса учебници, спомагателни книги, пособия по сички училищни прѣдмети. Учители, издатели, книжари, сички тия са надпрѣварватъ да пущатъ въ обращение се нови и нови учебници и школски пособия, често съ единственна цѣль само да замѣнятъ и измѣстятъ старитѣ т. е. *миналогодишнитѣ*. Настава тука една трѣскава конкуренция между съревнующитѣ се учебници, която често не се базира върху вътрѣшната имъ стойность или научно-възпитателни достоинства, а повече прилича на гешефтъ. Очевидно е слѣдъ това, че у насъ още не може да се говори за една опрѣдѣленна стабилность и систематичность въ учебния материалъ.

Съ удоволствие констатираме, че указанитѣ горѣ учебници на г. Каролева не сѫ дѣло на прѣбързана работа, а сѫ съставени съ една сериозность и пълнота, която имъ гарантира едно прилично мѣсто въ учебната литература. Г. Каролевъ умѣло се е възползувалъ отъ хубавитѣ русски източници, които сѫ послужили за основа на трудътъ му. Изложението е направено систематично и послѣдователно, важнитѣ периоди на древняга история сѫ освѣтлени възъ основание на съврѣменнитѣ научни данни; при това край историческитѣ събития, въ интерессенъ расказъ прѣдаватъ се културно-битовитѣ черти у старитѣ народи, тѣхното духовно развитие, политически животъ и учреждения и економическитѣ имъ отношения. Стилътъ на учебницитѣ е сериозенъ, равенъ, безъ да бѫде сухъ и утомителенъ; а това за единъ учебникъ е достатъчно. Освѣнъ това книгитѣ на г. Каролева малко страдатъ отъ печатни грѣшки, което инакъ е единъ отъ капиталнитѣ недостатъци на нашитѣ школски книги. Министерството на просвѣщението трѣбвало би да обърне внимание и върху тоя въпросъ, тъй като множеството печатни грѣшки въ учебницитѣ вселяватъ у ученицитѣ недовѣрие къмъ школскитѣ си книги. Имената, терминитѣ, датитѣ изобщо сѫ правилно написани у г. Каролева. Само той не трѣбаше рабски да подражава на русското правописание и да пише: Диоклетиянъ и Веспасиянъ вмѣсто Диоклециянъ и Веспазиянъ, което по български е по́-правилно. Въ § 1 при даване дефиницията на историята се казва, че задачата на историята състояла въ „*художественното* възпроизвеждание миналия животъ на народитѣ“ и пр. Тука терминътъ „художественно“ едва ли е на мѣсто употрѣбенъ и едва ли ще бѫде полезенъ за начинающи гимназисти, толкова повече, че въ втората часть на дефиницията не се уяснява неговата сѫщность и значение. Но това сѫ дрѣбни недогледаности, които никакъ не накърняватъ достоинството на книгитѣ на г. Каролева като хубави гимназически учебници, които ний на драго сърце прѣпорѫчваме като на́й-добри по назначението си учебни книги.

*

БЪЛГАРСКИЙ ТЕАТРЪ.

Драматургически очерки.

VII.*)

„Руи-Блазъ,“ драма въ 5 дѣйствия отъ Викторъ Хюго.

Тжвъ-годишния театраленъ сезонъ бѣше откритъ съ драмата *„Руи-Блазъ“* отъ В. Хюго. Това първо прѣдставление не привлѣче много публика, което е за съжалѣние, особенно като се има прѣдъ видъ, че на афишата фигурираше името на едного отъ нáй-знаменититѣ французски поети.

Истина, *„Руи-Блазъ“* е продуктъ на младенческата фаза въ творчеството на В. Хюго (1838 г.), която съвпада съ воинственния периодъ на новородената тогава романтическа школа; за това тая драма е толкова натъпкана съ всевъзможни екстравагантности, съ необуздана фразеология, вулканическа декламация и чудовищни театрални ефекти. Съ драмитѣ си „Хернани“[1]) и „Руи-Блазъ,“ В. Хюго даде лозунгътъ на романтическото направление, чийто водитель и главенъ прѣдставитель той станж. Съ своята романтика той разби устарѣлия псевдокласицизмъ; но при това той не закъснѣ да се хвърли въ една противоположна крайность; въ яростното гонение противъ класическия формализмъ, романтицитѣ подгонихж и здравия смисълъ и реалната правда, та по срѣдата често не остава друго, освенъ една гръмлива фразеология и нáй-неестественни сценически ефекти, които сж нетърпими за нашитѣ модерни възгледи и осѣщания.

Така и въ „Руи-Блазъ“ главния двигатель на дѣйствието е **ефекта**: нему за любовь се жертвува всѣка вжтрѣшна мотивация. Всичко това сж особенности, които характеризиратъ бурния, воинственния периодъ на романтическата школа; това бѣше *„Sturm-und Drangperiode“* и въ развитието на свѣтската литература. Но наскоро буйната романтика намѣри своя надмощенъ съперникъ и побѣдитель въ здравия и богатия съ

---

*) Очеркитѣ I—IV сж напечатани въ *„Период. Списание“* кн. LII—LIII стр. 741—754, а V—VI въ списанието *„Мисъль“* 1896 г., м. Априлъ, стр. 291—300. Прѣдметъ на първитѣ 6 очерки сж слѣдующитѣ драматически произведения: *„Отечество“* драма отъ Викториенъ Сарду; *„За Короната“* — Франсуа Копе; *„Корзаръ“* — Анисе Буржуа; *„Парижскитѣ Бѣдни“* — Бризбаръ; *„Честь“* — Херманъ Зудерманъ; *„Студенческа Фантазия“* — Карлъ Лауфсъ.

[1]) Sainte—Beuve казва, че „Хернани“ е връхътъ на романтическата прѣкаленость и екстравагантность.

идеи и съ художествена зрѣлость *реализмъ* на съврѣменната намъ епоха. Борбата обаче доживѣ още една знаменателна фаза въ появяването на натурализмътъ, който си постави за цѣль да разбие задоблачнитѣ фантазирания на романтиката, да я обрати къмъ *природата* и *истината*. Но водителитѣ на това движение поведохѫ въ едностранчивость и извратихѫ здравия методъ, който толкова достойно започнахѫ родоначалницитѣ на натурализмътъ Стендалъ, Бейлъ, Балзакъ. Не реалната правда, не природата търсѣхѫ тѣ, а се заблудихѫ въ блатото и мерзоститѣ на животътъ, пристрастихѫ се *само* къмъ едната — негативната страна на социалнитѣ явления и на человѣческото сѫществувание; съ тая едностранчивость, съ тоя суровъ материализмъ, убивающъ сѣко вдъхновение, натуралистическата школа сама произнесе присѫдата върху себе си. Защото истинската художественность състои въ вѣрното въспроизвеждание както тъмнитѣ страни на животътъ, така и на идеалистичнитѣ стремежи, които неискорѣнимо сѫ всадени въ естеството на човѣкътъ; само чрѣзъ това се постига хармонията — тоя символъ на сѣко истинско искуство, на сѣко литературно дѣло, което иска да носи печатъ на реалното, хубавото, вѣчното. На тия изисквания отговаря новия реализмъ и нему принадлѣжи трайната побѣда на литературното поле, въ което както романтизмътъ, тъй и натурализмътъ играхѫ само кратковрѣменни роли . . . .

Да се върнемъ къмъ главния си прѣдметъ. Героятъ на драмата „Руи-Блазъ“ е истинско чедо на рамантиката. Можемъ ли да си прѣдставимъ нѣщо пó-неестественно и пó-екстравагантно отъ тая фигура? Донъ Салустъ избавя Руи-Блаза отъ робски окови подъ условие, — тоя да му служи прѣзъ цѣлия си животъ като безотвѣтно орѫдие. Руи-Блазъ се исплъзва отъ една примка за да влѣзе въ друга. Какъ новитѣ окови ставатъ неподносими за тоя лакей-велможа, какъ наложенитѣ му отъ Донъ-Салуста длъжности го привеждѫтъ въ конфликтъ съ вѫтрѣшната му природа, съ любовьта му и съ сичко, което го окрѫжава, това ни рисува тука В. Хюго съ такава бушующа страсть и драматическа сила, които би били достойни за единъ пó-добъръ основенъ мотивъ.

Руи-Блазъ не е нито герой на нѣкоя социална идея, нито на своитѣ убѣждения или на нѣкоя благородна длъжность; — впрочемъ сé пакъ той се бори за да извърши длъжностьта си. Но въ какво състои тая негова длъжность? — Въ безсловесното, рабско испълнение на всичко това, което му заповѣда Донъ-Салустъ де Базанъ, неговия повелитель, неговия зълъ духъ. Това е сурово, чудовищно. Заради тая скотска подчиненость, заради „длъжноститѣ“ му къмъ шаблонния злодѣй Донъ-Салустъ, той става слѣпо орѫдие на едно гнусно прѣдателство спрямо кралицата, даже и спрямо държавата. По тоя начинъ тука *цѣлия драматически конфликтъ е построенъ върху слабоумисто, върху душевната тѫпость на Руи-Блаза*. Вслѣдствие на това сцената въ министерския съвѣтъ още повече испъква прѣдъ зрителя като една немотивирана и пустозвонна фразеология. Инакъ тая сцена е единъ потресающъ ораторско-декламаторски файерверкъ, расчитанъ

върху огромнитѣ вънпини и вжтрѣшни срѣдства на тогавашния прьвъ трагикъ на Théâtre Français.

Поезията на Викторъ Хюго е въплощение на французския духъ, той е национален поетъ par excellence. За това и французитѣ бѣхж най-много увлѣчени отъ неговитѣ блѣскави страни: пламенно вдъхновение, страсть, неукротима сила, неисчерпаемо богатство на поетическитѣ образи, божествено-обаятеленъ стихъ. Великата заслуга на В. Хюго е, че той избави французската литература отъ оная неподвижность, въ която тя тлѣеше вслѣдствие дългото господство на псевдокласицизмъ съ раждасалата метрика и поетика на Расина и Буало. Съ една гениална инспирация той прѣобрази сичко това. Той разби котурнитѣ, дървенитѣ ритмически закони и фалшивата риторика на класицизмътъ, и вмѣсто тѣхъ създаде стихове отъ неописуемо благозвучие, пълни съ огънь и неукротима страсть, въздигна езикътъ на своя народъ на небивала висина, — той станж признатия водитель на романтизмътъ. Когато обаче поутихнж разгаръ на романтическата побѣда, станахж замѣтни и важнитѣ недостатъци въ творчеството на водителя В. Хюго: вжтрѣшната техническа несъстоятелность на драмитѣ му, бомбастичната фразеология, блуднавитѣ и безвкусни метафори, и пристрастието му къмъ чудовищни театрални ефекти. Само гениалната поетическа инспирация и дълбокитѣ идеи, които блѣскатъ въ тия драматически произведения, спасяватъ ги отъ сравнението имъ съ шаблоннитѣ романтически мелодрами.

По изброенитѣ горѣ причини драмитѣ на В. Хюго не завзематъ трайно мѣсто на първостепеннитѣ европейски сцени, и даже въ Théâtre Français (французския националенъ театръ въ Парижъ) минуватъ се 10—15 години, до гдѣто се прѣдстави нѣкоя отъ тѣхъ. Между 1829—1843 г. Хюго е написалъ пиеситѣ: „Marion de Lorme“, „Hernani“, „Le roi s'amuse“, „Marie Tudor“, „Lucrèce Borgia“, „Angelo“, „Ruy Blas“ и „Les Bourgraves“. Съ послѣдната пиеса „Les Bourgraves“ той прѣтърпя рѣшително поражение (1843 г.) и отъ тогава за дълго врѣме се отказа отъ писанието драматически произведения. Измежду сички тия драми най-удачни сж „Hernani“ и „Ruy-Blas“.

Въ разглежданата отъ насъ драма „Руи-Блазъ“ правилно е проведенъ и построенъ само III. актъ, който всецѣло се концентрира въ лицето на благородника-авантюристъ Донъ Цезаръ де Базанъ. Тоя Донъ Цезаръ е една историческа фигура, която въ драматическата литература е била употрѣбявана и обработвана отъ множество автори. Въ него главнитѣ черти сѐ трѣба да бждатъ ония на благородникъ авантюристъ, отколкото на простъ скитникъ; това трѣба да се има прѣдъ видъ отъ актера, който прѣдава ролята на Донъ Цезара.

Прѣдставлението на „Руи-Блазъ“ на нашата сцена излѣзе изобщо удовлетворително. Пиесата бѣше доста старателно разучена, рѣчитѣ не се бъркахж, сцѣнитѣ вървѣхж доволно складно. Главната роля се намираше въ ржцѣтѣ на г. Канели. Героинята на драмата Донна Мария Найбургска се игра отъ г-жа Канели.

Ролята на Руи-Блазъ (Канели) е една героическа роля, отъ стария романтически жанръ. Тя се базира върху декламацията; ри-

торията е нейната основа, нейната главна сила. За нея се изисква не толкова дарба за характеризиране, колкото голѣми външни срѣдства. Безъ голѣми гласови срѣдства (Stimmittel) — най-малко *десеть* добрѣ изработени тонове съ мекъ и звученъ тембръ — просто е невъзможно хубаво да се интерпретиратъ (прѣдадѫтъ) героически и любовни роли отъ старата класическа и романтическа школа.

А такива голѣми външни срѣдства г. Канели не притѣжава. Посрѣдъ едно прѣдложение, даже и срѣдъ една дума гласътъ му се прѣсича, както многократно се случи въ сцената въ министерский съвѣтъ, и въ други съ страстенъ патосъ говорени пасажи, и това е твърдѣ неприятно нѣщо както за актера, така и за публиката, у която чрѣзъ такива *киксове* се разстройва настроението и интересътъ къмъ цѣлото дѣйствие. Съ отсѫтствието на необходимия за такива високопатетически тиради органъ, страда и психологическата интерпретация на ролята; недостатъчния органъ не е въ състояние да изрази финитѣ прѣходи и модулации на играта, чрѣзъ което настава една натегнатость, неясность и монотония въ ролята; въ такъвъ случай единъ честолюбивъ актеръ старае се да покрие недостатъцитѣ си и да си помогне чрѣзъ прѣсилено *викание и крищение*, както и направи г. Канели. Но и това нищо не помага, напротивъ, произвежда още пó-неприятно впечатлѣние. Рѣчьта остава лишена отъ сѣко художествено нюансиране и колоритность, а въ резултата се получва мъгловитость, неясность въ тълкованието на ролята. А ясностьта е основния законъ на сценическото искуство.

Играта на г. Канели въ Руи Блазъ напълно подтвърди казаното отъ насъ за него пó-рано въ единъ отъ миналогодишнитѣ ни Очерки: благодарно поле, за неговия талантъ прѣдставлява само модерния репертуаръ. Г. Канели е актеръ отъ школата на модернитѣ, т. е. неговия елементъ сѫ ония роли, които повечето *мислятъ*, отколкото *говорятъ*, ония, които не *декламиратъ* а чуствуватъ и при които е исключенъ *костюмътъ*. Неговото поле не е класичностьта, за което му липсватъ и нужднитѣ външни срѣдства.

Г-жа Канели говори ролята на кралицата доволно сносно и ясно. За едно пó-дълбоко характеризиране на тая сантиментална, прѣнебрегната, жаждаща любовь и отрада нѣмцойка не може ни дума да става при една начинающа актриса, каквато е г-жа Канели. И понеже не ѝ е дадено искуството за вѫтрѣшно характеризиране, то било би желателно тя да се постарае да постигне поне това, което ѝ е сега лесно достижимо, т. е. вѫнишната характеристика на фигурата. Както е извѣстно, испанцитѣ се отличаватъ съ черни коси и пó-тъменъ цвѣтъ на лицето; нѣмцицѣ на противъ иматъ млѣчно-бѣло лице и руси коси; вече и поради контраста съ окрѫжающето испанско общество, умѣстно бѣше нѣмската княгиня Мария Найбургска да се яви на испанския дворъ като блондинка. Разбира се, че перуката е само една *малка* помощь къмъ характеристиката. — Сѫщо и величествената прѣдставителность, която е свойствена на кралицитѣ не съотвѣствува за малката фигурка на г-жа Канели. Истина, има и кралици съ дребенъ рѫстъ, но у тия прѣставителностьта имъ лѣжи въ кръвьта. Тия и

други свойства наслѣдяватъ се у тѣхъ отъ поколѣние въ поколѣние. Въ малката сала на „Слав. Бесѣда“ това се още търпи, но на единъ театръ, ролята на кралици не ще може да се даде на актриса, непритежающи значителни *външни* срѣдства; необходимъ е за това поне срѣденъ женски ръстъ.

Тоя физически недостатъкъ за трагически амплуа може да се възнагради само чрѣзъ единъ силенъ, мелодиченъ и звученъ гласъ и голѣмъ драматически талантъ. Вънъ отъ указанитѣ недостатъци, г-жа Канели доволно сносно разрѣши задачата си, тя е сериозно-сантиментална и грациозна. При това едно нѣщо тя трѣба особенно да има на умъ, — и това важи за *сичкитѣ* нейни роли — именно, че вродената женственна доброта и любезность трѣба да извиратъ отъ сърдцето, отъ дълбочината на едно развито и дълбоко чувство, а не да се създаватъ искуственно чрѣзъ прѣсилени контракции на лицето; такава *искуственна* любезность подкопава талантътъ и произвежда студенина у зрителитѣ..... Ний ще се повърнемъ още къмъ тоя въпросъ, тъй като тука лѣжи една отъ причинитѣ за неуспѣхътъ на нашитѣ актриси въ драматично-любовни и високо-трагически роли. — Въ висша степень безсмисленно е гдѣто кралицата въ нощното тайно свиждание съ Руи Блаза, се явява въ бѣла дрѣха, като-ли да отива на балъ.

Лавритѣ на прѣдставлението поженѫ г. Кирковъ, който съ особенъ хуморъ изработи ролята на вагабонствующия рицарь или рицарския вагантинъ донъ Цезаръ. Хуморътъ не е никакъ силната страна на г. Киркова, но тоя пѫть той направи едно приятно исключение; сѫщо и В. Хюго въ тоя III. актъ ни покорява съ блѣсъкътъ на своя хуморъ, който инакъ въ другитѣ му произведения е твърдѣ на-рѣдко посѣянъ.

Доста успѣшно се държа г-жа Ш. Попова като херцогиня Албукерска; само че хубавото схващание на ролята се наруши у нея отъ просто неприличната дору и отвратителната ѝ туалета. Тя бѣше облѣчена като надзирателка въ нѣкое сиротопиталище или болница, а не като първа маршалка на единъ дворъ — и още испанския дворъ, гдѣто владѣѭтъ нáй-строгитѣ етикети, които толкова бичува В. Хюго съ сатирата си. — Живо игра и г-жа Златарева ролята на старата дуеня; прѣпорѫчваме ѝ само повече елегантность въ държанието; испанскитѣ дуени, които често играхѫ роли на свободници, бѣхѫ особно навикнали на изискапитѣ манери на висшето общество. — Префиненъ въ алюритѣ си и за това извънрѣдно комиченъ бѣше и г. Сапуновъ като донъ Джуританъ графъ д'Оняте; схващанието на ролята и държанието правятъ му всѣка честь. Изобщо г. Сапуновъ на всѣкъдѣ достойно испълва своя амплуа, освѣнъ въ случаитѣ когато нѣкоя пó-обемиста роля поставя твърдѣ голѣми требования къмъ неговата память. Г. Тончевъ като донъ Салустъ де Базанъ игра съ комедиянтска рутина; той не трѣба да прѣкалява съ пъкленното коварство на тоя чудовищенъ злодѣецъ, защото тогава карикатурата е готова; вече въ самата пиеса на В. Хюго тая фигура страда отъ прѣкаленость, и неестественность на злодѣйския характеръ.

Прѣдставлението на Руи-Блазъ можеше да излѣзе още пó-успѣшно, ако опитната ржка на единъ драматургъ би направила въ пиесата нуждннтѣ *съкращения*. Такива прѣдългн романтически пиеси въ европей китѣ театри се подвъргватъ на съкращения, чрѣзъ което прѣдставленията само печелятъ.

VIII.

„Желѣзната Маска“ драма въ 5 дѣйствия и единъ прологъ отъ *Фурние*.

Въ сжщата категория съ Руи-Блаза — въ романтическата школа принадлѣжи и „Желѣзната маска“, драма въ 5 отдѣла и единъ прологъ. За класическитѣ правила на единството на дѣйствието и въ двѣтѣ тия драми ни дума не може да става. Безпорядачната фантазия на поета господствува тука неограничено и тъпче съ крака „хладния разумъ“, даже се подиграва съ него. И защо не? Колкото пó-необуздани и пó-фантастични скокове извършва авторътъ, колкото пó-голѣми страхотии и галиматии се разиграватъ — на ли историята става сé пó-романтична? Да, тя можа да е много интересна, но литературно-художествення масштабъ е къмъ нея неприложимъ.

„Желѣзната маска“ е една такава интересна пиеса, която покрътва масата на публиката, чрѣзъ разсипани съ щедра ржка coups de theâtre, но никаква сориозна критика тя не издържа. Тя не стои пó-високо отъ драматизиранитѣ отъ Бирхъ-Пфайферъ романи à la „Nofre Dame de Paris“ и др.

Прѣдставлението имà успѣхъ прѣдъ нашата публика. Г. *Канели* като Гастонъ попаднж въ своя елементъ именно тогава (начиная отъ III. актъ), когато ролята започва да става характерна задача. Тая сцена обаче — една отъ нáй-важнитѣ въ ролята („Свижданието въ Лувра“) изисква безусловно пó-силни драматически акценти; тука е кулминацията на обрата, една вжтрѣшна криза. Отъ момента, когато Гастонъ раскрива тайната на своето рождение, — въ неговата млада и свѣжа още душа заражда се вече *манията на величието* (или *Cesarenwahnsinn*, както удачно я наричатъ нѣмцитѣ). Ядката отъ грандомания въ течението на 20-годишното му затворничество разгоряла се е се повече и повече, и нáй-сетнѣ толкова е извратила и подчинила духътъ му, щото (когато маркизъ Лувуа му прѣдлага свобода) пó е съгласенъ и за напрѣдъ да гние въ тъмницата съ ужасната желѣзна маска на лицето си, отколкото да подпише документа за отказванне отъ правата си върху французската корона. Тоя *Cesarenwahnsinn* въ Гастоновия характеръ е твърдѣ конзеквентно проведенъ.

Отлична характеристика даде г. *Поповъ* въ фигурата на Д'Обинье.— Сжщо елегантенъ въ фигурата и държанието си бѣше и г. Кирковъ като баронъ Д'Останжъ. — Г. Бѣлчевъ прѣмного утрираше комическитѣ страни на иезуитинътъ патеръ Одоанъ: въспитательтъ на принца Гастона трѣбва да притѣжава пó-достойна прѣдставителность.

Г-жа *Канели* като Мария д'Останжъ направи сичко зависяще отъ нея. Обаче ролята е тежка (много пó-сложна отъ оная на крали-

цата въ Руи-Блазъ) и изисква пламенно и дълбоко чувство и велика сърдечна любезность — не външна, конвенционална и механическа любезность, която сътено се прибавя чрѣзъ растягание мускулитѣ въ лицето, а любезность вѫтрѣшна, сърдечна, коренища се въ дълбочинитѣ на женската безгранична нѣжность и душевна чистота. Инакъ нѣколко трагически моменти добрѣ се удадохѫ на г-жа Канели.

Хубаво и естественно се движеше и говорѣше г-ца *Щерева*. Тя располага съ приятенъ гласъ, съ хубавичка фигурка и лице, които сѫ приятни прибавки, щомъ госпожицата притѣжава сценически талантъ. Ала камарерата на една маркиза при двора на Лудовика XIV. не е слугинка, а сама е придворна дама; за това и нейнитѣ маниери трѣба да бѫдѫтъ по́-елегантни; сѫщо и туалетата ѝ нѣмаше никакъвъ стилъ — рококо, и тя приличаше на нѣкаква фантастична селянка. Висока, напудрена фризура, тупе, или перука отличавать спохата — рококо на Лудовика XIV. И г-жа Канели бѣше неточно костюмирана: напудрена коса или тупе бѣхѫ необходими. Костюмирането, фризурата, вече на пръвъ погледъ обозначавать вѣкътъ на пиесата, безъ зрителя да има нужда да прибѣгва къмъ афишата.

Инсценирането бѣше сносно при даннитѣ у насъ обстоятелства. Разбира, че за точность въ стилътъ не може ни да се говори, тъй като отсѫствувать сички необходими реквизити и приспособления.

IX.

„Членъ 330“.

Комедия въ 3 дѣйствия отъ Е. де Нажакъ и Алб. Мило.

Съдържанието на тая комедия описва разводътъ на една млада двойка мѫжъ и жена, които по́-отдълго врѣме живѣѭтъ раздѣлени. *Тя* е въ навечерието да встѫпи въ новъ бракъ съ единъ младъ дипломатъ Артуръ де Вланзекъ (г. Канели). *Той*, Вокресонъ, естественно, живѣе като ергенинъ и не се отказва отъ малки любовни интрижки; между другото той се е впусналъ въ едно, — за сега още невинно — „кcallъ-мъръ“ съ приятелката на жена си, Адела де Портанвилъ, съ която има и тайно свиждание въ единъ отъ общественнитѣ музеи. Но понеже се намѣрили много охотници, които прѣобърнали музеитѣ въ мѣсто за своитѣ любовни свиждания, то префектътъ на полицията (дѣйствието става въ Парижъ) обезпокоенъ за общественнитѣ нрави издалъ едно окрѫжно до подвѣдомственнитѣ си полицейски комисари, като имъ заповѣдва строго да пазятъ, щото общественнитѣ музеи да не се злоупотрѣбявать за любовни срѣщи, и нарушителитѣ като се хващать да се прѣдавать на сѫдъ за наказанието имъ по чл. *330* отъ наказат. законъ. Вслѣдствие тая префектова заповѣдь нѣкои отъ дѣйствующитѣ въ комедията лица, се пипвать отъ полицията като нарушители на чл. 330 и настава едно уморително *chassez-croisez* съ нѣйкомични ситуации. Мѫжътъ и жената (Вокресонъ), които се хващать въ музеятъ на Асирийскитѣ старини, тя съ любовникътъ си, той съ любовницата си — по едно фатално недоразумѣние на полицейскитѣ

органи, се прѣдаватъ на сѫдъ, като че сѫ имали тайно свиждание помежду си! Комисарътъ не може да се побере въ кожата си отъ изумление, че мѫжъ и жена си назначаватъ тайно любовно свиждание въ единъ музей! и пр.

Сюжетътъ е французови и е обработенъ съ чисто французски *esprit*. Духовитостьта лѣжи не само въ думитѣ, но и въ ситуациитѣ, които понѣкога кулминиратъ въ неописуемъ комизмъ. Въ сравнение съ другитѣ французски литературно-драматически произведения, които наводняватъ французскитѣ и нѣмски сцени, — комедията „чл. 330“ е една отъ най-невиннитѣ.

При първото прѣдставление тая комедия на нашата сцена, което не налагаше никакви тежкотии на техническия персоналъ на нашия театръ, ний констатирахме слѣдующитѣ капитални грѣшки: а) неразучването на пиесата въ достатъчно репетиции, вслѣдствие на което забѣлѣжихме значителна несигурность на актеритѣ както въ рѣчитѣ така и въ играта при ансамблитѣ; б) отсѫствие на сѣко горѣ-долу техническо инсцениране, което има важно значение за успѣхътъ на една пиеса; сичкитѣ испълнители на малкитѣ роли стояхѫ пó-долу отъ сѣка критика, сѣкой играеше както му скимне, и въ резултата настанѫ една невъобразима какофония. Възможно ли е, щото чиновницитѣ и разсилнитѣ въ единъ Парижски трибуналъ да ревѫтъ и неистовствуватъ като Пловдивски хамали и бозаджии? Какъ могѫтъ тия хора да забравѫтъ, че една Парижска комедия не може да се играе като нѣкой грубъ български фарсъ à la „Михалаки чорбаджи“?

Отговорностьта тука лѣжи върху театралния комитетъ, който е обязанъ да ръководи правилната подготовка на пиеситѣ. Сѫщо длъжность на драматургътъ е, щото при репетициитѣ съ опитна рѫка да прѣдприема зачеркването на нѣкои пасажи, които, споредъ условията на нашия общественъ животъ, би се показали твърдѣ много фриволни и хлъзгави. Нашето общество още живѣе въ патриархални традиции; то нѣма нито волята, нито възможностьта да приеме мълкомъ нѣкои прѣмного хлъзгави смѣхории; зависи тогава отъ умѣнието на драматургътъ да има прѣдъ видъ това настроение и да направи нуждннитѣ измѣнения, безъ да наруши общата цѣлность на литературното произведение. И това най-лесно става при репетициитѣ, гдѣто рѣчьта се явява пластично и гдѣто „неудобнитѣ пасажи“ испъкватъ пó-нагледно, отколкото при четението на пиесата.

Оцѣнката си за играта на актеритѣ ще оставимъ за другъ пѫть, когато тая комедия ще бѫде пó-старателно инсценирана. Едно нѣщо само ще забѣлежимъ допълнително. Ролята на Портанвиля, която инакъ лѣжи въ амплуа-то на г. Сапунова, се оказа за него стѣснителна, понеже го постави въ конфликтъ съ паметьта му; ако актерътъ не научи ролята си, то колкото той и да е рутиниранъ, при една пó-сложна ситуация суфлерътъ малко може да му помогне. Желателно е тая роля да се опита и отъ г. Ив. Попова.

По тоя поводъ ний бихме посъвѣтвали — а това би било въ полза и на актеритѣ и на публиката — и въ нашия театръ да се въведе

„алтерниранне“ на ролитѣ, т. е. една роля да се изучва евентуално отъ двама испълнители. Това би най-удобно могло да стане при сегашнитѣ обстоятелства, когато за прѣтрупване отъ работа ни дума не може да става; особенно актриститѣ стоятъ повечето врѣме незаняти, вмѣсто да имъ се даде възможность да се упражняватъ и усъвършенствувжтъ. Понеже и така малко се играе, то много роли би могли *двойно* да се разучвжтъ; въ случай на заболѣвание на единого, пиесата е сѐ готова и втория партнеръ поема мѣстото на отсжствующия. Чрѣзъ гледанието на една и сжща роля давана отъ различни испълнители и сжждението и оцѣнката на публиката значително се разширочава и изострюва. Просто е непростително, че вслѣдствие заболѣванието на *единъ* само актеръ (както се случи миналия мѣсецъ) театрътъ да остава затворенъ прѣзъ цѣли двѣ недѣли; това е даже грѣхъ за едно учреждение, което получава 50.000 лева годишна субвенция отъ държавата. Ако поставената на репертуара пиеса не може да се даде, то трѣба да се иматъ готови други пиеси отъ пó-рано даванитѣ, или ролята да се поеме отъ другъ испълнитель. По тоя начинъ на начинающитѣ и пó-млади актери ще се даде възможность да опитатъ силитѣ си въ пó-значителни роли и задачи.

X.

„Виновенъ“

драма въ 3 дѣйствия отъ Рихардъ Фосъ.

Тая драма третира съ една жестока консеквентность послѣдствията отъ една *сждебна погрѣшка (Erreur judiciaire).* Връхъ примѣра на нещастния Тома Леръ, тя ни показва недостатъцитѣ на европейското углавно законодателство. Съ огромното размножение на народонаселенията въ Европа растжтъ и тѣхнитѣ потрѣбности. Явлющето се чрѣзъ това по всичкитѣ полета неуморно съревнувание и борба за животъ произвежда страшна нужда и неволя, но сжщеврѣменно тя е источникъ на всѣка продукция, била тя духовна или материално-техническа. Тукъ вретената на тъкачнитѣ станове се вжртятъ съ молниеносна бързина, тласкани отъ изсъхналитѣ и безкръвни пръсти на на работницитѣ; тамъ сумтятъ огромнитѣ ремъци на индустриялнитѣ заведения, които движжтъ ножове, сѣчива и страшни трамове, които съ страшната си сила рѣжжтъ желѣзо и стомана като хлѣбъ; утробота на земята се раскрива, за да се вади отъ тамъ злато, сребро и черни диаманти; а производителитѣ на сичко това, работницитѣ сж безжизненни, блѣдни сжщества, скелети, изсмукани отъ отровнитѣ газове на рудницитѣ. На друга страна виждаме цѣла войска отъ калфи и чиновници, хиляди и хиляди человѣчески ржцѣ, които сж посрѣдници за прѣдаване на населението въ свѣтътъ добититѣ отъ индустрията цѣнности. Сички тия фабрични служащи, рудничари, калфи, чиновници, химици, инжинери — сички тия сж неуморими мислители и работници на индустриялния гений, носители на человѣческия духъ.

Тоя сложенъ, имѣющъ сичко подобие на мравунякъ, животъ, причинява крайно тежки заплитания и въ вжтрѣшния духовенъ жи-

вотъ и въ чувствата на человѣцитѣ; той създава нови типове, нови небивали до сега понятия и осѣщания, нови юредически правоотношения, нови длъжности и закони, които пакъ се оказватъ недостатъчни и всѐ сочжтъ къмъ повторни измѣнения. Прогресътъ, движението се проявява въ сички полета.

Но всѣки прогресъ изисква свои жертви, — безъ *жертви* нѣма напрѣдъкъ, нѣма култура, нѣма цивилизация. Не по́-малко отколкото индустриялнитѣ работници, и държавнитѣ мжжье въ дългогодишни изучвания се опитватъ да смѣкчатъ и поправятъ язвитѣ на съврѣменното ново общество.

За жалость, обаче, тия опитвания много пжти оставатъ безуспѣшни и недостатъчни, както виждаме въ примѣрътъ, който ни привожда Рихардъ Фосъ въ своята 3-актна драма *„Виновенъ“*. Хора, слѣдящи западната литература и публицистика, знаыжтъ, че въ Европа такива случаи не сж рѣдки, и за това автора не може да се обвини въ това, че той базира своята социална критика върху единъ съвършенно изолиранъ и единиченъ случай.

Отъ врѣме на врѣме появяватъ се мистериозни углавни процеси, заплетенностьта на които се показва като безпримѣрна и безисходна, и които като да ни напомнюватъ за безсилието на человѣка. И сѐ пакъ именно тия тъмни социални явления и проблеми сж, които съ извънмѣрна сил възбужджтъ человѣческия духъ и го тласкатъ да вникне по́-дълбоко, да работи и издирва по́-нататъкъ, съ една дума да не се спира, до гдѣто не достигне конечния резултатъ и рѣшение.

Между тия социални изслѣдователи безъ съмнѣние принадлѣжи и Рихардъ Фосъ, който си е избралъ за специалность криминалистическитѣ стълкновения и случаи въ обществення животъ. Достойна за удивление е неговата строга принципиалность, неговия реаленъ погледъ, който е свободенъ и незамжтенъ отъ фразеологията и баласта на романтиката; той ни рисува тъмния, мрачния животъ, единъ кжтъ отъ съврѣменната дѣйствителность, пропитанъ съ сичката грозотия и отчаянна раскапалость, до която може да достигне человѣческото сжществувание

Но сѐ пакъ Рихардъ Фосъ не е оргиналенъ талантъ, а още по́-малко художникъ. Въ тая си драма той е подражатель на русската реална школа, въ нейнитѣ добри, но още повече въ нейнитѣ слаби страни. У него тенденцията е *сичко!* Тя тероризира и разстройва поетическия му замисълъ, убива художественната интуиция. *„Виновенъ“* не е художественна драма; тя е една драматизирана пледоария, покрътвающа въ страстната реалность на прѣдставения конфликтъ, — но художественната страна на това творение е несъстоятелна. Колкото хуманна и человѣчески оправдана и да е *тенденцията*, то тя става нетърпима, когато ни се прѣмного натрапва и навязва. Тя става навязчива и нетърпима, щомъ безцеремонно испъква прѣдъ насъ *гола* въ сѣка сцена, въ всѣка фигура. Тя може да произведе пълно и истинско дѣйствие само тогава, когато е прѣдадена въ облѣклото, което ѝ дава искуството. Както сичко, което е прѣкалено, прѣмного сурово и форсирано, дразни къмъ противорѣчие и опозиция, така и онова драма-

тическо произведение, гдѣто читателя или зрителя не вижда нищо друго освенъ тенденцията, която по стотина пъти, въ сѣка дума му се хвърля на главата, такова произведение не постига цѣльта си. То не произвежда дѣйствието, което би могло, което би *трѣбвало* да произведе, защото му липсва *мѣрата*.

Образования човѣкъ се ентувиазмира отъ извѣстно учение, или отъ извѣстна нова тенденция; развития и естетически въспитания човѣкъ изисква истината, но тая истина трѣба да се въплотява въ нуждните естетични форми, ако претендира да бъде художествено творение. У образования е развито чувството на мѣрата; той не може да се въодушеви отъ голото и бруталното. Неговата развита индивидуалность еднакво изисква както реалностьта и правдата така и хубавото — поезията. Не на ораторската трибуна или на самия амвонъ се пада задачата да ни открие храмътъ на красотата и поезията! Това е най-главната задача само на искуството, особенно на онова искуство, което отъ сцената говори на народа.

Драмата „Виновенъ" е лишена отъ тая красота, лишена е отъ поезия. Тя прѣдставлява единъ потресающъ криминалистически случай, но не е поетическо-художествено творение. При това фантазията на автора страда и отъ една друга болѣзненна крайность: отъ едно безпробудно мрачно мировъззрѣние, което като гробно дихание заледенява и затъпява чувствата и настроението на зрительтъ и не оставя мѣсто за никакво вътрѣшно просвѣтление.

Тая болѣзненна наклонность къмъ мрачното и безнадѣждното е общъ недостатъкъ почти въ вичкитѣ творения на Рихарда Фоса. За това той, при значителната инакъ сила на таланта си, не може да се сравнява съ водителитѣ на модерната реална школа въ Германия, съ драматицитѣ Герхардъ Хауптманъ, Максъ Халбе, Херм. Зудераманъ, Лудвигъ Фулда, както и съ видающитѣ се прѣдставители на тая школа въ другитѣ полета на литературата като Карлъ Блайбтрай, М. Конрадъ, Arno Golz, Иоханесъ Шлафъ, Ото Бирбаумъ, Францъ Гелдъ, Конрадъ Алберти. Още по́-малко може да се мѣри той съ Ибсена, който повече отъ всѣкиго другиго притѣжава гениятъ — да рѣшава социални проблеми и обществена критика въ една съвършенна художествена форма. А Ибсенъ, особенно въ по́-новитѣ си драми,[1] е *тенденциозенъ* par excellence. Да, но неговата тенденция се въплотява въ дѣйствието, и се скрива като душата въ тѣлото на человѣкътъ; и при всичко това се́ *тя* е духътъ, изъ който извира сичкия животъ, сичката свѣтлина на поетическото творение. Нищо въ произведенията на Ибсена не е разчитано върху искуственни, външни мотиви, или върху ефектъ; сичко у него се развива отъ неуклонната вътрѣшна логика на отношенията, отъ най-дълбокитѣ глъбини на человѣческата душа.

[1]) Специално за Ибсена ний ще говоримъ по другъ поводъ, когато и на нашата сцена се даде нѣкое отъ неговитѣ творения. Ний приготовляваме прѣводътъ на най-забѣлежителната отъ неговитѣ драми „Gjengangere" (по нѣмски „Die Gespenster" — „Привидѣния.") Тя е написана въ 1883 г. и съ една безпощадна критика бичува сичката фалшивость на съврѣменния бракъ.

За това Ибсенъ и не е достѫпенъ за всѣкиго; той прѣдполага у читателя или зрителя голѣмо умствено развитие и впечатлителна, отзивчива душа.

Макаръ че Рихардъ Фосъ въ драмата си „*Виновенъ*“ анализира тенденциозно единъ криминалистически процесъ, то сѐ пакъ отъ психологическа страна драмата е несъстоятелна и прѣдставенитѣ ефекти сѫ само външни *coups de théâtre*, — безъ вѫтрѣшна причинна мотивация. И инакъ още пиесата страда отъ много невѣроятности въ дѣйствието на главнитѣ фигури и въ построението на нѣкои сцени. На пр. психологически невѣроятно е пасивното държание на Тома Лера въ сцената между майката и дъщерята, когато послѣднята разказва за своя загубенъ животъ. Обаче тия неточности тука като да сѫ необходими, за да дадѫтъ възможность за разигравaнието на послѣдующитѣ сцени, които сѫ извънредно трогателни и ефектни, и които ни раскриватъ какъвъ мѫченически животъ е прѣкарвала Марта Леръ съ дѣцата си прѣзъ ония 20 години, прѣзъ които мѫжътъ ѝ Тома Леръ гниеше невиненъ въ затворътъ. Немотивирано и безсмислено е гдѣто (въ III актъ) Марта испѫжда отъ кѫщата мѫжътъ си Тома, когото любеше и току сега го бѣше видѣла за пръвъ пѫть слѣдъ 20 години. Тя го исхвърля навънъ посрѣдъ нощь, само за да може да има една гнусна сцена съ Адолфъ Крамеръ (нейния сутенеръ), и за да може слѣдъ това той (тя знае че той е прѣдъ вратата) да влѣзе и да забие ножътъ си въ сърдцето на мерзавецътъ Крамеръ. Сички тия и още други сцени сѫ много ефектни, но развитието и построението имъ е неправилно. За това художественната страна на пиесата прѣтърпѣва фиаско.

Тая пиеса се изгра на нашата сцена изобщо добрѣ. Г. Ив. Поповъ като носитель на главната роля бѣше отличенъ; ний бѣхме просто очудени отъ неговата характеристична и дълбоко обмислена игра. Г. Поповъ не е слѣдвалъ нѣкое драматическо училище, нито е ималъ стипендия, за да изучва играта на нѣкои европейски драматически художници. И при всичко това неговото схващание на ролята бѣше прѣвъсходно, въ нѣкои моменти даже напълно художествено. Отличенъ ни се показа и г. Канели въ по́-малката роля на Карла Лера. Характеризирането е неговата силна страна. Само ще му забѣлѣжимъ, че въ трагиката важи принципътъ „ni troppo“, както въ комиката „ni troppo poco.“ Въ трагиката *прѣкаляването* води къмъ неприятното: „du sublime au ridicule il n' y a qu'un pas.“ Въ сцената съ баща си, многоглаголивото философирание на Карла и безъ това е нѣщо прѣсилено и неестественно въ устата на единъ 20-годишенъ момъкъ; а въ дадения случай тоя момъкъ е само простъ работникъ безъ образование. Истина, неволята на човѣческото сѫществувание се започва съ първия викъ на новородения младенецъ; но за да може тоя да чувствува сичката свирѣпость на „*бестията на животътъ*“, необходимо е *съзнанието*, което къдѣ 20-тата година едвамъ се събужда. Тука е началото на *съзнателната* неволя и мизерия. И за да може пластично да се изрази тая философия на неволята, да се илустрира дълбоко тая „бестия, — животъ“ изисква се отъ страна на актера голѣма способность за *нюансиранис*.

Ако пасажътъ за „бестията на животътъ“ има да се повтори 3 пѫти, то всѣки пѫть той трѣба **различно** да се прѣдава въ тонътъ, въ акцентътъ и въ градацията на възбуждението и страстьта; само съ такова нюансирание испълнението става пълно и художественно. А ако тия 3 пасажа се прѣдаватъ сѐ въ сѫщия еднакъвъ тонъ, сѐ съ сѫщия яростенъ крясъкъ и ревъ, то се затрива художественната градация, вдъхновението се обръща въ нѣщо низменно брутално, и общото дѣйствие и впечатлѣние върху зрителя се губи. Искуството не е друго освѣнъ едно нормално отражение на дѣйствителния животъ. Въ живота виждаме, че гнѣвътъ се проявява нáй-напрѣдъ въ едно сдържанно възбуждение и скърцание съ зѫби, послѣ минава въ страстно буйствувание и нáй-сетнѣ се впуща въ яростно нападение: така въ живота виждаме *градация*.

Това единъ сериозенъ актеръ никога не трѣба да забравя. Изобщо колкото пó е голѣмъ единъ монологъ, толкози пó-голѣма трѣба да е способностьта на единъ актеръ въ нюасиранието и развитието на дадения характеръ. Освѣнъ това дългитѣ рѣчи и монолози даватъ на единъ талантливъ испълнитель възможность да прояви силно и жизненно сичкитѣ страни на своето дарование. Г. Канели не схвана градацията въ дългата си рѣчь като Карлъ Леръ, и вслѣдствие на това настанѫ монотонность и общото впечатлѣние се наруши. Самата роля е отлично схваната отъ г. Канели, което и трѣбаше да очакваме отъ неговата интелигенция; само че не бѣше така съвършенно прѣдадена.

Похвално е прилѣжанието, което г. Ш. Попова е употрѣбила въ прѣдавание ролята на Марта Леръ. Но високия трагизмъ на тая роля тя нито е схванала, нито той лѣжи въ обемътъ на нейнитѣ срѣдства.— Г. Мар. Попова бѣше мила въ ролята на очерователната по своята невинность и чистота Юлия Леръ. Обаче нейнитѣ ограничени гласовѝ срѣдства не ѝ позволяватъ да произведе пълно впечатлѣние, особенно въ трагическитѣ и сантиментални мѣста. Чуруликанието на птичето може да бѫде мило, любезно, но то никога не се взема за нѣщо сериозно и важно. Сѫщо и единъ человѣчески гласъ, ограниченъ въ пискливитѣ високи тонове, е абсолютно неспособенъ да произведе трагическо, потресающе дѣйствие, колкото испълнительтъ и да чувствува значението на ролята си. *Вънишнитѣ срѣдства*, гласътъ — органътъ е тука рѣшающъ.

Адолфъ Крамеръ и Вилхелмъ Шмитъ, дадени отъ г. Антонова, бѣхѫ хубаво прѣдставени. Съвѣтваме само на г. Антонова, нека се поучи у г. Ив. Попова какво ще рѣче чувство на мѣрата. — Г. Тончевъ чини се, че не е безъ талантъ, но той толкова се е заразилъ нѣгдѣ отъ едни нетърпими комедиянтски замашки, които въ сѣка негова роля внасатъ нѣщо карикатурно. Отучванието отъ тия карикатурности ще бѫде у него първа стѫпка къмъ напрѣдъкъ.

И. Миларовъ.

ОБЯВЛЕНИЯ.

Открива се подписка на дѣтското илюстровано списание

„ЗВѢЗДИЦА“ год. VI (1897).

(Списанието „Звѣздица“ е прѣпорѫчено на родители и учители съ окрѫжно отъ Министерството на Просвѣщението отъ 28 Септември 1896 год. подъ № 15,250).

„Звѣздица“ е най-распространеното дѣтско списание. То дава на читателитѣ си, освѣнъ отборъ материялъ за прочитъ, още и добри приложения. (Първото приложение е красивъ стѣненъ календаръ, съ хубави бои, който се испраща съ I книжка).

Годишниятъ абонаментъ на „Звѣздица е **само два лева,** нъ прѣдплатени.

Родители и учители! запишете дѣцата и ученицитѣ си на „Звѣздица“: „Звѣздица“ е любимото дѣтско списание!

Всичко що се отнася до „Звѣздица“ се испраща до Н. Бѣловѣждовъ, учитель — София.

Забѣлѣжка. Редакцията на „Звѣздица“ издава и редъ книжки за дѣца подъ название „Дѣтска библиотека“. До сега сѫ издадени 12 книжки, които заедно струватъ 1 л. и 80 ст. Цѣната имъ е съвсѣмъ малка. Обявление за тѣхъ се намира въ всѣка книжка на „Звѣздица“. Обръщаме внимание на всички и върху тѣзи книжки.

Отъ Редакцията.

„ОРАЛО“

Илюстровано списание за земледѣлие и стопанство.

Органъ на Българ. Земледѣлческо Дружество въ София.

Излиза два пѫти въ мѣсеца на 1-во и 15-то число.

Годишна прѣдплата 8 лева.

На членоветѣ на Дружеството, селскитѣ учители и священници и на всички ученици и войници „Орало“ се отстѫпва за 5 лева.

Прѣзъ идущата 1897 год. „Орало“ ще се праща само на прѣдплатившитѣ абонати.

Който запише и внесе прѣдплатата за 5 годишни течения едно — шестото — ще получи даромъ.

Адрессъ: До Редакц.-Административенъ Комитетъ на Сп. „Орало“, София, улица „Леге“ № 15.

Общо съдържание на X-то годишно течение.

Книжка LI (51).

Стр.

Книжка LII—LIII (52—53).

Henrik Ibsen

ХЕНРИКЪ ИБСЕНЪ.

ЕДИНЪ ПРѢДАТЕЛЬ

ТЕАТРАЛНО ПРѢДСТАВЛЕНИЕ ВЪ ПЕТЬ АКТА

ПРѢВЕДЕНО ОТЪ НѢМСКИ

ОТЪ

Г. Д. Н.

СОФИЯ

ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА

1896.

До колкото ми е извѣстно, ние нѣмаме отъ **Ибсена** друго освѣнъ пиесата му, която носи заглавието *Стълбоветѣ на обществото,* пиеса прѣдставена нѣколко пѫтя въ София, и която не е още напечатана.

Но човѣкъ може да си състави едно понятие за посоката, която Ибсенъ държи, и само отъ горѣпоменатата пиеса. И тая посока е *бичуваньето на лицемѣрието и лъжята въ обществото.* Тъй на примѣръ, въ по-вечето отъ другитѣ автори *любовьта* стои всѣкога на първо мѣсто въ тѣхнитѣ театрални трудове, когато у Норвежкия драматургъ-философъ даже пиесата му, която има за основа любовьта, *Комедията на Любовьта,* е насочена да извади на бѣлъ свѣтъ всичката несъстоятелность на това, което въ сегашното общество се слави като *любовь.*

Пиесата, която сега печатаме подъ заглавието *Единъ прѣдатель,*[1]) има тъй сѫщо за задача да срита лъжята и лицемѣрието по едно питанье отъ социално-политическото поле. Ибсенъ не гали въ тоя си трудъ днешния либерализмъ въ Норвегия. Либерализмътъ, който прѣзъ цѣлия сегашенъ вѣкъ вървѣ напрѣдъ и възтържествува постепенно въ всичкия образованъ свѣтъ, не оправда надѣждитѣ, които измѫченото въ прѣдишнитѣ вѣкове човѣчество бѣше турило на него, и Ибсенъ въ тая си пиеса става тълкователь на общото разочарование отъ либерализма.

Ибсенъ е Норвегецъ; скандинавския битъ, скандинавското общество е упражнило връхъ него своето собственно влияние, което дава на неговитѣ душевни произведения единъ особенъ отпечатъкъ. Френскитѣ критици, безъ да отказватъ неговото високо значение, не му сѫ толкова благоприятни колкото нѣмскитѣ и английскитѣ. И на това трѣбаше да се отчакваме. Всѣко плѣме, всѣки народъ има свой особенъ начинъ на мисленье, на осѣщанье, основанъ не само на особения темпераментъ, който прѣудолѣва въ плѣмето, но и на посоката, по която то се

---

[1]) Буквалното заглавие на нѣмски е *Врагъ на народа,* Volksfeind.

*

е развивало въ продължение на вѣковетѣ. Тъй на примѣръ, вопрѣки извънреднитѣ съчувствия на Френцитѣ къмъ Русситѣ, ние не виждаме още нито единъ русски списатель, нито единъ русски поетъ, нито единъ композиторъ да е спечалилъ въ Парижъ едно що-годѣ видно положение. По сѫщитѣ причини *Шекспиръ* намѣри пó-силенъ отзивъ въ Германия отъ колкото у Франция и Вагнеръ, пó-вече съчувствие въ тевтонскитѣ плѣмена отъ колкото въ латинскитѣ.

Вопрѣки тая студенина на Френцитѣ къмъ Ибсена, обаче[1]) тѣ се занимаватъ съ него, привеждатъ му съчиненията и ги прѣдставляватъ. Тъй щото Ибсенъ е днесъ станѫлъ на литературното поле единъ факторъ, съ който трѣба да се смѣта.

Единъ отъ неговитѣ френски прѣводачи[2]) казва: „Казахме, че строгостьта на Ибсена бѣше подигнала противъ него цѣлия печатъ; слѣдъ жестокитѣ негови нападения противъ рутината и неспособностьта всѣкий помисли, че тия стрѣли бѣхѫ насочени противъ него, че Ибсенъ именно него лично осѫжда, и по тая причина Ибсенъ бѣше си навлѣкалъ омразата на всички.... Но той непрѣкѫсна задачата си; напротивъ, той слѣдва пѫтя си съ гордость, и като гледаше съ прѣзрѣние на подлитѣ инсинуации и на нискитѣ нападения на противницитѣ си, той бѣше убѣденъ, че само като употрѣби немилостиво хирургическия ножъ по общественната гангрена, ще бѫде възможно да се добие пó-послѣ една силна и здрава генерация. Въ голѣмата си любовь къмъ човѣчеството той пишаше за свободнитѣ духове на Европа съ цѣль да ги убѣди, че човѣкътъ трѣба да се въспитае, да се направи силенъ и независимъ....."

Г. Д. Н.

---

[1]) René Doumic, *De Scribe à Ibsen,* chez Perrin et C-ie. Teodor Wyzewa, ***Ecrivains etrangers,*** chez Perrin et C-ie.

[2]) Прѣдисловието на *Comédie de l'Amour* отъ Ибсена, прѣведена на френски отъ Виконтъ де Колвилъ (Парисъ, Savine 1896).

Единъ Прѣдатель.

Театрално прѣдставление въ петь акта.

Дѣйствующи лица:

Д-ръ Ото Стокманъ, лѣкарь.

Иванка, жена му.

Петра, дъщеря имъ, учителка.

Валтеръ }
Фридрихъ } синоветѣ имъ, десеть и тринадесеть годишни.

Хансъ Стокманъ, пó-старъ братъ на лѣкаря, кметъ, директоръ на градската баня, и прочее.

Нилсъ Ворзе, кожаръ (табакъ) и баща на Господжа Иванка Стокманъ.

Хаустадъ, редакторъ на в. *Народенъ Листъ.*

Билингъ, сътрудникъ.

Холстеръ, капитанинъ на параходъ.

Томсенъ, печатарь.

Граждане отъ разни съсловия, нѣколко жени, ученици.

Събитието се извършва въ единъ крайбрѣженъ градъ на южна Норвегия.

Първи актъ.

Салончето на Д-ра Стокмана, което е скромно, но съ вкусъ окичено и меблирано. Освѣтлено съ лампи. На дѣсната стѣна има двѣ врати, отъ които първата води въ писалището на доктора и втората въ коридора. Насрѣшната стѣна, срѣщу вратата, която води въ коридора, има третя врата, прѣзъ която се отива въ другитѣ стаи на кѫщата. Въ срѣдата на тая стѣна е собата. Пó-насамъ отъ собата едно канапе, надъ което е покачено възъ стѣната едно огледало; прѣдъ канапето стои една крѫгла маса, покрита съ бохча. На масата стои една запалена лампа съ ширмъ. Вратата на задната стѣна водятъ въ трапезарията; въ нея се види една сложена трапеза, на която стои една запалена лампа.

Първа сцена.

Иванка, Билингъ. Послѣ *Кметътъ.* Пó-послѣ *Хаустадъ.* Билингъ сѣди на трапезата въ трапезарията съ единъ пишкиръ забоденъ на вратника му. Иванка стои прѣдъ трапезата и му подава паница съ едно голѣмо парче печено месо. Другитѣ мѣста на трапезата сѫ свободни; бохчата е малко набърчана, както бива слѣдъ свършването на вечерята.

Иванка. Да, г-не редакторе, който пристига цѣлъ часъ пó-кѫсно трѣба да се задоволи съ стоплена вечеря.

Билингъ (лапа). Много вкусно — прѣвъсходно!

Иванка. Вие знаете колко мѫжъ ми е точенъ.

Билингъ. Азъ отъ това не губѭ нищо. Даже могѫ да кажѫ, че ястиетата ми се видятъ най-вкусни, когато ямъ самъ и безъ да бѫдѫ обезпокояванъ.

Иванка. Добрѣ, добрѣ! стига да ви аресва. (Слуша къмъ коридора). Иде нѣкой; ще е несъмнѣнно вашия събратъ.

Билингъ. Много е вѣроятно.

Кметътъ Стокманъ (въ палтонъ, съ бастонъ и палария въ рѫка). Добъръ вечеръ, бульо!

Иванка (излиза въ салончето). Ахъ, вие ли сте! Добъръ вечеръ, добъръ вечеръ! Добрѣ сте ни дошелъ!

Кметътъ. Понеже минавахъ край васъ, помислихъ... — (Погледва къмъ трапезарията). Ахъ! Вие имате гости?

Иванка (малко смутена). Не.... Случайно. Не обичате ли и вие да си хапнете нѣщичко?

Кметътъ. Азъ ли? Не, благодарѭ. Вечеръ немогѫ да ямъ нищо топло.

Иванка. Веднъжъ не врѣди.

Кметътъ. Не, не, благодарѭ. Азъ вземамъ вечеръ само чай, студени закуски и други такива работи; особенно, че е не само пó-здраво но и пó-евтеничко.

Иванка (съ смѣхъ). Невѣрвамъ да мислите, че Ото и азъ сме разсипници?

Кметътъ. Вие, Бульо, не сте разсипница; далеко отъ мене такъва мисъль. (Показва писалището на лѣкаря). Нима го нѣма дома?

Иванка. Нѣма го. Той отиде съ дѣцата да се порасходи слѣдъ вечеря.

Кметътъ (съ смѣхъ). Вѣроятно по здравословни причини. (Услушва се). Той ще е, несъмнѣнно!

Иванка. Не, той не може да се върне толкова скоро. (Нѣкой хлопа). Влѣзъ!

Хаустадъ (влиза отъ коридора).

Иванка. Добрѣ дошелъ, г-не редакторе, добрѣ дошелъ!

Хаустадъ. Молѭ да ме извините; не можахъ да напуснѫ пó-рано работата си въ печатницата. Добъръ вечеръ, г. кмете!

Кметътъ (поздравлява малко надуто). Далъ Богъ добро! Идете безъ съмнѣние за нѣкоя работа?

Хаустадъ. Туку речи. Имаше да се печата нѣщо въ нашия вѣстникъ.

Кметътъ. Разбира се. Казватъ, че братъ ми билъ единъ много плодовитъ сътрудникъ на *Народния Листъ.*

Хаустадъ. Да. Той има добрината да прѣдпочита нашия органъ когато желае да съобщи нѣщо на населението.

Иванка (на Хаустадъ). Нѣма ли да заповѣдате малко.. — ? (Показва му трапезарията).

Кметътъ. Азъ не виждамъ нищо лошо въ това, гдѣто той пиши за ония читатели, между които се надѣва да намѣри най-голѣмъ откликъ. А освѣнъ това, г. редакторе, азъ лично нѣмамъ никаква основа да не съчувствовамъ на вашия листъ.

Хаустадъ. Така мислѭ и азъ.

Кметътъ. Въ нашия градъ царува единъ прѣвъсходенъ, единъ примирителенъ духъ — истински граждански добродѣтели. И това произлиза отъ обстоятелството, че ни свързва всички наедно една общественна задача — една задача, която интересува до висока степень всичкитѣ здравомислящи граждане.

Хаустадъ. Градската баня, да.

Кметътъ. Да, тъй. Нашата нова, голѣма, прѣлестна баня е готова. Вие ще видите, г. редакторе, че тя ще стане най-главния лостъ за напрѣдъка на града ни. Безъ съмнѣние!

Иванка. И Ото сѫщото казва.

Кметътъ. Колко извънредно много напрѣдна градътъ ни въ послѣднитѣ нѣколко години! Сега се виждатъ пари у хората; на всѣкѫдѣ животъ и движение! Цѣната на кѫщитѣ и на мѣстата расте всѣки день.

Хаустадъ. И хората намиратъ работа.

Кметътъ. Да, и това. Даждието, което плащахѫ богатитѣ за сиромаситѣ, се намали; то ще се намали още по-вече, ако и тази година лѣтото бѫде добро — ако додѫтъ много чужденци — ако додѫтъ много болни, които да прѣпорѫчатъ нашето заведѣние.

Хаустадъ. Както чувамъ, надѣждитѣ били добри.

Кметътъ. Да, признацитѣ сѫ отъ най-добритѣ. Всѣки день пристигатъ отъ вънъ писма, въ които се искатъ свѣдѣния за квартиритѣ и за другитѣ условия на живота въ града.

Хаустадъ. Като е тъй, статията на доктора ще се печата тъкмо на врѣме.

Кметътъ. Пакъ ли ви е далъ нѣкой трудъ?

Хаустадъ. Да, той го бѣше писалъ още зимѫсь: една прѣпорѫка на банята, едно описание на благотворнитѣ хигиенически условия у насъ. Но тогава азъ не го печатахъ.

Кметътъ. Трѣба да е имало нѣкоя спѫнка?

Хаустадъ. Не, никакъ! Но азъ бѣхъ убѣденъ, че е по-добрѣ да се чака пролѣтьта, сирѣчъ до сега, понеже сега се почватъ прѣуготовленията за лѣтния сезонъ.

Кметътъ. Право, много право, г. редакторе!

Иванка. Да, Ото е неуморимъ, когато е работата за банята.

Кметътъ. Тъй трѣбаше и да бѫде; не е ли и той служитель на това заведение?

Хаустадъ. Да; а освѣнъ това той е и истинския неговъ създатель.

Кметътъ. Той ли? Да, да, азъ чувамъ сегисъ тогисъ, че нѣкои хора били наистина на това мнѣние. Но азъ мислѭ, че и азъ имамъ една скромна часть въ това прѣдприятие.

Иванка. Несъмнѣнно. Ото го казва всѣкога.

Хаустадъ. Кой може да откаже това нѣщо, г. кмете? Вие дадохте потикъ на работата и я испълнихте на дѣло, — това всѣкий знае. Азъ искахъ само да кажѫ, че първата мисъль излѣзи отъ доктора.

Кметътъ. Да, по злощастие, братъ ми е ималъ прѣзъ всичкия си животъ много мисли. Но когато трѣба нѣщо да се извърши, тогава

сѫ нужни други хора, г. редакторе. Азъ, наистина, отчаквахъ, че поне тука въ тая кѫща... —

Иванка. Ахъ, драгий деверьо —!

Хаустадъ. Какъ можете да си помислите, г. кмете —

Иванка (показва трапезарията). Имайте добрината, г. редакторе, да влѣзете; мѫжъ ми сега ще се върне.

Хаустадъ. Благодарѭ . . . . ще взема само нѣколко залъка (влиза въ трапезарията).

Кметътъ (ниско). Чудно нѣщо — такива хора отъ долнята класа немогѫтъ никога да се отучатъ отъ безтактностьта си.

Иванка. Но защо обрѫщате внимание на такива нѣща? Не можете ли, вие и Ото, да си расподѣлите като братия честьта?

Кметътъ. Да, тъй трѣбаше да бѫде. Но, както се види, всѣкий не е благодаренъ отъ прѣзполвѣнието на честьта.

Иванка. Но кой казва това? Вие и Ото си живѣете много добрѣ помежду си (ослушва се). Ахъ, мислѭ че иде! (Тя отива къмъ вратата на коридора и я отваря).

Втора сцена.

Кметътъ, Стокманъ, Иванка, Холстеръ, Фридрихъ и *Валтеръ.*

Стокманъ (вънъ, смѣе се и дига шумъ). Тъй! на ти, Иванке, още единъ гость. Не е ли весело? Какъ? Молѭ ви, г. капитане! Тъй, палтонътъ тука на куката... Помисли си, Иванке, че нерачаше да доди и азъ го взехъ на сила отъ улицата.

Холстеръ (влиза и поздравлява Иванка).

Стокманъ (отъ вратата). Вѫтрѣ, дѣца! Ето ги пакъ гладни като вълци! Елате, капитане; вие трѣба да опитате сега нашия печенъ дивечъ. (Той натиква Холстера въ трапезарията; сѫщо тамъ влизатъ и Фридрихъ и Валтеръ, слѣдъ като поздравихѫ кмета).

Иванка. Абре Ото, не видишъ ли — ?

Стокманъ (се обрѫща отъ вратата на трапезарията). Ахъ, ти ли си Хансъ? (Отива и му подава рѫка). Колко ми е приятно!

Кметътъ. По злощастие, врѣмето ми е кѫсо.

Стокманъ. Глупость! Пунчътъ сега ще стане. Иванке, ти нали не си забравила да преготвишъ пунча?

Иванка. Какъ е възможно! Водата отдавна кипи. (Влиза въ трапезарията).

Кметътъ. Пунчъ ли?

Стокманъ. Сѣдни де; ти трѣба да видишъ, колко е приятно тука.

Кметътъ. Благодаря; азъ не ходя никога по зяфети.

Стокманъ. Но това зяфеть ли е?

Кметътъ. Тъй изглеадва — (Гледа къмъ трапезарията). Чудно е, какъ могжтъ да испояждатъ такива купове храна.

Стокманъ. (търка си ржцѣтѣ). Да, не е ли едно благотворно зрѣлище, да гледашъ млади хора да ядатъ съ такава охота? Тъй обичамъ азъ. Безъ ястие и питие нѣма животъ и здравие! Тие сж, Хансъ, хората, които ще бждятъ квасътъ на кипящето бждяще поколѣние, понеже такива стари момчета като тебе и мене . . .

Кметътъ. Стари момчета! Това изражение ми се види малко студентческо.

Стокманъ. Не, ти мене не трѣба да прѣдирвашъ толкозъ много, понеже трѣба да знаешъ, че азъ съмъ много веселъ . . . че се осѣщамъ извънредно честитъ въ немирния и безпокойния този животъ! Да, наистина, ние живѣемъ въ едни великолѣпни врѣмена! Сѣкашъ че никне около насъ единъ съвсѣмъ новъ свѣтъ.

Кметътъ. Наистина вѣрвашъ ли го?

Стокманъ. Естественно е, че ти неможешъ да го разберешъ тъй добрѣ, както азъ. Ти до сега никога не си излизалъ отъ тая дупка, и това обстоятелство размжтва погледа на човѣка. Но азъ, който бѣхъ принуденъ да прѣкарамъ толкова години тамъ на сѣверъ въ моя усамотенъ кжтъ, гдѣто не срѣшняхъ нито единъ човѣкъ, съ когото да размѣня една човѣшка дума, — върху мене тукашнитѣ работи правятъ впечатлението като да се намирамъ въ нѣкоя многошумна столица.

Кметътъ. Хж, столица . . —

Стокманъ. Охъ, азъ знамъ, че размѣритѣ сж малки въ сравнение съ ония на толковато други градища. Но тука има животъ, движение, процъвтѣние, тука човѣкъ може да дѣйствова и да се бори за много работи, и това е главното. (Вика). Иванке! Раздавачътъ отъ пощата не е ли дохаждалъ?

Иванка (отъ трапезарията). Не. —

Стокманъ. Па, освѣнъ това, добрия доходецъ, Хансъ! Оня, който като насъ е гладувалъ, знае да го оцѣнява.

Кметътъ. Но... —

Стокманъ. Да, да, гладъ! Да, тамъ горѣ на сѣверъ се намирахме въ голѣма немотия, а сега тука всичко въ изобилие! Днесъ по обѣдъ, на примѣръ, имахме на трапезата печенъ дивечь; сжщото и тази вечерь. Не желаешъ ли да го опиташъ? Дойди поне да ти го посоча. Дойди де —

Кметътъ. Не, не! Моля ти се, не дѣй.

Стокманъ. Влѣзни поне туку тъй! Вижъ колко е хубава бохчата!

Кметътъ. Да, азъ я бѣхъ вече забѣлѣзалъ.

Стокманъ. А тия лампи? Видишъ ли, всичко това го е накупила Иванка отъ спестенитѣ домашни разноски. Тия работи направатъ човѣка да обича и да оцѣнява гнѣздото си. Сѣдни на това мѣсто... не, не,... да, така! Видишъ ли... колко добрѣ е освѣтлено! Мене се струва, че всичко у насъ е гиздаво; не е ли тъй?

Кметътъ. Да, стига срѣдствата ни да ни позволяватъ такъвъ раскошъ.

Стокманъ. Да, сега могѫ да си го позволѭ. Иванка увѣрява, че азъ сега печелѭ почти толкова, колкото ни трѣба.

Кметътъ. Почти... —!

Стокманъ. Единъ човѣкъ съ наука трѣбва да живѣе малко човѣшки.

Кметътъ Хмъ, хмъ!

Стокманъ. Па, видишъ ли, Хансъ, азъ, наистина, не правѭ безполезни разноски. Но, на, не могѫ да се откажѫ отъ радостьта да виждамъ хора около себе си. Това е станѫло нужда за мене. Азъ, който бѣхъ толкози дълго врѣме отлъченъ отъ обществото, азъ трѣбва сега да имамъ около себе си млади, весели, дѣятелни хора, и такива сѫ всичкитѣ тия, които тамъ толкози юнашки вечерятъ. Азъ би желалъ да се запознаешъ пó-отблизо съ тоя Хаустадъ...

Кметътъ. Хаустадъ; ахъ да, наистина: той ми расказа, че тия дни щѣла да излѣзе въ неговия листъ една нова твоя статия.

Стокманъ. Отъ мене ли?

Кметътъ. Да, върху банята. Ти си я билъ писалъ още зимъсъ.

Стокманъ. Ахъ.... да, да!.... Но тя не трѣбва още да се обнародва.

Кметътъ. Не трѣбва ли? На противъ, азъ мислѭ, че именно сега е нáй-сгодното врѣме.

Стокманъ. Можешъ да имашъ право — при обикновенни обстоятелства — (Расхожда се изъ стаята).

Кметътъ (го слѣди съ очи). Какво необикновенно иматъ сега обстоятелствата?

Стокманъ (се спира). Да, Хансъ, сега на тая минута не могѫ да ти кажѫ. Въ всѣкий случай — тая вечерь не. Може би, че обстоятелствата ще станѫтъ много необикновенни, а може би, че ще си останѫтъ както сѫ били до сега. Възможно е всичко това да е само едно въображение.

Кметътъ. Тия думи звънтятъ много загадочно. Виси ли нѣщо въ въздуха, нѣщо, което искашъ да криешъ отъ мене? Азъ мислѭ обаче, че като директоръ на банята... —

Стокманъ. Пъкъ азъ мислѭ, че въ качеството си на.... Не, Хансъ, защо да се улавяме за коситѣ?

Кметътъ. Не е мой навикъ да улавямъ хората за коситѣ, както благоволявашъ да се изразявашъ. Но азъ съмъ принуденъ да изисквамъ щото — всичкитѣ постановления да вървятъ по приетия иерархически пѫть. Азъ немогѫ да допуснѫ да се върви по криви пѫтища.

Стокманъ. Вървѣлъ ли съмъ нѣкога по криви пѫтища?

Кметътъ. Въ всѣкий случай въ тебе е вроденъ навикътъ да вървишъ по своя собственъ пѫть, и това не е позволено въ едно добрѣ уредено общество. Всѣкий единъ отдѣлно е длъженъ да се подчинява на цѣлото, или — пó-право казано — на властитѣ, които сѫ наредени да се грижатъ за благото на цѣлото.

Стокманъ. Нека тъй да бѫде. Но менъ какво ме е грижа?

Кметътъ. А именно това, драгий ми Ото, ти нерачишъ да разберешъ. Но пази се добрѣ, защото рано или кѫсно ще се каешъ! Азъ те прѣдупрѣдихъ! Сега сбогомъ!

Стокманъ. Но ти наистина лудъ ли си? Ти си много излъганъ.

Кметътъ. Азъ излъганъ?.... Освѣнъ това, азъ ти се молѭ да не ме — (Поздравлява въ трапезарията). Сбогомъ, бульо! сбогомъ, Господа! (Отива си).

Третя сцена.

Стокманъ, Иванка, послѣ *Хаустадъ, Билингъ, Фридрихъ и Валтеръ.*

Иванка (влиза въ салончето). Пакъ ли си отиде?

Стокманъ. Да и много сърдитъ.

Иванка. Но ти, драгий Ото, какво пакъ му сторѝ?

Стокманъ. Нищо. Освѣнъ това, той нѣма право да иска отчетъ отъ мене, прѣди да му доде врѣмето.

Иванка. Какъвъ отчетъ?

Стокманъ. Хмъ, хмъ, остави сега това, Иванке..... Чудно нѣщо, че раздавачътъ никакъ не се явява.

(Хаустадъ, Билингъ и Холстеръ ставатъ и влизатъ въ салончето. Слѣдъ малко влизатъ и Фридрихъ и Валтеръ).

Билингъ (обтяга си рѫцѣтѣ). Ахъ, слѣдъ една такава вечеря човѣкъ се осѣща като възроденъ.

Хаустадъ. Както се види, днесъ г. кметъ не бѣше никъкъ веселъ.

Стокманъ. Причината е желудъкътъ му, който не работи добрѣ.

Хаустадъ. Въ това имате право; особенно *Народния листъ* му тежи въ корема.

Иванка. Азъ мислѭ, че вие свършихте съ него по добъръ начинъ.

Хаустадъ. Несъмнѣнно; но на дѣло между насъ има само единъ видъ прѣмирие.

Билингъ. Прѣмирие — да, тази е истинската дума.

Стокманъ. Ние не трѣбва да забравяме, че братъ ми е ергенъ. Злочестий! Той нѣма своя стрѣха, подъ която да може да се осѣща честитъ; за него нѣма друго развлечение освѣнъ *гешефти,* и вѣчно *гешефти.* А освѣнь това и проклѣтия чай, който е неговото едничко питие... Аде, дѣца, донесѣте столове около масата... Ще доде ли скоро пунчътъ?

Иванка (отива къмъ трапезарията). Сега, сега.

Стокманъ. Молѭ ви се, капетане, сѣднѣте тука при мене на канапето. Вие сте единъ много рѣдъкъ гость... Господа, сѣднѣте и вие. (Мѫжьетѣ сѣдятъ около масата. Г-жа Стокманъ донася на една тавичка самоваръ, гарафа и проч.)

Иванка. На, тука е аракъ, тука румъ... а тука конякъ. Нека всѣкий самъ си налѣе.

Стокманъ (взема една чаша). Добрѣ! (Когато се пригатвя пунчътъ). Кѫдѣ сѫ цигаритѣ? Фридрихъ, ти знаешъ кѫдѣ е кутията; а ти Валтеръ донеси ми чубучката. (Дѣцата отиватъ въ стаята на дѣсно). Азъ подозирамъ, че Фридрихъ си поскрива сегисъ тогисъ по една цигара, но се правѭ, че не забѣлѣзвамъ. (Дѣцата донасятъ каквото имъ се бѣше поискало). Заповѣдайте, Господа! Азъ ще си останѫ при чубучката. На, тази чубучка ме е придружавала тамъ горѣ на сѣверъ въ много бурни пѫтувания. (Чукнуватъ чашитѣ). На здраве!... Една такава приятна топла стая е пó-добра отъ виелицитѣ и фѫртунитѣ.

Иванка (занята съ шевъ). Кога ще отплувате, г. капитане?

Холстеръ. Вѣроятно идущата недѣля.

Иванка. Къмъ Америка ли ще идите?

Холстеръ. Да, Господжо?

Билингъ. Но тогава неще да можете да вземете участие въ изборитѣ.

Холстеръ. Пакъ ли ще ставатъ избори?

Билингъ. Нима незнаете?

Холстеръ. Не, азъ не се занимавамъ съ такива работи.

Билингъ. Тогава политиката никъкъ не ви интересува?

Холстеръ. Не, азъ нищо не разбирамъ отъ нея.

Билингъ. Това не врѣди; човѣкъ трѣба въ всѣкий случай да упражнява избирателното си право.

Холстеръ. Даже и оня ли, който нѣма никакво понятие отъ това право?

Билингъ. Да нѣма никакво понятие ли? Какво искате да кажете съ тия думи? Обществото прилича на единъ корабъ и всички, които сѫ въ него, сѫ длъжни да помагатъ за неговото плуванье.

Холстеръ. На сухо това може да е добро; но по море такъвъ единъ способъ може да има на̀й-лошитѣ сетнини.

Хаустадъ. Чудно е, какъ по̀-вечето отъ морящитѣ сѫ равнодушни къмъ обществения животъ.

Билингъ. Да, много чудно!

Стокманъ. Морящитѣ приличатъ на прѣлѣтящитѣ птици; тѣ се осѣщатъ на всѣкѫдѣ като у до̀ма си. Но именно по тая причина ние сме длъжни да работимъ съ по̀-голѣма енергия, г. редакторе. Ще има ли нѣщо интересно въ утрѣшния брой на *Народенъ Листъ*.!

Хаустадъ. Разбира се. Но нищо мѣстно. Въ други день мислѭ да обнародвамъ вашата статия.

Стокманъ. Ахъ, да, оная статия!.... Не, нетрѣба; нека почакаме още малко.

Хаустадъ. Тъй ли? А ние сега имаме на̀й-много мѣсто; па, освѣнъ това, струва ми се, че именно сега е на̀й-згодното врѣме.

Стокманъ. Да, да, вие можете да имате право, но трѣбва да се почака още нѣколко деня. Причината ще ви кажѫ по̀-подирь.

Четвърта сцена.

Напрѣшнитѣ. Петра.

Петра (съ шапка, палтонъ и единъ пакетъ тетради подъ мишца, влиза прѣзъ коридора). Добъръ вечеръ.

Стокманъ. Далъ Богъ добро, Петро! Завърнали се на̀й-послѣ? (Взаимни поздравления. Петра слага дрѣхитѣ и книжята на единъ столъ при вратата).

Петра. Охъ, колко е тука приятно!

Стокманъ. Само ти ни липсваше.

Билингъ (ревностно). Позволявате ли ми, Госпожице Петро, да ви направя единъ пунчъ?

Петра (доближава се до масата). Благодарѭ; прѣдпочитамъ да си го стѫкмя сама̀. Вие го правите много силенъ... Ахъ, щѣхъ да за-

бравя, тате; имамъ едно писмо за тебе. (Отива къмъ стола, кждѣто бѣше сложила нѣщата).

Стокманъ. Писмо ли? Отъ кого?

Петра (търси въ джеба на палтоня си). Раздавачътъ ми го даде, когато отивахъ на училището.

Стокманъ (става и се доближава до нея). А ти едвамъ сега ми го прѣдавашъ!

Петра. Азъ, наистина, нѣмахъ вече врѣме да се върнж. Ето го.

Стокманъ. (взима бържи писмото). Дай да видж, дѣте, дай да видж! (Гледа адреса). Да, право!

Иванка. Това ли писмо чакаше, Ото!

Стокманъ. Да... Азъ трѣба тосчасъ.... — Иванке, дай ми една свѣщь.

Иванка. Лампата гори на писалището ти.

Стокманъ. Добрѣ, добрѣ. Позволѣте ми за една минута (влиза въ стаята на дѣсно).

Пета сцена.

Прѣднишнитѣ безъ Стокмана.

Петра. Какво ли ще има въ това писмо, мамо?

Иванка. Азъ не знамъ; прѣзъ послѣднитѣ дни той често питаше, не е ли дохаждалъ раздавачътъ.

Билингъ. Вѣроятно нѣкой знаменитъ нѣмски или английски лѣкарь... —

Петра. Горкия татко! Наистина, той работи по́-вече отъ силитѣ си. (Пригатвя си чаша пунчъ). Ахъ, колко ще ми ареса!

Хаустадъ. Имате ли днесъ и вечеренъ курсъ?

Петра (вкуса отъ чашата). Два часа.

Билингъ. И прѣди пладня четире часа въ пансиона.

Петра (сѣда до масата). Петь.

Иванка. И както виждамъ, тая вечерь ще имашъ и теми да поправяшъ.

Петра. Цѣлъ купъ.

Холстеръ. Отъ това излиза, че вие имате работа по́-вече отъ колкото трѣба.

Петра. Да, и то ми е много приятно. Човѣкъ се уморява така хубаво!

Билингъ. И умората ви е приятна!

Петра. Несъмнѣнно, понеже тогава се спи тъй сладко.

Валтеръ. Ти, Петро, трѣбва да имашъ много грѣхове на душата си?

Петра. Грѣхове ли?

Валтеръ. Да, понеже много работишъ. Учительтъ ни казва, че работата е дадена на хората като наказание за грѣховетѣ имъ.

Фридрихъ (съ важность). Охъ, колко си глупавъ, че вѣрвашъ такива работи!

Иванка. Какво, какво, Фридрихъ!

Билингъ (смѣе се). Това бѣше прѣвъсходно!

Хаустадъ. Ами ти, Валтеръ, не обичашъ ли да работишъ много?

Валтеръ. Наистина, не!

Хаустадъ. Но тогава какво ще станешъ?

Валтеръ. Нáй-много желаѭ да станѫ единъ Викингъ![1])

Фридрихъ. Викингитѣ не ли бѣхѫ идолопоклонци!

Валтеръ. Не могѫ ли да станѫ и азъ идолопоклонецъ?

Билингъ. По тая точка и азъ съмъ съ тебе, Валтеръ! И азъ сѫщото казвамъ.

Иванка (прави знакъ на Билинга). Не вѣрвамъ да е истина, г. Билингъ.

Билингъ. Напротивъ, истина е! Азъ съмъ идолопоклонецъ и се гордѣѭ. Вие ще видите, че всички ще станемъ скоро поганци.

Валтеръ. И тогава нали ще можемъ да правимъ, каквото ни се поще?

Билингъ. Ахъ, що се отнася до това, Валтере, то е друго нѣщо.

Иванка. Аде махвайте се отъ тука, вие дѣца; нѣмате ли уроци за утрѣ?

Фридрихъ. Азъ можахъ да останѫ още малко.

Иванка. И ти не трѣбва да сѣдишъ тука; — вървѣте си и двама! (Дѣцата вcase взематъ сбогомъ и отиватъ въ стаята на лѣво).

Хаустадъ. Вѣрвате ли, наистина, че такива разговори сѫ врѣдителни за дѣцата?

Иванка. Че знамъ ли азъ?... въ всѣкий случай тѣ ми сѫ неприятни.

Петра. Ахъ, мале, ти си много страхлива.

Иванка. Може би, но азъ не обичамъ да слушамъ такива думи особенно тука въ кѫщи.

Петра. Да, да: лъжи въ кѫщи и въ училището! Въ кѫщи не трѣбва да се говори, а въ училището трѣбва да се проповѣдвѫтъ лъжи, на дѣцата.

---

[1]) Баснословни скандинавски герои прѣди християнството.

Холстеръ. Трѣбва да се проповѣдвѫтъ лъжи ли?

Петра. Да, не знаете ли, че ние трѣбва да прѣподаваме нѣкои нѣща, на които сами не вѣрваме?

Билингъ. Нѣма съмнѣние.

Петра. Да имахъ срѣдства, щѣхъ да отворѭ самà едно училище, въ което иначе щѣхѫ да отивѫтъ работитѣ.

Билингъ. Ахъ, що се отнася до срѣдствата . . . —

Холстеръ. Ако, Госпожице Петро, сериозно мислите да отворите свое училище, тогава турѭмъ на расположението ви една голѣма стая. Кѫщата ми стои праздна и въ долния катъ има една голѣма трапезария, която . . . —

Петра (смѣе се). Благодарѭ, г. капитане; но не вѣрвѫмъ да може да стане нѣщо.

Хаустадъ. Не, азъ се надѣвамъ, че Г-ца Петра ще се повърне пакъ между вѣстникаритѣ . . . Ахъ, добрѣ, че си припомнихъ: прочетохте ли, Госпожице, английския романъ, който ни се бѣхте обѣщали да прѣведете?

Петра. Не, не съмъ го още прочела; но вие ще добиете прѣвода му на врѣме.

Шеста сцена.

Стокманъ, Иванка, Петра, Холстеръ, Хаустадъ, Билингъ. Послѣ *Фридрихъ и Валтеръ.*

Стокманъ (маха писмото). Тука има нѣщо, което ще направи шумъ въ града. То е нѣщо ново!

Билингъ. Ново ли?

Иванка. Какво е?

Стокманъ. Едно голѣмо откритие, Иванке!

Хаустадъ. Откритие ли — ?

Иванка. Отъ тебе ли е?

Стокманъ. Да, отъ мене, отъ мене! (Расхожда се изъ стаята). Нека сега казватъ, че това сѫ фантазии и мои лудешки измислици. Но не ще да смѣѭтъ! Ха, ха! ще се пазѭтъ добрѣ!

Петра. Но какво е, тате?

Стокманъ. Само малко търпѣние, — всичко ще чуете. Жално, че братъ ми не е сега тука! Да, ето доказателство, че ние, хора, можемъ цѣли години наредъ да се лутаме като слѣпи къртици.

Хаустадъ. Но какво искате да кажѣте, г. докторе?

Стокманъ (се спира до масата). Не царува ли тука всеобщо убѣждение, че нашия градъ е едно много здраво мѣсто — ?

Хаустадъ. Разбира се.

Стокманъ. — едно съвсѣмъ, извънредно здраво мѣсто, — едно мѣсто, което заслужва да се прѣпоржчва нáй-горещо на болни и здрави — ?

Иванка. Да, но какво има, Ото? —

Стокманъ. И наистина, не похвалихме ли нашия градъ като такъвъ на цѣлото човѣчество? Азъ самъ не писахъ ли брошури и статии една слѣдъ друга въ *Народенъ Листъ* — ?

Хаустадъ. Да, тъй. Но какво слѣдъ това?

Стокманъ. Тази баня, която ние нарекохме дробътъ, нервитѣ, жилитѣ и не знамъ още какво на града ... —

Билингъ. Да, въ една тържественна минута азъ я даже прѣвъзнесохъ, като я нарекохъ нашето *биюще сърце*.

Стокманъ. Да, да, припомнямъ си. Но знаете ли какво е на дѣло тази голѣма, великолѣпна, прѣхвалена баня, която ни стори толкова пари, — знаете ли какво е тя?

Хаустадъ. Че какво е?

Иванка. Кажи го де, нáй-сетнѣ.

Стокманъ. Цѣлата баня е една адска чума!

Петра. Банята ли, тате!

Иванка (въ сжщото врѣме). Нашата ли баня?!

Хаустадъ (сжщо). Какво говорите, г. докторе!

Билингъ. Невъзможно!

Стокманъ. Цѣлата баня, ви казвамъ, е единъ отровенъ гробъ, опасенъ за здравето въ нáй-висока степень! Всичкитѣ нечистотии тамъ горѣ на Мюлталъ — всичко това, което тамъ наоколо толкова лошо смърди, — заразява водата, която кюнцитѣ водмтъ въ резервоара; сжщата тая проклета утровна мръсотия се явявж и по брѣга на морето.

Холстеръ. Тамъ гдѣто е морската баня ли?

Стокманъ. Да, именно тамъ.

Хаустадъ. Но отъ кждѣ знаете това толкова точно, г. докторе?

Стокманъ. Азъ изучихъ всичкитѣ обстоятелства толкова съвѣстно, колкото бѣше възможно. Охъ, отдавна подозирахъ това нѣщо. Миналото лѣто се явихж между гоститѣ на банята нѣколко извънредно забѣлѣжителни случаи отъ болести — тифъ, желудочна трѣска. —

Иванка. Да, припомнямъ си.

Стокманъ. Тогава мислѣхме, че чужденцитѣ сж донесли съ себе си тука болеститѣ; но пó-послѣ — прѣзъ зимата — дойдохж ми други

мисли, и тогава азъ подложихъ водата на едно много грижливо изслѣдванье.

Иванка. За това ти работѝ тогава толкова неуморно!

Стокманъ (засмѣно). Неуморно; ти можешъ така да говоришъ, Иванке. Но тука мене липсвахѫ и нáй-необходимитѣ научни помагала; и по тоя причина азъ проводихъ на университета проби отъ нашата вода за пиенье и за кѫпанье, за да ги анализира прочутия химикъ, Нисенъ.

Хаустадъ. И сега ти прие резултата отъ тоя анализъ.

Стокманъ (показва писмото). Ето го! По нáй-убѣдителенъ начинъ се доказва, че въ водата се намиратъ гнили органически вещества — милиони бактерии. Тогава прѣдставѣте си, до каква степень тѣ врѣдѭтъ здравето на хората, които се кѫпѭтъ или които пиѭтъ отъ тая вода.

Иванка. То е едно истинско щастие, че си го съгледалъ наврѣме.

Стокманъ. Нали?

Хаустадъ. И сега какво мислите да направите, г. докторе?

Стокманъ. Естественно е, че трѣбва да се погрижѫ да добиемъ чиста вода.

Хаустадъ. Възможно ли е това нѣщо?

Стокманъ. Трѣбва да стане възможно; иначе банята ставѫ непотрѣбна и ще пропадне. Но такъва опасность не сѫществувѫ. Мене е ясно прѣдъ очитѣ, какво трѣбва тука да се направи.

Иванка. Че какъ можà, Ото, да държишъ това тайно отъ насъ?

Стокманъ. Нима трѣбваше да го растрѫбѭ на цѣлия градъ, прѣди азъ самъ да бѫдѫ напълно увѣренъ?

Петра. Но поне на насъ —

Стокманъ. На никоя жива душа! Но ти утрѣ можешъ да идешъ при *стария бурсукъ*.

Иванка. Чувашъ, Ото — !

Стокманъ. Да, да: при господина дѣда. Той ще се смае, старикътъ. Той не прѣставѫ да говори, че не сымъ билъ доста уменъ; па и други мислѭтъ сѫщото — както го забѣлѣзахъ. Но сега нека видѭтъ тия добри хора, — нека видѭтъ! (Расхожда се и си трие рѫцѣтѣ). Раздразненнието, Иванке, ще е голѣмо! Всичкитѣ водопроводи трѣбва да се прѣмѣстѭтъ.

Хаустадъ (правъ). Всичкитѣ водопроводи ли? —

Стокманъ. Разбира се. Тѣ сѫ много ниско; трѣбва да се издигнѫтъ пó-горѣ.

Петра. Сега се доказва, че ти имаше тогава право.

Стокманъ. Да, припомняшъ ли си, Петро — ? Азъ бѣхъ противенъ, когато щѣхѫ да се строѭтъ, но никой не рачѝ да ме слушѫ. Но и азъ не усладихъ никакъ хапа на господата отъ Градския съвѣтъ — . Азъ съмъ приготвилъ едно описание на работата и за управлението на банята; тоя трудъ лежи отъ една недѣля на самъ готовъ; чакахъ само това, за да го прѣдамъ. (Показва писмото). Но сега управлението трѣбва тутакси да приеме документа. (Отива въ стаята си и се връщѫ съ единъ пакетъ книжа). Гледайте! цѣли четире коли дребно писани! И това писмо на прочутия химикъ ще се пригуди... Единъ вѣстникъ, Иванке! Нѣщо за обвиванье... добрѣ... така... и сега дай го на момичето; кажи му, че трѣбва тосъ часъ да го занесе на кмета.

Иванка (излиза съ пакета прѣзъ трапезарията).

Петра. Но, татко, какво ще каже вуйчо Хансъ?

Стокманъ. Какво ли ще каже? Той отъ сърце ще се зарадва, че се е раскрила една толкова важна истина.

Хаустадъ. Позволявате ли, г. докторе, да обнародвамъ въ *Народенъ листъ* едно малко антрефиле върху вашето откритие.

Стокманъ. Много ще ме задължите.

Хаустадъ. Желателно е, щото населението да се извѣсти за това, колкото пó-бързи е възможно.

Стокманъ. Да, несъмнѣнно.

Иванка (се връща). Испълнено.

Билингъ. Наистина, г. докторе, ето ви нá изведнъжъ първия човѣкъ въ града!

Стокманъ (Ходи веселъ изъ стаята). Ахъ, ба! Въ сѫщность азъ испълнихъ само дълга си. Азъ въ това съмъ единъ честитъ копачъ на иманье и нищо пó-вече. Но — въпрѣки...

Билингъ (на Хаустадъ). Г-нъ събрате, не мислите ли, че градътъ трѣбва да направи една овация на д-ра Стокмана?

Хаустадъ. Една честита мисъль! Да се туримъ тосъ часъ на чело на това нѣщо!

Билингъ. Да, да се постараемъ да съставимъ още тая вечерь единъ комитетъ. Да вземемъ, може би, печатаря Томсена — и васъ — и мене — и други —

Стокманъ. Ахъ, приятелю, оставѣте на страна тия лударии.

Хаустадъ. Но, г. докторе, който направи на родния си градъ такива голѣми услуги... —

Стокманъ. Не, не, не щѫ да чувамъ за такова нѣщо . . . . И ако управлението на банята би било наклонно да уголѣми заплатата ми, — азъ нѣма да приемѫ! Иванке, давамъ ти думата си, че нѣма да приемѫ!

Иванка. Въ това имашъ право, Ото.

Петра (дига чашата си). На здраве, татко!

Хаустадъ и *Билингъ.* На здраве, г. докторе, на здраве! (Чукатъ чашитѣ си).

Холстеръ (се чука съ Стокмана). Дано откритието ви да ви принесе много, много радости!

Стокманъ. Благодарѭ, благодарѭ, драги приятели! Азъ се осѣщамъ отъ сърце честитъ! Наистина, за човѣка е едно великолѣпно чувство съзнанието, че е сторилъ нѣкоя услуга на отечеството си и на съгражданетѣ си! Урра, Иванке!

(Улавя я за кръста и танцува съ нея изъ салончето. Госпожа Стокманъ крѣщи и се старае да се откопчи. Смѣхове, рѫкоплѣскания и овации на доктора. Фридрихъ и Валтеръ си подаватъ главата отъ вратата).

Вторий актъ.

Сѫщото салонче.

Вратата на трапезарията затворени. Прѣди пладня.

Първа сцена.

Иванка. Послѣ *Стокманъ.*

Иванка (излиза отъ трапезарията съ едно запечатано писмо въ рѫка, отива до вторитѣ врата отъ дѣсно и чука). Тука ли си, Ото?

Стокманъ (въ стаята си). Да, сега се върнахъ. (Влиза въ салончето.) Какво има?

Иванка. Едно писмо отъ брата ти. (Подава му го).

Стокманъ. Ха, ха! Дай да видимъ. (Раскѫсва бържи плика и чете). „Испратения рѫкописъ се повръща тука притворенъ“ . . . . (Чете понататъкъ съ нисъкъ гласъ). Хмъ! —

Иванка. Какво ти пише?

Стокманъ (пъхва книжята въ джеба си). Той казва само, че кѫдѣ пладня самъ ще дойде при мене.

Иванка. Тогава не забравяй да чакашъ въ кѫщи.

Стокманъ. Не бой се. Азъ си направихъ вече всичкитѣ прѣдпладнѣшни споходки.

Иванка. Азъ съмъ много любопитна да видѭ, какъ той ще погледне на работата.

Стокманъ. Ти ще видишъ, че не ще никакъ да му е приятно за това, гдѣто не е направилъ той самъ това откритие.

Иванка. Да, и азъ отъ това се боѭ!

Стокманъ. Въ сѫщность той ще се радва .... но — Хансъ се бои много, да не би и други хора да направѭтъ нѣкое добро на града. —

Иванка. Ахъ, азъ знамъ какъ трѣбва да се постѫпи, Ото: раздѣли съ него честьта на откритието! Не може ли да се каже, че той те упѫтилъ къмъ слѣдитѣ ...?

Стокманъ. Много хубаво; азъ не искамъ друго нищо, освѣнъ злото да се прѣмахне.

Втора сцена.

Напрѣшнитѣ. Нилсъ Ворзе.

Нилсъ Ворзе (Подава си главата отъ вратата на коридора, гледа любопитно около себе си, смѣе се вѫтрешно и пита лукаво). Истина ли е?

Иванка (отива на срѣща му). Татко! Ти тука?

Стокманъ. А ха! Тестътъ. Добро утро, добро утро!

Иванка. Влѣзъ де, татко.

Нилсъ Ворзе. Да, ако е истина, иначе ще се върнѫ.

Стокманъ. Какво да е истина?

Нилсъ Ворзе. Лудата история съ водопроводитѣ. Истина ли е?

Стокманъ. Да, наистина. Но сѣднѣте де малко, тесте. (Принуждава го да сѣдне на софата). И това не е ли едно голѣмо щастие за града?

Нилсъ Ворзе (не може да се стърпи да не се смѣе). Щастие за града ли?

Стокманъ. Да, това гдѣто можахъ да направѭ наврѣме откритието.

Нилсъ Ворзе (кикоти се). Да, да ... Никога не бихъ помислилъ, че ти ще изиграешъ на еднокръвния си братъ такъва една комедия.

Стокманъ. Комедия ли?

Иванка. Ахъ, какво говоришъ, драгий татко?

Нилсъ Ворзе (Турга на държалката на бастоня ржцѣтѣ си и брадата си и гледа втренчено и лукаво). Че какъ стои работата? Не е ли, че нѣкакво животно било влѣзло у водопроводитѣ?

Стокманъ. Да, бактерии.

Нилсъ Ворзе. Да, бак, бактерии .... хмъ. И както Петра увѣрявж, такива бактерии били тамъ навлѣзли въ голѣми количества; милиони, билиони —

Стокманъ. Да, тъй!

Нилсъ Ворзе. А въ сжщото врѣме никой човѣкъ не можалъ да ги види; — не е ли тъй?

Стокманъ. Да, не могжтъ да се видятъ.

Нилсъ Ворзе (съ тихъ смѣхъ). Това е наистина нáй-сполучената дяволщина, която съмъ чулъ отъ васъ.

Стокманъ. Какво искате да кажете?

Нилсъ Ворзе. Вие нѣма никога да убѣдите въ такова нѣщо кмета.

Стокманъ. Видѣ щемъ.

Нилсъ Ворзе. Вѣрвате ли, че той може да е толкова лудъ?

Стокманъ. Азъ се надѣвамъ, че цѣлия градъ ще е толкова лудъ.

Нилсъ Ворзе. Цѣлия градъ ли? Да, възможно е. Да имъ е честито на градскитѣ съвѣтници. Тѣ мислятъ, че сж пó-умни отъ насъ старитѣ. Тѣ бѣхж толкози нищожни, щото ме истикахж отъ Общинския Съвѣтъ. Но сега ще получжтъ наградата си. Да, Стокмане, излъжѣте ги добрѣ, както прилича!

Стокманъ. Ахъ, тесте —

Нилсъ Ворзе. Чувате ли? Както прилича! (Става). Направѣте, щото кметътъ и приятелитѣ му да влѣзжтъ въ капана ви и азъ тосчасъ ще броя за сиромаситѣ *двѣстѣ* корони.

Стокманъ. Да, това е много хубаво отъ васъ.

Нилсъ Ворзе. Да; истина е, че, както знаете, азъ не съмъ богатъ; но ако вие сполучите, сиромаситѣ ще добиятъ отъ мене *сто* курони за идущата коледа.

Третя сцена.

Напрѣшнитѣ. Хаустадъ.

Хаустадъ (иде отъ коридора). Добро утро! (Спира се). О, простѣте —

Стокманъ. Нѣма за какво. Заповѣдайте пó-наблизо.

Нилсъ Ворзе (пакъ се смѣе). Той! И той ли е въ тая работа?

Хаустадъ. Какво искате да кажѣте съ това?

Стокманъ. Да, и той е въ нея.

Нилсъ Ворзе. Мѫжахъ да си го прѣдставѭ! Историята трѣбва да се обнародва изъ вѣстницитѣ. Да, Стокмане, бива ви! Само измамѣте както прилича високоумнитѣ тия градски съвѣтници . . . . и колкото по́-лудешки толкозъ по́-добрѣ . . . . отъ това нѣма нищо да изгубите . . . . (Излиза).

Иванка (го испровожда).

Стокманъ (смѣе се). Помисли си, моятъ тестъ не вѣрва нито дума отъ тая цѣла история.

Хаустадъ. Това ли искаше да каже?

Стокманъ. Да. Вѣроятно и вие идете по сѫщата работа?

Хаустадъ. Да.

Стокманъ. Какво има?

Хаустадъ. За васъ като лѣкарь и ученъ човѣкъ тоя случай съ водопроводитѣ стои като нѣщо особенно. Сирѣчъ, вие не можете да знаете, че тая работа е само една халка отъ една цѣла верига грѣшки.

Стокманъ. Че какъ — ? Молѭ ви се, г. редакторе, нека сѣднемъ . . . не, тука на софата — (Хаустадъ сѣда на софата, докторътъ на единъ столъ отъ другата страна на масата). Да, Вие казахте . . . ?

Хаустадъ. Вчера казахте, че водата била поврѣдена отъ разни гнили вещества въ земята.

Стокманъ. Да, причината е, безъ всѣко съмнѣние, отровното блато тамъ горѣ въ Мюлталъ.

Хаустадъ. Но, простѣте, г. докторе, азъ мислѭ, че злото иде отъ едно съвсѣмъ друго блато.

Стокманъ. Отъ кое друго?

Хаустадъ. Отъ блатото, въ което лежи цѣлия нашъ общински животъ.

Стокманъ. Ахъ, г. Хаустадъ, какви сѫ тия прикаски?

Хаустадъ. Всичкитѣ градски работи испаднѫхѫ полека лека въ рѫцѣтѣ на нѣколко чиновника, глупави бирократи.

Стокманъ. Всичкитѣ не сѫ чиновници.

Хаустадъ. Или сѫ чиновници или сѫ тѣхни приятели и партизани. Само богатитѣ, само хора стари и съ извѣстни имена водѭтъ тука работитѣ.

Стокманъ. Но тия хора сѫ всички дѣятелни и разумни.

Хаустадъ. Това ли е доказателството за дѣятелностьта и разума на нашитѣ градски съвѣтници, гдѣто построихѫ водопроводитѣ тамъ, кѫдѣто сега се намиратъ?

Стокманъ. Да, естественно, това бѣше отъ тѣхна страна една голѣма глупость. Но то ще се поправи.

Хаустадъ. Мислите ли, че работата ще се уреди тъй лесно?

Стокманъ. Лесно или мѫчно — въ всѣкий случай тя ще се уреди.

Хаустадъ. Да, ако печатътъ се намѣси силно.

Стокманъ. Това не е никакъ нуждно, драгий ми; азъ съмъ увѣренъ, че братъ ми ... —

Хаустадъ. Извинѣте, г. докторе, но азъ съмъ длъженъ да ви обадѭ, че азъ мѣрѭ да се занимаѭ съ питаньето.

Стокманъ. Въ *Народенъ листъ* ли?

Хаустадъ. Да. Единъ редакторъ отъ моята популярна посока не може да испусне единъ такъвъ прѣвъсходенъ случай, като тоя. Трѣбва да се подкопае баснята за непогрѣшимостьта на управницитѣ. Това нѣщо трѣбва да се искорени, като всѣко друго суевѣрие.

Стокманъ. По тая точка азъ съмъ напълно съ васъ съгласенъ, г. редакторе; суевѣрие ли е? вънъ!

Хаустадъ. Понеже кметътъ е вашъ братъ, азъ не желаѭ да го нападамъ много. Но вие отбирате, че истината не знае какво нѣщо е хатъръ.

Стокманъ. Безъ съмнѣние, така е.... но!

Хаустадъ. Вие не трѣбва да имате лошо мнѣние за мене. Азъ не съмъ нито пó-себелюбивъ, нито пó-честолюбивъ отъ пó-вечето други хора.

Стокманъ. Но, драгий мой, кой мисли такова нѣщо?

Хаустадъ. Както знаете, азъ съмъ излѣзълъ отъ народа и съмъ ималъ добъръ случай да познаѭ отъ какво простия човѣкъ има нáй-голѣма нужда — и то е: да земе и той участие въ воденьето на общинскитѣ работи, г. докторе. Само това развива неговитѣ способности, неговото самосъзнание и неговото чувство на дългъ.

Стокманъ. Разбирамъ го много добрѣ. —

Хаустадъ Да. Слѣдъ това мислѭ, че единъ вѣстникарь земе на себе си тежка отговорность, когато испусни единъ благоприятенъ случай да пробуди мнозинството, дребнитѣ, измѫченитѣ хорица. Азъ знамъ, че въ лагера на голѣмцитѣ това ще се вижда като подстреканиe на бунтъ. Но това не ме безпокои. Стига съвѣстьта ми да е чиста.

Стокманъ. Много право, много право, г. Хаустадъ, стига само съвѣстьта ни да е чиста!... Но... вопрѣки това — работата е много сериозна — ! (Нѣкой хлопа). Свободно!

Четвърта сцена.

Стокманъ, Хаустадъ, Томсенъ влиза прѣзъ вратата на коридора; сиромашки облѣченъ въ черни дрѣхи, съ бѣла вратовръзка; ржкавици и шапка въ ржката.

Томсенъ (поздравлявж). Простѣте, г. докторе, гдѣто си позволявамъ...

Стокманъ (се исправя). Какво обичате?

Томсенъ. Истина ли е това, което ми расказа г. Билингъ, че вие сте искали да ни направите пó-добри водопроводи?

Стокманъ. Да, за банята.

Томсенъ. Тъй а! Тогава въ тоя случай искахъ само да ви кажж, че съмъ готовъ да подкрѣпнж вашето прѣдначинание съ голѣма енергия.

Хаустадъ (на Стокмана). Видите ли!

Стокманъ. Сърдечно ви благодарж; но... —

Томсенъ. Защото може би да не е злѣ, ако имате задъ гърба си, като резерва, насъ дребнитѣ граждане. Ние съставляваме, тъй да се каже, тука въ града *гжсто мнозинство,* — сирѣчъ когато пожелаемъ. И всѣкога е добрѣ, г. докторе, да имж човѣкъ мнозинството на своя страна.

Стокманъ. Нѣма съмнѣние. Но азъ не виждамъ да сж нужни тука нѣкои приготовления. Струва ми се, че една толкова проста и ясна работа... —

Томсенъ. Охъ, може би, че не ще да е врѣдително —; азъ познавамъ добрѣ нашитѣ власти; който имж властьта въ ржцѣтѣ си, не приемж прѣдложения, които идтъ отъ другата страна. И по тая причина добрѣ ще е, ако направимъ нѣкоя малка демонстрация.

Хаустадъ. Напълно моето мнѣние!

Стокманъ. Но какъ искате да демонстрирате?

Томсенъ. Естественно, само съ мѣрка, г. докторе; азъ всѣкога прѣдпочитамъ нáй-голѣмата умѣренность; понеже умѣренностьта е първата гражданска добродѣтель.

Стокманъ. Да, г. Томсенъ, вие сте познатъ за вашата умѣренность.

Томсенъ. Вѣроятно, не безосновно... Това що се отнасж до водопроводитѣ, то е за насъ, дребнитѣ граждане, отъ нáй-високо значение. Банята обрича да стане за града една малка златна рудница; ние всички отчакваме да живѣемъ отъ нея, — а именно ние домовладѣлцитѣ. По тая причина искаме да подкрѣпимъ това заведение съ всичкитѣ си сили. И понеже азъ съмъ прѣдсѣдатель на Домовладѣлческото дружество... —

Стокманъ. Тогава?

Томсенъ. — и освѣнъ това, и агентъ на Дружеството трезвости — да, вие знаете, г. докторе, че азъ залягамъ и къмъ тая посока?

Стокманъ. Да, да.

Томсенъ. — По тая причина имамъ най-добриятъ случай да се събирамъ съ всѣкакви хора. И понеже съмъ познатъ за разсѫдливъ, миролюбивъ гражданинъ, имамъ едно извѣстно влияние тука въ града, единъ малъкъ видъ отъ власть.

Стокманъ. Всичко това ми е извѣстно, г. Томсенъ.

Томсенъ. На, видите. — По тая причина за мене е много лесно да приготвѭ единъ адресъ, ако работата се сгорещи.

Стокманъ. Адресъ ли?!

Томсенъ. Да, единъ видъ благодарителенъ адресъ отъ страна на гражданетѣ — понеже вие открихте едно толкова важно нѣщо. Разбира се, че съдържанието му трѣбва да е умѣренно, за да не докачи властитѣ и другитѣ първенци. И ако не забраваме това, никой нѣма да ни осѫди за адреса.

Хаустадъ. Даже и ако да погледнѫтъ на него съ криво око.

Томсенъ. Не, не, никакви докачения на властитѣ, г. Хаустадъ! Но едно умѣренно, ако и малко нѣщо свободно, исказванье на убѣждениата, никой не може да укори.

Стокманъ (подава му рѫка). Не могѫ да ви искажѫ, драгий г. Томсенъ, колко ми е приятно, гдѣто моитѣ съграждане се стичатъ около мене!.. Кажѣте ми, могѫ ли да ви налѣѭ една чашка хересъ?

Томсенъ. Не, благодарѭ. Азъ не пиѭ такива спиртни питиета.

Стокманъ. Тогава една чаша пиво.

Томсенъ. Благодарѭ, благодарѭ, и това не щѫ, г. докторе. Толкова рано не вземамъ нищо.... Азъ трѣбва сега да идѫ въ града, за да поговорѭ съ една часть отъ домовладѣлцитѣ и да приготвѭ настроението.

Стокманъ. То е много любезно отъ ваша страна, г. Томсенъ! Но азъ не могѫ да разберѫ, защо сѫ нужни всичкитѣ тия мѣрки; азъ съмъ убѣденъ, че работата ще се нареди отъ само себе си.

Томсенъ (усмихнато). Властитѣ, г. докторе, работѭтъ малко полегичка.

Хаустадъ. Ние утрѣ въ *Народенъ Листъ* ще ги почукнемъ малко нѣщо, за да ги разбудимъ.

Томсенъ. Но, молѭ ви, не силно! Слушайте моятъ съвѣтъ, защото азъ съмъ придобилъ една извѣстна опитность въ училището на живота... Сега сбогомъ, г. докторе. И тъй, ние дребнитѣ граждане, стоимъ около васъ като една крѣпость! Вие имате съ васъ гѫстото мнозинство!

Стокманъ. Още единъ пѫть моята дълбока признателность, драгий г. Томсенъ. (стиска му рѫката). Добро вижданье!

Томсенъ. Добро вижданье, г. докторе! (Поздравлявѫ и си тръгвѫ; Стокманъ го испроваждѫ до коридора).

Хаустадъ (докторътъ се връщѫ въ стаята). А, какво казвате на това нѣщо, г. докторе? Не е ли вече врѣме да се нападне тая заспалость, тая страхливость?

Стокманъ. За Томсена ли говорите — ?

Хаустадъ. Да, и той принадлежи на оние, които лежѫтъ въ блатото, колкото и да е дѣятеленъ въ друго отношение. Такива сѫ пó-вечето тука у насъ. Тѣ се въртѭтъ и обрѫщѫтъ къмъ всичкитѣ страни; тѣ не могѫтъ да направѭтъ нито една стѫпка напрѣдъ; до такава степень сѫ тѣ осторожни и безпокойни.

Стокманъ. Но мене се чини, че г. Томсенъ е човѣкъ съ ягки убѣждения.

Хаустадъ. Имѫ нѣща, които азъ цѣнѭ още пó-високо и това сѫ: твърдость и дързость!

Стокманъ. Хмъ — тамъ имате право.

Хаустадъ. Именно за това азъ искамъ да се ползувамъ отъ случая, за да се опитамъ да пробудѭ пó-добритѣ. Обожанието на властьта трѣбва да се искорени у насъ. Ние сме длъжни да прѣдставимъ на нашитѣ съграждане данъкоплатци въ нáй-силна свѣтлина тая грѣшка съ водопроводитѣ.

Стокманъ. Добрѣ; ако мислите, че това е въ полза на общината, азъ не съмъ противенъ; но това да не става прѣди да се разговорѭ съ брата си.

Хаустадъ. Въ всѣкий случай азъ ще приготвѭ прѣзъ това врѣме една статия за *Народенъ Листъ.* И ако кметътъ не се съгласи на вашитѣ прѣдложения .... —

Стокманъ. Но какъ може да си помислите такова нѣщо?

Хаустадъ. Такова нѣщо е твърдѣ възможно. Тогава какво?

Стокманъ. Тогава азъ ви се обричамъ — (изведнъжъ). Тогава печатайте моята статия въ *Народенъ Листъ.*

Хаустадъ. Бива ли?

Стокманъ (подава му рѫкописа). Ето ви статията; вземѣте я за сега съ себе си.

Хаустадъ. Благодарѭ, благодарѭ и сбогомъ, г. докторе!

Стокманъ. Добро виждань̀е, драгий Хаустадъ!... Вие ще видите, че работата ще се уреди съвсѣмъ гладко, съвсѣмъ гладко!

Хаустадъ. Хмъ, ще видимъ (поздравлявѫ и излизѫ прѣзъ коридора).

Стокманъ (се доближавѫ до вратата на трапезарията и гледѫ въ нея). Иванке!... Ахъ, връщашъ ли се вече, Петро?

Пета сцена.

Стокманъ, Петра. Послѣ *Иванка.*

Петра (влиза). Да, отъ училището.

Иванка (влиза). Не е ли билъ още тука?

Стокманъ. Хансъ ли? не; но азъ разисках разни нѣща съ редактора. Той е въсхитенъ отъ моето откритие. Видишъ ли, то било много нó-важно отъ колкото мислѣхъ отъ начало. Той тури вѣстника си на мое расположение за въ случай, че срѣщнѫ мѫчнотии.

Иванка. Ще имашъ ли наистина нужда отъ печата?

Стокманъ. Ни нáй-малко. Но въ всѣкий случай, човѣкъ се въсхитява, когато знае, че *либералния независимъ печатъ* стои отъ негова страна. Па още нѣщо, и прѣдсѣдникътъ на Домовладѣлческото дружество бѣше тука прѣди малко.

Иванка. Тъй ли? Че за какво бѣше дошелъ?

Стокманъ. Да ми прѣдложи така сѫщо своята подпорка. Всичкитѣ искатъ да ми пристоѭтъ, ако работата стане опасна. Иванке — знаешъ ли какво имамъ задъ себе си?

Иванка. Какво имашъ задъ тебе ли? — Не!

Стокманъ. Гѫстото мнозинство.

Иванка. Ахъ да. Че добро ли е това нѣщо, Ото?

Стокманъ. Ти, невинно! Естественно!! (Търка си весело рѫцѣтѣ и се расхожда изъ стаята). О, каква радость поражда въ човѣка съзнанието, че върви братски рѫка въ рѫка съ своитѣ съграждане!

Петра. И че вършишъ работи толкова добри и полезни, Тате!

Стокманъ. Да, и за отечеството още отгорѣ!

Иванка. Нѣкой хлопа.

Стокманъ. Той е! (Хлопа се). Свободно!

Шеста сцена.

Прѣдишнитѣ. Кметътъ.

Кметътъ (отъ коридора). Добро утро.

Стокманъ. Добрѣ дошелъ. Хансъ!

Иванка. Далъ Богъ добро, деверко. Какъ сте?

Кметътъ. Благодарѭ, добрѣ съмъ. (На доктора). Азъ приехъ снощи отъ тебе, слѣдъ свършваньето на канцеларскитѣ часове, единъ рапортъ относително до състоянието водата на банята.

Стокманъ. И какво направи? — Прочете ли го?

Кметътъ. Да.

Стокманъ. И какво казвашъ за него?

Кметътъ. (хвърля погледъ отъ страна). Хмъ.

Иванка. Дойди, Петро. (Тя отива съ Петра въ стаята отъ лѣва страна).

Седма сцена.

Стокманъ. Кметътъ.

Кметътъ. (Слѣдъ кѫсо мълчание). Бѣше ли наистина нужно да правишъ всичкитѣ тия изслѣдвания задъ моя гърбъ?

Стокманъ. Да, до гдѣто азъ не бѣхъ напълно увѣренъ, трѣбваше —

Кметътъ. И сега ти мислишъ, че резултатътъ на изслѣдваньето ти е вѣренъ?

Стокманъ. Азъ вѣрвамъ, че ти самъ си се убѣдилъ въ това!

Кметътъ. Имашъ ли намѣрение да прѣдадешъ на управлението банята тоя рапортъ, като единъ видъ официяленъ документъ?

Стокманъ. Разбира се. По това нѣщо трѣбва да се взематъ нѣкои мѣрки и то незабавно.

Кметътъ. Както обикновенно, ти употрѣбявашъ въ твоето съчинение много силни изражения. Между другото ти казвашъ, че това, което ние сме давали на посѣтителитѣ банята, било отрова.

Стокманъ. Но ти, Хансъ, знаешъ ли нѣкое друго изражение по това нѣщо? Я си помисли: заразена вода, външно както и вѫтрѣшно! И това за бѣдни злочестници, които се прѣдаватъ на насъ пълни съ довѣрие и които си трошатъ паритѣ, за да си възвърнѫтъ здравието!

Кметътъ. И въ твоитѣ заключения дохаждашъ до резултата: да построимъ единъ каналъ, въ който да се вливатъ всичкитѣ мними нечистотии тамъ горѣ въ Мюлталъ; сѫщо да се прѣмѣстѭтъ и водопроводитѣ.

Стокманъ. Може би, че ти ще знаешъ нѣкое друго срѣдство? Азъ не знамъ друго.

Кметътъ. Днесъ прѣди пладня азъ споходихъ градския инжинеръ, и като на смѣхъ му отворихъ дума за тия твои прѣдложения, които може би нѣкога по́-късно да се вземѫтъ въ внимание.

Стокманъ. Нѣкога, по́-късно!

Кметътъ. Естественно той се изсмѣ на тая моя мнима глупость. Потрудилъ ли си се да помислишъ, колко ще сторѭтъ промѣненията, които прѣдлагашъ? Отъ разясненията, които добихъ отъ инжинера

излизѫ, че разноскитѣ ще се въскачѫтъ вѣроятно на нѣколко стотини хиляди курони.

Стокманъ. Толкова ли много?

Кметътъ. Да. Но по́-злото е, че работата ще вземе на́й-малко двѣ години врѣме.

Стокманъ. Двѣ години ли, двѣ цѣли години?

Кметътъ. На́й-малко. И какво ще стане банята прѣзъ това врѣме? Да я затворимъ ли? Да, друго не ни остава. Или ти мислишъ, че ще доде въ града поне единъ чужденецъ, щомъ веднъжъ се разчуе, че водата била врѣдителна за здравето?

Стокманъ. И тя е наистина врѣдителна, Хансъ!

Кметътъ. И всичко това сега, когато банята напрѣдвѫ и се прочувѫ! И въ съсѣднитѣ градища могѫтъ да се устроѭтъ морски бани. Не мислишъ ли, че тѣ тамъ ще употрѣбѭтъ всичкитѣ си сили, за да отбиѭтъ къмъ тѣхъ си цѣлото течение на чужденцитѣ? Да, безъ всѣко съмнѣние. А ние ще стоимъ съ сгърнати рѫцѣ. Вѣроятно, ще бѫдемъ принудени да затворимъ цѣлото това скѫпо заведение; и ти ще станешъ опропастительтъ на родното си мѣсто.

Стокманъ. Азъ ще станѫ опропастительтъ ли?

Кметътъ. Градътъ има надѣжда за нѣкаква сериозна бѫднина само чрѣзъ банята. Въ това ти си убѣденъ все тъй добрѣ както и азъ?

Стокманъ. Но, по твоето мнѣние, какво трѣбва да се направи?

Кметътъ. Азъ не можахъ да истеглѭ отъ твоя рапортъ убѣждението, че качеството на водата въ банята е толкова опасно, колкото ти го прѣдставяшъ.

Стокманъ. Въ сѫщность то е по́-лошаво! Въ всѣкий случай водата се влошава прѣзъ лѣтото, когато горещината се уголѣми.

Кметътъ. Както казахъ, азъ вѣрвамъ, че ти прѣувеличавашъ твърдѣ много. Единъ способенъ лѣкарь трѣбва да е въ състояние да вземе такива мѣрки, каквито науката съвѣтва, за да се прѣдварѭтъ врѣдителнитѣ дѣйствия и да знае да помогне, когато тѣ би се показали по единъ несъмнѣнъ начинъ.

Стокманъ. И за това? . . . . Послѣ? —

Кметътъ. Сѫществующиятъ начинъ на водоснабдението е единъ фактъ; на него трѣбва да се гледа като на такъвъ. Но, по всѣка вѣроятность, когато му доде врѣмето, управлението не ще да бѫде противно да разгледа, до колко ще е възможно да се въведѫтъ нѣкои прѣобразования, които нѣма да изискѫтъ голѣми парични жъртви.

Стокманъ. И ти си въображавашъ, че азъ ще се съгласѭ на едно такова прѣдателство?

Кметътъ. Прѣдателство ли?!

Стокманъ. Да, това ще е едно вѣроломство, — една измама, една лъжа, да, едно прѣстѫпление срѣщу населението, срѣщу цѣлото общество!

Кметътъ. Както пó-напрѣдъ забѣлѣзахъ, азъ не можáхъ да се убѣдѭ, че тука има наистина опасность.

Стокманъ. Не си се убѣдилъ ли?! Това е невъзможно. Моето описание на прѣдмета е толкова ясно и право! Ти самъ виждашъ това, Хансъ, но не искашъ да го признаешъ. Ти станѫ причина да се построи зданието на банята и да се прокаратъ водопроводитѣ тамъ гдѣто сѫ сега; и това е — тая проклѣта грѣшка е, което ти не рачишъ да исповѣдашъ. Какъ? — ти мислишъ, че азъ не го виждамъ?

Кметътъ. Че какво има, ако това би било истина? Ако азъ бдѭ съ единъ извѣстенъ страхъ надъ моятъ престижъ, това го правѭ въ интереса на града. Безъ нравственна власть азъ не могѫ да рѫководѭ работитѣ тъй както мислѭ, че е полезно за благото на цѣлото; за това — и по разни други причини — желаѭ да не се подава твоятъ рапортъ въ управлението на банята. Въ интереса на всички, това нѣщо трѣбва да остане между насъ. Пó-послѣ азъ ще го турѭ на дневния редъ, и тогава ние ще направимъ безъ шумъ нáй-доброто, което ще бѫде възможно; но за това не трѣбва да се расчува нищо, нито нáй-малкото нѣщо отъ тая фатална работа.

Стокманъ. Това вече не може да се спре, драгий Хансъ.

Кметътъ. Трѣбва и ще се спре!

Стокманъ. Невъзможно е, ти казвамъ; вече го знаѭтъ много хора.

Кметътъ. Знаѭтъ ли го и чужди лица!? кои? Да не би да знаѭтъ и тия господа отъ *Народенъ листъ,* тѣзи тамъ — ?

Стокманъ. Да, и тѣ. *Либералния независимъ печатъ* ще се погрижи да ви принуди да испълните дълга си.

Кметътъ. (слѣдъ късо мълчание). Ти си единъ много неразсѫдливъ чловѣкъ, Ото. Не помисли ли какви сетнини това може да има за тебе?

Стокманъ. Сетнини ли? за мене?!

Кметътъ. За тебе и за твоитѣ — да.

Стокманъ. Какво искашъ да кажешъ съ това?

Кметътъ. Струва ми се, че азъ съмъ се отнасялъ всѣкога срѣщу тебе като благотворенъ братъ.

Стокманъ. Да, тъй е, и азъ съмъ ти отъ сърце признателенъ.

Кметътъ. Не го искамъ. Отъ части азъ бѣхъ принуденъ да правѭ това — и за собственния си интересъ. Азъ имахъ всѣкога надѣжда, че ще бѫдешъ пó-въздържанъ, когато ти помагамъ да поправишъ икономическото си положение.

Стокманъ. Какво? Ти си правилъ добринитѣ само за себе си?

Кметътъ. Отъ части, ти казвамъ. Много е тежко за единъ чиновникъ, когато ближнитѣ му постоянно се компромитирватъ.

Стокманъ. И ти си на мнѣние, че азъ се компромитирвамъ?

Кметътъ. По злощастие, да... безъ да се сѣщашъ. Ти си немиренъ, зълъ, бунтовникъ. Ти имашъ единъ злочестъ навикъ да пишешъ по вѣстницитѣ за всичкитѣ възможни и невъзможни нѣща. Щомъ ти хрумни нѣщо въ главата, тосчасъ написвашъ нѣкой членъ или издавашъ даже нѣкоя брошура.

Стокманъ. Да, но не е ли единъ дългъ за всѣкий гражданинъ да съобщава на населението новитѣ мисли, които има?

Кметътъ. Ахъ, за какво сѫ нужни на населението нови мисли? Не му ли стигатъ добритѣ, старитѣ, признатитѣ мисли, които има вече?

Стокманъ. И ти казвашъ това тъй — откровенно!

Кметътъ. Да, азъ съмъ длъженъ да ти говорѭ нáй-послѣ откровенно. До сега азъ го избѣгвахъ, защото знаяхъ, колко си раздразителенъ, но сега трѣбва да ти кажѫ истината, Ото. Ти не можешъ да си прѣдставишъ, каква врѣда си докарвашъ чрѣзъ твоята неразсѫдлива суровость. Ти се оплаквашъ отъ властитѣ, даже и отъ правителството, — хвърляшъ му обвинения въ очитѣ, казвашъ, че те обезправдавали, че те гонѣли! Но ти, който си единъ досаденъ гражданинъ, можешъ ли да очаквашъ друго нѣщо?

Стокманъ. Какво? — азъ съмъ още и досаденъ?

Кметътъ. Да, Ото, ти си единъ много досаденъ сътрудникъ, азъ самъ трѣбва да го осѣтѭ. Ти се туряшъ пó-високо отъ всичкитѣ съображения. Ти изглеждашъ като че съвсѣмъ си забравилъ, че само на мене длъжишъ тукашната си служба, лѣкарь при банята.

Стокманъ. Не, азъ я спечелихъ по право, азъ и никой други! Азъ първи открихъ, че градътъ може да стане една цвѣтуща банска станция, и азъ бѣхъ едничкия убѣденъ въ това още отъ начало. Дълги години азъ стояхъ самъ, — дълги години наредъ трѣбваше съвсѣмъ самъ да се борѭ за тая моя мисъль — и писахъ, писахъ.

Кметътъ. Не го отказвамъ, но тогава още не му бѣше дошло врѣмето. Наистина, ти не можеше да разберешъ това отъ твоятъ отлъченъ отъ свѣта кѫтъ тамъ горѣ. Но пó-послѣ, когато доде згодно врѣме, азъ — заедно съ други — взехъ работата въ рѫцѣтѣ си.

Стокманъ. Да, за да развалите отъ дъно моятъ великолѣпенъ планъ. Сега се вижда какви умници сте биле.

Кметътъ. По моето убѣждение, сега се показва само, че ти пакъ имашъ нужда отъ нѣкоя жъртва, за да упражнишъ на нея своето буйство. Ти искашъ да нападашъ твоето началство, — това е твоятъ старъ навикъ. Ти не можешъ да търпишъ никаква власть надъ себе си; ти гледашъ на криво всѣки чиновникъ, който стои пó-горѣ отъ тебе; ти гледашъ на него като на личенъ врагъ и въ такъвъ случай всѣко оржжие ти аресва. Но сега азъ ти обърнжхъ вниманието върху интереситѣ на цѣлиятъ градъ, — слѣдователно и твоитѣ, които сж въ опасность. И за това ти казвамъ, Ото: съ непоклатима строгость ще постоянствовамъ върху условието, което мѣрж да ти турж сега.

Стокманъ. И това условие е?

Кметътъ. Понеже си билъ толкова непрѣдпазливъ, за да говоришъ съ некомпетентни лица по тоя деликатенъ въпросъ, който трѣбваше да се пази като една тайна на управлението, естественно е, че тая грѣшка не може вече да се изглади. Скоро ще се пръснжтъ всевъзможни слухове, които злонамѣреннитѣ ще подклаждатъ чрѣзъ всевъзможни наднаждания и прѣиначвания. По тая причина ще е нужно да излѣзишъ да опровергавашъ публично тоя родъ слухове.

Стокманъ. Азъ ли? че какъ? Не те разбирамъ.

Кметътъ. Трѣбва да се искаже надѣждата, че, като повторишъ изслѣдванията си, ще додешъ до заключение, че работата не била толкози опасна, колкото си я помислилъ отъ начало.

Стокманъ. Аха — ти отчаквашъ отъ мене такова нѣщо!

Кметътъ. Послѣ се отчаква да имашъ довѣрие въ управлението на банята и да го искажешъ публично, като дадешъ увѣрение, че то ще вземе съ цѣла добросъвѣстность нужднитѣ мѣрки, за да поправи възможнитѣ недостатки, които би се показали.

Стокманъ. Да, но това не ще можете да направите, догдѣто си служите съ кърпашка работа. И това е моето твърдо и пълно убѣждение, Хансъ!

Кмътътъ. Като чиновникъ ти нѣмашъ право да имашъ отдѣлно убѣждение.

Стокманъ (очуденъ). Азъ нѣмамъ право да имамъ ...?

Кметътъ. Като чиновникъ, ти казвамъ. Като частно лице — Боже мой, това е друго нѣщо. Но като подчиненъ чиновникъ на банята, ти нѣмашъ право да искажешъ едно мнѣние, което е въ противорѣчие съ мнѣнието на твоитѣ началници.

Стокманъ. Това е вече прѣкалено! Какъ, азъ, въ качеството си на лѣкарь, на ученъ човѣкъ нѣмамъ право...!

Кметътъ. Прѣдметътъ, който е на дневния редъ, не е чисто наученъ; той е пó-вече смѣсенъ, той е една технико-икономическа работа.

Стокманъ. Хмъ, това ми е все едно! Азъ претендирамъ за себе си свободата да се произнасямъ за всичкитѣ възможни въпроси въ свѣта.

Кметътъ. Добрѣ. Но не и за въпросътъ на банята, — това ти запрѣщавамъ.

Стокманъ. (гръмогласно). Вие ми запрѣщавате! Вие! хора, които...!

Кметътъ. Азъ ти го запрѣщавамъ — азъ, който съмъ твой нáй-високий шефъ; и когато ти запрѣщавамъ нѣщо, ти трѣбва да се покоришъ.

Стокманъ (като въздържа гнѣва си). Хансъ — наистина, ако не бѣше билъ мой братъ...!

Осма сцена.

Стокманъ, Кметътъ, Петра, Иванка.

Петра (блъсва вратата). Татко, не трѣбва да приемашъ това, което ти прѣдлагатъ.

Иванка (тича слѣдъ нея). Петро! Петро!

Кметътъ. Ахъ! прислушвали ни!

Иванка. Не бѣше нужно; вие говорѣхте толкози високо щото...

Петра. Да, азъ прислушвахъ.

Кметътъ. Нáй-послѣ, пó-добрѣ. —

Стокманъ (се доближава до него). Ти говоряше за запрѣщение и покорство!

Кметътъ. Ти ме принуди да ти говорѭ по такъвъ начинъ.

Стокманъ. Тъй щото, азъ трѣбва да се ударѭ по устата чрѣзъ едно публично заявление?

Кметътъ. Ние смѣтаме като неизбѣжно нужно обнародванието на едно заявление въ показаната смисъль.

Стокманъ. И — ако азъ не се подчинѭ?

Кметътъ. Тогава, за оспокоение на населението, ние сами ще обнародваме такова едно заявление.

Стокманъ. Добрѣ. Но въ тоя случай азъ ще излѣзѫ явно противъ васъ. Азъ постоянствувамъ на своето убѣждение; азъ ще докажѫ, че имамъ право, а не вие. И тогава — какво ще сторите?

Кметътъ. Тогава не ще да могѫ да се въспротивѭ на твоето отчисление.

Стокманъ. Какво?

Петра. Татко — отчисление!

Иванка. Отчисление!

Кметътъ. Да, твоето отчисление като лѣкарь при банята. Азъ ще бѫдѫ принуденъ да прѣдложѫ незабавното ти уволнение.

Стокманъ. И вие смѣете да направите такова нѣщо!

Кметътъ. Ти самъ ни прѣдизвикващъ да го направимъ.

Петра. Вуйчо, едно такова поведение къмъ единъ човѣкъ, като баща ми, е възмутително!

Иванка. Петро!

Кметътъ (гледа Петра съ прѣзрѣние). Ахъ, позволяватъ си още отъ сега да исказватъ мнѣния. Да, естественно. (На Иванка). Бульо, вѣроятно вие сте въ тая кѫща нáй-умната. Употрѣбѣте всичкото си влияние, за да накарате мѫжа си да разбере какви сетнини ще има неговата упоритость както за домочадието му . . .

Стокманъ. За моето домочадие, освѣнъ мене, нѣма право никой човѣкъ да се грижи.

Кметътъ. Както за домочадието му, повтарямъ, тъй и за града ни.

Стокманъ. Азъ, само азъ искамъ истинското добро на града! Азъ искамъ да се открипѫтъ недостатkитѣ, които рано или кѫсно ще станѫтъ явни. Единъ день ще се види, кой отъ насъ двама ни е искренно обичалъ родното си мѣсто.

Кметътъ. Ти, който въ слѣпия си инатъ искашъ да присушишъ нáй-важния изворъ за прѣхраната на града.

Стокманъ. Бре човѣче! Тоя изворъ е утровенъ! Ти изумѣлъ ли си! Ние търгуваме тукъ съ мръсотии! — това е нашия изворъ за прѣхрана! цѣлия нашъ цвѣтущъ общественъ животъ тегли храната си отъ една лъжа!

Кметътъ. Въображение — или нѣщо пó-лошаво! Оня, който хвърля противъ собственния си роденъ градъ такива докачителни загатвания, трѣбва да е единъ врагъ на обществото.

Стокманъ (спуща се на него). И ти смѣешъ . . .!

Иванка (се хвърлѭ по мѣжду имъ). Ото!

Петра (улавѭ рѫката на баща си). Успокои се, Тате!

Кметътъ. Азъ не желаѭ да се излагамъ тука на бой. Ти си сега прѣдупрѣденъ. Размисли добрѣ, какво длъжишъ на себе си и на своитѣ си. Сбогомъ! (Отива си.)

Девета сцена.

Стокманъ, Иванка, Петра. Послѣ *Фридрихъ* и *Валтеръ.*

Стокманъ (ходи изъ стаята). И азъ трѣбва да прѣтърпѭ една такава суровость! . . . . въ собственната си кѫща!

Иванка. Да, това е срамотно . . . —

Петра. Азъ бихъ желала тоя вуйчо . . .!

Стокманъ. Но азъ самъ съмъ виновенъ. Азъ трѣбваше отдавна да имъ покажѫ зѫбитѣ си, да хапѭ около себе си!

Иванка. Ахъ, Ото, силата е въ брата ти.

Стокманъ. Но правото е отъ моя страна!

Иванка. Да, да. Но колко струва правото безъ силата?!

Петра. Ахъ, майко —!

Стокманъ. Какво? Нима въ едно свободно общество правото не е силата?!

Иванка. Но, помисли си, Ото, ако те отчислятъ: твоето семейство, твоитѣ дѣца! . . . .

Петра. Не мисли, майко, при всѣко нѣщо нáй-напрѣдъ на насъ!..

Стокманъ. Бива ли да се прѣгънѫ въ окаянна подлость прѣдъ тоя господинъ братъ и прѣдъ проклѣтитѣ му партизани, и да плѣснѫ истината по лицето? Азъ не би ималъ тогава нито една честита минута въ живота си!

Иванка. Но Богъ да ни пази отъ щастието, което ни чака, ако постоянствувашъ на своятъ отказъ. Тогава ти отъ ново ще останешъ безъ опрѣдѣленъ приходъ, безъ срѣдства за сѫществуванье. Азъ мислѭ, че ние въ прѣдишнитѣ врѣмена отъ дъно вкусихме тоя животъ. Не го забравяй, Ото, и размисли какво туряшъ въ опасность!

Стокманъ (въ вѫтрѣшна борба, показва юмруцитѣ си). И тая канцеларска мишка смѣе да заплашва съ такова нѣщо единъ свободенъ и честенъ човѣкъ! Това не е ли срамотно, Иванке?

Иванка. Да, срамотно е да постѫпва тъй съ тебе. Но на тая земя трѣба по нѣкога да се прѣтърпѣватъ безправдитѣ . . . . Я погледни момчетата, Ото, я ги вижъ! . . . — Какво ще станѫтъ! Ахъ, не не, ти не ще да дързнишъ . . . —

Валтеръ и *Фридрихъ* (влизатъ прѣзъ това врѣме съ училищнитѣ си книги).

Стокманъ. Дѣцата ми —! (Спира се тосчасъ; слѣдъ едно опрѣдѣлено и твърдо рѣшение). — Не, и ако цѣлия свѣтъ би пропаднжлъ: Никога нѣма да прѣгънж гръбнакя си подъ едно такова срамотно иго! (Отива къмъ стаята си.)

Иванка (отива слѣдъ него). Ото, какво мислишъ да правишъ?!

Стокманъ (на вратата). Искамъ да си запазѭ правото да не се срамѭ отъ дѣцата си! (Отива въ стаята си).

Иванка (плаче). О, сега нека Богъ ни бжде на помощь!

Петра. Недѣй плака, мале! Татко дѣйствова тъй както е длъженъ да дѣйствува! (Дѣцата питатъ очудено какво има; Петра имъ прави знакъ да мълчатъ).

Третий актъ.

Редакцията на „Народенъ листъ“.

На задната стѣна, на лѣво, врата. Отъ дѣсно на сжщата стѣна втора врата съ стъкла, прѣзъ които се гледа въ печатницата. На дѣсната стѣна третя врата. На срѣдъ залата една голѣма маса, на която лежатъ книги за писанье, вѣстници и книги. Пó-напрѣдъ на лѣво единъ прозорецъ и до него единъ високъ чинъ за писанье, съ високъ столъ. Около масата нѣколко фотьола, и край стѣнитѣ нѣколко други стола. Въ салата доста тъмно и неприятно, мебилитѣ старински стилъ, фотьолитѣ замацани и платното садрано. Въ печатницата се видятъ нѣколко словослагатели, че работятъ; пó-назадъ една ржчна машина за печатанье въ дѣйствие.

Първа сцена.

Хаустадъ сѣди до масата и пише. Слѣдъ малко иде Билингъ съ ржкописа на доктора въ ржка.

Билингъ. Да, наистина!

Хаустадъ (пише). Прочетохте ли го?

Билингъ (слага ржкописа на масата). Да.

Хаустадъ. Нали докторътъ се е заловилъ сериозно за работата?

Билингъ. Всѣка дума удри като чукъ — съ поразителна сила.

Хаустадъ. Да, но такива голѣмци не падатъ отъ първия ударъ.

Билингъ. Несъмнѣнно. Но и за това ще слѣдваме да удримъ, до гдѣто се намѣрятъ на земята. Когато азъ прѣди малко четяхъ ржкописа, струваше ми се като че чувахъ отъ далеко бученьето на революцията.

Хаустадъ (се обръща). Пстъ! Да не би Томсенъ да чуе тия думи!

Билингъ (пó-ниско). Томсенъ е една треперушка, една баба; въ него нѣма искра отъ юнашство. Но тоя пжть вие ще си прокарате волята, нали? Съчинението на доктора нали ще се напечата?

Хаустадъ. Да, ако кметътъ не се подчини доброволно!

Билингъ. То ще бжде извънредно неприятно.

Хаустадъ. Въ всѣкий случай ние можемъ да искараме полза отъ положението, каквото и да се случи. Ако кметътъ не се съгласи на прѣдложенията на доктора, тогава ще скочатъ отгорѣ му всичкитѣ дребни граждане, цѣлото Дружество на домовладѣлцитѣ. Приеме ли обаче тия прѣдложения, тогава ще се смрази съ голѣмитѣ акционери, които бѣхж до сега неговата нáй-яка подпора.

Билингъ. Да, да, понеже тѣ тогава ще трѣбва да похарчатъ една доста голѣма сумичка.

Хаустадъ. Въ това можете да бждете увѣренъ; и тогава, видите ли, веригата ще се строши; а ние ще доказваме на населението всѣки день, че кметътъ не е въ никое отношение достоенъ за положението, което занимава, и че всичкитѣ служби, цѣлото общинско управление трѣбва да се тури въ ржцѣтѣ на *либералното* население.

Билингъ. Дѣйствително, положението неможе да е пó-благоприятно за насъ! Виждамъ го, виждамъ го: ние сме при надвѣчерието на една малка мѣстна революция! (Хлопа се на вратата).

Хаустадъ. Пстъ! (Вика). Свободно!

Втора сцена.

Прѣднишнитѣ. Стокманъ прѣзъ заднитѣ врата на лѣво.

Хаустадъ (отива на срѣща му). Ахъ, вие ли сте, г. докторе Какво има?

Стокманъ. Печатайте, г. редакторе, печатайте пó-скоро!

Билингъ. Урра!

Стокманъ. Печатайте, ви казвамъ! Войната се започва тука въ града, г. Билингъ!

Билингъ. Война ли? Нека се надѣваме, че ще е безпощадна — на животъ или смърть, г. докторе!

Стокманъ. Тоя членъ е само въведението. Въ главата ми има вече проектитѣ за четире петь други. Кждѣ е Томсенъ?

Билингъ. (вика въ печатницата). Томсенъ, моля за една минута!

Хаустадъ. Вие казвате още четире петь други статии? По сжщия ли прѣдметъ?

Стокманъ. Не, драгий ми, не, по съвсѣмъ други нѣща, но всичко се върти около водопроводитѣ и канала. Едното има принудително

другото за послѣдствие. То е сѫщо както когато се почене събаряньето на едно старо здание.

Билингъ. Да, работата не се свършва прѣди цѣлата колиба да е съборена.

Третя сцена.

Напрѣшнитѣ, Томсенъ.

Томсенъ (отъ печатницата). Събаряньe ли? Нима г. докторъ иска да събори банята?

Хаустадъ. Пази Боже! Не се бойте.

Стокманъ. Не, ние нападаме съвсѣмъ други учреждения. А какво казвате, г. редакторе, за моята статия!

Хаустадъ. Едно истинско образцово произведение.

Стокманъ. На ли? Да, радвамъ се.

Хаустадъ. Описанието е толкова ясно, толкова убѣдително, щото човѣкъ не трѣбва да е специялистъ, за да си състави едно пълно понятие за прѣдмета. Всѣкий мислящъ човѣкъ ще вземе безусловно вашата страна.

Томсенъ. Вѣроятно и разумнитѣ.

Билингъ. Разумни и неразумни, съ една дума, цѣлия градъ.

Томсенъ. Като е тъй, нека рѣшимъ напечатваньето.

Хаустадъ. Утрѣ рано статията ще излѣзе.

Стокманъ. Да, вие не трѣбва да се бавите вече нито единъ день ... г. Томсенъ; погрижѣте се да не се испуснѫтъ печатни грѣшки. Всѣка дума е важна. Азъ ще наминѫ пакъ пó-кѫсно да прѣгледамъ на бързо коректуритѣ .... Да, азъ не могѫ да ви искажѫ съ какво нетърпѣние чакамъ да видѫ статията си напечатана, за да я хвърлѭ...

Билингъ. — Да — като една свѣткавица!

Стокманъ. — въ цѣлия свѣтъ, и да я подложа на обсѫжданието на всичкитѣ безпристрастни. О, вие не можете да си прѣдставите, какво трѣбваше азъ днесъ да прѣтърпѭ. Заплашваха ме, искахѫ да ми отнематъ моитѣ нáй-ясни човѣшки права.

Билингъ. Какво? Вашитѣ човѣшки права ли?

Стокманъ. — искахѫ да ме убиѭтъ духомъ, да ме убиѭтъ до степеньта на единъ подълъ вагабонтинъ; искахѫ отъ мене да турѭ пó-високо личнитѣ ползи отъ моитѣ нáй-дълбоки и нáй-свети убѣждения.

Билингъ. Това е твърдѣ много сурово.

Хаустадъ. Такова нѣщо може да се отчаква отъ другата страна.

Стокманъ. Но съ мене тѣ не намиратъ смѣтка; това ще имъ го покажѫ черно на бѣло. Сега азъ ще си хвърлѭ копката прѣдъ *Народенъ Листъ* и всѣки день ще ги бомбардирамъ съ взривни статии — една слѣдъ друга.

Томсенъ. Да, но това е . . . —

Билингъ. Урра! Ще има война, ще има война!

Стокманъ. — азъ ще ги търтѭ на земята, ще ги обърнѫ въ прахъ, ще съборѭ всичкитѣ имъ крѣпости прѣдъ очитѣ на цѣлото население! Да, това ще го извършѫ!

Томсенъ. Добрѣ, г. докторе, но съ мѣрка.

Билингъ. Ахъ, що? „съ мѣрка"? Динамитътъ не трѣбва вече да се пести!

Стокманъ (слѣдва). — Понеже сега не е вече дума само за водопроводитѣ и за каналитѣ; не, цѣлото общество трѣбва да се прѣчисти и дезинфектира.

Билингъ. Дезинфектира, — тая е спасителната дума.

Стокманъ. Вънъ кърпежитѣ и замазванията! и то по всичкитѣ клонове! Днесъ се отворихѫ прѣдъ очитѣ ми безкрайни хоризонти. Ние трѣбва да имаме млади, нови знаменосци, нови началници по всичкитѣ прѣдни редове.

Билингъ. Внимание!

Стокманъ. И ако ние държимъ наедно, тогава всичко се постига тъй лесно, тъй лесно! Цѣлото промѣнение ще заприлича на пущаньето въ водата на единъ корабъ. Да, или вие не вѣрвате, може би?

Хаустадъ. Азъ, отъ моя страна, съмъ убѣденъ, че, ние имаме сега всичкитѣ надѣжди да туримъ общинското управление въ рѫцѣтѣ на ония, на които то принадлежи по закона.

Томсенъ. И азъ съмъ убѣденъ, че ако ние дѣйствуваме съ мѣрка, работата не ще да е опасна.

Стокманъ. Че кой пита да-ли тя е опасна или не! Това което вършѫ, правѭ го въ името на истинната и за спокойствие на съвѣстьта си.

Хаустадъ. Да, г. докторе, вие сте лицето, което заслужвате силна подпорка.

Томсенъ. Очевидно е, че докторътъ е истинския приятель на града.

Билингъ. Д-ръ Стокманъ е единъ истински *патриотъ!*

Томсенъ. Азъ вѣрвамъ, че Дружеството на домовладѣлцитѣ ще усвои тая дума.

Стокманъ (трогнатъ, стиска имъ ржцѣтѣ). Благодарѭ, благодарѭ, драги ми вѣрни приятели . . . . Колко сж благотворни такива думи . . . . Моятъ г-нъ братъ ми прикачи едно съвсѣмъ друго име. Сега ще му заплатѭ съ лихвитѣ наедно! Но трѣбва да си вървѭ, за да споходѭ единъ сиромахъ човѣкъ . . . . Както казахъ, пакъ ще се върна. Молѭ ви да не заличавате отъ ржкописа ми нито една удивителна! Напротивъ, притурѣте още една дузина! Добрѣ, добрѣ! сбогомъ за малко врѣме, — сбогомъ, сбогомъ! (взаимно земанье сбогомъ; испроваждатъ го всички до вратата).

Хаустадъ. Той може да ни стане единъ безцѣненъ сътрудникъ!

Томсенъ. Да, до гдѣто се ограничава съ историята на банята; но, ако иде пó-нататъкъ, не ще да е разумно да го придружаваме.

Хаустадъ. Хмъ, това зависи . . . —

Билингъ. Ахъ, вие сте единъ дъртъ страхопъзлю.

Томсенъ. Страхопъзлю ли? Да, когато се отнася до мѣстнитѣ първенци, тогава, наистина, съмъ страхопъзлю, г. Билингъ; въ това отношение азъ научихъ нѣщо въ училището на опита. Но дойдѣте ми съ висока политика, правѣте опозиция на правителството, и тогава ще видите да ли съмъ страхливъ.

Билингъ. Да, тогава не! Но въ това се състои расцѣпваньето на естеството въ вашитѣ гърди.

Томсенъ. Работата е много проста: азъ съмъ съвѣстенъ човѣкъ! Напада ли нѣкой правителството, той не причинява никакво зло, понеже Министритѣ не щжтъ да знаjжтъ за това, което вѣстницитѣ пишатъ: — тѣ стоятъ тамъ гдѣто си сж. Но мѣстнитѣ власти, — тѣ могжтъ да се свалятъ, и тогава могжтъ да додатъ на управлението неспособни хора за безкрайната злочестина на домовладѣлцитѣ и на другитѣ хора. За това: въ дребната политика да не се отдалечаваме отъ прѣдмета!

Хаустадъ. Но какво мислите за политическото въспитание на простия човѣкъ чрѣзъ самоуправлението?

Томсенъ. Когато човѣкъ е достигнжлъ до едно положение, което трѣбва да се запази, той не може да мисли на всичко, г. Хаустадъ.

Хаустадъ. Тогава прѣдпочелъ бихъ да не достигамъ до никакво положение.

Билингъ. Внимавайте, внимавайте!

Томсенъ (усмихнато). Хмъ (Показва масата.) Тамъ на редакторската маса сѣдѣше прѣди васъ епископския намѣстникъ, Стениховъ.

Билингъ (плюе). Такъвъ единъ бѣглецъ!

Хаустадъ. Азъ не съмъ въртежка и нѣма никога да станж.

Томсенъ. Единъ политикъ не трѣбва да се заклѣва, г. Хаустадъ. А вие, г. Билингъ, както се научавамъ, сте си хвърлили мрѣжата, прѣди нѣколко деня, понеже сте поискали секретарската длъжность при кметството.

Билингъ. Азъ ли?

Хаустадъ. Истина ли е?

Билингъ. Да, истина е, но вие можете да си прѣдставите, че това станѫ само за да расърдѭ тия високомѫдри господа.

Томсенъ. Колкото за мене, това не е моя работа. Но, когато ме обвиняватъ въ страхливость и непослѣдователность, искамъ да отговорѭ: Политическото минало на печатарина Томсенъ лежи отворено прѣдъ очитѣ на всички. Азъ не съмъ се промѣнилъ въ друго, освѣнъ че съмъ станѫлъ пó-умѣренъ. Сърцето ми принадлежи все на народа; но азъ не отказвамъ, че разумътъ ми клони малко нѣщо къмъ хората отъ властьта, — сирѣчъ мѣстната. (Отива въ печатницата).

Четвърта сцена.

Билингъ, Хаустадъ.

Билингъ. Да се опитаме ли да се избавимъ отъ него, Хаустадъ?

Хаустадъ. Познавате ли нѣкого, който би ни заелъ пари за книга и за печатъ?

Билингъ. Колко е проклѣто, че ни липсва нужния капиталъ.

Хаустадъ (сѣда при масата). Ахъ, ако да го имахме, тогава ... —

Билингъ. Защо не се обърнете къмъ доктора Стокмана?

Хаустадъ (разгледва книжята). Защо ли? Той самъ нѣма нищо.

Билингъ. Но има единъ добъръ роднина, неговия дѣдо, Нилсъ Ворзе, стария „бурсукъ“, както го наричатъ.

Хаустадъ (пише). Знаете ли точно, че той има нѣщо.

Билингъ. Да, знаѭ вѣрно! И една часть отъ паритѣ му трѣбва да се падне безусловно на неговата храненица. Д-ръ Стокманъ ще смѣта въ всѣкий случай на тоя имотъ за настанението на дѣцата си.

Хаустадъ (обръща се на половина). На това ли се основавате?

Билингъ. Да се основавамъ ли? Естественно, азъ не се основавамъ на нищо.

Хаустадъ. И азъ не бихъ ви го съвѣтвалъ. И още пó-малко да се основавате на секретарската служба при кметството, — защото, увѣрявамъ ви, нѣма да я добиете.

Билингъ. Мислите ли, че азъ не го знамъ? Мене ми е даже приятно, гдѣто нѣма да я добиѭ. Едно такова докачение събужда на човѣка охотата за борба, — като че добива човѣкъ една прѣсна порция отъ жлъчъ; и това е нужно въ единъ забравенъ отъ Бога земенъ кѫтъ, както е тука, гдѣто твърдѣ рѣдко се случва нѣщо раздразително.

Хаустадъ. (пише). Ахъ, да!

Билингъ. Да, — скоро ще чуете да се говори за мене! Сега искамъ да съчиниѭ Позива къмъ Дружеството на домовладѣлцитѣ. (Отива въ стаята на дѣсно.)

Пета сцена.

Хаустадъ. Послѣ *Петра.*

Хаустадъ (на масата; дъвчи дръжката на перото си и говори полегичка). Хмъ, да, тъй.... тъй е добрѣ. (Хлопа се). Свободно!

Петра (влиза прѣзъ лѣвата врата на дъното).

Хаустадъ (става правъ). Ахъ, вие́, Г-це Петро!

Петра. Молѭ за извинение.

Хаустадъ (прѣдлага ѝ единъ фотьолъ). Не благоволявате ли да сѣднете?

Петра. Не, благодарѭ; азъ ще си идѫ тосчасъ.

Хаустадъ. Вие дойдохте вѣроятно по порѫчка на баща си — ?

Петра. Азъ идѫ за моя работа. (Изважда една книга отъ джеба на палтона си). Ето ви английската новела.

Хаустадъ. Какъ? Вие ми я връщате?

Петра. Да, понеже не могѫ да я прѣведѫ.

Хаустадъ. Но вие ми се бѣхте обрѣкли толкова опрѣдѣленно.

Петра. Защото не я бѣхъ прочела. Вѣроятно и вие не ще да сте я чели?

Хаустадъ. Не, вие знаете, че азъ не разбирамъ английски; обаче ... —

Петра. Да; именно за това искахъ да ви кажѫ, че вие трѣбва да изберете нѣщо друго. (Туря книгата на масата). Тая история не е за въ *Народенъ Листъ.*

Хаустадъ. Че защо?

Петра. Защото е въ пълно противорѣчие съ вашитѣ убѣждения.

Хаустадъ. Охъ, що се отнася до убѣжденията!...

Петра. Вие не ме проумѣвате. Тя расправя, какъ едно свърхестественно сѫщество се интересувало за тъй наречениtѣ добри хора

на земята и направлявало на́й-послѣ всичко за тѣхното добро, — и какъ всичкитѣ тъй наречени лошави хора бивали наказани.

Хаустадъ. Но именно това е хубаво; тъкмо такъва манджа желае населението.

Петра. И вие приемате да му я слагате? Вие сами не вѣрвате нито дума отъ нея. Нали знаете много добрѣ, че на дѣло не тъй вървятъ работитѣ.

Хаустадъ. Въ това имате право; но единъ редакторъ не може да дѣйствува тъй, както прѣдпочита. За маловажнитѣ работи той е често принуденъ да се съобразява съ възгледитѣ на читателитѣ си. Политиката е главното въ живота, поне за единъ вѣстникъ; и ако желаѭ щото моитѣ читатели да ми бѫдѫтъ вѣрни по пѫтя на напрѣдъка и на свободата, азъ не трѣбва да ги правя недовѣрчиви. Когато той намѣри една такава нравственна история подъ чертата на вѣстника, въ Подлистника, тогава той по́-доброволно въсприема това, което е надъ чертата. По тоя начинъ читательтъ става по́-сигуренъ.

Петра. Пфу! да туряте на читателитѣ си такива примки! — не, г-не, вие не можете да сте толкова лукавъ; вия паякъ ли сте?

Хаустадъ (усмихнато). Благодаря ви за доброто мнѣние, което имате за мене. Не, това е системата на Билинга, а не моята.

Петра. На Билинга ли?

Хаустадъ. Въ всѣкий случай той така се произнесе прѣди нѣколко деня по това питанье. Именно той се трудеше толкова ревностно да се обнародва въ *Народенъ Листъ* тоя расказъ; азъ не съмъ го челъ.

Петра. Но какъ може г. Билингъ съ своитѣ либерални убѣждения...

Хаустадъ. Охъ, Билингъ е многостранчивъ! Както се научавамъ, той билъ искалъ секретарската служба при кметството.

Петра. Г. редакторе, не вѣрвамъ това нѣщо! Какъ може да се придобри той съ такъва една мисъль?

Хаустадъ. Вие трѣбва него да питате.

Петра. Такова нѣщо не бихъ никога помислила за г. Билинга!

Хаустадъ (гледа я втренчено). Не́ ли? Толкова неотчаквано ли е за васъ това нѣщо?

Петра. Да. Или може би — не. Ахъ, и азъ сама̀ не знаѭ какво да мислѭ.

Хаустадъ (осмихнато). Ние редакторитѣ, любезна ми госпожице, не струваме твърдѣ много.

Петра. Сериозно ли говорите?

Хаустадъ. Поне така мислѭ по нѣкога.

Петра. Да, за обикновеннитѣ катадневни псувни. Но сега, когато имате да браните една важна работа...

Хаустадъ. Вие говорите за въпроса на баща си ли?

Петра. Да, азъ мислѭ, че вие трѣбва днесъ да се осѣщате като единъ важенъ, като значителенъ мѫжъ.

Хаустадъ. Да, и азъ осѣщамъ такова нѣщо.

Петра. На ли? Охъ, кариерата, която сте избрали, е величественна! Да отваряшъ пѫть на познати истинни и на нови мисли!... да, самото обстоятелство да стоишъ високо и да държишъ страната на единъ оскърбенъ човѣкъ....

Хаустадъ. Особно, ако тоя оскърбенъ човѣкъ — хмъ — незнамъ точно какъ да се изразѭ.

Петра. Искате да кажете, ако тоя човѣкъ е честенъ и правъ!

Хаустадъ (ниско). Особно ако той е вашъ баща, искамъ да кажѫ.

Петра (изведнъжъ докачена). А! за това ли?!

Хаустадъ. Да, Петро — г-це Петро.

Петра. А! това било то главната ваша подбудителна причина? Не самата работа? Не истината? — Не великитѣ горещи начала на баща ми?

Хаустадъ. Несъмнѣнно и тѣ.

Петра. Не, г-не редакторе, вие неволно казахте истината и азъ вече не ви вѣрвамъ за нищо.

Хаустадъ. Можете ли вие да ме осѫждате за това, гдѣто азъ прѣди всичко за да угодѭ вамъ... — ?

Петра. Това, за което ви осѫждамъ е, че не сте били честенъ къмъ татка ми. Когато говоряхте, човѣкъ трѣбваше да вѣрва, че вие туряте пó-високо отъ всичко истината и общественното благо; вие сте лъгали тогава както баща ми тъй и мене; вие не сте биле такъвъ човѣкъ, за какъвто се прѣпорѫчвахте. И това нѣма никога да ви простѭ — никога!

Хаустадъ. Това не трѣба, г-це Петро, да изказвате въ такъвъ остъръ езикъ и още пó-малко сега.

Петра. Че защо не?

Хаустадъ. Защото татко ви не може вече безъ моята подръжка.

Петра (го изгледва отъ горѣ до долу). А! още и такъвъ ли сте биле! пфу!

Хаустадъ. Не, не, не; това ми се исплъзна изъ устата, тъй — отъ ядъ! Но вие не можете да повѣрвате такова нѣщо за мене?

Петра. Азъ знамъ сега какво могѫ да вѣрвамъ за васъ. Сбогомъ!

Шеста сцена.

Напрѣшнитѣ. Томсенъ.

Томсенъ (иде отъ печатницата, бърже и тайнствено). Дяволътъ да го вземе, г. Хаустадъ — (съглядва Петра). Олеле!

Петра. Слѣдователно, вземете си книгата; дайте я да я прѣведе нѣкой други. (Тръгва къмъ вратата).

Хаустадъ (върви подирѣ й). Госпожице!

Петра. Сбогомъ! (Излиза).

Томсенъ. Г-нъ Хаустадъ! (Хаустадъ не чува. По-високо). г. Хаустадъ!

Хаустадъ. Какво? Ахъ, вие ли сте? —

Томсенъ. Кметътъ е въ печатницата!

Хаустадъ. Кметътъ ли?

Томсенъ. Да, и желае да ви говори; той доде отъ заднитѣ врата — и не иска да го види никой.

Хаустадъ. Че какво иска? . . . . Не, чакайте, азъ самъ — (отива къмъ вратата, която води въ печатницата, отваря я, поздравлява и поканва кмета да влѣзе). Внимавайте, г. Томсенъ, да не доди нѣкой —

Томсенъ. Разбирамъ, разбирамъ — (връща се въ печатницата).

Седма сцена.

Хаустадъ, Кметътъ. Послѣ *Томсенъ.*

Кметътъ. Нали не се надѣвахте да ме видите тука?

Хаустадъ. Право да ви кажѫ, не.

Кметътъ (се озърта на около). Вие сте се наредили много приятно; наистина, много чисто.

Хаустадъ. О, колкото за това . . . (Взема шапката и бастона на кмета и ги слага на единъ столъ). Не обичате ли да сѣднете, г. кмете?

Кметътъ (сѣда до масата). Благодарѭ.

Хаустадъ (сѣда така сѫщо до масата).

Кметътъ. Днесь имахъ една много — много голѣма неприятность, г. редакторе.

Хаустадъ. Тъй ли? Да, възможно е: при многобройнитѣ работи, които имате въ кметството . . . —

Кметътъ. Днешната неприятность иде отъ лѣкаря на банята.

Хаустадъ. Ахъ, да, отъ доктора.

Кметътъ. Той съставилъ за управлението на банята единъ видъ щудия за мними нѣкои недостатки на това заведение.

Хаустадъ. Тъй ли? —

Кметътъ. Че не ви ли е говорилъ нѣщо за това — ? Ако помнья добрѣ, той ми каза, че … —

Хаустадъ. Да, вѣрно; той испусна нѣколко думи, които …

Томсенъ (отъ печатницата). Кждѣ се е дѣнжлъ ржкописътъ.

Хаустадъ (сърдито). Хмъ! ето го тамъ на масата.

Томсенъ (го намира). Добрѣ.

Кметътъ. Но това е то —

Томсенъ. Да, това е изложението на доктора, г. кмете.

Хаустадъ. За него ли говорите?

Кметътъ. За него, какъ ви аресва?

Хаустадъ. Азъ не съмъ специялистъ . . . . освѣнъ това, четохъ го много на бързо.

Кметътъ. Но вие мѣрите да го обнародвате въ вашия вѣстникъ.

Хаустадъ. Това не може да се откаже на единъ толкова важенъ човѣкъ —

Томсенъ. Азъ не се мѣсж въ редакционнитѣ работи на листа, г. кмете —

Кметътъ. То се разбира.

Томсенъ. Азъ съмъ длъженъ да печатамъ всичко, каквото ми дадатъ.

Кметътъ. Така му е редътъ.

Томсенъ. И за това трѣбва … — (отива къмъ печатницата).

Кметътъ. Не, постойте още малко, г. Томсенъ. Съ ваше позволение, г. редакторе —

Хаустадъ. Охъ, както заповѣдате, г. кмете —

Кметътъ. Вие сте единъ разуменъ и трезвенъ човѣкъ, г. Томсенъ —

Томсенъ. Такова едно свидѣтелство отъ такива уста е за мене извънредно ласкателно.

Кметътъ — единъ човѣкъ, който упражнява голѣмо влияние въ широки крѫгове.

Томсенъ. Но прѣдпочтително само между дребнитѣ хора.

Кметътъ. Дребнитѣ данакоплатци сж у насъ — както и на всѣкадѣ — на́й-многобройни.

Томсенъ. Това е истина, г. кмете.

Кметътъ. И азъ не се съмнѣвамъ, че вие познавате много основно настроението, което царува въ тие народни кржгове. Не е ли тъй?

Томсенъ. Безъ съмнѣние, могж да си издамъ такова свидѣтелство, г. кмете.

Кметътъ. Да, — тъй щото, ако се намира между по́-сиромашкитѣ граждане на града една толкова похвална готовность да се направятъ нѣкои жъртви, тогава...

Томсенъ. Какъ тъй?

Хаустадъ. Жъртви ли?

Кметътъ — То е единъ много добъръ знакъ, едно доказателство за истински граждански добродѣтели. Такова нѣщо азъ не очаквахъ; но вие познавате настроението по́-добрѣ отъ мене.

Томсенъ. Да, г. кмете, но...

Кметътъ. Жъртвата, която градътъ трѣбва да принесе, е на дѣло не съвсѣмъ малка.

Хаустадъ. Градътъ ли?

Томсенъ. Но, азъ не разбирамъ — въпросътъ не е ли за банята?

Кметътъ. Споредъ едно прѣдварително прѣсмѣтанье трѣбва да се похарчатъ нѣколко стотини хиляди курони, за да се извършатъ промѣненията, които докторътъ смѣта за желателни.

Томсенъ Тая сума е доста голѣма; но...

Кметътъ. Естественно е, че за тая цѣль ще трѣбва да се направи единъ общински заемъ.

Хаустадъ (правъ). Какъ, градътъ ли трѣбва?

Томсенъ. Нима отъ градския джебъ трѣбва да се плати? отъ бѣднитѣ джебове на дребнитѣ граждане!

Кметътъ. Но, почитаемий г-не Томсенъ, отъ гдѣ ще се взематъ тогава срѣдства?

Томсенъ. Това е работа на г-да акционеритѣ!

Кметътъ. Акционеритѣ не сѫ въ състояние да принасятъ по́-нататъшни жъртви.

Томсенъ. Това вѣрно ли е, г. кмете?

Кметътъ. Несъмнѣнно. Ако се желаѭтъ тия голѣми измѣнения, тогава трѣбва градътъ да тегли разноскитѣ.

Томсенъ. Ахъ, дяволъ да го вземе — извинѣте! — Сега въпросътъ взема единъ съвсѣмъ други изгледъ, г. Хаустадъ.

Хаустадъ. Наистина.

Кметътъ. На́й-лошото обаче е, че ние ще се принудимъ да затворимъ банята за нѣколко години.

Хаустадъ. Да я затворимъ ли! Съвсѣмъ ли да я затворимъ!

Томсенъ. За нѣколко години ли?

Кметътъ. Да, работитѣ ще траѭтъ на́й-малко толкова врѣме.

Томсенъ. Но, на дяволитѣ, г. кмете; че какъ ще утраемъ ние тогава! Отъ какво ще живѣемъ прѣзъ това врѣме ние домовладѣлцитѣ?!

Кметътъ. На това питанье, г. Томсенъ, мѫчно може да се отговори. Но какво да направимъ? Вѣрвате ли вие, че ще добиемъ поне единъ едничъкъ гость, ако убѣдимъ свѣта, че водата е утровна, че ние живѣемъ на заразена почва и че цѣлия градъ . . .

Томсенъ. И всичко това е въображение.

Кметътъ. При нáй-добрата воля и азъ не можахъ да додѫ до друго заключение.

Томсенъ. Че тогава това е непростимо отъ д-ра Стокмана . . . — Молѭ за извинение, г. кмете, той е вашъ братъ, но . . . —

Кметътъ. Съ това вие исказвате една много скърбна истина, г. Томсенъ. Моятъ братъ, по злощастие, не е правилъ друго прѣзъ цѣлия си животъ, освѣнъ глупости.

Томсенъ. И въпрѣки това, вие искате да го поддържате, г. Хаустадъ!

Хаустадъ. Но и кой можеше да подозрѣ, че . . . —

Кметътъ. Азъ съмъ направилъ едно кратко описание на работата, тъй както тя трѣбва да се погледне отъ едно трезвено глѣдище; въ сѫщото врѣме азъ изложихъ въ него по какъвъ начинъ могѫтъ да се поправѭтъ въ едно такова заведение недостаткитѣ, които би се показали.

Хаустадъ. У васъ ли е това описание, г. кмете?

Кметътъ (бара по джеба си). Да, азъ го взехъ съ себе си за въ случай, че вие . . . —

Томсенъ (бърже). Ахъ! Ето го!

Кметътъ. Кой? братъ ми ли?

Хаустадъ. Кѫдѣ е?

Томсенъ. Иде прѣзъ печатницата!

Кметътъ. Фатално! Азъ не желаѭ да се срѣщамъ тука съ него, а имахъ още разни работи да обсѫдѭ съ васъ.

Хаустадъ (показва врата на дѣсно). Молѭ ви, влѣзте тамъ за нѣколко врѣме.

Кметътъ. Но . . . — ?

Хаустадъ. Вѫтрѣ е само г. Билингъ.

Томсенъ. Скоро, скоро, г. Кмете! Ето го иде!

Кметътъ. Добрѣ, но гледайте да се избавите отъ него по́-скоро. (Излиза прѣзъ дѣсната врата, която Томсенъ му отваря, и послѣ затваря).

Хаустадъ. Престорѝ се, че имашъ нѣщо работа тука, Томсенъ. (Той сѣда и пише).

Томсенъ (Бърника ревностно въ единъ купъ вѣстници, които лежатъ на столъ отъ дѣсно).

Осма сцена.

Хаустадъ, Томсенъ, Стокманъ.

Стокманъ (иде отъ печатницата). Ето пакъ додохъ. (Слага шапка и бастонь на страна).

Хаустадъ (пише). Толкова скоро, г. докторе? Бързай Томсенъ; днесь врѣмето ни е много скѫпоцѣнно.

Стокманъ (на Томсенъ). Казахѫ ми, че коректурата не е още готова.

Томсенъ (безъ да се обърне). Не, и какъ би било възможно, г. докторе?

Стокманъ. Но и вие ще разберете, че съмъ нетърпеливъ. Азъ нѣма да намѣрѭ покой, прѣди да видѭ статията си напечатана.

Хаустадъ. Хмъ; това ще се забави нѣщо пó-вече отъ единъ часъ. Не е ли тъй, г. Томсенъ?

Томсенъ. Да, боѭ се, че е тъй.

Стокманъ. Добрѣ, добрѣ, драги приятели; тогава пакъ ще се върнѫ; азъ бихъ дошелъ и два пѫтя, ако е нужно. Когато е въпросъ за една толкова важна работа — благото на цѣлия градъ —, мене не ме мързи. (Тръгва да си върви, спира се и се връща). Ахъ, — още едно нѣщо ... —

Хаустадъ. Извинѣте, но ако е възможно, други пѫть ... —

Стокманъ. Съ двѣ думи ще ви го кажѫ. Мисъльта ми е, че когато хората прочетѫтъ утрѣ у вѣстника моята статия и видятъ, че азъ съмъ работилъ тайно прѣзъ цѣлата зима за благото на градътъ ... —

Хаустадъ. Тъй, но г. докторе ... —

Стокманъ. Знамъ какво ще кажете; вие мислите, че това е било моятъ проклѣтъ дългъ, моятъ простъ граждански дългъ. Да, естествено; — това го знамъ както и вие. Но моитѣ сграждане, видите ли, Боже мой, тия добри хора много ме почитатъ ... —

Томсенъ. Да, г. докторе, до днесь вашитѣ съграждане много ви почитахѫ.

Стокманъ. Да, и по тая причина азъ се боѭ, че — съ една дума азъ мислѭ.., ако това бѫде като единъ позивъ — особенно за сиромашкитѣ классове — за да вземать за напрѣдъ въ своитѣ рѫцѣ градскитѣ работи , ... —

Хаустадъ (става правъ). Хмъ, г. докторе, азъ нѣма да прѣмълчѫ прѣдъ васъ, че ... —

Стокманъ. Аха! — на ли бѣхъ убѣденъ, че нѣщо се готви? Но азъ не искамъ нищо да знамъ. Ако се готви нѣщо такова ... —

Хаустадъ. Какво?

Стокманъ. Това или онова — единъ факелцугъ — или банкетъ — или една подписка за единъ почетенъ даръ — или каквото и да било друго — молѭ ви да ми се закълнете високо и свето, че ще го осуетите! Тъй сѫщо и вие, г. Томсенъ, чухте ли...? —

Хаустадъ. Опростѣте, г. докторе, ние можемъ, сега както и пó-послѣ, да ви кажемъ чистата истина... —

Девета сцена.

Напрѣшнитѣ. Иванка влиза съ шапка и палтонъ прѣзъ лѣвата врата на дъното.

Иванка (съглѣдва доктора). Да, право... — !

Хаустадъ (отива на срѣща ѝ). Ахъ — ето и докторката!

Стокманъ. А ти какво търсишъ тука, Иванке?

Иванка. Ти можешъ да го олучишъ.

Хаустадъ. Нѣма ли да благоволите да сѣднете, госпожо?

Иванка. Благодарѭ, не се безпокойте. Не ми се сърдѣте гдѣто додохъ тука за да земѫ мѫжа си; понеже азъ съмъ майка съ три дѣца.

Стокманъ. Вѣрвашъ ли, че ни обаждашъ нѣщо ново?

Иванка. Да, изглѣдва, наистина, като да не мислишъ днесъ твърдѣ много на жена и на дѣца; защото иначе не би се старалъ да озлочестишъ всички ни.

Стокманъ. Да не си се помахнала отъ ума си, Иванке?! Нима единъ човѣкъ, който има жена и дѣца, не трѣбва да казва истината? — не бива да е полезенъ гражданинъ и да има присърце общото благо; — нима такъвъ човѣкъ нѣма право да направи нѣкоя голѣма услуга на града, въ който живѣе?!

Иванка. Всичко съ мѣрка, Ото.

Томсенъ. Това сѫщото казвамъ и азъ: всичко съ мѣрка.

Иванка. И по тая причина вие правите злѣ, г. редакторе, гдѣто примамвате мѫжа ми отъ дома и отъ фамилията му, и го бѫкате въ тия работи.

Хаустадъ. Азъ не примамвамъ никого, госпожо докторке?

Стокманъ. Примамватъ! Ти вѣрвашъ ли че азъ се оставамъ да ме мамятъ?

Иванка. Да, оставашъ се. Азъ знамъ добрѣ, Ото, че ти си нáй-разумния човѣкъ въ града; но тебе могѫтъ извънредно лесно да те увлекѫтъ въ каквото и да било. (На Хаустадъ). И я си помислѣте малко, той ще загуби службата си, ако статията му се напечата.

Томсенъ. Какво?

Хаустадъ. Въ такъвъ случай, г. докторе....

Стокманъ (се смѣе). Ха, ха! Нека се опитатъ! О, не, тѣ ще се пазятъ. Защото, видите ли, азъ имамъ задъ гърба си *гжстото множинство.*

Иванка. Да, отъ тамъ иде злочестината ни.

Стокманъ. Транка-флянка, Иванке; върни се у дома и си гледай кжщата и дѣцата, а остави менъ грижата за болното човѣчество. Какъ можешъ да бждешъ толкова безпокойна, когато азъ съмъ веселъ и увѣренъ въ побѣдата? (Търка си ржцѣтѣ и се расхожда на горѣ-на долу). Истиннжта и народътъ ще побѣдятъ, въ това можешъ да бждешъ увѣрена. О, азъ вече виждамъ либералнитѣ граждане събрани около мене като тържествующа войска.... — ! (Спира се прѣдъ единъ столъ). Какво — какво е това?

Томсенъ (гледа). Вай, вай!

Хаустадъ (сжщо). Хмъ!

Стокманъ. Това не е ли нáй-високия върхъ на градската власть! (Той улавя прѣдпазливо и съ два пръста шапката на кмета и я издига на горѣ).

Иванка. Шапката на кмета!

Стокманъ. А това е комендантския жезълъ. Но отъ гдѣ на кждѣ тѣ да сж тукъ?

Хаустадъ. Че какво....?

Стокманъ. Ахъ, разбирамъ! Той ще е билъ дошелъ за да ви спечели. Ха, ха, ха! Ама че намѣрилъ черква да се кръсти! И като ме е съгледалъ въ печатницата (разсмива се), избѣгалъ, г. Томсенъ!

Томсенъ (бърже). Да, избѣга, г. докторе.

Стокманъ. Избѣгалъ, като оставилъ бастуня и.... — но за кой дяволъ го оставихте? Ахъ — тамъ вжтрѣ, естественно. Ха, сега ще видимъ, Иванке!

Иванка. Ото, моля ти се!

Томсенъ. Г. докторе, г. докторе!

Десета сцена.

Напрѣшнитѣ, Кметътъ, Билингъ.

Стокманъ (туря на главата си шапката на кмета и взема бастуня му; тогава отива на вратата, блъсва я и я отваря и поздравлява, като туря ржката си подъ козирогъ. Кметътъ влиза въ салона, червенъ отъ гнѣвъ и слѣдъ него влиза и Билингъ).

Кметътъ. Какво значжтъ тия дѣтинства?

Стокманъ. Почеть, Хансъ. Сега азъ съмъ нáй-високата власть въ града. (Расхожда се насамъ-нататъкъ).

Иванка (съ плачевенъ гласъ). Ахъ, Ото!

Кметътъ (върви слѣдъ него). Върни ми шапката ѝ бастоня!

Стокманъ. Мислишъ ли, че ще ме стреснешъ съ тоя високъ тонъ? Вчера ме плашеше, че ще ме отчислишъ, но сега азъ те отчислявамъ и те лишавамъ отъ всичкитѣ ти служби. Мислишъ ли, че не могѫ да го направѭ? Лъжишъ се; понеже азъ имамъ задъ себе си силата, на която нищо не може да противостои. Хаустадъ и Билингъ ще исхвърлятъ свѣткавици отъ *Народния Листъ*, а Томсенъ ще прѣдвожда противъ тебе цѣлото Дружество на домовладѣлцитѣ.

Томсенъ. Отказвамъ се, г. докторе.

Стокманъ. Непрѣменно ще го направите.

Кметътъ. Аха! Може би, че г. докторъ ще се присъедини на агитацията...

Хаустадъ. Не, г. кмете, не!

Томсенъ. Не, г. Хаустадъ не е толкова лудъ, за да опропасти себе си и вѣстника си за хатъра на една фантазия.

Стокманъ (гледа на около си). Що значи това?

Хаустадъ. Вие, г. докторе, бѣхте прѣдставили работата подъ лъжовна свѣтлина и по тая причина не могѫ да ви поддържамъ.

Билингъ. Не, слѣдъ приятелскитѣ разяснения, които ми даде прѣди малко г. кметъ,...

Стокманъ. Подъ лъжовна свѣтлина ли? Молѭ ви се! Вие само напечатайте моята студия, и азъ ще бѫда доста юнакъ, за да я бранѭ.

Хаустадъ. Нѣма да я напечатамъ. Това не могѫ и не трѣбва да направѭ.

Стокманъ. Вие не трѣбва ли да я обнародвате? Какви сѫ тия думи? Нали вие сте редакторътъ? и азъ мислѭ, че редакторътъ води вѣстника.

Томсенъ. Не, г. докторе, водятъ го спомоществователитѣ.

Кметътъ. За щастие, да.

Томсенъ. Водятъ вѣстницитѣ: общественното мнѣние, развитото население, домовладѣлцитѣ и всичкитѣ други.

Ст кманъ (рѣшително). И всичкитѣ тия сили сѫ противъ мене?

Томсенъ. Да. Ако вашата статия се обнародва, гражданетѣ сѫ отъ дъно съсипани.

Стокманъ. Тъй а — ? (Кратко отпхванье).

Кметътъ. Шапката и бастоня ми!

Стокманъ (снема шапката и я турѭ на масата съ бастоня).

Кметътъ (взема и двѣтѣ). Твоето кметуванье трая твърдѣ малко.

Стокманъ. Още не е всичко свършено. (На Хаустадъ). Тъй щото никъкъ не е възможно да се обнародва въ *Народния листъ* моята статия?

Хаустадъ. Съвсѣмъ невъзможно; и то отъ интересъ къмъ семейството ви.

Иванка. Ахъ, семейството оставѣте на страна, г. Хаустадъ!

Кметътъ (изважда отъ джоба си своя ржкописъ). За освѣтление на населението ще е доста, ако това тука се обнародва; това е едно официялно заявление. Дръжте.

Хаустадъ (взема ржкописа). Добрѣ, да се помѣсти тосчасъ.

Стокманъ. А моята статия не! .... Въображавате ли си, че е възможно да запушите устата мени и на истината? Но то нѣма да излѣзе тъй гладко, както го мислите. Г. Томсенъ, ще напечатате ли тосчасъ моя ржкописъ като летущи листъ — на мои разноски, като мое собственно издание? Четиристотинъ екземпляря; не — петстотинъ, шестстотинъ!

Томсенъ. И ако ми прѣдложите не знамъ какво си, азъ не смѣьж, г. докторе да си послужж съ готварницата си за такова нѣщо. Не трѣбва да го направьж — по причина на общественното мнѣние. Освѣнъ това, никой тука въ градътъ нѣма да напечата тоя вашъ трудъ.

Стокманъ. Дайте ми го назадъ.

Хаустадъ (му подава ржкописа). Заповѣдайте.

Стокманъ (си взема шапката и бастоня). На пукъ на всичко, това все пакъ ще стигне до ушитѣ на населението. Азъ ще го прочетж въ едно голѣмо събрание народъ. Всичкитѣ мои съграждане трѣбва да чуьжтъ гласътъ на истината.

Кметътъ. Никое дружество въ градътъ нѣма да ти остжпи помѣщението си за такава една цѣль.

Томсенъ. Нито едно, увѣрявамъ ви!

Билингъ. Нито даже нѣкое частно лице!

Иванка. Това е възмутително. Но, Ото, защо сж тъй всички противъ тебе?

Стокманъ (сърдитъ). Да, ще ти го обадьж, Иванке: Защото всичкитѣ сж страхливци — тъй като тебе; защото всички мислятъ само на себе си и на семейството си, а не на обществото!

Иванка (уловя го подъ мишцата). Като е тъй, азъ ще ти покажж какъ една страхлива жена може да има мжжко сърце! Отъ сега нататъкъ, Ото, азъ съмъ цѣла съ тебе.

Стокманъ. Браво, Иванке, браво! И азъ ви се заклевамъ, че при всичко това истината ще се расчуе! Ако не намѣрьж помѣщение, ще си хванж единъ тъпанарь, ще исходьж съ него цѣлия градъ и ще си четж статията на всѣки уличенъ кжтъ!

Кметътъ. Не вѣрвамъ да си до толкова лудъ.

Стокманъ. Лудъ съмъ!

Томсенъ. Въ цѣлия градъ нѣма да се намѣри нито единъ човѣкъ, който да иде съ васъ.

Билингъ. Вѣрвайте, нито една душа!

Иванка. Бѫди постоянъ, Ото! Синоветѣ ти ще идѫтъ съ тебе.

Стокманъ. Тая е една великолѣпна мисъль!

Иванка. Валтеръ и Фридрихъ ще те придружатъ съ радость!

Стокманъ. Да, и Петра сѫщо! Па и ти Иванке!

Иванка (осмихнато). Не, не, азъ не щѫ; но азъ ще сѣдѭ на прозореца и ще те гледамъ!

Стокманъ (я прѣгърща и цалува). Благодарѭ, благодарѭ, драга ми съпруго! ..... А сега, вие Господа, готвѣте се за борба! Азъ искамъ да опитамъ, дали низостьта и подлостьта иматъ доста сила за да запушатъ устата на единъ свободенъ и честенъ човѣкъ! (Излиза съ жена си прѣзъ лѣвата врата на дъното).

Кметътъ (си клати омислено главата). На, ето и нея подлудй!

Четвърти актъ.

Една голѣма старинска сала въ кѫщата на Капитанъ Холстера.

На дъното едни отворени врата водятъ въ коридора. На лѣвата стена три прозорца; по срѣдъ дѣсната стѣна има една естрада, на която стои една маса съ двѣ лампи, една гарафа съ вода, една чаша и единъ звънецъ. Салата е освѣтлена съ лампички, заковани на стѣната между прозорцитѣ. Отпрѣдъ, на лѣво, една маса съ една лампа; при нея единъ столъ; още по-напрѣдъ на дѣсно едни врата, до тѣхъ нѣколко стола.

Голѣмо събрание: жители отъ града отъ всичкитѣ съсловия. Въ множеството се забѣлѣзватъ нѣколко жени и ученици. Постоянно слѣдватъ да прииждатъ хора отъ заднитѣ врата, тъй щото цѣлата сала се прѣпълва.

Първи гражданинъ (на сѫсѣда си). А, и вие ли сте тукъ, Алстедъ?

Втория гражданинъ. Азъ не липсвамъ отъ никое събрание.

Третия гражданинъ. Взе ли съ себе си нѣкоя свирка?

Четвърти гражданинъ. Разбира се; а ти не си ли взелъ?

Третия. На, ето я! А морякътъ, Еверсенъ се обѣща да донесе единъ голѣмъ рогъ.

Втория. Ще бѫде много весело,

Другитѣ. Да, весело! (смѣѭтъ се).

Петия гражданинъ (се доближава). Чувате ли, я ми кажѣте каква е тука работата?

Втория. Нима не знаете, че д-ръ Стокманъ ще държи слово противъ кмета?

Петия. Но нали кметътъ е неговъ братъ?

Първия. Нѣма нищо; докторътъ не ще да знае отъ това.

Третия. Но той нѣма право, азъ го четохъ въ *Народния листъ.*

Втория. Да, тоя пѫть трѣбва да нѣма право, понеже както Дружеството на домовладѣлцитѣ, тъй и Гражданския клубъ отказахѫ да му отстѫпятъ салитѣ си.

Първия. Нито салата на банята му дадохѫ.

Втория. Тогава неговата работа трѣбва да е много съмнителна.

Единъ работникъ (въ една друга група). Па я ми кажѣте съ кого трѣбва да държимъ въ тая работа.

Втория работникъ (отъ сѫщата група). Дръжте съ печетаря Томсена и правѣте каквото прави той — сѫщото ще правѭ и азъ.

Билингъ (съ една чанта подъ мишца, минава прѣзъ множеството). Извинѣте, Господа! Позволѣте ми да минѫ. Азъ съмъ дописникъ на *Народния Листъ.* Благодарѭ, благодарѭ! (Сѣда на лѣвата маса).

Първия работникъ. Кой бѣше тоя?

Втория. Не го ли познавашъ? Той е Билингъ отъ вѣстника на Томсена.

(Холстеръ въвежда г-жа Стокманъ и Петра прѣзъ прѣднитѣ врата на дѣсно. Валтеръ и Фридрихъ вървятъ слѣдъ тѣхъ).

Холстеръ. Азъ мислѭ, че тука ще сте много спокойни; отъ тука човѣкъ може лесно да се измъкне, ако събранието стане шумно.

Иванка. Боите ли се, че ще има безреда?

Холстеръ. Не се знае никога — между толкова хора, — но сѣднѣте си спокойно.

Иванка (сѣда). Колко хубаво бѣше отъ ваша страна, гдѣто прѣдложихте на съпруга ми тоя салонъ!

Холстеръ. Да, когато никой други не рачеше.

Петра (която сѫщо сѣднѫла). Наистина, за такъва постѫпка трѣбваше и храбрина, г. капитане!

Холстеръ. Храбрина ли? — Молѭ ви се, каква храбрина трѣбва за такова нѣщо?

(Хаустадъ и Томсенъ влизатъ едноврѣменно, но отдѣлно, пробиватъ си пѫть прѣзъ тълпата и дохождатъ отпрѣдъ).

Томсенъ (се доближава до Холстеръ). Докторътъ не е ли още тука?

Холстеръ. Чака въ другата стая.

(Движение около вратата на дъното).

Хаустадъ (на Билингъ). Ето кметътъ, видишъ ли?

Билингъ. Да, наистина!

(Кметътъ си пробива съ мѫка пѫть прѣзъ тълпата, поздравлява учтиво и се исправя до стѣната на лѣво. Слѣдъ малко влиза и д-ръ Стокманъ прѣзъ дѣсната врата отпрѣдъ; той е облеченъ въ черенъ редингодъ и има бѣла вратовръска. Тукъ-тамѣ нѣкои рѫкоплѣскания, но страхливо и се принуждаватъ да млъкнѫтъ отъ свирканието на другитѣ. Пълна тишина).

Стокманъ (ниско). Е Иванке, какъ си разположена?

Иванка (осмихнато). Азъ ли? Много добрѣ. (По-ниско). Но те молѭ, Ото, да бѫдишъ умѣренъ!

Стокманъ. О, азъ знамъ да се въздържамъ! (Погледва часовника си, покачва се на естрадата и се покланя). Минава, Г-да, четвъртъ часъ отъ опрѣдѣленото врѣме, — и азъ ще почнѫ. (Изважда рѫкописа си).

Томсенъ. Азъ прѣдлагамъ да се избере по-напрѣдъ единъ прѣдсѣдникъ.

Стокманъ. За какво? Никъкъ не е нужно.

Нѣколко мѫжье (викатъ). Да, нуженъ е!

Кметътъ. И азъ мислѭ, че трѣбва да се избере прѣдсѣдникъ.

Стокманъ. Защо Хансъ? Нали азъ самъ поканихъ присѫтствующитѣ?

Кметътъ. Словото на доктора може да породи противоположни мнѣния . . .

Гласове (отъ множеството). Прѣдсѣдникъ! Прѣдсѣдникъ!

Хаустадъ. Всеобщата воля на гражданетѣ изгледва като да иска прѣдсѣдникъ.

Стокманъ (въздържано). Тогава добрѣ; нѣка всеобщата воля на гражданетѣ се испълни.

Томсенъ. Не е ли наклоненъ г. кметъ да вземе прѣдсѣдничеството.

Три гласа. Браво, браво!

Кметътъ. По разни причини, които всѣкий лесно ще разбере, трѣбва да се откажѫ отъ тая честь. Но за щастие имаме между насъ единъ човѣкъ, когото всички ще удобрятъ. Той е прѣдсѣдникътъ на Дружеството на домовладѣлцитѣ и печетарь Томсенъ.

Много гласове. Да, да! Томсенъ! Томсенъ!

Стокманъ (взема рѫкописа си и слиза отъ естрадата).

Томсенъ. Ако довѣрието на моитѣ съграждане ме вика, азъ не бихъ се противилъ. . . — (Рѫкоплѣскания и удобрителни викове. Томсенъ възлиза на естрадата).

Билингъ (пише). „Слѣдователно: г. печетарь Томсенъ избранъ съ акламация за прѣдсѣдникъ“.

Томсенъ. Като завземамъ това мѣсто желаѭ да си позволѭ, да ви искажѫ нѣколко кѫсички думици... Азъ съмъ единъ спокоенъ и миролюбивъ гражданинъ, който държи на разумна умѣренность и на умѣренно благоразумие! всѣкий, който ме познава, знае че това е така!

Много гласове. Да, да, Томсенъ!

Томсенъ. Въ училището на живота и отъ опитъ научихъ, че добродѣтельта, която на́й-хубаво укичва гражданина, е умѣренностьта.

Кметътъ. Слушайте — !

Томсенъ. — И че разумностьта и умѣренностьта сѫ на́й-полезнитѣ елементи за обществото. По тази причина азъ бихъ желалъ да убѣдѭ почитаемия нашъ съгражданинъ, който е свикалъ това събрание, да не излиза отъ границитѣ на умѣренностьта. Иска ли нѣкой думата?

Кметътъ. Молѭ за думата.

Томсенъ. Г. кметъ Стокманъ има думата.

Кметътъ. По слѣдствие на ближното родство, въ което, както ще е извѣстно, се намирамъ съ лѣкаря на банята, азъ не бихъ трѣбвалъ да вземамъ думата тая вѣчерь. Обаче, моето положение прѣдъ това заведение и по причина на огромнитѣ градски интереси, принуденъ съмъ да направѭ едно прѣдложение. Азъ прѣдполагамъ, че нито единъ отъ тука присѫтствующитѣ граждане не намира за желателно да се распространяватъ въ широки крѫгове съмнителни и преуголѣмени увѣрения относително до здравословнитѣ отношения на банята и на града.

Много гласове. Не, не, ние протестираме!

Кметътъ. Слѣдователно, азъ правѭ слѣднето прѣдложение: „Събранието не позволява на доктора отъ банята, Стокмана да прочете било дума по дума, било по свободенъ начинъ, своето описание на работата".

Стокманъ (разлютено). Не позволява ли? Какво, какво?

Иванка (кашли). Хмъ, хмъ.

Стокманъ (се съзема). И тъй вие не позволявате!

Кметътъ. Въ изложението, което се обнародва въ *Народния Листъ,* азъ прѣдставихъ на населението по́-важнитѣ факти и здравомислящитѣ граждане могѫтъ лесно да си съставатъ едно понятие. Отъ това изложение се вижда, че прѣдложенията на доктора сѫ не само едно исказванье недовѣрие къмъ рѫководящитѣ лица въ града, но още иматъ за цѣль да натоварятъ общинскитѣ данакоплатци съ безполезни разноски, които ще възлизатъ на́й-малко на сто хиляди корони. (Безпокойствие и тукъ-тамѣ подсвирквания).

Томсенъ (бие звънеца). Тишина, Господа.... Обявявамъ се за пълно съгласенъ съ прѣдложението на г. кмета. И азъ съмъ убѣденъ, че подкокоросванията на на д-ра Стокмана иматъ задня мисъль. Той говори за банята, но цѣльта му е една мѣстна революция: той търси да тури въ други ржцѣ градското управление. Никой не се съмнѣва въ честностьта на г. доктора — по тая точка трѣбва да царува между присжтствующитѣ само едно цнѣние. И азъ съмъ партизанинъ на самоуправлението, но то не трѣбва да става много скжпо за данакоплатцитѣ. Този ще е обаче резултатътъ въ сегашниятъ случай и по тая причина азъ се обявявамъ за рѣшителенъ противникъ на д-ра Стокмана. И златото се плаща по нѣкога много скжпо! Това е моето мнѣние!

(Живи удобрения отъ всичкитѣ страни).

Хаустадъ. Молж за думата.

Томсенъ. Г. редакторъ Хаустадъ има думата.

Хаустадъ. И азъ намирамъ за нужно да оправдаж възгледитѣ си. Агитацията на д-ръ Стокмана изгледваше отъ начало като да печеляше удобрѣнието отъ разни страни и по тая причина азъ я поддържàхъ, колкото пó-безпристрастно бѣше възможно. Но послѣ се убѣдихме, че сме били вкарани въ заблуждение чрѣзъ едно лъжливо излаганье на работата.

Стокманъ. Лъжливо! —

Хаустадъ (бързо). Но нека кажемъ: чрѣзъ едно съмнително излаганье. Това се видѣ ясно отъ съобщението на кмета. Азъ се надѣвамъ, че никой отъ присжтствующитѣ не се съмнѣва въ моитѣ истински *либерални* убѣждения; държанието на *Народния листъ* въ голѣмитѣ политически питания го доказва. Но отъ опитни и разсждливи мжже научихъ, че въ чисто мѣстни въпроси единъ политически вѣстникъ трѣба да върви съ една извѣстна прѣдпазливость...

Томсенъ. Напълно съгласенъ съ оратора.

Хаустадъ. — и въ питаньето, което е сега прѣдъ насъ, нѣма никакво съмнѣние, че всеобщото желание, че общественното мнѣние е противъ д-ра Стокмана. Кой е обаче, господа, нáй-високия дългъ на единъ редакторъ? Не е ли да върви всѣкога едногласно съ читателитѣ си? Нѣма ли той до една степень единъ видъ мълчеливо задължение да работи постоянно, неуморно за благосъстоянието на своитѣ едномисленници? Или може би, че въ това отношение се лъжа?

Много гласове. Не, не, редакторъ Хаустадъ има право!

Хаустадъ. Тежко ми бѣше да се раздѣля съ единъ човѣкъ, въ кѫщата на когото въ послѣднитѣ врѣмена бѣхъ постояненъ гостъ, отъ единъ човѣкъ, който до днесь се ползоваше съ цѣлото съчувствие съ сгражданетѣ си, отъ единъ човѣкъ на когото едничката — или по́-вѣрно, главната грѣшка се състои въ това, че се съвѣтва по́-вече съ сърцето си отъ колкото съ главата си....

Нѣколко распрьснати гласове. Истина е! браво, докторе, браво!

Хаустадъ. — обаче, моятъ дългъ къмъ обществото ме принуди да прѣкѫснѫ съ него... Но още една причина ме кара да му противостоѭ, да го отбиѭ отъ фаталния пѫть, по който е тръгнѫлъ: тая причина е фамилията му... —

Стокманъ. Останѣте си при водопроводитѣ и гиризитѣ!

Хаустадъ. Интересътъ на жена му и на неосигоренитѣ му дѣца.

Валтеръ. Мале, тъй ли е?

Иванка. Мирно, дѣте!

Томсенъ. Понеже никой вече не иска думата, ще турнѫ на гласуванье прѣдложението на г. кмета.

Стокманъ. Не е нужно! Азъ не мислѭ да говорѭ тая вечерь по мрьсотиитѣ тамъ долу въ банята, но за нѣщо съвсѣмъ друго.

Кметътъ (ниско). Сега пъкъ друго нѣщо!

Единъ пиянецъ (до вратата). И азъ съмъ гражданинъ данъкоплатецъ! И за това и азъ имамъ право да си исказвамъ мнѣнието и да гласувамъ. И за това моето пълно — твърдо — скромно мнѣние, е, че...

Гласове. Тишина тамъ изотзадъ!

Други гласове. Той е пиянъ! Вънъ! (Пиянецътъ се изгонва).

Стокманъ. Молѭ за думата.

Томсенъ (бие звънеца). Д-ръ Стокманъ има думата!

Стокманъ. Тежко на оногова, който би се опиталъ прѣди нѣколко деня да ми затули устата! Азъ щѣхъ да защитѫ като левъ своитѣ на́й-свети човѣшки права! Но сега съмъ равнодушенъ прѣдъ това насилствие, понеже имамъ да говорѭ за по́-важни нѣща. (Множеството се наближава по́-нагѫсто около него; между присѫтствующитѣ се вижда и Нилсъ Ворзе).

Стокманъ (слѣдва). Прѣзъ тия послѣдни дни азъ мислихъ и размишлявахъ за много работи, — за толкова много, щото на́й-послѣ като да имаше въ главата ми нѣкое воденично колело... —

Кметътъ (кашли). Хмъ, Хмъ!

Стокманъ. — но слѣдъ това започнахъ да виждамъ въ всичко по́-ясно и вникнахъ въ връскитѣ на работитѣ, и за това съмъ тука тая вечерь. Азъ ще ви направѭ, господа сграждане, голѣми от-

кригия, азъ ще ви обадѭ за едно откритие, което има съвсѣмъ друго значение отъ откритието, че нашитѣ водопроводи сѫ отровени и че санитарната ни баня стои върху заразена земя.

Много гласове (викатъ). Не говори за банята! За нея не искаме нищо да чуваме! Банята да се остави на страна.

Стокманъ. Казахъ ви, че ще ви говорѭ за голѣмото откритие, което направихъ прѣзъ послѣднитѣ дни — за откритието, че нашитѣ всички духовни извори сѫ отровени, и че цѣлото наше гражданско общество стои върху заразената съ чумови микроби основа, която е лъжата.

Зачудени гласове (ниско). Какво бъбри?

Кметътъ. Такова едно подозрѣние! —

Томсенъ (ръката на звънецътъ). Молѭ г-на оратора за по́-вече умѣренность.

Стокманъ. Азъ обичамъ отечеството си толкова горещо, колкото човѣкъ може да обича това отечество, въ което е прѣкаралъ честито дѣтинството си. Азъ напуснѫхъ града доста младъ и далечината, страданията и младенческитѣ спомени бѣхѫ издигнѫли една ореола надъ родното ми мѣсто и надъ неговитѣ жители.

(Тукъ тамѣ рѫкоплѣскания и викове: браво!)

Стокманъ. Слѣдъ това бидохъ хвърленъ много години въ една страшна пустиня, високо на сѣверъ. Когато се срѣщняхъ съ нѣкой човѣкъ отъ населението, което прѣкарва сиромашкия си животъ, распрѫснато между скали и бездни, казвахъ си нѣкой пѫть, че за тѣзи испаднѫли и достойни за съжаление сѫщества щѣше да бѫде по-добрѣ, ако се бѣше заселилъ тамъ единъ ветеринарь, отъ колкото единъ докторъ по медицината. (Ръмжения).

Билингъ (слага перото). Боже мой, чуло ли се е други пѫть такова нѣщо!

Хаустадъ. Това е знакъ на прѣзрѣние къмъ едно достопочтенно население.

Стокманъ. Потърпѣте малко съ вашето негодуванье. . . . . Азъ вѣрвамъ, че никой не може да каже, че съмъ забравилъ тамъ горѣ моятъ ро́денъ градъ. Напротивъ азъ непрѣкѫснато мислѣхъ какво да направѭ за него. На́й-послѣ намѣрихъ го: това бѣше плана за банята (— удобрителни рѫкоплѣскания и противорѣчия). — И когато на́й-подирь сѫдбата ми позволи да се върнѫ пакъ у дома си — да, съграждане, тогава ми се стори като да нѣмамъ вече какво друго по́-добро да желаѭ тукъ на земята. Съ неуморима, съ распалена рев-

ность да дѣйствовамъ за благото на всички и особено за благото на родния си градъ — това бѣше моето нáй-горѣщо желание.

Кметътъ (гледа въ въздуха). Способътъ е малко чудесенъ — хмъ!

Стокманъ. И въ сѫщото врѣме като че плувахъ въ щастието на заслѣпѣнието! Едвамъ вчера прѣди пладня — или пó-вѣрно, то бѣше оня день вѣчерьта — се отворихѫ моитѣ духовни очи широко, широко и първото нѣщо, което съгледахъ, бѣше извънредната глупость на властитѣ — (шумъ, викове, смѣхъ).

Иванка (кашли силно).

Кметътъ. Г. прѣдсѣднико!

Томсенъ (звънти). По силата на моята произволна власть. . . —!

Стокманъ. Дребняво е, г. Томсенъ, да се залавяте за една дума! Азъ искахъ да кажѫ: тогава открихъ извънредната грѣшка, която сѫ сторили рѫководящитѣ лица при постройката на банята. Азъ въ душата си не могѫ да търпѭ рѫководящи лица, — азъ въ живота си съмъ виждалъ много отъ тоя родъ хора; тѣ сѫ като козитѣ въ единъ младъ разсадникъ; на всѣкѫдѣ врѣдятъ; тѣ правятъ спънки на свободнитѣ хора, кѫдѣто и да се покажѫтъ — и нáй-доброто ще е, ако можехме да ги прѣмахнемъ както другитѣ врѣдителни бубулечки — (безпокойствия).

Кметътъ. Г. прѣдсѣднико! Такива изражения . . . —

Томсенъ (съ рѫката на звънеца). Г. докторе. . . !

Стокманъ. Азъ никакъ не разбирамъ, какъ погледътъ ми едвамъ сега се изостри за тѣзи господа: нали имахъ тука въ тоя градъ почти всѣки день прѣдъ очитѣ си единъ блѣскавъ образецъ — братъ ми Хансъ — твърдъ въ своитѣ прѣдубѣждения и. . . — (смѣхъ, шумъ, подсвирквания. Г-жа Стокманъ кашли, Томсенъ бие звънеца).

Пиеницътъ. (който пакъ влѣзълъ). За мене ли говорите? Да, името ми е Хансъ. —

Сърдити гласове. Вънъ пияницътъ! вънъ! (Пакъ го изпъждатъ).

Кметътъ. Кой бѣше тоя човѣкъ?

Единъ тамъ на близо. Не е тукашенъ.

Томсенъ. Слѣдвайте Г. докторе; но нáй-послѣ бѫдѣте малко умѣренъ.

Стокманъ. Добрѣ де! Драги съграждане, азъ нѣма да говорѭ пó-вече за нашитѣ рѫководящи лица. Ако нѣкой отъ казанното доди до заключение, че съмъ искалъ да нападнѫ тоя господинъ, той се мами — мами се силно; защото азъ съмъ прѣпълненъ съ благотворното утѣшение, че тия развалини отъ единъ погибающъ духовенъ свѣтъ сами ще си отдадѫтъ послѣднитѣ почести, че не е нужна

докторска помощь, за да се ускори тѣхното смъртно исчезванье. А освѣнъ това, тоя родъ хора никакъ не съставлява на́й-голѣмата опасность за обществото. Не сѫ тѣ ония, които отравятъ по на́й-силенъ начинъ изворитѣ на нашия духовенъ животъ и които заразяватъ земята подъ насъ; тѣзи хора не сѫ на́й-опаснитѣ неприятели на истината и на свободата.

Викове отъ всичкитѣ страни. Кои тогава? Имена!

Стокманъ. Да, вие можете да сте увѣрени, че ще ви кажѫ и имена, понеже въ това се състои голѣмото откритие, което направихъ вчера. (Съ високъ гласъ). На́й-голѣмия неприятель на истината и на свободата е — гѫстото мнозинство; да, това проклѣто гѫсто либерално мнозинство, — то е нашия на́й-лошавъ неприятель! На, ето, сега го знаете.

(Голѣмъ шумъ. По-вечето викатъ, удрятъ съ крака, свирятъ. Нѣкои по́-стари хора се поглеждатъ единъ другъ и изглеждатъ — като че се радватъ. Г-жа Стокманъ стои права, и оплашена; Фридрихъ и Валтеръ се заканватъ на ученицитѣ, които дигатъ шумъ. Томсенъ удри звънеца и иска тишина. Хаустадъ и Билингъ се прѣпиратъ. На́й-послѣ тишината се възвръща).

Томсенъ. Прѣдсѣдничеството исказва надѣжда, че г. ораторътъ ще вземе назадъ неразумнитѣ си изражения.

Стокманъ. Никога, г. Томсенъ! Защото кой е други, ако не гѫстото мнозинство, което ми отнема свободата и иска да ми запрѣти да искажѫ истината?

Хаустадъ. Мнозинството има всѣкога правото на своя страна!

Билингъ. Да, и истината!

Стокманъ. Мнозинството нѣма никога правото на своя страна, ви казвамъ. Това е една отъ ония распространени въ обществото лъжи, противъ които трѣба да протестира всѣки свободенъ и всѣки мислящъ човѣкъ. Защото кои сѫ ония, които съставляватъ мнозинството въ една страна? Умнитѣ ли или глупавитѣ? Азъ мислѭ, че ние сме съгласни въ това, че глупавитѣ съставляватъ поразителното мнозинство около насъ по всичкото пространство на земята. Може ли тогава да е право, щото глупавитѣ да царуватъ надъ умнитѣ? (Шумъ и викове). Да, да, вие можете да ме надвикате, но не да ме опровергаете. По злощастие мнозинството има силата, но правото — никога. Правото имамъ азъ и още нѣкои единични хора. Меншеството има всѣкога право. (Пакъ голѣмъ шумъ).

Хаустадъ. Хаха! Д-ръ Стокманъ станѫлъ аристократъ отъ вчера насамъ.

Стокманъ. Азъ вече забѣлѣзахъ, че нѣмамъ намѣрение да исхабѭ нито една дума за малката, тесногрѫдната, кѫсоджхателната група хора, която е останѫла назадъ отъ насъ. Съ нея нѣма нищо

общо кипящия животъ. Азъ мислѭ обаче на малкото, на единицитѣ между насъ, които сѫ усвоили младитѣ истини, които сега никнѫтъ. Тия хора стоятъ, тъй да се каже, вънъ на аванпоститѣ, които сѫ турени толкова далеко напрѣдъ, щото гѫстото множинство не е още могло да стигне до тѣхъ; — и тамъ тѣ се борятъ за истини, които, въ съвѣстьта на свѣта сѫ още много млади, за да би могли да спечелятъ множинството на своя страна.

Хаустадъ. Тъй щото, ако докторътъ не е аристократъ, той е станѫлъ бунтовникъ.

Стокманъ. Да, наистина, г. Хаустадъ, бунтовникъ съмъ? Защото намѣрението ми е да водѭ война противъ лъжята, че ужъ истината била у множинството. Какви сѫ тия истини, около които множинствата сѫ навикнѫли да се трупатъ? Това сѫ истини, които сѫ толкова остарѣли, щото сѫ отживѣли. Когато една истина е толкова остарѣла, тя е дошла близо до лъжята. (Смѣхове и прѣзрителни викове). — Да, да, хемъ вѣрвайте, хемъ не вѣрвайте... Вѣрното е, че животътъ на истината не е толкози коравъ, колкото животътъ на Метусалема, както хората си го въображаватъ. Една правилно израснѫла истина живѣе — да кажемъ — обикновенно петнадесеть, шестнадесеть, нáй-много двадесеть години; рѣдко пó-дълго врѣме. Но такивато стари истини сѫ страшно сухи и мършави. И вопрѣки това, едвамъ тогава влиза въ сношение съ тѣхъ множинството и ги прѣпорѫчва на човѣчеството като здрава духовна храна. Но азъ ви увѣрявамъ, че въ такъва манджа хранителнитѣ вещества сѫ твърдѣ малко и, азъ като докторъ, трѣбва да го знамъ. Всичкитѣ тия множински истини приличатъ на огранена сланина; тѣ сѫ като развалена позеленѣла шунка; и отъ това иде всичкия нравственъ скорбутъ, който върлува около насъ въ обществото.

Томсенъ. Струва ми се, че почитаемия ораторъ се отдалечава отъ прѣдмета.

Кметътъ. Азъ напълно сподѣлямъ мнѣнието на нашия прѣдсѣдникъ.

Стокманъ. Тогава, Хансъ, ти сподѣляшъ едно много лудешко мнѣние. Азъ се държѫ до прѣдмета колкото пó-близо е възможно, понеже за какво друго говоря ако не, че масата че проклѣтото гѫсто множинство е онова, което отравя извора на живота ни и вчумява земята подъ краката ни.

Хаустадъ. И това го правяло голѣмото, либералното множинство на народа, защото е доста разумно за да почита само сигурнитѣ, признатитѣ истини!...

Стокманъ. Ахъ, драгий Хаустадъ, я не говорѣте за сигурни истини! Истинитѣ, които множинствата признаватъ, сж ония, за които хората сж се борили по врѣмето на нашитѣ прадѣди. Ние, сирѣчъ днесъ живущитѣ аванпости на борбата за истината, не ги признаваме вече и азъ не вѣрвамъ да има нѣкоя друга пó-сигурна истина отъ тая, че никое общество не може да живѣе отъ такива стари и безмозъчни истини.

Хаустадъ. Но вмѣсто да ни говорите тъй на вѣтъра, ние се много интересуваме да чуемъ кои сж тия стари безмозъчни истини, отъ които ние живѣемъ.

(Утвърдителни гласове отъ разни страни).

Стокманъ. Охъ, можалъ бихъ да ви изброж единъ цѣлъ купъ; но нáй-напрѣдъ ще се спрж до една призната истина, която на дѣло е една грозна лъжа и отъ която живѣжтъ не само г. Хаустадъ и *Народенъ Листъ*, но и всичкитѣ партизани на тоя листъ.

Хаустадъ. И тя е? —

Стокманъ. Тя е учението, което вие сте наслѣдили отъ вашитѣ бащи и което проповѣдвате на далеко и на широко, — учението, че множинството, че тълпата, че зганьта била сърцето на народа, че тя даже била самия народъ, че простия човѣкъ, че тоя безграмотенъ, духовно неузрѣлъ нашъ съгражданинъ ималъ сжщото право да издава присжди, да царува, да управлява както малкото тия свободни хора, които духовно стоятъ високо.

Билингъ. Ахъ, такова едно докачение. . . . —

Хаустадъ (едноврѣменно, вика). Граждане, докажѣте му противното!

Огорчени гласове. Ха, тъй ха! ние не сме народътъ? Само образованитѣ трѣбвали да управляватъ!

Единъ работникъ. Вънъ този, който поддържа такова нѣщо!

Други работникъ. Вънъ! вънъ!

Единъ гражданинъ (крѣщи). Изсвирѣте му!

(Силни подсвирвания и шумъ).

Стокманъ (слѣдъ повръщанието на тишината). Бждѣте де благоразумни! Не можете ли поне единъ пжть да чуете гласа на истината? Азъ не искамъ отъ васъ да се съгласите съ мене всички изведнъжъ, но се надѣвамъ, че г. Хаустадъ ще ми даде право, понеже той има претенцията да е свободовѣрецъ (безбожникъ).

Очудени питания (ниско). Свободовѣрецъ, казва? Какво? Редакторътъ Хаустадъ свободовѣрецъ?!

*

Хаустадъ (вика). Докажи го, г. д-ре Стокманъ! Кога съмъ писалъ такова нѣщо?

Стокманъ (мълчи — послѣ). Да, наистина, имате право, — вие не сте имали никога *откровенностьта* да напишете такова нѣщо. За това азъ нѣма да бѫдѫ толкози жестокъ, за да ви турнѫ на мѫки, г. редакторе. По тази причина нека азъ да съмъ свободовѣрецъ. И за това сега, — като се основавамъ на естественната история, ще ви докажѫ, че *Народенъ Листъ* безсрамно ви води за носа, като ви увѣрява, че вие, народътъ, множеството сте биле истинската ядка на народа! Видите ли, тия думи сѫ една вѣстникарска лъжа. Множеството е само суровото вещество, отъ което ние, пó-добритѣ, трѣбва да направимъ единъ народъ. (Рѫмжения, смѣхове и безпокойство). Но това е сѫщо тъй и по цѣлия други живъ свѣтъ. Не е ли голѣма разликата между едно отгледано и едно неотгледано добишко семейство? Погледнѣте само на една обикновенна селска кокошка. Какво месо има едно такова упаднѫло животно? Ахъ, не заслужва да се говори! И какви яйца сниса една такава кокошка? Една обикновенна гарга, която що-годѣ се почита, пакъ такива яйца сниса. Но я вземѣте една гледана испанска или японска кокошка, — или единъ хубавъ фазанъ или една мисирка, — и ще видите разликата! Пó-нататъкъ ще обърнѫ вниманието ви къмъ кучетата, до които ние хората стоимъ толкова близо. Прѣдставѣте си, отъ една страна, единъ селски пъсъ, искамъ да кажа — единъ отвратителенъ, рунтавъ, уличенъ пъсъ, който безпокои всѣкиго по улицитѣ и го сравнѣте съ единъ пуделъ, който слиза прѣзъ нѣколко генерации отъ нѣкоя образована кѫща, гдѣто е билъ добрѣ храненъ и е ималъ случай да чува сладки гласове и музика. Мислите ли вие, че мозъкътъ на пудела не се е развилъ съвсѣмъ инакъ, отъ както мозакътъ на уличния пъсъ? Да, въ това може да сте убѣдени! Такива цивилизовани сѫ пуделитѣ, които окабазитѣ научватъ да правятъ невѣроятни искуства. Такива искуства не може никога да научи единъ простъ селски пъсъ каквито мѫки и да се употрѣбятъ за него. (Шумъ и смѣхъ).

Единъ гражданинъ (вика). Вие ни сравнявате съ кучетата?

Единъ други слушатель. Ние не сме добичета, г. докторе.

Стокманъ. Напротивъ, напротивъ, драгий мой. Ние всички сме такива добри добичета, каквито е възможно! Истина е само, че въспитани добичета има малко помежду ни. Охъ, разликата е много голѣма между пуделъ-човѣкъ и пъсъ-човѣкъ! И нáй-смѣшното е, че г. редакторъ Хаустадъ е напълно съ мене съгласенъ, догдѣто е питаньето за четвероножнитѣ добичета.

Хаустадъ. Я ги оставѣте спокойни.

Стокманъ. Сегичка. Но, щомъ приложѫ закона на двоеножнитѣ, тосчасъ г. Хаустадъ протестира; тогава не смѣе вече да има своитѣ собственни убѣждения, не смѣе вече да иде до края съ собственнитѣ си мисли; тогава обръща съ краката на горѣ цѣлото учение и прѣвъзгласява въ *Народенъ Листъ,* че селския петелъ и уличния пъсъ сѫ нáй-хубавитѣ образци отъ менажерията. Но тъй става то, когато човѣкъ не е свалилъ простака отъ гърба си, когато той не е работилъ доста, за да се издигне до едно духовно благородство ...

Хаустадъ. Азъ нѣмамъ претенция за каквото и да било благородство; азъ излизамъ отъ прости селени и се гордѣѭ, че коренитѣ ми стоятъ дълбоко въ народа, когото тука злословятъ по такъвъ начинъ.

Много работници. Да живѣе Хаустадъ! Урра!

Стокманъ. Тоя родъ народъ, за когото азъ говорѭ, не се намира само въ нискитѣ пластове; той рови, пълзи и се каче около насъ чакъ до нáй-високитѣ степени на обществото. Погледнѣте тънкия, елегантния вашъ кметъ! И моятъ братъ принадлежи на голѣмото мнозинство, както нѣкой ... — (смѣхове и подсвирвания).

Кметътъ. Азъ отблъсвамъ такивато лични нападения!

Стокманъ (несмутено). — но не че той — сѫщо като мене — излиза отъ единъ зълъ морски разбойникъ тамъ — отъ Померания или отъ нѣгде тамъ на около, защото, наистина, ние Стокмановцитѣ отъ тамъ излизаме ... —

Кметътъ. Смѣшна басна! Отрича се!

Стокманъ — но защото той разсѫждава съ главата на своитѣ началници. И, който така дѣйствова, принадлежи на духовно невъспитаната тълпа; за това моятъ горделивъ братъ, Хансъ, е на дѣло толкова простъ и едноврѣменно толкова малко свободолюбивъ.

Кметътъ. Г. прѣдсѣднико!

Хаустадъ. Съ други думи: образуванитѣ сѫ истинскитѣ либерали! Едно съвсѣмъ ново изнамѣрвание. (Смѣхове).

Стокманъ. Да, това тъй сѫщо принадлежи на моето ново откритие. Но има още съвсѣмъ друго нѣщо: че либералство е почти еднакво съ нравственность. И по тая причина поддържамъ, че не може да се прости на *Народенъ Листъ* за това, гдѣто проповѣдва всѣки день лъжливото учение, че само множеството, тълпата, гѫстото мнозинство било взело подъ наемъ либерализма и нравственностьта, — и че развратътъ и всичкитѣ други духовни мръсотии биле истичали отъ образованието, тъй както тамъ долу при банята всичкитѣ мръсотии

се събиратъ отъ кожарницитѣ тамъ горѣ на Мюлталъ! (Шумъ и прѣкъсвания. — Безъ да се смути и съ усмивка). А освѣнъ това, тоя сжщий *Народенъ Листъ* смѣе да проповѣдва, че на тая сжща народна маса трѣбвало да се помогне, за да се издигне на пó-високи животински условия! Но, дяволъ да го вземе: ако това учение на *Народенъ Листъ* би било основно, тогава това издиганье на народната маса би значало нейното сплуванье! За щастие обаче, то е една наслѣдена лъжа пръснатa въ народа, че ужъ образованието било развращавало. Не, причинитѣ на разврата сж глупостьта, сиромашията и мизерията, сирѣчъ теглилата въ живота. Въ една кжща, гдѣто дюшемето не се мете всѣки день — жена ми е даже на мнѣние, че трѣбвало да се мие, но това не е доказано, — въ такава кжща, човѣкъ загубва въ двѣ три години способностьта си да мисли и да дѣйствова нравствено. Липсата на кислородъ ослабва съвѣстьта. И както се види, въ много, въ твърдѣ много кжщи въ нашия градъ не ще има доста кислородъ, понеже иначе гжстото мнозинство нѣмаше да бжде толкова безсъвѣстно, за да иска да продигне града върху блатистата основа на лъжата и измамата.

Томсенъ. Такова едно докачение не трѣбва да се хвърля въ лицето на едно цѣло събрание отъ граждане!

Единъ господинъ. Азъ прѣдлагамъ да се отнеме думата на оратора.

Ревностни гласове. Да, да! Това е нáй-правото! Да му се отнеме думата!

Стокманъ (разлютено). Тогава азъ ще исказвамъ истината по всичкитѣ улици! Ще я обнародвамъ въ чуждитѣ вѣстници! Нека цѣлото отечество види, какъ стоятъ тука работитѣ!

Хаустадъ. Всичко това изгледва, като че г-нъ докторъ иска да опропасти нашия градъ.

Стокманъ. Да, азъ обичамъ толкова много моето родно мѣсто, щото прѣдпочитамъ да го опропастж, нежели да го видж процъвтѣло върху една лъжя.

Томсенъ. Това е възмутително! (Шумъ, свирни).

Иванка (кашли напусто, докторътъ не чува вече).

Хаустадъ (надминава шумътъ). Оня, който иска да опропасти едно цѣло население, е врагъ на това население!

Стокманъ (съ пó-голѣма горещина). Не! всички, които живѣжтъ съ лъжята, трѣбва да се истребятъ като врѣдителни животни! Вие заразявате цѣлото отечество и го туряте въ положение да заслужва и то да бжде онищожено. И ако това стигне до тамъ, тогава ще кажж отъ самата дълбочина на сърцето си: нека цѣлото отечество пропадне, нека цѣлия народъ се истребе!

Единъ човѣкъ (отъ множеството). Това значи да говоришъ като *прѣдатель*.

Билингъ. Чувате ли! Това е гласа на народа!

Всички. Да, да! Той е единъ прѣдатель! Той мрази родния си градъ! Той мрази цѣлия народъ!

Томсенъ. Азъ се осѣщамъ, като гражданинъ и като човѣкъ, дълбоко поклатенъ отъ това, което трѣбваше да чувамъ тука. Д-ръ Стокманъ си свали маската по такъвъ начинъ, какъвто никога не бихъ го нито сънувалъ. По злощастие, трѣбва да се присъединѭ къмъ мнѣнието, което сега се исказа отъ единъ почтенъ гражданинъ и мислѭ, че трѣбва да искажимъ това мнѣние въ форма на едно постановление. По тая причина азъ прѣдлагамъ слѣднето: „Събранието обявява банския докторъ, г-нъ Стокмана за прѣдатель“.

(Бурни одобрѣния. Множество обиколило доктора и му подсвирва. Г-жа Стокманъ и Петра прави, Фридрихъ и Валтеръ се бижтъ съ други ученици, които тьй сѫщо свирять. Нѣколко възрастни ги раздѣлять).

Стокманъ (на свирачитѣ). Ахъ вие луди, каквито сте, — азъ ви казвамъ . . . —

Томсенъ (звънти). Г. докторъ нѣма вече думата... Трѣбва да се гласува по редъ. Но за да се държи смѣтка за личнитѣ осѣщания, гласуваньето трѣбва да стане писменно и тайно. Г. Билингъ, имате ли чиста хартия?

Билингъ. Ето — синя и бѣла . . . —

Томсенъ (слиза). Добрѣ; по тоя начинъ ще стане пó-скоро. Нарежѣте я на бюлетини . . . Да, тъй. (Къмъ събранието). Синия бюлетинъ ще показва отхвърлянье на моето прѣдложение, а бѣлия, неговото приеманье. Азъ самъ ще съберѫ гласоветѣ. (Кметътъ напуща салата. Томсенъ и единъ други гражданинъ обикалятъ изъ салата съ бюлетинитѣ въ шапкитѣ си).

Първия Господинъ (на Хаустадъ). Но какво го е патило доктора? Какво може да мисли човѣкъ за това нѣщо?

Хаустадъ. Нали знаете, колко глупаво той всѣкога дѣйствова?

Втория Господинъ (на Билингъ). Я чувайте. Вие ходите често у дома му. Не сте ли забѣлѣзвали да ли не пие?

Билингъ. Че какво да ви отговорѭ? Пунчътъ не се дига никога отъ трапезата му.

Трети Господинъ. Азъ пó-вече вѣрвамъ, че той не е всѣкога въ себе си.

Първия. Стига лудината да не е наслѣдственна въ семейството му.

Билингъ. Това не е невъзможно.

Четвърти Господинъ. Не, това не е друго, освѣнъ злоба, освѣнъ отмъщение.

Билингъ. Дѣйствително, той говореше тия дни за уголѣмѣние на заплатата му и не го постигнѫ.

Всичкитѣ господа (изъ едно гърло). Аха! това е то истинската причина.

Пиеницътъ (въ тълпата). Азъ искамъ единъ синь бюлетинъ! . . . и единъ бѣлъ!

Гласове. Пиеницътъ пакъ тука! Вънъ!

Нилсъ Ворзе (се доближава до доктора). Ето, видите ли Стокманъ, до кждѣ отиватъ тия комедии?

Стокманъ. Азъ испълнихъ само дълга си.

Нилсъ Ворзе. Какво казахте за кожарницитѣ въ Мюлталъ?

Стокманъ. Нали го чухте; азъ казахъ, че всичкитѣ нечистотии идѫтъ отъ тия кожарници.

Нилсъ Ворзе. И отъ моята ли?

Стокманъ. По злощастие, вашата е нáй-нечистата.

Нилсъ Ворзе. И това ще го печатате ли въ вѣстницитѣ?

Стокманъ. Азъ не турямъ нищо подъ массата.

Нилсъ Ворзе. Да, но то ще ви излѣзе много скѫпо, Стокманъ. (Отива си).

Единъ дебелъ господинъ (се доближава до Холстеръ безъ да поздрави госпожитѣ). Тъй а, капитане, вие наемате кѫщата си на прѣдатели?

Холстеръ. Струва ми се, че могѫ да правѭ съ имота си каквото желаѭ, г. Викъ.

Дебелиятъ господинъ. Тогава ще се съгласите, че и азъ могѫ да правѭ сѫщото съ моятъ имотъ.

Холстеръ. Какво искате да кажете?

Дебелиятъ господинъ. Утрѣ ще го разберете. (Отива си).

Петра. Тоя господинъ не бѣше ли стопанинътъ на вашия корабъ, г. капитане?

Холстеръ. Да, търговецътъ Викъ.

Томсенъ (се качи на естрадата съ бюлетинитѣ въ рѫка и бие звънеца). Господа, позволявамъ си да ви обявѭ резултата на гласоподаването: Съ всичкитѣ гласове срѣщу единъ . . . —

Едно младо момче. Единиятъ гласъ е отъ пиянеца.

Томсенъ. — Съ всичкитѣ гласове срѣщу единъ, гласътъ на единъ пиянецъ, събранието на гражданетѣ прѣвъзгласява банския лѣкарь, д-ра Ото Стокманъ за прѣдатель. (Викове и одобрителни знакове). Да живѣѭтъ нашитѣ честни граждане! (Нови одобрѣния). Да живѣе нашия достоенъ и дѣятеленъ кметъ, който тъй честно потѫпка гласа на кръвьта! (Урра гласове). Събранието е затворено.

Билингъ. Да живѣе прѣдсѣдникътъ!

Всички. Да живѣе печатарьтъ Томсенъ.

Стокманъ. Кждѣ ми е шапката и палтоня, Петро! Капитане имате ли мѣсто за пжтници за Америка?

Холстеръ. За васъ и за вашитѣ ще се намѣри мѣсто, г. докторе!

Стокманъ (Петра му помага да се облече). Добрѣ. Дойди, Иванке. Дойдѣте дѣца. (Подава лакада си на жена си).

Иванка (полека). Драгий Ото, нека минемъ прѣзъ заднитѣ врата.

Стокманъ. Нѣма задни врата, Иванке! (Съ високъ гласъ). Вие ще чуете за прѣдателя прѣди той да истърси праха отъ краката си! Азъ не ви казвамъ по христиенски: прощавамъ ви, защото не знаете какво вършите.

Томсенъ (вика). Това е една богухула, г. докторе!

Билингъ. Да, наистина — каква дързость!

Единъ суровъ гласъ. Какво? Той ни се заканва още!

Дразливи гласове. Потрошѣте му прозорцитѣ! Устроѣте му котешки концертъ! Подсвирвайте му!

(Свиренье, диво крѣщенье, Стокманъ върви съ своитѣ къмъ изхода. Холстеръ имъ отваря пжть).

Цѣлата тълпа (вика слѣдъ доктора и неговитѣ). Прѣдатель, прѣдатель, прѣдатель!

Билингъ (си прѣбира книжата). Тази вечерь ще е малко опасно да пие човѣкъ пунчъ въ дома на доктора!

(Всички се натискатъ къмъ изхода. Шумътъ се распространява въ улицитѣ, кждѣто се чуватъ гласове: Прѣдатель, прѣдатель!)

Петий актъ.

Писалището на Д-ръ Стокмана.

По стѣнитѣ рафтове съ книги и дулапи съ разни прибори. На дъното врата къмъ коридора. Едни врата на лѣвата страна водятъ къмъ салончето. На дѣсната страна на прозореца, на които всичкитѣ джамове сж потрошени. На срѣдъ стаята една маса за писанье натрупана съ книги и хартии. Стаята въ безредъ. Прѣди пладнѣ.

Първа сцена.

Стокманъ наведенъ прѣдъ единъ дулапъ и рови подъ него съ бастонъ; изважда найпослѣ единъ камъкъ. Послѣ *Иванка.*

Стокманъ (говори прѣзъ отворенитѣ врата на салончето). Иванке, на, още единъ!

Иванка (въ салончето). О, ти ще намѣришъ още цѣлъ купъ.

Стокманъ (слага камъка възъ купа камъни на масата). Ще пазя тия камъни като мощи. Фридрихъ и Валтеръ трѣбва да ги иматъ всѣки день прѣдъ очитѣ си, и когато умрѫ, ще имъ ги оставѭ като наслѣдство (рови подъ единъ рафтъ съ книги). Момичето не е ли още отишло при стъкларя?

Иванка (влиза). Да, ходи, но той отговорилъ, че не знае да ли ще може да доде днесъ.

Стокманъ. Ще видишъ, че не ще смѣе.

Иванка. Да, това казваше и момичето; бои се отъ сѫсѣдитѣ си. (Говори въ коридора). Какво искашъ, Елизо? Ахъ да. (Излиза и се връща тосчасъ). Едно писмо за тебе, Ото.

Стокманъ. Я дай да видимъ. (Отваря го и чете). Ахъ, да!

Иванка. Отъ кого е?

Стокманъ. Отъ стопанина на кѫщата. Извѣстява ни, че трѣбва да си излѣземъ.

Иванка. Невъзможно! Той такъвъ честенъ човѣкъ... —

Стокманъ (гледа писмото). Не може другояче, казва. Прави го съ отвръщение, но не може другояче — по причина на съгражданетѣ — отъ страхъ на общественното мнѣние — зависи отъ другитѣ — не трѣбва да се смразява съ нѣкои влиятелни лица... —

Иванка. На, видишъ, Ото.

Стокманъ. Да, виждамъ; всички на купъ сѫ ниски страхливци; никой не смѣе нѣщо отъ страхъ на другитѣ. (хвърля писмото на масата). Но това ни е все едно. Ние ще идемъ въ Америка и тогава... —

Иванка. Да, Ото, но обмислилъ ли си добрѣ това изселение?

Стокманъ. Нима да останѫ тука — тука, гдѣто ме нарекохѫ прѣдатель, гдѣто ме ругахѫ, гдѣто ми потрошихѫ прозорцитѣ! И я вижъ, Иванке: съдрали ми и дрѣхата.

Иванка О, о, о, новата ти дрѣха!

Стокманъ. Да, човѣкъ не трѣбва да облича нови дрѣхи, когато отива да се бори за свобода и за истината. Но нѣма нищо; това, което обаче нѣма да забравѭ, е дързостьта на тълпата да ме напада по такъвъ начинъ, като да е равна съ мене!

Иванка. Да, тѣ всички се отнесохѫ къмъ тебе много безчестно, Ото; но трѣбва ли за това да напуснимъ съвсѣмъ отечеството?

Стокманъ. Нима мислишъ, че въ другитѣ градища тълпата не е все толкова безобразна, колкото и тука? Ахъ, тя е на всѣкждѣ издѣлана отъ сѫщото дърво. Но нека оставимъ псетата да джавкатъ; това не е най-голѣмото зло; лошавото е, че хората въ цѣлата държава сѫ роби на партиитѣ. Истина е, че въ това отношение въ свободна

Америка не е пó-добро отъ тука; и тамъ вărлува гжстото множинство и либералното „обществено мнѣние" и други такива диvотии. Но тамъ размѣритѣ сж пó-голѣми. Тамъ могжтъ да убиjжтъ, но не мжчатъ като тукъ свободния човѣкъ полегичка, съ игленни бодове, догдѣто загине. И, въ случай на нужда, човѣкъ може тамъ да стои на страна отъ общественнитѣ работи. (Расхожда се). Не знамъ, да ли неможе да се купи евтено нѣкоя дѣвственна гора или нѣкое островче въ Южното море... —

Иванка. Ами дѣцата, Ото?

Стокманъ (се спира). Чудна си ти, Иванке! Нима желаешъ дѣцата да пораснжтъ въ такова общество като нашето? Не видѣ ли снощи сама, че полвината отъ населението е съвсѣмъ лудо, и че, ако другата половина не си е загубила ума, причината е, че нѣма умъ, за да може да го изгуби.

Иванка. Но и ти, Ото, бѣше много непрѣдпазливъ въ рѣчитѣ си.

Стокманъ. Тъй ли? Нима не е истина това, което говорихъ? Тѣхнитѣ понятия не сж ли криви? Не бъркатъ ли правото и кривото наедно въ една попара? Не наричатъ ли лъжа това, което азъ видѣхъ, че е истина? Но нáй-голѣмата лудость се състои въ това, че тука цѣли купове отъ стари мжжье си въображаватъ и убѣждаватъ и другитѣ, че били либерали!

Иванка. Да, да, това е много глупаво, но.... —

Трета сцена.

Напрѣшнитѣ. Петра отъ коридора.

Иванка. Ти се връщашъ отъ училището толкова рано?

Петра. Да, уволнихж ме!

Иванка. Уволнихж ли те?

Стокманъ. И тебе ли?

Петра. Да. Г-жа Бушъ ме уволни и азъ прѣдпочетохъ да си излѣзж тосъ часъ.

Стокманъ. Добрѣ си сторила, Петро!

Иванка. Кой можеше да си помисли, че г-жа Бушъ може да бжде толкова лошава!

Петра. О мамо, г-жа Бушъ не е лоша; азъ видѣхъ ясно, какъ й бѣше неприятно моето махванье; но иначе не можала, ми каза тя.

Стокманъ (осмихнато си търка ржцѣтѣ). Тя не може иначе! О, колко е великолѣпно!

Иванка. Да, слѣдъ умразнитѣ приключения снощи ... —

Петра. Но това не е всичко. Слушай, татко!

Стокманъ. Какво?

Петра. Г-жа Бушъ ми показа три писма, които бѣше приела тая заранъ ... —

Стокманъ. Естественно, и тритѣ безъ подписъ ... —

Петра. Да.

Стокманъ. Защото не смѣѭтъ да си кажѫтъ имената, Иванке!

Петра. Въ двѣ отъ тия писма стоеше, че единъ господинъ, който билъ въ сношение съ нашето семейство, билъ расказвалъ вчера въ клуба, че съмъ имала върху нѣкои работи страшно свободни убѣждения ... —

Стокманъ. И азъ не вѣрвамъ да си ги отрекла?

Петра. Бѫди спокоенъ. Г-жа Бушъ тъй сѫщо има доста свободни възгледи, когато сме сами между четире очи; но понеже това нѣщо станѫло явно за мене, тя не смѣе да ме държи пó-нататъкъ.

Иванка. И това го расказалъ нѣкой, който билъ въ сношение съ фамилията ни! Нá, видишъ, Ото, какво печелишъ отъ твоето гостелюбие!

Стокманъ. Въ такава мръсотия не трѣбва пó-вече да живѣемъ. Събери пó-скоро покѫщнината, Иванке, и да бѣгаме колкото пó-бърже е възможно.

Иванка. Полека, — трѣбва да е нѣкой въ коридора; я иди вишъ, Петро.

Петра (отваря врагата). Ахъ, вие ли сте, г. капитане! Молѭ, заповѣдайте вѫтрѣ.

Третя сцена.

Напрѣшнитѣ. Холстеръ отъ вратата.

Холстеръ. Добро утро! Помислихъ да додѫ да видѭ какъ сте.

Стокманъ (стиска му рѫката). Добрѣ сте направили.

Иванка. И още веднъжъ нашата сърдечна признателность за гдѣто ни придружите, г. капитане.

Петра. Но какъ можахте да се върнете у васъ?

Холстеръ. Охъ, лесно; азъ не съмъ отъ нáй-слабитѣ, и тука хората употрѣбяватъ обикновенно само устата си.

Стокманъ. Да, тази страхливость! — не е ли скандальозно? Елате на самъ да ви покажѫ нѣщо. Видите ли, това сѫ всичкитѣ камъни, които хвърлихѫ въ кѫщата ни. Погледнѣте малко! Въ цѣлия

купъ има само два голѣми, ягки, бойни камъни; другитѣ сѫ само камъчета за пражда. А въ това врѣме гракахѫ и се канѣхѫ тамъ вънъ да ме убиѭтъ; но на дѣло — ! На дѣло всичко е плачевно тука въ града.

Холстеръ. Тоя пѫть, докторе, това бѣше най-доброто за васъ.

Стокманъ. Да, наистина. Но въ всѣки случай е неприятно; понеже, ако нѣкога сбиваньето стане сериозно, ще видите какъ „общественното мнѣние" ще се испокрие изъ миши дупки! И тогава, г. капитане, цѣлото гѫсто мнозинство ще избѣга, като едно стадо отъ прасета, въ гората на безопасно мѣсто. Тая е една много скърбна мисъль; тя гризе сърцето на човѣка... Но на дяволитѣ! На дѣло, това сѫ само глупости; тѣ ме обявихѫ за прѣдатель и азъ ще станѫ такъвъ.

Иванка. Това нѣма никога да станешъ, Ото!

Стокманъ. Не се заклѣвай, че не, Иванке. Една грозна дума може да подѣйствува като единъ игленъ бодъ въ дроба; и тая проклѣта дума не могѫ да я забравѭ; тя си ископа тука въ сърцето ми дълбока яма; тя лежи тамъ и смучи киселитѣ сокове. Магнезията е безсилна противъ нея.

Петра. Да, тате, ти трѣбваше съ смѣхъ да я исхвърлишъ отъ душата си.

Холстеръ. Хората пакъ ще си промѣнятъ убѣждението, г. докторе.

Иванка. Да, Ото, ти можешъ да си увѣренъ въ това.

Стокманъ. Може би, когато ще е вече много кѫсно. Кога ще тръгнете за Америка, г. капитане?

Холстеръ. Хмъ — за това бѣхъ дошелъ да ви говорѭ, г. докторе.

Стокманъ. Какво има? Да не би прѣзъ това врѣме да е станѫло нѣщо на кораба.

Холстеръ. Не, но азъ нѣма да пѫтувамъ съ него.

Петра. Да не би и васъ да сѫ уволнили?

Холстеръ (усмихнато). Да, уволнихѫ ме.

Петра. И васъ ли тъй сѫщо!

Иванка. На, видишъ ли, Ото?

Стокманъ. И това за хатъра на истината! Охъ, да го бѣхъ прѣдвидѣлъ . . . —

Холстеръ. Не струва да го вземате толкова присърце; азъ лесно ще намѣрѭ мѣсто при други стопани на кораби.

Стокманъ. И това го прави търговецътъ Викъ, — човѣкъ богатъ и който не зависи отъ никого, — пфѫ!

Холстеръ. Иначе той е напълно справедливъ човѣкъ; той самъ ми каза, че би ме задържалъ съ удоволствие, *ако да можало* . . . —

Стокманъ. Но, естественно — той *не биваше* да ви задържи!

Холстеръ. Работата била малко деликата, казваше той, когато човѣкъ принадлежалъ на една партия . . . —

Стокманъ. Тогава тоя честенъ човѣкъ е изговорилъ една истинска дума! Една такава партия прилича на едно нравственно смукало (тулумба), което полека лека исмуква на хората всичкия разумъ и цѣлата съвѣсть. Тая е причината гдѣто има толкова празни глави.

Иванка. Чувашъ ли, Ото!

Петра (на Холстеръ). Ако не ни бѣхте придружили, може би че нѣмаше да ви уволнятъ.

Холстеръ. Азъ не се раскайвамъ за дѣлото си, любезна ми госпожице.

Петра (му стиска ржката). Колко сме ви признателни!

Холстеръ (на доктора). Освѣнъ това, имахъ да ви кажж, че, ако наистина мислите да пжтувате, можахъ да ви посъвѣтвамъ . . . —

Стокманъ. Хубаво, само да можахме пò-скоро да заминемъ.

Иванка. Мълчѣте; не похлопа ли нѣкой?

Петра. Това ще е непрѣменно вуйчо.

Стокманъ. Аха! (Вика). Свободно!

Иванка. Драгий Ото, обѣщай ми се, че . . . —

Кметътъ (отъ коридора, на вратата). Ахъ, ти имашъ работа. Тогава пó-добрѣ . . . . —

Стокманъ. Не, не, дойди.

Кметътъ. Азъ желаж обаче да говорж съ тебе насамѣ.

Иванка. Ние ще минемъ въ салончето, до гдѣто се разговаряте.

Холстеръ. Пакъ азъ ще наминж пò-кжсно.

Стокманъ. Не, идѣте и вие тамъ, г. капитане; азъ искамъ да ме освѣтлите пò-отблизо . . . —

Холстеръ. Добрѣ, тогава ще чакамъ (отива въ салончето съ Иванка и Петра).

Четвърта сцена.

Стокманъ, Кметътъ. Послѣ *Иванка*.

Кметътъ (не говори нищо, а само поглеждва крадишкомъ къмъ прозорцитѣ).

Стокманъ. Не намирашъ ли, Хансъ, че днесъ тука не е никакъ задушно? Тури си шапката на главата.

Кметътъ. Да, ако позволявашъ. (Турга си шапката). Азъ истинахъ снощи . . .

Стокманъ. Тьй ли? при тая горещина . . . —

Кметътъ. Съжелявамъ, че не ми бѣше възможно да спрѫ тия нощни безредици.

Стокманъ. Имашъ ли да ми кажешъ още друго нѣщо?

Кметътъ (изважда едно голѣмо писмо). Натоваренъ съмъ отъ управлението на банята да ти прѣдамъ тая бумага.

Стокманъ. Моето отчисление ли?

Кметътъ. Да. Отъ днешна дата. (Турѭ писмото на масата). Съжелявамъ, но — право да си кажемъ — ние не можехме да постѫпимъ по други начинъ прѣдъ видъ на общественното мнѣние.

Стокманъ (осмихнато). Не можели сте да постѫпите по други начинъ! Струва ми се, че чухъ вече днесъ тая фраза.

Кметътъ. Молѭ ти се да вникнешъ добрѣ въ положението си: за напрѣдъ ти не можешъ вече да се надѣвашъ и на клиенти въ града.

Стокманъ. Дяволъ да ги вземе клиентитѣ! Но ти отъ гдѣ знаешъ това толкова точно?

Кметътъ. Дружеството на домовладѣлцитѣ проважда отъ кѫща въ кѫща единъ листъ, въ който се приканватъ всичкитѣ благонадѣжни граждане да не искатъ вече отъ тебе лѣкарска помощь; и ти можешъ да бѫдешъ увѣренъ, че нито единъ баща нѣма да смѣй да откаже подписа си; просто никой не трѣбва да го откаже.

Стокманъ. Въ това азъ не се съмнѣвамъ. Друго какво?

Кметътъ. Ако бива да ти дамъ единъ съвѣтъ, ще ти кажѫ да се махнешъ отъ тука за нѣколко врѣме . . . —

Стокманъ. На това съмъ вече мислилъ.

Кметътъ. Добрѣ. Послѣ, ако, слѣдъ като имашъ полвинъ година врѣме, да обмислишъ и зрѣло да обсѫдишъ работата, се съгласишъ да признаешъ кривдата си и да искажешъ съ нѣколко думи съжалението си . . . —

Стокманъ. Тогава, може би, ще ми върнете службата?!

Кметътъ. Може би; това никакъ не ще да е невъзможно.

Стокманъ. Да, но общественното мнѣние? Вие не би трѣбвало да го направите по причина на общественното мнѣние . . . —

Кметътъ. Общественното мнѣние е нѣщо промѣнчиво. А освѣнъ това — да ти се исповѣдамъ — за насъ е отъ голѣмъ интересъ да добиемъ отъ тебе една такъва отстѫпка.

Стокманъ. Могѫ да си го прѣдставѭ! Но, по дяволитѣ, не помнишъ ли вече, какво ти казахъ за такивато интригантски искуства?!

Кметътъ. Да, но положението ти бѣше тогава много пó-благоприятно; ти можаше да прѣдполагашъ, че цѣлия градъ е задъ гърба ти... —

Стокманъ. Когато той е сега на гърба ми... (Разлютява се). Не, и ако да сѣднѣше на гърба ми сжщия дяволъ съ баба си —! Никога, никога, ти казвамъ!

Кметътъ. Единъ човѣкъ съ дѣца не трѣбва да дѣйствова тъй, Ото!

Стокманъ. Не трѣбва ли! Само едно нѣщо има, което единъ честенъ човѣкъ не трѣбва да прави; и знаешъ ли какво е това нѣщо?

Кметътъ. Не.

Стокманъ. Естественно! Какъ можѣше да го знаешъ? Като е тъй, ще ти го кажж: Единъ свободенъ и честенъ човѣкъ не трѣбва да дѣйствова като вагабонтинъ!

Кметътъ. Това звънти извънредно вѣрно, но нѣма ли нѣкое друго тълкувание на твоята упоритость?

Стокманъ. Друго тълкувание ли — ? Искажи се пó-ясно!

Кметътъ. Охъ, ти знаешъ много добрѣ, какво искамъ да кажж. Но като братъ и разуменъ човѣкъ съвѣтвамъ те: не смѣтай твърдѣ много на прѣдположения и надѣжди, които могжтъ твърдѣ лесно да не се сбжднжтъ.

Стокманъ. Но на какво се отнасятъ на дѣло тия думи?

Кметътъ. Наистина ли искашъ да ме убѣдишъ, че не знаешъ какви завѣщателни опрѣдѣления е направилъ кожарътъ Ворзе?

Стокманъ. Знамъ само, че малкото срѣдства, които ималъ, щѣлъ да ги остави на едно заведение за сиромаси занаятчии. Но какво ме интерсува това нѣщо?

Кметътъ. Прѣди всичко тука не може да става дума за „малкото срѣдства" на Ворзе. Той е доста богатъ човѣкъ.

Стокманъ. За това нѣмахъ никакво понятие... —!

Кметътъ. Хмъ — наистина ли? Тогава ти не ще имашъ извѣстие нито, че една важна часть отъ неговото богатство ще се падне на дѣцата ти, и че ти и жена ти ще се ползовате отъ тая часть, догдѣто сте живи? Не ти ли го е казвалъ?

Стокманъ. Не, наистина не! Напротивъ, той постоянно се оплакваше, че му биле наложили страшно високи даждия! Но, Ханзъ, има ли наистина такова нѣщо?

Кметътъ. Знамъ го отъ съвсѣмъ достовѣренъ източникъ.

Стокманъ. Сполай на Бога! Тогава Иванка е осигорена! — Сжщо и дѣцата! Това не могж да скриж отъ нея —! (Вика). Иванке, Иванке!

Кметътъ (задържа го). Спокойно! Не й казвай още нищо!

Иванка (отваря вратата). Какво желаешъ, Ото?

Стокманъ. Нищо, нищо! иди си.

Иванка (си отива).

Стокманъ (се расхожда). Осигорени!... осигорени!.. всички осигорени! И до животъ! Ахъ, какво благотворно осѣщанье е това, да знаешъ, че ти и твоитѣ сѫ осигорени!

Кметътъ. Но именно това не е постигнато! Кожарътъ Ворзе може на всѣка минута да промѣни завѣщанието си.

Стокманъ. Но той нѣма да го направи. Добрия тоя старикъ се радва като едно мушй-трънче за това, гдѣто ви щипнѫхъ малко, тебе и твоитѣ високомѫдри приятели.

Кметътъ (смаянъ и го гледа втораченo). Аха, това разяснява много работи.

Стокманъ. Какво?

Кметътъ. Всичко това било една скроена маневра! Тия силни, отровни нападения, които ти хвърляше — отъ името на истината — противъ рѫководящитѣ лица...!

Стокманъ. Кажи, кажи!

Кметътъ. — всичко това не било друго, освѣнь една споразумена отплата за завѣщанието на тоя старъ и мстителенъ Нилсъ Ворзе.

Стокманъ (почти безъ гласъ). Хансъ — ти си билъ нáй-долния простакъ, когото съмъ видѣлъ въ живота си.

Кметътъ. Всичко е свършено между насъ! Твоето отчисление е окончателно, понеже сега имаме едно орѫжие противъ тебе! (Отива си).

Третя сцена.

Стокманъ. Послѣ *Иванка* и *Петра*. Нáй-послѣ *Нилсъ Ворзе*.

Стокманъ. Пъфъ, пъфъ! (Вика). Иванке, да измиете дюшемето, гдѣто стоѭ...! —

Иванка (отъ вратата на салончето). Абре Ото, Ото!

Петра (сѫщо на вратата). Тате, дѣдо е тука и пита, може ли да ти говори на-самѣ.

Стокманъ. Да, непрѣменно. (На вратата). Заповѣдайте, дѣдо. (Нилсъ Ворзе влиза, Стокманъ затваря вратата). А, какво има?... Благоволѣте да сѣднѣте.

Нилсъ Ворзе. Не, не щѫ да сѣдамъ. (Озѫрта се наоколо). Днесъ изглежда много хубаво у васъ, Стокманъ,

Стокманъ. Нали?

Нилсъ Ворзе. Много хубаво — да.... сжщо и чистъ въздухъ имате; днесъ не ви липсва кислородъ, за който говорѣхте снощи. По тая причина днесъ съвѣстьта ви ще е много чиста.

Стокманъ. Да, чиста е.

Нилсъ Ворзе. Могж да си го прѣдставыж. (Тупа се по гърдитѣ). Но знаете ли какво имамъ тука?

Стокманъ. Вѣроятно, пакъ една чиста съвѣсть...

Нилсъ Ворзе. Ба! нѣщо много по́-добро! (Изважда единъ дебелъ портофелъ, отваря го и показва книжята).

Стокманъ (го гледа очудено). Акции отъ банята ли?

Нилсъ Ворзе. Днесъ лесно можахж да се купятъ.

Стокманъ. И вия сте ги накупили изъ града — ?

Нилсъ Ворзе. За всичкитѣ си готови пари ... —

Стокманъ. Сега ли, драгий ми дѣдо, когато работитѣ на банята сж толкова отчаяни... — !

Нилсъ Ворзе. Ако дѣйствувате като разуменъ човѣкъ, банята пакъ ще си спечели доброто име.

Стокманъ. Да, вие самъ виждате, че азъ правыж всичко, което могж; но — тука хората сж толкова глупави!...

Нилсъ Ворзе. Вие казахте снощи, че на́й-многото мръсотии идѣли отъ моята кожарница. Ако да бѣше това истина, тогава трѣбва дѣдо ми, баща ми и азъ да сме врѣдили на града прѣзъ дълги години, като три ангели губители. Мислите ли, че азъ ще прѣглътнж тоя срамъ?

Стокманъ. По злощастие, друго не ви остава.

Нилсъ Ворзе. Не, азъ благодарыж за това. Азъ чувамъ, че хората ме наричали *стария бурсукъ.* Бурсукътъ е едно мръсно животно; въ това отношение тѣ не трѣбва да излѣзатъ прави. Азъ искамъ да живѣыж и да умрж като чистъ човѣкъ.

Стокманъ. И какво мислите да направите?

Нилсъ Ворзе. Вие, Стокманъ трѣбва да ме измиете!

Стокманъ. Азъ ли?

Нилсъ Ворзе. Знаете ли, съ кои пари накупихъ тия акции? Съ паритѣ, които Иванка, Петра и вашитѣ дѣца ще добиыжтъ отъ мене, защото, както видите, азъ съмъ турилъ нѣщичко на страна.

Стокманъ (разлютено). И за такива акции ли хвърляте Иванкинитѣ пари!

Нилсъ Ворзе. Да, всичкитѣ пари сж въ банята. И сега ще се убѣдыж, Стокмане, да ли сте наистина съвършенно лудъ. Ако слѣдвате да увѣрявате, че грознитѣ тия животни и тѣмъ подобнитѣ иджтъ отъ моята кожарница, това би значило да турите въ опасность

бѫднината на жена си и на дѣцата си. Но единъ уменъ баща не направвя такова нѣщо, — сирѣчъ когато не е лудъ.

Стокманъ (се расхожда). Да, но азъ съмъ лудъ, лудъ съмъ!

Нилсъ Ворзе. Не, не си лудъ, когато интересътъ на жена ти и на дъщеря ти го изисква.

Стокманъ (се спира прѣдъ него). Защо не се съвѣтвахте съ мене прѣди да купите тоя сметъ!

Нилсъ Ворзе. Веднъжъ станѫло, то е добрѣ станѫло.

Стокманъ (се расхожда безпокойно). Ако да не бѣхъ до такъва степень увѣренъ въ моето откритие —! Но съмъ твърдо убѣденъ, че имамъ право!

Нилсъ Ворзе (опитва съ рѫка тежината на портофела). Ако постоянствовате въ лудостьта си, тогава тия книжя нѣма да сторятъ нищо. (Пъхва портофела въ джеба си).

Стокманъ. Дяволъ да го вземе! Струва ми се, че науката трѣбва да изнамѣри лѣкъ противъ това зло — нѣкое прѣдпазливо срѣдство ... —

Нилсъ Ворзе. За да избива животнитѣ ли?

Стокманъ. Да, да ги избива или да ги прави безврѣдни.

Нилсъ Ворзе. Не можете ли да опитате миши билье?

Стокманъ. Я оставѣте! .... Но хората казватъ, че всичко това било въображение. Камо да бѣше само въображение! .... Безграмотната, тѣсносърцата тълпа не ме ли нарече прѣдатель, не останѫ ли малко да ми истръгне дрѣхитѣ отъ гърба... —

Нилсъ Ворзе. И не ти ли почупи прозорцитѣ!

Стокманъ. А, отъ друга страна, — дългътъ къмъ семейството! По това питанье трѣбва да се съвѣтвамъ съ Иванка; тя е много строга въ такива работи.

Нилсъ Ворзе. Много хубаво; послушайте съвѣта на една умна жена.

Стокманъ (отива къмъ него). Какъ можахте да направите такива опакъ работи! Да рискувате паритѣ на Иванка и мене да ме турите въ страшното и мѫчително това положение! Като ви гледамъ, струва ми се, че виждамъ сѫщия сатана... —!

Нилсъ Ворзе. Тогава по́-добрѣ да си вървѫ! Но до два часа трѣбва да приема отъ васъ отговоръ. Да или не. *Не* ли е? тогава акциитѣ ще отидѫтъ въ заведението — и то още днесъ!

Стокманъ И тогава какво ще остане за Иванка?

Нилсъ Ворзе. Нито единъ хелеръ.

(Вратата на коридора се отварятъ и въ него се виждатъ Хаустадъ и Томсенъ).

———

Шеста сцена.

Стокманъ. Нилсъ Ворзе. Хаустадъ. Томсенъ.

Нилсъ Ворзе. Ха, ха! Видите ли тия двама тамъ!

Стокманъ (се втренчева въ тѣхъ). Какво значи това! тѣ смѣятъ още да прѣскочатъ прага ми!

Хаустадъ. Да.

Томсенъ. Понеже имаме да се разговоримъ съ васъ за нѣщо много важно.

Нилсъ Ворзе (шепне). Да или не, до два часа!

Томсенъ (смига на Хаустадъ). Аха!

Нилсъ Ворзе (си излиза).

Стокманъ. А! какво желаѣте отъ мене? говорѣте на късо.

Хаустадъ. Намирамъ за естественно, гдѣто ни се сърдите за нашето вчерашно поведение въ Събранието... —

Стокманъ. Да, то бѣше недостойно!

Хаустадъ. Наречѣте го както щете, но ние не можехме другояче.

Стокманъ. Нали? Ви не *биваше* да държите друго поведение?

Хаустадъ. Да, тъй.

Томсенъ. Но защо не споменахте прѣди това нито една думица! Защо не дадохте единъ малъкъ знакъ на г. Хаустадъ или на мене... —

Стокманъ. Знакъ ли? За какво?

Томсенъ. За това, което се криеше задъ тая история.

Стокманъ. Азъ никакъ не ви разбирамъ.

Томсенъ (му смига другарски и усмихнато). Охъ, не ни разбирате, г. докторе!

Хаустадъ. На, сега не може вече да се държи тайно... —

Стокманъ (гледа ту единия, ту другия). Че говорѣте де!

Томсенъ. Да си позволя ли едно питанье? Не ходи ли вашиятъ тестъ изъ града, за да купува акциитѣ на банята?

Стокманъ. Да, той купилъ днесъ акции, но какво отъ това?

Томсенъ. Не щѣше ли да бжде пó-разумно, ако бѣхте натоварили съ тая работа нѣкой други човѣкъ — нѣкой, който да не ви е толкова близкенъ?

Хаустадъ. Освѣнъ това, не трѣбваше да излизате вие самъ съ вашето име; не трѣбваше, тъй сжщо, никой да знае, че нападението противъ банята излиза отъ васъ. Защо, г. докторе, не се посвѣтвахте съ мене?

Стокманъ (гледа вдървено прѣдъ себе си; изгледва като че вниква въ това, което му се говори и си казва като да е паднжлъ отъ облацитѣ). Може ли да бжде?

Томсенъ (осмихнато). Какъ? сполуката доказва, че е било възможно. Но, видите ли, трѣбваше пó-искусно да се скрои.

Хаустадъ. Освѣнъ това, трѣбваше да се сдружатъ *по́-вече* лица; понеже колкото дружината е по́-голѣма, толкова и отговорностьта за едногото бива по́-малка.

Стокманъ (рѣшително). На̀й-послѣ, господа, какво желаете?

Томсенъ. Г. Хаустадъ може на́й-добрѣ да ви ... —

Хаустадъ. Не, Томсенъ, кажѣте го вие.

Томсенъ. Добрѣ ..... Работата стои така: сега, като знаемъ какъ всичко това е свързано, мислимъ, че можемъ да туримъ *Народенъ листъ* на расположението ви.

Стокманъ. Сега *бива* да го направите! А, общественното мнѣние? Не се ли боите, че ще се подигне бура противъ васъ?

Хаустадъ. Ние ще умѣемъ да отблъснемъ енергически тая бура.

Томсенъ. И вие, г. докторе, трѣбва да извършите искустно вашето възвиванье на дѣсно. Щомъ вашето нападение си произведе дѣйствието... —

Стокманъ. Искате сирѣчъ да кажете: щомъ моя тестъ и азъ набѫкаме въ джеба си евтено накупенитѣ акции ...

Хаустадъ. Не ли сѫ прѣимущественно научни основанията, които ви принуждаватъ да вземете въ рѫцѣтѣ си управлението на банята... —

Стокманъ. Разбира се! Само на научни основания трѣбваше стария бурсукъ да ми накупи акциитѣ! И тогава ще позакърпимъ малко нѣщичко водоводитѣ и ще по́раскопаемъ тукъ-тамѣ, тамъ долу на брѣга, безъ да потроши градската кисия нито единъ хелеръ. Нали тъй! Това не става ли? Какво?

Хаустадъ. Несъмнѣнно, ако имате задъ гърба си *Народенъ Листъ.*

Томсенъ. Въ свободнитѣ общества печатътъ е една сила, г. докторе.

Стокманъ. Несъмнѣнно; па и „общественното мнѣние“ тъй сѫщо; колкото за Дружеството на домовладѣлцитѣ, г. Томсенъ, вие ще го натоварите на вашата съвѣсть, не е ли така?

Томсенъ. Вие бѫдете спокоенъ, г. докторе, за всичко щото се допира до дружествата на Домовладѣлцитѣ и на Трезвенностьта.

Стокманъ. Да, господа — но азъ се срамувамъ да ви попитамъ, съ какво ще ви се отплатѭ за всичкитѣ тия услуги?

Хаустадъ. Естественно, ние бихме прѣдпочели да ви поддържимъ безъ всѣка награда. По злощастие обаче, *Народенъ Листъ* стои на слабички крака; и да го спрѣмъ сега, когато има толкова много работи въ високата политика, — това не би било желателно.

Стокманъ. Разбира се! За такъвъ патриотъ като васъ това ще е много осѣтливо. (Разлютено). Но азъ, азъ съмъ *прѣдатель!* (Тича изъ стаята). Кѫдѣ ми е бастоньтъ? Кѫдѣ на дяволътъ съмъ си дѣнѫлъ сопата?

Хаустадъ. Какво значи това?

Томсенъ. Намѣрението ви да не е...?

Стокманъ (се спира). Но отъ печалбата си ако не ви дамъ нито единъ хелеръ? Вие нали знаете, че богаташитѣ стискатъ пó-вече кисията си.

Хаустадъ. Но пъкъ вие нали знаете, че историята на акциитѣ може да се прѣдстави по два разни начина... —

Стокманъ. Да, вие сте тъкмо човѣкътъ, който може да го направи: ако не платиѫ на *Народенъ Листъ*, тогава работата ще ви се прѣдстави подъ кривъ ѫгълъ; вие тогава ще ме гоните, ще ме душите, както кучето заяка!

Хаустадъ. Такъвъ е естественния законъ; всѣко добиче иска да живѣе.

Томсенъ (осмихнато). Всѣкий взема храната си отъ тамъ, гдѣто я намѣри.

Стокманъ. Тогава идѣте да видите, да ли нѣма да намѣрите нѣщо вънъ! (Обикаля изъ стаята). Защото, наистина, сега ще ви покажѫ... — (Намира една омбрела и замахва съ нея). На, я погледнѣте тука —!

Хаустадъ. Нима вие ще дигнѣте рѫка на насъ!

Томсенъ. Молѭ да внимавате съ тая омбрела!

Стокманъ. Вънъ, г. Хаустадъ.

Хаустадъ (отъ вратата на коридора). Съвсѣмъ ли сте подлудѣлъ?!

Стокманъ. Вънъ, Г. Томсенъ, вънъ ви казвамъ!

Томсенъ (тича около писалището). Съ мѣрка, г. докторе! Азъ съмъ слабъ човѣкъ; азъ не могѫ да издържѫ много! (Вика). Помощь, помощь!

Седма сцена.

Стокманъ, Хаустадъ, Томсенъ, Иванка, Петра и *Холстеръ* тичатъ отъ салончето. Пó-послѣ *Фридрихъ* и *Валтеръ*.

Иванка. О, Боже мой, Ото, какво е това!

Стокманъ (маха съ омбрелата). Вънъ, ви казвамъ!

Хаустадъ. Нападение противъ беззащитни хора! Викамъ ви за свидѣтель, г. капитане! (Испльзва се бърже прѣзъ коридора на вънъ).

Томсенъ (смаянъ). Ахъ, колко е добро да знае човѣкъ тука распрѣдѣлението на кѫщата. . . — (Избѣгва прѣзъ салончето).

Иванка (държи мѫжа си). Я се омири, Ото!

Стокманъ (захвърля омбрелата). Дяволъ да ги вземе, избѣгахѫ отъ рѫцѣтѣ ми!

Иванка. Но какво бѣха дошле да искатъ отъ тебе?

Стокманъ. Ще ти го кажѫ пó-послѣ! Сега имамъ да мислѭ на съвсѣмъ други работи. (Отива на писалището и пише на една визитна картичка). Иванке, вижъ какво е тука написано!

Иванка. Три голѣми: *Не*. Но какво значатъ тѣ?

Стокманъ. И това ще ти расправѭ пó-послѣ. (Подава картата). На, Петро, нека я занесе момичето на стария бурсукъ, — но нека тича колкото може. Бързи, бързи!

Петра (излиза съ картичката прѣзъ коридора).

Стокманъ. Да, днесъ ме споходихѫ всичкитѣ посланници на дявола, но ще видятъ. И азъ ще си наострѭ перото противъ тѣхъ и ще го потопѭ въ оцетъ и жлъчь!

Иванка. Но нали ще се изселимъ, Ото!

Петра (се връща).

Стокманъ. Какво направи?

Петра. Испроводихъ я.

Стокманъ. Добрѣ. — Ние ще се изселимъ, казвашъ. Не, не! Ние ще останемъ тука, Иванке!

Петра. Оставаме ли?

Иванка. Тука въ града ли?

Стокманъ. Да, тука, тъкмо на бойното поле! Тука трѣбва да се издържи битката; тука искамъ да побѣдѭ! Щомъ се закърпи палтоньтъ ми, ще идѫ да търсѭ кѫща, понеже зимѫсъ трѣбва да имаме стрѣха надъ главата си.

Холстеръ. Азъ могѫ да ви прѣдложѭ една кѫща.

Стокманъ. Вие ли?

Холстеръ. Да; въ моята кѫща има много мѣсто, а освѣнъ това, азъ почти съмъ цѣла година по морето.

Иванка. Ахъ, колко е хубаво това отъ ваша страна, г. капитане.

Петра. Благодарѭ отъ сърце! (Стиска му рѫката).

Стокманъ (сѫщо). Благодарѭ, благодарѭ, драгий ми приятелю! Тъй щото тая грижа е прѣмахната. Азъ ще се уловѭ на работа още отъ днесъ. О, Иванке, тука има безкрайно да се работи! Радвамъ се, че сега имамъ на расположение всичкото си врѣме; да, понеже — нà, гледай — отчислихѫ ме отъ службата — бански лѣкарь.

Иванка (въздиша). Да, това трѣбваше да очакваме.

Стокманъ. А, освѣнъ това, искатъ да ми отнематъ и болнитѣ. Нека го направятъ! Сиромаситѣ, въ всѣкий случай, ще ми останѫтъ — ония, които не плащатъ. Ахъ, Боже мой, тѣ сѫ, които иматъ нáй-много нужда отъ мене. Но, наистина, трѣбва да ме слушатъ; день и нощь ще имъ пълнѭ ушитѣ съ проповѣди!

Иванка. Ахъ, Ото, струва ми се, че ти видѣ, каква е ползата отъ проповѣдитѣ.

Стокманъ. Ти си наистина смѣшна, Иванке. Да се оставя ли да ме побѣдятъ *общественното мнѣние, гжстото множинство* и другитѣ подобни лударии? Не, благодаря! И това, което искамъ, е толкова ясно и просто! Искамъ да направя да разбержтъ неозрѣлитѣ глави, че либералитѣ сж най-лошавитѣ неприятели на свободния човѣкъ, че партийнитѣ програми одушавжтъ всичкитѣ млади и пълни съ животъ истини, че вѣчнитѣ хатжри обръщатъ и нравственность и справедливость съ краката на горѣ, тъй щото животътъ на човѣка става на пъкълъ. Да, г. капитане, мислите ли, че народътъ е въ състояние да разбере това нѣщо?

Холстеръ. Може; азъ не проумѣвамъ добрѣ такива работи.

Стокманъ. Понеже, видите ли, прѣди всичко трѣбва да се искоренятъ шефоветѣ на партиитѣ. Единъ шефъ на партия е като единъ вълкъ — като единъ изгладнѣлъ вълкъ. — Иска ли да сжществува? той има нужда всѣка година отъ толкова и толкова животни. Вижте само Хаустада и Томсена! Колко дребенъ добитъкъ тѣ опропастяватъ! Всичкитѣ се распокжсватъ или се наготвятъ тъй, щото отъ тѣхъ не може друго да стане, освѣнъ домовладѣлци или абонати на *Народенъ Листъ!* (Сѣда на жгала на масата). Ахъ, Иванке, дойди на самъ — вижъ колко хубаво блѣщи днесъ слънцето! И божественния пролѣтенъ чистъ въздухъ, който се влива тука при насъ!

Иванка. Да, Ото, ако можѣхме да живѣемъ отъ слънчевитѣ лжчи и отъ чистия въздухъ . . . —

Стокманъ. Че какво? ще пестимъ и ще се стесняваме малко нѣщо — и ще го искараме. Това е моята най-малка грижа. Онова, което ме мжчи е, че не познавамъ нѣкой свободенъ и въспитанъ човѣкъ, който да е готовъ да слѣдва слѣдъ мене борбата противъ лъжята.

Петра. О, тате, ти имашъ още толкова врѣме прѣдъ себе си!... Ахъ, ето дѣцата.

Фридрихъ и Валтеръ (влизатъ прѣзъ салончето).

Иванка. Нѣмате ли днесъ училище?

Фридрихъ. Имаме, но прѣзъ почивката другитѣ дѣца ни бихж.

Валтеръ. Не е истина: ние ги бихме!

Фридрихъ. Да, и тогава учительтъ ни каза да стоимъ у дома нѣколко деня.

Стокманъ (плюсва съ прѣститѣ си и скача отъ масата). Ето намѣрихъ го! Да, да! намѣрихъ го! Вие не трѣбва вече да стжпвате въ училището!

Момчетата. Нѣма ли вече училище!

Иванка. Но, Ото! —

Стокманъ. Никога! азъ самъ ще ви прѣподавамъ — сирѣчъ, не всичкитѣ училищни глупости . . .

Валтеръ. Урра!

Стокманъ — не, искамъ да направѭ отъ васъ свободни и въспитани хора!... А ти, Петро, трѣбва да ми помагашъ.

Петра. Да, тате, ще ти помагамъ.

Стокманъ. А училището ще го наредимъ въ салата, въ която ме обявихѫ за прѣдатель. Но моитѣ въспитанници — азъ трѣбва да имамъ нàй-малко дванадесеть ученика.

Иванка. Нѣма да ги намѣришъ тука въ града.

Стокманъ. Ще видимъ. (На дѣцата). Не познавате ли нѣкои улични — нѣкои парцаливи дѣца — ?

Валтеръ. О, тате, цѣлъ купъ!

Стокманъ. Прѣвъсходно! Тогава доведѣте ми нѣколко образеца отъ тѣхъ. Искамъ да почнѫ опититѣ си отъ простацитѣ! По нѣкога има между тѣхъ бѣлѣжити глави.

Валтеръ. Но какво ще правимъ, когато станемъ свободни и въспитани хора.

Стокманъ. Тогава, дѣца, трѣбва да испѫдите къмто западъ всичкитѣ шефове на партиитѣ, тѣзи изгладнѣли вълци!... — (Фридрихъ се омислюва, а Валтеръ скача изъ стаята и вика: урра!)

Иванка. Ахъ, Ото! дано тия лоши вълци не те испѫдятъ!

Стокманъ. Ти не си умна, Иванке! Мене ли да испѫдятъ сега, когато станѫхъ нàй-силния човѣкъ въ града!

Иванка. Нàй-силния ли? — *сега?*

Стокманъ. Да, защото могѫ да произнесѫ голѣмата дума: *сега* съмъ нàй-силния човѣкъ въ свѣта!

Валтеръ. Какъ, тате?

Стокманъ (ниско). Пстъ! Още не трѣбва да го казвате високо: но азъ направихъ едно голѣмо откритие.

Иванка. Пакъ ли?

Стокманъ. Да, тъй! (Събира всичкитѣ на около си и имъ казва повѣрително). Чувате ли? ето що: Нàй-силния човѣкъ на свѣта е оня, *който е самъ!*

Иванка (клати осмихнато главата си). О, драгий Ото! —

Петра (уловя рѫцѣтѣ му съ довѣрие). Тате!

Край.